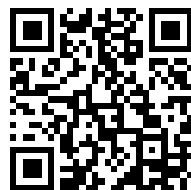

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

GoogleTM books

<https://books.google.com>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

*Geïllustreerde
Encyclopaedie*

Antony Winkler Prins

Ac 577.11

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT

900000186842

GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPÆDIE.

WOORDENBOEK

VOOR

WETENSCHAP EN KUNST, BESCHAVING EN NIJVERHEID.

Onder hoofdredactie van

A. WINKLER PRINS, .

MET MEDEWERKING VAN VELE VADERLANDSCHE GELEERDEN.

Tweede Deel.

ANGOULÈME — AZYMIETEN.

AMSTERDAM,
C. L. BRINKMAN.
1870.

ALPHABETISCH REGISTER

OP DE

GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE.

Tweede Deel.

A.

	Blz.		Blz.		Blz.
Aanbidding van menschen, zie Antropolatrie.		Angoulême. (Louis An-		Anker-boei	10
Aanhouding, zie Arrest.		toine, hertog van).	1	" Het ligten van het)	10
Aanknooping, zie Annexatie.		" (Marie Thérèse Char-	1	" -plaats.	10
Aanroeping, zie Appel.		lotte, hertogin van.)	1	" (Het) als sieraad.	10
Aanspraak, zie Appel.		Angrivariërs	2	" (") als zinnebeeld.	10
Aardpek, zie Asphalt.		Angst	2	" (") op 't gebied	
Aardwormen	20	Anguilla	2	der bouwkunde.	10
Abednego, zie Asarja.		Anhalt.	2	" aan een magneet.	11
Acetylzuur, zie Aziynzuur.		" (Bernthobald van).	3	" (Wijnmaat)	11
Açores, zie Azoren.		" (Aribo Beringer V.	3	Ankylose	11
Acta facientes	94	van).	3	" (Ware)	11
Actius, zie Attius.		" (Hendrik I. van).	3	" (Valsche).	11
Adelaarsberg, zie Arlberg.		Anholt, een Deensch eiland	3	Anna, zuster van Dido .	11
Aderbigan, zie Aserbeidsjan.		" in Westfalen	3	" (De Heilige)	11
Adiabene.	357	Anhydriet.	3	" Comnena	11
Aegoceros Blainville	44	Ani.	4	" Boleyn of Bullen . .	11
Aernoud, zie Arnoud.		Anicet-Bourgeois. (Auguste)	4	" van Cleef	12
Aeswen, zie Asewijn.		Anicetus.	4	" Stuart	12
Aethiopische zee	397	Anich. (Peter)	4	" van Beaujeu	12
Aettwa, zie Arber.		Aniene, zie Anio.		" . Bretagne	12
Aewijn, zie Asewijn.		Anijs	4	" Maria Mauritia . . .	12
Afvalligheid, zie Apostasie.		Anijsbevernel, zie Anijs.		" Iwanowna	13
Aghuri, zie Arguri.		Anijszaad. (Gebruik van)	4	" Karlowna	13
Aglar, zie Aquileja.		Aniline.	5	" , dochter van Chris-	
Agostin, zie Augustine.		" (Verfstoffen uit) . .	6	tiaan III.	13
Ai, zie Ay.		Anio. (De).	8	" Maria	13
Aidweich, zie Arber.		Aniridia	8	" van Egmond	14
Aiewa	466	Anjelier	8	" , aartshertogin van	
Ailanthus, zie Aylanthus.		" (De kopvormende).	8	Oostenrijk	14
Air, zie Ayr.		" (De baard-)	8	" van Saksen	14
Airarat, zie Ararat.		" (De duizendschoone)	9	" van Brunswijk-Lu-	
Albusson, zie Aubusson.		" (De gevlekte)	9	nenburg	14
Aleipten.	391	" (De tuin-)	9	Annabon	14
Alkoholometer.	191	" (De Chinésche) . . .	9	Annalen	14
Amiant, zie Asbest		" (Kwecken van den)	9	" (Schrijvers van) . .	14
Amphiscii	333	Anjer	9	Annaline	15
Anabates, zie Apobates.		Aujol	9	Annamoka	15
Anchylose, zie Ankylose.		Anjou	9	Anna-orde. (St.) . . .	15
Angermanlands-Lapmar- ken, zie Asele-Lapmar-		" (Geschiedenis van).	9	Annapolis.	15
Angoulême	1	Anjou. (Hertog van), zie		Annaten	15
" (Charles de Valois,		onder Alençon.		Annectatie, zie Annexatie.	
hertog van)	1	Anker. (Het)	9	Annecy.	16
		Ankers. (Soorten van) .	10	Annexatie.	16
		Ankerkettingen	10	Annexie, zie Annexatie.	
		Anker. (Het vieren van		Annibal, graaf van Al-	
		het)	10	temps	17

	Blz.		Blz.		Blz.
Annihilator. (Fire-) . . .	17	Antéros	28	Antilochus	42
Anno of Hanno	17	Anthelmintische midde-		Antilope	42
Annobon , zie Annabon.		len	28	" Blainville	43
Anno-lied	17	Anthemis	28	" (Os-)	44
Annotto , zie Orleans.		Anthémus. (Flavius) . . .	28	" (De Tadjicara-) . . .	44
Annufteit	17	" , Bouwkundi-		" in groepen (Ver-	
Annulata	18	ge, enz.	28	deeling der)	43
" (Bewegingswerk-		Anthericum	28	Antimachus	44
tuigen der)	18	Anthologie	28	Antimensium	44
" (Het zenuwstel-		Anthologium	29	Antimonium	44
sel der.)	18	Antholyza	29	" (Gedegen)	45
" (De spijsverte-		Anthoxanthum	29	" (Arsénik-)	45
ringstoestel der.) . . .	18	Anthraciet	30	" -zilver	45
" (De ademhalings-		Anthraconiet	30	" -nikkel	45
werktuigen der)	18	Anthriscus	30	" -glaas. (nikkel-) . . .	45
" (De voortplantings-		Anthropolatrie	30	" -erts. (grijs)	45
werktuigen der.)	19	Anthropolieten	30	" -ertsen. (andere) . . .	45
" (Voetlooze)	19	Anthropologie	31	" -metaal. (Wat men	
Annunciata-orde	20	" (Groepen der)	31	gebruikt tot het	
Anoa Sching.	44	Anthropomorphismus . . .	32	verkrigen van)	45
Anoda	21	Anthropopathismus . . .	32	" zich scheidkundig	
Anode	21	Anthropophagen	32	verbindt. (Waar-	
Anodyna	21	Anthurium	33	mede).	46
Anomalie	21	Anthyllis	33	Antinoia	47
Anomatheca	21	Anti	33	Antinomie	47
Anona	21	" Antiarine.	33	Antinomismus	47
Anonyme geschriften. . .	21	Antiaris	33	Antinoüs	47
Anoplotheroiden. (De) . .	22	Antibacchius	33	" , een sterrebeeld. . .	48
Anorthiet	22	Antibes	33	Antinomistische strijd, zie	
Anorthoscoop	22	Antichambre	33	Antinomismus.	
Anostomosis	22	Antichero	34	Antiocheensche rijk. (Het)	48
Anquetil. (Louis Pierre). .	22	Antichloor	34	" (Vorsten van het) . .	48
" du Perron (Abra-		Antichresis	34	Antiocheensche school . .	48
ham Hyacinthe).	22	Antichrist	34	" (Grondleggers der) . .	48
Ansariërs	23	Anticipatie	35	" (Vertegenwoordi-	
Ansbach	23	" in de staathuis-		gers der.)	48
Ansbert	23	houdkunde	35	Antiochia Epidaphnes . .	48
Anschtütz (Heinrich) . . .	23	" in regten	35	" Pisidiae of ad Pi-	
Ansegius	23	" in de muziek	35	sidium	49
Anselmus	23	Anticipéren	35	Antiochus	49
Ansarius	24	Anticléa	35	" I. Soter	49
Ansibariërs	24	Anti-cornlawleague . . .	35	" II. Theos	49
Ansjovis , zie Anchovis.		Anticosti	36	" III. de Groote	49
Anso (Reinier van)	24	Antioritiek	36	" IV. Epiphanes.	51
Anson , baron van Soberton		Antioyra	36	" V. Eupator	51
(George, lord)	25	Antidesma	37	" VII. Sidétes	51
Anspach , zie Ansbach.		Antidotum	37	" VIII. Gryphus	51
Anstatt. (Johann Protasius		Antiek.	37	" XIII. Asiaticus	51
von).	25	Antieken	37	Antiochus Ascalonita . .	51
Antaeus	25	" (muséa van)	37	Antiooco	51
Antaeus-heuvel	25	Antietam. (De)	37	Antiope , dochter van Nyc-	
Antagonismus	25	Antigoa , zie Antigua.		teus of Asopus.	52
Antagonisten	25	Antigone	38	" , dochter van Ares	
Antakieh	26	Antigonus	38	en Otrera	52
Antaloidas. (Vrede van). .	26	" Cyclops.	38	Antioquia	52
Antao (Santa).	26	" I. Gonatas.	39	Antiparos	52
Antara. (Ebn Sjeddad el		" II. Doson	40	Antipater	52
Abai).	26	" , zoon van Aristo-		Antipathie	53
Antares	27	bulus II.	40	Antiphanes	54
Antecedens	27	" Carystus	40	Antiphilis	53
Antecedent	27	" Sochaëus	40	Antiphlogistica	53
Antemetica , zie Anteme-		Antigua	40	Antiphlogistische leer.	
tische middelen.		Antilegóména.	41	(De)	53
Antemetische middelen. .	27	Antilibanon	41	Antiphon	53
Antennaria	27	Antillen	41	Antiphonie	53
Antenor	27	" (De groote)	41	Antiphrasis. (De) . . .	54
Antequera	27	" (De kleine)	42	Antipoden.	54

	Blz.		Blz.		Blz.
Antipolis, zie Antibes.		Anubis.	71	Aplanatische lens . . .	84
Antigua	54	Anurie.	71	Apobates	84
Antiquaria, zie Antequera.		Anville. (Jean Baptiste		Apocalypse	84
Antiquarius	54	Bourguignon d') . . .	71	Apocalyptische mannen.	84
Antiquiteiten, zie Oudhe-		Anytus.	71	Apocalyptisch getal. . .	84
den.		Aoristus	71	Apocatastase	84
Antirenters	55	Aornos, zie Avernus.		Apocope	84
Anti-révolutionair. . . .	55	Aorta	72	Apocrisiaris.	84
Antirrhinum	56	" (Bijnamen van de) .	72	Apocrustische middelen.	85
Antisabbathariërs . . .	56	" (takken van de) . . .	72	Apocrypha of Notha. . .	41
Antiscii	56 en 333	" (ongesteldheden van de)	72	Apocryphe boeken . . .	85
Antiscorbutische midde-		Aosta	72	" (Splitsing der) . . .	85
len	56	Aothus	73	" (Boeken van	
Antiseptische middelen.	56	A. P. of AP. (Amsterdam-		de 1e afdee-	
Antispasmodische mid-		sche peil).	73	ling der).	85
delen	56	A. p. (A piacere) . . .	82	" (Boeken van	
Antisthenes	57	Apachen. (De)	73	de 2e afd. der) . . .	85
Antistrophe, zie strophe.		Apafi. (Abaffi). . . .	73	Apocynen	86
Antithese	57	" (Michaël I van). . .	73	Apocynum	86
Antitritariërs, zie Uni-		" (Michaël II van). . .	74	Apodictisch	86
tariërs.		Apagoge	74	Apogaeum.	86
Antium	57	Apagogisch bewijs, zie		Apollinaris de Oudere .	86
Antoine. (Jaques Denis).	57	Apagoge.		Apollinaris de Jongere .	87
Antoinette, zie Marie An-		Apalachisch gebergte, zie		Apollinopolis magna. . .	87
toinette.		Alleghany-gebergte. .		" parva	87
Antommarchi. (Francesco)	57	Apalochlamys	74	Apollo.	87
Anton of Antoine van		Apamea aan de Orontes .	74	Apollo. (Vlindersoort) .	88
Bourbon.	58	" " " Macander. . .	74	Apollodorus. (Taal en	
" Clemens Theodoor. .	58	Apamia, zie Apamea.		fabelkundige)	88
" Ulrich	58	Apanage	74	" (Schilder)	88
" of Antony	58	Apathie	75	" (Bouwmeester). . .	88
" Ulrich (hertog) . . .	59	Apatiet	75	Apollonia a/d Nijl . . .	87
" " (prins)	59	" (Verscheidenheden der)	75	Apollonia in Illyrië . .	89
Antonelli (Giacomo) . .	59	Apel. (Johann August) .	76	" in Thracië.	89
Antonello d' Antonio, zie		" (Guido Theodoor) .	76	" in Palaestina	89
Antonello van Messina.		Apeldoorn.	76	" in Cyrenaica	89
Antonello van Messina.	60	Apelles	76	Apollonius van Rhodus of	
Antonides van der Goes.		Apelt. (Ernst Friedrich).	77	de Oudere van	
(Johannes).	60	Apenbroodboom	77	Alexandria.	89
Antonides Nerdemus (Hen-		Apen-eiland	78	" van Perga	89
ricus)	60	Apenliefde	78	" van Tralles	89
Antonides van der Lin-		Apenmijnen	78	" de veldheer	89
den. (Johannes)	60	" (Verdeeling der) . .	79	" van Tyana.	89
Antonina	60	" (Klimaat der) . . .	80	" de beeldhouwer. . .	90
Antoninus Pius	61	" (Voortbrengselen der)	80	" de Jongere uit	
" (Marcus Aurelius). .	61	Apenrade	80	" Alexandria.	90
Antoninus Liberalis. . .	62	Aphaeresis	81	" van Tyrus	90
Antoninus-zuilen	62	Aphaniet	81	Apollonos, zie Apollino-	
Antonio	63	Apharetiaden, zie Apha-		retiden.	91
Antonius. (Marcus) . . .	63	retiden.	81	Apollo	91—93
" Hybrida. (Cajus). . .	63	Apharetiden	81	Apologeten	91—93
" (Marcus) drieman. .	63	Aphelandra	81	Apologetië, zie Apologie.	
" (Kinderen van Mar-		Aphélium	81	Apologie	91
cus)	66	Aphonie	81	" der Augsburgsche	
Antonius de Heilige of de		Aphorismen	81	confessie	93
Groote	66	Aphrodisia	81	Aponeurosis	93
" van Padna.	67	Aphroditaceën	81	Aphrothegma	93
Antonius-orde. (De) . . .	67	Aphrodite.	81	Apophylliet	93
Antonius-vuur	68	Aphthen, zie Spruw.		Apoplexie, zie Beroerte.	
Antoxon, zie Ozon.		Aphthonius	82	Aposiopesis	93
Antraigues. (Emanuel		A piacere	82	Apostaat	94
Louis Henri Delaunay,		Apianus (Peter)	82	Apostasie	93
comte d').	68	" (Philip)	82	" (Kerkelijke)	94
Antrim.	68	Apicius. (Marcus Gabius)	83	" (Staatkundige) . . .	94
Antwerpen. (provincie) .	68	Apios	83	Apostel	94
" (stad)	68	Apis	83	Apostelbroeders. (Orde	
" (Geschiedenis van)	69	Apium.	83	der), zie Apostelorde.	

	Blz.		Blz.		Blz.
Aposteldagen, zie Apostelfeesten.		Appert. (Benjamin Nicolas Marie).	107	Aquila , een Christen.	122
Apostelen .	95	Appert. (François).	107	" van Pontus.	122
Apostelfeesten .	95	Appetijt .	108	" (Kaspar).	122
Apostel-orde .	96	Appiani . (Andrea).	108	" (Franciscus Favonius).	122
" -verdeeling.	96	Appianus .	109	" (Pietro).	122
Apostil .	97	Appingadam .	109	Aquilaria .	122
Apostillum, zie Apostil.		Appische weg .	109	Aquilegia , zie Akelei.	
Apostoliciteit .	97	Appius . (Matthias Hayko).	109	Aquileja .	123
Apostolisch .	97	Applaudissement .	110	Aquinas , zie onder Thomas Aquinas.	
" ambt.	97	Appoggiato .	110	Aquitanië .	123
Apostolische brieven.	97	Appoggiatura .	110	Ara .	125
" canones.	97	Appoint .	110	Arab-Chats .	125
" constitutionen.	97	Apponyi .	110	Arabesken .	125
" geloofsbelijdenis.	97	" (Anton Georg, graaf).	110	" (Antieke).	125
Apostolisch gezag , zie Apostoliciteit.		" (Georg, graaf).	110	" (Moderne).	127
Apostolische kerk .	98	" (Ludwig, graaf).	111	" -ornamentiek (Wetten en regels der).	128
" koning.	98	Appositie .	111	Arabië .	129
" maanden.	98	Appretuur .	111	" (grenzen van).	129
" mannen.	98	" (Werktuigen, gebruikt wordende bij de).	111	" (grondgesteldheid v.).	129
" vaders.	98	Approbatie .	111	" (Klimaat van).	130
" zetel.	98	Approches , zie Loopgraven.		" (Plantenrijk in).	130
Apostrophe .	98	Appropriatie-clausule .	111	" (Dierenrijk in).	130
Apothecium .	99	Approximatie .	112	" (Bevolking van).	130
Apotheek .	99	Appui .	112	" (Handel en nijverheid in).	131
" (veld-).	99	" (Tactische).	112	" (Verdeeling van).	131
" (huis-).	99	" (Strategische).	112	" (Geschiedenis van).	133
" (scheeps-).	99	Appulejus . (Aulus Lucius).	112	Arabieren . (Godsdienst der).	131
" (homoïopatische).	99	Apraxin . (Fedor, graaf van).	113	Arabine , zie Gom.	
Apothekers-taks .	100	" (Stephanus Fedorowitsj, graaf van).	113	Arabis , zie Scheefkelk.	
Apotheose .	100	Apries .	113	Arabische letterkunde .	137
Appalachen , zie Alleghany-gebergte.		April .	113	Arabische paardenfokkerij .	140
Appalachicola .	100	A prima vista .	114 en 475	Arabische taal . (De).	140
Appalachisch geb., zie Alleghany-geb.		A priori en a posteriori .	114	Araca .	295
Apparaat .	100	Apronius . (Lucius).	114	Arachis , zie Aardpimpernoot.	
Appel .	100	Apsiden .	114	Arachne .	141
" in regtszaken.	101	Apsis .	114	Arachnoidea , zie Spinachtige dieren en Spinnewebvlies.	
" in burgerlijke zaken.	101	Apsjeron .	114	Arad .	141
" (principaal).	101	Aptera .	114	Araeometer, zie Aréometer.	
" (incidenteel).	101	Apteryx .	115	Arago . (Dominique François).	142
" (tweeledige kracht van het).	102	Aptichus .	115	" (Jacques Etienne Victor).	143
Appel .	102	Apulejus, zie Appulejus.		" (Etienne).	143
" (Vijanden van den).	104	Apulia, zie Apulië.		" (Emanuel).	143
Appelius . (Mr. J. H.).	105	Apulië .	115	" (Alfred).	144
Appellant .	101	" (Geschiedenis van).	115	Aragon . (De).	144
Appelman . (Hubert Simonsz.).	105	Apure . (De).	116	Aragon of Aragonië .	144
" (Balthazar Simonsz.).	105	" (Provincie).	116	" (Geschiedenis der Vorsten van).	144
" (Wijbrand).	105	Appyrexie .	117	" (Geschiedenis van).	145
" (Sijbrand Baltenz.).	105	Aqua .	117	Aragoniet .	146
" (Jean).	105	Aquæ .	117	Aragua .	146
" een schilder.	106	Aquaeductus .	117	Araguaya, zie Aragua.	
Appelmans . (Pieter).	106	Aquamarijn .	118	Arak .	146
Appels . (Soorten van).	103	Aquapendente . (Hiëronimus Fabricius).	118	Arakan, zie Arrak.	
" (De 7 klassen van).	103	Aquarel .	118	Araktsjejew . (Graaf Alexej Andrejewitsj).	147
Appelsina .	106	Aquarium .	119		
Appelzuur .	106	" (Zoutwater-).	119		
Appenzell .	106	" (Zoetwater-).	120		
" -Anzerrhoden.	107	Aquatinta .	121		
" -Innerrhoden.	107	Aqua toffana .	121		
		Aquifoliaceën .	122		
		Aquila .	122		
		" , zie Aquileja.			

	Blz.
Aral. (Meer van) . . .	147
Aralia. . . .	148
Aram, zie Aramaea. . . .	
Aramaea. . . .	148
Aramaesche taal . . .	148
Aranda, Don Pedro Pablo Abaraca de Bolea, graaf van) . . .	148
Aranjuéz. . . .	149
Arany. (Janos) . . .	149
Aranyos. (De) . . .	150
Ararat . . .	150
Aras. (De) . . .	150
Aratus uit Sycon . . .	151
" van Soli . . .	151
Araucanen. (De) . . .	152
" (Zwervende) . . .	152
" (Gezetene). . .	152
Araucaria . . .	152
" <i>Colymbea</i> . . .	152
" <i>imbricata</i> . . .	153
" <i>Bidwilli</i> . . .	153
" <i>columnalis</i> . . .	153
" <i>excelsa</i> . . .	153
" <i>Cunninghami</i> . . .	153
Araujo de Azevedo. (Antonio de, graaf van Barca) . . .	153
Araujo Porto Alegre. (Manoël de) . . .	154
" (Marc Antonio) . . .	155
Arawaken. (De) . . .	155
Araxas. (De), zie Aras. . . .	
Araxes, zie Aras. . . .	
Arbaacs . . .	155
Arbe . . .	155
Arbeid . . .	155
" (in volkshuishoudk. beteekenis) . . .	155
" (indeeling van den maatschappel.) . . .	156
" en kapitaal. (Verbond tusschen) . . .	158
" (Verdeeling van den) . . .	159
" (Vrijheid van den) . . .	160
" als opvoedend pædagogisch element. . .	161
Arbeidersverenigingen, zie Loon en. . . .	355
Arbeidsloon, zie Loon. . . .	
Arbeids- of Werkhui-zen, zie Armoede, Loon, Socialisme. . . .	
Arbela . . .	162
Arbelites . . .	357
Arber. . . .	162
Arbiter . . .	162
Arbitrage. (juridisch) . . .	163
" in de handelswetenschap. . .	163
Arboga . . .	163
Arbogastus . . .	164
Arbutnot. (John). . .	164
Arbutus . . .	164
Arc. (Jeanne d'). . .	165
Arcade . . .	166
Arcadië . . .	167

	Blz.
Arcadië (Het oude). . .	167
" (Karakter der bewoners van) . . .	167
" (Het tegenwoordige). . .	168
Arcadiërs . . .	169
Arcadische Academie, zie Arcadiërs. . . .	
Arcadius. . . .	169
Arcana . . .	169
Arcani disciplina . . .	169
Arcesilaus, Wijsgeer. . .	170
" Beeldhouwer. . .	170
Archaeologie . . .	170
Archaeysmen . . .	170
Archæus, zie Archeus. . . .	
Archangel. (gouvernement). . .	171
" (stad). . .	172
Archangelica, zie Angelica. . . .	
Archelaüs, zoon van Temenus . . .	172
" , koning van Macedonië . . .	173
" , beroemd veldheer. . .	173
" , opperpriester. . .	173
" , Koning van Capadocië . . .	173
" , Israëlitisch etnarch . . .	173
" , wijsgeer . . .	173
Archenholtz. (Johann Daniël) . . .	173
Archers . . .	174
Archeus . . .	174
Archi. . . .	174
Archias. (Aulus Licinius) . . .	174
Archiatier . . .	174
Archidamia . . .	174
Archidamus II en III. . . .	174
Archidiaconus . . .	175
Archief . . .	175
Archiefregt . . .	176
Archilochisch vers. . . .	176
Archilochus . . .	176
Archimandriet . . .	176
Archimedes . . .	176
Archipel. . . .	178
" (continentale) . . .	178
" (Pelagische) . . .	178
" (de Grieksche) . . .	178
Archipel. (Arctische), zie Noord-Amerika. . . .	
Archipel. (Oost-Indische), zie Soenda-eilanden. . . .	
Archipel. (West-Indische), zie Antillen en Bama-eilanden. . . .	
Archipel. (Zuid-Amerikaansche), zie Chiloë, Falklands- en Patagonische eilanden. . . .	
Architect. . . .	179
Architectuur, zie Bouwkunst. . . .	

	Blz.
Architectuur-schilderkunst . . .	179
Architraaf . . .	179
Archivaris . . .	175
Archivolte . . .	180
Archonten . . .	180
Archytas. . . .	180
Arcis-sur-Aube. . . .	180
Arcole . . .	181
Argon. (Jean Claude Eleonore Lemicaud d') . . .	182
Arctium, zie Klis. . . .	
Arctostaphylos . . .	182
Arctotis . . .	182
Arcturus. . . .	183
Arda. (De) . . .	183
Ardeb. . . .	183
Ardebe, zie Ardeb. . . .	
Ardebil . . .	183
Ardebyl, zie Ardebil. . . .	
Ardèche. (De) rivier . . .	183
" departement . . .	183
Ardennen. (De) . . .	184
Ardennenwoud, zie Ardennen. . . .	
Ardensis. (Het departement der) . . .	184
Ardisia. (De) rivier . . .	184
Ardjaens, zie Ardjoeno. . . .	
Ardjoeno. . . .	185
Ardjis . . .	185
Are . . .	185
Areca. . . .	185
Aremberg . . .	185
" (De heeren van). . .	185
" (Jan van Barbancon, Graaf van). . .	185
" (August Maria Ramond, vorst van) . . .	185
Aremorica . . .	186
Arena. . . .	186
Arenaberg . . .	186
Arenacum . . .	186
Arenberg, zie Aremberg. . . .	
Arend. (J. P.). . .	186
Arendal . . .	186
Arends. (Jan) . . .	186
" (Thomas) . . .	186
Arendsberg. (Herman, heer van) . . .	187
Arendt. (Martin Friedrich). . .	187
Arenenberg, zie Arenaberg. . . .	
Arenga . . .	187
Arengpalm, zie Arenga. . . .	
Arensburg . . .	187
Arenz. (Karl) . . .	187
Aréométer . . .	187
" van Nicholson. . .	188
" (schaal-) . . .	188
" van Beaumé . . .	190
" Cartier. . .	190
" Beck . . .	190
Areópagus . . .	192
Arequipa, departement. . .	193
" stad . . .	193

	Blz.		Blz.		Blz.
Ares , zie Mars .		Argusfazant .	209	Aristocratie van den ou-	
" (Heuvel van), zie		Argwaan .	210	derdorm.	
Arcópagus .		Argyle .	210	(grijsaards) . . .	225
Aretaeus .	193	Argyle , (Archibald, mar-		" (geld-) . . .	225
Arethusa , muze.	193	kies van).	210	" als regeringsvorm.	225
Arethusa , plantengeslacht.	193	" , Lord Lorn (Ar-		" (beperkte) . . .	225
Aretin , (Adam, vrijheer		chibald) . . .	210	" (onbeperkte) . . .	225
von).	194	" (John) . . .	211	Aristodémus , zoon van	
" (Johan Georg Jo-		" (George John Dou-		Aristomachus.	226
seph Karl Maria		glas Campbell, her-		" Messenisch held.	226
vrijheer von) .	194	tog van) . . .	211	Aristogiton , zie onder	
Aretin , (Johann Chris-		Argyll , zie Argyle .		Harmodius.	
toph Anton Ma-		Argynnis , zie Parelmoer-		Aristolochia en Aristo-	
ria, vrijheer von) .	194	vlinder.		lochiaceën , zie onder	
" (Karl Maria, vrij-		Argyraspiden . . .	211	Pijpbloem en Pijp-	
heer von) . . .	194	Argyreia . . .	211	bloemigen.	
Aretino , (Piétro) . . .	194	Argyriasis . . .	211	Aristómenes . . .	226
Areus . . .	195	Argyropylos , (Johannes)	212	Aristóphanes . . .	226
Arezzo . . .	195	" (Péricles).	212	" van Byzantium.	227
Argali , zie Schaap .		Aria . . .	212	Aristoteles . . .	227
Argand , (Aimé). . .	195	Aria cattiva . . .	213	" (boekwerken van)	229
Argandsche lamp . . .	195	Ariadne . . .	213	" (Schema der Wijs-	
Argelander , (Friedrich		Ariaansche strijd . . .	213	begeerte van) . . .	229
Wilhelm August) . . .	195	Ariano . . .	216	" (Schema der bo-	
Argemone . . .	196	Arias , (Benedictus) . . .	216	venennatuurkunde	
Argens , (Jean Baptiste de		Arica . . .	217	van) . . .	229
Voyer, marquis d') . . .	196	Ariçi , (Caesare) . . .	217	" (Schema der na-	
Argensola , (Lupercio Le-		Aridaens, zie Arrhidaeus.		tuurkunde van).	230
onardo d') . . .	196	Ariège, zie Arriège.		" (Schema der lo-	
" Bartolomé Leo-		Ariel . . .	217	gica van) . . .	231
nardo d') . . .	196	Ariërs . . .	217	" (Schema der ze-	
Argenson , (Marc René,		" (De vlakte der), zie		dekunde van) . . .	232
marquis d') . . .	197	Ararat.		" (Leerlingen en	
" (René Louis,		Ariès . . .	217	volgelingen van)	233
marquis d') . . .	197	Arif Hikmed Bei . . .	217	Aristotelia . . .	234
" (Marc Pierre,		Arimaspen . . .	217	Aristoxenus . . .	234
comte d'). . .	197	Arión . . .	217	Aristyllus . . .	234
" (Marc Antoine		Ariosto , (Ludovico). . .	218	Aritmetica , zie Reken-	
René, marquis d') . . .	197	Ariovistus . . .	219	kunde.	
" , marquis de Voyer.		Arista , zie onder Naald.		Arius, zie Arens .	
(Marc René d') . . .	197	Arista , (Don Mariano). . .	220	Arius , zie Ariaansche strijd .	
Argentaa n . . .	198	Aristaenétus . . .	220	Arizona . . .	234
Argentiera . . .	198	Aristaeus . . .	220	Ark . . .	235
Argentijnsche republiek .	198	Aristagoras . . .	221	Arkansas , rivier. . .	235
" (Klimaat der) . . .	199	Aristarchi , (Nicolaas) . . .	221	Arkansas , staat . . .	235
" (Dieren, planten		Aristarchus van Samos.	221	Arkel . . .	236
en delfstoffen der)	199	" van Samothrace.	221	" (Heyman van) . . .	239
" (De bevolking der)	200	Aristea . . .	221	" (Poppo van) . . .	236
Argentoratium , zie		Aristéas . . .	221	" (Jan I, II, III, IV,	
Straatsburg.		Aristéus, zie Aristéas .		V, VI, VII van) . . .	236
Arghuri, zie Arguri .		Aristides , zoon van Lisi-		" (Jan VIII, IX, X,	
Argo , eiland. . .	202	machus . . .	222	XI, XII van) . . .	237
Argo , (het schip) . . .	202	" van Thebe . . .	222	" (Otto van) . . .	237
Argoen , (De) . . .	202	" Milete . . .	222	" (Jan van) bisschop.	237
Argolis . . .	202	" (Publius Aelius). . .	222	" (Jan XIII van). . .	237
Argonauta , zie Nautilus .		Aristippus . . .	223	" (Folpert van) . . .	238
Argonauten . . .	202	" , de Jongere . . .	223	" (Pelgrim van) . . .	238
Argonner-woud (Het) . . .	206	Aristo . . .	223	Arkmossel . . .	238
Argopoero . . .	206	Aristobólus I en II. . .	223	Arkona . . .	238
Argos . . .	206	" , Israëlietisch		Arkwright , (Richard) . . .	238
Argout , (Apollinaire,		wijsgeer . . .	224	Arleberg . . .	239
Comte d') . . .	207	Aristocratie . . .	224	Arlecchino , zie Harlekijn .	
Arguelles , (Augustin) . . .	208	" der geboorte (adel-		Arler , (Heinrich) . . .	239
Argument . . .	209	dom) . . .	224	" (Peter) . . .	239
Argumenten. (Soorten van)	209	" der huidkleur . . .	225	Arles . . .	239
Arguri . . .	209	" van den stand . . .	225	Arlinecourt , (Victor, vi-	
Argus . . .	209	" (Ambtenaars-) . . .	225	comte d') . . .	240

	Blz.		Blz.		Blz.
Art. (Ferdinand) . . .	240	Armstrong	272	Arnshaugk	283
Arm	240	Arnaud. (François Tho-		Arnstadt.	283
Armada	243	mas Marie de Becu-		Arntzenius	283
Armadil , zie Gordeldier.		lard d')	273	" (Johannes)	283
Armagh	244	Arnaud. (Jaques Leroy		" (Otto)	283
Armagnac	245	de Saint-)	273	" (Johannes Hen-	
" (Jean I, graaf		Arnault. (Antoine), heer		ricus)	283
van)	245	van Andelly en		" (Pieter Nicolaas)	283
" (Jean III, graaf		Trier	274	" (Jan Otto)	283
van)	245	" (Angelica)	274	" (Robert Hendrik)	283
" (Bernard VII,		" (Antoine)	274	" (Diederik Johan-	
graaf van)	245	Arnault. (Antoine Vincent)	274	nes Agathus)	284
Armagnac. (Jean IV,		Arnault. (Julien Emile).	275	Artzenius. (Herman)	284
graaf van)	245	Arnaut en Arnauten ,		Arnulf	284
" (Jean V, graaf		zie Albanië		Arnulf van Metz	284
van)	245	Arnd of Arndt. (Johann)	275	Aroebe, zie Aruba	
" (Karel, graaf van)	245	Arndt. (Johann Gottfried)	275	Aroe-eilanden. (De)	284
" (Jaques d')	245	Arndt. (Ernst Moritz)	275	Arolas. (Don Juan)	285
Armagnacs	246	Arndts. (Ludwig)	276	Arolsen	286
Armanberg. Joseph Lud-		Arne. (Thomas Augustin)	276	Aroma	288
wig, graaf van)	246	" (Michaël)	279	Aromatische middelen.	285
Armatolen	246	Arneth. (Joseph Calasan-		Aromatische verbindin-	
Armhand.	247	sa, ridder van)	276	gen	286
Armboorst.	247	" (Alfred, ridder van)	276	Arona.	286
Armée , zie Leger.		Arnhem	276	Aronicum	283
Armen , zie Armoede.		Arnhem. (Johan, baron		Aronskelken	286
Armenië	248	van)	277	" (Eenige geslach-	
" (Gebergte van)	248	Arnhems-land	277	ten der).	286
" (Rivieren van)	248	Arnica , zie Wolverlei.		Aroostook. (De)	288
" (Klimaat van)	249	Arnim	277	Arosboja.	288
" (Plantengordels		" (Johann Georg von).	277	Arowaken, zie Arawaken.	
van)	249	" (Karel Otto Ludwig		Arpad.	288
" (Het oude)	250	von)	278	Arpeggiatura	288
Armeniërs. (Bedrijf der)	250	" (Ludwig Achim (Jo-		Arpeggio.	288
Armenië. (Het oude		achim) von).	278	Arpent	288
Groot-)	250	" (Elisabeth von).	278	Arpino	288
" (Geschiedenis		" (Gisela von)	278	Arrabide. (Serra da)	289
van)	251	" -Heinrichsdorff, (Hein-		Arracacha	289
Armenische kerk. (Lot-		rich Friedrich, graaf		Arragoniet, zie Arago-	
gevallen der).	253	von).	278	niet.	
" taal en letter-		" (Heinrich Alexander,		Arrak , zie Arak	
kunde	254	vrijheer von)	279	Arrakan	289
Armenregt	255	" -Boitzenburg. (Adolf		Arran.	290
Armenverzorging	265	Heinrich, graaf von)	279	" (North-)	290
" (stelsels van).	266	Arno. (De)	279	" (South-)	290
" (Beginselen		Arnobius de Oudere	280	Arrapachites	357
waarvan eene		" de Jongere	280	Arras.	290
heilzame) moet		Arnold , zie Arnoud		" (Mattieu d')	291
uitgaan	271	Arnold	280	" (Nicolas d').	291
Armeria , zie Strandkruid.		" van Brescia	280	Arré	291
Armfelt. (Gustaf Morits,		" van Villanova	280	Arreboe. (Andréas).	291
baron, later graaf		Arnold. (Christoph).	281	Arredondo (Isidor)	291
van)	255	" (Gottfried)	281	Arrée.	291
" (Gustaf Magnus		" (Johann)	281	Arrée-gebergte, zie Arrée.	
van)	256	" (Georg Daniël)	281	Arre-meer, zie Arre.	
Armida	256	" (Thomas)	281	Arrephoria	291
Armilla-speer	256	" (Matthew)	281	Arrest.	292
Arminianen	257	" (W. D.)	281	" (Executoriaal).	292
Arminius. (Jacobus)	260	Arnoldi. (Ernst Wilhelm)	281	" (Conservatoire)	292
Arminius of Herman	261	Arnoldi. (August Wilhelm)	282	" (Revindicatoir)	292
Armoede.	263	Arnott. (Neil)	282	" onder derden)	292
" (natuurlijke of toe-		Arnoud	282	" in den zin van vast-	
vallige)	264	Arnould. (Jean François)	282	stelling	292
" (eigenwillige)	264	Arnould. (Sophie)	282	" (Huizen van).	293
Armoricæ , zie Aremoricæ.		Arnsberg. (stad)	283	" in zeezaken	293
Armpolyp	271	" (gravenzetel)	283	Arrest. (Heinrich Lud-	
Armpootigen	271			wig d')	293

	Blz.		Blz.		Blz.
Arrha , zie Handgeld.		Artaki	304	Artocarpeën , zie Brood- vruchtplanten.	
Arrhenaterum , zie Lang- gras.		Artanema	304	Artois	316
Arrhidaeus	293	Artavasdes , zie onder Armenië		Artois , (Jaques d') . . .	317
Arria	293	Artaxada	304	Artôt , (Desiré)	318
Arrianus , (Flavius). . .	293	Artaxares I , zie Ar- taxerxes IV.		Arts , zie Geneesheer.	
Arriaza y Superviela . (Don Juan Bautista). . .	294	Artaxerxes I Longimanès	304	Artsenij , zie Geneesmid- del.	
Arridaeus , zie Arrhidaeus.		" II Mnemon.	304	Aruba	318
Arriège , (rivier).	294	" III Ochus.	305	Arundel	318
" (departement).	294	" IV Babegan.	305	Arundel (Thomas, graaf van)	318
Arrière-garde , zie Ach- terhoede.		Artaxes , zie Artaxias.		Arundo , zie Riet.	
Arrighi (Jean Toussaint Arrighi de Casanova, hertog van Padua). . . .	294	Artaxias	305	Arva	318
Arrius , (Quintus)	294	Artedi	305	Arvalsche broeders , zie Arvales fratres.	
Arroba	294	Artemas , zie Artemon.		Arvales fratres	318
Arrone	295	Artemidorus , een aard- rijkskundige	305	Arva-Thurocz , zie onder Arva.	
Arrowrooth	295	" een droom- uitlegger.	305	Arve , (De)	318
Arrowsmith	295	Artemis , zie Diana.		Arveron , (De)	318
Arsa	295	Artemisia , dochter van Lygdames	305	Arvirages	318
Arsaces I	295	" , koningin van Carië.	306	Arwidson , (Adolf Iwar).	319
" II Tiridates	295	Artemisia , zie Alsem		As	319
" III Artabanus.	295	Artemon	306	Asa	319
" IV Phriapatius	296	Arteriën , zie Slagaderen.		Asa foetida	319
Arsaciden	296	Arteriëten , zie Slagader- ontsteking.		Asahan	321
Arsamas	296	Arteriotomie , zie Slag- ader-opening.		Asanen	321
Arsen , zie Tuighuis.		Artern	306	Asaph	321
Arsenicum , zie Arsénik.		Artesiaansche bronnen , zie Artesiaansche put- ten.		Asarine	321
Arsenigzuur anhydride . .	297	Artesiaansche putten . .	306	Asarja	321
Arsénik	296	Artesische bronnen , zie Artesiaansche putten.		Asarum , zie Mansoor.	
" (gedegen)	296	Artevelde , (Jacob van)	308	Asasel	321
" kies (hard).	296	" (Philips van)	309	Asbest	321
" (week)	296	Arteveldt , (Andries van)	309	" (buigzame)	321
" -ijzer.	296	Arthritis , zie Jicht.		" (gemeene).	321
" -zure zouten	297	Arthroacé	309	" (hout-)	321
" (zuiver).	297	Arthrophyma	309	Ashbjörnen , (Peter Chris- tiaan).	322
" (vergiftiging met)	299	Arthur	309	Asc	322
" vergiftigden (Be- handeling dermet)	300	" -sage.	310	Ascalon	322
" in de genees- kunde.	302	" -romans	311	Ascanius	322
Arsenius	302	Articella	311	Ascariden , zie Ingewands- wormen.	
Arsinoë , gemalin van Alcmaeon	303	Articuléren	311	Ascendenten	322
" , dochter van Pto- lomaeus Lagi.	503	Artikel	311	Ascensie of Ascencio recta, zie Regte klimming.	
" , dochter van Pto- lomaeus III	303	Artillerie	312	Ascension	322
" , dochter van Pto- lomaeus XI	303	" (verdeeling der)	312	Ascese	323
Arsis	303	" (veld-)	312	" (verdeeling der) . . .	323
Arsjach , zie Arsaces.		" (berg-)	313	" (soorten der)	323
Arsjak , zie Arsaces.		" (belegerings-)	313	" , volgens de leer van Brama	323
Arsjin	303	" (vesting-)	313	" , volgens de leer van Boeddha.	323
Arsoef	89	" (scheeps-)	313	" , volgens de leer van Zoroaster.	323
Arta	303	" (geschiedenis der)	314	" , volgens de leer van Fohien Con-fu-tse. . .	324
Artabanus , zie onder Ar- saciden.		" -bedekking.	315	" , volgens de leer van Oud-Egypte- naren.	324
Artabazes , zie Artabazus.		" -trein	315	" ; volgens de wet van Mozes	324
Artabazus , zoon van Phar- maces.	303	" -depôt	315	" , bij de Grieken. . .	324
" (veldheer van Artaxerxes Mne- mon)	303	" -park	315	" , bij de Oud-Ro- meinen	325
		" -scholen	316		
		Artilleristen	314		
		Artisjok	316		
		Artium liberalium ma- gister	316		

	Blz.		Blz.		Blz.
Ascese van het Christend.	825	Asgard	837	Aspirant	345
" , bij de Mahome-		Asianti	338	Aspirator . (De)	346
" danen	328	" (Voortbrengselen van)	338	Asplenium , zie Streepvaren.	
" van onzen tijd	328	" (Staatsbestuur van)	338	Aspre . (Constantin, vrij-	
Ascetiek	323	" (Godsdienst in)	339	" heer d')	346
Asch	328	" (Geschiedenis van)	339	Asprella , zie Scherpbloem.	
" (Bestanddeelen der)	329	Asher . (Adolf)	339	Aspremont	346
" (Gebruik van)	330	Ashley . (Antony, lord),		" (François de la	
Asch . (Vulkanische)	330	" zie Shaftesbury		" Mothe-Villeret,	
Asch . (Georg Thomas von)	330	Ashmole . (Elias)	339	" graaf d')	346
Asch . (Pieter Jansz. van)	330	Ashton under Lyne	340	" (Ferdinand Go-	
Aschaffenburg , vorstend.	331	Asia	340	" bert, graaf d')	346
" , stad	331	Asinara	340	Aspremonte	346
Aschbach . (Joseph)	331	Asinari . (Frederigo)	340	Aspropotamo	346
Aschbad	332	Asinari	340	Aspro Spita , zie onder	
Aschdag	332	Asinge Ascon	340	" Anticyra	
Aschersleben	332	Asinius	340	Assacani	347
Aschkruid	332	" Pollio (C.), zie		" Assacani, zie Assacani.	
" Aschmedai, zie Asmodi.		" Asinius		Assam	347
Aschraf	332	" Gallus, Saloni-		" (Verdeeling van)	347
Aschraf-sjach . (Asjraf-		" nus. (C.)	340	" (Nijverheid in)	347
" sjach)	332	Asir , zie Asyr.		" (Geschiedenis van)	347
Aschregen , zie Asch (Vul-		Asjuk , zie Arsaces.		" Assanen, zie Asanen.	
" kanische)		Asjraf , zie Aschraf.		Assassijnen	347
" Aschtaroth, zie Astarte.		Ask en Embla	322	Assche . (Henri van)	348
" Aschtoeth, zie Astarte.		Askaniën	341	Asschenberg . (Hermanus)	349
Asoidiën , zie zeescheeden		Askelöf . (Johan Chris-		Assenburg	349
" of zakpijpen		" topher)	341	Asselijn	349
Ascii	333	Asker . (Ingulph), zie		Assemani . (Joseph Simon)	349
Ascites , zie Waterzucht.		" Asser		" (Joseph Lode-	
Asclepiadeën	333	Askoe	341	" wijk)	349
Asclepiaden	333	Asmannshäuser	341	" (Simon)	349
Asclepiades , geneesheer.	333	Asmodi	341	Assen	349
" , dichter	334	Asmus , zie Claudius		Assen . (Jan Walter van)	349
" Asclépiadisch vers.	334	" (Matthias)		Assendelft	349
Asclepias	334	Asodisch	341	" (Hceeren van)	349
Asclepiën	334	Asopus	341	Assens	350
Asclepiodorus	335	Asow	341	Asser . (Johan)	350
Asclepium	335	Asow . (Zee van)	341	Assertorisch	350
Asclétarion	335	" (Steppe van)	342	Assessor	350
Ascoli in Italië	335	Aspadas , zie Astyages.		Assiento	350
" in Napels	335	Aspalaathout	342	Assignaten	350
Ascomys , zie Zakmuis.		Asparagine	342	Assignatie	351
Ascon	335	Aspasia	342	Assimilatie	352
" Asconius, zie Ascon.		" , dochter van Axi-		Assing . (Rosa Maria)	352
Ascot	335	" ochus	342	" (Ludmilla)	352
Ascue . (George)	335	" , dochter van Her-		Assiniboine	352
" Asculum, zie onder Ascoli.		" mótimus	342	Assiniboine-rivier	352
Asdod	335	Aspatzjai	343	Assises	352
Asega	335	Aspecten	343	" (Grandes)	352
" Asegaboek	335	Aspendus	343	" (Petites)	353
Ascle-Lapmarken	336	Asper	343	" (Cour d')	353
Aselli . (Casparo)	336	Asperen	343	" de Jérusalem	353
Asellus , zie Pissebed.		Aspergie	343	Assisi	353
Asen	336	Asperifoliaeën , zie Bo-		Assistenten	353
Aserbeidsjan	337	" ragineën		Assmeijer . (Ignaz)	353
Asewijn	337	Aspern	344	Associatie	353
" (Gerard van)	337	" (Grosz), zie Aspern.		" (Doel der)	353
" (Willem van)	337	Asperugo , zie Scherpkruid.		" (Toepassing der)	353
" (Reinier van)	337	Asperula , zie Ruwkruid.		" in het verzeke-	
" (Reinier van)	337	Asphalt	344	" ringswezen	355
" (Reinier van)	337	" (kunstmatig)	345	" (eene bijzondere	
" (Anthony van)	337	" -olie	345	" soort van)	355
" (Anthony van)	337	Asphodelus , zie Affodil.		Associatio idearum	356
" (Arent van)	337	Asphyxie	345	" Assocan, zie Assuan.	
" (Eustaas van)	337	Aspidium , zie Boschvaren.		Assollant . (Jean Baptiste	
" (Het wapen van)	337	Aspinwall	345	" Alfred)	356

	Blz.		Blz.		Blz.
Assomption	36 en 357	Astrometeorologie	369	Athene, van Pisistratus tot het verlies der hegemonie	387
Assonant	356	Astronomie, zie Sterrekunde		" , van het verlies der hegemonie tot aan de onderdrukking van Athene's vrijheid door Philippus van Macedonië	388
Assuan	356	Astronomische, enz. zie Sterrekundige, enz.		" onder de Macedonische en Romeinische heerschappij	389
Assuay	356	Astrophotometrie	369	" in de middeleeuwen	390
Assuncion, stad	357	Asturië	370	" onder de heerschappij der Turken	390
" , eiland	357	Astyages	371	" in den jongsten tijd	390
Assur	357	Astyanax	371	Athenae, zie Athene	
Assurantie, zie Verzekering		Astygas, zie Astyages		Athenodorus	390
Assus	357	Asyl	371	Atherodora	390
Assyrië	357	Asymptoot	372	Athleten	390
" (Geschiedenis van)	357	Asyndeton	373	" (Verdeeling der)	391
" (Staatsbestuur, taal en Godsdienst in)	358	Asyr	373	" (Opleiding tot)	391
Ast. (Georg Anton Friedrich)	359	Atacama	373	Athör, zie Hathor	
Asta, zie Asti		Atacamiet	373	Athos. (De berg)	392
Astarte, godin	359	Atahualpa	373	" (Het gebied van den)	392
Astarte, schelpdier	359	Atair	373	" (De monniken van den)	392
Astatische naald	359	Atak, zie Attoek		" (Naamsorsprong van den)	392
Aster	359	Atalante. (De Arcadische)	373	Atius, zie Attius	
Aster. (Ernst Ludwig)	360	" (De Boeëtische)	373	Atjar	394
" (Karl Heinrich)	360	Ataman, zie Hetman		Atkins. (Sir Robert)	394
Asterabad, provincie	360	Atapoepoe	373	Atlantis	395
" , stad	361	Ataraxie	373	Atlantische Oceaan	395
Asteriscus	361	Atavismus	374	" (Rigting der stroommen van den)	395
Asterius	362	Atax. (De), zie Aude. (De)		" (Rigting der winden op den)	396
Asteroiden	361	Athara. (De)	374	" (Deelen van den)	396
" (Naamlijst, enz. der)	362	Atcha	374	Atlantische zee	396
Asterolepis	363	Atchafalaya	374	Atlas, in de fabelleer	398
Asterophyllieten	364	Ate	374	" , in de sterrekunde	398
Asthenie	364	Atelier	374	" , in de ontleedkunde	398
Asthma, zie Aamborstigheid		Atellanen	374	" , in de bouwkunde	398
Asti	364	A tempera, zie Tempera		Atlas, gebergte	398
Astigmatismus	364	A tempo	374	" (Kleine)	398
Aston. (Luise)	364	" primo	374	" (Groote)	398
Astor. (Johann Jakob)	365	" giusto	374	Atlas. (zijden stof)	399
Astorga. (Emanuële d')	365	Atermoyement	374	Atlas-erts, zie Malachiet	
Astoria	365	Ath	375	Atlas-hout	399
Astraal-geesten	365	Athabasca, zie Athapescow		Atlas-spaat	399
Astraal-lamp	366	Athalia	375	Atlas-vlinder	399
Astraallicht	366	Athamantha	375	Atmometer	399
Astrabad, zie Asterabad		Athamas	375	Atmospheer, zie Dampkring	
Astraea, godin	366	Athanasia	376	Atol, zie Koraal-eilanden	
" , asteroïde	366	Athanasius	376	Atonie	399
Astragalus	366	Athanasius. (Geloofsbelijdenis van)	377	Atoom	400
Astrakan, koninkrijk	366	Athapasca-Indianen	377	Atomenleer der Ouden	400
" , provincie	367	Athapasca-meer en rivier, zie Athapescow		" in den nieuwere tijd	401
" , stad	367	Athapescow	378	Atoomgewicht	403
Astrantia	368	Athaymus	378	Atoomvolumen	404
Astrapaea	368	Atheïst	380	Atowai	404
Astrodeïktikon	369	Athensaeum	380	Atragne	404
Astrognosie	369	Athensaeus	381	Atramentum	404
Astrograaf. (De)	369	Athénagoras	381	Atrato. (Rio)	404
Astrographie	369	Athenais	381		
Astrolabium	369	Athene, zie Minerva			
" (Evenachts-)	369	Athene	381		
" (Pool-)	369	" (Het oude)	381		
" (Bijzonder)	369	" (Het hedendaagsche)	385		
" (Algemeen)	369	" onder de koningen	385		
" als hoekmeter	369	" , van de instelling der Archouten tot aan de heerschappij van Pisistratus	386		
Astrolatrie, zie Sabaeïsmus					
Astrologie, zie Sterrewigchelarij					

	Blz.		Blz.		Blz.
Atrebates	405	Attribuut , op 't gebied der beeldende kunst	414	Auërstädt	422
Atrebat , zie Atrebates.		" , op 't gebied der theologie	414	Auërswald , (Hans Jakob)	423
Atrecht , zie Arras.		Attus Navius , zie Attius Naevius.		" (Hans Adolf Erdman von)	423
Atresie	405	Attys , zie Atys.		" (Rudolf von)	423
Atreus	405	Atwood , (George)	415	" (Alfred von)	423
" en Aërope. (Zonen van)	405	Atys , lieveling van Cybele.	415	Auffenberg , (Joseph, vrijheer von)	423
Atriplex , zie Melde.		" , zoon van Heracles.	415	Aufidus	424
Atrium	405	" , " " Croesus	415	Aufesz. (Hans, vrijheer von en zu)	424
Atropa , zie Doodkruid.		Aubain	415	Auger , (Anastase)	424
Atrophie	405	Aubaine , (Droit d')	415	" (Louis Simon)	424
" (Eenvoudige)	406	Aube , (De), rivier	415	Augereau , (Pierre François Charles, duc de Castiglione)	424
" (Degeneratieve)	406	" , departement	415	Augias	425
" (Oorzaken der)	406	Auber , (Daniël François Esprit)	416	Augier , (Jean Baptiste, baron d')	425
" der spieren. (Progressieve)	406	Auberlin	416	" (Guillaume Victor Emile)	426
Atropine	407	Aubert , (Jean Louis, abbé)	416	Augila	426
Atrophische verharding .	406	Aubigné , (Theodore Agrippe, chevalier d')	417	Augiet	426
" verweeking.	406	Aubinage	415	Augsburg , stad	426
Atropos , zie onder Schikgodinnen.		Aubry , (Claude Charles)	417	" , bisdom	427
Atsja , zie Atcha.		Aubry de Montdidier	417	Augsburgsche confessie .	427
Atsjin , sultanaat	407	Auburn	417	Augsburgsche religievrede	429
" , stad	407	Auburnsche stelsel	417	Augur	429
Attaché	407	Aubusson , (Pierre d')	417	Augurken , zie Komkommers.	
Attak	407	Auch	418	August , keurvorst van Saksen	430
Attalus I.	407	Auckland	418	" I, of: (Sigismund)	431
" II. Philadelphus.	408	Auckland , (William Eden)	418	" II of: (Robert John)	419
" III. Philometer.	408	" (George Eden, lord)	418	" I (Friedrich)	431
" , keizer	408	" (Robert John)	419	" III of Friedrich August	432
Attaque	408	Aucklandsche-eilanden .		" , 48ste aartsbisshop	432
Attar , (Feris Eddin)	408	(De)	419	" , hertog van Saksen-Gotha	433
Attentaat	408	Auctie	419	" , groothertog van Oldenburg	433
Attenuantia	409	Auctor	419	" Wilhelm, prins van Pruissen	433
Atterbom , (Peter Daniël Amadéus)	409	Audaeus	419	" Ferdinand, prins van Pruissen	433
Attermeer , zie Attersee.		Aude , (De), eene rivier.	419	" Friedrich Wilhelm Heinrich, prins van Pruissen	433
Attes , zie Atys.		" , een departement.	419	Augusta , (bijnaam)	433
Attica	409	Aude , eene Britsche provincie	420	Augusta , (Maria Louise Catharina)	433
" (De bodem van)	410	Audebert , (Jean Baptiste)	420	Augusta , eene stad	434
" (De inwoners van)	410	Audenaerde , (Robert van)	420	Augustales	434
" (Verdeeling van het oude)	410	Audh , zie Aude.		Augustenburg	434
" (Eilanden aan de kust van)	410	Audientie	420	Augusti , (Johann Christian Wilhelm)	434
" (Tegenwoordig)	410	Audiffredi , (Giovanni Battista)	420	Augustijnen , (Orde der)	434
Atticismus	410	Auditeur	420	" (De regel der)	435
Atticus , (Titus Pomponius)	410	" -militair	420	Augustine	436
" Herodes. (Tiberius Claudius)	411	Auditeur-Generaal	421	Augustinisten , zie onder Jansenisten.	
Attiek	411	Audius , zie Audaeus.		Augustinus , (Aurelius)	436
Attila	411	Audoin , (Jean Victor)	421	" de Apostel der Angelsaksen	437
Attila , (wapenrok)	413	Audran , (Gerard)	421		
Attirail	413	Audubon , (John James)	421		
Attiret , (Jean Denis)	413	Audumbla	421		
Attis , zie Atys.		Auë	421		
Attitude	413	Auënbrugger van Auënbrug. (Leopold)	421		
Attius Naevius	413	Auër , (Aloys)	421		
" , dichter en schrijver	413	Auërbach , (Heinrich)	422		
Attock	413	" (Berthold)	422		
Attorney	414	Auërsparg , (Anton Alexander, graaf van)	422		
" -general	414				
Attractiva	414				
Attractie , zie Aantreking.					
Attribuut	414				

	Blz.		Blz.		Blz.
Augustinus van Olmütz. . .	437	Aurangabad , voormalige		Auto	460
" Antonius. . .	437	provincie. . .	447	Autocratie	460
Augustovo	437	stad	447	Auta da Fé	460
Augustulus . (Romulus). .	438	Ausbruch	448	Autographen	462
Augustus . (maand). . .	438	Auscultatie en percussie . .	448	Autolyous	463
Augustus . (bijnaam). . .	438	A uso	449	Automaat	463
Augustus . (Keizer). . .	438	Ausonia	449	Autonomie	463
Augustusbad	441	Ausoniërs	449	" van een staat. . .	463
Aula	441	Ausonius . (Decimus Mag-		" der kerk	464
Aulax	441	nus)	449	" dergemeenten. . .	
Aulich . (Ludwig) . . .	441	Auspex	449	" in de zedelijke	
Aulis	442	Austen . (Jane)	449	wijsbegeerte . . .	465
Aulnaye . (François Henri		Austerlitz	449	Autor , zie Auctor. . .	
Stanislas de l') . . .	442	Austin . (San Felipe de)	450	Autorisatie	465
Aulnoy, zie Aunoy. . .		Austin . (Sara)	451	Autran . (Joseph) . . .	465
Aumale . (stadje) . . .	442	Australië	451	Autun	465
" (Claude I de Lor-		" (ontdekking van) . .	451	Auvergne	465
" (Claude II de Lor-		" (De bodem van) . .	452	Auxerre	466
" (Claude II de Lor-		" (De oneffenheden		Auzout . (Adrien) . . .	466
" (Charles de Lor-		" van den bodem van)	452	Ava	466
" (Henri Eugène		" (De besproeiing		Aval	466
Philippe d'Orle-		" van)	452	Avance	466
ans, hertog van),		" (Het klimaat van)		Avant-garde , zie Voor-	
zie Orleans.		"	452, 455	hoede.	
Aumont . (Jean d') . . .	442	" (De plantengroei		Avant la lettre	467
" (Louis Marie Cé-		" van)	453, 455	Avaren	467
leste, hertog van)	443	" (Het dierenrijk		Ave	467
Aunis	443	" van)	453, 456	Aveelzaad	467
Aunoy . (Marie Cathérine		" (Delfstoffen in) . .	456	Avegaar	467
Jumelle de Berne-		" (De inboorlingen		Aveiro . (Joseph de Ma-	
ville, gravin d') . . .	443	" van)	453, 456	carenhas, hertog van)	467
Aupa	443	" (De woningen in)	453	Aveiron, zie Aveyron. .	
Aupe, zie Aupa. . . .		" (De nijverheid in)	454	Ave-Lallemant . (Frie-	
Aupick	443	" (Het karakter der		drieh Christian	
Au porteur	443	" inboorlingen van)		Benedict)	468
Aur	444	"	454, 457	" (Robert Chris-	
Aurangabad, zie Aurun-		" (De maatschappe-		tian Berthold). . . .	468
gabad.		" lijke toestand der		Avellaneda . (Alfonso Fer-	
Aurantiaocēn	444	" bewoners van) . . .	454	nandez de)	468
Auray	444	" (De Godsdienst der		Avellaneda . (Gertrudis	
Aurbacher	444	" bewoners van) . . .	454, 456	Gomez de)	468
Aurelianus . (Cajus Do-		" (De geschiedenis		Avellino	468
mitius)	444	" van)	454	Avellino . (Francesco	
Aurelius . (Victor), zie		" (Beschrijving van)	455	Maria)	468
Victor.		Austratië	457	Ave Maria	467
Aurengabad	445	Austregaalregt	458	Avenine	468
Aureng-zeb	445	Austrië, zie Austratië.		Aventijnsche berg . .	468
Aureolus . (M. Acilius). .	446	Auszerrhoden , zie Ap-		Aventinus . (Johann) . .	468
Aurich , eene landdrostenij.	446	penzell.		Aventurien	468
" stad.	446	Autarkie	458	Aventurienglas	469
Aurichaloiet	446	Autenrieth . (Johann Hein-		Aventurien-veldspaat .	469
Aurifaber . (Johannes). .	446	rich Ferdinand		Averani . (Benedetto) . .	469
" (Johannes). . . .	446	von)	458	Avercamp . (Hendrik van)	469
" (Andréas).	446	" (Hermann Frie-		Averij	469
Auriga , zie Wagenman. .	446	drich)	458	" volgens de Nederl.	
Aurikel	446	Auteuil	458	wet.	469
Aurillac	447	Authentica-Lex	458	" (Soorten van). . .	469
Aurindulus	447	Authenticæ	458	Avernus	471
Auripigment , zie Oper-		Authenticiteit	458	Averøe	472
ment.		Authentie	459	Averrhoa	472
Auripa . (Johannes) . . .	447	Authentiek	459	Averrhoës	472
Aurora	447	Autiochamp . (Jean The-		Aversa	472
Aurora-bond	447	rése Louis de Beau-		Aversa , eene stad . . .	472
Aurora-eiland	447	mont, mar-		Averuit , zie Citroenkruid.	
" eilanden.	447	quis d')	460	Aves-eilanden . (De) . .	472
		" (Antoine Joseph		Avesta , zie Zend-Avesta.	
		Eulalie, comte d') . .	460		

	Blz.
Aveyron, rivier . . .	472
" , departement . . .	472
Avianus. (Flavius) . . .	473
Avienna	473
Aviennia	373
Avienus. (Rufus Festus) . . .	473
Avignon	473
Avignon-bessen	474
Avila	474
Avila y Zuniga. (Don Louis)	474
Avila. (Sancho d')	474
Aviler. (Augustus Charles d')	475
Avis	475
A vista	475
Avitus. (M. Maecilius) . . .	475
Aviveren	475
Aviz-orde. (De)	475
Avlona	475
Avocatorium	475
Avogato	475
Avovra Elafs	476
Avoirdupoids	476
Avon	476
Avondmaal	476
Avondmaalsviering bij de onderscheidene gezindten	477
" (Belangrijke punten bij de)	479
Avondmaalsgeregt	480
Avondmaalsproef	480
Avondrood. (Het)	480
Avondschemering	481
Avondster. (De)	481
Avont. (Pieter van den) . . .	481
Avonturiers	481
Avrigny (C. J. L. Lollard d')	481
A vue	475
Awaren	481
Awariërs, zie Awaren	
Awatja	482
Axel	482
Axholm	482
Axiniet	482
Axioma	482
Axiometer	482
Axum	482
Ay	482
Ayacucho	482
Ayacuchos	483
Ayala. (Gabriel d')	483
" (Balthasar d')	483
Ayala. (Pedro Lopez d') . . .	483
Aylanthus	483
Ayr, graafschap	483
" , stad	483
Ayrenhoff. (Cornelius Herman von)	483
Ayrer. (Jacob)	483
Ayta, zie Viglius van Zwicchem	
Aytoun. (William Edmonstone)	484
Ayuntamiento	484

	Blz.
Ayur-veda	484
Azalea	484
" (Belangrijkste soorten van)	484
Azanza. (Miquel Jose d') . . .	485
Azara. (José Nicolo d') . . .	486
" (don Felix d')	486
Azeglio. (Massino, markies d')	486
" (Roberto Tapparelli, marchese d')	487
" (Emanuele Vittorio Tapparelli, marchese d')	487
" (pater Luigi Tapparelli d')	487
Azem-oglam	487
Aziatische-genootschappen	487
Aziatisch Rusland en Turkije, zie Rusland en Turkije	
Azië	488
" (Grenzen van)	488
" (Gedaante van)	488
" (Gebergten van)	488
" (Vlakten van)	489
" (Meren van)	489
" (Rivieren van)	489
" (Bodem van)	489
" (Klimaat van)	490
" (Delfstoffen in)	490
" (Plantenrijk in)	490
" (Dierenrijk in)	490
" (Inwoners van)	490
" (Talen en Godsdiens ten in)	490
" (Bezigheden der inwoners van)	490
" (Maatschappelijke toestand der inwoners van)	490
" (Geschiedenis van)	491
Azijs	491
" (Het vervaardigen van)	492
Azijs. (Aromatische)	494
Azijs-aether	494
Azijszuur	494
Azijszuur zout	494
Azimuth	495
Azincourt	495
Azof, zie Asow	
Azoische vormingen	495
Azoren	495
Azotum, zie Stikstof	
Azow, zie Asow	
Arteken	497
Azuni. (Dominico Alberto) . . .	498
Azuur	498
Azymieten	498

B.

Baobabboom, zie Apenbroodboom	
Bar-Anguleh, zie Antakieh . . .	

	Blz.
Barrister, zie onder Attorney	
b. c en a. (berigt, consideratie en advies)	97
Bederfwerende middelen, zie Antiseptische middelen	
Beerhoeder, zie Arcturus	
Beklimming	2
Benadering, zie Approximatie	
Benaderings-besluit, zie Appropriatie-clausule	
Bennewitz, zie Apianus	
Bereiding van tegengiften . . .	300
Bergkurek, zie onder Asbest	
Bergleder, " " " "	
Bergglas, " " " "	
Beroeping, zie Appel	
Bevelhebber, zie Archonten	
Bienewitz, zie Apianus	
Bijzitter, zie Assessor	
Bloedzuigers	19
" (Visch-)	19
" (Slakken-)	19
" (Eigenlijke)	19
" (Paarde-)	19
Bloemlezing, zie Anthologie	
Broeireep	10
Borstelwormen	20
Bouwmeester, zie Architect	
Brædspit of brædspil	10
Britannia metal	46

C.

Cajus Julius Caesar Octavianus, zie Augustus	
Calachene of Chalonites	357
Caraibische eilanden	42
Catherine Christine, zie Anna Karlowna	
Cervicapra Blainville	43
Chersonesus	74
China's-appel, zie Appelsina	
Cimolus, zie Argentiera	
Coelesyrië. (Holsyrië)	41
Concatenatio idearum	356
Consecratie	100
Consequens	27
Constructie-werkplaatsen	316
Corvo	497
Credo (Het), zie Apostolische geloofsbelijdenis	
Cuervo	497

D.

Dicranoceros Smith	44
Dike, zie Astraea	
Djipang, zie Ardjoeno	
Doodenstad	26
Doodsangst	2
Doorluchtig, zie Augustus	
Dreggen	10

Blz.
Drie-keizerslag . . . 449
Duivelsdrek, zie Asa foc-
tida.

E.

Ebn Sina, zie Avicenna.
Ebra Rosjd, zie Averrhoës.
Eemsboeren, zie Ansibariërs.
Eilanden boven den wind. 42
" onder " " 42
Eipel, zie Aupa.
Embla. 322
Engelgroet, zie onder Ave.
Enosis, zie Antioco.
Eppe, zie Apium.
Erdek, zie Artaki.
Erdsjia, zie Ardsjia.
Esjref, zie Aschraf.
Etzil, zie Attila.
Eyer (Jacob), zie Ayzer
(Jacob).
Ezelsvereerders, zie Asi-
narii.

F.

Fayal 496
Flores 496

G.

Gaufreren 111
Gazella Blainville . . . 43
Geappreteeerde stoffen. 111
Geelbessen, zie Avignon-
bessen.
Gehoor, zie Audientie.
Geintmeerde 101
Gnaphalium, zie Anten-
naria.
Goedkeuring, zie Appro-
batie.
Goldschmidt, zie Aurifa-
ber.
Goudgras 29
Gracioza 497
Groensteen 81
Groensteenporflier . . . 81
Grotessen, zie Arabesken.
Guamancha, zie Ayacucho.
Guamenga, 483
Gymnasten. 391

H.

Hagion Oros, zie Athos.
Hanno of Anno 17
Haviks-eilanden 496
Heerscher, zie Archonten.
Heilige berg, zie Athos.
Hemelvaarts-eiland, zie
Assencion.
Hermanslag 261
Herstelling van alle din-
gen, zie Apocatastase.
Hesychasten 394

Blz.
Heuvel van Ares. 192
Hiëroniken 391
Homolegoumena 41
Hoofdbalk, zie Architraaf.
Hoop. (Plaats der) . . . 321
Hydra, zie Armpolyp.
Hydrometer 187

I.

Ilicineën, zie Aquifolia-
ceën.
Inmondig, zie Anosto-
mosis.
Inverary, zie Argyle.

J.

Jaarboeken, zie Annalen.
Jacob Hermansz, zie Ar-
minius.
Jodenlijm, zie Asphalt.
Juno-vogel, zie Argusfa-
zant.

K.

Kalfssnuit, zie Antirrhini-
um.
Kamille, zie Anthemis.
" (De wilde) 28
" (De stinkende) 28
" (De Roomsche) 28
" (De verf-) 28
" (De Spaansche) 28
Kampvechters, zie Athleten.
Kanonnen. 312
Karsteniet, zie Anhydriet.
Kathode 21
Kervel. (Gemeene) 30
" (Tuin-) 30
" (Wilde) 30
Kimoli, zie Argentiera.
Kinderen der Schatting,
zie Azem-Oglam.
Kloosterleven. (Ontstaan
van het gezellig) 66
Kokerwormen. 20
Kolenkalkspaat, zie An-
thraconiet.
Kolonien van Weldadig-
heid 270
Kommersee 409
Koning des wonds, zie
Arber.
Krampstillende middelen,
zie Antispasmodische
middelen.
Kust-batterijen. 313

L.

Leer der verborgenheden,
(De), zie Arcani dis-
ciplina.
Leerboek der geneeskunde,
zie Ayur-veda.

Blz.
Libellati 93
Luchtzuiger, zie Aspirator.
Ludwig 441

M.

Maagd van Orleans. (De),
zie Arc.
Madrepriet, zie Anthra-
coniet.
Magnésiahydraat. 301
Maria-boodschap-orde, zie
Annunciata-orde.
Mazza Soesa 89
Medicijnkisten 99
Meester in de vrije kun-
sten, zie Artium libe-
ralium magister.
Melkwit, zie Annaline.
Menschen-eters, zie An-
thropophagen.
Menschensteenen, zie An-
thropoliëten.
Metobelus. 361
Mislooper, zie Asymptoot.
Moallakat. 27
Moireren 111
Monte Santo, zie Athos.
Mooresken, zie Arabesken.
Muriaciet, zie Anhydriet.
Mussat, zie Arnould.

N.

Naamlooze geschriften, zie
Anonyme geschriften.
Namoke, zie Annamoka.
Narda, zie Arta.
Natiscoete, zie Anticosti.
Necropolis. 26
Nemorhedus 44
Neptunus-grot. 8
Nossairiërs, zie Ansariërs.

O.

Obeliscus 361
Oepas-antiar 33
Oepasboom 32
Olearos 52
Oliaros. 52
Omwoners. 54
Onolzbach, zie Ansbach.
Ontstekingwerende mid-
delen, zie Antiphlo-
gistica.
Operment. 297
Op het eerste gezigt, zie
A prima vista.
Oppergeneesheer, zie Ar-
chiater.
Opstijgers, zie Apobates.
Oreas Schinz 44
Oryx Blainville 44
Oude, zie Aude.
Oudenaerde. (Robert van),
zie Audenaerde

	Blz.		Blz.		Blz.
Oudheid. (beeldende), zie Archaeologie.		San Miguël	496	Varnhagen von Ense. (Rose Marie) zie Assing.	
Oudheidkunde, zie Archae- ologie.		Sante Maria	496	Vasthouding, zie Arrest.	
P.		Satijn, zie Atlas.		Vedererts	45
Palus Macotis zie Asow.		Schaduwloozen	333	Veld-batterijen	312
Parabates, zie Apobates.		Scheidsman, zie Arbitr.		Velia, zie Aquileja.	
Pella	74	Schildje, zie Apothecium.		Verborgenheden. (De leer der), zie Arcani dis- ciplina.	
Perihélium	81	Sieraad van den troon, zie Aureng-zeb.		Verdampingsmeter, zie At- mometer.	
Periodoniken	391	Sigismund II, zie August.		Vergiftboom. (Javaansche)	33
Periscii	333	Sina's-appel, zie Appelsina.		Vermenschelijking, zie An- thropomorphismus.	
Pewter.	46	Sizeboli	89	Verzekarend, zie Asserto- risch.	
Phenyl-amine.	6	Slangen-eiland, zie Anguilla.		Verzwijging, zie Aposio- pesis.	
Phoebe	87	Slijkteters	20	Virginische eilanden	42
Pico	496	Snake's Island, zie Anguilla.		Vischoogensteen, zie Apo- phylliet.	
Pieren	20	Somsong	357	Vleugelloozen, zie Aptera.	
Plaats der hoop, zie Asahan.		Sozoesa	89	Vliegensteen	296
Planetoiden, zie Asteroïden.		Sozopolis	89	Vliegenvergif	297
Polemianen	87	Spiesglaas, zie Antimonium.		Vochtweiger	187
Polina	89	Stekelzaad, zie Anthriscus.		Vogel-eilanden. (De), zie Aves-eilanden. (De)	
Polonia	89	Steraanwijzer, zie Astro- deiktikon.		Vogelwichelaar, zie Augur.	
Polysyndeton	373	Sterwormen	19	Volumeter van Gay Lussac	189
Portica	472	Steunpunt, zie Appui.		Vonnissen	101
Postamento di Voce, zie Appoggiaturen.		Stoëchiometrie, zie onder Atoom.		Voorkamer, zie Anticham- bre.	
Potin	46	Strohmeijer of		Vreemdelingsregt, zie Au- baine. (Droit d').	
Puglia, zie Apulië.		Stromer. (Heinrich von), zie Auerbach.		Vuurvernietiger, zie An- nihilator.	
Q.		T.		W.	
Queen's metal.	46	Tafel des Heeren, zie Avondmaal.		Water, zie Aqua.	
R.		Tegengiften. (Bereiding van)	300	Waterleiding, zie Aquae- ductus.	
Rab, zie Arbe.		Tegenstelling, zie Anti- these.		Waterslangetjes	20
Rak, zie Arak.		Tegenvoeters	54	Way, zie Ay.	
Ratanapoera	466	Tegenwoners	54	Werpgeschut	312
Rattenkruid	297	Terceira	496	West-Indië	41
Realgar	296	Tetrapolis	48	Wondkruid, zie Anthyllis	
Receptum	162	Teverone, zie Anio.		" (Gemeen)	33
Regenwormen	20	Thurificati	93	Z.	
Remonstranten, zie Armi- nianen.		Thurmayer	468	Zand, zie Arena.	
Reukgras	29	Toestel, zie Apparaat.		Zeeslak. (Fluweele)	81
Ringwormen, zie Annulata.		Tragelaphus Blainville	43	Zilver. (Nieuw), zie Ar- gentaan.	
Rio Grande, zie Aragua.		Trapporphier	81	Zilverziekte, zie Argyrasis.	
Roerkruid, zie Antennaria.		Trigonolitus, zie Aptychus.		Zinconiet	45
Roofwormen	20	Tweeschaduwigen. 56 en 333			
S.		U.			
Sacrament des altaars, zie Avondmaal.		Udo, zie Audaeus.			
Sacrificati	93	V.			
Sagaing	466	Valentinianen.	87		
San George	496	Valona, zie Avlona.			

Angoulême is de hoofdstad van het Fransche departement Charente. Zij verheft zich op eene rotsachtige hoogte aan de Charente en is de zetel der departementale ambtenaren. Men heeft er eene fraaie hoofdkerk, eene zeevaartschool, eene bibliotheek, een botanischen tuin, een museum voor natuurlijke historie, een landbouwgenootschap en ruim 25000 inwoners, die in vele fabrieken werkzaam zijn of zich met den handel bezig houden. Het landschap, waarin de stad gelegen is, was voorheen een graafschap onder den naam van Angoumois. Het oude gravengeslacht stierf uit in 1218 met *Aymar Taillefer*, en het graafschap kwam door zijne dochter *Isabella* aan het geslacht *Lusignan*. Later verviel het aan de Fransche kroon en werd door *Frans I* tot een pairie-hertogdom verheven.

Tot hen, die den titel van hertog of hertogin van Angoulême hebben gevoerd, behooren:

Charles de Valois, een onechte zoon van *Karel IX*. Hij was in 1580 groot-prior van Frankrijk en werd in 1619 met het hertogdom begiftigd. Eerst behoorde hij tot de dapperste aanhangers van *Hendrik IV*, maar kwam later tegen dezen in verzet, zoodat hij aanvankelijk ter dood veroordeeld, maar vervolgens, nadat eerst de doodstraf in levenslange gevangenis veranderd was, in vrijheid gesteld werd (1616). Daarna diende hij onder *Lodewijk XIII*, belegerde Soissons (1617) en begaf zich in 1620 als gezant naar keizer *Ferdinand II*. In 1628 voerde hij het bevel in Rochelle, behaalde later vele lauweren, en overleed in 1650.

Louis Antoine, de oudste zoon van den graaf van *Artois*, later *Karel X*, en van *Maria Theresia van Savoye*. Hij werd geboren te Versailles den 6den Augustus 1775, moest op 14-jarigen leeftijd wegens de revolutie het land verlaten en begaf zich met zijn broeder, den hertog van *Berry*, naar Turijn. In 1792 stond hij in Duitschland aan het hoofd van het leger der emigranten. Toen dat leger door gebrek aan eensgezindheid en krijgstucht vernietigd werd, begaf zich de hertog eerst naar Edinburg, toen naar Blankenburg in den Harz en eindelijk naar Mitau, waar hij met de eenige dochter van *Lodewijk XVI* in het huwelijk trad. In 1806 begaf hij zich naar Engeland, waar de meeste *Bourbons* eene schuilplaats hadden gevonden, en toen in 1814 de Verbondene Mogendheden II.

Parijs binnentrokken, snelde hij naar het Spaansch-Engelsche hoofdkwartier en begaf zich onder bescherming van het Engelsche leger binnen de muren van Bordeaux, waar hij *Lodewijk XVIII* tot koning proclameerde en eene algemeene amnestie afkondigde. In Mei kwam hij te Parijs, en *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot admiraal, en na den terugkeer van *Napoleon* tot generalissimus van Frankrijk. Hij was de bevelhebber van het leger, dat in 1823 Spanje binnentrok, om er de constitutionele partij te vernietigen. Dit geschiedde zonder veel moeite, en de hertog, tot prins van Trocadéro benoemd en als voorvechter der absolute monarchie met ridderorden omhangen, hield een zegepralenden intogt in Parijs. Bij de troonsbeklimming van zijn vader *Karel X* (16 September 1824) werd hij kroonprins (dauphin) van Frankrijk en beijverde zich steeds, de belangen van het absolute koningschap te bevorderen totdat de Julij-revolutie daaraan een einde maakte. Hij deed met zijn vader afstand van den troon ten gunste van den hertog van *Bordeaux*, maar toen de Kamers er zich weinig om bekomenden, verliet hij Frankrijk en vergezelde zijn vader. Na den dood van dezen werd hij, tot aan de meerderjarigheid van den hertog van *Bordeaux*, door de legitimisten beschouwd als de wettige koning van Frankrijk. Hij overleed den 4den Junij 1844.

Marie Thérèse Charlotte, de gemalin van den voorgaande en de dochter van *Lodewijk XVI*. Zij werd den 19den October 1778 te Versailles geboren en onderscheidde zich reeds vroeg door uitmuntende gaven van verstand en hart. Door de omwenteling werd zij aan haren glansrijken toestand ontrukkt, en op 13-jarigen leeftijd betrad zij den Tempel, om er de gevangenschap van hare ouders en van haren broeder te deelen. Later zag zij zich door de guillotine allengs van hare geliefde betrekkingen beroofd. In 1795 werd zij tegen een aantal aanzienlijke Franschen uitgewisseld, en zij begaf zich naar het Hof te Weenen, waar de renten van een kapitaal van vier ton, haar door de aartshertogin *Christina* van Oostenrijk toegewezen, ruimschoots in hare behoeften voorzagen. Den 9den Junij 1799 huwde zij te Mitau, op Russisch grondgebied, met den hertog van *Angoulême*, en keizer *Paul* onderteekende eigenhandig het huwelijksverdrag, ofschoon hij later aan de *Bourbons* het oponthoud in zijn

rijk verbod, zoodat de hertogin zich naar Warschau onder de bescherming van Pruisen begaf. Hier toefde zij tot 1803 en keerde toen met verlof van keizer *Alexander* naar Mitau terug, vanwaar zij zich in 1806, door het wapengedruisch verdreven, naar Engeland begaf. Hier bejverde zij zich, op aansporing van *Lodewijk XVIII*, om het Engelsche kabinet gunstig te stemmen voor de *Bourbons*. Bij de restauratie hield zij met *Lodewijk* haren intogt in Parijs. Toen *Napoleon* onverwacht in Frankrijk landde, was zij te Bordeaux en zocht deze stad voor afval van den Koning te bewaren. Zij legde hierbij zooveel geestkracht aan den dag, dat *Napoleon* met verbazing uitriep: "Deze hertogin is de eenige man van de familie *Bourbon*!" Deze laatste stooft uit elkkaar; *Lodewijk* vlood naar Gent, de hertog van *Angoulême* naar Spanje, en de hertogin naar Engeland. Na den slag bij Waterloo vereenigden zij zich weder te Parijs, en de Hertogin verkreeg er onder de ultra-legitimisten weldra zoo grooten aanhang, dat er eene uitgebreide zamenzwering werd gesmeed met het doel om voor haar en haren gemaal het koninkrijk Aquitaanië te stichten. De dag van den opstand was vastgesteld; hij barstte uit te Toulouse, maar de aanleggers vergaten het zooveen gemelde doel en koelden slechts hunne wraakzucht aan de liberalen. De moord van den generaal *Ramel* deed daarbij zoo groote opschudding ontstaan, dat de geheele toeleeg in de geboorte werd gesmoord. Daarenboven was het plan door een Jezuïet aan den Koning verraden. De hertogin wist intusschen alle schuld van zich af te schuiven, en hare heillooze staatsbemoelingen, evenals die van haren echtgenoot, bleven tegen de partij van den vooruitgang gerigt. De omwenteling van 1830 maakte daaraan een einde en dreef haar op de vlugt naar Engeland. Later leefde zij met haren echtgenoot te Götz, en hare laatste levensjaren bragt zij door te Frohsdorf, waar zij den 19den October 1857 overleed.

Angrivariërs is de naam van een oud Germaansch volk; dat aan de beide oevers van de Weser, vooral aan den regteroever, van den mond der Aller tot aan het Steinhuder meer, gevestigd was en ten noorden de Cauchen en ten zuiden de Cherusken tot vijandelijke naburen had. Toen *Germanicus* in het jaar 16 na Chr. tegen de Cherusken te velde trok, kwamen de reeds door hem onderworpen Angrivariërs achter hem in opstand, maar zij werden weldra door *Sertinius* genoodzaakt om vrede te vragen. Toen het verbond der Cherusken vernietigd was, oorloogden zij — in den tijd van keizer *Nerva* — met de Chamaven tegen de Bructeren en ontnamen aan deze de landen, die ten noorden van de Lippe bij de bronnen van de Eems gelegen zijn. Later breidden zij zich nog verder uit naar het zuiden en naar het westen, vereenigden zich met de Saksen en zagen hunne vrijheid en zelfs hun naam verdwijnen bij den glans der wapenen van *Karel de Groot*e.

Angst is een eigenaardig, hoogst onaangenaam gevoel van beklemdeheid, dat vergezeld gaat van onrust en hartklopping. Men heeft het niet ten onrechte een gevoel van vrees genoemd, verbonden met het besef, dat men niet in staat is om zich te redden. Het verstand wordt er door bedwelmd, de verbeelding met sombere voorstellingen vervuld; dit werkt op het zenuwstelsel en brengt verwarring in den bloedsomloop. Zijne werking openbaart zich zelfs in de huid door koude, bleekheid en angstzweet, — op de ledematen door deze te doen trillen of verstijven, — op het darmkanaal en de blaas. Angst kan van zedelijken of van stoffelijken oorsprong wezen, naar gelang hij door hevige gemoedsbewegingen of door een ziekelijken toestand ontstaat. Komt hij voort uit eene ongesteldheid van de borst, het hart, den buik of de zenuwen, dan geven wij daaraan den naam van beklemming (*anxietas pulmonalis, cardiaca, praecordialis en spasmodica*). Wij spreken echter van doodsangst (*anxietas agnostica*), de beklemdeheid, die den dood voorafgaat en zich door eene reutelende, kille, moeilijke ademhaling en eene flauwe pols onderscheidt. Die angst is veelal vreeselijk bij vergiftiging, en het vreeselijkst bij hondsdoelheid.

Anguilla (Snake's Island, Slangen-eiland) is de naam van een der Britsch-Westindische eilanden, tot de groep der Eilanden onder den Wind (Leeward Islands) behoorende. Het ligt ten noordoosten van Portorico, heeft eene slangvormige gedaante en 3000 inwoners (waaronder 2700 Negers) op 1,6 □ geogr. mijl. De grond is er effen en niet zeer vruchtbaar, maar in het midden des eilands bevindt zich een zoutmeer, dat jaarlijks 3000 Ned. centenars zout levert. De kleine hoofdplaats, die denzelfden naam draagt, ligt aan het noordoostelijk uiteinde.

Anhalt. Het vorstenhuis van dezen naam is één der oudste van Duitschland en tegenwoordig in het bezit van de hertogdommen Anhalt-Dessau, Köthen en Bernburg. Deze liggen in Noord-Duitschland en zijn in twee deelen gesplitst, welke door de Pruisische provincie Saksen gescheiden zijn. Voorts behoorren tot de landen van Anhalt 5 kleine, op Pruisisch grondgebied gelegen landjes of enclaven, namelijk Alsleben, Mühligen, Dornburg, Göbel en Groszslübs. Zij tellen te zamen op ruim 48 □ geogr. mijlen 193000 inwoners. Zij hebben 4 hoofdsteden (Dessau, Zerbst, Bernburg en Köthen), 15 steden, 4 vlekken en 253 dorpen. Het oostelijk gedeelte is het grootst. Het is door de Pruisische districten Potsdam, Maagdenburg en Merseburg omgeven, en de twee laatstgenoemde omringen ook bijna geheel en al het kleinste, westelijke gedeelte, dat over een afstand van 2 uren gaans aan het hertogdom Brunswijk grenst. Het klimaat is er zacht, schoon wat ruwer in de bergstreek. Het land is grootendeels vlak en alleen in het zuidwesten bergachtig, waar zich de Victorshöhe ter hoogte van 700 Ned. el verheft, een plekje

dat tusschen Gernrode en Alexisbad gelegen en aan de Harzreizigers zeer goed bekend is. Andere merkwaardige punten zijn er de Stufenberg bij Gernrode, de Hausberg met den burcht Anhalt en de Mägesprung. Van den Beneden-Harz daalt het land naar de zijde der Saale, en van hier tot aan de Elbe is de bodem golvend, terwijl aan de andere zijde dezer rivier eene boschrijke vlakke zich uitstrekt. Het grootste gedeelte, van Ballenstedt tot aan de Elbe en de Mulde, is met een vruchtbaren bouwgrond bedekt. De voornaamste rivier is er de Elbe, die van het oosten naar het westen het land met vele bogten doorkronkelt en de Mulde, de Dolwitz, de Roslau en de Nuthé in zich opneemt. De Saale stroomt door het oostelijk hoofddeel en ontvangt er de Fruhne, de Wipper met de Eine, en de Bode met de Selke. De Selke en de Eine besproeijen het westelijk hoofddeel. In het oostelijk gedeelte zijn eenige kleine meren, en te Alexisbad bevindt zich eene minerale bron.

Tot de voornaamste voortbrengselen des lands behooren graan, vooral tarwe, oft, groenten, wijn (bij Bernburg), tabak, vlas, olie-zaad, hop, meekrap en vooral hout, daar de bosschen er eene uitbreidheid bedekken van 180000 morgen. De veeteelt is er van groot belang, vooral aan de oevers der Elbe, en wild vindt men er in overvloed. Het rijk der delfstoffen levert er zilver, koper, lood, ijzer, spiegelglans, vitriool, steenkolen, gips, marmmer, molensteenen enz. Ook zijn er talrijke fabrieken, vooral strijkszwavels- en beetwortelsuiker-fabrieken, en de handel en het verkeer zijn er levendig, waartoe de bevaarbare Elbe en Saale, de uitmuntende wegen en de spoorwegen aanmerkelijk bijdragen.

De hertogen en de meeste onderdanen behoorden er voorheen tot de Hervormde kerk, maar zij hebben zich te Bernburg (1821) en te Dessau (1827) met de Lutherse tot eene Vereenigde Protestantsche kerk verbonden. Alleen te Köthen vindt men beide gemeenten nog gescheiden. — Er is een Landdag van 36 leden, die uit de edelen, steden en landgemeenten gekozen zijn — uit elk van deze 12. Het ministerie is te Dessau. — Men heeft er 11 kantongeregten en 5 arrondissementsregtbanken; voorts heeft men te Bernburg het hof van appèl, te Dessau het opperlandgeregt, en beroep op de hooge geregtshoven te Berlijn en te Jena.

Als stamvader van het vorstelijk huis van Anhalt wordt genoemd *Bernthobald*, een Saksisch legerhoofd, die na de vernietiging van het Rijk van Thüringen door den Frankischen koning met de Anhaltsche landen werd beleend. Men meent, dat een afstamming van dezen, *Aribo Beringer V*, in de dagen van *Karel de Groote* tot het Christendom is overgegaan en van laatstgemelden Keizer het graafschap Ascanië verkregen heeft. De Saksische keizers bouwden aan de Saale en aan de Elbe, ter beveiliging des lands, onderscheidene vestingen, leidden den stroom der landverhuizers derwaarts en deden er

onderscheidene kloosters verrijzen. Van deze zijn Gernrode (960) en Mönch-Nienburg (975) de merkwaardigste. Met betrekking tot de kerkelijke zaken behoorde Anhalt tot de naburige bisdommen en tot het aartsbisdom Maagdenburg. Het land was toegevoegd aan het hertogdom Saksen en werd in naam des Keizers veelal bestuurd door de graven van Ascanië, die Aschersleben, Bernburg en Ballenstedt in eigendom bezaten. De eerste zelfstandige vorst van Anhalt was *Hendrik I* (1220), die 5 zonen achterliet. Twee van deze traden in den geestelijken stand, en de drie overige waren de stichters van drie verschillende lijnen (Aschersleben, Bernburg en Zerbst.) Later (1603) werden de Anhaltsche landen in 4 deelen verdeeld (Dessau, Bernburg, Zerbst en Köthen). Van deze is in 1793 door den dood van *Friedrich August von Zerbst*, die geene kinderen achterliet, één vervallen. In 1847 is de lijn Anhalt-Köthen en in 1863 de lijn Anhalt-Bernburg uitgestorven, zoodat thans de Anhaltsche landen onder den scepter van den *Hertog van Anhalt-Dessau* vereenigd zijn.

Men heeft er 6 districten, die dezelfde namen dragen als hunne hoofdsteden. Deze laatste zijn: Dessau aan de Elbe en de Mulde, Köthen desgelijks aan de Elbe met een fraai slot, Zerbst aan de Nuthé, Bernburg, Koswig, en Ballenstedt met een fraai kasteel.

Anholt is in de eerste plaats de naam van een klein Deensch eiland in het Kattegat, ten zuidoosten van Lessoë. De bodem is er zeer zandig, en slechts hier en daar ziet men er graanvelden. Er zijn 200 inwoners, die zich meerendeels met de zeevaart en vischvangst een bestaan verschaffen. Wegens de gevaarlijke zandbanken ten zuiden van het eiland is er een vuurtoren met 2 vuren geplaatst. — Voorts is *Anhol* de naam van eene bezitting van den vorst van *Salm-Salm*. Zij is gelegen in Westfalen aan de oude IJssel en telt een paar duizend inwoners.

Anhydriet (karsteniet, muriaciet) is eene delfstof, die gewoonlijk in een bladerigen, korreligen of vezeligen toestand voorkomt. Het heeft eene hardheid, welke het midden houdt tusschen die van kalkspaat en van vlei-spaaat, en zijn soortelijk gewigt is 2,8 tot 3. Het is waterhelder, maar meestal wit en blaauwachtig, somtijds eenigzins rood. Voor de blaasbuis springt het knetterend uit elkaar, en bij eene aanmerkelijke hitte smelt het tot een wit email. Met soda smelt het zamen tot een zwavellever, die op zilver eene zwarte vlek achterlaat. In water en in zuren lost het zich niet gemakkelijk op.

Het anhydriet is watervrije gips of watervrije zwavelzure kalk. Het bestaat uit 59% zwavelzuur en 41% kalkaarde met sporen van ijzeroxyde en jodenlijm. Men vindt het bij de steenzoutlagen der verschillende tijdperken, waar het zich vertoont tegelijk met de gips, die er waarschijnlijk uit ontstaan is. Zoo komt het voor in Schotland, in Thüringen, in den Harz enz. Dit gesteente is, juist wegens zijne neiging om in gips te veranderen, tot bouwstof weinig geschikt,

maar het kan zeer goed gebezigd worden tot het vervaardigen van kunstgewrochten, die niet met water in aanraking komen.

Ani is eene stad in Russisch Armenië. Zij ligt aan de Arpatajai tusschen hooge rotsgevaarten, waarin zich vele grotten en holen bevinden. Volgens de overlevering waren er in de 10de eeuw 100000 huizen en 1001 kerken. Eerst werd zij door oorlogen geteisterd en in 1313 door eene aardbeving verwoest. Men vindt er hare bouwvallen op eene ruimte, die $1\frac{1}{2}$ uur gaans in omtrek heeft.

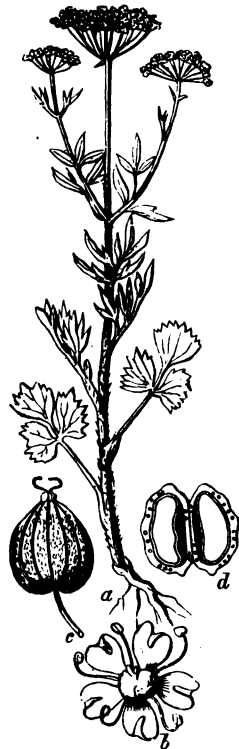
Anicet-Bourgeois (Auguste), een Fransch tooneeldichter, werd geboren te Parijs den 25ten December 1806. Eerst was hij klerk bij een procureur te Parijs, maar hij gevoelde meer lust om voor het tooneel te werken, en daar hij zijne pogingen reeds op 19-jarigen leeftijd met een gelukkig gevolg zag bekroond, wijdde hij zich geheel aan dien arbeid, zoodat hij ongeveer 200 stukken voor den schouwburg geleverd heeft en een der meest populaire dichters is van het publiek, dat er de théâters op de boulevards bezoekt. Zijne blijspelen en vaudevilles zijn in den regel niet keurig bewerkt, maar zeer geschikt om de aandacht te boeijen. Vele stukken heeft hij gezamenlijk met talentvolle tijdgenooten vervaardigd. De laatste, die wij vermeld vinden, zijn: "Le fou par amour" (1857), "La fille des chiffonniers" (1861), "Le bossu" (1862), en "La sorcière" (1863).

Anicetus is de naam van den paus, die in 157 de opvolger werd van *Pius I* en in 168 den marteldood stierf. Onder zijn bestuur ontstond de strijd tusschen de Oostersche en Westersche kerk over de viering van het Paaschfeest.

Anich (Peter), een wis- en natuurkundige, werd geboren in 1723 in een dorp, nabij Innsbrück. Tot aan zijn 28ste levensjaar hield hij zich bezig met den landbouw, waarna hij zich aan de studie der wis- en natuurkunde wijdde en naar Innsbrück vertrok. Eerst vervaardigde hij een kunstmatigen, astronomischen hemelbol, die de goedkeuring van deskundigen wegdroeg. Door de Oostenrijksche regering ondersteund, leverde hij in 1759 eene uitmuntende aardglobe, waarop in 1760 zijne kaart van Zuid-Tyrol en in 1763 die van Noord-Tyrol volgde. Deze kaarten worden als een meesterstuk beschouwd en zijn in 1774 in 21 bladen verschenen. *Anich* overleed reeds in 1766.

Anijs (*pimpinella anisum* L.) of *anysebevernel* is eene éénjarige, uit het Oosten afkomstige plant, die in de zuidelijke gewesten van Europa, zooals in Zuid-Duitschland en soms ook bij ons gekweekt wordt en het anijszaad levert. Het geslacht *pimpinella* behoort tot de familie der schermbloemigen. De stengel der anijspant is van boven veelal vertakt en geheel met een kort dons bedekt. De onderste bladen zijn eenigzins hartvormig, de hoogere vindeelig met wigvormige, gelobde of getande slippen. De bovenste bladen zijn verdeeld in lijnvormige slippen. De bloemschermen hebben meestal 12 stralen. De

langwerpig-eironde vrucht is digt met een fijn dons bedekt en grijsachtig-groen van kleur. Het anijszaad heeft een eigenaardigen reuk en een specerijachtigen smaak; het bevat vette en aetherische olie, hars en suiker. Men zegt, dat het anijszaad invloed heeft op de afscheiding van de borstklieren en de nieren; het werkt bepaald op de maag en het darmkanaal. Het wordt ter genezing van ingewandsaandoeningen veel gebruikt. Ook de anijs-olie, die droppelsgewijs met suiker en ook wel met amandel-olie gegeven wordt, komt daartoe te pas. Uitwendig wordt zij wel eens gebe-

De anijspant.

zigd, om parasieten op te ruimen. Bijgaande afbeelding vertoont ons in *a* eene plant op $\frac{1}{4}$ de der natuurlijke grootte, in *b* een bloem van boven, in *c* eene vrucht en in *d* een doorsnede der vrucht, alles op zesvoudige grootte.

Anijszaad wordt inde keuken gebruikt tot het bereiden van anijsmelk. In sommige streken kruidt men brood of beschuit er mede, — in Noord-Duitschland kookt men het met Borsdorfer appels, en men bakt ook wel anijskoek. Wij weten, dat er eene likeur (anisette) van vervaardigd wordt, en dat het anijszaad de kern is in de muisjes der suikerbakkers. Het gebruik van dat zaad vereischt groote behoedzaamheid, omdat het wel eens met vergiftige zaadkorrels is vermengd.

Aniline. Onder dezen naam werd in het jaar 1848 door *Fritzsche* te Petersburg een ligchaam beschreven, dat men verkrijgt door destillatie van een mengsel van kali-loog met indigo-poeder. Het distillaat is een ammoniakhoudend water met eene bruine, olieachtige stof, dat bij rectificatie een bruin hars achterlaat en kleurloos wordt. Het bijgevoegde indigo-poeder gaf aanleiding tot den naam, want *indigofera anil* is eene indigo-plant.

Intusschen is *Fritzsche* geenszins de eerste ontdekker van de aniline. *Unverdorben* had reeds in 1826 door drooge destillatie van indigo een olie-achtig ligchaam verkregen, waaraan hij wegens zijne eigenschap om met zwavel- en phosphorzuur kristalliseerbare zouten te vormen, den naam gaf van kristallijn. Dit gelek zoo sterk op de aniline van *Fritzsche*, dat *Erdmann* beide stoffen onderzocht en beider volkomene gelijkheid boven allen twijfel verhief. Ook had *Runge* in 1834 door eene zeer omslagtige bewerking uit steenkolenteer eene olie-achtige, vlugtige basis verkregen, waaraan hij wegens hare eigenschap, om met chloorkalk eene prachtige blaauwe verfstof te vormen, den naam had geschonken van cyan-olie of blaauw-olie. Men bevond later, dat ook deze niets anders is dan aniline. *Zinin* toonde vervolgens aan (1842), dat door de werking van zwavelwaterstof op nitrobenzine eene olieachtige zelfstandigheid ontstaat, die dergelijke eigenschappen bezit als de aniline. Hij gaf daaraan echter den afzonderlijken naam van benzidam. In den aanvang van het volgende jaar bewees *A. W. Hoffmann*, dat cyan-olie, kristallijn, benzidam en aniline verschillende namen zijn van dezelfde zaak. De laatste naam is behouden gebleven, en men heeft er eene bijgevoegd, ontleend aan de opmerkelijke overeenkomst van aniline met ammoniak, namelijk dien van phenylamine.

Tot vóór weinige jaren was de aniline enkel eene wetenschappelijke merkwaardigheid, en de ontdekkers van deze stof vermoedden geenszins, dat zij eene belangrijke rol zou spelen op het gebied der verfstoffen. En toch was de eigenschap, die thans aan de aniline hare technische waarde geeft, van den beginne af bekend, want, zoo als wij vermelden, *Runge* wist reeds, dat zij met chloorkalk eene prachtige blaauwe kleur oplevert. Na dien tijd heeft men deze kleurreactie gebezigd als een eigenaardig herkenningmiddel van aniline. Doch eerst in den aanvang van het jaar 1850, dus 33 jaar na de ontdekking van het kristallijn, begon men van deze eigenschappen partij te trekken voor het dagelijksch leven. Omstreeks dien tijd kwamen zoowel uit Frankrijk als uit Engeland prachtige violette en roode verfstoffen in den handel, die algemeenen bijval en bewondering verwierven. Zij geleken op het cochenille- en orseille-rood en waren zeer echt. Zij verdienden boven laatstgenoemde de voorkeur, omdat zij weerstand boden aan de werking van zuren en minder snel door het zonnelicht werden aangetast. Op deze wijze werd de aniline eene belang-

rijke stof, en er verreezen na dien tijd talrijke fabrieken om ze te vervaardigen.

Hierbij brengt men hoofdzakelijk twee methoden in toepassing, namelijk die, welke door *Runge* uitgevonden en door *A. W. Hoffmann* verbeterd is, dienende om de aniline uit de zware steenkolenteer-olie af te scheiden, en die, welke door *Zinin* is voorgesteld en waarbij men zwavelwaterstof op vitriool laat werken.

De zware steenkolenteer-olie bevat, behalve de aniline, nog twee andere basische lichamen, de leucoline en de pyrrhol, alsmede onderscheidene olie-achtige zelfstandigheden, die zure eigenschappen bezitten. Om er de aniline van af te scheiden, vermengt men de teer-olie met geconcentreerd zoutzuur en men schudt dat mengsel sterk om. Genoemde basische lichamen vereenigen zich met het zuur en kunnen van de overige bestanddeelen gescheiden worden. Men filtreert de zure oplossing der bases en brengt ze met bijtende kalk in aanraking, waardoor de aniline en de overige bases vrij worden. Bij de destillatie wordt in den beginne eene melkwitte vloeistof overgehaald, die een zeer bedwelmenden reuk bezit. Later verkrijgt het distillaat meer helderheid, en ook de reuk ondergaat eene wijziging. Wat het eerst is overgehaald, bestaat grootendeels uit aniline, vermengd met min of meer leucoline. Daar er tevens water mede overgaat en beide stoffen olieachtig zijn, zoo ziet men ze in de gedaante van kleine druppeltjes in de vloeistof verdeeld, en dit is de oorzaak van het troebel, melkachtig voorkomen van deze. Den bedwelmenden reuk schrijft men toe aan de pyrrhol. Men zet de destillatie voort totdat het blijkt, dat het distillaat, met chloorkalk in aanraking gebracht, niet langer blaauw wordt, — een teeken, dat er geene aniline aanwezig is. Wat er overblijft, bestaat dan bijna geheel en al uit leucoline. Om uit de eerst overgehaalde, waterige aniline, waarin, zoo als wij reeds zeiden, vooral veel leucoline aanwezig is, de aniline af te scheiden, lost men ze op in sterken wijngeest en men voegt er oxalzuur bij, dat zich met beide bases verbindt. Oxalzure leucoline lost zich gemakkelijk op in alkohol en oxalzure aniline niet gemakkelijk, zoodat men in deze eigenschap een middel heeft om ze te scheiden. Deze laatste, die zich in de gedaante van kleine kristallen vertoont, wordt verzameld, van de aanklevende vloeistof bevrijd en na toevoeging van kalk gedistilleerd. Het distillaat is zuivere aniline. Deze methode is, wel is waar, zeer omslagtig, maar kan toch, als men de grondstof als bijproduct van een anderen tak van nijverheid verkrijgt, met voordeel worden toegepast, vooral dan, wanneer de van zuur bevrijde teer-olie als wagensmeer in den handel komt.

Gemakkelijker verkrijgt men aniline uit nitrobenzine. De delfstoffelijke kolenteer-olie, die onder den naam van photogeen in den handel komt en uit verschillende delfstoffelijke brandstoffen of bitumineuse zelfstandigheden gewonnen wordt, bestaat gedeeltelijk

uit benzine, die tegenwoordig tot de handelsartikelen behoort en tegen zeer matigen prijs te bekomen is. Brengt men deze stof in aanraking met rookend zwavelzuur en doet men er veel water bij, dan scheidt de nitrobenzine er zich dadelijk uit af in de gedaante van eene zware, gele vloeistof, die men van het daárboven staande waterige gedeelte scheidt, eerst met water en vervolgens met soda-loog omschudt, nogmaals schudt en eindelijk rectificeert. Op verschillende wijzen kan men aniline verkrijgen uit deze vloeistof, die sterk naar bittere amandelen reikt. Volgens *Zinin* lost men ze op in wijngeest, waarna men de oplossing in aanraking brengt met zwavelwaterstof. Zij verstijft dan na verloop van eenigen tijd tot eene massa van fijne gele naalden, welke men blootstelt aan eene warmte van 100° C. Hierbij scheidt zich zwavel af; deze smelt en verzamelt zich op den bodem van het vat. Uit de vloeistof, die er afgegoten wordt, scheidt de aniline zich af in de gedaante van eene gele olie, die door rectificatie gezuiverd wordt. Volgens *Béchamp* geschiedt de verandering van nitrobenzine in aniline zeer gemakkelijk, wanneer men eerstgenoemde met ijzervijlsel en azijnzuur vermengt en vervolgens distilleert. Intusschen is het gebleken, dat bij eene fabriekmatige bereiding in het groot de reactie niet zoo spoedig plaats heeft, dat alle nitrobenzine in aniline wordt omgezet. *Krieg* doet den voorslag, om het distillaat wederom met zwavelwaterstof in aanraking te brengen en dan tot de rectificatie over te gaan. Evenwel bedraagt de hoeveelheid, die men op deze wijze verkrijgt, slechts $\frac{2}{3}$, van die, welke de nitrobenzine volgens de theorie moet opleveren.

In een zuiveren toestand is de aniline eene kleurlooze, zeer lichtbrekende, olieachtige vloeistof met een flauwen, eigenaardigen, niet onaangename reuk. Is het product met nitrobenzine gewonnen, dan doet de reuk ons denken aan die van bittere amandel-olie, en dit is een teeken, dat er nog ontlede nitrobenzine in gevonden wordt. Het lost zich gemakkelijk op in alcohol en aether, maar niet gemakkelijk in water; wordt het met dit laatste omgeschud, dan neemt het er slechts weinig van tot zich. Het mist de alcoholische reactie op plantenkuren ofschoon het basisch van aard is en de zuren volkomen neutraliseert. Behalve de reeds vermelde eigenaardige reactie met chloorkalk, bezit het de eigenschap om dennenhout geel te verwen, — 't geen ook van andere bases wordt opgemerkt. Het is zwaarder dan water, kookt bij 180° C. en blijft nog vloeibaar bij — 20°. In de lucht wordt het geel en gaat over in een harsachtigen toestand, — 't geen ook geschiedt bij eene sterke en langdurige verwarming. Inwendig gebruikt schijnt het niet vergiftig te wezen, maar het veroorzaakt, volgens sommige waarnemers, hevige krampen en kan bij groote giften zelfs verlamming ten gevolge hebben. Zijne scheikundige formule is $C_{12}H_9N$ of $(C_{12}H_7N)_2H_2$, waarbij men het gedeelte, tusschen haakjes besloten, het radi-

caal phenyl, beschouwen moet als van gelijke waarde met een equivalent waterstof (H) in den ammoniak (H_3N), — van daár de wetenschappelijke naam phenyl-amine.

Om uit aniline de vermelde verstoffen te verkrijgen, heeft men verschillende wegen ingeslagen, waarlangs men zeer verschillende producten verkreeg. Volgens *Beale* en *Kirkham*, die in 1859 in Engeland een patent of octrooi verkregen, vermengt men de oplossing van een aniline-zout met chloor of chloorkalk, en men verkrijgt naar gelang van de mengingsverhouding purper, lila, groen, blaauw, en een zeer fraai rood. Men volgt hierbij dit voorschrift: Eén maat verzadigde aniline wordt langzamerhand in aanraking gebracht met één maat azijnzuur en één maat van eene chloorkalkoplossing met een soortelijk gewicht van 1,010, totdat de violet-blaauwe tint ontstaat, welke men verlangt. Of men neemt één maat zoutzure aniline van een soortelijk gewicht van 1,010, men vermengt ze met één maat azijnzuur, en men voegt er vervolgens langzamerhand zooveel van eene chloorkalkoplossing van de vereischte sterkte totdat de verlangde kleur zich vertoont. In beide gevallen is de kleur in den beginne blaauw en zij wordt later lila. *Kay* bragt de volgende handelwijze in toepassing: 50 deelen aniline worden vermengd met 40 deelen geconcentreerd zwavelzuur, welke verdund, zijn met 1400 deelen water. Hierbij voegt men 200 deelen bruinsteen en men verhit het geheel onder gestadig omroeren tot 100° C. De neêrslag, die hierbij ontstaat, wordt door filtreren van de vloeistof gescheiden. Hierbij bevindt zich de kleurstof in een opgelosten toestand; men vermengt ze met ammoniak, waardoor het zuur wordt geneutraliseerd, terwijl de kleurstof, met mangaan-oxydule vermengd, naar den bodem zinkt. Deze neêrslag wordt door filtratie van het vocht gescheiden, gewasschen, gedroogd en daarna met wijngeest begoten. Hierin lost de verfstof zich op, die door *Kay* met den naam van harmaline is bestempeld. Men kan deze handelwijze bekorten door de met bruinsteen vermengde aniline-oplossing, zonder ze eerst te filtreren, terstond met ammoniak te vermengen, waarna men den geheelen neêrslag droogt, afwascht en met alcohol vermengt.

Brooman vermengt volgens eene handelwijze, waarvoor hij in Engeland octrooi verkregen heeft, aniline met watervrije tin-chloride en verwarmt het mengsel gedurende 15 of 20 minuten. Dat mengsel is aanvankelijk geelachtig en wordt vervolgens fraai rood. Door de verfstof met water te koken en te filtreren maakt men ze zuiver, terwijl zij bij afkoeling telkens uit de vloeistof naar den bodem zinkt. Om ze volkomen uit de oplossing af te scheiden, voegt men er chloorkalkium, chloornatrium of chloorcaalcium bij, welke zouten bij hunne oplossing haar naar den bodem jagen. Om te kleuren gebruikt men de roode oplossing, die men door het koken van bovengenoemd mengsel verkregen heeft, of de vaste verfstof, die men daaruit

verkrijgt. Wegens de gelijkvormigheid van de kleur dezer verfstof met die van fuchsia-bloemen, heeft de octrooi-houder haar fuchsiaïne genoemd.

Price verkreeg in Engeland een octrooi tot het maken van aniline-kleuren door middel van loodsuperoxyde. Hij heeft drie verschillende kleuren gemaakt, die hij violine, purperine en roseïne noemt, en tot het verkrijgen hiervan gaf hij het volgende voorschrift: Om *violine* of donkerpurperrood te maken, neemt men 1 equivalent aniline, 2 equivalenten zwavelzuur van 1,850 soortelijk gewicht (of op 1 gewichtsdeel aniline ongeveer 1 gewichtsdeel sterk geconcentreerd zwavelzuur), verdund met eene genoegzame hoeveelheid water (omstreeks 20 deelen op 1 deel aniline); men verwarmt het mengsel tot nagenoeg 100° C. en men voegt er 1 equivalent loodsuperoxyde ($\frac{1}{2}$ op 1 deel aniline) bij. Het mengsel wordt eenigen tijd gekookt en dan warm gefiltreerd. De oplossing vermengt men met een weinig bijtend natrium, en men distilleert het totdat al de onontleed gebleven aniline verdreven is. Daarna wordt de inhoud der blaas gefiltreerd en de achterblijvende vaste stof voorzigtig met water gewasschen. Deze bevat de verfstof. Men filtreert de vloeistof, laat ze inkoken, scheidt er door herhaald filtreren de harsachtige stoffen uit af, die door het verwarmen zich hebben verzameld, en zoo verkrijgt men eene oplossing, die geschikt is om te kleuren. Men maakt het *purpurine* door 2 equivalenten aniline en 2 equivalenten zwavelzuur (op 1 gewichtsdeel aniline ongeveer $\frac{1}{2}$ gewichtsdeel zwavelzuur) te vermengen, behoorlijk met water aan te lengen en bij de oplossing 1 equivalent loodsuperoxyde (1 gewichtsdeel aniline op $\frac{1}{2}$, tot $\frac{1}{2}$ loodsuperoxyde) te voegen. Men kookt de oplossing eenige uren lang, filtreert ze warm en laat ze vervolgens afkoelen. Hierbij scheidt een gedeelte van de kleurstof zich af in de gedaante van vlokken, welke men verzamelt, voorzigtig met water uitwascht, waarin wijnsteenzuur is opgelost en eindelijk op dergelijke wijze zuivert als wij bij de violine hebben vermeld. De vloeistof, die men van dezen neêrslag heeft afgezonderd, wordt met eene overmaat van natrium vermengd totdat zij alkalisch is en zoo lang gedistilleerd als het distillaat onontleed geblevene aniline bevat. De vaste stof, die in de blaas achterblijft, wordt voorts op dezelfde wijze behandeld als die, van welke wij bij de violine hebben gesproken.

Om *roseïne* te maken, neemt men 1 equivalent aniline en 1 equivalent zwavelzuur (even als bij de purpurine 1 gewichtsdeel aniline en $\frac{1}{2}$ gewichtsdeel zwavelzuur). Men verdund dit mengsel behoorlijk met water en voegt er 2 equivalenten loodsuperoxyde bij (dus op 1 deel aniline $\frac{2}{3}$ deelen loodsuperoxyde), waarna men een en ander een korten tijd kookt, de rozenroode oplossing filtreert en haar concentreert en van harsachtige deelen zuivert. Daarna is de vloeistof geschikt om te kleuren.

De verschillende kleurschakeringen zijn dus alleen afhankelijk van de betrekkelijke hoeveelheid der gebruikte bestanddeelen. De geheele handelwijze berust op eene oxydatie der aniline; naar gelang deze sterker is, wisselt de kleur tusschen blaauwviolet en rozenrood. Het tijdsverloop der bereiding en de hoeveelheid van het gebezigde oxydatiemiddel (chloorkalk, bruinsteen, loodsuperoxyde) bepalen den tint. Bij de laatstbeschrevene methode van *Price* moet men meer dan de dubbele hoeveelheid loodsuperoxyde gebruiken, om de rozenroode nuance te verkrijgen; alleen in dit geval wordt alle aniline verbruikt. Bij het maken van violine en purpurine blijven aanmerkelijke hoeveelheden in een onontleed toestand. Daarom moet men het mengsel met het oxydatiemiddel niet laten koken in een open vat, maar in eene distilleer-blaas.

Volgens de beschrevene en volgens andere methoden worden tegenwoordig in Engeland, Frankrijk en Duitschland zeer verschillende aniline-kleurstoffen bereid, en deze komen onder verschillende namen in den handel. *Guiner en Comp.* te Lyon leveren eene karmozijn-roode vloeistof, die zij *pourpre française* noemen, en *François Alexandre* aldaar eene dergelijke onder den naam van *indisine*. Het violette vocht, dat in Duitschland vervaardigd wordt, is eene donkerblauwviolette aniline-kleurstof, in houtgeest opgelost, van welken het een kreosot-achtigen reuk ontvangt. Daarnaast vindt men een Fransch purper in vasten vorm, dat niets anders is dan een orseille-achtig praeparaat, uit verschillende mossen vervaardigd. Het onderscheidt zich van de echte aniline-kleuren vooral door de volgende eigenschappen: eene oplossing daarvan in wijngeest wordt door salpeterzuur bij warmte lichtgeel en eindelijk bleek, terwijl het violette vocht en de indisine daardoor aanvankelijk eene donkerblauwe en ten laatste eene roodbruine kleur erlangen. Zwavelammoniak ontrooft aan het orseille-praeparaat spoedig alle kleur, maar veroorzaakt in de oplossing der aniline-kleurstoffen een donkerblauw-violetten neêrslag, die zich in zwakke organische zuren gemakkelijk met zijne oorspronkelijke kleur oplost. Bijtende alkaliën wijzigen bij koude de kleur der mospraeparaten in blaauwviolet, maar laten die van aniline-verfstoffen onveranderd.

De aniline-kleuren hechten zich zonder bijtmiddelen op wol, zijde en linnen en worden er door damp op bevestigd. Om ze bij het drukken van katoenen te gebruiken, vermengt men ze in vasten vorm met eiwit, gomwater en azijnzuur tot eene gepaste dikte. Gemelde kleuren zijn niet zeer lichtvast en moeten in dit opzigt onderdoen voor de kleurstoffen, die uit krap en cochenille worden verkregen. Men heeft pogingen aangewend, om ze door vermenging met fluorescerende zelfstandigheden te verbeteren (bijvoorbeeld door eene vermenging met eene oplossing van zwavelzure chinine), doch de uitkomst heeft niet aan de verwachting beantwoord.

Anio (De), thans de *Aniene* of de *Teverone* genaamd, is eene rivier in Midden-Italië, die reeds in de dagen der Oudheid bevoerd was wegens hare prachtige oevers en watervallen. Zij ontspringt aan den zuidelijken zoom der Campagna in het gebergte bij Trevi aan de grenzen van Napels, stroomt aanvankelijk met onstuimige snelheid door een diep, naauw en kronkelend dal en ontvangt bij het hedendaagsche Tivoli de heldere wateren der *Digentia*. Boven laatstgenoemd stadje ontmoet men de watervallen, van welke sommige zeer schoon zijn. De eerste ontstaat door het kanaal van *Bernini* en stort met indrukwekkende kracht zijne watermassa bij den tempel van *Venus* uit. De eigenlijke rivier zet haren loop voort tot aan de stad, wentelt hare wateren over een dam van rotsblokken en verdwijnt schier geheel en al in een diep rotsgewelf, dat in den loop der eeuwen

het dal breeder, en de rivier vloeit kalm naar de Tiber, waarin zij zich bij *Antemnae* uitstort.

Aniridia noemt men het ontbreken van de *iris* of van het *regenboogvlies* van het oog (zie onder dat woord). Zij kan eene gedeeltelijke zijn, zoodat een smalle ring of eenige gedeelten van het regenboogvlies voorhanden zijn, of eene volkomene, zoodat genoemd vlies geheel en al ontbreekt en het oog eene donkerbruine of roodachtige kleur heeft. De aniridia is geenszins een beletsel voor het zien, en ook het accommodatie-vermogen (zie onder accommodatie) van het oog gaat er niet door verloren. De personen, die er aan lijden, zijn doorgaans bijziende en lichtschuw; zij kunnen in de schemering beter zien dan bij het volle daglicht, en somtijds zijn zij zwak van gezigt. Men zegt dat deze kwaal erfelijk is. Genezing is niet mogelijk, maar

Anjelieren.

door de kracht van den stroom is uitgehold en den naam van *Neptunus*-grot draagt. Hieruit treedt hij donderend en schuimend te voorschijn en daalt neêr in de kloof, waarin ook het kanaal van *Bernini* uitloopt. Op een kleinen afstand vandaar vormt de rivier, tusschen rotswanden ter hoogte van 7 tot 17 Ned. el voortstroomend, een nieuwen val en dringt daarna wederom in een onderaardsch hol, de Grot der Sirenen. De rotsen, die hier de beide oevers verbinden, dragen den naam van *Ponte Lupo*. Nog verder storten zich van boschrijke heuvels de *Cascatellen* (kleine watervallen) in de rivier. Deze ontstaan door armen, die reeds boven de *Neptunus*-grot uit de *Anio* zijn afgeleid en als beweegkracht dienst doen. Men vindt hier aan hare oevers merkwaaide bouwvallen en een weelderigen plantengroei. Beneden *Ponte Lupo* wordt

eene blauwe bril verdient alle aanbeveling.

Anjelier (*dianthus* L.) is de naam van een plantengeslacht, dat tot de familie der *sileneën* behoort. De bloemkelken dier planten zijn aan den voet geschubd en de bloemkroonen bestaan uit vijf lang-genagelde bloembladen. Zij hebben 10 meeldraden en 2 stijlen. De zaaddoos is rolronde en springt aan den top met 4 tanden open. De *kopvormende anjelier* (d. *prolifer* L.) is eene algemeen verspreide éénjarige plant, die op dorre plaatsen, ook in ons Vaderland, groeit. Haar stengel is van onderen rond en van boven hoekig, en de bladen zijn lijnvormig. De *baardanjelier* (d. *barbatus* L.) is een blijvend gewas met een dunnen, vertakten, veelstengelligen wortelstok. De stengels worden 7 Ned. palm hoog. De bladen zijn lancetvormig, en de bloeiwijze is bundelvormig. Zij

groeit in het zuiden van Europa. De *duizendschoon-anjelier* (d. *armeria* L.) is 3 Ned. palm hoog en heeft zachtbehaarde, lijnvormige, puntige bladen en bundelvormig zamengedrongene bloemen. Men vindt haar in geheel Europa, en ook in ons Land, bepaaldelijk in Gelderland. De *gevekte anjelier* (d. *deltoides* L.) is een klein plantje met alleenstaande bloemen, op wier bladen eene V-vormige purperen lijn geteekend staat. Ook deze is algemeen verspreid en in ons Land te vinden. Fraai is de gewone *tuin-anjelier* (d. *caryophyllis*), prachtig de *Chinesche anjelier* (d. *sinensis* L.), vooral de verscheidenheid, die den naam draagt van *d. sinensis Hedwigii*, alsmede eene andere verscheidenheid, *d. sinensis laciniatus*.

Wij geven eene afbeelding van *d. sin. Hedwigii* in a., van *d. sin. laciniatus* in b., van eene wilde *d. caerophyllus* in c. en van *d. car. souvenir de la Malmaison* in d., alle op $\frac{1}{4}$ de der natuurlijke grootte.

Wanneer men anjeliëren door zaad wil kweeken, neemt men de zaden van de eerste bloemen der fraaiste soorten. Men zaait ze in een wél toebereiden bodem, die uit teelen tuinaarde, koemest en zand bestaat. Men legt de zaden onder eene dunne aardlaag en houdt deze middelmatig vochtig. Dit geschiedt in potten of in bakken in het midden van de lente. Wanneer de planten zich ontwikkeld hebben, plaatst men ze op een afstand van een paar palm van elkaar; men volbrengt dit werk op een dag met een bewolkten hemel. De planten, die zich boven de overige onderscheiden, worden gewoonlijk in potten overgeplant. Men houdt ze des winters vrij van vorst en geeft ze niet te veel water. Plaatst men ze bij den aanvang des jaars in een warm vertrek, dan bloeijen zij reeds vroeg in het voorjaar. De fraaiste planten vermenigvuldigt men gewoonlijk door afleggers. Als men een takje gedeeltelijk met aarde bedekt, ontspruiten er bijwortels na verloop van 4 of 5 weken, waarna men het van de moederplant kan scheiden.

Anjer is eene adsistent-residentie en district op Java in de residentie Bantam. Zij telt ruim 26000 inwoners. Tevens wordt die naam toegekend aan de hoofdplaats der adsistent-residentie. Deze hoofdplaats ligt aan Straat-Soenda en strekt tot verblijfplaats aan den adsistent-resident, den militairen commandant, den ontvanger der inkomende regten, belast met het praaften der voorbijvarende schepen, en den havenmeester, aan wien tevens het strandvondersambt is opgedragen.

De schepen, die uit Europa komen, leggen er gewoonlijk aan en voorzien er zich van versche levensmiddelen en vooral van drinkwater, dat door eene waterleiding van het gebergte derwaarts is gebragt. De haven van Anjer is in 1858 voor den vrijen handel opengesteld. Er is eene sterkte, nog door *Daendels* aangelegd, en een vuurtoren. Ten zuiden van het stadje verrijst eene witte grafnaald ter gedachtenis van den Engelschen kolonel *Cathcart*. In Anjer zijn de huizen meest van bamboes. De bevolking telt er 5000 zielen,

die zich met de vischvangst en met het drijven van een kleinen handel met voorbijvarende schepen bezig houden. Op het strand heeft men er een fraai gezigt op eenige nabijgelegene eilanden. De groote postweg over Java neemt hier een aanvang en loopt voort tot straat Bali. De vlaggestok van Anjer staat op 6° 3' 10" Z. B. en 105° 58' 43" O. L.

Anjol is de naam van een kanaal, van eene rivier en van een dorp op Java, allen gelegen in de residentie Batavia. Het kanaal is in 1650 gegraven, maar de huizen en tuinen, die vroeger zijne boorden versierden, zijn thans verdwenen, omdat de moerasdampen er het verblijf gevaarlijk maakten. De rivier is zeer ondiep en alleen voor kleine vaartuigen bruikbaar. Aan haren mond, tevens aan het strand, ligt eindelijk het dorp, hoofdzakelijk door Chinesche visschers bewoond. Ook deze verblijfplaats is zeer ongezond.

Anjou, eene voormalige provincie in het noordwestelijk gedeelte van Frankrijk, door Maine, Bretagne, Poitou en Touraine omgeven, telde op 140 □ geogr. mijlen omstreeks 400 000 inwoners en vormt thans het geheele departement Maine-Loire en een klein gedeelte van de departementen Indre-Loire, Mayenne en Sarthe. De hoofdstad was Angers. Het was aanvankelijk door de Andegaven bewoond en werd door de Romeinen veroverd. Later heerschten hier graven, wier geslacht in 1060 met *Gotfried II Martel* is uitgestorven. Vervolgens kwam het land door aanhuwelijking aan de Engelsche kroon, maar keerde reeds in 1204 tot Frankrijk terug. Koning *Lodewijk IX* heeleende daarmede achtereenvolgens twee van zijne broeders, en de tweede van deze, *Karel*, graaf van Provence, werd vervolgens koning van Napels en stamvader van het oudere huis van Anjou. Zijne kleindochter *Margaretha* bragt het graafschap ten huwelijk aan *Karel van Valois*, een broeder van *Philippus II* van Frankrijk, die het tot eene pairie verhef (1297). Beider zoon werd koning van Frankrijk, zoodat Anjou weder met de kroon vereenigd werd. *Jan II* herschiep het in een hertogdom en schonk het aan zijn tweeden zoon, die als *Lodewijk I* koning van Napels en stamvader van het jongere huis van Anjou werd. Het hertogdom behoorde nu aan de koningen van Napels totdat het na den dood van *René II* (1481) door *Lodewijk XI* in bezit genomen en duurzaam met de Fransche kroon vereenigd werd. Na dien tijd voerde gewoonlijk een prins van Frankrijk den titel van hertog van Anjou. Wij zien hiervan voorbeelden in *Hendrik III* vóór zijne troonsbeklimming, in zijn broeder *Frans van Alençon*, en eindelijk in *Philippus* den tweeden zoon van den Dauphin, den kleinzoon van *Lodewijk XIV*, en in 1701 in *Philippus V* koning van Spanje.

Anjou (Hertog van), zie onder *Alençon*. **Anker** (Het) is een werktuig, waarmede men schepen op den bodem der wateren zoodanig kan vasthaken, dat zij bij den drang van wind en storm op dezelfde plaats blijven.

Daar het voor varenslieden gedurig van groot belang is, dit doel te bereiken, maakten zij vóór de uitvinding van ankers gebruik van zware steenen, houten blokken met lood bezwaard of manden zand, die zij aan touwen in het water lieten afdalen. Intusschen is de uitvinding van ankers reeds zeer oud. *Plinius* maakt er gewag van.

Het tegenwoordig anker bestaat uit een houten of ijzeren schacht, die aan het uiteinde voorzien is van twee gekromde ijzeren armen, welke in handen uitloopen: deze laatste hebben eenigzins de gedaante van pijlpunten. Aan het andere uiteinde der sohacht is een ring, waaraan het ankertouw of de ankerketting wordt vastgemaakt; en onder dezen ring bevindt zich de ankerstok, die, zoo hij naar beneden geschoven werd tot op de armen, met deze een kruis zou vormen. Als dus de ankerstok plat op den bodem valt, moet de hand van een ankerarm haar puntig en haakvormig uiteinde in den grond zetten en hierin te dieper doordringen naarmate in eene schuinsche rigting sterker aan het ankertouw getrokken wordt.

Bij de Nederlandsche Marine gebruikt men in gewone gevallen *zware ankers*. Deze zijn naar hunne plaatsing onderscheiden in het daagsch- en tui-anker, die onder de kraanbalk hangen, in het plegt- en boeganker, die aan den achterkant der fokkerusten te vinden zijn, en in het nood-anker, dat in het groot luik staat. Voorts gebruikt men er het *stopanker*, als men voor korten tijd ten anker wil gaan of bij kalm weder, — eindelijk heeft men *werpankers* en *dreggen*. Deze laatste hebben geen ankerstok maar 4 of 5 armen. Op sommige schepen vindt men het *Rodger-anker*, dat uit zamengewelde staven bestaat, die door banden vereenigd zijn, en het *Porter-anker*, welks armen zich om eene spil kunnen bewegen. Het groot anker op een lineschip weegt ongeveer 42000 Ned. pond, — op eene kanonneerboot 200 Ned. pond.

Aan het anker is de *ankerketting* of het *ankertouw* bevestigd. De eerste is gewoonlijk 120, het tweede 90 vadem lang. De ankerketting wordt door middel van een steekschalm — een schalm, die losgemaakt kan worden — aan het anker verbonden, en het anker- of kabeltouw aan den ring van het anker met een ankersteek vastgemaakt. Vooraf echter wordt de ring van een bekleedsel voorzien.

De kettingen bestaan uit langronde gesmede ijzeren schalmen met een middenstift van gegoten ijzer, welke dient om het onklaar raken der schalmen en het digtknijpen te verhoeden. Van afstand tot afstand zijn er steekschalmen tusschen gevoegd, om in geval van nood het anker te kunnen laten glijpen.

Men *viert het anker* om een schip op eene bepaalde plaats vast te leggen. Hiertoe wordt de ketting of de kabel op groote schepen om de beting gelegd, om het vallend anker door de wrijving in bedwang te kunnen houden. Bij het vallen van het anker moet het

schip afdeinzen, terwijl voorts het anker klaar moet liggen, dat is met den ring naar de zijde van het vaartuig, terwijl de ketting of het touw regstreeks vandaar naar de kluisen loopt. Wil men het vieren staken, en vreest men, dat het sterk afdeinzend schip een zwaren schok zal ontvangen, dan maakt men gedurig touwen, die van de schalmen loopen, aan de oogbouten vast. Deze touwen (springstoppers) springen in stukken, maar verminderen de hevigheid van den schok.

Op kleine schepen gebruikt men in plaats van de beting het *braadspit* of de *braadspil*, eene horizontaal liggende windas, die op den boeg is geplaatst. Dit werktuig is voorzien van een palrand en een pal, om het terugloopen te beletten, en van gaten, waarin de handspaken worden geplant. De ketting of kabel is er omheengeslingerd.

Is het anker gevallen, dan kent men zijne ligplaats aan de *ankerboei*, namelijk een hol of in elk geval op het water drijvend ligchaam, dat aan het anker is vastgehecht met de *boeireep*, die slechts een paar vadem langer is dan de diepte van het water ter plaatse, waar zich het anker bevindt.

Men *ligt het anker*, wanneer men het door middel van de ketting of kabel ophijscht en weder aan boord brengt. Dit geschiedt bij kleine schepen door middel van straks vermeld braadspit. Dit wordt door de hefboomkracht der handspaken omgedraaid, zoodat er allengs grooter gedeelte van de ketting of kabel wordt ingenomen. Eindelijk werkt de ophijschende kracht regtstandig genoeg om de vastgrijpende hand van het anker los te maken, en nu wordt dit laatste opgeheschen en eindelijk gekat of aan het schip bevestigd. Op groote schepen is de ketting of het touw te zwaar om zelf om de spil te worden gewonden, zoodat men ze aan boord windt met een afzonderlijk touw, de kabellaring genaamd, dat met twee of drie slagen om de spil wordt gelegd. Deze kabellaring wordt door middel van einden touw (sijzingen) aan de ketting vastgemaakt, zoodat er onder het ophalen telkens nieuwe sijzingen opgezet worden. Bij kettingen zijn gewoonlijk ijzeren kabellaringen in gebruik.

Men geeft den naam van *ankerplaats* aan die plekken, waar een schip, ten anker gaande, eene veilige schuilplaats vindt. De bodem moet er niet te diep liggen, omdat dan de gewone kabellengte niet voldoende zou wezen, — niet te week zijn, omdat het anker dan gevaar loopt van te slijpen, — en niet te rotsachtig, omdat het ligten dan wel eens bezwaarlijk gaat, en de kabel op de scherpe steenklompen veel te lijden heeft.

Het anker in gouden ooringen of doekspelden of op den getatoeëerden arm is voor den zeeman een geliefkoosd sieraad, hetwelk bij onze marine naar de knopen is verhuisd. Tevens is een anker het zinnebeeld der hoop en als zoodanig bij de dichters zeer in aanzien.

Okk op het gebied der *bouwkunde* is het woord *anker* in gebruik. Hier dient het anker tot bevestiging van hardsteen in metselwerk,

maar vooral ook tot verbinding van muren door middel van balken of wel tot verbinding van muren onderling. Deze laatste ankers worden uit taai ijzer gesmeed en bestaan doorgaans uit twee deelen, de *veer* en den *sleutel*, welke laatste ook wel den naam van *schieter* draagt. De veer is het plat uitgesmede gedeelte, dataan het uiteinde met een oog is voorzien, hetwelk met spijkers, krammen of bouten op of tegen de balken wordt bevestigd. De sleutel, in het midden van een neus voorzien om het doorschieten te beletten, wordt buiten den muur door het gat gestoken.

De dikte van het ijzer wordt bepaald naar den aard der werken.

Ook aan ribben of rondhouten, welke dienen om beschoeijingen, waartegen aarde drukt, voor uitwijking te beveiligen geeft men den naam van ankers.

Sommige zakuurwerken hebben ook een anker (zie onder *horloge*). Men spreekt voorts van het anker aan een magneet. Zulk een anker is een stuk week ijzer, dat tegen de uiteinden der beenen van een hoefvormigen magneet wordt geplaatst. Het blijft door de werking van de magneetkracht aan het hoefijzer kleven, en men heeft aan het anker zoodanigen vorm gegeven, dat men er iets aan ophangen kan, om de draagkracht van den magneet te beproeven. Het week ijzer wordt tevens zelf magnetisch en verkrijgt met den hoefmagneet ongelijknamige polen, zoodat zij op elkander werken en hierdoor de magneetkracht bewaren of vermeerderen.

Een *anker* is eindelijk de naam van eene wijnmaat, die in ons Vaderland, in Denemarken, in Zweden, in Rusland en in sommige staten van Duitschland wordt gebruikt. Die maat is niet overal, niet voor alle soorten van wijn en niet bij alle wijnhandelaars even groot. Zij bedraagt van $33\frac{1}{2}$, tot $42\frac{1}{10}$ Ned. kan. Het is den wijngebruiker zeer goed bekend, dat de wijnflesschen op verre na niet alle even groot zijn, en toch telt men er gewoonlijk 45 in een anker.

Ankylose of *ankylose* is stijfheid in de gewrichten of eene onnatuurlijke vaste vereeniging of zamengroeiing van twee beenen, die door een gewricht of geleding verbonden zijn. Men heeft *ware ankylose* (a. intracapsularis s. vera), wanneer de oorzaak binnen (de gewrichtsholte), en *valsche ankylose* (a. extracapsularis s. spuria), wanneer zij daarbuiten gelegen is. De *ware ankylose* heeft verschillende oorzaken en graden. De hoogste graad is eene volkomene zamengroeiing der beide gewrichtsbeenderen, waarbij het kraakbeen verdwijnt. Zij ontstaat gewoonlijk door eene hevige beschadiging van het gewricht, door ontsteking der beenderen of door beeneters. De uiteinden der geleidingen kunnen ook, ten gevolge van wonden, arm- en beenbreuken enz., zich vereenigen, zoodat de afscheiding van het livocht ophoudt en de vroegere beweegbaarheid min of meer wordt opgeheven. De *valsche ankylose*, die het gewricht vrij en het kraakbeen ongedoerd laat, is gewoonlijk het gevolg van

een langdurig blijven in dezelfde houding. Hierdoor verslappen de pezen en spieren, zoodat er verlamming en stijfheid ontstaat. Deze geven wel eens aanleiding tot zoodanige veranderingen in de gewrichten, dat de valsche ankylose in eene ware herschapen wordt.

Deze krankheid bepaalt zich doorgaans tot den elleboog, de heup en de knie, maar openbaart zich ook veel aan de hand-, voet-, schouder- en onderkaakgewrichten. Eene aanmerkelijke stijfheid in de gewrichten kan een lid wel eens geheel en al onbruikbaar maken, bijvoorbeeld wanneer eene vergroeiing van het kniegewricht plaats heeft bij eene sterke buiging. Het is dus van belang, van den beginne af tegen eene verkeerde rigting der leden te waken. In den laatsten tijd hebben *Bernard Langenbach* en anderen verstijfde elleboogsgewrichten uit de weeke deelen weggenomen, om daardoor den voorarm weder geschikt te maken voor gebruik. Tot genezing van valsche ankylose worden doelmatige bewegingen, baden en inwrijvingen voorgeschreven.

Anna is een vrouwennaam van Hebreeuwschen oorsprong. De voornaamste personen, die hem droegen, waren:

Anna, de zuster van *Dido*, welke laatste, uit vrees voor haren broeder *Pygmalion*, met haar van Tyrus naar Carthago vlugtte. *Anna* begaf zich na den dood harer zuster naar koning *Battus* op Maltha, en vervolgens naar Italië, waar zij *Aeneas* wedervond. *Lavinia*, de gemalin van dezen, door ijverzucht gekweld, zocht de schoone vlugteling te doden, maar deze, door de schim van *Dido* gewaarschuwd, stortte zich in de rivier *Nimicus*. Vervolgens werd zij als de waternymf van dezen stroom onder den naam van *Anna Perenna* gehuldigd.

Anna (de Heilige) was volgens de kerkelijke overlevering de moeder van *Maria*, de grootmoeder van *Jezus*, de echtgenoot van *Joachim*, en de dochter van *Isaachar* of van den priester *Matthaeus* te Bethlehem. Eerst in de 4de eeuw vindt men haren naam vermeld, maar 4 eeuwen later werd zij algemeen vereerd. Men zegt, dat haar lijk in 710 uit Palaestina naar Constantinopel is gebragt, en vele kerken beroemen er zich op, reliquieën van haar te bezitten. Haar gedachtenisfeest is in de Westersche kerk de 20ste Julij, en in de Oostersche de 9de December.

Anna Comnena, de dochter van *Alexius I.* Zij werd geboren in 1083, genoot eene uitstekende opvoeding en speelde bij de hofkabelen eene belangrijke rol. Zij was gehuwd met *Nicephorus Bryennius* en poogde hem — doch te vergeefs — op te hitsen, om met haren broeder naar het bezit van den troon te dingen. Na zijn dood begaf zij zich in een klooster, waar zij zich met wetenschappelijke oefeningen bezig hield en in 1148 overleed. Onder den titel van *Annae Comnenae Alexiadus libri XIX* heeft zij eene voortreffelijke levensgeschiedenis van haren vader nagelaten.

Anna Boleyn of *Bullen*, de tweede gemalin van koning *Hendrik VIII* van Engeland. Zij was de bekoorlijke dochter van den bakker

Thomas Boleyn, die later tot graaf van Wiltshire verheven werd. In 1507 geboren en na haar 7de jaar opgevoed aan het Fransche Hof, keerde zij op 18jarigen leeftijd in den vollen glans harer schoonheid naar Engeland terug en werd er opgenomen onder de hofdames van koningin *Catharina van Arragon*. De Koning, door de schoonheid der Hofdame verblind, zag zich tevens genoodzaakt, hulde te brengen aan hare ongemeene standvastigheid. Eindelijk bood hij haar den troon van Engeland aan en vond gehoor. Nu werd het huwelijk met *Catharina* vernietigd, en *Anna Boleyn* beklom den zetel der Vorstin (1532). Zij maakte van haren invloed gebruik, om eene hervorming tot stand te brengen op kerkelijk gebied (zie Anglicaansche kerk). Schoon haar in 1532 eene dochter geboren werd, die later onder den naam van *Elisabeth* een geruimen tijd de kroon van Engeland droeg, toch was de toegenegenheid van haren wuften echtgenoot weldra uitgebluscht. Om zich van haar te ontslaan, beschuldigde hij haar van de gruwelijkste misdrijven. Haar huwelijk met den Koning werd ontbonden; een veil geregts-hof verklaarde haar schuldig, en zij werd, hoe sterk zij ook hare onschuld betuigde, op den 19den Mei 1536 in den Tower onthoofd.

Anna van Cleef, de vierde gemalin van koning *Hendrik VIII* van Engeland. Zij was eene dochter van *Johann III van Cleef*. De Koning aanschouwde haar portret, door *Holbein* vervaardigd, en was hiermede zoo ingenomen, dat hij op raad van *Thomas Cromwell* hare hand vroeg. Met brandende nieuwsgierigheid reisde de Koning vermoed haar tot Rochester te ontmoeten en aanschouwde in plaats van een engel van bekoorlijkheid, volgens zijne eigene uitdrukking "eene groote, dikke Vlaamsche merrie". Op aandrang van *Cromwell* huwde hij haar den 6den Januarij 1540, maar de onvoorzigtige gunsteling moest de ontevredenheid des Konings met zijn leven boeten: hij werd in hetzelfde jaar onthoofd. Laaghartige geestelijken ontzagen zich niet, het vonnis der echtscheiding uit te spreken. *Anna* ontving een jaargeld van 4000 pond sterling, waarmede zij buiten 's lands ging. Zij overleed in 1557.

Anna Stuart, koningin van Groot-Brittanje en Ierland. Zij was eene dochter van *Jacobus II* van Engeland en van diens eerste gemalin *Anna Byde*. Zij aanschouwde het levenslicht te Twickenham in 1664 en werd, tegen den wil van haren vader, opgevoed in de leer der Protestantsche kerk, waarna zij in 1683 in het huwelijk trad met prins *Georg*, een jongeren zoon van *Frederik III*, koning van Denemarken. Toen haar zwager *Willem van Oranje* tot verovering van den Britschen troon in 1688 te Torbay aan land stapte, koos zij zijne zijde, zoodat haar vader ontsteld uitriep: "God zij mij genadig, mijne eigene kinderen hebben mij verraden." Na het overlijden van koning *Willem* (1702) erfde zij den troon, terwijl haar gemaal den titel van prins behield en tot groot-admiraal en generalissimus benoemd werd. De hertog van *Marlborough* vervulde bij haar de eerste rol

in het kabinet, en diens schoone gemalin was in alle staatsgeheimen ingewijd. *Anna* nam deel aan de triple alliantie tegen Frankrijk, maar tegen haar zin werd vastgesteld, dat bij haren dood de troon van Engeland vervallen zou aan de Protestantsche zijde van het huis der *Stuarts*, derhalve aan prinses *Sophie*, de weduwe van den keurvorst van Hannover en de kleindochter van *Jacobus I*. *Jacobus III* werd hierdoor van de regering uitgesloten en zocht zich te vergeefs regt te verschaffen door eene landing in Schotland (1708). Na den val van *Marlborough*, den schitterenden staatsman, werd de oorlog tegen Frankrijk enkel in schijn voortgezet en met den vrede te Utrecht (1713) besloten. *Anna* moest goedvinden, dat ingeval van landing 5000 pond sterling op het hoofd van haren stiefbroeder *Jacobus III* werd gesteld. Zij had daarenboven vele strubbelingen met het parlement, en stierf den 12den Augustus 1714. Zij had het leven geschonken aan 19 kinderen, en zij overleefde alle.

Anna van Beaujeu, regentes van Frankrijk en oudste dochter van *Lodewijk XI*. Zij werd geboren in 1462 en huwde in 1474 met *Peter II*, heer van Beaujeu. Volgens den uitersten wil van haren vader werd zij gedurende de minderjarigheid van *Karel VIII* aangesteld tot regentes. Hertog *Lodewijk van Orléans* betwistte haar die waardigheid en verbond zich met den hertog *Frans van Bretagne* om haar te bestrijden, maar zijne aanspraak op het bewind werd in 1484 nietig verklaard op den rijksdag te Tours. Toen *Orléans* evenwel volhield en in 1486 hulp zocht bij *Maximiliaan*, aartshertog van Oostenrijk, verbond *Anna* zich met de oproerige steden in Vlaanderen, onderwierp de partij van *Orléans* in Frankrijk aan haar gezag, en behaalde eene beslissende overwinning op de verbondene vorsten. In 1491 gaf zij het bewind over aan haren broeder *Karel*, en zij overleed in 1522.

Anna van Bretagne, gemalin van *Karel VIII* en na den dood van dezen die van *Lodewijk XII* van Frankrijk. Zij was eene dochter van *Frans II*, den laatsten hertog van Bretagne en aanschouwde het levenslicht te Nantes in 1476. Na den dood van haren vader en van eene jongere zuster werd zij ergename van het Hertogdom, en in 1491 huwde zij bij volmagt met *Maximiliaan I*, keizer van Duitschland. Maar terwijl de Keizer oorlog voerde in Hongarije, spaarde *Karel VIII* geene moeite, om zelf de hand van *Anna* te verwerven. Dit gelukte; zij huwde den 6den December 1491 te Longevais met *Karel VIII*, die zijne bruid, eene dochter van *Maximiliaan*, welke aan het Fransche hof werd opgevoed, naar huis zond, en hare bruidschat (*Artois*, *Charolais* enz.) behield, hoewel hij dien later voorwaardelijk teruggaf. Na den dood van *Anna* bleef Bretagne met Frankrijk vereenigd.

Anna Maria Mauritia, gemalin van koning *Lodewijk XIII* van Frankrijk, met wien zij in 1615 huwde. Zij was de oudste dochter van *Philippus III* van Spanje en in 1601 geboren. Deze schoone en schrandere

vrouw zag zich vooral tegengewerkt door *Maria de Medici*, terwijl *Richelieu* haar zocht te verwijderen van haren echtgenoot, die haar zelfs te laste legde, dat zij hem van den troon wilde berooven en den hertog van *Orléans* huwen. Zij was de moeder van *Lodewijk XIV*. Gedurende de minderjarigheid van dezen en na den dood van haren echtgenoot had zij als regentes in Frankrijk een onbeperkt gezag, doch de sluwe *Mazarin* hield de teugels in haren naam. Deze werd eindelijk op aandringen van den adel uit Frankrijk verbannen. Toen *Lodewijk XIV* na zijne meerderjarig-verklaring het bestuur nog eenigen tijd aan zijne moeder overliet, riep deze dien minister terug. Bloedige botsingen waren daarvan het gevolg, zoodat hij nogmaals weggezonden werd. Wederom kwam hij in Frankrijk in 1663 en bleef er aan het hoofd der zaken tot aan zijn dood (1660). Tevens legde *Anna* haar regentschap neder en overleed in 1666.

Anna Iwanowna, keizerin van Rusland en tweede dochter van Czaar *Iwan Alexejewitsj*, een broeder van *Peter de Groot*e. Zij werd geboren den 28sten Januarij 1694 en was bij den dood van haren vader 2 jaar oud. Zij bleef onder de leiding van hare moeder tot 1710 en trad toen in het huwelijk met *Friedrich Wilhelm*, hertog van Koerland. De hertog overleed reeds op zijne terugreis naar Koerland, en de jonge weduwe toefde vele jaren te Mitau. Bij den dood van *Peter II* (1730) was de mannelijke lijn van het huis *Romanow* uitgestorven, en *Anna* werd door den Geheimen raad en door den Senaat tot erfgename verklaard van den troon, ofschoon er eene dochter van *Peter II*, *Elisabeth* genaamd, in leven was. Vorst *Dolgoroeki* werd naar Mitau gezonden, om in het belang der heerschende partij haar den troon onder beperkende voorwaarden aan te bieden. Maar de voorstander van eene andere partij, graaf *Jagoeshinsky*, was hem voor. Hij maakte haar bekend, dat zij tot keizerin van Rusland gekozen was en raadde haar aan, de gestelde voorwaarden aan te nemen, daar het niet moeilijk zou vallen, die te vernietigen, zoodra zij haren zetel beklommen had. *Anna* onderteeekende de voorwaarden en begaf zich naar Moskou. Hier werd door den rijkskanselier *Ostermann*, die zich verbonden had met *Biron*, welke bij de wulpsche *Anna* niet weinig vermogt, de val voorbereid van den Geheimen raad. Ook de oude adel was er tegen ingenomen en zond zijne afgevaardigden naar de Keizerin met het verzoek, om naar de wijze harer voorvaderen eene onbeperkte heerschappij te voeren. "Is dan de beperkte regeringsvorm niet de wensch des volks?" vroeg *Anna*, en toen de afgevaardigden het tegendeel verzekerden, zeide zij tot vorst *Dolgoroeki*: "Dan hebt gij mij misleid!" en zij verscheurde het papier, dat zij te Mitau onderteekend had. De Geheime raad werd nu opgeheven en eene kabinetsregering ingesteld. Drie ministers werden met het regeringsbeleid belast. De *Dolgoroeki's* en andere voormalige leden van den Raad moesten

naar Siberië verhuizen, en *Anna*, als onbeperkte heerscheres gekroond, vestigde zich te Petersburg. Toch voerde zij slechts in naam heerschappij, want *Biron* en *Ostermann* hadden het onbegrensde gezag in handen. Zij overleed den 28sten October 1740.

Anna Karlowna, eigenlijk *Catharina Christina*, regentes van Rusland, eene dochter van hertog *Karel Leopold van Mecklenburg* en van *Catharina Iwanowna*. Zij was eene nicht der voorgaande en werd geboren op den 18den December 1718. Bij haren overgang tot de Grieksche kerk (1732) ontving zij den naam van *Anna* en huwde in 1739 met prins *Anton Ulrich van Brunswijk-Wolfenbüttele*. Haar zoon was prins *Iwan*, die door keizerin *Anna* kort vóór haren dood (1740) tot haren opvolger onder voogdijenschap van *Biron* benoemd werd. *Biron* werd echter onder voorwendsel van een zamenspanning naar Siberië gezonden en *Anna* tot regentes verheven. De veldmaarschalk *Münich* regeerde als eerste minister, maar uit najver op graaf *Linar*, den al te vertrouweliijken vriend der regentes, nam hij zijn ontslag, en *Anna* kwam tot het besluit, om zich tot keizerin te laten uitroepen. Toen ontstond vooral onder den oud-Russischen adel eene zamenzwering, die ten doel had, om *Elisabeth*, de dochter van *Peter de Groot*e, op den troon te plaatsen. In den nacht van den 5den December 1741 drongen plotselijk 30 grenadiers in de slaapkamer der niets kwaads vermoedende regentes, haalden haar met haren gemaal uit het bed en sleurden haar naar het paleis van *Elisabeth*, die reeds den volgende dag als keizerin werd erkend. *Anna* werd met haren echtgenoot en met hare dochter eerst naar Riga gebragt en vervolgens te Kolmogori aan de Dwina in een ellendig gebouw gevangen gehouden, waar zij nog aan drie kinderen het leven schonk en in het jaar 1746 overleed. Haar ongelukkige zoon *Iwan* werd te Schlüsselburg in een donker gewelf opgesloten en in 1764 — dus na een lang lijden — vermoord.

Anna, de gemalin van *August*, keurvorst van Saksen en eene dochter van *Christiaan III* koning van Denemarken. Zij werd geboren in 1531. Het Saksische volk noemde haar met innige toegenegenheid "Moeder *Anna*," en men zegt, dat zij de voortbrengselen van hare boerderij zelve ter markt bragt. Even als haar echtgenoot, hield zij zich gaarne bezig met de natuurkunde; zelve schreef zij een "Erzneibüchlein," bragt onderscheidene geneesmiddelen in gebruik en stichtte de hof-apotheek te Dresden. Zij was zeer spaarzaam, maar jegens armen en zieken uiterst mild. Gedurende haar 37-jarig huwelijk zag zij zich omringd door 15 kinderen, van welke slechts 1 zoon en 3 dochters de ouders overleefden. Zij overleed den 1sten October 1585.

Anna Maria, de tweede gemalin van *Philippus IV*, koning van Spanje, met wien zij in 1649 gehuwd was. Zij was eene dochter van keizer *Ferdinand III* en in 1635 geboren. Na den dood van haren echtgenoot en gedu-

rende de minderjarigheid van haren zoon *Karel II* werd zij met de voogdijenschap bekleed. Zij gaf zich geheel en al over aan de leiding van haren biechtvader, een Jezuïet, *Neidhard* genoemd, die met de waardigheid van groot-inquisiteur was bekleed. De haghelijke toestand, waarin Spanje zich in die dagen bevond, spoorde *Lodewyk XIV* aan om een inval te doen in de Nederlandsche gewesten, waarna de Regentes met Engeland, Holland en Zweden de Triple-alliantie sloot, doch in den vrede, die in 1668 tot stand kwam, evenwel Doornik, Oudenaerde, Rijssel, Kortrijk, Charleroi, Ath, Binche, Furnes, Bourges, Scarpes en Armentières verloor. In 1676 werd *Karel II* meerderjarig, ontsloeg zich van de voogdij zijner moeder, en aanvaardde met *Don Juan* de regering. *Anna* begaf zich naar Toledo, maar na den dood van *Juan* (1679) keerde zij naar het Hof terug, waar zij op nieuw heerschappij voerde over den zwakken Koning.

Anna van Egmond, de eenige dochter en erfgenaam van *Maximiliaan*, graaf van Buren en Leerdam. Zij was de eerste gemalin van *Willem I*, prins van *Oranje*. Zij werd met hem in den echt verbonden in het jaar 1551, en hare uitgestrekte goederen zijn daardoor op het huis van *Oranje* overgegaan. Zij overleed in 1558 op 25-jarigen ouderdom en liet een zoon na, *Philips Willem* genaamd, en eene dochter, die later gehuwd is met *Philips* graaf van *Hohenlo*.

Anna, aartshertogin van Oostenrijk, dochter van keizer *Maximiliaan*, verloofde van *Karel*, erfprins van Spanje, en later (1570) de vierde echtgenoot van haren oom *Philips II*, koning van Spanje. De Paus gaf dispensatie tot dit huwelijk, waarvan officieel kennis gegeven werd aan den voorzitter van het Hof van Holland met het berigt, dat de jeugdige Koningin door de Nederlanden en vanhier over zee hare reis naar Spanje zou volbrengen. Bij hare komst te Nijmegen boden de Staten haar aanzienlijke geschenken aan ter waarde van 100000 kroonen. Zij begaf zich voorts naar Antwerpen, Bergen op Zoom en Vlissingen, van waar zij met eene vloot van 90 zeilen naar Spanje stevende. Haar huwelijk, te Segovia voltrokken, was verre van gelukkig. Zij overleed in 1573. *Schiller* en *Alfieri* heben in hare lotgevallen stof gevonden voor prachtige treurspelen.

Anna van Saksen, eene dochter van *Maurits*, hertog van Saksen, en van *Agnes*, landgravin van Hessen. Deze *Anna*, geboren in 1544, trad in 1561 in het huwelijk met *Willem I*, prins van *Oranje*. Onze geschiedschrijver *Hoof* gaf van haar de volgende, niet zeer bekoorlijke schets. "Een wijf pootig, uitermaten ongeregeld van leven, die haren man smadelijk en met vele wederwaardigheden bejegende." Schoon zij haren echtgenoot 2 zonen, *Maurits* die reeds vroeg overleed, en nog een *Maurits*, den krijgshaftigen opvolger zijns doorluchten vaders, benevens twee dochters, *Anna* en *Amelia* schonk, werd zij in 1575 teruggezonden aan keurvorst *Augustus*, bij wien zij was opgevoed, waarna de Prins zich in den echt verbond met

Charlotte van Bourbon. *Anna* van Saksen overleed te Dresden den 18den December 1577.

Anna van Brunswijk-Lunenbourg, eene dochter van *George II*, koning van Groot-Brittannië en Ierland en van *Carolina*, keurvorstin van Hannover, werd geboren den 2den November 1709. Zij huwde den 25sten Maart 1734 met *Willem Karel Hendrik Friso*, den eenigen telg van het huis van *Oranje*, later onder den naam van *Willem IV* stadhouder der Vereenigde Nederlanden. Nadat eenige dochters waren voorafgegaan, zag zij haren echt gekroond met een zoon, die den 8sten Maart 1748 geboren werd en later als *Willem V* de laatste onzer stadhouders was. Toen haar echtgenoot in 1751 overleden was, trad *Anna* op als gouvernante der Nederlanden en voogdes van den minderjarigen Prins erfstadhouder, en zij werd door de Staten des lands als zoodanig erkend. Zij voerde het bewind met wijs beleid, doch overleed aan waterzucht op den 12den Januarij 1759.

Annabon of *Annobon* is het kleinste van vier eilanden, welke in de golf van Guinée, in de baai van Biafra gelegen zijn. Het is door Spanje in bezit genomen en heeft eene uitgebreidheid van 6 □ geogr. mijlen. De steile basalt- en trachiet-rotsen, bij welke zich een piek bevindt ter hoogte van 900 Ned. el, zijn met bosch begroeid. Het is in 1461 door de Portugezen ontdekt en telt ongeveer 3000 inwoners, die van Portugésche mulatten afstammen en in ééne stad en onderscheidene dorpen gevestigd zijn.

Annalen of *jaarboeken* (annales libri) zijn boeken, waarin de voornaamste gebeurtenissen van jaar tot jaar staan opgeteekend. Het schrijven van de geschiedenis is met het opstellen van dergelijke annalen begonnen. De oude Egyptenaren, Assyriërs en Perzen en de nog oudere Chinezēn hadden hunne annalen, die gewoonlijk door priesters waren geschreven. Ook bij de oude Hebraëen vinden wij gewag gemaakt van dergelijke geschriften, die later voorzeker gediend hebben tot bronnen van de thans nog aanwezige geschiedkundige boeken des ouden Testaments. — Meer weten wij van de annalen der Romeinen. De oudste van deze zijn desgelijks van de hand van priesters, zoo als de *annales pontificum* of *annales maximi*, die grootendeels op de eerdienst betrekking hadden. Zij zijn niet tot ons gekomen. Na dien tijd, bepaaldelijk sedert den tweeden Punischen oorlog kwamen er, behalve de priester-annalen, ook *familie-annalen* (a. gentium) en *consuls-annalen* (a. consulares), waarin de daden der voortreffelijkste mannen en de belangrijkste voorvallen in den Staat zeer beknopt en tot aan de 2de eeuw vóór Chr. bijna uitsluitend in het Grieksch werden opgeteekend. De consuls-annalen werden op dunne met gelijmd lijnwaad overtrokkene plankjes geschreven en droegen om die reden den naam van *libri lintei* (lijnwaadboeken). Tot de jaarboekenschrijvers van dien tijd behooren eenige, wier aantekeningen door *Livius*, *Polybius* en *Dionysius* ijverig zijn gebruikt, namelijk *A. Fabius Pictor*, *Ennius*,

die in hexameters schreef, *L. Lincius, Alimentus L. Acilius* en *Q. Postumius Albinus*. Na de 2de eeuw vóór Chr. schreven in het Latijn: *L. Calpurnius, Piso Frugi, L. Cassius Helmina, L. Coelius Antipater, L. Sempronius Asellio, L. Cornelius Sisenna, C. Claudius Quadrigarius, Q. Valerius Antias, M. Pomponius Andronicus, Q. Hortensius Ortelus, T. Pomponius Atticus* en anderen. Ook de werken van deze mannen zijn alle verloren gegaan, — gelukkig eerst nadat zij door de behouden gebleven Romeinsche geschiedschrijvers goed waren nagepluisd. Toen in de eeuw van *Augustus* de kunst van den geschiedschrijver een hooger standpunt innam, werden met den naam van “*annales*” ook wel zulke historische werken bestempeld, waarin de tijdsorde gevolgd, maar, naar aanwijzing van de Muze der geschiedenis, een hooger beginsel gevolgd werd, zoo als de *Annales* van *Tacitus*. Nog later, bij het verdwijnen van het gouden tijdperk der Romeinsche letterkunde en bij den aanvang van eene nieuwe Christelijk-Romeinsche wetenschap — in de 4de en 5de eeuw na Chr. — vindt men onder den naam van *annalen* of *chronieken* vele geschiedkundige geschriften, waarin de belangrijkste gebeurtenissen beknoot en naar tijdsorde zijn opgeteekend. Zij zijn in den regel van kerkelijke oorsprong. Zij beginnen met de schepping der wereld of met de geboorte van *Jezus*. Intusschen is de geschiedenis der voorafgaande jaren aan oudere werken ontleend, zoodat zij alleen waarde hebben voor den tijd, waarin zij werden opgesteld. Zij zijn gewoonlijk geschreven in het monnikenlatijn, dat in de middeleeuwen in Italië, Duitschland en Frankrijk in gebruik was. Van zulke annalen bestaan onderscheidene verzamelingen. De beste zijn voor Duitschland die van *Pertz* (*Monumenta Germaniae historica*), voor Italië die van *Muratorius*, voor Frankrijk die van *A. Duchesne en Bouquet*, voor Spanje die van *E. de Llaguno Amirola*, voor Engeland die van *Commelin* en van *Savile*, voor Denemarken die van *Langebek*, voor ons Vaderland die van *Mattheaüs* (zie onder *Analecta*), terwijl er vele in de werken van Historische genootschappen zijn opgenomen.

Annaline of *melkwit* is eene zeer fijn gemalen ongebrande gips, nog witter dan porseleinklei, dat door de papierfabrikanten in plaats van lompen wordt gebruikt.

Annamoka of *Namoka* is een Australisch koraal-eiland, tot de Gezelschaps-eilanden behoorende. Het heeft in het midden een zout meer, door koraalrotsen omsloten, is zeer vruchtbaar en telt 2000 inwoners.

Anna-orde (St.) is de naam van eene Russische orde. Oorspronkelijk is zij eene Sleeswijk-Holsteinsche huisorde, ingesteld in 1735 door *Karel Frederik*, hertog van Holstein-Gottorp ter eere van zijne gemalin *Anna Petrowna*, maar in 1796 door keizer *Paul I* opgenomen onder de orden van het Russische rijk. Deze verdeelde haar in 3, en keizer *Alexander* in 1815 in 4 klassen. Het orde-teeken is een vierhoekig, gouden, rood gemailleerd kruis, waarvan de opene hoeken

met gouden lofwerk gevuld zijn. Aan de voorzijde vindt men de beeldtenis, aan de achterzijde den gekroonden naam der Heilige *Anna*. Zij wordt veelal aan buitenlanders gegeven. Het feest der orde wordt gevierd op den (3den) 15den Februarij.

Annapolis. Er zijn in de Nieuwe Wereld 2 steden van dezen naam. De eene ligt in Britsch Noord-Amerika aan Fundybaai. Zij werd in 1605 door de Franschen gesticht en droeg den naam van Port Royal. Thans is zij de hoofdstad van een even zoo genoemd graafschap, hetwelk tot Nieuw Schotland behoort, en heeft eene goede haven en 2000 inwoners.

De andere is de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Maryland en ligt aan den oever der Severn, niet ver van de plaats, waar deze rivier zich uitstort in de Chesapeakebaai. Zij heeft onderscheidene openbare gebouwen en zelfs eene universiteit en eene zeevaartschool, hoewel zij slechts 4000 inwoners telt.

Annaten (*annatae*) zijn gelden, die pab aangestelde geestelijken moeten betalen aan de pauselijke schatkist. Soms tijds bestaan zij in de opbrengst der inkomsten van een geheel jaar, aan de aanvaarde betrekking verbonden, soms tijds in de opbrengst van een gedeelte daarvan. Haren oorsprong vindt men in de reeds vroeg in de Christelijke Kerk ingevoerde belasting op de bisschopswijding. Elke bisschop moest, nadat hij door de geestelijkheid en het volk gekozen was, en later nadat hij door den regerende vorst of door het domkapittel was benoemd, de wijding ontvangen van den aartsbisschop en van de overige bisschoppen. Reeds in den aanvang der 5de eeuw had een metropolitaan te Ephese voor de bisschopswijding eene belasting gevorderd, die evenredig was aan de inkomsten. Alle door hem gewijde bisschoppen werden echter afgezet door eene synode te Ephese, en die invordering werd als een misbruik veroordeeld. Door de synode van Chalcedon (451) werd het verbod dier invordering herhaald ook ten opzichte van de wijding van andere geestelijken en van de benoeming tot andere kerkelijke bedieningen. Maar men ontdekte dat verbod door de belasting eerst na de wijding te heffen, en keizer *Justinianus I* (541) beschouwde die heffing reeds als een gewoonte-regt, zoodat hij een maximum vaststelde, volgens hetwelk de patriarch te Rome en elk der overige 4 patriarchen niet meer dan 20 pond goud, en alle overige bisschoppen minder, naar gelang hunner inkomsten zullen opbrengen, terwijl bij eene jaarlijksche betaling van 12 pond goud de geheele belasting verviel. Onder paus *Gregorius I* werd op een klein concilie te Rome (595) wederom verboden, voor de wijding, het pallium of voor de benoemings-oorkonde iets te vorderen, maar tevens werd veroorloofd, na de wijding aan de assistierende geestelijken een vrijwillig geschenk te geven. Wél werd dit door paus *Zacharias* (744) bevestigd en door latere conciliën goedgekeurd, maar het misbruik bleef voortduren zelfs bij de Roomsche Curie. In 1190 moest de bisschop van Mans

er 700 mark zilver (16800 Rijnl. guldens) voor betalen. Het wijden of bevestigen der Italiaansche bisschoppen behoorde in de vroegste tijden tot de voorregten van het Romeinsche patriarchaat, maar in de 14de eeuw hebben de pausen zich het regt van bevestiging en wijding van elken bisschop der Westersche kerk en dus ook de hierbij gehevene gelden toegeëigend. Van deze laatste vloede de eene helft (*servitia communia*) in de pauselijke kas, en de andere werd toegekend aan de kardinalen te Rome en voor een klein deel (*servitia minuta*) aan de beambten der Romeinsche Curie.

De annaten werden uitgebreid in de dagen van de pausen *Clemens V* en *Johannes XXII*. Evenals bij den dood van een vasal het leen met zijne inkomsten den leenheer toekwamen tot aan de nieuwe uitgifte, zoo maakten ook de bisschoppen, abten en andere praelaten aanspraak op de inkomsten der kleinere geestelijke ambten gedurende het gewone jaar der vacature. In de 13de eeuw lieten zij zich, voor zoover wet of gewoonte-regt het niet onnoodig maakte, daartoe bevoegd verklaren door een pauselijk besluit, geldende voor altijd of voor 2 tot 5 jaren. Toen echter eenige Engelsche bisschoppen van *Clemens V* die magtiging vroegen, maakte hij van deze gelegenheid gebruik, om de inkomsten van alle geestelijke plaatsen en beneficiën in Engeland voor den tijd van 2 of 3 jaar aan zichzelf ten te kennen. Zijn opvolger *Johannes XXII* strekte weldra na zijne benoeming (1317) die aanspraak uit tot de geheele Kerk en begeerde, dat van elk kerke-lijk ambt, hetwelk onbezet was of in de eerste 3 jaren onbezet zou worden, met uitzondering van de bisdommen, aartsbisdommen en abdijen, annaten zouden betaald worden aan de pauselijke schatkist. Nog vóór het einde der 14de eeuw werden reeds zooveel gemelde uitzonderingen opgeheven. Zulke vacature-gelden dragen thans den naam van annaten. Daarenboven zijn de bevestiging- en wijdingsgelden blijven bestaan. *Bonifacius IX* stelde daarvoor vast de helft der inkomsten van het eerste jaar, en ook deze noemde men annaat. Het Parlement te Parijs heeft in 1465 het jaarlijksch bedrag der annaten berekend op ongeveer 8 miljoen gulden. De *servitia* van het aartsstift Salzburg bedroegen sedert *Bonifacius IX* 60000 tot 85000 gulden, — die van Trier evenzooveel, en die van Mainz 96000 gulden. De geschiedenis kent er voorbeelden van, dat praelaten afgezet of tegen hun wil verplaatst werden, om het aantal vacaturen te vermeerderen. De wijdings- en bevestigingskosten waren voor den nieuwen geestelijke niet altijd de helft van zijne inkomsten, — ook wel eens het derde deel, maar ook wel eens het geheel. Wie onwillig waren om te betalen, zagen hunne goederen verkocht of beleend, ja, zij zelve werden bij pauselijke volmagt geëxcommuniceerd. Op het concilie te Kostnitz vroeg de Fransche geestelijkheid de volkomene afschaffing en de Deutsche de beperking der annaten, maar de vasthoudendheid van den Paus verijdelde beider pogingen.

Krachtiger handelde de kerkvergadering te Basel. In hare 21ste zitting hief zij de annaten geheel en al op en hield vol tegen paus *Eugenius VI* (1439), toen deze in verzet kwam tegen deze en andere beperkingen zijner magt. De Deutsche vorsten aanvaardden op een rijksdag te Mainz (26 Maart 1439) de besluiten van het concilie van Basel, en *Aeneas Sylvius* wist hiertoe zelfs de toestemming van *Eugenius* te verkrijgen (1447). Intusschen verwierf paus *Nicolaus V* door het Aschaffenburger concordaat met den Deutschen Keizer (1448) in Duitschland weder de voormalige regten. Hierdoor werd de vrijdom van de annaten weder opgeheven, hoewel er eenige beperkingen waren bepaald, waaronder deze, dat alle geestelijken, die een ambt aanvaardden, waarvan de inkomsten minder dan 24 goudgulden bedroegen, vrij zouden blijven van die belasting. De bisschoppen en praelaten moesten dus blijven betalen, — en zoo is in Duitschland de gesteldheid nog heden ten dage. De annaten doen steeds aanzienlijke sommen naar Rome vloeijen. Voor het aartsbisdom Freiburg, bijvoorbeeld, bedragen zij jaarlijks gemiddeld ruim 3000 gulden.

In Frankrijk werden de annaten door *Karel VIII* in de Pragmaticke sanctie van Bourges (1428) afgeschaft, maar onder *Frans I* weder ingevoerd, totdat zij voor den adem der Revolutie en krachtens het nog altijd bestaande concordaat van 1801 verdwenen. In de Anglicaansche kerk werden zij door den hebzuchtigen *Hendrik VII* voor eene bate der kroon verklaard, en in het voormalig koninkrijk Napels bestond eene dergelijke regeling, terwijl tevens eene schadeloosstelling aan den Paus werd betaald. De Polen hebben zich onder *Sigismund I*, en de Spanjaarden, in lateren tijd ook van die belasting ontslagen.

Annecy, eene stad in Savoyen, aan den voet der Alpen en aan den zoom van een bekoorlijk meer, dat 3½ geogr. mijl lang en ½ geogr. mijl breed is, vermeldt wij als de geboorteplaats van *Franciscus van Sales*. De huizen zijn er meestal met arcaden voorzien. De stad was na 1535 de zetel der bisschoppen van Genève, toen deze genoodzaakt waren voor de Hervorming te vlugten. Het aantal inwoners bedraagt er ruim 10000, die in eene bloeiende fabrieknijverheid hun bestaan vinden.

Annexatie (annectatie, annexie), eigenlijk *aanknooping*, beteekent in den laatsten tijd in de taal der diplomatie de inlijving van een rijk of van een gewest in dezen of genen Staat. Men stelt hierbij op den voorgrond, dat zoodanig rijk of gewest aan dien Staat grenst, dat het ingelijfde deel dezelfde Staatkundige regten erlangt als de inlijvende staat, en dat de inlijving geschiede zonder geweld van wapenen met werkelijke of schijnbare toestemming des volks. Niet altijd beantwoorden de annexatiën aan deze laatste voorwaarde. Was dit wél het geval bij de inlijving der Italiaansche hertogdommen in het koninkrijk Sardinië ter gezamenlijke vorming van het koninkrijk Italië en bij de inlijving van Savoye en Nizza in het keizerrijk Frankrijk,

alsmede bij de inlijving van Texas in de Vereenigde Staten, wij zoeken haar te vergeefs bij de inlijving van Hannover en verscheidene andere Duitsche Staten in het koningrijk Pruissen. Het schijnt dus, dat men volgens de jongste beschouwingen het laatstgenoemde kenmerk van de annexatie kan weglaten. De loop der omstandigheden schijnt er op te wijzen, dat langzamerhand alle kleine staten door de groote zullen worden geannexeerd. Wanneer annexatie niet in strijd is met den wensch van kleine volken, dan achten wij haar een verblijdend verschijnsel.

Annibal, graaf van Altemps, was de eenige zoon eener zuster van paus *Pius IV*. Hij wijdde zich reeds in zijne vroege jeugd aan de krijgsdienst en heeft aan *Karel V* en vooral in Nederland aan *Filips II* groote getrouwheid betoond. Hij was in 1578 overste van een der Duitsche regementen onder bevel van den hertog van *Parma*. In het volgende jaar veroverde hij Weert en bestormde hij 's Hertogenbosch. Welligt zou hij krachtig hebben bijgedragen tot snuiking van den opstand hier te lande, indien men hem niet zoodanig in geldverlegenheid had gelaten, dat hij de soldij zijner manschappen niet kon betalen. Toen hierop na den dood van *Requesens* ernstig werd aangedrongen, en er tevens eenige oneenigheden waren ontstaan tusschen hem en *Frederik Perenot*, heer van *Champigno* en gouverneur van Antwerpen, vond men het beter, het Hoogduitsch regement van den graaf van *Altemps* af te danken. Deze bijzonderheden zijn door *Strada* aangeteekend, en wij vinden elders geene nieuwe en belangrijke berigten omtrent dezen krijgsman vermeld.

Annihilator (Fire-) of *vuurvernietiger* is de naam van een toestel, waarin men in korten tijd eene groote hoeveelheid van zoodanig gas kan ontwikkelen, hetwelk de verbranding belemmert. Dit werktuig is in Engeland door *Philipp* uitgevonden. Men zal gemakkelijk bevroeden, dat het alleen bruikbaar is in beslotene ruimten, bijvoorbeeld bij brand in den schoorsteen of bij den aanvang van brand in eene kamer.

Anno of Hanno, de heilige, aartsbischop van Keulen, was volgens sommigen uit het grafelijk geslacht von *Sonnenburg* uit Schwaben, volgens anderen uit geringen stand gesproten. Hij was een geleerd, ijverig, maar tevens zeer heerschzuchtig man. Zijne werkzaamheden in de betrekking van kanselier van *Hendrik III*, de wegvoering van den jeugdigen *Hendrik IV* uit de nabijheid zijner moeder en zijn invloed gedurende den tijd, dat hij als rijksbestuurder voor den laatstgenoemde de teugels van het bewind in handen had — dat alles behoort tot de geschiedenis van het Duitsche volk. Wegens de onberispelijkheid van zijn wandel als geestelijke, wegens zijne vaderlijke zorg voor zijn aartsbisdom en wegens de kracht, waarmede hij den kanker der simonie bestreed, de hervorming der kloosters bevorderde en tot de stichting van nieuwe kloosters en kerken bijdroeg, II.

werd hij heilig verklaard. Hij overleed in 1075, nadat hij 2 jaren te voren, uit verdriet, over zijne vrijdelde pogingen om alle simonie uit den weg te ruimen, de aartsbisschoppelijke waardigheid had nedergelegd. Zijne tijdgenooten zijn vervuld met zijn lof: zij noemen hem het kostelijk edelgesteente, de bloem en het nieuwe licht van Duitschland. Uit de 13de eeuw bestaat een *Vita S. Annonis* van *Levoldus von Northof*, en reeds in de eeuw te voren het *Anno-lied* of de lofzang op den Heiligen *Anno* in de Middel-Hoogduitsche taal. Dit bevat in 49 coupletten niet alleen den roem van den Aartsbischop, maar ook eene beschrijving van de staatkundige wereldgesteldheid in die dagen. De dichter schetst het wereldlijk en geestelijk bestuur van den Heilige en zijne ergernis over de ellendigheid der Duitschers, die door binnenlandsche verdeeldheid zich zelven ten val bragten. Daar hij dit niet veranderen kan, wil de vaderlandslievende man niet langer leven en hij sterft van verdriet over de on dankbaarheid van zijne tijdgenooten. Dit gedicht is om vorm en inhoud hoogst merkwaardig. Het is het eerst te Breslau ontdekt en door *Opitz* te Dantzig uitgegeven (1639). Eene der beste uitgaven vindt men in "Scherer's Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem 8 bis 12 Jahrh." (Berlin 1864).

Annotto, zie *Orleans*.

Annuïteit, afgeleid van het Latijnsche woord *annus* (een jaar), beteekent eene jaarlijksche betaling van eene som: gelds, gewoonlijk tot gedeeltelijke aflossing van eene vroeger aangegane schuld. Men verstaat er ook wel onder het afgeloste bedrag zelf. Dit bedrag moet niet verward worden met den interest: deze wordt ook meestal jaarlijks voldaan, maar hij wordt gegeven voor het gebruik van 't verstrekte kapitaal en laat dit dus in zijn geheel, terwijl door de afbetaling der annuïteiten het kapitaal zelf langzamerhand wordt verminderd en eindelijk door den schuldenaar geheel afgelost. Men betaalt *annuïteiten* ook tot andere doeleinden dan tot vernietigen van schuld.

We zullen een paar gevallen nagaan, waarin het betalen van *annuïteiten* gebruikelijk is.

Ten eerste was het in de middeleeuwen bij staten, provinciën en steden zeer gebruikelijk, om schulden aan te gaan in den vorm van jaarrenten en lijfrenten. Het is de oudste vorm van staatsschuld. Men kocht eene som geld tegen 8-, 10-, 13- of meermalen het bedrag eener rente, die aan den nemer, verkooper van het kapitaal, gedurende diens leven moest worden voldaan; of wel, men verkocht eene jaarlijksche rente tegen ontvangst van 16-, 12-, 10- of 8-maal haar bedrag en naar denzelfden maatstaf aflosbaar. Men lette daarbij geenszins naauwkeurig op de verhouding tusschen het kapitaal en de zamengestelde interesten, — evenmin zocht men den grondslag voor de berekening der kapitaalswaarde der lijfrenten in bevolking- en sterfgetafelen. *Jan de Wit* (1671) en na hem *Willem Kerseboom* (1741) hebben het eerst getracht, de waarde der lijfrenten

te gronden op sterstekansen. Beide bewezen dat de geldleener veel te weinig kapitaal ontving voor de beloofde annuïteiten. Om dit en andere bezwaren, aan het stelsel verbonden, is deze wijze van schulden aangaan verlaten. Zie *Amortisatie*, *Staatsschuld*, *Tontines*.

In de tweede plaats worden annuïteiten betaald door hem, die geld opgenomen heeft van hypotheekbanken, die aan hem, welke gebrek aan kapitaal heeft tot het drijven van landbouw of het verbeteren van zijn grond, de gelegenheid geven tot het opnemen van sommen, zoo groot of klein als men verkiest, mits tot zekerheid der terugbetaling der hoofdsom en het voldoen der interesten vast goed verbonden worde.

Het groote nut dezer hypotheekbanken voor den landbouwenden stand bestaat vooral hierin, ten eerste, dat hij ook kleine voorschotten op hypotheek kan verkrijgen, en ten tweede vooral hierin, dat het voor den schuldenaar zeer geriefelijk is, dat hij de schuld langzamerhand en ongevoelig kan afdoen door, behalve den bedongen interest, één, twee of meer procenten van het kapitaal jaarlijks te betalen, (annuïteiten.) Verg. *Hypotheek*, *Hypotheekbanken*.

Ten derde betaalt men annuïteiten tot het vestigen van een fonds, waaruit na verloop van een vooraf bepaalden tijd de dan nog in leven zijnde personen jaarlijks zekere bedragen zullen trekken. Ook wordt wel de bepaling gemaakt, dat het bijeengebragte fonds onder de op zeker tijdstip nog levende deelhouders zal worden verdeeld. Dergelijke operatiën worden door ieder der medebetalenden begonnen met de hoop op voordeel; hun grond daarvoor ligt in de berekening der kansen van overleving der overigen. Zie *Assurantie* en *Tontines*.

Annulata of *ringwormen* is de naam eener klasse van ongewervelde dieren, die meestal in het water of in vochtige aarde leven. Gewoonlijk bezitten zij een rolrond ligchaam van symmetrischen vorm, in afdeelingen of ringen verdeeld. Die ringen zijn geene toevallige huidplooiën, maar zelfstandige gedeelten, die alle op dezelfde wijze zijn ingerigt, zoowel wat de bewegings-werktuigen als wat de zenuwen, vaten, spijsverterings-organen enz. betreft, zoodat iedere ring zich bij de ringwormen tot een onafhankelijk dier ontwikkelen kan. Den kop der ringwormen kan men, waar die bestaat, duidelijk onderscheiden; hij draagt, behalve de centrale deelen van het zenuwstelsel, oogen, voeldraden en eene mondopening met kaken of een snuit. Ook de achterste ring onderscheidt zich door zijne aanhangsels van de overige. De huid, bestaat in den regel uit eene doorzichtige opperhuid en eene ruwe lederhuid, welke uit gekruiste vezels is zamengesteld en somtijds fraaije kleuren en vlekken vertoont. Meestal is deze huid geheel en al kaal, maar somtijds met haar of met borstels bedekt, die bij sommige wormen, bijvoorbeeld bij de zee-rupsen, eene soort van pels vormen. Vele

ringwormen hebben eene zeer weeke huid en maken zich woningen van zand, die met slijm zijn opgemetseld of ook wel kalkachtige of lederachtige kokers van eigenaardigen vorm, welke zij nooit verlaten. De bewegingswerktuigen zijn zeer verschillend: doorgaans zijn het borstels, bundelsgewijs in spierachtige zakken of kokers geplaatst, zoodat zij uitgestrekt en ingetrokken en eenigzins heen en weer bewogen kunnen worden. Somtijds veranderen die borstels in roeipooten, haken of schopvormige lichamen, — ook zijn zij wel eens ingeplant op bultvormige uitsteeksels of voetstompjes, die wel wat op de schijnbare voeten der rupsen gelijken. Al die aanhangsels zijn *ongeleed*, en juist hierdoor kan men steeds de ringwormen onderscheiden van insecten-larven, die wel eens op hen gelijken, maar gelede pooten hebben. Ook ontbreken somtijds de voetstompjes en de borstels, en wij zien die vervangen door één of twee zuigschijfjes, waarmede deze dieren op de wijze der spanrupsen kruipen. Het zwemmen geschiedt steeds door eene slangvormige beweging des lichaams, welke door de borstels en roeipooten wordt ondersteund.

Het zenuwstelsel van deze dieren is in den regel zeer ontwikkeld. Het bestaat gewoonlijk uit eene centrale dikte, die boven den slokdarm in het hoofd gelegen is. Van hier loopen twee strengen om het spijsverteringskanaal en vereenigen zich in een knoop, welks opening zich aan de buikvlakte bevindt. Gewoonlijk is in iederen ring een zenuwknop, van welken zenuwen uitloopen, en zijn al die knopen door eene zenuwstreng langs de buikvlakte tot eene keten verbonden. De uitwendige zintuigen ontbreken dikwijls geheel en al, maar de meeste soorten bezitten niet alleen voelsprieten aan den kop, maar ook dergelijke organen in den vorm van weeke aanhangsels aan elken ring. Vaak vindt men bij hen een groot aantal enkelvoudige oogen, niet alleen aan het hoofd, maar ook aan den achtersten ring, en soms paarsgewijs aan elken ring en zelfs op de baarddraden. Ook heeft men bij vele ringwormen oorblaasjes waargenomen, met eene vloeistof en een afscheidings-product gevuld.

De spijsverteringstoestel der ringwormen bestaat meestal uit een regt darmkanaal, dat van den mond door het geheele ligchaam tot aan de achterste opening voortloopt, welke men doorgaans opmerkt naar de zijde van den rug. De mond is in den regel voorzien van dikhuidige zoomen of lippen en dikwijls ook van scherpe kaken, geschikt tot het doorboren der prooi, tot het doorknagen der huid en tot het hierop volgende uitzuigen. Vaak wordt het opnemen van vaste voedingsmiddelen door een spierachtigen slokdarm en het vangen der prooi door een snuit ondersteund, welke uit de mondopening te voorschijn kan worden geschoven. De meeste ringwormen zijn zeer roofzuchtige dieren, en het grijpen van den buit wordt bij de kokerbewoners veelal bevorderd door ongemeen lange kopsprieten, die zij tevens als strikken gebruiken.

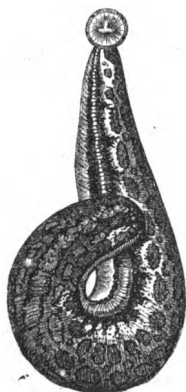
De ademhalingswerktuigen bestaan bij sommige uit vertakte kieuwen, die gedeeltelijk

aan het hoofd, gedeeltelijk op den rug zijn geplaatst, maar bij vele soorten geheel en al ontbreken. De bloedsomloop geschiedt door slagaderen; een hart is niet aanwezig. Het bloed is meestal rood, — ook wel eens geel of groen. De voortplantingswerktuigen zijn zeer verschillend. Bij de meeste ringwormen zijn de geslachten afzonderlijk, — andere, zoo als de bloedzuigers en pieren, zijn tweeslachtig. Nog andere zijn slechts tijdelijk van zoodanige werktuigen voorzien. Sommige ringwormen zijn geslachtloos en vermenigvuldigen zich door knopvorming en verdeeling, en wél gewoonlijk op deze wijze: een ring van het achterlijf ontkwikkelt zich tot het hoofd van een nieuw schepsel, en dit maakt zich van het moederdier los zoodra het genoegzamen wasdom verkregen heeft. Men ziet wel eens ringwormen met vijf of zes jonge spruiten, van welke die, welke zich het dichtst bij den kop van het moederdier bevindt het minst ontwikkeld is.

De meeste ringwormen echter leggen eijeren; sommige, brengen levende jongen ter wereld. Vele kruijen uit het ei, in hunne blijvende gedaante, en andere, vooral soorten die in zee leven, doorloopen eene reeks van hoogst merkwaardige gedaantewisselingen, die men meendeels nog niet naauwkeurig heeft nagegaan, schoon men reeds weet, dat zij een aan-

wormen van deze orde hebben een naakt ligchaam, met talrijke en niet zeer duidelijke ringen voorzien, en geen spoor van aanhangsels of voetknobbels. Zij zijn verstoken van kieuwen, maar bezitten openingen in de huid die door ademhalingsbuizen met de inwendige deelen in betrekking staan. De

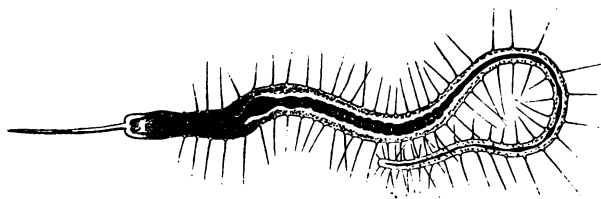
Fig. 1.

De paardebloodzuiger.

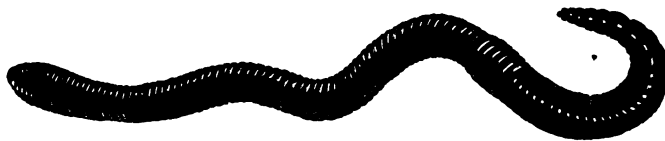
sterwormen (gephyrea), die hiertoe behooren, leven alle in zee; zij hebben in den regel geene bewegingswerktuigen, maar wel een snuit, dien zij kunnen uitstrekken, en zij verbergen zich gewoonlijk in het zand, in de gaten der rotsen of in schelpen. Zij zijn nog weinig bekend. Meer weten wij van de *bloedzuigers* (hirudinea), waartoe de gewone *bloedzuiger* (zie op dat artikel) behoort. De bloedzuigers leven alle in het water en bezitten aan het voorste uiteinde des lichaams eene zuig-schijf, in wier midden zich de mond bevindt, alsmede ééne aan het achterste uiteinde, waarmede zij zich vasthechten. Hun regt darmkanaal bezit twee zijwaarts gelegene blinde zakken. De voortplantingswerktuigen zijn tweeslachtig. De meeste leggen eijeren, die wel eens in een afzonderlijk omkleedsel besloten zijn, en er zijn ook eenige, die levende jongen ter wereld brengen. Zij voeden zich met waterbewoners, waaraan zij zich als woekerdieren vastklemmen, om hun bloed op te zuigen. De *vischbloedzuiger* (piscicola) en de *slakkenbloed-*

Fig. 2.

Nais*proboscidea.

Fig. 3.

De groote regenworm.

tal larven in zonderlinge vormen opleveren.

De groote verscheidenheid van gedaante en zamenstel, welke men bij deze dieren opmerkt, heeft aanleiding gegeven tot eene groote verscheidenheid van klassificatie. Eene der nieuwste is de volgende:

Eerste orde: voetlozen (apoda). De ring-

zuiger (clepsine), die onze zoete wateren bewonen, bezitten een langen snuit, dien zij kunnen intrekken, terwijl de *eigenlijke bloedzuiger* (hirudo) en de *paardebloodzuiger* (haemopis) in den mond harde kaken bezitten, die als eene zaag met hoornachtige tandjes zijn bezet. De paardebloodzuiger (haemopis

sanguisorba fig. 1), welken wij hier hebben afgebeeld, is in Europa en in Algérie niet zeldzaam. Hier en daar is hij eene landplaa, omdat hij zich aan de dieren vasthecht, als zij drinken, en somtijds door neus en mond tot in de luchtpijp voortkruipt en den dood van zulke schepselen veroorzaakt.

Tweede orde: Aardwormen. Den kop van deze kan men niet duidelijk onderscheiden. Alle uitwendige aanhangsels ontbreken, bepaaldelijk de kieuwen en de voelsprietten, alsmede de kaken. Oogen zijn zelden aanwezig. Aan de zijden vindt men kleine voetstompjes en slechts weinig borstels, die doorgaans geheel en al in het ligchaam kunnen teruggetrokken worden. Zij hebben, in plaats van kieuwen, openingen in de huid en zijn tweeslachtig. Hiertoe behooren de *waterslangetjes* (naïda, fig. 2) met een draadvormig, doorschijnend ligchaam, onduidelijke ledematen en lange, zijwaarts geplaatste borstels. Zij zijn in onze zoete wateren in overvloed voorhanden en vertoonen zich aan het ongewapend oog als witte of roode draden. Voorts telt men tot deze orde de *pieren* of *regenwormen* (lumbicina, fig. 3), dikke, ondoorzichtige, veelledige wormen met vaste lichaamsomkleedsels, rood bloed en eenige haakvormige borstels, die zich nauwelijks boven de oppervlakte der huid verheffen. Onze gewone pier, die tot aas aan den hengel gebruikt wordt, is een voorbeeld uit deze familie. De kop is eenigzins puntig en het achterlijf plat. De lippen zijn dik en kunnen tot eene soort van snuit verlengd worden. Deze worm heeft omstreeks 180 ringen en kan 4 Ned. palm lang worden. Tusschen den 30sten en 31sten ring zit men een opgezwollen, rooden, zadelvormigen gordel, die aan de buikzijde door twee rijen zuignapjes zoodanig is begrensd, dat de middelstreek vrij blijft. Deze gordel, die in het voorjaar het duidelijkst zichtbaar is, dient den worm tot hechtorgaan bij de paring. De geslachtswerktuigen bevinden zich aan den 15den ring, en bij deze tweeslachtige dieren heeft eene wederzijdsche bevruchting plaats. Vooral in de maand Mei komen zij na warme regens uit hunne hollen te voorschijn om voedsel te zoeken. Zij zijn zeer vraatzuchtig en nuttigen vooral half-vergane plantaardige stoffen, die zij met de lippen aangrijpen en in hunne onderaardsche gangen slepen. Over het geheel doen zij geen nadeel aan de gewassen, schoon men hun wel eens aantijgt, dat zij jonge plantjes, die in zeer losse aarde staan, onder den grond halen. Zij hebben eene menigte vijanden, waartoe alle vogels, de mollen, veldmuizen, stekelvarkens, padden, salamanders, groote kevers enz. behooren.

Derde orde: Borstelwormen. Alle wormen, die tot deze orde behooren, leven in zee en bezitten voetstompjes met borstelbundels of borstelkammen en daarenboven op den rug of op den kop weeke aanhangsels, zoo als voelsprietten, draden, lappen of kieuwen. Zij zijn eenslachtig, maar de voortplantingswerktuigen ontwikkelen zich bij hen alleen ge-

durende een bepaalden tijd in het ligchaam. De borstels staan in bundels bijéén. Men kan deze orde in twee afdeelingen splitsen. De eerste is die der *slijk-eters* of *kokerwormen* (limivora), bij welke men geen afzonderlijken kop waarneemt, terwijl ze doorgaans van oogen en voelsprietten verstoken zijn. Hun mond bezit geen kaken en gewoonlijk ook geen snuit. Kieuwen vindt men alleen aan het hoofd of op eenige weinige ringen, en hunne borstels zijn haakvormig. Zij wonen in kokers of verbergen zich in het zand. De tweede afdeeling is die der *roofwormen* (rapacia). Deze zijn wormen met korte geledingen; zij leven in zee, en hun kop is bijna altijd voorzien van oogen, voelsprietten en een snuit, dien zij kunnen uitsteken. Zij hebben aan elke zijde meestal eene dubbele rij voetstompjes met eene menigte borstelbundels van zeer verschillende gedaante, bijna op elken ring kieuwbundels voor de ademhaling, en ook nog dikwijls stekels en huidborstels. Zij zijn zeer vlug en vraatzuchtig, meestal fraai gekleurd, en zij voeden zich met levende dieren, die zij uit hun schuilhoek overvallen. De grootste van deze ringwormen, *eurydice gigantea*, bewoont de wateren van West-Indië. Hij wordt wel eens 12 Ned. palm lang en een vinger dik.

Deze zeewormen zijn in het algemeen voor den mensch van weinig belang. Men vindt vooral de overblijfselen van de kalkachtige kokers der kokerwormen in de oudere vormingen der aarde tot op onzen tijd toe, en die overblijfselen vertegenwoordigen onderscheidene geslachten en soorten.

Annunciata-orde (ordine supreme del' annunziata) is eene Sardijnische ridderorde. Zij werd als halsband-orde ingesteld in 1360 door *Amadeus VI*, hertog van Savoye, — voorts door *Amadeus VIII* van statuten voorzien, in 1518 door *Karel III* vernieuwd en annunciata-orde of orde van Maria-boodschap genaamd, en eindelijk in 1720 tot voornaamste orde des koninkrijks verheven. Zij heeft slechts ééne klasse, en de koning zelf is grootmeester. Het ordeteeken is een gouden, langwerpig-rond, wit schild, waarop de aankondiging is voorgesteld en dat aan eene gouden keten om den hals gedragen wordt. Op de rozen, waaruit de keten bestaat, vindt men de letters F. E. R. T., over wier betekenis verschil van gevoelen bestaat. Sedert 1680 dragen de ridders, die reeds bezitters moeten zijn van de Sardijnische St. Maurits en St. Lazarus-orde, eene stralende zon op de linker borst, en op hooge feesten zijn zij in een orde-gewaad gekleed.

Eene andere *annunciata-orde* was die der nonnen van Maria-boodschap. Zij werd in 1604 door *Maria Victoria Fornari*, de weduwe van een Genuesch edelman te Genua gesticht en hield zich aan de ordensregels der Augustijnen. Deze kloosterorde telde 54 kloosters in Frankrijk, de Nederlanden, Italië en Duitschland, maar zij is tengevolge der Fransche revolutie van 1789 opgeheven. Een dergelijk lot had eene andere klooster-orde van

dien naam, die zich aan de regels der Franciscaanen onderwierp en door *Johanna van Valois*, de gescheidene gemalin van *Lodewijk XII*, was gesticht.

Anoda *Cav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der malvaceën. Het bevat eenjarige, overblijvende en zelfs heesterachtige gewassen met een vijfspletigen kelk, wiens punten na het rijp worden der vrucht een horizontalen stand hebben, en met eene bijna halfbolvormige, van boven ingedeukte, platte, stervormige, veelhokkige zaaddoos. Deze planten groeijen vooral in Mexico, en tot de fraaiste behooren *a. cristata* *Scht.* (*sida dillensiana* *Cav.*), *a. hastata* *Cav.*, *a. incarnata* *H. B.*, en *a. triangularis* *Dec.* Zij dragen blaauwachtig roode bloemen. De bloemkweekers zeggen, dat men ze in April op een zonnig plekje in losse aarde moet zaaijen, om ze vervolgens te verplanten.

Anode is een Grieksch woord, dat *den weg naar boven*, dus den opgang der zon beteekent en tegen *kathode* of den weg naar beneden, den ondergang der zon, overstaat. Volgens de theorie van *Faraday* ligt bij de galvanische electriciteit de kracht der scheikundige ontbinding niet aan de polen der zuil, maar in het ligchaam dat ontleed wordt en bepaaldelijk aan de begrenzendende oppervlakten, door welke de stroom, dien men zich voorstelt als van het oosten naar het westen gaande, in dat ligchaam doordringt en het verlaat. De oostelijke oppervlakte noemt men de *anode* en de westelijke de *kathode*. Eerst-gemelde is dus het negatief, zuurstof-ontwikkellend, en laatstgenoemde het positief, waterstof-ontwikkellend uiteinde.

Anodyna is de naam van pijnstillende middelen of liever van die middelen, welke door hunne werking op het zenuwstelsel de prikkelbaarheid van dit laatste of zijne gevoeligheid voor pijnlijke indrukken vermindern, en dus vooral bedwelmende, slaapwekkende middelen en zoodanige die het gewaarwordingsvermogen onderdrukken, zoo als hyoscyamus, stramonium, belladonna, en vooral opium, alsmede de anaesthetische middelen (zie onder dit woord).

Anomalie is een Grieksch woord, dat eene afwijking van een bepaalden regel aanduidt. Er bestaat anomalie op het gebied der natuur, wanneer een ligchaam in aard, zamenstel of omvang afwijkt van den gewonen toestand, waarin wij zoodanig ligchaam aanschouwen. Er kan dus anomalie wezen in grootte, gedaante, plaatsing en verbinding der deelen, kleur, vastheid, getal enz., alsmede in afwijkingen, die uit een natuur- of scheikundig ooggpunt merkwaardig zijn. Men gaf in vroegeren tijd daaraan veelal eene geheimzinnige beteekenis, schoon zij naar de gewone wetten der natuur, maar onder ongewone omstandigheden ontstaan. Elke ziekte is eene anomalie, namelijk een geregeld verloop der verschijnselen des levens onder den invloed van ziekelijke omstandigheden. Anomalieën kunnen aangeboren of in lateren tijd ontwikkeld zijn, — de eerste zijn de zooge-

naamde misgeboorten. Anomalieën komen in de natuur zeer dikwijls voor, en bij den vooruitgang der natuurkundige wetenschap leert men vele afwijkingen, maar tevens hare oorzaken kennen. — Op het gebied der taalkunde noemt men anomalieën (*anomala*) of onregelmatige woorden zoodanige, die in verbuiging of vervoeging van den algemeenen regel afwijken. — Vooral is dat woord bij de sterrekundigen in gebruik. De Ouden meenden, dat de planeten zich in cirkels om de zon bewegen; dit geschiedt echter in ellipsen. Die hemelligchamen bevinden zich alzoo gedurig op andere afstanden van de zon, welke in het brandpunt hunner elliptische loopbanen staat. De beweging eener planeet is te sneller naarmate zij zich digter bij de zon bevindt. Die afwijking van de eenparige beweging noemde men *anomalie*. De hedendaagsche sterrekundigen hebben dat woord behouden als naam van den hoek, dien de voerstraal eener planeet of de lijn, van de zon naar die planeet loopende, maakt met het gedeelte der groote as, hetwelk van de zon naar het perihelium gaat, of met de lijn, die de zon verbindt met het naaste punt der elliptische loopbaan. De anomalie is dus in het perihelium = 0 en in het aphelium = 180°.

Anomatheca *Ker.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der irideën. De soorten van dit geslacht hebben een buisvormig bloemdek met een zes-deeligen, uitgespreiden zoom. De meeldraden zijn onder in de buis bevestigd; de stengels zijn van boven gespleten, en de zaaddoos is driekleppig en driehokkig. Zij behooren te huis onder de bolgewassen van de Kaap, en de sierlijkste zijn *a. cruenta* *Lindl.* met rozenroode of vermiljoenroode bloemen in enkelvoudige, eenzijdige aren, en *a. juncea* *Ker.* met dergelijke, maar minder groote bloemen.

Anona *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der anonaceën. Het bevat struiken en boomen in Amerika, Afrika en Oost-Indië. Tot de voornaamste soorten behooren *a. muricata* *L.*, *a. cherimolia* *Mill.*, *a. reticulata* *L.* en *a. squamosa* *L.*, die groote vruchten dragen, welke 3 of 4 Ned. pond zwaar zijn, een sappig en smakelijk vleesch bezitten, en bij ons alleen bij eene hoogst naauwkeurige verzorging der boomen rijp wordt. Deze laatste vorderen eene warmte van 14 tot 16° C., een voedzamen, met klei vermengden grond, in den zomer eene matige en in den winter eene geringe hoeveelheid vocht, terwijl zij bij ons het voorspoedigst groeijen in eene warme kas.

Anonyme of *naamlooze* geschriften zijn de zoodanige, wier vervaardiger zijn naam verborgen houdt zonder een voorgewenden naam (*pseudonym*) op te geven. Op het gebied der journalistiek is de anonymiteit de regel, behalve daár, waar het onderteekenen der artikels door de wet gevorderd wordt, zooals in Frankrijk. Gewoonlijk verraaft eene naamlooze uitgaaf vrees — vrees voor de critiek of vrees voor de nadeelige gevolgen, die de inhoud van het geschrift zou

kunnen na zich slepen. In het algemeen is naamloos schrijven af te keuren, omdat ieder zich verantwoordelijk moet stellen voor de waarheid van 't geen hij verkondigt, — maar vooral is het af te keuren, wanneer een schrijver personen aanvalt, omdat het dikwijls van den persoon des aanvallers afhangt, of de aangevallenen het der moeite waardig keuren, om zich in het openbaar te verdedigen.

De kennis van de anonyme geschriften en van hunne vervaardigers vormt een afzonderlijken tak der bibliographie. Beroemd is op dat gebied voor Frankrijk de *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes* van Barbiers. Het bevat bijna 24000 artikels en is in 1822—25 in 4 deelen te Parijs uitgegeven. Demanne heeft daarop een vervolg geleverd onder den titel: *Nouveaux recueils des ouvrages anonymes et pseudonymes* (Parijs 1834). Oudere werken van dien aard zijn die van Placcius, *De scriptis et scriptoribus anonymis et pseudonymis syntagma* (Hamburg 1634), en *Theatrum anonymorum et pseudonymorum* (Hamburg 1708), waarop Mylius in zijne *Bibliotheca anonymorum et pseudonymorum* supplementen gegeven heeft. Ook in ons Land is voor korten tijd een werk over de anonyme en pseudonyme geschriften in het licht verschenen.

Anoplotheroiden (De) vormen eene merkwaardige groep van zoogdieren uit het derde of tertiaire scheppingstijdperk. Er zijn overblijfselen van opgedolven uit de gips-groeven bij Parijs. Zij hadden een langen staart en voeten met twee teenen, terwijl hunne tanden eene aaneengeschakelde reeks zonder gaping vormden. Zij leefden tegelijk met het *palaeotherium* (zie onder dat woord). De grootste soort van deze groep, *anoplotherium commune* genaamd, was zoo groot als een ezel. Sterlijker van gedaante was *a. gracile* (xiphodon gracile), en tot het geslacht *dibochune* behoorden vele kleinere soorten van de grootte van een haas tot die van eene marmot.

Anorthiet is eene kiezelsoort van de veldspaat-familie, die in vele opzichten met albit overeenstemt. Haar soortelijk gewigt is 2,65 tot 2,78. De anorthiet is waterhelder of wit, glasglanzig, doorzigtig tot doorschijnend toe, en bestaat uit 44% kiezelaaarde, 36% kleiaarde en 20% kalkaaarde met geringe bijmengselen van bitteraaarde, natron en kali. Voor de blaasbuis smelt zij niet gemakkelijk, maar in zoutzuur lost zij zich, onder afscheiding van kiezelaaarde, geheel op. Zij is ontdekt in de uitgeworpen gesteenten van den Vesuvius en later als een bestanddeel der lavasoorten op IJsland, de Antillen en Java, voorts in het dioriet van Corsica en van den Oeral en zelfs in de meteorsteenen.

Anorthoscoop is een toestel van Plateau, om optische misleidingen voort te brengen. Hij is op de volgende wijze ingerigt. Om dezelfde horizontale as draaijen twee schijven met ongelijke snelheid. De voorste is

onddoorschijnend en donker, maar van insnjdingen voorzien, door welke de toeschouwer, vóór haar geplaatst, de figuren op de achterste, doorschijnende en beschilderde schijf achtereenvolgens kan waarnemen. Tengevolge van de ongelijke snelheid der omdraaiing en van den indruk van het licht op de oogen zullen de wanstaltige figuren der achterste schijf, waaraan men naar bepaalde regels dien vorm gegeven heeft, zich in eene regelmatigte gedaante vertoonen, mits de verhouding van de snelheid der beide schijven behoorlijk is in acht genomen.

Anostomosis of *inmonding* is de vereeniging van twee vaattakken. Zij geschiedt regtstreeks of door een derde vat. Eene grotere vereeniging van takken vormt een vaatnet. Door zulke zijtakken kan de bloedsomloop onderhouden worden, wanneer de hoofslagader is afgebonden. Zie onder *aneurysma*.

Anquetil (Louis Pierre), een Fransch geschiedschrijver, werd geboren te Parijs den 21sten Januarij 1723. Hij studeerde in de theologie aan het Collège Mazarin en begaf zich in den geestelijken stand. Eerst bekleedde hij de betrekking van directeur van het seminarium te Rheims, in 1757 werd hij benoemd tot prior van de abdy Roé in Anjou en vervolgens tot directeur van het Collège te Senlis. Bij de stichting van het Instituut werd hij lid van de tweede klasse, en onder *Napoleon* verkreeg hij eene aanstelling bij het departement van Buitenlandsche Zaken. Hij overleed den 6den September 1808. Van zijne geschiedkundige werken zijn de *Geschiedenis van Rheims* (3 dln) en die van Frankrijk (15 dln) het belangrijkste. Toch bevatten zij weinig meer dan een kroniekmatig verhaal der gebeurtenissen.

Abraham Hyacinthe Anquetil du Perron, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Parijs den 7den December 1731. Hij studeerde te Parijs en elders in de theologie en legde zich niet ongemeenen ijver toe op de kennis der Oostersche talen. Om het oud-Perzisch en het Sanskriet te leeren, nam hij dienst als gemeen soldaat op een schip, dat naar Indië was bestemd (1754). Zooveel belangstelling verdiende en verwierf de ondersteuning der regering. Te Pondichery leerde hij het Nieuw-Perzisch, en te Chandernagor het Sanskriet. Te Soerate stelde hij zich in betrekking met twee Perzische priesters, van welke hij genoeg onderrigt ontving in de heilige talen, het Zend en het Pelvi, om daarvan een woordenboek uit te geven en eenige geschriften uit die talen over te zetten. Door bemiddeling der Engelschen gelukte het hem zelfs, de Zend-Avesta van hen te bekomen. Na de verovering van Pondichery (1761) keerde hij naar Europa terug, vergeleek te Oxford zijne manuscripten met de daar aanwezige en kwam in 1762 met een schat van 180 manuscripten en andere zeldzaamheden weder te Parijs. Door voorspraak van den abt *Barthélemy* verkreeg hij de betrekking van taalman der Oostersche talen aan de Koninklijke bibliotheek, en aan deze

schonk hij een gedeelte zijner letterkundige schatten. Behalve onderscheidene oorspronkelijke werken heeft hij eene vertaling uitgegeven van de Zend-Avesta. Wél werd hij tot lid benoemd van de "Académie des inscriptions", maar zijne ontevredenheid over den staatkundigen toestand van zijn vaderland noopte hem, daarvoor te bedanken. Hij overleed in armoede te Parijs op den 17^{den} Januarij 1805.

Ansariërs of liever *Nossairiërs* is de naam van een Arabischen volkstam in Syrië, die zich door eene eigenaardige godsdienst onderscheidt, welke een mengsel is van de Mohammedaansche met Oud-Syrische bijgeloovheden. Die lieden bewonen een kustgebergte, dat naar hen Djebel-Nossairieh genoemd wordt, en als eene noordelijke voortzetting van den Libanon zich van den mond der Nahr-Kadisa bij Tripolis tot aan dien van de Orontes uitstrekt. Zij gelooven aan eene voortdurende zielsverhuizing, waardoor de braven allengs worden gelouterd, totdat zij eindelijk als heldere sterren aan den hemel flonkeren, terwijl de godeloozen in Joden, Christenen en Mohammedanen, ja, zelfs in verachtelijke dieren worden herschapen. Zij zijn zeer aan hun vaderland gehecht, dapper en gastvrij, maar voor 't overige groote liefhebbers van roof en moord. De bodem voorziet er overvloedig in hunne behoeften, zoodat zij eene zekere mate van welvaart genieten. De geschiedenis van hun oorsprong is onbekend, maar zelve geven zij zich den naam van Ismaëlieten.

Ansbach (Anspach, Onolzbach) is een voormalig vorstendom in Frankenland, hetwelk eene oppervlakte bezat van 65 □ geogr. mijlen en tegen het einde der 18de eeuw 300000 inwoners telde. Het vormt tegenwoordig het grootste gedeelte van het Beijersche regérings-district Midden-Franken. Zijne geschiedenis is met die van het land van Baireuth zoo naauw verbonden, dat men ze niet goed kan scheiden. Te zamen hebben zij gestaan onder de heerschappij der burggraven van *Nürnberg* uit het huis van *Hohenzollern* en in 1398 werden zij in 2 vorstendommen, het Burggraafschap boven het gebergte of Ansbach en het Burggraafschap beneden het gebergte of Baireuth verdeeld. Zij vervielen in 1791 aan de Pruisische dynastie en werden in 1807 en 1808 door Frankrijk in bezit genomen en vervolgens aan Beijeren afgestaan, waarna Beijeren op zijne beurt een gedeelte van het vorstendom Anspach aan het groothertogdom Würzburg toevoegde.

De hoofdstad van dit voormalig vorstendom draagt denzelfden naam en is op den regteroever van de Rêzat nabij den mond der Holzbach gelegen. Zij is thans de hoofdstad van het Beijersche district Midden-Franken en als zoodanig de zetel van het districtsbestuur. Voorts is er een Hof van appél, een Protestantisch consistorie en een aanzienlijk garnizoen. De stad telt 3 voorsteden, 2 Protestantische kerken, 1 R. Katholieke kerk en 17000 inwoners. Op het slot bevindt zich eene bibliotheek en eene verzameling van

schilderijen, voorts heeft men in de stad goede inrigtingen van onderwijs, instellingen van weldadigheid en onderscheidene fabrieken. De dichter *Uz*, wiens gedenkteeken in den slottuin prijkt is er geboren, alsmede *von Cronegk* en *G. F. Stahl*, een beroemd geneeskundige. De stad schijnt haren oorsprong verschuldigd te wezen aan de stichting van een Benedictijner klooster in het jaar 750.

Ansbert is een priester en kroniekschrijver uit de 12de eeuw, die in de dagen van keizer *Frederik I* aan de kruistogten deelgenomen en hiervan eene belangrijke beschrijving nagelaten heeft, die in 1827 onder den titel *Ansberti, clerici Austriaci historia de expeditione Frederici* door *J. Dobrowsky* te Praag is uitgegeven. Men vindt daarin tevens belangrijke bijzonderheden omtrent de gelijktijdige togten van *Philippus Augustus* van Frankrijk en *Richard* van Engeland. Uit het verhaal blijkt, dat de schrijver er als ooggetuige bij tegenwoordig is geweest.

Anschütz (Heinrich), een uitmuntend tooneelspeler, geboren te Luckau in 1787, genoot eerst het onderwijs aan de school te Grimma en begaf zich vervolgens naar de universiteit te Leipzig, waar het spel van *Iffland* en anderen de begeerte bij hem opwekte, om zich aan het tooneel te wijden. Achtereenvolgens was hij verbonden aan den schouwburg te Bamberg, te Königsberg, te Dantzig en te Breslau, en in 1821 werd hij op eene eervolle wijze benoemd aan den Keizerlijken schouwburg te Weenen, waar hij in 1857 zijn halve eeuwfeest als tooneelspeler vierde en bij die gelegenheid met de Franz-Joseph-orde werd versierd. Zijne eerste vrouw, *Josephine Kette* genaamd, was eene uitstekende zangeres. Hij liet zich van haar scheiden en huwde vervolgens *Emilie Budenopp*, die tot de geliefkoosde actrices van den Keizerlijken schouwburg behoort. Ook zijne kinderen hebben het beroep der ouders gekozen. *Heinrich Anschütz* verliet in Junij 1864 het tooneel en is den 29sten December 1865 te Weenen overleden.

Ansegisus, abt van Fontanelle, Luxeuil en Flavigny, was aan het Frankische hof opziener der Keizerlijke gebouwen en werd door *Karel de Groot*e en *Lodewijk de Vrome* herhaaldelijk met belangrijke zendingen belast. Hij heeft een hoogst merkwaardig werk volbragt. In 827 verzamelde hij de capitulariën van genoemde vorsten tot een ordelijk gerangschikten regts-codex in 4 boeken, die openlijk werd bekrachtigd, en de diaken *Benedictus* voegde er later nog 3 boeken bij. Dat werk is meermalen uitgegeven. *Ansegisus* overleed den 20sten Junij 834.

Anselmus, aartsbisschop van Canterbury (*Anselmus Cantuariensis*), ook wel *de Groot*e bijgenaamd, de grondlegger der scholastieke wijsbegeerte en een der invloedrijkste godgeleerden van zijn tijd, werd in 1034 te Aosta in Piëmont geboren. Reeds op zijn 15de jaar wilde hij monnik worden maar zijn verlangen stuitte af op den tegenstand van zijn vader. Hij gaf zich toen over aan allerlei

buitensporigheden, zoodat hij ten gevolge van zijn verfoeilijk gedrag zijn vaderland moest mijden. Hij doolde rond door Bourgondië en Frankrijk totdat eindelijk de roem van den geleerden *Lanfranc* hem opwekte, om de kloosterschool te Bec te bezoeken. In 1060 voegde hij zich bij de Benedictijner orde; in 1064 werd hij prior en in 1079 abt van het klooster, en hij bekleedde die betrekkingen op zulk eene uitmuntende wijze, dat geen klooster in Europa in die dagen grooteren roem en geene kloosterschool meer toeloopt verwierf. Tegen zijn wil werd hem in 1093 het aartsbisdom van Canterbury (Kantelberg) opgedragen; van dat oogenblik dagteekent een langdurige strijd tusschen het geestelijk en wereldlijk gezag in Engeland. Ten gevolge hiervan begaf *Anselmus* zich in 1097 naar Lyon. Wel-dra riep paus *Urbanus* hem naar Rome en maakte in 1098 gebruik van zijne scherpzinnigheid bij het bestrijden der Grieken op de Synode te Bari. Op zijne voorspraak werd koning *Willem de Roode* van Engeland ontheven van den ban. Na den dood van dezen vorst (1100) keerde hij wel is waar op uitnoodiging van *Hendrik I* naar Engeland terug, maar dadelijk na zijne komst werd de oude strijd hervat, en de Koning zag zich eindelijk genoodzaakt, om de beslissing van paus *Paschalis* te vragen. Deze viel uit ten gunste der geestelijkheid. *Anselmus*, die het vonnis te Rome gehaald had, waagde het aanvankelijk niet, in Engeland terug te keeren. Hij toefde 16 maanden te Lyon, totdat eindelijk (1170) eene verzoening tot stand kwam. De aartsbisschop wijdde de priesters, die door den Koning waren aangesteld, en *Hendrik* deed afstand van het investituurregt, zich met den leenede der bisschoppen vergenogende. Van dien tijd af streed *Anselmus* met den meesten ijver voor de invoering van het coelibaat en vond hierbij in Engeland niet weinig tegenstand. Hij overleed den 21sten April 1109 en werd onder de heiligen opgenomen. Hij was een ijverig voorstander van de leer der Kerk, maar bezat tevens de overtuiging, dat de Christen van het gelooven tot het weten moet opklimmen. Daarom deed hij zijn best om door wijsgeerige beschouwingen de kerkelijke leerstellingen tot onloochenbare waarheden te verheffen. Tevens beproefde hij het, een bepaald bewijs te leveren voor het bestaan van God, het ontologisch bewijs genaamd. De voldoenings- en drieënhedslcer vonden in hem een krachtigen verdediger. *Anselmus* onderscheidde zich door scherpzinnigheid en door helderheid van denkbeelden. Zijne werken zijn meer dan eenmaal uitgegeven.

Ansgarius, de apostel van het Noorden, werd in 801 volgens sommigen in Picardye geboren en volgens anderen in Friesland of in Holland en wel te Woerden. Hij was monnik in het klooster Nieuw-Corvey aan de Weser en ontving in 826 van den Keizer den last, om met zijn vriend *Autbert* den pasgedoopten koning van Denemarken *Harald Klack* naar zijne Staten te vergezellen, om

er de nieuwe leer te verkondigen en den Koning in zijn geloof te bevestigen. In Sleeswijk stichtte hij eene kerk en eene school, waarin 12 zonen van Koninklijke ambtenaren tot predikers van het Christendom werden opgeleid. Hij bragt eene verzoening tot stand tusschen den Koning en zijne vijanden, maar de vrede was niet van langen duur, en reeds in 828 moest *Harald* voor altijd Denemarken vaarwel zeggen. In het volgende jaar ontving *Ansgarius* van den Keizer het bevel, om het Christendom nog veel verder naar het noorden, tot in Zweden, te verspreiden. Na zijn terugkeer werd hij door den Keizer tot eersten bisschop van Hamburg en Holstein en kort daarna tot pauselijk legaat en tot Keizerlijk gezant bij al de Noordsche volkeren benoemd. Te Hamburg bouwde hij eene prachtige kerk, maar hij moest de vlugt nemen, toen de Denen onder aanvoering van *Erik I* die stad kwamen verwoesten. De bisschop van Bremen wilde hem niet ontvangen, maar eene rijke weduwe schonk hem het dorp Ramslo bij Hamburg, waar hij een klooster stichtte. Later verwierf hij de vriendschap van koning *Erik*, zoodat het hem vergund werd, te Haddebye, waar hij eene kerk had doen verrijzen, te prediken en duizenden in de Schlei te doopen. Na den dood van zijn beschermheer werd laatstgenoemde kerk gesloten. Intusschen was hij spoedig in het bezit der gunst van *Erik II*, en deze schonk hem verlof, om bij de kerken klokken te gebruiken, waarna het Christendom in Denemarken zich met spoed uitbreidde. Hij overleed te Bremen in 864 en werd door Paus *Nicolaus* heilig verklaard. Een brief van *Ansgarius* en de door hem vervaardigde levensbeschrijving van *Willehad* zijn opgenomen in de Monumenta van *Pertz*, en het leven van *Ansgarius* zelf is beschreven door zijn leerling en opvolger *Eembertus*. Eene levensbeschrijving van lateren tijd is die, welke *Kruse* in 1824 te Hannover heeft uitgegeven.

Ansibariërs is de naam van een aanzienlijk Duitschen volksstam, van welken *Tacitus* gewag maakt. Hij zegt in zijne jaarboeken (XIII, 55), dat zij ten tijde van *Nero* door hunne naburen de Cauchen verdreven zijn. Daar men de woonplaats van deze lasten in de omstreken van Emden stelt, ontvangt het vermoeden van *Alting* veel grond, dat het woord *Ansibarii* eene vertaling is van *Eemsboeren*, zoodat wij de woonsteden van deze aan de boorden der Eems moeten zoeken. In den tijd, toen de magtige stammen de zwakkere verdrongen, zijn ook de Ansibariërs door den stroom der volksverhuizingen verzwolgen.

Ansjovis, zie *anchovis*.

Anslo (Reinier van), een der beste Nederlandsche dichters uit de 17de eeuw, aanschouwde in 1625 te Amsterdam het levenslicht. Hij was van moederszijde van adellijke afkomst en behoorde tot de kerkgenootschap der Doopsgezinden. *Vondel* roemt de sierlijke netheid zijner gedichten. In 1649 begaf hij zich naar Rome, waar hij tot de

R. Katholieke kerk overging en door koningin *Christina* van Zweden met eene gouden keten begiftigd werd. Paus *Innocentius X* schonk hem eene gouden medaille, en hij behield de gunst dier aanzienlijke personen tot aan zijn dood, die den 10^{den} Mei 1689 te Perugia voorviel. Zijne verspreide dichtstukken zijn eerst in 1713 door *J. de Haes* verzameld en in kl. 8° uitgegeven.

Anson, *baron van Soberton* (George, lord), een Britsch zeeheld, werd in 1697 te Schuckborough in het graafschap Stafford geboren. Hij stamde af van een aanzienlijk geslacht, wijdde zich vroeg aan de zeedienst en onderscheidde zich reeds als kadet door moed en onverschrokkenheid. Op 27-jarigen leeftijd commandeerde hij een fregat en zwierf geruimen tijd in de Amerikaansche wateren. In 1735 stichtte hij de stad Anson in Zuid-Carolina. De oorlog tusschen Spanje en Groot-Brittanie, welke in 1739 uitbarstte, opende een ruim veld voor zijn ondernemenden geest. Admiraal *Vernon* zou de Spaansche bezittingen aan de oostkust van Amerika en *Anson* die aan de westkust aantasten. Laatsgenoemde zeilde met acht, meerendeels kleine oorlogschepen om kaap Hoorn, veroverde een groot aantal rijk beladene Spaansche schepen, landde in Peru en Chili, veroverde en verbrandde Payta en maakte zich meester van onderscheidene galjoenen, waaronder zich de *Hermione* bevond, die meer dan 4 miljoen gulden in piasters aan boord had. Daarna stevende hij stoutmoedig door de Zuidzee, toefde eenigen tijd op de Ladronen en te Macao en keerde in 1744 om de Kaap de Goede Hoop naar Engeland terug. Deze merkwaardige reis om de wereld is door den scheepskapellaan *Richard Walter* en den viskunstenaar *P. Robins* beschreven en in het licht gegeven. Een besluit van het Britsche parlement bragt hem den dank der Natie en de Koning benoemde hem achtereenvolgens tot schout bij nacht van de blaauwe en witte vlag en tot vice-admiraal van de blaauwe vlag. In deze betrekking behaalde hij den 14^{den} Mei 1747 met admiraal *Warner* de overwinning op eene Fransche vloot onder *Jonquière*, welke naar West-Indië bestemd was. Hierbij vielen 6 groote oorlogschepen en 7 rijk-beladene koopvaardijvaartuigen der Indische Compagnie in zijne handen. *Anson* werd daarna tot pair des rijks, tot lord en tot baron van Soberton in het graafschap Southampton en in 1751 tot eersten lord der Admiraliteit verheven. In den nieuwen oorlog, die in 1755 met Frankrijk uitbarstte, blokkeerde hij Brest en dekte de landing der Britten bij St. Malo en Cherbourg. In 1762 werd *Anson* vice-admiraal van Groot-Brittanie. Hij overleed den 6^{den} Juni van dat jaar op zijn landgoed Moorpark in Hertfortshire.

Anstätt (Johann Protasius von), een Russisch staatsman, werd in 1744 te Straatsburg geboren. Hij was de zoon van een advocaat, wijdde zich eerst aan de zeedienst, werd op 20-jarigen leeftijd assessor bij het Collégie van buitenlandsche zaken, en bevond zich

gedurende den oorlog met Polen in het gevolg van den Koning van Pruissen. In 1801 vertrok hij als legatie-raad bij het Russisch gezantschap naar Weenen en werd later lid der commissie tot bepaling der Galicische grenzen tusschen Rusland en Oostenrijk. Gedurende den strijd tegen *Napoleon I* bevond hij zich aanvankelijk in het gevolg van keizer *Alexander*, en later werd hij directeur der diplomatische kanselarij bij vorst *Kutusow*. In 1813 bepaalde hij te Breslau de voorloopige artikels van het Russisch-Pruissisch verbond, daarna sloot hij met den graaf *von Lottum* de conventie te Kalisch, en met *Nesselrode* te Reichenbach het subsidie-tractaat met Groot-Brittanie. Vervolgens was hij gevolmagtigde bij het Congres te Praag, werd tot staatsraad benoemd en nam deel aan het Congres te Weenen. Toen het leger der Bondgenooten zich te Parijs bevond, was hij er ijverig werkzaam, en toen de Deutsche Bondsvergadering bijéén kwam, werd hij derwaarts afgevaardigd als gevolmagtigde van Rusland. Hij overleed te Frankfurt aan de Main op den 14^{den} Mei 1835.

Antaeus, een zoon van *Poseidon* (Neptunus) en van *Gaea* (de Aarde), was een vreeselijke reus in Lybie, die alle vreemdelingen, die er aan land kwamen, uitnoodigde om met hem te worstelen. Niemand kon hem overwinnen, want hij ontving, zoolang hij met de aarde in aanraking was, van deze als zijne moeder telkens nieuwe krachten. Hij bragt de overwonnenen ter dood en bouwde uit hunne schedels eene kapel ter eere van zijn vader. Eindelijk werd hij overwonnen door *Hercules* (Herculus), die hem van den grond beurde en hem, terwijl hij in de lucht zweefde, de keel dichtkneep, vóór hij dien weder bereiken kon. Zijn graf, de *Antaeus-heuvel*, is bij Tingis in Mauritanië, en zijn dood vindt men dikwijls afgebeeld op oude gedenkteeken en cameeën. Ook is deze meermalen door dichters bezongen.

Antagonismus is een woord van Griekschen oorsprong, dat eene tegenovergestelde werking of een strijd beteekent. Op het gebied der ontleedkunde geeft men aan zoodanige spieren, die tegenovergestelde bewegingen veroorzaken, den naam van antagonisten. Als voorbeelden noemen wij de buigspieren en de uitstrekkenne spieren, de buitenste en binnenste benevens de bovenste en onderste spieren van het oog. Wanneer de eene spier, om eene beweging te volbrengen, zich zamentrekt, moet haar antagonist zich geheel of gedeeltelijk ontspannen. Het antagonismus der spieren treedt het duidelijkst te voorschijn bij die geledingen, welke zich slechts in ééne rigting kunnen bewegen, bijvoorbeeld bij de vingerleden. De meeste orthopaedische gebreken ontstaan door stoornis van het antagonismus. Wanneer eene groep spieren slechts gedeeltelijk ontwikkeld wordt, zoodat een ander gedeelte, en wél het antagonistische, achterlijk blijft en verzwakt, dan ontwaren wij verkrommingen, die vooral in de jeugd worden opgemerkt, wanneer kinderen bij hunne

lessen of bij bepaalden arbeid langen tijd in dezelfde houding moeten blijven. Er moet steeds gezorgd worden, dat de uitstrekkende spieren aan de eene zijde van den rug niet sterker worden dan aan de andere, omdat daardoor een scheef trekken van de wervelkolom ontstaat. Daarom verdienen gymnastische oefeningen volgens eene wetenschappelijke methode alle aanbeveling, omdat daarbij de harmonische ontwikkeling der antagonistische spieren wordt bevorderd. De zamenkrimping van eene regte oogspier is de oorzaak van het scheelzien, omdat in dit geval de antagonist niet sterk genoeg is om aan het oog den behoorlijken stand te geven. Is eene spier verlamd, dan trekt de antagonist zich zamen, zoodat hierdoor een scheeve houding ontstaat. Gedurende de rust, bevinden zich de spiergroepen in evenwigt, zoodat bij slapenden de ledematen doorgaans eenigzins gebogen zijn. Ook is er een antagonismus van anderen aard, zooals dat der opperhuid met dieper gelegene of verwijderde plaatsen, hetwelk zich bij prikkeling der huid openbaart, omdat deze aan de bedoelde plaatsen eene afleiding bezorgt. Op dien grond worden blaartrekkende pleisters, moxas enz. aangewend. Daarenboven ontwaart men antagonistische verschijnselen bij de gevoels- en bewegingzenuwen. Men kan krampen wel eens door prikkeling der huid wegnemen en hevige pijnen en onaangename gewaarwordingen door sterke spierbewegingen, door schreijen en tandeknarsen verzachten. Op het gebied der zielkunde merken wij op, dat geweldige aandoeningen, zooals toorn, vrees, angst enz. zich in sterke spierbewegingen openbaren, en dat zij te spoediger verdwijnen naarmate de laatste heviger zijn. Na al deze waarnemingen is men van oordeel, dat twee zenuwen steeds in een antagonistischen toestand verkeerden, en dat prikkeling van de eene de verslapping of althans de mindere prikkeling van de andere veroorzaakt.

Antakieh (Bar Aguleh) is eene stad in het Aziatisch-Turksch ejalet Aleppo. Zij ligt aan de Aasi (Orontes) nabij den mond van deze rivier in eene enge vallei tusschen den Dsjebel Tolos en den Dsjebel Anzarieh, 12 geogr. mijlen ten oosten van Aleppo. Tot de bouwvallen der stad behoort het oude Antiochia, dat omgeven is van een muur, die op sommige plaatsen de hoogte bereikt van 26 Ned. el. De stad heeft 7 poorten, evenzoveel bazars en evenzoveel warme baden. De ingezetenen, ten getale van 18000, wonen er grootendeels in ellendige leemen hutten. Zij is een der oudste hoofdzetels van het Christendom, en nog altijd is er een patriarch der vereenigde Nestorianen gevestigd. In 1822 werd zij door eene aardbeving geteisterd. Nabij de stad bevindt zich de oude necropolis (doodenstad) met in de rotsen uitgehouwene graven. De omstreken zijn er zeer vruchtbaar, maar wegens onveiligheid schaars bebouwd, terwijl in de stad de afpersende hand der pasjas de ontwikkeling van handel en nijverheid belemmeren.

Antalcidas (Vrede van). Toen de Spartaansche vloot door den Atheenschen veldheer *Conon* vernietigd was (394 vóór Chr.), zoodat Sparta de heerschappij ter zee en de steden der Aziatische kusten en eilanden verloor en geen kans zag om tegen de verbondene Staten van Midden- en Noord-Griekenland met goed gevolg strijd te voeren, besloot *Agesilaus*, koning van Sparta, om door bijstand der Perzen zijn rijk tot de voormalige oppermagt te verheffen. Hij zond *Antalcidas*, een schrander en listigen staatsman, naar *Tiribazus*, onderkoning van Sardes en Perzisch veldheer in Klein-Azië, om met dezen daarover onderhandelingen aan te knopen. Zijne eerste pogingen (392 vóór Chr.) hadden geen ander gevolg, dan dat zij eene gunstige stemming vóór Sparta en eene ongunstige tegen Griekenland veroorzaakten. Hij vernieuwde ze 4 jaren later te Susa bij koning *Artaxerxes Mnemon* en bereikte, door *Tiribazus* ondersteund, volkomen zijn doel. Hij keerde met dezen naar Klein-Azië terug, nadat hij van den Koning de belofte had ontvangen, dat de Spartanen bij het Perzische hof allen steun zouden vinden, indien de overige Grieksche staten eenigen onwil betoonden. Deze laatste, den langen oorlog moede, zonden gezanten naar Klein-Azië, om uit den mond van *Tiribazus* het verlangen des Konings te vernemen. De voorwaarden, waaronder de vrede — die van *Antalcidas* — gesloten werd (387), waren de volgende: "De Grieksche steden van Klein-Azië worden toegevoegd aan de Perzische heerschappij, — alle andere Grieksche steden worden zelfstandig en onafhankelijk, — wie zich tegen dezen vrede verklaart, ontvangt eene oorlogsverklaring van Perzië en van hen, die hem onderteekenen." Het schandelijke van dezen vrede lag in de omstandigheid, dat de Grieken hunne stamgenooten in Klein-Azië ter prooi lieten aan de Barbaren. Tevens was hij gevaarlijk voor hunne vrijheid, omdat door de zelfstandigverklaring der steden de bondgenootschappen werden opgeheven. *Antalcidas*, de bewerker van dezen verfoeijelijken vrede, werd door vrienden en vijanden diep veracht en maakte door een vrijwilligen hongerdood een einde aan zijn leven.

Antao (Santa) is het noordelijkste der Kaap-Verdische eilanden. Het is 4 geogr. mijlen lang en 2 breed en vormt eigenlijk slechts één enkel lavablok met talrijke kloven en suikerbroodvormige toppen, waar beken en bronnen ontspringen. De hoogste top verheft zich 2600 Ned. el boven den spiegel der zee. Er zijn 18000 inwoners, die zich met wijnbouw, katoenteelt en het verzamelen van orseille bezig houden. De hoofdstad is Santa Cruz met 6000 inwoners.

Antara (Ebn Sjeddad el Absi), een Arabisch vorst en beroemd dichter, leefde in het midden der 8de eeuw. Hij was de zoon van *Sjeddad ebn Moeawijah* en van eene Abessinische slavin. Eerst werd hij door zijn vader onder de slaven gerekend, maar hij ontving op het slagveld zijne vrijheid en verwierf

een roemrijken naam onder de opperhoofden der Arabische horden. In den 40-jarigen strijd der stammen Abs en Dsobjan doodde *Antara* in een gevecht zijn dapperen tegenstander *Dhemdhem*. Dit heldenfeit, zijne liefde jegens *Abla* en andere gebeurtenissen heeft hij bezongen in zijn "Moallakat," een gedicht vol vuur en leven. Het is door onderscheidene Arabische uitleggers verklaard en ook door Westersche geleerden uitgegeven, onder anderen door *Wilmet* te Leiden (1816), of vertaald. Ook andere gedichten van hem zijn bewaard gebleven. Volgens sommigen is *Antara* vermoord, volgens anderen aan eene verkoudheid bezweken. De beroemde *Asmat*, die aan het Hof van *Haroen al Rasjid* vertoefde, vond in de dapperheid en de liefde van *Antara* de stof voor een heldenroman, die van den stroom des tijds veel geleden heeft.

Antares, de gelijke van *Mars* of *Ares*, in het Arabisch *Kelb el akrah* (Hart van den schorpioen) genaamd, is eene ster van de eerste grootte in het Hart van den Schorpioen. Zij wordt door de letter α aangewezen, gelijkt in haren glans op de planeet *Mars* en heeft eene regte klimming van $244^{\circ} 33'$ bij eene zuiderdeclinatie van $26^{\circ} 1'$.

Antecedens, een Latijnsch woord, beteekent het voorafgaande, dus het vroeger vastgestelde, en staat dus tegenover *consequens*, het volgende, dat uit het vroegere is afgeleid. In de redeneerkunde is anteceden het onderwerp, uit welks wezen het praedicaat (*consequens*) voortvloeit. Bij sluitredenen is het anteceden de praemisse of vooraf als waar aangenomene stelling, waaruit het *consequens* volgt. Bij bewijzen is het anteceden de stelling, waaruit de waarheid van eene andere stelling wordt afgeleid. In de taalkunde is het een zelfstandig naamwoord of een (vaak verzwegen) aanwijzend voornaamwoord, waarop een betrekkelijk voornaamwoord of een voegwoord betrekking heeft, — en in de wiskunde een getal, waarmede andere getallen vergeleken worden. Ook vroegere gebeurtenissen of handelingen, zoover zij eenigen grond opleveren voor eene berekening of bepaling van latere gebeurtenissen of handelingen, dragen den naam van antecedenenten.

Antecedent. Men verstaat onder antecedenenten voorvallen, die hebben plaats gehad, waarnaar een geval van gelijken aard, dat zich later voordoet, kan of moet beoordeeld worden. Wanneer men dus een geval opmerkt, dat in aard en betekenis met geen voorgaand kan vergeleken worden, dan zegt men, dat het geene antecedenenten heeft. Ook bedoelt men er mede handelingen van personen, die hunne beginselen zoo zeer kenschetsen, dat daaruit hunne verdere gedragslijn in zaken van gewigt, b. v. in staatszaken, eenigzins afgeleid en als 't ware voorspeld kan worden.

Antemetische middelen (antemetica) zijn zoodanige, die de neiging om te braken verzachten of geheel en al wegnemen. Zij kunnen zeer verschillend zijn, naar gelang

der oorzaak van die neiging. Zijn er metaalzouten in de maag aanwezig, dan is melk zeer heilzaam, omdat deze er zich mede verbindt en ze als het ware in haren mantel wikkelt. Bij een ziekelijken toestand der maag helpen narcotische middelen het meest — bij overmaat van zuur alkaliën, vooral koolzure alkaliën in bruisende mengsels, zooals bruispoeder, of verzadigd met azijn- en citroen-zuur (*potio Riverii*), — bij gebrek aan maagzuur, hetwelk zich vaak na het onmatig gebruik van geestrijke dranken openbaart, en bij koude-vatten van de maag zout-zuur (4 of 5 droppels zuiver verdund zout-zuur in een bierglas met water en suiker). Ook behooren tot die middelen afkooksels van kamillen en pepermunt en koolzure minerale wateren.

Antennaria *E. Br.* is de naam van een plantengeslacht van de familie der zaâmgesteldbloemigen met eenslachtige, buisvormige bloempjes, een bollen naakten vruchtbodem en dakpansgewijs op elkaar geplaatste, aan de punt gekleurde omwindselblaadjes. De soorten van dat geslacht zijn meestal overblijvende kruiden in Europa, Siberië en Noord-Amerika. Het draagt bij *Linnaeus* den naam van *gnaphalium* en bij ons dien van *roerkruid*. *A. margaritacea* of bleekgeel roerkruid bezit halfstengelomvattende, lijn-lanceetvormige, viltige bladen, een regtstandigen, eenvoudigen stengel en bleeke bloemen, die een zamengedrongen bloemtuit vormen. Zij komt voor in verschillende gewesten van ons Vaderland. *A. dioica* (*gnaphalium dioicum*) of tweehuizig roerkruid met nederliggende uitlopers, eenvoudigen stengel en paarsche, bleek-roode of witte bloemhoofdjes, vindt men op de hooge zandgronden van Utrecht en Gelderland.

Antenor, een Trojaansch held, wordt door *Homerus* voorgesteld als een zeer wijs en bezaaid man. *Menelaus* en *Odysseus* (Ulysses) die zich als gezanten naar Troje begeven, om over *Helena* te onderhandelen, worden gastvrij bij hem ontvangen, en hij begeeft zich met *Priamus* in het Grieksche leger, om het tweegevecht tusschen *Paris* en *Menelaus* te bespreken. Na het tweegevecht van *Hector* en *Ajax* doet hij den voorslag om *Helena* terug te geven en alzoo den vrede te sluiten. Verder komt hij bij den zanger der Ilias niet handelend voor. De sage heeft echter zijne welwillende betrekking met de Grieken in een verraad herschapen. Zij vermeldt, dat hij tegen eene groote belooning Troje in hunne handen heeft geleverd, en dat bij de verwoesting der stad zijne woning, op bevel van *Agamemnon* door een pantervel aangeduid, verschoond bleef. Na den val van Troje ging hij met zijne zonen en aanhangers onder zeil en stichtte in Italië de stad *Pata-vium* (Padua). De overeenkomst van dezen naam met dien van *Batavium* is voorzeker de oorzaak, dat *Antenor* volgens onze overlevering herwaarts gekomen en koning van Gelderland geweest is.

Antequera, het oude *Antiquaria*, is eene stad in de Spaansche provincie *Malaga* aan

de kustrivier Guadalforze, welke op den Sierra de Antequera (1300 Ned. el hoog) ontspringt. Zij ligt op een kleine hoogvlakte aan den voet van een heuvel, die met de bouwvallen van een Moorsch kasteel is gekroond. Zij is de hoofdstad van een district van denzelfden naam, dat in militaire aangelegenheden van den kapitein-generaal van Granada afhankelijk, 8 □ geogr. mijlen groot en van bergen omgeven is. Zij telt 22000 inwoners. Er zijn onderscheidene fabrieken, en er is een levendige handel in zuidelijke vruchten, olie enz., terwijl de omtrek bont marmer oplevert. Antequera behoorde van 712 tot 1410 aan de Mooren en kwam eerst na dien tijd onder de heerschappij der koningen van Spanje.

Antéros is volgens de latere Grieksche fabelleer een zoon van *Aphrodite* (Venus) en *Ares* (Mars) en de god der wederliefde. Toen *Eros* (Cupido), de vroeger geboren god der liefde, niet groeide en eenzaam wegwijnde, schonk zijne moeder hem, op raad van *Themis*, den jongeren *Antéros* tot speelgenoot, waarna hij terstond zich voorspoedig ontwikkelde. Beide waren na dien tijd onafscheidelijke makkers, en zoodra *Antéros* afwezig was, verviel *Eros* tot zijne vroegere zwaarmoedigheid. Zij worden op cameeën voorgesteld als strijdende om een palmtak of om een vlinder als een zinnebeeld van liefde en wederliefde, die met elkander wedijveren om het bezit der ziel. — Volgens eene oudere voorstelling is *Antéros* de wrekele genius der versmadeliefde. Zie *Eros*.

Anthelmintische middelen zijn zoodanige, die de ontwikkeling der ingewandswormen verhinderen en deze verwijderen. Hun aantal is zeer groot, maar hunne werking zeer onzeker. Sommige middelen hebben enkel een purgèrenden invloed, andere schijnen nadeelig te wezen voor het leven der wormen, en bij nog andere ontwaart men die beide eigenschappen te gelijk. Sommige doen alleen dienst bij eene bepaalde soort van ingewandswormen. De doelmatigste schijnen deze te zijn: kwik, dolichos pruriens, oleum ricini, oleum nucum juglandum, oleum therebinthinae, oleum cajeput, oleum animale Dippelii en petroleum, — voorts semen santonici (zeverzaad), tanacetum, semen sabadelli, radix filicis maris, radix geoffreaesuri-namensis, spigelia anthelmintica, granaatwortel enz.

Anthemis L. of *kamille* is een plantengeslacht van de familie der zaāngesteldbloemigen en van de groep der radiatae of straalbloemigen. Het omwindsel in dit geslacht is half bolrond of vrij plat, de bloemen der schijf zijn tweeslachtig, buisvormig en met een 5-tandigen zoom voorzien, en de randbloemen vrouwelijk of onvruchtbaar en tongvormig. De vruchtbodem is bolrond en stoppelig. De bladeren zijn dubbel vindeelig en de bloempjes wit of geel. Wij kennen de *wilde kamille* (*a. arvensis* L.) met een vertakten stengel, die 5 Ned. palm hoog wordt en wollige bladen draagt. Zij is op de bouwlanden in overvloed aanwezig, — de *stinkende kamille* (*a. cotula* L.)

die veel op de voorgaande gelijkt, maar een zeer onaangename reuk heeft en op vruchtbare kleigronden wast, — de *roomsche kamille* (*a. nobilis* L.), die niet inheemsch is en wier bloemen als geneesmiddel worden gebruikt, — de *verskamille* (*a. tinctoria* L.) met driewerf vindeelige, gezaagde bladen en op oude muren in Utrecht groeiende, — de *Spaansche kamille* (*a. valentina* L.), die bij Kampen gevonden is, enz. Men heeft ook fraaije buitenland-sche soorten, die tot de sierplanten worden gerekend.

Anthemius (Flavius), keizer van het West-Romeinsche rijk van 461 tot 472, was geboortig van Galatië en gehuwd met *Euphemia*, de dochter van keizer *Marcianus*. Hij was patriciër en consul te Constantino-pel, overwon de Hunnen en verwierf door zijne weldadigheid de liefde des volks. Keizer *Leo de Groote* zond hem naar Italië, om er den troon te beklimmen van het voormalig wereldrijk, — den troon, die reeds twee jaren ledig stond. De magtige *Ricimer* erkende hem in zijne waardigheid en gaf hem zijne dochter ten huwelijk. De strijd, welke in die dagen door Rome en Constantinopel gevoerd werd tegen de Wandaalsche zeeroovers, liep echter ongelukkig af, en de Westgothen veroverden een groot gedeelte van Spanje en Frankrijk. Toen *Anthemius* in den drang der omstandigheden zijne zelfstandigheid poogde te handhaven, werd Rome door *Ricimer* stormenderhand ingenomen en geplunderd, de Keizer vermoord en *Olybrius* in zijne plaats gesteld.

Een andere *Anthemius* was een beroemd bouwkundige, beeldhouwer en wis- en natuurkundige ten tijde van keizer *Justinianus*. Hij was afkomstig uit Tralles in Lydië en in 541 de hersteller van de afgebrande Sophia-kerk te Constantinopel, een monument van Byzantijnsche stijl. Hierbij loste hij het merkwaardig vraagstuk op, om een bolvormige koepel op vier arcades te bouwen in plaats van hem overal op den grond te doen rusten. Toen die koepel in 558 door eene aardbeving was verwoest, werd hij door *Isidorus van Milete*, een neef van *Anthemius*, weder opgebouwd.

Anthericum L. is een plantengeslacht uit de familie der liliaceën met een zesbladig, op een geleed steeltje geplaatst en open bloemdek, met meeldraden, die op den bloembodem zijn ingeplant, met eene driehokkige en driekleppige zaaddoos en vele driekantige zaden. Tot de voornaamste soorten behoorren *a. liliago* met een uitgespreid bloemdek en een benedenwaarts gebogen stamper, veelal op dorre heuvels en op wijnbergen groeiende, — *a. racemosum* met een vertakten bloemstengel en een regten stamper, in de buurt van de voorgaande wassende, — *a. liliastrium*, eene geliefkoosde sierplant, die in de Alpen te huis behoort, — *a. esculentum*, met fraaije lichtblauwe bloemen, — *a. glaucum* met groote witte bloemen enz.

Anthologie is een Grieksch woord, gelijkstaande met het Latijnsche *florilegium*. Het beteekent in onze taal *bloemlezing* en wordt

gewoonlijk gebezigd als naam van eene keurige of uitgelezene verzameling van letterkundige voortbrengselen in gebonden en ongebonden stijl. Reeds vroeg vervaardigden de Grieken verzamelingen van op- en bjschriften. De dichter *Meleager* uit Palaestina (omstreeks het jaar 60 vóór Chr.) was echter de eerste, die naar een bepaald plan de epigrammen en erotische verzen van 46 dichters, onder welke zich *Archilochus*, *Alcaeus*, *Anacreon*, *Simonides*, *Sappho*, *Erinna* enz. bevonden, tot een bevalligen krans samenbond. *Philippus* van Thessalonica, die waarschijnlijk ten tijde van *Trajanus* leefde, voegde er de voortbrengselen van 13 nieuwe dichters bij. Eene derde bloemlezing van epigrammen gaf de grammaticus *Diogenianus* van Heraclea, en eene vierde *Strato* uit Sardes, van welke laatste 220 gedichten in latere anthologieën zijn overgebleven. Na dien tijd vervolgden er eeuwen, totdat onder *Justinianus* een nieuw geslacht van versknutselaars opstond, die de Ouden zochten na te volgen zonder zich door den geest der Ouden te onderscheiden. Tot die dichtliefebbers behoorde *Agathias* van Myrina in Aëolis, die uit zijne vroegere en latere gedichten onder den titel van *Cyclus* eene bloemlezing gaf van 7 boeken. Uit al die anthologieën, welke thans verloren zijn, vervaardigde *Constantinus Cephalas* te Constantinopel eene nieuwe, uitgebreide anthologie, waarin het beste uit de oudere bloemlezingen werd opgenomen. Zij was in 15 afdeelingen verdeeld. Van deze verzameling gaf de monnik *Maximus Planudes* in de 14de eeuw een uittreksel in 7 boeken, en deze Grieksche anthologie was tot in de 17de eeuw de eenige, met wier bestaan de beoefenaars der Grieksche letterkunde bekend waren. Zij is bij herhaling uitgegeven en door onzen *Hugo de Groot* in fraaije Latijnsche verzen overgezet.

Intusschen ontdekte *Salmasius* in 1606 in de bibliotheek te Heidelberg een handschrift uit de 16de eeuw, hetwelk de geheele anthologie van *Constantinus Cephalas* bevatte, benevens eenige aanhangsels, die belangrijk waren door eene verzameling van Anacreontische verzen. De stukken, die in de anthologie van *Planudes* ontbraken, werden door *Salmasius* afgeschreven. Dit handschrift ging bij de geleerden rond onder den titel van "Anthologia inedita", totdat het eindelijk, anders gerangschikt en aanmerkelijk vermeerderd, door *Brunck* onder den naam van "Analecta veterum poetarum" te Straatsburg in 3 deelen werd uitgegeven. Het Heidelbergsche handschrift was in 1623 naar Rome verhuisd, kwam in 1793 te Parijs, en bereikte eerst in 1815 weder zijne aloude plaats. Te Rome was het nauwkeurig afgeschreven door *Spalletti*. Dit handschrift is door den hertog van Gotha gekocht en door *Fr. Jacobs* uitgegeven.

Naar het voorbeeld der Grieksche anthologie vervaardigde men in lateren tijd eene *Latijnsche*. Hiertoe legde *Jos. Scaliger* in zijne *Catalecta veterum poetarum* (Leiden 1573) den grondslag. Deze verzameling bevat ongeveer 250

gedichten. Er werden onderscheidene vervolgen op geleverd, en eindelijk gaf *P. Burman* daaruit en uit de belangrijke papieren van *N. Heinsius* zijne "Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum" (Amsterdam 1759 in 2 dln), die in 5 boeken 1544 gedichten bevat. De waarde van deze is zeer verschillend; sommige zijn voortreffelijk, de meeste middelmatig, maar zij vertegenwoordigen de ontwikkeling der Latijnsche poëzie over eene lange reeks van eeuwen.

Anthologium noemt men in de Grieksche kerk het boek, waarin zich al de lofsangen, gebeden enz. bevinden, die de priesters gedurende den loop van een jaar in de kerk moeten zingen. Het is gesplitst in 2 deelen. Het eene loopt van September tot Februarij en het andere van Maart tot Augustus. Dit anthologium is uitgegeven te Venetië in 1621 en 1639.

Antholyza *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der irideën of lischbloemigen. De gewassen van dit geslacht, tot de bolplanten behoorende, hebben een grijnzend bloemdek, dat van onderen naauw en steelvormig is en zich van boven plotseling uitspreidt. De stempels zijn onverdeeld, de zaaddoos is lederachtig en rond, en de zaden zijn bolvormig. Zij behooren te huis aan de Kaap de Goede Hoop. Onder de geliefkoosde sierplanten tellen wij *a. aethiopica* L. (*a. floribunda* *Salisb.*) met zwaardvormige, puntige bladen en geelachtig-scharlakenroode bloemen, *a. lucidior* *Thunb.* met van onderen draadvormige en hooger lijn-zwaardvormige, slappe, geribde bladen en purperroode bloemen met bruinachtig roode scheeden, *a. nervosa* *Thunb.* met zwaardvormige, puntige, met 4 geelachtige ribben voorziene bladen en vleeschroode, overhangende bloemen, *a. praealta* *Dec.* met lijn-lancetvormige, puntig toelopende bladen en oranje-kleurige bloemen. Deze soorten hebben eene bloemsteng, die zich ter hoogte van 1 tot 2 Ned. el verheft. Men plant de bollen, nadat zij gedurende den zomer droog zijn gehouden, in September of October in potten, die van onder met eene laag scherven zijn voorzien. Voorts plaatst men ze in eene ruime warme kas, waar eene warmte heerscht van 3 tot 5° C. Men begiet ze eerst spaarzaam, daarna wat overvloediger. Deze bollen ontwikkelen zich het voorspoedigst in een lossen, vetten, zandigen grond, die uit 3 deelen blad-aarde, 3 deelen heide-aarde, 1 deel goede weide-aarde en 2 deelen rivier- of fijn kiezelzand bestaat. De vermenigvuldiging geschiedt door zijbolletjes, die bij het verplanten worden weggenomen.

Anthoxanthum L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der grassen. Het draagt eene aarvormige pluim, ongelijke kelkkaefjes en zeer korte kroonkaefjes. Tusschen deze staat aan beide kanten een kafblaadje met eene kafnaald. De eenige soort is het *reukgras* (*anthoxanthum odoratum* L.), ook om de kleur der rijpe aren wel eens goudgras genaamd. Het wordt ruim 1/2 Ned. el hoog en bloeit van April tot Junij.

Wegens zijne malschheid is het een uitstekend voedsel voor het vee, en als het gedroogd is, geeft het een aangename geur, dien men doorgaans in versch gewonnen hooi opmerkt.

Anthraciet is de oudste kolensoort, zoodat het in de rij anthraciet, steenkolen, bruinkolen en veen de eerste plaats bekleedt. Het is ijzerzwart of ook wel eens grijsachtig zwart van kleur en heeft een half-metaalachtigen, somtijds vetachtigen glans. Men kan het gemakkelijk verbrijzelen. Zijn soortelijk gewicht bedraagt 1,3 tot 1,7, en zijne hardheid is tusschen die van gips en kalkspaat gelegen. Op de gespletene oppervlakten ontwaart men soms een aanloopen van fraaie kleuren. Bij roodgloeihitte verliest het weinig van zijn glans, maar springt naar alle kanten uit elkaar. Het brandt niet gemakkelijk, maar wanneer het eenmaal aan het branden is, ontwikkelt het bij een aanzienlijk verbruik van zuurstof eene geweldige hitte, eene blaauwe vlam en geen rook of harsachtigen reuk. Het bestaat uit 90,1 tot 93% organische stof en 9,9 tot 7% asch. De eerste is zamengesteld uit 96 tot 93% koolstof, 1,8 tot 3,4% waterstof en 1,3 tot 3,5% zuur- en stikstof. De asch bevat kiezelzuur, klei-aarde en ijzer-oxyde. Het anthraciet is veel zwaarder dan de kolensoorten van lateren tijd, bezit eene grootere hardheid, en onderscheidt zich tevens door eene geringere hoeveelheid water- en zuurstof en door een volledig gemis van bitumen, zoodat het zonder rook of reuk verbrandt. Het is door overgangsvormen met de steenkolen verbonden, maar zijne verschillende soorten vormen de oudste beddingen van fossiele brandstof. Het is op dezelfde wijze ontstaan als de jongere kolenbeddingen, — doorgaans is het een voortbrengsel der opéénstapeling van plantaardige stoffen, die door deze of gene oorzaak ergens bij elkaar zijn gespoeld. Men vindt het anthraciet in de Silurische en vooral in de Devonische overgangsgesteenten en ook in de steenkolenformatie, bijvoorbeeld in de Alpen van Savoye, in Dauphiné, in Zwitserland, in het Appalachisch gebergte der Vereenigde Staten enz. Somtijds treft men het aan in de steen- en bruinkolen-vormingen, waar het dan door plaatselijke omstandigheden is voortgebracht, namelijk door de werking van vulkanische gesteenten, zooals groensteen en basalt, en ook wel eens door aardbrand. Zeer zelden vindt men het in ertsbeddingen, zoo als te Schemnitz. Men verkrijgt het in groote hoeveelheid in Pennsylvanië aan de Susquehanna, alsmede in Massachusetts en Rhode-Island. De tusschen-lagen zijn wel eens meer dan 30 en de anthraciet-lagen van 4 tot 16 voet dik. In Pennsylvanië bijvoorbeeld heeft men eene lange bedding van anthraciet in het graauwak.

Tot vóór weinige jaren, gaf men aan anthraciet den naam van doove kolen, omdat men ze moeilijk aan het branden kon krijgen. Daar men het betwijfelde, of het wel ooit tot brandstof zou kunnen dienen, liet men zelfs de rijkste beddingen onaangeroerd. Schitterend zijn evenwel in den laatsten tijd

de uitkomsten van het anthraciet-gebruik, waar men eene sterke hitte wil voortbrengen, zoodat het thans vooral in Engeland bij de ijzersmelterijen wordt gebruikt. Het ruwijzer, dat men hierbij gebruikt, is niet minder deugdzzaam gebleven dan 't geen door middel van cokes gesmolten wordt. Behalve eene kleine hoeveelheid zwavel en phosphorus, vindt men daarin 2 $\frac{1}{2}$ % kool en 1 $\frac{1}{2}$ % silicium. Honderd centenaars ruwijzer worden met 135 centenaars anthraciet gesmolten. Daarenboven is het anthraciet bij uitnemendheid geschikt tot het droogen van mout, omdat er zich geen rook bij ontwikkelt, alsmede tot het verhitten van stoomketels. In Amerika houdt men de asch voor eene uitmuntende meststof.

Anthraconiet (kolenkalkspaat, madreporiet) is eene soort van koolzuren kalksteen. Het is door de kool grijsachtig zwart of geheel zwart gekleurd en ondoorschijnend. Het komt in Noorwegen, Zweden en ook in Thüringen voor.

Anthriscus *Peers*. (stekelzaad) is een plantengeslacht uit de familie der schermbloemigen en wel van de afdeeling der kromzadigen. Het heeft een onduidelijken kelkrand, uitgesneden bloembladen met een binnenwaarts gebogen lobbe, en vruchtjes zonder ribben, in een 5-ribbigen snavel uitlopend. Hiertoe behoort de *gemeene kervel* (a. vulgaris *Peers*), die ook in ons Vaderland in het wild groeit en een gladden stengel, twee- of driewerf gevinde bladen en behaarde bladstelen bezit, — voorts de *tuinkervel* (a. cerefolium *Hoffm.*), een éénjarig gewas met een specerijachtigen reuk en in onzemoestuinen als kweekplant te vinden. Deze heeft driewerf gevinde bladen, welke aan de benedenzijde met haren zijn bedekt, en kort-gesteelde bloemschermen, — eindelijk de *wilde kervel* (a. sylvestris *Hoffm.*), een overblijvend gewas met gesleuften stengel en twee- of driewerf gevinde bladen enz.

Anthropolatrie is een Grieksch woord, hetwelk *aanbidding van menschen* beteekent. Zij is dus de huldiging van iets goddelijks in menschelijke gedaante. De Christenen beschuldigden daarvan de Heidenen, omdat deze hunne helden en vooral ook de Romeinsche keizers vergodden, en de Heidenen wierpen die aantijging terug op de Christenen wegens hunne vereering van den mensch *Jezus*. Ook beschuldigden in de 4de eeuw de Apollinaristen en later alle rationalisten de orthodoxen van anthropolatrie. Daarenboven bestempelt men alle afkeurenswaardige menschen dienst met dien naam.

Anthropolieten zou letterlijk door *menschentenen* vertaald moeten worden. Men geeft dien naam aan fossiele overblijfselen van menschen. Wat men echter voorheen als voorwereldlijke menschenbeenderen beschouwde, is in den regel noch van menschen afkomstig, noch behoort tot het menschengeslacht van het tegenwoordige tijdperk, en is doorgaans teregt met den naam van *pseudo-anthropolieten* bestempeld. Voordat de ontleed-

kunde er een voldoende licht over verspreide, heeft men vele beenderen van dieren als menschenbeenderen beschouwd. Een geaamte, in den kalksteen van Oeningen ontdekt, werd door *Scheuchzer* gehouden voor het overblijfsel van een voorwereldlijk mensch en om die reden *homo, diluvii testis*, een getuige van den zondvloed, genoemd, terwijl *Cuvier* later duidelijk aantoonde, dat die beenderen tot het ligchaam van een salamander hadden behoord. Intusschen heeft men menschenbeenderen opgedolven uit den kalksteen bij Guadeloupe, maar het is gebleken, dat zij er in het loopende tijdperk in bedolven zijn. Ook elders zijn dergelijke feiten opgemerkt. Men heeft langen tijd geaarzeld te beweren, dat het menschelijk geslacht ouder is dan het hedendaagsche scheppings-tijdperk, zoodat algemeen het gevoelen heerschte, dat er geene anthropolieten bestaan. De onderzoekingen, in de laatste jaren in de beenderenhollen geschied, hebben echter duidelijk genoeg aangetoond, dat de mensch in midden-Europa verkeerde tegelijk met het rendier en met den mammoet, — en dit is bevestigd door het aantreffen van menschenbeenderen, mammoet-overblijfselen en vuursteenwapenen in eene laag, die de hedendaagsche vorming is vooraafgegaan. Zie verdere bijzonderheden onder het woord *Mensch*.

Anthropologie is in het algemeen de leer van den mensch. In de ruimste betekenis van het woord en in zoover de wetenschap van den mensch zijn geheelen aard en wezen en zijn geslacht omvat en dus ook de ontwikkeling en de werkzaamheid van dit laatste in de wereld met de wetten, die daarop betrekking hebben, omsluit de anthropologie de geheele menschelijke wetenschap met uitzondering van de leer van God en van de natuur buiten den mensch, voorzover namelijk de kennis van deze beide laatsten niet beschouwd moet worden als een voortbrengsel van 's menschen geest. Deze leer van den mensch is gebouwd op 'tgeen men door ervaring is te weten gekomen van 's menschen wezen, van zijne oorspronkelijke bestanddeelen en van de wetten van zijn bestaan. De mensch vormt onder een groot aantal bekende schepselen een afzonderlijk geslacht, hetwelk zich onderscheidt door de eigenaardigheden des ligchaams en nog meer door die des geestes. Natuurlijk is zelfkennis het naaste doel der anthropologie. Wordt voorts de subjectieve ervaring, door zelfkennis verworven, op de kennis van andere menschen toegepast, dan ontstaat uit de pragmatische anthropologie de *menschkunde* (anthropognosie). Beider objectieve uitkomsten zijn de biographie (levensbeschrijving), de ethnographie (volkerenbeschrijving), en de algemeene geschiedenis der menschheid. Uit de beginselen, die langs den weg der ervaring verzameld zijn, ontstaat door zamenvatting van het algemeene de *empirische zielkunde* (psychologie), en bij eene meer algemeene opvatting de *leer van het wezen der ziel* (pneumatologie). Deze takken der mensch-

kunde zijn van bespiegelenden aard, andere daarentegen hebben betrekking op de gezellige samenleving. Hier wordt de anthropologie toegepast op de opvoed- en regeerkunde, en er is daarenboven naauwelijks een deel van practische kunst en wetenschap, dat niet in naauw verband staat met de leer van den mensch. Als voorbeelden noemen wij de geneeskunde, de regtspleging, handel en nijverheid en het geheele fabriekwezen, voorzover het vermeerdering van levensgenot bedoelt. Tevens vereischen de schoone kunsten, bijaldien zij aan hare bestemming zullen beantwoorden, eene grondige studie der menschelijke natuur. Al die wetenschappelijke vakken, welke uit de algemeene begrippen der anthropologie zijn afgeleid, kan men in drie grootte groepen verdeelen, namelijk in de *empirische* of de *ervaringsleer* van 's menschen wezen, bestanddeelen en wetten, in de *wijsgeerige* of *bespiegelende leer* van 's menschen ideeën, en in de *historisch-philosophische leer* van 's menschen werkzaamheid of van de wederkeerige werking van de wijsgeerige ideeën met 's menschen aard en aanleg, en van deze laatste met de wereld buiten hem. De eerste groep kan men noemen de wetenschap van 's menschen organismus, de tweede die van 's menschen denken, en de derde die van 's menschen leven. De eerste beschouwt den mensch als een natuurlijk schepsel, de tweede als een geestelijk en vrijwerkend wezen, en de derde toont ons de uitkomst van beider samenwerking. Hier is datgene, wat men in engeren zin met den naam van anthropologie bestempelt, niets anders dan de op ervaring gegronde wetenschap van het wezen van den mensch. Daar wij bij den mensch ligchaam en ziel onderscheiden en dagelijks ondervinden, dat zij op het naauwst verbonden zijn en wederkeerig op elkander werken, zoo is de anthropologie in engeren zin desgelijks in drie deelen verdeeld, namelijk in de leer van het ligchaam, in die der ziel en in die van beider verbinding en beider wederkeerige werking. Voor zoover zich de anthropologie tot 's menschen ligchaam bepaalt, wordt zij de *physische* of *somatische* (ligchaamsbeschouwende) *anthropologie* genoemd en zij staat, als omvattende de regelen der diætetiek en der gezondheidsleer, als *geneeskundige anthropologie* met de geneeskunde in het naauwste verband. De leer van de ziel draagt den naam van *psychologie* en, voor zoover over het kenvermogen gehandeld wordt (verstand, rede, bewustzijn), *wijsgeerige* of *pneumatische anthropologie*; eindelijk noemt men dat gedeelte, hetwelk zich bezig houdt met de wederkeerige betrekking van ziel en ligchaam, de *vergelijkende* of *synthetische* anthropologie. Het hoogste doel en het eigenlijke wezen der wijsgeerige en vergelijkende anthropologie is daarin gelegen, dat 's menschen aard in zijn geheel doorgrond en het verband der daarin heerschende wetten zoowel onderling als met betrekking tot de algemeene wetten der natuur zoo duidelijk mogelijk voorgesteld wordt. Zulk eene an-

thropologie is de hoogere eenheid, waarin de leer van ligchaam en ziel zich oplost met het geheel van alle wetenschappen, die zich met de opsporing van 's menschen aard en wezen bezig houden. De mensch als microcosmos, als eene wereld in 't klein, en de mensch in verband met de geheele schepping, ziedaar de beide voornaamste oogpunten der anthropologische beschouwingen. Anatomie, physiologie, psychologie en vergelijkende natuurbeschouwingen leveren haar de bouwstoffen, die zij naar den eisch der wetenschap moet verwerken.

Tot de natuurlijke geschiedenis van den mensch is in den laatsten tijd eene belangrijke bijdrage geleverd door *Darwin* in zijn werk "On the origin of species etc." (in het Nederlandsch door Dr. *T. C. Winkler*, 1860). Eene "Anthropologie der Naturvölker" is door *Waitz* gegeven (Leipzig 1859 tot 1864). Eene physiologische anthropologie hebben wij van *Burdach* onder den titel van "Anthropologie für das gebildete Publikum", eene psychische van *Klencke*, namelijk "System der organischen Psychologie" enz. De zuivere of bespiegelende psychische anthropologie is behandeld door onderscheidene wijsgeeren, door *Fichte* in zijne "Anthropologie, neu begründet auf naturwissenschaftlichen Wege" (2de uitgave 1861), door *Rozenkranz* (3de uitgave 1863) en anderen. Ook de "Anthropologie in pragmatischer Hinsicht" van *Kant* mag hier niet worden vergeten, noch ook de "Pragmatische Psychologie" van *Beneke*. Tot de wijsgeerige beschouwingen van 's menschen maatschappelijke toestand behooren de "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" van *Herder*, — voorts "Mikrokosmos oder Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit" van *Lutze*, "Der Mensch in der Geschichte" van *Bastian* enz. Ook *Chambers*, *Vogt* en onze *Pruis van der Hoeven* hebben zich verdienstelijk gemaakt op het gebied der anthropologie. Tot de anthropologie behoort desgelijks wat door *Gall* en *Lavater* en hunne volgelingen over schedelleer en gelaatkunde geschreven is.

Anthropomorphismus is een woord, dat men wel niet fraai maar vrij naauwkeurig met *vermenselijking* zou kunnen vertalen. Het is eene voorstelling van een boven-menschelijk wezen in eene menschelijke gedaante, bijvoorbeeld van een engel in den vorm van een kind enz., en vooral heeft dat woord betrekking op de handelwijze van hen, die aan de Godheid het voorkomen en de spreekmanier van een mensch geven. Geschiedt het, zooals veelal in den Bijbel, in oneigenlijken zin en met de overtuiging, dat God een onstoffelijk wezen is, dan noemt men zulk een anthropomorphismus *symbolisch* of *formeel*. Verwerpelijk is daarentegen het *dogmatisch* of *materieel* anthropomorphismus, dat werkelijk de gedaante en de eigenschappen van het menschelijk ligchaam aan God toekent. Volgens vele aanhangers der school van *Kant* heeft het anthropomorphismus ook betrekking op de eigenschappen van 's menschen geest,

zoodat het tevens het anthropopathismus (zie het volgend artikel) omvat. In het algemeen is bij *Kant* het anthropomorphismus eene zinnelijke voorstelling van de ideeën der rede.

Anthropopathismus is het toekennen van menschelijke gewaarwordingen en hartstogten aan niet-menschelijke wezens van hooger en lageren rang, bijvoorbeeld aan dieren, zoo als in de fabelen van *Esopus* of in den *Reinaart*, maar vooral aan de Godheid. Ook hier heeft men, evenals bij het anthropomorphismus, hetzelfde verschil van *symbolisch* en *dogmatisch* anthropopathismus. Alleen het eerste strookt met eene waardige voorstelling van het Goddelijk wezen en ontstaat door het verlangen, om een aanschouwelijk denkbeeld te vormen van de Godheid. Hierbij zijn zoodanige onwaardige gevoelens en hartstogten uitgesloten, — 't geen men van het dogmatisch anthropopathismus niet verzekeren kan. In ruimeren zin noemen de godgeleerden elke voorstelling van God anthropopathisch, omdat wij Gods volmaaktheden enkel door gebrekkige menschelijke deugden kunnen aanduiden.

Anthropophagen of *menscheneters* zijn volkeren, die op den laagsten trap van ontwikkeling staan en zonder eenig bezwaar de lichamen van hunne vijanden verslinden. De gebrekkige aardrijkskundige kennis der Ouden, ondersteund door de zucht om fabelen en wonderen te verhalen, bevolkte de aarde met monsters, die als bloedдорstige tijgers hunne broeders verslonden. De oude Grieken hielden de bewoners van het verre Scythië en van het zuidelijk gedeelte van Aethiopië voor anthropophagen, en zelfs volgens de berigten van reizigers der 16de eeuw was half Azië en Afrika door menscheneters bewoond. In den laatsten tijd beperkte men de verblijfplaats der anthropophagische volkeren tot de Zuidzee-eilanden, en er bevinden zich ook nog eenige in Afrika. Volgens *du Chailu* (*Explorations and adventures in equatorial Africa*) is bij de Fan of Paauwen menschen-vleesch een voornaam voedsel en dien ten gevolge een belangrijk handelsartikel. Zij eten niet alleen de gesneuvelde en gevangene vijanden, maar ook hunne eigene dooden, ja, zij halen de lijken uit de graven om ze te nuttigen. De Caraïben en eenige Indische stammen bevredigen door het verslinden van verslagene vijanden een gevoel van wraakzucht. Men heeft ook enkele menscheneters in beschaafde staten — personen, die door een onweerstaanbaren trek naar menschen-vleesch worden gedreven. Ook woede en vertwijfeling leiden wel eens tot anthropophagie. De vreedzame Mexicanen nuttigden in den tijd van *Cortez* de Spanjaarden, die bij den terugtogt uit de hoofdstad in hunne handen vielen. Het vreeselijkste voorbeeld daarvan vinden wij in de geschiedenis van Egypte, waar gedurende den hongersnood van 1200 en 1201 duizende menschen door hunne medemenschen geslagt en opgegeten werden. De ouders verslonden hunne kinderen, en de gewoonte herschiep den aanvan-

kelijken nood in een uitgezocht genot. In de oorlogen der Engelschen tegen de Ashantijnen werd den gevangen officieren het hart uit het ligchaam gerukt en aan den Koning en de voornaamste veldheeren voorgezet, die er allen een gedeelte van nuttigden. Het is tevens een volkomen gestaafd feit, dat omstreeks het jaar 1770 te Berka bij Weimar een herder bij herhaling een moord bedreef, om zich aan menschen vleesch te kunnen vergasten.

Anthurium Schott is een plantengeslacht uit de familie der Aroïdeën. Het groeit in de keerkringslanden en onderscheidt zich door fraaije donkergroene, lederachtige bladeren. Sommige soorten leven als woekerplanten op boomstammen, andere zijn struiken, die hoog tegen de boomen opklimmen en er zich met hare luchtwortels aan vasthechten. Zij zijn als sierplanten zeer gezocht. Zij gedijen het best in een mengsel van 1 deel bladaarde, 1 deel houtaarde en wat grof zand op eene beschaduwde plek bij eene warmte van 15 tot 18° C. Men kan ze door stekken vermenigvuldigen. De meestbekende soorten zijn *A. acaule Schott*, *A. amplum Kunth* met groote, hartvormige bladeren, *A. caudatum Kunth* enz.

Anthyllis of *wondkruid* is een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen, hetwelk een groot aantal soorten bevat, die in het zuiden van Europa, in West-Azië en Noord-Afrika te vinden zijn. In Duitschland en in ons Vaderland groeit het *gemeen wondkruid* (*A. vulneraria*), eene kruidachtige overblijvende plant met een 5-tandigen, soms opgeblazen kelk, onevengevinde bladeren en digte bloemhoofdjes. Deze plant bloeit van Mei tot Augustus op drooge heuvelen en grazige bergheellingen, alsmede in onze duinen met gele, later somtijds purperroode bloemen. Tot de uitheemsche, als sierplanten gezochte soorten behooren *A. barba Jovis*, *A. cretica*, *A. Hermanniae*, *A. montana* enz. Men plant ze in vette aarde, die voor $\frac{1}{4}$ de gedeelte met rivierzand is vermengd en men houdt ze des winters bij eene warmte van 1 tot 6° C. luchtig en droog. Ook van ons inheemsch wondkruid zijn fraaije verscheidenheden bekend.

Anti is een Grieksch voorzetsel, dat dikwijls met Latijnsche of Grieksche woorden verbonden wordt. Bij eerstgenoemde beteekent zij *voor*, zooals bij *anticipatie* (bij voorraad), *antichambre* (voorkamer), en bij laatstgenoemde *tegen*, zooals in de benaming van geneesmiddelen, die *tegen* eene kwaal worden aangewend (anti-epileptica, anti-emetica enz.), in anti-critiek of een schrijven *tegen* een uitgebragt oordeel, terwijl het op het gebied der godgeleerdheid, wijsbegeerte en staatkunde de aanhangers aanduidt van de tegenovergestelde partij, zooals anti-trinitariërs, anti-machiavellisten anti-revolutionairen enz. Op dat van taalkunde, versbouw en redeneerkunde worden er vormen door aangewezen, die tegenover andere vormen staan, en op dat der aardrijkskunde de plaatsen, welke tegenover zoodanige gelegen zijn, die door het woord worden aangeduid, waarmede *anti* verbonden is (Antiparos, Antilibanon enz.).

II.

Antiaris Leschenault is een zeer vergiftig plantengeslacht uit de familie der Urticeën en bevat boomen, die op de Oost-Indische eilanden te huis behooren. De vreeselijkste van deze is de *A. toxicaria*, ook wel *oepas-boom* of *Javaansche vergifboom* genaamd. Hij is 20 tot 27 Ned. el hoog en draagt geene zijtakken, maar eene sierlijke, half-bolvormige kruin met hartvormig-eironde bladeren. Hij levert het beruchte vergif *oepas-antiar*. Nadat daaromtrent vele fabelachtige berigten vooral in Nederland waren verspreid, werd hij het eerst naauwkeurig onderzocht door *Leschenault*, die het vergif naar Europa bragt. Dit laatste is donker-groen en van vastheid als honig. Het is zeer bitter en scherp van smaak, en zelfs eene geringe hoeveelheid verwekt stoornis in de ingewanden. Er is eene extractiefstof uit bereid, *antiarine* genaamd. Deze is het werkzaam vergiftig bestanddeel en behoort tot de glucosieven. Wanneer men het in het bloed van dieren brengt, veroorzaakt het een plotselijken dood; het innemen heeft hetzelfde gevolg, maar minder spoedig. Op Java wordt het bloemsap van dezen gifboom verzameld, uitgedampt en bewaard. Daarna wordt het geweekt en met een ander plantensap vermengd, om er pillen mede te vergiftigen. *A. saccidora Lindl.* of de sakboom levert eene bast, die zeer goed tot vervaardiging van vlechtwerk kan dienen.

Antibacchius (antibaccheus, palimbacchius) is in de Latijnsche dichtkunst een omgekeerde bacchius, derhalve een voet, die uit twee lange lettergrepen en eene korte bestaat (— — —), bijvoorbeeld *goudlaken*.

Antibes is eene kleine stad met ruim 6000 inwoners, in het Fransche departement Var aan de Middellandsche Zee en aan eene landtong gelegen. Er is eene zeevaartschool, een handelsgeregtschhof en een aanzienlijke handel in zuidelijke vruchten, wijn, olijfolie, thonijnen en sardellen, hoewel de haven slechts voor kleine schepen toegankelijk is.

In den omtrek zijn vele Romeinsche oudheden, waaronder eene amphitheater en eene waterleiding, want Antibes is het oude *Antipolis*, in Gallia Narbonnensis door de Massiliërs (inwoners van Marseille) gesticht. Onder de Romeinen was deze stad een municipium. In de 9de eeuw en ook later bij herhaling werd zij door de Moorsche zee-roovers geplunderd. Zij kwam vervolgens in het bezit der heeren *van Grimaldi*, vorsten van Monaco, die haar aan *Hendrik V* verkochten (1608), waarna zij aan Provence werd toegevoegd. In hare nabijheid landde *Napoleon I* op den 1sten Maart 1815.

Antichambre of *voorkamer* is in aanzienlijke huizen en paleizen het vertrek, waar zij vertoeven, die zich bij den heer des huizes of bij een vorstelijk persoon hebben laten aanmelden. Zij blijven er totdat het hunne beurt is, om in de tegenwoordigheid te verschijnen van hem of haar, voor wien het bezoek is bestemd. Wie voorheen niet in de gunst der magtigen deelde, moest zich wel eens de verveling getroosten van zeer lang

antichambre te houden en ten slotte niet eens te worden toegelaten.

Antichero is een klein Grieksch eiland, hetwelk tusschen Naxia (Naxos) en Amorgo gelegen is en tot de Cycladen behoort. Het is onbewoond en met bosch begroeid en om deze reden gewigtig voor de naburige eilanden, waar geene boomen te vinden zijn.

Antichloor is de naam van elk middel, hetwelk dienen kan, om eene stof van chloor te bevrijden, vooral wanneer het geschikt is om het papier na het bleeken van het achtergebleven vrije chloor te ontdoen of althans dit op te nemen in eene onschadelijke verbinding, die gemakkelijk weggewasschen kan worden. Eerst werd neutraal zwaveligzuur en vervolgens onderzwaveligzuur natron daartoe aanbevolen. Beide stoffen zijn onder den naam van antichloor in den handel. De werking dier middelen is daarin gelegen, dat bij hunne alkalische oplossing, door de oxyderende werking van het chloor op zwavelig- en onderzwaveligzuur, zwavelzuur natron en chloornatrium (keukenzout) ontstaan. Voor geringe papersoorten heeft men met goed gevolg zwavelcalcium gebruikt. Dit oxydeert echter tot zwavelzuren kalk, blijft in het papier achter en maakt het zwaar en hard. Eene te groote hoeveelheid deelt er een onaangename geur aan mede. Daar zwavelzuur en onderzwavelzuur natron, met lucht in aanraking komende, zich zeer ligt ontleed en alzoo onbruikbaar worden, deden *Bobierre* en *Moride* den voorslag om eene oplossing van tinchlorure en zoutzuur als antichloor aan te wenden. Dit wordt in den papierbrij in tinchloride omgezet en later door koolzuur natron als een wit, zacht en onschadelijk bezinsel van tinoxyde aan het papier toegevoegd. Ook lichtgas en petroleum heeft men aanbevolen, om het vrije chloor uit het papier te verwijderen.

Antichresis heet de overeenkomst, waarbij de schuldenaar zijn schuldeischer tot zekerheid van de betaling der schuld een onroerend goed in gebruik afstaat, onder verplichting, dat de hiervan komende vruchten zullen strekken tot afbetaling van den interest der schuld, voorzoover deze bedongen is. Overtreffen de vruchten deze rente, dan dienen zij tot korting van het bedrag der schuld zelve.

Volgens het Fransche regt kunnen zoowel roerende als onroerende goederen in pand (*nantissement*) gegeven worden. Het pandregt op roerende zaken heet *gage*, dat op onroerende *antichrèse*. Dit regt van antichrèse is overgenomen uit het Grieksche en Romeinsche regt.

Onze wetgever heeft deze soort van pandstelling achterwege gelaten, omdat zij niet strookt met de zeden en gebruiken van ons land en daarom hier zelden werd bedongen. — Wel mag het met hypotheek bezwaarde goed in het bezit van den schuldeischer gesteld worden, met het beding, dat de vruchten tegen den interest of het bedrag der hoofdschuld verrekend zullen worden; maar dan

geeft deze overeenkomst slechts een *persoonlijk* d. i. alleen tusschen den schuldeischer en den schuldenaar geldend regt, en niet, zooals de *hypotheek*, een *zakelijk* regt, dat door inschrijving in openbare registers tegenover ieder ander, ook tegenover andere schuldeischers, zijne kracht doet gelden. Zie onder *hypotheek*.

Antichrist of tegenstander van *Christus* is bij de Joden, Christenen en zelfs bij de Mohammedanen de geweldige, duivelsche, maar eindelijk bezwijkende vijand van *Christus* en van zijn koninkrijk op aarde. Bij de Joden vond deze voorstelling eerst ingang na de Ballingschap, en zij verbonden daaraan het denkbeeld van allerleerigste tijden, die de komst van den *Messias* zouden voorafgaan. Sommigen hielden den koning *Gog* van Magog voor den Antichrist, anderen koning *Antiochus Epiphanes*, en allen dachten aan een veroveraar, die tegen God zou opstaan, Israël overweldigen en ontzettende rampspoeden veroorzaken, maar die eindelijk voor den *Messias* en zijne engelen het onderspit zou moeten delven. Bij de verovering van Palaestina door de Romeinen werd de Antichrist voorgesteld als de verpersoonlijking van den gevaarlijken invloed der Romeinsche heerschappij. De Antichrist, door de Rabbinen *Armillus* genaamd, zou een telg zijn van eenige Heidensche booswichten en van het marmeren standbeeld eener schoone maagd. Hij zou groot van gestalte wezen, zich openlijk voor den *Messias* en voor een God uitgeven, den eersten *Messias*, den zoon van *Josef*, vervolgen en dooden en de Israëlieten over den geheelen aardbodem verstrooijen, waarna de diep vernederden door den waren *Messias*, den zoon van *David*, en door den profeet *Elias* weder bijeengebracht zouden worden. Daarna zouden de onderdrukkers verdelgd, de Christenen en de ongeloofigen overwonnen en het *Messias*-rijk opgerigt worden.

Minder zinnelijk en zonderling verheft zich de voorstelling van den Antichrist, aan de denkbeelden der Joden ontleend, in de vroegste tijden der *Christelijke kerk*. Hij vertoont zich hier als degene, die de wederkomst van *Christus* voorafgaat, niet bekleed met staatkundige magt, maar als een valsche leeraar en wonderdoener, als een verleider tot goddeloosheid en als een valsche *Christus*, als een mensch der zonde en een zoon des verderfs, die strijd voert tegen God en zijne dienst, en vooral in de brieven van *Joannes* wordt dat woord gebruikt als een algemeene naam voor alle valsche leeraars en loochenaars van *Christus*. Meer zinnelijk is de voorstelling van den vervaardiger van het Boek der Openbaring. Als een zeemonster met 7 hoofden, 10 horens, 10 kroonen en een Godlasterenden naam, ontvangt de Antichrist magt van den Satan, hoont God en al het heilige, verwint de engelen in den strijd en verwerft gedurende 42 maanden de heerschappij over den aardbodem en over de Heidenen. Zijn handlanger is een tweede monster, uit de aarde gesproten, met 2 horens voorzien. Het

doet wonderen en verleidt de menschen ten gerieve van het eerste beest door bedrog en eene valsche leer en is het zinnebeeld der valsche profeten, die het rijk van den Antichrist zoeken uit te breiden. Dit gezigt, waarbij de ziener welligt het oog op *Nero* gevestigd hield, is min of meer de grondslag van alle voorstellingen van den Antichrist. Van groot gewigt werd dat denkbeeld bij de algemeen verspreide meening van de nabijzijnde wederkomst van *Christus* en van den aanvang van het 1000-jarige rijk, omdat de Antichrist als de voorlooper daarvan beschouwd werd. Maar toen na het jaar 1000 het algemeen verwachte 1000-jarige rijk niet aanbrak, verdween met het geloof aan dat vooruitzigt ook de vrees voor den Antichrist. Wél verspreidde zich in de 12de eeuw het gerucht van zijne geboorte, maar de Kerk wilde er niets van weten.

De tegenstanders der R. Katholieke kerk na de 13de eeuw, zooals de *Waldensen*, *Wickliffe*, *Matthaeus*, *Janow*, *Husz* en vooral de Kerkhervormers beschouwden den paus als den Antichrist, als het beest der Openbaring, en de geestelijkheid als zijn helper. Na den tijd der Hervorming is het geloof aan een toekomstigen Antichrist zoowel uit de R. Katholieke als uit de Protestantsche kerk bijna geheel en al verdwenen. Alleen sommige fantastische uitleggers van het Boek der Openbaring hebben er nog wel eens gewag van gemaakt, zonder bij het algemeen eenigen weérklank te vinden.

De *Mohammedanen* hebben de voorstelling van hunnen Antichrist aan de Christenen ontleend. Hij heet bij hen *Dadsidsjal*, en hij zal na zijne komst door den iman *Mahedi*, bijgestaan door *Christus*, overwonnen worden, waarna de Islam en het Christendom tot ééne godsdienst zullen zamensmelten.

Anticipatie. Zoo noemt men de daad van iets te nemen vóór dat de tijd daar is. In de *staathuishoudkunde* noemt men anticipatie het voorschot dat de regeringen zich soms laten geven op de toekomstige opbrengst van eenige belasting. Dit is een der schadelijkste vormen voor het aangaan van leeningen door den Staat. Vooral vroeger nam men daartoe in tijd van nood zijne toevlugt. Die ambtenaren, aan wie het innen der belasting was opgedragen, of zij, die het regt van het heffen van zekere belasting hadden gepacht van den Staat, gaven vrijwillig of gedwongen op eens eene zekere som aan den Staat ter leen onder beding, dat deze hoofdsom en rente met de later door hen in te vorderen belasting verrekend zou worden. Zij gingen tot deze leening gemakkelijker over dan andere kapitalisten, deels omdat zij van de regering afhankelijk waren, deels omdat zij het altijd in hunne magt hadden, om zich het geleende met winst of woeker door de belastingsschuldigen te laten terugbetalen. Soms was alzoo het geheele bedrag der belasting verzwoegen voordat de tijd harer inning daar was. De staten, die van dezen maatregel gebruik maken, hebben in den regel bij de

kapitalisten weinig of geen crediet. De regering maakt zich min of meer afhankelijk van hen, die in hare dienst zijn en over wier handelingen zij toezigt moet houden. Deze dienaars van den Staat, zoeken daarentegen door allerlei, zelfs door ongeoorloofde middelen zich schadeloos te stellen voor de gedane voorschotten en zich zoo mogelijk voor verliezen te vrijwaren. — De geldmiddelen van den Staat komen hierdoor in groot gevaar. Staatsbankroet komt in 't verschiet. Wanneer eene regering genoodzaakt is, om toekomstige middelen te gebruiken tot het voldoen van tegenwoordige behoeften, dan ligt het in den aard der zaak, dat anticipatiën van jaar tot jaar moeten toenemen.

De behoeften blijven in den regel dezelfde; telkens moeten echter nieuwe lasten worden opgelegd om de oude schulden af te doen en de leeners te bevredigen, die zich voor hunne diensten duur laten betalen.

Oostenrijk gaf in 1813 wegens een geanticipeerd bedrag op de grondbelasting *anticipatie-biljetten* uit, die als papiergeld aan koers onderhevig in omloop kwamen. Nadat zij $\frac{1}{2}$ ^{de} hunner waarde verloren hadden, werden zij in 1853 tegen *banknoten* ingewisseld.

In *regten* noemt men *anticipatie* het uitoefenen van een regt of het verrigten van eene handeling vóórdat de tijd daarvoor gekomen is. Bijvoorbeeld het betalen van eene schuld, die eerst na eenigen tijd vervalt. Wanneer een koopman aan een commissienair goederen in *consignatie* heeft gezonden, d. i. met het doel, om ze daar ter plaatse te verkoopen, en hij, vóórdat deze verkoop heeft plaats gehad, voor een gedeelte van het bedrag een wissel op dezen trekt heet dit in den handel *anticipieren*.

In de *muziek* heet *anticipatie* eene figuur, waarin een gedeelte van eene doorlopende melodie haar stem moet vinden in een baaton, die eerst later volgt. Dit geschiedt gewoonlijk in de harmonie om gebruik te maken van zulke dissonnanten, die onvoorbereid kunnen voorkomen.

Anticlée was de dochter van *Autolycus*, de minnares van *Sisyphus* en vervolgens de gemalin van *Laërtes*. Zij was de moeder van *Odysseus* (Ulysses) en stierf van verdriet over de langdurige afwezigheid van haren zoon. Anderen vermelden, dat zij zich zelve om het leven bragt, toen *Nauplius* haar het valsche bericht van den dood van *Odysseus* had medegedeeld.

Anti-cornlawleague. Zoo heet eene vereeniging van kooplieden, gevormd te Manchester in het jaar 1836, die zich de opheffing van alle beschermende regten ten doel stelde. Vooral sedert 1838 nam deze vereeniging meer bepaald het karakter aan om door alle geoorloofde middelen de intrekking der korenwetten te bewerken en de schaalregten te doen verdwijnen. Zie *korenwetten* en *schaalstelsel*.

Sedert 1815 had de regering van Engeland er zich op toegelegd, om het zoogenaamde *beschermende gafel* (zie aldaar) in toepassing

te brengen. In 't bijzonder was de *landbouw* het voorwerp van hare zorg. Zij meende dezen tot hoogen bloei te kunnen brengen door zooveel mogelijk vreemde mededinging te weren en nam daartoe de volgende middelen te baat:

Eene premie van uitvoer op de binnenlandsche en hooge invoerregten op de buitenlandsche granen. Ook stelde men zich hierbij hêt doel voor, om zooveel mogelijk, vooral in het voortbrengen van levensmiddelen, onafhankelijk te worden van het buitenland.

De gevolgen van dit stelsel lieten niet na zijne nadeelige werking te doen gevoelen. In plaats dat de landbouwende bevolking, in Engeland voornamelijk uit pachters bestaande, door den voorgespiegelden bloei van den nationalen landbouw werd bevoordeeld, werden wel de prijzen der levensmiddelen hooger en stegen de loonen, maar tevens kwam al het voordeel ten slotte aan de groote grondeigenaren, aan de aristocratie van het land, doordat de pachten steeds hooger werden opgedreven.

De arbeidersbevolking in de fabrieksteden leed echter het meest door deze kunstmatige opdriving van de prijzen der eerste levensbehoeften. Vooral toen in de jaren 1836 en 1838 door misgewas en handelscrisis de arbeidende klasse tot groote ellende en hier en daár tot oproer werd gedreven, trachtten eenige fabrikanten in Manchester zich te vereenigen, om de oorzaken dezer ellende in het licht te stellen en de middelen ter opheffing op te sporen. *Cobden* sloot zich al spoedig bij hen aan. De eerste maatregel, dien zij noodig achtten, was, om van de regering de geheele en onmiddellijke intrekking der graanwetten te verzoeken. Een daartoe strekkend voorstel werd door het parlement verworpen. Hierop verbonden zich allen, die het stelsel van vrijen handel voorstonden (*freetraders*) tot eene vereeniging ter opheffing van de graanwetten (*anti-cornlawleague*).

Zeven jaren lang van 1839—1846 werkte deze vereeniging met onverdroten ijver aan de bereiking van dit doel door het houden van meetings, waarbij de vurige welsprekendheid van *Cobden*, *Bright* en *Fox* vooral diende om hare denkbeelden bij het volk ingang te doen vinden. Kolonel *Thompson* zette in weekbladen en vlugschriften de nadeelen der korenwetten voor het meer beschaafde publiek uiteen door eene scherpe critiek van de bestaande toestanden en hunne oorzaken. Een man uit het volk, de smid *Ebenezer Elliot*, bevorderde den uitslag der zaak door zijne populaire gedichten (*Cornlawrhymes*). Zoo werd de zaak der anti-cornlawleague eene algemeene volkszaak.

Ook in het parlement kwam de vraag van den vrijen korenhandel meermalen ter sprake en gaf daár aanleiding tot het ontstaan van twee partijen. De zaak der *freetraders*, werd die der *Whigs*; terwijl die der protectionisten voorstanders van het beschermende stelsel, gedragen door de staatkundige partij der *Tories*, andere middelen, bijvoorbeeld landver-

huizing op groote schaal, voorstelden om verbetering in den toestand des lands te brengen.

In 1842 werd *Robert Peel* ten tweeden male minister. Oorspronkelijk een voorstander van het beschermende stelsel, werd hij, na kennismaking met heftige freetraders, door eigen studie geheel voor de zaak der league gewonnen.

In 1845 bragt het mislukken van den aardappelooft de bevolking van Ierland tot het uiterste en veroorzaakte algemeene duurte van levensmiddelen voor geheel Brittanje. *Peel* in 't begin van 1846 ten derden male tot den ministriëlen zetel geroepen, begreep dat er gehandeld moest worden en begon nu zijne loopbaan met de indiening van het voorstel, dat met den 1sten Februarij 1846 de korenwetten zouden zijn opgeheven. Na dien tijd zouden geene in- noch uitvoerregten van granen meer geheven worden en de invoer van levensmiddelen van alle belasting vrijgesteld zijn.

Dit voorstel werd, ofschoon met veel tegenkanting, door het Lager- en Hooger Huis aangenomen.

De anti-cornlawleague had hare taak volbragt en ging uiteen om onmiddellijk weer op te treden, zoodra van den kant der protectionisten voorstellen tegen den vrijen handel mogten worden ingediend.

Anticosti is een Britsch-Noord-Amerikaansch eiland in de St. Laurens-golf. Het behoort tot Newfoundland en heeft eene oppervlakte van 115 □ geogr. mijlen. De Indianen noemen het Naticote. De kusten zijn vlak, de binnenlanden bergachtig, boschrijk en onbewoond. In 1809 zijn er een paar havens gebouwd, waar de zeevarenden eene schuilplaats vinden. Ook zijn er de uiteinden der Engelsche onderzeesche telegraafdraden aan wal gebragt. Op de kust bloeit de zeehonden- en kabeljauwvangst. Dit eiland werd in 1534 ontdekt door *Jacques Cartier*, die het Assomption noemde.

Anticritiek is de wederlegging van eene critiek of van de beoordeeling van een geschrift. Zij is een wapen in de hand van den schrijver, wanneer aan zijn werk ten onregte leemten of gebreken worden te laste gelegd, maar vooral, wanneer de beoordeelaar blijkbaar bestuurd werd door laaghartige bedoelingen of opzettelijk den persoon des schrijvers aantast of in een bespottelijk daglicht zoekt te plaatsen. Zelden is het noodig, tot anticritiek zijne toevlugt te nemen, want een onregtvaardig beoordeelaar, hoe geestig ook, vindt geene genade in de oogen van het publiek.

Anticyra is eene oud-Grieksche stad op een schiereiland in Phocis, aan eene baai (Sinus Anticyranus) der Golf van Corinthe, tegenover Cyra gelegen. Er was eene goede haven, een aanzienlijke handel en een aantal fraaie tempels, waaronder die van *Artemis* (Diana) op eene rots nabij de stad en versierd met het standbeeld der godin, door *Praxiteles* gebeiteld. Thans draagt zij den naam van *As-*

pro Spiti. Men vermeldt, dat Anticyra gesticht is door de Phocaërs of door de Locriërs en aanvankelijk den naam droeg van Cyparissus. Schoon gedurende den Heiligen oorlog door *Philippus* van Macedonië verwoest, begon zij spoedig weder te bloeijen, en tijdens den eersten Macedonischen oorlog werd zij geweldig geteisterd door de Romeinen, die haar vervolgens aan de Aetoliërs afstonden. Daarna kwam zij wederom in het bezit der Macedoniërs en werd op nieuw door de Romeinen onder *T. Quinctius Flaminius* veroverd.

Denzelfden naam droeg eene stad in Thessalië aan den voet van den berg Oeta en aan de Sperchius, niet ver van haren mond, — en een klein Grieksch eiland tusschen Euboea (Negroponte) en Thessalië. Daar op deze drie plaatsen de helleborus (het nieskruid) groeide, eene plant, waaraan men groote kracht tegen waanzinnigheid toeschreef, waren bij de Romeinen de spreekwoorden in zwang "Naviget Anticyras" ("Hij vare naar de Anticyras," namelijk om een middel tegen zijne dwaasheid te halen), en "Tribus Anticyris caput insanabile" ("Een hoofd, dat door geen 3 Anticyras kan genezen worden").

Antidesma Sprengel is een plantengeslacht uit de familie der Antidesmeën. Het bevat boomen, die in tropisch Azië en Madagascar groeijen, waartoe *A. alexiterium Sprengel* op de kust van Malabar, *A. Zeylanicum Sprengel* op Ceylon, *A. Bunias Sprengel* in Oost-Indië behooren. Zij leveren, naar men meent, in het afkooksel der bladeren een uitmuntend middel tegen den beet der brislang.

Antidotum is de naam, waarmee gewoonlijk een tegengif bestempeld wordt. In meer beperkten zin beteekent het niet zozeer een neutraliserend middel, zooals magnesia bij zuur, azijn bij bijtenden kalk, of zoodanig middel, dat de geweldige werking van eene vergiftige stof betengelen kan, zooals chloroform bij strychnine, sterke koffij bij slaapwekkende zelfstandigheden, maar veel meer zoodanig middel, hetwelk in onmiddellijke aanraking wordt gebracht met het vergif en geschikt is om dit laatste scheikundig te veranderen en onschadelijk te maken. Doorgaans geschiedt zulks op deze wijze, dat het vergif en het tegengif in water en in het maagsap onoplosbare verbindingen vormen, hoewel het vergif en het tegengif ook wel eens in onschadelijke ontledingsproducten worden herschapen. Tot de eerstbedoelde soort behooren ijzeroxydehydraat en magnesiahydraat bij vergiftiging met arsénigzuur, — en tot de tweede glauwerzout bij vergiftiging met loodsuiker, waarbij onschadelijk zwavelzuur loodoxyde gevormd wordt. Hoe spoediger en volkomener eene vergiftige zelfstandigheid door een antidotum in eene onoplosbare of in eene onschadelijke verbinding wordt omgezet, des te beter en kostbaarder is dat tegengif. Daarom verdeelt men de tegengiften in goede, vrij goede, en slechte of onbruikbare. Goede zijn bijvoorbeeld magnesia en ijzeroxydehydraat tegen rattenkruid, zwavelzure soda tegen loodsuiker, — *vrij goede* zijn melk

en eiwit tegen metaalzouten, — *slechte* zijn zwavelwaterstof en kalkwater tegen rattenkruid, omdat niet alleen zij zelve nadeelig werken, maar ook hunne arsénigzure verbindingen nog altijd vergiftig zijn. Zij verdienen derhalve den naam van onbruikbaar.

Antiek, afkomstig van het Latijnsche woord *antiquus* (oud), noemt men in het algemeen alles, wat betrekking heeft op de ontwikkeling van de volken der Oudheid en dus eene afzonderlijke klasse vormt naast datgene, wat in verband staat met de ontwikkeling der volkeren van het middeleeuwsche en hedendaagsche tijdperk. Het woord *antiek* bezigt men gewoonlijk ter aanwijzing van kunstgewrochten, die uit den bloeitijd der Grieksche en Romeinsche beschaving tot ons zijn gekomen. In den meest beperkten zin zijn het beeldhouwwerken, standbeelden en bas-reliëfs uit de dagen der Oudheid. Verzamelplaatsen van zoodanige voorwerpen dragen den naam van kabinetten of muséa van antieken.

De kunst der Ouden ontsproot uit de natuur en bleef, veel meer dan de middeleeuwsche of moderne kunst, onder de leiding van deze. Doch alleen de Grieken, van een levendig gevoel voor het schoone doordrongen, hebben meesterstukken op dat gebied geleverd. De Indische en Egyptische kunstenaar wist zich niet te verheffen boven de heerschappij van het stof; hij poogde indruk te maken door iets reusachtigs of iets geheimzinnigs te leveren. De Grieksche beeldhouwer daarentegen deed zijn gewrocht als het ware oprijzen uit den schoot der natuur, zoodat het zich met eene volkomene juistheid van omtrekken, met eene verwonderlijke waarheid, maar tevens met eene ongemeene sierlijkheid en bevalligheid voor het oog van den aanschouwer verhief, omdat hij van eene slaafsche navolging der natuur tot de voorstelling van het ideale natuurschoon wist op te klimmen. Vooral verheerlijkte de Grieksche kunst in hare standbeelden den mensch, wiens verhevene voorstelling wij in den *Apollo van Belvédère* en in de *Venus van Medici* bewonderen.

Antietam (De) is eene smalle, maar diepe Noord-Amerikaansche rivier, die in Pennsylvanië aan de Oostzijde van het Appalachische gebergte ontspringt en zich na een kronkeltocht van 10 geogr. mijlen bij Sharpsbury (in Maryland) in de Potomac uitstort. Aan den oever der Antietam had den 16den en 17den September 1862 een bloedige veldslag plaats tusschen het leger der Noordelijke Staten onder *Mac Clellan* en het leger der Geconfedereerden. Elk dier legers telde 80 tot 90000 man. De Geconfedereerden waren den 4den September over de Potomac getrokken en hadden een paar dagen later Fredericstown zonder tegenstand bezet. Van hier lieten zij eenige colonnes uitrukken naar de grenzen van Pennsylvanië en naar Baltimore, waardoor generaal *Miles*, die met 8000 man bij Harpers-Ferry stond, van zijn hoofdleger werd afgesneden. *Jackson* greep hem aan op den

12^{den} September en dwong hem, zich naar den zuidelijken oever van de Potomac te be-geven, waar hij drie dagen later capitulêren moest. Alleen de ruitêrij, 1600 paarden sterk, sloeg zich door den vijand heen. Intusschen had *Mac Clellan* zijne eenigzins gedémoraliseerde troepen in orde gebragt. Hij besloot, aanvallenderwijze te werk te gaan en rukte met 5 legercorpsen voorwaarts naar Fredericstown. De Geconfedereerden ontruimden de stad en trokken langzaam terug, waarbij de achterhoede het tot op den 14^{den} September zwaar te verantwoorden had. *Lee* zette zijn aftogt voort naar de zijde van Sharpsbury en nam tusschen deze plaats en Middleton eene stelling, waarbij zijn regtervleugel op de Potomac leunde. Hier nu viel op den 16^{den} September een veldslag voor, en wel van zoodanigen aard als wij van ongeôefende troepen, die daarenboven niet eens naar de regels der krijgskunst werden bestuurd, mogen verwachten. Nu eens werden groote afdeelingen tirailleurs, dan weder artillerie-perken of afzonderlijke brigades in het vuur gebragt; er was geene orde, geene eenheid, geen vast plan; om reserve werd niet gedacht, en waar men eenig voordeel behaalde, wist men het niet te gebruiken. De strijd duurde den 16^{den} den geheelen dag, en de beide legers konden hunne aanvankelijke positie behouden. Den volgenden dag deed *Lee*, die, even als zijn tegenstander, versterkingen ontvangen had, een hevigen aanval, maar schoon hij op den linkervleugel der vijanden eenige voordeelen behaalde, werd hij in het centrum en op den regtervleugel teruggeslagen. Den 18^{den} September was er wapenstilstand tot het begraven der gesneuvelden, die aan weêrszijden 6- tot 10000 man bedroegen. Gedurende den hierop volgenden nacht trokken de Geconfedereerden zonder belangrijke verliezen over de Potomac terug.

Antigone, de edele dochter, gesproken uit het bloedschendig huwelijk van koning *Oedipus* met zijne moeder *Jocaste*, geleidde, nadat *Oedipus* zijn misdrijf ontdekt en zich van het licht zijner oogen beroofd had, haren blinden vader als eene zorgvuldige gezellin op zijne omzwervingen. Nadat de rampzalige koning te Colonos in Attica eene wijkplaats en het einde van zijn lijden gevonden had, keerde zij naar Thebe terug, waar zij *Haemon*, den zoon van koning *Creon* eene innige liefde jegens haar inboezemde. Toen hare beide broeders *Eteocles* en *Polynices* elkander in een tweegevecht hadden gedood, en hunne begrafenis op straffe des doods door *Creon* verboden was, bedekte zij, in weêrwil van dat verbod, het dierbaar ligchaam van een hunner met aarde. *Creon* deed haar om die reden in eene rotskloof levend begraven, en *Haemon* doodde zich op haar graf. — Volgens eene andere lezing waagde zij het met *Argia*, de echtgenoot van *Polynices*, het lijk van dezen op den brandstapel van *Eteocles* aan de vlammen prijs te geven. Zij werd door de bewakers gegrepen, en *Creon* gaf haar aan zijn zoon *Haemon* om haar ter dood te bren-

gen. Deze verborg haar bij een herder en had met haar een zoon, die in eenzaamheid opgroeide; maar later, toen *Creon* dit vernam, werd hij woedend, en *Haemon* doodde zijne gemalin en zich zelf, om zich aan den toorn van zijn vader te onttrekken.

Het treurspel van *Sophocles*, dat den naam van *Antigone* draagt, is behouden gebleven, — dat van *Aeschylus* is verloren gegaan. *Antigone* komt ook voor in andere treurspelen, bijvoorbeeld in den "*Oedipus te Colonos*" van *Sophocles*, in de "*Zeven tegen Thebe*" van *Aeschylus*, en in de "*Phoenissae*" van *Euripides*.

Antigonus. Onderscheidene merkwaardige mannen hebben dezen naam gedragen. Vooreerst *Antigonus Cyclops*, een beroemd veldheer van *Alexander de Groote*, een zoon van *Philippus* uit het vorstelijk geslacht van *Elymiotis*, de gemaal van *Stratonice* en de vader van *Demetrius Poliorcetes*. Hij was eerst onder *Alexander* aanvoerder der bondgenooten in Azië en werd in het jaar 333 vóór Chr. stadhouder van Groot-Phrygië, waaraan na den dood van *Alexander* Lycië en Pamphylie werden toegevoegd. Van den rijksbestuurder *Perdiccas* ontving hij den last, om *Eumenes* bij de verovering van Cappadocië te ondersteunen, maar hij weigerde te gehoorzamen en vlugte met zijn zoon naar *Antipater*, die hem in zijn stadhouderschap herstelde en hem tevens het opperbevel over het leger in West-Azië schonk, om oorlog te kunnen voeren tegen *Eumenes*, *Alcetas* en de overige aanhangers van den vermoorden *Perdiccas*. Hij omsingelde *Eumenes* in het onneembare bergslot Nora, behaalde de overwinning op *Alcetas* en *Attalus* in Pisië gedurende den winter van 320 op 319 en klom hierdoor tot eene grootheid als geen der overige veldheeren van *Alexander* in Azië bezat. Met *Cassander* en *Ptolemaeus van Egypte* weigerde hij, het gezag te erkennen van den Aetoliër *Polysperchon*, die door *Antipater* tot zijn opvolger in het regentschap was benoemd. Zelfs zond hij ter ondersteuning van *Cassander* soldaten en schepen naar Griekenland en streed in Azië tegen *Eumenes*, die uit Nora was ontsnapt en van *Polysperchon* de stadhouderlijke waardigheid over Cappadocië en tevens het verlof ontvangen had, om de koninklijke schatten in Cynida en de *Argyraspiden*, die er de wacht hielden, tegen *Antigonus* te gebruiken. Na eene overwinning ter zee op de vloot van *Polysperchon* bij Propontis (317), noodzaakte *Antigonus* zijn tegenstander *Eumenes*, om uit Phoenicië naar Oost-Azië te trekken. Daarna sloot hij met *Python* en *Seleucus* een verbond tegen *Eumenes*, vervolgde dezen tot Ecbatana, maar verloor in de provincie Paracacene den veldslag. Daarenboven zegepraalde hij in Gabiene, een gewest van het hedendaagsche Perzië, wist door onderhandelingen onderscheidene Satrapen aan zijne zijde te lokken, verwierf van de *Argyraspiden*, wier schatten en vrouwen in zijne macht waren, dat zij *Eumenes* uitleverden, en liet dezen ter dood brengen. Hierna beraamde

Antigonus het plan, om ook zijne bondgenooten tot onderwerping te noodzaken. *Python* zocht hem de loef af te steken, maar werd bij tijds uit den weg geruimd. Vervolgens gedroeg hij zich tegen *Seleucus* als een oppermagtig vorst; hij beroofde hem van Susiana en vroeg te Babylon verantwoording van het bestuur van Mesopotamië. *Seleucus* nam de vlugt naar Egypte. *Antigonus* beheerde de satrapiëën naar willekeur, nam 50 millioen uit de schatten van Susa en keerde in 315 naar het westen van Azië terug. Nu verbonden zich de overige vorsten tegen de dreigende oppermagt van *Antigonus*. *Seleucus* eischte Babylon terug, *Ptolemaeus* Syrië, *Asander* Cappadocië en Lycië, *Lysimachus* Phrygië aan den Hellespont, terwijl *Cassander* met de overigen op eene gelijke verdeeling der koninklijke schatten aandrong. *Antigonus* antwoordde op den toon van gezag en maakte zich tot verdediging gereed. Nu ontstond er een vreeselijke strijd in Griekenland, Klein-Azië, Syrië en Phoenicië. *Antigonus* liet met ongemeenen spoed in Tyrus en Cilicië eene vloot bouwen, om aan *Ptolemaeus* het hoofd te bieden, stookte onrust in Thracië om *Lysimachus* bezig te houden, beteugelde *Cassander* in Carië en riep door *Polysperchon*, dien hij betaalde en ondersteunde, de Grieken op, om voor hunne vrijheid te vechten. Reeds rukte zijn neef uit het zuiden tegen Macedonië op, en was hij zelf op het punt om den Hellespont te overschrijden, in Thracië te vallen en zich met het zuider-leger te vereenigen, toen hij tijding ontving van de nederlaag van zijn zoon *Demétrius* bij Gaza en van het verlies van Syrië en Phoenicië. Met snelheid trok hij met zijn leger den zegevierenden vorst van Egypte te gemoet, versloeg hem en noodzaakte hem tot den terugtogt. Maar terwijl hij in Syrië streed, had *Seleucus* Babylon ingenomen, de Perzische satrapen tot zijne partij overgehaald en Medië en Susiana veroverd. In dezen hagehelijken toestand knoopte *Antigonus* onderhandelingen aan met *Cassander* en *Ptolemaeus* en maakte (311) met hen het volgende verdrag: *Cassander* zou tot aan de meerderjarigheid van *Alexander Aegus*, die tot koning bestemd was en voor wiens regten *Antigonus* voorgaf te strijden, opperveldheer blijven in Europa, *Lysimachus* zou Thracië, *Ptolemaeus* Egypte en de aangrenzende gewesten van Libye en Arabië behouden, en *Antigonus* over geheel Azië gebieden, terwijl de Grieksche steden zelfstandig en onafhankelijk zouden wezen. *Antigonus* zette daarop den strijd tegen *Seleucus* zonder beslissende gevolgen voort. Eindelijk kwamen in het Westen weder nieuwe vijandelijkheden tegen hem tot uitbarsting (310). *Ptolemaeus* nam aan de kust van Klein-Azië steden weg, die tot het gebied van *Antigonus* behoorden. *Cassander* wist den neef van *Antigonus*, *Ptolemaeus*, die aan den Hellespont bevel voerde, te overreden, om de zijde van zijn om te verlaten, en ook *Polysperchon*, de kriegsbevelhebber van *Antigonus* in den Peloponnesus, werd door *Cassander* overgehaald, om

afvallig te worden en *Hercules*, den zoon van *Alexander* en *Barsine*, na het vermoorden van *Aegus* tot troonopvolger bestemd, door vergif om het leven te brengen. *Antigonus* herkreeg door zijne zonen *Demétrius* en *Philippus*, wat hem in Klein-Azië was ontrukkt, maar Griekenland bevond zich in de magt van *Cassander*. Om er het gezag van dezen te vernietigen, zond hij (307) zijn zoon *Demétrius* met 250 schepen derwaarts. Doch naauwelijks had deze Athene en Megara bevrjrd, toen zijn vader hem naar Cyprus riep, om dat eiland aan de heerschappij van Egypte te ontrukken. Toen dit geschied was, aanvaardden *Antigonus* en *Demétrius* de koninklijke waardigheid, die hun door het volk werd aangeboden. *Ptolemaeus*, *Seleucus* en *Lysimachus* volgden dat voorbeeld na; maar *Cassander* waagde het niet, zich den vorstelijke diadeem op den schedel te drukken. Terstond daarna rukte *Antigonus* voorwaarts tot aan de Nijl, terwijl zijn zoon met eene vloot Egypte van de zeezijde bedreigde. Maar de storm vernielde de schepen, en het leger te lande werd door *Ptolemaeus* afgeslagen. *Antigonus* keerde nu de wapenen tegen Rhodus, omdat het hem de gevraagde hulp tegen Egypte had geweigerd, maar zijn aanval leed schipbreuk op den moed der Rhodiërs. De voorspoed van *Cassander* in Griekenland noodzaakte hem, om vloot en leger derwaarts te zenden. Hier werd Athene ontzet, en *Cassander* zag zich weldra gedwongen om vrede te vragen. *Antigonus* eischte eene onvoorwaardelijke onderwerping. In dien nood zochten de Macedoniërs hulp bij *Lysimachus* in Thracië, en in 302 kwam tusschen dezen, *Ptolemaeus* en *Seleucus* een verbond tot stand tegen *Antigonus*. Bij Ipsus in Phrygië viel in 301 de beslissende veldslag voor, waarin de 81-jarige *Antigonus* zijn rijk en zijn leven verloor. Zijn zoon *Demétrius* ontkwam met slechts 9000 ruiters aan de nederlaag. Het Aziatische rijk viel tegelijk met dengene, die het had gesticht, en bleef later onvermeld in de geschiedenis. — *Antigonus* bezoedelde zijn grootsch karakter door ruwheid, wreedheid en heerschzucht, maar zijne beradenheid in tegenspoed en zijne bezadigheid in voorspoed, verbonden met eene buitengewone menschenkennis en met een groot veldheers-talent, verhieven hem ver boven zijne tijdgenooten.

Vervolgens *Antigonus I Gonatas*. Dit laatste woord is afgeleid van Gonni in Thessalië, waar hij werd opgevoed, of van een Macedonisch woord, dat kniestuk of knieplaat beteekent. Hij was koning van Macedonië, de kleinzoon van den voorgaande, een zoon van *Demétrius Poliorcetes* en van *Phila*, eene dochter van *Antipater*, en een van de edelste vorsten der Oudheid. Toen zijn vader, aan wiens zijde hij roemrijk gestreden had, in 287 vóór Chr. uit Macedonië naar Azië vertrok, bleef hij als bevelhebber in de win-gewesten van den Peloponnesus achter en erfde in 283 van hem den koningszetel, dien hij, na het vermoorden van *Seleucus* door

Ptolemaeus Ceraunus (280) in den strijd met dezen om Macedonië, vruchteloos zocht te doen erkennen. Eene nederlaag ter zee noodzaakte hem, om naar Griekenland terug te keeren. Eerst toen zijn tegenstander *Sosthenes* gestorven was (278), viel *Antigonus* op nieuw in Macedonië, beteugelde *Antipater*, die er als overweldiger was opgestaan, en beklom den troon. Als koning vereenigde hij kracht met zachtmoedigheid; in zijne oorlogen was hij niet altijd voorspoedig. Wel versloeg hij *Antiochus I* in Syrië en verdreef de Galliërs, die op nieuw in zijn land vielen, maar tegen *Pyrrhus*, die in 273 een inval deed in Macedonië, kon hij zich alleen in eenige zeesteden staande houden, totdat het verdertrekken van *Pyrrhus* naar den Peloponnesus hem in de gelegenheid stelde om het verlorene te herwinnen. Na den dood van *Pyrrhus* was het zijn hoofdoel, Macedonië met Griekenland te vereenigen. Intusschen zou een aanval van *Alexander*, den zoon van *Pyrrhus* hem zijn rijk ontrukkt hebben, indien een zegepraal van zijn zoon hem niet tijdig uit den nood had verlost. *Antigonus* overleed in 240.

Daarna *Antigonus II Doseon*. Deze was koning van Macedonië, een kleinzoon van *Demetrius Poliorcetes* en een zoon van *Demetrius* van Cyrene en van *Olympias*. Deze uitstekende vorst voerde het bewind na den dood van *Demetrius II* aanvankelijk ten behoeve van diens minderjarigen zoon *Philipus* en vervolgens als zelfstandig bezitter van den troon. Hij huwde met *Chryseis*, de weduwe van den overleden koning. Geruimen tijd werd hij zoodanig bezig gehouden door oorlogen met de Dardaniërs en Aetoliërs en door oproerigheden in het binnenland van Macedonië, dat hij Griekenland aan zich zelf moest overlaten. Maar toen het Achaëisch verbond hulpe verlangde van Macedonië tegen *Cleomenes*, koning van Sparta (228 vóór Chr.), zeilde *Antigonus* met 24000 man naar den Peloponnesus. *Cleomenes* moest voor de overmagt wijken, en op den Bondsdag te Aegium vereenigde zich geheel Griekenland tot een statenbond, die *Antigonus* als opperveldheer huldigde. *Antigonus* overwon daarna de Spartanen in een beslissenden slag bij Sellasia in Laconië, betrad zegepralend den Spartaanschen bodem, die sedert den tijd der *Heracliden* geen vreemden heerscher had gekend, en dwong dien Staat om toe te treden tot het Macedonisch verbond, hetwelk toen met uitzondering van Aetolië geheel Griekenland omvatte. Zonder het verleend gezag te misbruiken, keerde hij naar Macedonië terug, om zich tegen den inval der Illyriërs gewapenderhand te verzetten. Hij overleed niet lang daarna (221).

Alsmede *Antigonus*, de zoon van *Aristobulus II*, de laatste koning der Joden uit het vorstenhuis der Maccabeërs. Hij regeerde van 49 tot 37 vóór Chr. Hij was met zijn vader door *Pompéjus* als gevangene naar Rome gezonden, ontsnapte, werd wederom in de gevangenis geworpen en verkreeg in 42 nog-

maals de vrijheid. In 39 gelukte het hem, zich meester te maken van Jeruzalem. Zijn tegenstander *Herodes*, de gunsteling der Romeinen, nam de vlugt naar Rome. Van hier werd *Ventidius* naar Palaestina gezonden. Deze versloeg de hulpbenden van *Antigonus*, de driemannen verklaarden dezen voor een vijand van het Romeinsche volk, en *Herodes* werd in 39 weder met de koninklijke waardigheid bekleed. *Herodes* belegerde Jeruzalem, terwijl *Antoniüs* eene overwinning behaalde op *Antigonus*. Na verloop van 5 maanden viel de Tempelstad den belegeraars in handen. De lafhartige *Antigonus* smeekte knielend om het behoud van zijn leven en werd om die reden door den Romeinschen veldheer *Sosius* met den naam van *Antigona* bestempeld. Hij werd naar Antiochië gezonden en ter dood gebracht.

Dan *Antigonus Cargystus*. Deze bijnaam wijst zijne geboorteplaats aan. Hij was een aardrijks-, geschied- en natuurkundige, die omstreeks 270 jaren vóór Chr. leefde en eene verzameling van verwonderlijke verhalen naliët, die bij herhaling — ook door *Meursius* (Leiden, 1619) — is uitgegeven.

Eindelijk *Antigonus Sochaëus*, te Socho in Judaea geboren, een beroemd Israëlietisch leeraar en de derde voorzitter van den Hoogen Raad te Jeruzalem na de Babylonische ballingschap. Zijne leer, dat men God moest dienen met kinderlijk ontzag en dankbare liefde zonder hierbij het oog te hebben op eene toekomstige belooning, gaf aan zijn leerling *Sadok* en aan de Sadduceëen aanleiding, om de opstanding uit de dooden te verwerpen. Hij overleed in 264 vóór Chr.

Antigua (Antigoa) is een Britsch-West-Indisch eiland, tot de kleine Antillen of tot het gouvernement van de Leeward-eilanden of Eilanden onder den Wind behoorende. Het ligt ten zuiden van Barbados en heeft eene oppervlakte van ruim 5 □ geogr. mijlen. Zijne gedaante is eirond, en aan zijne kust vindt men een groot aantal rotsachtige, onbevaarbare baaijen. De havens van Johnstown, Falmouth en English-Harbour maken daarop eene uitzondering. Op het land verheffen er zich de Shekerley-bergen, wier hoogste top den naam van Monksbill draagt. Er zijn geene rivieren en beken, zelfs geene zoet-waterbronnen. Daarom verzamelt men er het regenwater in bakken. Het klimaat komt er met dat der Antillen overeen, maar is wegens den sterken dauw des nachts zeer ongezond. De grond bestaat er meerendeels uit aangeslibd kleiland en is zeer vruchtbaar en goed bebouwd. Het eiland wordt dikwijls door aardbevingen geteisterd. De voornaamste voortbrengselen zijn er suikerriet, katoen, koffij, cassaven, yams, zuidelijke vruchten, tabak, indigo en gember. Het belangrijkste is er de suikercultuur; suiker en rum worden er in groote hoeveelheid uitgevoerd en zijn er eene bron van welvaart. Ook vindt men er veel rundvee en schapen. Er zijn omstreeks 40000 inwoners, meest vrijverklarde Negers. De regering is er toevertrouwd aan een gouverneur, een

senaat van 12 en eene assembly van 25 leden. De hoofdstad is St. John of Johnstown.

Dit eiland is in 1493 door Columbus ontdekt en in 1536 door de Engelschen bezet. Thans is het de verblijfplaats der Britsch-West-Indische vloot en eene der belangrijkste Britsche bezittingen in die streken.

Antilegómēna is een Grieksch woord, dat "wedersprokene dingen" beteekent. Het wordt naar het voorbeeld van *Eusebius* gebruikt als benaming van die canonische of in de Kerk gebruikelijke boeken, welke door velen voor onecht worden gehouden, en is alzoo het tegenovergestelde van de *homolegoumena*, een woord, dat de schriften aanduidt, welke algemeen als echt en apostolisch zijn erkend. De antilegómēna staan derhalve tusschen deze laatste en de *apocrypha* of *notka* of de zoodanige, welke algemeen als onecht zijn erkend.

Eusebius onderscheidt twee soorten van antilegómēna. Tot de eerste rekent hij de brieven van *Jacobus* en van *Judas*, den tweeden brief van *Petrus* en den tweeden en derden van *Joannes*, en tot de tweede de "Handelingen van den apostel *Paulus*," den "Herder van *Hermas*," de "Openbaring van *Petrus*," de Brieven van *Barnabas* en *Clemens Romanus*," en "De leerstellingen der Apostelen." De eerste werden later onder de boeken des Nieuwen Testaments opgenomen, en de laatste verworpen. Zie verder onder het woord *Bijbel*.

Antilibanon, in het Arabisch *Dejebel-Sjeik* genaamd, is eene Aziatische bergketen, welke ten oosten van den Libanon en evenwijdig met dezen door Syrië loopt. Zij neemt een aanvang in het zuiden des lands, in de nabijheid van de bronnen der Jordaan en bereikt er hare aanzienlijkste hoogte ten westen van Damascus in den Dajebel-el-Djekif (3300 Ned. el). Zij heeft eene gemiddelde hoogte van 1300 Ned. el en is eene dagreis breed. Hare talrijke hoogvlakten en dalen zijn met een weligen plantengroei bedekt. Sierlijke weiden wisselen er af met uitgestrekte wouden. De hellingen der hooge bergstreek zijn er echter kaal, vooral aan de westzijde. Op de hoogvlakten ontspringen vele beken en kleine rivieren, die grootendeels oostwaarts naar de Nahr-es-Sibarani en voor een klein gedeelte noordoost- en zuid-oostwaarts naar de Barada vloeijen. Het gesteente bestaat er hoofdzakelijk uit krijtgevaarten met vuursteen-lagen en conglomeraatvormingen, en door het midden loopt eene kalksteenketen met steile wanden.

Tusschen den Antilibanon en den Libanon vindt men het lengtedal, hetwelk zich van de bronnen der Jordaan tot de Orontes uitstrekt en in de dagen der Oudheid den naam droeg van Coelesyrië (Hol Syrië). Het planten- en dierenrijk komt er met dát van Syrië overeen. De bewoners van het noordelijk gedeelte zijn grootendeels Arabieren, en die van het zuidelijk gedeelte Drosen. Zij wonen in dorpen bijéén, en men vindt hier en daar ook sterke kasteelen. Er zijn merkwaardige

bouwvallen, zooals die van het oude Helio-polis (zie onder *Baalbeck*), het graf van *Noach*, de *Jacobsbrug* over de Jordaan enz.

Onderscheidene karavaanwegen loopen over den Antilibanon naar Damascus, zoo als van Tarablus (Tripolis) over den Libanon en Baalbeck, van Beiroet over Sachle en Zebdeni, van Saidé (Sidon) over Dajessin, van Akka over Safed en Conneytra, van Baniyas over Radsjeia en van Baniyas regtstreeks naar Damascus. In het noordelijk gedeelte, dat weinig bekend is, schijnen de wegen niet zoo talrijk te zijn.

Antillen is de naam van eene rij groote en kleine eilanden, die ten oosten van Centraal-Amerika een uitgebreiden halven cirkel vormen ter lengte van 450 geogr. mijlen en wel tusschen 10° en 23°30' N. B., en 81° en 87° W. L. van Greenwich. Hij strekt zich uit van de noordoostkust van Yucatan zuidoostwaarts tot aan de monden der Orinoco, zoodat hij de Carabische Zee afsluit van den Atlantischen Oceaan. Tot de Antillen behooren meer dan 100 eilanden met eene gezamenlijke oppervlakte van omstreeks 4400 □ geogr. mijlen. Blijkbaar zijn zij overblijfselen eener bergketen, die tegelijk met het land van Centraal-Amerika aanmerkelijk daalde en gedeeltelijk onder de zilte wateren verzonk. *Leopold von Buch* heeft het eerst aangewezen, dat eene reeks van vuurspuwende bergen over de Antillen loopt en met de vulkanen van Caraccas één geheel vormt. Thans zijn er nog 10 werkzame kraters, waartoe die van den Catharina-berg op Grenada, die van den Garou op St. Vincent, een hooge krater op St. Lucia die van den Pelée op Martinique, die van den Terreirma op Dominie, de rookende zwavelpoel op Guadeloupe, en de vulkaan op het eiland Nevis behooren. De bodem bestaat er hoofdzakelijk uit vulkanische gesteenten (basalt, trachiet en lava), die op eene oude kalkvorming rusten. In de rij der kleine Antillen vindt men ook koraalvormingen. Sommige kleine eilanden zijn niets anders dan kraters, en op de grootere verheffen zich aanzienlijke rotsgevaarten, zooals de Sierra de Cobre en de Tarquino (3000 Ned. el) op Cuba, de Ligany- en Blaauwe bergen (2700 Ned. el) op Jamaica, de Cibao (2000 Ned. el) op het midden van St. Domingo, de Mount Misery (1200 Ned. el) en de Zwavelberg op St. Christopher enz. Alleen Tobago en Trinidad hebben over het geheel een vlakken bodem.

De naam wordt door sommigen afgeleid van Antilla, een eiland, dat volgens de Middel-euwsche begrippen in den Atlantischen Oceaan gelegen was, en door anderen van zijne beteekenis, namelijk Vóór-Eilanden of Eilanden, die vóór de vaste kust van Amerika liggen. Zij dragen met de Bahama- of Lucayos-eilanden den naam van *West-Indië*.

Men verdeelt de Antillen in *Groote* en *Kleine*. De *Groote* zijn Cuba met Isla de Pinos (Pijnboomen-eiland) en den Koninginnetuin, Jamaica met de Kaaimans-groep, Haiti of St. Domingo met Tortuga, Gonave, Saona

en Samana, en Portorico, te zamen 4046 □ geogr. mijlen met $3\frac{1}{2}$ miljoen inwoners, — en tot de *Kleine* behoort de reeks van eilanden, die ten oosten van Portorico een aanvang neemt en vanhier met een eerst zuid-oostelijk en vervolgens zuidelijk gekromden boog voortloopt tot aan de vaste kust van Zuid-Amerika en voorts langs deze kust westwaarts verderschrijdt tot aan de middaglijn van den oostelijken zoom der Bahama-eilanden. Zij worden verdeeld in verschillende groepen. Ten oosten van Portorico liggen de *Virginische eilanden* ten getale van 40 tot 50, waartoe St. Thomas, St. Croix, St. Jean, Virgin gorda (Spanish Town), Tortola, Anegada, de Passage-eilanden, de Slangen-eilanden en de Krabben-eilanden behooren. Dan volgen meer zuidwaarts de *Caraiïbische eilanden* of de *Eilanden boven den Wind*, omdat zij het meest blootliggen voor den regelmatig-geen oostewind. Zij strekken zich uit tot aan Tobago. De voornaamste zijn St. Eustatius met Saba, St. Martin, Anguilla met Barbuda, St. Barthélemy, St. Christopher, Nevis, Montserrat, Antigua, Guadeloupe met Desiderade, Marie Galante en Les Saintes, Martinique, St. Lucia, St. Vincent, Barbados, Grenada en de Grenadillen, en Tobago. Evenwijdig met de Noordkust van Zuid-Amerika loopen de *Eilanden onder den Wind* van Trinidad tot aan Aruba. Hiertoe behooren, behalve deze twee, Curaçao, de Aves-eilanden en Bonaire. De *Kleine Antillen* hebben op eene uitgebreidheid van 265 □ geogr. mijlen eene bevolking van 836000 inwoners.

Haïti vormt met Tortuga, Gonave, Saona, Samana enz. een zelfstandigen staat ter grootte van 1385 □ geogr. mijlen met één miljoen inwoners. Het eiland Margaretha behoort tot Columbia. De overige Antillen zijn bezittingen van Europeische mogendheden, namelijk van het Britsche rijk, van Frankrijk, van Spanje, van Nederland, van Denemarken en van Zweden.

De voornaamste tak van nijverheid is er de suikercultuur, en deze is er sedert de afschaffing der slavernij verbazend achteruitgegaan. Over het klimaat, de voortbrengselen en de bevolking zie men onder het woord *West-Indië*.

De Antillen zijn die gedeelten van Amerika, welke het eerst werden ontdekt. Reeds op zijne eerste reis (1492) vond Columbus Cuba en Haïti, op de tweede (1495) de Caraiïbische eilanden, Portorico en Jamaica, en op de derde (1498) Trinidad. De grootste en vruchtbaarste eilanden werden dadelijk door de Spanjaarden in bezit genomen en de inboorlingen tot harden arbeid ten behoeve der veroveraars gedwongen. Na 1517 voerde men Negera dervwaarts, en sedert de 17de eeuw bejverden zich verschillende Europeische mogendheden, om op deze welige eilanden volplantingen te doen verrijzen. Engelschen, Franschen en Nederlanders (1632) vestigden er zich om strijd. Vele eilanden wisselden gedurende den loop der tijden van eigenaars. Haïti werd vrij, en zelfs in den laatsten tijd

heeft Denemarken zijne bezittingen in West-Indië voorloopig aan Noord-Amerika verkocht. Ook Cuba is in opstand, om zich vrij te maken van de Spaansche heerschappij.

Antilochus was een zoon van Nestor en van Eurydice, of van Anaribia en een der minnaars van Helena in den Trojaanschen tijd. Hij onderscheidde zich onder de Grieksche helden door jeugd, schoonheid en dapperheid en was zeer bevriend met Achilles. Hij was de eerste, die een Trojaan deed sneven, en Poseidon (Neptunus) beschermde hem voor den pijl van Adamas. Hij bragt aan Achilles het berigt van den dood van Patroclus en verwierf bij de lijkspele, ter eere van dezen gehouden, meer dan één prijs in de renbaan. Toen Nestor door Paris aangevallen en in het naauw gebragt werd, redde Antilochus zijn vader ten koste van zijn eigen leven, want hij werd daarbij door den Aethiopiër Memnon gedood. Zijn vriend Achilles nam wraak op Memnon en deed ook ter eere van Antilochus feestelijke lijkspele houden. De asch van de drie vrienden, van Patroclus, Antilochus en Achilles, rust aan den Hellespont onder denzelfden grafheuvel.

Antelope (*Antelope Pall.*) is de naam van een geslacht van zoogdieren uit de orde der herkauwende dieren en uit de familie der holhoornigen (*Cavicornia*). Dit geslacht bevat een groot aantal zeer verschillende dieren, zoodat het moeilijk is daarvan algemeene kenmerken op te geven. Hunne gedaante gelijk op die van een hert, van eene geit, van een paard of van een stier of buffel. De holle, blijvende horens ontbreken bij de wijfjes van sommige soorten. De horens zijn zeer verschillend van gedaante, lang of kort, dik of dun, rond of hoekig, met een klein voorzien of zamengedrukt, regt of krom (met eene enkel- of veelvoudige kromming), met eene naar achteren, naar boven of naar beneden gerigte punt, lier- of schroefvormig gewonden of gegaffeld. De hoektanden ontbreken, evenals bij de overige horendragende dieren. De tweeteenige, met diep gespleten hoeven voorzien voeten hebben van achteren steeds twee klauwen. Veelal dragen de antilopen een buidel, door eene huidplooi gevormd, waarin zich klieren bevinden, die eene sterk riekende zelfstandigheid afscheiden. Het hoofd is zeer verschillend gevormd en doorgaans van een kinbaard verstoken. De lichaamsbouw is bij sommige zeer lomp en bezit bij eenige eene sierlijkheid, welke men bij andere schepselen vruchteloos zoekt. Het haar is gewoonlijk kort, bij eenige zoo zacht als zijde, bij andere borstelig en ruw; het bereikt hier en daar de lengte van manen.

Verreweg de meeste soorten wonen in boomlooze steppen en woestijnen, en slechts weinige in de wouden der Oude wereld. De grootere soorten blijven in troepen bij elkaar, de kleinere zwerven bij paren rond. Zij zoeken bij dag en bij nacht het noodige voedsel en blijven gestadig in beweging. Deze is bij vele soorten niet alleen zeer snel, maar ook ongemeen sierlijk en bevallig. Zij bezitten over het ge-

heel voortreffelijke eigenschappen. De verharding van deze dieren in het loopen is niet geringer dan hunne snelheid. Hunne zintuigen zijn sterk ontwikkeld, en hunne waaksaamheid is onvermoeid, zoodat zij niet zoo groot gevaar loopen van verscheurende dieren als men oppervlakkig zou denken. Gevoelen zij zich veilig voor hunne vervolgers, dan zijn zij dartel en spotziek. Hun stemgeluid, dat op geblaas, gekreun of gepiep gelijkt, laten zij zelden hooren behalve in den bronsttijd. De wijfjes brengen slechts één jong ter wereld, dat aanvankelijk gezoogd wordt maar reeds na verloop van eenige weinige maanden volwassen is. Sommige soorten kan men tam maken, maar tot huisdieren zijn zij weinig geschikt. Zij schenken den mensch in hun voortreffelijk vleesch, in hunne huid en horens veel meer voordeel, dan zij nadeel aanbrengen aan zijne korenvelden. In Engeland is zelfs eene maatschappij opgericht voor den invoer van antilopen voor de slagbank. De gazelle is van ouds het zinnebeeld van bevaligheid en sierlijkheid, en de horens der mendes-antilope kroonden bij de oude Egyptenaren de hoofden hunner goden en helden.

Men kent thans 65 levende en 11 fossiele soorten van antilopen. De reizigers, die de binnenlanden van Afrika bezoeken, vinden er echter telkens nieuwe soorten, zoodat men eigenlijk nog niet weet, hoe vele soorten thans op aarde leven. Dit geslacht telt er veel meer dan eenig ander geslacht van zoogdieren. Om er een overzicht van te verkrijgen, heeft men ze in groepen verdeeld. Deze zijn volgens Schinz:

De groep *Gazella Blainville*. Deze bevat antilopen met geringde, liervormig gebogen horens of de *eigenlijke gazellen*. De beide geslachten dragen horens. Zij hebben knieborstels aan de beenen, lange spitse ooren en een korten staart, terwijl de wijfjes van 2 tepels voorzien zijn. Hiertoe behoort de *gewone gazelle* (*A. dorcas L.*), die op eene ree gelijkt en eene sierlijke gedaante bezit. Zij is roodachtig bruin, van onderen wit, ruim eene Ned. el. lang en ruim 5 palm hoog, en zij leeft in troepen in het noorden van Afrika, — de *Arabische antilope* (*A. arabica Lichtenst.*), die op de vorige gelijkt, maar wat donkerder van kleur is, — de *springbok* (*A. euchore Thunb.*) met een krachtigen en tevens fraajen ligchaamsbouw, roodachtig bruin en achter aan den rug en voor het hoofd aschgrauw van kleur, iets grooter dan de beide voorgaanden en bekend wegens zijne sierlijke sprongen. Hij leeft in troepen in het zuiden van Afrika, — de *Senegal-antilope* (*A. ellipsiprymna Ogilby*) met achterwaarts loopende en aan de punt weder vooruitspringende, geringde horens, een geelachtig grijzen, gedeeltelijk rooden rug en eene streep aan den hals, die van het eene oor naar het andere loopt. Het haar is borstelig en aan den hals vrij lang, en het wijfje draagt geen horens, — de *koba-antilope* (*A. koba Buff.*) met dikke, in het midden naar buiten en aan de punt naar boven gebogen horens, en eene rood-

achtig bruine, van onderen witte kleur; zij doolt rond in Abessinië, Kordofan, Sennaar enz. in troepjes van 5 of 6 stuks.

De groep *Antilope Blainville*. Deze onderscheidt zich door twee of driemaal eenigzins schroefsgewijs gebogen en geringde horens, door knieborstels en huidplooi-klieren. De wijfjes hebben geene horens. Hierto worden gerekend de *Indische gazelle* (*A. cervicapra Pall.*) met driemaal schroefsgewijs gebogen horens en met eene roestroode kleur, die in donkerbruin overgaat, en met eene zwarte streep langs den rug, over de schouders en langs den hals. Zij is 13 Ned. palm lang en 8 Ned. palm hoog, — de *steppe- of saiga-antilope* (*A. saiga Pall.*) met 8-vormig gebogen, doorschijnende horens. Zij is 7 Ned. palm hoog en leeft in de steppen van de Poolse grenzen tot aan het Altaï-gebergte. Zij is de eenige Europese soort, — de *kropgazelle* (*A. gutturosa Pall.*) met 8-vormig gebogen horens en eene geelachtig bruine kleur, in Mongolië en in de steppen tusschen Tibet en China levende.

De groep *Cervicapra Blainville*. Deze heeft regte, korte, eenigzins voorwaarts gebogen horens en een korten staart. Bij de wijfjes vindt men geene horens. Hierbij behooren de *boschbok* (*A. sylvatica Sparrm.*) met naar den rug gekeerde, regte, kegelvormige horens, eene bruine huid en eene witte streep over den rug, met zachte, glanzige, op den rug zeer lange haren. Hij is 18 Ned. palm lang en 8 palm hoog en leeft in de boschrijke gewesten van Zuid-Afrika, — de *klipspringer* (*A. oreotragus Forst.*) met regtop staande, scherp geringde horens. Hij is 6 Ned. palm hoog en beklautert de rotsen van Zuid-Afrika, — de *ree-antilope* (*A. capreolus Lichtenst.*) met regte horens, eene roodachtig grijze huid en eene witte pluim aan het uiteinde van den staart, — de *addra-antilope* (*A. dama Lichtenst.*), wit van kleur en roodachtig bruin aan den hals en op den rug, bijna 2 Ned. el lang en 1 Ned. el hoog, in het noorden van Afrika en in Nubië omdolende, — de *nagor-antilope* (*A. redunda Pall.*), roodachtig-geelbruin van kleur en aan den hals geelachtig wit. Zij wordt 7 Ned. palm hoog en is aan de Senegal te vinden, — de *blaaubok* (*A. coerulea Hamilt.*) met zeer korte, achterwaarts en met de punten opwaarts gerigte horens, die onder het haar van het voorhoofd schier verborgen zijn. Hij is leikleurig van huid en houdt in het zuiden van Afrika zijn verblijf, — de *dwergantilope* (*A. spinigera Temm.*) met regte, priemvormige horens, een korten staart en betrekkelijk groote ooren. Zij wordt slechts 3 Ned. palm hoog en is het kleinste herkauwende dier van Guinea en Loanga.

De groep *Tragelaphus Blainville* of geitantilopen. Deze heeft zamengedrukte, schroef- of spiraalvormig gedraaide en gekielde horens, geen knieborstels en huidplooi-klieren. De geiten hebben meestal geene horens en 4 tepels. Tot deze behoort de *koedo* of *gestreepte antilope* (*A. strepsiceros Pall.*) met horens, die met twee ruime schroefgangen gebogen zijn.

Zij zijn roodachtig grijs van kleur en hebben een V-vormig teeken voor den kop en eenige, van den rug naar beneden loopende witte strepen. Zij is 22 Ned. palm lang en 12 Ned. palm hoog en zwerft in eenzaamheid rond in het zuiden van Afrika, in Guinée en Abessinië.

De groep *Nemorhedus Smith*. Deze bevat geitvormige antilopen met een krachtig ligchaam, een dikken schedel, korte, ronde, van onderen geringde horens en grof, donker haar. Vertegenwoordigers van deze zijn de *goral* of *dwerf-antilope van den Himalaya* (A. goral *Hardwicke*), muisvaal van kleur en wit aan den hals. Zij leeft in het Himalaya-gebergte en is 6 Ned. palm hoog, — de *thar-antilope* (A. thar *Hodgson*) met vrij dunne, regte, naar voren staande, met de punten eenigzins uitéén wijkende horens, van boven zwart en aan de zijden geelachtig bruin van kleur en 1 Ned. el hoog. Zij zwerft rond in de rotsachtige streken van Nepaul.

De groep *Oryx Blainville* of hert-antilope. Deze is groot van ligchaam en heeft lange, ranke, scherpe, voor de helst geringde horens, lange ooren, een schapenmuil, manen aan den nek en een langen pluimstaart. Hiertoe behooren de *pasan-antilope* (A. oryx *Pall.*) met horens, die eene Ned. el lang zijn, eene aschgrauwe kleur en zwartbruine dijen. Zij is 12 Ned. palm hoog, zeer moedig en behoort in het zuiden van Afrika te huis, — de *algazelle* (A. leucoryx *Lichtenst.*) met 1 Ned. el lange, sabelvormige horens. Zij is melkweit van kleur en aan den hals bruinachtig geel. Zij wordt 1 Ned. el hoog en leeft in Arabië en aan den bovenloop van de Nijl, — de *beisa-antilope* (A. beisa *Ruepp.*) met horens ter lengte van 6 palm, met eene isabel-kleurige huid en een zwarten halsband, zwarte knieën en zwarten staart. Zij is ruim 1 Ned. el hoog en verkeert aan de kusten der Roode zee, — de *mendes-antilope* (A. addax *Ruepp.*) met dunne, ongeveer tweemaal sterkgewondene horens. Zij is melkweit van kleur, heeft een bruinen kop en hals en wordt 1 Ned. el hoog. Zij bewoont Sennaar en Kordofan.

De groep *Aegoceros Blainville* met zeer groote, puntige, eenvoudig achterwaarts gebogen, geringde horens, met manen, een langen staart, een kinbaard en eene witte vlek onder de oogen. Zij heeft geene huidplooiklieren. Hiertoe behoort de *paard-antilope* (A. equina *Geoffr.*) met horens ter lengte van 6 Ned. palm, eene roestbruine, witachtige kleur, een witten kop en bovenhals en eene ruitvormige, zwarte vlek boven den neuswortel, met eene opstaande maan en een langen pluimstaart. Zij is 14 Ned. palm hoog en leeft in de binnenlanden van Zuid-Afrika.

De groep *os-antilope* (A. bubalis *Blainville*) met min of meer dubbel gekromde, van onder geringde en aan de punt gladde, naar voren of naar achteren gebogen horens, een smalen, langen kop, hooge schouders en een pluimstaart. Hiertoe behoort de *buffel-antilope* (A. bubalis *L.*) met liervormig gebogen horens. Zij wordt zoo groot als een hert en is geelachtig donkerbruin van kleur.

De groep *Oreas Schinz* met vooruitstaande of regte, aan den wortel schroefsgewijs gekielde horens, met een pluimstaart en geene knieborstels. Hiertoe behoort de *blauwe os* (A. picta *Pall.*), een middeldier tusschen het hert en het rund, hetwelk 13 palm hoog wordt en in de binnenlanden van Voor- en Achter-Indië rondzwerft, — alsmede de *eland-antilope* (A. oreas *Pall.*) met vrij regte, kantige en schroefvormig gedraaide horens, die 5 palm lang zijn. Deze soort is de grootste; zij wordt ruim 2 Ned. el hoog en wel eens 4 Ned. el lang.

De groep *Anoa Schinz* of die der plathoornige antilopen met sterk zamengedrukte, bijna driehoekige, regte, rimpelige horens. Hiertoe behoort *A. depressicornis Quoy et Gaim.* van Celebes met eene plompe gedaante, op die van een buffel gelijkende, met korte pooten en een dikken kop.

De groep *Dicranoceros Smith* met vertakte horens en in Amerika levende. Hiertoe behoort de *mazama-antilope* (A. furcifer *Richards.*), die roodachtig bruin en van onderen wit is, 48 Ned. palm hoog wordt en de Noord-Amerikaansche vlakten bewoont, — en *A. palmata*, die grijs en zachtharig is.

De *Tsjicara-antilope* (A. chicara *Hardwicke*) vormt volgens sommigen eene afzonderlijke groep (*Tetracerus Blainville*) en behoort volgens anderen tot de groep *Cervicapra*. Het mannetje heeft 4 horens, die twee aan twee in lengte verschillen. Zijn ligchaam is van boven roodachtig bruin en voor 't overige wit. Hij wordt 5 Ned. palm hoog en leeft in het westen van Bengalen. — Sommigen rekenen tot de antilopen de groepen *Boselaphus Blainville* en *Catoblepas Smith*. Men zie onder *Gnoe* en *Gems*.

De gazellen en vooral hare oogen behooren tot de geliefkoosde beelden der Oostersche dichters.

Antimachus was een Grieksch dichter uit Clarus, een tijdgenoot van *Plato*, maar iets ouder dan deze. Eenige gedeelten van zijn uitgebreid heldendicht "Thebais" zijn bewaard gebleven.

Antimensium is in de Grieksche kerk een klein zijden tafelkleed, uit een gewijden altaardoek gesneden. Het dient om elke gewone tafel, waar het overheen gespreid wordt, te herscheppen in een altaar, dat geschikt is voor de consecratie van brood en wijn. Het gebruik van het antimensium is eerst in de 7de eeuw ontstaan.

Antimonium of *spiesglans* (antimonium of stibium) behoort tot de enkelvoudige stoffen en wordt in de scheikunde door de letters *Sb* aangeduid. Het is eene stof, die door velen wegens hare natuurkundige eigenschappen tot de groep der metalen wordt gebracht, doch wegens de scheikundige overeenkomst met stikstof, arsénium en phosphorus door de meestberoemde scheikundigen, waartoe *Wöhler* behoort, tot de niet-metalen gerekend wordt. In de natuur komt het zelden in gedegen of in geoxydeerden toestand voor. Het is gewoonlijk, evenals zwavel, met metalen tot antimonium-metalen vereenigd,

het veelvuldigst met zwavel, meestal als grijs antimonium-erts, zelden in zwavelverbindingen van hoogere orde.

Van de natuurlijke antimonium-ertsen kent men: *gedegen antimonium*, dat in rhomboëders van $116^{\circ}59'$ kristalliseert, harder is dan kalkspaat en een soortelijk gewicht bezit van 6,7 tot 6,8. Men vindt het in gangen bij andere antimonium-ertsen in den Harz, in Hongarije, in Zweden enz.; — *arsénik-antimonium* met een soortelijk gewicht van 6. Het bestaat uit 62% arsénik en 38% antimonium en komt in Frankrijk voor; — *antimonium-zilver* met eene witte kleur en een soortelijk gewicht van 9,4 tot 9,8. Het smelt en verdamt voor de blaaspip, een zilverdoppelt achterlatende; — *antimonium-nikkel*, licht koperrood van kleur, broos en niet gemakkelijk smeltende voor de blaaspip. Het bevat ruim 68% antimonium en bijna 32% nikkel; — *nikkel-antimonium-glans*, dat meestal in regelmatige octaëders kristalliseert. Het is loodkleurig en bestaat uit antimonium, nikkel en zwavel; — *grijs antimonium-erts*, van al deze ertsen het belangrijkste, hetwelk in rhombische zuilen en ook wel in dunne naalden of in kristallijne massas voorkomt. Het heeft een soortelijk gewicht van 4,13 tot 4,6 en de hardheid van gips en bestaat uit 72,8% antimonium en 27,2% zwavel. Het wordt op vele plaatsen in Duitschland, Frankrijk en Spanje gevonden; — *vedererts*, waarin antimonium met lood, zwavel, ijzer en zink verbonden is; — *zinconiet*, dat in lange zeszijdige zuilen en in naalden kristalliseert en uit lood, zwavel en antimonium bestaat; en voorts *plagoniet*, *Jamesoniet*, *Berthieriet*, *antimonium-koper-glans*, *Bournoniet*, *rood- en wit-spiezglanserts*, *antimonium-oker*, *antimonium-blende* enz.

Tot het verkrijgen van het antimonium-metaal gebruikt men bijna uitsluitend het *grijs antimonium-erts* of *zwavel-antimonium*. Men bekomt het door uitsmelting uit het erts en brengt het in dien toestand in den handel (antimonium crudum) of men maakt uit dit laatste het antimonium-metaal. De uitsmelting is niet moeilijk, omdat het grijs antimonium gemakkelijk smelt, terwijl het kwarts, waarmee het vermengd is, niet vloeibaar wordt. Het in stukken geslagen erts wordt dus eenvoudig in potten gelegd, die van een doorboorden bodem voorzien en op het vuur geplaatst zijn. De andere bewerking kan op twee wijzen geschieden. Men kan het ruwe antimonium of het natuurlijk erts, bij toegang der lucht, verhitten en roosten, waarbij de zwavel als zwaveligzuur vlugtig wordt en het antimonium als antimoniumzuur achterblijft, hetwelk door kool onder toevoeging van potasch tot antimonium wordt gereduceerd, of men kan aan het zwavelantimonium de zwavel ontnemen door het met ijzer samen te smelten. Beide handelwijzen leveren een onzuiver metaal, hetwelk in vele gevallen, bepaaldelijk bij het maken van pharmaceutische preparaten, onbruikbaar is. Hetzelfde kan men verzekeren van het behandelen van grijs-antimonium met ruwen wijnsteen en salpeter

in gloeiende Hessische smeltkroezen, waarbij de salpeter het erts oxydeert en de kool van den uitgegloeiden wijnsteen (4 deelen grijs antimonium, 3 deelen ruwen wijnsteen en $3\frac{1}{2}$ deel salpeter) het antimonium uit zijne zuurstofverbinding reduceert. Vooral het arsénik-gehalte van het antimonium blijft hierbij gevaarlijk. Om dat te verwijderen, vermengt men 1 deel zeer fijn gewreven antimonium met $1\frac{1}{4}$ deel salpeter en voegt er $\frac{1}{2}$ deel volkomen droog koolzuur natron bij. Dit mengsel doet men in een smeltkroes en men verhit het tot een zacht gloeijen, totdat het ontbrandt. Na de verbranding drukt men de achtergeblevene massa vast in elkaâr, men bedekt den kroes en men gaat een half uur voort met stoken, waarbij men de massa, die door het ontwijken der gassen poreus wordt, gedurig zamenperst. Daarna wrijft men de warme, weekte stof tot poeder en werpt ze in een ketel met kokend water, dat men nog eenigen tijd laat voortkoken. Door het smelten van het arsénikhoudend antimonium met salpeter ontstaat antimonium- en arsénikzuur, welke beiden zich verbinden met het toegevoegde natron. Het arsénikzuur natron is oplosbaar in water, terwijl hierin het antimoniumzuur onopgelost achterblijft. Het is van belang, dat men deze massa behoorlijk uitspoele, om alle deeltjes der arsénikzure verbinding te verwijderen, hetwelk door een herhaald open afgieten van water geschieden kan. Het arsénikvrij antimoniumzuur natron, dat op deze wijze verkregen wordt, wordt ten bedrage van de helft van zijn gewicht met wijnsteen vermengd en bij eene matige gloei-hitte gereduceerd. Hierdoor verkrijgt men antimoniumkalium. Dit wordt in kleine stukken geslagen en in water geworpen, om het kalium te verwijderen, dat met de zuurstof van het water tot kali oxydeert, terwijl de waterstof bruisend ontwijkt. Het antimonium valt nu zuiver in de gedaante van poeder op den bodem en wordt dan aangewend tot de oogmerken, waarvoor het dienen moet.

Wil men het antimonium van ijzer of lood bevrijden, dan smelt men het samen met antimonium-oxyde of zwavel-antimonium, waarbij zich gemelde metalen met de zuurstof of de zwavel verbinden.

Het zuiver antimonium heeft een fraajen glans; het is zoo wit als tin, en zijne kristallen zijn cubusachtige rhomboëders, die men verkrijgen kan, wanneer men het in een kroes laat smelten en na eenige afkoeling de korst verbreekt en den overigen, vloeibaren inhoud er laat uitloopen, dien men verder langzaam doet afkoelen. In het binnenste dier afgekoelde massa zal men ze vinden. Zijn soortelijk gewicht is 6,7, en het is zoo broos, dat het tot poeder gewreven kan worden. Zijne buigzaamheid is zes-maal geringer dan die van ijzer. Het smelt in roodgloei-hitte bij 430° C. en gaat ligt in damp over, wanneer men er een luchtstroom overheen laat strijken. Bij eene gewone temperatuur blijft het onveranderd, maar bij eene sterke roodgloei-hitte wordt het vlugtig en

verbrandt tot antimonigzuur, dat in de gedaante van een witten damp oprijst, voor de blaaspijp de kool met een waas bedekt, en zich in den vorm van glansrijke naaldvormige kristallen aan koude voorwerpen vasthecht. Deze eigenschap werkt zeer schadelijk op de edele metalen, omdat het een groot gedeelte hiervan medesleept, hetwelk gewoonlijk verloren gaat. Wordt een stukje antimonium op kool voor de blaaspijp zoo lang verhit, totdat het begint te koken, en laat men het vervolgens op den grond vallen, dan spat het met schitterende bolletjes stervormig uiteen. Elk bolletje wijst den doorgevoelden weg aan door eene witte streep van oxyde. Verdund zwavelzuur werkt niet op het antimonium, maar warm geconcentreerd zwavelzuur herschept het in wit zwavelzuur antimonigzuur (zwavelzuur antimoniumoxyde). Zoutzuur werkt er niet op, maar in koningswater lost het zich op. Door salpeterzuur en smeltend salpeterzuur-kali wordt het spoedig geoxydeerd. Chloor-antimonium wordt in de geneeskunde slechts als bijtmiddel gebruikt. Weleer maakte men bekers (braak-bekers) uit dit metaal en tin, en de wijn, die hierin een nacht bleef staan, werd als braakmiddel gebruikt. Evenals dit onzeker en gevaarlijk middel zijn ook de eeuwigdurende purgeerpillen, die uit dat metaal werden bereid en bij herhaling dienst konden doen, omdat zij onveranderd werden ontlaat, als walgelijk en ondoelmatig uit de apotheek verbannen. Daarentegen zijn zwavel-antimonium en wijnsteen-zuur kali-antimoniumoxyde (braakwijnsteen) nog altijd als artseneijmiddelen in gebruik.

Antimonium verbindt zich scheikundig met zuurstof, chloor, bromium, jodium, fluorium, zwavel, arsénik, alkaliën, zuurstoffzuren en met andere metalen. Als legéring komt het dikwijls te pas. Het metaal, waaruit de letters voor de boekdrukkerij vervaardigd worden — de letterspijs —, is eene legéring van lood, hetwelk er de vastheid aan geeft, met $\frac{1}{4}$ de tot $\frac{1}{16}$ de antimonium en een weinig koper. Dikwijls voegt men er $\frac{1}{10}$ de tot $\frac{1}{12}$ de bismuth bij, bijvoorbeeld 10 deelen lood, 2 deelen antimonium en 1 deel bismuth, en voor stereotypen nog een weinig tin. Met tin vereenigt zich antimonium zeer gemakkelijk. Eén deel antimonium en vier deelen tin leveren eene witte, rekbare legéring van minder soortelijk gewicht, dan men volgens de berekening verkrijgt. Eene legéring van gelijke deelen van die twee metalen is minder rekbaar, en voegt men er eenig lood bij, dan wordt deze massa nog broozer. Een mengsel van tien of elf deelen tin met één deel antimonium — eene compositie voor candelabres, knoopen enz. — is bijna zoo wit als zilver, maar mag geen lood bevatten, omdat het in dit geval zeer broos wordt. Onder den naam van *potin* maakt men in Frankrijk eene legéring van zink, tin, lood, antimonium, koper en ijzer, waarvan buizen, kranen, kandelaars, mortieren en eene menigte andere voorwerpen vervaardigd, namelijk in zand gevormd worden. De kleur der legéring is vuilgrijs, maar

wordt door afdraaijen verbeterd. Eene legéring van antimonium met bismuth is altijd broos. Onder den naam van *pewter* gebruikt men in Engeland 3 legéringen, eene zilverschijnde, die uit 100 deelen tin, 8 deelen antimonium, 2 deelen bismuth en 2 deelen koper bestaat, eene andere uit tin met 17% antimonium, en eene derde van 4 deelen tin en 1 deel lood. Het *queen's metal* bestaat uit 9 deelen tin, 1 deel antimonium, 1 deel bismuth en 1 deel lood, en tot vervaardiging van het *Britannia metal* worden gelijke deelen geel koper, tin, antimonium en bismuth zamengesmolten, terwijl men er vervolgens zooveel tin bijvoegt totdat de legéring de vereischte kleur en hardheid bezit. Huisraad, van zulke legéringen gemaakt, kunnen wel eens zeer nadeelig werken op de gezondheid, omdat het antimonium ligt oxydeert en zijn zout als braakmiddel werkt. Ook tot het drukken van muziek wordt eene legéring van tin en antimonium gebruikt, en de tinnegieters bedienen zich van dit laatste, om aan het tin meer hardheid te geven. Men vindt eene legéring van antimonium met zilver in de natuur, maar men kan ze ook kunstmatig vervaardigen; zij is broos en ontbindt zich spoedig bij warmte, zoodat het antimonium oxydeert en het zilver achterblijft. Het antimonium verbindt zich bijzonder gemakkelijk met goud, — zelfs wordt dit laatste door antimonium-damp aange tast.

Met zuurstof vormt het antimonium 2 verbindingen, het witte, vlugtige *antimonigzuur*, voorheen *antimoniumoxyde* genaamd (2 verbindingsgewigten antimonium en 3 verbindingsgewigten zuurstof), en het gele, als hydraat witte antimoniumzuur (2 verbindingsgewigten antimonium en 5 verbindingsgewigten zuurstof). Het eerste is in braakwijnsteen aanwezig en het tweede levert met loodoxyde het Napeelsch geel. De verbinding van deze twee zuren is wit en vuurvast. Met deze beide zuurstofverbindingen komen de overige verbindingen van het metaal overeen, zooals het antimonig-sulphide (2 v. antimonium en 3 v. zwavel) of het grijs antimonium, hetwelk bij eene onvolkomene roosting het roode antimonium-glas geeft. Het antimonium-sulphide (2 v. antimonium en 5 v. zwavel) is de geelachtig roode goudzwavel (sulphur auratum). Hetzelfde ontwaart men bij de chloorverbindingen. Antimoniumsuperchlorure bestaat uit 1 v. antimonium en 3 v. chloor en dient tot het bruinieren van geweerlooopen, terwijl water door het algaroth-poeder wordt ontleed, waarbij het antimonigzuur als eene witte stof neêrvalt. Het antimoniumsuperchloride is de witte damp, waarmede het antimonium, in zuiver chloorgas geworpen, onder het vormen van een vuurregen verbrandt. Zelfs met waterstof vereenigt zich het antimonium, wanneer beide zich in den toestand van vrij worden (in statu nascendi) bevinden, tot antimoniumwaterstof, evenals het arsénik, waarmede het antimonium in al zijne verbindingen sterk overeenkomt. Alle antimoniumverbindingen laten zich gemakkelijk kennen aan den witten damp en

den witten aanslag, dien zij voor de blaaspijp leveren, wanneer men ze afzonderlijk of met soda of kool verhit. Hare oplossingen, onder welke die van antimonigzuur door water onder afscheiding van witte, in water onoplosbare, basische verbindingen ontleed worden, leveren uit eene zure oplossing met zwavelwaterstof een rooden neêrslag, die in zwavel-antimonium opgelost en door zuren ook weder uit de oplossing tot bezinking gebragt kan worden.

Antinomie. Dit woord, afgeleid van het Grieksch, beteekent een vermeenden of werkelijken strijd tusschen verschillende wetsbepalingen. — Het kan namelijk voorkomen, dat in eene en dezelfde wet en nog te eerder in verschillende wetboeken bepalingen worden aangetroffen, welke schijnbaar of wezenlijk met elkaâr in lijnregten strijd zijn. Een dergelijk hoogstnadeelig gebrek in een wet of wetboek heeft zijn oorsprong, deels in de beperktheid van doorzicht bij den wetgever, deels in de armoede der taal, waardoor het meermalen gebeurt, dat uitdrukkingen worden gekozen, die den zin van twee wetsbepalingen onduidelijk maken.

Antinomieën ontstaan dikwijls, wanneer de verzameling van wetten (codificatie) niet op één tijdstip, maar op verschillende min of meer verwijderde tijden tot stand is gekomen, of wanneer de wetgever, als de noodzakelijkheid zich voordoet om eene wet te herzien, daarin gedeeltelijke veranderingen te weeg brengt, in plaats van de oude wet in haar geheel af te schaffen en eene nieuwe daarvoor in de plaats te stellen. — Heel ligt geeft ook het gebruik maken van het regt van amendement, door een lid der wetgevende vergadering staande de beraadslaging over een wetsontwerp, aanleiding tot antinomie. Om dit zooveel mogelijk te voorkomen, brengt de gewoonte in de parlementen mede, dat een amendement, voordat het aan het oordeel der vergadering wordt onderworpen, door een zeker aantal leden moet ondersteund worden en dikwijls gedrukt aan de geheele vergadering vooraf wordt overgelegd. Doet zich antinomie voor, dan moeten de regelen der uitlegkunde te hulp geroepen worden, om haar zooveel mogelijk te verwijderen en de twee bepalingen, tusschen welke de werkelijke of vermeende strijd bestaat, zóó te verklaren, dat zij zulk een zin krijgen, dat beide hare bijzondere kracht behouden. De beide hoofdregelen zijn: dat eene latere wet de vroegere afschaft, en dat eene bepaling van eene bijzondere wet eer toegepast moet worden, dan van eene algemeene wet.

Voorts is *antinomie* een philosophische kunstterm, van Kant gebezigd ter aanduiding van de tegenstrijdigheden, tot welke de menscheijke geest vervalt in onderscheidene vraagstukken het Heelal betreffende, waarbij juist het tegengestelde zich even gemakkelijk laat bewijzen als het gestelde. — Bijvoorbeeld met betrekking tot de uitgebreidheid van het Heelal. Het Heelal heeft een begin gehad en is ten opzichte van de ruimte binnen ze-

kere grenzen bepaald; en het Heelal is ten opzichte van tijd en ruimte oneindig. Zie *Kant*.

Antinomismus of *antinomistische strijd*. Men duidt hiermede aan een verschil van gevoelen tusschen eenige hervormers tijdens de Kerkhervorming over de geldigheid der tien geboden. — *Joh. Agricola* vond het niet goed, dat in 1527 eenige predikanten in Keur-Saksen door *Luther* en *Melanchton* aange-maand werden, om de wet der 10 geboden uit te leggen en op de betrachtning van deze bij hunne gemeenteleden aan te dringen. Hij meende daarin strijd te ontdekken met vroegere uitspraken, waarbij deze wet was afgeschaft. In 1537 trad *Agricola* met kracht voor zijn gevoelen op in een geschrift: "Positiones inter fratres sparsae," waarin hij door eene eenzijdige beschouwing van het leerstuk: *Over de regtvaardigmaking door het geloof* betoogde, dat het onnoodig was, de zedelijke voorschriften der wet te vervullen. *Luther* weerlegde dit gevoelen in eenige geschriften, waardoor *Agricola* er toe gebragt werd om zijn vroeger geuit gevoelen openlijk te herroepen.

Antinóus, een schoon jongeling uit Claudiopolis in Bithynië, was de gunsteling en reisgenoot van keizer *Hadrianus* en vond niet ver van Besa in de golven van de Nijl een raadselachtigen dood, die waarschijnlijk door zwaarmoedigheid veroorzaakt werd. *Hadrianus* stichtte ter zijner eere Antinóopolis op de bouwvallen van Besa, deed in Bithynië en te Mantinea in Arcadië tempels en standbeelden ter zijner nagedachtenis verrijzen en verordende tevens feestelijke spelen, die jaarlijks gehouden en naar zijn naam (Antinoia) genoemd werden. Ook ontving een sterbeeld aan den hemel den naam van *Antionus*. Weldra was *Antinóus* een geliefkoosd voorwerp voor de kunst, en over de geheele Oude wereld verspreidde zich eene menigte standbeelden, reliëfs en munten, die *Antinóus* als het ideaal van een schoonen jongeling voorstellen. *Levezow*, die er een boek over geschreven heeft (Berlijn 1808), verdeelt de kunstvoortbrengselen, ter gedachtenis van *Antinóus* vervaardigd, in 3 klassen: bloote afbeeldingen, algemeene persoonsaanduidingen van een vergoden held, en voorstellingen in het karakter van eene jeugdige godheid (*Apollo*, *Dionysus*, *Helios*, *Agathodaemon* enz.). Onderscheidene van deze gewrochten behooren tot de fraaiste werken der Oude kunst. Het beeld van *Antinóus* van Belvédère, in de baden van *Hadrianus* gevonden en thans in het Vaticaan geplaatst, is wereldberoemd, en desgelijks dat, hetwelk zich op het Capitool bevindt en op de Villa van *Hadrianus* te Tivoli werd opgedolven, — namelijk wanneer deze standbeelden inderdaad van *Antinóus* en niet van *Hermes* zijn. Het algemeen karakter der standbeelden van *Antinóus* is volgens *Winckelmann* eene zekere zwaarmoedige uitdrukking van het gelaat, groote oogen, een flauw afhellend profiel en een fraaije vorm van mond en kin. De vereering van *Antinóus*

was in de 3de eeuw onzer jaartelling nog algemeen verspreid, zoodat de Christelijke leeraars er vruchteloos tegen ijverden.

Het *sterrebeeld Antinoûs* bevindt zich in den Melkweg, niet ver van den Adelaar, tusschen 282° en 305° regte klimming en 60° noorder- en 12° zuiderdeclinatie. Het bestaat uit 4 sterren van de 3de en onderscheiden van de 4de grootte, onder welke ééne veranderlijke, welke met 3 der sterren van de 3de grootte eene kenbare regte lijn vormt. De vierde ster van de derde grootte staat aan den voet. De veranderlijke ster vertoont zich bij haar grootsten glans als eene ster van de derde tot de vierde grootte, en bij haar geringsten glans als eene van de vierde tot de vijfde grootte.

Antiocheensche school. Tegenover de Alexandrijnsche godgeleerde school verhief zich te Antiochia Epidaphnes eene eigenaardige theologische rigting, wier bloeitijd zamenviel met de 2de helft der 4de eeuw. Stonden in de Alexandrijnsche school allegorische schriftverklaring en bovenzinnelijke bespiegeling naar het voorbeeld van *Origenes* op den voorgrond, te Antiochia legde men zich toe op het onderzoek naar de eenvoudige beteekenis der woorden, naar de omstandigheden van den vroegeren tijd en op een formeel gebruik der wijsbegeerte, waarbij men aan die van *Aristoteles* de voorkeur gaf boven die van *Plato*. Als grondleggers dier school worden *Dorotheus* en *Lucianus* genoemd, van welke laatstgenoemde tijdens de vervolgingen van *Diocletianus* als martelaar gestorven is (312). Tot de vertegenwoordigers der Antiocheensche geleerdheid behooren *Eusebius*, bisschop van Emesa (+ 360), *Cyrellus*, bisschop van Jeruzalem (350 tot 386), *Ephraïm*, de propheet der Syrische kerk en te Edessa overleden (378), *Diodorus*, bisschop van Tharsus (378 tot 394), en *Theodorus*, bisschop van Mopsuestia. De laatste twee waren te voren presbyters te Antiochia, en *Theodorus* vooral onderscheidt zich als een ervaren uitlegger van het Oude Testament, als een voorstander van gezonde en eenvoudige schriftverklaring. De beide scholen, de Antiocheensche en de Alexandrijnsche, ontwikkelden zich te midden der Ariaansche twisten. *Arius* was een leerling van *Lucianus*, en de meeste volgelingen van *Eusebius*, die den middelweg kozen, behoorden tot de Antiocheensche school. Daarentegen waren de helden en voorvechters van het orthodoxe stelsel, zooals *Athanasius*, *Basilus de Groote*, *Gregorius Nazianzenus*, *Hilarius* en anderen mannen, van de Alexandrijnsche school. De strijd bleef op wetenschappelijk gebied tot aan het einde der 4de eeuw voortduren als een strijd tusschen allegorische en historische schriftverklaring, tusschen kerkelijke wijsbegeerte en kerkelijke schriftbeschouwing.

Antiocheensche rijk (Het) is een Christelijk rijk, dat gedurende den eersten kruistogt na de verovering van Antiochia aan de Orontes werd gesticht (3 Juni 1098) en tot aan 1268 onder de heerschappij stond van

Christelijke vorsten. De eerste van deze was *Bohemond I*, vorst van Tarente, die in verbond met den Arménischen renegaat *Pyrrhus* de stad veroverd had. Hij werd als zoodanig erkend in weêrwil van den tegenstand van *Raimond van Toulouse*, die zich van het kasteel had meester gemaakt. Zijn zoon *Bohemond II*, volgde hem op (1109—1130) en werd vervangen door zijne zuster *Constantia*, gehuwd met *Raimond*, graaf van Poitiers. Deze moest zich gedragen als leenman van den Byzantijnschen keizer *Johannes* (1137) en sneuvelde in een gevecht tegen *Noeredin* van Aleppo. Achtereenvolgens regeerden er *Bohemond III* (1163—1201), *Raimond II* (tot 1233), *Bohemond IV* (tot 1251) en *Bohemond V* (tot 1257), totdat eindelijk onder *Bohemond VI* (1268) het rijk aan Egypte werd toegevoegd.

Antiochia is de naam van eenige steden der Oudheid, van welke de merkwaardigste zijn:

Antiochia Epidaphnes (bij Daphné), alzoo genoemd naar den nabijgelegen tuin, aan *Apollo* gewijd en *Daphné* geheeten, was de hoofdstad van Syrië. Zij verhief zich op den oever van de Orontes, heette om die reden ook wel *Antiochia ad Orontem* en strekte er zich uit, op een afstand van 3 geogr. mijlen van de zee, in eene ongemeen vruchtbare dalvlakte; zij was de belangrijkste van de door *Seleucus Nicator* gestichte steden (301), de prachtige zetel der Seleuciden. Men noemde haar de parel of den oogappel van het Oosten. Zij werd het eerst bevolkt met inwoners van Antigonía, eene geogr. mijl van haar verwijderd. Weldra vereischte de toevloed van nieuwe kolonisten eene tweede stedestichting, die onder *Seleucus Callinicus* door eene derde en onder *Antiochius Epiphanes* door eene vierde gevolgd werd, zoodat de geheele stad uit vier steden bestond en deswege *Tetrapolis* genaamd werd. Elke dier steden had haar eigen muur, en te zamen waren zij door een gemeenschappelijk verdedigingswerk omgeven. De hoogste bloei der stad valt zamen met de regering van *Antiochus de Groote*, — voorts met het bewind der Romeinsche keizers van de eerste drie eeuwen onzer jaartelling. Die keizers hielden er dikwijls hun verblijf; zij verleenden aan de stad een zelfstandig bestuur, het muntregt en het Italiaansch burgerregt. In dien tijd telde men er bijna een halfmiljoen inwoners, zoodat zij wegens hare grootte en pracht de vergelijking met Rome kon doorstaan. Tevens was zij tijdens de Romeinsche heerschappij de vaste verblijfplaats van den proconsul van Syrië, in den Christelijken tijd de zetel van één der 4 oudste patriarchen, en tevens de beroemde voedster der aloude Christelijke geleerdheid (zie *Antiocheensche school*). In die stad ontstond de eerste Christelijke gemeente buiten Palaestina, — daár werd de naam *Christen* het eerst genoemd, — daár vertoefden *Paulus* en *Barnabas*, *Marcus* en *Silas*. Volgens de onzekere sage was *Barnabas* er de eerste bisschop, maar zeker is het, dat er tusschen de jaren 252 en 380

tien gewichtige kerkvergaderingen werden gehouden, waarbij men nog eenige kan voegen uit lateren tijd. Het verval der stad dagteekent van de 5de eeuw. De aardbevingen spanden samen met de barbaren, om er de prachtige paleizen in puinhoopen te veranderen. *Chosroes*, koning van Perzië, legde haar in 541 grootendeels in de asch en voerde zelfs de goeude burgers als slaven naar elders. *Justinianus* liet wel is waar met groote kosten op de bouwvallen der oude stad eene nieuwe stichten, die hij Theupolis noemde, maar deze bleef ver beneden de grootheid der vorige. Romeinen, Perzen, Byzantijnsche Grieken en Saracenen hadden onder de muren van Antiochia reeds om het bezit der stad gestreden, en deze laatste waren overwinnaars gebleven, toen het eerste kruisleger verscheen en hen verdrong. Na eene langdurige belegering plantte *Bohemond* van Tarente er de Christelijke banier in plaats van de halve maan en noemde zich vorst van Antiochia (zie *Antiocheensch rijk*). Gedurende de volgende kruistogten werd Antiochia met regt beschouwd als het bolwerk voor Jeruzalem, want vanhier konden de veroveraars van het Heilige Land te gelijk de Grieken in bedwang houden en de magt der Seldsjoeken van Damascus bedreigen. De Grieksche keizers waren intusschen weinig ingenomen met dat hechte bolwerk der kruisvaarders in het pas gestichte vorstendom. Daarom spanden zij al hunne krachten in, om door list de Franken te verdrijven; ook beproefden de *Comnenen* nu en dan de scherpte der wapenen, maar te vergeefs. De onderlinge verdeeldheid der aanvoerders van het kruisleger en een gelijktijdige aanval der Turken gaf eindelijk aan keizer *Johannes* (1137) den moed, om Antiochia te belegeren en tot een leengoed van zijn rijk te maken. Later is zij aan Egypte toegevoegd en uit de geschiedenis verdwenen.

Zelfs in hare bouwvallen zoekt men te vergeefs naar het aloude Antiochia. Slechts weinig overblijfselen uit haren bloeitijd zijn er aanwezig. Het eenige groote gedenkstuk uit die dagen is de stadsmuur, benevens eenige fondamente van torens. Ook ontwaart men hier en daar marmeren vloeren. Van den tuin van *Daphné*, door de Ouden met schitterende kleuren geschilderd, door *Seleucus* ingewijd en door de Grieken en Romeinen in eene plek voor godsdienst en zingenot herschapen, kan men niet eens de plaats aanwijzen, waar zij weleer gelegen was. Het Christendom verdreef er de priesters en der zedeloosheid en stichtte op het tooneel der losbandigheid eene kerk, welke aan *Babylas*, een bisschop die onder *Décimus* den marteldood stierf, was gewijd. Vruchteloos poogde keizer *Julianus* ook hier de dienst der afgoden te herstellen. Een felle brand verteerde des nachts den nieuwen tempel van *Apollo* en vernietigde er voor altijd eene godsdienst, die zich zelve overleefd had. Het Christendom schoot er diepe wortelen, en weldra verhief zich de kerk van Antiochia zóó luis-

terrijk, dat zij eene voorname rol vervult in de geschiedenis van het Christelijk geloof. Meer dan 300 kloosters verhieven zich als een krans op de heuvelen rondom het heilige Theupolis.

Van Antiochia tot aan zee strekt langs de oevers van de Orontes de ongemeen vruchtbare Antiocheensche vlakke zich uit, welke voorheen bij eenen weligen tuin vergeleken werd en nog altoos tot de bekoorlijkste dalen van Syrië behoort.

Antiochia Pisidia of *ad Pisidiam*, eene stad op de grenzen van Phrygië en Pisidië, zoodat zij nu eens tot het ééne, dan weder tot het andere gewest gerekend wordt. Zij werd gesticht door *Antiochus I* en met inwoners uit de stad *Magnésia* aan de Maeander bevolkt. Toen *Antiochus* zich aan de Romeinen onderwerpen moest, werd zij vrij verklaard, maar het schijnt, dat zij niettemin bleef onder de heerschappij van koning *Eumenes* van Pergamus en vervolgens onder die van *Amyntas* van Pamphylie. Ten tijde van *Augustus*, verkreeg zij den rang eener kolonie met het Italiaansche burgerregt en den naam van *Caesarea*, terwijl zij later de hoofdstad was van het noordelijk gedeelte van Pisidië. De bouwvallen van deze stad zijn eerst in den laatsten tijd door *Richter* en *Arundel* bij het dorp *Jalowatsj*, 6 uren gaans van Aksjeer, ten westen van het meer van Egherdir teruggevonden.

Antiochus is de naam van onderscheidene Grieksche koningen van Syrië, die tot het vorstelijk geslacht der *Seleuciden* behooren. De geschiedenis maakt melding van:

Antiochus I Soter, den zoon van *Seleucus Nicator*. Hij verkreeg van zijn vader de landen aan de overzijde van de Euphraat en den titel van koning van Opper-Azië (293 v. Chr.). Nadat *Seleucus* door *Ptolemaeus Ceraunus* vermoord was (280), moest *Antiochus* Macedonië overlaten aan den moordenaar en tevens *Antigonus Gonatas* als heerscher in dat rijk erkennen. Tengevolge van een onbeslist veldslag tegen de Galliërs ontving *Antiochus* den naam van *Soter* of *Redder*. Hij werd bij Sardes door *Eumenes* geslagen, en leed ook in den oorlog tegen *Ptolemaeus Philadelphus* aanzienlijke verliezen. Hij sneuvelde in 261 in een gevecht tegen de Galliërs.

Antiochus II Theos (de Goddelijke), een zoon en opvolger van den voorgaande. Hij moest den vrede sluiten met *Ptolemaeus Philadelphus*, in het huwelijk treden met diens dochter *Bernice* en zijne vroegere gemalin *Laodice* verstooten. Na den dood van *Ptolemaeus* riep hij haar terug en benoemde hij haren oudsten zoon tot troonopvolger. *Laodice* vreesde echter, dat zij ten tweede male zou worden verwijderd en liet in het volgend jaar (247) *Antiochus* en *Bernice* met het kind van deze vermoorden. Hij ontving den bijnaam van *Theos* van de Melesiërs uit dankbaarheid voor hunne bevrijding van den tyran *Timarchus*.

*Antiochus III de Groot*e, den tweeden zoon van *Seleucus Callinicus*. Deze beklom op 15-jarigen leeftijd na den dood van zijn broeder

Seleucus Ceraunus den troon en regeerde van 224 tot 187 vóór Chr. Hij vond het rijk in een treurigen toestand. Uit het gebied der Seleuciden waren reeds twee groote rijken — Bactrië en Parthië — ontstaan, de Egyptische *Ptolemaeus* hadden Coelesyrië, Phoenicië, Palaestina, Carië en Cilicië in bezit genomen, en *Ptolemaeus Euergetes* peinsde op nieuwe veroveringen in Azië. In Klein-Azië stond *Attalus* van Pergamus, een Syrische bewindvoerder, aan het hoofd van talrijke vijanden. Daarenboven werden *Molo*, landvoogd van Medië, en *Alexander*, landvoogd van Perzië, afvallig en matigden zich den koningstitel aan. Na de nederlaag van een leger, uitgezonden om de trouweloze satrapen te kastijden en na den hierop volgende afval van Babylonië, Susa en Seleucia aan de Tigris trok *Antiochus* zelf, den reeds begonnen oorlog met Egypte stakende, naar de binnenlanden des rijks. Hij versloeg in het landschap Apolloniatis de opstandelingen, bragt de afgevallene gewesten tot onderwerping, drong in Klein-Medië door en noodzaakte *Artabazanus*, den vorst des lands, tot een gewenschten vrede. Daar inmiddels *Achaeus*, de bloedverwant van *Antiochus*, door de listen van den staatsdienaar *Hermias* tot een opstand en tot een verbond met Egypte was opgerokkend, wendde *Antiochus* op eens de wapenen tegen Egypte, maar hij leed bij Raphia, niet ver van Gaza, eene volkomene nederlaag. Evenwel sloot *Ptolemaeus* vrede met *Antiochus* en vergenoegde zich met Coelesyrië en Phoenicië. *Achaeus* werd nu gevangen genomen en ter dood gebragt. Daarna drong *Antiochus* met 120 000 man in Bactrië en Parthië door, maar moest het zelfstandig bestaan van deze beide rijken ongedeerd laten. Van daar begaf hij zich naar Indië en sloot een verbond met *Sophagésenus*, die over de landen van *Taxiles* en *Porus* heerschte en zich gedwongen zag, al zijne schatten af te staan. Te Ecbatana deed hij de gouden en zilveren dakbedekking van het paleis in den smeltkroes werpen en verkreeg op die wijze 4000 talenten. Na dezen togt werd hij *de Groote* genoemd. Bij den dood van *Ptolemaeus Philopator* (204) spande hij samen met *Philippus* van Macedonië, om aan den minderjarigen *Ptolemaeus Epiphanes* het vaderlijk erfgood te ontrukken. *Philippus* deed een aanval op de bezittingen van *Ptolemaeus* in Thracië en Carië, maar hij kwam hierdoor in oorlog met *Attalus* van Pergamus en met de Rhodiërs en moest zich onderwerpen aan de Romeinen, die derwaarts hunne veroveringen uitstrekten. *Antiochus* daarentegen streed om het bezit van Palaestina, Coelesyrië en Phoenicië en behaalde (198) bij Phaneas aan de bronnen van de Jordaan eene beslissende overwinning, waarna hij meester werd van geheel Palaestina en Jeruzalem. Vele aanzienlijke Joden namen de vlugt naar Egypte, maar aan de achterblijvende betoonde *Antiochus* de grootste welwillendheid en hij ontzag hun heiligdom. Om hem te verhinderen, dat hij *Philippus* van Macedonië

ondersteunde, hadden de Romeinen hem tot nu toe hun vriend en bondgenoot en *Philippus* hun gemeenschappelijken vijand genoemd. Te laat doorzag *Antiochus* deze list, en toen hij eindelijk optrok om *Philippus* bij te staan, kreeg hij berigt van diens onderwerping. Een aanvallenden oorlog tegen Rome durfde hij niet wagen, en *Antiochus* eindigde zijn togt (196) met de verovering van den Thracischen Chersonesus. Thans echter eischte Rome van *Antiochus* de vrijheid der Grieksche steden in Azië, de teruggave van het geheele gebied van *Ptolemaeus* en zijne verwijdering uit Europa. *Antiochus* verklaarde zich bereid om met Egypte eene overeenkomst te treffen. Hij verloofde zijne dochter *Cleópatra* met *Ptolemaeus* en bepaalde, dat Phoenicië, Coelesyrië en Palaestina als haar bruidschat moesten beschouwd worden. De bemoeijng der Romeinen met de aangelegenheden van Klein-Azië achtte hij echter ongerijmd. Tevens strekte hij zijne veroveringen uit tot in Thracië en ontving *Hannibal*, den geduchten vijand der Romeinen, aan zijn Hof (195). Maar in plaats van naar den raad van dien veldheer te luisteren, terstond naar Italië over te steken en met de Carthagers en andere volken Rome aan te tasten, knoopte hij vredelievende onderhandelingen aan met de Romeinen. Laatstgenoemden wisten deze zoo lang te rekken totdat zij van alle overige tegenstanders bevrijd waren. Nog minder wilde *Antiochus* weten van den voorslag, om *Hannibal* aan het hoofd van zijn leger te plaatsen. Toen eindelijk de oorlog onvermijdelijk was, trok hij op het hulpgeschrei der Aetoliërs, die hem tot hun opgersten veldheer benoemden, met 10 000 man naar Griekenland (192), waar hij een groot aantal bondgenooten dacht te vinden. Vrees voor de Romeinen weerhield intusschen de meeste Grieksche staten van een verbond met Syrië, en koning *Philippus* zelfs koos de zijde der vijanden. *Antiochus* verzuimde het, zich door een snellen togt van de bergpassen naar Italië meester te maken. Nadat hij Chalcis op Euboea veroverd en Thessalië gedeeltelijk bezet had, betrok hij de winterkwartieren te Chalcis en gaf zich over aan ledigheid en weelde. Inmiddels naderde de consul *Acilius Glabrio*; het Syrische leger begaf zich naar Thermopilae, de Aetoliërs trokken naar Heraclea en Lamia. *Acilius* zond onder *M. Porcius Cato* eene krijgsbende uit, welke achter de bergpassen om de Syriërs in den rug viel. Deze namen de vlugt; de Koning bereikte Chalcis met naauwelijks 500 man, en de Aetoliërs gaven zich over aan de Romeinen. Daarna leed *Antiochus* in twee zeegevechten — bij Chios en Myonnesus — de nederlaag, werd door zijn bondgenoot, koning *Prusias* van Bithynië, verlaten, kon de landing van den consul *Lucius Scipio* in Azië niet beletten en zag zich genoodzaakt, om vrede te vragen. Toen *Scipio* den afstand van alle landen ten westen van den Taurus van hem vorderde, waagde *Antiochus* nog een veldslag, maar werd bij Magnésia aan den voet

van den berg Sipylus (190) geheel en al overwonnen. Het volgende jaar werd de vrede gesloten: *Antiochus* deed afstand van Klein-Azië tot aan den Taurus, betaalde 15000 talenten, moest zijne olifanten en oorlogschepen missen en 20 gijzelaars leveren, waaronder zich zijn zoon *Antiochus* bevond. Hij gaf aan *Hannibal* gelegenheid om te vlugten. Nu was de magt van *Antiochus* voor altijd vernietigd. Zelfs in zijne oostelijke gewesten bleef hij geen onafhankelijk gebieder, en in Armenië ontstonden uit de landvoogdijen 2 onafhankelijke rijken. Toen hij te Elymais den zonnetempel plunderde, om met den buit zijne schatting aan Rome te betalen, werd hij door de verbitterde bergbewoners vermoord (187 vóór Chr.).

Antiochus IV Epiphanes, den tweeden zoon van den voorgaande. Hij regeerde van 175 tot 163. Als knaap was hij gijzelaar te Rome totdat hij door *Demétrius*, den zoon van zijn broeder *Seleucus Nicator*, vervangen werd. Gedurende zijn terugtocht naar het vaderland werd laatstgenoemde vermoord. De moordenaar wilde zich meester maken van den troon, maar *Antiochus* verdreef hem met hulp van *Pergamus*. Hierna ondernam hij vier voorspoedige veldtogten (171 tot 166 vóór Chr.) tegen Egypte, om de gewesten Coelesyrië, Phoenicië en Palaestina, aan zijne zuster *Cleópatra* als bruidschat ten deele gevallen, te heroveren. Op zijn tweeden veldtocht, waarin hij een groot gedeelte van Egypte onderworpen en den koning *Ptolemaeus Philometor* gevangen genomen had, plunderde hij den tempel te Jeruzalem en joeg er vele ingezetenen over den kling. Na zijn vierden inval had hij door tusschenkomst der Romeinen Egypte moeten verlaten. Bij zijn terugkeer zond hij een talrijk leger naar Jeruzalem, vaardigde er een verbod uit tegen de Israëlietische godsdienst en bragt er de vereering van den Olympischen *Zeus* (Jupiter). Om die reden stonden de Joden op onder de *Maccabeën* (zie onder dit woord). Dit geschiedde in de jaren 167 tot 166 vóór Chr. Een paar jaar daarna ondernam *Antiochus* een togt naar de oostelijke gewesten en overleed in 163 na een mislukten aanslag op den zonnetempel te Elymais in Perzië.

Antiochus V Eupator, den zoon en opvolger van den voorgaande. Als knaap beklom hij den troon onder voogdijenschap van *Lysias*. Deze beiden waren met een leger zegevierend in Judéa doorgedrongen, toen zij het overlijden van *Antiochus IV* en de benoeming van *Philippus* tot zijn opvolger vernamen. Terstond sloot *Lysias* den vrede met Israël en keerde de wapenen tegen *Philippus*. Deze werd gevangen genomen en gedood. Thans echter verscheen *Demétrius*, de voormalige gijzelaar, maar nu door de Romeinen tot tegen-koning benoemd. Deze, de zoon van *Seleucus Nicator*, overwon *Lysias* en den jongen vorst en liet beiden om het leven brengen.

Antiochus VII Sidetes, alzoo genoemd naar Sida in Pamphilië, waar hij was opgevoed.

Hij was een jonger zoon van *Demétrius Soter*, een broeder van *Demétrius Nicator*. Hij huwde met *Cleópatra*, de weduwe van dezen laatste verdreef *Tryphon*, die zich van de heerschappij had meester gemaakt, en plaatste zich op den troon. Hij dwong den Maccabéschen vorst *Johannes*, om zich aan Syrië te onderwerpen en belegerde Jeruzalem. Uit vrees voor de Romeinen bewilligde hij in gematigde vredesvoorwaarden (132), waarbij de Israëlieten hunne staatsregeling en *Johannes* de vorstelijke magt behielden. Hij sneuvelde in een slag tegen de Parthen.

Antiochus VIII Gryphus, den tweeden zoon van *Demétrius Nicator*. Hij werd na den moord, aan zijn vader gepleegd, in een gedeelte van Syrië als koning erkend (123 tot 97 vóór Chr.), overwon zijn tegenstander *Alexander Zabina* en dwong zijne heerschzuchtige moeder *Cleópatra* het vergif te drinken, dat zij voor hem had gereed gemaakt, weshalve hij uit spotternij ook wel eens met den bijnaam *Philometor*, de moederlievende, bestempeld werd. Door zijn halven broeder *Antiochus Cyzicenus* werd hij beroofd van een gedeelte des rijks. De strijd, dien zij daarover voerden, duurde tot aan het tijdstip, waarop *Antiochus* werd vermoord (97 vóór Chr.).

Antiochus XIII Asiaticus, een zoon van *Antiochus X*. Deze beklom in het jaar 68 vóór Chr. den vaderlijken troon, maar werd 3 jaar later door *Pompéjus*, die Syrië in een Romeinsch wingewest herschiep, van zijne waardigheid beroofd. Hij behield waarschijnlijk enkel het kleine gewest Commagene, weshalve hij de *Asiatische* werd bijgenaamd. Hij is de laatste koning van Syrië en de eerste van Commagene van dien naam en ontving later van *Pompéjus* Seleucië en een gedeelte van Mesopotamië. Hij zond aan *Pompéjus* hulptroepen tegen *Caesar* en kwam tevens in vijandelijke aanraking met *Antonius*. Door *Octavianus* werd hij wegens sluipmoord, aan een afgezant gepleegd, opgeroepen naar Rome en hier ter dood gebragt (29 vóór Chr.). Twaalf jaren later stond Commagene onder het bestuur van een praetor, maar tijdens de regering van *Caligula* (38 na Chr.) ontving de kleinzoon van *Antiochus XIII* onder den naam van *Antiochus III* niet alleen het voorvaderlijk gebied, maar tevens een kustgewest in Cilicië. Deze werd opgevolgd door zijn zoon *Antiochus IV* (50 na Chr.), die van *Nero*, wegens den bijstand, aan dezen tegen de Parthen verstrekt, een gedeelte van Armenië verwierf. *Tacitus* noemt hem den rijkste der cijnsbare vorsten.

Antiochus Ascalonita was een academisch wijsgeer uit Ascalon, een leerling van *Philo*. Hij wordt wel eens aangemerkt als de stichter van eene afzonderlijke school, van de vijfde academie, omdat hij de academische wijsbegeerte poogde terug te brengen van hare sceptische rigting tot de leerstellingen der andere scholen. Een geschrift, door hem opgesteld en "Sosus" genaamd, had hierop betrekking, maar is verloren gegaan.

Antiocho is een klein eiland ten zuidwes-

4*

ten van het eiland Sardië en door middel van eene brug met dit laatste verbonden. Het is zeer vruchtbaar en telt 2200 inwoners. De Ouden noemden het *Enosis*.

Antiope was volgens sommigen eene dochter van *Nycteus* en volgens anderen van den riviergod *Asopus*. Van *Zeus* (Jupiter) ontving zij twee zonen *Amphion* en *Zethus*. Vervolgens huwde zij met *Epopeus*, koning van Sicyum. *Lycus*, de opvolger van *Nycteus*, voerde haar weg naar Thebe en liet haar door zijne gemalin *Dirce* mishandelen. Hare beide zonen namen wraak op deze vrouw (zie onder *Amphion*), maar *Antiope* werd na dien tijd door *Dionysus* met eene razernij bezocht, die haar door Griekenland deed rondzwerven. Eindelijk wist *Phocus* haar te genezen. Zij werd zijne gemalin en rust met dezen in hetzelfde graf.

Eene andere *Antiope* was eene dochter van *Ares* (Mars) en *Otrera* en eene zuster van *Hippolytus*. Zij werd door *Theseus* geschaakt en had van dezen een zoon, die *Hippolytus* of *Demophoon* werd genaamd. Bij den inval der Amazonen in Attica streed en sneuvelde zij aan de zijde van *Theseus*.

Antioquia, een der Vereenigde Staten van Columbia in Zuid-Amerika, ontstond in 1857 uit de provinciën Antioquia, Cordova en Medellin der republiek Nieuw-Granada. Die staat grenst ten westen aan Cauca, ten noorden aan Bolivar, ten oosten aan Bolivar, Santander en Cundinamarca, en ten zuiden aan Cundinamarca en Cauca. Hij bevat het noordelijk gedeelte van het Cauca-dal benevens de westelijke en centrale Cordilleras van Nieuw-Granada. Zijne oppervlakte is meerendeels bergachtig, hoewel geen berg er hooger is dan 2800 Ned. el. Er zijn weinig vruchtbare dalen, maar vele en rijke mijnen. Een groot gedeelte van den bodem is er met oorspronkelijke wouden bedekt. Het aantal inwoners is er ruim 300 000, die zich meestal met mijnontginning bezig houden. De hoofdstad is Medellin (zie onder dezen naam), en ten noordwesten van deze ligt de stad Santa Fé de Antioquia (6° 30' N.B., 58° 11' W.L.) ter hoogte van 500 Ned. el boven de oppervlakte der zee in eene dalkloof aan den oever der Rio Tonuzco. Zij telt 9000 inwoners.

Antiparos is een klein eiland in de Egeïsche zee. Het behoort tot de Cycladen en is door eene zeer smalle straat van Paros (zie onder dezen naam) gescheiden en behoort met dit eiland tot de Grieksche provincie Naxos. Het is $\frac{1}{2}$ □ geogr. mijl groot en bezit een dorp van denzelfden naam met eene kleine haven en 800 inwoners. De voortbrengselen zijn er wijn en katoen, die er worden uitgevoerd, graan en groenten voor eigen gebruik en overvloed van visch. De veeteelt bepaalt er zich tot eenige geiten. Het was bij de Ouden bekend onder den naam van Oliaros of Olearos en werd door hen beschouwd als de geboorteplaats van de twee meestberoemde beeldhouwers van Athene *Phidias* en *Praxiteles*. In lateren tijd is Antiparos beroemd geworden wegens zijne prachtige grot,

die in de dagen der Oudheid onbekend was. Die grot is er gevormd in het kalkgesteente, en men vindt haren ingang aan de zijde van den berg in de gedaante van een natuurlijk zuilengang, welke door kolommen van stalactieten of druipsteenvormingen in twee gangen is verdeeld. Met touwen en langs ladders bereikt men, over afgronden heen, het eerste ruime gewelf, welks prachtige, roodgespikkelde wanden zoo hoog zijn, dat het oog bij den fakkelglans, niet dan met moeite tot het welfsel kan doordringen. De bodem bestaat er uit week, los, grijskleurig kalkgruis, waarin ammonieten en andere schelpen gevonden worden. Groote massas kalksinter verheffen er zich boven den grond en vertoonen er zich in allerlei vormen. De wandeling door den verderen doolhof van gangen en gewelven is zeer moeilijk, daar men op vele plaatsen kruipen moet. Ter diepte van 300 Ned. el beneden den ingang bereikt men de laatste groote ruimte. Hier ontwaart men eene indrukwekkende zaal, die 116 Ned. el lang, bijna even zoo breed en 60 Ned. el hoog is. Zij overtreft in afmetingen de St. Pieterskerk te Rome, en hare wanden zijn met schitterend wit marmer bedekt. Van het fraaije zoldergewelf daalt het Parisch marmer met reusachtige massas naar beneden; deze vereenigen zich met marmeren festoenen en verblinden het oog door haren sneeuwitten glans. Men ziet er de fraaiste arabesken langs de wanden geslingerd of van de eene zuil naar de andere geleid, terwijl er zich blinkende marmeren platen als tafels verheffen, van welke sommige door de hand der natuur gepolijst of met vonkelende kristallen bestrooid zijn. Op den heuvelachtigen grond verrijzen er marmeren bloemen en struiken ter hoogte van 1 tot 3 Ned. el, met de sierlijkste takken en ranken getooid. Langs het onderste gedeelte der wanden vindt men ovale nissen of kleine grotten van schitterend marmer. Zij gelijken op kleine kapellen, en sommige zijn zelfs door wit marmeren gordijnen van de hoofdruimte gescheiden. Het beschouwen van dezen verwonderlijken tempel belooft allezijs de moeite van den togt.

Antipater, de veldheer en staatsminister van *Philippus* van Macedonië, de zoon van *Iolaus*, de vriend en leerling van *Aristoteles*, was een geleerd en bekwaam man, zooals blijkt uit het gezegde van koning *Philippus*: "Ik heb dezen nacht gerust geslapen; immers voor Macedonië werd gezorgd, want *Antipater* waakte." Terwijl *Alexander* in Azië het Perzische rijk deed bezwijken, hield *Antipater*, als zijn stadhouder, de oproerige Thraciërs in toom, alsook de Grieken, en versloeg *Agis II*, koning van Sparta, bij Megalopolis. Zijn twist met de moeder van *Alexander*, met de listige *Olympias*, was oorzaak, dat de Koning kort voor zijn dood hem naar Azië riep en *Craterus* als stadhouder naar Macedonië zond. Na den dood van *Alexander* verwierven *Antipater* en *Craterus* het gemeenschappelijk bewind over de Europeïsche gewesten van het Macedonische rijk met uit-

zondering van Thracië, hetwelk aan *Lysimachus* ten deel viel. Na den dood van *Perdiccas* werd hij tot algemeen rijksbestuurder benoemd, en hij overleed in 319 vóór Chr. in hoogen ouderdom, nadat hij, met voorbijgaan van zijn zoon *Cassander*, *Polysperchon* tot zijn opvolger had benoemd. Zijn kleinzoon, desgelijks *Antipater* genoemd en de laatste van zijn geslacht, werd op bevel van *Lysimachus* ter dood gebragt.

Antipathie is een Grieksch woord, hetwelk afkeer of tegenzin beteekent. Het staat tegenover *sympathie* (zie onder dit woord). De onaangename gewaarwording, die wij met den naam van antipathie bestempelen, ontstaat door voorstellingen, die in ons binnenste oprijzen en waarvan wij ons geene bepaalde rekenschap kunnen geven, of door sommige voorwerpen der buitenwereld en door waarnemingen. Zij verwekt eene onwillekeurige poging om dat alles van ons te verwijderen of te ontvlugten. Zulke antipathieën kunnen aangeboren of aangewaaid wezen en zijn zeer verschillend van kracht. De aangeborene of natuurlijke zijn vaak onoverwinnelijk en sterker dan de rede. Ook bij de dieren vindt men antipathie — veelal tegen datgene, hetwelk schadelijk of gevaarlijk voor hen is. Bij de menschen zijn buitengewone antipathieën veelal de voorboden of de kenteekenen van een ziekelijken toestand en als zoodanig voor den opmerkzamen geneesheer zeker van het grootste belang.

Antiphanes was een Grieksch dichter. Hij werd in 406 vóór Chr. te Rhodus geboren en schreef honderde blijspelen, van welke echter slechts fragmenten zijn bewaard gebleven. Zij verheffen zich niet boven het middelmatige.

Antiphilus, een beroemd schilder uit den tijd van *Apelles* (330 vóór Chr.), was een Griek van afkomst en een Egyptenaar van geboorte. *Quintilianus* noemt hem een der 7 groote schilders uit den bloeitijd der Griekse kunst, en sommige zijner schilderstukken, waarvan alleen de beschrijving is overgebleven, werden algemeen geroemd. Hij lasterde *Apelles* door dezen te beschuldigen van verraad en werd met levenslange slavernij gestraft.

Ook een uitstekend bouwkundige der Oudheid droeg den naam van *Antiphilus*.

Antiphlogistica of ontstekingswerende middelen zijn zoodanige, die bij ontsteking eene weldadige werking hebben, zooals koude wasschingen, omslagen en baden, plantaardig voedsel, plantenzuren, — voorts die, welke de prikkelbaarheid der zenuwen verminderen, zooals digitalis, belladonna, opium enz. alsmede het afnemen van bloed door aderlating of door bloedzuigers. De *antiphlogistische methode* of de geneeswijz door ontstekingswerende middelen, die men voorheen volgde, is thans in vele opzichten gewijzigd.

Antiphlogistische leer (De) is de door *Lavoisier* ingevoerde beschouwing over de verbranding, in tegenstelling van de leer van *Stahl*. Deze nam aan, dat bij de verbranding

uit de brandstof iets ontweek, het *phlogiston*; *Lavoisier* bewees, dat bij de verbranding zuurstof wordt opgenomen.

Antiphon, de eerste der tien groote Attische redenaars, werd geboren te Rhamnus in het jaar 480 vóór Chr. Hij was de zoon en de leerling van den sophist *Sophilius* en de leermeester van den geschiedschrijver *Thucydides*. Hij onderscheidde zich van de vroegere redenaars doordien hij de welsprekendheid op het ruime staatstoneel overbragt, zoodat hij als de schepper der staatkundige welsprekendheid wordt aangemerkt. Van zijne 60 redevoeringen zijn 17 tot ons gekomen en in de verzamelingen van *Oratores Graeci* bij herhaling uitgegeven. In den Peloponnesischen oorlog stond *Antiphon* meermalen aan het hoofd van het leger te land en ter zee en hij liet zich zoo sterk in met de staatkundige bemoeijingen der aristocratie, dat zijne vijanden op hem de verdenking wisten te werpen van hoog verraad of van verzet tegen de bovendrijvende partij. Ten gevolge daarvan werd hij ter dood veroordeeld (411 vóór Chr.).

Een andere *Antiphon* verkeerde aan het hof van den ouderen *Dionysius* te Syracuse en haalde zich het doodvonnis op den hals doordien hij zonder schroom aanmerkingen maakte op de slechte treurspelen van dien tyran.

Antiphonie is een woord, hetwelk eigenlijk *tegenstem* beteekent. Aanvankelijk werd er een gezang door aangeduid, dat door eene hooge vrouwenstem en eene lage mannenstem zoodanig gezongen werd, dat beider toonen, — de stem en de tegenstem — steeds een octaaf verschilden. Voorts beteekent antiphonie een *beurtgezag*, welks coupletten — strophe en antistrophe in het Grieksche treurspel — bij afwisseling door een koor werden gezongen. Dit geschiedde bij de Bacchusfeesten en ook bij het psalmgezag der Israëlitische eeredienst. Van deze laatste is de antiphonie overgegaan in de Christelijke kerk — eerst in de Oostersche, waar zij in de 1ste eeuw door *Ignatius*, bisschop van Antiochia, en vervolgens in de Westersche, waar zij in de 2de eeuw door *Ambrosius*, bisschop van Milaan, is ingevoerd. Het beurtgezag kwam in de dagen van *Constantijn de Groote* door middel der monniken *Flavianus* en *Diodorus* uit Antiochia naar Griekenland.

Grooter gewigt erlangde de antiphonie door *Gregorius de Groote* (+ 604), den hervormer der Christelijke eeredienst. Deze verdeelde de kerkelijke gezangen in zoodanige, die door den priester of de priesters, die door het koor en die door het volk werden gezongen. De antiphonie werd voorgedragen door het geheele koor, onmiddellijk vóór en na elken psalm, zij moest het hoofdkenbeeld van dezen bevatten en de aanwezigen op de voorlezing des Bijbels voorbereiden of de waarheid daarvan bevestigen. Het werk, dat *Gregorius* daarover vervaardigd heeft en den naam draagt van "Liber antiphonarius", is in zijne oorspronkelijke gedaante niet bewaard gebleven; het boek, dat wij onder dien titel kennen,

bevat vele toevoegselen van lateren tijd. — Voorts heeft het woord *antiphonie* nog andere beteekenissen: men geeft dien naam aan het kerkelijk beurtgezag in het algemeen, hetwelk eigenlijk "responsorium" moest heeten, namelijk het zingen van korte bijbelplaatsen door den geestelijke met een tegenzang van het koor. Ook die bijbelplaatsen zelve worden in de R. Katholieke kerk wel eens antiphonieën genoemd. In de Episcopale kerk geeft men den naam van antiphon of anthem aan eene soort van gezang, waarbij eenige spreuken, door vrouwenstemmen gezongen, door de geheele gemeente worden beantwoord. *Händel* heeft onderscheidene antiphonieën gecomponeerd.

Antiphrasis (De) is eene redekunstige figuur, waardoor men juist het tegendeel te kennen geeft van 't geen het woord eigenlijk beteekent. Ook geeft men dien naam aan een volzin, waarin aan een voorwerp eene eigenschap wordt toegekend, die het uit den aard der zaak niet bezit, bijvoorbeeld, wanneer men een *Medusa*-hoofd bevallig noemt. Hier toe behooren ook de bespottelijke afleidingen die wel eens gemaakt worden, zooals die van *lucus* (woud) van *non lucere* (geen licht geven). Ook noemt men antiphrasis eene spraakwending, waarbij men juist datgene zegt, wat men voorgeeft te willen verzwijgen. Zij is een sterk wapen in de hand der ironie.

Antipoden is een woord van Griekschen oorsprong, hetwelk *tegenvoetters* beteekent. Ieder punt op de oppervlakte der aarde bezit drie tegenovergestelde punten. Eén van deze ligt op denzelfden breedtegraad 180° van het aangenomen punt verwijderd. De menschen, die er leven, zijn *omwoners* (perioeci). Zij hebben met die van het aangenomen punt dezelfde jaargetijden, dezelfde lengten van dagen en nachten, maar tegenovergestelde tijden van dag en nacht. Een tweede punt ligt met het aangenomene op denzelfden middagcirkel en op denzelfden breedtegraad maar aan de andere zijde van den evenaar. Zijne bewoners noemt men in vergelijking met die van het aangenomen punt *tegenwoners* (antoeici). Beiden hebben dag en nacht op dezelfde tijden, maar met tegenovergestelde lengten en jaargetijden. Het derde punt ligt ter plaatse, waar de lijn, door het aangenomen punt en door het middelpunt van den aardbol gaande, aan de tegenovergestelde zijde de oppervlakte der aarde ontmoet. Hier wonen de *antipoden* of *tegenvoetters*. Zij hebben op verschillende tijden dag en nacht, gelijke maar tegenovergestelde breedtegraden, alsmede tegenovergestelde seizoenen. Onze omwoners leven in de wouden van Noord-Amerika, onze tegenwoners in het zuiden van Afrika, en onze tegenvoetters op de Zuidzee-eilanden. Onze afstand van deze in de rechte lijn is 1720 geogr. mijlen en langs de oppervlakte 2700 geogr. mijlen. De bewoners van den evenaar hebben geene tegenwoners, en hunne omwoners zijne tegelijk hunne tegenvoetters. Die der polen hebben geene omwoners en geene andere tegenwoners en tegenvoetters dan elkander. De antipode van het vaste land is

doorgaans geen vast land, maar water. Tegenover de Oude wereld en een gedeelte van Zuid-Amerika ligt de Grootte Oceaan en de zuidelijke IJszee, — tegenover Noord-Amerika de Indische zee en een ander gedeelte der zuidelijke IJszee, — en tegenover Nieuw-Holland de Atlantische Oceaan. Merkwaardig is deze antipodie van land en water op onze aarde. In het midden van het waterhalfond ligt ongeveer de zuidelijkste eilandengroep van Australië, en in het ronde ziet men de kusten en uithoeken der vaste landen. Wij daarentegen vormen met ons Vaderland en omliggende gewesten het midden van het landhalfond. Op dit laatste bevinden zich de uitgestrekte vaste landen, terwijl in het eerste het land in de gedaante van eilanden is verstrooid. De bestaande verdeling van land en water heeft een belangrijken invloed op het klimaat, op den loop der isothermen, op de vruchtbaarheid van den bodem, op het planten- en dierenrijk en op de gesteldheid der inwoners.

Antiqua is de naam van eene staande lettersoort, die in Frankrijk *romain* wordt genoemd. In de beide eerste eeuwen na de uitvinding der boekdrukkunst gebruikte men de Gothische letter, de gewone schrijffletter der monniken. De eerste poging, om tot de afgeronde antiqua over te gaan, vinden wij in een *Lactantius*, die in 1465 uit de drukkerij van het klooster Subiaco bij Rome in het licht verscheen, en die letter vertoont zich reeds in haren bekenden vorm in een *Quintilianus*, uitgegeven in 1470 door den boekdrukker *Jenson* te Venetië. De latere verbeteringen van *Manutius* de Oudere waren van weinig belang. Gedurende drie eeuwen behield de antiqua hare gedaante en werd vervolgens door *Didot* de Oudere aanmerkelijk verfraaid. In den laatsten tijd hebben vooral de Engelsche lettergieters haar een bevalliger vorm gegeven. De grootte dezer letter is zeer verschillend.

Antiquarius was bij de Romeinen een geleerde, die zich gaarne van verouderde uitdrukkingen bediende, en in de middeleeuwen een afschrijver van boeken; nog later gaf men dien naam aan den verzamelaar van oudheden, en in onzen tijd spreekt men van een antiquarischen boekhandel, waarin zoodanige werken voorkomen, die reeds lang uitverkocht of althans als nieuw niet meer te verkrijgen zijn. Intusschen zijn er ook veelal nieuwe werken tegen verminderde prijzen in voorraad, en een handel in oude gegraveerde platen en in handschriften is er doorgaans mede verbonden. Eigenaars van zulk een antiquarischen boekhandel verspreiden catalogussen van 't geen bij hen aanwezig is, met de opgave der prijzen en doorgaans met eene beschrijving der merkwaardigste boeken. Voornamelijk antiquarische boekkerijen vindt men in ons land bij *F. Muller* te Amsterdam en bij *Nijhof* te 's Hage; voorts buiten 's lands bij *T. O. Weigel* en bij *F. A. Brockhaus* te Leipzig, bij *Weber* te Berlijn, bij *Schmidt* te Halle, bij *Techener* en bij *Aubry* te Parijs, en vooral bij *Bohn* te Londen.

Antiquiteiten, zie *Oudheden*.

Antirenters is de naam van eene staatkundige partij in New-York. Deze bestrijdt er de overblijfselen van het leenstelsel, dat er weleer door de Nederlanders — de stichters van New-York — is ingevoerd. Onze vaders hebben er uitgebreide gronden aan de Hudson-rivier ten gebuike gegeven aan kolonisten tegen betaling van erfpacht of erffrenten en tegen het bewijzen van allerlei heeren-diensten. Die toestand was weinig in overeenstemming met dien van het republikeinsche Noord-Amerika, zoodat er weldra tegen de rentmeesters geweld werd gepleegd. Dit kon de Staat niet gedoogen. Langzamerhand echter ontstond er de partij der antirenters, die door haren invloed op de keuze der staatsambtenaren het onbillijke van die oude instelling wist weg te nemen.

Anti-révolutionnaire is de naam eener partij, die zich, vooral in de laatste veertig jaren, ten doel stelt, om zoowel op staatkundig als kerkelijk gebied het beginsel der *révolution*, althans zooals zij zich dit voorstelt, te bestrijden.

Op staatkundig gebied noemt zij zich in de eerste plaats *anti-révolutionnaire*. Op kerkelijk gebied eigent zij zich den naam van *confessioneel* toe; ook heet ze op dit gebied *orthodox*. Dit onderscheid in namen geeft evenwel geen verschil in beginsel te kennen.

Deze partij bestaat op staatkundig gebied in Zwitserland, Frankrijk, Duitschland en Nederland. In de beide laatste landen hebben *Hengstenberg*, *Stahl* en *Groen van Prinsterer* hare beginselen voorgestaan door woord en geschrift en getracht om ze bij de inrigting en het bestuur van den Staat in werking te brengen. *Guizot* en *Vinet* beoogden hetzelfde in Frankrijk.

Zij ontleent haren oorsprong, volgens de getuigenis van een harer uitstekendste woordvoerders, aan de begeerte van een groot deel van ieder der genoemde volken, om den geest der omwenteling, zooals deze zich heeft geopenbaard in 1789 en daarna in 1830 en 1848, tegen te werken en, als ware het, krachteloos te maken. Zij stelt zich dien geest aldus voor: "Het hoofdbeginsel der *révolution* is het *ongeloof*", het stellen van de rede, den wil des menschen in de plaats van en zelfs boven de waarheid van God, zooals die in den Bijbel is geopenbaard; de ontkenning dus van het gezag van God in de dingen dezer wereld en de verheffing ten troon van de souvereiniteit der rede en van den wil van het individu. Zij beweert, dat de omwenteling gebroken heeft met de godsdienst en de Kerk; omdat, volgens haar, de Kerk en zelfs de Staat moet steunen op het onwrikbaar geloof aan de grondwaarheden, aan de hooflleerstellingen der Protestantsche kerk.

Zij schrijft aan de miskenning van deze leerstellingen het mislukken toe van elke omwenteling. Daarin zou de reden gelegen zijn, waarom nooit de beginselen, bij eene omwenteling op den voorgrond gesteld, volledige toepassing vonden, maar integendeel

telkens de reactie optrad en het militaire despotismus te hulp riep, om het aangevangen werk der omwenteling te vernietigen.

De *révolutionnaire* geest, onmiskenbaar die der negentiende eeuw, maakt zich volgens haar schuldig aan menschvergoding, aan ontkenning van God en Godsdienstzin, en geeft de teugels van het bewind in handen van den algemeenen wil, dat is aan den wil der meerderheid, zooals deze zich openbaart in de volksvertegenwoordigingen. Tegen de werken van dien geest wil zij een dam stellen; geene *tegen-révolution* wenscht zij, maar het *tegenovergestelde* der *révolution*. Zij meent dit te vinden in de zuivere en volledige toepassing op elk gebied van Gods woord; in zoverre verdedigt zij de handhaving van het Goddelijk regt (droit divin). Zij wenscht wel mede te werken tot het groote werk dezer eeuw: de scheiding van Kerk en Staat; zij begeert geen invloed van eene Kerk op den gang der Staatszaken (*theocratie*); maar zij wil geen Staat zonder Godsdienst, en wel bepaald een Staat ondergeschikt aan de beginselen der Christelijk-Protestantsche Kerk.

Op het gebied der Kerk verwerpt zij de inmenging der Staatsmagt. Iedere gezindte moet volkomen vrij zijn in het koesteren en openlijk belijden harer overtuigingen; vrijheid en zelfstandigheid moet voor ieder bestaan in het behartigen harer belangen en het beheeren harer bezittingen.

Het volksonderwijs moet volgens haar inzien in de eerste plaats en voornamelijk tevertrouwd worden aan de Kerk, omdat de waarheden van de Godsdienst het begin en de oorsprong dienen te zijn van alle kennis. De openbare Staatsschool, zooals die hier te lande sinds 1857 bestaat, is in haar oog een verkrachting van het Godsdienstig gevoel van een groot deel der Natie, juist omdat de grondwaarheden der Godsdienst aldaar niet onderwezen worden, maar het Christendom er boven geloofsverdeeldheid wordt gesteld.

Hun hoofdstreven op parlementair gebied is tegenwoordig, om de openbare staatsschool te doen vervangen door bijzondere (secte-)scholen.

De *anti-révolutionnaire* partij kan zich zeer wel vereenigen met den constitutionélen regeringsvorm; zij hecht niet aan een bepaalden vorm in de oefening van het gezag; toch vermeent zij, dat de vorsten hun gezag ontleenen aan het Hoogste gezag, dat van God, dat de medewerking van het volk aan de regering nuttig, zelfs onmisbaar is; maar bij alles moet de hoofdgedachte deze zijn: niet de wil der menschen, maar die van het Opperwezen moet den gang der zaken in den Staat regelen. De constitutionéle koning, mag niet de speelpop worden van de staatkundige partij, die voor zekeren tijd den bontvontoon in het parlement voert, hij dient zijne zelfstandigheid te bewaren, ook tegenover den wil eener meerderheid, — een beginsel, dat volgens haar gevoelen in den laatsten tijd, tegen den geest der grondwet, meermalen is geschonden. Zij verwerpt in de toepassing van de constitutionéle begin-

selen, zooals die in onze Grondwet speciaal zijn neêrgelegd, het bondgenootschap met alle andere staatkundige partijen: dat met de conservatieven, omdat deze eigenlijk een onderdeel uitmaken van de liberalen, omdat door hen openlijk het beginsel der révolutie wordt gehuldigd en in werking gebragt. Zij versmaadt de hulp der ultramontanen, omdat ook hunne fout daarin bestaat, dat zij de uitspraken van menschen gelijkstellen met den geopenbaarden wil van God.

Evenmin verdedigt zij het hardnekkig vasthouden aan de knellende, verouderde vormen der strenge orthodoxie. De hoofdgedachte, die ten grondslag ligt bij deze partij en haar scheidt van de overige staatkundige en kerkelijke rigtingen, bestaat in hare bijzondere beschouwing van de wereld en van de verhouding van God tot die wereld. Zij eischt het onvoorwaardelijk geloof aan de leerstellingen, vervat in den Heidelbergischen Catechismus, en wil deze leer toegepast hebben in Staat, Kerk en School. Zij denkt door de verbreiding van deze gedachte het ongeloof in elken vorm te keer te gaan en aldus het heil van het menschdom het best te behartigen. De geest der 19de eeuw, het liberalismus, leidt tot het ongeloof. Die geest verdrukt de betergezinde geloovige minderheid, hij vernietigt de zelfstandigheid van het individu door ze ondergeschikt te maken aan de meening der tyrannieke meerderheid.

In de Nederlandsche volksvertegenwoordiging worden weinig aanhangers der zuivere anti-révolutionnaire partij gevonden. Buiten het Parlement vindt zij den meesten bijval onder de lagere volksklassen (het volk achter de kiezers), en eenige aanhangers telt zij in de aristocratische kringen des lands. Haar werkelijke invloed op den gang der staatszaken is tot nu toe niet van groote beteekenis.

Antirrhinum of *kalfsnuif* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Leeuwenbekachtigen. Het onderscheidt zich door een 5-deelige kelk, door eene ongespoorde, gemaskerde bloemkroon met eene opgeblazene buis, door eene 3-lobbige onder- en 2-lobbige bovenlip met 4 tweemagtige meeldraden en 1 stamper, die in eene met 3 poriën voorziene doosvrucht verandert. In ons Vaderland, vooral in Gelderland, vindt men de *kleine kalfsnuif* (*A. Orontium*) met lange en smalle kelkslippen en okselstandige bloemen; — voorts de *grootte kalfsnuif* (*A. majus*), welke ongeveer 3 Ned. palm hoog wordt, tegenoverstaande lancetvormige bladen en fraaije licht- en donkerpurperkleurige, zelden witte bloemen (met breede en stompe slippen) in trossen draagt. Van deze laatste plant hebben de bloemkweekers een groot aantal prachtige verscheidenheden getrokken, wier bloemen zich door donker- en lichtroode, scharlaken-, vuur- en bloedroode en tweekleurige bloembladen onderscheiden (*A. sanguineum*, *fulgidum*, *bicolor* enz.). Men vermenigvuldigt ze door stekken; wanneer men een rond of langwerpighoudend bed er mede plant, ziet men ze bijna den geheelen zomer in bloei. Onder de buitenlandse soorten vindt

men schoone sierplanten, zooals *A. asarina* L., *A. sempervirens* L., *A. siculum* L. enz.

Antisabbathariërs of tegenstanders van den sabbath waren in de oude Christelijke kerk de zoodanigen, die den Israëlietischen sabbath niet wilden vieren. Zij stonden tegenover de Christenen uit de Joden, die met andere Mozaïsche instellingen ook de sabbathviering handhaafden. In lateren tijd heeft men dien naam ook gegeven aan eene kerkelijke partij in Engeland, die van de zondagsviering niets wil weten, omdat de Christenen aan den Israëlietischen sabbath niet gebonden zijn en de zondag als kerkelijke rustdag niet door Christus is voorgeschreven. Zie voorts op *sabbath* en op *zondagsviering*.

Antiscii of *tweeschaduwigen* is een naam, die gegeven wordt aan de bewoners der keerkringslanden, omdat hunne schaduw zich, op verschillende tijden, zoowel naar het zuiden als naar het noorden uitstrekt.

Antiscorbutische middelen zijn in de eerste plaats middelen, waardoor men scorbut of scheurbuik zoekt te voorkomen. Zij zijn vooral op langdurige zeereizen van groot belang. Tot die middelen rekent men versch vleesch; melk en verse groenten, vooral lepelblad, kers, zuring, zuurkool, latuw enz. Men drinkt daarbij goed bier, melk, wijn, koffij en thee, zorg voor eene drooge kleding, voor zindelijkheid en voor eene behoorlijke luchtverversching. In de tweede plaats geeft men dien naam aan middelen, die ter geneezing van scheurbuik moeten dienen. Men raadplege het artikel *scheurbuik*.

Antiseptische middelen of bederfwerende middelen zijn zoodanige, die tegenstand bieden aan de verrotting van plantaardige en dierlijke zelfstandigheden. Zij worden gebruikt bij het looijen, balsemen, onder de pekelen zetten enz., terwijl tevens de koude, wering van de zuurstof des dampkrings, de droogte, het looijen door middel van looizuren of metaalzouten, neêrslag van eiwit door hitte of creosot en creosothoudende vloeistoffen (houtazijn), alcohol, aetherische oliën en harsen, die dergelijke oliën bevatten, als zoodanig te pas komen. Ook in de geneeskunde worden zij aangewend. Hier dienen zij om kwalijkriekende en schadelijke uitwasemingen te verminderen of weg te nemen en de ophooping van smetstoffen te verhinderen. Zij bestaan in luchtverversching, in eene beroeking van ongezonde vertrekken met chloor en chloorzouten, met salpeterig en zwavelig zuur, en in het gebruik van ijzervitriool, salpeter- en azijnzuur lood en kool. Wanneer zich bij eene ziekte eene ontbinding van het bloed vertoont, dan worden versterkende en opwekkende middelen, zooals kina met mineraalzuuren, chloorwater, aluin enz. aangewend, — voorts wasschingen met wijnazijn en met geestrijke vochten enz.

Antispasmodische middelen of krampstillende middelen zijn die, welke de eigenschap bezitten, om krampachtige pijnen tot bedaren te brengen. Zij zijn meestal van verdovenden (narcotischen) aard, zooals

opium, laudanum (of eenig opiumhoudend praeparaat), chloroform, belladonna, enz.

Antisthenes, een Atheensch wijsgeer, de stichter der Cynische school (zie op dat artikel), was eerst een leerling van *Gorgias* en vervolgens een leerling en vriend van *Socrates*. Hij leefde omtrent het jaar 380 vóór Chr. en betoonde zich, zonder de bespiegeling geheel en al te laten varen, een voorstander van de praktische rigting der Socratische wijsbegeerte. Hij is met *Socrates* van meening, dat de deugd het hoogste doel, de ware bestemming en het wezenlijk geluk van den mensch uitmaakt. Hij beschouwt, evenals *Socrates*, het streven om al zijne behoeften zooveel mogelijk te beperken, als de naaste weg tot de deugd en als de bron des heils. De toepassing dezer leer werd echter door hem op eene ongerijmde wijze overdreven. Hij verkondigde de stelling: "Het gelukkigst is degene, die het minst noodig heeft," en hield er geen ander gewaad op na dan een ouden mantel, geen ander eigendom dan een houten beker, een zak en een knoestigen stok, terwijl hij zijn haar en baard liet groeijen, op den grond zijne nachtrust nam en aan de gebruikelijke vormen der samenleving zich weinig stoorde. Als bespiegeld godgeleerde onderscheidde *Antisthenes* het veelgodelendom des volks van de leer van den éénen God, waarvan hij zelf een voorstander was. Als bovennatuurkundige behoorde hij tot de twijfelaars (sceptici) en beweerde onder anderen, dat men niet het wezen der dingen, maar alleen hunne onderlinge verhouding kan doorgronden, en dat alleen zulke uitspraken volkomen zeker zijn, die zich onderscheiden door eenheid van subject en praedicaat (onderwerp en gezegde), bijvoorbeeld: een mensch is een mensch, goed is goed. Zijne talrijke geschriften, waarbij zich een werk bevond, "Sathon" genaamd, hetwelk gerigt was tegen *Plato*, wien hij niet lijdend mogt, terwijl hij met *Xenophon* zeer bevriend was, zijn verloren gegaan. Een paar redevoeringen en een brief zijn wel is waar met den naam van *Antisthenes* uitgegeven, maar door bevoegde beoordeelaars onecht verklaard.

Antistrophe, zie *Strophe*.

Antithese of tegenstelling is eene rhetorische figuur, bestaande uit twee stellingen, die elkander vernietigen, of uit twee woorden die eene strijdige betekenis hebben. Zulk eene figuur geeft dikwijls helderheid aan het betoog en heeft wel eens door hare schijnbare ongerijmdheid eene boeiende kracht. Dergelijke tegenstellingen gebruikt men, wanneer men spreekt van een beschaafden barbaar en van eene bevallige furie. Eene zeer bekende antithese is die van *Lessing*, van een boek betuigende: "Het bevat veel goeds en veel nieuws, maar het is jammer, dat het goede niet nieuw en het nieuwe niet goed is."

Antitrinitariërs of tegenstanders van de leer der drieënheden, zie *Unitariërs*.

Antium is eene zeer oude stad in Latium, gelegen op eene rotsachtige landtong, die zich ver uitstrekt in de Tuscische zee. Vol-

gens de sage is zij gesticht door een zoon van *Odysseus* (Ulysses) en *Circé*. Aanvankelijk was zij de verblijfplaats van Tyrreense zeerovers, terwijl er ook in lateren tijd vele rofschepen te huis behoorden. Zij werd in het jaar 468 vóór Chr. door de Romeinen ingenomen en als eene veroverde stad behandeld. De Romeinse volkplanting, die er achterbleef, betoonde zich weldra vijandig jegens Rome, zoodat Antium in 338 vóór Chr. ten tweedenmale ingenomen en van nieuwe kolonisten voorzien werd. Langzamerhand bereikte de stad haren hoogsten bloei, welke tot aan het tijdperk der keizers voortdurde. *Nero*, die, even als zijn voorganger *Caligula*, hier het levenslicht aanschouwde, deed er de haven herstellen en versierde haar met tempels en paleizen. In lateren tijd hebben vooral de invallen der Saracenen haar vernield. Nadat Paus *Alexander VI* de haven had laten dempen, werd deze in de 17de eeuw gedeeltelijk weder geopend, en aan haren oever verrees het dorp Porto d'Anzio. Prachtige bouwvallen, zooals die van het paleis van *Nero* enz., wijzen ons op de voormalige grootheid der stad. Van den weleer beroemden tempel van Fortuna zijn slechts eenige puinhoopen overgebleven, maar des te merkwaardiger zijn bij het naburig dorp Nettuno de onder het zeewater bedolven overblijfselen van een tempel van *Neptunus*. Te Antium zijn de meestberoemde kunstgewrochten der Oudheid, zooals de *Apollo* van Belvédère, de zwaardvechter van het paleis Borghese enz., opgedolven.

Antoine (Jaques Denis), een beroemd Fransch bouwkundige, werd in 1773 te Parijs geboren. Hij heeft in zijne geboortestad onderscheidene gebouwen verbeterd of gesticht. Onder laatstbedoelden behoort de Munt. Te Madrid heeft hij een paleis, te Bern eene munt en elders andere fraaije bouwgewrochten doen verrijzen. Hij overleed in 1801.

Antoinette, koningin van Frankrijk, gemalin van Lodewijk XVI, zie *Marie Antoinette*.

Antommarchi (Francesco), geneesheer van *Napoleon I* op St. Helena, was een geboren Corsikaan en sedert 1812 prosector aan het hospitaal Santa Maria te Florence. In het jaar 1818 werd hij door den Cardinaal *Fesch*, in naam van *Napoleons* moeder, overgehaald om zich naar St. Helena te begeven en er geneeskundige hulp te verschaffen aan den Keizer. Deze ontving hem met onverbloemd wantrouwen, doch hij wist weldra de gunst van den veroveraar te verwerven, zoodat hem in diens testament eene som van 100 000 francs werd toegekend. Na den dood des Keizers begaf hij zich naar Parijs, waar hij het gretig verslonden boek "De laatste oogenblikken van *Napoleon* (Les derniers moments de Napoléon, 2 vol., Paris, 1825)" uitgaf. Bij zijn voornemen om groote ontleedkundige platen — een nagelaten werk van *Mascagni* — uit te geven, moest hij met de erfgenamen van dezen een proces voeren, dat ten zijnen nadeele werd beslist. Gedurende

den Poolschen opstand belastte hij zich met de regeling der geneeskundige dienst te Warschau, maar keerde weldra terug naar Parijs. Tegen het einde van 1831 begaf hij zich naar Italië en later naar West-Indië, waar hij in 1838 op het eiland Cuba overleed.

Anton. Tot de vorstelijke personen, die dezen of dergelijken naam gedragen hebben, behooren:

Anton of Antoine van Bourbon, koning van Navarre. Hij was de oudste zoon van hertog *Karel van Vendôme*, en werd geboren in 1518. In 1548 huwde hij met *Jeanne d'Albret*, de dochter en erfgename van *Hendrik II* van Navarre en de zuster van *Hendrik IV* van Frankrijk. Na den dood van zijn schoonvader werd hij koning van Navarre. Gedurende den oorlog tuaschen *Hendrik II* van Frankrijk en *Philips II* van Spanje poogde hij te vergeefs het gedeelte van Navarre te heroveren, dat in 1512 door *Ferdinand de Katholieke* in bezit was genomen. Na den dood van *Hendrik II* nam hij, op aansporing van zijn broeder *Lodewijk van Condé*, ijverig deel aan de zamenspanning der Bourbons en der Hugenooten tegen de *Guises*, en zijn hof was de hoofdzetel van de Bourbonische partij. Intusschen kwamen hare lagen door onderschepte brieven in het licht, en de beide broeders werden te Orleans op eene vergadering der rijksstanden gevangen genomen. *Lodewijk* werd ter dood veroordeeld en zijn broeder aanvankelijk zorgvuldig bewaakt. Na den dood van *Frans II* (1560) hergaf *Catharina de Medici* aan de gevangenen de vrijheid en verzoende zich met de *Guises*. *Antoine de Bourbon* werd vervolgens stadhouder-generaal des rijks en ging over tot de tegenpartij, zoodat hij zich vereenigde met den hertog *François de Guise*, den connetable de *Montmorency* en den maarschalk de *St. André*, en hij vocht in den burgeroorlog met zijne nieuwe vrienden tegen zijn eigen broeder en tegen de Hugenooten. Hij veroverde Bourges en belegerde in 1562 Rouaan. Aan de gevolgen eener wonde, die hij daarbij ontving, overleed hij den 17den November 1562 te Andelys.

Anton Clemens Theodoor, koning van Saksen. Deze was de tweede zoon van keurvorst *Frederik Christiaan* en van *Maria Antonia van Beijeren*. Hij werd geboren den 27sten December 1755 en had eerst plan om zich te wijden aan den geestelijken stand. De kinderloosheid van zijn regèrenden broeder bragt verandering in dat voornemen, en hij huwde in 1781 met *Maria Carolina Antonia van Sardinië*. Deze ontviel hem een jaar daarna zonder kinderen achter te laten, en hij verbond zich vervolgens in den echt met de groothertogin *Maria Theresia* van Toscane, de dochter van Keizer *Leopold II*. Hij kreeg echter gedurende zijn 40-jarig huwelijksleven geen erfgenaam voor den troon, daar een 4-tal kinderen vroegtijdig overleed. In eenzame stilte vertoefde *Anton* meestal op het kleine kasteel Wesenstein en deelde in den aanvang dezer eeuw in de rampen, die over zijn vorstelijk huis werden uitgestort. Na

den val van *Napoleon* begaf hij zich met zijne aangenomene dochter *Amalia* naar Italië, waar hij te Rome en te Florence vele maanden doorbragt. Hij was reeds 72 jaar oud, toen de dood van zijn broeder *Frederik August* (5 Mei 1827) hem den troon deed beklimmen.

Hij was weinig gezind om den volkswensch naar hervorming van het staatsbestuur te bevredigen en liet zich tevens om den tuin leiden door Jezuïeten en mystieke Protestanten. In het jaar 1830, toen de Julij-revolutie in Frankrijk uitbarstte, waggelde zijn troon, maar hij bleef staan, toen de Koning *Prins Frederik August*, den zoon van zijn broeder *Mazimiliaan*, tot mederegent verhief. Na dien tijd bemoeide hij zich weinig met staatsaangelegenheden en woonde bij afwisseling te Dresden, te Pillnitz en op zijn landgoed Wesenstein. Hij overleed te Pillnitz den 6den Junij 1836.

Anton Ulrich, hertog van Brunswijk, de tweede zoon van hertog *August*. Hij werd den 4den October 1633 te Hitzacker geboren, bezocht de universiteit te Helmstädt, volbragt eene reis door Zuid-Duitschland, Nederland, Frankrijk en Italië en trad in het huwelijk met *Elisabeth Juliana*, eene dochter van den hertog *Frederik* van Holstein-Nordburg. Reeds stond hij dikwijls zijn vader in staatszaken als raadsman ter zijde, maar zijn invloed werd veel grooter, toen zijn oudere broeder *Rudolf August* het bewind aanvaardde en hem in 1667 tot stadhouder en in 1685 tot mederegent benoemde. Hij was ontevreden met het verleenen der keurvorstelijke waardigheid aan Hannover, zoodat hij zich aan de zijde van Frankrijk schaarde en met Fransch geld soldaten wierf, waarmede hij een inval in de landen van Celle wilde doen, indien Hannover en Celle den Keizer in den Spaanschen successie-oorlog ondersteunden. De onderhandelingen, daarover gevoerd, eindigden met een verdrag, hetwelk inhield, dat *Anton* afstand moest doen van de mederegering. Intusschen werd hij door den dood zijns broeders reeds in 1704 alleen regent van de Brunswijk-Wolfenbüttelsche landen. In het jaar 1710 omhelsde hij de R. Katholieke godsdienst, en hij overleed den 27sten Maart 1714 te Salzthal bij Wolfenbüttel. De Wolfenbüttelsche bibliotheek, door hertog *August* gesticht, heeft hij aanmerkelijk uitgebreid. Ook heeft hij een paar romans geschreven en eenige geestelijke liederen gedicht.

Anton of Antony, bastaard van Bourgondië, een natuurlijke zoon van *Philips de Goede*, hertog van Bourgondië. Hij werd geboren in 1421 en was graaf van St. Me-nehould. Hij streed tegen de Mooren in Afrika en later, onder bevel van zijn halven broeder *Karel de Stoute*, tegen de Luikenaars en de Zwitsers. In den slag bij Granson (1476) was hij aanvoerder der Bourgondische voorhoede, en bij Nancy (1477) werd hij gevangen genomen en aan *Lodewijk XI* van Frankrijk uitgeleverd. Deze nam hem in zijne dienst en begiftigde hem in 1478 met de hertogdommen Grandpré en

Chateau-Thierry. De bastaard van Bourgondië werd in 1485 wettig verklaard en overleed in 1504.

Anton Ulrich, hertog van Saksen-Meiningen, de jongste zoon van hertog *Bernard I*. Hij werd geboren in 1687, nam in 1710 deel aan de veldtogten in de Spaansche Nederlanden en klom op tot den rang van generaal-majoor. Na den vrede van Rastadt verliet hij de militaire loopbaan en huwde in 1711 met *Philippine Elisabeth Caesar*, de dochter van een hoofdman uit Hessen-Cassel, die door keizer *Karel VI* tot den rang van vorst van het heilige Roomsche rijk verheven was, hoezeer zich het vorstelijk huis van Saksen daartegen ook verzette. *Anton* werd in 1727 mederegent van zijn broeder *Friedrich Wilhelm* en bragt twee jaren later zijne echtgenoot als hertogin naar Meiningen. Toen zij in 1744 overleed, wilde *Friedrich Wilhelm* niet veroorloven, dat haar lijk in den vorstelijken familie-grafkelder werd bijgezet. Haar gemaal, die het nergens anders begraven wilde zien, liet de kist in een vertrek van het slot met zand bedekken, en toen in 1746 zijn broeder overleed, liet hij ook de kist van dezen zoolang boven aarde totdat zijne gemalin met de gebruikelijke plegtigheid was bijgezet. Intusschen had de Keizer de verheffing van zijne overledene vrouw en van hare kinderen in den Rijks-vorstenstand nietig verklaard. Meer dan eens haalde hij zich het ongenoege van zijner Saksische bloedverwanten op den hals en werd hij met hen in oorlog gewikkeld. Het land leed daaronder niet weinig, maar tevens heeft hij vele zaden van welvaart uitgestrooid, die later goede vruchten droegen. In 1750 hertrouwde hij met *Charlotte Amalia*, eene dochter van den landgraaf *Karel* van Hessen-Philippthal, die hem 4 zonen en evenzoovele dochters schonk. Hij overleed den 27sten Januarij 1763.

Anton Ulrich, prins van Brunswijk en tweede zoon van *Ferdinand Albrecht*, hertog van Brunswijk. Hij werd geboren den 17den Augustus 1714, en vervolgens verloofd met *Anna Leopoldina*, eene nicht van keizerin *Anna* van Rusland. In het begin van 1733 begaf hij zich naar laatstgenoemd rijk in de hoop om met de spruit van *Peter de Groot* een nieuw keizershuis te stichten. Zijne bruid was 12 jaren oud, en wegens de listen van den hofgunsteling *Biron*, die haar voor zijn zoon begeerde, werd het huwelijk eerst na verloop van 6 jaren voltrokken. Hieruit werd den 12den Augustus 1740 *Iwan* geboren, en keizerin *Anna* benoemde dezen tot haren opvolger. Tot aan zijne meerderjarigheid was aan *Biron* het regentschap opgedragen, terwijl *Anton Ulrich* en zijne gemalin van alle staatszaken verwijderd bleven. Eindelijk moest *Biron* vallen, en *Anton Ulrich* werd door zijne gemalin, als regentes, tot generalissimus benoemd. Kort daarna echter (24 November 1741) werd zij van den troon gestooten en met haren gemaal en hare kinderen in de Citadel te Riga opgesloten, later naar Dünemunde en eindelijk naar Kolmogori in het gouvernement Archangel gevoerd, waar

zij in armoede en ellende overleed (1746). *Catharina II* deed haren echtgenoot het aanbod, om het land te verlaten, maar hij wilde liever bij zijne kinderen in de gevangenschap blijven en overleed den 19den Maart 1776. Zijne 4 kinderen werden eerst in 1780 in vrijheid gesteld. *Catharina II* zond hen naar Horsens in Jutland, waar zij in onbekendheid en nederigheid hunne dagen eindigden.

Antonelli (Giacomo), de bekende kardinaal en staatssecretaris van *Pius IX*, werd den 2den April 1806 geboren te Sonnino aan de Napelsche grenzen. Hij stamt af uit een vervallen geslacht, dat onder zijne leden zoowel roovers als regtsgeleerden telt. Toen zijne geboorteplaats, een berucht rooversnest, in 1819 door de Pauselijke gendarmerie werd ingenomen, begaf hij zich naar Rome. Hier bezocht hij het groote seminarium en onderscheidde zich weldra door zijne talenten. Paus *Gregorius XVI* vestigde op hem zijne aandacht en bestemde hem, na het ontvangen der priesterwijding voor de staatkundige loopbaan. *Antonelli* zag zich verheven tot praelaat en benoemd tot assessor in het hoog gerechtshof. Later was hij werkzaam als delegaat in Orviëto, Viterbo en Macerata. In 1841 werd hij onder-staatssecretaris bij het departement van binnenlandsche zaken, in 1842 tweede schatbewaarder en in 1845 opperschatmeester of minister van financiën. Toen *Pius IX* den pauselijken zetel beklom, schaarde zich *Antonelli*, de voormalige voorstander van het wereldlijk en geestelijk absolutismus, aan de zijde der vrijzinnigen en hervormers en verwierf een grooten, schier alvermogenenden invloed op den heiligen Vader. In 1847 verkreeg hij den kardinaalshoed en tevens werd hij lid van den ministerraad, die door *Pius IX* was ingesteld. Toen den 15den November van dat jaar de staatsconsultas was zamengeroepen, bragt *Antonelli* er eene reeks van hervormingsvoorstellen ter tafel, die schipbreuk leden op het collegie van kardinalen. De staatkundige stormen van 1848 verwijderden *Antonelli* gedurende korten tijd van het bewind, maar reeds in Maart van dat jaar werd hij voorzitter van een gemengd ministèrie, dat uit wereldlijke en geestelijke leden bestond. Terwijl de Paus den 14den Maart eene grondwet uitvaardigde, vleide *Antonelli* den volkswensch door het Pauselijk leger, 10000 man sterk, naar de noordelijke grenzen te zenden ter ondersteuning van Piëmont en Lombardije. Na de capitulatie der Romeinsche troepen te Vicenza (16 Junij 1848) moest echter de Paus, op aandringen van *Antonelli*, een afkeurend oordeel over den oorlog uitspreken en zijn leedwezen betuigen, dat hij tegen Oostenrijk was te velde getrokken. De ontevredenheid des volks over deze afvalligheid van de nationale zaak was te Rome zóó groot en kreeg zulk een dreigend aanzien, dat *Antonelli* en zijne ambtgenooten moesten aftreden en plaats maken voor het ministerie *Mamiani*. *Antonelli* bleef echter de geheime raadgever van den Paus en haalde dezen over om *Mamiani* door graaf

Rossi te vervangen. Ook bewoog hij den Paus, na den aanval des volks op het Quirinaal, om de vlugt te nemen naar het grondgebied van Napels (25 November 1849). Hij volgde den Paus naar Gaëta en werd er bekleed met de waardigheid van staatssecretaris in *partibus*. Toen in Februarij 1849 te Rome de republiek werd uitgeroepen, zond hij eene circulaire naar de R. Katholieke mogendheden om hare tusschenkomst in te roepen. Tegen zijn wensch nam Frankrijk die taak op zich, daar hij bepaald het oog gevestigd had op Oostenrijk. Na de herstelling van het Pauselijke gezag (15 Julij 1849) volbragt *Antonelli* het werk eener vreeselijke reactie, welke zelfs in Oostenrijk als ongerijmd werd beschouwd en eene bevrediging der gemoederen onmogelijk maakte. Eerst na lange aarzeling deed de Paus den 12den September 1849 een motu proprio uitvaardigen, waarin een staatsraad, eene staatsconsulta voor de financiën, eene organisatie der gewesten en gemeenten en eene hervorming van het geldelijk bestuur werd toegezegd. De tevens afgekondigde amnestie bevatte zooveel beperkingen, dat de staatkundige vervolgingen ongestoord bleven aanhouden. Den 12den April 1850 hield de Paus met *Antonelli*, den "rooden kardinaal," zijn intogt in Rome. Laatstgenoemde deed zijn best om alle beloften des Pausen tot ijdelheid te maken. In September 1850 stelde hij een staatsraad in, plaatste zichzelf aan het hoofd, en gaf aan het ministerie eene nieuwe gedaante. Daarna volgden de overige toegezegde hervormingen op eene wijze, die het volk geenerlei voordeel opleverde. Politieke moorden hadden er inmiddels in menigte plaats. Het eerste jaar der restauratie eischte 1644 offers; in Mei 1851 bevonden zich nog 9000 gevangenen in de Romeinsche kerken, en het aantal vlugtelingen en ballingen beliep in 1855 niet minder dan 19000. De wijze van procesvoering was wreed en heiligschennend voor het regt. Een leger van spionnen werd over het geheele land verstrooid, en de staat zonk daarbij allengs dieper in den afgrond der ellende (zie *Kerkelijke Staat*). Te vergeefs werd de Paus van alle kanten tot zachtmoedigheid vermaand; de aanstoker van het reactie-vuur genoot zijn volkomen vertrouwen. Wél werd in Augustus 1859 de kardinaal *di Pietro* in plaats van *Antonelli* voorzitter van den staatsraad, maar laatstgenoemde bleef staatssecretaris en president van het ministerie. *Antonelli* moge geen groot staatsman zijn, aan geslepenheid ontbreekt het hem geenszins; hem wordt voorts niet ten onrechte ten laste gelegd, dat hij zijne arme bloedverwanten met rijkdommen overladen heeft. In het jaar 1855 ontkwam hij aan een moordaanslag, en *Antonio de Felice* moest dat opzet met zijn leven boeten. *Antonelli* kan niet klagen over de wispelturigheid der fortuin, want nog altijd vervult hij eene eerste rol in den Kerkelijken Staat.

Antonello van Messina of eigenlijk *Antonello d'Antonio*, een beroemd schilder der Italiaansche school, was de eerste Italiaan, die schilderijen in olieverf vervaardigde. Hij

was geboren te Messina in 1414 of 1426 en werd een leerling van onzen *Jan van Eyck*. Zijn meestberoemde kweekeling was *Domenico Veneziano*. Schoon zijne schilderstukken tot de zeldzaamheden behooren, zijn er op het muséum te Berlijn 3 te vinden. Hij overleed vermoedelijk in 1493.

Antonides van der Goes (Johannes), een der voornaamste dichters uit den bloeitijd onzer letterkunde, werd geboren te Goes den 3den Mei 1647. Toen hij 4 jaren oud was, begaven zich zijne ouders naar Amsterdam, waar *Antonides* vervolgens de Latijnsche school bezocht en het onderwijs genoot van *Adrianus Junius*. Aanvankelijk hanteerde hij de Latijnsche lier, maar de schoone zangen van *Hooft* en *Vondel* bragten hem tot de beoefening der Nederlandsche dichtkunst. Wel dra vervaardigde hij een treurspel, getiteld *Trazil of overrompeld Sina*. *Vondel* las het handschrift en was er zoozeer mede ingenomen, dat hij zijn wensch te kennen gaf om er een gedeelte van te plaatsen in zijn treurspel *Zunchin*. Dit strekte den jeugdigen dichter niet weinig tot aanmoediging. In 1667 verscheen zijn gedicht *Bellone aan hant*, hetwelk zoo grooten bijval vond, dat hij 4 jaren later zijn algemeen bewonderden *IJstroom* in vier boeken uitgaf. Door de gunst van *Dieudrik Buiseur*, een dichtlievend Zeeuw, werd hij in staat gesteld om de Hoogeschool te Utrecht te bezoeken, waar hij zich toellegde op de geneeskunde. Dezelfde begunstiger bezorgde hem later eene voordeelige betrekking bij het Collegie der Admiraliteit te Rotterdam.

In het jaar 1678 huwde *Antonides* met *Susanna Bormans*, eene zuster van den predikant *Petrus Bormans*. Slechts een zestal jaren mogt hij zich in een gelukkigen echt verblijden, daar hij op den 18den Augustus 1684 overleed. — Zijne gedichten onderscheiden zich door verhevenheid en rijkdom van denkbeelden, door keurigheid van taal, door weelderigheid en door een gespieiden versbouw, zoodat hij naast *Vondel* eene eervolle plaats verdient, al is hij ook hier en daar van gewollendheid en valsche vernuft niet vrij te pleiten. Ze zijn na zijn dood in één deel in kwarto uitgegeven en meermalen herdrukt. Ook zijn zij in het licht verschenen in 3 deelen met aantekeningen van *Bilderdyk* (1827). *Witsen Geysbeek* heeft eene uitgave van zijn *IJstroom* bezorgd.

Antonides Nardenus (Henricus), eigenlijk *Antonides van der Linden*, werd te Naarden geboren en was één van de eerste hoogleeraren te Franeker. Hij was het, die den 29sten Julij 1585 de Academie en den 13den Februarij 1587 de Academiekerk plegtig inwijdde. Hij overleed den 20sten Maart 1614 in den ouderdom van 69 jaren. Zijn kleinzoon *Johannes Antonides van der Linden* was hoogleeraar aan dezelfde Academie. Onder de geschriften van *Antonides Nardenus* wordt het "Systema theologicum" voor een merkwaardig boek gehouden.

Antonina was de schoone, schrandere

maar tevens listige en losbandige gemalin van den Oost-Romeinschen veldheer *Belisarius*. Zij was de dochter van een wagenmennner, tooneelspeelster van beroep en wist zich de gunst te verwerven der beruchte keizerin *Theodora*. Door haren invloed bij deze bezorgde zij aan haren echtgenoot zijne hooge betrekking in het keizerlijk leger. Wel stond zij hem in alle gevaren en moeilijkheden getrouw ter zijde, maar zij verbitterde tegelijk zijn leven door hare lichtzinnigheid. Haar eigen zoon *Photius*, die zijn stiefvader *Belisarius* aanspoorde om door gestrengte maatregelen hare uitspattingen te beletten, viel met onderscheidene anderen als een offer harer wraakzucht. In het jaar 564 troffen ook haar de gevolgen der beschuldiging, tegen haren verdienstelijken echtgenoot ingebracht. Van de bezittingen, die haar na zijn dood (565) ten deel vielen, stichtte zij een klooster.

Antoninus is de naam van twee Romeinsche keizers. De eerste, *Antoninus Pius* of eigenlijk *Titus Aurelius Fulvius Bojonius Antoninus Pius*, een zoon van *Aurelius Fulvius*, werd geboren in de Latijnsche stad Lanuvium. Hij was de telg van een aanzienlijken stam, afkomstig uit de omstreken van Nemausus (Nîmes). Reeds vroeg werd hij quaestor, praetor en consul, en in den tijd van *Hadrianus* was hij een der vier consulares van Italië. Vervolgens was hij proconsul in Azië, en daarna raadsheer aan het hof des Keizers, die na den dood van zijn eersten aangenomen zoon *Aelius Verus* hem tot zoon aannam. Daarentegen was *Antoninus* verpligt, *Marcus (Antoninus) Verus*, den broederszoon zijner gemalin *Annia Faustina*, en *Lucius Verus*, den zoon van *Aelius Verus*, als zonen aan te nemen. Hij was zachtmoedig en welwillend van aard en werd beschouwd als de goede geest van den wispelturigen *Hadrianus*. De hulde, die hij aan de nagedachtenis van dezen bewees, bezorgde hem den naam van *Pius* (de Vrome). *Antoninus* regeerde van 138 tot 161 na Chr. als een der beste Romeinsche keizers. Bekwame en eerlijke ambtenaren begunstigde hij, terwijl hij een gestrengte regter was over de zoodanigen, die zich door zelfbelang of willekeur lieten leiden. Zonder najverig te wezen op zijne alleenheerschappij, vergunde hij aan den Senaat zooveel magt, "als hij zelf, indien hij Senator geweest ware, van den Keizer zou verlangd hebben." Hij onthield zich van alle willekeur in wetgeving en bestuur en vereenigde eene groote mildheid met eene wijze spaarzaamheid. Dikwijls kwam hij de schatkist met zijn eigen vermogen te hulp. In tijden van gebrek kocht hij wijn, olie en koren en verdeelde het onder de behoeftigen. Toen eene aardbeving in Klein-Azië onderscheidene steden verwoest had, deed hij er voor eigene rekening wederom opbouwen. Te Rome stichtte hij een tempel aan *Agrippa* en één aan *Hadrianus* gewijd, een monument op het graf van dezen laatste, en een amphitheater, — voorts eene inrigting ter opname van meisjes, en buiten Rome een aantal scholen. Hij was jegens de

Christenen niet alleen verdraagzaam, maar gaf hun zelfs blijken van achting. Oproerigheden in de provinciën onderdrukte hij niet door geweld, maar met zachtmoedigheid. De zegenrijke gevolgen van zulk een bestuur bleven niet achter. Overal heerschten welvaart en bloei, en de geest des volks verhieft zich tot edele gezindheden en daden. Zelfs de barbaarsche naburen bragten hulde aan den Romeinschen keizer. Koning *Pharasmanes* van Ibiërië begaf zich naar Rome om den goddelijken *Antoninus* te aanschouwen, — een stam der Scyten begeerde van hem een koning, — een oorlog tusschen de Parthers en Armeniërs verhinderde hij door een enkelen brief, — en vele vorsten verkozen hem tot scheidsman. In weêrwil van zijne vredelievende gezindheid kon *Antoninus* niet altoos den oorlog vermijden. Zijne legaten en stadhouders strenden voorspoedig tegen de Germanen, tegen de Daciërs, tegen de Mooren in Afrika en tegen de oproerige Joden. *Antoninus Pius* overleed in het jaar 161 na Chr. in den ouderdom van ruim 70 jaren. Hij had 23 jaren geregeerd. Na zijn dood werden tempels aan hem gewijd, en onderscheidene opvolgers op den keizerlijken troon versierden zich met zijn naam, om hierdoor de gunst des volks te verwerven.

De tweede, *Marcus Aurelius Antoninus*, eigenlijk naar zijn grootvader *Annius Verus* genoemd en later met den bijnaam *Philosophus* (de Wijsgeer) begiftigd, was een zoon van den praetor *Lucius Cajenius Commodus Verus*, een aangenomen zoon en de opvolger van den voorgaande. Hij werd den 26sten April 119 na Chr. te Rome geboren en was de afstammeling van een aanzienlijk geslacht, hetwelk uit Spanje naar Italië was verhuisd. Na den vroegtijdigen dood van zijn vader werd hij door zijn grootvader *Annius Verus* als zoon aangenomen en onder het toezigt van *Hadrianus* opgevoed. Tot zijne leermeesters behoorden *Herodes Atticus*, *Cornelius Fronto* en *Sextus van Chaeronea* benevens de stoicijnen *Junius Rusticus* en *Apollonius van Chalcedo*. *Hadrianus* was zoozeer met hem ingenomen, dat hij *Antoninus Pius* de verpligting oplegde om den 18-jarigen jongeling tot zoon aan te nemen, dien hij tegelijkertijd tot quaestor benoemde. Van dien tijd af noemde de veelbelovende gunsteling zich *Aurelius Antoninus*, en zijn pleegvader gaf hem zijne dochter *Faustina* ten huwelijk. Na den dood van *Antoninus Pius* (161) werd hij met algemeene stemmen door den Senaat tot keizer uitgeroepen. Intusschen benoemde hij zijn pleegbroeder *Lucius Verus* tot mederegent, maar deze bekreunde zich zeer weinig om de regeringszaken. De oorlog tegen de Parthers (161—165) en de invallen der Katten in Germanië en Rhaetië gaven den Keizer veel te doen. In Germanië voerden de legaten *Statius Priscus*, *Martius Verus*, en vooral *Avidius Cassius* een voorspoedigen strijd, en in 165 behaalden de beide keizers eene overwinning op de Parthers. Gedurende laatstgenoemden oorlog waren alle barbaarsche volken

aan de andere zijde van de Donau tegen de Romeinen opgestaan. Eerst zocht *Antoninus (Marcus Aurelius)* hulp bij de priesters, bij orakels en offeranden, maar toen de Germanen eene nederlaag toebagten aan de Romeinsche legioenen, begaf hij zelf zich naar het oorlogstoooneel, toefde met *Lucius Verus* 3 jaren in Pannonië, verdreef de Barbaren en nam behoorlijke maatregelen om de grenzen van Italië te beveiligen. Op den terugtocht (170) overleed zijn mederegent op Venetiaansch grondgebied. *Marcus Aurelius* vierde te Rome zijn triomf met zijn zoon *Commodus*, die reeds op jeugdigen leeftijd tot zijn opvolger was bestemd.

Reeds in het volgende jaar verhieef zich op nieuw de vloed der Sarmatische volken. Daar de Romeinsche krijgsbenden door de pest veel geleden hadden, wapende *Marcus Aurelius* slaven en zwaardvechters, ja, zelfs roovers uit Dalmatië en Dardië en nam Germaansche hulptroepen in soldij. Om de oorlogskosten te bestrijden verkocht hij zijne schilderijen en standbeelden en zijne gouden en zilveren kleinoodiën. Intusschen rukten de Marcomannen voorwaarts tot Aquileja en vervulden Rome met schrik en ontsteltenis. *Marcus Aurelius* streed in de jaren 171 tot 173 met goed gevolg tegen den stroom der noordse Barbaren. De Jazygen werden in een moorddadigen veldslag op de bevrozen Donau vernietigd. Bij Gran in Hongarije zag *Marcus Aurelius* zich door de Quaden omsingeld en was wegens gebrek aan water op het punt om zich over te geven, toen een geweldige stortregen — volgens de sage op het gebed der Christenen, die in het leger dienden — in de behoefte zijner soldaten voorzag en hun kracht schonk om te overwinnen. De Keizer liet de helft der grenslanden ter beschikking van de Marcomannen, — met de Jazygen sloot hij een dergelijk verdrag, en andere volken kregen vergunning om in Dacië, Pannonië, Germanië, Moesië en zelfs in Italië volkplantingen te stichten. De opstand van *Avidius Cassius* riep hem naar Syrië, maar reeds vóór zijne komst was *Avidius* door zijne eigene manschappen vermoord. De Keizer schonk vergiffenis aan diens aanhangers en toefde 3 jaren in Azië, om hier de aangelegenheden te regelen. Middelerwijl maakten de Germanen op nieuw oproer, maar *Marcus Aurelius* behaalde in 179 bij Carnuntum eene zegepraal op de Marcomannen en andere stammen. Hij overleed gedurende dezen oorlog (17 Maart 180) te Vindobona, vermoedelijk aan de gevolgen van vergif, dat zijn zoon *Commodus* hem had toegereikt.

In den tijd van dezen *Antoninus* mogt Rome zich verblijden in een onberispelijk bestuur en in zijne laatste schoone dagen. Hij behoefde in mildheid en welwillendheid niet voor zijn voorganger te wijken, maar hij overtoef hem in vastheid van karakter. Het volk genoot onder zijn bewind schier eene gemeenebestelijke vrijheid. De ambtenaren verdienden en bezaten de algemeene achting. Hij verordende een beroep van het oordeel der consuls op dat van den Senaat, zoodat deze regt sprak in het hoogste ressort. Vooral

wijdde hij veel zorg aan de wetgeving en rechtsbedeeling. De wetten over het erfregt, over de voogdij, over het bezit van slaven, over de geboorteregisters enz. getuigen van zijn doorzicht en van zijne kennis der behoeften zijner dagen. Van het menschen-dooden bij de openbare schouwspelen had hij een afkeer. Hij beperkte met spaarzaamheid de staatsuitgaven, maar zorgde voor de voeding des volks, voor de veiligheid en voor de bevordering van goede zeden. Sommigen verwijten hem, dat hij geen einde heeft gemaakt aan de vervolgingen, die in Klein-Azië en in het zuiden van Gallië tegen de Christenen woedden; men vergete echter niet, dat hij als stoïcijn weinig sympathie kon gevoelen voor de Christenen, die hij als dweepers beschouwde. De wijsbegeerte was voor hem niet enkel eene bespiegeling, maar eene leidsvrouw op den weg van een wijs en deugdzaam leven. Dat blijkt uit zijne "Zelf-beschouwingen", een werk in 12 boeken, dat hij heeft nagelaten. Het is opgesteld in de Grieksche taal en bij herhaling uitgegeven. Ook bezitten wij van hem eenige Latijnsche brieven.

Antoninus Liberalis, ten onregte ook wel *Antonius* genoemd, een Grieksch taalkundige, die omstreeks het jaar 147 na Chr. leefde, was vermoedelijk een vrijgelaten slaaf van keizer *Antoninus Pius*. Wij bezitten van hem een werk, dat den titel draagt van "Gedaanteveranderingen". Daarin behandelt hij 41 mythen, die grootendeels uit thans verloren bronnen geput en daarom niet onbelangrijk zijn.

Antoninus-zuilen zijn twee zuilen, thans nog te Rome aanwezig. Zij zijn ter eere van de beide *Antoninussen* opgericht en behooren tot de fraaiste gedenkteeken der Romeinsche oudheid. De eene werd na den dood van *Antoninus Pius* door zijne beide pleegzonen op het Forum Antonini geplaatst, en in 1705 in den tuin van de Casa della Missione op het voormalige veld van Mars opgedolven. Zij is afkomstig uit Egypte, van rood graniet (rosso antico) vervaardigd, bezit een omvang van bijna 7 Ned. el en is thans geplaatst op het binnenplein van het regeringsgebouw op den Monte Citorio. Jammer is het, dat een groot gedeelte dezer zuil in den tijd van *Pius IV* tot het bouwen van obelisksen is gebruikt, zoodat zij niet weinig verminkt werd. Op het voetstuk van wit marmer is de apotheose van keizer *Antoninus Pius* voorgesteld. Dit gedeelte bevindt zich thans in den tuin van het Vaticaan.

De andere zuil is door den Romeinschen Senaat gewijd aan keizer *Marcus Aurelius* tot eene gedachtenis aan zijne overwinning op de Marcomannen. Zij draagt thans den naam van Colonna chiocciola of wenteltrap-zuil. Weleer verhief zij zich 58 Ned. el boven de bestrating der stad, — thans is zij bijna 7 Ned. el daarin afgedaald; zij is te vinden op de Piazza Colonna en heeft, in Dorischen stijl gebouwd en uit 28 groote marmeren blokken bestaande, een omvang

van 14 Ned. el. Aan de buitenzijde ziet men de oorlogen van *Marcus Aurelius* met de Marcomannen voorgesteld, en van binnen leidt een trap met 192 treden naar den top, waar het beeld des Keizers, op last van paus *Sixtus V*, door dat van den apostel *Paulus* is vervangen. In het jaar 1841 werd zij door den bliksem getroffen, maar slechts weinig beschadigd. Oudheidkenneren verlangen tot nu toe vruchteloos naar den tijd, waarop het voetstuk van het bedekkend puin zal worden bevrijd.

Antonio, prior van Crato en pretendent der kroon van Portugal, was de natuurlijke zoon van hertog *Lodewijk van Beja*, een broeder van koning *Jan III* van Portugal, en van eene Jodin, *Jolanda da Gomez* genaamd. Hij werd geboren in 1531, studeerde te Coïmbra, voegde zich bij de orde der Jhannieten en zag zich vervolgens tot prior van Crato en door koning *Sebastiaan* tot connetable des rijkts verheven. In de lente van 1578 vergezelde hij zijn vorst op diens avontuurlijken togt naar Afrika, maar geraakte, na den ongelukkigen slag bij Alcasar (4 Augustus) in de gevangenis te Marocco. Een slaaf bevrijdde hem, maar toen hij in Portugal terugkwam, vond hij er den troon bezet door den kardinaal *Hendrik*, een oom van *Sebastiaan*. Toen hij zijne aanspraken op den koninklijken zetel deed gelden, verklaarde men hem vervallen van zijne waardigheden en men verbande hem buiten 's lands. Nu begaf hij zich naar Spanje en riep de bemiddeling in van den Paus. Door dezen begunstigd en door Engeland en Frankrijk aangemoedigd, keerde hij in stilte naar Portugal terug en werd er na den dood van koning *Hendrik* (31 Januarij 1580) te Santarém en vervolgens te Lissabon tot koning uitgeroepen. Intusschen maakte ook *Philippus II*, koning van Spanje, aanspraak op den troon van Portugal en zond den hertog van *Alva* derwaarts. *Antonio* kon slechts 10000 ongeoeffende krijgsknechten in het veld brengen, en leed eerst op den 24sten Augustus en vervolgens op den 22sten September eene volkomene nederlaag, zoodat hij gedurende 7 maanden als een vogelvrij verklaarde van plaats tot plaats moest rondzwerven. Eindelijk ontvlood hij naar Frankrijk, waar *Catharina de Medici* hem met eene vloot ondersteunde. Hij landde in 1582 op St. Miguël, één der Azorische eilanden, maar werd wederom verslagen en vlugtte op nieuw naar Frankrijk. Eene latere poging van den admiraal *Drake* om hem met eene Engelsche vloot nabij Lissabon aan wal te brengen, had geen gunstiger gevolg. *Antonio* overleed in Parijs in 1595, eenige geschriften achterlatende.

Antonius is de geslachtsnaam van een aantal beroemde Romeinen. De merkwaardigsten zijn:

Marcus Antonius, een redenaar, die door *Cicero* zeer geprezen wordt. Hij aanschouwde het levenslicht in het jaar 143 vóór Chr. Op 30-jarigen ouderdom was hij aanklager van den consul *C. Papirius Carbo* wegens het

verliezen van een veldslag tegen de Cimbren, vervolgens quaestor in Azië, in 108 volks-tribuun, in 103 praetor in Azië met den rang van proconsul en verwinnar van de Cilicische zeeroovers, in 99 consul en in 97 censor. In den oorlog tusschen *Marius* en *Sulla* werd hij in het jaar 87 vóór Chr. op bevel van eerstgenoemde om het leven gebragt. Zijne redevoeringen en geschriften zijn verloren gegaan.

Cajus Antonius Hybrida, een zoon vanden voorgaande. Hij was aanvoerder van eene ruiterbende bij het leger van *Sulla* en bleef, bij den terugkeer van dezen uit Azië (83 vóór Chr.) in Griekenland achter en maakte er zich schuldig aan roof en plundering. In het jaar 70 werd hij door de censoren *Gallius* en *Lentulus* vervallen verklaard van het lidmaatschap van den Senaat, maar niet lang daarna weder in dit ligchaam opgenomen. In het jaar 66 dong hij tegelijkertijd met *Cicero* naar het ambt van praetor en in 65 en 64 met hem en met vijf anderen naar de waardigheid van consul. Verbonden met *Catilina* en ondersteund door *Caesar* en *Crassus* stelde hij zich bij die gelegenheid op eene vermetele wijze op den voorgrond. Hij werd met *Cicero* gekozen. Als consul zag hij zich genoodzaakt, om tegen *Catilina* op te trekken, maar toen het uur van strijden naderde, gaf hij, onder voorwendsel van ongesteldheid, het opperbevel over aan zijn legaat *Marcus Petrejus*, die de overwinning behaalde. Hierdoor ontving *Antonius* den titel van imperator en hij begaf zich vervolgens naar Macedonië, om dit gewest te plunderen. Daarom benoemde de Senaat in het jaar 60 *C. Octavius* tot zijn opvolger. *C. Caninius* en *Fabius Maximus* klaagden hem aan bij zijn terugkeer en beschuldigden hem van afpersingen, terwijl *Marcus Coelius* hem betichtte van deelname aan de zamenzwering van *Catilina*. Schoon *Cicero* met zelfzuchtige bedoelingen hem verdedigde, werd hij veroordeeld en naar het eiland Cephalonia verbannen. Het schijnt echter, dat hij later naar Rome is teruggekeerd.

Marcus Antonius, de drieman, een zoon van *Marcus Antonius Creticus* en van *Julia*, eene bloedverwant van *Caesar*. Hij was een neef van den voorgaande en werd geboren in het jaar 83 vóór Chr. Hij beoedelde zijn naam door een losbandig leven. In het jaar 58 begaf hij zich naar Griekenland en vervolgens naar Syrië, naar den proconsul *Gabinus*, onder wiens opperbevel hij als hoofdman der ruitertij tegen *Aristobulus* in Palaestina en in Egypte streed. Op aanbeveling van *Caesar* werd hij in het jaar 52 tot quaestor gekozen, en tot aan het jaar 50 nam hij deel aan de oorlogen in Gallië. Door den invloed van *Caesar* werd hij augur (wigche-laar) en daarna volkstribuun. In deze hoedanigheid verzette hij zich tegen de besluiten van den Senaat, volgens welke deze veldheer afstand moest doen van het bewind over Gallië en zijn leger afdanken. Toen de consul *C. Lentulus* daarop eene aanklagt tegen

hem indiende, nam *Antonius* met zijne medestanders de vlugt naar het leger van *Caesar*, waar hij met blijdschap ontvangen werd. Zijne verrijdering leverde het voorwendsel tot den burgeroorlog. Intusschen werd hij bekleed met de waardigheid van legaat, en toen *Caesar* Italië veroverd had, verkreeg hij hier het hoogste gezag. In den slag bij Pharsalus streed hij als aanvoerder van den linkervleugel tegen *Pompejus*, en in hetzelfde jaar benoemde *Caesar* hem tot opperbevelhebber der ruitery. In het jaar 44 werd hij ambtgenoot van *Caesar* in het consulaat en bevorderde de heerschzuchtige plannen van dezen. Op het feest der Lupercalia wilde hij den dictator de kroon op den schedel drukken en verhaastte hierdoor het uitbarsten der zamenzwering, die *Caesar* op den 15^{den} Maart deed vallen. Ook *Antonius* zou onder de dolken der zamengezworenen bezweken zijn, zoo de voorspraak van *Brutus* hem niet had gered. Eerst hield hij zich verborgen, maar toen hij de werkeloze wankelmoedigheid van *Caesars* moordenaars opmerkte, trad hij kloekmoedig als consul op met het besluit om die euveldaad te wreken. Hij deed de papieren en rijkdommen van *Caesar*, ten bedrage van 80 tot 90 millioen gulden, in zijn huis brengen, onthoofde den magister equitum *Marcus Aemilius Lepidus* in de stad, deed op den 17^{den} Maart den Senaat vergaderen en bragt er het voorstel, dat de Senaat zou beslissen of deze den moord al dan niet goedkeurde. Op voorstel van *Cicero* werd door den Senaat eene algemeene amnestie uitgevaardigd en tevens verlof gegeven, om het lijk plegtig te begraven en het testament van den dictator ten uitvoer te brengen. Toen *Antonius* bij de uitvaart eene indrukwekkende rede hield en met geestdrift den purperen, met bloed bevuilen mantel uitspreidde, omringde het volk met jammerklagen den houtstapel, waarop het lijk verbrand werd, en offerde vervolgens de woningen der zaamgezworenen aan de vlammen. *Antonius* handhaafde de orde, deed het voorstel om het dictatorschap af te schaffen en riep *Sextus Pompejus* terug. De Senaat veroorloofde hem, om eene lijfwacht van oud-gedienden te houden. Nu gaf *Antonius* zich meer en meer aan willekeur over. Met de nagelaten schatten van *Caesar* kocht hij zich vrienden, en tegen betaling van groote sommen verleende hij aan de inwoners van Sicilië het burgerregt, aan die van Creta vrijdom van belastingen, aan koning *Dejotarus* van Armenië de vergunning om zijn gebied te vergrooten, en ontlokte, tegen den wil van den Senaat, aan het volk een besluit, waardoor hij met het bewind over Gallia Cisalpina en over de vier Macedonische legioenen werd belast — eene betrekking, die door *Caesar* voor *Décimus Brutus* was bestemd. Hij verwierf de volksgunst door eene nieuwe verdeling van het land en door zelfs aan de geringsten de bevoegdheid te verleenen, om de regterlijke waardigheid te bekleden. Hij verbond zich met den rijken en hooggeplaatsten *Lepidus*

door aan den zoon van dezen zijne dochter ten huwelijk te geven. Met minachting behandelde hij den aangenomen zoon en erfgenaam van *Caesar*, den 18-jarigen *Octavianus*, weigerde hem de uitlevering van *Caesars* nalatenschap onder voorwendsel, dat deze het eigendom was van den staat, en bemoeijlikte zelfs de adoptie (zie onder dat woord), welke in den uitersten wil was vastgesteld. Maar toen *Octavianus* door zijne milddadigheid de toegenegenheid des volks verkreeg, het vertrouwen van *Cicero* en van andere vrijheidsvrienden verwierf en allengs 3 legioenen oudgedienden, die weleer onder *Caesar* hadden gestreden, aan zijne zijde zag geschaard, poogde *Antonius* zich met hem te verzoenen. Hunne vriendschap was echter kort van duur. Het gelukte *Octavianus*, de helft der soldaten, die uit Macedonië waren gekomen, tot zijne partij over te halen, en *Cicero* verhief tegen *Antonius*, die naar Gallië was vertrokken, in de raadzaal zoo krachtig zijne stem, dat de Senaat aan *Antonius* het bevel zond, om onverwijld naar Rome terug te keeren en verklaarde, dat hij in geval van ongehoorzaamheid als een vijand van den Staat zou worden beschouwd, weshalve de consuls *A. Hirtius* en *C. Vibius Pansa*, aan wie *Octavianus* als propraetor was toegevoegd, den last ontvingen om tegen hem te velde te trekken. Wél werd *Pansa*, vóór hij zich met zijn ambtgenoot vereenigen kon, in een veldslag overwonnen en gedood, maar *Hirtius* overrompelde het leger van *Antonius* en drong dezen voor Mutina tot een beslissenden strijd (43 vóór Chr.), waarin *Antonius* eene geweldige nederlaag leed. De overwonnen veldheer begaf zich over de Alpen naar Gallia Transalpina, vanwaar hij, versterkt met de legioenen van *Lepidus* en anderen, weldra wederom naar Italië trok.

Intusschen waren de omstandigheden te Rome niet weinig veranderd. *Octavianus* had, gesteund door zijne krijgsmagt, het consulaatsambt verworven en vond goed, zich met *Antonius* en *Lepidus* te verzoenen. Op zijn aandrangen werd het senaatsbesluit, tegen deze beide mannen uitgevaardigd, nietig verklaard, en in het noorden van Italië hield *Antonius*, die inmiddels *Décimus Brutus* van zijn leger en van het leven beroofd had, in gezelschap van *Lepidus* eene zamenkomst met *Octavianus*. Na eene beraadslaging gedurende drie dagen werd door hen het bekende Driemanschap opgericht. *Octavianus* stond zijn consulaatsambt gedurende het overig gedeelte des jaars af aan *P. Ventidius*, en de drie mannen aanvaardden als buitengewone overheidspersonen het rijksbestuur voor een tijdperk van 5 jaren. *Lepidus* werd gesteld over Spanje en Gallië aan de Middellandsche zee, *Antonius* over het andere gedeelte van Gallië en over Opper-Italië, en *Octavianus* over Midden- en Zuid-Italië, de eilanden en Afrika. Het vonnis der verbanning of des doods trof de vrienden der vrijheid en des vaderlands. Elk der driemannen offerde aan de beide overigen zelfs zijne vrienden

op, wanneer zijne ambtgenooten bereid waren, om door moord zijne wraakzucht te bevredigen. *Antonius* liet zijn oom *L. Caesar* ter dood brengen en kreeg hierdoor vergunning van *Octavianus* om een dergelijk lot te bereiden voor *Cicero*, wiens welsprekende tong door *Fulvia*, de gemalin van *Antonius*, met naalden doorstoken werd.

Toen *Antonius* en *Octavianus* van oordeel waren, dat zij in de hoofdstad hunne vijanden hadden uitgeroeid, lieten zij er *Lepidus* als consul achter en zeilden naar *Dyrrhachium* (42 vóór Chr.). *Antonius* bezette met spoed *Macedonië*, behaalde eene beslissende overwinning bij *Philippi*, versloeg *Cassius* en 30 dagen later ook *Brutus*, die beide uit wanhoop een einde maakten aan hun leven. Thans verdeelden de overwinnaars hun gebied. Aan *Lepidus* werd *Afrika* toegewezen, *Octavianus* verkreeg het Westen en *Rome*, en *Antonius* het Oosten. Laatsgenoemde toog nu door *Griekenland* naar *Azië*, om er door afpersing het geld te verzamelen, dat aan het leger was toegezegd. In vlagten van ijdelheid zocht hij zich het voorkomen te geven van een god. In het gewaad van *Bacchus* hield hij zijn intogt te *Ephese* en ontving er gezanten uit *Griekenland* en *Azië*. In *Cilicië* ontmoette hij *Cleopatra*, de schoone, schrandere en lichtzinnige koningin van *Egypte*, die wegens eene aanklacht, dat zij *Cassius* had ondersteund, als eene beschuldigde voor hem verscheen, maar den regter weldra tot haren slaaf vernederde. Naauwelijks had *Antonius* de zaken in *Azië* geregeld, toen hij haar naar *Egypte* volgde om zich geheel en al aan haar te wijden. Weldra wekten onrustbarende berichten uit *Italië* hem uit zijne bedwelmeling op. *Fulvia* had voor *Octavianus* de wijk genomen naar *Macedonië*. Terstond vereenigde zich *Antonius* met *Domitius Ahenobarbus*, die bevel voerde over eene vloot en over een leger, en haalde ook *Sextus Pompejus* over om zich aan zijne zijde te scharen. Reeds voor *Brundisium* namen de vijandelijkheden een aanvang, toen de dood van *Fulvia* den weg ter verzoening opende. *Antonius* trad in het huwelijk met de schoone en deugdzame *Octavia*, eene zuster van *Octavianus*, en om in de toekomst alle oneenigheden te verhoeden, werden de grenzen naauwkeurig vastgesteld. Volgens deze zou de stad *Scodra* (Skoetari) in *Illyrië* de grensplaats wezen tusschen het Oosten en het Westen, terwijl *Italië* eene gemeenschappelijke bezitting bleef der beide beheerschers, en *Lepidus* in zijn gezag over *Libyë* gehandhaafd werd. De beide eerstvermelde driemannen begaven zich nu naar *Rome*, om het uitgehongerde volk tot rust te brengen. *Antonius* redde hier bij een volksoploop het leven van *Octavianus*. Daarna werd met *Sextus Pompejus* een verdrag gesloten en aan de vogelvrijverklaarden verlof gegeven om naar *Rome* terug te keeren.

Antonius vertrok vervolgens naar *Athene* en gaf zich hier aan de grootste losbandigheid over. Hij deed er zich huldigen als *Bacchus* en ontving als bruidschat van *Pallas-Athene* (MI-II.

nerva) toen de *Atheners* hem deze hunne beschermgodin als echtgenoot aanboden, eene som van een miljoen drachmen. Inmiddels stonden *Octavianus* en *Pompejus* al weder met de wapenen tegen elkander over (38 vóór Chr.). Wél werd *Antonius* door eerstgenoemde ter hulp geroepen, maar hij gaf den raad om vrede te sluiten en trok op tegen de *Parthers*. Na een mislukten veldtogt tegen *Antiochus van Commagene* keerde hij naar *Athene* terug, om er weder de rol van een god te vervullen. Wél hielp hij in het jaar 36 vóór Chr. *Octavianus* tegen *Pompejus* door hem eene vloot te zenden, maar het groote getal zijner schepen wekte wantrouwen; *Octavia* meest met hare bemiddeling tusschen beiden komen. Bij eene nieuwe samenkomst sloten zij een verbond tot wederzijdsche bescherming en verlengden het driemanschap voor den tijd van 5 jaren zonder hierbij het volk te raadplegen. Daarna liet *Antonius* zijne gemalin en een aantal schepen achter en spoedde zich naar *Syrië*, waar zich *Cleopatra* bevond, aan wie hij *Phoenicië*, *Coelesyrië*, *Cyprus* en andere gewesten ten geschenke bood. Weder trok hij tegen de *Parthers* en *Meders* te velde, en na een ongunstigen afloop van den oorlog spoedde hij zich naar de kust van *Phoenicië* om er *Cleopatra* af te wachten en met haar naar *Alexandria* te gaan.

Inmiddels had *Octavianus* zijn tegenstander *Pompejus* uit *Sicilië* verdreven. Laatsgenoemde nam de vlugt naar *Azië* en zocht het bondgenootschap van *Antonius* te verwerven; doch daar hij tegelijkertijd met de *Parthers* onderhandelingen aanknoopte, dwongen hem de gezanten van *Antonius* om zich over te geven en de legaat *Titius* deed hem — waarschijnlijk op bevel van zijn meester — ter dood brengen. Daarna toog *Antonius* naar *Syrië* om van hier naar den koning van *Medië* te trekken, die hem in den strijd tegen de *Parthers* wilde bijstaan. Hij werd echter teruggeroepen door *Cleopatra*, die bevreesd was voor *Octavia*, welke naar *Griekenland* was gereisd om haren gemaal te zoeken. In het volgende jaar (34) nam *Antonius* Groot-Armenië in bezit, maakte door list den trouwlozen koning *Artavasdes* tot zijn gevangene en trok *Alexandria* in zegepraal binnen. Hij huldigde daarna *Cleopatra* als de koningin der koningen en schonk haar en hun beider kinderen den koninklijken titel met de wingewesten van *Azië* en *Libyë*. In het jaar 32 bragt hij door de consuls *Cn. Domitius Ahenobarbus* en *C. Sosius* in den Senaat klagten ter tafel tegen *Octavianus*, omdat deze de gewesten van *Pompejus* en *Lepidus* uitsluitend voor zich zelf behouden had, terwijl hij *Octavianus* tevens in de engte zocht te brengen door de verklaring, dat hij, na afloop van het nieuwe driemanschapstijdperk bereid was, om zijne waardigheid neder te leggen. *Octavianus* trad hierop desgelijks met eene beschuldiging te voorschijn en spaarde geene moeite, om het volk tegen zijn vijand te verbitteren. Nogmaals verhief zich *Antonius* met nieuwen moed. Hij zond een scheidbrief aan

Octavia, bedreigde Italië en verzamelde zijn leger en zijne vloot aan de kusten der Middellandsche zee. Doch in plaats van den niets kwaads vermoedenden *Octavianus* te overvallen, verkwistte hij met *Cleópatra* op Samos en te Athene den tijd met losbandige gastmalen. *Titius* en *Piancus* liepen over tot *Octavianus* en bragten dezen het testament van *Antoniüs*; dit werd aanstonds te Rome openbaar gemaakt en verwekte er eene algemeene ontroering. De Senaat en het volk verklaarden *Antoniüs* vervallen van zijne magt en deden *Cleópatra* den oorlog aan. Nog altijd talmde *Antoniüs* in verblinde zorgeloosheid en hij betrok bij Paterna in Archaja de winterkwartieren, zoodat *Octavianus* den tijd had, om zich gereed te maken voor den oorlog. Eerst in den winter van 32 op 31 vóór Chr. landde hij te Actium met 500 schepen en een leger, dat bij 100000 voetknechten 12000 ruiters telde. Vijf Aziatische koningen vergezelden hem. Veel zwakker waren de vloot en het leger van *Octavianus*. Weldra was deze zijn tegenstander genaderd. Reeds vóór den aanvang van den slag werd de ruitertij van *Antoniüs* overvallen en geslagen, en hij zelf was bijna gevangen genomen. Deze tegenspoed, alsook de ontevredenheid over de aanwezigheid van *Cleópatra* maakte *Domitius Ahenobarbus* en anderen afvallig, waarna *Antoniüs* een groot aantal verdachte personen deed pijnigen en ter dood brengen. Vervolgens bepaalde hij, dat er een zeegevecht zou plaats hebben. Aan zijn last werd voldaan, maar nog vóór het einde van den strijd nam *Cleópatra* met hare 50 schepen de vlugt naar Egypte. *Antoniüs*, door waanzinnigen harts-togt gedreven, zeilde haar achterna. De vloot, schoon door den veldheer verlaten, bleef volharden, en *Agrippa* moest al zijne krijgskundige bekwaamheid aanwenden, om haar te vernietigen. Het leger te lande bleef eene week wachten op den terugkeer van *Antoniüs* en onderwierp zich toen uit moedeloosheid aan den overwinnaar. Toen *Antoniüs*, in de netten van *Cleópatra* verstrikt, bij Tactarum de nederlaag zijner vloot vernam, vlugtte hij terstond met zijne schepen naar Libyë. Te Alexandria gekomen, zocht hij onderhandelingen aan te knopen met *Octavianus*. Deze verwaardigde hem met geen antwoord, maar berigtte aan *Cleópatra*, die zich desgeijks tot hem gewend en hem de teekenen der koninklijke waardigheid overgezonden had, dat zij op zijne genade kon rekenen, indien zij *Antoniüs* dood of levend in zijne handen deed vallen. Toen *Antoniüs* zich wederom toeruste tot den strijd (30), gaf die verraderlijke vrouw in het geheim Pelusium aan de Romeinen over en verwaarloosde bij de nadering van *Octavianus* de versterking van Alexandria, welke zij op zich genomen had. *Antoniüs* behaalde aanvankelijk groote voordeelen op de vijandelijke ruitertij, maar toen hij besloot om zijn tegenstander met leger en vloot aan te tasten, gingen, op aansporing van *Cleópatra*, de schepen en de ruiters tot *Octavianus* over, en het voetvolk

werd geslagen. Toen *Antoniüs* naar Alexandria terugkeerde, verschool zich de snoode vrouw en deed het gerucht uitstrooijen, dat zij zich zelve om het leven had gebragt. *Antoniüs*, dit hoorende, stortte zich verbijsterd op zijn zwaard, maar toen hij vernam, dat zij nog leefde, deed hij zich met touwen ophijscben naar de bovenverdieping van het huis, waar zij zich schuil hield. Hier blies hij in hare armen den laatsten adem uit.

Kinderen van *Antoniüs* waren, van *Fulvia*: *Antoniüs Antyllus* en *Julius Antoniüs*, — van *Octavia*: *Antonia* de oudere en *Antonia* de jongere, — en van *Cleópatra*: *Alexander*, *Cleópatra* en *Ptolemaeus*.

Antoniüs. Twee heiligen dragen dezen naam, te weten:

Antoniüs de Heilige of de Groote, de grondlegger der monnikorden. Hij werd uit een aanzienlijk geslacht in het jaar 251 te Coma bij Heraclea in Midden-Egypte geboren. Reeds als knaap vermeerde hij den omgang met andere kinderen en versmaadde hij alle onderwijs. Toen hij 20 jaren oud was, verdeelde hij zijne rijke vaderlijke erfenis onder de behoeftigen en begaf zich naar de eenzaamheid om alleen voor den hemel te leven (270). Eerst hield hij zijn verblijf in eene grafspelonk, vervolgens in een vervallen kasteel, waar hij enkel brood, zout en water gebruikte, op ruwe matten sliep en zijn tijd tusschen psalmgezing, gebed en handen-arbeid verdeelde. Nadat hij 30 jaren in dien toestand geleefd had, trad hij op dringend verzoek van zijn vereerders openlijk als leeraar op en kreeg een groot aantal volgelingen. Hij spoorde hen aan, om in kluisen te gaan wonen in het gebergte aan de overzijde van de Nijl en aan den westelijken oever van deze rivier niet ver van Arsinoë. Door deze nabuurschap der kluisenaars ontstond het eerst het gezellige kloosterleven. *Antoniüs* hield het opzicht over die vereenigingen, die hem vader (abbas) noemden. Hij wekte hen op tot het gebed en den handen-arbeid. Zij vlochten matten van palmvezels voor hun eigen gebruik en voor de behoeftigen. Een orde-regel, dien men aan *Antoniüs* heeft toegeschreven, is evenwel van lateren tijd. Weldra namen die kluisenaars-vereenigingen aanmerkelijk toe. *Antoniüs* rukte zich los uit haar midden, toen onder de regering van *Maximus* de Christenen te Alexandria werden vervolgd (311). Hij snelde derwaarts, om de geloovigen te ondersteunen en te vertroosten. Hij vreesde den marteldood niet, maar keerde een jaar daarna terug naar de verblijven der monniken. Zijn roem verspreide zich heinde en ver, zijne leerlingen bevolkten de woestijn, talloze zieken zochten genezing, vele ongelukkigen eene schuilplaats bij den heiligen nam. *Antoniüs* trad onder hen op als een geneesheer naar ligchaam en ziel, en met eene verwonderlijke inspanning zijner krachten zocht hij zooveel mogelijk aller wenschen te bevredigen.

In lateren tijd droeg hij het bestuur over de kluisenaars-vereeniging op aan zijn leerling *Pachomius* en begaf zich met twee vrien-

den verder in de woestijn, naar den berg Kolzim, waar hij eene grot bewoonde en zelf zijne voedingsmiddelen verbouwde. Slechts enkele malen kwam hij in het midden zijner jongeren om hen door zijne toespraak te beïnvloeden, of hij begaf zich naar zijn vriend den bisschop *Athanasius* te Alexandria om de Arianen te bestrijden. Tijdens de verbanning van *Athanasius* (335) wendde hij zich ten behoeve van dezen schriftelijk tot keizer *Constantinus*, die zijn verzoek met eene weigering beantwoordde, maar hem tevens uitnoodigde om naar Constantinopel te komen. *Antonius* gaf echter de voorkeur aan de woestijn boven het keizerlijk hof. Toen hij den ouderdom van 90 jaren bereikt had, deed hij een pelgrimstocht naar den beroemden kluisenaar *Paulus van Thebe*. Hij vond dezen stervende en bewees hem de laatste dienst. Nadat hij als grijsaard van 104 jaren den terugkeer van *Athanasius* te Alexandria beleefd had, overleed hij den 17den Januarij 356 in de armen van zijne beide vrienden.

Deze man, die de voorregten der beschaving met opzet verworpen had, bezat een grooten rijkdom van natuurlijke gaven des geestes. Hij onderscheidde zich door geloof en volharding en zelfs door welsprekendheid. Volgens zijn wil moest zijne begraafplaats verborgen blijven, om het misbruik te verhoeden, dat het bijgeloof wellicht maken zou van zijn lijk. Toch is zijn gebeente — althans wat men daarvoor hield — in 561 naar Alexandria, in 635 naar Constantinopel, en in 980 door graaf *Jocelin* naar St. Didier-la-Mothe overgebracht. De kluisenaars-vereenigingen, door hem gesticht, hebben onder zijn leerling *Pachomius* den vorm van klooster-vereenigingen aangenomen en zijn door een anderen leerling, *Hilarion* genaamd, over Palaestina verspreid. De geschriften, die men aan *Antonius* heeft toegekend, zijn onecht. Het leven van dezen kluisenaar is door *Athanasius* te boek gesteld, en zijne verzoekings-geschiedenis was langen tijd een geliefkoosd onderwerp der schilders.

De tweede dier heiligen is *Antonius van Padua*, een van de voornaamste heiligen der R. Katholieke kerk. Hij werd den 15den Augustus 1195 te Lissabon uit een aanzienlijk geslacht geboren. Toen hij 15 jaar oud was, voegde hij zich bij de Augustijnen en 10 jaren later bij de Franciscaner monniken. Een jaar later vertrok hij als zendeling naar Afrika. Een storm wierp hem op de kust van Sicilië en hij leefde vervolgens geruimen tijd als kluisenaar. De heilige *Franciscus* zond hem naar een klooster te Vercelli, maar hij verliet weldra deze wijkplaats om te Montpellier, Toulouse, Bologna en vooral te Padua als een boetprediker op te treden en den Christenen een vroom gemoed en verloocheining van de wereld als het eene noodige aan te prijzen. Toen de menschen niet naar hem wilden hooren, predikte hij voor de visschen, die — zoo als de legende verhaalt — opmerkzaam luisterden. Hij was een groot verveerder van den heiligen *Franciscus* en na

den dood van dezen het hoofd der orde. In die betrekking was hij oorzaak van het afzetten van den generaal *Elias van Cortona*, die van de gestrenge orderegels afweek. *Antonius* overleed den 13den Junij 1231 te Padua. Het volk huldigde hem als een wonderdoener, en hij werd door *Gregorius IX* heilig verklaard. Hij is de beschermheilige van Padua, waar men eene prachtige kerk aan hem gewijd heeft. Zijne geschriften zijn tegelijk met die van den heiligen *Franciscus* te Antwerpen (1623) en elders uitgegeven. Op menige schilderij is zijne prediking voor de visschen gemaald.

Antonius-orde (De) is eene monnik-orde der 4de eeuw, wier leden tot de navolgers van den heiligen *Antonius* behoorden, en dien naam voeren in lateren tijd bepaalde monnik-orde, die zich houden aan den ondergeschoven regel van dien heilige, — eigenlijk dien van den heiligen *Basilius*. Ook thans nog heeft men kloosters van die orde bij de Maronieten, Armëniërs, Jacobieten en Abessiniërs.

Leden der orde van den heiligen *Antonius* zijn voorts de *Antonius-heeren* of *hospitaalbroeders van den heiligen Antonius*. Deze vereeniging van monniken is tegen het einde der 11de eeuw door *Gaston*, een vermogend Fransch ridder, te Vienne gesticht. Deze edelman had voor zijn zoon, aangetast door het *Antonius-vuur* (zie het volgend artikel), den heiligen *Antonius* genezing afgebeden in de kerk van St. Didier-la-Mothe en er de gelofte bijgevoegd dat hij, ingeval van verhooring, een hospitaal zou stichten voor zulke lijdens en zijn leven wijden aan hunne verpleging. Zijn zoon genas, en *Gaston* volbragt zijne gelofte (1091). Voorts vereenigde hij een aantal hospitaalbroeders, kleeide hen in een zwart gewaad en hechte op de linkerzijde hiervan het hemelsblauwe *Antonius-kruis*, dat den vorm heeft eener T. In 1096 werd de vereeniging zelve en haar stichter als grootmeester door paus *Urbanus II* erkend. Zonder eigenlijke geloften en zonder aan kloosterregels gebonden te wezen, breidde de orde zich in Frankrijk uit. Eerst in 1228 verkreeg zij van paus *Honorius III* de vergunning, om de drie kloostergeloften af te leggen, en in 1297 van *Bonifacius VIII* de groote St. *Antonius*-kerk, met alle regten en voorregten eener monnik-orde van den regel van den heiligen *Augustinus*, benevens het bevel om hare leden koorheeren te noemen. Van dien tijd af ontwikkelde zich de vereeniging onder den naam van "Reguliere koorheeren van den heiligen *Antonius* van Vienne" met ongemeenen spoed en telde weldra in Frankrijk, Italië, Engeland, de Nederlanden, Denemarken, Duitschland en Hongarije 369 kloosters of commanderies, die allen aan den abt van St. *Antonius* te Vienne, den grootmeester, onderworpen waren. De orde werd met eer en rijkdom overladen en ontving zelfs in 1502 van keizer *Maximiliaan* het rijks-wapen. Met de weelde sloop er echter ook de verdorvenheid binnen, en de hervorming, door den grootmeester *Anton Brunel van Gramont* (1616) ingevoerd,

werd alleen door de kloosters in Frankrijk, door vier in Italië en door een dergelijk getal in Duitschland aangenomen. In het jaar 1774 werd deze orde met die der Matthezer ridders vereenigd en verloor tegelijk met deze door secularisatie hare bezittingen.

Antonius-vuur is de naam eener ziekte, die in de elfde eeuw vooral in Frankrijk woedde. Ze schijnt van typheusen aard te zijn geweest en tastte aizonderlijke lichaamsdeelen aan. Zij had dien naam ontvangen, omdat volgens het geloof dier dagen vele, die er mede besmet waren, door het aanroepen van den heiligen *Antonius* in de kerk St. Didier-la-Mothe en door het gebeente van dien heilige genezing erlangden. Had de genezing niet met snelheid plaats, dan werden de aangetaste ledematen zwart en droog, zoodat zij als het ware verdorden en wegkwijnden, — 't geen veelal het verlies des levens ten gevolge had. Sommigen houden die ziekte voor eene boosaardige ontsteking.

Antozon, zie *ozon*.

Antaigues (Emanuel Louis Henri Delaunay, comte d') was een staatkundig schrijver in Frankrijk. Hij werd geboren in 1765 te Vivarais in het departement Ardèche en droeg niet weinig bij tot het uitbarsten der Revolutie door zijn wegslepend geschrift "*Mémoires sur les Etats-généraux, leurs droits et la manière de les convoquer*", waarin hij de omverwerping der monarchie aanpreeft. Toen hij niet lang daarna (1789) als afgevaardigde naar de Algemeene Vergadering was gezonden, nam hij de regten van den erflijken adel in bescherming, verzette zich met kracht tegen de vereeniging der drie standen en verklaarde, dat het koninklijk "veto" een onmisbare steun was der monarchie, terwijl hij tevens zijn burger-eed alleen onder zekere beperkingen wilde afleggen. Nadat hij eene openbare aanklacht gelukkig van zich afgevoerd had, werd hij met eene staatkundige zending naar Petersburg en naar Weenen belast. Hier gedroeg hij zich als den steun der *Bourbons* en als den gelastigde van de vijanden zijns vaderlands. Op een van zijne togten deed *Napoleon* eene poging om hem op te ligten (1798), maar hij ontsnapte door den bijstand zijner echtgenooten, de beroemde zangeres *St. Huberti*. Hij begaf zich weder naar Rusland, werd er tot staatsraad benoemd en zag zich belast met eene diplomatische zending naar Dresden. Daar vervaardigde hij het bekende schotschrift tegen *Napoleon*, getiteld: "*Fragment du 18me livre de Polybe, trouvé sur le mont Athos*." Toen *Antaigues* kennis had bekomen van de geheime artikelen van den Vrede van Tilsit, begaf hij zich naar Engeland, om zich door zijne inlichtingen verdienstelijk te maken bij het Engelsche ministerie. Hij en zijne gemalin werden in 1812 op een dorp bij Londen vermoord door een bediende, die daarna zich zelven met een pistoolschot om het leven bragt.

Antrim is een graafschap in de Iersche provincie Ulster en heeft, gedeeltelijk door het land, gedeeltelijk door de zee omringd,

eene oppervlakte van ruim 56 □ geogr. mijlen. Zijn oostelijk gedeelte is bergachtig. De hoogste toppen zijn er de Divis en de Agnews (omstreeks 530 Ned. el hoog), en aan zijne noordkust vindt men den Reuzendam (Giant's Causeway), die uit basaltzuilen bestaat, welke gedeeltelijk 115 Ned. el hoog zijn en zich 200 Ned. el in zee uitstrekken. De voornaamste rivieren zijn er de Bann, de Bush en de Larne. Ten westen liggen de Skerries, eene kleine eilandengroep, en aan de noordkust vindt men het eiland Rathlin met 1000 inwoners. De voornaamste voortbrengselen zijn er graan, vlas, aardappelen, vee, visch, steenkolen en ijzer, en de inwoners, ten getale van bijna 400000 houden zich bezig met den landbouw en met de vervaardiging van katoenen en linnen stoffen. Het is verdeeld in 14 baronnieën en zendt 5 leden naar het Huis der gemeenten. Aan het grootste Iersche meer, het Lough Neagh, vindt men er de hoofdstad, die desgelijks Antrim heet en omstreeks 3000, meestal Protestantsche ingezetenen telt.

Antwerpen, voorheen een markgraafschap van het Heilige Roomsche rijk, thans eene Belgische provincie, grenst ten noorden en noordoosten aan Noord-Brabant, ten zuidoosten aan Limburg, ten zuiden aan Zuid-Brabant en ten westen aan Vlaanderen en telt op eene oppervlakte van ruim 51½ □ geogr. mijlen rijkelijk 473 000 inwoners. De bodem bestaat er in het westen en noordwesten grootendeels uit zand, maar is er toch, vooral in de polders, zoo vruchtbaar, dat hij van het gezaaide een 50-voudigen oogst levert. Ten noorden en noordoosten strekt de zachtglooiende Campine (de Kempen) met hare onafzienbare heidevelden zich uit. De provincie wordt besproeid door de Schelde en de Rupel en is van kanalen doorsneden. Landbouw en veeteelt bloeien er, de fabrieknijverheid breidt er zich uit, en vooral de handel heeft er een aanmerkelijken trap van ontwikkeling bereikt. Zij zendt 4 leden naar den Senaat en naar de Vergadering van Gedeputeerden. Zij is verdeeld in 3 districten, Antwerpen, Mechelen en Turnhout.

De hoofdstad, die denzelfden naam draagt, is de eerste koopstad des rijks. Zij ligt aan de Schelde, die hier eene breedte heeft van 630 Ned. el, 6 geogr. mijlen ten noorden van Brussel en 9 geogr. mijlen van de Noordzee. Zij telt 120000 inwoners. Hare voormalige vestingwerken, die zich aansloten aan de Citadel, die door *Alva* gebouwd (1568) en door *Napoleon I* vergroot is, zijn thans geslecht, en zelfs de bedoelde Citadel is in dit najaar (1869) verkocht. Thans is Antwerpen op grooten afstand door eene, zich bij de uit deze eeuw dagteekenende Noorder-citadel aansluitende, nieuwe enceinte omringd, waarbuiten een gordel van gedetacheerde forten is aangelegd. Hierdoor is de stad herschapen in een algemeen Lands-reduit, dat echter nog door werken op den linkeroever der Schelde moet worden verzekerd. Die aanleg, juist niet zeer welgevallig aan de Antwerpenaren, heeft se-

dert 1855 tal van millioenen gekost, en thans begint men in te zien, dat het beginsel van een eenig hoofdreduit geenszins boven bedenking verheven is.

De stad heeft 2 uren gaans in omtrek. De haven kan er meer dan 1000 schepen bevatten, en de stad is doorsneden van 11 kanalen, waarover 40 bruggen zijn gelegd. Fraai is vooral het gezigt op de stad van de zijde der rivier, waar 8 hoofdkanalen en 3 dokken aan de koopvaarders toegang verleen tot prachtige en ruime kaden. Het merkwaardigste gebouw is er de hoofdkerk Notre Dame. Zij is in Gothischen stijl opgetrokken (1422—1518) en heeft bij eene lengte van 120 en bij eene breedte van 66 Ned. el eene hoogte van 27 Ned. el. Haar toren verheft zich ter hoogte van 93 Ned. el, en van binnen is zij versierd met beroemde schilderijen van *Rubens* (de afneming van het kruis, de kruisverheffing en Maria's hemelvaart). Ook de St. Jacobs-kerk is er allezins bezienswaardig, terwijl zich op de Grootte markt het Raadhuis en het schilderachtig Gildehuis vertoonen. Het Muséum, waar het standbeeld van *van Dijk* verrijst, telt er een aantal kostelijke schilderijen, en de vreemdeling mag er de Beurs, het koninklijk paleis en de Zoölogische tuin niet onbezocht laten. Op de Place Verte staat er het metalen standbeeld van *Rubens*, dat bijna 5 Ned. el hoog is. Tot de inrigtingen van wetenschap, kunst en onderwijs behoorren er de Academie van Wetenschappen, het Gymnasium, de Zeevaartschool, de Geneeskundige school, onderscheidene bibliotheken, en eene Schilderacademie, die reeds in de 15de eeuw onder den naam van Broederschap van St. Lucas is opgerigt. Deze laatste was de kweekplaats van de beroemdste meesters der Vlaamsche school, van welke vele geboren Antwerpenaars zijn, zooals *van Dijk*, *Calvaert*, de beide *Teniers*, *Segher*, *Craey*, *Floris* en *Bril*.

Antwerpen is, even als Venetië weleer, tegelijk fabriek- en koopstad. De kantvervaardiging houdt er duizende handen bezig, de scheepsbouw wordt er op grooten voet gedreven, en de suikerraffinaderijen verschaffen er aan velen het dagelijksch brood. De handel is er zeer aanzienlijk. In 1863 liepen er 2553 schepen binnen met eene ruimte van ruim 600 000 ton. Antwerpen is aan eene groote, bevaarbare rivier gelegen en door kanalen en spoorwegen met de naburige steden en voorts met alle gewesten van Europa verbonden; toch gaat de stad, wat den handel betreft, in de laatste jaren niet vooruit.

Wij vinden Antwerpen het eerst vermeld in eene oirkeronde der 8ste eeuw. In de 10de en 11de eeuw was zij reeds eene haven- en handelsplaats, en bij den aanvang der 12de waren de Antwerpensche lakens in Frankrijk en Duitschland zeer gezocht. In den tijd der kruistogten was zij na Brugge en Gent de rijkste stad van Vlaanderen. Zij bereikte het toppunt harer handelsgrootheid in het midden der 16de eeuw. In de dagen van *Karel V* was deze stad de prachtigste der geheele Chris-

telijke wereld. Zij was de stapelplaats van alle begeerlijke goederen, en werd dit nog meer, toen de Portugezen met een schat van Indische waren hare haven bezochten. De meestberoemde handelshuizen uit Florence, Pisa en Genua, zelfs het huis *Fugger* uit Augsburg, verplaatsten zich derwaarts. De Antwerpensche wisselbrieven werden overal gehonoreerd, en men zeide, dat er in 8 maanden meer zaken gedaan werden dan te Venetië gedurende haren bloeitijd in 2 jaren. Twee tot derdehelfhonderd schepen kwamen er wel eens op denzelfden dag voor de kaden, en meer dan 2000 vrachtwagens verschenen er wekelijks uit Duitschland, Frankrijk en Lotharingen. De buitenlandsche handel vereischte er een kapitaal van 500 millioen goudgulden, de stad zelve telde 4500 eigen schepen, en de bevolking was er bijna dubbel zoo groot als heden ten dage. Het spreekwoord zeide: "De wereld is een ring, en daarvan is Antwerpen de diamant."

Al die grootheid verdween, toen de vrijheidlievende Nederlanders tegen het laatst der 16de eeuw hunne gehoorzaamheid opzegden aan het onverdraagzame despotismus van *Filips II*. Antwerpen, door handel en nijverheid ontwikkeld, stond met hare dappere ingezetenen in de voorste gelederen van de strijders voor de onafhankelijkheid. Maar deze stad was de sleutel der Schelde en de zetel van een grooten rijkdom, zoodat de Spaansche magthebbers, zooals *Margaretha van Parma* en de hertog *van Alva*, zich door het bouwen van vestingwerken zochten te verzekeren van haar bezit. Toen de Citadel gereed was, veroorloofden zich de Spaansche soldaten allerlei verdrukkingen tegen de vreedzame ingezetenen en rigtten er den 4^{den} November 1576 zelfs een bloedbad aan — bekend onder den naam van "Spaansche furie" —, waarbij het Raadhuis en 600 woningen verbrand en 10000 burgers in het water gesmoord of met het zwaard gedood werden. Het gevolg van dien gruwel, die in andere steden van Brabant herhaald werd, was de toetreding der Zuidelijke Provinciën tot de Pacificatie van Gent. Door het opofferen van eene groote som gelds gelukte het den Antwerpenaars, zich den 1sten Augustus 1577 van de Spaansche bezetting te ontslaan. Eenige jaren later zocht zich de hertog *van Anjou* (zie onder dien naam) van Antwerpen, meester te maken, maar de Fransen werden met een verlies van 1500 man uit de stad geworpen.

Eene vreeselijke ramp voor de stad was in de jaren 1584 en 1585 de belegering, die zij van den hertog *Alexander van Parma*, bevelhebber der Spanjaarden, gedurende 14 maanden moest uitstaan. Die belegering is eene hoogst merkwaardige gebeurtenis in de annalen der krijgsgeschiedenis. Antwerpen, aan de eene zijde aan eene breede rivier gelegen en aan de andere door hooge wallen en diepe grachten gedekt, mogt in dien tijd schier onoverwinnelijk heeten. De Hertog echter, door drongen van het hooge belang van haar bezit, wilde allen toevoer afsnijden en haar door

nithongering tot de overgave dwingen. Intusschen gelukte het hem niet, den grooten waterweg te versperren, daar de bezetting van het fort Lillo de aanvallen der Spanjaarden afslieg. Daarom nam *Parma* het besluit, om eene brug over de rivier te slaan en hierdoor die van Zeeland te beletten om aan de Antwerpenaars levensmiddelen te brengen. Gedurende de uitvoering van dat plan vielen Dendermonde, Gent, Vilvoorden en Herenthals in de handen der Spanjaarden, alsmede de blokhuizen bij Willebroek, zoodat Antwerpen van alle gemeenschap met Brussel en Mechelen verstoken was. De wakkere *Aldegonde* was burgemeester der stad en hield briefwisseling met prins *Willem I*, die hem aanriep, om den dijk der Oosterschelde door te steken en over de verdrinken landen eene nieuwe gemeenschap met Zeeland te openen. Dit voorstel leed schipbreuk op het zelfzuchtig verzet der Antwerpensche slagers, die niet gaarne hunne weiden, waar jaarlijks 12 000 ossen werden vetgemest, onder water wilden zien loopen. Beter slaagde het plan van den ingenieur *Gianibelli*, om de brug in de lucht te laten vliegen. Hiertoe werden drijvende mijnen gebruikt, namelijk schepen, die onder eene laag steenbrokken eene groote hoeveelheid kruid aan boord hadden, hetwelk onder of bij de brug moest ontvlammen. Statig kwamen zij de rivier afdriven, en de Hertog, vermoedende dat er iets gaande was, had zijne manschappen onder de wapenen doen komen. Hij zelf bevond zich met zijn schitterenden staf op de brug en had zich, op aandringen zijner officieren, naauwelijks van daar verwijderd, toen één der schepen, "de Hoop" genaamd, in de lucht vloog. Een groot gedeelte der brug werd daarbij vernield, en 300 mannen werden gedood. Bij den geweldigen knal viel de Hertog met zijne soldaten bedwelmd op den grond. De ontroorde wateren der Schelde stoven omhoog en deden aan de omringende bolwerken des vijands groote schade. Intusschen haastte zich de Hertog om de brug terstond zooveel mogelijk te herstellen, zoodat de Antwerpenaars de gelukkige uitkomst van hun toeged eerst 3 dagen later vernamen. Nog meer dan te voren werd nu de brug versterkt, en schoon *Gianibelli* zijn verwoestend bedrijf nog tweemaal herhaalde, gevoelde men, dat er andere wegen moesten ingeslagen worden tot behoud der stad. Eindelijk besloot men, den raad van *Oranje* te volgen en den dijk der Oosterschelde door te steken. *Parma* had intusschen de plaats, waar die doorsteking geschieden moest, behoorlijk versterkt, doch de vrees voor ontplofende vaartuigen joeg de Spanjaarden van daar, zoodat de Antwerpenaars er vasten voet konden verkrijgen. IJverig gingen de schansgravers aan het werk, terwijl tevens bolwerken werden opgeworpen om hen tegen den aanval der vijanden te verdedigen. Treurig was het, dat men op dit gewigtig oogenblik den tijd verkwistte met mondvoorraad uit groote Zeeuwsche schepen in kleine Antwerpensche vaartuigen over te laden en dat

zelfs de aanvoerders, *Aldegonde* en *Hohenlohe*, op een korenschip zich naar de stad begaven, als ware het groote werk reeds volbragt. Immers het gebulder van het geschut had den Spaanschen bevelhebber opmerkzaam gemaakt op een dreigend gevaar. Spoorslags reed hij derwaarts, en zijne tegenwoordigheid gaf nieuwen moed aan de weggedreven soldaten. Vreeselijk werd er nu gestreden. Tot vijfmaal toe deed de vijand een vergeefsch aanval op de Nederlandsche benden. Eindelijk gelukte het den Spanjaarden, eene bres in de borstwering te maken, en daar de invallende eb de schepen van het land begon te halen, bleef de zegepraal niet lang onbeslist. De aanslag op den dijk der Oosterschelde — de redding van Antwerpen — was mislukt.

Spoedig bevonden zich de buitenwerken in de magt van den vijand. In de stad werd de honger een scherp zwaard; het volk begon te morren, en de Katholieke partij dreigde met oproer. Toen ook Mechelen in de handen van den Spanjaard was gevallen en de laatste hoop op aanvoer van levensmiddelen uit het zuiden verdween, begon men aan de overgave te denken. Wél beloofde prins *Maurits* ontzet binnen den tijd van 12 dagen, maar moed en geduld waren uitgeput. De stad capituleerde op den 10den Augustus, en daags daarna was *Parma* er gebieder. Zij moest eene schadevergoeding betalen van 400 000 goudgulden en alle Protestantische ingezetenen buiten hare wallen verbannen. Zoowel die belegering als het verlies van een groot aantal burgers, die zich grootendeels te Amsterdam en te Rotterdam vestigden, gaf aan haren handel een geweldigen knak. Binnen hare muren werd den 2den April 1609 het twaalfjarig bestand gesloten, waarbij Spanje de onafhankelijkheid der Noord-Nederlandsche gewesten erkende. Ook werd aan deze bij den Westfaalschen vrede de heerschappij toegewezen over den mond der Schelde. Een en ander was weinig geschikt om Antwerpen uit hare vernedering op te heffen.

Later deelde deze stad het lot der Spaansche bezittingen in de Nederlanden. Gedurende den Spaanschen successie-oorlog werd zij in den naam van *Philips II* door de Franschen bezet. Door den Vrede van Utrecht viel zij aan Oostenrijk ten deel. De mond der Schelde bleef gesloten, en eene poging van *Jozef II*, om dien te bevrijden, leed schipbreuk. Gedurende den Oostenrijkschen successie-oorlog (1746) werd er de Citadel door de Franschen onder aanvoering van den maarschalk *van Saksen* belegerd en na 7 dagen veroverd. Na den slag bij Jemappes opende de stad hare poorten voor de troepen der Fransche republiek (5 November 1792), doch de Citadel bezweek eerst na eene belegering van 3 weken. In het volgende jaar maakten de Oostenrijkers zich nogmaals van die sterkte meester, maar zij werd door *Pichegru* na den slag bij Fleurus hernomen. Nu werd Antwerpen met Frankrijk vereenigd en de mond der Schelde geopend, zoodat reeds na het

jaar 1807 ruim 1800 schepen hare haven bezochten. *Napoleon I* wilde haar verheffen tot haren voormaligen bloei — tot de voornaamste koopstad en wapenplaats van het Keizerrijk. In 1814 werd zij zelfs nog na den val van *Napoleon* door *Carnot* tegen de Engelsen en Saksen verdedigd; eerst den 5den Mei had de overgave plaats.

Door het Weener Congres werd bepaald, dat Antwerpen behooren zou tot het koninkrijk der Nederlanden. Van dien tijd af nam haar handel eene nieuwe vlugt. Reeds in 1815 ontving zij 4400 schepen in hare haven. Te midden harer grootsche ontwikkeling barstte de Belgische omwenteling los (1830). De omwentelingspartij maakte zich meester van de stad, en haar militaire commandant, de luitenant-generaal *Chassé*, week naar de Citadel en stond haar een wapenstilstand toe. De roekeloosheid, waarmee de Belgen dien verbraken, gaf aanleiding tot het noodlottig bombardement, dat, ondersteund door het vuur der kanonneerbotten, een gedeelte der stad in een puinhoop herschiep. Thans werd er wederom een wapenstilstand gesloten, maar de Citadel en de daarbij behorende forten bleven in de magt der Nederlanders, en *Chassé* verklaarde, dat hij ze, trots alle besluiten der mogendheden, tot het uiterste wilde verdedigen. Frankrijk en Groot-Britanje hadden echter den koning der Belgen beloofd, dat zij zijn rijk — bepaaldelijk Antwerpen — van de Nederlandsche bezetting zouden bevrijden, en toen koning *Willem I* hardnekkig weigerde de Citadel te doen ontruimen, trok de Fransche generaal *Gérard*, vergezeld van de prinszen *van Nemours* en *van Orléans*, aan het hoofd van 42800 man voetvolk en 12800 man paardvolk naar Antwerpen. Te vergeefs sommeerde hij den grijzen *Chassé* om de Citadel over te geven. In den nacht van den 29sten op den 30sten November 1832 werden de loopgraven geopend, maar eerst den 23sten December daaraanvolgende, toen de Citadel door het vuur der Franschen schier in een puinhoop herschapen was, kon de bevelhebber tot de overgave besluiten. Daags daarna trokken de Franschen er binnen, en den laatste dier maand werd de Citadel door Belgische troepen bezet. De dapperen, die haar hadden verdedigd, werden eerst als krijsgesvangenen naar Frankrijk gevoerd, maar bij hun terugkeer met een welverdiend eerbewijs — de herinneringsmedaille der Citadel — beloond. Bij het sluiten van een verdrag tusschen België en ons (1839) bleef de Schelde geopend tegen betaling van een tol, die later is afgekocht, zoodat Antwerpen althans in dat opzigt geenerlei belemmering ondervindt door de uitbreiding van haren handel.

Anubis is de naam van een god der oude Egyptenaren en werd eerst voorgesteld in de gedaante van een hond, later in die van een mensch met het hoofd van een hond. Hij werd vooral gehuldigd te Cynopolis (Hondstad), in Midden-Egypte gelegen. Volgens de fabelleeër is hij een zoon van *Osiris* en van *Nephtys*. Men hield hem voor den wachter

der goden, zoodat men zijne beeldtenis plaatste vóór de altaren van andere goden of in de voorportalen der tempels. Bij de Grieken werd hij met *Hermes* (Mercurius) gelijk gesteld en *Hermanubis* genaamd. Op de gedenkteekens vindt men hem met den kop van een sjakal, met een spitsen snuit en steile ooren. Hij geleidt de afgestorvenen in de Onderwereld en weegt hier met *Horus* hunne daden voor den regterstoel van *Osiris*.

Anurie, gemis van urine-lozing, kan haren oorsprong hebben in de nieren, waar de urine wordt afgescheiden en die haar bij een gebrekkigen toestand niet afleveren aan de blaas (*anuria renalis*), en zij kan ook ontstaan door ongesteldheden van de blaas en van de hiermede in verband staande deelen, (*ischuria* of *anuria vesicalis*) alsmede door eene algemeene ziekelijke gesteldheid. De *anuria renalis* is een verschijnsel, hetwelk op eene belangrijke verandering wijst ten gevolge van vreemde lichamen, steenen, uitwassen, verzwerings enz., die ook de nieren aantasten. De *anuria vesicalis* kan ontstaan door ontsteking der blaas (*ischuria inflammatoria*) of zij is een verschijnsel van blaaskramp (*ischuria spasmodica*), die vooral door koude wordt opgewekt of door het gebruik van na-deelige dranken, of zij ontstaat bij verlamming der blaas (*ischuria paralytica*), terwijl er ook mechanische oorzaken kunnen wezen, die haar te voorschijn roepen (*ischuria organica, mechanica*). De behandeling dier lastige ongesteldheid is — zoo als van zelf spreekt — van de oorzaken afhankelijk.

Anville (Jean Baptiste Bourguignon d'), een groot aardrijkskundige en vervaardiger van landkaarten, werd geboren te Parijs den 11den Julij 1697. Hij wijdde zich met uitstekend gevolg aan de studie der wis- en aardrijkskunde en werd op zijn 22ste jaar benoemd tot Koninklijk geograaf en tot secretaris van den hertog van *Orléans*. Hij was lid van alle Fransche en bijna van alle buitenlandse academiën. In het jaar 1775 werd hij vereerd met de benoeming van adjunct der Koninklijke Academie van wetenschappen te Parijs, en hij overleed op den 28sten Januarij 1782. Hij heeft 211 kaarten uitgegeven zonder op reis te gaan. Daarvan vermelden wij zijn "Atlas général" (Parijs 1737—1780, 46 kaarten in 66 bladen) en zijn "Atlas antiquus major" (12 bladen), waarbij de "Géographie ancienne abrégée" (3 deelen, Parijs 1768) als tekst behoort. Zijne landkaartenverzameling, die 10500 nummers telde, is aangekocht voor de Groote — thans de Keizerlijke — bibliotheek te Parijs.

Anytus was een Grieksch redenaar, die met *Melitus* en *Lycon* den wereldberoemden wijsgeer *Socrates* van goddeloosheid beschuldigde, zoodat deze tot het drinken van den gifbeker veroordeeld werd. Intusschen heeft hij zelf met zijne medepligtigen in lateren tijd desgelijks het doodvonnis ondergaan.

Aoristus is een woord van Grieksche afkomst, hetwelk een tijd aanduidt van het werkwoord — een tijd, die ook in de werk-

woorden van andere talen, in die van het Slavonisch en Armenisch, is overgegaan. De aoristus is de uitdrukking van het absoluut verledene, van het verledene als geheel, zonder daarbij den duur in aanmerking te nemen. De aoristus is dus de zuiver geschiedkundige tijd en wordt om die reden vooral bij de mededeeling van verhalen gebruikt. Een verschil tusschen den aoristus primus en secundus schijnt in de beteekenis niet te bestaan.

Aorta is de naam van de groote slagader, van den hoofdstam van alle slagaderen. Zij ontspringt uit de linker kamer van het hart, welke al het bloed, dat uit de longen door de long-aderen in den linker voorhof van het hart teruggekeerd en van hier in de linker kamer gedreven is, door de aorta naar alle deelen des ligchaams stuwt. Zij behoudt haren naam tot aan hare vertakking in de beide heupslagaderen (*arteriae iliacae*), onder de buikholte gelegen, maar zij heeft onderscheidene bijnamen. Men onderscheidt de opklimmende aorta (*a. ascendens*) en de dalende aorta (*a. descendens*), tusschen welke de boog der aorta (*arcus aortae*) gelegen is. De dalende aorta wordt wederom verdeeld in de borst-aorta (*a. descendens thoracica*) en in de buik-aorta (*a. descendens abdominalis*). De oorsprong of bol der klimmende aorta (*bulbus aortae*) ligt achter de longslagader en is aan den wortel omringd door het spier vleesch van de linker hartkamer. Bij den aanvang vindt men in de aorta 3 halveaanvormige klapvliezen, die het terugvloeijen der bloedkolom naar het hart beletten. De klimmende aorta ligt nog binnen het hartzakje en stijgt aanvankelijk achter de longslagader van de linkerzijde en van achteren naar de regterzijde en naar voren omhoog en komt dan tusschen deze en de bovenste holle ader vóór den regter tak der luchtpijp te liggen. Boven de 3 halveaanvormige klapvliezen ontspringen de kroonslagaderen van het hart (*arteriae coronariae cordis*), die tot onderhoud strekken van het hart zelf. Als de opklimmende aorta het hartzakje verlaat, begint zij zich te buigen en gaat van voren en van de regterzijde in een boog schuins over den regter tak der longslagader en den linker tak der luchtpijp naar achteren en naar de linkerzijde. De holle zijde van deze boog is naar beneden en de bolle zijde, die zich tot de hoogte van den tweeden borstwervel verheft, naar boven gekeerd. Uit den aorta-boog ontspringen de slagaderen van het hoofd en van de armen. Vooreerst ontspringt regts de ongenoomde slagader (*arteria anonyma*) die zeer kort is en zich in regter halsslagader (*carotis dextra*) en regter sleutelbeenslagader (*subclavia dextra*) verdeelt. Niet ver van daar ontspringt de linker halsslagader (*carotis sinistra*) en de linker sleutelbeenslagader (*subclavia sinistra*). Vóór den 4^{den} borstwervel neemt dat gedeelte der aorta een aanvang, hetwelk men de dalende noemt en aan de linker zijde der borst-wervels in de achterste tusschenruimte van het borstvlies (*mediastinum posticum*) tot

aan het middelrif naar beneden loopt. Langzamerhand nadert zij tot de lijn der wervelkolom en gaat door het middelrif — door de aorta-spleet (*hiatus aorticus diaphragmatis*), die op de hoogte van den 12^{den} wervel gelegen is, en vervolgt haren togt tot de buikholte als aorta descendens abdominalis.

In de borst gaan van de borst-aorta vele takken uit, van welke sommige zich zijwaarts begeven naar de wanden der borstholte, zooals de achterste tusschenribs-slagaderen (*arteriae intercostales posteriores*), doorgaans 9 naar elke zijde en de bovenste middelrif-slagaderen (*arteriae phrenicae superiores*), en andere voorwaarts in de borstholte, zooals de luchtpijpslagaderen (*arteriae bronchiales posteriores*) ten getale van 2 tot 4, de slokdarmslagaderen (*arteriae oesophageae*) ten getale van 3 tot 5, en de achterste hartzak- en middelvlies-slagaderen (*arteriae pericardiacae et mediastinae posticae*). Nadat de buik-aorta zijn togt volbragt heeft door de spleet van het middelrif en zich in de holte van den onderbuik bevindt, loopt zij langs de voorzijde en ongeveer langs het midden der lendewervels tot aan den 4de of 5de van deze naar beneden, waar zij zich in de beide heupslagaderen verdeelt, die met een scherpen hoek met elkaar en naar beneden gaan. In dezen hoek ontspringt de middelste slagader van het heiligbeen (*arteria sacra media*). De aorta zendt op dien weg onderscheidene takken uit, zoo als de middelrif-slagaderen, de nier- en bijnier-slagaderen (*arteriae renales et suprarenales*), de binnenste zaadslagaderen (*arteriae spermaticae internae*) en de 4 lende-slagaderen (*arteriae lumbales*). Voorts ontspringt aan de aorta, omstreeks ter plaatse van den 12^{den} borstwervel, de groote ingewands-slagader (*arteria coeliaca*), die zich in 3 kleinere slagaderen, welke naar maag, lever en milt loopen, verdeelt op eene plek, die den naam draagt van *corpus Halleri*, — vervolgens de bovenste en onderste darmslagaderen (*arteria meseraica superior en inferior*).

Ongesteldheden van de aorta zijn niet zeldzaam. Hiertoe behooren: aangeboren gebreken van den oorsprong der aorta, waardoor eene vermenging van aderlijk en slagaderlijk bloed en dientengevolge blaauwzucht ontstaat, ontsteking der klapvliezen, uitwassen, verbeening, verkalking, alsmede verwijding, die aneurysmen en scheuringen veroorzaken. Vooral is de aorta-boog voor verwijding vatbaar, maar desgelijks voor vernauwing, zoodat hij zich bij zekere ziekelijke aandoeningen soms bijna geheel sluiten kan.

Aosta. Het prachtige dal, hetwelk dezen naam draagt, is een district van de Italiaansche provincie Turijn (Torino) en telt op ruim 59 □ geogr. mijlen 85000 inwoners. Het strekt zich uit van de Penninische Alpen tot aan den Monte Rosa. De Dora Baltea vereenigt er zich met de Bontaggio en besproeit er een heerlijk landschap, gelegen aan den ingang der dalen, waarlangs men opklimt naar den Grooten en Kleinen St. Ber-

nard. Boom- en wijngaarden, amandel- en vijgenboschjes wisselen er elkander af. De districts-hoofdstad draagt denzelfden naam en heeft bijna 8000 inwoners. Zij ligt tusschen de 3 hoogste bergen van Europa, den Mont Blanc, den Monte Rosa en den Mont Cervin. Wél is zij somber en onaanzienlijk, maar zij bevat, behalve eene fraaije hoofdkerk, eene menigte Romeinsche oudheden. Men vindt er een triomfboog van *Augustus*, die door 10 marmeren zuilen van de Corinthische orde gedragen wordt, — voorts de bogen eener marmeren brug, — de half onder het puin bedolven Porta praetoria, en de overblijfselen van een amphitheater, waar plaats was voor 20000 personen. Bijkans overal vindt men in het Aosta-dal overblijfselen uit de dagen der Romeinsche heerschappij. Weleer leverde de mijnontginning er goud, en ook nu nog is er het rivierzand met gouddeeltjes vermengd. Thans wordt er alleen in kopergroeven gewerkt. De Alpenweg, die van hier over Castiglione en Ivrea naar Chivasso gaat en hier den weg ontmoet, die Turijn met Milaan verbindt, brengt er veel welvaart, omdat daarlangs vele voortbrengselen der naburige Alpendalen — boter, kaas en vruchten — worden vervoerd.

In overouden tijd was dit gewest bewoond door een oorlogzuchtig volk, de Salassiërs genaamd. Zij werden onderworpen door de Romeinen, en *Augustus* herschiep hunne hoofdstad onder den naam van Augusta Praetoria in eene Romeinsche kolonie. Later heette zij Augusta Turinona. In den tijd der volksverhuizingen heerschten er eerst de Gothen en toen de Longobarden, daarna de markgraven van Susa en Ivrea, en na 1030 de vorsten uit het huis van Savoye. De stad Aosta is de geboorteplaats van *Anselmus van Canterbury* (zie onder dien naam).

Aotus Smith is een plantengeslacht van de familie der vlinderbloemigen. Het groeit in Nieuw-Holland en levert ons eenige sierplanten, zooals *A. villosa Smith* (*Pultanaea ericoides Vent.*), welke omstreeks eene Ned. el hoog wordt en lancetvormige bladen en gele, vliedervormige in trossen vereenigde bloemen draagt, — voorts *A. virgata Dec.* (*Pultanaea virgata Sieb.*) met fluweelachtige, zachtharige takken, drie aan drie om den stengel staande, lijnvormige bladen en fraaije, goudgele, tot aren zamengevoegde bloemen. Deze planten vereischen een zandigen, met bladaarde en turfmoel vermengden grond, en de warmte der kas, waarin zij den winter doorbrengen, mag niet dalen beneden 6° C. Van Junij tot September kunnen zij bij ons de vrije lucht verdragen.

A. P. of **AP.** beteekent *Amsterdamsch peil*, hetgeen niet verward mag worden met het Amstelpeil of dat van Amstelland. Bedoeld peil vertegenwoordigt een denkbeeldig horizontaal vlak, gelegd door het nulpunt der stads-peilschaal te Amsterdam. De generaal *Krayenhoff* heeft door waterpassing de hoogte van dat vlak boven de Nederlandsche rivieren en alzoo de hoogte van deze volgens A. P. aangewe-

zen, en sedert werd dat peil dan ook algemeen als vergelijkingsvlak in ons land aangenomen, hoewel het geruimen tijd duurde, eer men er in slaagde, het ook op de eilanden over te brengen. Het merk van dat peil is te Amsterdam te vinden in de groef in de dijkpeilsteeenen, die er in den muur van de Kolkswaterkeering en elders zijn ingemetseld. Die merken zijn den 22sten December 1812 door genoemden generaal met eene commissie onderzocht en naauwkeurig bevonden, waarna men tot verzekering van het nulpunt er nog vier nieuwe steenen, elk met eene peilgroef, heeft bijgevoegd.

Het *Amsterdams stads lijdelijk peil* is volgens het jaarboek voor Ingenieurs 0,15 Ned. el lager dan A. P.

Apachen (De) vormen een stam van Indianen in Noord-Amerika. Die stam was weleer zeer talrijk en woonde ten oosten van de Colorado in eene bergachtige streek aan de grenzen van Nieuw-Mexico. Ook thans zijn zij er gevestigd en houden zich gedeeltelijk bezig met landbouw en veeteelt. De meesten echter leiden er een zwerfend leven. Zij hebben eene afzonderlijke taal, die tot aan Californië toe in verschillende tongvallen gesproken wordt. Reeds de Spanjaarden hebben hen, onder den naam van Acaxas, voorgesteld als een roofgierig kannibalenvolk, en ook heden ten dage onderscheiden zij zich door hun woesten aard. In den laatsten tijd hebben zij de Mexicaansche provincie Sonora bijna geheel en al in bezit genomen. Tot de Apachen behooren de Mimbrenos, de Mescales, de Faraones, de Llaneros, de Lipanis, de Chiricaguis, de Gilenos en de Tontos. Volgens de jongste opgaven is hun aantal tot nagenoeg 7000 vermolt.

Apafi (Abafi). Wij kennen twee vorsten, vader en zoon, die dezen naam hebben gedragen.

De eerste is *Michael I*, vorst van Siebenbürgen. Hij was een zoon van *George van Apafi*, geheimen raad bij vorst *Gabriël Bathori*. Hij werd geboren in 1632, vocht in zijne jeugd aan de zijde van vorst *George II Rakoczy* in Polen, werd door de Tartaren gevangen genomen en leefde na zijn terugkeer op zijn voorvaderlijk landgoed te Apafalva, totdat hij door den invloed van den Turkschen visier *Ali* op den 14^{den} September 1661 in het leger te Maros Vársrhely door eenige Hongaarsche edelen en Saksische afgevaardigden tot vorst van Siebenbürgen werd uitgeroepen. Nadat zijn mededinger *Kemény* bij Nagy Szöllös den slag en het leven verloren had (20 Januarij 1662), werd *Apafi* algemeen als vorst erkend. Met hulp der Turken hield hij zich staande tegen Oostenrijk en hij verdreef de Duitsche bezetting uit alle vestingen, maar hij moest daarentegen de knevelarijen gedoogen van den Turkschen pasja en als vasal van Turkije groote geldsommen opbrengen. In het jaar 1683 volgde hij als een gedwongen bondgenoot de troepen van *Kara Moestapha* naar Hongarije, waar hij gedurende het beleg van Weenen de wacht hield bij de brug over de Donau bij Raab. Toen de Turken in 1685 versla-

gen werden en het Oostenrijksche leger onder aanvoering van *Caraffa* Klausenburg, Hermannstad en Deva innam, begaf zich *Apafi* onder de bescherming van Oostenrijk en stond zelfs in 1687 de militaire opperheerschappij in Siebenbürgen aan den keizer van Oostenrijk af. Hij overleed den 15den April 1690 te Fogarasch, en liet eene levensbeschrijving van zich zelve na, die in het rijksarchief in Oostenrijk wordt bewaard.

De tweede is *Michaël II*, een zoon van den voorgaande en de laatste souvereine vorst van Siebenbürgen. Hij werd geboren in 1680. Na den dood zijns vaders moest hij de vlugt nemen naar Klausenburg, omdat Turkije hulp verleende aan een anderen candidaat voor den troon, aan *Tököly*. Eerst in 1692, toen laatstgenoemde door den keizerlijken veldheer *Lodewijk van Baden* verjaagd was, werd *Michaël* door de Standen in zijne waardigheid erkend. Keizer *Leopold* bleef zijn voogd en deed het Vorstendom door een regentschap besturen. Door zijn huwelijk met de gravin *Catharina Bethlen* (1695) haalde hij zich de ongenade op den hals van het Hof te Weenen, en toen hij in 1696 weigerde van zijne vorstelijke waardigheid afstand te doen, werd hij onder militair geleide naar Weenen gebragt, waar hij in 1699 tegen een vast jaargeld alle aanspraken op Siebenbürgen moest laten varen. Hij overleed er den 1sten Februarij 1713 zonder kinderen na te laten.

Apagoge of *apagogisch bewijs* is een indirect of middellijk bewijs en wél van zoodanigen aard, dat men uit de ongerijmdheid van het tegendeel de waarheid der bewering, of uit de waarheid van het tegendeel de ongerijmdheid der bewering aantoonst. Vergenoegt men zich met enkel de ongerijmdheid van iets aan te wijzen, zonder tevens de waarheid van het tegenovergestelde in het licht te plaatsen, dan is dat een bewijs uit het ongerijmd, hetwelk niet tot de onwraakbare bewijzen behoort.

Apalachisch of *Apalachisch* gebergte, zie *Alleghany-gebergte*.

Apalochlamys *Cass.* is een plantengeslacht uit de familie der zaamgesteldbloemigen met de volgende kenmerken: rondom een getal van 10 tot 16 kleine bloemhoofdjes bevindt zich een langwerpige als door schubben gevormd omwindsel; deze schubben zijn doorschijnend en vliezig; — de zaden zijn omgekeerd-eivormig. Tot dit geslacht behooren sierlijke immortellen uit Nieuw-Holland met een regstandigen, harigen stengel, puntige lancetvormige bladen en talrijke lichtbruine of bleekgele bloemhoofdjes. Wij vermelden *A. Billardieri* *Dec.* van Van Diemensland met kort gesteelde bloemhoofdjes, *A. Kerii* *Dec.* (*Cassinia spectabilis* *Ker.*), die 1½ Ned. el hoog wordt, en *A. Endlicheri* *Dec.* (*Cassinia spathulata* *Endl.*). Het zaad wordt in April in een pot gezaaid, en men verzet vervolgens de plantjes in afzonderlijke potten.

Apamea (*Apamia*) is de naam van eenige steden der Oudheid. Daartoe behoort *Apamea aan de Orontes*, de hoofdstad der Syrische provincie Apamene en later die van Syria

secunda. Zij was gelegen ten zuiden van Antiochia op een schiereiland, hetwelk door zooeven genoemde rivier en het Meer van Apamea gevormd werd. Hare omstreken waren vruchtbaar en grazig. Eerst heette zij *Pharnace*, vervolgens onder de heerschappij der Macedoniërs *Pella*. *Seleucus Nicator* heeft haar uitgelegd, van vestingwerken voorzien en ter eere van zijne gemalin *Apama* met den naam van Apamea bestempeld. Ook noemde men haar, wegens hare ligging op een schiereiland, wel eens *Chersonesus*. Na den slag bij Pharsalus heeft *Caecilius Bassus* binnen hare vest eene langdurige belegering doorgestaan, en 321 jaren later vernietigde *Aurelius* in hare nabijheid de magt van koningin *Zenobia*. In de middeleeuwen, toen die stad den naam droeg van *Afameia* of *Famit*, is zij door de Saracenen geheel en al verwoest.

Eene stad in Oost-Phrygië droeg den naam van *Apamea Cibotus* of *Apamea aan de Maander*. Zij was te voren eene rijke en groote koopstad; zij werd gesticht in eene vruchtbare vlakte door *Seleucus Nicator*, die de inwoners der naburige stad Celaenae derwaarts deed verhuizen.

Apanage, een Fransch woord, afkomstig van het Nieuw-Latijnsche *apanagium* of *apanamentum*, beteekent eene som, die op de staatsbegroting wordt uitgetrokken, om tot onderhoud van niet regerende leden van vorstelijke huizen te dienen. De gewoonte, om apanages te verleenen, is in de monarchieën ontstaan met het regt van eerstgeboorte en strekte, om jongere zonen voor het gemis van troonopvolging eenigzins schadeloos te stellen. Het bedrag van zulk een apanage is doorgaans bij de wet vastgesteld en afhankelijk van het vermogen van den Staat, die het verleent, en van de behoefte van den persoon, die het ontvangt. Immers die behoefte kan wegens leeftijd, wegens gehuwden of ongehuwden staat en wegens eigene inkomsten zeer verschillend wezen. Een apanage kan verleend worden aan één persoon voor levenslang, en kan ook erfelijk wezen op zijne nakomelingen in de regte lijn. De verplichting van den Staat, om apanages te verleenen, is van omstandigheden afhankelijk, en wél vooral daarvan of te voren vorstelijke goederen is staats-domein zijn overgegaan. Waar dit niet geschied is, geeft eene maagschappelijke betrekking tot het regerend stamhuis geenerlei aanspraak op een apanage, al kunnen er hier of daar ook redenen bestaan, om aan bloedverwanten van den troonbekleeder eene dergelijke gunst toe te kennen. Zelfs is het vaak een maatregel van gezonde staatkunde, de vorstelijke spruiten, die doorgaans hooge waardigheden bekleeden, in het genot te stellen van eene behoorlijke onafhankelijkheid tegenover het regerend stamhoofd.

De Nederlandsche Grondwet van 1848 verzekert aan den troonopvolger, den Prins van Oranje, als zoodanig uit 's Lands kas een jaarlijksch inkomen van f 100000, te rekenen van den tijd, dat hij den ouderdom van

achtien jaren zal hebben bereikt. Dit inkomen wordt gebragt op het dubbele dier som na het voltrekken van een huwelijk, dat door hem in overleg met de Staten-Generaal zal zijn aangegaan en de toestemming van deze verworven heeft. Op achttienjarigen leeftijd is de Prins van Oranje van regtswege lid van den Raad van State en heeft daarin eene raadgevende stem. — Mede wordt aan eene Koningin-Weduwe uit 's Lands kas, gedurende haren weduwelijken staat, een jaarlijksch inkomen van f150,000 toegestaan. — Overigens geniet geen der leden van het Vorstelijk huis hier te lande uit 's Lands kas eenig inkomen.

Apathie is een Grieksch woord, hetwelk on gevoeligheid voor indrukken van buiten aanduidt, — alzoo eene zekere onverschilligheid des geestes te midden van zoodanige gebeurtenissen, die bij de meeste menschen vreugd of smart veroorzaken. Zulk eene apathie vindt men bij stompzinnigen, die er mede geboren zijn; maar het gemis van prikkelbaarheid des gemoeds kan ook op lateren leeftijd ontstaan. Het is dan gewoonlijk het gevolg van zoodanige oorzaken, welke de verrigtingen der hersenen belemmeren, zooals aanhoudend verdriet, langdurige vrees, rusteloze inspanning des ligchaams en des geestes, herhaalde rampen enz. De apathie is dan doorgaans het voorportaal der melancholie (zwartgalligheid of zwaarmoedigheid) en gaat hierin over, wanneer de oorspronkelijke oorzaak blijft werken.

In de *wijsbegeerte* heeft apathie eene andere beteekenis, namelijk die van afwezigheid van aandoeningen en hartstogten. Zulk een toestand is intusschen voor den mensch eene ongerijmdheid, omdat aandoeningen en hartstogten tot 's menschen natuur behooren en vooral de eerste, binnen gepaste grenzen, een zegenrijken invloed hebben. Toch was zulk eene apathie het ideaal van den stoïcij, van den scepticus, van vele Indische wijsgeeren en van tallooze asceten, bij welke men zelfs in onze dagen velen voegen kan, die, verzadigd van de dingen der wereld, in strijd met de stem der natuur zich aan onverschilligheid overgeven.

Anders is het, wanneer men aan apathie de beteekenis geeft van een toestand, waarin de mensch zich verheven gevoelt boven alle schadelijke gewaarwordingen en hartstogten. Vloeit zulk een toestand voort uit zelfbeheersching, dan heeft hij eene hooge zedelijke waarde en een gunstigen invloed op 's menschen welzijn naar ligchaam en geest.

Bij de opvoeding van kinderen moet de apathie naar omstandigheden weggeruimd of bevorderd worden. De toestand van kleine kinderen is nagenoeg die der apathie. Een idioot of stompzinnige is een kind, dat naar den geest achterlijk is gebleven in ontwikkeling, bij 't welk de apathie om zoo te zeggen een duurzamen vorm heeft aangenomen. Een kind moet mensch worden, — het moet alreeds de vatbaarheid ontvangen voor alle menscheijke aandoeningen, die gedeeltelijk heilig zijn en grootsch en alle, binnen be-

hoorlijke perken en in de vereischte rigting, eene nuttige strekking hebben. Het is de pligt der moeder, zich door den welluidenden klank harer stem, door de zachte aanraking harer hand en door den liefdevollen gloed van haar oog in gemeenschap te stellen met het jeugdige kind en de kiemen van velerlei gewaarwordingen in zijn binnenste ten leven te wekken en aan te kweeken. Het is vervolgens de pligt der beide ouders en die der onderwijzers, de verschillende aandoeningen, in het hart des kinds ontstaan, door leer en voorbeeld ten goede te leiden en alzoo de apathie weg te nemen, die den toekomstigen mensch diep vernedert. Het is intusschen moeilijk om daarbij den middelweg te houden. Niet alle ouders zijn even geschikt om naar gelang van den aanleg der kinderen de prikkelbaarheid voor aandoeningen in eene juiste mate te ontwikkelen. Die prikkelbaarheid wordt wel eens te sterk, en in dit geval moet de apathie op eene verstandige wijze worden bevorderd, ten einde het evenwigt der geestvermogens te herstellen en den toekomstigen mensch te onttrekken aan de heerschappij der indrukken van het oogeblik. Het kind, dat zich door afwisselende gewaarwordingen laat wegslepen, zal als volwassene geene zelfbeheersching en standvastigheid bezitten. De overmagt van het gevoel moet dus opgewogen worden door ontwikkeling der rede — 't geen geschieden kan door den geest van het aankomend geslacht te bepalen bij cijferkunde, natuurkunde, meetkunde enz., waardoor de al te hevige werking van het gevoel gematigd en de overdreven prikkelbaarheid door apathie — in de goede beteekenis van zelfbeheersching — vervangen wordt.

Apatiet is eene delfstof, die tot de spaatsoorten behoort en uit phosphorzuren kalk, fluoor-calcium en chloor-calcium bestaat. Het kristalliseert meestal in regelmatige zeszijdige prismas met afgestompte eindkanten. Ook wordt het wel eens aangetroffen in vezelige en korrelige massas. Zijne hardheid is gelegen tusschen die van vloeispaat en veldspaat, en zijn soortelijk gewigt is 3,1 tot 3,3. Het is schelpachtig van breuk, wit, grijs, blaauw, groen, geel, lichtbruin, rozenrood enz. van kleur, en vet- tot glasachtig van glans. Wanneer dunne apatiet-schilfers verwarmd worden, phosphorescéren zij met eene fraaie groene kleur. Het smelt voor de blaaspijp niet gemakkelijk, en als het daarbij bevochtigd wordt met zwavelzuur, geeft het een oogenblik aan de vlam eene groene kleur. Ook lost het zich op in salpeterzuur.

Tot de verscheidenheden dezer delfstof behooren: Het *bladerig apatiet*, dat in korrels kristalliseert, glanzig en zeer doorzigtig is, eene lichtblaauwe kleur heeft en in granietgebergten voorkomt, — de *groene aspergiesteen*, die in talk- en kalkvormingen gevonden wordt, — de *blaauwe moroziet*, die in vulcanische gesteenten aanwezig is, — de *osceoliet* uit het lithographisch gesteente en zich onderscheidende door het gemis van

fluor en chloor, — het *phosphoriet* uit Spanje en Hongarije, — het *pseudo-apatiet* van Freiberg enz.

Apel. Wij vermelden twee Duitsche dichters van dien naam:

De eerste, *Johann August Apel*, werd in 1771 te Leipzig geboren. Hij studeerde in zijne geboorteplaats en vervolgens te Wittenberg (1780—1793) in de regten, natuurkunde en wijsbegeerte en vestigde zich na volbrachte studiën als advocaat te Leipzig, waar hij in 1801 raadsheer werd. Op het voetspoor van *Schelling* legde hij zich aanvankelijk toe op de wijsbegeerte en op de aesthetiek, zooals blijkt uit talrijke opstellen, door hem in tijdschriften geplaatst. Later leverde hij eene menigte novellen, balladen, legenden en andere gedichten, die met grooten bijval werden ontvangen. Verzamelingen daarvan zijn onder de titels "Cikaden" (4 dln. 1810 tot 1812) en "Zeitlosen" (1816) uitgegeven. Ook kwam hij op de gedachte, om door eene reeks van treurspelen de geschiedenis der dramatische kunst aanschouwelijk voor te stellen. Hiertoe verschenen "Polydos" (1805) in den trant van *Aeschylus*, de "Aetoliërs" (1806) in dien van *Euripides*, "Kallirrhoe" als vertegenwoordigende den overgang van het oude drama tot het nieuwe, "Kunz von Kaufungen" (1809) in de manier van *Shakspeare*, terwijl andere werken van dien aard ongedrukt bleven. Daarenboven heeft hij zich met goed gevolg toegelegd op de studie der Grieksche muziek en prosodie, zoodat hij in zijne "Metrik" belangrijke opmerkingen heeft medegedeeld over den versbouw der Ouden. Hij overleed te Leipzig den 9den Augustus 1814.

De tweede van dien naam is *Guido Theodor Apel*, die desgelijks te Leipzig geboren werd, en wél op den 10den Mei 1811. Hij studeerde aldaar en vervolgens te Heidelberg in de regten, maar in 1836 werd hij ten gevolge van een val beroofd van zijn gezigt. Hij trad het eerst op met een drama, getiteld "Ferdinand und Isabella." Vervolgens gaf hij "Gedichte" (1840), "Melusine" (1844), maar het liefst beweegt hij zich op het gebied van het tooneel-dicht, zooals blijkt uit zijn blijspel "Der moderne Timon", uit zijn treurspel "Günther von Schwarzburg," en vooral uit zijn tooneelspel "Nähkätschen", dat bijkans in alle Hoogduitsche schouwburgen is opgevoerd. Ook heeft hij een heldendicht vervaardigd, getiteld "Die Schlacht von Möckern." Deze dichter houdt zijn verblijf te Leipzig.

Apeldoorn is een groot dorp en kantons-hoofdplaats in de Nederlandsche provincie Gelderland. Tot de gemeente Apeldoorn, die ruim 12000 zielen telt, behooren de dorpen Beekbergen en Loenen. Apeldoorn, heeft door het Griftkanaal gemeenschap met de IJssel en staat door straatwegen in verbinding met Amersfoort, Arnhem, Zutphen, Deventer en Hattum. Er zijn 38 papierfabrieken, eene koperpletterij en onderscheidene andere fabrieken. In den omtrek van het dorp vindt men vele schoone buitenverblijven en prachtig geboomte. Ten noorden heeft men er het

vorstelijk lustslot het Loo, — ten westen het Soerensche bosch met den Aardmanberg, — ten zuiden het onlangs in veiling gebragte Beekbergerbosch op een moerassigen bodem, vermoedelijk het eenige natuurwoud in Nederland, en ten zuidoosten van Beekbergen het Loenensche bosch.

Apelles, de meestberoemde schilder van Griekenland en van de geheele Oudheid, was een tijdgenoot van *Alexander de Groot* en leefde omstreeks het jaar 325 vóór Chr. Hij aanschouwde het levenslicht te Colophon, ontving zijne opleiding in de kunst te Ephese en woonde vervolgens te Cos. Zijn eerste leermeester was *Ephorus* van Ephese, maar de roem der schilderschool te Sicyon was oorzaak, dat hij zich gedurende tien jaren onder toezigt van *Pamphilus* bleef oefenen. Onder de regering van *Philippus* begaf hij zich naar Macedonië. *Alexander* leerde hem hier kennen en schonk hem bij uitsluiting het verlof om zijne beeldtenis te vervaardigen. Het schijnt, dat *Apelles* uit Macedonië vele kunstreizen volbragt en geruimen tijd te Rhodus, Cos en Ephese vertoefde heeft. Na den dood van *Alexander* spoedde hij zich naar Alexandria, naar het Hof van *Ptolemaeus*. Hier werd hij door zekeren *Antiphius* van hoogverraad beschuldigd, maar weldra vrijgesproken. Nu keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij omstreeks het jaar 300 vóór Chr. overleed. Men vindt bij *Plinius* eene lange lijst van zijne stukken, maar van deze is geen enkel oorspronkelijk stuk en zelfs geene copie bewaard gebleven. Slechts verspreide mededeelingen, vooral bij *Plinius* en *Pausanias*, voorts borstbeelden in brons en marmer van zijne *Venus anadyomene*, alsmede toespelingen op die *Venus*, welke in gedichten der Oudheid voorkomen, geven ons eenige wenken omtrent den aard zijner werken. De schilderstukken van *Apelles* onderscheidden zich door eene ongemeene bevalligheid der figuren en door een levendig coloriet, verbonden met wetenschappelijke correctheid van teekening, en die eigenschappen schitterden vooral in de hooggeroemde *Anadyomene*, die den tempel van *Venus* te Cos versierde. Van zijne overige werken worden vooral geprezen een *Alexander*, bestemd voor den tempel van *Diana* te Ephese, eene *Pharis* voor het Odeon te Smyrna, eene *Artemis* te midden van offerende maagden, een priester van *Artemis* (*Diana*), een *Heracles* (*Hercules*) en een *Alexander*, den triomfwagen beklimmende. Zijne krachtige schaduwen deden de lichtpartijen sterk uitkomen, en hij bezigde slechts vier hoofdkleuren, wit, rood, geel en zwart met de verschillende nuances. Voor de zwarte kleur gebruikte hij gebrand ivoor in plaats van houtskool van den wijnstok, zooals men vóór dien tijd gewoon was. Daarenboven wist hij door een vernis zijne stukken tegen den invloed der lucht te beveiligen en daaraan tevens door het gebruik van dat vernis een aangenaam voorkomen te geven. Het schijnt, dat de bevalligheid, die in zijne gewrochten hoog werd geroemd, tevens een

kenmerk was van het karakter van den grooten schilder. *Apelles* bezocht op zijne reizen te Rhodus het atelier van *Protopogenes*. Deze beroemde man was afwezig. De bezoeker laat zich toen een paneel brengen en trekt daarop met de vrije hand eene lijn, ten teeken dat een kunstgenoot hem hulde had willen brengen. *Protopogenes* keert vervolgens in zijne woning terug en roept terstond uit: "Niemand anders dan *Apelles* heeft deze lijn getrokken." Tevens neemt hij het penseel en teekent op die lijn eene tweede, waarna hij zich verwijderd. Toen *Apelles* terugkwam, trok hij met eene andere kleur op die tweede lijn eene derde, en wél zóó fijn, dat het aanbrengen van eene vierde eene onmogelijkheid was en *Protopogenes* zich overwonnen verklaarde. Het paneel met deze drievoudige lijn werd zorgvuldig bewaard en later naar Rome gebracht, waar het eene prooi der vlammen is geworden. Boven allen kleingeestigen natijver was hij verheven. De inwoners van Rhodus stelden de kunstgewrochten van *Protopogenes* niet genoeg op prijs. Om hen tot betere gedachten te brengen, besteedde *Apelles* daarvoor hooge prijzen en verkocht ze als zijn eigen werk. Dit had het gewenschte gevolg. — Het

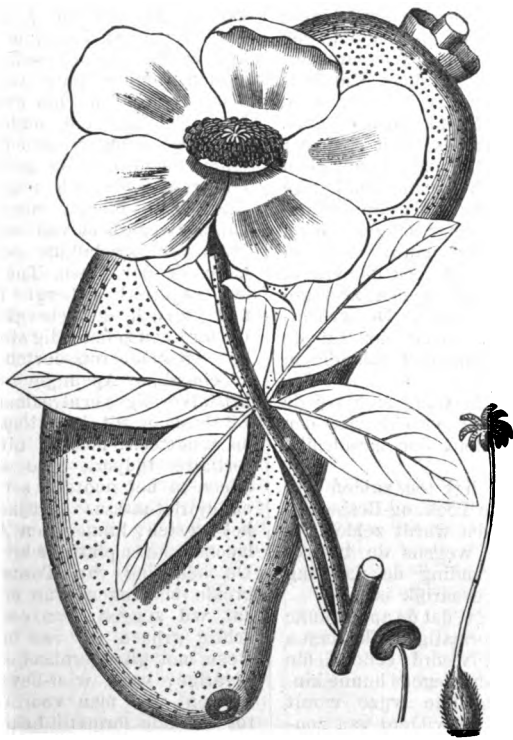
spreekwoord
"Schoenmaker,
blijf bij uw leer!"
is van *Apelles* afkomstig. Hij stelde eene schilderij ten toon en luisterde met belangstelling naar de aanmerkingen der toeschouwers. Een schoenmaker had iets te berispen aan het schoeisel van eene der figuren, en *Apelles* gevoelde, dat de man, als deskundige, gelijk had. Maar toen die schoenmaker ook andere gedeelten der schilderij begon te bedillen, trad de schilder te voorschijn en voegde hem zooveel vermelde uitdrukking toe, die later een spreekwoord geworden is. Ten tijde van *Plinius* bezat men nog drie verhandelingen van *Apelles* over de geheimen der schilderkunst; zij hebben echter onzen tijd niet bereikt.

Apelt (Ernst Friedrich), een wijsgeerig schrijver, werd den 3den Maart 1812 te Reichenau in Oberlausitz geboren en was na 1839 hoogleeraar in de filosofie te Jena. Hij overleed er den 31sten October 1859. Tot zijne voornaamste geschriften behooren: "Die Epochen der Geschichte der Menschheit" (Jena 1843—1845), "Die Reformation der Sternkunde" (Jena, 1852), "Die Theorie der Induction" (Leipzig 1854), "Metaphysik" (Leipzig, 1857), en "Religionsphilosophie" (1860).

Apenbroodboom (*Adansonia digitata* L.). Deze, ook baobab genoemd, behoort tot de

plantenfamilie der Sterculiaceën. De stam heeft eene middelmatige hoogte, maar verdeelt zich spoedig in takken. Deze laatste spreiden zich zeer snel uit en dragen eene menigte vijfdeelige bladen met langwerpige-ronde, puntige blaadjes. De bloemen staan op zich zelf in de oksels der bladeren op behaarde bloemstelen, die wel eens $1\frac{1}{2}$ Ned. palm lang zijn. De kelk is klokvormig en vijfdeelig, en de sneeuw witte bloembladen, 5 in getal, vormen eene fraaije, groote bloem. De helmraden zijn tot een bundel zamengegroeid en dragen violetten helmknopjes. Het vruchtbeginsel is eivormig, en hierop verheft zich de lange stijl. De vrucht zelf is 8- of 10-hokkig.

De apenbroodboom groeit in Afrika, aan de Senegal en ook in Abessinië. Daarenboven is hij in de keerkingsgewesten op onderscheidene plaatsen aangekweekt. Hij behoort tot de oudste boomen der aarde. *Adansonia* heeft de verhouding opgegeven, die volgens zijn gevoelen bestaat tusschen de hoogte en de dikte van den stam op verschillende leeftijden. Die verhouding is deze: Een éénjarige boom is 3 Ned. duim dik (volgens de middellijn) en 15 Ned. duim hoog, — een boom van 1000 jaar is 5 Ned. el dik en 19 Ned. el hoog, — en een boom van 5150 jaar is 10 Ned. el dik en 24 Ned. el hoog. Ook zegt men, dat zijne wortels verbazend lang wor-

Apenbroodboom.

den, ja, dat *Adanson* een wortel gezien heeft ter lengte van 35 Ned. el. In den laatsten tijd heeft men die opgaven in twijfel getrokken. — De kruin' is dikwijls zoo dicht met bladeren bezet, dat zij op een loofstapel lijkt. Het hout van dien boom is licht van kleur en zacht, zoodat de wilde bijen er gaarne in huisvesten. Oude boomen gebruikt men tot het begraven van lijken. Deze worden in de holle boomen geplaatst, waar zij tot mumiën uitdroogen zonder eene balseming te behoeven.

De sappen van deze plant zijn slijmachtig en verzachtend. De bladeren en bloemen zijn heilzaam bij doorloop en zelfs bij koorts. De Negers hebben veelal de tot poeder gewreven bladen van den apenbroodboom bij zich; zij vermengen daarmede de spijsen om eene overmatige uitwaseming te voorkomen. Hiertoe wordt dat poeder ook door Europeënen gebruikt. Intusschen is het binnenste der vrucht het beste gedeelte van den boom. Dat zuurachtig plantenmoes heeft een zeer goeden smaak. Het wordt in zijn natuurlijke toestand gegeten of ook wel met suiker in een frisschen drank veranderd, die vooral bij vele ongesteldheden zeer aangenaam en heilzaam is. Daarin is appelzuur, gom en zetmeel ontleedt. Ook voegt men die vrucht bij vele spijsen, om daaraan een zeer gewenschten bijmaak te geven. De vruchtschaal bevat veel kali, zoodat men aan de Senegal de asch dier schaal met palmolie in zeep herschept.

Op de bijgevoegde afbeelding zien wij de bloem, het blad en de vrucht van den apenbroodboom op de helft der natuurlijke grootte.

Apen-eiland (Het) ligt ten zuiden van Celébes en behoort tot de Toekang-Besi-eilanden. Het is onbewoond en wordt zelden bezocht, — vooral omdat wegens de talrijke raffen en de hevige branding de nadering voor den zeeman zeer gevaarlijk is.

Apenliefde. Men zegt, dat de apen hunne jongen wel eens door overmatige liefkozingen smoren, zoodat gemeld woord eene liefde beteekent, die door ouders jegens hunne kinderen op eene overstandige wijze wordt betoond en alzoo ver is verwijderd van zoodanige liefde, welke den redelijken mensch betaamt. Liefde en verstand zijn de beide hefboomen der opvoeding. Deze moeten strekken om de kinderen tot menschen te vormen, in de schoonste beteekenis van het woord. Hunne deugden moeten ontwikkeld, hunne verkeerde neigingen betuigd worden. Dit laatste veroorzaakt aan de kweekelingen doorgaans smart. Eene verstandelooze liefde, die zoozeer tegen deze smart opziet, dat zij het bedwingen der booze kinderlijke neigingen verwaarloost, is eene apenliefde, die het onkruid laat opwassen, dat weldra de overhand krijgt en alle goede kiemen verstikt.

Wanneer eene moeder gestadig met hare kleinen sult, ze streelt en vleit, even als de apen hunne jongen, — wanneer zij in haar kind niets anders ziet dan eene speelpop,

haar tot vermaak geschonken, zoodat zij al zijne begeerten inwilligt, — zulk eene moeder is niet doordrongen van hare verhevene taak, en hare liefde mag apenliefde worden genoemd.

Apennijnen (Mons Apenninus, Apennina Jugo) is de naam van de bergketen, die zich ter lengte van 160 en ter breedte van 4 tot 18 geogr. mijlen van de omstreken van Genua tot die van Reggio over geheel Italië uitstrekt. Aanvankelijk loopt zij oost-zuidoostwaarts en erlangt bij de bronnen van de Tiber en Arno eene zuidoostelijke rigting, terwijl vervolgens bij Cartaro, de Noord-Calabrische Apennijnen zuidwaarts en de Zuid-Calabrische van de Golf van Eufemia af zuidwestwaarts loopen. De geheele keten heeft dus de gedaante van een boog, wiens holle zijde naar het westen is gekeerd. In het noorden en zuiden kunnen hare toppen de hoogte van 2000 Ned. el slechts even halen, terwijl in het middengedeelte onderscheidene kruinen zich veel hoger verheffen — die van den Gran Sasso d'Italia zelfs tot 3000 Ned. el. Uit een geologisch oogpunt zijn echter de Apennijnen binnen enger grenzen besloten. De aanwezigheid van centraalgevaarten van graniet en kristallijne schieffersorten is een kenmerk der Alpen. Tot deze behoort alzoo het Ligurisch gebergte ten westen van Genua, terwijl de gebergten ten zuiden van Cartaro een zelfstandig stelsel vormen; waarin bovengemelde rotsoorten niet ontbreken. In de eigenlijke Apennijnen ontbreken de oudere kristalvormige centraalmassas geheel en al. Zij bestaan uit kalksteen, dolomiet, mergel en zandsteen, meestal uit het secundaire en tertiaire tijdperk (zie *aardkorst*), waaruit alleen in het noorden serpentijn-, euphotide-, en dioriet-massas verrijzen, terwijl men in het westen, binnen den Apennijnen-boog, palaeozoische en plutonische vormen aantreft. De heuvelen van Toscane bevatten uitgebreide beddingen, van macigno en albarese, dat wil zeggen, van een inwendig blaauwachtig grijsen en van buiten bruinen zandsteen met glimmerblaadjes en licht- of donkerkleurige, vaak wier-bevattende mergelkalksoorten, die men voorheen beschouwde als tot dezelfde formatie behoorende, zoodat men ze nu eens tot de krijt- dan weder tot de eocene-vorming rekende. Het is gebleken, dat men op haar gebied serpentijn, ophiet, gabbro (granitone), porphier en dioriet aantreft, die er doorheen gedrongen zijn. Hiertoe behooren ook de bonte leisteen (galestro) en het amandelsteen-achtige aphaniet (gabbro rosso). De dioriet-soorten leveren in Toscane van Argentaro tot Livorno eene groote hoeveelheid zwavelhoudende koper- en loodertsen. Ook Elba, dat uit granietgevaarten bestaat, bezit een overvloed van metaal, en gaf in den tijd der Romeinen reeds ijzererts. De watervormingen der Apennijnen behooren met die der Alpen en Karpathen tot een gemeenschappelijk stelsel. De verrucano, die zich bij den Monte Pisani het duidelijkst vertoont en een conglomeraat is, dat in zandsteen

overgaat, vormt er den grondslag voor rookwak, dolomiet en kalksteen, en een gedeelte van dezen laatste bezit bij Spezzia en elders versteeningen uit het jura-tijdperk. Van de Tiber-bron tot aan de grenzen van Calabrië hebben kalksteen-soorten de overhand. Ook een gedeelte hiervan behoort volgens de versteeningen tot het leias- en jura-tijdperk, zooals het beroemde marmoro rosso, dat van ammonieten (zie onder dat woord) wemelt, en een ander gedeelte tot het krijt, zooals de biancone en de hippurieten-kalk. Langs de Apennijnen en in het geheele gebergte strekt de eocene-vorming zich uit, namelijk nummulieten-kalk, met een zeer algemeen verspreiden, eocenen fucoiden-zandsteen en mergel. Die beddingen zijn geenszins waterpas gelegen, maar op velerlei wijze opgestuwd en verschoven. De heuvelachtige streken, tusschen de bergketen en de kust aanwezig, bestaan daarentegen uit horizontale tertiaire lagen. Uit zulke lagen bestaat het Apulische schiereiland. Men vindt er bruinkolen in Toscana, klipzout in Piëmont, Modena en Noord-Calabrië. De zooveen genoemde tertiaire heuvelstreek heeft van *Brocchi* den zeer gepast naam ontvangen van "Sub-Apennijnsche heuvelland." Het neemt een aanvang aan de Middellandsche zee op het gebied van Lucca en strekt zich uit tot aan de zuidpunt van Italië. Die vorming bedekt overal den Apennijnen-kalk en andere gesteenten.

Italië is daarenboven de klassieke bodem der vulkanische werkzaamheid, die men echter tegenwoordig slechts op enkele punten der westelijke kust en op de eilanden, bepaaldelijk op den Vesuvius, de Phlegraeische velden, de eilanden Volcano, Stromboli en Sicilië waarneemt. De oudere vulkanische vormen vinden men over de geheele westzijde verspreid, van Toscane tot ver in het zuiden, en aan de oostzijde ziet men haar in den Monte Gargano. Men heeft er trachiet, zooals in laatstgenoemden berg en in den Monte Amiata bij Tolfa, basalt, zooals bij Radicafani, of verschillende lava- en tufsoorten met wezenlijke kraters, zooals bij Bolsena, in het Albaansch gebergte, bij Roccamonfina enz., terwijl de 7 heuvelen van Rome uit tuf bestaan, welke uit het water bezonken is. Ook de eilanden der Napelsche kust zijn vulkanisch. De eigenlijke krater bezit echter geen vuurspuwende toppen met uitzondering van den Vultur bij Melfi. Warme bronnen zijn er op vele plaatsen verspreid, en nog gedurig is Calabrië het tooneel van geweldige aardbevingen.

De Apennijnen worden, naar de landen die zij doorsnijden, in Ligurische, Etruscische, Romeinsche en Napelsche Apennijnen, of, volgens hunne geographische ligging, in noordelijke, midden- en zuidelijke Apennijnen verdeeld. De *Ligurische Apennijnen* loopen van den Bochetta-pas (800 Ned. el) oostwaarts naar den Monte Cimone. Ten zuiden rijzen zij steil uit de zee omhoog en noordwaarts glooijen zij geleidelijk af naar de Po. Men vindt er de bronnen van de Trebbia, van de

Taro, van de Secchia en van de Panaro, die allen naar den regterooever der Po vloeijen. Tot de hoogste toppen behooren er: de Monte Calvo (1650 Ned. el), de Monte Penna (1760 Ned. el), de Monte S. Pelegrino (1600 Ned. el) en de Monte Cimone (2180 Med. el). Van hier strekken de *Etruscische Apennijnen* zich uit tot aan den Sasso di Cimone. Zij bevatten een groot aantal dalen en de bronnen van de Reno, Savio en Marecchia, die zich naar de moerassen van Comacchio of naar de Adriatische zee spoeden, en bij den Monte Falterone de bron der Arno. De hoogste toppen zijn er de Monte Falterone (1330 Ned. el) en de Monte Armiata (1800 Ned. el). De *Romeinsche Apennijnen* gaan van hier tot aan den Monte Vetora. Een hunner hoofdtakken loopt over den Monte Radicofani naar Kaap Agentaro. In dit gedeelte der keten ontspringen de Ombrone, de Tiber en de Nera; ook heeft men er bekende bergmeren, zooals het Lago di Bolsena, het Lago Bracciano, en, ten zuidoosten van Rome, het Lago Albano. Men heeft hier den Monte della Sibylla (2300 Ned. el), den Monte Catria (1700 Ned. el), den Monte Pennino (1600 Ned. el), enz. De *Napelsche Apennijnen* nemen een aanvang bij den Monte Vetora en bevatten behalve den reeds genoemden Gran Sasso d'Italia (3000 Ned. el, — volgens anderen bijna 4000), den Monte Terminello (3400 Ned. el) den Monte Velino (2560 Ned. el), den Monte Amaro (bijna 3000 Ned. el) enz. Afzonderlijk ligt hier naar het oosten de met bosch begroeide Monte Gargano, wiens top, Monte Calvo genaamd, 1660 Ned. el hoog is. Van het Lago Pesole loopen de *Calabrische Apennijnen* zuidwestwaarts tot aan kaap Spartivento. Aan hun westelijken voet liggen de Pontijnsche moerassen, en men vindt er de bronnen van de Garigliano, Volturno en Selo, terwijl aan de oostzijde de Esino, Tronto, Pescara, Sangra, Fortone en Ofanto ontspringen. De Bradano, Basiënto, Agri enz. vloeijen er langs de zuidelijke helling naar de golf van Tarente. Hier verheft zich de Monte d'Oro benevens de Silaval (2130 Ned. el), de Monte Alto (1360 Ned. el), de Vesuvius (1250 Ned. el) enz.

Volgens de tweede verdeeling strekken de *Noordelijke Apennijnen* zich uit tot aan den Monte Falterone, — de *Midden-Apennijnen* tot aan Calabrië, — en de *Zuidelijke Apennijnen* tot aan zee.

Het voorkomen der Apennijnen is naar gelang van den aard der gesteenten en van de ligging van deze zeer verschillend. Zij verheffen zich in schilderachtige, vaak terrasgewijs opklimmende vormen, terwijl de boschrijke hellingen hier en daar met naakte, witte rotswanden afwisselen en de uitloopers in de gedaante van voor elkander heen springende tooneelschermen een fraai schouwspel aanbieden. Een en ander steekt doorgaans met scherpe lijnen af tegen den donkerblauwen hemel, die er zich overheen welft. In het noorden, waar de zandsteen de overhand heeft, vervangen breede, platte bergruggen

de steile wanden. Wegens de geringe breedte der keten heeft men er geene uitgestrekte dalen, zooals in de Alpen, maar de zuidelijke plantengroei verhoogt er niet weinig de bekoorlijkheid der kloven, waardoor de beken zich naar beneden spoeden. De hoogste gedeelten der Apennijnen, met dorre weiden en witte rotsen gekroond, bezitten eene indrukwekkende woestheid. Dit mag vooral gezegd worden van den Gran Sasso. Uit eene hoogvlakte, die 1000 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen is, klimt men opwaarts tot nog hoogere hoogvlakten, waarboven zich eindelijk de berg als een groot-sche kegel ter hoogte van een paar duizend Ned. el verheft. In het zuiden vormen de Apennijnen niet zoozeer een gesloten geheel als afzonderlijke rotsgevaarten. Meren zijn er eene zeldzaamheid, behalve de reeds genoemde, die zich op het vulkanisch gebied bevinden.

In het algemeen is het klimaat der Apennijnen ruwer, dan men op die breedte en op grond der ligging van Italië verwachten zou. Terwijl in de luwte der dalen de zomerwarmte bijna onverdragelijk is, zoodat er palmboomen en andere keerkringsgewassen welig groeijen, zoekt men op de bergen ter hoogte van 2000 Ned. el vruchteloos naar ooftboomen of graan. De scherpe winden zijn er zeer schadelijk voor de gewassen. Terwijl de laaggelegene dalen met een prachtigen plantengroei zijn versierd, ziet men de hooger gelegene streken wegens gebrek aan water tot voortdurende dorheid veroordeeld. Daarom is er de bergkam woest en onbewoond, terwijl aan den voet der keten, als op een sierlijken gordel, eene talrijke bevolking woont. Hoewel de hoogste gewesten des winters met sneeuw zijn bedekt, blijft deze er nergens het geheele jaar liggen.

De voortbrengselen der Apennijnen zijn in het algemeen dezelfde als die van Italië (zie onder dat woord). Tot de bergstreek behooren bepaaldelijk de vele koude en warme minerale bronnen, — voorts vele stoffen, die door de vulkanen worden opgeleverd, zooals zwavel (bij den Vesuvius, den Etna en op de Liparische eilanden), aluin (bij Tolfa), soda, borax, puimsteen, gips en marmer — dit laatste in de fijnste soorten met allerlei kleuren en zeer verschillend van hardheid. Van metalen zijn de Apennijnen schaars voorzien. Men vindt er kwikzilver-, zilver- en ijzererts, maar nergens van gewenschte hoedanigheid. Steenkolen zoekt men er te vergeefs; zij worden uit Engeland en Dalmatië aangevoerd. In de bosschen leven er wolven, vossen, lynxen, wilde zwijnen, herten en reeën. De beer woont er nog in schier ontoegankelijke kloven, en op de hoogste toppen bouwt er de adelaar zijn horst. In het noordelijke gedeelte vindt men prachtige kastanje-wouden, maar zoodra zich de Apennijnen in hunne eigenaardige gedaante vertoonen, maken zij plaats voor de altoosgroene eiken (*quercus ilex*), de kurkboomen (*quercus suber*) en myrten en voor dien langen gordel van olijfboomen,

welke zich van Nizza tot aan Reggio uitstrekt. Bij de Midden-Apennijnen opent zich de poort van den toovertuin der Hesperiden. Daar bloeijen in de warme dwarsdalen de myrt en granaat, en de gouden vrucht der citrus-soorten schittert er onder den bevaligen sluijer der bloesems en bladeren. De kale rotsen zijn er hier en daar bedekt met eene palmsoort (*chamaerops humilis*) en met eene houtachtige euphorbia, terwijl op meer vruchtbare plaatsen de aardbezieboom (*arbutus unedo*), onderscheidene soorten van heidegewassen en van pijnboomen, waaronder de schilderachtige Italiaansche pijnboom, de fraaie *acanthus mollis* en talrijke vlinderbloemige gewassen zich verheffen. Reeds bij Pisa groeit de dadel. Wijn- en olijfgaarden wisselen elkander af langs de geheele westkust van Italië. De vulkanische bodem is er ongemeen vruchtbaar. In den omtrek van Gaëta begint het plantenrijk op dat van Afrika te gelijken: de cactus bedekt er de heuvels en de aloë spreidt er hare armen uit, terwijl palm- en vijgeboomen er hunne kruinen verheffen. In de Campagna Felice (bij Napels) kan men 's jaars driemaal oogsten. Aan de oostzijde der Apennijnen heeft men de flora van Dalmatië. Boven het gewest der kastanjeboomen volgt dat der beuken en der Midden-Europésche gewassen. Op het gewest der beuken, die allengs in struiken veranderen, volgt dat der weiden, het vaderland der Alpenplanten. Zoowel gebrek aan water als eene oude gewoonte is oorzaak, dat men alleen schapen en geiten derwaarts brengt. De herders zwerven er met hunne kudden rond van het ééne gewest naar het andere. De beide zijden der bergketen zijn door 13 belangrijke bergpassen verbonden.

Apenrade, in het Deensch *Aabenraa*, is een amt of district in het Hertogdom Sleeswijk met eene hoofdstad van denzelfden naam. Het amt telt op 14 □ geogr. mijlen bijna 23000 inwoners, en de stad, aan een boezem der Oostzee tusschen Flensburg en Hadersleben gelegen, heeft er ruim 5000. Er is eene drukke scheepvaart. Wij vinden de stad de eerste maal vermeld in het midden der 12de eeuw; zij werd toen door de Wenden verwoest. Later (1693) hield koning *Knoet VI* en zijn tegenstander en mededinger naar de kroon, *Waldemar*, bisschop van Sleeswijk op het slot Brönland gevangen. Van hertog *Waldemar IV* ontving zij stedelijke regten (1284). In het jaar 1644 behaalden er de Denen eene overwinning op den Zweedschen generaal *Douglas*. Gedurende het jaar 1848 had Apenrade veel van den oorlog te lijdén, en de Pruisen werden er als bevrjders ontvagen. Na den terugtogt van *Wrangel* werd de stad weder door de Denen bezet. Later kwam zij weder in de magt der Pruisen en werd uren lang door Deensche oorlogschepen beschoten (5 April 1849). Bij het bepalen der grenslijn, kwam Apenrade aan de noordzijde van deze te liggen en werd door Zweden en Noorwegers bezet. De inwoners waren daarmee slecht gediend, en meer dan 50 huis-

gezinnen vertrokken naar elders. Gedurende den oorlog van 1864 ontving zij wederom eene Pruisische bezetting. Het is bekend, dat het geheele Hertogdom Sleeswijk na den oorlog van 1866 bij het koninkrijk Pruisen is ingelijfd, ofschoon dit gedeeltelijk in strijd is met het verdrag van Praag.

Aphaeresis, een Grieksch woord, beteekent wegneming en vandaar in de taalkunde het weglaten van ééne of meer letters bij den aanvang van een woord, bijvoorbeeld wanneer men schrijft "t is" in plaats van "het is." Door zoodanige aphaeresis brengt men veelal de schrijftaal in overeenstemming met de spreektaal.

Aphaniet, ook groensteen, groensteenporphier en trapporphier genaamd, is volgens *Hauy* een kwartsvrij silicaatgesteente en hoornblende of, zooals later door *Cordier* is aangewezen, een zamenstel van augiet met veldspaat, hetwelk zoo fijn van korrel is, dat men de bestanddeelen niet kan onderscheiden. Is de korrel grover, dan kan men beslissen of het tot de familie der hoornblendegesteenten behoort of tot die der augietgesteenten. Het aphaniet is doorgaans groen of zwart van kleur, somtijds digt en ook wel schilferig van aard. Het wordt op vele plaatsen, vooral bij de overgangsgesteenten, gevonden.

Apharetiden of *Apharetiaden* is de naam der twee zonen van *Aphareus*, koning van Messenië. *Linceus* en *Idas* — zóó werden zij genoemd — hebben roem verworven in een strijd met de *Dioscuren*, zooals blijkt uit eene ode van *Pindarus*.

Aphelandra R. Br. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Acanthaceën*. Het bezit een 5-deeligen kelk met ongelijke slippen, eene 2-lippige bloemkroon en eene 2-hokkige zaaddoos. Tot de sierplanten behooren: *A. cristata R. Br.* met fraaije scharlakenroode bloemen, die tot 4-zijdige pluimen zijn zamengevoegd, — *A. portiana Houtte* met gele bloemen, — *A. squamosa Nees* met oranje-kleurige bloemen, en *A. variegata Morel* met gestreepte bladeren en gele bloemen. Zij behooren te huis in West-Indië en Zuid-Amerika. Zij vereischen eene vette aarde, in den zomer veel water, kunnen door stekken vermenigvuldigd worden en hebben in den winter eene warmte noodig van 15° C.

Aphélium is een woord van Griekschen oorsprong, dat den versten afstand eener planeet van de zon aanduidt. Het staat tegenover *perihélium*, dat in de loopbaan eener planeet het punt aanwijst, hetwelk zich het digtst bij de zon bevindt. Onze aarde bereikt in den aanvang van Juli haar aphélium en is dan 21030055 geographische mijlen van de zon verwijderd. Zie de artikels *Aarde* en *Zon*.

Aphonie, eene aan het Grieksch ontleende uitdrukking, beteekent gemis van behoorlijke stem en moet dus niet verward worden met *atalie* of *sprakeloosheid*, welke gelijk staat met stomheid, zoodat degene, die aan de laatste ziekte lijdt, wel luide klanken kan voortbrengen, maar niet in staat is om zijne

denkbeelden in woorden te kleeden. Dit is vooral het gevolg van eene gebrekkige ontwikkeling van het gehoor of van de spraakwerktuigen of ook wel van een volslagen gemis van het gehoor. Talrijk toch kunnen de gebreken zijn van tong en strotklep, van tongbeen en strottenhoofd en van den geheelen bewegingstoestel, waarmede wij articuleerde geluiden voortbrengen. Zij kunnen hunnen oorsprong hebben in eene ziekelijke gesteldheid van de zenuwen, van de hersenen, van het verlengde merg, in verwondingen en schuddingen der hersenen, in beroerte, hevige gemoedsbewegingen, krampen enz.

De *aphonie* is een zeer sterke graad van heeschheid, die allen klank aan de stem ontrooft, maar aan den zieke toch veroorlooft, om fluisterend zijne denkbeelden ter kennis van anderen te brengen. Zij is meestal het gevolg van veranderingen, die in en onder het slijmvlies der spraakwerktuigen ontstaan, vooral bij het strottenhoofd en de stembanden. Ontsteking, verzweren en verlamming van deze veroorzaken regtstreeks het verdwijnen van het stemgeluid. Ook kan de aphonie in verband staan met hysterie, met vallende ziekte en met eene overmatige inspanning der stem. Somtijds keert zij op gezette tijden terug, om vaak plotselijk weder te verdwijnen. De behandeling van dit gebrek is verschillend naar gelang der oorzaken. In elk geval is het van belang, versterkende wasschingen en baden te gebruiken, de stemwerktuigen tegen den nadeeligen invloed der koude te beveiligen, prikkelende dranken te vermijden en eene zachte, vochtige, gelijkmatige luchtstreek op te zoeken.

Aphorismen zijn in het algemeen korte stellingen of spreuken, die, oppervlakkig beschouwd, weinig samenhang hebben, maar toch in goede volgorde een of anderen tak van wetenschap omvatten. Zulk een geheel van aphorismen maakt het overzicht over de beginselen van zoodanigen tak van wetenschap zeer gemakkelijk. Het komt het geheugen te hulp en oeffent tevens het oordeel, omdat aphorismen aanvulling vereischen. De gewoonte om een *aphoristischen stijl* te schrijven is — vooral wanneer zij uit eene onvolgende taalkennis ontstaat — niet aangenaam voor den lezer.

Aphrodisia is de naam der feesten, die in Griekenland ter eere van *Aphrodite* (Venus) in de tempels dezer godin werden gevierd. Dit geschiedde vooral op Cyprus en bepaaldelijk in de stad Paphos, waar zich volgens de sage haar oudste tempel bevond.

Aphroditaceën is eene familie der borsteldragende ringwormen (*Annulata setigera*), waartoe de *fluweele zeeslak* (*Aphrodita aculeata*) behoort. Dit diertje is bedekt met zijdeachtige haren, welke de kleurenpracht van den regenboog vertoonen.

Aphrodite, door de Romeinen *Venus* genoemd en volgens de Grieksche en Romeinsche fabelleer de godin der schoonheid en der lifede, ontstond naar luid der Grieksche

mythe uit het schuim der zee, weshalve zij den bijnaam van "anadyomene" (zie onder dat woord) of "de opduikende" droeg. Haar vader was *Uranus*. Volgens anderen was zij eene dochter van *Zeus* (Jupiter) en *Dione*. Het zacht geblaas der zephirs bragt haar naar Cythere en vervolgens naar het eiland Cyprus. Toen zij er den oever betrad, ontsproten geurige kruiden onder hare schreden, en *Eros* en *Himeros* (*Anteros*) vergezelden haar naar de onsterfelijke goden. In cosmologischen zin is zij het verspersoonlijkt voortplantingsvermogen der natuur, welke laatste uit de wateren is verzezen, zoodat zij zich ook naast *Poseidon* (*Nep-tunus*) vertoont als de heerscheres der zee. In deze waardigheid bezat zij tempels aan de kust van Klein-Azië en op de eilanden. Deze voorstelling is echter van Oosterschen oorsprong, en hare eeredienst in deze tempels was dezelfde als die der Syrische *Astarte*.

In de Grieksche volksgodsdienst werd zij vervolgens de godin der schoonheid en der liefde, der bruiloften en echtverbindingen, en de nieuwere Attische kunst huldigt in haar de betooverende bekoorlijkheid der vrouw. Zij was gehuwd met den alles behalve schoonen *Hephaestus* (*Vulcanus*), maar zij had tevens onderscheidene minnaars, zooals *Ares* (*Mars*), *Anchises* en *Adonis*. Terregt vermelden de Grieken twee godinnen, die den naam van *Aphrodite* dragen, namelijk *Aphrodite Urania* of de "Hemelsche", de godin der reine liefde, en *Aphrodite Pandemos* (bij de Romeinen *Venus vulgivaga* of *vulgaris*), de godin der zinnelijke liefde.

De voornaamste plaatsen, waar *Aphrodite* in de dagen der oudheid gehuldigd werd, zijn Phoenicië en Syrië, — voorts Cyprus, waar zij te Paphos en Amathus prachtige tempels had, zoodat zij dikwijls de bijnamen *Paphia* en *Amathusia* draagt, *Cnidus*, *Abydos*, *Cos*, *Cythere*, *Thespieae*, *Athene*, *Megara* en *Corinthe*. De dichters verheffen den bekoorlijken vorm van haar ligchaam en roemen haren gordel als de woonplaats van liefde, verlangen en zoete tooverij. Vele dieren waren aan haar gewijd, zooals de bok, de musch, de patrijs, de duif, de zwaluw, de gans, de zwaan, de dolphijn, de schildpad en de purperslak, alsmede vele gewassen, zooals de myrt, de linde, de roos, de anemoon, de appelboom enz. Van de maanden was April aan haar geheiligd, en van de dagen der week de vrijdag. Voor haar werden de feesten gevierd, die men met den naam van "adonia", "aphrodisia" en "pervigilia" bestempelde.

De kunst stelt haar voor in de bevalligste vormen van haar geslacht. Haar gelaat is in lateren tijd fijn besneden en langwerpig, haar smachtend oog en de glimlach om haren mond vereenigen zich tot eene algemeene uitdrukking van bevalligheid en opgeruimdheid. Het haar is keurig en sierlijk opgemaakt en bij de oudere beelden door een diadeem omsloten, terwijl het bij de naakte beelden van lateren tijd achter is zaamgebonden. Beroemd waren in ouden tijd de standbeelden van *Aphrodite*, door *Praxiteles* vervaardigd, benevens de

schilderij der "Anadyomene" van *Apelles*. De beroemde *Venus de Medici*, een standbeeld, dat zich te Florence bevindt, schijnt naar een voorbeeld van *Praxiteles* door *Cleomenes*, een Atheensch beeldhouwer, vervaardigd te wezen.

Aphthen, zie *spruw*.

Aphthonius, een Grieksch redenaar en schrijver uit Antiochia, leefde tegen het einde van de 3de en in den aanvang der 4de eeuw na Chr. Hij vervaardigde een boek, "Progymnasmata" genaamd, hetwelk eene uitbreiding bevat van een evenzoo getiteld werk van *Hermogenes*. Daarin worden de voorbereidende oefeningen voor de welsprekendheid behandeld, zoodat het belangrijke ophelderingen geeft omtrent de methode van onderwijs bij de Ouden. Tot in de 16de en 17de eeuw werd het op vele scholen als handboek gebruikt. Dit werk is het eerst uitgegeven in de "Collectio rhetorum Graecorum" van *Aldus* (Venetië 1580). Daarenboven hebben wij van *Aphthonius* eene verzameling van 40 fabelen van *Aesopus*.

A piacère is eene Italiaansche uitdrukking die "naar welgevallen" beteekent. Men vindt haar op muziekstukken, waar zij aanwijst, dat zoodanige gedeelten, wat maat, uitdrukking en kracht betreft, naar het goeddunken van den speler of zanger voorgedragen kunnen worden. A. p. beteekent op een wissel, dat deze op een onbepaalden tijd betaalbaar is. Het blijft de vraag, of die tijd naar het welbehagen van den houder of van den betrokkene wordt vastgesteld. Volgens de gewone wettelijke bepalingen verblijft de beslissing aan den houder, zoodat een wissel A. p. met een wissel op zigt overeenstemt. Te St. Gallen echter is de bepaling van den vervaltijd van een wissel A. p. overgelaten aan den betrokkene.

Apianus (Peter), eigenlijk *Bienewitz* of *Bennewitz* genaamd, was beroemd als wis-, aardrijks- en sterrekundige, als teekenaar van plannen en als verzamelaar van opschriften. Hij werd geboren in het jaar 1495 in Saksen, studeerde te Leipzig, werd in 1524 hoogleeraar in de wiskunde te Ingolstadt en overleed hier ter plaatse in 1552, nadat hij door *Karel V* in 1541 tot den adelstand verheven was. Wij bezitten van hem eene "Cosmographia", die in onderscheidene talen is overgezet, een "Astronomicum Caesareum", "Inscriptiones sacrosanctae vetustatis" enz. Ook was hij de uitvinder van onderscheidene mathematische instrumenten en de vervaardiger van vele landkaarten.

Philip Apianus, een zoon van den voorgaande, was desgelijks een ervaren aardrijkskundige. Hij aanschouwde in 1531 te Ingolstadt het levenslicht en werd in 1552 de opvolger van zijn vader in het hoogleeraarsambt. Als een ijverige volgeling van *Luther* zag hij zich in 1568 gedwongen, zijne geboortestad te verlaten. Eerst begaf hij zich naar Weenen en vervolgens naar Tübingen, waar hij in 1589 als hoogleeraar in de wiskunde overleed. Zijn voornaamste geschrift is getiteld "Bayerische Landtafeln". Hertog *Albert* gaf hem hiervoor

een geschenk van 2500 ducaten en eene jaarwedde.

Apicius (Marcus Gabius), een beruchte lekkerbek, die in de dagen van *Augustus* en *Tiberius* te Rome zijn verblijf hield, onderscheidde zich door eene verwonderlijke bedrevenheid in de kunst om het gehemelte te streelen en de smaakzenuwen aangenaam te prikkelen. Geregten, door hem uitgevonden, waren er het sieraad van de keizerlijke tafel. Nadat hij een vermogen van veel millioenen gulden zoover had zien wegsmelten, dat hij slechts één millioen overhield, maakte hij een einde aan zijn leven door vergif, daar het hem onmogelijk voorkwam, om met zoo weinig geld in zijne behoeften te voorzien. Het Romeinsche kookboek "De arte coquinaria sive de opsoniis et condimentis" werd vermoedelijk vervaardigd door zekeren *Coelius*, die den naam van *Apicius* gebruikte om zijn werk aan te bevelen. Het is onder anderen uitgegeven door *Almeloveen* (Amsterdam 1709).

Apios is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen. Het onderscheidt zich door een klokvormigen kelk met 4 onduidelijke tanden en eene tweehokkige, veelzadige peul. De eenige soort is *Apios tuberosa* Moench (Glycine Apios L.), een overblijvend N.-Amerikaansch gewas met een dunnen, slingerend opklimmenden stengel, welke 3 tot 4 Ned. el hoog wordt, — voorts met onparig gevinde, onbehaarde bladeren met eirond-lanceetvormige, puntige blaadjes en bruinachtig roode bloemen in trossen, die okselstandig zijn geplaatst. Deze plant kan ook bij ons in de open lucht groeijen: zij vereischt een goeden, lossen grond en eene beschaduwde standplaats, waar zij tevens beveiligd is tegen den wind. De knollige wortels, die onderling verbonden zijn, leveren een goed voedsel en hebben, als zij gekookt zijn, den smaak van aardappelen. Zij bezitten meer stikstof (4,5%) en zetmeel (33,55%) dan deze. Die plant is door den Franschen reiziger *Lamare-Piquot* als voedselgewas zeer sterk aanbevolen. Het verbouwen dier knollen is echter niet voordeelig wegens de zwakheid van den stengel en de lengte der wortels.

Apis. De oude Egyptenaren gaven dezen naam aan een stier, dien zij als eene godheid huldigden. Hij was zwart van kleur en droeg op het voorhoofd eene vierhoekige witte vlek, op den rug de beeldenis van den adelaar, aan den staart twee kleuren van haar, onder de tong een knobbel in de gedaante van een kever (scarabaeus) en op de regterzijde eene witte vlek, die op de horens der wasende maan geleek. Zoodra zulk een "Apis" overleden was, zocht men een nieuwen. Vonden de priesters een stierkalf met genoemde eigenschappen, dan werd daarvoor op de plaats zijner geboorte een hok getimmerd tegen het oosten, en men voedde het dier gedurende 4 maanden met melk. Daarna werd het ten tijde der nieuwe maan naar Nicopolis gebracht, vanwaar het na een vertoef van 40 dagen in een gewijden gondel naar Memphis

werd vervoerd, alwaar men het bij het heilighdom van den Pta een verblijf stichtte met twee vertrekkende. Het scheepsel werd hier zorgvuldig verpleegd; het sliep op kostbare tapijten, had eene weide ter zijner beschikking en tevens een harem van schoone koeijen, terwijl men het van water voorzag uit eene afzonderlijke bron. Ieder mogt den *Apis* te Memphis gaan zien, behalve de vrouwen. Hij gaf blijken van zijne goddelijke waardigheid door de orakels, die hij door het afwisselen van vertrek, alsmede door het al of niet aannemen van spijs uit de hand van den vrager verkondigde. Eene eigenaardige soort van orakels was die, welke bij feestelijke optogten of vóór den tempel van den God door kinderen werd gegeven. Wie een orakel verlangde, begaf zich naar het heilighdom en hield na het gebed zijne ooren dicht, waarna hij zich midden tusschen de kinderen plaatste, en het eerste, wat hij hier hoorde, werd als eene uitspraak der godheid beschouwd. Omdat de dienst van den *Apis* vinden wij het volgende vermeld: Bij feestelijke vergaderingen werden hem offeranden gewijd, dieren van zijn eigen geslacht, bepaaldelijk roode ossen, wier zuiverheid vooraf naauwkeurig was onderzocht. Het belangrijkste feest werd op zijn geboortedag gevierd. Alsdan wierp men bij Memphis eene gouden en eene zilveren schaal in de Nijl. Dat feestgetij verscheen jaarlijks steeds bij het wassen der rivier. *Apis* werd dan met een aanzienlijken stoet overal rondgeleid, en gedurende 7 dagen wisselden plegtige optogten, dansen en offeranden elkan- der af. Zoo bragt de heilige stier 25 jaren door. Dan werd hij op zijn geboortefeest gedood en zijn ligchaam ergens in de diepte van een gewijden put weggestopt. Deze plek mogt op zware straf aan geen oningewijde worden verraden. Overleed de stier vóór het einde dier 25 jaren, dan werd zijn lijk gebalsemd, in eene kostbare doodkist gelegd en openlijk in den tempel van *Serapis* of welligt in de doodenstad te Memphis bijgezet. Bij zulk een overlijden heerschte in Egypte een algemeene rouw, totdat men een opvolger gevonden had. De 29 dagen, gedurende welke het Nijlwater klom, namelijk van den zomerzonnestand tot aan het opkomen van den Grooten Hond, waren in het bijzonder aan *Apis* gewijd. Men meent, dat zijn levensduur wijst op de 25-jarige sterrekundige periode, waarna zon en maan met betrekking tot de aarde zich weder in denzelfden stand bevinden. De Perzen hadden een afschuif van de *Apis*-dienst; de Grieken en Romeinen daarentegen konden er zich zeer goed mede vereenigen. In lateren tijd vereerden onderscheidene Romeinsche keizers *Apis* met een bezoek, en de dienst dier godheid bloeide nog in de dagen van *Julianus*.

Apium of *eppe*, is een plantengeslacht uit de familie der Schermbloemigen. Het heeft een gesleuften, buisvormigen stengel, enkel-gevinde lagere en driedeelige hoogere bladeren en zeer kort gesteelde bloemschermen zonder groote of kleine omwindsels. *A. grave-*

olens of de gewone selderij groeit ook in ons Vaderland op vochtige gronden in het wild. Zij is eene tweejarige plant en heeft donker-groene, glanzige, sterk riekende bladeren. De wortel der wilde plant is spilvormig; hij heeft een onaangename, doordringende reuk en een scherp smaak. Door het kweken verliest hij echter die eigenschappen en verkrijgt hij een specerijachtigen geur. De gekweekte selderij levert twee verscheidenheden, namelijk de *blad-selderij* met langgesteelde bladeren en dunne wortels, en de *knol-selderij* met kort-gesteelede bladeren en een dikken wortel. Beide eischen een vetten grond en veel vochtigheid en moeten zoo vroeg mogelijk worden gezaaid. In de wortels vindt men olie, plantenslijm, zetmeel, suiker en eene stof, die op manna-suiker gelijkt. De selderij is eene geliefkoosde groente in soep en wordt ook veel als salade gegeten.

Aplanatische lens noemt men eene verzamelingslens, van welke het eene oppervlak een plat vlak is. Men plaatst ze in microscopen en kijkers, om de spherische aberratie (zie onder dit woord) op te heffen of te verminderen. De volkomene opheffing kan slechts plaats hebben op twee punten, die in de optische as gelegen zijn en den naam dragen van *aplanatische brandpunten*; op de hierbuiten gelegen punten ondergaat gemelde aberratie slechts eene verbetering.

Apobates (anabates, parabates) is een Grieksch woord, dat "opstijgers" beteekent en gebruikt werd van oorlogsmannen, die, op een wagen gestegen en met helm, harnas, schild, lans, speer en zwaard gewapend, ten strijde trokken.

Apocalypse is een Grieksch woord, hetwelk onthulling, ontsluiting, openbaring beteekent. Meer bepaald duidt men daardoor aan eene eigenaardige Joodsch-Christelijke voorspelling omtrent de voleindiging van den strijd tusschen het Messias-rijk en de hieraan vijandige wereld. Men kan haar alzoo eene kunstmatig-berekende profetie noemen. Het onderscheid tusschen deze en de eenvoudige voorspelling komt in het Oude Testament duidelijk aan den dag, wanneer men de geschriften van *Ezechiël* en *Daniël* met die van *Jesaja*, en in het Nieuwe Testament, wanneer men de uitspraken van *Paulus* over het Messias-rijk (Rom. XI, 1 Cor. XV:22 vv., 2 Thess. II:1 vv.) met het boek, genaamd "De Openbaring van *Johannes*", vergelijkt. In de *apocalypse* is die groote strijd in verband met de koninkrijken der wereld als onder een waas van grootsche beelden en geheimzinnige uitspraken voorgesteld, — zelfs visioenen doen hier dienst om den sluier der toekomst op te heffen. Laatstgenoemd boek "De Openbaring van *Johannes*" (zie onder deze woorden) draagt desgelijks den titel van *apocalypse*. Hij dient tevens tot opschrift van meer dergelijke gewrochten van Christelijke dweepers uit de eerste eeuw onzer jaartelling, terwijl men daaraan, naar de gewoonte van dien tijd, een anderen, gezaghebbenden naam toevoegde. Men heeft eene *apocalypse* of openbaring

van *Adam*, *Seth*, *Abraham*, *Elias*, *Paulus*, *Thomas*, nog twee andere van *Johannes* enz. (Men raadplege het artikel *Apocryphe boeken*).

Apocalypytische mannen zijn zoodanige, die voorgeven, dat zij buitengewone goddelijke openbaringen ontvangen, — die visioenen hebben en zich aan dweepen overgeven. Voorts bestempelt men met dien naam de vervaardigers van geschriften, waarin dergelijke openbaringen en visioenen worden medegedeeld, — en eindelijk ook wel eens de uitleggers van zulke geschriften. Het *apocalypytisch* getal is het cijfer 666, dat in de "Openbaring van *Johannes*" (XIII:18) gevonden wordt. Reeds in de 2de eeuw las men in de Grieksche cijferletters van dit getal den naam van den antichrist, terwijl anderen het als eene tijdsbepaling beschouwden.

Apocatastase is een Grieksch woord, dat de *herstelling van alle dingen* (volgens Matth. XIX:28, Hand. III:21, 2 Petr. III:7—13, Rom. VIII:19, Op. XXI) aanduidt of den terugkeer van de wereld en van het menschelijk geslacht tot den toestand van jeugd en onschuld, dien zij volgens het gevoelen van sommigen vóór den val van *Adam* en *Eva* hebben bezeten. Bij zulk eene volkomene herstelling (*restitutio in integrum*) zouden de helsche straffen vernietigd en zou zelfs de duivel, van zijn boozen weg bekeerd, in genade aangenomen worden. Het leerstuk der *apocatastase* is van ouds met dat van het einde der wereld en van het laatste oordeel verbonden, doch schijnt gesproken te wezen uit de oud-Perzische godsdienst. Ten tijde der Babylonische ballingschap vond het ingang bij de Joden, en deze beschouwden zoodanige herstelling als het glansrijkst tijdperk van het toekomstig Messias-rijk. In de aangehaalde plaatsen van het Nieuwe Testament schijnt slechts sprake te wezen van eene nieuwe natuurlijke en zedelijke wereld-orde, wier aanvang men na de verwoesting der oude en verouderde aarde verwachten mag. Die leer werd uitgebreid in de geschriften van de meeste Kerkvaders en langzamerhand opgenomen in het Kerkelijk geloof, terwijl geestdrijvers en dweepers, bepaaldelijk de chiliasten (zie onder *Chiliasmus*), daarmede de grof-zinnelijkste voorstellingen verbonden. De meeste godgeleerden van lateren tijd beschouwen bovenvermelde uitspraken des Bijbels als eene accommodatie of ook wel als figuurlijke uitdrukkingen, die op eene vervorming en verbetering van het ondermaansche wijzen. De verdedigers van het leerstuk der *apocatastase*, inzonderheid hare dweepzieke voorvechters, dragen den naam van *apocatastaten*.

Apocope is eene uitdrukking van Grieksen oorsprong, die het wegwerpen van eene letter of lettergreep aan het einde van een woord aanduidt, zoo als geschiedt, wanneer men bijvoorbeeld *gend* in plaats van *genade* schrijft.

Apocrisiarius was aan het Byzantijnsche keizershof de naam van den groot-zegelbewaarder, die op de keizerlijke decreten of

besluiten (apocriseis) het zegel drukte, en aan het Frankische hof gaf men dien aan den minister van eeredienst, die niet door den paus, maar door den koning benoemd werd. Ook werd hij gegeven aan 's pausen gezant te Constantinopel van den tijd van *Constantijn de Groote* tot aan het Schisma, waardoor de Kerk zich in eene Oostersche en Westersche verdeelde. Hij werd gewoonlijk uit de diaconen gekozen en had den rang van bisschop. Ook kloosters, abdijen en aartsbissdommen hadden wel eens gezanten van dien naam te Rome, te Ravenna en te Constantinopel. Eindelijk gaf men den titel van apocrisiarius in de kloosters aan een kloosterbroeder, die het opzigt had over de kerk en de sacristy en bepaaldelijk over de kostbaarheden, die er werden bewaard. Hij moest zorgen, dat de deuren ter behoorlijker tijd gesloten werden, zoodat dieven en roovers geene gelegenheid hadden om hunne handen uit te strekken naar de eigendommen der kerk.

Apocrustische middelen zijn zoodanige, waarmede men eene slepende huidziekte of eene dergelijke uitwendige ongesteldheid verdrijft en wel zóó, dat er door verplaatsing der zoogenaamde ziektestof een inwendig deel wordt aangetast. Deze voorstelling is thans verouderd en behoort tot den tijd, toen men van het "naar binnen slaan" van vele huidziekten sprak, bijvoorbeeld van het naar binnen slaan van schurft. De dwaasheid van dit gevoelen is door het ontdekken der schurftmijt ten volle gebleken, daar deze niet anders dan in de huid nestelt. De ervaring heeft echter geleerd, dat de ontijdsde onderdrukking van een acuut of snel verlopenden huiduitslag (roodvonk, mazelen enz.) levensgevaarlijke gevolgen kan hebben.

Apocryphe boeken (Libri apocryphi) zijn zoodanige, die aanspraak maken op gelijkstelling met de boeken des Ouden of Nieuwen Testaments, maar onder deze niet zijn opgenomen en als onechte, ondergeschovene, onbekende boeken worden beschouwd. Men splitst hen in twee hoofdafdeelingen. Tot de *eerste* behooren zoodanige boeken, die door een onbekenden vervaardiger op naam van een ander zijn gesteld en in den inhoud, welke volstrekt niet met den geest van den voorgewenden opsteller strookt, de duidelijk blijken dragen hunner onechtheid. Zij zijn ontstaan even vóór of in de eerste eenwen na den aanvang onzer jaartelling en gedeeltelijk aan eene onschuldige zucht om te verdichten, gedeeltelijk aan eene opzettelijke verdraaijng ten behoeve eener godsdienstige partij hunnen oorsprong verschuldigd. Gnostieken, Manichaeërs en Chiliasten hebben dat middel aangegrepen om hunne leer te verspreiden. Boeken van deze afdeeling zijn de *pseudepigrapha* van het Oude Testament en de Apocryphe boeken van het Nieuwe. Tot de eersten behooren Psalm 151, het 3de en 4de boek van *Esra*, het 3de en 4de boek der *Maccabeërs*, een aanhangsel op het boek *Job*, de voorrede voor de Klaagliederen van *Jeremia*, het boek *Henoch*, de Testamenten der 12 Patriarchen, de hemel-

vaart van den profeet *Jesaias*, het Psalterium van *Adam*, van *Abraham* enz. Onder de Apocryphe boeken des Nieuwen Testaments tellen wij verschillende Evangelien, namelijk dat der Hebreërs, dat der Egyptenaren, dat van *Barnabas*, dat van *Nicodémus* (Acta *Pilati*), van *Jacobus*, van *Petrus*, van *Matthias*, van *Thomas*, van *Apollos*, van *Marcion*, van *Basilides*, dat der Cerinthianen, der Carpocratianen, der Valentinianen, dat der kindsheid van *Christus* enz. — voorts verschillende Handelingen der Apostelen, zooals de Handelingen van *Paulus*, van *Andréas*, van *Johannes*, alsmede de *Periodi Apotolorum*, eene reeks van wondergeschiedenissen uit den tijd der Apostelen, door een Manichaeër opgesteld, benevens de Homilieën van *Clemens*, waarin de lotgevallen van *Petrus* zijn opgenomen, — dan een aantal Brieven, zoo als die van *Christus* aan *Abgarus*, die van *Paulus* aan de *Laodiceaërs*, aan *Seneca* enz., die van *Petrus* aan *Jacobus* en andere, — en eindelijk *Apocalypsen*, zooals de Openbaring van *Petrus*, van *Paulus*, en nog twee van *Johannes* enz. Van al die geschriften bezaten slechts sommige, zooals de Handelingen van *Paulus*, de Openbaring van *Petrus* en het Evangelie der Hebreërs een zeker gezag in de Kerk, zoodat *Eusébius*, een der oude kerkvaders, hen onder de *antilegomena* rangschikt, dat is onder zulke boeken, wier echtheid tegengesproken wordt, terwijl de overige nagenoeg alle tot de *notha* of onechte geschriften worden gerekend. — Ook de merkwaardige Sibillijnsche boeken en de verloren voorspellingen van *Hystaspis*, een Perzischen ziener, zou men tot de Apocryphe boeken kunnen rekenen.

Veel belangrijker en meer algemeen bekend is de *tweede* afdeeling der apocryphe boeken. Deze hebben den naam van apocryph niet zoozeer te danken aan hunne eigenschap als ondergeschoven boeken als wel — op het voetspoor van *Hieronymus* — aan den twijfel omtrent hun goddelijken oorsprong, of liever omtrent de inspiratie van hunne opstellers. Deze geschriften, meer bepaald "De apocryphe boeken des Ouden Verbonds" genoemd, vindt men gewoonlijk achter onze Staten-folio-Bijbels. Zij zijn na de vaststelling van den canon des Ouden Testaments sedert den tijd der Maccabeërs ontstaan, in de Grieksche taal geschreven (of althans bewaard gebleven, zooals het boek van *Jezus Sirach*, dat van *Tobias* en het eerste boek der Maccabeërs) en in den Septuagint opgenomen. Die boeken zijn als stichtelijke geschriften, als bronnen der geschiedenis en als vertegenwoordigers van den toestand van Israël in die dagen zeer merkwaardig. Men vindt er de beginselen van het Alexandrijnsch-Joodsche Hellenismus, gelijk het zich door den invloed van *Philo* heeft ontwikkeld (Boek der Wijsheid), — voorts die der Rabbijnsche rigting met hare nieuwe leerstellingen, die zij aan de Perzen had ontleend, met haar bijgeloof, hare eenzijdigheid, hare gloeiende vaderlandsliefde, hare werkheligheden en hare over-

drevene gehechtheid aan uitwendige plegtigheden (Boek van *Tobias*, van *Judith* en van de *Maccabeën*). De zedeleer van de Apocryphe boeken des Ouden Verbonds verdient in hooge mate onze achting, vooral die, welke wij in het Boek der Wijsheid en in dat van *Jesus Sirach* aantreffen. Zij staat althans niet lager dan die, welke wij in de Canonieke boeken des Ouden Testaments aantreffen, en slechts hier en daar ontwaart men den invloed eener bekrompene nationaliteit. Men verdeelt deze klasse van apocryphe boeken in *Palaestijsche*, zoo als het boek van *Jesus Sirach*, dat omstreeks 180 jaar vóór Chr. in het Hebreeuwsch opgesteld en 50 jaren later in het Grieksch vertaald is, het Eerste boek der Maccabeën, omstreeks het jaar 153 vóór Chr. in het Hebreeuwsch vervaardigd, het boek *Judith*, in het Grieksch geschreven, en het Gebed van *Manasse*, — in *Egyptisch-Alexandrijnsche*, zooals het Boek der Wijsheid, dat 40 jaar na den aanvang onzer jaartelling is ontstaan, het Tweede boek der Maccabeën, en toevoegsels tot het Boek *Esther*, — en in *Chaldeeuwsch-Perzische*, zooals het Boek van *Tobias*, het Boek van *Baruch* en toevoegsels tot het Boek *Daniël*. De Alexandrijnsche Israëlieten, die het Hebreeuwsch niet verstonden en dus den Septuagint gebruikten, rekenden de apocryphe boeken tot die des Ouden Verbonds, terwijl men zich in Palaestina aan den oorspronkelijken canon hield. Vele Kerkvaders schaalden zich aan de zijde der Alexandrijnen, en ook de Latijnsche kerk volgde hetzelfde spoor, ofschoon *Rufinus* en *Athanasius* wel degelijk onderscheid maakten tusschen canonische en apocryphe boeken. *Hieronymus* ging verder, daar hij aan laatstgenoemden den naam van apocryphen gaf en daaraan eene plaats in den canon ontzeide. De Protestanten hebben gelijk gegeven aan *Hieronymus* en, zooals wij reeds zeiden, de apocryphe boeken achter de canonische gevoegd. De Engelsche Bijbelgenootschappen hebben ze deze plaats niet eens waardig gekeurd, maar ze bij de uitgave des Bijbels geheel en al weggelaten. De R. Katholieke kerk daarentegen heeft ze op het Concilie te Trente canoniek verklaard en ze met den naam van libri deuterocanonici (canonieke boeken van de tweede orde) bestempeld. Wie zich met de apocryphe evangeliën wil bekend maken, leze "De apocryphe evangeliën, naar de nieuwste uitgave van *Tischendorf*, vertaald door *L. van Cleeff* en *C. P. Hofstede de Groot* (Amsterdam, *Brinkman*, 1867).

Apocynen is de naam eener tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij bevat boomen en heesters, de laatste vaak met slingerende stammen en takken, zelden overblijvende kruiden, met enkelvoudige, gaafrandige tegenovergestelde of kransvormige bladeren en regelmatige bloemen. Deze bestaan uit een 5-spletigen kelk, eene trechter-, klok- of radvormige bloemkroon, voorts uit 5 meeldraden, wier helmknoppen aan den stempel kleven en een tweehokkig of tweedeelig vruchtbeginsel. De vrucht is een dubbele of enkelvoudige kokervrucht, zeldza-

mer eene zaaddoos, bes of steenvrucht. Zij omvat meerendeels gewassen uit de keerkringslanden met fraaije en ook wel eens met welriekende bloemen. Doorgaans bevatten die planten een scherp en bitter melksap, hetwelk bij vele soorten vergiftig is. Sommige soorten worden als geneesmiddelen gebruikt, en tevens zijn er, die eene blaauwe kleurstof, spinbare vezels en olie leveren. Deze familie is naauw verwant met die der Asclepiadeën.

Apocynum *L.* is een plantengeslacht van de familie der Apocynen. Het bevat meerendeels heesters en kruiden, die in Europa niet te huis behooren. De soorten hebben een 5-spletigen kelk en eene klokvormige, 5-lobbige bloemkroon, zeer korte meeldraden met pijlvormige helmknoppen en zaadjes, met eene haarkuif voorzien. Tot de sierplanten behooren *A. androsaemifolium* *L.*, die in Noord-Amerika groeit en bloemkroonen draagt, die zich terstond sluiten, wanneer zij aan de binnenzijde aangeraakt worden, zoodat zij als natuurlijke insectenvangers zijn aanbevolen. — *A. hypericifolium* *Ait.*, desgelijks eene Noord-Amerikaansche plant met roodachtige bloemkroonen, — en *A. Juventus* *Lour.*, een klimmende heester uit Cochinchina.

Apodictisch noemt men een gevoelen, hetwelk gedacht wordt met de overtuiging, dat het tegendeel tot de onmogelijkheden behoort. Apodictische bewijzen zijn zoodanige, die de ongerijmdheid aantoonen van het bestaan van het tegenovergestelde. Ten onregte meent men, dat deze alleen in de wiskunde worden gevonden, daar alle bewijzen, die aan de eischen der logica voldoen, den naam van apodictische verdienen, zoodra de bewijsgrond eene erkende waarheid of een onloochenbaar feit bevat. Daarom heeft men de grondbeginselen der wijsbegeerte wel eens apodictisch genoemd.

Apogaeum is het punt der elliptische loopbaan van de maan, hetwelk het verst van de aarde verwijderd is.

Apollinaris de Oudere, een beroemd taalkundige uit de 4de eeuw, werd te Alexandria geboren en onderwees de taalkunde en de Grieksche letterkunde eerst te Berytus en vervolgens te Laodicaea in Syrië. In laatstgenoemde stad was hij tevens presbyter, maar wegens zijn omgang met den Heidenschen sophist *Epiphanius* werd hij in den ban gedaan. In zijne geschriften wilde hij den Christenen eenige vergoeding schenken voor het gemis der klassieke werken, waarvan de lezing hun was verboden. Hij schreef eene Grieksche spraakkunst, bragt geschiedenissen uit het Oude Testament in Homériques verzen en vervaardigde Bijbelsche treurspelen, blijspelen en liederen, waarbij hij *Euripides*, *Menander* en *Pindarus* tot voorbeelden had gekozen. Zij verdwenen echter, toen na den dood van *Julianus* de zucht voor het beoefenen der oude Grieksche schrijvers weer boven kwam. De werken van *Apollinaris* zijn vervolgens verloren gegaan. Wij bezitten een paar boeken, die onder zijn naam werden uitgegeven, namelijk eene "Metaphrasis Psalmorum" en een treurspel "De lijdende Christus", dat ge-

woonlijk aan de werken van *Gregorius Nazianzenus* is toegevoegd. Beide zijn waarschijnlijk onecht. Een zoon van dezen was:

Apollinaris de Jongere, de stichter van de secte der Apollinaristen. Deze, een uitstekend redenaar, wijsgeer en dichter, werd in de 4de eeuw te Laodicaea geboren. Reeds in 335 was hij er leeraar in de rhetorica en bewandelde den wetenschappelijken weg zijns vaders, terwijl hij aan dergelijke vervolgingen als deze was blootgesteld. Na 362 was hij de orthodoxe bisschop van Laodicaea, terwijl *Pelagius* er als bisschop aan het hoofd stond van de Arianen. Omstreeks het jaar 371 werd zijne dwaalleer, dat *Christus* in plaats van met eene zedelijke ziel met den logos was bedeeft geweest, algemeen bekend. *Apollinaris* wilde daarmede het leerstuk der menschwording, hetwelk te Nicaea was vastgesteld, nader bepalen en alzoo opkomen tegen tegeringschatting van den logos door de Arianen. Hij werd echter als een valsch leeraar, als een verwerper van de menschelijke natuur van *Christus* en tevens als een, die afgodische hulde bewees aan het ligchaam van *Christus*, verketterd, in 375 en later op eenige synodes te Rome veroordeeld en van zijn ambt beroofd. Toen stichtte hij met zijne talrijke aanhangers eene afzonderlijke gemeente te Antiochia, van welke *Vitalis* de eerste bisschop was. Ook elders ontstonden dergelijke gemeenten. Niettemin werd hij in 381 op de synode te Constantinopel wederom veroordeeld. Hij overleed in hoogen ouderdom te Laodicaea tusschen de jaren 382 en 392. Zijne aanhangers, de *Apollinaristen*, verdeelden zich na zijn dood in twee partijen. De eene, met *Valentinus* aan het hoofd en *Valentinianen* genoemd, bleef getrouw aan de oorspronkelijke leer, terwijl de andere, naar *Polemo* die der *Polemianen* geheeten, in strijd met de stellingen van *Apollinaris*, de menschelijke en goddelijke natuur van *Christus* met elkander vermengden en om die reden ook met de namen van Sunouisiasten (vermengers der beide naturen) en Sarcolatrac (vleesch-anbidders) werden bestempeld. Ook noemde men al de Apollinaristen wel eens *Vitalianen* van *Vitalis*, of ook wel *Dimoerieten*, omdat zij van de drie deelen, waaruit de mensch bestaat (ligchaam, ziel en geest), slechts twee aan *Christus* hadden toegekend. Hunne eeredienst, die, voor zoover hunne leerstellingen het veroorloofden, met die der regtzinnige Kerk overeenkwam, werd in 388 en 397 door keizerlijke bevelschriften beperkt en in 428 in alle steden geheel en al opgeheven. De overblijfselen dezer secte bestonden nog diep in de 5de eeuw, totdat zij eindelijk in die der monophysieten werden opgelost. In den tijd der Hervorming beschuldigden R. Katholieken en Protestanten elkander wederzijds van Apollinaristische leerstellingen.

Apollinopolis (*Apollonos*) is de naam van eenige Egyptische steden, — vooreerst van *Apollinopolis magna*, ook *Apollonia* genoemd, in Thebais aan den westelijken oever van de Nijl gelegen. Ten tijde der *Ptolemaeus-*

sen stond er een prachtige tempel; in de dagen der Romeinsche keizers was zij de zetel van een bisschop, en thans noemt men haar *Edfoe* en is zij door prachtige bouwvallen omringd.

Eene andere stad van dien naam was *Apollinopolis parva* (*Vicus Apollinis*), eene beroemde koopstad, 22 Romeinsche mijlen van Thebe op den oostelijken oever van de Nijl gelegen. Waarschijnlijk heette zij later *Maximianopolis* en is zij het hedendaagsche Koes met de bouwvallen van een tempel van *Apollo*.

Apollo was oorspronkelijk bij de Noord-Grieksche stammen de zonnegod en werd ook *Phoebus*, de heldere, de zuivere genoemd, terwijl zijne stralen hem den naam bezorgden van den "goudlokkige", die met zijn zilveren boog uit de verte wist te treffen. Hij werd voor een weldadigen en beschermenden, maar ook voor een vreeselijken en straffenden god gehouden. Hij was de zoon van *Zeus* (*Jupiter*) en tevens een profeet, dichter en geneesheer. Zijne moeder was *Latona*, die, door *Here* (*Juno*) vervolgd, na lang omdolen eene schuilplaats had gevonden op het eiland Delos, waar *Apollo* het licht aanschouwde. Moedig steeg hij naar den Olympus omhoog, overwon den draak *Python*, die hem vervolgde, doodde de Cyclopen, maar werd wegens dat bloedig bedrijf uit den hemel verbannen. Nu daalde hij op aarde neder en belastte zich in Thesalië met de zorg voor de paarden van koning *Admetus*. In Tempe werd hij gezuiverd van zijne schuld. Vervolgens begaf hij zich naar de Hyperboraeërs, aan wier dansen en spelen hij deel nam, en hij keerde eindelijk omstreeks het midden van den zomer naar Hellas (*Griekenland*) terug, waar de nachtegaleen, zwaluwen en krekels hem verwelkomden.

De dienst van *Apollo* is afkomstig van de noordelijke grenzen van Griekenland, en van het noorden gingen de offergaven van den eenen tempel naar den anderen om eindelijk het heiligdom te Delos te bereiken. Reeds in zijne oorspronkelijke verblijfplaats, in het bekoorlijke Tempe-dal, koos de altoos-jeugdige jongeling den steeds groenen lauriertak tot zijn zinnebeeld, en *Daphné*, de nymf van den laurierboom, is zijne beminde. Ook de blanke zwaan van de Peneus is het zinnebeeld van den zuiveren *Phoebus*, en te Delphi is hij in eene woning van lauwertakken gehuisvest. Tot zijn geleide heeft hij de *Horen* en de *Charitinnen*, — hij zelf is de portier der aardsche en der hemelsche woningen; hij opent ze des ochtends en sluit ze des avonds, en voor de deur verrijst ter zijner eer eene kegelvormige zuil. Hij verlicht de aarde met zijne stralen en neemt hierdoor den wandelaar in zijne hoede. Vooral huldigden hem de Doriërs als hun leidsman op verre en vermetele togtogten. Voor den zeeman effende hij de golven en schonk hem eene voorspoedige reis, en in de gedaante van een dolphijn geleidde hij zijne ijerigste dienaars, de zeelieden van Creta, naar Crissa (*Delphi*), om er de grondslagen te leggen zijner heilige woning. Zijne godspraak — vooral te Delphi — wees den landverhuizer aan, waar hij zijne nieuwe

volkplanting moest vestigen. Zóó deed hij bloeiende steden ontstaan, en verwijderde koloniën huldigden hem als haren stichter en zonden hem gezantschappen en kostbare geschenken. Hij schenkt den koesterenden zomer en doet het koren groeijen voor de menschen en voedsel voor het vee. Hij verdrijft de schrikbeelden van den nacht en de koude van den winter, en hij brengt aan de afgetobde zieken het vurig verlangde morgenlicht en eene verwikkelende voorjaarswarmte — hij, de weldadige *Paeon*, de vader van *Asclepios* (Aesculapius). Met zijne zuster *Artemis* (Diana), de bevallige maangodin, gebiedt hij over de dagen, maanden en jaren, en beide treffen — hij de mannen en zij de vrouwen — de godvruchtigen met zachte pijlen, om hen zonder eenige smart uit het leven weg te nemen. Maar zijne pijlen rigten eene vreeselijke verwoesting aan, wanneer hij, in toorn ontstoken, de schuldigen met droogte en hongersnood, met ziekte en vooral met pest bezoekt. Hij regelt de jaargetijden, meet de ruimte des Heelals en wijst de hemelstreken aan; hij leert den waarzeggers uit den bliksem en uit de vlugt der vogelen de toekomst verkondigen en vermeldt door zijne boden aan raven, havikken en gieren den wil der goden. De hagedis, die den zonnegloed bemint en het weder voorspelt, behoort tot zijne lievelingen. Zijne godspraken (orakels) maakte hij bekend door priesters en sibyllen. Dit geschiedde in geheimzinnige spreuken te Didyma, Clarus, Patara, Abae en vooral te Delphi. Hier openbaarde hij de raadsbesluiten van *Zeus* (Jupiter), — hier gaf hij voorschriften, vaardigde hij staatswetten uit, verordende hij den vrede en had hij een grooten invloed op het lot van Griekenland. Ook de regtspleging ligt niet buiten het gebied zijner bemoeijingen, want hij vervolgt de vlugtende misdadigers. Zijne regtbanken straffen niet alleen, maar zuiveren ook na de boetedoening. Ter zijner eere klinken de krachtige toonen van den cithar (kitharis), terwijl hij een afkeer heeft van de weekelijke fluit. Hij wordt geprezen in het vrolijke *paeon* (loflied), en om zijne altaren bewegen zich de koren in een kunstigen dans. Als de god des lichts, die de stemmen der natuur doet ontwaken en de beweging der planeten, de harmonie der sféren regelt, is hij de aanvoerder der *Muzen* (*Musagetes*), de vriend van muziek en dans, die overal licht en blijdschap verspreidt. Met nieuwe maan en op den 7^{den} dag van elke maand werden hem offeranden gebracht. De negen zachtste maanden zijn onderworpen aan zijne heerschappij, en de drie wintermaanden aan *Dionysus* (Bacchus). Zijne feestdagen, zooals de Delphiniën, Thargeliën, Daphnephoriën enz., vallen meestal in het schoone jaargetijde. Op laatstgenoemde werd een lauriertak met koperen schijven, naar het aantal der planeten en naar haren stand geordend, in plegtigen optogt rondgedragen. Op de Pyanapsiën, die in den herfst werden gevierd, bragt men oliftakken, met vruchten, druiven en kleine olie- en wijnkruiken be-

hangen, in zijn tempel. In het midden van den zomer, wanneer de bloemen voor den zonnegloed verwelken — op de *Hyacinthiën* —, beweeude men *Hyacinthus*, den lieveling van *Apollo*, maar door deezden in het worstelspel met de werpschijf gedood.

De beeldende kunst stelt *Apollo* voor als een slanken, schoonen jongeling, die tot den mannelijke leeftijd genaderd is. In zijn gelaat gelijkt hij op *Aphrodite* (Venus), zijne lange lokken zijn op den schedel door een knoop zamengebonden, en hij is voorzien van zijn boog en van zijne lier, terwijl de lauwertak en de drievoot niet ontbreken. Het meestberoemde standbeeld van dezen god is de *Apollo van Belvedere* in het Vaticaan te Rome, waarvan de *Apollino* te Florence eene navolging schijnt te wezen. Eerstgenoemd standbeeld werd in het jaar 1500 te Nettuno (Antium) opgedolven, werwaarts het vermoedelijk door *Nero* uit den tempel te Delphi was overgebracht.

Apollo (Doritis *Apollo F.*, *Papilio parnassius L.*, de *Apollo-vlinder*) is de naam eener vlindersoort, die tot het geslacht der Grieksche vlinders of *parnassijns* (Doritis) en tot de familie der echte dagvlinders (*Diurna*) behoort. Deze kapel komt in Duitschland voor, maar niet dikwijls. Hare vleugels zijn afgerond, geelachtig wit en vrij doorzigtig. De bovenste hebben vier groote, hoekige zwarte vlekken, en van deze hebben de beide achterste aan de onderzijde een rond middelpunt. Zij is vooral in bergstreken te vinden. De behaarde rups leeft in Mei en is fluweelzwart, en de kegelvormige pop heeft in den beginne eene groenachtig gele, later eene paarse kleur.

Apollodorus, een Grieksch taal- en fabelkundige, leefde te Athene omstreeks het jaar 140 vóór Chr. Hij was een leerling van den stoïcijn *Panaetius* en van den taalleeraar *Aristarchus*. Van zijne talrijke geschriften is de "*Bibliotheca*" bewaard gebleven, welke in geregelde orde de fabelen der Oudheid tot aan *Theseus* bevat. Het slot met de mythen van de Pelopiden, Atriden en van de Trojaansche helden is verloren geraakt. Zijne "*Bibliotheca*", vermoedelijk een uittreksel uit een grooter werk, wordt voor het belangrijkste geschrift gehouden, dat wij over de oude fabel-leer bezitten. Eene der beste uitgaven is die van *Westermann* in de "*Mythographi graeci*" (Brunswijk 1842).

Een andere *Apollodorus* was omstreeks het jaar 400 vóór Chr. schilder te Athene en een voorlooper van *Zeuxis*. Hij was de eerste, die behoorlijk lette op de verdeeling van licht en schaduw en alzoo een nieuw tijdperk voor de kunstgeschiedenis deed aanbreken. Een *Odusseus* (Ulysses) behoorde tot zijne meestberoemde schilderstukken.

Een derde *Apollodorus*, geboortig uit Damascus, was te Rome in de dagen van *Trajanus* de bouwmeester van het Trajaansche forum, van het Odeon en van andere belangrijke gebouwen. Ten tijde van *Hadrianus* werd hij eerst verbannen en later ter dood gebracht, omdat hij zich den toorn des Keizers door het vrijmoedig bevitten van een door

dezen ontworpen tempel van *Venus* had op den hals gehaald. Hij heeft een boek geschreven over de oorlogswerktuigen, dat, aan *Hadrianus* opgedragen, den titel droeg "Poliorcetica". Het is bewaard gebleven en opgenomen in "Mathematicorum veterum opera" van *Theenot* (Parijs 1693).

Apollonia is de naam van onderscheidene steden der Oudheid. De meestberoemde zijn:

Eene stad in Illyrië, gesticht door volkplantelingen van *Corinthe* en *Corcyrae*. Zij bloeide door den handel en bezat een aristocratisch bestuur. Later stelde zij zich onder de bescherming der Romeinen en verloor hare vrijheid; maar zij behield hare welvaart en werd tevens de zetel der Grieksche wetenschap, waar voornamelijk jonge Romeinen, zooals *Augustus*, *Maecenas* en anderen, de scholen bezochten. Thans heet zij *Polonia* of *Polina*.

Eene stad in Thracië, aan de westkust van de *Pontus* op een klein, met den vasten wal verbonden eiland gelegen. Zij was eene oude en belangrijke volkplanting der *Milésiërs* met twee havens en een beroemden tempel van *Apollo*, vanwaar *M. Lucullus* het grootste standbeeld van dien God, hetwelk door *Calanis* vervaardigd was, naar het capitol te Rome overbragt. Onder de Romeinsche heerschappij kwam zij in verval. In lateren tijd heette zij *Sozopolis* en thans *Sizeboli*.

Eene stad in *Palaestina*, aan de Middellandsche zee tusschen *Caesarea* en *Joppe* gelegen; zij is door *Selencus* gesticht en draagt thans den naam van *Arsoef*.

Eene stad in *Cyrenaica* en tevens een van de vijf *Cyrenaïsche* steden (*Pentapolis*); zij was de havenplaats van *Cyrene*. Later noemde men haar *Sozoesa* en thans *Marza Soesa*. Zij is de geboorteplaats van *Eratosthenes*, een beroemd aardrijkskundige.

Apollonius. Tot de merkwaardigste mannen, die dezen naam hebben gedragen, behoren:

Apollonius van Rhodus, ook wel *Apollonius de Oudere van Alexandria* genaamd. Hij was een beroemd Grieksch dichter en redenaar en werd geboren te *Alexandria*, volgens anderen te *Naucrates*, omstreeks het jaar 240 vóór Chr. en genoot het onderwijs van *Callimachus*. Te *Rhodus* hield hij redevoeringen, maar hij keerde later terug naar *Alexandria*, waar hij eene aanstelling ontving bij de bibliotheek. Zijn voornaamste geschrift, "Argonautica" genaamd en in 4 boeken verdeeld, getuigt meer voor zijn ijver en geleerdheid, dan voor zijn dichterlijk genie, maar het werd voorheen veel gelezen en er zijn onderscheidene scholiën (verklaringen) over geschreven. *P. Terentius Varro* gaf er eene Latijnsche vertaling van, *Valerius Flaccus* eene navolging, en *Maximianus* eene overzetting in 5608 jamben. Het is het eerst door *Joh. Lascaris* (1496) te Florence en later bij herhaling uitgegeven. Behalve dat epos schreef hij epigrammen, van welke in de Grieksche Anthologie één voorhanden is, dat op *Callimachus* vervaardigd en door dezen met een scherp geschrift, "Ibis" genaamd, beant-

woord werd. De overige geschriften van dezen *Apollonius* zijn verloren gegaan.

Apollonius van Perga, bijgenaamd de meetkunstenaar. Hij was in zijn tijd een van de scherpzinnigste beoefenaars der meetkunde. Hij werd in het midden der 3de eeuw vóór Chr. te *Perga* in *Pamphylie* geboren en ontving zijne opvoeding aan de Alexandrijnsche school. Hij leefde onder de regering van *Ptolemaeus Philopator* en verwierf zich als beoefenaar der meetkunde door zijn onderwijs en door zijne geschriften grooten roem. De leer der kegelsneden onderging door hem eene belangrijke hervorming. Van zijn werk, dat hierover handelt en in de Grieksche taal werd opgesteld, zijn slechts de eerste 4 boeken in het oorspronkelijke voorhanden; de volgende 3 bezitten wij in eene Arabische vertaling, en het 8ste is verloren geraakt. Een en ander is uitgegeven door *Gregory* en *Halley* (Oxford 1710).

Apollonius van Tralles. Deze was op laatstgenoemde plaats in *Cilicië* geboren. Hij leefde in de 3de of 4de eeuw vóór Chr. en is met zijn broeder *Tauriscus* als beeldhouwer beroemd, vooral als vervaardiger van den stier van *Farnese*, die te *Napels* bij de kostbare gewrochten der Oudheid wordt bewaard.

Apollonius, een veldheer van den Syrischen koning *Antiochus Epiphanes*. In het jaar 168 vóór Chr. trok hij met 20 000 man bij wijze van vreedzaam verdrag binnen de muren van *Jeruzalem*, maar hij overviel op den eerstvolgenden sabbath de Joden op de plaats des gebeds, doodde de mannen, verkocht de vrouwen en kinderen, offerde meer dan de helft der stad aan de vlammen en deed op de hoogte ten zuiden van den tempel eene sterke vesting verrijzen. Dat verraderlijk gedrag was oorzaak van een algemeenen opstand in Israël onder aanvoering van den priester *Matathias*, tegen wiens zoon, *Judas Maccabaeus* genaamd, *Apollonius* in 166 vóór Chr. den slag en het leven verloor.

Apollonius van Tyana, een wijsgeer van de nieuw-Pythagorische school en tevens een toovenaar of wonderdoener. Hij werd door de vijanden van het Christendom niet alleen met Jezus vergeleken, maar zelfs boven dezen geplaatst. Reeds vóór zijn geboorte ontving zijne moeder in een droomgezicht de belofte van den Egyptischen god *Proteus*, dat deze zich in haren zoon in menschelijke gedaante vertoonen zou. Bij zijne geboorte — in den aanvang onzer jaartelling — schoot een bliksemstraal naast het kind ter aarde en toen weder omhoog zonder het te déren. Dat teeken was voor de burgers van *Apollonia* voldoende, om *Apollonius* voor een zoon van *Zeus* (*Jupiter*) te houden. Van zijne geboortestad *Tyana* in *Cappadocië* begaf zich *Apollonius* naar *Tarsus* in *Cilicië*, waar hij zich toelegde op de kennis der verschillende wijsgeerige stelsels van zijn tijd. Met hetzelfde doel bezocht hij *Aegae*. Op aandrang van *Euxenus* werd hij hier een aanhanger van de wijsbegeerte van *Pythagoras* en hij nam de ascetische voorschriften dezer secte met gestrengheid in acht, terwijl hij zich tevens ophield met

toovenarij en geheime kunsten, en godspraken verkondigde in den tempel van *Asclepius* (Aesculapius). Zijn aanzien was zoo groot, dat zijne komst een oproer der Aspendiërs tot bedaren bragt.

Toen hij berigt ontving van den dood zijns vaders, keerde *Apollonius*, die pas den 20-jarigen ouderdom bereikt had, naar Tyana terug, zorgde voor de begrafenis, en schonk zijn erfdeel aan zijne broeders en aan de behoeftigen. Een brandende kennisdorst dreef hem naar de binnenlanden van Azië en zelfs naar Indië. Hier boeiden vooral de gymnosophisten en hun opperhoofd *Jarchas* zijne aandacht. *Apollonius* werd een ijverig aanhanger dier secte en zag zich ingewijd in al hunne verborgenheden. Des te vermeteler was na zijn terugkeer zijn optreden in Klein-Azië. Het volk vloede van alle kanten bij één om zijne zedelessen en boetpredikatiën te hooren, die hij met wonderen en voorspellingen bevestigde, terwijl hij de wederspanningen met de straffe Gods bedreigde. Onder de regering van *Nero* bevond hij zich te Rome. Ook hier ontbrak het hem niet aan bewonderaars, vooral toen hij door zijne goochelkunst velen in den waan bragt, dat hij dooden in het leven kon terugroepen. Evenwel moest hij op bevel des Keizers met alle andere wijsgeeren Rome verlaten. Hij begaf zich naar Spanje, verwekte er onder zijne volgelingen een opstand tegen Rome, die spoedig gedempt werd, en zwierf vervolgens rond in Afrika, Beneden-Italië en Cilicië. Na den dood van *Nero* bezocht hij Rome ten tweeden male en werd er ingewijd in de Eleusinische geheimen. Door Egypte heen trok hij naar Ethiopië, naar de bronnen van de Nijl, verkeerde er met de gymnosophisten en reisde vervolgens door Klein-Azië wederom naar Rome, om zich hier te verdedigen tegen eene beschuldiging van *Euphrates*, dat hij deelgenomen had aan eene zamenzwering tegen *Domitianus*. Gedurende het proces werd hij — voorzeker door veelvermogenende vrienden — naar elders gebragt, en men zeide, dat hij terzelfder tijd te Puteoli verschenen was aan zijne leerlingen *Damis* en *Demetrius*. Nadat hij nog vele jaren in Sicilië, Griekenland en Klein-Azië rondgezworven, velerlei lotgevallen verduurd en talrijke wonderen verrigt had, overleed hij te Ephese in het jaar 96 of volgens anderen in het jaar 110 na Chr. Velen beweren, dat hij te Lindus in den tempel van *Pallas* (Minerva) verdwenen is, en volgens anderen voer hij in den tempel van *Dictyna* (Diana) op Creta ten hemel, terwijl men hem in banden door de honden wilde laten verscheuren.

Dit verhaal heeft, in weerwil van vele verdichte bijmengselen, ongetwijfeld een geschiedkundigen grondslag, welke geenszins veroorlooft te betwijfelen, of de persoon van *Apollonius* wel ooit bestaan heeft. Sommige geleerden en schrijvers der kerkgeschiedenis zijn zóó ver gegaan. Er heeft inderdaad in de eerste eeuw onzer jaartelling zulk een dweeper en zedeleeraar rondgezworven, die

door zijne reizen, lotgevallen, voorzeggingen, wonderwerken en goochelarijen groot opzien baarde. Dit wordt bevestigd door de tempels, altaren en standbeelden, die hem werden toegewijd. Zij verreezen na zijn dood in vele steden van Klein-Azië en Griekenland. Zelfs door munten of penningen is zijne gedachtenis bewaard gebleven, welke door de keizers *Aurelianus* en *Caracalla* en door *Alexander Severus* naast die van *Abraham*, van *Christus* enz. gehuldigd werd. *Philostratus de Oudere* (zie onder dien naam) beschreef op last van *Julia*, de gemalin van *Sep'imus Severus*, het leven van *Apollonius* in 8 boeken en men gebruikte dit boek om het reeds verspreide Christendom in minachting te brengen. De geschriften van *Apollonius* zijn verloren gegaan, daar de 85 brieven, welke zijne onderteekening dragen, vermoedelijk onecht zijn. Men vindt deze in de "Collectio epistolarum graecarum" (Venetië 1499, 1606) en in de werken van *Philostratus* door *Olearius* (Leipzig 1709).

Apollonius, een beroemd beeldhouwer te Athene. Hij was de zoon van *Nestor* en de vervaardiger van den *Hercules*-torso in het Vaticaan te Rome. Volgens sommigen leefde hij in den Christelijken tijd, terwijl anderen beweren, dat hij een tijdgenoot was van *Phidias*.

Apollonius Dyscolus (de Knorrige), ook wel *de Jongere uit Alexandria* genaamd. Hij was een taalkundige uit laatstgenoemde stad, waar hij omstreeks het jaar 163 na Chr. leefde. Hij schonk aan de spraakkunst het eerst een stelselmatigen vorm en verdiende hiermede den bijnaam van "Grammaticorum princeps." Hij was te Bruchium, zijne geboorteplaats, opgevoed en begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij als onderwijzer en schrijver grooten roem verwierf en zelfs de opmerksaamheid van keizer *M. Antoninus* tot zich trok. Hij overleed te Alexandria. Zijn voornaamste geschrift handelt in 4 boeken over den bouw van de deelen der rede en is eerst door *Aldus* (Venetië 1495) en later bij herhaling uitgegeven, — het laatst door *Becker* (Berlijn 1817), die ook andere werken van *Apollonius*, bijvoorbeeld over het voornaamwoord, en over de voegwoorden en bijwoorden, heeft bezorgd.

Eindelijk vermelden wij *Apollonius van Tyrus*, den hoofdpersoon van een Griekschen roman, die in de middeleeuwen in nagenoeg al de talen van het Westen is overgebragt. Daarin worden de lotgevallen en avonturen verhaald van den Syrische koningszoon *Apollonius* vóór zijn huwelijk met de dochter van koning *Alcistrates* van Cyrene. Daarbij komen nog de ontmoetingen van zijne gade, die hij als eene schijndoodte verloren heeft, en van zijne kuische dochter *Tarsia*, die door zeeroovers geschaakt en aan een Mytileenschen koppelaar verkocht werd. De hereeniging van al die van elkaar gerukte personen is het bevredigend einde van dien roman. Het Grieksche origineel is verdwenen, maar daarvan bestaat eene oude Latijnsche vertaling in drie bewerkingen. Eene van deze is door *Welser* uitgegeven (Augsburg 1595), eene

andere is opgenomen in de "Gesta Romanorum," en de derde staat in het "Pantheon" van *Gottfried van Viterbo*. Spaansche, Engelsche, Fransche, Duitsche, Nederlandsche overzettingen zijn daarvan vervaardigd — de Nederlandsche (Delft 1493) vermoedelijk naar eene Duitsche —, en *Shakspeare* heeft daaraan de stof voor zijn *Pericles* ontleend. Die roman is als volksroman vooral in Duitschland sterk verspreid geweest. *Gabriel Cantianus* van Creta heeft omstreeks het jaar 1500 den Latijnschen tekst in Grieksche verzen overgebracht (Venetië 1534 enz.).

Apollon was een schriftgeleerde uit Alexandria, die van de Joodsche godsdienst tot het Christendom was overgegaan. Hij vervult eene belangrijke rol in de geschiedenis van *Paulus* en voorzeker van het geheele Christendom in de eerste eeuw. Te Ephese verkondigde hij *Jesus* als den Messias, en hij herhaalde dat veel later en met goed gevolg in Achaje. Zijne prediking, die waarschijnlijk den geest ademde der Joodsch-Alexandrijnsche wijsbegeerte, gaf te Corinthie tegen zijne bedoeling aanleiding tot het ontstaan eener afzonderlijke Christelijke partij of school, die zich zoowel tegen de Israëlietische rigting als tegen de letterlijke opvatting der uitspraken van *Jesus*, alsmede tegen de leerbegrippen van *Paulus* aankantte. *Paulus* keurde het ontstaan dier secte af, maar achtte *Apollon* hoog.

Apologetiek, zie het volgende artikel.

Apoloogie is eene redevoering of geschrift, strekkende tot verdediging van een beschuldigde. Dien naam dragen vooral de verdedigingschriften, ten behoeve van *Socrates* opgesteld en toegekend aan *Plato* en *Xenophon*. Ook lieten de Grieksche redenaars wel eens zulke geschriften door hunne leerlingen vervaardigen om hen te oefenen. Later werd het woord *apologie* nagenoeg uitsluitend gebruikt van verdedigingschriften, waarin de zaak van het Christendom tegenover de aantijgingen en verongelijken van Joden en Heidenen gehandhaafd werd. De apologeten of vervaardigers van zulke geschriften uit de eerste eeuw zijn: *Justinus Martyr*, *Tatianus*, *Athenagoras*, *Theophilus Hermias*, *Minutius Felix*, *Tertullianus*, *Cyprianus*, *Clemens Alexandrinus*, *Origenes*, *Arnobius* en *Lactantius*. De apologeten be-roepen zich bij de beschuldiging van atheïs-mus op de bekende vroomheid der Christenen en op den geestelijken aard hunner gods-vereering, — bij die van losbandigheid op de gestrengte zedelijkheid en ingetogenheid van hun huiselijk leven, — bij die van wederspan-nigheid tegen den Staat op hun geduld en lijdzaamheid in tijden van vervolging, op hun ontzag voor de wetten van den staat en op hunne gebeden voor den keizer. Op verdere aanvallen gaven zij antwoord met deze en dergelijke beweringen: De smarten en ellenden der Christenen zijn het werk der booze geesten, — voor de mar-telaars is de dood geen ramp, — de voorstelling van een God, die verheerlijkt wordt door zijn lijden, is zelfs in de Heidensche godenleer te vinden, — de onheilen, die het Romein-

sche rijk treffen, moeten beschouwd worden als straffen voor de vervolgingen der Chris-tenen, — de nieuwigheid der Christelijke gods-dienst is volstrekt geen bewijs tegen hare waarheid, terwijl tevens de beginselen van het Christendom bij *Abraham* en *Mozes* en dus lang vóór den aanvang der Grieksche wijsbegeerte gezocht moeten worden. Tegen de aanbeveling van het Hellenismus beriepen zich de apologeten vooral op het feit, dat het de godsdienstige behoeften niet bevredigen kon en dat het de onzedelijkheid in de hand werkte. Om de waarheid en goddelijkheid van het Christendom aan te toonen, wees men vooral op de zedelijke kracht en op de ver-hevene wijsheid in eenvoudige, ongeleerde mannen, op den vrede, dien de Christelijke godsdienst aan hare belijders schenkt, op de zamenstemming van het Christendom met de rede, op zijne snelle uitbreiding, op de grootsche kalmte der martelaars en op de geschiedkundige getuigenissen van den godde-lijken bijstand, zoowel in de vervulde voor-spelingen der profeten als in de wonderen van *Jesus* en van de Heiligen zigbaar.

Toen het Christendom na de 4de eeuw tengevolge van de staatkunde der keizers de heerschende godsdienst was geworden, waren er geene verdedigingschriften meer noodig: want gelijk het vroeger voor de veiligheid en voor het behoud der burgerlijke regten gevaarlijk was, een Christen te zijn, zoo was het na dien tijd gevaarlijk, nog tot de Hei-denen te behooren. Niettemin traden ook toen nog apologeten op, die met meer dege-lijkheden, althans met meer vertoon van ge-leerdheid — al was het dan ook niet met het vuur en de geestdrift van de apologeten der 2de en 3de eeuw — het Christendom in be-scherming namen tegen de toenemende laauw-heid zijner belijders en tegen de aanvallen van dwaalleeraars en vijanden. De voornaam-ste apologeten van dat tijdperk zijn *Eusébius* van Caesarea, *Athanasius*, *Chrysostomus*, *Grillus*, *Theodorétus*, *Hieronymus*, *Augustinus* en *Orosius*. Het begin der middeleeuwen levert voor de geschiedenis der apoloogie weinig bijzonders. Wetenschappelijke aanvallen van de zijde der Heidenen werden niet langer beproefd. Tegen het Christendom verrees echter een nieuwe tegenstander in den Is-lam, die zich vooral onderscheidde door zijn eenvoudige en zuiver monotheïs-mus tegenover het ingewikkeld leerstuk der Christelijke kerk omtrent het goddelijk wezen, alsmede door de rekkelijkheid zijner zedelijkheid met betrek-king tot de veelwijverij. Men bestreed echter de nieuwe godsdienst, die uit het Oosten kwam opdagen, meer met hartstogtelijke uit-roepingen dan met wijsgeerige en geschied-kundige waarheden. De opperhoofden der Kerk waren zelden in staat tot eene goede verdediging en vonden hiertoe bij de verworven zegepraal van het Christendom, ook niet veel roeping. De apologeten van dien tijd zijn: *Johannes Damascénus*, *Bartholomaeus Edes-sénus*, *Raymond Martini* en vooral *Thomas Aquinas*, die wijsbegeerte en kerkleer, nieuwe

platonische mystiek en aristotelischen redetrant, theoretische en practische belangen poogde te vereenigen.

Een glansrijker tijdperk voor de geschiedenis der apogetiek neemt een aanvang met de herleving der klassieke studiën, en met het aanbreken der Hervorming. Bij het lezen van de voortreffelijke geschriften der Grieksche en Latijnsche oudheid werden velen gedrongen tot bewondering der wijsbegeerte van *Aristoteles* en vooral van *Plato*, — en hieruit vloede bij sommigen minachting voort jegens het Christendom. Hiertoe was eene gereede aanleiding in den treurigen toestand der Christelijke kerk, terwijl tevens de scheuring in deze gelegenheid schonk, om zich te scharen onder de banier der vrijheid en gevoelens te openbaren, die, schoon in strijd met de leer der Kerk, hunnen verkondiger niet langer in de gevangenissen der inquisitie of op den brandstapel bragten. Zoo ontstond er tegenstand tegen het Christendom der Kerk uit den boezem van dat Christendom zelf. Wij vinden hen in Italië, in de Peripatetische school, van welke *Pomponazzo*, *Machiavelli* enz. aanhangers waren. Een tegengif was onmisbaar. Een der geestigste apogeten van dien tijd was *Marsilius Ficinus*, die eene humanistische rigting volgde, maar tevens het Christelijk geloof vooral aan de jeugd ernstig aanbeval. Naast hem noemen wij *Eugabinius*, *Steuhaus*, *Hieronymus Savonarola*, *Vives*, *Mornay* en onzen *Hugo de Groot*, die het Christendom in het algemeen, maar geenszins de leerstellingen van eenig kerkgenootschap zocht te verdedigen, — eindelijk nog *Huët* en *Abbadie*.

Begunstigd door de vrijheid, waarvan wij reeds melding hebben gemaakt, verhieven zich in het midden der 17de en in de 18de eeuw talrijke belagers van het Christendom. Zij werden gedreven door hunne eigenaardige wijsbegeerte, door hunne lichtzinnigheid, en ook door de verstijfde kerkgenootschappelijke vormen. Die belagers werden met de namen van vrijdenkers, deïsten, encyclopaedisten, sceptici en naturalisten bestempeld. In hunne gelederen stonden in Engeland *Cherbury*, *Hobbes*, *Tindal*, *Shaftesbury*, *Toland*, *Colins*, *Woolston* en *Bolingbroke* — in Frankrijk *Voltaire*, *Raynal*, *Lametrie*, *Condillac*, *Helvetius*, *Diderot* en *Rousseau*, — en in Duitschland *Dippel*, *Edelmann*, *Reimarus*, *Wünsch*, *Venturini* en *Bahrdt*. De apogeten kwamen tegen hen op, maar gingen gewoonlijk van bekrompene, twijfelachtige voorstellingen uit, en daar zij op kerkelijken bodem stonden, waren hunne wapens niet lang genoeg, om den vijand, die zich hierbuiten hield, te treffen. De merkwaardigste apogete der R. Katholieke kerk in Frankrijk was in die dagen voorzeker *Pascal*, die met een grooten rijkdom van denkbeelden de verhevene bestemming van den mensch en zijn diepen val aanwees, waaruit hij de noodzakelijkheid aantoonde der goddelijke verordening, welke in de Christelijke godsdienst den gevallen gelegenheid schonk om zich op te rigten en aan

die bestemming te beantwoorden. *Guenée*, *Bergier* en vooral *Beda Mayr*, een man, die aan groote geleerdheid eene ongemeene gematigdheid en eerlijkheid paarde, stonden hem ter zijde. Tot de Protestantsche apogeten, die naar gelang van hun kerkgenootschap verschillende gevoelens huldigden, behoorden in Engeland in de eerste plaats *Locke*, *Baile*, *Lardner* en *Leland*, — voorts *Skelton*, *Paley*, *Campbell*, *Ditton*, *West*, *Sherlock*, *Addison* enz. Onder de Zwitsersche Hervormden schitterde vooral *Turretin* van Genève als een voorbeeld van duidelijkheid, grondigheid en gematigdheid, — alsmede *Vernet*, *Zimmermann*, *Bonne*, *Lacater* en *Hesz*. In de rij der Luthersche apogeten zien wij *Paff* en *Mosheim*, maar vooral *Lilienthal*, *Jerusalem*, *Nösselt*, *Lessz*, *von Haller*, en *Spalding*. *Lessing* stelde de Christelijke godsdienst voor als de opvoedster van het menschelijk geslacht, terwijl *Kleuker*, *Köppen*, *Reinhard*, *Füchte*, *Jacobi*, *Schlegelmacher* en vele anderen merkwaardige apogetische geschriften leverden.

Te midden van dien strijd, waarin aan de ééne zijde de kracht van het Christelijk geloof en aan de andere de vernietigende twijfel het hoofd verhief, zag men meer en meer de noodzakelijkheid in, om bij de verdediging van het Christendom van vaste beginselen uit te gaan en alzoo eene wetenschap te scheppen, die den naam draagt van *apogetiek*. Die naam is ingevoerd door *Planck* in zijne bekende "Einleitung." *Wolf* gaf eene "Methode van de waarheid der Christelijke godsdienst te bewijzen," en deze is het eerst gevolgd door *P. Erasmus Müller* en daarna door vele anderen. *Schlegelmacher* en *Sack* hebben veel bijgedragen tot de juiste afbakening der apogetische wetenschap. In het worstelperk der apogetiek is het godsdienstig bewustzijn der hedendaagsche Christenen ontloken. In dien strijd zijn evenwel velen afvallig geworden van het geloof, en meermaals scheen de zegepraal de tegenstanders van het Christendom te begunstigen. In Engeland ontstond de secte der deïsten, die vooral onder de aanzienlijken vele leden telde, die *Hume* als de ware wijze beschouwde, daar deze te midden van de onzekerheid der dingen geen veiliger weg kende dan een zoodanige, die buiten alle geloof en kerkleer gelegen was. In Frankrijk werd tijdens de Revolutie de verloochening van het Christendom zelfs van staatswege gewettigd. Men verwierp er het bestaan van God en plaatste vóór de kerkhoven het opschrift: "De dood is een eeuwige slaap," totdat *Robespierre* het voorstel deed, om het bestaan van God en van de onsterfelijkheid alsmede de noodzakelijkheid van eene getrouwe pligtvervulling officieel te erkennen. Na het einde van het Schrikbewind huldigde men er eene volkomene vrijheid van godsdienst. Frankrijks verzet tegen het Christendom vond weêrklank in Duitschland, doch de meer bezadigde volksgeest wierp er geenszins het erfdeel der vaders met lichtzinnigheid over boord. De wijs-

geeren poogden er het geloof met de wetenschap te verzoenen, — *Herder*, *Schlegel*, *Herder*, *Schlegel*, *Zschokke* in zijne "Stunden der Andacht" wezen op de zegenaanbrengende beginselen van het Christendom, en het eeuwfeest der Hervorming (1817) deed er het kerkelijk leven op nieuw ontwaken. Wel bleef de strijd voortduren, namelijk in Frankrijk tegen de eischen van Rome, in Engeland tegen de aanmatiging der Anglicaansche kerk, maar meer en meer scheen men zich te hechten aan het Christendom. *Hegel*, Duitschlands wijsgeer, zag tusschen het Christelijk geloof en de wijsbegeerte slechts een verschil van vorm. Wat het eerste aan het gevoel influisterde, werd door de laatste tot een begrip verheven. Eindelijk traden *Strauss*, *Frauenstädt*, *Feuerbach*, *Bruno Bauer* en anderen te voorschijn, verklaarden zich tegen het Christelijk kerkgeloof en deden dit door hunne wetenschappelijke critiek op zijne grondslagen trillen. Ook nu ontbrak het niet aan apologeten — vooral tegen "Das Leben Jesu" van *Strauss* — en onder hen hebben *Ullmann* en *Nitzsch* zich een grooten naam verworven.

In ons Vaderland doet het meestverlichte gedeelte der Protestansche bevolking meer en meer afstand van het oude supra-naturalismus, en wanneer wij daarbij bedenken, dat tevens de meerderheid der schranderste godgeleerden er voortschrijdt in de moderne rigting, dan mogen wij hier aan de wetenschap der apologetiek geene bloeiende toekomst voorspellen.

Wij maken hier afzonderlijk melding van de *Apologie der Augsbursche confessie*, welke door *Melanchton* is opgesteld. Genoemde Confessie is in geschrift veroordeeld door eene "Confutatio" van de R. Katholieke godgeleerden *Faber*, *Eck*, *Wimpina* enz. Die veroordeeling werd den 3den Augustus 1530 op de Rijksvergadering te Augsburg voorgelezen, en de Protestanten ontvingen van den Keizer het bevel, om aan den inhoud hun zegel te hechten. Zij verzochten, om vooraf inzage te mogen hebben van dat geschrift. Dit werd geweigerd, en daar verdere verzoenende pogingen schipbreuk leden, herhaalde de Keizer zijn bevel. Nu verwierpen de Protestanten de Confutatie, en *Melanchton* ontving van den Keurvorst van Saksen den last, om haar te wederleggen en de Augsbursche geloofsbelijdenis te verdedigen. Deze *Apologie* werd te vergeefs den Keizer aangeboden, maar verscheen in druk in 1532 met den titel "Apologia confessionis Augustanae." Het spreekt van zelf, dat daarin de voornaamste geschilpunten van de R. Katholieke leer en van die der Hervormings-mannen behandeld zijn.

Aponeuroses (*membranae fibrosae, fasciae fibrosae*) zijn vliezen van bindweefsel, welke de spieren omgeven of haar aan de beenderen vasthechten. Zij zijn witachtig grijs of zilverwit en bezitten weinig bloedvaten en in het geheel geene zenuwen, schoon zij aan deze wel een doortogt vergunnen. Zij zijn dus gevoelloos en worden alleen gevoelig bij ontsteking. Hare veerkracht is gering, en zij kunnen aan werkingen van

buiten een aanmerkelijken weêrstand bieden. Zij vormen uitbreidingen der pezen en hare vezels zijn kruisgewijs gelegen. Steeds zijn zij met de spieren of met de beenderen verbonden; zij gaan uit van het beenvlies of van de spieren en bezitten gewoonlijk hare eigene zamentrekkende spieren. Andere spieren omkleeden zij, en zij dienen tevens tot samenhechting van verschillende spieren. Genoemde omkleeding kan volkomen en ook gedeeltelijk wezen. Bij eene volkomen omhulling houden de aponeuroses de spierbundsels bij elkaar en geven vaak hieraan eene bepaalde rigting.

Apophthegma is een Grieksch woord, dat eene bondige, betekenisvolle spreuk aanwijst. Zulke spreuken zijn in de dagen der Oudheid verzameld door *Plutarchus*, *Maximutius*, *Lycosthenes* en anderen.

Apophylliet, ook *ichthyophthalm* of vischoogensteen genaamd, is eene delfstof van de familie der zeolieten. Zij kristalliseert in puntige quadrat-octaëders met afgeknotte hoeken; zij is bladerig op de breuk en heeft een parelmoerglans. Voorts is zij doorzigtig of doorschijnend, waterhelder, wit of rood. Hare hardheid ligt tusschen die van vloeispaat en apatiet, en haar soortelijk gewigt bedraagt 2,2 tot 2,5. Voor de blaasbuis wordt zij mat en begint eindelijk te smelten. Zij bevat op 100 deelen 52,6 kiezelzande, 25,5 kalk, 4,75 kali, 16,7 water en eene kleine hoeveelheid fluorium. Zij wordt bij den Harz, in Zweden, in Noord-Amerika, in Nieuw-Holland en elders gevonden.

Apoplexie, zie *Beroerte*.

Aposiopesis is een Grieksch woord, dat *verzwijging* beteekent. De redenaars maken er gebruik van, wanneer zij in het midden van een volzin afbreken, en het aan hunne toehoorders overlaten, het ontbrekende er bij te voegen. Eene beroemde aposiopesis is die van *Virgilius* in het eerste boek der "Aeneïs", waar *Neptunus* tot de opgeruide golven zegt: "Quos ego..." of in het Nederlandsch: "Ik zal u..."

Apostasie is een Grieksch woord, dat in het algemeen *afvalligheid* beteekent. Deze kan plaats hebben met betrekking tot eene kerkelijke of staatkundige partij, tot een vastgesteld beginsel enz. Intusschen mogen wij niet ontkennen, dat het woord apostasie meer bepaald gebruikt wordt van afvalligheid van de Christelijke godsdienst. De apostaten verwijderden zich uit de gemeenschap der Christenen. Zij onderscheiden zich hierin van de ketteren (*haeretici*), die met de overigen verschillen in de opvatting van het Christendom in zijn geheel of in zijne afzonderlijke deelen, en van de scheurmakers (*schismatici*), welke in practische punten van de algemeene Kerk afwijken, maar beide Christenen blijven. Men had in ouden tijd verschillende trappen van afvalligheid: *sacrificati* werden zij genoemd, die ten teeken van hunne verzaking van het Christendom offerhanden hadden gebracht aan de Heidensche goden of aan de standbeelden der keizers, — *thuriificati* zij,

die er wierook hadden gebrand, — *libellati* zij, die zonder aan eene Heidensche plegtigheid deel te nemen, zich van de overheid getuigsschriften (*libelli*) hadden verschaffd, dat zij het Christendom verloochenden, — en *acta facientes* zij, die een protocol van hunnen afval hadden doen opmaken. De straf, op apostasie gesteld, was in verschillende tijds-omstandigheden zeer verschillend, nu eens de kerkban, dan weder verbeurdverklaring van goederen met verbanning en zelfs de dood. De terugkeer der afvalligen werd door de gestrengste drijvers zeer moeilijk of geheel onmogelijk gemaakt, terwijl de meer gematigde partij, op grond van de verdiensten der martelaren, meer tot vergevingsgezindheid geneigd was.

Voorts noemt men apostasie den overgang van het eene Christelijke kerkgenootschap tot het andere, en in de R. Katholieke kerk geeft men dien naam aan den overgang van den geestelijken stand tot dien der leeken (apostasias ordinis). Ook van den geestelijke, die zich in het huwelijk begeeft of van den monnik, die zijne orde vaarwel zegt, gebruikt men het woord apostasie. Al wordt zij met geestelijke straffen bedreigd, de Staat acht ze niet strafbaar — althans niet naar de hedendaagsche regtsbeginselen, omdat hij een overgang tot een erkend of geduld kerkgenootschap niet langer eene misdaad rekent.

De naam van apostaat of afvallige is van ouds inzonderheid toegekend aan keizer *Julianus*, die het Christendom verzaakte en de Heidensche godsdienst omhelsde.

Op het gebied der staatkunde kan de apostasie zich in verschillende vormen vertoonen, zelfs in dien van hoogverraad, wanneer een burger zijne krachten inspannt om den val van den Staat te veroorzaken, of in dien van landverraad, wanneer hij eene vreemde mogendheid in het beoorlogden van zijn vaderland ondersteunt. Men ziet ook wel, dat geheele landen afvallig worden, zooals de Nederlanden van Spanje, de Noord-Amerikaansche koloniën van Engeland, de Zuid-Amerikaansche van Spanje en Portugal, Italië van Frankrijk, België van Nederland. Ook ontwaart men zoodanige apostasie bij volken, die na eene vrije stemming geannexeerd worden. Apostasie van beroemde staatslieden is evenmin eene zeldzaamheid. *Pitt* en *Fox* zijn beide van de partij der Tories tot die der Whigs overgegaan, — *Peel* is afvallig geworden van het beschermend stelsel, — *Espantero* verliet de moderados om zich bij de exaltados te voegen. Ook op het Nederlandsche staats toneel zijn er, die gevoelens verdedigden, waartegen zij weleer met kracht hadden gestreden.

Apostel. Dit woord, aan het Grieksch ontleend, beteekent in het algemeen *afgezant* of *bode*. In engeren zin geeft men den naam van Apostelen aan de 12 jongeren van *Jesus*, die Hij door dagelijkschen omgang tot de taak voorbereidde, welke zij na zijn heengaan als zijne gezanten moesten vervullen. Van hen vindt men in het Nieuwe Testament een viertal naamlijsten (Matth. X: 2—4, Marc. III

16—19, Luc. VI: 14—16 en Hand. I: 13). Op die naamlijsten staat *Petrus* bovenaan. Deze, de zoon van *Jonas*, was geboortig van Bet-saida en woonde te Capernaum. Dat hij op al die lijsten het eerst genoemd wordt, geldt bij de R. Katholieken mede onder de bewijzen voor het primaat van *Petrus* of voor zijn hooger rang boven de overige apostelen. Van den bijzonderen lof, door *Jerus* aan dezen discipel toegekend, blijft echter weinig anders over dan de toespeling op zijn naam, die in het Grieksch de beteekenis heeft van rots. De bevoegdheid om te binden en te ontbinden werd immers later aan alle jongeren toegekend (Matth. XVIII: 18). Ook lezen wij, dat niet *Petrus*, maar *Jacobus de Oudere* en vervolgens *Jacobus de Jongere* overhoofd was der Christelijke gemeente te Jeruzalem, en *Paulus*, die niet eens tot den kring der 12 jongeren behoorde, erkende het gezag van *Petrus* zóó weinig, dat hij dezen openlijk wederstond (Gal. II: 11 en verv.). Na *Petrus* wordt op de apostellijst in het eerste en vierde Evangelie diens broeder *Andreas* genoemd, terwijl wij op die van het tweede Evangelie en van de Handelingen *Jacobus* en vervolgens *Johannes* vinden vermeld. Deze beide laatsten, zonen van *Zebedeus*, vinden wij met *Petrus* gewoonlijk met onderscheiding genoemd. Met dezen waren zij de meestgeliefde vrienden van *Jesus*, en hun vurige ijver had zelfs den tengel der matiging noodig. Ook later waren *Jacobus*, *Petrus* en *Johannes* de steunpilaren der gemeente van *Christus*, maar deze *Jacobus* was niet de zoon van *Zebedeus*, maar de *Jongere* of de broeder van *Jesus*. De vijfde op de vier apostellijsten is *Philippus*. De drie eerste Evangelieën vermelden enkel zijn naam, maar in het vierde wordt hij sprekende en als aangesproken ingevoerd. De volgende op de Evangelische lijsten is *Bartholomaeus*, van wien wij overigens niets vinden vermeld. In het vierde Evangelie wordt hij *Nathanaël* genoemd, vermoedelijk zijn eigenlijke naam, daar *Bartholomaeus* hetzelfde beteekent als “zoon van *Tholomaeus*.” Hij wordt aangewezen als een opregt Israëliet, als een man, in wien geen bedrog is. *Thomas*, genaamd *Didymus*, komt op verschillende plaatsen voor. Hij onderscheidt zich evenzeer door gehechtheid aan zijn meester als door eene gemoedelijke twijfelarij. *Matthaeus*, vroeger een tollenaar en in het eerste Evangelie alzoo genoemd, draagt in de beide volgende den naam van *Levi*. De negende apostel is op al de lijsten *Jacobus*, de zoon van *Alphaeus* of *Jacobus de Jongere* door velen voor denzelfden gehouden als *Jacobus* de broeder des Heeren. Hij was later het hoofd der Jeruzalemsche gemeente en werd, volgens *Hegesippus*, “de regtvaardige” bijgenaamd. Op dezen volgt in het Evangelie van *Lucas* en in de Handelingen *Simon*, aldaar *Zelotes*, en bij *Matthaeus* en *Marcus*, die hem iets later vermelden, *Cananites* of de Kananiet genaamd. De elfde op de lijst is bij *Lucas* een zekere *Judas*, de zoon van *Jacobus*, en bij *Matthaeus* en *Marcus* een ze-

kere *Thaddaeus* of ook *Matthaeus Lebbaeus*, welke verschillende namen aan denzelfden persoon schijnen te behooren. De laatste op de drie Evangelische lijsten is *Judas Iscariotes*, die op de lijst in de Handelingen door den voor 't overige onbekenden *Matthias* is vervangen. Doorgaans wordt ook *Paulus* tot de apostelen gerekend (zie onder dien naam.)

Jesus gaf aan dat twaalfstal den naam van apostelen of gezanten, en wij lezen ook, dat Hij hen uitzond, om de nadering van het Koninkrijk Gods te verkondigen. Zij worden ons voorgesteld als eenvoudige, opregte, ongeleerde, maar zeer leergierige mannen, van welke sommige met *Jesus* vermaagschapt en vermoedelijk vrienden zijner jeugd waren. Eenige, zoo als *Johannes*, waren leerlingen van *Johannes den Dooper*. De Apostelen vergezelden *Jesus* op zijne reizen en luisterden naar zijne redenen; gedurig dieper werden zij ingewijd in de grootsche denkbeelden en plannen van hunnen Meester. Het was er verre af, dat zij aanstonds hunne Israëlitische vooroordeelen konden afleggen. Daarom begrepen zij niet altijd de bedoelingen van hunnen Meester, en toen deze den marteldood stierf, behielden zij naauwlijks standvastigheid genoeg om voor verstrooiing bewaard te blijven. Eerst op het Pinksterfeest ontvingen zij den moed, om *Christus* openlijk te verkondigen en als stichters der eerste Christelijke gemeente op te treden. Aanvankelijk bepaalden zij zich tot hunne stamgenooten, en later strekten zij hunne prediking ook tot de Heidenen uit, hierbij krachtig geholpen door een bekeerden pharizéer, *Paulus* genaamd.

De stichting der eerste Christelijke gemeente te Jeruzalem benevens de lotgevallen van sommige apostelen, vooral van *Petrus* en *Paulus*, zijn beschreven in de "Handelingen der Apostelen," volgens het opschrift door *Lucas*, den schrijver van het derde Evangelie ten vervolge op dit laatste vervaardigd. Dat boek is door de R. Katholieke kerk van ouds als echt in het Nieuwe Testament opgenomen en tevens door sommige kettersche secten, zooals de Ebionieten, Severianen, Marcionieten en Manichaeers om redenen van leerstellingen aard verworpen. Sommigen hebben *Clemens Romanus* of *Barnabas* voor den vervaardiger gehouden. De schrijver heeft dat boek bestemd voor een zekeren *Theophilus*, die ons onbekend is gebleven, en het mag beschouwd worden als de eerste proeve eener polemisch-apologetische kerkgeschiedenis. Sommige gebeurtenissen, bijvoorbeeld de zeereis van *Paulus* naar Italië, is er met groote naauwkeurigheid in beschreven. Men heeft opgemerkt, dat taal en stijl in de eerste en tweede helft van dit boek niet gelijk zijn, 't geen door velen is toegeschreven aan den aard der schriftelijke bescheiden, waarvan de schrijver der Handelingen gebruik maakte.

In ruimeren zin worden ook de 70 leerlingen, door *Jesus* uitgezonden om zijn rijk aan te kondigen, met den naam van apostelen bestempeld. Gelijk het getal twaalf waar-

schijnlijk ontleend was aan de stammen van Israël, zoo wijst het getal zeventig op dat der Heidensche volken, hetwelk naar het oordeel der Joden tot gemeld cijfer klom. Evangelie-verkondigers, die later het Christendom onder de Heidenen hebben uitgebreid, droegen ook den naam van apostelen. Men heeft, *Bonifacius* den apostel der Duitschers, *Ansgarius* den apostel van het Noorden genoemd. Ook aan de bisschoppen der Christelijke kerk werd weleer de titel van apostel gegeven.

Apostelen. In het oude procesregt noemde men *apostelen* de brieven van verwijzing, waarbij de regter, die een vonnis had uitgesproken, waarvan een der partijen in hooger beroep wenschte te komen, den appellant naar den hooger regter verwees: die partij werd daardoor als 't ware zijn apostolos, een Grieksch woord, dat *afgevaardigde* beduidt. Het gebruik van die brieven was in het Romeinsche regt een gevolg van den regel, dat men, om van een vonnis behoorlijk in hooger beroep te kunnen komen, de verklaring van dat voornemen moest afleggen bij den regter zelf, die het vonnis gewezen had, hetwelk men door een hooger regter verbeterd wenschte te hebben. Die brieven leverden nu het bewijs op, dat de partij binnen den daarvoor gestelden tijd het appél had aangeteekend.

Het was ook geoorloofd, dat men, in plaats van de verklaring van hooger beroep aan den eersten regter te doen, haar uitdrukkelijk te kennen gaf aan de tegenpartij, die bij het vonnis in het gelijk was gesteld. In dit geval konden de *apostelen* door de tegenpartij afgegeven worden en dan heetten zij *apostoli conventionales* d. i. door *vrijwillige overeenkomst verkregen brieven*. In beide gevallen was de partij, die ze verkregen had, gehouden, ze binnen den bepaalden termijn aan den hooger regter over te leggen.

In alle landen waar het *inheemsch gewoontereg*t, waarbij het Romeinsche regt dikwijls als eene soort van hulprecht gebruikt werd, door het *geschreven*, in wetten vervatte regt is vervangen, is de verplichting om apostelen te vragen, ten einde in hooger beroep te kunnen komen, sinds lang afgeschaft.

Apostelfeesten of *aposteldagen* zijn kerkelijke feesten, die ter gedachtenis van alle Apostelen te zamen of van één hunner in het bijzonder worden gevierd. Gewoonlijk wordt daarop hun dood herdacht. Reeds vóór den dood van *Constantijn de Groote* hield men te Rome optogten naar de graven van *Petrus* en *Paulus*. Niet lang daarna begon men ook op andere plaatsen, waar zich graven of gewaande graven der Apostelen bevonden, geregeld feesten te vieren. De Afrikaansche kerk hield reeds in de 6de eeuw een "Aller-Apostelen-feest" en in 610 poogde paus *Bonifacius IV* zoodanig feest in te voeren in de geheele Christelijke kerk. Het werd niet overal gevierd, en waar het in zwang kwam, ging het weldra over in andere feesten, namelijk in de Westersche kerk in het Allerheiligen feest (1 November) en in de Oostersche in

het Aller-martelaren- en heiligen-feest (zondags na Pinkster). Tevens vermeerderde het aantal gedenkdagen der afzonderlijke Apostelen, en elk dier feesten kon als een Aller-Apostelen-feest worden beschouwd, omdat telkens ook de overige herdacht en aangeroepen werden. In de 13de eeuw gaf *Bonifacius VIII* het voorschrift, dat bepaaldelijk de Andréasdag (30 November) aan de herinnering der 12 Apostelen zou worden gewijd. Daarenboven werden vaak de gedenkdagen van 2 Apostelen vereenigd, zooals van *Petrus* en *Paulus*, van *Philippus* en *Jacobus*, van *Simon* en *Judas*. Ook werden aan sommige Apostelen meer dagen dan één geheiligd, zooals 3 aan *Petrus*, 2 aan *Paulus* enz. In de Westersche kerk werd onder *Innocentius III* (in den aanvang der 13de eeuw) de rij der Apostel-feesten gesloten, — 'tgeen in de Oostersche kerk reeds vroeger was geschied. Hier is het Aller-Apostelen-feest nog altijd verordend, maar het wordt er alleen door de zoogenaamde Kalogeris (monniken, nonnen enz.) gevierd. In de R. Katholieke kerk in Duitschland, bepaaldelijk in Oostenrijk, is in den jongsten tijd de openlijke viering van het Aller-Apostelen-feest opgeheven, terwijl men er enkel het Allerheiligen- en het *Petrus* en *Paulus*-feest behouden heeft, waarop al de Apostelen worden herdacht. In de Luthersche kerk bleven aanvankelijk de Apostel-feesten bestaan, of zij werden op de eerstvolgende zondagen verzet. Bij de Hervormden zijn zij dadelijk afgeschaft.

Apostel-orde of de orde der *Apostelbroeders* is eene kerkelijke secte der 13de en 14de eeuw. Zij was ééne dier vereenigingen, welke zich geroepen gevoelden om de Kerk te hervormen en, doordrongen van het besef der apostolische eenvoudigheid, openlijk optraden tegen de toenmalige weelderigheid van den geestelijken stand, terwijl zij zelve in haren overdreven ijver tot dulle dweeperij oversloeg. De Apostelbroeders bekleeden eene plaats naast de secten der Stedingers, der Duitsche Ghibellijnen en der Broeders en Zusters van den vrijen geest, die alle desgelijks omtrent dien tijd verzezen, en naast die der overige katharen (*reinen*, eene benaming, die aanleiding heeft gegeven tot het woord ketter). *Gerard Segarelli*, een werkman uit Parma, dien men in de Franciscaner-orde niet had willen opnemen, was de stichter dezer orde. Hij hield zich zelve voor een apostel, stelde zich met *Christus* gelijk, verklaarde, dat hij omgang had met den heiligen *Franciscus*, berispte het losbandig leven der geestelijken en werd de grondlegger eener geestelijke orde, wier leden hij naar het voorbeeld der Apostelen zocht te kleeden. Zij leefden niet in kloosters bijéén, maar trokken als bedelaars en boetpredikers barrevoets door Italië, Zwitserland, Frankrijk en Spanje en namen — zooals zij voorgaven, naar het voorbeeld der Apostelen — vrouwen mede, 'tgeen hun niet tot eere werd gerekend. *Segarelli* was reeds in 1280 in hechtenis genomen, maar werd als half krankzinnig en dus als een on-

schadelijk persoon in vrijheid gesteld. Intusschen verschenen er in 1286 en in 1290 Pauselijke verordeningen tegen de Apostelbroeders, en zij werden op de Synode te Würzburg veroordeeld (1287). Reeds in 1294 werden er twee met hunne gezellinnen te Parma als kettters verbrand. Dit lot viel eindelijk ook aan *Segarelli* ten deel.

Een tweede tijdperk van de geschiedenis der Apostelbroeders neemt een aanvang met het optreden van *Dolcino* te Milaan, die zich als opper-apostel aan hun hoofd plaatste, een geschrift vol geestdrift en profetischen gloed uitvaardigde aan de geheele Christenheid en allen uitnoodigde om tot de orde toe te treden. Zijne leus was de omverwerping van het bestaande en het begin van een nieuw godsdienstig tijdperk. Hij erkende, dat door den loop der omstandigheden de Kerk tot magt en rijkdom was gekomen, maar verkondigde tevens, dat in een tijd, waarin de liefde uit alle standen der hiërarchie geweken was, de terugkeer tot de armoede der Apostelen als het eenige middel ter redding moest worden beschouwd. Hij onderscheidde in het kerkelijk leven 4 tijdperken, dat des Ouden Verbonds, dat der dagen van *Christus* en van de Apostelen tot aan die van paus *Sylvester* en keizer *Constantijn de Grootte*, dat van paus *Sylvester* tot aan de stichting van de orde der Apostelbroeders, en eindelijk dat, hetwelk met deze stichting begon en volgens zijne voorspelling in 1303 — een jaartal dat hij vervolgens veranderde in 1304 — door den val van den Pauselijken Stoel en van den Keizerlijke troon zou worden ingewijd. Vervolgelingen, die tegen hem werden ingesteld, noodzaakten *Dolcino*, om de vlugt te nemen naar Dalmatië. Hier verzamelde hij een groot getal aanhangers en keerde na verloop van 2 jaren met 1400 man in Italië terug, waar hij zich verschanste op den berg Zebello, op het gebied van den bisschop van Vercelli gelegen. Vanhier deed hij met zijne plunderzieke bende talrijke strooptogten, totdat hij in 1307 met vele andere Apostelbroeders gevangen en tot den brandstapel veroordeeld werd. In 1368 bestonden er nog overblijfselen van de Apostel-orde in Lombardije en in het zuiden van Frankrijk.

Apostel-verdeeling is de naam van een feest (*Festum divisionis apostolorum*) der R. K. kerk, dat op den 15^{den} Julij wordt gevierd, en wél oorspronkelijk naar aanleiding van het overgeleverd berigt, dat de Apostelen, 7 of 12 jaren na het heengaan van *Jesus* en na het opstellen van eene gemeenschappelijke (Apostolische) geloofsbelijdenis, de toenmaals bekende gewesten der aarde onderling hebben verdeeld, om er het Evangelie te gaan verkondigen. Volgens dat berigt is aan *Petrus* Babylon met de Israëlieten in de verstrooijing, aan *Paulus* Griekenland met Italië, aan *Jacobus* Spanje, aan *Johannes* Klein-Azië met een deel van Parthië, aan *Philippus* Opper-Azië, aan *Thomas* het overige Parthië en Indië, aan *Bartholomaeus* Armenië, aan *Simon Cananites* Mesopotamië

met Perzië, aan *Judas Thaddaeus* Arabië met Idumaea, aan *Matthias* Aethiopië en aan *Andreas* Scythië ten deel gevallen. Thans echter heeft dat feest eene andere beteekenis. Het wordt gevierd als de gedenktag der verdeeling of scheiding van het gebeente van *Petrus* en *Paulus*.

Apostil of *apostillum*, een woord uit het nieuw Latijn, beteekent een schrijven van een persoon of een collegie op den kant van een stuk, een document, of een verzoekschrift, waarbij dit in handen wordt gesteld van een ander persoon of collegie, gewoonlijk om *bericht*, *consideratiën* en *advies*, aldus verkort om *b. c.* en *a.*

Ook komt *apostil* voor in de beteekenis van het besluit, het antwoord, of het bericht zelf, dat genomen of gegeven wordt op den inhoud van het stuk, vooral wanneer het geschreven staat op den kant van of onder dat stuk.

Nog noemt men *apostil* iedere opmerking, die op den rand van eenig geschrift vermeld wordt.

Apostoliciteit of *Apostolisch gezag* wordt door velen beschouwd als het kenmerk der ware Christelijke kerk. De R. Katholieke kerk beweert, dat zij bij uitsluiting dat kenmerk bezit, omdat *Petrus* het opperhoofd was der Apostelen en de eerste bisschop of paus te Rome en zijn gezag op zijne opvolgers is overgegaan, die het in hunne onafgebrokene reeks tot op den dag van heden hebben bewaard. De gronden van deze bewering zullen wij later bespreken (zie onder den naam *Paus*).

Apostolisch noemt men alles, wat van de Apostelen afkomstig is of met de leer en het leven der Apostelen overeenstemt. De voornaamste personen en zaken, waaraan het bijvoegelijk naamwoord apostolisch wordt toegekend, zijn de volgende:

Apostolisch ambt. In de oude Kerk gaf men dien naam aan de waardigheid der bisschoppen, die als opvolgers der Apostelen werden beschouwd, — later meer bepaald aan die der pausen.

Apostolische brieven. Deze zijn de brieven in het Nieuwe Testament, afgevaardigd door de Apostelen aan bepaalde gemeenten of aan afzonderlijke personen. Men verdeelt ze in 13 brieven van *Paulus* benevens den brief aan de Hebreëen en in eenige algemeene zendbrieven. Sommige Apostolische brieven zijn verloren geraakt, zoo als de eerste brief van *Paulus* aan de Christenen te Corinthe en zijn brief aan de Laodicæers. Zie voorts onder het woord *Bijbel*.

Apostolische canones (canones Apostolorum). Dezen naam gaf men in de oudste Kerk aan alle kerkelijke wetten, en vervolgens aan eene verzameling van kerkelijke wetten en besluiten, die, zoo men meent, door *Clemens Romanus* uit synodale besluiten der 4de eeuw en Apostolische bepalingen (Constitutiones Apostolicae) is bijeengebracht, en die eerst in de 5de eeuw hare tegenwoordige gedaante ver-

kreeg. Zij wordt als schriftelijke verzameling het eerst vermeld in het jaar 394. Het aantal canones bedraagt 85. De R. Katholieke kerk was eerst van meening, dat zij de geheele verzameling als onecht zou moeten verwerpen, maar het gezag van *Dionysius Exiguus* (omstreeks 500) heeft haar bewogen om de eerste 50 canones in haar wetboek op te nemen. Volgens *Johannes Scolasticus*, was het geheele 85-tal in het midden der 6de eeuw in het wetboek der Grieksche kerk te vinden, en ze zijn alle door eene synode van 692 geldig verklaard. De Canones Apostolorum zijn uitgegeven in de "Patres apostolici" van *Cotelier*, en wel in het eerste deel.

Apostolische constitutiën (Constitutiones Apostolicae). Deze is de naam van eene verzameling van kerkelijke wetten, gebruiken en gewoonten in den vorm van Apostolische voorschriften. Zij zijn bevat in 8 boeken, van welke de eerste 6 of 7 reeds in de 3de eeuw in de Oostersche kerk opgeteekend en in de 4de eeuw door toevoegselen uitgebreid zijn. Het laatste boek is gedeeltelijk uit de 4de eeuw, gedeeltelijk uit lateren tijd afkomstig. Wanneer men die boeken van de bij- en tusschenvoegsels zuivert, kan men ze gebruiken als eene bron van belangrijke berichten over de gesteldheid der Kerk in de 2de en 3de eeuw. Ten onregte worden zij aan *Clemens Romanus* toegeschreven. Zij hebben in de Kerk nooit gezag gehad. Ook zij zijn in het eerste deel der "Patres Apostolici" van *Cotelier* te vinden.

Apostolische geloofsbelijdenis (Symbolum apostolicum). Deze geloofsbelijdenis, doorgaans eenvoudig het "credo" genoemd, is de eerste der drie oecumenische of algemeen geldende geloofsbelijdenissen. Zij bestaat uit 3 artikels, namelijk:

1. Credo in Deum, patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae (ik geloof in God, den almachtigen vader, den Schepper van hemel en aarde).

2. Et in *Jesum Christum*, filium ejus unicum, dominum nostrum, qui conceptus est de spiritu sancto, natus ex *Maria* virgine, passus sub *Pontio Pilato*, crucifixus, mortuus et sepultus, descendit ad inferna, tertia die resurrexit a mortuis, adscendit ad coelos, sedet ad dexteram Dei patris omnipotentis, inde venturus est judicare vivos et mortuos (En in *Jezus Christus*, zijn eenigen zoon, onzen Heer, die ontvangen is van den heiligen Geest, geboren uit de maagd *Maria*, geleden heeft onder *Pontius Pilatus*, die gekruisigd is, gestorven en begraven, nedergedaald ter helle, ten derden dage opgestaan, opgevaren ten hemel, en gezeten aan de rechterhand van God den almachtigen vader, vanwaar hij zal wederkomen, om de levenden en dooden te oordeelen).

3. Credo in spiritum sanctum, sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communionem, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem et vitam aeternam. Amen. (Ik geloof in den Heiligen Geest, in de heilige

Katholieke kerk, in de gemeenschap der heiligen, in de vergeving der zonden, in de opstanding des vleesch en het eeuwige leven. Amen).

Omtrent den oorsprong dezer geloofsbelijdenis vermeldt *Rufinus* (4de eeuw) een sprookje, dat door velen naverteld, maar door *Laurentius Valla* wederlegd en thans door alle Protestantsche en door de meeste R. Katholieke godgeleerden (*Dupin*, *Tillemont*) verworpen is, namelijk dat zij door de Apostelen, kort vóór hunne scheiding te Jeruzalem, als een algemeen doopformulier opgesteld zou wezen. Men is thans vrij algemeen van gevoelen, dat zij door eene uitbreiding van het Bijbelsche doopformulier is ontstaan en eerst in de 4de eeuw nagenoeg hare tegenwoordige gedaante heeft erlangd, terwijl zij eerst in de 6de eeuw door eenige toevoegselen zoodanig geworden is als wij haar hierboven hebben medegedeeld. Tot die toevoegselen rekent men de "nederdaling ter helle", de naam der kerk als eene "katholieke", benevens de uitdrukkingen "gemeenschap der heiligen" en "eeuwige leven". Voor 't overige draagt zij haren naam niet ten onrechte, daar zij in Bijbelsche uitdrukkingen is vervat en met de leer der Apostelen overeenkomt.

Apostolische kerk (ecclesia apostolica). Zoo noemt men de gemeenten, die door de Apostelen of door hunne medearbeiders zijn gesticht, bepaaldelijk die te Jeruzalem, Antiochia, Alexandria en Rome. Deze, als de belangrijkste en gedeeltelijk als de oudste kerken en gemeenten uit den tijd der Apostelen, maken aanspraak op dien titel. Volgens het gevoelen der R. Katholieken komt die naam uitsluitend toe aan hunne Kerk, terwijl zij beweren, dat hij niet mag gegeven worden aan de kettersche secten en aan de genootschappen der Protestanten. Ook aan de geheele Christelijke kerk gedurende de eerste eeuw van haar bestaan geeft men den naam van Apostolische kerk.

Apostolische koning. Deze is de titel der koningen van Hongarije. *Stefanus I* verwierf dien van paus *Silvester II* wegens den ijver, dien hij bij de bekeering der Hongaren had aan den dag gelegd. Die titel werd door paus *Clemens XIII* voor *Maria Theresia* en hare opvolgers vernieuwd.

Apostolische maanden. Zoo noemde men de maanden Januarij, Maart, Mei, Julij, September en November, waarin de paus volgens het Weener concordaat van 1448 het regt had, om voor de vacante plaatsen der lagere geestelijkheid in Duitschland personen naar zijne keus te benoemen.

Apostolische mannen. Zoo noemt men alle reisgezellen, medearbeiders, vrienden en leerlingen der Apostelen, van welke in het Nieuwe Testament wordt gewag gemaakt. De voornaamste zijn *Apollo*, *Aquila*, *Archippus*, *Aristarchus*, *Cajus* van Derbe, *Cajus* van Macedonië, *Cajus* van Corinthe, *Clemens* van Rome, *Crescentius*, *Crispus*, *Dionysius Areopagita*, *Epaphras* (Epaphroditus), *Erastus*, *Hermas*, *Judas Barsabas*, *Linus*, *Lucas*

de Evangelist, *Lucius* van Cyrene, *Marcus* de Evangelist, *Nicanor*, *Nicolaus* de Diaken, *Onesimus*, *Onesiphorus*, *Parmenas*, *Philémon*, *Philippus* de Diaken, *Prochorus*, *Silas* (Silvanus), *Sosthenes*, *Stephanus*, *Tertius*, *Timon*, *Timotheus*, *Titus*, *Tychicus* en *Zenas*. Nog andere worden hier en daár genoemd. Voorts geeft men dien titel aan de 70 jongeren van *Jezus*, wier namen ons onbekend gebleven zijn, terwijl daardoor ook wel de Apostolische vaders (zie lager) worden aangeduid.

Apostolische vaders (patres apostolici). Zoo noemt men in engeren zin de apostolische mannen, en in ruimeren zin alle onmiddellijke leerlingen der Apostelen, welke schriften hebben achtergelaten, die niet in het Nieuwe Testament zijn opgenomen. Die schriften gelijken in vorm en inhoud sterk op die van *Paulus*. Intusschen zijn de werken van *Barnabas* en van *Clemens Romanus* niet vrij gebleven van den invloed van het neoplatonismus, gelijk dit door *Philo* verkondigd werd. Met betrekking tot het leerstellig gedeelte zoeken zij zich slechts te verzetten tegen het zinnelijke Judaïsme en tegen de Heidenasche wijsbegeerte, — ja, ten opzichte van sommige leerstukken zijn zij ver verwijderd van de latere regtzinnigheid. Des te belangrijker is het zedekundig gehalte hunner schriften. Het aantal Apostolische vaders heeft men op 7 vastgesteld, maar alleen van de eerste 4 kan men aanwijzen, dat zij als leerlingen der Apostelen staan vermeld; dit is onzeker van de beide volgende, terwijl de laatste geene aanspraak heeft op den naam van schrijver. Zij zijn *Barnabas*, een leerling en medearbeider van *Paulus*, — *Clemens Romanus*, (derde) bisschop te Rome, in het jaar 102 overleden, een leerling van *Petrus* en *Paulus*, — *Ignatius*, bisschop van Antiochia, een leerling van *Johannes* en in het jaar 116 als martelaar gestorven, — *Polycarpus*, bisschop van Smyrna, desgelijks een leerling van *Johannes* en in 167 of 169 door de vlammen van den brandstapel gedood, — *Hermas*, de vervaardiger van een boek, "de herder" genaamd, — *Papias*, bisschop van Hiërapolis in Phrygië en als martelaar gestorven, — en *Dionysius Areopagita* van Athene, een leerling van *Paulus*. Hunne werken zijn onder anderen uitgegeven door *Cotelier* (Parijs 1672 en Amsterdam 1774) en door *Hefele* (Tübingen 1843).

Apostolische zetel. Zoo noemde men weleer elken bisschoppelijken zetel, maar inzonderheid dien te Rome, als de voornaamsten en geruimen tijd de eenige in het Westen. Ook Jeruzalem, Antiochia en Alexandria droegen aanvankelijk dien naam, doch later werd er de Heilige Stool der pausen te Rome, als opvolgers van den Apostel *Petrus*, door aangeduid.

Apostrophe, een woord van Griekschen oorsprong, duidt een "uitlatingsteeken" aan, namelijk een haakje, dat naar de zijde der linkerhand geopend is en in het begijn, het midden of het einde van een woord wordt

geplaatst, om aan te wijzen, dat er een gedeelte van dat woord, doorgaans een klinker of een tweeklank, is weggelaten. Men schrijft, bijvoorbeeld, 't in plaats van *het*, *eeuw'gen* in plaats van *eeuwig*, *d'ondankb'ren* in plaats van *den ondankbaren* enz. Zij wordt dus geplaatst bij eene apocope, syncope en sphaeresis (zie onder die woorden). De Grieksche taalkundigen hebben haar ingevoerd, en zij heeft zich vervolgens genesteld in de Latijnsche taal en eindelijk in de nieuwe Westersche talen, vooral in het Italiaansch en Fransch.

Ook noemt men *apostrophe* eene redekunstige figuur, namelijk zoodanige, waardoor een spreker zich afwendt van hen, tot wie zijne rede eigenlijk gerigt is, en anderen aanspreekt, bijvoorbeeld de aangeklaagden in plaats van de vervolgens genesteld in de plaats van de hoorders, — eene figuur, waardoor de dramatische levendigheid der voorstelling ongemeen verhoogd wordt.

Apothecium of *schildje* is de naam van de vrucht der *korstmossen* (lichenes). Zie onder dit woord.

Apotheek is de naam van het gebouw, dat de artsijnmenger noodig heeft voor zijn bedrijf, namelijk, een magazijn, waar hij zijne grondstoffen bewaart, een laboratorium, waar hij de zelfstandigheden bereidt, welke hij tot het samenstellen van geneesmiddelen behoeft, en een winkel, waar die zelfstandigheden aanwezig zijn. Tot het *magazijn* behooren de noodige droogzolders voor kruiden (bloemen, bladeren, wortels, basten), waarbij gezorgd is, dat onschadelijke gewassen niet met vergiftige worden vermengd. Het spreekt van zelf, dat zoodanig magazijn van de noodige wel gesloten kasten en kisten voorzien is, om de verschillende stoffen naar behooren te bewaren. Ook de kelders, waarin de vloeibare stoffen in vaten, kruiken en flesschen eene plaats vinden, moeten tot het magazijn worden gerekend. Eene andere afdeeling der apotheek is het *laboratorium*, waarin de pharmaceutisch-chemische praeparaten bereid worden. Wij zullen daaromtrent geene bijzonderheden mededeelen, omdat het in vele opzigten met het scheikundig laboratorium overeenkomt, waarvan wij ter gepaster plaats eene beschrijving geven. Het zij genoeg, dat zulk een laboratorium of artsijnmengkundige werkplaats op zeer verschillende schaal kan worden ingerigt, maar dat het er aan de noodige fornuizen met goed trekkende schoorsteenen, aan distilleertoeu- stellen met de hierbij behoorende kolven enz., aan allerlei glazen, aarden en metalen vaatwerk en dergelijke onmisbare zaken niet ontbreken mag. Wij gaan dus over tot den *winkel*. Deze is de apotheek in den gewonen zin. Hier zijn de enkelvoudige en de zamen- gestelde middelen ordelijk gerangschikt; men vindt er de vereischte kruiden in hunne laadjes, extracten en conserven in potten, de vloeibare stoffen — olie, spiritus, elixir, water enz. — in karaffen, de poeders in

grootte glazen stopflesschen, en allerlei praeparaten in dergelijke flesschen van geringeren omvang. De vergiften worden er in eene gesloten kast geborgen. De toonbank is tevens voorzien van de noodige schalen en gewigten, mortieren en maatglazen, zoodat een recept er met spoed kan worden gereed gemaakt.

Behalve gewone apotheken heeft men veld-apotheken, die tot de *ambulance* (zie onder dat woord) behooren en hoofdzakelijk mid- delen bevatten, die bij het behandelen van gewonde krijgslieden te pas komen; voorts huis-apotheken, die door practiserende geneeskundigen worden gehouden ten dienste hunner patiënten, of ook wel door niet-geneeskundigen, die zich voorzien van eenige belangrijke en bekende artsentjen, welke zij bij ligte ongesteldheden aan hunne huisgenooten toedienen, alsmede scheeps-apotheken of eigenlijk medicijn-kisten, waarin de scheeps- doctor het noodige vindt, om op zee aan de zieken hulp te verschaffen, — en eindelijk homoiopathische apotheken, die naar den eisch der homoiopathische geneesleer zijn ingerigt.

Reeds vroeg werd er handel gedreven in geneesmiddelen, maar men vond in Griekenland en Rome de apotheken doorgaans uitsluitend in het bezit der geneesheeren. Eerst bij de Arabieren merken wij eene scheiding op tusschen de geneesheeren, die de recepten voorschrijven, en de apothekers, die ze gereed maken. In de 8ste eeuw waren er te Bagdad openbare apotheken, die onder het toezigt stonden van den Staat. De eerste apotheek in Europa wordt te Salerno vermeld. In het jaar 1337 was er eene hof-apotheek in Engeland, en de groote Itali- aansche koopsteden, zooals Venetië, Genua, Milaan, Florence en Pisa bezaten er reeds in de 14de eeuw. In Duitschland ontstonden de eerste apotheken in den aanvang der 15de eeuw te Neurenburg en te Leipzig. In de 16de eeuw werden zij meer algemeen. Bij geen vorstenhof mogten zij ontbreken, en in de steden werden aan de eigenaars van apotheken groote voorregten toegestaan. Het is bekend, dat de apothekers in de vorige eeuw en ook nog in de tegenwoordige op last van den arts onderscheidene geneeskundige dien- sten bewezen, alsmede dat zij — al was het ook in strijd met de wet — bij gemis van bevoegde personen vaak eene uitgebreide geneeskundige practijk bezaten.

Om werkzaam te wezen in eene apotheek moet men, volgens onze geneeskundige wet, het examen van leerling-apotheker, hulp-apotheker en dat van apotheker afleggen, hetwelk door eene van staatswege benoemde commissie wordt afgenomen en al de kundigheden omvat, die in eene apotheek te pas komen. In den laatsten tijd hebben ook meisjes met goed gevolg het examen als leerling-apotheker afgelegd. Voorts zijn de apothekers onderworpen aan het toezigt van den geneeskun- digen raad, die nu en dan onderzoekt of de vereischte middelen er in goeden staat en in genoegzame hoeveelheid voorhanden zijn. Ook

in de naburige staten vindt men een dergelijk toezigt. Op het platte land behooren bij ons de apotheken nog altijd tot de zeldzaamheden, omdat de geneesheeren er zelve in den regel eene huis-apotheek bezitten, waaruit zij hunne patiënten van medicijnen voorzien, maar het aantal apotheken zal er langzamerhand toenemen nu het houden van eene apotheek verboden is aan artsen op zoodanige plaatsen, waar een apotheker zich gevestigd heeft.

Om 't geen op de apotheek en de apothekers betrekking heeft bij elkander te voegen, vermelden wij, dat wij het apothekersgewicht onder de woorden *medicinaal gewigt* zullen behandelen. Men spreekt van eene apothekers-taks, wanneer de prijs der geneesmiddelen in het algemeen van eene betrekking tot de armen door de bevoegde magt is vastgesteld. Het spreekt van zelf, dat de kunst van bereiding dier middelen, die niet zonder een veeljarigen leertijd, niet zonder veel inspanning en opoffering verkregen wordt, aanspraak heeft op eene ruime belooning. — Ook bestaan er afzonderlijke apothekers-teekens, zooals wij die op de recepten aantreffen. Het pond, het ons, het drachma, het scrupel en het grein hebben er elk hun afzonderlijk teeken. Het aantal ponden, onsen enz. wordt met Romeinsche cijfers aangewezen, terwijl men de helft van zulk een gewigt aanduidt door er de Grieksche letter bèta (β) achter te voegen. Weldra zal dit echter vervangen worden door het gramme-gewigt, gelijk dit reeds voor lang in Frankrijk, en sedert eenigen tijd in de Staten van den Noord-Duitschen Bond enz. is ingevoerd.

Apotheose, een woord van Griekschen oorsprong, beteekent vergoding van een mensch, het plaatsen van dezen in de rij der goden, — derhalve eene plegtigheid, waardoor stervelingen tot den rang der goden worden verheven. Deze plegtigheid, door eerbied en dankbaarheid uitgedacht, maar door vleierij en bijgeloof misbruikt, was in zwang bij de meeste volken der Oudheid, het eerst bij de Assyriërs, Egyptenaren en Perzen, en later bij de Grieken en Romeinen. Bij eerstgenoemden was de apotheose doorgaans het gevolg eener godspraak. Zij viel ten deel aan dappere helden, aan de stichters van volkplantingen en steden, en de geschiedenis leert, dat sommige vorsten zich reeds gedurende hun leven goddelijke hulde lieten bewijzen en hunne standbeelden als voorwerpen van vereering in de tempels deden plaatsen. Bij de Romeinen was *Romulus* de eerste en langen tijd de eenige, die onder de goden werd gerangschikt, — *Julius Caesar* de tweede, en *Augustus* de derde. Na dien tijd werd de apotheose — doorgaans bij Senaatsbesluit — aan alle keizers toegekend, met uitzondering van *Vespasianus*. In de wingewesten viel die eer aan de proconsuls ten deel, zoodat men er weldra den spot mee dreef.

Bij de Romeinen droeg die plegtigheid den naam van *consecratio*. Zij werd op de volgende wijze volbragt: Nadat het lijk des over-

ledenen verbrand en begraven was, werd zijn beeld, van was geboetseerd, eerst eenige dagen op een paradebed openlijk ten toon gesteld en met redevoeringen en liederen gehuldigd. Daarna werd het door jongelieden uit den stand der ridders en patriciërs in statigen optocht naar het Forum gedragen, waar een koor van knapen en maagden een lijkzang aanhief. Vanhier werd het beeld naar het veld van Mars gebragt en er op een brandstapel met kostbare reukwerken en specerijen aan de vlammen prijsgegeven. Op den top van dien brandstapel was een adelaar vastgebonden, die terstond de lucht kliefd, zoodra de vlam zijne banden slaakte. Deze vogel bragt, naar het gevoelen des volks, de ziel des overledenen naar den hemel. Na zulk eene consecratio werd den gestorvene goddelijke eer bewezen; priesters en tempels werden aan hem gewijd, men bragt hem offeranden en zwoer bij zijn naam. Eén van de fraaiste kunstgewrochten der Oudheid is de apotheose van *Homerus* in verheven werk op een zilveren beker. Ook heeft men nog een groot aantal afbeeldingen van Romeinsche apotheosen. Over het algemeen was den Christenen dat woord een gruwel, hoewel *Prudentius* in de 4de eeuw dien naam gaf aan een gedicht, waarin hij de goddelijke waardigheid van *Christus* verdedigde.

Appalachen of *Apallatsjen*, zie *Alleghany-gebergte*.

Appalachicola is de naam van eene Noord-Amerikaansche rivier, welke door de vereeniging van de Chattahoochee met de Flint-rivier wordt gevormd. Dit geschiedt op de grenzen van de Staten Georgia en Florida. Vanhier stroomt zij zuidwaarts naar de St. Georgs-sond en stort door middel van deze zich uit in de Golf van Mexico. Nabij haren mond vindt men eene baai, die naar haar genoemd is. De Chattahoochee ontspringt in het noordelijk gedeelte van Georgia en vormt over een aanzienlijken afstand de grens tusschen dezen Staat en Alabama. De Flint-rivier komt uit de binnenlanden van Georgia. Laatst-gemelde twee rivieren zijn gedeeltelijk en de Appalachicola geheel voor kleine schepen en stoombooten bevaarbaar.

Apparaat of *toestel* heet elke zamengestelde inrigting voor eene scheikundige of natuurkundige bewerking, zoowel wanneer deze in het laboratorium, als in eene fabriek geschiedt. Eenvoudige hulpmiddelen heeten gereedschappen of instrumenten.

Appèl (van het Latijnsche woord *appellare*, *oproepen*) is bij de militaire magt het aflezen van de namen der soldaten op de loopplaats of het exercitieveld. Zij staan hierbij naar den eisch in gelederen, daarom is het teeken van appèl, dat met de trom of de trompet gegeven wordt, eene waarschuwing, om zich in gelederen te scharen, — 't geen in oorlog vooral bij het tiraileren te pas komt.

Appèl. Het nieuw-Latijnsch "*appellatio*," beteekent woordelijk *aanspraak*, *aanroeping* *beroeping*. In meer uitgebreiden zin noemt men

aldus ieder beklag over de beslissing van eene zaak of van een geschil, waarbij men een ander persoon, in wiens oordeel men meer vertrouwen stelt, oproept om het geschil nogmaals te onderzoeken en de eerstgegevene beslissing te verbeteren. In dezen zin spreekt bijvoorbeeld een schrijver, die zich niet vereenigen kan met het oordeel, door een recensent over zijn werk uitgesproken, van *appel* aan te teekenen of te *appellëren* op het publiek.

In engeren, wetenschappelijken zin is *appel* de toevlugt tot een hooger regtscollegie om verbetering te verkrijgen van eene beslissing, gewezen door een lager regtscollegie of door een lagere regter. Het doel is om de beslissing van dat lager collegie of van dien lagere regter te doen hervormen of wijzigen, omdat hij, die in beroep komt of *appelleert*, beweert dat zij regtskundig of feitelijk onjuist of onregtvaardig is. Het *appel* is eene *klagt over de onbillijkheid van de beslissing*.

Nog verstaat men onder *appel* de handeling zelf, waarbij men zijne toevlugt neemt tot den hooger regter, bijvoorbeeld in de uitdrukking: *appel aantekenen*.

De tegenwoordige wetgevingen, ook de Nederlandsche, onderscheiden twee soorten van regterlijke beslissingen, *vonnissen*, namelijk 1° *vonnissen*, die in het *eerste ressort*, dat is, door den regter, die bevoegd is om van de zaak kennis te nemen, ook tegelijk in het *hoogste ressort* gewezen zijn; en 2° *vonnissen*, die in het *eerste ressort* gewezen het niet tevens in het *hoogste ressort* zijn. Deze laatste alleen zijn vatbaar voor *appel*. Zal er dus sprake kunnen zijn van *hooger beroep*, dan dienen er ook meerdere *ressorten* of meerdere *instanties* te wezen dat is, er moeten zijn, een *lagere en een of meer hoogere regters of regterlijke collegies*. Een vonnis wordt dus in het *eerste en laatste ressort* geveld door den regter, als de wet niet toelaat, dat partijen van zijne beslissing verbetering vragen bij een hooger regter. Dit vonnis is dan evenmin vatbaar voor *appel*, als dat van een hooger regter, die vonnis geveld heeft in eene zaak, waarin te voren reeds door een lagere regter uitspraak was gegeven. Dit beteekent nu nog niet, dat die laatste uitspraak onomstootelijk vaststaat: de dwaling in de feiten of in het regt, die er ingeslopen is, kan nog wel aanleiding geven tot het inroepen van een ander, soms een *buitengewoon regtsmiddel*, bijvoorbeeld naar de tegenwoordige Nederlandsche wet 1° *verzet*, mogelijk tegen een vonnis, waarbij de in regten geroepene partij is veroordeeld zonder gehoord te zijn, omdat hij niet kon of wilde verschijnen; 2° *revisie* (zie aldaar); 3° *verzet door derden*, een regtsmiddel dat aan *derden*, niet in het *proces* als partij geweest zijnde personen, gegeven wordt, om zich te verzetten tegen een vonnis, hetwelk hunne regten benadeelt; 4° *het request civiel*; en 5° *cassatie* (zie onder *request en cassatie*).

Het *appel* is een gewoon regtsmiddel, en kan alleen gebruikt worden tegen vonnissen

in 't eerste ressort in zaken, die vatbaar zijn voor twee instanties en daarenboven moet het vonnis nog geene *kracht van gewijsde zaak* verkregen hebben; de partij, die *appellëren* wil, moet niet door woord, geschrift of daad getoond hebben, dat hij er in berustte en er moet nog in 't geheel geene uitvoering aan gegeven zijn.

Appel vindt zijn toepassing zoowel in *burgerlijke* als in strafzaken. In *burgerlijke en in handelszaken* zijn in het algemeen alle geschillen vatbaar voor *appel*, in 't *strafregt* kan slechts van *policie- en correctionele* niet van *criminele* vonnissen geappelleerd worden.

Onder *burgerlijke* zaken (in engeren zin) verstaat de wet: 1° de geschillen, die er onder de burgers ontstaan kunnen betrekkelijk regten, die voortvloeijen uit het burgerschap, het familiewezen en het huwelijk: bijvoorbeeld, over 't genot der burgerlijke vrijheid, over het Nederlandschap, den naam en de woonplaats; de regten tusschen echtgenooten; de voogdij enz.; 2° de geschillen over het vermogen en de daarmede in betrekking staande of daaruit voortvloeiende regten; 3° de geschillen omtrent regten en verplichtingen der burgers, die voortspruiten uit de tusschen hen gesloten overeenkomsten. — *Handelszaken* betreffen meer bijzonder de regten en verplichtingen, die uitsluitend eigen zijn aan hen, die tot den handelstand behooren.

De driedelige onderscheiding, die we boven in de *strafzaken* maakten, vindt haren grond in de strafwet. Naarmate de straf, die op het vergrijp gesteld is lighter of zwaarder is, wordt het tot eene der drie soorten gebracht. De *policiezaken* worden met de lightste straf bedreigd; daarna volgen de *correctionele*; de feiten, die aanleiding geven tot de zwaarste straffen, zijn *crimineel*. — De regter in *criminele* zaken spreekt dus regt in het *eerste en hoogste ressort*. Van zijn *vonnis (arrest)* is geen *appel*, alleen *cassatie* mogelijk. De beschuldigde, die voor het meest strafbare feit tergergastaat mist dus een waarborg, die gegeven wordt aan hem, die van lighter misdrijf wordt aangeklaagd; voor hem bestaat er namelijk geene mogelijkheid om ten tweeden male door een hooger regter te laten onderzoeken of het hem tenlaaste gelegde feit is bewezen, of zijne schuld aan dat feit vaststaat en of de straf in evenredigheid is met het misdrijf. — Hij vindt eene geringe vergoeding voor dat gemis in de omslagtige, breedvoerige instructie in *criminele zaken*, waarbij vooraf uitgemaakt moet worden of er volgens de wet werkelijk termen genoeg voorhanden zijn om hem *crimineel* te regt te doen staan.

Men onderscheidt in de tegenwoordige wetgevingen zoowel in het burgerlijk als in het strafproces *principaal en incidenteel appel*. Het *principaal appel*, is dat, wat ingesteld wordt door hem, die het *eerst op wettige wijze zijn verlangen te kennen geeft* om zijne grieven tegen des eersten regters uitspraak hersteld te zien, gewoonlijk de partij die naar haar inzien het meest bij het vonnis in het

ongelijk is gesteld. *Incidenteel appel* wordt opgeworpen door de tegenpartij, de voor den hooger regter *geroepene*, die ook van haar kant bezwaren tegen het geheel of een deel van de uitspraak mag inbrengen en beproeven of wijziging daarvan in gunstigen zin voor haar mogelijk is.

Die het eerst *appelleert* heet *appellant*: zijn tegenpartij is de *geïntimeerde*: van dezen kan dus het *incidenteel appel* uitgaan.

Vroeger noemde men dit laatste *appel* in de practijk *appel a minima*.

De naam van *geïntimeerde*, den *gedaagde in hooger beroep*, komt van het Latijnsche woord *intimare*, dat is, *verklaren, aankondigen*, omdat het hooger beroep hem *verklaard, aangekondigd* is.

In het strafproces staan het *Openbaar Ministérie* en de beklagde (*police- en correctionele zaken*) of de beschuldigde (*criminële zaken*) tegenover elkaar als partij. Het *Openbaar Ministérie* en de beklagde kunnen meestal in hooger beroep komen. De bovengemaakte onderscheiding van *appellant* en *geïntimeerde* is dan op hen toepasselijk.

Het doel van het *appel* is, zooals boven gezegd werd, om eene verbetering te verkrijgen in het vonnis van den eersten regter. Maar dat beteekent niet, dat men er zich in *appel* uitsluitend toe moet bepalen, om de gebreken aan te wijzen, die naar het inzicht van den appellant dat vonnis aankleven. De appellant mag niet slechts de onjuiste voorstelling der feiten of het onregtskundige van de redenering aan het licht brengen, maar ook nieuwe feiten en nieuwe regtsmiddelen aanvoeren om zijn goed regt te staven: hij kan nieuwe bewijsmiddelen aanbieden en andere gronden gebruiken en aldus zijne eigene feilen in de instructie der zaak in eerste instantie herstellen.

Het is hem evenwel niet geoorloofd, om in hooger beroep zijn eisch te veranderen of een nieuwen eisch te doen, behalve, wat het laatste betreft, in de gevallen door de wet opgenoemd, waarin sprake is van gevolgen, die ten tijde van het instellen van den oorspronkelijken eisch niet voorzien konden worden.

Het *appel* heeft eene tweeledige kracht: eene *devolutieve* of *overbrengende* en een *suspensieve* of *schorsende* kracht. Door de eerste draagt het de kennisneming der zaak in geschil, bij het eerste vonnis beslist, aan den hooger regter op. Is het hooger beroep *niet ontvankelijk* of *nietig* verklaard, zoo wordt het beschouwd als niet geschied te zijn. Is het ontvankelijk en in behoorlijken vorm aangebragt, dan wordt het betwiste vonnis onderzocht en óf bekrachtigd, zoo de tweede regter zich er mede vereenigt, óf te niet gedaan en de zaak op nieuw beslist. Het *appel* geeft niet juist een *beter* of hooger vonnis: alleen een *tweede*, een *later*. De eerste regter is in zijne beslissing even onafhankelijk, of de zaak *appellabel* is of niet, zijne uitspraak kan even goed *kracht van gewijsde zaak* verkrijgen als eene uitspraak in *appel*.

Door de *schorsende* kracht van het *appel* wordt de partij, aan welke in eersten aanleg de vordering is toegewezen, verhinderd het vonnis ten uitvoer te leggen, buiten de gevallen, waarin eene ten uitvoerlegging bij voorraad is toegestaan. De beslissing van den hooger regter moet afgewacht worden, omdat door dezen het vonnis zou kunnen worden vernietigd en pas na herhaalde zegeviering mag de ten uitvoerlegging begonnen of vervolgd worden. *Appel* is niet alleen mogelijk van *eindvonnissen* maar ook van *præparatoire* en *interlocutoire*, en van die, waarbij een tusschengeschied wordt uitgewezen of over des regters bevoegdheid beslist. Voor alle deze appellen gelden afzonderlijke regelen betreffende het instellen, behandelen en ten uitvoer leggen.

Het stelsel van verschillende instanties dagteekent eerst van het latere Romeinsche regt, en sinds dien tijd ontstond het onderscheid tusschen *judicium* en *res judicata: vonnis en gewijsde zaak*.

In den beginne was het geoorloofd op de teregtzitting zelve, waarin 't vonnis was gewezen, *a facie judicis*, in 't *aangezicht van den regter*, te appelleren: bij gebreke daarvan moet men binnen twee of drie dagen na de uitspraak 't *appel* aantekenen. *Justinianus* verlengde den termijn tot tien dagen nadat men van 't vonnis kennis had bekomen, opdat men tijd mogt hebben de eerst opwellende hartstogten tot bedaren te brengen.

Met 't zelfde doel is bij ons regt het hooger beroep van een vonnis binnen acht dagen na de uitspraak in het algemeen verboden. In het oude Fransche regt waren de termijnen van *appel* zeer lang gesteld, doch bij de invoering van de *Code de procédure civile* voor burgerlijke zaken zijn zij teruggebracht tot drie maanden. Onze wet stelt denzelfden termijn voor die zaken vast, te rekenen van den dag, waarop de tegenpartij door de beteekening van het vonnis aan zijn persoon of zijne woonplaats op wettige wijze met het vonnis in kennis is gesteld. — Naar het Romeinsche en Fransche regt werd de appellant, wiens beroep werd afgewezen, in eene geldboete veroordeeld ten behoeve van den Staat, als 't ware om hem te straffen voor zijn vermetel aanvallen van eene regterlijke uitspraak en het oponthoud, dat hij zijne tegenpartij in de verkrijging van haar goed regt deed ondervinden. De Nederlandsche wet schafte die boete af.

In het *Oud Germaansch regt* was het hooger beroep ook onbekend. De *volksgerigten* vonnissen terstond in hoogste ressort; een beroep op het zoogenaamde *Godsgerigt* was niet zoozeer de openbaring van eene grieve tegen het gevelde vonnis, als wel eene aanklagt tegen de regtsprekenden zelve: in een eerlijk vuistgevecht werd de hulp der Godheid van weerszijden ingeroepen; door tuschenkomst van deze zou uitgemaakt worden, dat de eerlijkheid van hem, die als verwinnaar uit den strijd trok, boven allen twijfel verheven stond.

Na verloop van tijden pas ontmoet men regtsmiddelen, waardoor herziening kon verkregen worden van een vonnis dat door de in 't ongelijk gestelde partij *gescholden* werd; nog was het geen eigenlijk *appel*. Tegen het einde der 15de eeuw werd *formeel* hooger beroep in de Deutsche landen ingevoerd.

Appel is in de eerste plaats de algemeene naam van eene bepaalde soort van vruchten, die uit een vleezig, veelal oetbaar uitwendig gedeelte en uit een perkamentachtig inwendig gedeelte (het zaadhuisel of klokhuys) bestaan. In botanischen zin behoort de appel tot de zoogenaamde schijnvruchten. De gewone appel- en perenboomen, de lijsterbessen, kwee- en mispelboomen, de meidoorn enz. dragen dergelijke vruchten.

Den *appel* noemen wij echter doorgaans in meer beperkten zin de vrucht van den appelboom, die de zooveen genoemde eigenschappen der appelvrucht volkomen bezit, maar zich tevens in gedaante, smaak enz. van de vrucht der overige bovenvermelde boomen onderscheidt. In de perkamentachtige hokken der vrucht, meest vijf in getal, bevinden zich de zaden twee aan twee verborgen. De gedaante der appels is zeer verschillend; men heeft er, die langwerpig rond, bolvormig en plat zijn. Ook prijken zij met groene, gele, roode en zeer gemengde kleuren. De blijvende kelktanden vormen een verdord kroontje op de vrucht, dat zich doorgaans in eene uitholling bevindt aan den tegenover de inhechting van den steel gelegen top der vrucht. De steel is in den regel zeer kort. Het voornaamste bestanddeel der appels is het appelzuur, dat door *Scheele* in 1785 in onrijpe appels werd ontdekt, alleen opgelost in water of met bases verbonden voorkomt en ook in andere zuurachtig smakende vruchten aanwezig is. Voorts bevatten zij een weinig wijnsteen- en citroenzuur, suiker, gom, zetmeel, eiwitstof, kalk en aetherische olie. Zij zijn zeer verschillend van reuk en smaak. De wilde appel is houtachtig, wrang en nage- noeg oneetbaar, — door kweeking kan hij volkomen zacht en zoet worden. Vindt men bij den appel in het algemeen niet de sappigheid der peer, hij bezit daarentegen die verhardingen of steenen niet, die men dikwijls in de lekkerste peren aantreft.

Men verdeelt de appels, naar hun smaak, in zoete en zure appels, — naar den tijd, waarin zij rijp worden, in zomer-, herfst- en winter-appels, — en, naar hun gebruik, in hand- of tafel-appels en pot-appels, terwijl ook hunne uitwendige gedaante aanleiding tot eene verdeling gegeven heeft. Door het kweken van deze vrucht is het aantal harer verscheidenheden ontzettend toegenomen. Onze bekende hovenier *Knoop* noemde reeds 198 soorten, die vooral in Nederland bekend zijn, maar het Genootschap voor tuinbouw te Chiswick in Engeland gaf in 1831 eene lijst van appels, die 1400 verscheidenheden telt. *Diehl*, een Duitsch pomoloog, rangschikt ze in 7 klassen, namelijk:

1. *Geribde appels*, die met ribben voorzien zijn, welke van den kelk naar beneden loopen. Zij hebben een groot en weleens onregelmatig klokhuys. Hiertoe behooren de *calville*, de *gulderling* enz.

2. *Roosappels*, die gewoonlijk een regelmatig klokhuys hebben. Ook deze bezitten ribben of strepen, die van den kelk uitgaan. In deze klasse vindt men den *roosappel*, de *pigeon* enz.

3. *Rambour-appels*. Deze zijn groot van stuk, en als men ze van den kelk af door midden snijdt, zijn de beide deelen ongelijk. Hiertoe behoort de *rambour* of *Henegouwer*.

4. *Reinetten*. Deze klasse bevat een aantal smakelijke en duurzame appels, zooals *grauwe*, *roode* en *goud-reinetten*. Die appels hebben daarenboven een schoonen vorm.

5. *Strepelingen*. Deze zijn meestal met roode strepen versierd en zuur of zoet van smaak. Zij worden naar hunne gedaante in onderafdeelingen gesplitst. Tot de bekende appels dezer klasse behooren de *strepeling* en de *princesse-noble*.

6. *Spitas appels*. Deze bezitten een regelmatig klokhuys en loopen naar de zijde van den kelk puntig uit. Vele zijn aan de zijde, die naar de zon was gekeerd, rood van kleur. Als voorbeeld noemen wij den *limoenappel*.

7. *Platte appels*, die meer breedte hebben dan hoogte, maar voor 't overige met die der vorige klasse overeenkomen, zooals de *court-pendu*.

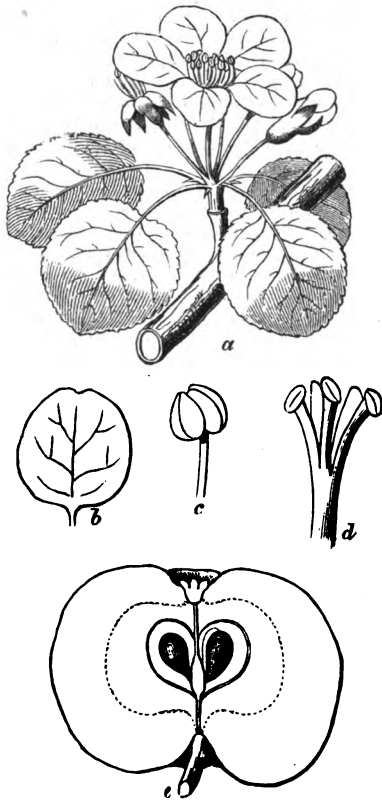
De verscheidenheden of soorten, die bij ons het hoogst staan aangeschreven, zijn: de *goudpippling* (*pepin d'or*), de *pigeon*, de *princesse-noble*, de *goudreinet* (*reinette dorée*) en de *Dantziger kant-appel* of *herfstcalville*, welke alle hand- of tafel-appels zijn.

De rijpe appel is eene zeer gezonde vrucht, die vooral door de jeugd gretig wordt gebruikt. Zij heeft op het ligchaam eene zuiverende en verfrisschende werking. In groote hoeveelheden gebruikt men appels tot het vervaardigen van *appelwijn* of *cider* (zie onder dit woord). Voorts worden appels geschild, van het klokhuys ontdaan en in den bakkers-oven gedroogd, waarna zij jaren lang goed blijven. Ook in een ongedroogden toestand bewaart men ze op een droogen zolder, waar ze uit elkaar gelegd en tegen de vorst beveiligd moeten worden. Niet ondoelmatig is het, die vruchten op eene laag roggestroo uit te spreiden en ze met een linnen laken en vervolgens met oude tapijten te bedekken, en het is tevens van belang de aangestokene appels gedurig weg te halen. De appels worden ook wel, evenals de aardappelen, in kuilen gestort en met stroo en aarde bedekt. Fijne tafelpappels bewaart men in zaagmeel, droog zand of zemelen, en sommigen voegen er citroenschillen en rozenbladeren bij om den geur te veredelen. Heeft men appels, die door de vorst aangetast zijn, dan moet men ze in een vat met ijskoud water langzaam laten ontdoojen. De zorgvuldige huismoeder laat de zoete appels vierendeelen en gestoofd op tafel brengen, — voorts bereidt zij van zure appels

een appelmoes, dat bij wild niet te versmaden is, terwijl zij hare kostelijke rolpens-schijven met dergelijke gebakken schijven van zure appels versiert.

Appelboom. Deze boom (*Pirus Malus L.*) is in wilden staat in Europa en ook in ons Vaderland inheemsch en bereikt er wel eens eene hoogte van 10 Ned. el. Het hout is zeer dicht, bruinachtig van kleur en tot het vervaardigen van huisraad niet ongeschikt. Zijne vaten zijn nog al wijd, en men kan zijne jaarringen duidelijk onderscheiden. De

Fig. 1.

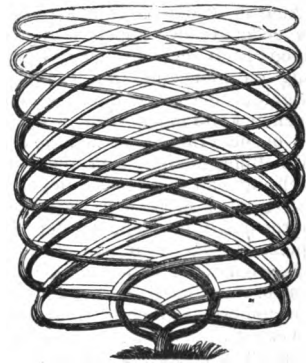
De appelboom.

takken van den wilden appelboom zijn gewoonlijk aan de uiteinden met doornen gewapend. Zijne knoppen zijn zeer klein en bruinachtig rood. De takken van den boom spreiden zich zijwaarts uit en dragen breed-eironde blad-schijven op korte stelen. Die bladeren zijn van onderen meestal zachtharig en lichter van kleur dan op de bovenzijde. De bloemen staan ten getale van 4 tot 8 bij elkaar. De kelk draagt 5 puntige, omgebogen tanden; de bloembladen, desgelijks 5 in getal, zijn van binnen wit en van buiten rozenrood. Door-

gaans telt men er 20 meeldraden of meer, van welke sommige langer en sommige korter zijn dan de bloemkroon. De 5 draadvormige stampers zijn van gelijke lengte. De appelboom behoort in het stelsel van *Linnaeus* tot de Icosandria pentagynia (20-helmigen, 5-stijligen) en tot de natuurlijke familie der Pomaceën. Wij plaatsen hier in fig. 1 eene afbeelding van een bloeiend takje van een appelboom op $\frac{1}{2}$ ste der natuurlijke grootte, met een bloemblad *b* in natuurlijke grootte, een meeldraad *c*, de stampers *d*, beide in drievoudige grootte, en de doorsnede van een appel *e* op de helft der natuurlijke grootte.

Het kweeken van appelboomen geschiedt door zaaijen, stekken en enten. Bij het zaaijen gebruikt men bij voorkeur pitten van zulke appels, die men door eene kunstmatige bevruchting der edelste soorten verkregen heeft. Die pitten worden in het najaar in een ligten grond gestrooid en eene weinig bedekt. Tegen het einde van den volgende zomer worden de

Fig. 2.

De appelboom.

plantjes verzet. Men plaatst ze in regelmatige rijen omstreeks 2 Ned. palm van elkaar. Zijn ze wat grooter geworden, dan komen zij op eene nieuwe plek, waar ze ongeveer 2 Ned. el van elkander verwijderd zijn. Dikwijls geven zij na verloop van 4 jaren reeds vruchten. In het tweede of derde jaar kan de kweeker die boomen wegdoen, welke spitse bladeren dragen, daar de ondervinding geleerd heeft, dat de bladeren der beste appelboomen rond en breed zijn.

Het stekken gaat zeer gemakkelijk. Men neemt hiertoe gezonde éénjarige twijgen, die ruim $1\frac{1}{2}$ Ned. palm lang zijn met wat ouder hout en steekt ze ter diepte van een Ned. palm in den grond. Men moet alle knoppen wegnippen behalve de twee of vier bovenste. Dat stekken moet in Februarij en in een zeer vetten grond geschieden; men kan de jeugdige appelboomjes dan tegen het einde van den volgende zomer verplaatsen. Ook kan men van uitloopers uit de wortels en van afleggers

gebruik maken. Het enten en oculéren van appelboomen geschiedt op de gewone wijze.

Men kan den appelboom laten groeijen in den vorm van stamboomen, leiboomen en pyramiden. Niet ondoelmatig is het, de takken zóó te leiden, dat zij een hollen cylinder vormen, die eene middellijn en eene hoogte heeft van 2 Ned. el en hierbij zoodanigen stand, dat de zonnestralen er in kunnen doordringen. Men ziet in bijgaande figuur (fig. 2) zulk een cylindervormigen appelboom. Voor fijne tafel-appels verdient de leiboom aanbeveling. Men slaat palen in den grond, welke 3 Ned. el van elkander verwijderd zijn, en men verbindt ze met gegalvaniseerd ijzerdraad. Hierteegen plaatst men de boomen, en waar ze met elkaar in aanraking komen, laat men de takken kunstmatig zamengroeijen, zoodat al die boomen een gemeenschappelijken omloop van sappen hebben.

De appelboom is met betrekking tot den grond niet zoo keurig als de pereboom, maar hij is toch een beminnaar van een goeden, frisschen, vetten bodem. Eene vochtige of moerassige standplaats veroorzaakt hem velerlei ziekten. Hij heeft tevens een afkeer van overmatige warmte, en om die reden is hij voor leiboom tegen warme muren weinig geschikt.

De appelboom heeft een groot aantal vijanden. In zijn hout woont de *gestreepte klopkever* (*Anobium striatum*), een rolrond lichtbruin diertje met gele haartjes. Het kiest liefst droog appelboomenhout tot zijne verblijfplaats. Hetzelfde kunnen wij zeggen van den *ongelijken houtkever* (*Bostrichus dispar*). Het mannetje van dezen kever is half bolvormig en lichtbruin en het wijfje rolrond en donkerbruin. Deze kever boort een schuin-schen gang tot in het merg en maakt ook in het spint cirkelvormige holten. Ook een groote houtkever, *Eccoptogaster pruni* Retz., zwart of bruinachtig rood van kleur, neemt deel aan dat werk der verwoesting, dat evenwel slechts zelden dodelijke gevolgen heeft. Onder den bast vindt men doorgaans larven van boktorren, bijvoorbeeld van *Cerambyx cerdo*. — Aan de knoppen knagen kevers en bladrollers. De *appelsnuitkever* of het olifants-torretje (*Anthonomus pomorum*) vernielt eene menigte bloemknoppen. De rups van een grijzen *bladroller* (*Tortrix variegata*) verschuilt zich in de bloem- en bladknoppen. Deze rups is dun, grijsachtig groen en aan de zijden voorzien met enkele witte haren. Zij verandert in den knop in eene zwarte pop, waaruit zich tegen het einde van de lente een grijze vlinder ontwikkelt, die in Junij rondfladdert. Kleiner dan de zoeven genoemde rups is die van *Tortrix ocellana*. Zij heeft eene bruinachtig roode kleur en een zwarten kop en leeft desgelijks in de bloem- en bladknoppen. Het is van belang, zulke schadelijke gasten zooveel mogelijk te verwijderen. — Aan het loof vergasten zich kevers, rupsen en bladluizen. Snuitkevers doorboren de steeltjes der bloemen of leggen hunne eitjes in den jongen appel, en sommige vlinders, vooral de *hage-*

doornuiltjes (*Pontia crataegi*) leggen op de appelboomen groote hoeveelheden eitjes, waaruit in het voorjaar rupsen te voorschijn komen, die zich met het malsche groen verzadigen. Wij zullen geene lijst geven van al de vlinders, die hun kroost op den appelboom eene goede huisvesting zoeken te bezorgen, en vermelden alleen nog dit, dat er zelfs eene soort van meikever is (*Melolontha horticola*), die zich met jonge appels voedt. Wie zorg heeft voor zijn boomgaard, verzuime niet, in het voorjaar de rupsennesten weg te halen alvorens zich die vraatzuchtige dieren uit hun spinzel verwijderd en over de boomen verspreid hebben.

Appelius (Mr. J. H.), minister van financiën in Nederland, werd in 1767 te Middelburg geboren. Zijn vader was er predikant bij de Waalsche gemeente. Nadat de jonge *Appelius* zich in zijne geboortestad in de Oude talen had geoefend, begaf hij zich naar de hoogeschool te Leiden, waar hij na een wél doorgebragten studietijd tot doctor in de regten bevorderd werd. Nadat hij zich eenigen tijd te Middelburg met de rechtspractijk had bezig gehouden, werd hij in het jaar 1795 wegens zijne groote bekwaamheid tot raadpensionaris van Zeeland en daarna tot volksvertegenwoordiger van dat gewest benoemd. In 1803 werd hij lid van den Raad van financiën, in 1804 lid van den staatsraad, in 1808, onder koning *Lodewijk*, chef der Staatssecretarie en in 1809 minister van financiën. Nadat ons land bij Frankrijk was ingelijfd, nam hij zitting in den Staatsraad te Parijs. Na het afschudden van het Fransche juk (1814) werd hij lid van den Raad van State, en hem werd opgedragen, om de financiële zaken in de Zuidelijke Nederlanden te regelen. In 1815 werd hij benoemd tot directeur-generaal der directe belastingen, — in 1820 verkreeg hij, als minister van Staat, de algemeene directie der ontvangsten, — en in 1824 werd hij minister van financiën. Hij overleed in 1828.

Flugheid en helderheid van geest, werkzaamheid en voortvarendheid, onkreukbare eerlijkheid en oprechte vaderlandsliefde bezorgden aan *Appelius* de algemeene achting en eene roemvolle loopbaan.

Appelman is de naam van een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht. Hiertoe behoorden:

Hubert Simonsz. Appelman, door *Alva* gebannen bij vonnis van den 6den Junij 1569, omdat hij in zijn huis te Amsterdam heimelijk vergaderingen belegde, waar predikatiën der Mennonieten en avondmaalsviering naar hunne wijze gehouden werden.

Balthazar Simonsz. Appelman, waarschijnlijk een broeder van den voorgaande, schepen van Amsterdam in het jaar 1578 en twaalf jaren later burgemeester aldaar. Zijn zoon *Wybrand* was er later desgelijks schepen, alsmede zijn tweede zoon doctor *Sijbrand Baltens. Appelman*.

Jean Appelman, een nazaat van bovengenoemden. Deze was in het jaar 1672 en later tot aan zijn overlijden (27 December 1694) achtereenvolgens lid der vroedschap, schepen,

burgemeester en thesaurier van Amsterdam.

Den naam van *Appelman* draagt mede een Nederlandsch schilder, in 1640 geboren te 's Hage. Het schilderen van landschappen was zijne gelietkoosde bezigheid. Op het slot te Soestdijk heeft hij eene groote zaal daarmede versierd. Ook heeft hij vele achtergronden geschilderd op stukken van andere kunstenaars. Hij overleed in 1686.

Appelmans (Pieter) was in het begin der 15de eeuw met *Johan Amelius* de bouwmeester van de hoofdkerk te Antwerpen, nadat hij reeds de St. Joris-kerk had doen verrijzen. Hij overleed reeds in 1484, en de hoofdkerk werd eerst in 1518 tot den toestand gebracht, waarin zij zich thans bevindt.

Appelsina, Sinas- of Chinas-appel, is eene verscheidenheid van den *oranjappel* (*Citrus Aurantium L.*), die tot het geslacht *Citrus* uit de familie der *Aurantiaceën* behoort. De oorspronkelijke oranje-appel draagt doornen aan de takken, eenigzins gevleugelde bladstelen, en roodachtig gele, zoete vruchten. De meest bekende verscheidenheid van den oranjeboom is de *sinas-appelboom* (*C. A. sinensis*). Eene andere verscheidenheid van dezen (*C. A. prismaticus*) heeft vruchten met rood vleesch. De sinasappelboom, uit het zuiden van Azië afkomstig, wordt met zorg gekweekt in het zuiden van Europa — in Italië en Spanje. De boomen worden er 13 Ned. el hoog. Zij hebben eene vrij gladde, donkergrijze schors en eene uitgespreide, veelal bolvormige kruin. De jonge takken zijn 3-kantig, de bladstelen wigvormig, de bladeren zelve lederachtig en met lichte stippen voorzien. De bijzonder geurige bloemen staan aan de eindten der takjes of verrijzen uit de oksels der bladeren. De korte kolk heeft 5 tanden; de bloembladen zijn langwerpig, stomp en eenigzins gewelfd. Hunne kleur is sneeuwwit, zelden paars. In de bloem ziet men 20 tot 25 meeldraden om een rolronden stijl geschaard, die van onder in een vruchtbeginzel uitloopt met fleeschvormige gedaante en met een breederen stempel is gekroond. De rijpe vrucht bestaat uit 8 tot 12 hokken, die met een smakelijk vleesch zijn gevuld, dat de langwerpig-ronde zaden omgeeft. Zij bevat citroenzuur, appelzuur, suiker, gom, een weinig proteïne, water en citroenzuren kalk. Zij schenkt vooral aan de korttalijder eene aangename verfrissching. In ontzettend groote hoeveelheden brengen de stoombooten deze vruchten, in vloeipapier gewikkeld en in kisten gepakt, uit het zuiden van Europa herwaarts. Men vindt hier evenwel geenszins — zooals sommigen meenen — bosschen van Sinasappelen; de boomen zijn er in boomgaarden geplant, vooral in de omstreken van Genua. Te Florence en Milaan moeten de boomen des winters tegen de vorst worden beveiligd. Zie over hunne cultuur onder het woord *Oranjerie*.

Men meent, dat de oranjeboomen, van welke de sinas-appelboom eene verscheidenheid is, in den aanvang der 15de eeuw door de Ve-

netianen naar Italië en Spanje zijn overgebracht. Men is het er nog niet regt over eens, waar zij eigenlijk in het wild voorkomen. Sommigen noemen China en Cochinchina, anderen Bengalen. Ook zijn velen van oordeel, dat de verscheidenheid, die wij appelsina noemen, eerst in de laatste eeuwen door cultuur is ontstaan.

Appelzuur is een organisch zuur, dat in vele zuursmakende vruchten, zooals appelen, lijsterbessen, kruisbessen, wordt aangetroffen. Uit het sap van deze vruchten kan het zuur worden bereid; men kent het als eene moeilijk kristalliserende vaste stof. Het bestaat in procenten uit 36,85 koolstof, 4,21 waterstof en 59,44 zuurstof, of in scheikundig teekenschrift $C^4 H^6 O^5$.

Appenzell (*Abbatis cella*) is het dertiende kanton in Zwitserland en bestaat uit eene bergstreek, die in het oostelijk gedeelte gelegen en van alle zijden door het kanton St. Gallen omgeven is. Het heeft eene uitgebreidheid van $7\frac{1}{2}$ □ geogr. mijlen. De hoogste berg is er de Hooge Sentis (2600 Ned. el), tusschen wiens beide toppen zich een groote gletscher bevindt. Voorts verheffen er zich de Altmann (2200 Ned. el), de Hohe Kaasten (1800 Ned. el) en verder noordoostwaarts de Gaebri (1700 Ned. el). Te zamen vormen die gevaarten de Appenzeller Alpen, die hunne zijtakken uitzenden door het geheele land. Het land wordt besproeid door de Sitter, die door de Alpsee stroomt, door de Weiszbach, de Urnäsch en de Aach en verder door een aantal beken, die zich naar de Bodensee, de Rijn of de Thur spoeden. De zooeven genoemde Alpsee ligt aan de zuidelijke grenzen van het kanton en is een uur gaans lang. Het klimaat is er ruw en veranderlijk, vooral in het zuidelijk gedeelte. De bodem bestaat er uit kalk- en zandsteen, leisteen, gips, mergel, leem, vuursteen, veengrond enz., maar levert geene metalen. Tot de voornaamste voortbrengselen behooren er hout, gras, aardappelen, boter, kaas, boomvruchten, wijn en koren. De hoofdbron van bestaan is er de veeteelt; men hoedt er des zomers op de grazige alpenweiden ongeveer 25000 koeijen en eene menigte schapen, geiten en paarden. Het rundvee is er meestal donkerbruin van kleur en grooter dan in de kantons Glarus, Uri en Unterwalden. Ook de bijenteelt, de forellenvisscherij en het mesten van slakken leveren er groote voordeelen. Het aantal inwoners is er, volgens de telling van 1860, ruim 60000. Andere takken van nijverheid zijn er katoen- en linnenweverij, ververij, bleekery en looijery. De aanzienlijke handel telt er onder de artikelen van uitvoer vee, boter, kaas, leder en houtskolen, — en onder de artikelen van invoer, graan, wijn, brandewijn, tabak en koloniale waren. Het kanton bestaat uit twee zelfstandige deelen, namelijk Appenzell-Auszerrhoden met eene meest Hervormde, en Appenzell-Innerrhoden met eene meest R. Katholieke bevolking. Zij zenden afzonderlijk afgevaardigden naar de

Bondsvergadering, doch die twee hebben er slechts ééne stem.

Appenzell-Auszerrhoden is het grootste der twee gewesten. Het telt op 4,81 □ geogr. mijlen ruim 48 000 inwoners, die als bewoners van het vruchtbaarste gedeelte en tevens door hunne nijverheid eene groote mate van welvaart hebben verworven, die zich in de inrigtingen van onderwijs, in de wegen, bruggen enz. openbaart. Het is gesplitst in het district vóór de Sitter met Trogen, en het district achter de Sitter met Herisau als hoofdplaats. De instellingen zijn er zuiver democratisch. De grondwet van 1834 bestaat uit 22 artikels, die bepalen, dat de hoogste magt geoefend wordt door het volk, door de landsgemeente, waartoe, met uitzondering van de eer- en weerloozen, alle mannelijke ingezetenen behooren, die het 18de levensjaar hebben bereikt. De landsgemeente vergadert ieder jaar eenmaal en kiest dan de hoogste ambtenaren. Onder de landsgemeente staat de dubbele landraad, die 8 dagen vroeger vergadert en de geldzaken regelt. Voor de handhaving der wetten zorgt de groote raad, waar de landamman voorzitter is, en men heeft daarenboven in elk district een kleinen raad, wiens leden, 13 in getal, door de gemeente-vergaderingen worden gekozen.

Appenzell-Innerrhoden, dat 12000 inwoners op 2,89 □ geogr. mijlen bezit, is het zuidelijk gedeelte, waar zich de hoogste bergen bevinden. De veeteelt is er het voornaamste bedrijf, en Appenzell is er de hoofdplaats. Ook hier is het bestuur op dergelijke wijze ingericht als in het andere gedeelte.

De hoofdplaats *Appenzell* die 3500 inwoners telt, ligt in een fraai en vruchtbaar dal, waar de Sitter doorheen vloeit. Eene overdekte brug ligt over de rivier. Men vindt er een paar kloosters en eene fraaie Gothische kerk.

Het land van Appenzell stond weleer met het overige Helvetië onder de heerschappij der Romeinen. Ten tijde van *Honorius* namen de Alemannen het in bezit en vervolgens de Franken. Het klooster St. Gallen had reeds vroeg hier bezittingen, en op de plaats, waar, zoo men zeide, de Heilige *Gallus* als kluizenaar gewoond had, bouwde later een abt van St. Gallen eene kapel of cel; van die gebeurtenis is de naam afkomstig. De inwoners hadden er van de kloostervorsten vaak veel te lijden. In 1403 behaalden zij op den abt van St. Gallen eene glansrijke overwinning, alsmede in 1405 eene aanvankelijke zegepraal op de Oostenrijkers, zoodat zij zelfs met goed gevolg in het land der vijanden doordrongen. Wel moesten zij in 1408 met groot verlies terugtrekken en hunne veroveringen prijs geven, maar hunne onafhankelijkheid hadden zij voorgoed verworven. Gedurig lagen zij met het stift van St. Gallen overhoop en werden zij in den ban gedaan, maar in 1462 sloot Appenzell met de 7 oude en in 1518 met al de 12 kantons een eeuwig verbond en bleef in het eedgenootschap opgenomen. De wrij-

ving, in de dagen der Hervorming tusschen de R. Katholieken en Protestanten ontstaan, heeft er aanleiding gegeven tot de tegenwoordige verdeeling in twee gewesten (1597). Het wapen van het kanton is een staande zwarte beer met roode klauwen op een wit veld.

Appert (Benjamin Nicolas Marie), den 16^{den} September 1797 te Parijs nit onbemiddelde ouders geboren, heeft zich jegens het onderwijs, de gevangenen en de ontslagen gevangenen zeer verdienstelijk gemaakt. Hij bezocht de Keizerlijke teekenschool zijner geboorteplaats en ontving er reeds op 17-jarigen leeftijd eene betrekking als leeraar. Hij verloor deze in 1815, toen men hem beschuldigde van *Napoleons*-gezinde denkbeelden. Nu begaf hij zich naar de noordelijke departementen, waar hij aan de methode van wederkerig onderwijs ingang zocht te verschaffen, en hij slaagde hierin zóó goed, dat de minister van oorlog hem opontbood naar Parijs, waar hij met een cursus voor officieren en onderofficiëren werd belast. Na 1820 gaf hij onderwijs in de militaire gevangenis te Montaigne; maar hij werd er wegens het ontsnappen van twee gevangenen zelf in hechtenis genomen. Na verloop van drie maanden zag hij zich vrijgesproken, maar toen ook was zijn besluit genomen, om al zijne krachten te wijden aan de verbetering van het lot der gevangenen. Hiertoe ondernam hij in 1825 eene reis door geheel Frankrijk om zich met den toestand der gevangenis en bekend te maken, en hij verkondigde in een dagblad de uitkomsten van zijn onderzoek. Menigmaal werd door zijne bemoeijng de gesteldheid der ongelukkige tuchthuisbewoners verzacht. Te Némelfing in het Moeseldepartement stichtte hij in 1841 op eigen kosten eene kolonie van ontslagen gevangenen, maar uit geldgebrek moest hij dat werk laten varen. In het jaar 1846 begaf hij zich naar het buitenland. In België, Oostenrijk, Pruissen, Hamburg enz. onderzocht hij den staat der gevangenis en gaf daarvan verslag in zijne reisbeschrijvingen. Ook tegen eenzame opsluiting heeft hij geschreven. Na de Februarij-omwenteling keerde *Appert* niet naar Frankrijk terug, maar toefde meest te Berlijn of zwierf door de Duitsche Staten rond. Niet overal werd hij met dezelfde welwillendheid ontvangen. Te Stuttgart had hij eene audientie bij den koning, maar deze liet hem door een paar geheime politieagenten gadeslaan, en hij ontving weldra het bevel om het land te verlaten.

Appert (François), een Fransch werktuigkundige, heeft zich een naam gemaakt door de naar hem genoemde *methode*, om plantaardige en dierlijke voedingsmiddelen voor bederf te bewaren. Zoodanige spijzen worden in flesschen met wijden hals of in blikken doozen gedaan. De stoppen dier flesschen moeten luchtdigt sluiten, en de doozen van deksels voorzien wezen, die er luchtdigt op vastgesoldeerd kunnen worden. De fles-

schen en doozen worden niet geheel en al gevuld met de behoorlijk bereide spijsen, daarna gesloten en vervolgens in een waterbad geplaatst, waar zij aan eene warmte worden blootgesteld, die de kookhitte overtreft, en wel gedurende een tijd, die voor verschillende zelfstandigheden zeer verschillend is. De zuurstof der lucht, welke in zulke flesschen of doozen aanwezig is, wordt daarbij door de bewerkte stoffen gebonden, en deze blijven geruimen tijd voor bederf bewaard.

Appetijt. Dit woord, afkomstig van het Latijnsche *appetitus* (begeerte), wordt in verschillende beteekenissen gebruikt. In de eerste plaats wordt er een matig verlangen naar spijs en drank door aangeduid, hetwelk bij vermeerderde kracht in honger en dorst overgaat. In dien zin is appetijt iets dergelijks als eetlust. In de tweede plaats wordt door dat woord een gevoel aangewezen, hetwelk het nuttigen van eene bepaalde spijs wenschelijk acht.

De appetijt als bloote eetlust strekt zich uit, evenals de honger, naar alles wat eetbaar is en kent geen ander doel dan de verzadiging, die hem verdrijft. Verlangt de appetijt daarentegen bepaalde spijsen, dan is geenszins verzadiging, maar eene aangename prikkeling der smaakzenuwen het doel, — hij wil niet alleen eten, maar hierdoor ook genieten. Daarom begeert de mensch in den gezonden toestand datgene, wat hij door de ondervinding als streeklend voor de tong heeft leeren kennen. Deze soort van appetijt vertoont zich het duidelijkst en krachtigst, wanneer de honger gestild is, zoodat er geene eigenlijke behoefte te bevredigen is, en de eetlust alleen voor zijn genoegen werkzaam blijft en alzoo eene groote keurigheid aan den dag legt.

Reeds een ruim gebruik van vette of zoete zelfstandigheden doet den appetijt ontwaken naar dingen, die door een eigenaardigen bitteren, zuren, zoeten of specerijachtigen smaak het onaangenaam gevoel, door het gebruikte ontstaan, in den mond en in de maag doen verdwijnen en vervolgens welligt door prikkeling van het slijmvlies van de maag de spijsvertering ondersteunen. Bij eene ziekelijke gesteldheid der spijsvertering kan de appetijt geheel en al verdwijnen, en door zenuwandoening tengevolge van smart, toorn, schrik, overspanning, slapeloosheid enz. dergelijks. Eene stoornis in het zenuwstelsel kan daarentegen ook den appetijt vermeerderen of daaraan zoodanige rigting geven, dat hij ongewone en vaak zeer ongepaste spijsen begeert. Intusschen zijn die zoogenaamde "lusten" veelal het uitvloeisel van kinderachtige luimen. Dikwijls gebeurt het, dat de appetijt in geenerlei verband staat met de ongesteldheid der maag, zoodat hij zelfs bij maagkanke en maagontsteking blijft voortduren. Slechts enkele malen schijnt de appetijt op bepaalde ziekten te wijzen, zooals de groote trek naar brood en meelkost grond geeft voor het ver-

moeden, dat er wormen in het darmkanaal aanwezig zijn, en het verlangen naar opslorpende stoffen de vorming van zuur aanduidt. Soms wordt bij zieken de appetijt als een wenk der natuur beschouwd, die in het begerde een geneesmiddel ziet; maar het is van belang, hierbij de grootste behoedzaamheid in acht te nemen.

Slechte magen en verloren appetijt openen een ruim veld voor de vrienden van huismiddelen en geheime artsijen. Wie met dergelijke ongesteldheid sukkelt, mag zich wel driemaal bedenken eer hij baat zoekt op dien gevaarlijken weg. Wie zijne maag door overlading of overprikkeling bedorven heeft, late zich niet verleiden, om dat ingewand door scherpe en gewoonlijk moeilijk verteerbare stoffen nog verder van streek te brengen. Gebrek aan appetijt is gewoonlijk meer een gevolg van een ziekelijken toestand van het geheele ligchaamsgestel, dan van eene ziekte van de maag. Dat gebrek wordt het best verholpen door een goed dieet, dat wil zeggen door het zeer matig gebruik van ligt verteerbare spijsen, en tevens door het genot van de frissche lucht en door behoorlijke beweging. Ook heeft men wel eens gezien, dat de appetijt juist dan terugkeerde, wanneer het gebruik van prikkelende middelen werd nagelaten.

Appiani (Andrea), een uitstekend Italiaansch historieschilder en door zijne tijdgenooten "de schilder der Gratiën" genoemd, werd geboren te Milaan den 23sten Mei 1754 (volgens anderen in 1761 te Bosizio). Hij was de telg van een adellijk, maar armoedig geslacht en bezocht achtereenvolgens Parma, Bologna, Florence en Rome, om er de frescos van *Rasael* te bestuderen. Zijne plafonds in het paleis te Monza, waar aartshertog *Ferdinand*, gouverneur van Lombardije, zijn verblijf hield, bezorgden hem grooten roem. Niet lang daarna schilderde hij de evangelisten en leeraars der Kerk in den koepel van het koor van St. Celso te Milaan. Als afgevaardigde uit Italië woonde hij de krooning bij van *Napoleon I* te Parijs, en deze benoemde hem tot lid van het Instituut van Kunsten en Wetenschappen in Italië. Vervolgens werd hij hofschilder met een vast jaarlijksch inkomen, en nu arbeidde hij ijverig aan de voltooiing van een groot werk, namelijk aan de voorstelling der wapenfeiten van *Napoleon* tot aan zijne krooning, in de groote zaal van het koninklijk paleis te Milaan. Te midden van die bezigheid werd hij in 1813 door eene beroerte getroffen, die hem noodzaakte het penseel voor altijd ter zijde te leggen. In een staat van verlamming en door de Oostenrijksche regering van zijn tractement beroofd, sleepte deze talentvolle man zijn kommerlijk leven voort tot aan 1817 of 1818. Toen rukte een nieuwe aanval van beroerte hem weg. De verkoop van al zijne schetsen en teekeningen had hem in de laatste jaren naauwelijks tegen den hongerdood kunnen beveiligen. Ruim 10 jaren daarna

(1826) stichtte het Instituut te Milaan voor hem een gedenkteeken in het paleis Brera, namelijk de groep der drie Gratiën van de hand van den grooten *Thorwaldsen*. Tot de schoonste fresco-stukken van *Appiani* behoort voorts een *Apollo* met de *Muzen* in de Villa Bonaparte, die weleer aan *Eugenius* als vicekoning van Italië toebehoorde. Zijne meest-beroemde schilderijen in olieverf zijn: *De Olympus*, het toilet van *Juno*, bijgestaan door de drie *Gratiën*, de ontmoeting van *Jacob* en *Rachel*, *Rinaldo* in den tuin van *Armida*, en vooral *Venus* en *Amor*, een klein stuk in de verzameling van graaf *Sommariva*. Het zijn prachtige stukken, maar in hunne soort niet zoo volmaakt als zijne frescos. Zijne werken zijn in 1820 in koper gegraveerd en uitgegeven door *Bisi*.

Appianus, een Romeinsch geschiedschrijver uit Alexandria, leefde in de 2de eeuw na Chr. in de dagen van *Trajanus*, *Hadrianus* en *Antoninus Pius* eerst als zaakwaarnemer, vervolgens als bezorger der keizerlijke geldmiddelen te Rome, en volgens anderen als procurator van Egypte te Alexandria. Zijn hoofdwerk, dat de geschiedenis van Rome bevatte van de vroegste tijden tot aan *Augustus*, is omstreeks het jaar 147 na Chr. in de Grieksche taal opgesteld en was volgens *Photius*, in 24 boeken verdeeld. Het onderscheidde zich van de vroegere analytisch-synchronistische bewerkingen der Romeinsche geschiedenis door de ethnografische methode, volgens welke *Appianus* de lotgevallen van elk land tot aan zijne vereeniging met Rome in geregelde opvolging behandelde. Van dit werk bezitten wij, behalve het voorbericht of de inleiding, alleen de boeken 6 tot 8 (de oorlogen in Spanje, met *Hannibal*, met de Carthagers in Afrika) 11 tot 17 (de oorlogen in Syrië, met *Mithridates*, de burgeroorlogen van *Marius* en *Sulla* tot aan den slag bij Actium) en 23 (de oorlogen in Illyrië) in hun geheel. Van de boeken 1 tot 5 (Rome onder de koningen en zijne oorlogen in Italië, met de Samnieten, met de Galliërs, op Sicilië en de overige eilanden der Middellandsche zee) alsmede van boek 9 (de oorlogen in Macedonië) en van eenige andere bestaan brokstukken, die meerendeels in de excerpten zijn opgenomen, die op last van keizer *Constantinus Porphyrogenitus* werden vervaardigd. De geschiedenis der Parthen in het 11de boek is blijkbaar eene compilatie van lateren tijd. Vooral de boeken 13 tot 17 over de Romeinsche burgeroorlogen zijn hoogst merkwaardig. Tot het zamenstellen van deze had *Appianus* gebruik gemaakt van de beste bronnen, die voor hem toegankelijk waren, — van jaarboeken, van de geschriften van *Asinius Pollio*, *Julius Caesar*, *Terentius Varro*, *Augustus*, *Hiëronymus van Cardia*, *Polybius* enz. Hij geeft groote blijken van waarheidsliefde en deelt de gebeurtenissen mede op eene eenvoudige, onopgesierde wijze. De voornaamste uitgaven zijn van *Stephanus* (Parijs 1551, 1557), van *Schweighäuser* (Leipzig

1785), benevens eene, die in 1840 te Parijs verschenen en met de door *A. Mai* gevondene fragmenten verrijkt is.

Appingadam is een plattelandsstadje in de provincie Groningen. Het is aan het Damsterdiep niet ver van Delfzijl gelegen en de zetel van eene arrondissementsrechtbank en van een kantongereg. Het telt 2200 inwoners en bevat, behalve eene scheepstimmerwerf, eene steenbakkerij en eene bierbrouwerij, 3 olie- en 2 houtzaagmolens, 3 touwslagerijen, 2 looijerijen en 3 vellenplooterijen.

Het vroegst vinden wij van deze plaats melding gemaakt in de kroniek van *Emo* en *Menco*, en wel op de jaren 1231 en 1254. In 1536 versterkte er zich een overste der Geldersche stroopers, *Meinard van Ham* genaamd. *Schenk* sloeg het beleg voor Appingadam, dat zich geruimen tijd vededigde, waarna *Meinard van Ham* en *Berend van Hakvoort* de plaats bij verdrag aan den Stadhouder van Holland moesten overgeven en zelve krijgsgevangens naar Vilvorden in Brabant werden gezonden. Weleer bestond er een "Apostelhuis", waar 12 oude mannen werden verzorgd.

Appische weg (*Appia via*) is de naam van den prachtigsten weg van het oude Italië, zoodat hij door de dichters de koning (in het Latijn de koningin) der wegen werd genoemd. Hij had eene lengte van ruim 60 geographische mijlen en eene breedte van 8 Ned. el. Hij is het eerst aangelegd door den censor *Appius Claudius 'Aecus*, die hem van de Porta Capena te Rome over Aricia, Appii Forum, Terracina, Funda, Minturnae, Sinuessa en Casilinum tot aan Capua voortzette. Door *Caesar* en vervolgens door *Trajanus* werd hij langs Calatia, Caudium, Beneventum, Venusia, Heraclea, Tarente en Uria tot aan Brundisium verlengd. De grondslag van dezen weg bestond uit groven, in elkaar gestampte kiezelsteen, die met gladde, omstreeks 1 Ned. el. breede en naauwkeurig naast elkaar gevoegde zandsteen was belegd. Aan de zijden bevonden zich muren ter hoogte van 7 Ned. palm, en telkens na 1000 schreden vond men een mijlsteen, die tevens tot rustplaats kon dienen. De overblijfselen van dien reusachtigen weg geven thans nog getuigenis van zijne hechttheid. Waar hij op de Pontijnsche moerassen stuitte, vond men weleer een kanaal, waarlangs de reizigers in vaartuigen, door muldieren getrokken, den togt konden voortzetten.

Appius (*Matthias Hayko*), kolonel van een regiment ruitery van den prins van *Hessen-Homburg*, nam in 1745 deel aan den slag bij Fontenoi. Toen de Staatsche troepen voor de magt der Fransche begonnen af te deinken, zocht hij de wijkenden bij herhaling tot staan te brengen, en toen hij dat ten derden male vruchteloos had beproefd, trok hij met hen naar Ath, vanwaar hij aan den Raad van State schreef, dat het geheele vereenigde leger vernield was en dat het ellendig over-

schot van eenige regimenten zich, beroofd van alle tenten en hulpmiddelen, te Ath bevond. Dat was zeer voorbarig en ook met de waarheid in strijd. De zaak werd voor den krijgsgaad gebracht en *Appius* veroordeeld om vergiffenis te vragen, den afgezonden brief te verscheuren en afstand te doen van zijne betrekking. Dit vonnis werd vervolgens bezwaard met eene verbanning uit de Vereenigde gewesten en generaliteitslanden. Inmiddels had *Appius* de bescherming verkregen van de Staten van Stad en Lande en van de regéring van Groningen, zoodat hij ongemoeid binnen deze stad gevestigd bleef.

Appius is ook een Romeinsche voornaam. Zie onder *Claudius*.

Applaudissement is in spreek-, concert- en schouwburgzalen de bijvalsbetuiging, die zich doorgaans in handgeklap openbaart. Deze gewoonte bestond reeds bij de Romeinen en ging er dikwijls, zooals bij ons ook wel gebeurt, van gejubel en geschreeuw vergezeld. Daarom werd er door het bestuur orde op gesteld. Een kunstmatig opgewekt of gekocht applaudissement behoorde ook daár niet tot de ongewone zaken. In de oude Christelijke kerk werd ook de welsprekende prediker met applaudissement beloond.

Het applaudissement vindt men overal in de beschaafde wereld. Zoodanige bijvalsbetuiging is eene behoefte voor het opgetogen publiek en eene aanmoediging voor den spreker of voor den kunstenaar. Zeer ligt wordt het echter overdreven; het volk heeft wel eens lievelingen, die juist geene lievelingen der Muzen zijn, en ook deze oogsten somtijds een applaudissement, dat in eene woede ont-aardt, die bij de Italianen "*furor*" en bij de Franschen "*frénésie*" heet. Hierdoor wordt het fijne kunstgevoel gekwetst, en wie in hunne verkeerdheden worden toegejuicht, loopen gevaar om van kwaad tot erger te vervallen. Nog treuriger is het, wanneer gewaande kunstenaars of kunstenaressen zich voor geld applaudissement verschaffen, 't geen te Parijs (zie onder het woord *Claqueurs*) tot de dagelijksche zaken behoort.

Appoggiato is een Italiaansche term, bij de muziek gebruikelijk om aan te toonen, dat zekere noten gebonden of gedragen moeten gespeeld of gezongen worden. Bij den zang moet de zanger oppassen, dat hij bij dat gedeelte, wat appoggiato moet voorgedragen worden, den adem niet uitstoot, waardoor de samenhang der figuur zou verbroken worden.

Appoggiatura beteekent hetzelfde als *portamento di voce*, dat is, de langzame, slepende, gebondene voordragt van één of meer toonen, terwijl men tegelijkertijd de schakeringen van het toe- of afnemen in kracht, het *crescendo* of *decrecendo*, moet doen uitkomen.

Appoint. Men noemt aldus bij voorkeur zulk een wissel, die door een handelaar getrokken wordt op een ander om een bedrag te innen, dat het saldo van de tusschen hen gehouden *rekening-courant* uitmaakt, om

alzoo volledig met elkander af te rekenen. Vandaar dat het bedrag dikwijls niet juist gelijk is aan eene ronde som, maar ook onderdeelen van den standpenning bevat. *Appoints* heeten ook meerdere wissels, wier bedragen op verschillende tijden vervallen, die dienen om eene nog al groote schuld te doen betalen; bij voorbeeld om eene vordering van f 3000,00 te innen, trekt men 4 *appoints*, ieder van f 750,00. Op deze wijze vindt men gemakkelijker koopers voor die wissels.

Appoint of *apunto*-trekken is een wissel op iemand afgeven juist ten bedrage van de som, die door den betrokkene verschuldigd is.

Appoint is ook het bedrag aan pasgeld, dat dient om eene som, die betaald moet worden, juist af te passen.

Tegenwoordig noemt men iederen wissel, onverschillig hoe de daarin uitgedrukte som luidt, een *appoint*.

Apponyi is de naam van een adellijk geslacht in Hongarije, van 't welk reeds melding wordt gemaakt in 1315, toen het den familienaam *Pecz* droeg. Het werd in 1718 tot den vrijheerlijken en in 1738 tot den gravenstand verheven. Tot de merkwaardige leden van dit geslacht behooren:

Anton Georg, graaf Apponyi, geboren den 4den December 1751. Hij bekleedde in Hongarije onderscheidene aanzienlijke staatsambten. Hij heeft zich een duurzaam gedenkteken gesticht in de "Apponyische bibliotheek," die omstreeks 50000 boekdeelen telt. Zij werd in 1827 van Weenen naar Presburg overgebracht, waar zij voor alle belangstellenden geopend is. *Apponyi* overleed den 17den Maart 1817.

Georg, graaf Apponyi, een kleinzoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 29sten December 1808. Eerst werd hij geplaatst aan de Hongaarsche hofkanselarij en ontving spoedig daarna eene benoeming tot Hof-secretaris. Hij schaarde zich aan de zijde der aristocratisch-conservatieve partij, en stond weldra aan haar hoofd. Zijn groot redenaarstalent blonk vooral op de Landdagen van 1843 en 1844. In 1847 werd hij tot kanselier benoemd, en hij hervormde in die betrekking het administratieve stelsel ten gunste der conservatieven. Hierdoor verloor hij de volks-gunst. Wel streed hij nog op den Landdag van 1847 met den meesten ijver voor zijne gevoelens, maar toen het woelige jaar 1848 was aangebroken, zeide hij het staatstoonel vaarwel. In het jaar 1859 ontving hij eene benoeming tot lid van den uitgebreiden Rijksraad te Weenen en trad op als een ijverig verdediger der zelfstandigheid van Hongarije. Hierdoor herwon hij de gunst zijner landgenooten. In 1860 werd hij judex curiae of lid van het hooggeregts-hof te Pesth. Als gevolmagtigde koninklijke commissaris opende hij in 1861 den Landdag te Ofen. Toen deze ontbonden werd, behield hij zijne regterlijke betrekking. Hij werd beschouwd als de meest geschikte onderhandelaar tusschen Oostenrijk en Hongarije, doch zijne bemoeijingen droe-

gen weinig vruchten, zoodat hij in 1862 zijn regterambt nederlegde. Hij is het hoofd der oudere grafelijke lijn. De jongere wordt vertegenwoordigd door *Ludwig, graaf Apponyi*, die den 2den December 1801 geboren werd.

Appositie noemt men in de spraakkunst een zelfstandig naamwoord of een als zelfstandig gebruikt bijvoegelijk naamwoord, hetwelk aan een dergelijk woord of ook wel aan een voornaamwoord wordt toegevoegd, om dit nader te bepalen of duidelijk te maken. In de volzinnen: "Hebt gij *Klaas* den kruijer gezien? *Alexander de Groot* was een zoon van *Philippus*." Op hem den magtige moogt gij vertrouwen," zijn de woorden *kruijer*, *de Groot* en *den magtige* even zoo vele apposities. Deze laatste komen in geslacht, getal en naamval overeen met de woorden, waaraan zij zijn toegevoegd.

Appretuur. Die naam geeft men aan eene reeks van bewerkingen, welke dienen, om aan een of ander fabricaat de uitwendige schoonheid te geven, die het als handelswaar aanbeveelt. Vooral gebruikt men dat woord van de verfraaijng van geweven stoffen, en de werkzaamheden, hiertoe vereischt, geschieden met zeer verschillende machines. Het doel dezer appretuur is, de geweven stoffen te reinigen van alle onzuiverheden, die zij bij de vervaardiging hebben opgenomen; voorts dient zij ook wel om de draden zamen te persen of aan elkaar te drukken, om alle oneffenheden weg te nemen, om gladheid en glans aan het weefsel te bezorgen, om het met golvende lijnen te voorzien (*moireren*) en om er door persing met metalen platen bepaalde figuren op te brengen (*gaufren*).

Tot de werktuigen, welke hierbij gebruikt worden, behooren de *nop-machines*, om van de oppervlakte van laken alle oneffenheden te verwijderen, — de *wasch-machines*, om uit het weefsel alle vuiligheden weg te spoelen; zij bestaan gewoonlijk uit een paar gesleufde cylindrs, boven eene waschkuip geplaatst en zóó gesteld, dat het laken er tusschen doorgaat, — de *pers-machines*, desgelijks uit twee rollen bestaande en geschikt, om het overtollige water uit de geweven stof te drukken, — de *droog-machines*, om het doek volkomen droog te maken, — de *volters-machine*, om door middel van drukking, vochtigheid en warmte de haartjes van een ondig weefsel zamen te pakken, — de *kaarden-machine* om de haartjes, op het doek omhoog te zetten, zoodat zij vervolgens gelijkmatig weggeschoren kunnen worden, — de *scheer-machines*, om de haartjes van het laken op dezelfde lengte af te scheren, — de *borstel-machines* om alle haartjes met kracht naar dezelfde zijde te strijken, 't geen door waterdamp bevorderd wordt, — en de *zeng-machines*, om de haartjes der oppervlakte, die te kort zijn, om voor de scheer-machine te wijken, nagenoeg geheel en al weg te branden. De *mangel* dient om linnen glad te maken, en ditzelfde oogmerk bereikt men met den *kaland*, welke uit een paar metalen

cylinders bestaat, die door persing en ook wel door persing en wrijving tegelijk op het linnen werken.

Voorts heeft men nog *stamp-molens*, die zóó zijn ingerigt, dat zij een aantal stampers doen werken op eene langzaam omdraaijende rol, om welke het linnen gewonden is, — *glans-machines*, die door middel van een gladden steen eene glansrijke oppervlakte aan het linnen bezorgen, — *persen*, waaronder allerlei geweven stoffen worden zamengedrukt, — *stijfseel-machines*, die de weefsels vóór het persen of mangelen behoorlijk van stijfseel voorzien, — *decatiseer-machines*, die door persing aan het verwarmde en met waterdamp bevochtigde laken een duurzamen glans geven, — *satineer-machines*, die aan het papier een schoonen glans, als dien van satijn, mededeelen, — en *gaufreer-machines*, die door middel van gegraveerde platen willekeurige afbeeldingen op zijde brengen. Alle stoffen, die met zoodanige machines zijn bewerkt, dragen den naam van *geappreteerde* stoffen.

Approbatio is afkomstig van een Latijnsch woord, dat *goedkeuring* beteekent. In de R. Katholieke kerk vereischt de uitgave van een boek van godsdienstigen inhoud de *approbatio* van het geestelijk gezag. Bij de Protestanten geeft men den naam van *approbatio* aan de goedkeuring van een leeraarsberoep door het bevoegde kerkbestuur of door de regéring.

Approches, zie *Loopgraven*.

Appropriatie-clausule of *benaderingsbesluit* was eene leus van de partij van voortgang in Engeland. Tijdens het Whigministerie van graaf *Grey* deed de kanselier der schatkist, lord *Althorp*, later graaf *Spencer*, in Junij 1833 aan het Parlement het voorstel, om de kerkelijke belasting in Ierland — eene grief der R. Katholieken aldaar — af te schaffen en er aan de Anglicaansche kerk de noodige middelen te bezorgen door het aantal bisdommen en de bezoldiging der bisschoppen te beperken, de bisschoppelijke landerijen in erfpacht te geven en van de inkomsten der goederen van de lagere geestelijkheid eene belasting te heffen van 7 procent. Bij dit wetsontwerp was eene clausule gevoegd, dat het overschot der alzoo verkregen gelden ten voordeele zou komen van de rijksschatkist. Men zocht dit te verdedigen door de bewering, dat die voordeelen, door het overleg van den Staat ontstaan, ook regtmatic aan dezen toekwamen. De Tories daarentegen hielden vol, dat alles, wat van kerkelijke goederen afkomstig was, ook ten behoeve der heerschende kerk moest worden gebruikt, vooral in Ierland, waar vele geestelijken eene geringe bezoldiging genoten, — dat de Staat iets wilde benaderen (*appropriëren*), wat hem niet toekwam, — en eindelijk dat zulk een stelsel op kerkroof zou uitloopen.

Toen de ministers de clausule vrijwillig lieten varen, uit vrees, dat anders de Iersche réformbill, waartoe zij behoorde, niet

zou worden aangenomen, werd zij in 1834 wederom opgevat en ter tafel gebragt door het parlamentslid *Ward*. Deze drong aan op vermindering van het aantal Protestantsche geestelijken in verhouding tot de bevolking en hij verlangde tevens, dat de hierdoor verkregene besparing aangewend zou worden tot uitbreiding van het volksonderwijs. Wél werd dit voorstel in het Lagerhuis verworpen, maar tevens eene commissie benoemd, om den toestand van de Kerk en van het onderwijs te onderzoeken, waardoor het beginsel van *Ward*, dat de Staat over de Kerk beschikken kon, bevestigd werd. De ministers, die van een ander gevoelen waren, namelijk *Stanley*, sir *James Graham*, de hertog van *Richmond* en graaf *Essex*, legden hunne portefeuilles neder. De commissie sloeg nu de handen aan het werk, en de zaak zelf bleef wachten op haar rapport. In November 1834 trad het ministerie *Melbourne* af en werd door een Tory-ministerie onder *Peel* en *Wellington* vervangen. Na de opening van het Parlement, in Februarij des volgende jaars, wist de leider der oppositie in het Lagerhuis, *Joh. Russell*, voormalig lid van het Whig-ministerie, het zoo ver te brengen, dat genoemd Huis de clausele aannam met 285 tegen 268 stemmen, zoodat het overschot der inkomsten van bisschoppelijke goederen in Ierland ten behoeve van het volksonderwijs zou worden gebruikt. Nu viel het Tory-ministerie, en lord *Melbourne* kwam ten tweeden male aan het hoofd der zaken. Tot in den herfst van 1841 hield hij de teugels van het bestuur in handen. Nu kwam telkens bij elk voorstel der Whigs tot afschaffing der tienden in Ierland de clausele voor, dat omstreeks $\frac{1}{4}$ de der inkomsten van de Protestantsche geestelijkheid in Ierland ten voordeele zou komen van het algemeen opvoedingsfonds der R. Katholieken. Die clausele werd telkens in het Lagerhuis aangenomen, maar ook evenzoo vaak werden in het Hoogerhuis, waar de Tories de groote meerderheid vormden, dergelijke voorstellen met die clausele verworpen. De hervorming van den kerkelijken toestand in Ierland, gelijk die in 1869 onder het ministerie *Gladstone* is tot stand gekomen, heeft aan dien strijd een einde gemaakt (zie *Anglicaansche Kerk*).

Approximatie of *benadering* is een woord, dat in de wiskunde veel gebruikt wordt. Het beteekent de opgave van eene waarde, die niet volkomen juist is, maar min of meer tot het juiste bedrag nadert. De cijfers der logarithmische en trigonometrische tafels zijn in den regel niet volkomen nauwkeurig en men zou ze tot grootere nauwkeurigheid kunnen brengen door ze in meer decimalen voort te zetten. Op die cijfers rusten evenwel de berekeningen van den loop der hemellichamen. Daarom hebben nagenoeg alle cijfers der sterrekunde eene approximatieve waarde. De theorie der wederzijdsche storingen van planeten bestaat enkel uit broksgewijs zamengevoegde benaderings-

getallen. Ook in de zuivere wiskunde vindt men gedeelten, waarin wij ons met approximatieve waarden moeten vergenoegen. Een groot aantal differentiaal-formules kan men alleen door middel van reeksen of bij benadering integreren. Ook de waarden van irrationele grootheden kan alleen approximatief opgegeven worden. Zelfs deze oplossing van vergelijkingen is nog altijd zóó gebrekkig, dat wij reeds bij die van den vijfden graad ons met eene benaderende getals-waarde moeten behelpen.

Appui of *steunpunt* beteekent in de krijgswetenschap een punt, dat de eigenschap bezit, om aan zwakke gedeelten van het leger vastheid of veiligheid te verleenen bij een vijandelijken aanval. Daar gewoonlijk de flanken en vleugels het zwakst zijn, beijvert men zich gewoonlijk, om aan deze het noodig appui te geven. Dit geschiedt doorgaans door ze zoodanig te plaatsen, dat de vijand door den aard van het terrein, door vestingen, bergen, meren, wouden enz., belemmerd wordt in zijn aanval of althans zich gedrongen ziet, om hierbij een groot aantal manschappen te gebruiken, waardoor hij zich elders verzwakt. Waar het terrein geen natuurlijk steunpunt aanbiedt, doet men het veelal op kunstmatige wijze, door inundatiën, grachten, kuilen, schansen, verhakkingen enz. verrijzen.

Het is van belang, een appui zoo te kiezen, dat het den vijand verhindert, met vrucht van zijne vuurwapenen gebruik te maken, — dat de vijand er niet dan met groot tijdverlies omheen kan trekken — en dat hij het niet kan aangrijpen zonder gevaar van in den rug te worden aangetast. Een goed appui is dus vooral bij een verdedigenden oorlog van groot gewigt, hoewel het in onzen tijd, na het invoeren van verdragende vuurwapen, veel moeilijker is geworden, een goed steunpunt te kiezen. Het gebruik van getrokken geschut maakt het tevens minder noodzakelijk dan voorheen; een vleugel kan zich ook zonder appui daarmede doorgaans goed verdedigen.

Men heeft tactische en stratégische appuis. De tactische dienen bij een veldslag, de stratégische ter verdediging van een land. Deze laatste hebben dien ten gevolge veel grooteren omvang en zij dienen niet altijd tot steunpunten voor de zwakke deelen van het leger.

Appulejus (Aulus Lucius) of *Apulejus*, een Romeinsch schrijver, tusschen de jaren 126 en 182 na Chr., te Madaura in Afrika geboren, was de zoon van aanzienlijke en rijke ouders. Nadat hij zich reeds te Carthago op de beoefening der wetenschappen had toegelegd, verdiepte hij zich te Athene in de studie der Grieksche letterkunde en begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij zich met de Latijnsche taal moest bekend maken om er vervolgens de betrekking van zaakwaarnemer op zich te nemen. Na het overlijden van zijn vader kwam hij in het bezit

van een groot vermogen, 't geen hem in staat stelde om verre reizen te ondernemen en zich in onderscheidene mysteriën te doen inwijken. Te Oea (Tripolis) werd hij ziek, en eene rijke weduwe, *Pudentilla* genaamd, verpleegde hem in haar huis. Toen hij hersteld was, nam hij haar tot vrouw, maar hij werd om die reden door hare bloedverwanten aangeklaagd van tooverij — van het aanwenden van toovermiddelen. Hij verdedigde zich openlijk tegen deze aanklacht in eene redevoering, welke bewaard is gebleven, — en werd vrijgesproken. Vervolgens vestigde hij zich te Carthago, waar hij als redenaar zóó grooten roem verwierf, dat men er zelfs opschriften en standbeelden vondt ter zijner eere. In weerwil van zijne wetenschappelijke vorming en van zijn schrander oordeel stond hij zeer sterk onder den invloed der tooverkunst en der verborgene dingen, en eerst op lateren leeftijd zag hij er de dwaasheid van in. Zijn voornaamste geschrift is een roman "De gouden ezel" genaamd (Metamorphoseon sive de asino aureo libri XI). Het onderwerp ontleende hij aan *Lucianus*. Hij schetst daarin op eene geestige en luimige wijze de gewoonten en gebreken zijner eeuw. Zijn stijl is evenwel niet vrij te pleiten van eene zekere gezwellenheid en van een jagt maken op verouderde uitdrukkingen. Het schoonste gedeelte van zijn boek bevat de geschiedenis van *Amor en Psyché*, — volgens *Herder* de bevalligste roman, die ooit vervaardigd werd. Daarenboven schreef *Appulejus* onderscheidene werken van wijsgeerigen en oratorischen aard, zooals de reeds vermelde redevoering, getiteld: "Apologia sive oratio de magia," die vele belangrijke bijzonderheden bevat over de toenmalige mysteriën; — voorts "De Deo Socratis," eene wijsgeerige verhandeling over den daemon van *Socrates* en over de verschillende soorten van daemonen, — alsmede een werk: "De dogmate Platonis libri III," hetwelk eene soort van inleiding is tot de Platonische wijsbegeerte. Daarenboven vindt men in de Latijnsche anthologie (zie onder dat woord) eenige epigrammen van *Appulejus*. Eene der beste uitgaven van dezen schrijver is die van *Oudendorp* en *Ruhnkenius*, welke door *H. Bosscha* werd voltooid (Leiden 1786 tot 1823, 3 deelen).

Apraxin (Fedor, graaf van), een man van grooten invloed aan het Hof van czaar *Peter de Grootte*, werd geboren in 1671 uit een adellijk Tartaarsch geslacht. Genoemde Keizer verhief hem tot groot-admiraal der Russische vloot, en eigenlijk was *Apraxin* de schepper der Russische marine. In den oorlog met Zweden overwon hij den Zweedschen generaal *Lübekker* in Ingermanland, veroverde *Wiborg* (1710) in Carelië en voerde het bevel op de Zwarte Zee gedurende den oorlog van *Karel XII* met de Turken. Bij den aanval op Finland bestuurdde hij met goed gevolg deze onderneming van de zeezijde en noodzaakte hierdoor den vijand tot den vrede van *Nystadt*, die aan Rusland het duurzaam bezit der Oostzee-provinciën waar-

II.

borgde. Nadat hij den Czaar op diens eersten krijgstogt tegen de stammen aan de Kaspische zee en tegen de Perzen vergezeld had, overleed hij op den 28sten November 1728. Het strekt hem intusschen niet tot eer, dat hij tot tweemaal toe betrokken is in regtsgedingen wegens verduistering van gelden, en dat hij ook telkens schuldig bevonden werd, zoodat hij de genade van den Czaar tegen een aanzienlijk losgeld koopen moest. Hij was met de hervormingsplannen van *Peter de Grootte* weinig ingenomen, maar stond hem toch als raadsman getrouw ter zijde.

De kleinzoon van *Fedor*, *Stefanus Fedorowitsj*, graaf van *Apraxin* genaamd, streed onder *Münich* tegen de Turken, klom weldra tot generaal en was aan het Russische hof een van de ijverigste tegenstanders van de Pruisische partij en van den graaf *l'Estocq*. Bij het begin van den zevenjarigen oorlog had hij als veldmaarschalk het opperbevel over het Russische leger, waarmede keizerin *Elisabeth* deel nam aan den strijd tegen *Fredrik de Grootte*. Tegen het einde van Mei des jaars 1757 deed hij een inval in Pruisen, veroverde *Memel*, snelde met zijne vernielende benden voorwaarts tot aan *Wohlau* en behaalde de overwinning bij *Groszjägerndorf* (30 Augustus 1757). Hoewel deze zegepaai hem den weg opende naar *Berlijn*, trok hij naar *Koerland* terug. Daar keizerin *Elisabeth* in die dagen gevaarlijk ziek was en hij zich overtuigd hield van de sympathie van haren opvolger voor *Fredrik de Grootte*, achtte hij het beter, den vijand met verschooning te behandelen. Intusschen oordeelen velen het nog waarschijnlijker, dat die terugtocht het gevolg was van een met *Bestusjew* beraamd plan, om na *Elisabeths* dood den grootvorst *Paul* op haren zetel te plaatsen. *Elisabeth* herstelde, en *Bestusjew* werd veroordeeld en verbannen, terwijl *Apraxin* wegens zijn ontijdigen terugtocht voor den krijgsraad werd gedaagd. Hij overleed echter den 31sten Augustus 1758 in de gevangenis alvorens het vonnis was uitgesproken.

Apries, een Egyptisch koning, was de zoon en opvolger van *Psammis*. Hij aanvaardde de regering omstreeks het jaar 595 vóór Chr. Langen tijd voerde hij oorlog met *Phoenicië* en *Cyrene*, maar leed de nederlaag bij een algemeenen opstand, die in het jaar 570 vóór Chr. was uitgebarsten. Het voorwendel van dat oproer was, dat de koning in een gevecht met de *Cyreners* opzettelijk zijne onderdanen aan het gevaar des doods zou hebben prijs gegeven. De aanvoerder van den opstand, *Amasis* genaamd, vergreep zich niet tegen het leven van den ontwapenden vorst, maar het verbitterde volk rustte niet voordat *Apries* te *Sais* was verworgd.

April, volgens *Ovidius* afstammende van het Latijnsche woord *aperire* of *openen*, omdat het voorjaar alles doet ontluiken, is volgens den Oud-Romeinschen kalender de tweede en volgens den Juliaanschen de vierde maand van het jaar. Zij heeft bij ons den bijnaam van *grasmaand* en elders dien van *Paasch-*

8

maand (Ostermonat), omdat er veelal het Paascheest in gevierd wordt. In April staat de zon in het teeken van den Ram; de Hyaden, Pleiaden en Orion verheffen zich in April tegelijk met haar boven den horizon. De dag heeft bij ons op den eersten April eene lengte van $14\frac{1}{2}$ en den laatsten eene lengte van $16\frac{1}{2}$ uren. De temperatuur is in Midden-Europa in April gemiddeld 4 graden hooger dan in Maart, en de veranderingen van den barometer zijn er in April iets minder groot dan in de voorafgaande maand, terwijl de hygrometer minder vochtigheid aanwijst en de uitdamping van den bodem vermeerderd is. De Aprilmaand is berucht wegens haar afwisselend weder, wegens hare regen- en hagelbuijen, en zij brengt ons doorgaans het eerste onweder. Toch overtreft het gemiddeld getal harer zonnige dagen gemiddeld dat der regenachtige.

April is eene hoogst belangrijke maand voor den landbouw. De meeste zomervruchten worden daarin toevertrouwd aan den bodem. Ook de tuinman weet daarin zijn tijd nuttig door te brengen met snoeijen, zaaijen, verplanten, het zuiveren der vruchtboomen enz.

De eerste April is voor ons de gedenkdag van een hoogst merkwaardig feit. In het jaar 1572 werd op dien datum de Briel ingenomen door de Watergeuzen, waardoor de opstand tegen Spanje niet weinig werd aangeemoedigd. Het versje:

Op den eersten April
Verloor Alva zijn bril (Briel).

is algemeen bekend.

In het voorbijgaan maken wij gewag van de zonderlinge volksgewoonte, om op den eersten April elkander door allerlei dwaze fopperijen om den tuin te leiden. De *Aprils-gek* wordt gewoonlijk om deze of gene onmogelijke boodschap uitgezonden en om zijne vergeefsche moeite bespot. Volgens sommigen is dat gebruik afkomstig uit den tijd, toen men de lijdensgeschiedenis van Jezus ten tooneele begon te voeren, waarbij men voorstelde, hoe de Heiland met smaad en spot van *Pilatus* naar *Herodes* en van *Herodes* weder naar *Pilatus* gezonden werd. Anderen zijn van oordeel, dat het een overblijfsel is van het lentefeest der Heidensche Germanen, — een feest, dat in het begin van April werd gevierd en tot allerlei belagchelijke misleidingen aanleiding gaf.

A prima vista of op het eerste gezigt is eene uitdrukking, die bij de muziekliedhebbers de beteekenis heeft, dat men van het blad kan zingen of spelen.

A priori en *a posteriori* zijn Latijnsche woorden, die door de wijsbegeerte worden gebruikt en betrekking hebben op den oorsprong en de kennis der menschelijke voorstellingen. Zijn deze buiten de ervaring om uit des menschen geest opgerezen, dan noemt men ze *a priori* (van voren), — zijn zij echter door ondervinding verkregen, dan dragen zij den naam van *a posteriori* (van ach-

teren). Het gebruik van deze woorden is gegrond op de meening, dat eerstgenoemde ouder zijn dan laatstgenoemde. Ook geeft men aan de voorstellingen *a priori* den naam van zuivere of transcendentale voorstellingen, en aan de voorstellingen *a posteriori* dien van empirische of aan de ervaring ontleende. De vraag, of er inderdaad zuivere voorstellingen bestaan, tot wier vorming de ondervinding niet heeft medegewerkt, is nog geenszins op eene bevredigende wijze beantwoord.

Apronius (Lucius), een Romeinsch ridder, leefde in den aanvang onzer jaartelling en diende onder *Drusus* in de Germaansche gewesten. Later werd hij proconsul in Afrika, en in het jaar 28 na Chr. zwaaide hij den veldheers staf in de Nederlanden. Omstreeks dien tijd kwamen de Friezen, door de hebbzucht der Romeinen getergd, in opstand. *Apronius*, die op het kasteel Flevum zijn verblijf hield, spoedde zich met zijne benden naar Friesland, om de oproerlingen te beteugelen, maar leed bij het woud Baduhenna eene geweldige nederlaag — zóó zelfs, dat hij de gesneuvelden ter prooi moest laten aan den vijand. Het is onzeker, waar men dat kasteel en dat woud moet zoeken. Het eerste verhoef zich waarschijnlijk aan het meer Flevvo, het hart van de tegenwoordige Zuiderzee, en men heeft wel gemeend, dat Baduhenna eene Latijnsche verbastering zou wezen van Wád-herne of hoek van het wad. Met deze laatste verklaring zijn wij evenwel, wat de plaatsbepaling betreft, weinig gebaat.

Apsiden is een woord van Griekschen oorsprong, waarmede men in de sterrekunde die punten van de elliptische loopbanen der planeten aanwijst, waarop deze hemellichamen het digtst bij de zon staan en er het verst van verwijderd zijn. Die punten, aan de uiteinden van de groote as der loopbanen te vinden, dragen ook de namen van *perihelium* en *aphelium*. De groote as heet daarom ook de *lijn der apsiden*. Deze gaat door de zon, die zich in het brandpunt der ellips bevindt en verdeelt laatstgenoemde in twee overeenkomstige helften. De apsiden-lijn der planeten, kometen en satellieten ondergaat door de aantrekking der overige hemellichamen gedurig eene verandering van rigting in de ruimte.

Apsis, een Grieksch woord, beteekent in de kerkelijke bouwkunst de half-cirkelvormige nis, die in de Christelijke kerken der oudste middeleeuwen tot plaats voor het altaar was bestemd. Wegens de gedaante van het gewelf gaf men daaraan ook den naam van *concha* of schelp.

Apsjeron is eene landtong of een schier-eiland aan de westkust van de Kaspische zee en behoort tot het Russisch-Georgisch gewest Sjirwan. Het eindigt naar het zuidoosten in kaap Sjachow en is zeer merkwaardig wegens zijne vulkanische gesteldheid. Men vindt er bij de stad Bakoe (zie onder dien naam) brandende naphtha-bronnen en slijkvulkanen.

Aptera of *oleugelloozen*. *Linnaeus* gaf dezen naam aan alle gelede dieren. die geene vleu-

gels hebben en vereenigde alzo schaaldieren, spinnen, duizendpooten, vloojen enz. in dezelfde orde. Thans wordt het woord "vleugelloos" alleen ter onderscheiding van soorten gebruikt.

Apteryx Shaw is de naam van een geslacht van vogels. Zie onder *Kiwi*.

Aptychus (Trigonolites) is volgens het vrij algemeen gevoelen der palaeontologen de dekschelp der ammonieten, volgens anderen de inwendige schaal van koppootige weekdieren, en volgens *Scheuchzer* en *d'Orbigny* de schaal van een rankpootig weekdier, dat op den eendemossel gelijk. Meestal vinden wij den aptychus in de gedaante eener tweekleppige schelp, die men niet kan zamenvoegen. Aan de holle zijde ontwaart men de aanwaslijnen, en op de gladde bolle zijde zijn die schalen voorzien van evenwijdige ribben. Men ontdekte ze het eerst te gelijk met de goniatiëten in de overgangsvorming van Herborn, — voorts in den Jura-kalk en in de oudste krijtlagen. Naar die schalen is eene dikke kalkbedding der Alpen *aptychen-schiefer* genoemd.

Apulië (*Apulia*, in het Italiaansch *Puglia*) is een gewest van het koninkrijk Napels en strekt zich uit van de rivier Fortore (Frento) tot aan Capo di Leuca. Voorheen was het eene van de vier groote provinciën des rijks; thans echter is het gesplitst in drie kleinere, namelijk in Capitanata, Terra di Bari en Terra d'Otranto, die zamen 384 □ geogr. mijlen en 1½ miljoen inwoners tellen. Het gewest heeft grootendeels een vlakken bodem. Ten westen verheft zich de Molise, langs de zuidelijke grens loopt de hoofdketen der Apennijnen, en van hier snijdt eene lage bergenreeks — de Apulische Apennijnen — het geheele land doormidden en eindigt in het oosten in Capo di Leuca (Promontorium Salentinum of Japygium). Aan de noordelijke grenzen verrijst eene alleenstaande groep bergen, namelijk de boschrijke Gargano (Mons Garganus), die den Monte Calvo (1600 Ned. el) draagt, welke van ketelvormige meren en uitgedoofde kraters is voorzien. Aan het noordwestelijk gedeelte geeft men den naam van Apulische vlakte (Tavoglière di Puglia). Deze ligt tusschen de Adriatische zee en de stad Lucera, beslaat bijna de geheele provincie Capitanata en lijkt veel op eene steppe, waar niet veel anders gevonden wordt dan eenig gras voor paarden en schapen. Het overig gedeelte aan de beide zijden van het gebergte is een smal kustland met veel bar zand, zooals bij Barletta in Bari en aan de Golf van Tarente. Behalve de rivieren Fortore (Frento), Ofanto (Aufidus), Bradano (Bradanus), welke niet bevaarbaar zijn, bezit deze streek een groot aantal meren, zooals die van Lezina en Varano in Capitanata en de twee zoute meren bij Tarente, van welke één des zomers uitdroogt en zuiver wit zout achterlaat, alsmede de groote zoutlagunen in Bari.

De voornaamste voortbrengselen van Apulië zijn: salpeter, zout, koren, wijn, olijfolie, katoen, tabak, watermeloenen, zuidelijke

vruchten, uitmuntend ooft, wol, paarden, rundvee, honig, visch en hout. De vruchtbaarste provincie is Otranto, de armoedigste Capitanata. Tot de ongunstige verschijnselen behooren er aardbevingen, gebrek aan water, des zomers de sirocco, en groote dorheid, vooral langs de kust. Het klimaat is er echter zeer aangenaam en tevens gezond. De inwoners der bergstreek zijn er veel ijveriger en ordelijker dan in andere Napelsche gewesten. De voornaamste bezigheid der ingezetenen is landbouw, veeteelt en vischvangst; ook zijn er katoenspinnerijen en kantfabrieken. De drukste markten vindt men er te Foggia, Manfredonia, Bari, Barletta, Monopoli, Lecce en Tarente. Tot Apulië behoort de groep der Tremiti-eilanden (Insulae Diomedae), welke bestaat uit S. Domenico, S. Nicola, Caprara en Pianosa, alle vier in de Adriatische zee tegenover kaap Gargano gelegen.

De oudste bekende inwoners van Apulië droegen den naam van Ausoniërs. Hunne plaats werd weldra ingenomen door Illyrische volkplanters, die onder aanvoering van *Japyx*, *Dauus* en *Peucetius* op verschillende tijden derwaarts trokken. Naar hen werd het land *Japygia* genoemd en verdeeld in *Dauia*, van de Frento (Fortore) tot aan de Aufidus (Ofanto), *Peucetia*, van de Aufidus tot aan Tarente en Brundisium, en het schiereiland *Messapia*. De beide laatste gedeelten vormden het eigenlijke Japygia. Bij die Illyriërs voegden zich later kolonisten uit Creta en Griekenland; onder deze laatste bevond zich *Diomedes* (zie onder dien naam) van Argos, die er volgens de sage eene belangrijke rol heeft vervuld. Eerst in het jaar 326 vóór Chr. gedurende den oorlog met de Samnieten leerden de Romeinen de volkeren van Apulië kennen en sloten aanvankelijk met hen een verbond van vrede en vriendschap. Maar toen de Apuliërs, op aansporing van Tarente, zich bij de Samnieten voegden, werden zij tegelijk met deze door de Romeinen aangevallen. In het jaar 297 leden zij bij Maleventum eene geweldige nederlaag, zoodat zij zich aan de Romeinen moesten onderwerpen, die hen met hardheid behandelden en zelfs volkplantingen zonden naar hunne ontruimde steden. Zoolw dit onheil als de tweede Punische oorlog, waarin Apulië de zijde koos van *Hannibal*, was oorzaak van de verwildering dier bloeiende landstreek en van het verval der steden. Slechts enkele van deze, bijvoorbeeld *Brundisium*, schitterden later met hare voormalige grootheid. De Romeinen gaven nu den naam van Apulië aan het land, dat zich tot aan Tarente en Brundisium, of wellicht niet verder dan tot aan de Aufidus uitstrekte. Het oostelijk gewest (Terra d'Otranto) noemden zij Calabrië. Ten tijde der Romeinsche keizers bevatte Apulië enkel het oude Dauia en Peucetia. Na den ondergang van het West-Romeinsche rijk moest Apulië deelen in het lot van Italië. Na den val van het Oost-Gothische rijk kwam het onder de heerschappij der Oost-Romeinsche

keizers. Na den inval der Longobarden in Italië behoorde het noordelijk gedeelte van Apulië tot het Longobardische hertogdom Benevento, terwijl het zuidelijk gedeelte voor het Oost-Romeinsche rijk bewaard bleef. De grenzen van het gebied der Longobarden en der Grieken werden gedurig gewijzigd.

Een nieuw tijdperk in de geschiedenis van Apulië neemt een aanvang met den inval der Noormannen in Beneden-Italië. Een rijke inwoner van Apulië, *Melo* genaamd, die reeds in 981 een opstand tegen de Grieksche heerschappij had veroorzaakt, overreedde eenige aanzienlijke Noormannen, die ter bedevaart togen naar de kapel van den aartsengel *Michaël* bij den berg Gargano, om hem bijstand te verleenen tegen de Grieken. De Noormannen, zecroovers van bedrijf, stapten er in 1017 met hunne krijgsknechten aan land en ondersteunden aanvankelijk de opstandelingen; maar toen *Melo* bij Cannae het onderspit gedolven had (1019), bleven zij met eene andere bende, die door *Gottfried Drengot* derwaarts was gebracht en zich met de hunne verenigd had, zelfstandig den oorlog voortzetten. *Melo* had de vlugt genomen naar Duitschland en was er benoemd tot hertog van Apulië. Op aandrigen van dezen en van paus *Benedictus VIII*, besloot keizer *Hendrik II*, om de zaken van Apulië in orde te brengen, en hij toog in den herfst van 1021 naar Italië. De Noormannen traden bij hem in dienst en hielpen hem, om de zegepraal op de Grieken en op *Pandulf* van Capua, die zich met hen verbonden had, te verwerven. De neven van *Melo* verkregen na den dood van dezen eene uitgebreide landstreek in leen, en 15 ridders uit de Noormannen moesten hem bescherming verleenen. Het aantal der Noordsche gelukzoekers vermeerderde van jaar tot jaar, en door hen ontstond eene aanmerkelijke verandering in den staatkundigen toestand van Apulië. Weldra namelijk verschenen zij er als veroveraars en matigden zich de heerschappij aan over het land. Door de komst der zonen van den Noordschen baron *Tancred van Hauteville*, onder welke vooral *Willem met den ijzeren arm*, *Richard*, *Robert Guiscard* en *Roger* verdienen genoemd te worden, erlangen zij dappere aanvoerders, en onder keizer *Hendrik III* werden zij bevestigd in het bezit van al de landen, die zij aan de Grieken hadden ontruikt, — alzoo in het bezit van het grootste gedeelte van Apulië. *Willem met den ijzeren arm* werd zelfs in 1043 tot graaf van Apulië verheven onder de opperheerschappij van den Romeinschen keizer. Later gebruikten de Pausen de Noormannen als een schild tegen de Keizers van Duitschland. *Nicolaus II* beleende in 1059 *Robert Guiscard*, die toenmaals Apulië overwonnen had, als pauselijk vasal met de hertogdommen Apulië en Calabrië, alsmede met geheel Sicilië — welk eiland hij echter vooraf aan de Saracënen ontrukken moest. *Richard*, een broeder van *Robert*, verkreeg het vorstendom Capua. De Noormannen breidden onder aan-

voering van *Robert Guiscard*, die met veel beleid en moed de Grieken en Saracënen beoorloogde, hunne veroveringen zoo sterk uit, dat het hertogdom weldra geheel Beneden-Italië omvatte. Zijn jongere broeder *Roger* werd graaf van Calabrië. Tot bevestiging zijner heerschappij in den nieuwen Staat vernietigde *Robert* de voorregten en de onafhankelijkheid van den Apulischen adel, betengelde vele zamenzweringen, door de ontevredenheid der aanzienlijken ontstaan, en handhaafde zich in het bezit van den troon tegen de zonen van zijn broeder *Humfred*, die hun regt als erfgenamen op Apulië wilden laten gelden en hem als een overveldigder poogden te verjagen. Terwijl *Roger* zich op Sicilië vestigde, vermeerderde *Robert* zijn gezag op het vasteland, veroverde in 1070 Bari, maakte door de verovering van Amalfi (1076) en van Salerno (1077) een einde aan de heerschappij der Grieken in Italië en werd door den Paus beleend met het hertogdom Benevento. Op hem volgde in 1085 zijn zoon *Roger*, die in 1089 den Paus als zijn opperleenheer erkende. Onderscheidene steden in Apulië en Calabrië zochten zich aan zijne heerschappij te onttrekken, en slechts gedeeltelijk gelukte het hem, die plaatsen weder onder het juk te brengen. Na zijn dood werd hij opgevolgd door zijn zoon *Willem I*, die deel nam aan de twisten tusschen *Hendrik V* en den Paus, en de zijde van dezen laatste koos uit vrees voor de heerschappij der Duitschers in Italië. Toen hij in 1127 overleed zonder nakomelingen achter te laten, nam *Roger II* van Sicilië Apulië en Calabrië in bezit, dwong de wederspannige baronnen en steden om zich te onderwerpen en noodzaakte zelfs paus *Honorius II*, die voornemens was, de landen van *Willem* te veroveren, om hem de hertogdommen Apulië en Calabrië in leen te geven (1128). Op deze wijze werden Apulië en Calabrië met Sicilië vereenigd en door *Roger* tot een koninkrijk verheven. De verdere geschiedenis van Apulië gaat op in die van Sicilië, en na de vereeniging van Sicilië met Napels in de geschiedenis van laatstgenoemd land.

Apure (De) is eene rivier in den Zuid-Amerikaanschen staat Venezuela. Zij ontspringt op de Sierra de Merida, een zijtak der Andesketen, aan de noordwestelijke grenzen van Venezuela bij Nieuw-Granada, vloeit aanvankelijk zuidwaarts, wendt zich vervolgens plotseling naar het zuidoosten, ontvangt een aantal zij-rivieren en onder deze de Savare, verkrijgt daarna eene noordwestelijke rigting, terwijl aanzienlijke en meerendeels bevaarbare zij-rivieren, zooals de Canaguan en de Mauporro op den regter- en de Caicara op den linkeroever, zich met haar vereenigen, en stort zich eindelijk met een zuidoostelijken loop met onderscheidene armen in de Orinoco uit. Haar middelloop is de grensrivier der provinciën Varinas en Apure. Zij stroomt met snelheid voortwaarts en is 213 geogr. mijlen lang, van welke 188 bevaarbaar zijn.

De provincie *Apure*, die van bovengemelde rivier haren naam ontvangen heeft, is ten

zuiden van deze gelegen en grenst aan de provinciën Varinas, Merida en Caraccas, als medeaan Guyana en Nieuw-Granada. Op 1860 □ geogr. mijlen telde zij in 1852 ruim 32000 inwoners, waarbij zich zoowel vrije Indianen als slaven bevonden. Eerstgenoemden wonen in de Savannen van de Apure, Orinoco, Meta en andere rivieren. Deze provincie is, wat den bodem betreft, de laagst gelegene en minst boschrijke van den geheelen Staat; eigenlijk is zij niets anders dan een uitgestrekt dal, waar de Caicara, de Prichana, de Cauca, de Capanapara enz., allen zij-rivieren der Orinoco, doorheenvloeiën. De hoofdstad is Achaguas met 5000 inwoners; voor 't overige zijn San Fernando, Montecal en Guasualito de voornaamste steden. Het klimaat is er zeer warm, maar niet ongezond, behalve in die tijden als de lagunen hare verderfelijke uitwasemingen doen oprijzen. De belangrijkste voortbrengselen van den grond zijn er suikerriet en maïs, en de handel gaat er van jaar tot jaar vooruit.

Apixie is een woord van Griekchen oorsprong, dat bij tussenpozzende koortsen den vrijen tijd aanduidt tusschen het einde van een koortsaanval en het begin van een volgenden. Gedurende dien tusschentijd gevoelen de zieken zich soms vrij wél, ja, zelfs zóó wél, dat zij zich als hersteld beschouwen, totdat een nieuwe aanval hen van hunne dwaling overtuigt. Evenwel wijken in de apixie niet alle ziekteverschijnselen; gewoonlijk behoudt men een gevoel van vermoeidheid in de leden, hoofdpijn, gebrek aan eetlust, een versnelden pols en eene beslagen tong, en tevens, wanneer de koorts lang voortduurt, eene eigenaardige huidkleur. De uitzetting van de milt verdwijnt eerst bij eene volkomene genezing. Is het tijdperk der apixie kort, dan duurt dat der koorts zoo veel langer.

Aqua is een Latijnsch woord, dat water beteekent. De verschillende soorten van water, die in de apotheek voorhanden zijn, worden door een bijvoegelijk naamwoord of door een zelfstandig naamwoord in den tweeden naamval aangewezen. Men heeft *a. fontana* of putwater, *a. distillata* of water, dat door overhaling gezuiverd is, *a. rosarum* of rozenwater, *a. foeniculi* of venkelwater, *a. Goulardi* (*a. saturnina*), dat uit water, wijngeest en loodglut wordt bereid, *a. Binelli*, een bloedstelpend water, dat creosot onder zijne bestanddeelen telt, doch zelden gebruikt wordt, *a. laurocerasi* of lauwrerkers-water enz.

Het meervoud *aquæ* was bij de Romeinen in gebruik, om geneeskrachtige bronnen aan te wijzen, die grootendeels heden ten dage nog bestaan. Hiertoe behooren *Aquæ* in Pannonië, het tegenwoordige Baden bij Weenen, — *A. Apollinares*, eene beroemde badplaats in Etrurië, thans Bagni di Stigliano genaamd, — *A. Aurelia*, door keizer *Hadrianus* gesticht, thans Baden-Baden, — *A. Convenarum* in Aquitanië, thans Bagnères, — *A. Mattiacæ*, volgens het algemeen gevoelen het hedendaagsche Wiesbaden, — *A. Patavina*, de zwavelbronnen van Abano bij Padua, — *A. Sextia* in Gallië, naar *C. Sextius Calvinus*

(122 vóór Chr.) alzoó genoemd, of Aix in Provence, terwijl Aix in Savoye *A. Gratiana* of *Allobrogum* werd genaamd, — *A. Statiella* in Ligurië, thans Aquis, — *A. Tarbella* in Aquitanië, het hedendaagsche Dax enz.

Aquaeductus of *waterleiding* noemde men bij de Romeinen eene inrigting, welke diende om frisch water van de eene plaats naar de andere te brengen, namelijk van de plaats, waar het gevonden werd, naar die, waar men het noodig had. Bijna elke aanzienlijke stad van het Romeinsche rijk bezat een aquaeductus. In Italië, Gallië, Spanje enz. vindt men thans de overblijfselen dier bouwgewrochten, welke aan ons nagenoeg onbekend zijn. Volgens *Vitruvius* en *Frontinus* werden zij door de Romeinsche bouwmeesters ongeveer op de volgende wijze aangelegd: Had men eerst bepaald, welk eene hoeveelheid water vereischt werd, dan onderzocht men met ongemeene zorgvuldigheid de bronnen, die steeds boven den waterspiegel moesten gelegen zijn der stad, waar men de waterleiding wilde heenvoeren en die zich wel eens op een afstand bevond van 15 uren gaans. Nu bouwde men het kanaal, dat van steen werd opgemetseld en waar metalen (nooit houten) buizen of steenen goten doorheen liepen. Ontmoette men bergen, dan werd het kanaal er doorheen geboord (*rivus subterraneus*). In valleijen en kloven rustte dat kanaal op een vasten grondslag (*substructio*) of, even als eene brug, op bogen (*opus arcuatum*), die wel eens in drie reeksen op elkander stonden en eene hoogte bereikten van 40 Ned. el. Hier en daar werd het water in groote kommen of vijvers (*piscinae*) verzameld. Op de plaats zijner bestemming werd het in een groot gebouw (*castella*) met gewelfde bassins opgevangen en vanhier door daartoe aangelegde beambten (*castellarii*) door middel van looden of steenen pijpen naar badplaatsen, tuinen en afzonderlijke woningen geleid. Tot goedmaking der kosten betaalde men hiervoor eene aanzienlijke jaarlijksche som, wier bedrag afhankelijk was van de wijtde der pijpen, alzoó van de hoeveelheid water, waarover men beschikken kon. Moedwillige beschadiging der waterleiding of eene verontreiniging van het water werd zeer streng gestraft. Rome zelf bezat de aanzienlijkste waterleidingen, die het welwater uit het gebergte over een afstand van 15 tot 30 uren gaans, en wel door aanzienlijke dalen en breede bergen, binnen de vesten voerden der wereldstad. De eerste, *Aqua Appia*, in het jaar 305 vóór Chr. gebouwd, nam een aanvang aan de Via Praenestina; zij bezat een onderaardschen loop over een afstand van vier uren gaans, bereikte Rome bij de Porta Cassena en stortte haar water uit op het Veld van Mars. Omstreeks 40 jaren later bragt *M. Curius Dentatus* het water uit de bronnen in den omtrek van Tibur door middel van een aquaeductus naar Rome. Dit voorbeeld wekte navolging, en vele vaderlandlievende burgers en magtige gebieders verworven er door het stichten van waterleidingen den dank hunner stadgenooten.

Tot hen behoorden *Papirius*, *Crassus*, *Marcus Agrippa*, — voorts *Augustus*, *Tiberius*, *Nero*, *Caligula* en *Caracalla*. *Frontinus*, die eene naauwkeurige beschrijving van die grootsche bouwgewrochten heeft nagelaten, vermeldt, dat laatstgenoemde Keizer 5 groote waterleidingen gebouwd heeft, en zijne opvolgers voegden er nog 20 bij. Zij strekten zich van Rome, als het middelpunt, naar alle rigtingen uit, en noemde men die stad eene zon, dan mogt men al die waterleidingen bij stralen vergelijken. Welk eene hoeveelheid water zij te zamen derwaarts bragten, kan men opmaken uit het feit, dat de drie waterleidingen, die er thans nog bestaan, voldoende zijn, om ieder huis en de vele openbare waterkommen in overvloed te voorzien. Zij zijn de *Fontana di Trevi* (Virgo Aqua), door *M. Agrippa* (22 vóór Chr.) gebouwd, — de *Acqua Felice* of *di Termini* (Claudia Aqua), door *Caligula* begonnen, door *Claudius* (50 na Chr.) voltooid, en door paus *Sixtus V* hersteld, — en de *Argentiana*, welke de prachtige watervallen der Villa Aldrobandini doet ontstaan. De vernielde waterleidingen zijn nog altijd een eigenaardig sieraad van het landschap in de omtrekken van Rome. Sedert den aanvang der keizerlijke heerschappij werden ook in de overige deelen van Italië en vervolgens in de wingewesten van het groote rijk waterleidingen aangelegd. Puiinhoopen daarvan vindt men te Metz, Nîmes en Buca in Frankrijk, te Segovia in Spanje, voorts te Athene, Corinthe, Ephese, Antiochia, Smyrna enz.

In onzen tijd is de stichting van zulke kostbare bouwgewrochten onnoodig geworden en door buizen met perspompen vervangen. Men heeft eene waterleiding te Bomfica bij Lissabon, te Caserta in het voormalig koninkrijk Napels, alsook eenige in Engeland en Schotland. Een grootsch plan uit later eeuw is dat van den *Aqueduc Maintenon* te Versailles. Dit werd ten tijde van *Lodewijk XIV* ontworpen en onder het toezigt van *Vauban* aanvankelijk ten uitvoer gelegd. Het zou over eene drievoudige reeks van arcades ter hoogte van 70 Ned. el het water naar de waterwerken en vijvers van den tuin te Versailles brengen. Intusschen is alleen de onderste rij bogen voleindigd, en deze heeft 22 miljoen livres gekost.

Ook in ons Vaderland hebben wij eene belangrijke waterleiding, namelijk die, welke de inwoners van Amsterdam tegen betrekkelijk geringe kosten van duinwater voorziet. Dit laatste heeft er de magt der epidemieën, vooral die der cholera, aanmerkelijk doen afnemen. Ook te Rotterdam en vooral te 's Hage zijn velen ijverig werkzaam, om zich een dergelijk voorregt te verschaffen.

Aquamarijn is de handelsnaam van groenen blaauwachtige verscheidenheden van *beryl* (zie onder dit woord), welke zich door glans noch hardheid kenmerken en dien ten gevolge eene geringe waarde bezitten. Men vindt ze in Saksen, Bohemen, Siberië, Oost-Indië (Ceylon), Brazilië enz. Naar gelang van zijn oorsprong wordt het in den handel in oos-

tersch en westersch aquamarijn onderscheiden.

Aquapendente (Hiëronymus Fabricius), een beroemd ontleed- en geneeskundige, werd in 1537 te Aquapendente, eene stad in den Kerkelijken Staat, geboren. Hij studeerde te Padua en woonde er de lessen bij van *Fallopianus*, wiens opvolger hij werd (1565). Hij overleed er in den ouderdom van 82 jaar, nadat hij er langer dan 50 jaar hoogleeraar was geweest. Aan hem wordt de ontdekking der klapvliezen in de bloedvaten toegeschreven. De Senaat te Venetië overlaade hem met eerbewijzen. Zijne heelkundige werken zijn te Padua (1617), zijne ontleedkundige te Leipzig (1687) uitgegeven.

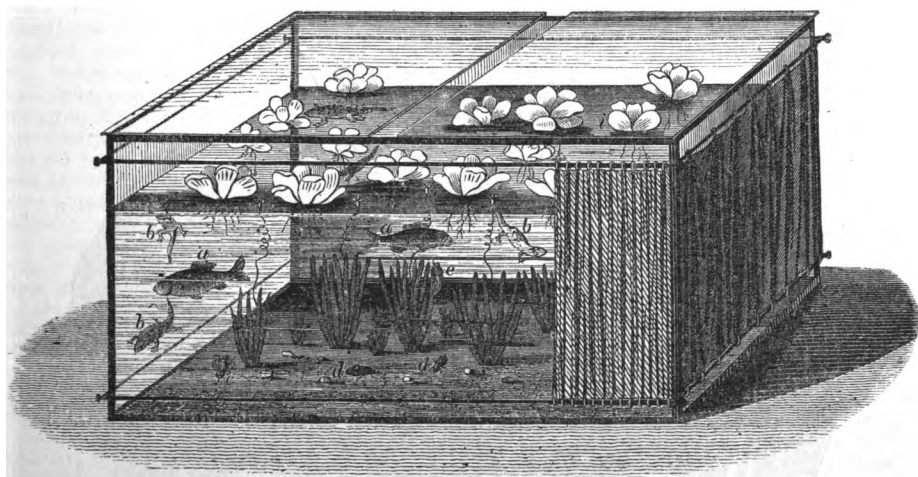
Aquarel. Het aquarel-schilderen geschiedt met waterverf, en wél door eene teekening, met sepia of Oostindischen inkt vervaardigd — vooral portretten — met doorzigtige kleuren te bedekken. De schaduwen worden echter ook wel op de doorzigtige kleuren gelegd. Men bedient zich daarbij gewoonlijk van sapverven, omdat deze doorzigtig zijn; maar men weet tegenwoordig ook de meer dekkende delfstoffelijke verwen door herhaald wrijven en slijben voor gemeld doel te bereiden. Om de verf lijvig te maken, vermengt men ze gewoonlijk met Arabische gom of met een mengsel van 1½, deel Arabische gom, 5½, deel Senegal-gom en 1 deel witte kandij, opgelost in warm water. De meest gebruikelijke kleuren zijn: bister, sepia, indigo, gebrande gele oker, Berlijnsch blaauw, Chineesch vermiljoen en krap-lak, gebrande aarde van Siëna, scharlakenlak, Kremserwit, van Dijk-bruin, guttegom, sapgroen, Indisch geel, rood en blaauw karmijn, lazuurbruin, notenbruin en campêche-aftreksel. Het pastel bewijst hierbij goede diensten. Men schetst er den horizon mede en wischt de lijnen gedeeltelijk weg met den doezelaar, zoodat de verfstof zich over de blaauwe lucht uitbreidt. Aquarel-schilderijen behouden eenigzins het voorkomen van schetsen. Men schildert ze op dik, goed gelijmd, fijnkorrelig velijn papier, waarop men van een porseleinen of matglazen paneel de kleuren met een fijn penseel overbrengt. Schildert men zulke beelden op zeer kleine schaal op perkament, papier of ivoor, dan dragen zij den naam van miniaturen. Deze laatste zijn oud, terwijl eerstgenoemde tot den nieuweren tijd behooren. Met aquarel schildert men ongeveer dezelfde tafereelen als met olieverf, — met uitzondering echter van geschiedkundige uit de gewijde historie. Bij voorkeur levert de aquarel-schilder stukken met talrijke bonte en fijngepenseelde bijzonderheden. Hij kiest gaarne stads-gezigten, boschrijke landschappen, kleederdragen, bloemen, vruchten en dieren tot onderwerp. Het schilderen met waterverf vindt vooral in Engeland vele beoefenaars. *Turner*, *Bonington* en *Harding* hebben aan die kunst een aanmerkelijken trap van volkomenheid gegeven, en ook de vooruitgang der scheikunde is haar, tot het verkrijgen van duurzame verven, zeer te stade gekomen. Te Londen bestaan twee genootschap-

pen van aquarel-schilders (societies of painters in watercolours), die gedurig tentoonstellingen houden. Rijke kunstliefhebbers betalen er de stukken der voornaamste meesters met een paar honderd pond. Als aquarel-schilders hebben *Cattermoll*, *Constable*, *Lee*, *Prout*, *Stanfield*, *Landseer*, *Calcott* en anderen zich in Engeland grooten roem verworven. In Frankrijk volgen de aquarel-schilders een anderen weg. Zij werpen in dat genre vlugtige schetsen op het papier, waaraan zij door levendige kleuren eene groote aanschouwelijkheid bijzetten. Zelfs groote schilders, zooals *Delaroche*, *Gudin*, *Johannot* en anderen, hebben er zich mede bezig gehouden, vooral om, naar den eisch der mode, in albums iets te leveren. Tot de eigenlijke aquarel-schilders in Frankrijk behooren, als landschapschilders, *Isabey* de vader, *Hubert*, *J. Ouvrié*, *Gué* en *Fort*, — tot de bloemenschilders *Redouté* en

voor dieren en planten uit zoet en zout water.

Het aankweken van zoutwaterplanten is in het binnenland doorgaans mislukt, omdat men eene doelmatige inrigting van het aquarium aan uitwendige sierlijkheid ten offer bragt. Men nam het onderstel van fraaie salon-tafeltjes en plaatste daarop eene glazen kom of iets dergelijks met rotsbrokjes, zeedieren en zeeplanten, maar men had er slechts korten tijd vermaak van. Men scheen niet te begrijpen, dat de ontwikkeling dier gewrochten belemmerd werd door het van verschillende kanten invallend licht. Fraaie en beter ingerigte aquariums vindt men in den Zoölogical garden (Regentspark) te Londen, in den Botanischen tuin aan het eind der Rue royale te Brussel, alsook in het Zoölogisch muséum te Hamburg. Ook wordt het aquarium geroemd, dat op de laatste Parijsche wereld-

Fig. 1.

Aquarium.

de dames *Desportes* en *Martin Bouc hère*. In Duitschland wordt die kunst minder vlijtig beoefend, hoewel *Werner* en *Hildebrandt* er op dat gebied iets goed hebben geleverd en de portretten van *Otto* te Berlijn zeer geroemd worden. In ons Vaderland is het schilderen met waterverf eene bijnaak.

Aquarium is de naam van een glazen kom of bak, waarin zich levende waterplanten en waterdieren bevinden. Van ouds hebben de natuuronderzoekers zich beijverd, om in daartoe geschikte flesschen of bakken de ontwikkeling en het leven dier gewrochten gade te slaan, en de gewoonte, om er goudvissen, watersalamanders enz. in te bewaren, is zóó oud, dat men niets bepalen kan omtrent den tijd, waarop het eerste aquarium is vervaardigd. De eigenlijke aquariums zijn in deze eeuw in Engeland in den smaak gekomen, waar zij door *Ward* en *Johnston* werden aanbevolen. Men heeft er

tentoonstelling te zien was, en het is bekend, dat te Berlijn een allerprachtigst aquarium wordt gebouwd op eene groote schaal. Ook bestaat het voornemen, om er een aan te leggen in den zoölogischen tuin. "*Natura Artis Magistra*" te Amsterdam. Men dient te zorgen, dat het licht er op eene behoorlijke wijze in doordringe, en dat de bovenste opening wel met glas gedekt zij, om de uitdamping te beletten en het stof te keeren, maar tevens, dat er eene reet openblijve voor de luchtversching. Het aanvullen van water geschiedt met zoet water, omdat anders het zoutgehalte te zeer zou toenemen. Op den bodem plaatse men eenige rotsblokken.

Doorgaans legt men in de zoutwater-aquariums steenbrokken, waaraan zich eenig zee-gras (*Zostera marina*) of wel deze of gene wiersoort reeds heeft vastgehecht. Vele polypen houden zich in zoodanig verblijf zeer goed. Zee-anemonen of actiniën, in een prachtig gekleurd gewaad gehuld, loeren er op den

bodem, om voorbijzwemmde diertjes met gretigheid te vangen. De roode zeesterren (*asterias*) loopen er met groote behendigheid rond, terwijl zij hare zuignapjes uitstrekken. Zeeslakken met het halve ligchaam in zeehorens verstoken (*Pagurus*) en garnalen (*Crangon*) blijven er lang in het leven. Voegt men er eenige kleine zeevisschen bij, bijvoorbeeld eenige naaldvisschen (*Sygnathus acus*), zee-paardjes (*Hippocampus brevis*) en zeeschorpioenen (*Cottus scorpius*), dan bezit men reeds eene belangrijke verzameling.

zetten en in het water een brok turf dompelen, dat er uitsteekt en waarop wel een of ander varenkruid — zooals *Osmunda regalis* in onze figuur — wil groeijen. Wij hebben, bijvoorbeeld, in onzen vierkanten bak (fig. 1) goudvisschen (*a*) en watersalamanders (*Triton palustris* *b*) geplaatst. Eenige groote libellen-poppen en larven (*c*, *e*) zijn er bijgevoegd en leven van kleine insecten, terwijl de goudvisschen zich voeden met stukjes witte ouwel en met overblijfselen van planten. De larven der watermotten (*Phryganea*) vin-

Fig. 2.

Aquarium.

Het maken van een zoetwater-aquarium kost veel minder moeite. Dit heeft de gedaante van een vierkanten bak of die van eene kom. De eerste vorm is doelmatiger, omdat men ze gemakkelijker van een gordijn kan voorzien, om het licht af te sluiten. Men voorziet zulk een aquarium van een leem- of veenachtigen bodem, dien men met *Vallisneria spiralis*, met *Pistia* of met *Anacharis Alsinastrium* beplant. Heeft men eene kom in den vorm eener vaas, dan kan men haar in hout

den vermoedelijk eene veilige schuilplaats in hare kokers (*d*).

De kom (fig. 2) hebben wij bevolkt met roofzuchtige waterinsecten en waterslakken. Voor deze laatste is ook plaats in den vierkanten bak. De soorten van *Limnaeus* (*a*) en *Planorbis* (*b*) verdienen hierbij alle aanbeveling. Voorts ziet men er groote watertorren (*c*, *d*), waterschorpioenen (*f*, *e*) enz. Men voegt er vervolgens een aantal kleine schaaldiertjes bij, jonge weekdieren, kleine insecten

en ringwormen, die aan de vroeger genoemden tot prooi verstrekken totdat zij eindelijk elkander aanvallen. Zulk een aquarium blijft niet zoolang in stand als het voorgaande. Het is van belang, dat men er gedurig het water afgiet en de groote lijken wegneme. Een deksel van traliwerk belet de verwijdering der gevleugelde bewoners. In het algemeen moet men door ondervinding met een aquarium leeren omgaan.

Aquatinta. Men geeft den naam van aquatinta-manier aan eene eigenaardige wijze van gravuren op koper of staal, waardoor de gravure tot misleiding toe op eene teekening met Oostindischen inkt of sepia gelijkijkt. De uitvinder van deze manier, die op allerlei onderwerpen kan worden toegepast en vooral fraaije licht-effecten levert, is een Engelschman, *Gilpin* genaamd. *Pieriger*, *Haldenwang* en *Jazet* waren meesters in de aquatinta-manier. De omtrekken worden op de gewone wijze op de goed gepolijste koperen of stalen plaat overgebracht en met de etsnaald opgewerkt. Men zuivert vervolgens de plaat en ontdoet haar geheel en al van de vetlaag. Nu verwarmt men de plaat en bedekt haar met eene laag colophonium of mastixpoeder, waarvan de korreltjes even smelten, maar tusschenruimten genoeg behouden om aan het bijtend vocht toegang te verleenen. Dit kan ook geschieden door de plaat te begieten met eene oplossing van colophonium (hars) in spiritus. Als deze laatste verdampt laat hij het colophonium en tevens de vereischte tusschenruimten achter. Voorts gebruikt men voor de meest verlichte partijen een dekkend vernis, hetwelk die plekken tegen het etsend vocht beveiligt; telkens bedekt men nieuwe plekken en stelt de overige bloot aan het uitbijten. Dit geschiedt wel eens tot 30 malen toe, zoodat de kunstenaar op die wijze eene menigte schakeringen kan aanbrengen.

Eene andere handelwijze is deze. Men teekent op de plaat, welke met eene colophoniumlaag bedekt is, de voorstelling, die men geëts wil zien. Dit teekenen geschiedt met een penseel, dat in eene oplossing van honig of suiker in water onder toevoeging van eenig lampzwart is gedoopt. Hierna dekt men de plaat met een vernis van asphalt, dat in terpentijn is opgelost. Dit vernis wordt droog op de niet bepenseelde plaatsen. Als nu de plaat in water wordt gedompeld, verdwijnt de dekkende laag van de bepenseelde gedeelten, zoodat deze alleen door het bijtend vocht (verdund salpeterzuur) worden aangetaast. Door die beide manieren op dezelfde plaat toe te passen, kan men aan de gravure een hoogen graad van volkomenheid geven.

Voorheen gebruikte men bij het vervaardigen van zoodanige etsen uitsluitend koperen platen, die zoo week zijn, dat zij niet meer dan 500 goede afdrukken kunnen geven. Thans echter neemt men stalen platen, — 'tgeen het eerst met goed gevolg in het atelier van het Bibliographisch instituut te Hildburghausen in zwang is gebracht. Eene staalplaat door middel der aquatinta-manier in

gereedheid gebracht, levert zelfs 10,000 goede afdrukken.

Aqua toffana, in Italië *acqua di Napoli* of *di Perugia*, of *acqua della Toffa*, of *acqua* genaamd, is een zeer berucht vergif, dat door weinige druppels den dood veroorzaakte. Het werkte langzaam maar zeker en bestond uit eene heldere vloeistof zonder reuk of smaak. Wie het ingenomen had, ontwaarde verschijnselen, die niemand op het vermoeden van vergiftiging konden brengen, namelijk vermoeidheid in de leden, dorst, afkeer van spijs, vermagering en zwaarmoedigheid. Men houdt eene gifmengster, *Toffa*, *Toffana* of *Toffania* genoemd, die eerst te Palermo en later te Napels woonde, voor de uitvinder van dit vreeselijk middel. Om anderen te misleiden, gaf zij aan dat vergif den naam van "Manna van *St. Nicolaas* van Bari" en verzond het met de beeldtenis van dezen heilige aan degenen, die het van haar verlangden. Volgens het volksgeloof vloeide er namelijk uit het graf van den heiligen *Nicolaas* eene wonderolie, die tot geneesmiddel kon dienen voor alle kwalen. Op deze wijze wist zij haar heilloos bedrijf geruimen tijd voor het oog der justitie te verbergen. De fleschjes, waarin dat vocht was bevat, hadden de gedaante van dobbelsteenen, waren luchtdigt gesloten en droegen aan vier zijden de blauwe in het glas gesmoltene letters S. N. (San Nicolaas). De vijfde zijde liep puntig uit naar beneden en de zesde evenzoo naar boven, maar deze laatste punt was voorzien van een haakje, waardoor een zijden draad was getrokken, zoodat men het fleschje daaraan kon ophangen. Als men de heldere vloeistof wilde gebruiken, moest men de onderste punt afbreken. Eerst in 1709 kwam de justitie op het spoor van deze gruwelijke industrie. De gifmengster nam echter de vlugt en vond in een Jezuïetenklooster eene veilige schuilplaats. Toch viel zij later in handen van het gerecht. Op de pijnbank bekende zij hare misdaad en werd, in de dagen van keizer *Karel VI*, te Napels geworgd. Volgens anderen is zij in de gevangenis overleden. Men verhaalt, dat zij het verzenden van 600 fleschjes beleden heeft en dat hierdoor zulke vreeselijke feiten in het licht begonnen te komen, dat men zich haastte, er een sluijer over te werpen en het geheele onderzoek te laten rusten. Ook zegt men, dat zij onderscheidene helpsters had, en onder deze *Hiëronyma Spara*, eene Siciliaansche, die het bedrijf van gifmengster later nog langen tijd heeft voortgezet. Het geheim der bereiding van *aqua toffana* was, naar men meent, vóór korten tijd nog in het bezit van eene familie te *Perugia*. Over de bestanddeelen van dat vergif heeft men allerlei sprookjes verhaald. Volgens den één was het zweet en schuim, opgevangen van de lippen van doorgemartelde menschen, volgens den ander een mengsel van opium en Spaansche vliegen, en volgens *Garelli*, die als lijfarts van *Karel VI* toegang had tot de bescheiden van het proces, eene oplossing van gekristalliseerd arsénik in

water met een toevoegsel van *Herba cymbalaria*. Het is echter onwaarschijnlijk, dat deze laatste de vrijheid had, om de bestanddeelen van het aqua toffana openbaar te maken. Volgens *Ozanam*, die in Italië geweest is, om nasporingen te doen omtrent de samenstelling van dat doodelijk vocht, draagt er ook eene oplossing van loodsuiker, benevens eene vloeistof, uit distillatie van Spaansche vliegen met alkohol en water verkregen, den naam van aqua toffana. Het schijnt, dat het "eau admirable de Brinvilliers" en het "acqua del Petesino" niet veel van het aqua toffana verschiden. Beider werking was niet minder zeker, al kon men ze niet, zooals die van het aqua toffana, lang te voren berekenen.

Aquifoliaceën, meer bekend als *Ulcineën*, is de naam eener plantenfamilie uit de afdeeling der tweezaadlobbigen en onderscheidt zich onder anderen door een kleinen 4- tot 6-deeligen kelk; door evenveel bloembladen en meeldraden als kelkklippen en besachtige steenvruchten. Zij omvat altijd-groene heesters en kleine boomen met afwisselende of tegenovergestelde, enkelvoudige bladeren, die dikwijls lederachtig zijn, — voorts door okselstandige, alleenstaande of in bundels vereenigde tweeslachtige, bloemen. Zij groeijen in de warme en gematigde luchtstreken van alle werelddeelen, met uitzondering van Australië, maar zijn in Europa door slechts eene soort, de *hulst* (*Ilex Aquifolium*) vertegenwoordigd. Zij bevatten eene bittere extractiëfstof, en sommige soorten daarenboven eene gele kleurstof en viscine.

Aquila is de hoofdstad der Italiaansche provincie Abruzzo Ulteriore II en ligt op den regteroever der Aterno (Pescara) in de nabijheid van den hoogsten top der Apennijnen in eene bevallige en goed bebouwde landstreek. Zij is eene vesting van ondergeschikten rang, en men vindt er, behalve een bisschoppelijken zetel, een hof van appèl, een lycéum, een seminarium en, benevens de hoofdkerk, niet minder dan 24 parochie- en kloosterkerken bij eene bevolking van nog geen 10000 inwoners. In het jaar 1703 werd de stad bijna geheel verwoest door eene aardbeving. Omstreeks 2000 menschen kwamen daarbij om het leven.

Aquila. Tot de merkwaardige personen die dezen naam gedragen hebben, behooren:

Aquila, een Christen van Israëlietische afkomst. Hij aanschouwde in Pontus het levenslicht en was de reisgenoot en medehelper van den apostel *Paulus* bij de uitbreiding van het Christendom. Hij had zich als tentschilder te Rome gevestigd, maar werd door *Claudius* met de overige Israëlieten van hier verdreven. Nu begaf hij zich naar Corinthe, en werd er, getroffen door de prediking van *Paulus*, met zijne vrouw *Priscilla* tot het Christendom bekeerd. Daarna vergezelde hij den Apostel naar Ephese, werd te Corinthe de leermeester van *Apollos*, en was in het algemeen een van de ijverigste voorstanders van het Christendom. Ten tijde van Nero keerde hij naar Rome terug, en vergaderingen van Chris-

tenen hadden er dikwijls plaats in zijne woning.

Vervolgens *Aquila van Pontus* (*Ponticus*), een Joodsch proseliet, die waarschijnlijk ten tijde van *Hadrianus* opperbouwmeester te Rome was. Hij heeft eene letterlijke vertaling geleverd van de boeken des Ouden Verbonds in het Grieksch, en de Israëlieten gaven daaraan de voorkeur boven de Septuagint, omdat deze zich niet zoo stipt aan de letter heeft gehouden. Eenige fragmenten dier vertaling zijn bewaard gebleven en, als niet onbelangrijk voor de critiek en exegese van het Oude Testament, door *P. Morin* verzameld en aan zijne uitgave der Septuagint toegevoegd (Parijs, 1628).

Voorts *Kaspar Aquila*, een voorstander der Hervorming, een vriend van *Luther* en de helper van dezen bij het vertalen des Bijbels. Hij werd in 1488 te Augsburg geboren, studeerde te Ulm en in Italië, werd in 1514 predikant te Bern, in 1515 veldprediker bij *Franz von Sickingen*, en in 1516 predikant te Jengen bij Augsburg. Bisschop *Christoffel von Stadion* liet hem van hier, wegens een geschrift ten gunste van *Luther*, naar Dillingen in de gevangenis brengen, en *Aquila* werd eerst na verloop van een langen en treurigen tijd op voorspraak der Deensche koningin *Isabella* in vrijheid gesteld. Hij begaf zich nu eerst naar Wittenberg (1520) en vervolgens naar het slot Ebernburg, waar hij als onderwijzer der zonen van *Franz von Sickingen* werkzaam was. Van 1524 tot 1527 woonde hij te Wittenberg, waar hij *Luther* bij het vertalen des Bijbels ter zijde stond; daarna werd hij superintendent te Saalfeld en bevorderde en voleindigde hier het werk der Hervorming. Wegens zijne scherpe geschriften tegen het Interim van *Karel V* werd hij vogelvrij verklaard, en enkel door het bevel der vorstin *Katharina von Schwarzburg*, die hem eerst naar Rudolstadt en vervolgens naar Schmalkalden in veiligheid liet brengen, ont kwam hij aan den dood door beulshanden. In 1552 keerde hij naar Saalfeld terug, en hij overleed er in 1560. Zijne geschriften, meestal in de Hoogduitsche taal opgesteld, handelen bijna alle over de theologische twistvragen van dien tijd.

Eindelijk twee broeders, *Franciscus Favonius Aquila* in 1676, en *Pietro Aquila* in 1677 te Palermo geboren, die beide hebben uitgemunt door het behandelen der graveer- en de eerste heeft prachtige platen geleverd naar schilderijen van *Raffaël* en anderen, — de tweede, die tevens priester was, naar *A. Carracci* en anderen. Beide hielden, bij de beoefening dier schoone kunst, te Rome hun verblijf.

Aquilaria *Lamarck* is een plantengeslacht uit de familie der Aquilariaceën. Het heeft een kruikvormigen bloembodem, een langwerpighuisvormig bloemomhulsel, 5 tot 10 meeldraden, geen stijl, eene houtige, langwerpighuisvormige, zamengedrukte doosvrucht en zaden met een sponzigen zaadrok. Tot zijne soorten behooren boomen in Oost-Indië en China, zooals *A. ma-*

laccensis, die in Malakka 20 Ned. el hoog wordt, ruige takken, eironde bladschijven op behaarde stelen en gele bloemschermen draagt. Hij levert het adelaarshout (zie onder dit woord) of het onechte aloë-hout. Van eene andere soort, *A. Agallocha Roxb.* komt desgelijks zoodanig aloë-hout; van die soort is bij het artikel *adelaars-hout* eene afbeelding te vinden.

Aquilegia, zie *Akelei*.

Aquileja (*Aglar*, voorheen *Velia* of *Aquila*) was ten tijde der Romeinsche keizers eene rijke, groote koopstad in Opper-Italië aan de Adriatische zee. Men zegt, dat zij ten tijde van *Trajanus* 800,000 inwoners telde en, als de mededingster der wereldstad, den naam droeg van "het tweede Rome" (*Roma secunda*). Thans is zij een klein stadje met 1400 inwoners in Oostenrijksch Illyrië, — en wel in de provincie Triëst en in het district Görz, een half uur gaans van de Adriatische zee gelegen, want deze laatste is achterwaarts geweken. Aquileja werd in het jaar 182 vóór Chr. aangelegd tot een castrum of legerplaats voor eene Romeinsche bezetting. Zij ontwikkelde zich snel, en hare inwoners verwierven door een uitgebreiden handel rijkdom en welvaart. De Romeinen verhieven haar tot hoofdstad van de noordoostelijke gewesten des Rijks. Door hare vest liep de heibráan van Italië naar het Oosten, de Via Aemilia, en vandaár werden wegen aangelegd naar Rhaetië, Noricum, Pannonië, Istrië en Dalmatië. Om die reden werd Aquileja voor den sleutel van Italië gehouden aan de noordoostelijke zijde. Na de troonsbeklimming van *Marcus Aurelius* was zij de voornaamste vesting des Rijks; de Duitschers stieten er het hoofd, en de keizers *Maximinus* (238 na Chr.) en *Constantius* (340 na Chr.) sneuvelden er in den strijd. Tot in de 5de eeuw, toen de meeste groote steden van Italië reeds in verval waren, behield zij haren bloei, doch in 452 werd zij door *Attila* na zijne nederlaag bij Châlons ingenomen en verwoest, zoodat er bijna geen spoor van hare vroegere grootheid overbleef. De inwoners namen de vlugt naar de lagunen-eilanden der Brenta, om hier Venetië, de vorstin der middeleeuwen, te stichten. Op de plek van het oude Aquileja verrees weldra eene nieuwe stad, die veel verduren moest van de aanvallen der Gothen en Longobarden en in weerwil van de ijverige pogingen van den Griekschen veldheer *Narses* voor geene voorspoedige ontwikkeling vatbaar scheen te wezen. In de 5de eeuw ontstond het *Patriarchaat van Aquileja*, dat bij de toenmalige verwickelingen eene magt verkreeg, welke voor die van den Paus weinig onderdeed. Intusschen ontleende het aan Aquileja enkel den naam, daar de patriarchen eerst op het eiland Grado en later te Udine en te Friaul hun verblijf hielden. In de 16de eeuw maakte Venetië zich meester van de landen van het Patriarchaat. Het stond er een gedeelte van af aan Oostenrijk, maar hierdoor ontstond tusschen die beide mogendheden een strijd over de benoeming van den patriarch, welke eerst in 1750 door eene

minnelijke schikking eindigde. Het Patriarchaat werd opgeheven en ingelijfd in de aartsbisdommen Görz (later Laibach) en Udine.

De sage vermeldt, dat de kerk te Aquileja door den evangelist *Marcus* is gesticht, en dat deze op eene rots aan den oever der zee zijn Evangelie uit het Latijn in het Grieksch heeft overgezet. In de jaren 381, 558, 698 en 1184 werden er conciliën gehouden, en *Paulus Diaconus* aanschouwde er het levenslicht.

Aquinas, zie onder *Thomas Aquinas*.

Aquitanië is de oude naam van het zuidelijk gedeelte van Gallië. Aanvankelijk bedoelde men daarmede het gewest, tusschen de Pyreneën en de Garonne gelegen en door de Iberiërs bevolkt, later, van den tijd van *Augustus* af, eene Romeinsche provincie, die door de Pyreneën en de Liger (Loire) en door den Atlantischen Oceaan en de Cevennes was ingesloten. Deze provincie, die eene uitgestrektheid bezat van 5000 □ geogr. mijlen en dus ongeveer half zoo groot was als het hedendaagsche Frankrijk, werd in de 4de eeuw in drie deelen gesplitst, namelijk in *A. prima*, het noordelijk gedeelte met de hoofdstad Avaricum of Bituriges (Bourges) en de latere gewesten Berri, Bourbonnais, Auvergne, Velay, Gevaudan, Rovergne, Albigeois, Guercy en Marche, — *A. secunda* of midden-Aquitanië met de hoofdstad Burdigala (Bordeaux) en de latere gewesten Bourdelais, Poitou, Saintonge en Angoumois, — en *A. tertia* of *Novempopulonia*, het zuidelijk gedeelte, aan den voet der Pyreneën, met de latere gewesten Bigorre, Cominges, Armagnac, Béarn, Pays des Basques, Petit-Gascogne enz.

De eerste inwoners van Aquitanië waren vermoedelijk afkomstig uit Spanje, zoodat zij als afstammelingen der oorspronkelijke Spanjaarden in taal en lichaamsbouw aanmerkelijk verschilden van de Galliërs en Germanen. Zij werden aan de Romeinsche heerschappij onderworpen door *Crassus*, die hiertoe door *Caesar* was gezonden, en dit geschiedde nogmaals in den tijd van *Augustus*, toen zij het gewaagd hadden, tegen het overheerschend volk op te staan. In het tijdperk der volksverhuizingen was ook Aquitanië aan de invallen der Germaansche stammen blootgesteld. Alanen, Wandalen en Suëven trokken er doorheen zonder er zich te vestigen. Dit geschiedde het eerst door de Westgothen, die onder *Athaulf* zuidelijk Gallië tot hun verblijf kozen, de Germaansche volkeren, die hen waren voorafgegaan, voortstuwden en aan beide zijden der Pyreneën een rijk stichtten, dat er door *Wallia*, den opvolger van *Athaulf*, bevestigd werd (412). Toulouse was de hoofdstad.

Ten gevolge van den slag van Vouglé (507) werd geheel Zuid-Gallië bij Frankrijk ingelijfd, en van dat oogenblik af verloor Aquitanië zijne zelfstandigheid. De inwoners behielden echter hunne nationaliteit; zij vormden een gemengd ras van Spanjaarden, Gothen en Romeinen, bezaten eene Romeinsche beschaving en beschouwden de Germanen als barbaren. Onder de zwakke vorsten uit het

Merovingische huis genoot Aquitanië als hertogdom eene bepaalde mate van onafhankelijkheid. In den aanvang der 8ste eeuw was een zekere *Eudo* hertog van Aquitanië. Hij werd voor een afstammeling van den Austrasischen koning *Dagobert* gehouden. De stroom der Arabische volken stuwde in 720 zijne golven ook naar Aquitanië. Wél werden de Mooren bij Toulouse geslagen (721), maar vier jaren later drongen zij door tot aan de Rhône en verwoestten Autun. Kort daarna sloot *Eudo* een verbond met den Arabischen veldheer *Othman*, die in 729 door den khalif vervallen was verklaard van het stadhoudersambt in Spanje. *Karel Martel* plunderde om die reden tot tweemaal toe het land aan de overzijde der Loire (731), en de stadhouder *Abderhaman* trok in 732 over de Pyreneën en de Garonne, belegerde Bordeaux en versloeg *Eudo*, zoodat deze zich genoodzaakt zag, bij *Karel* eene wijkplaats en bijstand te zoeken. Deze wierp een dam op tegen den Moorschen vloed door de overwinning bij Poitiers (732).

Op *Eudo*, die tot aan zijn dood (735) aan *Karel* getrouw bleef, volgde zijn zoon *Hunold*, die na het overlijden van *Karel* tegen de zonen van dezen, *Pepijn* en *Karloman*, de oproerwaan verhief. Hij werd echter door hen overwonnen en tot het doen van hulde gedwongen, waarna hij afstand deed van de regéring en zich op het eiland Rhé in een klooster begaf. Ten behoeve van zijn zoon *Waifar* had hij zijn broeder *Hatto* van het licht der oogen beroofd. *Waifar* maakte zich meester van de heerschappij en drong zelfs in Neustrië door, terwijl de beide Karolingische broeders oorlog voerden tegen de Alemannen en Beijerschen. Hij zag zich echter weldra in de engte gebragt, zoodat hij zich onderwierp en *Pepijn*, den koning der Franken, als zijn heer erkende. Weldra barstte de oorlog weder uit. Gedurende 8 jaren (760—768) streed *Pepijn* tegen *Waifar*, die door het volk als een spruit van Merovingischen stam werd beschouwd. *Waifar* werd door een verrader uit zijn eigen volk vermoord, maar de oorlog was bij den dood van *Pepijn* (768) nog geenszins beslist, want *Hunold* had het klooster verlaten en het harnas aangespjt, om de Aquitaniërs op nieuw tot den strijd tegen de Franken aan te zetten. *Karel de Groote* trok echter met spoed naar het zuiden en bragt *Hunold* eene nederlaag toe, zoodat deze ter naauwernood ont kwam en eene schuilplaats zocht bij zijn neef *Lupus*, vorst der Vasconiërs, die hem aan den vijand uitleverde. Met *Hunold* neemt de rij der hertogen van Aquitanië een einde, en het rijk werd na dien tijd, als eene provincie van het Frankische rijk, door graven geregeerd. *Karel de Groote* verhiel het wel is waar tot een koninkrijk en beleende hiermede zijn zoon *Lodewijk de Vrome*, maar dit bragt geenerlei verandering in den toestand van dat gewest. Toen *Lodewijk* in 814 zijn vader opvolgde als koning over Frankrijk, ver trouwde hij het bestuur van Aquitanië toe aan zijn zoon *Pepijn*, die in 817, toen *Lode-*

wijk zijn rijk verdeelde, tot koning van Aquitanië werd uitgeroepen. Nadat deze de heerschappij had aanvaard, onderwierp hij de Vasconiërs, die onder hunnen vorst *Lupus* waren opgestaan, en hij zond een leger op Spaansch grondgebied, om Pampelona te heroveren, maar hij moest op zijn terugtocht aanmerkelijke verliezen ondervinden. Toen *Lodewijk de Vrome* het gezag over Aquitanië toekende aan zijn jongsten zoon *Karel*, bleven vele aanzienlijken des lands weigerachtig, dezen als koning te erkennen, en zij werden door een krijgstogt van *Lodewijk* niet eens tot onderwerping gebragt. Bij het verdrag van Verdun (843) viel Aquitanië wel is waar ten deel aan *Karel de Kale*, maar het land bleef een bloedig worstelperk van mannen, die ijverig naar de kroon dongen. Wat de legerbenden en de veldslagen hadden gespaard, werd door een geweldigen burgeroorlog vernield. De meesten verklaarden zich voor *Pepijn*, den zoon van den reeds genoemden *Pepijn*, en *Karel* zag zich in 845 gedrongen, om de heerschappij over Aquitanië, met uitzondering van Poitou, Saintonge en Angoumois, aan hem af te staan. Doch ook deze Vorst beantwoordde niet aan de verwachtingen der Aquitaniërs. Zij waren ontevreden over zijne magteloosheid om het land tegen de Noormannen te beschermen en om de binnenlandsche verdeeldheden te dempen, zoodat zij *Karel*, dien zij pas verjaagd hadden, wederom tot Koning verkozen (849). *Pepijn* werd weinige jaren daarna door Graaf *Sancius* van Vasconië gevangen genomen en uitgeleverd aan *Karel*, dien hem in het klooster van *St. Medardus* te Soissons in hechtenis hield. Het gelukte *Karel* te bewerken, dat de adel zijn zoon, die met hem denzelfden naam droeg, tot koning koos; doch reeds in het volgende jaar (856) verdreef men hem, om de heerschappij van *Pepijn* te erkennen. Deze kon zich staande houden zoolang hij zich door den adel als een bloot werktuig liet gebruiken; maar toen hij eenige zelfstandigheid deed blijken, werd hij van den troon beroofd, op een rijksdag ter dood veroordeeld en naar Senlis gebragt, waarna men den jongeren *Karel* terugriep. Na het overlijden van dezen (876) beklom diens broeder *Lodewijk de Stoteraar* den troon, en toen deze na den dood van *Karel de Kale* (877) koning van Frankrijk werd, bleef Aquitanië met dezen Staat vereenigd. Toen *Lodewijk* in 878 overleed, werden zijne beide zonen, *Lodewijk III* en *Karloman*, gekroond en zij verdeelden op nieuw het erfgoed van hunnen vader. *Karloman* verkreeg Bourgondië en Aquitanië, en *Lodewijk* het noordelijk gedeelte. Na den dood van *Karloman* verviel Aquitanië met geheel Frankrijk aan *Karel de Dikke*. Het land werd toen bestuurd door leenmannen, die den titel van hertog droegen. De eerste van hen was *Rainulf I*, Graaf van Poitou. De magteloosheid van het opperhoofd des Rijks opende voor hem eene gunstige gelegenheid, om naar onafhankelijkheid te dingen, en toen *Odo*, Graaf van Parijs, tot Koning der West-

Franken gekozen werd, gaf hij zich den titel van koning. Het overlijden van *Odo* (898) bezorgde het rijk aan *Karel de Eenvoudige*, een telg van den Karolingischen stam, maar de zelfstandigheid der vasallen beroofde hem van de noodige magt. Hij werd door de aanzienlijken des lands van zijne waardigheid ontzet, en *Willem II*, in die dagen hertog van Aquitanië en graaf van Auvergne, liet zich overhalen, om hulde te doen aan *Rudolf*, den overweldigder van den troon. Zulk eene gedurige verandering van dynastie verbande allen vrede uit *Aquitanië*. Na den dood van *Karel* (929) verleende *Rudolf* de waardigheid van hertog van Aquitanië aan graaf *Raimond Pons van Toulouse*, en onder *Lodewijk IV* (*Ultramarinus*) werd zij toegekend aan *Willem van Poitou* (951). De inval der Hongaren (945) bragt plundering en moord tot in het hart van Aquitanië, terwijl het land zelf verdeeld was in twee partijen, die strijd voerden voor de huizen van Poitou en van Toulouse. Er is nu geene sprake meer van eene zelfstandige geschiedenis van Aquitanië, daar beide laatstgenoemde geslachten zich elk een deel van het land toeëigenden; hetwelk door deze verdeling zelfs zijn ouden naam verloor. Intuschen werd het eerst onder *Karel VII* (1461) voor goed met Frankrijk, verenigd.

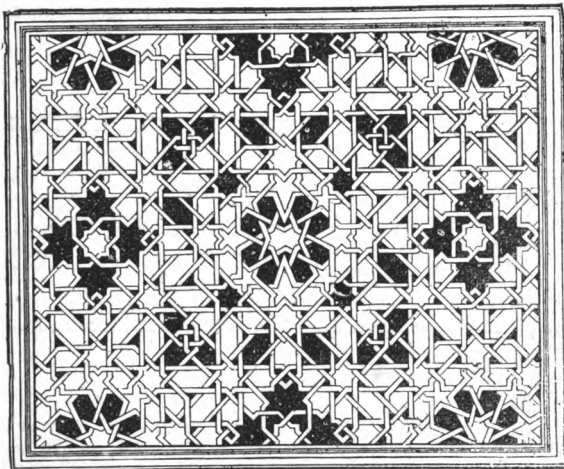
Ara (*Macrocercus*, *Vieillot*) is denaam van een papengaaijengeslacht, dat groote vogels bevat met kale wangen, bonte vederen en een langen staart. Tot de voornaamste soorten behooren: De groote groene ara (*M. Militar*) uit Mexico en Peru, — de ararauna (*M. ararauna*) met blaauwe en gele vederen uit Brazilië en Guyana, — de aracanga (*M. aracanga*) met roode, blaauwe en gele kleuren, desgelijks uit Guyana enz.

Arab-Chats is de naam van een Arabisch

geschiedschrijver, die in 1450 te Damascus overleden is en eene belangrijke geschiedenis van *Tamerlan* heeft nagelaten. Dit werk is, onder anderen, uitgegeven te Leiden, door *Goli*us (1656).

Arabesken, ook wel *mooresken* en *grotesken* genoemd, is de naam van eene versiering, welke bestaat uit eene fantastische zamenvoeging van allerlei omtrekken en lijnen,

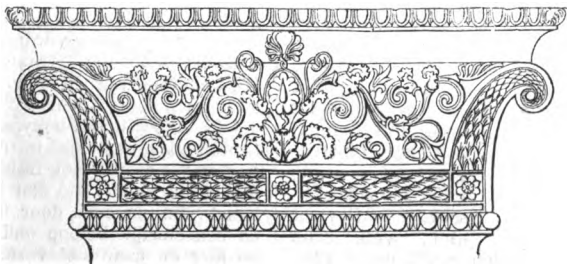
Fig. 1.

Arabeske.

men geene gedaanten van menschen of dieren, omdat de Koran het verbiedt, — de plantenvormen vervullen daarin eene ondergeschikte rol, — en zij onderscheiden zich tevens door het gebruik van gebrokene rechte lijnen, terwijl men in de gewone arabesken in den regel kromme lijnen aantreft. Dat gebruik ontwaart men in de Moorsche versiering, die

Fig. 2.

Arabeske.

tijd geven, ongepast is. Wij behouden dien evenwel, omdat het moeilijk is, een anderen te bedenken, die den aard der zaak uitdrukt. Het is echter van belang, dat wij ons door dien naam niet op het dwaalspoor laten brengen omtrent den oorsprong dezer versierselen. Deze toch hebben hun ontstaan te danken aan de Grieken en hunne hoogste volkomenheid aan de Romeinsche kunst.

vooral aan het planten- en dierenrijk ontleend, waaraan tevens eene zekere regelmatigheid niet ontbreken mag.

De benamingen "arabesken" en "mooresken" wijzen ons op de Arabieren of Mooren. Deze zijn echter geenszins de uitvinders of de voornaamste verbeteraars van deze soort van versiering. De Moorsche ornamenten zijn van geheel anderen aard. Daarin vindt

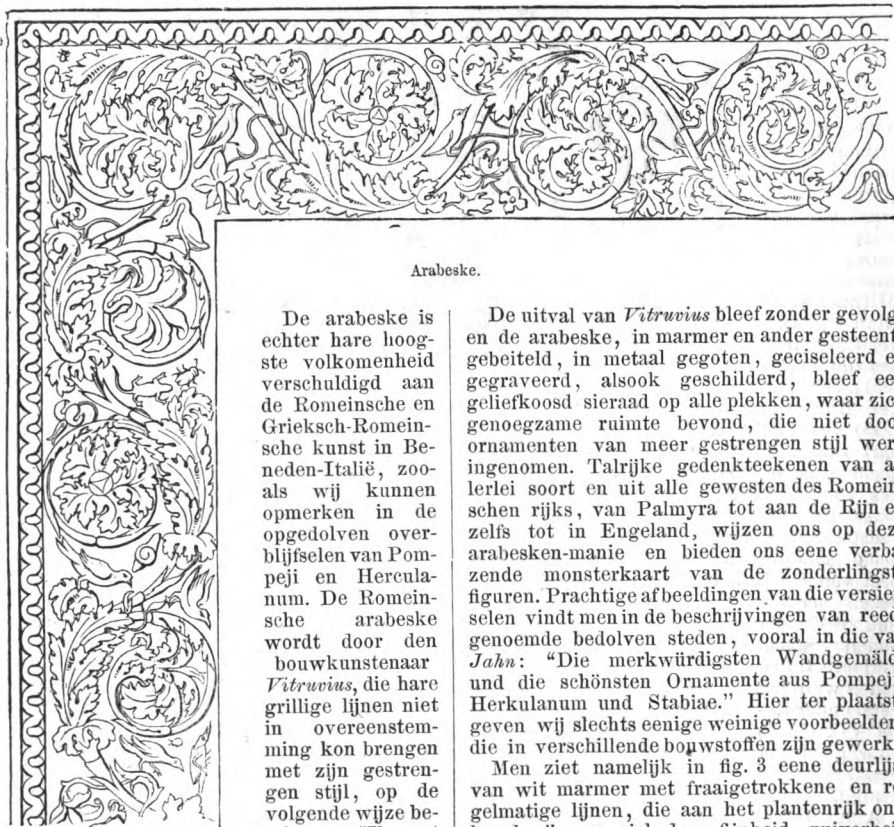
men geene gedaanten van menschen of dieren, omdat de Koran het verbiedt, — de plantenvormen vervullen daarin eene ondergeschikte rol, — en zij onderscheiden zich tevens door het gebruik van gebrokene rechte lijnen, terwijl men in de gewone arabesken in den regel kromme lijnen aantreft. Dat gebruik ontwaart men in de Moorsche versiering, die wij in fig. 1. hebben voorgesteld.

Deze laatste ornamenten, — de eigenlijke Arabische — vonden bij de hedendaagsche kunst geen bijval, zoodat de naam, dien wij aan de beschrevene versieringen van onzen

Tot hoever men de arabesken in de geschiedenis der Grieksche ornamentiek kan opsporen, is nog altijd onzeker. Het versiersel, dat de Grieken "anthemion" noemden en bij ons bekend is onder den naam van "palmetten-ornament", bevat de beginselen der arabeske. Wij vinden dat anthemion aan oude beschilderde aarden vaten en desgelijks in de Dorische bouworde, terwijl het zich in de Ionische in pilasterkapitelen en deurkozijnen ontwikkelde. Zulk een pilasterkapiteel van den tempel van *Apollo* te Milete zien wij in fig. 2.

neemt men rietbundels, die dooreengestregelde takken en opgespleten bladeren dragen; uit candelabres rijzen, alsof zij met wortels in den grond waren bevestigd, bladeren en bloemen omhoog, op welke levende wezens zijn geplaatst. Elders ziet men, dat zich uit bloemen gedaanten met menschelijke gelaatstrekken of ook wel dierenkoppen verheffen, dingen, die niet bestaan, niet kunnen bestaan en nimmer zullen bestaan. . . . En toch veroordeelt niemand die onvoegzaamheden; integendeel, men houdt er van, zonder te bedenken of die voorwerpen al of niet tot de mogelijkheden behooren."

Fig. 3.

Arabeske.

De arabeske is echter hare hoogste volkomenheid verschuldigd aan de Romeinsche en Grieksch-Romeinsche kunst in Beneden-Italië, zooals wij kunnen opmerken in de opgedolven overblijfselen van Pompeji en Herculaneum. De Romeinsche arabeske wordt door den bouwkunstenaar *Vitruvius*, die hare grillige lijnen niet in overeenstemming kon brengen met zijn gestrengen stijl, op de volgende wijze beschreven: "Ik weet niet, welk eene

ligtzinnigheid het is, den regel der Ouden te verwerpen, welke zegt, dat men alleen werkelijk bestaande dingen tot modellen voor kunstgewrochten moet kiezen. In dezen tijd schildert men op de muren niet anders dan monsters in de plaats van wezenlijke en smaakvolle voorwerpen." (Merkwaardig is het, dat *Benvenuto Cellini* in zijne "Levensbeschrijving", den naam van *groteske* afkeurend, beweert, dat men die dingen veel liever "mostri" (monsters) moest heeten.) "Tot zuilen — vervolgt *Vitruvius* —

De uitval van *Vitruvius* bleef zonder gevolg, en de arabeske, in marmer en ander gesteente gebeiteld, in metaal gegoten, geciseleerd en gegraveerd, alsook geschilderd, bleef een geliefkoosd sieraad op alle plekken, waar zich genoegzame ruimte bevond, die niet door ornamenten van meer gestrengen stijl werd ingenomen. Talrijke gedenkteekenen van allerlei soort en uit alle gewesten des Romeinschen rijks, van Palmyra tot aan de Rijn en zelfs tot in Engeland, wijzen ons op deze arabesken-manie en bieden ons eene verbazende monsterkaart van de zonderlingste figuren. Prachtige afbeeldingen van die versierselen vindt men in de beschrijvingen van reeds genoemde bedolven steden, vooral in die van *Jahn*: "Die merkwürdigsten Wandgemälde und die schönsten Ornamente aus Pompeji, Herculaneum und Stabiae." Hier ter plaatste geven wij slechts eenige weinige voorbeelden, die in verschillende bouwstoffen zijn gewerkt.

Men ziet namelijk in fig. 3 eene deurlijst van wit marmer met fraaigetrokkene en regelmatige lijnen, die aan het plantenrijk ontleend zijn en zich door fijnheid, zuiverheid en een sierlijk beloop onderscheiden, terwijl zij hier en daar met vormen van vogels enz. zijn voorzien.

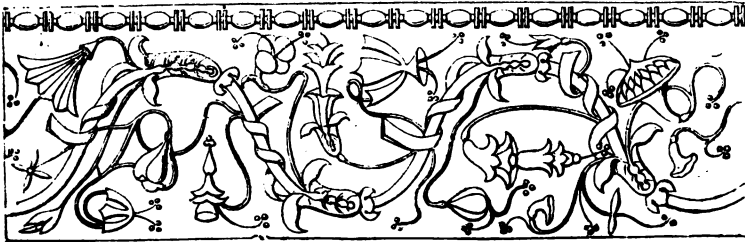
In fig. 4 ontwaren wij eene geschilderde arabeske, in gebakken leem; zij is niet zoo streng van vorm en zoo zuiver als de voorgaande, maar des te grilliger en vreemder. Veel grooteren rijkdom, levert ons het gebied der arabesken, wanneer wij de plastische vormen verlaten en onze aandacht op de geschilderde versierselen vestigen. Uit den overvloed, die ter onzer beschikking staat, kiezen wij

fig. 5. en 6, die niet ongeschikt zijn om de eigenaardige schoonheid der arabesken te doen uitkomen. Men vergete hierbij niet, dat deze afbeeldingen slechts gedeelten voorstellen van de versiering van geheele wanden.

Wij hebben met opzet eene uitvoerige beschouwing gegeven van de antieke arabeske, omdat deze de grondslag is van hare verdere ontwikkeling in de moderne kunst. Niet dat hierbij de middeleeuwsche ontbreekt, want het vervaardigen van arabesken heeft nooit

te verwerven. Door de pas ontdekte versierselen dier baden werden *Rafaël* en zijne helpers (*Giovanni da Udine* en *Perino del Vaga*) bekend met eene menigte allegorische en mythologische onderwerpen, met een onbekenden antieken stijl, met eene nieuwe verdeling der oppervlakten, die zij moesten versieren, met nieuwe zamenvoegingen van kleuren, met eene nieuwe afwisseling en verbinding van stucco-reliëf en schilderwerk, en eindelijk met het duurzame antieke stucco

Fig. 4.

Arabeske.

stilgestaan, zooals wij uit de rijkversierde handschriften van dat tijdperk gemakkelijk zouden kunnen aantoonen. Men heeft er, die zich voordoen als eene grenzenlooze verwarring en dooreenhaspeling van lijnen, maar toch een aangename indruk maken, terwijl het geoeft oog ontdekt, dat die schijnbare verwarring aan een vasten regel gebonden is.

De moderne arabeske begint met die, welke *Rafaël* geschilderd heeft in het Vaticaan: deze kunstenaar is er toe gekomen door het aanschouwen van voorbeelden, die

zelf. Maar al is het ook waar, dat zij dat alles met ijver bestudeerden en de schatten der Oudheid opzamelde, toch is het smaakvol en gepast gebruik daarvan hunne verdienste. Men moet zeggen, dat de arabesken van *Rafaël* en zijne medestanders zoo uitnemend sierlijk zijn, dat daarin de moderne kunst hare zegepraal viert boven de oude. Het zou dus eene dwaasheid zijn geweest, die overtroffene voorbeelden te vernietigen.

Door de leerlingen van *Rafaël* breidde zich de kunst der arabeskenschildering meer en

Fig. 5.

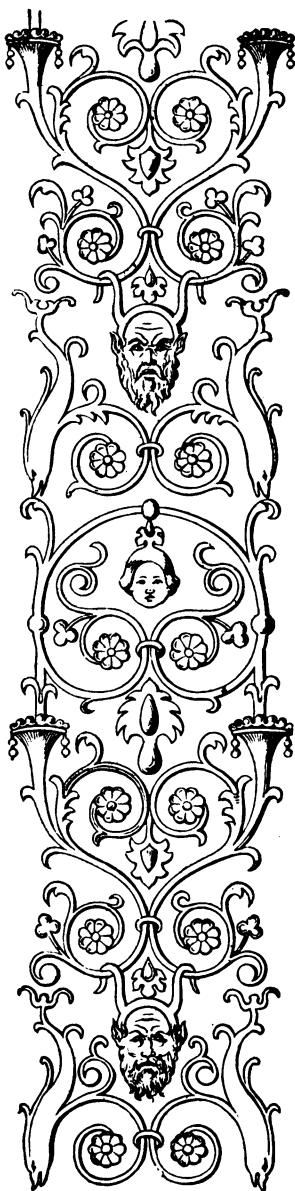
Arabeske.

hij in oude graven en vooral in onderaardsche columbariën aantrof, welke door de Italianen "grotte" werden genoemd en waarvan het bijvoegelijk naamwoord grottesk (grotesk) afkomstig is, alsmede in de toenmaals pas opgegraven Baden van *Titus*, — ja, de arabesken van *Rafaël* staan met die oude versierselen in zoo naauw verband, dat men hem wel eens beschuldigd heeft, dat hij zijne voorbeelden, de antieke arabesken, vernietigd had, om zich den roem van oorspronkelijkheid

meer uit, vooral in Venetië, Genua en Florence. Zij bleef echter niet op de oude hoogte, maar begon spoedig te ontaarden, toen men verzuimde het voorbeeld van *Rafaël* te volgen, die de weelderigheid der fantasie steeds door een zuiver schoonheidsgevoel wist te beteugelen. Die ontaarding merkt men reeds op in de school van *Carracci* en in die van *Pietro da Cortona*, en het tijdperk van volslagen verval vinden wij in dat der latere Fransche versierselen. In onze dagen heeft men zich

vooral in Duitschland, op grond eener degelijke bestudering van de arabesken der Ouden en van die van *Rafaël*, alsmede op grond van hetgeen *Albrecht Dürer* in Germaansch-

Fig. 6.

Arabeske.

Gothischen stijl geleverd heeft, op nieuw toegelegd op het schilderen van arabesken. De schilders *E. Speckter*, *A. Schrödter* en vooral *E. Neureuther* en in den jongsten tijd

Scheuren te Dusseldorf hebben zich reeds op dit gebied der kunst een roemrijken naam verworven.

De wetten en regels der arabesken-ornamentiek zijn moeilijk te bepalen, omdat deze versierselen het gewrocht zijn eener onbelemmerd scheppende fantasie. Intusschen heerschen ook hier, bij die groote mate van vrijheid, orde en wet. Er moeten vaste regels gevolgd worden, wier verwerping met ont-aarding wordt gestraft.

Nogmaals plaatsen wij op den voorgrond, dat de arabeske niet ten onregte met het sprookje vergeleken wordt, — zij is namelijk het voortbrengsel van den kunstenaarsgeest, die als in den droom allerlei grillige gedaanten doet verrijzen. Arabesken maakt men niet door koude berekening, evenmin als men door het redenerend verstand sprookjes te voorschijn roept.

Toch is de arabeske gebonden aan de plaats, waar zij tot sieraad moet strekken, en aan de ruimte, die zij er beslaat, niet alleen uit een meet- en bouwkunstig oogpunt, maar ook in den aard harer vormen. De wet, die voor elk kunstwerk geldt, dat het gepast moet wezen voor de ruimte, die het inneemt, is ook op de arabeske van toepassing. Deze moet geheel anders zijn voor eene smalle vensterlijst dan voor een breeden muur, — anders voor een deurkozijn dan voor den rand van een tapijt. Zij moet zich, naar gelang der omstandigheden, in breede en ook in luchtige en kleine vormen weten te kleeden; zij moet zich nu eens voegen naar den strengen stijl harer omgeving, dan weder met vermetele losheid zich bewegen. Ook de ruimte, waarover zij te beschikken heeft, komt zeer in aanmerking: eene arabeske voor eene danszaal moet geheel anders wezen dan die voor een boudoir. Zij heeft andere vormen in de eetzaal van een hôtel dan in de veranda van een buitenverblijf. Ook de stof, waaruit zij vervaardigd wordt, komt zeer in aanmerking. De plastische arabeske onderscheidt zich van de geschilderde, — zij heeft eene andere gedaante in marmer en eene andere in metaal. Zij is anders op gedreven zilver, anders op eene gravure en nog weer anders op gebakken leem.

De arabeske kan overal tot versiering worden gebruikt, maar komt het meest te pas als omliggend ornament. Wordt zij met andere kunstgewrochten in verband gebragt, dan bekleedt zij steeds de ondergeschikte plaats, maar kan tevens door hare gepastheid den indruk van eerstgenoemde verhoogen. Ook doet zij dienst als caricatuur en als parodie.

De zuivere smaak heeft haar tot regel gesteld, dat zij bij al hare grillige vormen eene zekere mate van eenheid moet bewaren, zoodat al hare deelen in overeenstemming zijn met het geheel. De arabeske mag niet beginnen met vormen uit het plantenrijk, om deze in meetkunstige lijnen voort te zetten en met gedaanten van dieren te eindigen. Zij moet blijven op dat gebied, waarop zij het eerst den voet heeft uitgezet, maar bij

die eenheid eene rijke verscheidenheid aan den dag brengen.

Andere zaken van belang zijn hier de be hoorlijke verdeeling der arabeske over de beschikbare ruimte, en bij geschilderde arabesken de kleuren. Nergens moet de arabeske lijden aan overlading, en evenmin aan armoede. De kleuren moeten in harmonie wezen met den grond, waarop zij gelegd worden en tevens zoodanig afwisselen, dat het oog nergens door scherpe contrasten onaangenaam aangedaan of door doffe toonen vermoeid wordt.

De natuur is ook voor den arabeskenschilder de beste leermeesteres. Hij bestudeert het, hoe de slingerplanten langs het hekwerk opklimmen, zich verdeelen, bladeren uitzenden en weder naar den bodem dalen, terwijl hier eene bloem met losse bevalligheid aan haar steeltje hangt, en elders een vogel de dunne takjes tot rustplaats kiest. Tevens zullen microscopische beschouwingen van plantaardige gewrochten hem dikwijls opmerkzaam maken op nieuwe figuren.

In den jongsten tijd ziet men de arabeske veel gebruikt als lijsten om boekentitels, — voorts tot versiering van hoofdletters enz. De drukkunst begint zich op die wijze meester te maken van de fraaie versierselen, die wij in middeleeuwsche handschriften bewonderen.

Arabië, in het Turksch *Arabistan*, in den Bijbel *Kedem* (Oosten) en door de Arabische aardrijkskundigen *El Djesira* (het Eiland) of *Djesira al Arab* (het Eiland der Arabieren) genaamd, is het groote schiereiland, dat, in het zuidwesten van Azië gelegen, de verbinding tusschen dit werelddeel en Afrika vormt en eene oppervlakte beslaat van 50,000 □ geogr. mijlen. Het middelste gedeelte van Arabië is eene hoogvlakte, die met bergketens is gekroond en naar drie zijden naar smalle kustgewesten afdaalt, terwijl het zich noordwaarts met woestijnen en heuvelreeksen tot in Syrië en Palaestina uitstrekt.

Arabië grenst ten oosten aan de Perzische golf en aan het Turksche Euphraatgewest (Irak-Arabi), ten zuiden aan het westelijk gedeelte der Indische zee, dat wel eens de Perzische en ook wel eens de Arabische zee wordt genoemd, ten westen aan de Arabische golf of de Roode zee, die het van Afrika scheidt, terwijl de landengte van Suëz het ten noordwesten tot in 't laatst van 1869 met laatstgenoemd werelddeel verbond, maar nu doorsneden is van het kanaal, waardoor de volharding van *De Lesseps* de Roode zee met de Middellandsche vereenigd en een korteren waterweg van Europa naar Indië geopend heeft. De noordelijke grenzen zijn nog niet met juistheid aangewezen. Zelfs de bergketens *Raemli* en *Sjammarr*, die tusschen Arabië en Syrië voortschrijden, zijn nog geenszins naar eisch onderzocht, terwijl aan de westzijde de terrassen van den Sinaï zich zonder duidelijke grensbepaling tot in het zuiden van Palaestina uitstrekken.

Arabië is niet alleen wegens zijne aardrijkskundige ligging, maar tevens wegens zijne

natuurlijke gesteldheid en wegens den aard zijner voortbrengselen en bewoners het overgangsgewest tusschen Azië en Afrika. Aan de kust van het schiereiland vindt men de dorre zandwoestijnen van Afrika, terwijl het binnenland meer overeenkomt met de West-Aziatische hoogvlakten.

Dit schiereiland is van ouds de wieg geweest der landverhuizende volken. Het onderscheidt zich hierdoor van *Dekkan*, hetwelk alle stammen tot zich lokte en er geene uitzond naar elders. Arabië bleef om die reden bevrijd van alle omwentelingen, die gewoonlijk door aanvoer van vreemde elementen ontstaan, maar zag tevens zijne zonen heentrekken naar alle kanten tot aan den Atlantischen en Stillen Oceaan. Arabische veroveraars hebben buiten hun vaderland wel honderd troonen beklommen en overal hunne volkplantingen gesticht, hunne wetten en gewoonten ingevoerd. Nergens hebben zij hunne nationaliteit, hunne godsdienst, hunne taal laten varen, nergens zich met vreemde bestanddeelen vermengd, maar zij waren overal ongenaakbaar voor vreemdelingen en buitenlanders, evenals de woestijn, waarin zij het levenslicht hadden aanschouwd. Nooit gelukte het den wereldveroveraars der Oudheid, zich in het zuidelijk gedeelte of in het binnenland van Arabië duurzaam te vestigen, — ja, behalve *Aëtius Gallus*, die ten tijde van *Augustus* een mislukkend togt naar dit land ondernam, heeft in den tijd der Oude geschiedenis geen vijand een voet in Gelukkig Arabië gezet. Noordelijk of Steenachtig Arabië daarentegen is door de Perzen, Macedoniërs, Syriërs, Egyptenaren en Romeinen bezocht, en deze laatsten verhieven in de dagen van *Hadrianus* het noordelijk gedeelte tot een Romeinsch wingewest, dat den naam droeg van Arabia, en Bostra tot hoofdstad had. Hier werd een der Romeinsche Keizers — *Philippus Arabs* — geboren.

Aan zijne grenzen is Arabië in het oosten, zuiden en westen omgeven door een smal en vlak kustgewest, terwijl het in het noorden door eene aaneengeschakelde bergketen van Syrië gescheiden schijnt te wezen. Het zuidelijkste en middelste gedeelte van het binnenland is eene samenhangende hoogvlakte met onbekende bergreeksen. Dié hoogvlakte, Nedajed genaamd, heeft geene rivieren; zij is bedekt met weilanden, die op steppen gelijken, en grenst aan drie zijden aan gemeld kustland en ten noorden aan de Syrische of Noord-Arabische woestijn. Ook in het zuiden is het schiereiland zeer bar, zoodat de aardrijkskundigen er eene Zuid-Arabische woestijn plaatsen. De Arabische bergketens, die van het zuiden naar het noorden loopen en uit kalk en porfier bestaan, leveren salpeter, asphalt en steenolie, waaruit men kan opmaken, dat zij van vulkanischen aard zijn, zooals langs de Doode zee door *E. Rüppell* duidelijk genoeg is aangewezen. Aan de Perzische golf en in de nabijheid van de Euphraat vindt men basalt in zuilen, en in Oman watervormingen en oorspronkelijke gesteeng

ten. In Yemen ontdekte *Seetzen* een vulkanischen bodem, en bij Aden, Mokka en elders komen peksteen, lava en porseleinaarde voor, terwijl men agaat, onyx, carneool, obsidiaan, jaspis, porfier, basalt, tourmalijn en krijt min of meer overal, maar vooral in het Sinaï-gebergte aantreft. In de woestijnen en aan de kusten heeft men hier en daar zoutbeddingen. Men zegt, dat uit sommige bergkloven, zooals die van Bir Barboet, dampen oprijzen. Van Mokka naar Medina vindt men over zekeren afstand een vulkanischen bodem, terwijl er eene lijn van het zuiden naar het noorden door geheel Arabië loopt, waarlangs aardbevingen en zelfs aardbranden geene zeldzaamheden zijn. IJzer, koper en lood worden er slechts in geringe hoeveelheden verkregen, en edele metalen schijnen er nagenoeg niet voorhanden te wezen. Wél spraken men in de dagen der Oudheid van goud uit Yemen, maar dat schijnt er uit Indië te zijn ingevoerd. Er is in Azië geen land zoo dor en droog als Arabië, — gebrek aan water is het eigenaardig kenmerk van dit schiereiland. Alleen in de zij-dalen langs den buitenrand der gebergten leveren de stortbeken eenig vocht, bijvoorbeeld aan de zuidwestkust (Yemen) en aan de oostkust (Lahsa en Oman), zoodat zich hier een welige plantengroei ontwikkelen kan. Het overig gedeelte — ongeveer $\frac{3}{4}$ de van het geheel — is zoo bar als de zandwoestijnen van Afrika, en aan den volkeloozen hemel schijnt er de zon met verzengenden gloed. Aangenamer is er de nacht met zijne flikkerende sterren en met zijn koelen, verkwikkenden dauw, maar de koude is er dan dikwijls zoo groot, dat de dauwdroppels der hoogvlakte in rijp veranderen. Gedurende 8 maanden is er de natuur dor en doodsch bij eene hitte, die er in de schaduw wel eens klimt tot 46° C. Dan volgt de regentijd, die er den bodem in eene uitgebreide weide herschept. Maar dit tijdperk kan men niet overal met zekerheid voorspellen; zelfs in Gelukkig Arabië verwacht men het wel eens jaren aaneen te vergeefs. Het is opmerkelijk, dat aan de oostelijke en westelijke kusten de regen op verschillende tijden des jaars nederdaalt.

Over het geheel is het klimaat van Arabië zeer gezond. De inwoners van het schiereiland hebben weinig last van ongesteldheden, — 't geen intusschen ook aan hunne matigheid moet worden toegeschreven. In het noordelijk gedeelte is de samoen, een verstikkende wind, zeer gevaarlijk, maar in het zuiden verbreken de bergketens zijne kracht.

Het plantenrijk heeft in Arabië over het algemeen een zeer armoedig voorkomen. Langs de kust en op de hoogvlakte wordt eenig graan, vooral doerra of moorengierst, verbouwd. Dadel- en kokosboomen strekken er den kustbewoner tot zegen, maar eigenlijke bosschen vindt men er alleen aan de zuidwestelijke en zuidoostelijke berghellingen. Men teelt er suikerriet, katoen en indigo, maar in geringe hoeveelheid. Het voornaamste voortbrengsel van Arabië en het belangrijkste han-

delsartikel van dat land is de koffij, die vooral in het gebergte van Yemen groeit. Andere gewassen van het schiereiland zijn: wierook, vooral in de oostelijke gewesten, balsemboomen, vooral in de omstreken van Medina, katoenboomen, druiven en gomboomen, — vele soorten van euphorbiën en aloë's, tamarinde, senna, kolokwint, manna, peulvruchten, meloenen, komkommers, maankopplanten, olijfbomen en ooftboomen.

Onder de dieren van Arabië bekleedt het paard de eerste plaats, niet zoozeer wegens zijne schoonheid, als wegens zijne vlugheid, volharding en schranderheid. Nedsjed is het eigenlijke vaderland der paarden (zie onder *Arabishe paardenfokkerij*). De kameel is er de onontbeerlijke medgezel van den bewoner der woestijn, — het schip, waarmede hij de zandzee doorkruist, en vaak zijn eenige schat. Ezels en muil dieren zijn er sterker dan in Europa en komen er in de bergstreken dikwijls voor. Runderen, geiten en schapen vindt men er bij de landlieden, bij de bergbewoners en vooral bij de Bedoeïenen der oasen, wier rijkdom in groote kudden bestaat. De mensch deelt er de heerschappij der woestijn met den leeuw, de hyëna en den sjakal. In Yemen bevindt zich een groot aantal soorten van apen, en de gazellen en gemsen zwerven er langs den zoom der gebergten, vermoedelijk ook op de hoogvlakte van het binnenland rond. Tot de bewoners der woestijn behoort er de struisvogel, en tot die der kust de pelikaan. Tot de roofvogels telt men er adelaars, gieren, valken en uilen, die jacht maken op duiven, hoenders, faisanten enz. Sprinkhanen zijn er eene vreeselijke plaag, maar sommige soorten dienen er den mensch tot voedsel. Opmerkelijk is er een worm, die er na het gebruik van onzuiver water onder de huid ontstaat en er langzaam en voorzigtig uitgehaald moet worden, daar hij op een draad gelijkt, die vaak onderscheidene Ned. palmen lang is. Het aantal kruipende dieren is er niet groot, — men vindt er eenige soorten van hagedissen en slangen. Van de kleinere dieren noemen wij schorpioenen en vergiftige spinnen. Aan de kusten der Roode en der Perzische zee bloeit de parelvisserij, die er duizende vaartuigen vereischt en de aanzienlijkste tak van nijverheid der ingezetenen is.

De oppervlakte van Arabië is 4 maal zoo groot als die van Duitschland en zou bij eene dergelijke digtheid van bevolking 150 millioenen inwoners tellen. Toch heeft zij er slechts 10 of 11 millioen. Zij is het meest bevolkt in Hedsjas, Yemen, Oman en Lahsa, en veel geringer in Nedsjed en op het Sinaïtische schiereiland, terwijl in de woestijnen, die ongeveer hare helft beslaan, slechts eenige Bedoeïenenhorden en karavanen rondtrekken. In de binnenlanden ontwaart men enkel in de besproeiende dalen eenige bebouwde gronden. De kern der Arabische bevolking bestaat dan ook uit Bedoeïenen, die van roof en veeteelt leven en door sjerifs, emirs of sjeiks worden aangevoerd, — uit Fellahs,

die zich met landbouw en veeteelt bezig houden, of uit Hadesi, welke met de voor- gaanden de bevolking van steden en dorpen uitmaken en door inams, sultans of koningen worden geregeerd. Nergens heerscht in Arabië het eigenlijk Oostersch despotismus; nog meer dan zeden en gewoonten matigt de Koran er de magt der vorsten. Vrij als een vogel leeft er de Bedoeïen en hij ziet minachtend neder op den Fellah, die zich in een vast verblijf gevestigd heeft. Gelijk er de bodem en het klimaat onveranderd zijn gebleven, zoo gelijk ook de Arabier van onzen tijd op dien uit de dagen van *Job*. Zijn ligchaam is mager, maar zeer evenredig, middelmatig van lengte en gespierd. Hij heeft weinig behoefte aan spijs en drank. De Arabische stammen zijn zeer roofzuchtig en tevens onderling verdeeld, zoodat zij zich alleen tegen den vreemden indringer vereenigen. Het regt der gastvrijheid kan er den reiziger naauwelijks beveiligen. De Arabier is hebzuchtig en gierig en steeds vol leugen en bedrog, maar tevens dapper en mild en bovenal gastvrij en getrouw in het houden van zijn woord, ook jegens vijanden, — voorts matig, een voorstander van opgeruimde gezelligheid, geestig, spraakzaam, dichtelijk in zijne uitdrukkingen en een vurig verdediger van zijne eer en van die van zijn harem, zoodat de tegenwoordige Bedoeïen nog al de deugden en gebreken bezit, waardoor zijne voorvaders duizende jaren geleden zich onderscheidden. Elke beleediging wordt er met bloed afgewassen, en de vlam der wraak houdt niet op te branden, wanneer iemand zijner bloedverwanten op eene snoode wijze is omgebracht. Zijne woning is eene tent, — zijn huisraad bestaat uit een kameelzadel, waterzak en drievoet, — zijne kleeding is een wollen hemd en een mantel, — zijne wapenen zijn speer, zwaard, helm en harnas, — zijn voedsel is zoete en zure kemelinnen-melk, ongezuurd brood, boter, dadels en truffels der woestijn, — zijn rijkdom is zijn kameel en zijn paard, — en tot zijne huisdieren behooren de hond en de kat.

Bij zulk een ruw en eenvoudig volk bevindt zich de nijverheid op een zeer lagen trap. Belangrijker is er de handel. Reeds vóór duizende jaren stevenden Indische en Perzische handelsvloeten naar de havens van Katif en Gafr, van Aden en Mokka. Dsjidda was de landingsplaats van de karavanen der Afrikaansche kooplieden en pelgrims. Zuidelijk Arabië levert jaarlijks 100000 oude centenaars koffij, die meerendeels naar Engeland gaat, — voorts dadels, paarden, paarden, gom, en reukwerk. Daarentegen worden er wapenen ingevoerd uit Perzië, gewezen stoffen uit Indië en artikelen van weelde uit Europa.

De godsdienst der Arabieren is de Mohammedaansche, doch zij zijn minder dweepziek en onverdraagzaam jegens anderen dan hunne Turksche geloofsgenooten. Het meerendeel der inwoners behoort er tot de Sunnieten, dat is, tot hen, die, behalve den Koran, ook de Sunna of de overlevering aannemen; aan

de oostkusten bevinden zich echter vele Sjiïeten, die de Sunna verwerpen en uitsluitend den Koran aannemen. De Bedoeïenen van Nedsjed zijn meest Wahabieten (zie onder dit woord). De regterlijke en geestelijke waardigheden worden er bekleed door kadis en mollas. Volgens den Islam mag de man er vier vrouwen hebben, maar hij heeft er doorgaans slechts ééne. Het huwelijk is er eene soort van koop; de vrouwen en dochters der aanzienlijken bevinden zich in den harem, en de zonen worden opgevoed door den vader. In vele streken, bijvoorbeeld in Oman en in de oostelijke oasen van Nedsjed houden de vrouwen zich bezig met den landbouw en met het verzorgen van den wijngaard, terwijl de mannen zich den geheelen dag onder de schaduw van palm- en vijgeboomen overgeven aan de ledigheid, verzen uit den Koran opzeggen of den tijd slapende doorbrennen. Deze luie levenswijze wisselen zij af met vermoeijende togten. Wanneer de Arabier zijn paard of zijn kameel beklommen heeft, dan smelt hij door de woestijn en legt afstanden af van honderde geographische mijlen. Hij trotseert daarbij alle moeilijkheden en ontberingen, honger en dorst en den fellen zonnegloed in het heete zand, zonder zich te beklagen.

De oude aardrijkskundigen verdeelen het schiereiland in *Woest-Arabië*, (Arabia deserta), dat de zandwoestijnen ten zuiden van Palmyra en Thapsacus omvat, en in *Gelukkelig Arabië* (Arabia felix) of het land aan de andere zijde der noordelijke woestijnen, — meer bepaald de kustgewesten langs de Arabische golf. Sedert den tijd van *Ptolemaeus* onderscheidde men daarenboven een derde deel, namelijk *Steenachtig Arabië* (Arabia petraea), hetwelk, naar de stad Petra alzoö genoemd, het Sinaitische schiereiland omvatte. Heden ten dage verdeelt men Arabië gewoonlijk in de volgende gewesten: Langs de westkust van de straat Bab-el-Mandeb (12° N.B.) strekt op geringen afstand van de zee eene bergketen zich uit tot in Syrië, waar zij in den Anti-Libanon, ten noorden van Damascus (34° N.B.) eindigt. Zij wordt in hare noordelijke rigting allengs hooger en bereikt onmiddellijk aan de Roode zee en bij de Golf van Akaba in hare puntige toppen eene hoogte van 2000 Ned. el. Van omstreeks 18° N.B. tot aan het noordpunt van laatstgenoemde Golf draagt dit kustgewest bij de Arabieren den naam van *Hedsjas*, terwijl het bij de Europeanen na *Ptolemaeus* onder dien van *Woest Arabië* bekend is. Het bestaat uit eene strook oeverland (Thehama) en berghellingen (Djebel) ter breedte van 2 tot 5 mijlen. Ook de berghellingen zijn er kaal en woest, en alleen de enge dalen (Wadis) met een plantenkled bedekt. De zee is er tot aan de zuidpunt van Kaap Bab-el-Mandeb vol zandbanken en koraalrotsen, die er de kustvaart zeer onveilig maken, en men heeft er uit talrijke verschijnselen opgemaakt, dat de waterspiegel onophoudelijk daalt. Mekka en Medina, de heilige steden der Mohammedanen, liggen hier op terrasvormige uitloopers van

het gebergte, die den vorm hebben van op oasen gelijkende dalen. Hare havensteden Dajidda (voor Mekka) en Jambo (voor Medina) zijn tegenwoordig de belangrijkste zeesteden van dit gewest, hetwelk zijn naam ontvangen heeft van de karavanen, die er telken jare doorheen trekken (Hedsjas of Doortogt). Het aantal zijner inwoners is moeilijk te bepalen, omdat de zwervende stammen er geene vaste woonplaatsen hebben en alzoo geene juiste raming veroorloven. Vandaar dat de opgaven der aardrijkskundigen zich tusschen de grenzen van $2\frac{1}{2}$ en 5 millioen bewegen. Men kent er ongeveer 30 stammen, die onder de heerschappij staan van Imams, van welke er zijn, die in regte lijn van *Mohammed* afstammen. Toch hebben zij reeds vroeg de opperheerschappij van het Kalifaat te Bagdad of van het Sultanaat te Constantinopel erkend. De voornaamste inkomsten der vorsten vloeijen voort uit het tiende-deel der opbrengsten des lands, der kudden en der rooverijen, — voorts uit de geleidegelden, die zij van de karavanen en den handel der zeesteden vorderen of liever afpersen.

Evenwijdig met bovengemelde bergketen loopt ten westen van deze eene andere, die op verre na niet zoo breed is. Zij begint bij den Râs Mohammed, de zuidpunt van het schiereiland, hetwelk door de golven van Akaba en Suëz gevormd wordt en torsch hier de heilige bergen Sinaï en Horeb, strekt zich bijna volkomen noordwaarts met eene geringe afwijking naar het Oosten uit en bereikt nagenoeg op 30° N.B. de oostkust der Middellandsche zee en alzoo de grenzen van Palaestina, hetwelk zij tusschen het dal der Jordaan en de Middellandsche zee doorsnijdt, om zich in het noorden van Galilea met den Libanon te vereenigen. Het gedeelte dezer bergstreek, dat tusschen de beide armen der Roode zee tot aan de grenzen van Palaestina gelegen is, noemt men *Steenachtig Arabië*. Het is eene hooge, terrasvormige streek, die aan de noordzijde geleidelijk lager wordt tot op een honderdtal Ned. el boven den spiegel der zee, maar aan de zuidzijde zich verheft en vervolgens met steile wanden afdaalt en door een kustland omzoomd wordt, welks bergen hoog boven de hoogste punten der hoogste terrassen oprijzen. Dat land bestaat uit verschillende laagsgewijs gelegen gesteenten, — vooral uit krijt en bonten zandsteen. Deze laatste wordt hier en daar doorboord van amphiboliet-gesteenten, dioriet, syéniet en porfier, totdat eindelijk aan de zuidpunt van het schiereiland een reusachtig granietgevaarte zich verheft, namelijk de Tor (Berg) Sina, die zich van het zuidoosten naar het noordwesten uitstrekt. De Tor Sina, zooals de Arabieren het geheele Sinaïtische gebergte noemen, draagt een groot aantal toppen, en onder deze den Dajébel-Moesa of Mozes-berg, den Catharina-berg en den Horeb (2000 tot 2700 Ned. el), terwijl er verder zuidwaarts zich verheffen tot eene hoogte van 3000 Ned. el. Het binnenland bestaat er uit terrassen, die van het westen naar het oosten opklim-

men. De hellingen dezer terrassen loopen evenwijdig met het kustland aan de Roode zee van het zuidoosten naar het noordwesten. De hoogvlakte van Dsjébel-el-Tyh is over hare lengte doorsneden door een dal, Wadi-el-Arisch genaamd, het eenige in Steenachtig Arabië, dat zich tot aan de Middellandsche zee uitstrekt, maar, even als de overige dalen, slechts zelden — bij geweldige regens — van eene behoorlijke hoeveelheid water is voorzien. De bergen der Sinaïgroep zijn van alle schilderachtige schoonheid ontbloot, en alleen in de dalen van het zuidelijk gedeelte vertoonen zich eenige gewassen. In het noorden is die bergvlakte eene barre woestijn, die zich uitstrekt tot aan de Middellandsche zee. Tegenwoordig zwerfen er slechts enkele Bedoeïenen-stammen rond, maar dat zij vroeger veel meer bevolkt was, blijkt uit de grootsche bouwvallen der oude stad Petra in Wadi-Moesa en uit de talrijke grafsteenen met Egyptische opschriften, welke *Niebuhr* er aantrof. Thans zijn in dit gedeelte van Arabië alleen Suëz, tot Egypte behoorende, en Akaba plaatsen van eenig belang. Niet ver van laatstgenoemde stad liggen de bouwvallen van het oude Aila. De Bedoeïenen, die hier omdolen, zijn vrij van schatting en geven vrijwillige geschenken. Ook de sjeiks verzamelen van tijd tot tijd binnen hun district zoodanige giften of zij heffen, zooals in Europa de adel in de dagen van het vuistregt, tolgelden van de doortrekkende karavanen en pelgrims.

Het zuidelijk gedeelte der Arabische westkust, van 18° N.B. tot aan Kaap Bab-el-Mandeb, is het landschap *Yemen* of Gelukkig Arabië. Reeds bij Mekka hebben de keerkringsregens van tijd tot tijd een weldadigen invloed op den plantengroei der dalen, maar die invloed vermeerdert aanmerkelijk, wanneer men zich naar het zuiden begeeft. Ook hier is de komst dier zegenrijke besproeiing zeer ongeregeld, terwijl men er in de tegenoverliggende kustgewesten van Afrika op rekenen kan, en er gaan in Yemen wel eens 3 jaar voorbij zonder dat er een druppel regen nedervalt. Intusschen is de dampkring hier vochtiger, en zulk een lang tijdperk van droogte behoort er tot de zeldzaamheden. Telken jare versiert er een nieuw plantenkleed de bergen en dalen, en krachtiger dan ergens elders in Arabië verrijzen er de gewassen uit den bodem. Ook Yemen is verdeeld in een kustgewest, dat slechts hier en daar een vruchtbaaren grond bezit en palmen en moorengierst oplevert, en in eene bergstreek, wier toppen zich ter hoogte van 2000 Ned. el verheffen. Prachtige wouden met opgaande boomen, waaronder zich vele soorten van vijfgeboomen bevinden, bedekken er de hellingen der bergen, terwijl er hunne toppen doorgaans kaal uit oprijzen. Op de geleidelijk afdalende terrassen, ter hoogte van 500 tot 600 Ned. el, bloeit er de koffijteelt, die hier in Mokka en aan de overzijde der Roode zee, in het hoogland van Zuid-Abessinïë, Kaffa genaamd, te huis behoort. Meer bepaalt geeft men den naam van

Yemen aan het zuidelijk gedeelte der westkust, aan het gebied van den Imam van Szanna, waar de kustvlakte meer breedte erlangt en de kenmerken van een keerkingsgewest vertoont. De aanzienlijkste steden zijn hier: Mokka, Beit el-Fakih, Lohëia, Szanna (Sana, Sanna), de zetel van een magtigen imam, Damar in het gebergte, en Aden met eene goede haven, de belangrijkste plaats aan de oostelijke grenzen en sedert 1838 in het bezit der Britten. De bevolking telt er $2\frac{1}{2}$ miljoen zielen.

Hadramaut of de zuidkust van Arabië omvat het geheele kustgewest van Kaap Aden tot aan Râs-el-Hâd en is nog zeer weinig bekend. *Wellsted* heeft eenige plaatsen aan de kust, benevens de bouwvallen van Nekebel-Hadsjar in het binnenland bezocht. Hij vond er Himjaritische opschriften. *Fresnel* verzamelde te Dajidda uit den mond van kooplieden uit Hadramaut eenige schrale berichten. Een groot gedeelte van dit kustgewest is woest en onvruchtbaar, terwijl er het binnenland (Mahra) eene barre woestijn vormt, waarin hier en daar bergketens gelegen zijn, die op oasen gelijken en in vruchtbaarheid voor Yemen niet onderdoen. Tot de steden behooren er: Sjiban in het binnenland, Doan, Dhafar aan de kust, Kijajin, de hoofdstad van het district Mahra en de verblijfplaats van een Sultan, wiens gezag zich evenwel niet over de omstreken uitstrekt. In een groot gedeelte van Hadramaut wordt de Himjaritische taal gesproken.

Van Râs-el-Hâd, de zuidoostpunt van het schiereiland, waar de kust eene noordelijke rigting erlangt, tot aan Kaap Moesjendom aan den ingang der Perzische golf vindt men het landschap *Oman*, dat bekend geworden is door de reizen van den Britschen luitenant *Wellsted*. Dit gewest is eene uitgestrekte bergstreek. Bijna onmiddellijk aan de kust ziet men er de eene bergketen achter de andere verrijzen, en zij bereiken ongeveer 10 geogr. mijlen van de kust eene hoogte van 2000 Ned. el. De kern dier ketens is oude kalksteen, en aan haren voet vindt men glimmerlei en leistein, die hier en daar van porfiergevaarten zijn doorboord. Aan de kust verrijzen basalt-gesteenten in de gedaante van zuilen. In het westen grenst deze bergstreek aan de groote zuidelijke zandwoestijn. De gemiddelde breedte van het bewoonde land tusschen de kust en de zandwoestijn bedraagt 17 en zijne lengte 70 geogr. mijlen. Op de kust van Oman heerscht eene Afrikaansche hitte, zoodat de thermometer er dikwijls klimt tot 50° C. Die hitte vermindert met het rijzen van den bodem, en op de toppen van den Akdar zijn gedurende de wintermaanden sneeuw en ijs geene zeldzame verschijnselen. Het nederdalen van den regen wordt er zeer bevorderd door de hooge bergketen, die tot een dam strekt voor de wolken, welke door den noordoost-moesson derwaarts worden gestuwd. Gewoonlijk kan men er den aanvang van den regentijd met meer juistheid bepalen dan in Yemen; hij duurt er van October tot Maart en gedurende dat seizoen regent het er elke maand 3 of 4

dagen. Toch zijn er de bergen dor en kaal, met uitzondering van den Dsjébel-Akdar, en de bergstroomen verdroogen gedurende den zomer, zoodat slechts enkele oasen doerrha en dadels voortbrengen. De ingezetenen hebben er in steden en dorpen vaste woonplaatsen en zien er meer welgedaan uit, dan hunne zwervende broeders, die met hunne kudden in de woestijn omdolen. De zoon van den Bedoeien vestigt zich er vaak in eene stad of op eene oase, terwijl omgekeerd een gezeten inwoner dikwijls de voorkeur geeft aan de levenswijze der Bedoeïenen. Deze laatste leven naar aartsvaderlijke wijze en erkennen slechts in naam het oppergezag van den Imam of Sultan van Mascate. De inwoners met vaste woonsteden zijn echter min of meer aan zijne heerschappij onderworpen. In de noordelijke streken heeft hij zeer weinig invloed. Oman is verdeeld in 4 districten, namelijk in Batnah, een langwerpig landschap, langs de kust gelegen, Darah, dat evenwijdig aan het voorgaande zich noordwaarts uitstrekt, eigenlijk Oman of het middelste gedeelte des lands, en Dajailan, een zuidoostelijk gewest. De hoofdstad is Mascate, de zetel van den Sultan, met 60000 inwoners en een aanzienlijken handel. Voorts heeft men er de steden Soer met eene haven, Ibrah, Mina op eene zeer vruchtbare oase, Sib, Makajjat, door Wahabieten bewoond, enz.

Langs de kust der Perzische golf strekt het landschap *Lahsa* (Hadsjar) zich uit. Het is warm en zonnig, maar over het geheel beter besproeid dan de overige kustgewesten. Ook dit is door eene bergketen van het binnenland gescheiden. Hier bevindt zich de eenige Arabische rivier, die gedurende het geheele jaar van water schijnt voorzien te wezen en zich in zee uitstort, namelijk de Aslan. Tegenover de kust liggen de Bahrein-eilanden, die voor de parelvischerij belangrijk zijn. De steden van dit landschap zijn Lahsa en El-Katif.

In het middelste gedeelte, in *Nedsjed*, bevat Arabië nog een aantal bebouwde streken, die weinig bekend zijn, terwijl zuidwaarts naar den kant van Hadramaut en Oman, alsmede noordwaarts naar de zijde van de Euphraat groote woestijnen zich uitstrekken. Nedsjed draagt bergketens, wier kale toppen zich ter hoogte van 3000 Ned. el. verheffen en gedurende het grootste gedeelte des jaars met sneeuw bedekt zijn. In het oostelijk gedeelte van Nedsjed ligt Derryeh, de hoofdstad der Wahabieten, welke in 1818 door Ibrahim Pasja verwoest, maar in 1837 en 1838 weder opgebouwd is. Van de noordoostelijke woestijn, waarin Sjâm, Djesira en Irak door de Arabische aardrijkskundigen als afzonderlijke districten worden genoemd, is het oostelijk gedeelte het meest bekend, omdat de karavanen van Bagdad naar Basra er doorheen trekken. Langs de Euphraat is het land mild besproeid en zeer vruchtbaar. Hier groeijen tamarindeboomen, cypressen, citroenen, vijgeboomen, olijfbomen, acasias enz.

Op grond der volkerenlijst des Bijbels

(Genes. X) is de stamvader der Arabieren een zekere *Chusch*, een zoon van *Ham*, of ook een afstammeling van *Sem*, *Joktan* genaamd. Op andere plaatsen dier oirkonde zien wij Arabische stammen voorgesteld als afkomstig van *Abraham* met *Ketura* en *Hagar*. Volgens de inlandsche overlevering bestaat er inderdaad eene tweeledige afstamming, eene van *Joktan* (*Kachtan*), een nakomeling van *Sem*, het hoofd der oorspronkelijke inwoners van Arabië, die in Yemen gevestigd zijn, en eene van *Ismaël*, den zoon van *Abraham*. De eersten dragen bij uitnemendheid den naam van Arabieren, de laatsten dien van Most-Arabieren of ingelijfden. Terwijl de Joktaniden vaste woonplaatsen kozen en rijken stichtten, zwierven de Ismaëlieten als nomadische horden, van de eene oase naar de andere. De gebieders over de Arabische gewesten behoorden derhalve steeds tot de nakomelingen van *Joktan*.

De oudste geschiedenis van Arabië is in duisternis gehuld, maar voorzeker ook van weinig belang, omdat zijne bewoners slechts zelden in aanraking kwamen met andere volkeren. Volgens de Oostersche fabelleer werd *Osiris*, die later naar Egypte trok, in Arabië opgevoed. *Dionysus* kwam op zijn togt naar Indië ook in Arabië. Met *Nimrod* trokken Arabische horden naar Babylon, en zes Arabische koningen bekleedden er na dien geweldigen jager den troon. Bij de hulptroepen van *Ninus* bevonden zich ook Arabieren met hunnen vorst *Ariaeus*. De Arabieren uit het zuiden van het schiereiland volbragten reeds vroeg rooftogten naar Egypte, en de Hyksos, die in de 17de eeuw vóór Chr. zich meester maakten van den Egyptischen troon, waren volgens sommigen Arabische emirs. Daarentegen onderwierp *Sesostris* onderscheidene Arabische stammen aan zijne heerschappij. Niet lang daarna moesten de koningen van Egypte zich door een langen muur tegen de invallen der Arabieren beveiligen. De veldtogt van *Thephacht* naar Arabië (800 vóór Chr.) eindigde met eene schandelijke nederlaag. Gelukkiger waren de Assyrische gebieders *Phul* en *Sanherib* bij hunne invallen in het noorden van Arabië. De Perzische koningen *Cyrus* en *Cambyses* erkenden de onafhankelijkheid der bewoners van steenachtig Arabië en sloten zelfs verdragen met hen. Later slaagde een der *Ptolemaeus*sen er in, eene strook lands aan de grenzen van Egypte te veroveren. *Antigonus* van Syrië (312 vóór Chr.) beijverde zich vruchteloos om de Nabathaeërs, die vermoedelijk uit Aramaca naar steenachtig Arabië waren getrokken en hier als een welvarend volk onder een gemeenschappelijk opperhoofd leefden, aan zijne heerschappij te onderwerpen. Vruchteloos zocht zijn zoon *Demetrius* de nederlaag zijns vaders te wreken (319 vóór Chr.). Daarentegen gelukte het *Antiochus de Groot*e (219 vóór Chr.), de stad *Rabath Moab* in te nemen en onderscheidene Arabische stammen onder het juk te brengen, hoewel hij zijne veroveringen wegens den

oorlog met Egypte spoedig moest laten varen. Van dezen tijd af zien wij de Arabieren bijna onophoudelijk in strijd met den Israëlietischen staat.

De Arabieren (Midianieten) waren reeds in aanraking gekomen met de Israëlieten, toen deze door de woestijn trokken, en gedurende het tijdperk der Regteren zag Israël zich gedurig door Midian verontrust. *David* en *Salomo* maakten een einde aan de vijandelijkheden en leefden in vrede met de Arabieren, ja, laatstgenoemde knoopte winstgevend handelsbetrekkingen met hen aan. Dit bleef zóó in de dagen van *Josaphat*, maar wij lezen, dat tegen *Joram* wederom Arabische stammen te velde trokken, en dat het eerst aan koning *Uzia* gelukte, zijne grenzen te beveiligen. Toen de Assyriërs en Babyloniërs een inval deden in Syrië en Palaestina, bleven de Arabieren van het binnenland ongemoeid, maar de rust der grensbewoners werd verstoord. Na den tijd der Babylonische ballingschap zien wij de Arabische koningen vriendschappelijk met de Syrische verbonden. Toen maakten de stammen der woestijn veroveringen binnen de grenzen van Palaestina, en de Maccabeesche vorsten zochten hen te vergeefs te verjagen, daar die stammen zich nu eens aansloten aan Syrië, dan weder aan Egypte. *Johannes Hyrcanus* trok in 129 vóór Chr. tegen de Idumaeërs te velde, overwon hen en gaf hun de keus tusschen het verlaten van het land en het aannemen der Joodsche wet. Zij kozen dit laatste en gaven vervolgens in *Herodes de Groot*e een koning aan de Joden. Het bloeiende Petraë wekte reeds vroeg de aandacht der Romeinen. *Josephus* noemt als eersten koning van dat land *Simalkum* (*Malichus*, *Malik*), die omstreeks het jaar 144 vóór Chr. regeerde. Zijn opvolger *Aretas I* (*Hareth*) snelde in 126 vóór Chr. het belegerde Gaza ter hulp. Zijn opvolger was *Obodas* (*Obeidas*), die *Alexander Jannaeus*, nadat deze Amathus, hetwelk door de Arabieren verdedigd werd, ingenomen en de vestingwerken vernield had, in eene hinderlaag lokte en versloeg. Wél ondernam *Antiochus Dionysus*, nadat hij Damascus veroverd had, een veldtogt naar Arabië (82 voor Chr.), waar hij verloor daarbij het leven, waarna de Arabische koning *Aretas II* door eene partij in Damascus tot koning werd uitgeroepen. *Alexander* zag zich genoodzaakt om door groote opofferingen een vergelijk te treffen. Weldra echter maakte eene vermindering der Arabische magt hem de handen vrij, zoodat hij zijne heerschappij aan de andere zijde der Jordaan kon uitbreiden. Gedurende den broederoorlog tusschen *Hyrcanus II* en *Aristobulus II* gaf de Idumaeër *Antipater* aan den vernederden *Hyrcanus* gelegenheid om naar Petra te vlugten, waar koning *Aretas*, een bondgenoot van *Antipater*, hem veiligheid beloofde. Dáar werd *Aretas* overgehaald om oorlog te voeren tegen Israël. Twaalf steden, door *Jannaeus* aan de Arabieren ontruikt, leverden daartoe het voor-

wendse. *Aretas* viel met 50000 man in Judaea en versloeg *Aristobulus*, waarna Jeruzalem zijne poorten voor den vijand opende. *Aristobulus* hield alleen den tempelberg in bezit. Toen echter verscheen de Romeinsche veldheer *M. Scaurus*, om de veroveringsplannen van *Pompéjus* in Syrië ten uitvoer te brengen. Hij ontving van *Aristobulus* het verzoek, om tot ontzet op te rukken, — 400 talenten zouden daarvoor het loon wezen. Hoewel *Hyrcanus* dezelfde som beloofde, werd *Aristobulus* geholpen, want de gezindheid der Romeinen jegens de Arabieren was ver van gunstig. *Scaurus* gehoorde aan *Aretas* om terug te trekken, en deze gehoorzaamde (54 vóór Chr.). Toch werd hij op zijn terugtogt door de Romeinen geslagen en zag zich gedwongen om voor 300 talenten den vrede te koop. Daar de magtige stam der Nabathaeërs meermalen in het Romeinsche Syrië vielen, werd Petra door de Romeinen ingenomen. *Pompéjus* zelf voerde de benden aan, die deze stad veroverden en vernielden, en alleen door een schat van goud ontkwam *Aretas* aan een volslagen verderf. Later zette *Gabinius*, Romeinsch proconsul in Syrië, den oorlog tegen de Arabieren voort en onderwierp onderscheidene stammen aan zijne magt. Bij Pharsalus streken Arabieren in het leger van *Pompéjus*, en één van hunne vorsten, *Aretas*, wordt genoemd onder hen, die bij Philippï vochten aan de zijde van *Brutus* en *Cassius*. *Antonius* wilde ten behoeve van *Cleopatra* een gedeelte van Arabië aan Egypte onderwerpen. Hij beval aan *Herodes*, om *Malichus*, den koning van Petraea, die jaarlijks eene schatting van 200 talenten aan *Cleopatra* betalen moest, door geweld van wapenen tot het vervullen van dien plicht te noodzaken. *Herodes* werd echter bij Kanatha geslagen en ontkwam ter naauwernood door de vlugt. Toen terzelfder tijd eene aardbeving Judaea verwoestte, bragt *Malichus* de gezanten van *Herodes* ter dood en maakte zich tot een inval gereed. Maar *Herodes*, door Romeinsche legioenen ondersteund, versloeg de Arabieren bij Philadelphia en omsingelde den vijand, zoodat een gedeelte van zijne beste troepen zich moest overgeven. De slag bij Actium, die de magt van *Antonius* vernietigde, rodde voor een tijdperk van tien jaren de onafhankelijkheid van Petraea. Eerst toen *Augustus* te Rome als imperator heerschte, werd het plan weder opgevat om Arabië te veroveren. *Aelius Gallus*, procurator van Egypte, werd met de uitvoering daarvan belast (24 vóór Chr.), en *Syllaeus*, de sluwe staatsdienaar van den tragen *Obodas II*, zou hem daarbij de behulpzame hand bieden. *Syllaeus* bragt de Romeinen over zee naar het zuidelijk gedeelte van Arabië, maar zij moesten na een veldtogt, die twee jaren duurde, terugtrekken. *Obodas II* overleed in het jaar 12 voor Chr., — *Syllaeus*, van verraad beschuldigd, werd te Rome onthoofd, en *Aretas III* plaatste zich op den troon.

Gedurende langen tijd viel in Arabië weinig merkwaardigs voor. Doch in het jaar 116

na Chr., in de dagen van *Trajanus*, drong *Hadrianus* diep in Arabië door. Hij bereikte Katif; Petra, Bostra, Gerasa en andere steden werden bij de Romeinsche provincie Palaestina tertia gevoegd, maar het zuidelijk gedeelte van het schiereiland bleef bevrijd van het juk der wereldveroveraars. Na dien tijd verdween het verwoeste Petra, en in plaats van deze werd Bostra de hoofdstad en tevens de voornaamste zetel van den handel met Indië en Mesopotamië. Aan de grenzen van het Romeinsche wingewest bleef de strijd voortduren, maar de Romeinen maakten er weinig vorderingen. Alleen de noordelijke stammen bleven afhankelijk van Rome, dat hunne vorsten als stadhouders aanmerkte. Na den dood van *Trajanus* werd Arabië tot aan de Jordaan door de Romeinen verlaten, zoodat zij zich met de opperheerschappij in naam vergenoegden. In den strijd tusschen de keizers *Pescennius Niger* en *Alexander Severus* werd eerstgenoemde (195 na Chr.) door den Arabischen stam der Hadjarenen ondersteund. Keizer *Aurelianus* voerde een hevigen strijd met de Arabieren; hij bragt er wel bij zijn zegepraal naar Rome, maar zag weinig vrucht van zijne veroveringen.

Egyptische en Aethiopische koningen vielen in Arabië, maar zelfs toen de magt der Nabathaeërs vernietigd was, bogen de inwoners van het schiereiland zich niet onder het juk van vreemden; nog liever togen zij naar de woestijn, waar hunne nakomelingen als Bedoeïenen rondzwierven. Steeds bleven de volkeren van Arabië verstrooid en door onderlinge oorlogen verdeeld. Vooral Nedsjed was het tooneel van hunne dappere daden, die in de liederen hunner dichters werden verheerlijkt. In de 4de eeuw na Chr. werd Yemen door *Aizana*, koning van Abessinïë veroverd, waarna er het Christendom werd ingevoerd. De eerste Arabische Christenen waren Arianen; later verwierf zich de Katholieke Kerk er vele aanhangers, en nog later zochten er ketters, die elders vervolgd werden, vooral Nestorianen en Monophysieten (zie onder die woorden), eene veilige wijkplaats. Ook de Israëlieten begaven zich, na de verwoesting van Jeruzalem, in grooten getale derwaarts, en door hen werden vele Arabieren aanhangers der Wet. In het binnenland van Nedsjed klom de stam der Koreisjieten door zijne verbindtenis met de Chosaieten tot groote magt, en *Seid*, *Kossa* bijgenaamd, een schoonzoon van den Chosaiet *Hoeileil*, kocht van *Aboe Ghabsjan*, het stamhoofd der Chosaieten, voor een zak wijn den sleutel der Kaaba (zie onder dit woord) en verwierf op deze wijze de beschermheerschappij van het Heilig huis. Hij was de stamvader van *Mohammed*. Een zijner nakomelingen, *Hasjim* genaamd, geleide de karavanen des winters naar Yemen en des zomers naar Mekka, om de kooplieden en pelgrims te beveiligen. Zijn eenige zoon was de grootvader van *Mohammed*. Die grootvader, *Abdul-Motallib*, verwierf zich een roemrijken naam door het herstellen van de bron Zemzem en

door het voorgenomen offeren van zijn zoon *Abdallah*, den vader van *Mohammed*. Tegen het einde der 16de eeuw waren de Koreijsieten met de stammen Bekr en Taghleb in een strijd gewikkeld, waarin de toen nog jeugdige *Mohammed* zich door zijne dapperheid onderscheidde.

Een nieuw en merkwaardig tijdperk der Arabische geschiedenis neemt een aanvang met de stichting der Mohammedaansche godsdienst. *Mohammed* vereenigde de verstrooide Arabische stammen, en het hierdoor gevormde volk vervulde gedurende een paar eeuwen eene belangrijke rol in de geschiedenis der wereld. Zegepralend overschreed het de grenzen van zijn oorspronkelijk gebied en stichtte rijken in drie werelddeelen (zie onder *Khalifen* en *Mooren*). In de gewesten van Arabië bestonden gedurende de heerschappij der Khalifen onderscheidene zelfstandige vorstenhuisen. In Hedsjas vindt men die van Ochaisar, Hasjim en Kotade vermeld, en dit laatste heeft nog heden ten dage te Mekka het gezag in handen. Dat land werd evenwel langzamerhand afhankelijk van Egypte. De stadhouders van Yemen hadden zich reeds in den aanvang der 9de eeuw vrij verklaard. Hier heerschten achtereenvolgens de dynastieën der Zijadieten, Nedsjahieten en Salihieten, welke tegen het einde der 12de eeuw door die der Ejoebieten werden verdrongen, wier oudere lijnen in Egypte en Syrië regeerden. Hierop volgden de Resoelieden (1331), en daarna de Tahirieten, die er zich staande hielden tot aan de verovering der Osmanen. De ontbinding van het Khalifaat bragt weinig verandering in den toestand van Arabië. In het zuidelijk gedeelte, dat verschoond bleef van de invallen der Mongolen, bleven de vroegere dynastieën heerschen of werden door andere verdreven. Van nu af echter ontbreekt alle eenheid in de geschiedenis van Arabië, gesplitst als het is in verschillende staten.

In het noorden breidde het gezag der Turken zich uit, en in Yemen maakte de Emir *Bersebai* een einde aan de heerschappij der Tahirieten, daar hij in 1517 hun laatsten vorst, *Amir* genaamd, om het leven bragt, terwijl hij kort daarna zelf door de Arabieren werd gedood. De Turksche sultan *Selim I* benoemde toen een Tsjerkessisch man, *Iskander*, tot stadhouder over Yemen, maar dezen wachtte het lot van zijn voorganger. Ten tijde van sultan *Suleiman* genoot de emir *Iskander Moes* een groot aanzien. Deze overleed in 1537 en liet het stadhoudersambt achter aan zijn minderjarigen zoon *Amoer ben Dawoed*. Omstreeks dien tijd trad in het gebergte van Yemen *Sjems-Eddin* op en werd de stichter van de dynastie der Zeidi. Hij noemde zich een afstammeling van den Profeet, verwierp echter eenige leerstellingen van dezen en matigde zich den titel aan van Imam. Allen, die ontevreden waren over de Turksche heerschappij, schaarden zich aan zijne zijde. In het jaar 1538 landde de Turksche pasja *Suleiman* bij Mokka, versloeg de opstandelingen en droeg het stadhoudersambt

over Yemen op aan *Moestapha*, wiens opvolger, *Moestapha-en-Nesjsjar* den titel ontving van Beglerbeg van Yemen. De onderlinge twisten der verschillende stammen en de strijd tegen de Turksche heerschappij bleven echter voortduren totdat beglerbeg *Ferhdd* Aden veroverde, de rust in het land herstelde en de grondslagen van de heerschappij der Osmanen bevestigde. In het gebergte handhaafde het vorstenhuis der Seidi nog altijd zijne onafhankelijkheid. In 1565 werd Yemen in twee stadhoudersschappen verdeeld, — in de bergstreek met Szanna, en in het vlakke land met Zebid als hoofdstad. In 1567 barstte op nieuw een opstand uit tegen de Turken. De meeste vaste plaatsen, met uitzondering van Zebid, vielen in hunne handen, en *Moetaher*, uit het geslacht der Seidi, liet zich reeds tot khalif uitroepen; maar reeds in 1570 werden de opstandelingen weder onderworpen aan de Turksche heerschappij. Niet lang daarna kwamen de bewoners der westkust in opstand, om het Turksche juk af te werpen. Mokka werd ontruikt aan de Turken, die nederlaag op nederlaag ontvingen, en zelfs toen laatstgenoemde stad door hen hernomen werd, handhaafde Yemen zijne onafhankelijkheid. Het bleef onder het bestuur der Seidi, die er als imams zetelden en elken opstand tegen de Turken ondersteunden.

In 1740 ontstond er in het binnenland de secte der *Wahabieten* (zie onder dit woord), wier stichter *Abdul Wahab*, den Islam tot zijne oorspronkelijke zuiverheid zocht terug te brengen. In vele voorspoedige oorlogen hielden zij zich staande tegen den Sultan en tegen *Mehemed Ali*, den onderkoning van Egypte, die te vergeefs zijn invloed en magt in Arabië zocht uit te breiden. In 1835, toen hij reeds alle steden aan de kust der Roode zee veroverd had en zich gereed maakte om ook het binnenland aan zijne heerschappij te onderwerpen, werd het Egyptische leger, aangevoerd door *Mehemeds* neef *Ibrahim*, door het dappere bergvolk der Assirs geheel en al geslagen. Nog grootere nederlaag leed in October 1837 *Ismaël Bey*, die met een Egyptisch leger reeds tot in de nabijheid van Derryh was doorgedrongen. Niet gelukkiger liep het af met eene andere onderneming van *Mehemed Ali*, die Szanna, de hoofdstad van Yemen wilde bemagtigen, maar door de Kabylen geslagen werd. Wél bleef de westelijke kust van Akaba tot Mokka in het bezit der Egyptenaren, doch die strook is gemiddeld niet breeder dan een half uur gaans. Alleen Mokka en het district Taif, ten oosten van Dsjidda, bleven tot 1840 aan hen onderworpen. *Mehemed* gebod door zijne heerschappij over de steden en havens aan de oostkust der Roode zee over den handel der gewesten Yemen en Hedsjas, maar om zich hier te handhaven, had hij steeds een leger van 28000 Arabieren op de been. Zelfs in de heilige steden had hij zijn gezag gevestigd, maar zijn talrijk leger was naauwelijks in staat, om hem tegen de binnenland-

sche stammen te beveiligen, en toen hij in Syrië met den Sultan oorlogen moest, nam zijne heerschappij in Arabië een einde. Reeds in 1839 zag hij zich genoodzaakt, om onderscheidene gewesten prijs te geven. Het Tractaat tot beslechting der Oostersche zaken (Juli 1841) kende de beschermheerschappij over de heilige steden weder toe aan den Sultan. Voorts hebben zich sedert 1837 op Arabischen bodem, in Aden, de Britten gevestigd.

Eindelijk vermelden wij nog, dat in 1858 de stad Dsjidda door de Engelschen gebombardéerd werd wegens den moordaanslag der Muzelmannen op de daar aanwezige Christenen.

Arabine, zie gom.

Arabis, zie *Scheeffkelk*.

Arabische letterkunde. Deze is niet alleen belangrijk, omdat zij zich door een ongemeenen rijkdom en merkwaardigen inhoud onderscheidt, maar vooral ook, omdat zij bloeide in een tijd, toen er duisternis heerschte over geheel Europa, zoodat zij alleen voor een groot aantal wetenschappen eene gepaste wijkplaats aanbood. Zij neemt eene halve eeuw vóór *Mohammed* een aanvang. Wél vinden wij in den Bijbel de sporen eener beschaving, die toen reeds in Arabië heerschte, maar van eene letterkunde was nog geene spraak, omdat de schrijfkunst er eerst kort voor *Mohammed* bekend werd, weshalve de Arabieren zelve de hieraan voorafgaande eeuwen — schoon meer in godsdienstigen zin — het “tijdperk der onwetendheid” noemen. Zoowel het land als de levenswijze des volks — de heerlijke gewesten van Gelukkig Arabië, het omdolen der stammen en hunne onderlinge verdeeldheden — gaf aanleiding tot ontwikkeling van een dichtertlijken geest, die reeds vroegtijdig geurige vruchten opleverde. Wanneer in één der stammen een dichter opstond, dan verschenen er gezanten van de overige stammen om hem hulde te brengen. Dikwijls werden door een dichter verzen aan den muur der Kaaba te Mekka opgehangen als eene uitdaging, tot zijne kunstgenooten gerigt, en met zwaard en speer moest hij dan zijne eereplaats handhaven. Zulke gedichten droegen den naam van “moallakat” (opgehangen) en ook wel dien van “modsaahabat” of “vergulde”, omdat zij met gouden letters op byssus werden geschreven. De verzameling der moallakat bevat zeven gedichten van even zoovele dichters, die voor *Mohammed* leefden, namelijk van *Amri 'l Kais*, *Turafah*, *Soheir*, *Labid*, *Antara*, *Amroe ben Kalithoen* en *Hareth*. Deze verzen onderscheiden zich door den gloed van Oosterschen hartstogt, door diep gevoel, vrijheidsmin en een grooten rijkdom van beelden. Ook heeft men nog een paar bloemlezingen van gedichten uit den vóór-Mohammedaanschen tijd.

Met nieuwe kracht ontwikkelde er zich de dichtkunst door den invloed van *Mohammed*, die zijne leer in een poëtisch gewaad hulde en alzoo eene duurzame wijding schonk aan de poëzie. In den Koran is veel meer

poëzie, dan men in de vroegere en in het meerendeel der latere Arabische gedichten aantreft. Met betrekking tot de taal heeft de dichtertlijke Koran op de letterkunde der Arabieren op dergelijke wijze gewerkt als *Luthers* bijbelvertaling op die der Duitschers. De schrijftaal is daardoor tot vastheid gekomen. Intusschen was het tijdperk van *Mohammed* en van de eerste Khalifen niet gunstig voor de wetenschap. Ook de Khalifen uit het huis der Ommajaden waren geenszins hare beschermers, omdat zij alle wijsheid in den Koran vereenigd vonden en het meeste behagen schepten in den oorlog. Daarom liet *Amroe* de kostbare boekery te Alexandria verbranden, terwijl *Omar* aan zijn veldheer *Saad* beval om de boeken der Perzen in het water te werpen, — daarom verbood khalif *Abdalla* aan de Muzelmannen, om zich op de schrijfkunst toe te leggen, omdat zij zich daarna niet langer op hun gehengen konden verlaten. Toch werden de wetenschappen er van den beginne af aan ondersteund en bevorderd. *Mohammed* had allen, die de goddelijkheid zijner Suras of Koran-verzen betwijfelde, uitgedaagd, om ze in dichtertlijke schoonheid te overtreffen en hierdoor eene menigte gedichten doen ontstaan. Ook zocht de Profeet alle geleerden tot de studie van den Koran op te wekken, en hij rigtte overal scholen op, terwijl de *Koerrai-Saba* of de zeven regtzinnige Koran-lezers den last ontvingen, om de geloovigen in het gebruik van dat boek te onderwijzen. Men meent, dat *Ali*, de schoonzoon van den Profeet, het eerst de regels der Arabische taal heeft vastgesteld; hij wordt tevens geroemd als een der grootste dichters en redenaars des lands. Ook khalif *Jezid*, uit het huis der Ommajaden, werd als dichter en redenaar bewonderd, en de gewoonte, om bij het aannemen eener openbare betrekking eene redevoering voor het volk uit te spreken, doet ons met regt vermoeden, dat de welsprekendheid één der vakken was, die tot de opvoeding behoorden van den beschaafden Arabier.

Met de verheffing der *Abassieden* tot de waardigheid van Khalif (750 na Chr.) begon het tijdperk van den hoogsten bloei der Arabische letterkunde. In den regel waren de Khalifen zelve mannen van groote letterkundige bekwaamheid, en uitstekende geleerden uit alle volkeren ontvingen zij aan hun hof. Zij bestreden het vooroordeel der Arabieren tegen vreemdelingen en zochten door belooning de beoefening van andere talen aan te moedigen. Onder hunne bescherming werden vele boeken uit het Syrisch, Koptisch, Perzisch, Indisch en vooral uit het Grieksch in het Arabisch overgezet. Hierdoor werden de Arabieren met vele wetenschappen bekend, en hunne letterkunde breidde zich meer en meer uit. Voorts werd de Arabische beschaving ongemeen bevorderd door Grieksche geneesheeren, die aan het hof der Khalifen en in vele aanzienlijke steden vertoefden. De werken van *Hippocrates*, *Galénus* en

Theophrastus, voorts die van *Euclides*, *Ptolemaeus* en *Aristoteles* werden op last der khalifen *Almansor*, *Haroen-al-Rasjid*, *Al Mamoen* en *Motawakkel* in het Arabisch vertaald. *Haroen-al-Rasjid* was een ijverig bevorderaar der wetenschappen, maar hij werd in dien ijver nog overtroffen door *Al Mamoen*. Deze stichtte de Academie te Bagdad, alsmede dergelijke scholen te Bassora, Koefa en Bokhara. Hij deed kostbare boekertjen bijeen brengen en plaatste ze onder het opzigt van geleerde mannen. Daarenboven bood hij den Griekschen keizer *Theophilus* eene aanmerkelijke som gelds en een duurzamen vrede, indien deze hem den beroemden wijsgeer en wiskundige *Leo* een tijd lang wilde afstaan — 't geen door den Keizer werd afgewezen, omdat hij de wetenschap uitsluitend voor Griekenland wilde behouden. Tijdens de regering van *Al-Mamoen* en van *Motawakkel* ontstond er eene vereeniging van vertalers onder de leiding van den Syrischen, tot het Christendom bekeerden geneesheer *Johannes Mesve*. Door die vereeniging werden Grieksche werken in het Syrisch en Perzisch overgebracht, en deze vertalingen kleepte men vervolgens in een Arabisch gewaad. Deze letterkundige ontwikkeling werd geenszins vernietigd, toen in de 10de eeuw de magt der Khalifen aanmerkelijk daalde en de geldbron ter ondersteuning van geleerden en geleerde inrigtingen minder mild begon te vloeijen.

De Arabische beschaving vond een tweede vaderland in Spanje. Hier wedijverden de Khalifen uit het huis der Ommajaden met de Abassieden uit het oosten. Landbouw en handel, kunst en wetenschap begonnen er te bloeijen, vooral onder *Almondîr*, *Abdorrahan III* (912 na Chr.) en *Hakem II* (961 na Chr.). Als een Europeesch Bagdad, mogt Cordova roemen op zijne universiteit, door *Hakem II* gesticht. Andere hoogescholen verzezen er te Granada, Toledo, Sevilla, Murcia, Valencia, Almeria enz. De Arabieren of Mooren bezaten in Spanje 14 academiën, waar onderwijs werd gegeven in alle vakken van kennis. Ook de Israëlieten deelden in dien vooruitgang der wetenschap, en eeuwen lang was Spanje desgelijks de hoofdzetel van hunne letterkunde. Van het Pyrenéische Schiereiland verbreidde zich de roem der Arabische wetenschap over Europa, en na 900 reisde men uit Frankrijk en uit andere landen derwaarts, om zich op de wis- en geneeskunde toe te leggen. Het is bekend, dat de Latijnsche vertaling van *Aristoteles*, waarvan de scholastieken zich bedienden, niet aan den oorspronkelijken tekst, maar aan Arabische en Hebreuwsche overzettingen is ontleend. De bloei der Arabische letterkunde in Europa werd geknakt door den val van Cordova (1236).

Nadat de Khalifen uit het huis der Abassieden in het oosten tot pontifices waren gedaald, zien wij de emirs *al Omrah* en later de sultans als begunstigers der wetenschappen optreden. Steeds vond men onder de spruiten der verschillende dynastieën, die na de verbrokkeling van het Khalifaat de magt

in handen hadden, ijverige beschermers der geleerdheid. Tot hen behoort *Aglab*, de grondlegger van de dynastie der Aglabieten in Tunis (800), — *Kasjem Beamrillah*, de Fatiimide, zelf een uitstekend redenaar, — *Jahia III*, de Edrisiet, wiens hof op eene academie van wetenschappen geleek, — en *Zeir*, het stamhoofd der Zeirieten (10de eeuw). Men schatte de boekertjen van khalif *Adad* in Kahira op 2 millioen deelen, waaronder zich 100000 oorspronkelijke handschriften bevonden. Zelfs in het hedendaagsche Barbarije bloeijen kunsten en wetenschappen, en op Sicilië vindt men zelfs nu nog vele sporen der Arabische beschaving. Intusschen blinkt ons in dat tijdperk uit het eigenlijk Arabië weinig licht te gemoet. De magt der Khalifen strekte zich niet ver genoeg in Hedjas uit, om hier te midden der godsdienstige verdeeldheid de letterkunde te doen bloeijen.

Met de 14de en 15de eeuw zien wij de Arabische letterkunde allengs wegwijnen. Na dien tijd had zij slechts één roemrijken beoefenaar, namelijk den geleerden bibliograaf *Hadsji Khalfa* te Constantinopel, die in de 17de eeuw leefde en zich met de geheele Arabische letterkunde van vroeger dagen had bekend gemaakt. De Arabieren van onzen tijd kennen slechts den Koran, de overlevering en de wet. Intusschen vertoont zich in Egypte de morgenschemering van een beter tijdperk.

Als wij de verschillende deelen der Arabische letterkunde nagaan, vestigen wij in de eerste plaats onze aandacht op de poëzie. De tijd van haar eerste bloei is die, welke de komst van *Mohammed* onmiddellijk voorafgaat. Vele dier aloude gedichten, welke door *Schultens* zijn bijeengevoegd in zijne "Monumenta vetustiora Arabiae" (Leiden 1740), zijn onecht. De Arabische versbouw heeft een eigenaardig karakter. Elk vers ("beit," huis of tent) is verdeeld in twee halve verzen ("misra" of vleugeldeuren), die dezelfde maat bezitten, en de verzen hebben dezelfde eindrijmen (kafiah). De gedichten zijn verdeeld naar hunne lengte. Men heeft er van 7 tot 14 "beit" of verzen; deze zijn doorgaans van erotischen inhoud en heeten "ghaselen." Gedichten, die meer dan 30 en zelden meer dan 100 "beit" tellen, noemt men "kassidat" of "kassidet;" zij bevatten doorgaans verhalen enz. Sommige gedichten zijn naar het eindrijm genoemd, zoo als "lamijat," dat is, "een lied, waarvan de verzen op *lam* eindigen." Een bundel van denzelfden vervaardiger noemt men "diwan (register)," en die bundel moet zooveel gedichten tellen als het alfabet letters heeft. Afzonderlijke gedichten en stukken uit een "diwan" noemt men "roebajjat," als zij uit 4 tweeregelige en "moehamesat," wanneer zij uit 5 tweeregelige coupletten bestaan, terwijl men fragmenten van enkele verzen met den naam van "mostaredat" bestempelt. De gezamenlijke werken van 'een dichter heeten "kullijjat." In zulke werken wisselen minneliederen en triomfzangen, beschrijvingen van het paard en kameel, natuurbeschouwingen en hekeldichten elkander af. Na het

verschijnen van den Koran werd ook een goddienstig element opgenomen in de Arabische poëzie.

De tijd harer wedergeboorte is die der Abassieden. Zij verliet echter de natuur, om zich in het gewaad der kunst te hullen. Ook was zij niet meer het dartele kind der geestdrift, maar eene dienares van geleerden en vleijers. Tot de beroemde leerdichters van dit tijdperk behooren: *Aboe Nawwas*, *Aboe Aliël Hakemi* (672 tot 810), *Aboebekr Mohammed ebn Doreid* (838 tot 893) *Dibil al Khozai* (765 tot 866), *Abneth Thaib*, *Achmed os Samad*, *Motenebbi* (915 tot 965), *Aboel Faradsj Babagha* overleden in 1007) en anderen tot *Szaft Eddin*, toe, die in de 14de eeuw leefde. Vooral is die Arabische poëzie rijk in verzamelingen van spreekwoorden, fabelen en gelijkenissen, van welke de fabelen van *Lockman* in Europa algemeen bekend zijn. Nog bekender evenwel zijn de "Duizend en één nacht." Het drama zoekt men bij de Arabieren te vergeefs, maar zij hebben een ridderroman, "Het leven van *Antar*." in 35 deelen. De grootste der talrijke Arabische anthologieën is die van *Aboel Faradsj el Khojein* (897 tot 960).

De oudste Arabische geschiedschrijver, dien wij kennen, is *Aboel Moensir Hisjam el Kelbi*, onderwijzer te Bagdad (+ 819); hij heeft geslachtregisters nagelaten. *Aboe Obeida Maamer* (+ 825) teekende de datums op van de veldslagen der Arabieren, en *Aboe Mohammed Abdalla ebn Koteibah* (828 tot 889) leverde hoogst belangrijke berichten over de oude geschiedenis en over de verschillende stammen. Weldra beschreef men de lotgevallen van *Mohammed* en van zijne opvolgers, en sedert de 3de eeuw na de Hedsjra behoorde de geschiedenis tot de geliefkoosde studiën der Arabische geleerden; het aantal hunner historische werken is zoo groot, dat wij ons van de mededeeling der naamlijst moeten onthouden.

Ook de aardrijkskunde vond bij de Arabieren vlijtige beoefenaars. De Khalifen deden beschrijvingen vervaardigen van de landen, die zij veroverd hadden, en vele kooplieden ondernamen handelsreizen naar Indië en China en zelfs naar de binnenlanden van Afrika, en zij verzuimden niet, hunne lotgevallen op het papier te brengen. Ook zendelingen drongen ter zake des geloofs in den vreemde door. Nadat zij zich met de wiskunde hadden bekend gemaakt, pasten zij deze op de aardrijkskunde toe. Tot de voornaamste Arabische aardrijkskundigen behooren *Ebn Haukal* (931 tot 960), die de zeden en gewoonten der volkeren beschreef, *Aboe Obeida el Bekri* (+ 1094), die een geographisch woordenboek vervaardigde, en *El Edrisi* (1153), die zijn uitgebreid aardrijkskundig werk op Sicilië aan het hof van *Roger II* heeft opgesteld.

De wijsbegeerte der Arabieren is een telg van die der Grieken. De werken van *Aristoteles* en van *Plato* zijn op Arabischen bodem overgeplant, en de Arabische wijsgeeren verdeelden zich in twee klassen naar gelang zij

den eersten of den tweeden der Grieksche filosofen meer aanhingen. Het gezag van den Koran, even als bij de Christenen dat van den Bijbel, dreigde gedurig de wijsbegeerte te overvleugelen, en de voorstanders der Grieksche filosofie werden er vroeger en later wel eens als ketters behandeld. De meestberoemde Arabische wijsgeer is een Israëliet, bekend onder den naam van *Maimonides*.

Ook in de wiskundige wetenschappen waren de Arabieren de leerlingen der Grieken. Toch zijn wij aan hen onze cijfertekens verschuldigd, en ook de algebra, schoon van Griekschen oorsprong, is door de Arabieren in het westen van Europa gebracht. Geschriften van Grieksche wiskundigen, die in de oorspronkelijke taal zijn verloren gegaan, bleven in Arabische vertalingen bewaard. In de trigonometrie bouwden zij ijverig voort op de door *Menelaus* en *Ptolemaeus* gelegde grondslagen en zij vervingen het gebruik der koorden door dat van de sinussen.

Vooral legden de Arabieren zich toe op de sterrekunde. Reeds vroeg namen zij de verschijnselen des hemels waar, en vele namen van sterren zijn van Arabischen oorsprong. Zij zochten den omtrek der aarde te weten en vervaardigden sterrekundige tafels. De voornaamste Arabische sterrekundigen bloeiden in de 10de eeuw, namelijk *Al Batani* (*Albategnius*) en *Ebn Joenis*. De eerste maakte zich beroemd door zijne ontdekking van de beweegbaarheid van het apogaeum der zon, en de tweede was hofsterrekundige van *Hakem*, den zesden regent uit het huis der Fatimieden, en vervaardiger van sterrekundige tafels. Ook de Sultans te Bagdad waren begunstigers der sterrekunde, zoo als *Abad el Daula*, aan wiens hof *Abderrahman Soefi* zijn verblijf hield. Onderscheidene sterrekundige werktuigen zijn uit Arabië afkomstig, maar het is tevens onloochenbaar, dat de wetenschap er vermengd werd met de dwaasheden der sterrewigchelarij.

Tot de wijsbegeerte rekenen de Arabieren ook de natuurkunde met de geneeskunde. Ten tijde van keizer *Justinianus* begaven zich vele natuurkundigen en artsen van de Atheensche school naar Arabië. Na de verovering van Egypte (640) werden de geschriften van Grieksche geneesheeren in het Arabisch vertaald. Aan de academie te Bagdad (772) werden hospitalen en apotheken verbonden, en ook elders, zoo als te Ispahan, Firuzabad, Bokhara, Koefa, Bassora, Damascus, Alexandria en Cordova verzezen geneeskundige scholen. Wegens de godsdienst, die het onderzoek van lijken verbood, maakte de ontledkunde er weinig vorderingen, maar de scheikunde werd er met gelukkig gevolg beoefend. Van de 9de tot de 12de eeuw vindt men onder de Arabieren uitstekende geneesheeren, die talrijke geschriften hebben achtergelaten. Ook in onze eeuw wordt de studie der geneeskunde geenszins door hen verwaarloosd, zooals blijkt uit het "Geneeskundig woordenboek" (*Bahr-el-Dajewahir*) van *Abdul*

Medzjid, dat in 1830 te Calcutta is uitgegeven.

Eindelijk komen wij tot de godgeleerdheid, die in Arabië met de regtsgeleerdheid in het naauwste verband staat, omdat beide wetenschappen uit dezelfde hoofdbron, namelijk uit den Koran, vloeijen. Eerst laat begon men over den inhoud van den Koran na te denken, maar toen dit geschiedde, ontstonden er vele secten, van welke in de 8ste eeuw 4 als regtzinnig en 72 als kettersch werden beschouwd. Het voornaamste godgeleerde boek is natuurlijk de Koran, en hierop volgt de Sunna of overlevering. Beroemde Arabische schrijvers hebben de overleveringen bij duizenden verzameld, en daarop zijn natuurlijk uitlegkundige geschriften gevolgd. — Regtsgeleerde werken zien wij eerst ontstaan in de 12de eeuw. Het voornaamste van deze is in de 16de eeuw door sjeik *Ibrahim* van Aleppo geschreven en heeft tot titel "Multekra el Ebhoer" of "Zamenvloeiing der zeeën."

Handschriften, tot de Arabische letterkunde behorende, zijn in onderscheidene Europesche bibliotheken in grooten getale aanwezig. Men heeft er in die van het Escoriaal te Madrid, in de Bodleiaansche boekery te Oxford, in de Keizerlijke bibliotheek te Parijs, in die van het Vaticaan te Rome, en zeer vele in de academische bibliotheek te Leiden. Ook in andere bibliotheken, zooals te Florence, te Upsala, te Kopenhagen, te Petersburg, te Dresden, te Weenen, te Berlijn enz., zoekt men ze niet te vergeefs.

Wie het oog vestigt op dien schat der middeleeuwsche beschaving, zal het niet vreemd vinden, dat wij aan Arabië en aan de geschiedenis en letterkunde zijner bewoners eene aanmerkelijke ruimte hebben gewijd.

Arabische paardenfokkerij. Het Arabische paardenras werd reeds in de dagen der Oudheid voor een der edelste gehouden. Intusschen is er het aantal paarden betrekkelijk klein, daar het op omstreeks 100 000 wordt geraamd. Het schoonste ras vindt men niet zoozeer in Arabië als in Syrië, in de vlakke aan de Jordaan. Hier heeft men drie verschillende soorten, namelijk het echt Arabische paard, het Turkomannische en het Koordische, welk laatste uit de beide eerste is gesproten. Het echt Arabische paard is het kostbaarst; het wordt niet hoog, maar is fraai van gestalte. In Arabië zelve heeft men van ouds 5 beroemde stammen van paarden, welke van de 5 lievelingsmerriën van den Profet afkomstig zijn. Bij de geboorte van een ras-veulen wordt doorgaans een getuigschrift van zijne afstamming opgemaakt. Merriën van edel bloed worden onder verschillende voorwaarden verkocht. Het paard wordt door den Arabier op de zorgvuldigste wijze verpleegd. Reeds dadelijk na de geboorte van het veulen bindt hij het de ooren boven den kop te zamen en zet hij het den staart in de hoogte. Nadat het zich drie maanden met de melk der moeder heeft gevoed, wordt het gespeend; dan geeft men het in de volgende drie maanden uitsluitend kemelinnenmelk,

vervolgens langzamerhand wat tarwe, in water gekookt, en wat gras, en eindelijk weder gedurende drie maanden gerst met kemelinnenmelk. Sommigen geven er aan hunne paarden ook wel raauw en gekookt vleesch, en bij de Bedoeïenen van Nedsjed wordt het graan door deeg van dadels vervangen. Steeds verkeert het paard in de opene lucht en het wordt niet geroskamd. Reeds in het tweede jaar moet het als rijpaard dienst doen en blijft daarna voortdurend onder den zadel. Dit laatste is zeer eenvoudig en niet eens van stijgbengels voorzien, terwijl een halster voldoende is, om het gehoorzame en schrandere dier te besturen. Na elken snellen rid doet de Arabier zijn paard stappen tot dat het afgekoeld is. Zulke paarden van edel ras worden met duizende guldens betaald. Völbloed Arabische merriën zijn in haar vaderland niet talrijk, — men biedt ze er zelden te koop, en daarom worden ze in de Europesche stoeterijen nagenoeg nooit gevonden. De Arabische dichters zeggen van hunne edel-rassen, dat zij uit "vuur en wind" geboren zijn.

Arabische taal (De) is een Semietische tongval en vormt met de Aethiopische den zuidelijken tak van den Semietischen taalkam. Zij is eene van de rijkste, meest beschaafde en wegens hare verspreiding en de daarin geschrevene boeken eene van de belangrijkste talen der wereld. De geschiedenis dezer taal ligt vóór den tijd van *Mohammed* in nevelen gehuld. Zooveel is zeker, dat men, bij zijn optreden, in Arabië twee talen sprak, namelijk de Himjaritische in het zuiden (Yemen) en de Koreisjatische in het noordwesten, vooral te Mekka. Deze laatste was toen reeds door de dichters eenigermate beschaafd, en zij werd de algemeen aangenomene, toen *Mohammed* daarin den Koran schreef. Zij heeft zich met de Arabieren zelfs over een groot deel van Europa verspreid en vooral in Spanje vele sporen achtergelaten. Zij was voorts tengevolge van de veroveringen der Mohammedanen in de 7de en 8ste eeuw de schrijf- en spreektaal in het zuidwesten van Azië en in het oosten en noorden van Afrika, — 'tgeen men, behalve van Spanje, ook zeggen kan van onderscheidene eilanden der Middellandsche zee (Sicilië, Maltha enz.). Ook heden ten dage heerscht zij, als de taal der wetenschap en der godsdienst, zoo ver de Islam zich uitstrekt, — ook daár, waar het volk van de Perzische, Tartaarsche of Indische talen gebruik maakt. De Koran, die als een model wordt beschouwd van zuiverheid van vorm, is de sluitsteen van de gouden eeuw der Arabische taalkunde. Na *Mohammed* ontstonden er oorlogen en verdeeldheden, die de ontwikkeling der taal- en letterkunde weinig begunstigten.

De volkstaal onderscheidt zich van de schrijftaal. Deze laatste kent verschillende naamvalen, zoo als malchon voor den eersten, malchin voor den tweeden en derden en malchan voor den vierden naamval, terwijl het volk overal malch (koning) gebruikt. Eene scheiding van

spreek- en schrijftaal is langzaam tot stand gekomen, maar deze laatste heeft er veel door verloren. Zij heeft verouderde woorden behouden, vervormd of verworpen, en de nieuwe niet in zich opgenomen. Hierdoor mist zij een gedeelte van hare levenskracht. Hare verhouding tot het oude Arabisch is, als die van het armoe-dige Grieksch der Byzantijnsche schrijvers tot het Attisch van *Thucydides*.

Het Arabisch telt 28 letters, die alle medeklinkers zijn. Voor de klinkers bezit men drie teekens: fatha (a, ae), kesre (e, i) en damma (o, oe). Het wordt, gelijk alle Semietische talen met uitzondering van de Aethiopische, van de regterhand naar de linkerhand gelezen. Bij twee-lettergrepige woorden valt de nadruk op de eerste lettergreep, gelijk ook bij de drie-lettergrepige, waarbij de laatste lettergreep niet medegerekend wordt, omdat men ze in de spreektaal niet hoort. Men heeft er een tweevoudsvorm (dualis) en verschillende meervoudsvormen van onderscheidene betekenissen. Het enkelvoud heeft drie naamvals-uitgangen, het twee- en het meervoud heeft er een minder. Heeft men in het Hebreeuwsch 5 vervoegingsvormen voor het werkwoord, in het Arabisch telt men er 9 benevens de lijdende vormen — te zamen 16. Hierdoor kan men fijne gedachten-nuances zeer naauwkeurig uitdrukken. Men heeft bepaalde vormen, om het geslacht, de plaats, het werk-tuig, den werkman, eene verkleining enz. aan te duiden. Heeft men in het Hebreeuwsch 2000 wortels en in het geheel 6000 woorden, — het Arabisch bezit 6000 wortels en 60000 daarvan afgeleide vormen. Verbazend rijk is de taal in namen van voorwerpen, die voor den Arabier belangrijk zijn. Men vindt er 1000 voor "zwaard" en 500 voor "leeuw."

De talrijke klinkers der schrijftaal maken deze welluidend, terwijl het geluid der spreektaal in Arabië zelf, wegens de vele sis-klanken, vergeleken wordt bij dat van een suizend zwaard. Wij behoeven niet te zeggen, dat bij de verschillende Arabische stammen verschillende tongvallen gesproken worden.

De beoefening der Arabische taal is onmisbaar voor de grondige kennis van andere Semietische taaltakken. Het Hebreeuwsch, het Perzisch en het Turksch staan met haar in het naauwste verband. In ons Vaderland zijn sedert de 16de eeuw vele geschriften in de Arabische taal uitgegeven, en *Thomas Erpenius*, *Jacob Golius*, *Albertus Schultens* en in onze dagen *Roorda* en *Dozy* hebben door de studie der Arabische taal- en letterkunde een Europeischen naam verworven.

Ook de Arabische schriftteekens hebben hunne geschiedenis. Zij zijn volgens de sage door *Henoch* (Edris) of zelfs door *Adam* uitgevonden. Het is echter waarschijnlijk, dat men de schrijfkunst eerst na den aanvang onzer jaartelling en wel het vroegst bij de Himjarieten in Yemen heeft leeren kennen. Het Himjarietisch schrift gelijkt veel op het Aethiopisch. In het noorden van Arabië ontstond het Hirenisch schrift, waarmede de Koran geschreven werd en dat ook wel

Koefisch schrift genoemd werd, omdat men zich vooral te Koefa bezig hield met het vervaardigen van afschriften van den Koran. Het werd aanvankelijk gebruikt zonder onderscheidings- en klinker-teekens. Later ontstond het Karmatisch schrift, en eindelijk in de 10de en 11de eeuw het hedendaagsche loopende schrift (neskhi). Dit laatste wordt met gespleten rietstaaftjes geschreven. Uit dit loopende schrift zijn eenige andere lettervormen ontstaan, die bij sommige stammen of voor bepaalde oogmerken worden gebezigd. Eenige volken, zooals de Syriërs, Samaritanen en Israëlieten schrijven het Arabisch met de letterteekens hunner moedertaal. Dit wordt in Europa wel eens nagevolgd, maar de regels, die daarbij in acht genomen moeten worden, zijn nog niet behoorlijk vastgesteld.

Arachis, zie *Aardpimpernoot*.

Arachne, eene dochter van *Idmon*, een purperverver te Colophon, had het ver gebracht in de weefkunst. Toen de nymphen van de *Tmolus* en *Pactolus* haar werk bewonderden, was zij vermetel genoeg, om *Pallas*, hare leermeesteres, tot een wedstrijd uit te dagen. De godin verscheen in de gedaante van een oud vrouwtje en toen zij aan het werk van *Arachne*, dat de liefdesavonturen der goden voorstelde, niets verbeteren kon, vernielde zij het weefsel der maagd. Deze, radeloos over dien onregmatigen toorn, wilde door ophanging een einde maken aan haar leven, maar *Pallas* sneed het touw los en veranderde haar in eene spin. In deze gedaante houdt zij zich nog altijd met weven bezig.

Arachnoïdea, zie *Spinachtige dieren* en *Spinnewebvlies*.

Arad is een Hongaarsch comitaat aan de overzijde der Theisz en telt op 101,53 □ geogr. mijlen ongeveer 260000 inwoners. Het grenst ten oosten aan Siebenbürgen, ten zuiden aan *Temesvar*, ten westen aan *Chanad* en *Bekes* en ten noorden aan *Bihar*. In het oostelijk gedeelte vindt men een tak der Karpathen met den berg *Moma*, en het westelijk gedeelte is eene vlakte zonder boomen. De *Maros* vloeit er aan de zuidelijke grenzen, en de *Körös* met de *Cziger* in het noorden. De voornaamste voortbrengselen zijn er tarwe, maïs, tabak, vlas, boomvruchten en uitmuntende wijn. Voorts bloeit er de vee- en de bijenteelt, en uit de mijnen haalt men er goud, zilver en ijzer. De inwoners zijn meerendeels *Walachijers*, die tot de Grieksche kerk behooren, — voorts heeft men er *Hongaren*, *Duitschers* en *Slawen*. De hoofdstad, *Oud-Arad*, ligt aan den regteroever der *Maros*; zij heeft een seminarium van *Walachijers*, een gymnasium en bijna 30000 inwoners, onder welke zich vele rijke *Israëlieten* bevinden. Deze stad werd als vesting in de 17de eeuw bij herhaling door de Turken ingenomen en eindelijk verwoest. De nieuwe citadel, wel klein van omvang, maar sterk, was in den omwentelingsoorlog van 1849 van groot belang. Zij ligt op eene landtong tusschen twee armen der *Maros*, zoo-

dat de Oostenrijksche generaal *Berger* haar geruimen tijd tegen de Hongaren verdedigen kon. De capitulatie van den 8sten Junij bezorgde aan de bezetting een vrijen aftogt, maar aan Hongarije 75 kanonnen en 8000 geweren. In het begin van Augustus namen de leden van den Hongaarschen rijksdag de vlugt van Szegegin naar Arad. Van hier werd den 11^{den} Augustus 1849 door *Kossuth* de proclamatie uitgevaardigd, waarin hij den haghelijken staat van de zaak der omwenteling niet ontveinsde. Terstond na den slag bij Világos (16 Augustus) gaf Arad, op last van *Gorgey*, zich over aan de Russen. Op bevel van *Haynau* werden hier den 5^{den} October 1849 een aantal Hongaarsche generaals op eene schandelijke wijze ter dood gebragt.

Tegenover Oud-Arad, aan de andere zijde der rivier en door eene brug met zoevenen genoemdestad verbonden, ligt Nieuw-Arad, hetwelk tot Temesvar behoort en ongeveer 5000 inwoners telt. Zij is haren oorsprong verschuldigd aan de Turken, die hier bolwerken aanlegden, om Oud-Arad te bestoken, en daardoor Nieuw-Arad deden verrijzen.

Arago. Van de geleerde mannen, die dezen geslachtsnaam dragen, kennen wij:

Dominique François Arago, een der schranderste wis- en natuurkundigen onzer eeuw. Hij werd geboren te Estagel bij Perpignan op den 28sten Februarij 1786 en toonde zulk een gunstigen aanleg, dat hij reeds in 1804 bevorderd werd tot de Polytechnische school en weldra tot de beste leerlingen behoorde. Na de voleindiging zijner studiën werd hij benoemd tot secretaris bij het "Bureau des longitudes" en niet lang daarna vertrok hij naar Spanje, om er met *Biot* en met de Spaansche gelastigden *Chaix* en *Rodrigues* de opmeting van den boog van den meridiaan, door *Méchain* en *Delambre* tusschen Duinkerken en Barcelona volbragt, tot Formentera voort te zetten. Hij bevond zich juist op het eiland Mallorca, toen de Spanjaarden tegen *Napoleon* opstonden. Hij werd in hechtenis genomen en eenige maanden op de citadel van Belver bij Palma gevangen gehouden. Toen men hem in vrijheid stelde, poogde hij Algiers te bereiken, om van hier naar Marseille te stevenen. Het Algerijnsche schip werd echter door een Spaanschen kaper genomen en *Arago* naar het fort Rosas en naar de ponthos van Palamos gebragt. Op aanvraag van den Dey werd hij in vrijheid gesteld, en wederom begaf hij zich op reis naar Marseille. Reeds bevond hij zich dicht bij de haven toen het schip belopen werd door een storm, die het op de kust van Sardinië wierp, vanwaar hij nogmaals naar Algiers stevende. Hier was inmiddels de Dey overleden, en zijn opvolger plaatste *Arago* op de lijst der slaven en gebruikte hem tot tolk op zijne roofscheepen. Eerst in 1809 verkreeg hij door bemiddeling van den Franschen consul zijne vrijheid, waarna hij naar Frankrijk terugkeerde, zijne instrumenten en handschriften, waarin de uitkomst der graadmeting was opgeteekend, medebrengende.

Het gebied der natuurkundige wetenschap, waarop *Arago* zich vervolgens bewoog, heeft hij met belangrijke ontdekkingen verrijkt. Hij bezat de kostbare gave om de uitkomsten van wetenschappelijke nasporingen voor ieder duidelijk te maken. Vooral heeft hij zich bezig gehouden met een onderzoek van de theorie van het licht en van zijne polarisatie, alsmede met waarnemingen omtrent het galvanismus en magnetismus. De verslagen, die daarop betrekking hebben, gaf hij uit met *Biot*, met wien hij tot in 1816 zijne werkzaamheden voortzette.

In 1809 werd hij benoemd, in plaats van *Lalande*, tot lid der Academie van wetenschappen te Parijs en tot hoogleeraar aan de Polytechnische school. Tevens bezorgde hij met *Gay-Lussac* de uitgave der "Annales de Physique et de Chimie", terwijl hij zijne aandacht vestigde op de merkwaardige ontdekkingen van *Oerstedt* omtrent het electromagnetismus. Allengs omvatte *Arago* het geheele gebied der natuurkundige wetenschap, en voor hare jeugdige beoefenaars was hij steeds een onbaatzuchtig raadsman en vriend. Elke nieuwe ontdekking deed hem naar de pen grijpen, om haar als onder de vleugelen van zijn naam binnen te leiden bij het publiek, zoodat men hem niet ten onrechte "de ceremoniemeester der uitvindingen" noemde. Van daar zijne talloze opstellen in tijdschriften, in de Mémoires van het Instituut en in zijne Annales. Bijna alle buitenlandsche geleerde lichamen boden hem het lidmaatschap aan, en de universiteit te Edinburg verleende hem in 1834 de hoogste Academische waardigheid.

Ook op het staatstoooneel vervulde *Arago* eene belangrijke rol. Toen in 1830 de Julij-omwenteling uitbarstte, wendde hij al zijn invloed aan om onnoedig bloedvergieten te voorkomen, waarbij zijne vriendschappelijke betrekking met *Marmont* en anderen van groote dienst was. Als lid van het Ligchaam van afgevaardigden, waar hij het departement Oost-Pyreneeën vertegenwoordigde, schaarde hij zich aan de zijde der oppositie en bewees, dat hij een welsprekend redenaar was. Hij sprak steeds met den gloed der innigste overtuiging en ontwikkelde zonder eenigen schroom voor de magtigen der aarde zijne gevoelens over de regten van den mensch en de eischen van het gezond verstand. Toen de regering na de beteugeling van den opstand in Junij 1832 Parijs in staat van beleg verklaarde en het voornemen koesterde om de stad met vestingwerken te omringen, begaven zich *Odilon-Barot*, *Lafitte* en *Arago* op den 6^{den} Junij naar *Louis Philippe*, om hem de volvoering van dat plan te ontraden. *Arago* schetste met eene stoute welsprekendheid den toestand van Frankrijk, en toen de Koning niet wilde toegeven, maakte hij zulk eene treffende voorstelling openbaar van de gevaren dier vestingwerken voor de vrijheid, dat de regering haar plan aanvankelijk liet varen. Toen de Polytechnische school in dat jaar, wegens het deelnemen

harer kweekelingen aan het Junij-oproer, onder het opzicht van den Minister van oorlog werd gesteld, nam *Arago* zijn ontslag als hoogleeraar. Onder de Julij-regering was hij meermalen voorzitter van den "Algemeenen Raad" van het departement van de Seine en wist hij zijne medeleden te bewegen tot het afleggen eener verklaring ten gunste van de emancipatie der slaven.

Toen in 1848 de Februarij-revolutie uitbarstte, werd hij lid van het Voorloopig Bewind en verkreeg daarbij de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, en later die van Oorlog. Als vriend der orde en afkeerig van alle socialistische woelingen stond hij met *Marrast* en *Marie* aan het hoofd van die republikeinen, welke hun ideaal verwezenlijkt zagen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Hij wist de hartstogtelijke bevolking van het departement Oost-Pyreneeën tot orde en kalmte te bewegen, en hij werd er tot afgevaardigde naar de Nationale vergadering benoemd.

Toen het Voorloopig bewind aftrad, benoemde de vergadering hem tot lid der Uitvoerende commissie, en in die betrekking betoonde hij gedurende den Junij-opstand van 1848 eene groote mate van onverschrokkenheid. Na dien tijd was *Arago* in de Nationale vergadering werkzaam als lid van het krijgscomité. Toen er besloten was om een president te kiezen, trad hij op als een tegenstander van *Louis Napoleon* en van de staatkunde van het nieuwe ministerie. Aan de latere vergaderingen van het Wetgevend ligchaam heeft hij nagenoeg geen deel meer genomen. Na den staatsstreek van 2 December 1851 verhief hij zijne stem ten gunste der gedeporteerden en schilderde het oord der verbanning met gloeiende kleuren als eene plaats des doods. Hij overleed te Parijs den 2den October 1853, en eene volledige verzameling zijner werken is sedert 1854 onder opzicht van *Barral* aldaar in het licht verschenen.

Jacques Etienne Victor Arago, een broeder van den voorgaande. Hij is bekend door zijne talrijke geschriften en door den bijnaam van "den blinden reiziger." Ook hij werd te Estagel geboren, en wél in Maart van het jaar 1790. Als teekenaar was hij toegevoegd aan de expeditie, die in de jaren 1817 tot 1820 onder bevel van *Freycinet* met de schepen *Uranie* en *Physicienne* eene reis om de aarde volbragt. Na zijn terugkeer vestigde hij zich eerst te Bordeaux en vervolgens te Toulouse en hield er zich bezig met de uitgave van een letterkundig tijdschrift, terwijl hij tevens vaudevilles, gedichten en romans schreef. In 1835 werd hij directeur van den Schouwburg te Rouen, maar hij verloor het gebruik zijner oogen en deed in 1837 afstand van die betrekking. Zijne groote reis gaf hem aanleiding tot het leveren van merkwaardige beschrijvingen, die onder de titels: "Promenade autour du monde" (Parijs 1832) en "Souvenir d'un aveugle" (Parijs, 1838) in het licht verschenen. Zijne blindheid verhinderde hem niet

om zich in 1849 aan het hoofd eener vereniging van goudzoekers naar Californië te begeven. Zijne reisgenooten werden evenwel reeds op den togt derwaarts wederspanning en verlieten hem te Valparaiso. Na zijn terugkeer (1850) deelde hij zijne ontmoetingen mede in het werk "Voyage d'un aveugle en Californië et dans les régions aurifères" (Parijs, 1851). Hij overleed te Parijs in Januarij 1855.

Etienne Arago, een broeder van de beide voorgaanden. Hij aanschouwde het levenslicht te Estagel in het jaar 1799, wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letterkunde en schreef na 1823, meestal met anderen, een aantal vaudevilles en tooneelspelen, bemoeide zich met de redactie van kleine letterkundige tijdschriften en maakte onder den naam van *Jules Verney* zich bekend als feuilleton-schrijver in de "Siècle". Als een der directeurs van het "Théâtre du vaudeville" te Parijs ging hij bankroet, — in het jaar 1844 was hij de medestichter van het dagblad "La Réforme", en na de Februarij-omwenteling van 1848 verkreeg hij door den invloed van zijn oudsten broeder de directie der posterijen. Het departement Oost-Pyreneeën zond ook hem als afgevaardigde naar de Nationale vergadering, waar hij evenwel zeer weinig van zich deed hooren. Bij den Junij-opstand kwam hij in ongelegenheid en ontsnapte door de vlugt aan den kerker, waarna hij bij verstek veroordeeld werd tot deportatie voor levenslang. Geruimen tijd vertoefde hij in Engeland, Nederland, Geneve en Turin, maar hij keerde later naar Parijs terug, waar hij zich met het verzamelen zijner gedenkschriften bezig hield.

Emanuel, een zoon van den oudste dier drie broeders. Hij werd in 1812 te Parijs geboren, studeerde in de regten en werd er advocaat bij het Hof van appel. Het Voorloopig Bewind van 1848 benoemde hem tot commissaris van het Rhône-departement, en hij baarde er niet weinig opzien door zijne harde maatregelen. In het midden van April legde hij dat ambt neder en begaf zich in Mei met bepaalde lastbrieven omtrent Polen als gezant naar Berlijn. Zijn vertrek en het overhandigen zijner geloofsbrieven in Pruissens hoofdstad werden dermate vertraagd, dat hij dit laatste eerst tegen het einde van Julij kon volbrengen, zoodat zijne zending geene vruchten droeg voor Polen. Ook zegt men, dat hij te Berlijn een bevorderaar was der democratische woelingen. In het jaar 1849 verzocht hij om zijn ontslag en was na zijn terugkeer te Parijs ijverig werkzaam als lid van de Nationale vergadering. Hij stemde tegen de opheffing der clubs en was in het Wetgevend ligchaam een tegenstander van *Louis Napoleon*. Onder den naam *Emanuel* heeft hij, gemeenschappelijk met anderen, onderscheidene kleine tooneelspelen en vaudevilles geschreven. Onlangs (November 1869) is hij in een der kiesdistricten van het Seine-departement tot lid van het Wetgevend ligchaam benoemd, waar hij zijne plaats vindt aan de uiterste linkerzijde.

Alfred Arago, een broeder van den voorgaande. Hij legde zich toe op de schilderkunst en maakte onder de leiding van *Paul Delaroche* uitstekende vorderingen. De stukken, door hem op de tentoonstellingen van 1841 en 1852 geleverd, werden zeer geroemd. In 1852 werd hij bekleed met de betrekking van inspecteur-generaal van schoone kunsten.

Aragon (De) is eene rivier in Spanje. Zij ontspringt in de Pyreneeën aan den voet van den Monte d'Aspe en stort boven Alfaro zich uit in de Ebro. Het voormalig koninkrijk Aragon heeft van haar zijn naam ontvangen.

Aragon of **Aragonië**, te voren een afzonderlijk koninkrijk, dat het oostelijk gedeelte van het Pyrenéische Schier-eiland besloeg en de provinciën Aragon, Catalonië en Valencia met de Balearische eilanden bevatte, is heden ten dage een Spaansch gewest, dat den titel van koninkrijk behouden heeft en op 845 □ geogr. mijlen bijna een millioen inwoners telt. Het grenst ten noorden aan Frankrijk, ten westen aan Navarre, Oud- en Nieuw-Castilië, en ten zuiden en oosten aan Valencia en Catalonië. In het noorden, waar de Pyreneeën zich verheffen, is het land bergachtig, maar het wordt vlakker naar de zijde van de Ebro. Die bergen worden doorgaans als takken van de Pyreneeën beschouwd, maar zij staan met deze keten in geen verband en hun gesteente is van geheel anderen aard. Het noordelijk gedeelte draagt den naam van *Hoog-Aragon* (el alto Aragon). De hoogste toppen der Pyreneeën zijn er, van het westen af: de Mont-Rongas, de Pic du Midi d'Oss, de Vignemale (3500 Ned. el), de Marboré (3400 Ned. el), de Pic Taillou (3300 Ned. el), Las tres Sorores met den Mont-Perdu (3450 Ned. el), de Pic Patra (3100 Ned. el), de Pic Posets (3500 Ned. el), en de Pic Nethon (3550 Ned. el). Verder oostwaarts zijn zij veel lager. Naar de zijde van Aragon hebben zij steile wanden. Langs hun voet strekt zich eene smalle hoogvlakte uit, die hen scheidt van het gebergte van Hoog-Aragon. Dit bestaat uit een aantal evenwijdige, hier verbondene, elders door dalen gescheidene ketens. De Pyreneeën bestaan vooral uit kalk, zandsteen en krijt, en de bergketens van Aragon hoofdzakelijk uit conglomeraat. Deze bergketens zijn gedeeltelijk met bosch bedekt en vormen een der fraaiste gewesten van Spanje. Het land tusschen de rivieren de Aragon, de Gallego en de Cinca draagt van ouds den naam van Sobrarbe. Het middelste gedeelte van Aragon is het dal der Ebro; het heet *Laag-Aragon* en loopt in eene zuidoostelijke rigting van Tudela tot aan Mequinenza over een afstand van 28 geogr. mijlen. Aan beide zijden der Ebro liggen breede vlakten. Het eigenlijke Ebro-dal is eene woeste steppe met zilte gips- en kleigronden. Treurig is er vooral de vlakte van Placencia, die zich zonder drinkwater en zonder boomen over eene breedte van 2½ geogr. mijlen uitstrekt en 10 geogr. mijlen lang is. Zij bestaat uit een zoutbevatenden, witten, aardachtigen mergelleem,

afgewisseld door bladerig gips. De Xalon stroomt er doorheen. Ten zuidoosten van Saragossa, aan den noordelijken oever der Ebro, vindt men de groote zoute steppen van Bugaraloz met lagunen van zout en bitter water, waar eene groote hoeveelheid zout verkregen wordt. In de nabijheid van Alcaniz heeft men aanzienlijke beddingen van aluin-aarde. Ten zuiden van de Ebro, aan de grenzen van Laag-Aragon, vindt men de bergtoppen van den Sierra de Molina, van den Sierra de Albaracin, van den Sierra de Teruël en van den Sierra de Javalambre, en aan de westelijke grenzen verrijst de Sierra Moncajo.

De voornaamste rivier is er de Ebro, die aan de linkerzijde de Aragon, de Arva, de Gallego met de Basso, de Guérgea en de Seston. en de Cinca, en aan de rechterzijde de Xalon, de Huérva, de Aguas, de Martin, de Guadaloupe en de Nonaspe in zich opneemt. Ook zijn er twee kanalen, het Keizerskanaal, door toedoen van *Karel V* gegraven, en Tudela met Saragossa verbindend, — een kanaal dat 15 geogr. mijlen lang, schoon onvoltooid, en voor de scheepvaart en de besproeiing van veel belang is — en het kanaal van Tauste.

De voornaamste voortbrengselen van Aragon zijn zilver, ijzer, kobalt, lood, aluin, steenkolen, zout, salpeter, marmer, jaspis en vitriool, — voorts wol van omstreeks 2 millioen schapen, hout, graan, olie, voortreffelijke wijnen, vlas, hennep, saffraan en zijde. De inwoners houden er zich vooral bezig met de paardenfokkerij en de schapenteelt, met het kweken van vruchtboomen, en met het verzamelen van kastanjes en amandels. De fabrieknijverheid bevindt er zich op lagen trap. De inwoners zijn welgemaakt en krachtig van ligchaam, arm, maar trotsch en vrijheidlievend. Zij leveren met de Cataloniërs en Galiciërs de beste Spaansche soldaten.

Aragon is thans verdeeld in 3 provinciën namelijk in Saragossa, Huësca en Teruël. De hoofdstad is Saragossa (zie onder dien naam). Andere belangrijke steden zijn er Calatajudo, Huësca, Barbastro en Caspe.

De oorsprong van het koninkrijk Aragon ligt met die der overige Christelijk-Spaansche staten uit de middeleeuwen in nevelen gehuld. De eerste graaf van Aragon, *Azenar* genaamd en een zoon van *Eudo*, hertog van Aquitanië, is een fabelachtig persoon. De gravin *Urraca*, die met *Sancho II* van Navarre gehuwd was en omstreeks 996 overleed, schonk Aragon aan haren zoon *Gonsalvo*. Deze stierf kinderloos, en zijn gebied viel ten deel aan zijn neef *Sancho III* van Navarre. Deze verkreeg ook Castilië door zijn huwelijk met *Maria Elvira*. Zijn zoon Ferdinand voegde Leon er bij, waarop hij aansprak had door zijne verbindtenis met de dochter van *Sancho*. Hij werd erkend als koning van Leon, en had alle Westgothische landen in Spanje tot één rijk kunnen vereenigen, indien geene verdeling dier ge-

westen door het testament van *Sancho III* ware vastgesteld geweest. Dientengevolge ontving zijn jongste zoon onder den naam van *Ramiro I* het koninkrijk Aragon.

Van dezen tijd af (1035) bevinden wij ons op den vasten grond der geschiedenis. Wél was Aragon aanvankelijk de geringste van de Christelijke staten in Spanje, maar het breidde zich spoedig uit. Reeds *Ramiro* vereenigde, nadat zijn broeder *Gonzalez* vermoord was (1038), *Sobrarbe* en later het graafschap *Pallas*, een Frankisch landgoed, met zijn rijk. Daarna maakte hij zelfs de Moorsche vorsten van *Saragossa* schatplichtig en sneuvelde (1063) als een held in een slag tegen *Moktadir* van *Saragossa*, den bondgenoot van den koning van *Castilië*. Zijn zoon en opvolger *Sancho I Ramirez* vereenigde *Navarre* met zijn gebied en streed dapper tegen de *Mooren*. Hij veroverde *Barbastro* en *Monzon* en vocht met goed gevolg tegen de Arabische benden in weerwil van de geweldige nederlaag, die de Christenen bij *Salacia* hadden ondergaan. Hij stierf in 1094 bij de belegering van *Huesca*. In zijn tijd werden de grondslagen gelegd voor de afhankelijkheid der Kerk in Aragon van den Paus, die eerst kort geleden is opgeheven. Zijn zoon *Peter I* veroverde *Huesca*, maar overleed reeds vroeg (1105). Hij werd opgevolgd door zijn roemrijken broeder *Alfonsus*, die overwinnaar bleef in 29 veldslagen en het veroverde *Saragossa* tot hoofdstad des rijks verhief. Zijn testament, dat de geestelijke ridderorden in het bezit stelde zijner landen, werd nietig verklaard, en nu plaatsten de inwoners van Aragon *Ramiro II*, een broeder van den voorgaande, en die van *Navarre Garcias VI*, een achterkleinzoon van *Garcias IV*, op den troon. Volgens den wensch zijner onderhoorigen schonk *Ramiro* zijne dochter *Pedronella* aan graaf *Ramon Berenguer IV*, graaf van *Catalonië* of *Barcelona*, en deed ten gunste van dezen afstand van de regering. Deze *Ramon* legde de grondslagen tot de vereeniging van *Catalonië* en Aragon. Hij streed met goed gevolg tegen de *Mooren*, ontrukte hun *Tortosa*, *Lerida* en *Braga* en overleed in 1162. Zijn oudste zoon *Alfonsus II* volgde hem op en verkreeg door erfenis het graafschap *Roussillon*, terwijl zijn zoon *Peter II* door zijn huwelijk met *Maria van Montpellier* in het bezit kwam der erflanden van deze laatste (1204). Als een vriend der Albigenzen en verbonden met den graaf van *Toulouse* trok hij op tegen den graaf van *Montfort* en sneuvelde bij *Muret* (1213). Zijn zoon *Jacob I* (*Jayme*) was nog minderjarig en in de magt van den graaf van *Montfort*, die hem op aandrang van paus *Immoentius III* in vrijheid stelde. Onder de regering van dien *Jacob* bereikte Aragon het toppunt zijner grootheid. De dappere vorst streed voorspoedig tegen de *Mooren* en veroverde de *Balearische* eilanden. Toen keerde hij de wapenen tegen *Valencia* en maakte zich meester van dit geheele gewest (1238). De geestelijkheid, de adel en de steden ont-

II.

vingen er goederen, en de rijkdom des lands lokte vele volkplantingen derwaarts. Een opstand der *Mooren* werd er bedwongen, en weldra moesten deze zich naar het zuiden van Spanje of naar Afrika begeven (1256). De koningen van *Granada* en zelfs die van *Tunis* betaalden schatting aan *Jacob I*. Hij sloot een voordeelig verdrag met Frankrijk en schonk aan Aragon een wetboek en eene grondwet. Na zijn dood (1276) werden de landen onder zijne twee zonen *Peter III* en *Jacob II* verdeeld, maar eerstgenoemde erlangde weldra het oppergezag over het geheel. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijne poging om *Sicilië* te veroveren (zie *Siciliaansche Vesper*), die hem een oorlog met Frankrijk op den hals haalde. Drukkende belastingen, door krijgskosten veroorzaakt, gaven aanleiding tot eene eerste zamenkomst der Standen van Aragon ter handhaving der vrijheid (1283). Hij overleed in 1285 en werd opgevolgd door zijn zoon *Alfonsus III*, terwijl een jongere zoon, *Jacob* genaamd, in *Sicilië* regeerde. Deze laatste werd opvolger van *Alfonsus* en verbond zich met *Ferdinand IV* van *Castilië* om de *Mooren* te bestrijden. Hij stierf in 1327 en werd opgevolgd door zijn tweeden zoon *Alfonsus IV*, die tegen de *Genuezen* en de *Mooren* oorlog voerde en in 1336 overleed. Toen regeerde *Peter IV* tot 1387, en zijn zoon *Johan* tot 1393. Nu kwam de kroon toe aan *Martin*, den jongeren broeder van den voorgaande, maar het viel hem zwaar dien te verkrijgen, terwijl zich na den dood van dezen vorst (1410) onderscheidene opvolgers aanboden. Eindelijk werd *Ferdinand I* van *Castilië* als koning gehuldigd. Deze overleed in 1416 en werd opgevolgd door *Alfonsus V*, die vervolgens huwde met *Maria van Castilië*, zich door dappere daden tot een der magtigste vorsten van zijn tijd verhief en het rijk achterliet aan zijn broeder *Johan II*. Deze stierf in 1479 en werd opgevolgd door zijn zoon *Ferdinand II*, gehuwd met *Isabella*, erfgename van *Castilië*. Deze laatste werd hierdoor en door de verovering van *Granada* koning van geheel Spanje. Zie verder onder laatstgemeld rijk.

Belangrijker dan de geschiedenis der vorsten is die des volks. In Aragon ontwikkelde zich in de middeleeuwen het eerst de burgerlijke vrijheid. Reeds in het begin der 12de eeuw werden aan de ingezetenen van *Saragossa* alle regten vergund van ridderlijke mannen (*hidalgos*), en in 1186 beraadslaagden afgevaardigden der gemeenten van Aragon op den Rijksdag (*Cortes*) met de geestelijken en den adel over de belastingen. De *Cortes* beslisten met den Koning over oorlog en vrede, over verbindingsen en verdragen, over de belastingen en het muntwezen, alsmede over de wetten. De *Cortes* hadden het regt van gewapenden weêrstand, wanneer de Koning hunne regten wilde krenken. Dit regt werd door *Alfonsus III* bekrachtigd. Intusschen kwam er verdeeldheid tusschen den adel en de steden, en dit gaf aan *Peter IV* gelegenheid, om dat regt,

10

als onbestaanbaar met de welvaart des lands, te beperken (1348). Daarentegen stelde hij eene soort van gerechtshof in, *Justicia* genaamd, dat over de vrijheden des volks moest waken. Dit gerechtshof was enkel aan de Cortes onderworpen, en dit ligchaam benoemde een aantal van 4, later van 17 zijner leden tot *inquisitoren*, die gehouden waren, om de vonnissen van dat gerechtshof te onderzoeken. De Cortes bestonden uit afgevaardigden van de geestelijkheid, van den hoogen en van den lagen adel en van de steden. De Koning opende de vergadering met eene rede; de onderwerpen, die behandeld moesten worden, kwamen ter tafel, de vergadering verdeelde zich in afdeelingen en had een viertal rapporteurs. Aan het einde der zittingen werden de genomen besluiten plechtig door den Koning afgekondigd, en eene commissie van 8 leden bleef gestadig bijeen, om voor de regten des volks te waken.

Het was in geheel Aragon een regtsbegin-sel, dat zonder aanklagt geen onderzoek mogt worden ingesteld, zoodat de geheime handelingen eener geloofsregtbank in strijd waren met de wet, — voorts dat ieder gevangene bij gebrek aan getuigenbewijs in vrijheid moest worden gesteld, — dat de foltering niet mogt worden toegepast dan bij het vervalschen der munt of bij hoog verraad, — en dat ieder staatsburger gehouden was 's lands vrijheden te beschermen en de wetten te handhaven. Zoo bleef het in Aragon tot aan het begin der 16de eeuw, en ook nadat het na *Ferdinands* dood voor altijd met Castilië vereenigd was, behield het nog lang zijne privilegiën en vrijheden. Deze gingen eerst verloren, toen de ingezetenen in den Spaanschen successie-oorlog partij kozen voor Oostenrijk.

Aragoniet of *aragoniet* is eene delfstof uit de reeks der kalkachtige gesteenten. Zijne rhombische kristallen vertoonen zich in de gedaante van rhombische zuilen van 116° 16' met de vlakken van een rhombisch octaëder. De naaldvormige kristallen zijn doorgaans met elkander verbonden. Het is schelpachtig van breuk, zijne hardheid ligt tusschen die van kalkspaat en vloeispaat, en zijn soortelijk gewigt bedraagt 2,93 tot 2,95. Zijne kleur is gewoonlijk waterhelder, wit of grijs, — het is doorzigtig en zelfs doorschijnend en phosphoresceert bij warmte met een geelachtig licht. Het smelt niet voor de blaasbuis, maar verandert dan in een wit poeder, terwijl het zich in zoutzuur met gebruis oplost. Het aragoniet is koolzure kalk.

Tot de verscheidenheden van aragoniet behooren het *kristalvormig* en het *stangvormig* aragoniet, die in den Harz, in Aragon, in Bohemen, in Auvergne enz. voorkomen, benevens het *straalvormig* en *vezelig* aragoniet, welk laatste een zijde-achtigen glans heeft en in vulkanische streken niet zeldzaam is.

Aragua is eene provincie der Zuid-Amerikaansche republiek Venezuela en grenst aan de provinciën Carácas en Carabobo. Zij telt

op 175 □ geogr. mijlen ruim 80,000 inwoners. Zij is ongemeen vruchtbaar, en het dal der Aragua-rivier wordt met regt, "de lusthof van Amerika" genoemd, want plantages, tuinen, landhoeven en buitenverblijven wisselen er elkander af op een bodem, die wegens eene milde besproeiing een weligen plantengroei draagt. De geurige vanilleplant strengelt er zich om koe- en cacaoboomen, en koffij, tabak, suikerriet en katoen behooren er tot de kostbare voortbrengselen van den grond. De hoofdstad van deze provincie is Vittoria met 7000 inwoners, — voorts heeft men er Turmero met 9000, Maracai met 5000, Cura met 5000, en San Sebastian met 4000 inwoners.

Araguay, *Araguaya* of *Bio Grande* is de naam van eene Braziliaansche rivier, die in het Cayapo-gebergte ontspringt, over eene lengte van 220 geogr. mijlen voortloopt, de grens van de provinciën Matto Grosso en Goyaz vormt en bij het fort Santo Joanno zich uitstort in de Tocantins, een belangrijke zijstroom van de Amazonen-rivier. Nadat de Araguay het gebergte verlaten heeft, omvat zij in de boschrijke vlakte met hare armen het eiland Santa Anna (Bananal) en ook later vormt zij een aantal langwerpige eilanden. Aan hare schoone oevers liggen aanzienlijke dorpen der vreedzame Chambios-Indianen. Een groot aantal zijrivieren vermeerderd haren waterschat.

Arak (*arrak* of *rak*) is een geestrijke drank, die in Oost-Indië veelal de plaats vervangt van jenever en brandewijn. Het wordt door overhaling verkregen uit verschillende suiker- en zetmeelbevattende stoffen, vooral uit rijst, en deze arak-soort is het best op Java, — voorts uit het sap van kokospalmen, uit stam-insnijdingen zijpelende, welke soort vooral te Goa in Indië voortreffelijk is, — alsmede uit de vruchten van areca-palmen en van andere soorten van palmboomen, zooals in het oosten van Afrika en op Madagascar. De rijst-arak valt in Europa het meest in den smaak. Rijst alleen wordt intusschen zelden tot de vervaardiging van arak gebruikt, — doorgaans worden sommige van zooveen genoemde plantensappen er bijgevoegd. Bij het gistend vocht doet men ook wel looistofhoudende bast-soorten, vooral van Mimosa Arabica, niet alleen om de hoeveelheid te vermeerderen, maar ook om den smaak aangener te maken. Sommigen laten de vloeistof gisten in zakken van geitenvel, waaruit de vlugtige deelen niet kunnen ontwijken, en anderen laten de gisting geschieden in kuipen bij eene warmte van 30 tot 37° C. Daar die drank met den tijd beter wordt, giet men hem in Indië wel eens in gesloten potten, die in den grond worden begraven. De beste arak komt van Java. In Goa heeft men drie soorten van arak, maar de middelsoort, die het meest getrokken wordt, is veel slapper dan de Javaansche. Wegens den hoogen prijs van den arak is men er op bedacht geweest, om dien drank op eene kunstmatige wijze te bekomen. *Heyne* heeft gevonden, dat grof gemalen tarwe,

waaraan eene looistofhoudende stof wordt toegevoegd, zeer geschikt is om een vocht te leveren, dat zeer sterk op echten arak gelijkijkt. De beste rijst-arak of de echte arak wordt in groote vaten door bemiddeling der Handelsmaatschappij uit Batavia naar Nederland gebragt. Men heeft twee soorten van Batavia-arak, prima en secunda; de prima is $\frac{1}{4}$ de hooger in prijs. De Ceylon-arak is veel slechter en wordt onder toevoeging van allerlei gistende stoffen in groote hoeveelheid bereid en naar Britsch-Indië, vooral naar Bengalen, verzonden. De Goa-arak, van palomboemensap vervaardigd, is flauw en bevat weinig alkohol. Hij wordt naar Londen gestuurd en in Britsch-Indië in ontzettende hoeveelheid gebruikt, — vooral ook op de Britsch-Indische oorlogschepen. De slechtste soort van arak is de paria-arak, een vocht, dat van eene zeer geringe hoeveelheid alkohol is voorzien en door de Indische arak-branders uit palmensap en andere zoete boom- en vruchtsappen, peper, hennep en dergelijke scherpe of bedwelmende bestanddeelen vervaardigd wordt. Zij verstaan, even als hunne Europésche beroepsgeenooten, de kunst, "om het vergif nog vergiftiger te maken." Toch wordt de paria-arak door de geringe standen in Indië in verbazende hoeveelheid gedronken. — De echte Batavia-arak is volkomen helder en stroo-geel van kleur. Hij heeft een eigenaardigen bitterzoeten smaak en een geur, die niet volkomen kan worden nagemaakt, terwijl hij 52 tot 54 procent alkohol bevat.

Araktsjejew (Graaf Alexej Andrejewitsj), een Russisch generaal en de stichter van de Russische militaire koloniën, werd in 1769 in Nowgorod geboren. Hij was de telg van een adellijk geslacht en ontving zijne opleiding bij het kadetten-corps te Petersburg, waar hij eerst adjudant werd van den generaal *Melissimo* en later van grootvorst *Paul* eene benoeming ontving tot chef der artillerie te Gatsjina. In 1796 werd hij tot luitenant-kolonel en een jaar later tot generaal-majoor bevorderd. Hij ontving tevens het landgoed Grusinow, den titel van baron en het commandement van Petersburg. In het volgende jaar werd hij chef der garde-artillerie, inspecteur van het artillerie-wezen en graaf. Wegens misbruiken, die in het arsenaal te Petersburg waren gepleegd, ontving hij zijn ontslag en leefde ambtelooz tot aan 1805; toen werd hij door keizer *Alexander I* tot generaal der artillerie benoemd. In 1808 verkreeg hij de portefeuille van oorlog en de betrekking van inspecteur-generaal der artillerie. Hij heeft dit wapen aanmerkelijk verbeterd. Na den oorlog met Frankrijk bevorderde hij de hervormingsplannen van *Alexander* en hield hij zich bezig met het stichten van militaire koloniën. Na het oproer te Petersburg (1826) ontving hij zijn ontslag. Hij overleed op zijn landgoed Grusinow den 21sten April 1834.

Aral (Meer van). Dit meer is na de Caspische zee de grootste binnenlandsche waterplas van Azië. Het ligt ten oosten van genoemde zee in het laagland van Turkestan

in eene zilte, onvruchtbare steppe. Het heeft bij eene lengte van 60 geogr. mijlen eene breedte van 30 tot 40 geogr. mijlen, en eene oppervlakte van 1100 □ geogr. mijlen. Zijne westelijke kusten verrijzen met steile wanden omstreeks 13 Ned. el boven den waterspiegel, terwijl de overige kusten laag, zandig, onvruchtbaar of met riet begroeid zijn. De groote rivier Amoe (de Gihon, de Oxus der Ouden), van welke nog in 1640 een arm zich tot aan de Caspische zee uitstreckte, en de Syr-Darja (Jaxartes) storten er zich in uit. Men ontwaart nergens een stroom, die het water uit het meer afvoert. Zijn waterspiegel ligt, volgens waarnemingen met den barometer, 33 Ned. el hooger dan die der Caspische Zee, 11 Ned. el hooger dan die der Zwarte Zee, en ruim 7 Ned. el hooger dan die der Middellandsche Zee. Die opmetingen verdienen intusschen geen groot vertrouwen, daar het vrij zeker is, dat al die wateren in vroegeren tijd met elkander verbonden waren. Sommigen zijn van oordeel, dat zij in het jaar 500 na Chr. een enkelen plas vormden, maar dat na dien tijd het land bij de kusten der Caspische zee althans 13 Ned. el is gezegen, terwijl vervolgens de wateren dier zee bij afwisseling geklommen zijn en gedaald. Van 1816 tot 1830 daalden zij 3 Ned. el, — 'tgeen men door eene vermeerderde verdamping niet verklaren kan.

Volgens de opmetingen van Russische ingenieurs bestaat de landengte der Troechmenen, welke zich tusschen de Caspische Zee en het meer van Aral bevindt, uit eene zandige, met schelpen bezaaide vlakte, die naar de zijde van het meer van Aral eene steile helling heeft. Het zuidelijk gedeelte dezer vlakte draagt bij de inwoners nog altijd den naam van het "Oude strand," en men vindt van hier tot aan Sjiwa slechts bitter en brak water en sporen van drooggelopen meren. Het is derhalve geen wonder, dat de Ouden geen gewag maken van het meer van Aral, maar eene aanzienlijke grootte toekennen aan de Caspische Zee. Men vindt het meer van Aral eerst vermeld in de 16de eeuw in de werken van Arabische aardrijkskundigen. *D'Anville* vond het geteekend op eene kaart uit de 13de eeuw, en *Jenkinson* is de eerste Europeaan, die het onder den naam van Kitiaa-meer naauwkeurig kent. Volgens *von Humboldt* stond dit meer voorheen niet alleen met de Caspische Zee, maar ook met de IJzsee in verband, 'tgeen ook op de kaarten der oude aardrijkskundigen is aangeduid. Het Altaï-gebergte bereikt de Oeral-keten niet, maar tusschen deze beiden is eene laagte met vele meren, die zich tot aan de middaglijn van Minsk uitstrekt. Naar de oostzijde vindt men de steppe der Kirghisen. Gemelde reeks van meren loopt voort tot aan de kust der IJzsee. Het is om die reden niet vreemd, dat er zelfs nu nog zeehonden leven in de Caspische Zee en in het meer van Aral.

Toen dit meer in 1848 naauwkeurig onderzocht werd, vond men er aan de westkust eenige eilanden, die men de Czaren-eilanden

noemde, terwijl men het grootste met den naam van Nicolai-eiland bestempelde. Het water is er niet zeer zout, en zijne diepte is in het midden 30 Ned. el en aan de westkust 180 Ned. el. Naar de noordoostelijke, oostelijke en zuidelijke zijde neemt de diepte aanmerkelijk af. Hier en daar vindt men klippen en zandbanken. In het zuidwesten is het meer van Aral verbonden met het moerassige meer Laudan, en in het zuidoosten met het meer Daukara, dat bijna geheel met riet is begroeid. Het noordelijk gedeelte van het meer van Aral is door eene nadering der oostelijke en westelijke kust, in verband met het eiland Koeg-Aral, hetwelk tegenover den mond der Syr-Darja ligt, van het zuidelijk gedeelte gescheiden. Het is slechts 100 □ geogr. mijlen groot en draagt den naam van Kitajkine-Dengis of Klein-meer, terwijl men het zuidelijk gedeelte Oeloe-Dengis of Groot-meer noemt. Het meer van Aral is zeer vischrijk en volgens sommigen des winters zelden, volgens anderen zeer dikwijls met ijs bedekt.

Aralia *L.* is een plantengeslacht uit de familie der Araliaceën en onderscheidt zich door een 5-tandigen of gaafrandigen kelk, eene 5-bladige bloemkroon, 5 of meer meeldraden, 5 of meer stampers en eene besachtige, 5- tot 10-zadige vrucht, welke met de stempels is gekroond. Het omvat kruiden en boomachtige heesters met een klimmenden stengel, afwisselende, meestal fraai gevormde, groote bladeren en kleine bloemen, die tot trosvormige bloemschermen vereenigd zijn. Zoo onderscheiden zich door fraaie bladeren, *A. pentaphylla* Thunb. in Japan, *A. spinosa* *L.* in Noord-Amerika, enz. Tot de geneeskrachtige soorten telt men *A. palmata* Lam. op de Molukken, en *A. octophylla* Lour. in Cochinchina. Men zegt, dat van de bladeren van *A. papyrifera* het Chinese rijstpapier vervaardigd wordt. Boven-gemelde en andere soorten kweekt men in ruime potten in een gemengden grond, die uit gelijke deelen heide- en blad-aarde, klei en zand bestaat. Zij worden matig begoten, door stekken en wortels vermenigvuldigd en des winters in eene oranjerie geplaatst.

De Araliaceën vindt men vooral in Oost-Indië, China, Noord- en Zuid-Amerika. De bij ons voorkomende *klimop* (Hedera Helix) behoort desgelijks tot die familie.

Aramaea of **Aram** is volgens de schrijvers des Ouden Testaments het land tusschen Phoenicië (den Libanon), Palaestina, Arabië, de Tigris en Armënië, waar de Aramaesche taal gesproken werd, — het Hoogland in tegenstelling van het Laagland (Kanaän), — het Syrië en Mesopotamië der Grieken. Men verstaat onder dien naam het eigenlijke Syrië met de hoofdstad Damascus, of Aram Damesek in het noordoosten van Palaestina. Het Grieksche Mesopotamië heet in het Hebreewsch "Aram naharaim" (Syrië der twee rivieren) en ook wel "Paddan Aram" (de Vlake van Aram), en slechts zelden eenvoudig "Aram." Tot de steden van het land Aram behooren Helbon, Ribla, Tadmor (Palmyra), Betheden, Berothai en Maaj. In de dagen van *Saul* en *David* was

Aram-Zoba een der magtigste Aramaesche staten. Na de verovering van Damascus door de Assyriërs was Aramaea met Palaestina onderworpen aan het gezag der Chaldeeuwen en Perzen tot na den dood van *Alexander*. Toen vormden geheel Syrië en Mesopotamië onder Macedonisch-Grieksche vorsten (Seleuciden) weder een zelfstandig rijk, waartoe ook Judaea behoorde tot aan zijne bevrijding door de Maccabëers.

Aramaesche taal. Deze is een zeer uitgespreide tak van den Semietischen stam, en werd in Syrië, Babylon en Mesopotamië gesproken. Men verdeelt haar in Syrisch (West-Aramaesch) en Chaldeeuwisch (Oost-Aramaesch), terwijl zij tevens de tongvallen der Samaritanen, Sabiërs en Palmyreners bevat. Volgens de taalonderzoekers van den jongsten tijd is de Aramaesche taal de moeder der overige Semietische talen, terwijl zij tevens de schakel vormt, waardoor deze met de Indo-Germaansche verbonden zijn. De oudste geschriften in de Aramaesche taal bezitten wij in de Chaldeeuwse gedeelten van het Oude Testament (Jerem. X: 11, Dan. II: 4—VII: 23, Esra IV: 8—VI: 18 en VII: 12—26), en, wat het Syrisch betreft, in de opschriften te Palmyra. Het oudste spoor der Aramaesche taal vinden wij in Genesis XXXI: 47. De Israëlieten gewenden zich gedurende de Babylonische ballingschap aan het Oost-Aramaesch dialect en bragten het later mede naar Palaestina, waar het de oud-Hebreewsche taal geheel en al verdrong. Ook in de oud-Perzische talen zijn in die dagen vele Aramaesche woorden binnengeslopen, en het is bekend, dat de Perzische regëring hare besluiten, ten behoeve der gewesten van Klein-Azië genomen, in de Aramaesche taal afkondigde.

Aranda (Don Pedro Pablo Abaraca de Bolea, graaf van), een Spaansch staatsman, werd den 21sten December 1718 te Saragossa geboren. Hij was de telg van een aanzienlijken stam in Aragon, wijdde zich reeds vroeg aan de krijgsdienst, nam als luitenant-kolonel zijn ontslag, volbragt eene reis door Italië, en Frankrijk en hield zich vervolgens op zijne goederen met wetenschappelijke studiën onledig. Toen hij in 1759, bij de troonsbeklimming van *Karel III*, als afgezant van Aragon aan het Hof verscheen, verleende de Koning hem den rang van kolonel en benoemde hem tevens tot ambassadeur bij *Augustus III*, koning van Polen. Na zijn terugkeer (1763) werd hij stadhouder-generaal van Valencia, in welke betrekking hij den toestand der behoeftige bevolking met ijver zocht te verbeteren. In 1765 benoemde de Koning hem tot Voorzitter van den Raad van Castilië en tot stadhouder-generaal in dit gewest, zoodat er de hoogste burgerlijke en militaire magt in zijn persoon waren vereenigd. Daarenboven werd hij tot den gravenstand verheven. Het doel van al zijne pogingen was de opbeuring van Spanje uit zijn vervallen toestand. Hiertoe deed hij een groot aantal kerkelijke misbruiken verdwijnen, handhaafde tucht en orde in de kloosters, beperkte de magt der geestelijk-

heid, nam tegenover Rome eene vaste houding aan, beteugelde de inquisitie en bewerkte de verdrijving der Jezuïeten uit Spanje (1 April 1767). Voorts bevorderde hij kunsten en wetenschappen, waakte voor de veiligheid en zorgde in het algemeen voor het welzijn des volks. Door het verjagen der Jezuïeten had hij de bijl aan den wortel gelegd der priesterheerschappij, — daarom spande de geestelijkheid in stilte zamen om hem te doen vallen. De zwakke Koning gaf toe, ontsloeg *Aranda* uit zijne belangrijke betrekking en zond hem als ambassadeur naar het Hof van Frankrijk. Ook hier onderscheidde hij zich door zijne bekwaamheid en bragt in 1785 den Vrede van Parijs gelukkig tot stand. In 1787 werd hij teruggeroepen en benoemd tot lid van den Raad van State. In 1792 riep de Koningin hem aan het hoofd der zaken bij de vraag, welke houding Spanje zou aannemen tegenover het revolutionaire Frankrijk. *Aranda* was een voorstander van de strikte onzijdigheid, maar werd door de Hofpartij overvleugeld, door *Godoy* vervangen en in 1793 zelfs naar Jaën in Andalusië in eene soort van ballingschap verwezen. Eerst twee jaren later, toen de uitkomst zijn gevoelen geregtvaardigd had, ontving hij verlof, om zich naar zijne familiegoederen in Aragon te begeven, waar hij in 1799 in hoogen ouderdom overleed.

Aranjuez, ten tijde der Romeinen *Ara Jovis* (Altaar van Jupiter) geheeten, ligt in de Spaansche provincie Toledo aan de Taag, niet ver van den mond der Xarama, in een fraai, eenigzins moerassig dal, $5\frac{1}{2}$ geogr. mijl ten zuiden van Madrid. De stad is regelmatig en in oud-Nederlandschen stijl gebouwd en telt ruim 10,000 inwoners, die zich met de opbrengst van olijf-, wijn- en ooftgaarden, voorts met paarden- en ezelfokkerij bezig houden en handel drijven met zwavelzure soda. Beroemd is het daarbij gelegen koninklijk lustslot (sitio) van denzelfden naam. *Karel V* kocht die plaats van de vaders van St. Jago en stichtte er een jagslot. *Philips II* deed er een paleis verrijzen, dat door *Karel II* en vooral door *Karel III* aanmerkelijk werd vergroot. De tuin, een gewrocht van *Karel III* en *Karel IV*, strekte zich uit langs den linkeroever van de Taag en over het eiland, door deze rivier, door de Xarama en door beider verbindingskanaal gevormd. Men heeft er prachtige lanen, die uit vele rijen olm- en plataan-boomen bestaan. Op bovenvermeld eiland ligt de Casa del Labrador, een tuinhuis, door *Karel IV* gebouwd, dat zich zoowel door gebrek aan smaak als door pracht onderscheidt; men zegt, dat het daarin aanwezige "Gouden kabinet" een half miljoen gulden heeft gekost. De talrijke waterwerken worden er gevoed uit de Mar di Ontigala, een meer, dat op een half uur gaans van daar gelegen is. Daarenboven behoorden tot Aranjuez de uitgestrekte boomgaarden, die den tuin omringden. De koninklijke stoeterij aan de Xarama bevatte de schoonste raspaarden van Spanje. Al die heerlijkheid is thans verdwenen. De tuinen en het park zijn meeren-

deels aan inwoners uit het stadje verkocht en in bouwland herschapen. Het slot staat leêg en is gedeeltelijk nog van meubels voorzien. Een voortreffelijke weg, door *Ferdinand VI* met groote kosten op Romeinsche wijze aangelegd, loopt van Madrid derwaarts. Over de Xarama ligt eene steenen brug en over de Taag eene schipbrug. Het Hof verschijnt niet langer te Aranjuez. De moerassige laagten van den omtrek zijn schadelijk voor de gezondheid, zoodat men thans met regt *Schiller* kan nazeggen:

"Ze zijn voorbij,
De schoone dagen van Aranjuez!"

Te Aranjuez werd den 12den April 1772 het verdrag gesloten, dat Spanje verpligtte, om de Engelschen in den Amerikaanschen oorlog bij te staan. Ook is er de zamenzwering beraamd, welke oorzaak was, dat *Godoy*, de gunsteling der koninginnen, den 18den April 1808 door de aanhangers van den kroonprins *Ferdinand* in zijn paleis overvallen, mishandeld en in de gevangenis gesleept werd, waarop *Ferdinand*, na den vrijwilligen afstand van *Karel IV*, den troon beklom.

Arany (Janos) is een Hongaarsch dichter, die in 1819 te Nagy-Szalonta in Hongarije geboren werd. Hij behoorde tot de Hervormde Kerk en werd tot godsdienstleeraar bestemd. Hij bezocht de school zijner geboorteplaats en vervolgens het collegie te Debreczin, waar hij voor den besten kweekeling werd gehouden. In 1836 verliet hij plotseling de school en voegde zich bij een tooneelgezelschap, hetwelk te Debreczin voorstellingen gaf. Toen ongunstige omstandigheden weldra een ontbinding van dit gezelschap veroorzaakten, sloot hij zich aan bij een reizenden troep, die bij afwisseling te Debreczin, Nagy-Karoly, Szathmor en Marmoras Szigeth speelde. Ontevreden over zich zelven keerde hij naar zijne geboorteplaats terug en deed moeite om eene burgerlijke betrekking te bekomen, waartoe hij zich vooral genoodzaakt zag door de zorg voor zijn blinden vader. Hij werd benoemd tot conrector aan de Protestantsche school te Nagy-Szalonta en na verloop van drie jaren tot tweeden notaris in zijn district. De komst van *Stephanus Szilayi*, die te Nagy-Szalonta tot rector was benoemd, deed den lust tot studie bij hem herleven. Hij vervaardigde zijn eerste gedicht, getiteld "Az elveszett alkotmány" of de "Verloren grondwet," eene satire, die men evenwel slechts begrijpen kan, wanneer men zich met Hongaarsche toestanden en misbruiken heeft bekend gemaakt. Na dien tijd heeft hij in meer dan één dichtsterlijken wedstrijd den prijs verworven. *Arany* is een volksdichter, die zijne stof aan het volksleven en de volksverlevingen ontleent en bij zijne inkleeding de veredelde volkstaal gebruikt. In de woelige dagen van 1848 erlangde hij eene ondergeschikte betrekking bij het ministerie *Szemeré*, maar na de onderdrukking der revolutie ontving hij zijn ontslag en keerde naar zijne geboorteplaats

terug, waar hij aanvankelijk een ambteloos leven leidde. Kort daarna werd hij hoogleeraar in de Hongaarsche letterkunde aan het gymnasium te Nagy-Körös, en in 1860 begaf hij zich naar Pesth, waar hij als directeur van het Kisfaludy-genootschap en als redacteur van het letterkundig tijdschrift "Koszoru (De krans)" werkzaam is. Zijn voornaamste gedicht is "Toldi," een volks-ëpos uit den tijd van *Lodewijk de Groot*e (1340—1348), waarin *Toldi*, de Hongaarsche *Simson*, verheerlijkt wordt. Voorts heeft hij uitgegeven "Katalin" een dichterlijk verhaal in 13 zangen, "De belegering van Murány," "De Zigeuners van Groot-Ida" enz., terwijl in 1864 het eerste gedeelte van een groot gedicht (Buda halála) door de Hongaarsche academie is bekroond.

Aranyos (De) is eene goudbevattende rivier in Siebenbürgen. Zij ontstaat uit de groote en kleine Aranyos, die op de Hongaarsche grenzen ontspringen en zich bij Toparfalva vereenigen. Zij vloeit door de Comitaten Unterweissenburg en Tonda en stort bij Soos Szent Marton zich uit in de Maros.

Ararat of Airarat (de vlakte der Ariërs) is de aloude naam van de hoogvlakte aan den middelloop van de Araxes en de hoofdzetel van het rijk Ararat, hetwelk reeds in de boeken des Ouden Testaments wordt vermeld. Deze hoogvlakte wordt bedoeld in de geschiedenis van den zondvloed (Gen. VIII: 4), daar de Hebreëwsche tekst de landingsplaats van *Noach* bepaaldelijk "de bergen van Ararat" noemt. Door een misverstand hebben de oudste bijbeluitleggers gemeend, dat zij dien naam aan den hoogsten berg in Armenië moesten toekennen, hoewel de inboorlingen dien Massis, de Turken Ayhri-Dagh en de Perzen Koehi-Noeh (Noachberg) noemen. De Koerden verplaatsen het tooneel van dat verhaal meer zuidwaarts en de Syrische Christenen meer westwaarts.

De vlakte van de Araxes is aan alle kanten door bergen omringd, van welke drie het meest in het oog vallen. Ten zuiden verrijst de hoogste, een reuzengevaarte van 6000 Ned. el, en dezen ziet men aan de oostzijde verbonden met een anderen, die 1300 Ned. el lager is. Zij dragen de namen van "Grooten en Kleinen Ararat." De derde berg verrijst verder noordwestwaarts met eene hoogte van 4300 Ned. el en staat er nog eenzamer dan de beide andere, daar hij alleen door eene lange bergenreeks met den Caucasus in verband staat. Hij heet bij de naburige Turken "Allagoes" of "het oog Gods." De Ararat, voor wien de Armeniër zich eerbiedig ter aarde werpt, verheft zich op de Armenische hoogvlakte, die omstreeks 2300 Ned. el boven den zeespiegel gelegen is. Op grooten afstand is hij zichtbaar, en hij dient den schepelingen op de Caspische zee tot landmerk. Zijn hoogste top ligt op Russisch grondgebied. De Kleine Ararat vertoont zich als een stellen, puntigen kegel, en de Grootte Ararat, die van de oost- en zuidzijde een dergelijk voorkomen heeft, bezit, uit het noorden

en westen gezien, de gedaante van een bergrug met drie toppen. Alleen aan de noordwestelijke zijde is eene beklimming mogelijk. Beide bergen zijn oude vulkanen, die Hoog-Armenië met hunne uitgeworpen gesteenten hebben bedekt. Men kan het geheele gebergte bij een eiland vergelijken, dat door de wateren der Middellandsche, Zwarte en Caspische Zeeën en door die der nabijgelegen meren en golven omringd is. Geen wonder dus, dat het als de landingsplaats van *Noach* wordt beschouwd, — ja, volgens de sage is de ark in een versteenden toestand op den top van den Ararat nog altijd aanwezig. Als vuurspuwende berg heeft hij ongetwijfeld weleer vreeselijk gewoed, zooals uit de naburige basalt, trachiet- en lava-massas duidelijk blijkt. Ook toen het inwendig vuur begon te bedaren, hadden er van tijd tot tijd uitbarstingen plaats, waarbij gesmolten lavastroomen uit de kloven der wanden naar beneden stroomden. Daarmede stonden bergschuivingen in verband, en men verhaalt, dat hierdoor in den loop der 8ste eeuw op eenmaal 10000 menschen zijn omgekomen. Het laatste verschijnsel van vulkanischen aard vertoonde zich op den 20sten Junij 1843. Eene vreeselijke aardbeving verwoestte toen de omstreken van den Ararat en gaf aan den berg zelve eene andere gedaante. Het dorp Aghoeri, aan de noordwestelijke helling gelegen, werd in korten tijd onder rotsblokken bedolven, en het beroemde Armenische klooster St. Jacob ondervond een dergelijk lot. Geweldige scheuren openden zich in het ligchaam van den reus, nieuwe kloven ontstonden, terwijl oude zich sloten of gedempt werden. Lavastroomen en slijk-vloeden traden hier en daar te voorschijn. Dientengevolge is de plantengroei aan de hellingen van den Ararat zeer schraal. Nergens ontspringt er eene beek of rivier, — boomen zoekt men er te vergeefs, en alleen tusschen den Grooten en Kleinen Ararat groeit eenig berkenhout met jeneverbessen en mistelstruiken. Nabij de eeuwige sneeuw der toppen vindt men eenige groene bergweiden, waar de Koerden des zomers hunne kudden laten grazen. De sneeuwlijn ligt er ter hoogte van ongeveer 4300 Ned. el, dus niet zeer laag, 't geen men aan de oprijzende warmte der bergvlakte mag toeschrijven.

Aan den voet van den Ararat ligt het dorp Karje Tamanin, waar, volgens de overlevering, *Noach* na den zondvloed uit de ark is geklommen, en in de nabijheid van Eriwan wijst men den vreemdeling de plek, waar *Noach* den eersten wijngaard heeft aangelegd.

De naauwkeurigste beschrijving van den Ararat zijn wij verschuldigd aan *Parrot*, hoogleeraar te Dorpat, die hem, na twee vruchteloze pogingen, den 9den October 1829 beklommen heeft. Na dien tijd hebben ook anderen den top van dit reuzengevaarte bezocht, bijvoorbeeld *Wagner*, die daarvan eene belangrijke beschrijving geleverd heeft (Stuttgart und Tübingen, 1848).

Aras (De), of de *Araxas*, in het Turksch *Rass* en in het Armenisch *Erassj*, de voor-

naamste rivier van Armenië, ontspringt in het Turksche pasjaliek Erzeroem op de Binghoel-Dagh-keten, niet ver van de bronnen van de Euphraat, uit twee bronriviertjes, de Kaleh-Soe en de Binghoel-Soe, ter hoogte van 2100 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Zij doorloopt de Russische provincie Armenië, bereikt bij het verlaten der bergstreek bij Ordovar, niet ver van de stad Abassabad over eene reeks van terrassen de vlakte Mogahn (Campus Araxenus), vormt daarna, noord-oostwaarts vloeiend, de noordelijke grenzen der Perzische provincie Aserbeidsjan en vereenigt zich bij de stad Dsjawat in Daghestan met de Koer (Cyrus), welke door hare wateren voor vrij groote schepen bevaarbaar wordt en na een loop van 6 geogr. mijlen zich uitstort in de Caspische zee.

De zijrivieren van de Aras zijn aan de linkerzijde de Karasoe, de Sangin, de Garnoe, de Wetty, de Arbasjaj, de Karbagla en de Nachsjewan, en aan de rechterzijde de Sjarar, de Absjaj enz. Wanneer de sneeuw in het gebergte smelt, verheft zich die rivier vaak tot eene ontzettende hoogte, zoodat zij groote verwoestingen veroorzaakt, maar tevens vruchtbaarheid schenkt aan de bouw- en weilanden harer zoomen. Aan haren oever verhief zich weleer de Arménische stad Artaxata, — thans zijn er de vesting Abassabad en de stad Oerdabad (7000 inwoners), beide in Russisch Armenië gelegen, de belangrijkste plaatsen. Bij Oostersche schrijvers draagt de Aras ook wel de namen van Arasji, Raksi, Eres, Ros, Roes en Oros.

Aratus. Twee personen der Oudheid droegen dezen naam, te weten:

Aratus uit Sicyon, een uitmuntend Grieksche staatsman en veldheer, die in het jaar 272 vóór Chr. te Sicyon geboren werd. Nadat zijn vader *Clinias* door den tyran *Abantidas*, die ook hem naar het leven stond, was vermoord, ontving hij van zijn zevende jaar af in Argos zijne opvoeding. Toen hij 20 jaar oud was, verbond hij zich met andere vluchtelingen uit Sicyon om, met hulp van eenige gehuurde Argivers, zijne geboortestad van den tyran *Nicocles* te verlossen. Het voornemen gelukte. *Aratus* beklom met zijne medestanders de muren en bevrijdde de stad zonder een droppel bloeds te vergieten. Hij zorgde voorts, dat Sicyon zich aansloot aan het Achaëisch verbond (zie onder Achajers), ten einde hare vrijheid gewaarborgd te zien. Ook regelde hij de binnenlandsche aangelegenheden van Sicyon: vele burgers, die ten tijde van de heerschappij der tyrannen beroofd en verdreven waren, keerden nu terug en verlangden, dat hunne verbeurd verklaarde goederen hun mogten worden teruggegeven. *Aratus* bevestigde dien wensch door 150 talenten van *Ptolemaeus Philadelphus* te leenen en met nauwgezetheid onder hen te verdeelen. Nadat hij gedurende 6 jaren aanvoerder was geweest der Achajische ruitertij, werd hij, in weerwil van de verdachtmaking van *Antigonus Gonatus* van Macedonië, in 245 vóór Chr. tot opperbevelhebber van het Achaëisch ver-

bond gekozen. Hij was van dat oogenblik af de spil, waarom het wel en wee van het Grieksche volk zich bewogen, daar de grootheid en de hierop volgende kwijning van het Achaëisch verbond in het naauwste verband staan met den persoon van *Aratus*. Hij had een tegenzin in den werkelijken strijd en hij berokkende door zijne wankelmoedigheid veel meer na-deel aan de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn vaderland, dan hij het langs andere wegen bevooroordeelde. De man, die zich voor't overige gaarne opofferingen getroostte, stond zoo sterk onder den invloed zijner eierzucht, dat hij het Verbond liever zocht over te halen tot de noodlottigste verbindtenissen, dan dat hij zelf zich van den voorgrond van het staatstoonel verwijderde. In zijne vriendschappelijke betrekking tot *Philippus III* van Macedonië vertoont hij zich in het minst ongunstige licht. Intusschen maakte hij zich ook bij dezen vorst verdacht, zoodat hij in het jaar 213 vóór Chr. om het leven kwam door de "bezoldiging van *Philippus*," door vergif, dat deze hem door *Taurion* deed toedienen. — De Achajers vierden zijne gedachtenis als die van een halfgod. Ook op het gebied der letterkunde verwierf *Aratus* een beroemden naam door het schrijven van "Gedenkwaardigheden", welke niet tot ons zijn gekomen. Zij behelsden in meer dan 30 boeken de geschiedenis van zijn tijd en van zijn levensloop. *Polybius* prijst ze zeer, en ze strekten *Plutarchus* tot bron voor de levensbeschrijvingen van *Aratus*, *Agis* en *Cleomenes*.

In de tweede plaats noemen wij *Aratus van Soli* (Pompejopolis in Cilicië), volgens anderen van Tarsus, een beroemd sterrekundige en dichter, die omstreeks het jaar 270 vóór Chr. leefde. Hij was de zoon van *Athenodorus*, een leerling van den stoïcijn *Perseus*, en een vriend van *Theocritus*. Meestal verkeerde hij aan het hof van *Antigonus Gonatus* van Macedonië, op wiens aansporing hij zijne "Phaenomena et prognostica" vervaardigde, een gedicht, dat zich door eenvoudigheid en zuiverheid van taal en door een schoonen versbouw onderscheidt. In het eerste gedeelte beschrijft hij de plaats en de beweging der sterren in de verschillende tijden des jaars, — in het tweede geeft hij regels en voorschriften ter bepaling van het weder op grond van den invloed van de sterren, van den dampkring enz. Hoewel zulk een gedicht evenmin op oorspronkelijkheid van vinding als op dichterlijke verhevenheid kan bogen, vond het bij de Ouden grooten bijval. In Rome en in Griekenland werd het in den beschaafden kring algemeen gelezen, en zelfs de apostel *Paulus* vlocht eene aanhaling daaruit in zijne redevoering, op den Areópagus te Athene gehouden (Hand. XVII: 28). De Grieken hebben er onderscheidene uitleggingen bijgevoegd, van welke die van den sterrekundige *Hipparchus* (zie onder dien naam), de inleiding van *Achilles Tatius* en twee verklaringen van onbekende vervaardigers bewaard zijn gebleven. Talrijke Latijnsche vertalingen zijn er van gemaakt; men kent er

drie van in dichtmaat, namelijk die van *Cicero* en die van *Caesar Germanicus*, terwijl die *vah Rufus Festus Avienus* nog in haar geheel bestaat. Dat gedicht is onder anderen uitgegeven door *Hugo de Groot* (Leiden 1600), -- voorts heeft men uitgaven van *Buttmann* (Berlijn, 1826), van *Becker* (1828), enz. en de dichter *Voss* heeft er eene Hoogduitsehe overzetting van geleverd (Heidelberg, 1824).

Araucanen (De) vormen een dapperen, oorlogzuchtigen Indiaanschen stam in Zuid-Amerika, die sedert de verovering van Chili door de Spanjaarden in de 16de eeuw tot op den dag van heden zijne volkomene onafhankelijkheid heeft bewaard. Tijdens de omwenteling in Chili kozen zij de zijde der koningsgezinden en bragten aan de republikeinen groote nadeelen toe. Ook nu nog leven zij in vijandschap met deze, die, gelijk de Spanjaarden te voren, slechts eenige plaatsen aan de kust bezitten, van welke Valdivia de belangrijkste is. Hun gebied, *Arauco* of *Araucania* geheeten, is tusschen de rivier Biobio, den Chiloë-archipel, de Andesketen en de Zuidzee gelegen. Het beslaat eene oppervlakte van ongeveer 1200 □ geogr. mijlen, is aan de vlakke kust dicht met bosch begroeid en in de dalen en aan den voet van het Andesgebergte zeer vruchtbaar. Het klimaat is er zacht en gezond. Men heeft er de Europese graansorten, -- voorts ooft, wijn, olie, zuidelijke vruchten, benevens paarden en rundvee. Er zijn goud- en zilvertsen, die echter onaangeroerd blijven. Aan de oostelijke grenzen des lands verrijst de Andes-keten met de reusachtige Tocapel, Calbaqui, Guanahacua enz. Ook het eiland Mocha, niet ver van de kust, behoort tot het land der Araucanen. Voorheen lag in dat land, aan de rivier Cauten, de Spaansche stad Imperiale. Deze is in 1599 door de Araucanen ingenomen en thans in een dorp veranderd. Sommigen schatten het aantal Araucanen op 80000, -- anderen op de helft met 8000 strijdbare mannen. Volgens *Poëppig* zijn zij in twee hoofdafdeelingen, in *Kust-Indianen* (Indios costinos, van Valdivia tot Arauco) en in *Binnenland-Indianen* (Moluches, die aan den voet der Andesketen wonen), gesplitst. Eerstgenoemden hebben in den oorlog met Chili veel geleden, zoodat zij niet meer dan 1000 man in het veld kunnen brengen. Er is veel geschreven over de ontwikkeling der Araucanen en over hun gemeenebestelijken regeringsvorm. Dat alles bestaat grootendeels in de verbeelding der schrijvers. Zij zijn inderdaad beschaafder dan vele andere Indiaansche stammen, omdat zij den landbouw beoefenen -- althans de vrouwen -- en vaste woonplaatsen bezitten, maar zij zijn voor 't overige even barbaarsch als andere Indianen, en hunne ruwe horden vereenigen zich enkel met het doel om gezamenlijk op roof uit te gaan. Vooral de Binnenland-Indianen hebben wegens hun veraderlijken aard een zeer slechten naam.

Men verdeelt de Araucanen in *zwervende* en in *gezetene* stammen. Deze laatsten zijn gevestigd in dorpen, die onder het bestuur

staan van Kaziëken en onderling door eene soort van verbond vereenigd zijn. Het regt van den sterkste is bij hen de hoogste wet. De mannen zijn krachtig en gespierd van ligchaam; hunne gestalte is middelmatig van grootte, hun gelaat koperkleurig en woest van uitzigt. Hunne oogen zijn klein en donker, hun neus is plat, hunne kin rond en zeer groot, en hunne lippen zijn dik. Hun zwart, lang en sluik haar hangt hun ordeeloos om het hoofd, bedekt een gedeelte van het aangezicht en daalt tot op de schouders af. De vrouwen zijn kleiner dan de mannen, en veel teerder van bouw, maar zij moeten zwaren arbeid verrigten. De voornaamste wapenen der Araucanen zijn lange lanssen met ijzeren punten en breede messen, die zij onder den poncho of mantel dragen. Van vuurwapenen houden zij niet, schoon zij zich die door hunnen ruilhandel met de inwoners van Valdivia en La Concepcion gemakkelijk kunnen verschaffen. Zij strijden te paard, evenals de Kozakken, op eene zeer ongeregelde wijze, maar met groote dapperheid en weten zich daarbij uitstekend te bedienen van den lasso, een langen riem met een ijzeren kogel, dien zij om de beenen van de paarden hunner tegenstanders slingeren. Hunne kleding bestaat hoofdzakelijk uit een poncho, een vierhoekig stuk grof zwart doek, in het midden van een gat voorzien, waar zij het hoofd doorheensteken. Daarenboven slaan zij om de lenden een stuk blauw doek, hetwelk tot op de knieën neêrhangt, zoodat de beenen onbedekt blijven. Een Araucaan acht het beneden zich, eenigen handenarbeid te verrigten. Zijne voornaamste bezigheid is het temmen en afrigten van paarden. Het is derhalve geen wonder, dat zij uitstekende ruiters zijn. Bij hen bestaat geene eigenlijke paardenfokkerij; zij vangen de paarden, die er in de Pampas rondzwerven.

Araucaria *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der kegeldragenden (*Coniferae*), hetwelk zich daardoor van de overige geslachten onderscheidt, dat zijne kegelschubben slechts een enkel, hieraan vastgegroeid zaad dragen. Tot dit geslacht behooren hooge boomen met platte, ongesteelde, dakpanvormig geplaatste bladeren (naalden). De vruchtkegel wordt in het tweede jaar rijp.

De Amerikaansche soorten van dit geslacht vormen de groep *Colymbea* met *Araucaria brasiliensis* *Rich.*, de pinheiro branco en pinheiro vermelho der Portugezen, de curi-y der Brazilianen, die een breed scherm vormt van lange takken en puntige, van anderen wigvormige bladeren. Deze boom vormt uitgestrekte bosschen in de gebergten van Brazilië; het zaad is eetbaar, en van de roode, welriekende hars bereidt men terpentijn. Men kan dezen boom het best kweeken uit versch zaad; de jonge plantjes moeten goed warm gehouden worden totdat zij behoorlijk wortel hebben geschoten. Des winters bezorgt men hun eene matige warmte, en des zomers dient men ze te beveiligen tegen den storm en den zonnegloed. Het is merkwaardig, dat eene

araucaria, die door de zonnestralen geel is gebrand, in de schaduw weêr groen wordt. Men plante de telgen in een mengsel van gelijke deelen heide-aarde, klei en zand, en zorg, dat men bij het verplanten de puntjes der wortels niet beleedigt.

Araucaria imbricata Pav., de pehuen der inwoners van Chili, heeft een eigenaardigen groei. De takken staan wijd uit elkaâr of hangen naar beneden. De bladeren van dezen boom zijn lancet-vormig en puntig. Hij groeit in het zuiden van Chili tusschen 35 en 50° Z. B. en wordt wel 50 Ned. el hoog. In Australië vormen zijne soorten de groep *Eutaeta*.

Araucaria Bidwilli Hook, de banza-toenza of banya-toenya der inwoners van

Australië, heeft tegenoverstaande takken; zijne bladeren zijn plat, lancetvormig en puntig. De kegelschubben zijn voorzien van haakvormige punten. Die boom wordt ook 50 en meer Ned. el hoog, — hij heeft een gladden, blinkenden stam en draagt alleen aan de kruin frissche groene takken, daar de lagere dor zijn. De vruchtkegels zijn eirond, vaak nagenoeg bolvormig en de mannelijke katjes stijf en rolrond. Men meent, dat de zaden — 3maal zoo groot als die van *Araucaria imbricata* — eerst na verloop van 3 jaren rijp zijn. De wilden nuttigen ze gewoonlijk reeds vóór dien tijd, maar de rijpe zaden zijn zeer geschikt om in een geroosten toestand tot voedsel te dienen. Het hout is hard en duurzaam en gelijkt op dat van *Dammara australis*. Men vindt dien boom op de heuvelen van Brisbane ten noordwesten van Moreton-baai. Men ziet in fig. 1. een haak (a) en eene vruchtkegel (e) op $\frac{1}{2}$, tot $\frac{1}{3}$, der natuurlijke grootte, voorts een blad (b) en een mannelijk katje (c). Op e ligt eene schub, van boven gezien, in g aanschouwen wij die van ter zijde, en in d zien wij eene schub van het mannelijk bloemkatje, alles in zoeven genoemde grootte.

Bij *Araucaria columnalis* Hook, de zuilcypres van Forster, liggen de ontwikkelde

oude bladeren dicht en dakpanvormig op elkaâr. Zij zijn gewelfd en gebogen. De vruchtkegel is eivormig en zijne lederachtige schubben zijn met eene haakvormige punt gewapend. De jonge planten gelijken sterk op die van *Araucaria excelsa*; hare bladeren zijn sikkelvormig, en de mannelijke katjes staan aan de uiteinden der takken. Sedert 1851 is die boom naar de tuinen van Europa overgebracht. In fig. 2 zien wij takken met de kegelvrucht (a en b) op $\frac{1}{2}$, der natuurlijke grootte, — voorts vergroote blaadjes (c en d), en eenige meeldraden (e).

Araucaria excelsa R.Br. heeft priemvormige, vierkante naalden, die aan de onvruchtbare takken sikkelvormig en aan de vruchtbare zamengedrongen en binnenwaarts gebogen

zijn. De kegel-schubben zijn dik, hobbelig en methaakjes voorzien. Deze statige boom groeit op het eiland Norfolk ter hoogte van 70 Ned. el en heeft het voorkomen van een reusachtigen denneboom. Doorgaans staan vijf takken kransvormig om den stam. *James Backhouse* heeft de maat genomen van een drielal dier stammen en bevonden, dat zij ruim eene Ned. el boven den grond een omvang hadden van 10 Ned. el. De schors is ruim voorzien van hars. Het hout is als timmerhout niet bestand tegen den invloed der lucht. Onder de schors der doode boomen

huist zulk eene menigte kevers, dat zij volgens *Backhouse* een geraas maken als of er eene regenbui nedervalt. Eene soort van papegaaijen gaat daarop te gast. Het zaad is eetbaar. Sedert 1837 wordt hij ook in ons werelddeel gekweekt, maar goede exemplaren zijn zeer duur.

Araucaria Cunninghami Ait. met waterpas uitgespreide takken en zamengedrukte, priemvormige naalden met fijne punten is een boom, die eene hoogte bereikt van 33 Ned. el en op de oostkust van Nieuw-Holland groote wouden vormt. Al die soorten zijn zeer gevoelig voor de koude, zoodat men ze tegen de guurheid van den winter moet beschutten.

Araujo de Azevedo (Antonio de — graaf

Fig. 1

Araucaria.

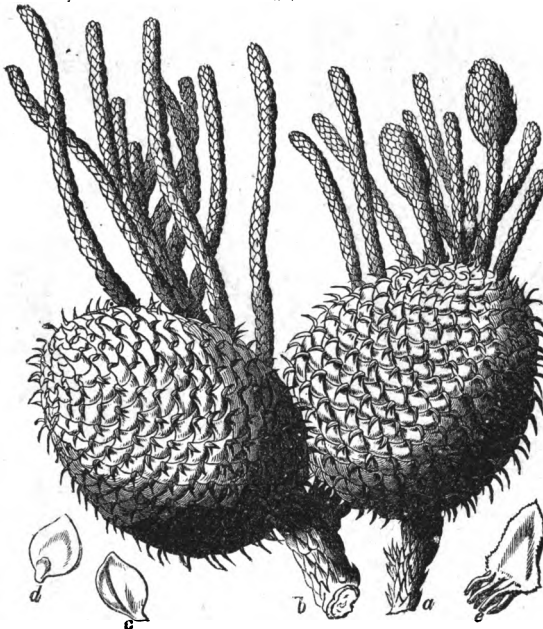
van Barca), een Portugeesch staatsman, werd in 1752 te Lima geboren, stichtte hier eene staatshuishoudkundige vereeniging, welke thans nog bestaat, en verwierf zich hierdoor eene plaats in de Academie van wetenschappen te Lissabon. In het jaar 1789 verkreeg hij de betrekking van ambassadeur te 's Hage, en in 1797 werd hij naar Parijs gezonden, om er den vrede tusschen Frankrijk en Portugal tot stand te brengen. Het gelukte hem, dien vrede voorloopig op goede voorwaarden te sluiten, maar toen het Ministerie te Lissabon, verleid door de inblazingen van Engeland, de ratificatie vertraagde, trad het Directoire te Parijs terug. *Araujo* zocht de bewindsleden door omkoopung tot andere gedachten te brengen, maar werd in hechtenis genomen. Toen hij eenige maanden daarna in vrijheid was gesteld, begaf hij zich als gezant naar Berlijn en na den vrede van Amiens naar Petersburg, van waar hij in 1803 naar Portugal teruggeroepen werd, om er in plaats van *Almeida* de portefeuille van Buitenlandsche zaken en van Oorlog voor zijne rekening te nemen. De verwachtingen, die het volk van hem koesterde, werden echter niet vervuld. Hij werd door zijne diplomatieke agenten te Parijs slecht bediend, — hij had geen juist denkbeeld van de bedoelingen van *Napoleon* met betrekking tot Spanje en Portugal, — tevens was hij doof voor de waarschuwingen van goed ingelichte personen, — zoodat hij zich in een radeloozen toestand bevond, toen de afgrond zich opende voor zijn voet. Terwijl men te Lissabon nog wankelde tusschen Frankrijk en Engeland, rukten de Fransche troepen in Spanje en kort daarna (November 1807) ook in het weerlooze Portugal. *Junot* bevond zich reeds in Abrantes vóórdat *Araujo* er iets van wist, — zoo groot was zijne onverschoonlijke zorgeloosheid. De duisternis begunstigde zijne vlugt, toen hij met de Koninklijke familie zich inscheepte naar Brazilië, — anders was hij niet ontkomen aan de woede des volks. Wél kwam hij schijnbaar in ongenade bij het Hof, maar behield er steeds een

grooten invloed. In 1814 was hij minister van Marine en Koloniën, en in 1815 ontving hij den titel van graaf van *Barca*. Hij overleed in 1817. Hij was een voorstander van wetenschap en beschaving. Te Rio de Janeiro werd door zijne zorg een leerstoel voor de scheikunde opgericht, en zelf heeft hij eenige vruchten nagelaten van letterkundigen arbeid, namelijk een paar onuitgegeven treurspelen, eene vertaling van de Oden van *Horatius*, alsmede van de verzen van eenige nieuwere dichters.

Araujo Porto Alegre (Manoël de), een der meest gevierde dichters van Brazilië, werd geboren den 29sten November 1806 te Rio Pardo in de provincie Santo Pedro. Hij ontving zijn eerste onderwijs te Porto Alegre en begaf zich in 1820 naar Rio de Janeiro om zich toe te leggen op de studie van het ingenieursvak. Bij zijne aankomst had de Militaire school vacantie, zoodat hij dadelijk besloot de Academie van beeldende kunst te bezoeken, waar hij onder de leiding van professor *Debret* zoo groote vorderingen maakte in het teekenen en schilderen en in de schoone bouwkunst, dat hij het besluit nam, om den ingeslagen weg te vervolgen. Nadat hij te Rio reeds een goeden naam als schilder verworven had, begaf hij zich in Juli 1831 naar Parijs,

om er in het atelier van *Gros* zijne studiën voort te zetten. Later (1834 tot 1835) toefde hij een jaar in Italië. Bij het vernemen, dat in zijn vaderland eene omwenteling was uitgebarsten, keerde hij in 1837 derwaarts terug, en weldra werd hij er benoemd tot professor aan de Academie van beeldende kunst, — eene betrekking, welke hij vervolgens verwisselde met die van leeraar in het teekenen aan de Militaire school. Als leeraar en ook in andere opzigten legde *Araujo* eene ongemeene bedrijvigheid aan den dag. Hij gaf blijken van zijne groote bouwkundige bekwaamheid door het plan der St. Annakerk, en vooral door dat van de Bank, — een der fraaiste gebouwen van Rio de Janeiro. In 1859 werd hem de betrekking opgedragen van consuls-generaal voor Brazilië in Pruisen,

Fig. 2

Araucaria.

en sedert 1860 is hij gevestigd te Berlijn. Er zijn in Brazilië na 1837 nagenoeg geene inrigtingen voor kunst en wetenschap verzeen, tot wier stichting *Araújo* niet ijverig heeft medegewerkt. Zelfs aan het nationaal tooneel wijdde hij zijne opmerkzaamheid, en hij schreef daarvoor eene reeks van stukken, die meerendeels tot nu toe ongedrukt bleven. Intusschen behoort deze kunstenaar tevens tot de meestberoemde dichters van Brazilië en bepaaldelijk tot de voornaamste vertegenwoordigers der Portugésche dichtkunst in de laatste 25 jaren. Zijne belangrijkste gedichten zijn een épos, "Columbo" getiteld, waarvan slechts eenige fragmenten in het licht verschenen, en "Brasilianas", een gedicht van beschrijvende aard, waarin zijn schilders-talent sterk uitkomt. Ook andere dichtstukken van hem zijn in tijdschriften of afzonderlijk gedrukt.

Men verwarre hem niet met *Marc Antonio de Araújo*, die sedert Maart 1857 als buitengewoon gezant en gevolmagtigd minister van Brazilië desgelijks te Berlijn gevestigd is.

Arawaken of *Arowaken* (De) vormen een Indiaanschen stam in Guyana, vooral in Suriname. Velen van hen heeten door de zendelingen der Hernhutters tot het Christendom bekeerd.

Araxes, zie *Aras*.

Arbaces was stadhouder van *Sardanapalus* in Médië. Hij stond op tegen den Koning en overwon hem bij Ninivé (888 vóór Chr.), waarna hij met *Belesys* Assyrië zóó verdeelde, dat hij zelf het land met de stad Ecbatana behield en het Nieuw-Assyrische rijk stichtte, waarover hij 27 jaren regeerde.

Dien naam droeg ook een veldheer van *Artaxerxes Mnemon*, die tot een broeder van dezen, *Cyrus de Jongere*, overliep.

Arbe, ook *Rab* genoemd, is een eiland in de golf van Quarnero en behoort tot het Oostenrijksch-Dalmatisch district Zara. Het heeft eene oppervlakte van 1,8 □ geogr. mijl en is zeer vruchtbaar. Aan de oostzijde verrijst er eene vrij hooge, steile bergketen, van welke 3 met bosch begroeide uitloopers zich over de geheele lengte van het eiland uitstrekken. Tusschen die uitloopers bevinden zich bekoorlijke dalen. De kust is er van talrijke baaijen voorzien. Het geheele eiland is begroeid behalve het hoogste gedeelte van het gebergte, dat zich met kale rotswanden verheft. De onderste bergheellingen prikken met eiken, laurier- en olijfboschen, afgewisseld met wijngaarden, terwijl in de dalen verschillende soorten van graan en vooral maïs worden verbouwd. Men telt er 4000 inwoners, die van de schapenfokkerij, van de bijenteelt en van de vischvangst leven. Zij behooren tot den stam der Kroaten. De hoofdstad, die denzelfden naam draagt, is de zetel van een bisschop en bezit eene haven, die met eene keten kan worden gesloten.

Arbeid. Men kan de naar willekeur voortgebrachte uitingen van kracht bij de menschen onderscheiden in twee soorten: 1. zoodanige, die om haar zelfs wille voortkomen uit de

zucht tot handelen, welke alle levende schepselen is ingeschapen en die onmiddellijk gevolgd worden door een gevoel van voldoening bij hem, van wien zij uitgingen; 2. zoodanige, die te voorschijn geroepen worden met het oog op een doel, dat verder afligt en slechts met moeite kan bereikt worden.

Tot de eerste soort brengen we bijvoorbeeld de uitingen van kracht bij het eten, drinken, spelen enz., en in het algemeen alle beweging, die een onmiddellijk genot bedoelt, welke men zou kunnen zamenvatten onder den naam van *vrije bewegingen*. Die van de tweede soort behooren meer in den eigenlijken zin onder het begrip *arbeid* gebracht te worden. Met het oog op beide soorten zou men de volgende bepaling van arbeid kunnen geven: arbeid is iedere uiting van kracht bij den mensch, die gedaan wordt om een doel, dat men beoogt, te bereiken. In het spraakgebruik heeft men aan het begrip arbeid eene ruimere beteekenis gegeven, door het ook toe te passen op de beweging, die uitgaat van de bewustelooze materie; in dien zin spreekt men van arbeid van de natuur, van eene machine of van de maag enz. Nog duidt men door arbeid ook wel het product van den arbeid aan, bijvoorbeeld als men zegt, dat de arbeid van den smid of van den timmerman niet zooveel waarde heeft als die van den tooneelspeler. Beschouwt men den arbeid uit het oogpunt van den invloed, dien hij uitoefent op den arbeidenden persoon, op zijne lichamelijke en zedelijke vorming, dan doet men op zijne *paedagogische* beteekenis; neemt men den arbeid als *factor*, als *agent* van voortbrenging van de stoffelijke zaken, die noodig zijn om 's menschen behoeften te vervullen, dan bespreekt men de *volkshuishoudkundige* beteekenis. Wij zullen ons vooreerst met de laatste bezig houden.

De mensch is van jongs af een behoeftig wezen. De behoefte doet de begeerte ontstaan naar vervulling. Daartoe is er iets noodig; iets stoffelijks, wat van buiten moet aangevoerd worden. De stoffelijke natuur, die den mensch omringt, schenkt hem nergens, zelfs niet in de weelderigste oorden van den aardbol, al die dingen, welke er noodig zijn om in al die behoeften te voorzien. Want eene eigenaardige zijde van die behoeften is, dat zij niet tot enkele beperkt zijn, maar dat integendeel met de ontwikkeling van den mensch zij in kracht en in getal toenemen. Ook geeft de vervulling van eene behoefte niet lang rust aan den mensch; de eene is pas voldaan of eene andere komt met vernieuwden drang opdagen, is de honger gestild, de dorst is in aantogt; inmiddels maken koude en vocht de zorg voor kleding en woning noodzakelijk. De mensch heeft om in al deze behoeften te kunnen voorzien stoffelijke voorwerpen noodig, en als deze de eigenschap hebben van dat te kunnen doen, dan heeten zij *nuttig*. De natuur schenkt die nuttige voorwerpen slechts in geringe mate. Bijna altijd moet er inspanning van kracht van den mensch bijkomen om de stof, die hij aan de natuur ontleent,

zoo te vervormen, dat hij ze voor zijn doel kan gebruiken. Dan pas kent men er waarde aan toe. Bij de zooveen vermelde verrigting van den mensch is de vrucht van vroegeren arbeid, b.v. een werktuig, meestal van onschatbare dienst, ja, zelfs onmisbaar. Die vrucht van arbeid, die te voren geschied is, heet *kapitaal*. De natuur, arbeid, en kapitaal zijn de drie factoren of agenten van voortbrenging; en voortbrengen is het geven van nieuwe nuttige eigenschappen door den mensch aan een voorwerp, uit de natuur genomen. Arbeid is dus: de inspanning van den geest of van het ligchaam des menschen met het doel om middellijk of onmiddellijk de voortbrenging van maatschappelijke goederen (dat zijn die goederen, welke waarde hebben) te bevorderen.

Wanneer wij nu naauwkeurig nagaan, welk aandeel de factor *arbeid* aan de voortbrenging neemt, dan zien wij, dat de lichaamsinspanning van den mensch niets meer doen kan, dan voorwerpen verplaatsen, dat is, bewegingen tegenhouden of veroorzaken. Demensch kan geen stoffe, hoe gering ook, scheppen, uit het niet halen, evenmin als hij het volkomen kan vernietigen. Meer en meer wordt dit deel van den menschelijken arbeid overgedragen aan den factor natuur: de zoogenaamde natuurkrachten treden in de plaats van menschenkrachten. De vermeerderde kennis van de natuur en hare eigenschappen leidt daartoe: bijna iedere nieuwe uitvinding brengt ons nader tot dat doel. Bij het vervoeren van lasten komt het eerst, in de plaats van de armen en schouders van een mensch, het gebruik van de huisdieren, die hij aan zijn wil heeft weten te onderwerpen; het paard, de ezel, de os, de kameel en de olifant worden daartoe aangewend; eindelijk leert hij den stoom kennen en gebruiken; het behaalde voordeel wordt steeds grooter; naarmate de inspanning van spier en zenuw bij den mensch afneemt, wordt het aandeel van zijn verstand, zijne intelligentie van meer belang. Hij wordt bevrijd van veel moeite; hij heeft dus meer tijd en gelegenheid om voor ander werk zijne krachten beschikbaar te houden, en het werk verandert zoo van aard, dat de meer verhevene gaven van den geest gebruikt en gescherpt moeten worden.

De aard van elken arbeid is in het wezen der zaak verschillend; iedere verrigting bij de voortbrenging eischt van den arbeider het aan 't werk zetten van bijzondere gaven. De handwerksman en sjouwerman spannen bij hun werk niet dezelfde gaven van geest en ligchaam in als de geleerden en de kunstenaars. De eersten maken bijna uitsluitend gebruik van hunne fysieke krachten, terwijl de laatsten hoofdzakelijk met hun geest werken. Dezelfde verscheidenheid in het gebruik der gaven kan men opmerken in de verrigtingen, die elken tak van voortbrenging in 't bijzonder noodzakelijk maakt. In eene katoenfabriek behoeft de werkman, die spint of weeft, niet dezelfde eigenschappen te bezitten die een werktuigkundige of een opzigter noodig heeft. De soldaat in het leger heeft geene behoefte aan

het talent, dat de generaal dient te bezitten. De arbeid oefent eene soort van heerschappij uit. De gaven, die men het werk moet toewijden, klimmen op; de eene staat boven de andere, naarmate de verrigting van 't werk grootere inspanning eischt van meer dan een deel van ligchaam of geest. De invoering van werktuigen nu heeft juist de strekking om het gebruik der ruwste krachten verbodig te maken en de hoogere eigenschappen van den geest, waardoor de mensch zich van alle andere schepselen onderscheidt, onmisbaar te doen zijn.

Uit dit verschijnsel wordt het verschil in de belooning van den arbeid verklaard, waarover straks nader zal gesproken worden. Het veld van den menschelijken arbeid is zoo groot, de verschillende verrigtingen zijn zoo menigvuldig, zoo in aard en gewigt onderscheiden, dat de volkshuishoudkundigen sinds lang beproefd hebben om het begrip *arbeid* in onderdeelen te verdeelen en het veld als 't ware in stukken af te bakenen, ten einde over 't geheel een beter overzicht te hebben. Dikwijls ontmoet men de volgende indeeling van den maatschappelijken arbeid: namelijk: in 1. landbouw, 2. nijverheid en 3. handel. Zij berust op de volgende redenering: de landbouw brengt de vruchten voort van den grond; de nijverheid, waarmede men dan de fabrieknijverheid bedoelt, vooral zooals die tegenwoordig in het groot gedreven wordt, geeft aan de voorwerpen een anderen vorm, en de handel eindelijk verplaatst ze en brengt ze uit de handen van de voortbrengers in die der verbruikers. Een voordeel van deze indeeling zou nog hierin bestaan, dat de termen aan het dagelijksch leven ontleend en alzoo voor een ieder verstaanbaar zijn. Maar zij is in de wetenschap niet aangenomen, omdat zij noch volledig noch juist is.

Er zijn vooreerst talrijke gevallen, waarin men niet weet of men met landbouw, met nijverheid of met handel te doen heeft. Men is gedwongen, de veeteelt tot den landbouw, de zeevaart tot den handel te brengen. Het maken van straatwegen, dijken, kanalen zou tot de fabrieknijverheid moeten behooren. Waarom het teelen van katoen, meekrap enz. liever tot den landbouw dan tot de fabrieknijverheid gebracht? Jagers, visschers mijnwerkers en goudzoekers kan men in geen der drie onderdeelen rangschikken. Daarom voegde men eene vierde afdeeling bij: de *verzamelingsnijverheid*. Men verliest nu evenwel terstond het voordeel van voor een ieder begrijpelijk te wezen, en men is bovendien nog niet geholpen. Het winnen van suiker uit den ahornboom zou nu tot de verzamelingsnijverheid gebracht moeten worden; de bereiding uit riet voornamelijk tot den landbouw, die uit beetwortels hoofdzakelijk tot de fabrieknijverheid. En zij, die eigen vruchten teelen, bereiden en verkoopen, zooals de wijnboeren, zijn zij nu landbouwers, fabrikanten of handelaars?

Allen, die voor loon diensten aan de maatschappij bewijzen, de hoogste staaatsman en de loopjongen, ook herbergiers, ondernemers

van vervoermiddelen enz., zijn buiten de indeeling gesloten. Voor hen, die de vrije kunsten, die vakken, waarvoor eene geleerde opleiding vereischt wordt, uitoefenen, geneeskundigen, geestelijken, advocaten en kunstenaars, is er ook geene plaats.

De school der *Physiocraten* (zie aldaar), die in de achttiende eeuw in Frankrijk vele aanhangers telde, trachtte een groot deel van deze bedenkingen ter zijde te stellen door de opmerking, dat vele der laatstgenoemde bedrijven met opzet niet in de indeeling waren opgenomen, omdat deze, hoe nuttig op zich zelve, geen deel namen aan het *voortbrengen*, dat is, aan het *voortbrengen van voorwerpen*.

Zij gaan bij die redenering uit van eene geheel verkeerde voorstelling van *voortbrengen*: in den zin van *scheppen* genomen, is er niemand, welk bedrijf hij uitoefent, die voortbrengt. De handel, die toch wél in de indeeling was opgenomen, brengt dan evenmin voort als de geneeskunde: geen van beiden kan stoffelijke voorwerpen als het product van zijn arbeid laten zien. De genoemde onderdeelen van den arbeid hebben dus onderling geen vaste grenzen: zij loopen in één, en er zijn buitendien meer soorten van arbeid.

We zagen hierboven, dat voortbrengen plaats heeft door de zamenwerking van de drie factoren, natuur, arbeid en kapitaal. Arbeid alleen vermag niets. Altijd is de hulp der natuurkrachten onmisbaar, altijd moet hij toegepast worden op stof, aan de natuur ontnomen, en altijd heeft hij kapitaal noodig. Het kapitaal is de vrucht van vroegeren arbeid; dat kan de mensch dus niet hebben, tenzij er reeds vroeger gewerkt is, om dat kapitaal voort te brengen.

Zoo krijgen we dus *arbeid*, dien men *regtstreeks* aan de taak van heden besteedt in tegenstelling tot den arbeid, welke vooraf moet voltooid zijn om die taak te kunnen aanvangen. Van daar de verdeeling in: 1. arbeid, die *regtstreeks* (onmiddellijk) aan de taak zelve besteed wordt, en 2. arbeid, die vooraf moet voltooid zijn (*vroegeren* arbeid), eer men aan de taak zelve kan beginnen. Deze laatste moet om de verscheidenheid in aard, waaruit hij bestaat, wederom verdeeld worden in vijf afdeelingen; 1. arbeid, die grondstoffen, voortbrengt, waaronder we verstaan al die stoffen, waaruit nog iets anders gemaakt moet worden, die geheel in een ander voorwerp overgaan en dus niet bestemd zijn, om zoo onmiddellijk in handen van de verbruikers te komen; bijvoorbeeld, de huiden voor het leder; het leder voor den schoenmaker; het meel voor het brood; het linnen voor het papier; het vlas voor het garen; het garen voor het linnenweefsel; het ijzer voor het staal enz. De geheele bovenvermelde verzamelings-nijverheid houdt zich hiermede bezig.

Ten 2de komt in aanmerking de arbeid, die gereedschap of *werktuigen* voortbrengt, namelijk al die dingen, niet *waaruit*, maar *waarmede* iets anders zal vervaardigd worden. Men begrijpe onder werktuigen zoowel het eenvoudigste

gereedschap, zooals een schop, eene naald en een bijl, als de meest ingewikkelde machine, zooals een stoomgemaal en locomotief.

In de 3de plaats wordt er zeer veel arbeid verricht, die geen ander doel heeft, dan om de arbeiders gedurende hun werk, den arbeid zelf en de vrucht er van te beschermen zoowel tegen de vernielende werkingen van de natuur als tegen buiten- en binnenlandsch geweld. Daartoe maakt men havens, dijken kanalen, huizen, schuren, werkplaatsen; dat aanbrengen van bescherming is het werk, van den herder, den soldaat en den agent van politie; daarvoor bestaat ook vooral de staat met zijn heir van ambtenaren, het leger, de wetgevende, regtsprekende en de politiemagt.

Ten 4de worden er veel menschen bezig gehouden met arbeid, die *toegankelijk* maakt, *onder ons bereik brengt* datgene, waarmede wij onze behoeften begeeren te vervullen. Daarvoor is de handel, die de producten van den voortbrenger overneemt, bewaart, en ze op de plaatsen waar, en in de tijden wanneer het noodig is, ter beschikking stelt van de verbruikers. Tot deze klasse behooren allen, die den handel in zijne verrichtingen ten dienste staan: de scheepsbouwmeester en de zeevarenden, de locomotiefmaker en de ondernemer van vervoermiddelen, de makelaar en de verzekeraar.

Eene 5de klasse van bedrijven wordt ingenomen door hen, die hun arbeid aan de menschen zelve besteden, om deze bekwaam te maken om mettertijd als medewerkers aan de maatschappelijke taak op te treden. Ook moeten hunne krachten daartoe dikwijls worden hersteld en altijd onderhouden. De arbeid van den geneesheer, van den geestelijke, en die voor de opvoeding en het onderhoud van de kinderen behooren hiertoe. Ten slotte zou men nog eene afzonderlijke afdeeling kunnen maken voor den arbeid van hen, die zich bezig houden uitsluitend met het denken, den zoogenaamden *intellectuelen* arbeid, zooals die van geleerden, auteurs, uitvinders en meer anderen.

Zonder arbeid heeft geene noemenswaardige voortbrenging plaats; daarover zijn allen het eens.

Maar de uitkomst van den arbeid is lang niet altijd de *regtstreeksche* voortbrenging van voorwerpen. Zoo geeft de arbeid onder 3, 4 en 5 der zooeven gemaakte indeelingen in 't geheel geen voorwerpen.

Dientengevolge verdeelen sommige scholen der volkshuishoudkundigen den arbeid naar zijne uitkomst in *productieven* en *improductieven*. *Improductief* stelde men niet gelijk met *onnut*, maar beteekent eenvoudig *geen rijkdommen* voortbrengend. De landbouw en sommige andere bedrijven zouden in dien zin alleen productief kunnen genoemd worden. De vioolmaker is nu wél productief in zijn arbeid, niet de violist; wél de apotheker, maar niet de doctor. Uit het hierboven beredeneerde valt ligt af te leiden, dat zoodanige opvatting van *productieven* en *improductieven* arbeid onjuist moet zijn. De stof zelve is nooit het product of de *uitkomst* van den arbeid;

het is alleen het *nut* of de *nutigheden*, de nieuwe *eigenschappen*, waardoor iets beter in staat wordt gesteld om aan eene behoefte van den mensch te voldoen. Dat nut vindt men 1° of gehecht aan *zaken*, en dan treedt het op als eene *eigenschap* van die zaak; of 2° als eene *eigenschap* van menschen; of 3° het *nut* bestaat louter in eene *dienst*, die men bewijst. Het voortgebragte, het *gewenschte* nut staat in dit laatste geval geheel op zich zelf en is niet de *eigenschap* van iets anders. Het wordt geene hoedanigheid van iets anders. Om het even tot welke van die uitkomsten het product van zekeren arbeid behoort, in ieder geval kent men daaraan *nut* en zelfs *ruilwaarde* toe, zoodra een ander iets wenscht te geven voor dat voortgebragte. En zoo kan dat product ook ligt meer of min direct medewerken tot verdere voortbrenging, doordat het andere arbeiders in staat stelt om beter en krachtiger hun werk te verrigten, dan te voren: daartoe dient zelfs de arbeid van hen, die aan anderen tot ontspanning en afwisseling een tijdelijk genot verschaffen. De onderscheiding is dus wetenschappelijk ook van weinig belang. Wil men haar volstrekt behouden dan noeme men dien arbeid *productief*, waarvan de uitkomst kan worden bewaard en vermeerderd, zoodat hij kan dienen tot de vorming van het kapitaal.

Improductief is die arbeid, waarvan 't product zelf niet voor bewaring en vermeerdering vatbaar is: zooals die van den muzikant, van den acteur enz. — Maar *improductief* mag in geen geval gelijkgesteld worden met *onnut*, in den gewonen zin van het woord.

Er bestaat een onmiskenbaar verband tusschen de beide voornaamste factoren van voortbrenging, *het kapitaal* en *den arbeid*. Ook hebben de vaak uiteenlopende belangen van de bezitters van het kapitaal, *de kapitalisten*, en dezulken, die alleen over hun arbeidsvermogen te beschikken hebben, *de arbeiders*, aanleiding gegeven tot grooten strijd onder hen, die aan de voortbrenging deelnemen. — Beide punten zullen we kortelijk behandelen. — Vooreerst het verband tusschen *arbeid* en *kapitaal*.

Ik kan op het oogenblik geen werk beginnen, of ik heb daarbij behoefte aan de vrucht van te voren volbragten arbeid. Om een vogel te schieten heb ik pijl en boog nodig, om een visch te vangen meestal een hengel of een net. Die vrucht van vroegeren arbeid is *kapitaal*. Geen huis kan ik bouwen, geene fabriek oprigten, geen land verbeteren, geene arbeiders aan het werk zetten tenzij daarvoor grondstoffen, werktuigen en voedsel in voorraad aanwezig zijn. Nu kunnen er van zelf ook niet meer fabrieken zijn, niet meer spoorwegen en kanalen aangelegd worden, niet meer droogmakingen of andere verbeteringen aan het land plaats vinden dan het kapitaal gedooft, dat beschikbaar is; waaruit de volgende stelling noodzakelijk afgeleid wordt, dat er namelijk niet meer nijverheid (genomen in den ruimsten zin van *alle bedrijf*) kan zijn dan het kapitaal, daarvoor in voorraad, toe-

laat. De grenzen of de omvang der nijverheid hangen af van de grenzen of de omvang van het kapitaal. Zal de nijverheid zich kunnen ontwikkelen en uitbreiden en daardoor meer en beter den arbeid onderhouden, meer welvaart verspreiden, zooals men het gewoonlijk uitdrukt, dan bestaat daarvoor maar één middel en wel dit: de vermeerdering, de toename van het kapitaal, dat belegd kan en wil worden. De *prohibitionisten* (zie aldaar), eene school van volkshuishoudkundigen, die door het nemen van beschermende maatregelen de binnenlandsche nijverheid wilden aanmoedigen en tot bloei verheffen boven die van het buitenland, hebben deze zoo eenvoudige waarheid over het hoofd gezien en daartegen sterk gezondigd. Zij wilden het doel, ontwikkeling van de nijverheid, bereiken alleen door besluiten en wetten van de regering, die den invoer van in den vreemde vervaardigde voortbrengselen moesten te keer gaan of geheel wêren, om aldus de bewoners van hun eigen land te noodzaken het verlangde artikel, waaraan de gebruikers gewoon waren geraakt, zelve te maken. Dit geschiedde dan ook meermalen. En toch misten de maatregelen, naar die theorie genomen, het beoogde doel.

Er ontstonden werkelijk somtijds nieuwe fabrieken, er kwam nieuwe nijverheid; maar vanwaar haalde men zoo plotselijk het daarvoor benodigde kapitaal? Was er zooveel kapitaal voorhanden, dat tot dien tijd niet belegd was en nu de gelegenheid tot plaatsing aangreep? — Dat is in eene beschaafde maatschappij, waar dagelijks plaatsing van kapitaal aangeboden wordt, niet waarschijnlijk, te meer, omdat ieder kapitalist er op uit is, om vrucht, interest, van zijn kapitaal te genieten, wat hij van onbelegd kapitaal niet krijgt. De met dwang ingevoerde nijverheid ontleende het onmisbaar kapitaal aan de reeds bestaande nijverheid, waaraan het eenvoudig werd onttrokken, omdat de producten van deze wellicht beter konden gemist worden dan die, waarvan de invoer was verboden. De nieuwe arbeid kwam alleen *in de plaats van* en niet *naast* de oude nijverheid te staan. In 't gunstigst geval vermeerderde de nijverheid dus niet. Maar 't gewone geval was, dat er door die maatregelen minder nijverheid in 't geheel kwam, dan te voren bestond. Immers ieder arbeider zoekt te werken en ieder kapitalist zijn kapitaal te plaatsen onder de meest voordelige omstandigheden. Zoo wordt er ook het goedkoopst, dat is, met de minst mogelijke kosten, voortgebragt. Men brengt dus datgene voort, waarvoor men het best geschikt is en de beste gelegenheid heeft.

Noodzaakt nu eene hogere magt dat kapitaal en dien arbeid, om zich op de productie van iets anders toe te leggen, wat men elders veel goedkooper kan doen, dan is dat hetzelfde, als te zeggen: gij zult uw arbeid en kapitaal onder minder gunstige omstandigheden gebruiken, gij zult dunder produceren, of met hetzelfde kapitaal en denzelfden arbeid zult ge minder voortbrengen. De goederen,

die niet meer geproduceerd werden, waren nu óf in 't geheel niet óf minder goedkoop te krijgen. Evenzoo de nieuwe producten. Dus ten slotte minder arbeid met hetzelfde kapitaal: een dubbel nadeel voor al de consumenten; vermindering en geene toename van welvaart.

Over den strijd tusschen arbeider en kapitalist spreken we bij de *associatie* of arbeiders-vereeningingen. Dezelfde hoeveelheid arbeid levert niet altijd hetzelfde product; met andere woorden: de arbeid doet niet altijd evenveel af; de efficaciteit van den arbeid is niet overal even groot. In de eerste plaats kan dezelfde arbeider met dezelfde kracht of hetzelfde vermogen des te meer uitwerken, naarmate hij meer lust of krachtiger wil daartoe heeft. Die lust om te arbeiden is afhankelijk van de behoeften; naarmate deze sterker dringen tot inspanning, zal de wil om te werken groter zijn; de invloed van het klimaat en de gesteldheid van den bodem op de werkzaamheid van de bewoners is algemeen bekend. Verder is de zedelijke ontwikkeling van een volk op den arbeidslust en de uitkomst van het werk van grooten invloed, en ten slotte doet de mate van belooning en de wijze, waarop zij toegekend wordt, zeer veel af. De laatste punten worden bij de paedagogische betekenissen en bij de vrijheid van den arbeid breeder behandeld. In de tweede plaats kan iemand met even goeden wil meer uitrusten naarmate zijne vermogens van ligchaam en geest krachtiger zijn. Deze vermogens, hoewel zeer verschillend, zoowel bij de verschillende natien als bij de individuen, worden versterkt door de vermeerdering van kennis bij de menschen, door de zuivering en verfijning van hun smaak voor het goede en schoone en door de ontwikkeling van hunne stoffelijke krachten. De arbeid, die er bij een volk verrigt wordt, en de wijze, waarop die geschiedt, weerspiegelen als 't ware zijn geheelen sozialen en politischen toestand. Tal van middelen is er dienstig om den lust en de kracht om te arbeiden te vergrooten. Voor een deel zijn zij afhankelijk van de inrigting en den invloed van het Staatsbestuur, deels van de natuurlijke omstandigheden, waaronder een volk geplaatst is. De Staat dient te zorgen voor de ontwikkeling der bevolking door haar in staat te stellen om goed onderwijs te genieten; door alle belemmeringen in het vrije verkeer en alle beletselen voor de volkomen vrije uitoefening van den arbeid weg te nemen; door te zorgen voor orde in de maatschappij, goed regt en volledige staatkundige vrijheid. Aan het volk zelf zal het moeten overgelaten worden om godsdienstig en zedelijk te worden, de kunsten en wetenschappen te leeren waarderen en liefhebben. In de derde plaats zal de efficaciteit van den arbeid sterk toenemen door eene verstandige samenwerking van de medearbeiders aan het groote doel van den maatschappelijken arbeid: de vervulling van alle behoeften in de maatschappij. Hierto behoort de zoogenaamde "verdeling van den arbeid", waarvan de Engelsche volkshuishoudkundige

Adam Smith de voordeelen zoo krachtig heeft aangewezen. Die samenwerking is van tweeërlei aard: de *regstreeksche* of *eenvoudige*, waar velen zoodanigen arbeid doen, dat ieder dezelfde soort van taak te volbrengen heeft op denzelfden tijd, plaats en wijze: b. v. als twee of meer een last tillen, zamen jagen, of een huis bouwen. Het is duidelijk, dat bij gebreke van die vereeniging van arbeid óf het werk in het geheel niet zou geschieden, óf althans veel minder goed en in veel langer tijd, dus met veel meer kosten, zou plaats vinden. De *verdeelde* van den arbeid is niet anders dan een andere wijze van samenwerking, eene *zamengestelde*; ieder doet nu *ongelijksoortig* werk, en men arbeidt niet altijd op dezelfde plaats en tijd. Nu ontstaat er scheiding in de bedrijven: een mensch werkt niet meer om in al zijne behoeften te voorzien, maar hij tracht één werk te doen en met het product daarvan de behoeften van vele anderen te bevredigen. Eén bakt brood voor meerderen, een ander maakt kleeren of bebouwt uitsluitend den grond; door de ruiling van de producten kan nu ieder zich aanschaffen datgene, waarnaar hij de grootste begeerte heeft.

De onderscheidene bedrijven werken nu zamen; zij vullen elkander aan. Zoo bestaat er samenwerking tusschen den schapenfokker, den spinner, den wever, den kleermaker, en bovendien tusschen al deze personen en hen, welke tot het verplaatsen van die stoffen hebben meêgeholpen: den handelaar en voerman; alle werken met één doel, het verschaffen van kleeding aan hen, die daaraan behoefte hebben en op hun beurt een product in ruil hebben te geven. Nog op grootere schaal openbaart zich die samenwerking in de splitsing der werkzaamheden, verbonden aan 't zelfde bedrijf, vooral in 't fabriekwezen, waar veel handenarbeid verrigt wordt. Zoo zijn er omtrent achttien onderdeelen, elk aan een afzonderlijk werkman toevertrouwd, bij het maken van eene speld; zeventig bij het fabriceren van speelkaarten, meer dan honderd bij het vervaardigen van zakuurwerken. Het totaal product van den besteden arbeid overtreft nu tallooze malen dat van al de arbeiders, zoo ieder op zich zelf had gestaan en achtereenvolgens al de verschillende werkzaamheden had moeten ten uitvoer brengen. De hoofdoorzaken van deze vermeerderde uitkomst zijn vooral de volgende. Vooreerst krijgt ieder werkman meer den slag van zijn deel in het werk: hij leert het door en door kennen en is er op uit om arbeid te bezuinigen, waardoor ligt verbeteringen in de bewerking worden aangebragt; verder wordt er in menig opzigt tijd, moeite en kosten bespaard doordat men niet telkens van het eene werk tot het andere behoef over te gaan; men heeft geene andere werktuigen noodig dan die men het best hanteert; voortdurend zijn al de werktuigen in gebruik. Nog is het van zeer groot gewigt, en dit raakt de vrijheid van den arbeid, dat ieder de keuze heeft om zich aan dien arbeid te wijden, die het meest met

zijn aanleg en smaak overeenkomt, en de gelegenheid wordt grooter om ieder naar zijne vermogens geplaatst te krijgen. Ongeschiedheid voor den arbeid, dien men moet uitvoeren, doet zeker geene groote verwachting ontstaan over zijne uitkomst. Eene zeer afdoende reden voor de verdeeling van den arbeid ligt in de inrigting van de natuur zelve, daar niet alle producten in alle landen, zelfs niet met den grootsten arbeid, te verkrijgen zijn. Zonder die *internationale verdeeling van den arbeid* zou ieder volk sommige voortbrengselen, die het nu dagelijks geniet, geheel moeten ontberen. De gewassen der tropische gewesten gedijen niet in de koude luchtstreek. Men kan geene metalen vervaardigen, waar geen erts voorhanden is. Elk land heeft zijne natuurlijke voordeelen in vruchtbaarheid, klimaat of ligging; ieder volk zijn aanleg, bijzonder van nature voor deze of andere bedrijven geschikt; elke natie eene meerdere of mindere hoogte van ontwikkeling in kennis en kunstvaardigheid; daarom ook heeft iedere maatschappij hare producten, die dáár alleen of althans dáár het goedkoopst kunnen voortgebracht worden.

Derhalve is de internationale verdeeling van den arbeid gebiedend noodzakelijk; en het stelsel der prohibitionisten en mercantilisten (zie aldaar), om zooveel mogelijk vreemde nijverheid op eigen bodem met dwang over te brengen, wordt daardoor van zelf veroordeeld.

De vrijheid van den arbeid oefent een zeer grooten invloed uit op het product. Vrijheid van arbeid verstaan we in tweeërlei zin; vooreerst: de meest volkomene vrije beschikking van den arbeider over het voortbrengsel van zijne inspanning, en ten tweede: de onbeperkte keuze van een ieder om den arbeid uit te oefenen dien hij wil, op tijd, plaats en wijze, zooals ieder voor zich dat het meest in zijn belang acht. Vrijheid van arbeid sluit dus in zich de mededinging, benevens volledige vrijheid in het aangaan van ruilingen, dat is, vrijheid van handel. Alleen bij eene zuivere toepassing van die begrippen op den maatschappelijken toestand kan men van iederen arbeider de volle inspanning van zijne krachten verwachten; dan slechts, als een ieder overtuigd is, dat hetgeen hij produceert, ten volle hem alleen te baat komt, zal ieder er op uit zijn, om het bedrijf te kiezen, dat hem 't best schikt, de omstandigheden opzoeken, die voor zijn werk het gunstigst zijn; dan zal de maatschappij het volledig genot hebben van eene verstandige samenwerking van al de takken van voortbrenging. Ieder hinderpaal, aan die vrijheid in den weg gesteld, iedere belemmering, onderdrukking of bescherming van den eenen tak, ten koste van den anderen, heeft denzelfden invloed als een gebod, om te zamen onder minder gunstige omstandigheden te werken, om dus te zamen *minder* voort te brengen.

De revolutie in de achttiende eeuw heeft de maatschappij van vele dier hinderpalen verlost. De gang der beschaving in de nieuwe

wereld brengt mede, dat de slagboomen voor de vrije beweging van den maatschappelijken arbeid meer en meer vallen.

De strenge slavernij, waardoor een mensch met zijne geheele arbeidskracht het eigendom was van een ander, die dus ook volledig recht had op het product van zijn arbeid, is verdwenen; hare verzachte vormen, als dienstbaarheid aan anderen zonder belooning, bijvoorbeeld lijfeigenschap, heerendienstpligtigheid en zoovele andere, moeten meer en meer wijken voor het eenvoudig beginsel, dat van nature ieder mensch recht heeft om zelf en alleen te genieten datgene, wat zijne inspanning hem bezorgde. Het verderfelijke, allen vooruitgang wérende kastenstelsel der oude Oostersehe volken is in de nieuwe wereld verlaten: de zoon wordt niet meer gedwongen, van geslacht tot geslacht het beroep zijns vaders op te nemen.

Het gildewezen der middeleeuwen met zijn sterk uitsluitend karakter en zijne belemmerende bepalingen, als de leerjaren, de hooge sommen bij de intrede te betalen, het meesterschap en de prijsbepalingen, heeft bijna overal zijn tijd uitgediend; het zoogenaamd reglementeren van de bedrijven, dat is, het van hooger hand voorschrijven, wat men mogt maken, hoe, wanneer en waar men de producten van zijn arbeid moest afleveren, is als ondoelmatig, nadeelig en altijd belemmerend ter zijde gesteld, om hoe langer zoo meer plaats te maken voor vrije mededinging. Nog is de arbeid niet van alle belemmering bevrijd. Het Beschermend stelsel vindt in de Protectionisten (zie aldaar) hier en dáár nog krachtige verdedigers, die dikwijls, ter bekoming van kortstondig voordeel, de overhand weten te behouden boven de voorstanders van het Vrijhandelstelsel; nog menig slecht ingerigt belastingstelsel bevoordert het eene bedrijf boven het andere, verhindert den vrijen loop der kapitalen en kwetst daardoor de belangen van het algemeen. Monopoliën (zie aldaar) worden voortdurend kunstmatig door hogere magten, vaak van Staatswege, in stand gehouden. Talrijke bedrijven in allerlei vakken blijven onderworpen aan toezigt van Staatswege; zij, die zich er op wenschen toe te leggen, moeten waarborgen geven van bekwaamheid, — ziedaar overblijfselen van vroegere zwakheid, die allengs zullen moeten wijken voor het eenig wezenlijk heilzame beginsel, dat van volkomene vrijheid van den arbeid.

De soort van den arbeid, die er verrigt wordt, de wijze waarop men werkt, de mate waarin men de voordeelen van de samenwerking weet aan te wenden, geven ons een getrouw beeld van de hoogte der beschaving, waartoe eene maatschappij is opgeklimmen. We noemden den arbeid daarom den spiegel van den politieken en van den socialen toestand der volken. Het eerst zijn de menschen genoodzaakt, hun karig levensonderhoud te vinden in de met groote moeite gepaard gaande toeeigening van de gaven der natuur, die, zonder of althans met geringe

moeite verkregen, geschikt zijn in de meest dringende behoeften te voorzien. Jagen en vissen is het bedrijf van iedereen. De familiën vereenigen zich langzamerhand tot een stam. Men leeft van de hand tot den tand. Kapitaal is weinig voorhanden. De eerste stap verder bestaat hierin, dat men sommige dieren aan zich heeft onderworpen, wier diensten men gebruikt. Tot voeding van die huisdieren en van de menschen worden de vruchtbaarste plekjes opgezocht, omdat men er nog niet aan denkt, door eigen arbeid den grond tot meerdere productie te brengen. Dat is het nomadenleven. Van het uiterst gewigt, om tot de vestiging van een volk te geraken, is de volgende stap, die gedaan moet worden.

Het kost de grootste moeite om vaste woonplaatsen in te nemen en zich op de bebouwing van den grond te gaan toeleggen. Want het een en ander moet zamengaan, omdat de bodem nergens aanhoudend genoegzaam voedsel oplevert voor mensch en dier. Verscheidene bekende volksstammen hebben die moeilijkheid nooit kunnen te boven komen; tengevolge daarvan verdwijnen zij van het tooneel. Twee redenen vooral bestaan er voor die moeilijkheid. Vooreerst het gemis van het begrip, dat arbeid aan den bodem besteed de productiviteit aanmerkelijk verhoogt, — voorts gebrek aan doorzicht in de toekomst; men kan niet wachten op vruchten, die zich pas later laten plukken. Het gaat er meê als met de kinderen: men doet geene moeite dan als oogenblikkelijke behoefte dringt en onmiddellijke voldoening kan en moet volgen. In de tweede plaats heeft men voortdurend te kampen met vijandige naburen: een aanhoudende strijd van allen tegen allen maakt eene vestiging bijna onmogelijk en doet het ingenomen terrein, met inspanning een tijd lang verdedigd, meermalen verloren gaan. De een verdringt den ander. Een voorbeeld van deze schildering leveren ons heden ten dage de Indianen in Amerika. Is die stap eindelijk gedaan, dan oefent ieder huisgezin den landbouw uit met de veeteelt. Ieder voorziet in al de behoeften van zich en zijn gezin. De verdeling van den arbeid bestaat nog niet. Terwijl in de vorige periode nog geen spoor van een geregelde Staat valt te bespeuren, maar alleen de aanvoerder in den strijd eenige suprematie uitoefent, zien we nu beginselen van eene magt, die orde en regel tracht te handhaven; eene magt die gemeenlijk haar oorsprong en bestaan ontleent aan de godsdienstuitoefening. Burgerlijke en geestelijke magt zijn één. De opbrengst van den bodem neemt toe bij geregelde bewerking, terwijl de bevolking nog dun gezaaid is. Men gevoelt het gebrek, dat een ieder gehouden is, zelf de verschillende werkzaamheden te vervullen. Er komt eene beweegreden om meer voort te brengen dan tot eigen onderhoud noodzakelijk is. Men krijgt een overschot, dat gespaard wordt, dat is kapitaal. Een deel der bevolking kan te huis gelaten worden om huiselijken en fabriekmatigen arbeid te verrigten: eerst de vrouwen, kinderen en

grijsaards, daarna anderen. De bevolking bestaat nu uit een deel, dat voedsel, en een deel, dat andere goederen voortbrengt. Men ruilt de voortbrengselen. De eerste scheiding in de bedrijven is volbragt. Ligt de woonplaats aan eene kust of doorstromen bevaarbare rivieren den bodem, dan maakt men weldra kennis met naburen van meerdere of gelijke ontwikkeling, wier arbeid andere voorwerpen voortbrengt, en de ruiling breidt zich uit op breeder schaal; er ontstaat handel.

Wordt de efficaciteit van den arbeid door samenwerking met beleid grooter, bestaat er lust tot sparen bij de inwoners, dan kan het kapitaal vrij snel toenemen. Het maakt meerdere bedrijvigheid mogelijk, en de mate, waarin het toeneemt, wordt steeds grooter, — vooral als het den Staat gelukt, vasten voet te krijgen, veiligheid, orde en regt in de maatschappij te handhaven. De overgang tot het opeenhopen van eene bevolking in steden duurt lang. Wereldlijke en geestelijke magt worden gescheiden: het invoeren van het eenhoofd gezag roept bevoorregte standen in het leven. Men onderscheidt vrijen en minder vrijen. Zoo brengt iedere vooruitgang zijne zwakke zijde mede. Toch is er vooruitgang. Met de steden worden fabrieknijverheid, binnen- en buitenlandsche handel geboren; nieuwe uitvindingen bevorderen de productiviteit van den arbeid en het kapitaal. Het deel van den factor natuur in de voortbrenging neemt toe. En zóó voortgaande kan een volk in stand blijven en de hoogte bereiken, waarop deze tijd de meest beschaaft volken van de Oude en Nieuwe wereld ziet staan.

De beteekenis en het gewigt van arbeid in oeconomischen zin, en zijne ontwikkeling hebben we besproken. Als opvoedend, *paedagogisch* element, is de arbeid voor het individu ook van het grootste belang.

Met de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van de menschen hangt de opvatting van den arbeid als pligt of genoegen samen. Het woord "in het zweet van uw aanschijn zult gij uw brood eten," wordt bij de jonge volken in den vollen zin des woords bevestigd. De arbeid is een last, waarvan men zich het dragen zoo gemakkelijk mogelijk moet maken. Van intellectuelen arbeid tot vorming van geest en hart is nog geene sprake. Naarmate het welvaren van het meerendeel der bevolking toeneemt verandert deze zienswijze. De arbeid wordt meer, dan alleen het middel om zich het onontbeerlijk levensonderhoud te verschaffen. De lust en de kracht om te arbeiden nemen toe; de ledige tijd wordt aangevuld door beoefening van eene kunst. Arbeid wordt uitspanning. Nog iets verder, en uit het opzamelen en ordenen van de opgedane ondervinding vormt zich het begin der wetenschappen. Het aanleeren van kunsten en wetenschappen wordt, althans bij het meest bevoorregte deel der bevolking, eene behoefte. De arbeid, vooral die van den geest, wordt gezocht, alleen om zijnentwille. Een stand komt er, die uitsluitend tot bedrijf heeft, de beoefening en aankweeking van wat

de geest heeft voortgebragt en brengt zelf die uitkomsten tot hooger peil. Voor verscheidene andere vakken wordt eene wetenschappelijke voorbereiding vereischt, zonder welke men aan degenen, die zich als hunne beoefenaars opwerpen, het regt onthoudt, om zich als zoodanig te laten gelden. Voor den onontwikkelde blijft de arbeid een last; de nood dringt hem er toe; voor den ontwikkelde mensch wordt de arbeid een lust; hij zoekt zijn werk en vindt het overal en ten allen tijde. Het nut van de werkzaamheid voor ieder mensch wordt allengs meer algemeen erkend.

Ledigheid en luiheid worden gebrandmerkt als de oorsprong van oneindig veel kwaad. De zedelee wijst er op, dat aanhoudende inspanning de krachten doet toenemen, nieuwe gaven leert ontdekken en toepassen. Zoo wordt de arbeid, in plaats van eene straf, het heerlijkste middel om den mensch nader te leiden tot het doel van zijn wezen hier op aarde: de harmonische ontwikkeling van al de gaven van ligchaam en geest, die hij heeft ontvangen.

Arbeidersvereenigingen, zie *Loon*.

Arbeidsloon, zie *Loon*.

Arbeids- of werkhuizen, zie *Armoede*, *Loon*, *Socialisme*.

Arbēla is eene Assyrische stad in Adiabene tusschen de rivieren Lycus en Caprus. Men verhaalt, dat zij door *Belus* — volgens anderen door *Semiramis* — is gesticht, en zij draagt thans den naam van Erbil of Orbil. Naar deze stad is de veldslag genoemd van *Alexander de Groote* tegen *Darius Codomannus* (2 October 331 vóór Chr.), hoewel hij eigenlijk geleverd is bij het dorp Gaugamela en bij de rivier Bumodus of Bumadus, ongeveer 200 stadiën ten westen van Arbēla.

Arber (Aettwa, Aidweich of koning des wouds) is een van de hoogste bergen van het Bohemerwoud, in Neder-Beijeren niet ver van de Boheemsche grenzen gelegen. Hij verheft zich met zijne hoogste toppen, die slechts hier en daar met eenig struikgewas bedekt zijn, ter hoogte van 1500 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Hij zendt onderscheidene takken uit en is door middel van een hoogen bergrug met den Osser verbonden. Aan den noordelijken voet verrijzen steile rotswanden, en aan de noordwestelijke helling liggen de Arber-meren 900 Ned. el boven den zeespiegel. Aan den voet van den Arber is bij Bodenmais eene groep rotsen, welke eene grot vormt, die den naam draagt van Riszloch. Van den top van den Arber heeft men een ruim gezigt over Bohemen en Beijeren.

Arbiter of scheidsman is hij, die door twistende partijen benoemd wordt, om van haar geschil kennis te nemen en daarover eene beslissing te geven, waaraan zij zich zullen onderwerpen. Hoewel in een beschaafden Staat door de wet regters worden aangewezen, die kennis moeten nemen van de geschillen der burgers, en het regt aan een ieder gewaarborgd is, dat men hem niet tegen zijn

wil voor een anderen regter kan brengen, dan dien de wet hem toekent, moest tegelijkertijd aan de ingezetenen de vrijheid gelaten worden, hunne regten te verdedigen en hunne belangen voor te staan voor regters van hunne eigene keuze. Beide partijen kunnen nu in de gelijkelijk opgedragen lastgeving tevens de magt bepalen, met welke het hun goeddunkt die regters te bekleeden. Zoowel het Romeinsche, het Fransche, als het oud-Hollandsche en het tegenwoordig hier geldend regt erkennen de bevoegdheid tot benoeming van arbiters. Alleen bestaat er verschil in de wetgevingen omtrent de personen, die arbiters kunnen zijn, en hen die hunne uitspraak mogen inroepen, alsmede in de formaliteiten in de wijze van procederen, en het gevolg, dat arbitrale uitspraken kunnen hebben. De overeenkomst, waarbij partijen arbiters benoemen, heet *Compromis* of *Compromissum* (zie aldaar). De verklaring, waarbij de scheidsman betuigt, zich de benoeming te laten welgevallen en dien last op zich te nemen heet *receptum*. Volgens de Nederlandsche wet kan een ieder *arbiter* zijn, die op kan treden als lasthebber. Alleen vrouwen en minderjarigen, wél bevoegd om zaakgelastigden te zijn, kwamen den wetgever als scheidslieden ongeschikt voor en zijn daarom uitgesloten. Nog verbiedt de wet aan regters in werkelijke dienst, aan procureurs- en advocaten-generaal, aan officieren van justitie, en griffiers en aan de substituten van de beide laatstgenoemden, eene benoeming als scheidsman op zich te nemen. Hun werkkring brengt mede, dat zij zich buiten die zaken moeten houden, die niet als zoodanig ter hunner kennisneming worden gebragt; ook moest hunne volkomene onafhankelijkheid niet op eenigerlei wijze worden bedreigd. Men kan één of meer arbiters kiezen, maar men moet hen steeds in oneffen getal nemen. Hiermede zijn veel geschillen afgesneden, en worden veel moeite en kosten bespaard. Het Romeinsche en oud-Hollandsche regt kenden voor 't geval, dat in effen getal genomen arbiters 't niet eens konden worden, de toevoeging van een *superarbiter*, een derde, die of door arbiters of door partijen of door den regter gekozen werd. 't Gevolg was, dat door het van weerszijden zich vastklemmen aan het eens geuite gevoelen, deze superarbiter de beslissing der zaak in handen kreeg en het doel van de geheele benoeming voor een groot deel verijdeld werd.

Zoodra de arbiter den opgedragen last heeft aangenomen, dient hij dien ook te volvoeren, op de door partijen of door de wet bepaalde wijze. Echter kunnen er redenen ontstaan na die aanneming, die hem onmogelijk toelaten, dat te doen, of het hem zelfs tot een pligt maken om zich daaraan te onttrekken. Hij kan zich nu tot den regter wenden met verzoek om ontslag. De wet geeft de redenen, die daartoe kunnen leiden, niet op: de regter zal ze in ieder gegeven geval moeten beoordeelen. Ziekte, uitlandigheid en de ontdekking, dat men zelf bij de zaak belang heeft, zullen

voldoende redenen kunnen zijn. Partijen komen zelve onderling over de benoeming van arbiters overeen en brengen ééne ondeelbare keuze uit.

Redenen van wraking kunnen dus pas na de benoeming ontstaan. Die redenen zijn dezelfde als waarom regters gewraakt kunnen worden. Zij worden in de wet opgenoemd. Benoemt de regter scheidslieden, dan kan men tegen die uitspraak opkomen, als er reden voor mogt bestaan, tenzij men uitdrukkelijk of stilzwijgend daarin heeft berust.

Zie verder *Appel, Arbitrage, Compromis*.

Arbitrage (*juridisch*). Men noemt aldus de beregting van een geschil door *arbiters of scheidslieden* (zie aldaar). Ook is het wel de door deze gegeven uitspraak zelve, de *arbitrale* uitspraak in tegenstelling met *vonnis of arrest*, de uitspraak over een geschil, gedaan door regters, volgens de wet van Staatswege aangesteld. De redenen, waarom aan eene arbitrage de voorkeur gegeven wordt boven een proces voor de gestelde regters of regtscollegiën, zijn gewoonlyk de volgende: of men beoogt er mede eene spoediger en goedkooper regtsbedeeling, of men begeert het geschil niet beslist te hebben naar de strenge regelen en formaliteiten van het geschreven regt, maar veeleer verlangt men eene uitspraak wel naar algemeene beginselen van regt, maar getemperd en gewijzigd naar de inspraak van billijkheid. Partijen kunnen de arbitrage naar goedvinden inrigten: of volgens het regt of naar billijkheid, om een oordeel te krijgen, zooals *goede mannen* behooren te geven.

Niet alle zaken echter kunnen aan eene arbitrage onderworpen worden. Regten, waarover iemand de vrije beschikking niet heeft, kunnen er het onderwerp niet van zijn. Voorts zijn er zaken, die uit hoofde van haren aard en om het belang, dat de geheele maatschappelijke orde er bij heeft, niet aan den gewonen regter mogen onttrokken worden. Als zoodanig noemt de Nederlandsche wet: 1° Giften en legaten tot levensonderhoud, huisvesting of kleding. De vrees, dat de begiftigde zich te gemakkelijk van een deel zou laten berooven, schijnt de beweegreden dezer bepaling te zijn. 2° Scheidingen tusschen echtgenooten, hetzij uit den echt, hetzij van tafel en bed, hetzij van goederen. 3° Geschilpunten, die den staat van een persoon aangaan, bijvoorbeeld, die over de nietigheid van een huwelijk, de wettigheid van een kind en andere. 4° Alle andere geschillen, over welke de wet geene dading toelaat.

Is de instructie der zaak door partijen afgeloopen, dan moeten arbiters, al naar hunne opdracht luidt, uitspraak doen naar het geldend regt of als goede mannen naar billijkheid. Deze uitspraak is voor de regtzoekenden evenzeer verbindend als een vonnis. Omdat arbiters intusschen wel regtspraak, maar geen regtsdwang hebben, zoo kan hunne uitspraak niet de kracht hebben, om zonder eenige bijkomende formaliteit, door de regterlijke magt daaraan gegeven, ten uitvoer gelegd te worden.

Voldoet de in het ongelijk gestelde partij dus niet vrijwillig aan de veroordeeling, dan moet de hulp van den gewonnen regter ingeroepen worden, die de zaak niet op nieuw heeft te onderzoeken, maar die eenvoudig, zoo de vereischte termijnen en formaliteiten in acht genomen zijn, de uitspraak voor executie vatbaar maakt.

De middelen, door de wet aan de hand gegeven om tegen eene regterlijke uitspraak op te komen, kunnen meestal niet tegen eene arbitrale uitspraak bezeugd worden. *Appel* (zie aldaar) is alleen mogelijk als partijen het zich uitdrukkelijk bij het compromis (zie aldaar) hebben voorbehouden en bovendien de zaak van dien aard is, dat de regter, bevoegd om van haar kennis te nemen, daarin in eerste instantie had moeten vonnissen.

Verzet, cassatië en request civiel (zie aldaar) tegen arbitrale uitspraak zijn mede uitgesloten. Alleen staat in eenige gevallen een eisch tot vernietiging van de uitspraak open, die voor den gewonnen regter moet gebragt worden.

In de *handelswetenschap* verstaat men onder *arbitrage* de berekening, die gemaakt wordt naar aanleiding van het verschil in de wisselkoersen op verschillende plaatsen op eenzelfde tijdstip en waarbij men de vraag tracht te beantwoorden: hoe kan het voordeeligt eene schuld worden afgedaan, door wissels over te zenden, te *remitteren*, en dan welke soort, of door op zich te laten trekken, *traite* op zich te laten afgeven. Of ook: wat is de voordeeligste wijze om eene inschuld te innen? Moet men *remises* laten overmaken, en dan welke soort, of moet men zelf trekken, eene *traite* afgeven? De handel heeft den wissel ook tot een zelfstandig handelsobject gemaakt; onverschillig of men iets te vorderen of te betalen heeft op eene vreemde plaats, men koopt en verkoopt en laat koopen en verkoopen door correspondenten, om door het verschil in koersen winsten te maken.

Het onderzoek door berekening, gegrond op de koersen, heet eene *arbitrage* maken, instellen of *arbitreren*. De bankiers vooral maken van deze verrigtingen hun werk: zij behalen daarmede in zeer korten tijd verscheidene, meestal echter zeer geringe winsten.

Het maken van arbitrages is voor het handelsverkeer van het hoogste belang. Het voortdurend *arbitreren* voorkomt groote afwijkingen van den koers van het pari, tusschen twee plaatsen bestaande; verder verschaft het een gemakkelijk en goedkoop betaalmiddel tusschen de verschillende landen en het maakt overzending van specie, die bij groot verschil in de koersen onvermijdelijk zoude worden, geheel overbodig.

Arboga is eene stad in de Zweedsche provincie Westermanland aan eene rivier van denzelfden naam en telt ongeveer 2500 inwoners, die zich met landbouw, scheepvaart en handel bezig houden. Zij is merkwaardig wegens de groote ijzermijn, die in 1625 in hare nabijheid werd ontgonnen. Ook bevindt

zich niet ver van die stad eene geneeskragtige bron, die reeds in de 14de eeuw wordt vermeld. Arboga is eene van de oudste steden van Zweden, maar was weleer veel belangrijker dan nu, daar zij toen in het bezit was van een kasteel, van vestingwerken en van eene munt. Er zijn Kerkvergaderingen en Rijksdagen gehouden. Onder anderen zijn er in 1561 de Arboga-artikels vastgesteld, waardoor *Erik XIV* perk stelde aan de magt der hertogen. Op den Rijksdag van 1597 bewoog het volk er den rijksbestuurder en hertog *Karel*, den vader van *Gustaaf Adolf*, om het neêrgelegd bewind weder op te vatten en opende hem hierdoor den weg naar den troon.

Een klein half uur gaans ten oosten van de stad ligt het Arboga-kanaal, het oudste kanaal van Zweden, dat met de rivier Arboga het Maelar- en Hjelmar-meer verbindt en over eene lengte van eene geogr. mijl 8 sluizen telt. Dit kanaal, schoon reeds vroeger begonnen, is door *Gustaaf Adolf* voltooid en door *Karel XIII*, in 1815 hersteld en verbeterd.

Arbogastes, uit Aquitanië geboortig, was een veldheer ten tijde van keizer *Gratianus* (375 tot 383 na Chr.). Hij streed tegen de Duitschers aan de Rijn en aan de Donau, was na het vermoorden van *Gratianus* als "magister militum" aanvoerder van het leger van *Valentinianus II* en in die betrekking tot steun van het Westersche Rijk tegen de Barbaren. Zijne magt was nagenoeg onbeperkt; alle eeraambten en waardigheden deelde hij uit naar willekeur. Te laat deed *Valentinianus* eene poging om als zelfstandig gebieder tegenover het hoogmoedig legerhoofd op te treden. Toen hij hem te Vienne een schriftelijk ontslag overreikte, scheurde *Arbogastes* het in stukken en wierp het hem voor de voeten met de woorden: "Ik heb mijne waardigheid van u niet ontvangen, gij kunt ze mij dus ook niet ontnemen!" De Keizer sprong op om den vermetele te doorboren, maar de wacht kwam tusschen beiden en verhinderde den moord. Weinige dagen daarna verkeerde de Keizer niet langer in het land der levenden (392). Het algemeen gevoelen beschuldigde *Arbogastes* als de oorzaak van zijn dood. Doch deze liet het gerucht verspreiden, dat *Valentinianus* zich zelven uit radeloosheid om het leven had gebragt, en om alle vermoedens van zich af te wenden, schonk hij de kroon aan den magister officiorum *Eugenius*. Hij gebruikte dezen als het werktuig zijner heerschzucht. Een gezantschap bragt aan *Theodosius*, keizer van het Oostersche rijk, de tijding van den dood van *Valentinianus* en begeerde van hem dat hij den nieuwen Keizer erkennen zou. *Theodosius* ontving het gezantschap, omdat hij zich op dat oogenblik niet in staat bevond om met *Arbogastes* te strijden, maar hij trok twee jaar daarna met een leger, waarin hij Hunnen, Gothen, Alanen, Ibëriërs enz. had opgenomen, naar Italië en versloeg er aan den oever van de Frigidus (Wippach) bij Aquileja de Galliërs met den keizerlijken stroop-pop. Laatstgenoemde werd gevangen ge-

nomen en onthoofd. *Arbogastes* ontkwam en vlood naar het gebergte; hier doolde hij 2 dagen rond en stortte zich toen wanhopig in zijn zwaard.

Arbuthnot (John), een Engelsch schrijver, in 1658 te Arbuthnot geboren, studeerde te Aberdeen in de geneeskunde, begaf zich vervolgens naar Londen en werd er lijfarts van koningin *Anna*. Met *Pope* en *Swift* gaf hij de satyrieke "Memoirs of Martinus Scriblerus" in het licht, waardoor zij de kamergeleerdheid in een bespottelijk daglicht zochten te stellen. Na den dood van koningin *Anna* verviel hij tot eene vreeselijke zwaarmoedigheid. Zijn meest beroemd geschrift is getiteld "Tables of ancient coins, weights and measures (Tabellen van oude munten, maten en gewigten)". Het is door *Daniël Koning* in het Latijn vertaald (Utrecht, 1756). Er bestaat eene verzameling van zijne luidige geschriften met den titel "The miscellaneous works of the late Dr. Arbuthnot."

Arbutus L. is de naam van een plantengeslacht van de familie der heidegewassen (*Ericaceën*). Het onderscheidt zich door een vijfdeelligen kelk en door eene bol- of kruikvormige bloemkroon met een 5-tandigen zoom met stompe, omgeslagen tanden. De helmknopjes springen aan den top met twee poriën open, en de vrucht is eene 4- of doorgaans 5-hokkige veelzadige bes, met vele wratjes bezet. Tot dit geslacht behooren boomen en struiken, doorgaans versierd met witte of vleeschroode, tot hangende trossen of opgerigte pluimen vereenigde bloemen. Zij groeijen vooral aan de kust der Middellandsche zee en aan de westkust van Noord-Amerika. Tot de meest bekende soorten behoort *Arbutus Unedo L.*, de aardbezieboom (zie onder *Aardbezie* de afbeelding dezer plant). Deze draagt ronde, wratachtige, scharlakenroode vruchten. Uit het sap van 20 pond dezer vruchten kan men 4 $\frac{1}{2}$ pond suiker bereiden, die in blankheid en hardheid de riet-suiker evenaart. Door gisting dier bessen en door overhaling verkrijgt men eene soort van brandewijn, waarmede men de fijnste likeuren vervaardigt. De schors en de bladeren van dezen heester hebben eene zamen-trekkende werking, en het hout komt tot het maken van allerlei kleine voorwerpen zeer te pas. De aardbezieboom groeit aan de kusten van de Middellandsche zee en ook in Engeland en Ierland, waar hij zachte winters gemakkelijk verdraagt. Tot zijne verscheidenheden telt men *A. crispa* met gekroesde, *A. salicifolia* met wilgenboomachtige bladeren enz. In Noord-Amerika heeft men *A. laurifolia L.*, die 3 $\frac{1}{2}$ Ned. el hoog wordt en langwerpige, scherpergetande, gladde bladeren en witte, in trossen geplaatste bloemen draagt, — *A. Menziesii Pursh*, een boom met gaafdrande, gladde bladeren en witte bloemen, — *A. mucronata Forst.* met eironde, puntige, gezaagde bladeren en enkelvoudige, witte, neêrhangende bloemen, — *A. tomentosa Pursh* met nagenoeg hartvormige, langwerpige, puntige, van onder viltige bladeren en sneeuw witte bloemen. Deze gewassen

moeten bij ons in groote potten of bakken in eene losse, vette, met klei vermengde aarde geplant worden en des winters eene warmte genieten van 2 tot 4° C. Men kan ze op verschillende wijzen vermenigvuldigen, namelijk door stekken en uitloopers, door enting en eindelijk door zaaijing.

Arc (Jeanne d') of de *Maagd van Orléans*, de redster van haar vaderland uit de magt der Engelschen, werd omstreeks het jaar 1410 in het dorp Domrémy niet ver van de grenzen van Lotharingen geboren. Zij was de dochter van onbesproken landlieden, genoot eene eenvoudige en godsdienstige opvoeding en hielp haar vader en hare broeders op den akker. Zij nam geen deel in het spelen, dansen en zingen van de overige dorpsmeisjes, maar gevoelde veel meer lust, om zich aan eenzame overpeinzingen over te geven, ijverig de kerk te bezoeken en in eene naburige kapel hare gebeden te wijden aan de maagd *Maria*. Toen zij 13 jaar oud was, vernam zij op een vastendag in den zomer, volgens hare later afgelegde verklaring, in den tuin van haar vader eene stem, die haar tot een onberispelijken wandel en tot een vlijtig kerkgaan vermaande. Toen zij tot driemaal toe opletlend geluisterd had, erkende zij, dat deze stem geene andere kon zijn dan die van een engel, en weldra verscheen haar de aartsengel *Michaël* zelf, die door andere engelen was omstuwd en haar een bezoek aankondigde van de heiligen *Catharina* en *Margaretha*, die door den Heer waren afgevaardigd om haar met raad en daad bij te staan. Van dien tijd af zag zij gedurig engelen verschijnen en zij vernam hunne stemmen, die haar beloofden, dat de Koning, hoe ook in de engte gebragt, in weerwil van de magt zijner vijanden zijn rijksg gebied zou hernemen, en wél door haar als een werktuig des Allerhoogsten. De taak werd haar opgelegd, om het belegerde Orléans te ontzetten en den Koning te Rheims te kroonen. In den beginne hield zij dat alles geheel en al voor zich zelve, maar eindelijk maakte zij haar oom, *Durand Lapart*, deelgenoot van haar geheim. Deze bragt haar bij den bevelhebber te Vaucouleurs, *Robert de Baudricourt*. Aan dezen stelde zij zich voor als de door God gezondene redster van Frankrijk, en zij begeerde, dat men haar bij den Dauphin zou brengen. Eerst wees *Baudricourt* dat aanzoek meermalen van de hand, maar eindelijk zond hij haar, onder geleide van twee edelen en van haren broeder *Pierre*, in mansgewaad naar Chinon, naar het Hof van *Charles VII*. Toen zij bij den Koning was toegelaten, wist zij dien terstond aan te wijzen, hoewel zij hem nooit gezien had en hij zijne plaats door een ander had doen innemen. Toen de godgeleerden onderzoek hadden gedaan naar hare Christelijke regtzinnigheid en de edelvrouwen hulde bragten aan hare maagdelijke reinheid, nam de Koning hare diensten aan. Van dat oogenblik af droeg zij eene volledige wapenrusting, een wit vaandel met de beeldtenis des Verlossers, en

een zwaard, dat zij achter het altaar in de kerk van de heilige *Catharina* te Fierbois gevonden had. Elke twijfel aan hare goddelijke zending verdween, toen onder hare hoede een transport van levensmiddelen door het Engelsche leger heen voorspoedig binnen de muren van het gefesteerde Orléans werd gebragt. Zij zelve begaf zich den 29sten April 1429 naar die stad en wist er den verflaauwdten moed der bezetting aan te wakkeren. De bolwerken en verschansingen der Engelschen vielen weldra in de magt der Franschen, en waar zij zich vertoonde, namen de vijanden, als voor eene vreeselijke verschijning, ijlings de vlugt, hoewel zij geen bloed vergoot, maar enkel haar vaandel rondzwaaid of in den hoogsten nood den vijand met het zwaard afweerde. Den 8sten Mei braken de Engelschen de belegering op en lieten eene groote hoeveelheid krijgsvoorraad achter. Toen werd de Maagd van Orléans met groote eerbewijzen aan het hof van *Charles* ontvangen. Een nieuwe geest bezieldde het leger des Konings, — de eene overwinning volgde op de andere, en de Engelschen verloren allengs de vaste plaatsen aan de Loire, die zij bezet hielden. Ook werd de krijgsmagt van Frankrijks koning bij den dag aanzienlijker. Weldra gebod hij over een talrijk leger, geplaatst onder het opperbevel van den hertog van *Alençon*, bij wien zich ook de *Bastaard van Orléans*, *La Hire*, *Saintrailles* en de hertog *de Boussac* bevonden. In Junij werden *Jargeau*, *Beugency* en *Mehun* ingenomen. De Britsche veldheer verloor den slag bij *Patay* en werd krijsgeslagen. Op aansporing van *Jeanne d'Arc* rukte *Charles VII* met een uitgelezen leger van 12000 man tegen het einde van Junij uit *Giën* aan de Loire voorwaarts. Zegepralend trok hij door een land, hetwelk nog bezet was door Engelschen en *Bourgondiërs*, en hield den 17den Julij zijn intogt te Rheims, waar hij den volgenden dag door den aartsbisschop plegtig gezalfd en gekroond werd. *Jeanne* stond bij deze gelegenheid met haar vaandel aan de zijde des Konings, — toen wierp zij zich voor hem ter aarde en begroette hem als haar vorst. Nu had zij, naar hare meening, de haar opgedragene taak volbragt en zij verlangde naar hare geboorteplaats terug te keeren. *Charles VII* wilde echter de Maagd, door wier tusschenkomst zich de krijgskans zoo snel ten zijnen voordeele had gekeerd, niet laten gaan. Met weêrzin schikte zij zich naar zijn wensch, en daar zij na dien tijd geene goddelijke aanwijzingen ontving, verviel zij weldra tot zwaarmoedige overpeinzingen. De eerstvolgende ondernemingen werden evenwel wederom met een gelukkig gevolg bekroond. *Laon*, *Soissons*, *Chateau-Thierry*, *Compiègne*, *Beauvais* enz. opende hare poorten voor Frankrijks Koning. Tegen den raad der Maagd van Orléans nam de Koning het besluit, om op te rukken naar Parijs. Den 8sten September deed hij een vruchtelozen aanval op de hoofdstad, waarbij *Jeanne* zwaar aan de dij werd ge-

kwetst, zoodat de hertog van *Alençon* haar met moeite van het slagveld verwijderde en in veiligheid bragt. Toen zij hersteld was, volgde zij het leger, op verzoek der bevelhebbers, naar de Loire, waar zij eene dapperheid en eene verachting des doods aan den dag legde, die aan vertwijfeling grensden. Bij een aanval op St. Pierre le Moutier verzamelde zij de reeds verstrooide troepen en veroverde de stad. Daarentegen moest zij wegens gebrek aan genoegzamen bijstand het beleg van La Charité opbreken. In het begin van 1430 versloeg zij met andere bevelhebbers den beruchten partijganger *Franquet d'Arras*, en de straf des doods, die op hem werd toegepast, is haar later als eene misdaad aangerekend. Toen eene Bourgondisch-Engelsche krijgsmagt de veroverde plaatsen bedreigde, wierp zij zich met *Saintrailles* en anderen in Compiègne, maar bij een uitval op den 23sten (25sten) Mei 1430 werd zij door een voorbarig sluiten der stadspoort van de haren afgesneden, en na een wanhopigen tegenstand viel zij in de handen harer vijanden. De bastaard van *Vendôme*, aan wien zij zich had overgegeven, leverde haar uit aan graaf *Jan van Luxembourg*, en deze aan den hertog van *Bourgondië*. Op het bericht harer gevangenneming ontstaken de Engelschen vreugdevuren en zij verordenden zelfs een kerkelijken dankdag, terwijl de Fransen en hun lamme Koning niets deden om de redster der kroon aan de magt der vijanden te ontrukken. Toen *Jeanne* zag, dat zij in de handen der verbitterde Engelschen zou worden overgeleverd, deed zij eene poging om over de muren van Beauvais te ontsnappen; zij werd daarbij echter zwaar gewond en weder in hechtenis genomen. *Pierre Cauchon*, bisschop van Beauvais, daagde haar, als tooveres en als besmet met kettersche gevoelens, in naam des Konings van Engeland voor zijne regtbank, — de universiteit te Parijs meende daarin te moeten berusten, en de ongelukkige werd aan de Engelschen uitgeleverd, die haar in de algemeene gevangenis te Rouen opsloten. Een lastbrief, den 3^{den} Januarij 1431 in naam van *Hendrik VII* van Engeland uitgevaardigd, droeg het noodig onderzoek op aan den bisschop van Beauvais, die ongeveer 100 doctoren in de godgeleerdheid, geestelijken en regtsgeleerden samenriep en in diezelfde maand een aanvang maakte met het regtsgeding, dat op eene schaamteloze en schandelijke wijze werd gevoerd. Na een vreeselijk ligchaams- en zielelijden van 4 maanden werd de rampzalige *Jeanne d'Arc* schuldig bevonden aan tooverij en ketterij en tot den brandstapel veroordeeld. Toen zij op den 24sten Mei derwaarts werd gebragt, om in de vlammen haar leven te eindigen, legde zij, welligt door schrik voor den dood of door aanmaningen der geestelijkheid gedreven, de verklaring af, dat hare openbaringen niets anders geweest waren dan bedrog. Op die bekentenis werd het doodvonnis in eene levenslange gevangenis veranderd. Men wierp haar weder in den kerker en beroofde

haar van hare kleederen; zoodat zij, om zich te bedekken, gebruik moest maken van een mangewaad, dat men onder haar bereik had nedergelegd. Zoowel deze vermomming als eenige uitdrukkingen, die de smart haar had ontworpen, werden beschouwd als een terugkeer tot hare vroegere dwalingen, zoodat het eerst uitgesproken vonnis op nieuw kracht ontving en zij op den 30sten Mei op het marktplein te Rouen levend verbrand werd. Zij stierf met moed en met eene godsdienstige onderwerping, die zelfs hare regters en beulen diep trof. Volgens de sage steeg uit de vlammen van den brandstapel eene witte duif naar den hemel. Op aanvraag der bloedverwanten van *Jeanne d'Arc* gelastte *Charles VII* in het jaar 1440 eene herziening van het proces, waarvan de uitkomst was, dat zij in 1455 onschuldig werd verklaard. Op de plaats waar zij den marteldood onderging, verheft zich thans haar standbeeld. Zulk een gedenkteeken verrees ook te Orléans in 1855. Op de plek, waar eens de woning stond, in welke zij geboren werd, deed *Lodewijk XVIII* ter harer gedachtenis een kapel bouwen, en ook daár plaatste men in 1843 een gedenkteeken, waartoe *Lodewijk Philips* een bronzen beeld ten geschenke gaf, dat door zijne dochter *Marie* was gemodelleerd. Hare daden en lotgevallen hebben stof geleverd aan vele beroemde dichters. Treffend vooral is het treurspel van *Schiller*: "Die Jungfrau von Orléans."

Arcade, afkomstig van het Latijnsche woord *arcus* (boog), is eene reeks van bogen, die op pilaren of zuilen rusten. Die bogen dienen somtijds om den bovenbouw, bijvoorbeeld een spoorweg of eene waterleiding, te dragen, of zij zijn enkel tot het vormen van overdekte gangen of tot sieraad. De arcade onderscheidt zich van de *colonnade*, omdat deze geene bogen draagt, maar het regtlijnig stelsel volgt. Colonnades of zuilengangen vindt men bij de Grieken en Romeinen, terwijl de arcade tot den bouwstijl der middeleeuwen behoort. Vooral de oude Italiaansche, Spaansche en Fransche steden zijn er van voorzien. In het meer noordelijk gedeelte van Europa vindt men haar als sieraad van openbare gebouwen en paleizen en vooral van hôtels in badplaatsen. Men heeft Gothische (spitsbogen-), Romaansche en Moorsche arcades. Somtijds zijn zij open en bestaan in dit geval uit twee of meer rijen bogen, — maar doorgaans zijn zij aan de ééne zijde met een muur gesloten, tegen welken corresponderende pilasters zijn aangebragt. De ruimten tusschen de pilasters worden wel eens met schilderwerk voorzien, bijvoorbeeld onder de arcades van den "Hofgarten" te München.

Vrij algemeen is aangenomen, dat voor eene goede verhouding de tusschenruimte tusschen de zuilen 4- of 5-maal zoo breed moet wezen als een der gewone zuilen, — voorts, dat de hoekzuilen de helft breder moeten wezen dan de overige, en dat de diepte van den gang niet geringer mag wezen dan de opening der bogen.

De arcade verandert in een gewelf, wan-

neer de door haar gevormde gang aan weerszijden gesloten is met een muur. Naar gelang der omstandigheden wordt aan een bovengang ook wel de naam gegeven van galerij of van corridor.

Arcadië is het dichtertelijke land der herders, in Griekenland in het midden van den Peloponnesus gelegen. Het was na Laconië het grootste en meest bevolkte gewest van het Schiereiland en grensde ten oosten aan Argolis, ten noorden aan Achaja en Sicyon, ten westen aan Elis, en ten zuiden aan Messenië en Laconië. Geheel Arcadië is eene hooge bergstreek. In den noordoosthoek des lands verhiëf zich het hoogste gebergte van den Peloponnesus, de Cyllene, welks voornaamste keten zich westwaarts uitstreckte langs de grenzen van Achaja. Ten zuiden van den Cyllene verhiëf zich eene andere keten met hooge berggevaarten, zooals de Lycaeus, de Artemision, de Parthenion, de Parnon enz., en die keten liep voort langs de oostelijke grenzen van Laconië naar Kaap Malea (thans Kaap Angelo). Die beide hoofdketens waren op velerlei wijze door lagere ketens verbonden, die het bergachtig binnenland van Arcadië vormden. De hoogste toppen waren gedeeltelijk kaal, gedeeltelijk met bosch bedekt, en de bergruggen wisselden er af met vruchtbare, bekoorlijke en welbesproeiende dalen. De voornaamste rivier was er de Alpheus (thans de Rifo of Rufa), die er de Styx, de Stymphalus, de Nonacris, de Aroanius (Olbius) en de Ladon met de Enipeus en de Erymanthus in zich opnam. Aan de zuidelijke grenzen stroomde de Neda, terwijl er de Eurotas afdaalde naar Laconië. Ook bevonden er zich de bronnen van de meeste rivieren, die door Argolis, Achaja en Elis kronkelden. Van een aantal bergmeren was er de voornaamste de Stymphalus, die door de rivier van dien naam ontstond. De kostelijkste gedeelten des lands waren in het zuiden en in het westen gelegen. Hier vertoonden zich de dalen in de gedaante van vruchtbare vlakten, en alle veldvruchten, alsmede druiven en olijven groeiden er in overvloed. Meer ruw en woest was het noordelijk en oostelijk gedeelte, waar de veeteelt en de jagt tot de voornaamste bedrijven der inwoners behoorden.

Het oude Arcadië was verdeeld in drie gewesten, *Azania* in het noorden en noordwesten, *Parrhasia* in het zuidoosten, en *Trapezuntia* in het zuiden nabij de Alpheus gelegen. De belangrijkste steden waren Mantinea, Tegaë, Orchomenus, Stymphalus, Pheneus, Psophis, Heraea, Nonacris, Clitor, Maenalon, Pallantium, Lycosura, Phigalia en het groote, later gebouwde Megalopolis, de geboortestad van Polybius en van Philopoemen.

Het karakter der Arcadiërs droeg den stempeel hunner eenzame bergstreek. Grootendeels waren zij jagers en herders en zij onderscheidten zich door eenvoudigheid, tevredenheid, gastvrijheid en vrijheidsliefde. Zij beminden de muziek, en bekleedden in het beoefenen van deze den eersten rang onder de Grieksche volken. Toen de overige stammen uit een

zedelijk oogpunt reeds diep waren gezonken en Sparta reeds lang den weg van der vaderen deugd en oprechtheid verlaten had, heerschten in het Arcadisch gebergte nog altoos de oude eenvoudige zeden en gewoonten, die de bronnen waren van kracht, welvaart en blijmoedigheid. Daarom werd Arcadië door de dichters geroemd als het land van onschuld en vrede, als het paradijs van die dagen. Doch gelijk bij alle eenvoudige stammen, zoo vinden wij ook bij de inwoners van Arcadië eene groote mate van onbeschaafdheid, zelfs van ruwheid, terwijl zij in verstand en schoonheidszin voor de overige volken van Griekenland moesten onderdoen, — 't geen blijkt uit spreekwoorden van dien tijd, die geen hoog denkbeeld geven van de verfijning der Arcadiërs. Oorlog was hunne liefste bezigheid, en daar er binnen 's lands gewoonlijk niet veel te vechten viel, dienden velen buiten 's lands als huurlingen. Arcadië was de voornaamste zetel van de dienst van *Pan*, den uitvinder der herdersfluit, en de berg Maenalus werd beschouwd als de geliefkoosde verblijfplaats van dien god. Ook hield men den Cyllene voor de geboorteplaats van *Hermes* (Mercurius), die het eerst eene zevensnarige luit heeft vervaardigd. Tot de overige goden van Arcadië behooren *Callisto* en *Arcas*. De berg Lycaeus was de Arcadische Olympus, waar menschenoffers gebragt werden aan *Zeus* (Jupiter). De Styx, eene kleine beek, wier wateren als vergiftig werden aangemerkt, vervulde eene bekende rol in de onderwereld, en de rivier en het meer Stymphalus zijn uit de geschiedenis van *Heraclès* (Hercules) bekend.

De Arcadiërs behooren tot de oudste volken van Griekenland. *Pausanias* noemt hen "autochthonen" of menschen, welke er uit dien bodem afkomstig zijn, en andere schrijvers geven hun zelfs den naam van "proselenen" of menschen, die ouder waren dan de vereering der maan in Argos. De volkssagen strekten zich nog verder uit dan de waterfloed van *Deucalion*, en de berg Cyllene komt hierbij voor als het toevlugtsoord van het menschelijk geslacht. De eerste koning van Arcadië was *Pelagius*, waarschijnlijk de aanvoerder eener volkplanting, die uit Noord-Griekenland derwaarts trok. Naar hem werd het land Pelasgia genoemd. Hij leerde de oorspronkelijke inwoners hutten bouwen, kleederen vervaardigen van dierenvelen en brood bakken van het meel eener eetbare soort van eikels. Zijn zoon *Lycaon* bragt er de vereering van den Lycaëischen *Zeus* en stichtte op den berg Lycaeus de stad Lycosura, die voor de oudste stad in Griekenland wordt gehouden. *Echeneus*, een ander Arcadisch vorst, versloeg den Heraclide *Hyllus* in een tweegevecht en bevrijdde daardoor den Peloponnesus van de Doriërs. Onder zijn opvolger *Agapenor* namen de Arcadiërs deel aan den Trojaanschen oorlog, en *Evander* geleidde eene nieuwe volkplanting naar Italië, waar hij de stad Pallantium stichtte en de stamvader der Romeinen werd. Gedurende het bewind van *Cypselus* (1100 vóór Chr.) kwamen

de Heracliden terug en maakten zich meester van den geheelen Peloponnésus, met uitzondering van Arcadië, dat eerst in zijn weerstand slaagde en vervolgens door het huwelijk van *Merope*, de dochter van den Koning des lands, met *Cresphontes*, den vorst der Heracliden, op eene vriendschappelijke wijze zijne onafhankelijkheid wist te bewaren. De laatste koning van Arcadië was *Aristocrates II*, een zoon van *Hicetas* en ten tijde van den derden Messénischen oorlog regérende. Door zijne verraderlijke handelwijze kwamen de Messéniërs, die op de Arcadiërs als hunne bondgenooten vertrouwden, in de magt der Lacedaemoniërs. De verrader werd echter door zijne onderdanen gesteengigd en zijn lijk buiten de landpalen geworpen. Van dien tijd af werd Arcadië verdeeld in een aantal kleine onafhankelijke staten, van welke Tegéa en Mantinée de voornaamste waren. Deze verdeeling van magt opende er eene gunstige gelegenheid voor Sparta om zijne heerschzucht te bevestigden. Reeds was Mantinée in de handen des vijands, en het scheen, dat het geheele land weldra het Spartaansche juk zou moeten dragen, toen *Epaminondas* (371 vóór Chr.) bij Leuctra den hoogmoed der Lacedaemoniërs vernederde. De inwoners van Mantinée herbouwen hunne vernielde stad, en alle Staten van Arcadië vereenigden zich tot een gemeenschappelijken bond, waarvan de zetel gevestigd werd in het hiertoe gestichte Megalopolis, dat de inwoners van meer dan 50 dorpen omsloot. Gedurende de verdeeldheden tusschen de veldheeren van *Alexander de Groot*e ondervond ook Arcadië de ellenden van dat treurig tijdperk. Alleen de groote steden, waar afzonderlijke vorsten den scepter zwaaiden, bleven hare voormalige welvaart eenigermate behouden. Zij voegden zich vervolgens bij het Achaëisch verbond, maar hadden bij den oorlog van dit laatste met de Spartanen en Aetoliërs veel te lijden. Slechts eenmaal gelukte het *Philopoemen* uit Megalopolis, voor de Achajers en voor zijne landgenooten gedurende korten tijd den glans des roems te doen gloren (208 tot 205 vóór Chr.). Vijftig jaren na zijn val moest geheel Griekenland zich onderwerpen aan de heerschappij der Romeinen, en eene eeuw daarna wordt Arcadië beschreven als een woest en ontvolkt gewest. In de middeleeuwen vermengden er zich de Albaniërs en Bulgaren met de overblijfselen der oorspronkelijke inwoners. Onder het Turksche gezag droeg Arcadië den naam van *Braccio di Maina* of *Tzakania*, en de Pasja was er te Tripolitza gevestigd.

Thans is Arcadië eene nomarchie van het koningrijk Griekenland, welke op bijna 80 □ mijlen 113000 inwoners telt. Zij is in 4 eparchieën verdeeld, en hare hoofdstad is Tripolitza. Ook nu nog is Arcadië bij uitnemendheid het land der herders, maar het heeft geen zweem van de herderlijke bekoorlijkheid, die de dichterlijke verbeelding er aan toekent. Het is eene ruwe en woeste streek. Hier en daar draagt het uitgestrekte bouwlanden, die de vlijt van den landman rijke-

lijk beloonen, maar die vlijt moet dan vergezeld gaan van waakzaamheid en zorgvuldigheid: waar deze ontbreken, storten de wateren van het gebergte zich uit over de vruchtbare velden, om deze in meren en moerassen te herscheppen. Ten opzichte van het klimaat gelijkt het meer op Middel- dan op Zuid-Europa. Men verdeelt Arcadië in de omslotene dalen en hoogvlakten in het oosten, en in het open stroomgebied van de Alpheus (Rito) en van hare zijrivieren in het westen. De eerste strekken zich uit van het oude Cyllene-gebergte in het noorden tot aan den Parnon in het zuiden, en is aan de oostzijde door eene lange bergketen met den Artemision en Parthenion begrensd. Aan de westzijde zijn zij van het stroomgebied der Alpheus gescheiden door eene kronkelende bergketen, die van het noorden naar het zuiden voortloopt en zich hier en daar ter hoogte van 2000 Ned. el verheft. Dit gedeelte des lands is geheel en al door bergen omringd en bestaat uit eene reeks van afzonderlijke kommen. In het zuiden ligt er de hoogvlakte van Tripolitza omstreeks 1300 Ned. el boven de oppervlakte der zee, omstuwd door hooge rotsgevaarten, die gedeeltelijk meestentijds met sneeuw zijn gekroond. De dalen, welke niet door moerassen worden ingenomen, zijn er zeer geschikt voor den graan- en wijnbouw: gedeeltelijk worden zij hiervoor gebruikt, en men vindt er ook, die met vruchtboomen zijn beplant. De bosschen, die er in de dagen der Oudheid een groot gedeelte des lands bedekten, zijn thans bijna geheel en al verdwenen. Slechts hier en daar vindt men grazige hellingen en eenig struikgewas. Geheel anders is het voorkomen van Arcadië op het stroomgebied van de Alpheus. Ook dit gedeelte is bergachtig en van lange riviervallen doorsneden. De hoofdrivier ontspringt uit onderaardsche bronnen, die zich onder de hoogvlakte van Tripolitza bevinden, en vloeit vervolgens met een hoog naar het noordwesten, nadat zij zich nogmaals over een kleinen afstand onder den bodem verborgen heeft. Zij stroomt door de vlakte van Megalopolis, waar zij de Helisson opneemt, wringt zich tusschen de rotsen en schiet er door eene naauwe kloof. Ook hare zijrivieren, van welke de Ruphia en de Tripotamos de voornaamste zijn, stroomden door dergelijke engten. Het gewest, hetwelk tusschen die rivieren gelegen is, vertoont eene afwisseling van kale rotsen, bouwlanden, weiden, wouden en boomgaarden. In het algemeen is hier veel meer bosch dan in het oostelijk gedeelte; de bosschen bestaan hier op de bergen uit dennen, op de vlakte uit verschillende soorten van eiken en aan de oevers der rivieren en beken uit platanen. Doch ook hier vindt men uitgestrekte gronden, die met laag struikgewas zijn bedekt en tot weiden dienen voor geiten en schapen. Deze laatste leveren grove wol, maar voortreffelijke melk. Het rundvee is er klein en dient meestal om te trekken. Vele gemeenten hebben er een zomer- en een winterdorp;

het eerste wordt alleen bewoond ten tijde van den veldarbeid. De Arcadiërs bezitten een krachtig lichaam van middelmatige grootte. Zij zijn levendig van aard en nog altijd hartstogtelijk liefhebbers van muziek en dans. Hunne levenswijze is zeer eenvoudig, en hunne woningen bestaan doorgaans uit één vertrek. Kunst en wetenschap, handel en nijverheid zoekt men er nagenoeg te vergeefs. De reiziger vindt er zelfs geene openbare herberg, maar moet zich op de gastvrijheid der bewoners beroepen. Zie voorts onder *Moréa*.

Arcadiërs (Arcadische Academie, Accademia degli Arcadi) is de naam der leden van een dichtelijk letterkundig genootschap te Rome, dat ter opbeuring der poëzie in 1690 door een regtsgeleerde, *Leonio* genaamd, werd gesticht. Hunne wetten waren ingerigt in den trant van die der oud-Romeinsche 12 tafelen, — zij voerden eene syrx (herdersfluit), omkransd met laurier- en dennentakken, in hun wapen en waren onderworpen aan een voorzitter (Custode dell' Arcadia) met 12 bijzitters, die telken jare door hem werden benoemd. De eerste voorzitter was de geleerde *Crescimbeni*. Alleen dichters en dichtersessen werden in het genootschap opgenomen en ontvingen daarbij oud-Grieksche herders- en herderinnen-namen. Men hield jaarlijks 7 vergaderingen in een eigen gebouw aan de Fontana de Trevi; hier werden de werken der leden voorgelezen, en ook vreemdeelingen hadden er toegang. Daarenboven komen de leden, die te Rome wonen, in het voorjaar en in den zomer elken donderdag bijeen in den Parrhasischen tuin (Bosco parasio) op den Janiculus, in den winter op het Archief (Serbatojo) in de straat in Arcione en op feestdagen op het Capitool. De tijdrekening geschiedt er bij Olympiaden, en om de 4 jaren worden er letterkundige feesten gevierd; men kiest dan tevens op nieuw een voorzitter. De bibliotheek van het Genootschap bevat de beste werken zijner leden, alsmede uitvoerige levensberigten van de overledenen. Over een groot gedeelte van Italië, zooals te Bologna, Ferrara, Siëna, Piza, Venetië enz., vindt men afdelingen van het Genootschap. Deze Academie heeft aanvankelijk gunstig gewerkt op de Italiaansche poëzie en letterkunde, later evenwel veranderde zij in eene coterie van adellijke personen, en de letterkunde werd eene bijzaak. Zij geeft ook een maandwerk uit, "Giornale arcadico" genaamd, dat tevens plaatsbeschrijvingen en oudheidkundige opstellen bevat.

Ook de leden der regterzijde in het Wetgevend ligchaam te Parijs, zamenkomsten houdende in de Rue de l' Arcade, worden wel eens *Arcadiërs* (Arcadiens) genoemd.

Arcadius, een zoon van *Theodosius de Groote*, in het jaar 377 na Chr. in Spanje geboren, werd volgens de beschikking van zijn vader in 395 keizer van het Oost-Romeinsche rijk, terwijl zijn broeder *Honorius* het West-Romeinsche verkreeg. Het gebied van *Arcadius* bevatte de landen, die zich van de

Adriatische zee tot aan de Tigris, en van de grenzen van Scythië tot die van Aethiopië uitstrekten. Deze Keizer omringde zich met al den luister der Oostersche weelde, maar hij was zwak van geest en niet geschikt om te regeren, zoodat hij een werktuig werd in de handen van hen, die zich wisten in te dringen in zijne gunst. Dientengevolge heerschte aanvankelijk *Rufinus*, een Galliër, en later *Eutropius*, een gesnedene. In het jaar 399 werd deze laatste ten val gebracht door een Goth, *Gainas* genaamd, die bij eene poging, om zich van den troon meester te maken, het leven verloor. Hierna nam *Eudoxia*, de gemalin van *Arcadius*, de teugels van het bewind in handen. Wél werd tijdens de regering van *Arcadius* het rijk bezocht door invallen der Barbaren, door aardbeving, hongersnood enz., maar niets van dat alles was sterk genoeg, om den Keizer op te wekken uit zijne vadsige rust. Hij overleed in het jaar 408.

Arcana is een Latijnsch woord, waardoor zoodanige geneesmiddelen worden aangeduid, wier bereiding een geheim is. Gewoonlijk zijn het hooggeroemde middelen tegen vallende ziekte, toring, hondsdoelheid, kanker, enz., waarvoor men in de apotheek geene baat kan vinden. Doorgaans dienen zulke middelen om op eene bedriegelijke wijze voordeel te behalen. Het verborgene heeft iets aantrekkelijks, en een enkel gelukkig gevolg kan aan een geneesmiddel een grooten naam verschaffen. Niet altijd echter is de aanprijzing van geheime middelen eene speculatie op der menschen onnoozelheid. Een gezet onderzoek, de ervaring of het toeval heeft wel eens zeer doelmatige geneesmiddelen aan het licht gebracht. Wie echter zijne gezondheid en zijn leven lief heeft, stelle meer vertrouwen op een bekwaamen arts en op de bekende middelen, die door dezen worden voorgeschreven, dan op Hollowaypillen, revalenta arabica, Goldberger kettelingen en de duizend en één kwakzalversmiddelen, die wij, tot een beschamend getuigenis van geringe volkswontwikkeling, dagelijks in de couranten zien aangekondigd.

Arcani disciplina of *de leer der verborgenheden* bevat al de leerstellingen der Christelijke Kerk, welke uitsluitend in de overlevring zijn bewaard, zoodat er geen of althans geen voldoende bewijs voor te vinden is in den Bijbel. Daartoe behoort bijvoorbeeld de leer der "transsubstantie." De verborgenheidsleer zelve was reeds in de Christelijke Kerk bekend tegen het einde der tweede eeuw, maar de naam kwam eerst in zwang in de 17de eeuw, waarschijnlijk door het werk van *Meier* "De recondita veteris ecclesiae theologia (1679)". Reeds vroeg heeft men, eendeels om aan de vervolgingen te ontkomen en anderdeels naar het voorbeeld der Heidsche mysteriën, sommige plegtigheden en leerstellingen der Christelijke Kerk geheim gehouden. De leer der sacramenten (doop en avondmaal), de Kerkelijke symbolen en het gebed des Heeren werden den aankomelingen eerst medegedeeld na het gebruik van het

avondmaal en dus na hunne opname in de gemeente. Zulks heeft aanleiding gegeven tot de bewering der R. Katholieken, dat de oude Kerk eene verborgenheidsleer bezat, die door de overlevering is bewaard gebleven, terwijl men er niets van aantreft in den Bijbel.

Arcesilaus, een Grieksch wijsgeer en de stichter der sceptische school, werd omstreeks het jaar 316 vóór Chr. te Pitane in Aëolië geboren. Hij studeerde te Athene in de wijsbegeerte en hoorde er eerst de lessen van *Theophrastus*, en vervolgens die van *Crantor*. Na het overlijden van *Crates* verkreeg hij diens leerstoel bij de Academie (280 vóór Chr.). Met hem nam het honderdjarige sceptische tijdperk der Académische wijsgeeren een aanvang. *Plato* en zijne eerste opvolgers hadden de bewustheid der rede beschouwd als een onvoorwaardelijk en noodzakelijk weten vóór de waarneming der zintuigen. *Arcesilaus* daarentegen verwierp de mogelijkheid van een wijsgeerig weten in het algemeen en kende aan elk menschelijk denkbeeld eene meerdere of mindere mate van waarschijnlijkheid toe, omdat voor de waarheid geen objectieve, algemeen aangenomen grondslag bestaat. Hij erkende, dat er verschijnselen zijn in de natuur en in 's menschen gemoed, dat wil zeggen, hij stemde toe, dat die verschijnselen een hoogen graad van waarschijnlijkheid bezitten. Zóó beschouwde hij ook de uitspraken en voorschriften der practische rede, want het zoeken naar eene objectieve zekerheid was, volgens hem, een vruchteloos werk, — het verkrijgen daarvan zou tevens gevaarlijk wezen voor 's menschen rust en geluk. Hij overleed in het jaar 241 vóór Chr. Wij bezitten van hem 2 épigrammen in de Grieksche Anthologie.

Een andere *Arcesilaus* was een beroemd beeldhouwer, die omstreeks het jaar 70 vóór Chr. te Rome leefde. Hij was een vriend van *Lucullus*. Van zijne beste kunstgewrochten is nog eene onvoltooide *Venus genetrix* voorhanden.

Archaeologie is een woord van Griekschen oorsprong, dat eigenlijk in het algemeen *oudheidkunde* beteekent. Thans echter verstaat men daardoor in meer beperkten zin de opsporing en verklaring der "antiquitas figurata" (beeldende oudheid), namelijk die der oude kunstgewrochten in steen, brons en andere vaste stoffen, en wel bepaaldelijk die der classische Oudheid. Zij onderscheidt zich dus van de *philologie*, welke zich met de "antiquitas literata" (letterkundige oudheid) bezig houdt, namelijk met de letterkunde der Grieken en Romeinen. De voorwerpen der archaeologische studie zijn vooral de gedenkteeken der bouw-, beeldhouw- en schilderkunst, alzoo de overblijfselen van oude gebouwen, standbeelden van marmer en brons, reliëf- en mozaïekwerken, — voorts de kleine gewrochten der Oudheid, die den algemeenen naam van "anticagliën" dragen, zooals wapens, huisraad, scherven enz., — dan gesneden edelgesteenten, munten en vazen, — en eindelijk opschriften, die niet als letterkundige voortbrengselen,

maar als monumentale overblijfselen beschouwd worden. Geruimen tijd stelden de oudheidkundigen daarin geen ander belang, dan voor zooveel die zaken inlichtingen schonken omtrent feiten, zeden en gewoonten uit die langvervlogene dagen. Daarom waren opschriften hun het meest welkom, terwijl zij zich voorts hoofdzakelijk bepaalden tot vaten, huisraad, wapenen en afgodsbeelden. Al die voorwerpen dienden enkel tot hulpmiddelen der *geleerdheid*.

Later kwam men tot andere gedachten. Ook de *kunst* begon daarvan partij te trekken. Reeds vroeg geschiedde dat in Italië, en de studie van de oude kunstwerken had een gunstigen invloed op de vorming van den smaak. De kunstenaars bekreunden zich niet om den schat der geleerdheid, dien zij daarin konden vinden, — zij hadden slechts oogen voor het schoone in de opvatting, de groepeerig, de uitdrukking en de uitvoering. Zij zagen naar de fraaije verhoudingen en de sierlijke lijnen. Zoo deed in de eerste plaats *Petrarca*, die een aantal schoone antieken verzamelde. Hij werd te Rome, Venetië, Florence en Ferrara nagevolgd door vorsten en aanzienlijken, terwijl *Rafaël*, *Michel Angelo* en *Benvenuto Cellini* hetzelfde spoor betraden. De nieuwe kunst verhef zich op de puinhoopen der oude, en door deze na te volgen in hare eenvoudigheid en schoonheid bereikte zij het tijdperk van haren hoogsten bloei.

Bij velen was het verzamelen van oude kunstgewrochten enkel eene modezaak; anderen daarentegen werden er toe aangespoord door hun gevoel voor het schoone. Sommigen van deze laatsen gelukte het, diep door te dringen in den aard en het wezen der aloude kunst en zich door het verklaren van deze — door eene voorstelling der beginselen en regelen, waaraan zij gebonden was — verdienstelijk te maken jegens tijdgenoot en nakomeling. Tot die mannen behoorden in de eerste plaats graaf *Caylus*, — voorts *Spanheim*, *Montfaucon*, *Vaillant*, *Richardson*, *Christ*, *Ernesti*, *Falconet* en anderen. Als een van de voornaamste grondleggers der archaeologische wetenschap verwierf *Winckelmann* zich grooten roem. Met den sijnen blik eens kunstenaars verbond hij eene degelijke wetenschappelijke vorming, en daardoor zag hij zich in staat gesteld om het schoone als idéé in de overblijfselen der antieke kunst aan te wijzen. Met hem neemt een nieuw tijdperk van de beoefening der oude kunstgeschiedenis een aanvang. Hij toonde aan, dat de kunstenaars der Oudheid hunne stof in den regel ontleenden aan de Grieksche mythologie, — hij wees op het verschil van stijl bij de Egyptenaren, Grieken, Etrusken en Romeinen en op de verschillende tijdperken, waarin men de kunstgeschiedenis bij die onderscheidene volken verdeelen kan. Op de grondslagen, door *Winckelmann* gelegd, hebben de latere archaeologen voortgebouwd, en de stichting van een Archaeologisch Instituut te Rome heeft de beoefening der archaeologie zeer bevorderd.

Archaeïsmen is een woord van Grieksche afkomst, hetwelk als naam wordt gebruikt

voor verouderde zegswijzen en taalvormen. Men heeft ze vooral in wetboeken, in oude bijbelvertalingen enz. Ze worden door dichters en romanschrijvers wel eens gebruikt, om aan hunne voorstellingen eene antieke kleur te geven. Onverstaanbaarheid en gemaaktheid zijn in dat vaarwater klippen, die door allen niet even gelukkig worden vermeden.

Archangel is een Russisch gouvernement in het noordelijkst gedeelte van Europeesch Rusland. Het heeft met het groote eiland Nova Zembla, dat er toe behoort, eene oppervlakte van 16378 □ geogr. mijlen. Het grenst ten noorden aan de IJszee en aan de Witte Zee, ten westen aan Noorweegsch Lapland en het grootvorstendom Finland, ten zuiden aan de gouvernementen Wologda en Olonetz, en ten oosten aan het Siberischegouvernement Tobolsk. Aan de westelijke grenzen verheft zich het Manselka-gebergte, van het noorden naar het zuiden voortlopende. Van hier gaat een tak der Skandinavische bergketen onder den naam van Russisch-Laplandsche Kjölen noordoostwaarts door het noordelijkste gedeelte des lands en eindigt aan de IJzee in den Swaetoi Nosz of de Heilige Kaap. Ten oosten loopt het laagste gedeelte der Oeralketen langs de grenzen. Takken van laatstgenoemde loopen ten zuiden van de Waaigatstraat door het land en treden aan de andere zijde van deze — op de eilanden Waaigat en Nova Zembla — weder te voorschijn. De voornaamste golven zijn er: de Tajeska-golf, door het groote schiereiland Kanin van de Witte Zee gescheiden, voorts de golven van de Dwina, Onega en Kandalaska, alle in de Witte Zee en met eilanden als bedekt (Goloez, Uksamenskoi, Solowezkoi, Welika enz.), en de Golf van de Kola in het noordwesten, desgelijks met vele eilanden. Men vindt er een groot aantal rivieren, en onder deze een paar hoofdrivieren van Europa, namelijk de Dwina en de Petsjora. Eerstgenoemde komt uit het gouvernement Wologda, neemt de Pinega en de Waga in zich op en stort zich 9 geogr. mijlen beneden de stad Archangel in de Witte Zee. De Petsjora ontspringt op het Oeralgebergte in het gouvernement Perm, vermeerderd hare wateren met die der Iajma, Zylma en Elma en verbreedt zich, vele mijlen vóór zij zich met de IJzee vereenigt, tot eene uitgebreide golf met vele eilanden. Voorts vloeijen er de Mezen met de Owazka en Peza, de Onega, de Kem, de Kola enz., terwijl wij van de meertjes, die er ten getale van meer dan 1100 voorhanden zijn, enkel de Imandra, de Pawosero, de Kunto en de Angosero opnoemen.

Het land, dat er binnen den poolcirkel gelegen is (67 tot 70° N.B.), vertoont er zich als eene woeste steppe, die voor ontginning geene geschiktheid heeft. Men ziet zelfs geen boom, naauwelijks eenige dwergachtige heesters op die onherbergzame vlakte. De bodem bestaat er uit tundra's of met mos begroeide, bijna altijd bevrozene moerassen. Zelfs in het midden van den zomer, die hier maar weinige maanden duurt, ontdooit er de aard-

korst slechts tot op eene zeer geringe diepte, en ook dan is er de lucht met nevels en dampen vervuld. De langste dag duurt in Kola twee maanden. De gezweepten golven hebben er overal diepe inhammen in de kusten geslagen. De eenige middelen van bestaan voor de bewoners zijn er de rendierenteelt, de jagt en de visscherij. Daardoor verkrijgen zij ijsberen, poolvossen, wolven, hermelijnen, walrussen, robben, eiderganzen, zalmen, welsen en haringen. Hunne voornaamste markten worden te Kola, Mezen enz. gehouden.

Tot de delfstofelijke voortbrengselen behoorren er moeras-ijzererts, waarvan evenwel geen gebruik wordt gemaakt. Men vindt er hier en daar sporen van goud, zilver en koper. Het onbewoonde Nova Zembla, en de eilanden Kaljugew en Waaigat, waar eenige Samojeden gevestigd zijn, worden door visschers, robbenslagers en pelsjagers bezocht.

Gunstiger is de toestand van bodem en klimaat in die gewesten, welke tusschen 62 en 67° NB. gelegen zijn. Ook zij vormen eene uitgestrekte vlakte, maar men heeft er weiden en wouden en tusschen 62 en 64° N.B. zelfs landbouw. Men oogst in den zandigen, niet al te vochtigen grond in de districten Sjenkurzk en Kolmogori en in de omstreken van Pinega eene kleinkorrelige soort van winterrogge, zomertarwe, gerst (tot aan Mezen toe), haver, vlas, erwten, aardappelen (tot aan 65°) en hop. Intusschen is de opbrengst niet voldoende voor de behoefte en men bakt dus ook hier, evenals op hoogere breedte, kunstbrood van IJslandsch mos en rendiermos, alsmede van waterslangenkruid (*Calla palustris*) met uitgedorschte aren of drooge dennenschors. Het onvruchtbaarste gedeelte des lands strekt zich van de Pinega-rivier oostwaarts uit tot aan het Oeralgebergte. De bosschen beslaan er de halve oppervlakte, en daar zij uit lorken-, sparre-, dennen-, elzen-, berken- en wilgenboomen bestaan, leveren zij masten, balken, planken, pik, teer, terpentijn en houtschoor, — voortbrengselen, die in groote hoeveelheden naar de steden Archangel, Onega en Kolmogori worden gebracht. Het vochtige weder in het voor- en najaar en de lange, warme, nevelachtige zomerdagen bevorderen er den groei van het gras ongemeen, zoodat de veeteelt in Archangel beter is dan ergens elders in het noorden van Rusland. Voor schapen is er de weidegrond te vochtig en het gras niet fijn genoeg, en zwijnen kan men er des winters niet best van voedsel voorzien. Jagt en visscherij zijn ook in dit gedeelte van het gouvernement van groot belang. De inwoners behooren ten westen van de Witte Zee, vooral in het district Kola, tot de Lappen, gedoopte Nomaden ten getale van omstreeks 5000 zielen, — van den regter-oever der Mezen tot aan het Sibëriscche grensgebergte en op de eilanden Waaigat, Kaljugew enz. tot de Samojeden ten getale van 3000, Heidenen, die in onderaardsche joerten of hutten hun verblijf houden en van de jagt, de vischvangst en de rendierenteelt leven, — wat zuidelijker, aan de oevers van de Petsjora

en van hare zijrivieren, tot de Syrjaenen, desgelijks Christelijke Nomaden ten getale van 3000, — tot de Finnen, die zich op den landbouw en de veeteelt toeleegen, — en eindelijk tot de Russen, die voornamelijk in de steden wonen. De geheele bevolking bedroeg den 1sten Januarij 1864 ruim 284000 zielen.

De nijverheid verzamelt er eene groote hoeveelheid traan, teer en terpentijn. Ook heeft men er leerlooijerijen, touwslagerijen en zeildoekweverijen, scheepswerven, suikervabrieken en zoutziederijen. De handel is er niet meer zoo bloeiend als voorheen. De voornaamste uitvoer-artikelen zijn: pelswerk, vee, gedroogde en gezouten visch, kalk, lijnzaad, vlas en de voortbrengselen der bosschen, terwijl er vooral koloniale waren, lakens enz. worden ingevoerd. De scheepvaart vindt er slechts van Mei tot October de havens vrij van ijs.

Het gouvernement is verdeeld in 8 districten: Archangel, Kolmogori, Pinega, Mezen, Sjenkursk, Onega, Kem en Kola.

De hoofdstad *Archangel* (Archangelsk of Michaëlsstad) is op een vlakken bodem op den regteroever der Dwina gelegen, welke hier de Kusnetajika opneemt en in de gedaante eener breede golf of baai op 9 geogr. mijlen afstands van de stad zich uitstort in de Witte Zee. Zij is in 1584 gesticht en heette toen Nieuw-Kolmogori; in 1637 werd zij eene prooi der vlammen, maar een jaar later verrees zij uit hare asch met haren tegenwoordigen naam, dien zij ontving van een klooster, aan den aartsengel *Michaël* gewijd. Zij is verdeeld in eene oude en nieuwe stad, wier straten met hout zijn geplaveid. Met hare 21000 inwoners is zij de zetel van een Griekschen aartsbischof. Men vindt er 12 kerken, een seminarium, een gymnasium, 2 weeshuizen, een fraai beursgebouw, een arsenaal en prachtige scheepstimmerwerven met de noodige dokken. Zij staat door middel van de bevaarbare Dwina en van talrijke kanalen in regtstreeksch verband met een groot gedeelte van het noorden des Russischen rijks. Zij is om die reden eene hoogstbelangrijke koopstad, wier haven door de vaartuigen van alle zeevarende natieën, vooral door Russen, Engelschen en Nederlanders, wordt bezocht. De haven ligt ongeveer $\frac{1}{2}$ uur gaans van de stad; vóór haren ingang bevindt zich eene zandbank of baar, waarop nog geen 5 Ned. el water staat, zoodat schepen van aanzienlijken diepgang zich hier van ligters moeten bedienen. Archangel is de stapelplaats der voortbrengselen uit Siberië, en uit Archangel worden langs de Dwina en langs de Wolga, die met eerstgenoemde rivier verbonden is, de koloniale waren naar het binnenland van Rusland gebragt; zelfs zijn er kooplieden, die de markt te Nisjnei-Nowgorod bezoeken en hunne handelsondernemingen tot aan de grenzen van China uitstrekken. Daarenboven bloeit er de visscherij door een genootschap, in 1803 opgerigt, dat zijne schepen uitzendt naar de kusten van Siberië, Nova Zembla, Spitsbergen enz.

Archangel was voor het Russische rijk de

wieg der beschaving. Reeds in de 9de eeuw drongen de Noormannen door tot aan den mond der Dwina en stichtten er volkplantingen aan de kust. Eerst dreven de inwoners er een weinig beteekenenden ruilhandel met Noorwegen. Het toeval deed er groote dingen. In Mei 1553 zond Engeland 3 schepen uit onder bevel van *Willoughby* om eene noord-oostelijke doorvaart te zoeken. Twee der vaartuigen verongelukten en het derde, onder het gezag van kapitein *Richard Chancellor*, bereikte de baai van St. Nicolaas in de Witte Zee — thans de haven van Archangel. *Chancellor* reisde van hier naar Moskou om hulp te erlangen en ondervond bij Czaar *Iwan Wasielewitsj* een welwillend onthaal. Dit gaf aanleiding tot vriendschappelijke betrekkingen tusschen Rusland en Engeland en tot het ontstaan der "Russia-Company" in laatstgenoemd rijk, welke handel wenschte te drijven over de Noordzee en de Witte Zee met Rusland, Perzië en de Levant. Het toenemend verkeer vereischte eene geschikte stapelplaats aan de Witte Zee, en aan de baai van St. Nicolaas verrees de stad, die thans den naam van Archangel draagt. Tevens bouwde men op een onbewoond eiland nabij de haven het klooster Solowezkoj, dat met sterke muren en torens werd voorzien en tot vesting diende. Voorspoedig ontwikkelde er zich de handel, maar hij ontving een gevoelligen knak, toen de privileges, vroeger aan Engeland toegekend, na het onthoofden van *Karel I* (1649) werden opgeheven, alsmede toen 5 jaren later de pest, die in Rusland woedde, de Engelsen er uit de haven verbande. *Peter de Groote* was aanvankelijk van voornemen, om Archangel tot de voornaamste koopstad des rijks te verheffen, doch hare noordelijke ligging was daarbij zulk een bezwaar, dat hij tot de stichting van Petersburg besloot. Deze mededingster werd ten koste van Archangel bevoordeeld, zoodat een groot aantal Russische kooplieden zich van de kust der Witte Zee naar de nieuwe koopstad verplaatste. Hierdoor daalde de welvaart van Archangel, en eerst tegen het einde der 18de eeuw begon zij zich weder te verheffen — vooral door den toenemenden scheepsbouw in Rusland. Ook nu nog vallen er jaarlijks vele koopvaardijsschepen van verschillende volken de haven binnen.

Archangelica, zie *Angelica*.

Archelaus is een eigennaam, die "volksgebieder" beteekent. Van hen, die dezen naam hebben gedragen, noemen wij:

Archelaus, den zoon van den Heraclide *Temenus* en den stamvader van *Alexander de Groote*. Door zijn broeder verdreven, nam hij de wijk naar Macedonië, waar hij den koning *Cisseus* bijstand bood in een haghelijken oorlog. Toen hij daarna volgens de toezegging aanspraak maakte op de hand van de dochter des konings en op het toekomstig bezit van den troon, zocht *Cisseus* zich van zijn schuldeischer te ontdoen door hem te doodden. *Archelaus* was echter op zijne hoede en in plaats van zelf te vallen in eene groeve met gloeiende kolen, stiet hij den Koning daarin neder.

Daarna stichtte hij, op bevel van *Apollo*, de stad *Aegae*.

Archelaus, een koning van Macedonië, die van 413 tot 399 vóór Chr. regeerde, een ijverig vriend en bewonderaar der Grieksche kunst en wetenschap. Hij was een onechte zoon van koning *Perdiccas II* en baande zich door het vermoorden van een broeder en van een zoon van *Perdiccas* den weg naar den troon. In het jaar 410 veroverde hij het afvallige *Pydna* en verplaatste de inwoners naar het binnenland. Hij schonk aan Macedonië grensvestingen, eene betere leger-organisatie en de eerste vloot. Zijn Hof was het verenigingspunt van de grootste dichters (*Euripides*, *Agathon*), schilders en muzikiefliehebbers van dien tijd. Hij werd in 399 vóór Chr. op de jagt door zijn gunsteling *Craterus* gedood, volgens sommigen bij ongeluk, en volgens anderen met opzet.

Archelaus, een beroemd veldheer van *Mithridates de Grootte*. Hij werd geboren in Cappadocië, streed eerst tegen *Nicomedes III* van Bithynië, dien hij in het jaar 88 vóór Chr. bij de *Amnius* versloeg, en werd vervolgens met 120000 man en eene aanzienlijke vloot naar Griekenland gezonden, waar hij de *Atheners*, *Spartanen*, *Achajers* en *Boeotiërs* aanspoorde om het Romeinsche juk af te werpen, zich na den slag bij *Chaeronea* tegen *Bruttius Sura* in den *Piraeus* versterkte en deze *Atheensche* haven met goed gevolg tegen *Lucius Cornelius Sulla* verdedigde. Nadat in het jaar 86 de stad, waar *Aristion* het opperbevel voerde, in handen der Romeinen was gevallen, zield *Archelaus* naar *Thermopylae*, vereenigde er zich met het leger, dat uit het noorden was aangerukt, en ondervond, in den strijd tegen de Romeinen, bij het reeds vermelde *Chaeronea* eene gevoelige nederlaag. Zoodra hij echter uit Azië eene versterking gekregen had van 80000 man, snelde hij weder naar *Boeotië*, maar hij verloor bij *Orchomenus* een slag, die 2 dagen duurde en waarin *Sulla*, het leger van *Mithridates* vernietigde. *Archelaus* moest zich 3 dagen lang in een moeras verbergen eer het hem gelukte, zich naar *Chalcis* te begeven. Hij sloot daarna (85 vóór Chr.) op last van *Mithridates* te *Delium* in *Boeotië* een wapenstilstand met *Sulla* en bragt later den vrede tot stand. Toen vervolgens *Mithridates* argwaan tegen hem begon te koesteren, nam hij de vlugt naar den Romeinschen veldheer *Murena* (81 vóór Chr.). Zijne verdere lotgevallen zijn onbekend.

Archelaus, een zoon van den voorgaande. Hij werd in het jaar 63 vóór Chr. door *Pompejus* benoemd tot opperpriester der godin *Enyo of Bellona*, — eene waardigheid, waaraan vorstelijke voorregten waren verbonden. Door eeroerzucht geprikkeld, huwde hij (56 voor Chr.) met *Berenice*, eene dochter van koning *Ptolemaeus Auletes* en na het verjagen van haar vader koningin van Egypte. Reeds na verloop van een half jaar verloor hij het leven in een slag tegen den Romeinschen proconsul *A. Gabinus*, die in Egypte verschenen was, om *Ptolemaeus* weder op den troon te plaatsen.

Archelaus, een zoon van laatstgenoemde. Hij was door *Antonius* wegens de bevalligheid zijner moeder *Glaphyra* in het jaar 34 vóór Chr. tot koning van Cappadocië verheven. Gedurende den strijd tusschen *Antonius* en *Octavianus* schaarde hij zich aan de zijde van *Antonius*. Toen deze de nederlaag leed, behield *Archelaus* niettemin zijn rijk en verkreeg later daarenboven Klein-Armenië en een gedeelte van Cilicië. Door zijn huwelijk met *Pythodoris*, de weduwe van koning *Polemo* van Pontus, verwierf *Archelaus* ook de voogdijschap over dat gebied. Daar hij verzuimd had, naar de gunst van *Tiberius* te streven, lokte deze hem naar Rome en klaagde hem hier aan bij den Senaat wegens het invoeren van ongeoorloofde nieuwigheden, en de grijsaard moest den schijn van onnoozelheid aannemen om zijn leven te redden. Hij overleed in het jaar 17 na Chr.; Cappadocië werd vervolgens een Romeinsch wingewest.

Archelaus, een Israëlietisch etnarch of bewindvoerder. Hij was een zoon van *Herodes de Grootte* en volgde dezen op in het jaar 4 na Chr. Hij beteugelde den opstand van de partij der Farizeëen door een bloedbad, waarin 3000 Israëlieten omkwamen. Daarna begaf hij zich naar Rome, waar *Augustus* hem den titel verleende van etnarch en tevens het vooruitzicht op de koninklijke heerschappij over Judaea, Samaria, Idumaea en het kustgewest, terwijl zijne broeders *Antipas* en *Philippos* als tetrarchen gesteld werden over de andere helft van het gebied van *Herodes*. Na verloop van 9 jaren werd hij zoowel door zijne broeders als door zijne onderdanen wegens wreedheid aangeklaagd bij *Augustus*. Deze riep hem op naar Rome, beroofde hem van zijne waardigheid en verwees hem in ballingschap naar *Vienna* in Gallië. Zijn gebied werd bij de Romeinsche provincie Syrië gevoegd.

Archelaus, een wijsgeer der Ionische school. Hij was geboortig van Athene, volgens anderen van Milete. Hij leefde in de 5de eeuw vóór Chr. en was een leerling van *Anaxagoras* en een der leermeesters van *Socrates*. Hij was de eerste, die beweerde, dat onze aarde eene bolvormige gedaante heeft, — 't geen hij opmaakte uit het verschijnsel, dat de zon niet op alle plaatsen der aarde terzelfde tijd ondergaat, zooals het geval zou wezen, indien wij op een vlak woonden. Daarenboven wordt deze *Archelaus* wegens de practische rigting zijner wijsbegeerte als de voorlooper van *Socrates* beschouwd.

Archenholtz (Johann Daniël) of, zooals hij zich later noemde, *Johann Wilhelm von Archenholtz*, een Duitsch geschiedkundige, werd den 3den September 1745 te Langenfurt, eene voorstad van Dantzig, geboren. Onderwezen op de kadettenschool te Berlijn en in 1760 tot vaandrig benoemd, nam hij deel aan de laatste veldtogten van den zevenjarigen oorlog. Na den Vrede van Hubertsburg (1763) ontving hij zijn ontslag als hoofdman en bezocht gedurende de daarop volgende 16 jaren geheel Duitschland, Zwitserland, Engeland, Nederland, Oostenrijk, Frankrijk,

Italië, Denemarken, Noorwegen en Polen. Tien jaren toefde hij, naar men zegt als fortuinzoeker en speler, in Engeland. Na zijn terugkeer woonde hij in Dresden, Leipzig en Berlijn, en het langst te Hamburg. Nu trad hij als schrijver op, en de bevallige, geestige vorm, waarin hij zijne uitgebreide ervaring en de vruchten van zijn onderzoek wist te kleeden, verschafte hem een grooten bijval. Hij leverde eene uitstekende geschiedenis van den zevenjarigen oorlog, en zijn "England und Italien" is in bijna alle levende talen van Europa overgezet. Daarenboven heeft hij eene menigte andere werken, meestal van geschiedkundigen aard, vertalingen en opstellen in tijdschriften geleverd. Ook gaf hij zelf een tijdschrift uit, eerst voor "Literatur und Völkerkunde," en later een ander, "Minerva" genaamd. Hij overleed op zijn landgoed Oyendorf bij Hamburg op den 28sten Februarij 1812.

Archers (*arciarii*, ook *crensequins* en later *argaleuts* genaamd) waren schutters te paard; eerst met bogen, vervolgens met armborsten en eindelijk met lange haakbussen gewapend. Eerst waren zij als flankeurs bij de zware ruitery gevoegd, en daarna in compagnieën van 100 tot 200 man vereenigd.

Archeus of *archaeus* is volgens de voorstelling van *Paracelsus* en van *Helmont* het oorspronkelijk geestelijk beginsel, waarvan het dierlijk leven en dus ook des menschen ligchaam in den gezonden en zieken toestand afhankelijk is. *Paracelsus* stelde zich den archeus voor als een bovennatuurlijk wezen, en van *Helmont* als eene aura of geestelijken ademtocht, die het door haar gevormde geheel en al doordrong en het eerst bij het sterven verliet. Zelfs het ontstaan van versteeningen werd tot in de laatste helft der voorgaande eeuw als eene speling dier natuurkracht beschouwd.

Archi is een voorvoegsel van Griekschen oorsprong, dat een hooger rang te kennen geeft dan het woord, waarmede het verbonden is. Wij vertalen het door *aarts*, zie op dit woord.

Archias (Aulus Licinius) was een Romeinsch dichter, een vriend van *Cicero*, die hem in de beroemde redevoering "Pro Archia poëta" verdedigd heeft. Hij was geboren te Antiochia in Syrië omstreeks het jaar 117 vóór Chr. In het jaar 99 bezocht hij Rome, vergezeld vervolgens *Lucullus* op eene reis naar Sicilië en verkreeg het burgerregt te Heraclea. Hij bleef in het gevolg van *Lucullus* en werd na zijn terugkeer uit den oorlog tegen *Mithridates* aangeklaagd van eene wederregtelijke toeëigening van de regten van Romeinsch burger. De schitterende en grondige redevoering van zijn welsprekenden pleitbezorger verschafte hem eene volkomene vrij-spraak. *Archias* was zeer bedreven in het dichten voor de vuist. Intusschen bezong hij ook de oorlogen tegen de Cimbren en tegen *Mithridates*, alsmede de gebeurtenissen, onder het conselschap van *Cicero* voorgevallen. Van al die poëzie is niets overgebleven, want zelfs de 95 epigrammen, die in de Grieksche

anthologie zijn naam dragen, zijn waarschijnlijk onecht.

Archiatier is een woord van Griekschen oorsprong, dat *oppergeneesheer* beteekent. De naam is het eerst als titel door *Nero* verleend aan zijn lijfarts *Andromachus van Creta* en later toegekend aan van staatswege bezoldigde artsen, die met het opzigt over de uitoefening der geneeskunde en met het afnemen van geneeskundige examens waren belast. Naast hen bleven de keizerlijke lijfartsen (*archiatri sacri palatii*) bestaan. Men meent, dat de titel van archiatier ook nu nog wel gebruikelijk is — en wél met name in Zweden.

Archidamia was eene dochter van den Spartaanschen koning *Cleonymus II*. Toen de Raad besloten had, om wegens de belegering, waarmede *Pyrrhus* de stad bedreigde, alle vrouwen naar het eiland Creta te brengen, trad zij met het zwaard in de hand in de vergadering en haalde de raadsleden over, om van dat besluit terug te komen. Later verzette zij zich tegen het ombrengen van haren kleinzoon, koning *Agis*. Om die reden werd zij in den kerker geworpen en geworgd (235 vóór Chr.).

Archidamus. Van hen, die dezen naam droegen, vermelden wij de twee volgende:

Archidamus II, koning van Sparta, een zoon van *Zeuxidamus* en een kleinzoon en opvolger van *Leotychides*. Hij regeerde van 468 tot 427 vóór Chr. en verwierf zich den roem van een wijzen, omzigtigen, dapperen en krijgskundigen vorst. Hij dempte een opstand van de onderdrukte Messeniërs en van de overige Heloten (465 vóór Chr), maar het gelukte hem eerst na eene belegering van tien jaren, de rotsvesting Ithome te veroveren. Daarmede nam de derde Messénische oorlog een einde. Met tegenzin ondernam hij in 431 vóór Chr. den Peloponnesischen oorlog, dien hij echter als opperbevelhebber vier jaren lang voorspoedig en roemrijk voortzette. Hij werd in het jaar 426 opgevolgd door zijn zoon *Agis I*.

Archidamus III, een kleinzoon van den voorgaande en een zoon van koning *Agisilaus*. Hij was de opvolger van dezen en regeerde van 361 tot 338 vóór Chr. Na den slag bij Leuctra (371) had hij het opperbevel over het paasevormde leger en won in 367 bij Megalopolis tegen de Arcadiërs en Argivers den zoogenaamden tranenloozen veldslag, waarin hij geen enkelen Lacedaemoniër verloor, terwijl er 10000 vijanden sneuvelden. Bij een nieuwen veldtocht tegen de Arcadiërs (364 vóór Chr.) werd hij geslagen en zwaar gewond, maar in 362 verdedigde hij Sparta met roem tegen den aanval van *Epaminondas*. In het volgende jaar beklom hij den troon en ondersteunde de Phocaeërs met geld en krijgsvolk in den derden Heiligen oorlog, om den Thebanen afbreuk te doen. Later werd hij door de inwoners van Tarente te hulp geroepen tegen de Lucaniërs. Met eene aanzienlijke vloot zeilde hij naar Italië, maar hij sneuvelde in 338 in een veldslag bij Mandonium. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Agis II*.

Archidiaconus is de naam eener kerkelijke waardigheid, die wij reeds vermeld vinden in de 4de eeuw. De archidiakenen waren aanvankelijk de eersten of voornaamsten onder de diakenen en verkregen dien rang gewoonlijk door een langen diensttijd. Men belaste hen met vele en moeilijke bezigheden, en zoo wel hierdoor als door hunne innige betrekking tot den bisschop verkregen zij een groot aanzien, zoodat zij langzamerhand de presbyters of ouderlingen overvleugelden. In de 6de en 7de eeuw bestuurdten archidiakenen geheele bisdommen in naam van den bisschop en stonden in die betrekking boven de ouderlingen. Bij de openbare godsdiens-oefeningen moesten zij met de diakenen den bisschop helpend ter zijde staan; ook was het hun pligt, de kostbaarheden der kerk te bewaren en onder goedkeuring van den bisschop aalmoezen uit te deelen. Bij de ontwikkeling der hiërarchie werden de archidiakenen regters in het geheele bisdom, en het archidiaconaat werd beschouwd als de trap, die naar den bisschoppelijken zetel leidde. Reeds tegen het einde der 5de eeuw bekleedden de archidiakenen de eerste plaats na den bisschop, en later traden zij op als plaatsvervangers van dezen op de conciliën en als vicarissen-generaal in de bisdommen. Tot aan de 9de eeuw handelden zij in naam van den bisschop; na dien tijd verkregen zij allengs meer magt en zelfstandigheid. Vele bisschoppen verdeelden hun gebied in archidiaconaten en plaatsten aan het hoofd van elk archidiaconaat een vicaris met het volle bisschoppelijke gezag, terwijl zij zelve zich enkel het regt van absolutie voorbehiielden. Zoo werden de archidiakenen in de Kerk langzamerhand vrije waardigheidsbekleeders, die zelfs door den bisschop niet afgezet konden worden, en zij verkregen in de archipresbyters onderhoorigen, door welke zij zich van de uitvoering hunner voorschriften konden verzekeren. Talrijke klagen geven getuigenis van de aanmatiging en willekeur der archidiakenen in die dagen. Zelfs aanzienlijke leeken dongen naar die waardigheid, en in den tijd van *Karel de Groot* (805) werd er eene verordening uitgevaardigd, dat zij die niet mogten bekleeden. Niettemin waren nog in de 12de eeuw Fransche baronnen en prinses van den bloede bezitters van archidiaconaten. In dien tijd zagen deze hunne magt ten top gevoerd. Later verminderde hun aanzien eensdeels wegens de algemeene verbastering der geestelijkheid, anderdeels door het besluit der bisschoppen, om zelve weder in het bezit te komen van de voorregten van het archidiaconaat. Op deze wijze verdwenen vele archidiaconaten reeds in de 12de eeuw, terwijl sommige bleven bestaan tot aan de Hervorming, bijvoorbeeld dat van Budissin.

Het concilie te Trente beschouwde de archidiakenen nog als kerkelijke waardigheidsbekleeders en erkende hun gezag behalve in huwelijkszaken. Alleen doctoren of licentiaten in het canonieke regt of in de godgeleerdheid werden bevoegd verklaard, om zulk eene

betrekking aan te nemen. In de meeste bisdommen echter werden in de 15de en 16de eeuw de regtszaken aan den vicaris-generaal toevertrouwd.

In de Grieksche kerk was de archidiaken van de 6de eeuw af de eerste onder de diakenen en behoefde enkel bij kerkelijke plegtigheden dienst te doen. Ten gevolge van verschillen over den rang verdween die waardigheid geheel en al, en er bleef enkel een archidiaken onder de geestelijken van het Hof tot aan den val van het Grieksche keizerrijk. Thans wordt in de Grieksche kerk zelfs de naam niet gevonden.

In de Anglicaanse kerk zijn de archidiakenen de plaatsvervangers der bisschoppen bij het besturen der bisdommen. Deze laatste zijn in archidiaconaten verdeeld. Ieder archidiaken heeft eene zekere regterlijke bevoegdheid; hij bezoekt de kerken, volgt in rang onmiddellijk op den bisschop en is verantwoordelijk aan dezen.

Ook in sommige Hervormde gemeenten draagt de oudste of de administrerende diaken wel eens den naam van archidiaken.

Archief is een woord van Griekschen oorsprong, dat eene verzameling aanduidt van oorkonden, acten en bescheiden van vroegeren tijd, die bij de Grieken doorgaans op het raadhuys (archeion) werden bewaard. Men heeft openbare en bijzondere archieven. Tot de eerste soort behooren de rijks-, provinciale- en gemeentelijke archieven en zoodanige, die ten algemeenen nutte zijn aangelegd of beschikbaar gesteld. Tot de bijzondere rekent men die, welke aan bepaalde familiën, bijvoorbeeld aan vorstelijke of adellijke geslachten toebehooren. Daartusschen zweven de kloosterarchieven en de kerkelijke archieven, die men tot de eerste of tweede soort kan brengen naarmate zij meer of minder voor ieder toegankelijk zijn.

De oudste volkeren, zooals de Israëlieten en Egyptenaren, bewaarden gewoonlijk hunne archieven in den voornaamsten tempel. De Romeinen gebruikten daartoe den tempel van *Ceres* en dien van *Saturnus*, en in lateren tijd de kerken. *Justinianus* kende aan de oorkonden van zoodanige archieven kracht van bewijs toe, en *Karel de Groot* verordende het aanleggen van archieven. De kerkelijke archieven bevatten de oudste oorkonden; die der steden en vorsten reiken doorgaans niet verder dan tot de 12de eeuw.

Aan het hoofd van elk openbaar archief van eenig belang staat een *archivaris*, die belast is met de goede bewaring en rangschikking der verschillende stukken. Hij moet zorgen, dat de oorkonden beveiligd blijven voor vochtigheid, vuur en ongedierte, en hij dient in staat te wezen om elk benodigd stuk zonder moeite te vinden. Bij uitgebreide archieven heeft de archivaris een aantal ambtenaren en bedienden ter zijner beschikking.

In vele staten wordt de archief-wetenschap onderwezen, welke alles omvat, wat men tot eene goede bewaring en rangschikking der stukken dient te kennen. Doorgaans plaatst

men ze in drie afdeelingen, namelijk die der *zakelijke* stukken (realia), waartoe de wetten en verordeningen behooren, welke voor het geheele land zijn uitgevaardigd, alsmede die welke betrekking hebben op buitenlandsche aangelegenheden, op de volkstelling, de financiën, de oorlogszaken, de kerkgenootschappen enz., — die der *plaatselijke* stukken (localia), welke geographisch gerangschikt worden naar de plaatsen, waarop zij betrekking hebben, — en in stukken van *persoonlijken* aard (personalia), die in verband staan met bepaalde personen of geslachten.

Het is een verblijdend verschijnsel van onzen tijd, dat de archieven ten behoeve der geschiedenis meer en meer worden opengesteld. Ook is de belangstelling in onuitgegeven oirkonden, charters, privilegiën, geslachtslijsten en dergelijke bescheiden in de laatste jaren aanmerkelijk toegenomen. Te meer is het te betreuren, dat, vooral in de voorgaande eeuw, vele kostbare papieren op eene roekelooze wijze zijn vernietigd.

Archiefregt is het regt om een archief aan te leggen, maar in het algemeen verstaat men daaronder de kracht van bewijs, die aan stukken uit een naar eisch aangelegd archief wordt toegekend. Die kracht wordt daaraan gegeven door de wet. Daarbij wordt ondersteld, dat het archief, waarvan zoodanige stukken zijn ontleend, inderdaad een openbaar archief is, en dat het bestuur van dit archief is opgedragen aan een beëdigden archivaris. Deze is verplicht om eene oirkonde, na zorgvuldig onderzoek of zij echt en oorspronkelijk is, in het archief op te nemen. Hierop nu is het archiefregt of de bewijskracht der archieven in een proces gegrond. Het bestaat in de volgende beginselen: elke oirkonde uit een archief geldt zoolang voor oorspronkelijk totdat de bestrijder het bewijs van het tegendeel geleverd heeft en dus aantoonst, dat zij eene copie is, — elk origineel, dat in het archief aanwezig is, zelfs wanneer het tot de private oirkonden behoort, heeft de eigenschap en de kracht eener openbare oirkonde, zoodat het wraken dier oirkonde door een eed van de zijde der tegenpartij niet ontvankelijk is, — de oirkonde uit het archief heeft, wat geheel haren inhoud betreft, kracht van bewijs, en dit kan alleen vernietigd worden door het tegenbewijs, dat het stuk niet langs den wettigen weg maar door een of ander toeval in het archief gekomen is.

Archilochisch vers is de naam van eene versmaat die uit $2\frac{1}{2}$ voet is zamengesteld; zoowel de eerste als de tweede voet is een dactylus (— υ υ) en de laatste lettergreep lang of kort ($\underline{\upsilon}$), zoodat zulk een vers dezen vorm heeft:

— υ υ — υ υ $\underline{\upsilon}$

Een voorbeeld van een archilochisch vers hebben wij in den regel "Pulvis et umbra

sumus" of "Schaduw en stof is de mensch." De tweede helft van den pentameter is altijd een archilochisch vers, en dikwijls bestaat de pentameter uit twee archilochische verzen.

Archilochus, een beroemd Grieksch dichter en de eerste in de rij der voornaamste lierdichters, was te Paros geboren en leefde tusschen de jaren 719 en 687 vóór Chr. Niet tevreden met zijne verblijfplaats, vertrok hij met een aantal stadgenooten naar Thasos aan de kust van Thracië. Door de woestheid van het land en de onbeschaafdeheid der bewoners werd hij weldra van hier verdreven, waarna hij waarschijnlijk op verschillende plaatsen in Griekenland heeft vertoefd. Volgens sommigen was hij naar Sparta verbannen. Hij sneuvelde in een veldslag door de hand van een man uit Naxos, *Calondas Corax* genaamd, en deze werd om die reden nog lang daarna door het orakel te Delphi uit den tempel van *Apollo* geweerd. Het algemeen karakter der poëzie van *Archilochus* is democratische opgewondenheid, die zich in toemeloze liefde en haat openbaart. Met meêdoogenlooze drift slingerde hij zijnen tegenstanders de scherpste jamben naar het hoofd, zoodat zelfs een zekere *Lycambes*, die hem de vroeger toegezegde hand zijner dochter *Neobule* geweigerd had, en zijne drie dochters zich door zelfmoord om het leven bragten. De Ouden plaatsten hem naast *Homerus*, lieten zijne gedichten door rederijkers (rhapsodes) voordragen, vierden beider gedachtenis op denzelfden dag en stelden op gedenkteekenen zijn borstbeeld onder dat van *Homerus*. — *Horatius* dichtte in den trant en in de versmaat van *Archilochus* de epoden, wier voortreffelijkheid ons de hooge waarde der verzen van *Archilochus* doen vermoeden. Deze verzen toch zijn, met uitzondering van eenige fragmenten, door den tijdstroom verzwolgen.

Archimandriet is in de Grieksche kerk een opper- of aarts-abt, die het opzigt heeft over onderscheidene abten en kloosters. De archimandriet staat onder den bisschop. Door Grieksche kloosters kwam die titel ook op Sicilië in gebruik. Tevens geeft men dien aan de opper-abten der Vereenigde Grieken in Polen, Galicië, Siebenbürgen, Hongarije, Slavonië en Venetië.

Archimedes, een beroemd wis- en natuurkundige der Oudheid, werd in het jaar 287 vóór Chr. te Syracuse geboren. Hij was een bloedverwant van koning *Hiero*, maar het schijnt, dat hij geen openbaar ambt bekleed, maar zich uitsluitend met wetenschappelijke nasporingen bezig gehouden heeft. Daar wij niet naauwkeurig bekend zijn met den toestand der wiskunde vóór zijn tijd, kunnen wij niet beoordeelen hoeveel hij ter ontwikkeling van deze heeft gedaan. Het is evenwel boven allen twijfel verheven, dat hij zoowel de wiskunde als de natuurkunde met belangrijke ontdekkingen heeft verrijkt. In de rekenkunde verwierf hij grooten roem door een geschrift, getiteld: "De zandrekenaar." Hij geeft daarin de berekening van een getal, hetwelk grooter is dan het vermoedelijk

aantal zandkorrels, dat het Heelal kan bevatten. Bij voorkeur hield hij zich met de meetkunde bezig. Hij vond, dat een kegel, een halve bol en een cylinder, die gelijke grondvlakken en hoogten hebben, ten opzichte van hunnen inhoud tot elkander staan als de getallen 1, 2 en 3. Hij was zelfs met deze ontdekking zóó ingenomen, dat die figuren volgens zijn wensch op zijne grafzerk werden gebeiteld. De uitkomsten van dat onderzoek legde hij neêr in zijn geschrift "Over den bol en den cylinder". — In zijn boek "Over het meten van cirkels" leerde hij, dat de vlakke inhoud van een cirkel gelijk is aan dien van een driehoek, waarvan de basis gelijk aan den omtrek en de hoogte gelijk aan den straal van dien cirkel is. Hij zocht de verhouding van den omtrek tot de middellijn te vinden door middel van den om- en ingeschreven veelhoek en vond, dat zij kleiner was dan $\frac{22}{7}$, en grooter dan $\frac{223}{71}$. In zijne twee boeken "Over conoïden en sphaeroiden" vergelijkt hij deze met cylinders en bollen van gelijke hoogte en middellijn. Zijne berekeningen van schroef- en spiraallijnen zijn even scherpzinnig als grondig, schoon zij ze in den vorm, waarin ze tot ons zijn gekomen, niet overal verstaan. *Archimedes* is voorts de vader van de theorie der mechanica en der hydrostatica. Zijne twee boeken "Over het evenwigt of het zwaartepunt bij vlakken" bevat nieuwe stellingen omtrent den hefboom, het zwaartepunt en de mechanische wetten in het algemeen. Steunende op die onderzoeken, beweerde *Archimedes*, dat hij de aarde uit hare naven zou kunnen ligten, indien hem slechts een vast punt werd aangewezen, waarop hij den hefboom kon plaatsen.

Men verhaalt, dat hij in het bad de naar hem genoemde hydrostatiche wet ontdekte, dat het water van het gewigt van een daarin gedompeld ligchaam zooveel draagt als de door dat ligchaam verdrongen watermassa weegt. Nu riep hij in vervoering uit: "Ik heb het gevonden!" want door de kennis van deze wet was *Archimedes* in staat, het voorstel op te lossen, om uit het gewigt van een ligchaam, uit zijn gewigtsverlies in het water en uit het bekende gewigtsverlies der stoffen, waaruit dat ligchaam is zamengesteld de hoeveelheid van elk der zamenstellende stoffen te vinden. De aanleiding tot de oplossing van dit vraagstuk ontstond door den wensch van *Hiëro* om te weten, of een goudsmid, die hem eene kroon had vervaardigd, hiertoe al het goud, dat daarvoor was afgewogen, gebruikt of er wellicht een metaal van geringere waarde (zilver) bijgemengd had. Hij nam een klomp goud en een klomp zilver van gelijke zwaarte en dompelde die in water, waarna hij het water, dat door elk dier klompen verdrongen werd, nauwkeurig woog. Hij bevond, dat 19,64 pond goud even zooveel water verdrong als 10,5 pond zilver. Nu dompelde hij de kroon, die 20 pond woog, in het water. Er vloeide natuurlijk minder water uit, dan bij de indompeling van 20 pond zilver, maar er vloeide toch meer uit, dan bij eene indompeling van 20 pond zuiver goud.

II.

Te voren had hij gevonden, dat zoowel 19,64 pond goud als 10,5 pond zilver in het water een gewigtsverlies ondergaan van 1 pond, en nu nam hij waar, dat de 20 ponds kroon in het water 1,25 pond verloor. De vraag was: Hoeveel goud en hoeveel zilver is in de kroon aanwezig? *Archimedes* zeide: stel dat goud = x pond, dan bevat de kroon $20 - x$ pond zilver; de x pond goud zal $\frac{x}{19,64}$ en die $20 - x$ pond zilver zal $\frac{20 - x}{10,5}$ pond in het water verliezen. Dat gezamenlijke verlies is dus $\frac{x}{19,64} + \frac{20 - x}{10,5} = 1,25$.

Hieruit volgt $x = 14,773$ en $20 - x = 5,227$... De kroon bevatte alzoo 14,773 pond goud en 5,227 pond zilver. *Archimedes* heeft deze wet ontwikkeld in zijne twee boeken "Over de drijvende lichamen." Ook op het gebied der practische mechanica heeft hij belangrijke uitvindingen gedaan, die echter meerendeels alleen bij naam zijn bekend gebleven. Tot zijne voortreffelijke ontdekkingen behooren de schroef zonder einde, welke naar hem "de schroef van *Archimedes*" wordt genoemd, de takel en de hemelglobe of het planetarium van *Archimedes*. Opmerkelijk is het, dat deze natuurkundige reeds bekend was met de kracht van den stoom en haar zocht toe te passen op het werpen van kogels uit geschut. Uit de handschriften van *Leonardo da Vinci*, deelde *Delecluse* (in het Fransche tijdschrift "l'Artiste") eene plaats mede, waarin deze van gemelde ontdekking van *Archimedes* spreekt als van eene onloochenbare zaak. Hij geeft daaraan den naam van "uitvinding van den metaal-donder." Het metalen geschut werd tot op $\frac{1}{2}$ de zijner hoogte in het vuur geplaatst, zoodat het hierin aanwezige water in stoom veranderde, die door eene kraan met zooveel geweld in eene buis drong, dat hij een kogel ter zwaarte van een talent (ruim 62 Ned. pond) tot op verren afstand wegslingerde.

Den grootsten roem heeft *Archimedes* zich echter verworven door de verdediging van Syracuse. De Romeinen, aangevoerd door *Marcellus*, belegerden in den tweeden Punischen oorlog (212 vóór Chr.) deze aanzienlijke stad. *Archimedes* bracht hun groote schade toe door zijne werktuigen, waarmede hij steenklompen op de aanvallers wierp. *Polybius*, *Livius* en *Plutarchus*, die daarvan uitvoerige berigten leveren, maken echter geene melding van de brandspiegels, waarmede volgens anderen *Archimedes* de Romeinsche vloot heeft vernield. *Dio* en *Diodorus* geven daarvan eenige duistere aanwijzingen, terwijl in lateren tijd *Zonaras* en *Tzetzes* van iets dergelijks gewag maken. De natuurkundigen van onzen tijd twijfelen aan de waarheid van dat verhaal, ofschoon *Tschirnhausen* en van *Capelle* de mogelijkheid van het felt door een toestel van onderscheidene spiegels hebben aangetoond. In een fragment van *Anthemius*, in 1777 gevonden, is opgeteekend, dat *Archimedes* zich van een aantal vlakke spiegels heeft bediend. Toen indelijk de Romeinen de stad bestormden en inna-

12

men, bevond zich *Archimedes* in zijn studeervertrek, waar hij meetkunstige figuren trok op den met zand bestrooiden vloer. In zijne overpeinzingen gestoord, riep hij een plunderzieken soldaat toe: "Wisch toch mijne cirkels niet uit (*Noli turbare circulos meos*)"; maar de ruwe krijgsman doodde terstond den grijsaard, die reeds den ouderdom van 75 jaren had bereikt. Het gedenkteeken, dat zijn graf versierde, werd weder opgespoord door *Cicero*, toen deze quaestor was op Sicilië; thans echter is het verdwenen.

De werken van *Archimedes* zijn bij herhaling uitgegeven. Eene der beste uitgaven is die van *Torelli* (Oxford, 1792). Het Grieksche handschrift werd gevonden bij de verovering van Constantinopel. Het is toen naar Italië en vervolgens naar Duitschland gebragt, waar het door de zorg van *Thomas Geschauff*, bijgenaamd *Venatorius*, met eene Latijnsche vertaling in het licht verscheen (Basel, 1544). De oudste uitlegger (commentator) van *Archimedes* is *Eutocius* van Ascalon.

Archipel (archipelagus, welligt eene vervorming van Aegaeum pelagus) is een woord, hetwelk eene zee aanduidt, die met eilanden is bezaaid of ook wel zulk eene eilandengroep zelve. Men heeft *continentale* en *pelagische* archipels, namelijk zoodanige, die in de nabijheid der kusten liggen en dikwijls overgangen vormen van het eene vasteland naar het andere, — en zoodanige, die ver in zee gelegen zijn. Tot de eerste behooren de Chiloë-eilanden, de Patagonische en de Arctische eilanden, alle aan de kust van Amerika, — tot de laatste de Mulgraves-archipel, de Mendanas-archipel, de Tonga- of Vriendschaps-eilanden, de Sandwichs-eilanden enz. De voornaamste archipels zijn de Westindische, de Oostindische en de Grieksche.

De *Grieksche* wordt doorgaans bij uitnemendheid "de Archipel" genaamd. Hij ligt buiten de Dardanellen tusschen Azië en Europa, en alzoo tusschen Thracië, Macedonië, Thessalië, Griekenland en Klein-Azië, in het noordoostelijk gedeelte der Middellandsche zee en door het langwerpig eiland Candia van het opene, oostwaarts gelegen gedeelte dezer zee gescheiden. De eilanden van den Archipel zijn blijkbaar voortlopende bergketens en worden in onderscheidene groepen en reeksen verdeeld. De eilanden Thasos, Samotraki, Imbro, Stalimene (Lemnos) en Agiostrati behooren tot Thracië. De eilanden aan de kust van Klein-Azië, zooals Tenedos, Metelino (Mytilene), Scio met Ipsara, Samos, de Sporadische eilanden, Stanco, Nisari, Piscopi en Rhodus, behooren tot het Taurus-gebergte. Met laatstgenoemd eiland begint de eilanden-reeks, die met een breedten boog de zuidelijke grens van den Archipel vormt. Tot het vasteland van Hellas behooren Negroponte, de noordelijke Sporaden, de groep van Scyros en die der Cycladen.

Door die eilanden-reeksen wordt de Archipel in verschillende deelen gesplitst. Het noordelijk gedeelte droeg bij de Ouden den naam van Aegaeische zee, — het zuidoostelijk gedeelte dien van Icarische, het zuidwestelijk gedeelte, tus-

schen de Cycladen en den Peloponnésus, dien van Myrthoische, — en het gedeelte tusschen de Cycladen en Creta dien van Cretenser zee.

De eilanden van dezen Archipel zijn, volgens de jongste geognostische onderzoekingen, de eenige in Europa, welke men als reeksvulkanen kan beschouwen, schoon zij wel wat gelijken op mislukte pogingen om vulkanen te vormen. Zij zijn eigenlijk niet verstrooid (sporadisch) of in kringen gerangschikt (cycladisch), zooals men te voren meende, maar zij vormen reeksen, welke voortzettingen zijn van op het vasteland gelegene bergketens. Die van Thessalië loopt voort in Negroponte, Andro, Tino en Mycone, — die van den Pindus in Zea, Syra, Paros, Naxia, Amorgo en Stampalia. Gneis en glimmerlei hebben er de overhand. Het dolomiet der juravorming, waaruit een zuidelijke tak van den Pindus bestaat, vindt men terug op de lage eilanden Salamis en Aegina. Het trachiet der vulkanische eilanden Milo, Antimilo, Argentiëra, Polino, Polycandro en Santorin is vermoedelijk door den leisteendgedrongen, dien men in Boeotië aantreft. Santorin, Therasia en Aspronisi vormen als opgestuwde eilanden één geheel. In het jaar 184 vóór Chr. ontstond er het eiland Hiëra (thans Palaio Kaimeni), in 1573 na Chr. het kleine eiland Kaimeni, en eindelijk van 1707 tot 1709 het eiland Neo-Kaimeni in het midden der waterkom. Milo is een opheffingskrater met eene sulfatara of zwavelpoel. De overige eilanden van deze reeks bestaan uit trachiet. Basalt-lagen en basalt-zuilen vindt men alleen op Lemnos en Mytilene.

De eilanden van den Griekschen Archipel komen met betrekking tot den bodem, den plantengroei en het dierenrijk met de nabijgelegen vastelanden overeen, en hunne lotgevallen waren van ouds met die van Klein-Azië en Griekenland op het naauwst verbonden. Vóór den tijd van *Alexander de Groot*e waren zij gedeeltelijk vrij en vormden onafhankelijke staten, maar na den aanvang der Perzische oorlogen kwamen zij gedeeltelijk onder de heerschappij van Athene en Sparta, gedeeltelijk onder het gezag van Perzië. Eindelijk werden zij ingelijfd in het Macedonische rijk, en vervolgens onderworpen aan de Romeinen. Na de verdeling van het Romeinsche rijk bleef de Archipel aan het Oostersche gedeelte verknocht tot aan het jaar 1185. Toen vestigden zich de Venetianen op sommige eilanden. In 1207 veroverde de Venetiaan *Marco Santo* met verlof van den Latijnschen Keizer *Hendrik* de eilanden Naxos, Paros, Antiparos, Santorin, Anaphi, Argentiëra, Milo, Siphno, Polycandro en andere en nam den titel aan van "Hertog van den Archipel." Zijne nakomelingen voerden er als hertogen van Naxos bijna drie eeuwen lang heerschappij over de meeste der bovengenoemde eilanden, totdat Sultan *Selim II* in 1556 den laatsten hertog, *Jacopo Crispo*, in den kerker wierp en de eilanden in leen gaf aan een Israëliet, *Miché*z genaamd. Niet lang daarna werden zij toegevoegd aan het Turksche rijk. In 1686 namen

de Venetianen weder eenige eilanden in bezit, doch de meeste bleven onderworpen aan den Sultan tot aan de vestiging van het koninkrijk Griekenland; dit laatste verkreeg de Cycladen, de noordelijke Sporaden en Scyros. Na dien tijd behooren de eilanden aan de kust van Klein-Azië tot het paajalië Anadoli, en die aan de kusten van Thracië tot het gebied van den Kapudan-pasja. De inwoners dier eilanden zijn meest alle Grieken, die als kloeke zeelieden bekend staan.

Archipel (Arctische), zie *Noord-Amerika*.

Archipel (Oost-Indische), zie *Soenda-eilanden*.

Archipel (West-Indische), zie *Antillen* en *Bahama-eilanden*.

Archipel (Zuid-Amerikaansche), zie *Chiloë-Falklands-* en *Patagonische eilanden*.

Architect is een woord van Griekschen oorsprong, dat *bouwmeester* beteekent, namelijk een persoon, die de bouwkunst in praktijk brengt door het ontwerpen van plannen en vooral door het uitvoeren van deze. Van een bekvamen architect mag men onderstellen, dat hij door ijverige studie zich bekend heeft gemaakt met de theorie en praktijk van zijn vak en dat hij zijn rang door het afleggen van een examen verworven heeft. Een toekomstig architect dient zich toe te leggen op de zuivere en toegepaste wiskunde, op de natuur- en scheikunde, op alles wat tot den aanleg van waterstaatswerken en spoorwegen, tot de zamenstelling en de plaatsing van machines in betrekking staat, — en vooral op de kennis van alles wat tot het stichten van openbare gebouwen en woningen behoort, op de geschiedenis der bouwkunst, op de verschillende soorten van stijl, op de aanwending der onderscheidene bouwstoffen, — in één woord op alles, wat noodig is, om voor de minste kosten aan een gebouw den meest gepasten vorm, de grootste hechtheid en de doelmatigste inrigting te geven. Dat hij daarenboven constructie-zin en een zuiveren smaak moet bezitten, behoeven wij naauwelijks te vermelden.

Om gelegenheid te geven tot wisseling van denkbeelden en alzoo tot bevordering der wetenschap zijn hier en daar vereenigingen van architecten opgericht, die door het uitgeven van tijdschriften en door het uitschrijven van prijsvragen groote diensten bewijzen aan de schoone bouwkunst. Aan het hoofd dier vereenigingen staat voorzeker het "Royal institute of British architects" te Londen.

Architectuur, zie *Bouwkunst*.

Architectuur-schilderkunst is die afdeeling der schilderkunst, waarin kunstgewrochten van architectonischen aard zijn opgenomen. Deze kunst is reeds oud, want men vindt ze reeds op Egyptische gebouwen en gedenkteekenen, op de muurschilderingen te Pompeji en Herculanium en op Grieksche vazen. Zij verkreeg echter meer zelfstandigheid in de 16de en 17de eeuw, toen de wetten der perspectief met grootere naauwkeurigheid werden toegepast. Men kan de voortbrengselen der architectuur-schilderkunst in twee groepen verdeelen, namelijk in die der stukken van zuiver bouwkunstigen aard, die

enkel gebouwen voorstellen, en in architectonische landschappen, waarin het gebouw wel is waar op den voorgrond staat, maar door eene voorstelling van het omringend landschap wordt opgeluisterd.

Reeds in de 15de eeuw onderscheidde zich *Benozzo Gozzoli* als architectuur-schilder. Met eene weelderige verbeelding schilderde hij fraaije colonnades en sierlijke galerijen, meestal in Toscaanschen stijl. De schilderijen van *Ghirlandajo* kwamen veel meer overeen met de werkelijkheid. De Venetiaansche school schepte er behagen in, om de kerken en kapellen, waarvoor hunne schilderijen uit de gewijde geschiedenis bestemd waren, op den achtergrond dezer stukken te plaatsen. Paus *Innocentius VIII* deed *Pintoricchio* in Vlaamschen trant eene reeks van stadsgezigten schilderen. In dien tijd namelijk hadden reeds de gebroeders van *Eyk* het voorbeeld gegeven van eene zorgvuldige behandeling van het bijwerk, waartoe vooral huizen behoorden. Eerst tegen het einde der 16de eeuw kwamen de schilders der Nederlandsche school er toe, architectonische voorwerpen als hoofdzaken te schilderen. Aan hun hoofd staat *P. Neefs*, die het binnenste van Germaansche kerken in spitsbogenstijl keurig op het doek bragt, en in het midden der 17de eeuw leefde *Steenwijck junior*, die bij voorkeur gevangenissen schilderde met allerlei licht en stoffage. Ook van *der Heyden* wijdde zijne krachten aan de bouw-schilderkunst. Andere kunstenaars bragten het inwendige van kerken, vooral van Italiaanschen stijl, voorts paleizen met zuilen, alsmede bevallige huiskamers op het doek, zooals *Blick*, van *Deelen*, *E. de Ville*, *Johan Ghering* enz. Meesterlijk is vooral een stuk van *Ruyssdael junior*, in dit genre, namelijk eene Amsterdamsche kerk van binnen. In de volgende eeuw schitterden als architectuur-schilders de Venetiaan *Canaletto* en zijn neef *Bellotto*, ook wel *Canaletto* genaamd, door hunne stadsgezigten, vooral door hunne straten van Venetië. Men vindt hunne gewrochten in het Muséeum te Dresden.

Voor al in onze eeuw hebben zich vele schilders op dat gedeelte der kunst toegelegd. Onder hen bekleedde *Schinkel* eene voorname plaats, die het inwendige van de St. Pieterskerk te Rome en van den Dom te Milaan op eene indrukwekkende wijze heeft voorgesteld. Ook in het schilderen van schouwburg-décoratiën was hij zeer bedreven. In dit vak heeft vooral *Paul Gropius* veel voortreffelijks geleverd, zooals in de hoofdkerk te Rheims "De maagd van Orléans." Ook de dioramas van dien kunstenaar zijn wereldberoemd. *Domenico Quaglio*, overleden in 1837, bragt de architectuur-schilderkunst in olieverf tot eene aanmerkelijke hoogte. Van de schilders, die zich daarop met ijver toelegden of nog toeleggen, noemen wij *Hasenpflug* te Halberstadt, *Ainmuller* en *Vermeersch* te München, *Pulian* te Dusseldorf, *Konrad* te Keulen, *Granet* (+ 1849) in Frankrijk, en in ons Vaderland wijlen *Waldorp*, benevens *Bosboom* en *ten Kate*.

Architraaf is op eene zuilenrij de *hoofdbalk* (eene letterlijke vertaling van het Grieksche woord), die onmiddellijk op de kapitelen

rust en alzoo het onderste gedeelte van het entablement vormt. De afmetingen der architectraaf staan met die der overige deelen van een gebouw in het naauwste verband. Toch zijn ze verschillend naar gelang van den stijl. Bij Dorische zuilen heeft zij verreweg de meeste zwaarte.

Ook het lijstwerk, waarmede deuren en lichtkozijnen betimmerd worden, noemt men wel eens — schoon ten onregte — architraven.

Archivolte. Dit woord is afkomstig van de Latijnsche uitdrukking *arcus volutus* (omgekrulde boog). Het is de naam van het lijstwerk, waarmede men de bogen van ingangen versiert. De afmetingen der archivolte zijn afhankelijk van de bouwvoor.

Archonten is een woord van Griekschen oorsprong. Het beteekent eigenlijk *heerscher, bevelhebber* en was de titel van aanzienlijke burgerlijke en militaire staatsdienaars in de oude Grieksche gemeenebesten. Bepaaldelijk droegen te Athene de mannen, die na den dood van *Codrus* (1068 vóór Chr.) het gezag in handen hadden, dien naam. Hunne betrekking was echter op verschillende tijden zeer verschillend. Van 1068 tot 752 vóór Chr. werden zij voor levenslang met die waardigheid bekleed, — daarna (752 tot 683) werden zij voor een tijd van 10 jaar gekozen. Gedurende dit laatste tijdperk werd de erfelijkheid der waardigheid van archon in het huis der Medontiden opgeheven en die betrekking toegankelijk gesteld voor de leden van alle aanzienlijke geslachten (eupatriden). Eindelijk werden in 683 de bezigheden van het ambt van archon over 9 personen verdeeld, die elkander jaarlijks vervingen. De 3 voornaamsten werden uit de 3 Nelidische stammen gekozen, de 6 overigen uit den landelijken adel. Eerstgenoemden bekleedden de 3 voornaamste staatsambten als opperregter, opperpriester en opperveldheer, en laatstgenoemden zorgden onder den naam van thesmotheten voor de regtsbedeeling en wetgeving. Zoo was het in den tijd vóór *Solon*. Door de wetgeving van dezen (594) verloren de archonten tegelijk met de aristocratie een gedeelte van hun voormalig gezag, en hun toestand veranderde nog meer, toen *Aristides* (476) het verkrijgen der waardigheid van archon mogelijk maakte voor alle burgers zonder onderscheid van geboorte of rijkdom. Na *Solon* behielden de archonten hoofdzakelijk huane regterlijke en priesterlijke betrekking. Door den eersten archon — somtijds eenvoudig *archon* of ook wel *archon eponymos* genaamd — werden regtszaken behandeld, die op erfenissen en dergelijke familie zaken betrekking hadden, en tevens regelde hij de feesten van *Dionysus* (Bacchus) en dergelijke plegtigheden. De tweede archon — *archon basileus* — bemoeide zich met de aangelegenheden van de eeredienst, terwijl de derde — *archon polemarchos* —, die vroeger veldheer was, later regt sprak over vreemdelingen. Door de 6 thesmotheten werden de belangrijkste criminele processen in staat van wijzen gebragt. Elk der eerste 3 archonten mocht zich 2 ambtgenooten kiezen, en ook de thesmotheten konden hunne

vergadering talrijker maken. Het schijnt, dat er zelden zaken voorkwamen, waarbij de samenwerking der 9 archonten werd vereischt.

Tegelijk met de onafhankelijkheid des volks ging ook de invloed der archonten verloren; hun naam bleef echter nog lang bestaan, en Athene schonk dien aan de Romeinsche keizers, aan wie zij onderworpen was, met name aan *Domitianus*, *Hadrianus* en *Gallienus* (264 na Chr.). Ten tijde der democratie (na 476 vóór Chr.) werden de archonten door het lot aangewezen, maar zij en de door hen gekozen ambtgenooten moesten een gestreng examen doorstaan voor den Raad der Vijfhonderd. Daarenboven werd van hem, die de waardigheid van archon wilde bekleeden, het bewijs gevraagd, dat hij tot in het derde geslacht afkomstig was van Atheensche burgers, terwijl voor de overige ambtenaren het burgerrecht voldoende was. De naam der archonten is van tijdrekenskundig gewigt, omdat het Atheensche jaar, even als het Romeinsche naar de consuls, naar de regerende archonten werd genoemd.

Archytas, een staatsman, veldheer, wijsgeer en wiskundige, was een zoon van *Hestiaeus* of *Mnesagoras* uit Tarente en een tijdgenoot van *Plato* (400 tot 365 vóór Chr.). Tot zevenmaal toe was hij *strategos* of veldheer in zijne geboortestad, en als bevelhebber behaalde hij in drie oorlogen de overwinning. Hij redde zijn vriend *Plato* van den dood door een brief te schrijven aan *Dionysius* van Syracuse, die voornemens was den wijsgeer op zijne derde reis naar Sicilië te vermoorden. Volgens *Horatius* (Od. I: 28) verdrinkt *Archytas* in de Adriatische zee bij eene schipbreuk op de kust van Apulië. Hij wordt door de Ouden voorgesteld als een voorbeeld van wijsheid, zelfbeheersching, zachtmoedigheid en weldadigheid. Opvoeding en onderwijs schatte hij zóó hoog, dat hij zelf onderrijs gaf aan de kinderen van zijne slaven en zich mengde in hunne spelen. Wij bezitten een bewijs van zijne ongemeene gematigdheid in het woord, dat hij een ongetrouwen dienaar toevoegde, die gedurende zijne afwezigheid de zaken zijns meesters verwaarloosd had: "Ik zou u straffen, indien ik niet vertoornd was." In de wiskunde was hij zeer ervaren. Hij was de eerste, die het vraagstuk der verdubbeling van den cubus oploste, en die de middevenredige wist te vinden tusschen twee gegeven lijnen. Door praktische toepassing der wiskunde werd hij de grondlegger der werktuigkunde. Men noemt mechanische kunstgewrochten, die hij vervaardigd heeft. De geschriften en fragmenten, die zijn naam dragen, zijn onecht.

Arcis-sur-Aube, een stadje in het Fransche departement Aube en aan de rivier van dezen naam gelegen, is merkwaardig door den veldslag, dien *Napoleon I* er den 20sten en 21sten Maart 1814 leverde aan de geallieerden. Die veldslag eindigde met den terugtocht der Fransen over de Aube en met het besluit van *Napoleon* om den vijand in den rug aan te vallen, zoodat hij den weg naar Parijs vrijliet, waarvan de geallieerden

tegen zijne verwachting gebruik maakten, om naar Frankrijks hoofdstad te trekken.

Arcole is een vlek, aan den linkeroever van de Etsch, ten zuidoosten van Verona en tusschen moerassen gelegen. Die plaats is merkwaardig door de overwinning, die *Bonaparte* er den 17^{den} November 1796 op de Oostenrijkers behaalde. De slag bij *Arcole* is een der schitterendste wapenfeiten uit de nieuwe geschiedenis. De Oostenrijksche generaal *Wurmser* had den 29sten Julij de vijandelikheden begonnen met een aanval op de divisie *Masséna* aan den bovenloop der Etsch, maar na eenige mislukte pogingen had hij zich met het overschot zijner troepen in Mantua moeten werpen, waar hij ingesloten werd. Toen vervolgens *Moreau* van de Rijn terugtrok, zagen zich de Oostenrijkers in staat gesteld, om in Italië aanvallerwijze te werk te gaan. De veldtuigmeester *Alvinczy* verscheen er in het strijdperk met 50000 man. De eene colonne der Oostenrijkers, onder bevel van den luitenant-veldmaarschalk *Davidovich*, daalde af langs de Etsch, terwijl de andere, onder *Alvinczy* van Friaul naar Vicenza trok en Verona bedreigde. Nadat *Alvinczy* de divisie *Augereau* en *Masséna* bij Caldiéro teruggedrongen had, poogde hij over de Etsch te trekken om Mantua te ontzetten. Maar terwijl er de moerassige oevers den overtoeg bemoeijlijkten, snelde *Bonaparte* met 18000 man, die hij ijlings had zamengeraapt, naar het bedreigde punt en trok bij Ronco over de Etsch. Het Oostenrijksche hoofdkwartier bevond zich te Caldiéro. Om den vijand in de flank te vallen, kon nu *Napoleon* langs den linkeroever der Etsch en tegelijk langs den regteroever der Alpon, die in eene zuidelijke rigting naar de Etsch vloeit, voorwaarts rukken. Over de Alpon lagen bruggen te Ronco, te Arcole en bij San Bonifacio. Als hoofdpunt van aanval koos *Napoleon* de brug te Arcole, die door den Oostenrijkschen generaal *Mittrowsky* met 14 bataillons infanterie en 2 escadrons cavalerie verdedigd werd, terwijl de luitenant-veldmaarschalk *Provera* zich bij Porcile en Bioude tegenover *Masséna* in slagorde stelde. *Augereau* begon den 15^{den} November met twee bataillons grenadiers den aanval op de brug van Arcole, maar hij moest de wijk nemen voor het hevige vuur der Oostenrijkers. Nu ontstond op de dammen en dijken — de eenige plaatsen, waar men te voet te midden der moerassen een vasten bodem vond — een vreeselijk gevecht. "De brug van Arcole of de dood!" was de leus der Franschen, die met den stormpas derwaarts snelden. Doch het vernielend vuur van den vijand stuitte hen al weder in hunnen voortgang. Toen greep *Napoleon* te midden van eene hagelbui van kogels het vaandel en spoedde zich heldhaftig aan het hoofd van eenige grenadiers naar de brug. De divisie, in den rug aangevallen, geraakte in verwarving. Eerst laat in den avond werd de brug van Arcole genomen. Intusschen achtte *Napoleon*, niet wetende wat inmiddels bij Verona, Rivoli en Mantua voorgevallen kon wezen,

het niet raadzaam, in die positie te blijven. Hij deed de troepen naar de overzijde van de Etsch terugtrekken en de schipbrug bij Ronco door de voorhoede bewaken.

De Oostenrijkers konden dus op nieuw Arcole bezetten, maar reeds met het aanbreken van den ochtend van 16 November trokken *Augereau* en *Masséna* over de Etsch en vernieuwden den aanval. *Masséna* behaalde eenig voordeel op *Provera* en drong hem terug tot Caldiéro, maar de aanvallen van *Augereau* op Arcole waren vruchteloos. Men streed er, even als den vorigen dag, met groote dapperheid en afwisselenden voorspoed. *Bonaparte* beseftte nu de onmogelijkheid, om door een aanval in het front, de positie van de overmachtige Oostenrijkers te forceren, en hij nam dus het besluit, om snel over de Alpon te trekken, ter plaatse waar deze zich uitstort in de Etsch, en *Mittrowsky* in den rug aan te tasten. Doch ook deze poging mislukte. Bij het aanbreken van den nacht bevond zich het Fransche leger in ongunstiger toestand dan den vorige dag, zoodat het ten tweeden male over de Etsch moest terug trekken. Niettemin volhardde *Napoleon* in zijn besluit, om zich tot elken prijs meester te maken van Arcole, en nog altijd beschouwde hij een aanval in den rug zijner vijanden als het eenige middel om zijn doel te bereiken. Dien ten gevolge bevond zich op den 17^{den} November des ochtends een gedeelte der divisie *Augereau* aan den linkeroever der rivier, en het vuur der Oostenrijkers was niet meer in staat, om de Fransche troepen vandaar te verdrijven. Tegelijkertijd was de divisie *Masséna* bij Ronco over de Etsch getrokken, en tegen 10 uur was zij opgerukt naar Arcole. Zij werd evenwel met een aanzienlijk verlies teruggeworpen, en reeds was het centrum van den regtervleugel der Franschen door het vernietel voorwaarts dringen der Oostenrijkers bezweken en de divisie *Augereau* op den linkervleugel in verwarving geraakt, toen *Bonaparte* bevel gaf aan eene halve brigade, die zich in de struiken naast den naar Arcole loopenden dijk in hinderlaag bevond, om de te ver voorwaarts gerukte Oostenrijkers van alle kanten aan te vallen. Dit gelukte. *Masséna* sneed den Oostenrijkers den terugtoeg af, en het grootste gedeelte van hen werd na wanhopigen tegenstand gevangen genomen. Inmiddels volbragt de divisie *Augereau* haren overtoeg, maar streed nog langen tijd vruchteloos tegen de daar aanwezige bataillons onder het bevel van den majoor *Miloradovich*. Des namiddags te 3 ure was de uitkomst van den veldslag nog onzeker, en het scheen zelfs, dat ook die dag even onbevredigend zou eindigen als de beide vorige. Toen beval *Bonaparte* den escadronschef *Hercule* om met 50 guides en 12 trompetters een half uur ver langs den linkeroever van de Etsch naar beneden te trekken, in den rug van de Oostenrijkers den aanval te blazen en zich naar de zijde van Arcole te begeven. Die vermetele list gelukte. Denkende, dat Arcole bedreigd werd, weken de Oostenrijkers achterwaarts naar den linkeroever der Alpon.

Bonaparte gelastte nu een algemeenen storm op Arcole. De divisie *Augereau* snelde langs de linker-, *Masséna* langs de rechterzijde van het riviertje naar het vlek, door eene artillerie-reserve gevolgd. Generaal *Mittrousky*, tegelijk in de flank en in het front aangetast, week achterwaarts naar Villanova, en een uur later waren de Fransen in het bezit van Arcole. Hierdoor verwierven zij niet alleen het voordeel, dat zij den overtocht van *Alvinczy* over de Etschen en het ontzet van Mantua verhinderden, maar de overwinning van den overmagtigen vijand bij Arcole schonk hun tevens dien moed en dat zelfvertrouwen, die hen daarna van zegepraal tot zegepraal geleidden.

Arçon (Jean Claude Eleonore, Lemicaud d') een beroemd Fransch ingenieur en uitvinder der drijvende batterijen, werd in 1733 te Pontcarlier geboren. In 1754 begaf hij zich naar de militaire school te Mezières, en reeds het volgende jaar werd hij als kadet bij het corps ingenieurs gevoegd. In den zevenjarigen oorlog heeft hij zich gedurig onderscheiden, vooral bij de verdediging van Cassel in 1761. In 1774 werd hij belast met de taak, om de Jura en de Vogesen op te meten en in kaart te brengen. In hetzelfde jaar schreef hij, naar aanleiding van oneenigheden met *Guibert*, zijne

"Correspondance sur l'art militaire." In 1780 ontwierp hij het plan, om Gibraltar te bemagtigen. Overtuigd van de onmogelijkheid, om die vesting van de landzijde met goed gevolg aan te tasten, vatte hij het voornemen op, om met drijvende batterijen den aanval van de zeezijde te beproeven, daarbij door landbatterijen ondersteund. Die aanval werd den 13^{den} September 1782 ondernomen, maar hij geschiedde niet naar het vastgestelde plan en mislukte.

Toen *d'Arçon* in 1793 met opmetingen in de Alpen was belast, werd hij aangeklaagd en ontslagen, maar spoedig in zijn rang hersteld en onder *Dumouriez* met de besturing van belegeringswerken belast. In die betrekking was hij werkzaam bij het beleg van Breda en Geertruidenberg (1794). Op nieuw werd hij aangeklaagd en eerst na eene langdurige hechtenis in vrijheid gesteld. In 1799 werd hij aan het hoofd geplaatst van het Bureau militaire, en na den 18^{den} Brumaire benoemde *Bonaparte* hem tot senator. Hij overleed den 1sten Julij 1800.

d'Arçon was lid van het Instituut en van onderscheidene geleerde genootschappen. Zijn laatste en beste werk is getiteld "Considérations militaires et politiques sur les fortifications."

Arctium, zie *Klis*.

Arctostaphylos *Adans.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Ericaceën. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, door eene kruikvormige bloemkroon met een 5-lobbigen, omgeslagen zoom en eene 5-hokkige, 5-zadige besvrucht. *Arctostaphylos uva ursi Kunth* (*Arbutus uva ursi L.*) is een heester met liggenden stam en met takken, die aanvankelijk met fijne haren zijn bedekt, — voorts met glanzige, spatelvormige bladeren. De bloemen zijn bleek rozenrood en de besvruchten scharlakenrood. Hij groeit op heidegronden en op de Alpen en elders in Europa, alsook in het noordoosten van Amerika. In nevensstaande afbeelding zien wij van deze plant in *a* een tak met bloemen in *b* een tak met vruchten, beiden bijna in natuurlijke grootte, in *c* een bladpunt, in *d* eene doorsneden vrucht en in *e* een doorsgesneden zaadje, de drie laatste op de dubbele grootte. De bladeren worden onder den naam van *Beerendruifbladeren* in de apotheek gebruikt.

Arctostaphylos.

Zij bevatten looizuur, hars en appeltzure zouten, en men schrijft een aftreksel daarvan voor als een zamentrekkend middel bij doorloop, alsmede als een urine-drijvend middel enz. Ook kan men de bladeren gebruiken om zwart of bruin te verven en om te looijen. Men zegt, dat uit de vruchten in het Noorden brood gebakken wordt. Voorts kent men *A. alpina Spr.*, een kleinen heester, die in de Zwitserse Alpen en in de noordpool-

gewesten gevonden wordt. Deze plant heeft vallende, langwerpige, gezaagde bladeren, roodachtige bloemen tot eindelingsche trossen vereenigd, en roode eetbare vruchten. Beide soorten willen ook bij ons in heideaarde wel groeijen en worden door wortelspruiten vermenigvuldigd.

Arctotis *L.* is een plantengeslacht uit de familie der zaamgesteld-bloemigen. Het onderscheidt zich door lintvormige vrouwelijke randen en buisvormige tweeslachtige of mannelijke schijfbloempjes, door dakpanvormig geplaatste omwindsel-blaadjes en eironde, 3-vleugelige vruchtjes. De soorten van dit geslacht groeijen alle aan de Kaap de Goede Hoop. In onze oranjerieën vindt men *A. acaulis L.* met gele van onderen zwarte en purperroode bloemen, *A. undulata Jacq.* met citroengele bloemen, *A. speciosa Jacq.* met fraaije, groote, van binnen gele en aan den voet bloedrood gevlekte en van buiten bloedroode bloemen met eene gele schijf, *A. argentea Thunb.* met een heesterachtig, sterk vertakten stam enz. De

overblijvende soorten worden bij eene warmte van 4 tot 6° C. in eene luchtige, drooge warme kas door den winter gebragt en mogen van Mei tot October op een zonnig plekje de buitenlucht genieten. In den winter worden zij spaarzaam, in den zomer overvloedig begoten. Zij houden van eene losse, vette met rivierzand vermengde aarde, en men vermenigvuldigt ze door spruiten of stekken.

Arcturus of *Beerhoeder* is eene ster van de eerste grootte aan het noordelijk halfrond des hemels in het sterrebeeld Boötes, waar zij door de letter α wordt aangewezen. Zij heeft een geelachtig-rood licht en vormt met Spica (de Korenaar) in de Maagd en met Denebola in den staart van den Leeuw een grooten driehoek. Bij de Ouden werd Arcturus aangemerkt als eene stormbrengende ster, die den zeeman met gevaar bedreigde (*sidus horridum*). In onze eeuw werd hij wegens zijne aanmerkelijke parallaxis (zie onder dat woord) eenigen tijd ten onregte voor eene der vaste sterren gehouden, die zich het digtst bij ons zonnestelsel bevinden. Volgens de Grieksche fabelleeër is Arcturus niemand anders dan *Icarus*. Deze was gul genoeg geweest om van den wijn, dien hij van *Bacchus* ontvangen had, mede te deelen aan Attische herders. Deze echter werden dronken en vermoordden den milden gever. Toen zijne dochter *Erigone*, geholpen door haren getrouwen hond *Mera*, het lijk van haren vader gevonden had, bragt zij zich door ophanging om het leven. Na dien tijd schitteren deze drie aan het uitspansel, *Icarus* als *Arcturus*, *Erigone* als de *Maagd*, en *Mera* als de *Kleine hond*.

Arda (De) is eene rivier in Europeesch Turkije. Zij is de oostelijkste en snelst vlietende der drie rivieren, welke zich bij Adrianopel vereenigen. Aan den voet van het Rhodopegebergte ontspringend, stort zij bij zooveen genoemde stad zich uit in de Maritza, die zij, een half uur gaans beneden die stad verlaat, om zich bij het kasteel Ilbegi Bergussi nogmaals met haar te verbinden.

Ardeb of *ardebe* is eene korenmaat, die in Egypte, Abessynië en Syrië wordt gebruikt. Hare grootte is op verschillende plaatsen zeer verschillend. Te Gondar komt zij overeen met $4\frac{1}{2}$ Ned. kop, en in Egypte met $158\frac{1}{2}$ Ned. kop.

Ardebil of *Ardebil* is eene stad in de Perzische provincie Aserbeidsjan op den linker-oever der Karasoe en aan den oostelijken voet van het Savellangebergte, in eene uitgestrekte boomlooze vlakte, de Sahara genoemd en 1500 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen. De omstreek is er door kunstmatige besproeiing vruchtbaar gemaakt. Er zijn 6- of 7000 inwoners, die van de veeteelt en den zijdehandel leven. Men vindt er een prachtig mausoléum van den sjeik *Seft* (+ 1334), den stichter van de secte der Sefiden. In 1725 is die stad door de Turken ingenomen. In de nabijzijnde gebergten zijn talrijke geneeskrachtige bronnen, die door zieken uit alle gewesten van het Oosten worden bezocht.

Tot aan het begin dezer eeuw was Ardebil de zetel der hofhouding van prins *Abbas-Mirza*,

die haar onder de leiding van den Franschen generaal *Gardanne* naar het Europeësche stelsel van vestingwerken voorzag, om een bolwerk tegen Rusland te vormen. Herhaalde aardbevingen hebben in den jongsten tijd de stad gedeeltelijk verwoest. In den Russisch-Perzischen oorlog (1822—1828) kwam zij in de magt der Russen, maar werd na den vrede van Turkmentsjai aan Perzië teruggegeven. Zij is als grensplaats aan den handelsweg van Tebriz naar Lenkoran niet zonder gewigt.

Ardèche (De) is eene rivier in Frankrijk, eene zijrivier van de Rhône. Zij ontspringt in de Cévennes, vormt onderscheiden fraaie watervallen en eindigt haren loop, die zich over een afstand van 10 geogr. mijlen uitstrekt, nadat zij bij St. Martin bevaarbaar is geworden, boven Pont-St.-Esprit.

Het *Département* van dien naam heeft van de rivier zijn naam ontvangen. Voorheen behoorde het tot Languedoc, en het ontstond uit de gewesten Vivarais, Comminges, Nébouzan en Rivière-Verdun. Het grenst ten noorden aan het Rhône-département, ten oosten aan het Isère-en Drôme-département, ten zuiden aan het Gard-département en ten westen aan de Lozère- en Haute Loire-départementen, en telt op eene oppervlakte van 100 □ geogr. mijlen eene bevolking van ruim 387000 zielen, van welke $\frac{1}{2}$ de de R. Katholieke en $\frac{1}{2}$ de de Protestantsche godsdienst belijden. De bodem is er bergachtig, vooral aan de noordwestelijke grenzen, waar de Cévennes zich verheffen met den Mont-Mezene (1774 Ned. el), den Gerbier de Jones (1562 Ned. el) en het Plateau van Tanargue (1528 Ned. el). Langs de hellingen der bergen stroomen er de Cance, de Doux, de Erioux, de Ouvère, de Lavezon, de Escoutay en de Ardèche naar de Rhône. Daarvan is alleen de Ardèche bevaarbaar. Gneis, zand- en leisteen en kalk zijn er doorboord van vulkanische gesteenten, en de talrijke uitgedoofde kraters benevens de basaltvormingen, grotten en reuzendammen geven er aan het landschap eene schilderachtige bekoorlijkheid. De bosschen bestaan er uit pijnboomen, sparren en beuken, die tot verblijfplaats strekken aan wolven, vossen, dassen, civetkatten en veel gevogelte. Ook is er een overvloed van vlsch in de rivieren en beken. De winter duurt er in het hoogste gedeelte 5 tot 8 maanden en is dus beter geschikt voor de veeteelt dan voor den landbouw. In de oostelijke terras-landen en in de dalen is daarentegen de warmte zoo groot, dat er zelfs de olijfboom groeit. Naast deze vindt men er den wijnstok, — voorts vijgen- en amandelboomen, kastanje- en notebomen. Graan wordt er niet genoeg verbouwd voor de behoefte. Geen vierde gedeelte van den grond is door den landbouw in beslag genomen, — een groot gedeelte is met weilanden en wouden bedekt. In de bergen vindt men er onderscheidene belangrijke delfstoffen, zooals graniet, leisteen, marmer, gips enz., en men heeft er zelfs antimonium-, ijzer-, zwavel- en steenkoolengroeven geopend. Ook de nijverheid sluimert er niet, zooals blijkt

uit de talrijke laken-, zijde-, katoen- en papier-fabrieken, uit de loofjerjen, de ververjen, handschoenen- en ijzerfabrieken. Vooral de zijde- en de bijenteelt zijn er van groot belang.

Dit departement is verdeeld in 3 arrondissementen, Privas, Largentièrre en Tournon. De hoofdstad is Privas.

Ardennen (De) of het *Ardennenwoud* (*Arduenna sylva* bij de Romeinen) is een uitgestrekt boschrijke gebergte in het zuidoosten van België. Zij zijn oostwaarts onmiddellijk verbonden met het Hooge Veen en den Eifel en vormen tusschen de Moesel en de Maas eene woeste bergstreek, die aan de overzijde der Maas langs de oevers der Sambre allengs in het Vlaamsche laagland overgaat. De Ardennen behooren tot het graauwak- en leisteen-gebergte van de Beneden-Rijn, hetwelk zich in het brongebied van de Schelde en Oise uit de vlakke van Noord-Frankrijk langzamerhand verheft en in Westphalen in boschrijke vlakten afdaaft, terwijl tusschen Bingen en Bonn de Rijn er zich een weg doorheen gebaand heeft. Zij behooren tot de lage gebergten en hebben eene gemiddelde hoogte van 550 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Hunne hoogste toppen verheffen zich niet veel meer dan 700 Ned. el. Zij dragen uitgebreide hoogvlakten, welke van de Maas met hare zijrivieren, de Chiers, de Semoy, de Lesse en de Ourte, en van eenige andere rivièrtjes, die naar de Moesel vloeijen, zooals de Orne, de Sure en de Alzette, doorsneden zijn.

De hoogste gedeelten zijn er in het algemeen woest. Men heeft er zowel uitgestrekte heidevelden als groote moerassen. In de valleijen daarentegen vindt men uitmuntende weiden en vruchtbaar bouwland. De bosschen zijn er de voornaamste rijkdom der bergstreek; zij bestaan vooral uit eiken en beuken, waarmede elzen-, berken- en esschenboomen vermengd zijn. Pijnboomen en sparren zijn er weinig. Na de bosschen zijn er de ijzermijnen van het grootste belang; zij verschaffen werk aan 20000 personen. Van minder gewigt zijn er de zilver-, koper-, lood-, zink- en bruinsteen-groeven. Ook steenkolen worden aan den noordelijken en westelijken voet der Ardennen in groote hoeveelheid opgedolven. De laatste heer is er in 1756 geschoten, maar wolven zijn er nog altijd aanwezig.

Het Ardennenwoud was reeds bekend aan de oude Romeinen, — aan *Caesar*, *Strabo* en anderen. Het werd in die dagen beschouwd als een heilig bosch en besloeg een groot gedeelte van Gallia Belgica, zoodat het zich van de Rijn tot aan de Sambre uitstrekte. Het was bepaaldelijk aan *Diana* gewijd, die hier den bijnaam droeg van *Arduinna* of *Arduenna*. Er zijn nog vele overblijfselen der *Diana*-dienst aanwezig. Van deze bezit het Muséum te Trier een torso van een groot wit-marmeren standbeeld dier godin, hetwelk als kunstgewrocht eene hooge waarde heeft.

Ardennes (Het departement der), in Frankrijk gelegen en in het noordelijk gedeelte van het Ardennen-woud doorsneden, strekt zich aan beide oevers der Maas wig-

vormig in België uit. Het grenst ten westen aan het Aisne-, ten zuiden aan het Marne- en ten oosten aan het Maas (Meuse)-departement. Het bestaat uit de noordelijke streken van het voormalig Champagne (de vorstendommen Sédan, Carignan en Mouzon) en behoort onder het bisdom van Rheims. Op eene uitgebreidheid van ruim 95 □ geogr. mijlen telt het volgens de telling van 1866 ruim 326000 inwoners, van welke 300000 de R.Katholieke godsdienst belijden. Het land heeft in het zuiden eene golvende gedaante en is in het noorden bergachtig en boschrijke. In het zuiden is krijt en in het noorden graauwak het voornaamste bestanddeel van den bodem. Het noordoostelijk gedeelte wordt besproeid door de bevaarbare Maas met de Chiers en Semoy aan de regter- en met de Bar aan de linkerzijde, en het zuidwestelijk gedeelte door de Aisne en de Aire, die alleen voor houtvloten geschikt zijn. Het Ardennen-kanaal loopt er langs de Aisne van Chateau-Porcien over Réthel en Attigny oostwaarts tot aan Semoy, dan door de bergkloof van Le-Chesne-Populeux naar de Bar, en langs deze noordwaarts naar de Maas, waarin het beneden Douchery uitkomt.

Het klimaat is er gematigd, maar in de bergstreek ruw, zelfs ruwer dan in de overige gewesten van Frankrijk, welke op dezelfde breedte gelegen zijn. De uitgestrekte bosschen, uit eiken, beuken, esschen, olmen enz. bestaande, zijn de schuilplaatsen van eene groote hoeveelheid wild; ook wolven zoekt men er niet te vergeefs. Meer dan $\frac{3}{4}$ van den bodem is er ontgonnen; men verbouwt er meer graan, dan er gebruikt wordt. Alleen in het zuiden tot aan Mézières vindt men wijngaarden. Runderen en schapen zijn er in grooten getale, en de mijnontginning is er een belangrijke tak van bestaan. IJzer, koper en leisteen wordt er in aanzienlijke hoeveelheid gewonnen, terwijl ook marmer, steenkolen en porseleinaarde aan velen werk en winst bezorgen. Daarenboven zijn er onderscheidene fabrieken. Het departement wordt verdeeld in vijf arrondissementen, namelijk Mézières, Rocroy, Sédan, Réthel en Vouziers.

Ardisia Swartz is een plantengeslacht uit de familie der Myrsinacé. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, blijvenden kelk, door eene 5-deelige, schotelvormige bloemkroon met buitenwaarts omgerolde slippen, door 5 meeldraden, die op den bodem der bloemkroon zijn vastgehecht, door een priemvormigen stijl en door drooge, op erwten gelijkende, éénzadige bessen met harde zaden. Tot de sierplanten behooren *A. acuminata Willd.* met gaafrandige, van boven glanzige bladeren en sierlijke rozenroode bloemen, *A. colorata Lk.* met schoone, rozenroode, in bundels vereenigde bloemen, *A. crenulata Vent.* met stengels, die eene hoogte van 2 Ned. el bereiken, *A. elegans Andr.* met langwerpige, lederachtige, glanzige bladeren en rozenroode bloemen. Die planten hebben in Oost- en West-Indië haar vaderland; men kweekt ze in een mengsel van 3 deelen losse tuinaarde, 3 deelen veen, 1 deel verweerde

klei en 1 deel rivierzand. Zij vereischen eene warme kas met eene temperatuur van 12 tot 18° C., een warmen bodem, veel lucht en water en wat schaduw. Men vermenigvuldigt ze door stekken en door zaad.

Ardjoeno, *Ardjoena* of *Djipang* is een vuurspuwende berg op het eiland Java in de residentie Pasoeroewan en in het regentschap Malang. Hij verrijst aan de noordzijde met een loodregten muur van 500 Ned. el en is aan de andere zijde kegelvormig. Van de zijde van Malang kan men gemakkelijk, zelfs te paard, den krater bereiken, die zich volgens *Junghuhn* ter hoogte van 3500 Ned. el verheft.

Ardsjis of *Erdzjis* is eene stad en vesting in het Aziatisch-Turksche ejalet Wan, het oude Arses, ten noordwesten van het Wanmeer in een vruchtbare vlakte gelegen, waar veel graan, ooft en katoen wordt verbouwd. Er zijn omstreeks 4000 inwoners.

Eene andere alzoo genoemde stad ligt in het district van dien naam in Walachije en is zoo geheeten naar de rivier Ardsjis, die zich bij Oltenizza in de Donau uitstort. Hier heeft men 2700 inwoners en een aanzienlijk klooster.

Dien naam draagt thans ook de *Argaeus* der Ouden, een berg in Klein-Azië, die er ter hoogte van 4000 Ned. el uit de vlakte van Caesarië verrijst.

Are is de naam eener vlaktemaat in het tegenwoordig maatstelsel. Zij is gelijk aan 100 □ Ned. el (meter) en wordt ook □ roede genoemd. Gewoonlijk meet men met *hectares* (100 ares of 1 bunder). Onderdeelen der are zijn deciares, centiares en milliares (tiende, honderdste en duizendste deelen der are). Een Rijnslandsch morgen is gelijk aan ruim 85, en een Amsterdamsche morgen aan bijna 81 $\frac{1}{2}$ ares.

Areca L. is een plantengeslacht uit de familie der palmen. Het omvat boomen, die in Oost- en West-Indië en in de omringende keerkingslanden groeijen. Die boomen hebben een middelmatig hoogen, gladden of geringden stam en vinvormig gesplitste bladeren. Mannelijke en vrouwelijke bloemen vindt men aan dezelfde bloeikolf. De eerste dragen 6 tot 12 zamengegroeide meeldraden en staan aan het bovenste gedeelte der bloeikolf. De vrucht is eene pruimvormige, eenzadige steenvrucht. De belangrijkste soorten zijn de catechu-palm (*A. catechu L.*), wier onrijpe vrucht (of rijpe kern), als areca- of betelnoot, in vereeniging met de bladeren van betelpeper of siri-bladeren en een weinig schelpkalk door de inboorlingen van den verzengden gordel gekaauwd wordt. Hiervan verkrijgt men ook de catechu of katsjoe, zijnde het ingedikte en gedroogde extract uit de rijpe vruchten, — *A. humilis Willd.* op de Molukken, *A. rubra Bory* op de Mascarenen, *A. sapida* op Nieuw-Zeeland met eetbare toppen, en de eigenlijke koolpalm (*A. oleracea L.*), die in West-Indië gegeten en zelfs ingelegd en verzonden wordt.

De reeds vermelde betel- of areca-noot heeft een geel, ruw bekleedsel en eene witte, rood-gaderde kern met een specerijachtigen reuk en smaak. Men gebruikt zulke kernen, met cacao vermengd, als chocolade,

en men kaauidt ze als betelkruid om een aangename geur aan den adem te geven. Die noten vormen in de Oost een belangrijk handelsartikel. De areca-palmen vereischen in de kas eene warmte van 15 tot 18° C.

Aremberg of Arenberg, een voormalig Duitsch hertogdom, tusschen Gulik en Keulen in het tegenwoordige Pruisische arrondissement Coblenz gelegen, besloeg eene oppervlakte van 7 $\frac{1}{2}$ □ mijl. Het vlek van dien naam ligt niet ver van de Ahr, aan den voet van den Aremberg, een hoogen basaltkegel, waarop het stanslot der hertogen van Aremberg prijkt.

De heeren van Aremberg komen het eerst voor in de geschiedenis in het jaar 1167. Hunne bezittingen kwamen, na het uitsterven der mannelijke lijn, in 1288 of 1298, door huwelijk aan graaf Engelbert van der Mark, en de derde zoon van dezen, Eberhard genaamd, was de stamvader van eene nieuwe lijn. Ook deze stierf uit in 1546, en het graafschap ging door huwelijk over op Jan van Barbançon, heer van Ligny. Karel V verhiel dezen tot rijksgraaf, en Maximiliaan II diens zoon en opvolger Karel tot rijksvorst (1576). Deze verkreeg door zijn huwelijk met Anna van Croÿ ook het hertogdom Aerschot en andere bezittingen. Zijn kleinzoon Philip Frans werd door keizer Ferdinand III tot hertog benoemd (1644). Het gebied van Aremberg werd bij den Vrede van Luneville (1801) ingelijfd in Frankrijk en zijn hertog Ludwig Engelbert verkreeg als schadeloosstelling de heerlijkheid Recklinghausen in Westphalen en het graafschap Meppen in Hannover met den titel van vorst. Zijn zoon Prosper Ludwig zag zijne souvereiniteitsregten wegsmelten in het koninkrijk Westphalen (1808), en de hertog deed in 1815 vergeefsche pogingen om ze terug te krijgen. Zijne uitgebreide bezittingen heeft hij echter behouden. Zij beslaan bijna 45 □ mijlen, en hij heeft daarenboven aanzienlijke goederen in België. Zijne residentie is het slot Klemenswerth bij Meppen.

Tot de merkwaardigste personen, welke dien naam hebben gedragen, rekenen wij den reeds genoemden Jan van Barbançon, heer van Ligny, die wel niet tot het geslacht der Arembergen behoorde, maar na zijn huwelijk met eene erigravin van Aremberg zich den titel gaf van graaf van Aremberg. Hij was gedurende den 80-jarigen oorlog stadhouder van Friesland en Groningen ten behoeve van Spanje en sneuvelde bij Heiligerlee op den 23sten Mei 1568. Tot die personen behoren vervolgens:

August Maria Raimund, vorst van Aremberg, een broeder van hertog Ludwig Engelbert. Hij werd den 23sten Mei 1753 te Brussel geboren, voorts als kadet geplaatst bij het regiment van Karel van Lotharingen, en verkreeg vervolgens van zijn grootvader van moederszijde Lodewijk van der Mark het naar dezen genoemde Deutsche infanterie-regiment in Fransche dienst, zoodat de Fransche geschiedschrijvers dien Aremberg gewoonlijk graaf Lamarck noemen. Gedurende den Engelsch-Amerikaanschen oorlog trok hij met zijn regiment naar Indië en keerde na verloop van

twee jaren zwaar gewond terug. Bij het uitbarsten der omwenteling in Brabant (1789) voegde hij zich eerst aan de zijde der revolutie, maar huldigde kort daarna Keizer *Leopold II.* In Frankrijk had hij wegens zijne uitgestrekte goederen zitting in het Parlement en stemde er eerst met den adel, maar vervolgens, op uitdrukkelijk verzoek des Konings, in de Nationale vergadering met den derden stand. Hier zocht hij *Mirabeau* te overreden om zijne stem te schenken aan den troon en aan de gematigde monarchie. Die groote redeenaar benoemde *Aremberg* en *Trochot* tot uitvoerders van zijn uitersten wil, en omstreeks anderhalf jaar na diens overlijden verliet *Aremberg* Frankrijk en begaf zich eerst naar de Nederlanden en vervolgens, bij de nadering der Fransche troepen, naar Weenen, waar hem eene zending naar Genua werd opgedragen. Na het uitbarsten van den oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk keerde hij tot het ambtelooz leven terug. *Napoleon* wees zijne diensten van de hand, en na den val van dezen begaf *Aremberg* zich naar Brussel, waar hij de aanstelling ontving van luitenant-generaal in Nederlandsche dienst. Bij den opstand van 1830 volgde hij echter geenszins het Nederlandsche leger, maar bleef te Brussel, waar hij zich met de beoefening der letterkunde en der schoone kunsten bezig hield. Hij overleed er den 26sten September 1833, eene kostbare verzameling van schilderijen nalatende. Zijne titels zijn overgegaan op zijn zoon *Engelbert Ernst*, die den 25sten Mei 1777 geboren en den 20sten November 1857 overleden is. Van dezen zijn slechts twee dochters, uit twee huwelijken, in leven.

Aremorica of *Armorica* (van het Celtische "ar moer", aan zee) was in den beginne de geheele Gallische kust van den mond der Seine tot aan de Pyrenéén, en later dat gedeelte, hetwelk tusschen de Seine en de Loire (Liger) of ook de Garonne (Garumna) gelegen is. Ten onregte plaatst *Plinius* het tusschen de Garonne en de Pyrenéén. *Aremorici* zijn de bewoners van *Aremorica* of van de latere gewesten Normandije en Bretagne. Ten tijde van *Caesar* woonden er de Veneti, Curiosolites, Rhedones, Nannetes, Unelli, Biducasses, Lexovii enz., welke zich eerst na moedigen tegenstand aan dien veroveraar onderwierpen. In den aanvang der 5de eeuw, onder Keizer *Honorius*, vormden de *Aremorische* stamhoofden en steden een verbond tegen de Germanen, hetwelk in stand bleef tot den tijd van *Chlodwig*, koning der Franken, die deze gewesten veroverde (500). Niet lang daarna vloten vele Britten derwaarts, die door de Angelsaksen werden verdrukt, en van hen ontving het land den naam van Bretagne.

Arena is een Latijnsch woord, dat *zand* beteekent en gewoonlijk gebruikt wordt, om het met zand bedekte strijdperk in de amphitheaters (zie onder dien naam) aan te duiden.

Arenaberg of *Arenenberg*, voorheen *Nordenberg*, is een slot in het Zwitsersche kanton Thurgau, in de gemeente Ermatingen op

eene hoogte op den linkeroever van de Untersee gelegen. Het is van de familie *Streng* aangekocht door *Hortense*, de weduwe van *Lodewijk*, koning van Holland, de moeder van den tegenwoordigen Keizer van Frankrijk, en thans, na haar overlijden, het eigendom van dezen laatste.

Arenacum vinden wij bij *Tacitus* vermeld als de plek, waar zich het tiende legioen der Romeinen bevond, en het is vrij zeker, dat die plek gelegen was in de tegenwoordige provincie Gelderland. Het woord wordt door *Hooft* vertaald met Arnhem, maar op grond van de reiskaart van Peutingen en van de nasporingen van *Alting* en *Wagenaar* moet men *Arenacum* zoeken in de Betuwe en wel in het bovenste gedeelte van het Eiland der Batavieren (zie op dezen naam).

Arend (J. P.), leeraar aan het Marine-Instituut te Medemblik, heeft, behalve andere werken, het eerste gedeelte geschreven eener uitgebreide "Algemeene geschiedenis des Vaderlands, van de vroegste tijden tot op heden" (Amsterdam, bij *Schleijer*, 1840). Na zijn dood is dat werk voortgezet door wijlen Mr. *O. van Rees*, terwijl het thans vervolgd wordt door den hoogleeraar *Brill* te Utrecht.

Arendal, eene kleine maar belangrijke koopstad in Noorwegen, ligt in het amt Nedenaes, in het zuidoosten des lands aan de baai van Christiania, tegenover het eiland Tromsøe, en telt ongeveer 4500 inwoners. Zij is gedeeltelijk op rotsen, gedeeltelijk op palen gebouwd. Nabij de stad zijn belangrijke ijzermijnen en uitgestrekte bosschen, die ijzer en hout leveren aan hare uitmuntende haven. *Lodewijk Philips*, later koning van Frankrijk, heeft er als balling een geruimen tijd gewoond.

Arends. Wij vermelden twee Nederlanders, die dezen naam hebben gedragen:

Jan Arends, te Alkmaar geboren, was een mandemaker, die in de dagen der Hervorming het nieuwe geloof omhelsde. Om zich te onttrekken aan de vervolgingen van *Elbert Huik*, pastoor in zijne geboorteplaats, begaf hij zich in 1566 naar Kampen, terwijl hij nu en dan naar Holland reisde, om er de verborgene aanhangers der Hervorming te vertroosten. Langzamerhand begon hij te prediken, en niet lang nadat er eene som van 600 gulden op zijn hoofd was gezet, verbond hij zich als leeraar aan de Amsterdamsche gemeente. Weldra moest hij de wijk nemen naar Emden, maar in 1572 werd hij te Alkmaar beroepen en een jaar daarna was hij voorzitter van de Noord-Hollandsche synode. Hij overleed te Alkmaar gedurende het beleg der Spanjaarden.

Thomas Arends, een Nederlandsch dichter, die den 6^{den} Junij 1652 te Amsterdam geboren werd. Zijne ouders gaven hem eene zorgvuldige opvoeding en vooral ontving hij onderricht van een makelaar, *Le Bleu* genoemd. Hij werd de opvolger van dezen en legde zich met ijver toe op de dichtkunst. De bekende *Pels* behoorde tot zijne vrienden, en hij was lid van het kunstgenootschap "Nil volentibus arduum." *Arends* overleed reeds in het jaar

1700; hij heeft zoowel "Mengelpoëzij" als onderscheidene tooneelstukken nagelaten.

Arendsberg (Herman, heer van) was de aanlegger van den moord, gepleegd op *Floris de Zwarte*, een broeder van graaf *Dirk VI* van Holland, om het huwelijk van zijne nicht *Hadewig*, erfdochter van Rechem (in 't land van de Mark), met genoemden *Floris* te beletten. Hij was namelijk als voogd over haar gesteld. Zie verder onder *Floris de Zwarte*.

Arendt (Martin Friedrich), een beroemd oudheidkundige en tevens een zeer zonderling man, werd in 1769 te Altona geboren. Hij studeerde te Göttingen en te Straatsburg in de kruidkunde en werd geplaatst bij den botanischen tuin te Kopenhagen, terwijl hij vervolgens, op kosten der Regéring, eene botanische reis deed naar Finmarken. Hij bragt echter in plaats van planten niets anders mede dan de vruchten van oudheidkundige nasporingen, zoodat hij met eene gratificatie zijn ontslag ontving. Van dien tijd af is hij zwerfende en dolende geweest zonder vaste bezigheid en zonder vaderland. Eerst trok hij door Noorwegen, om er oude gedenkteekenen, handschriften en andere oudheden te zoeken. Daarna begaf hij zich, ondersteund door eenige oudheid-lievende vrienden, naar Zweden (1804), naar Denemarken en wederom naar Noorwegen, om er afbeeldingen van gedenkteekens en van runen te verzamelen, en in 1806 werd hij benoemd tot lid der Commissie, welke de uitgave van oude IJelandsche handschriften moest bezorgen. Weldra bedankte hij voor deze betrekking en begaf zich naar Zweden, om er den intendant aan het Hof, baron *von Tham* de verklaring te geven van eenige oude munten. Hij vergezelde dezen naar Rostock en vervolgens naar Parijs, waar hij ziek werd en een oog verloor. Toen hij hersteld was, rangschikte hij op de Koninklijke (thans Keizerlijke) bibliotheek de Merovingische munten en vervaardigde daarvan een catalogus, die er thans nog aanwezig is. Geruimen tijd koesterde hij den wensch, om het runen-opschrift op den leeuw van St. Marcus te Venetië te zien, en in 1809 reisde hij derwaarts. In het volgende jaar was hij weder te Parijs, verkeerde er veel met *Malte Brun*, en was er lid van de Celtische Academie. In het jaar 1810 keerde hij naar Holstein terug, en de Landgraaf van Hessen stelde hem in staat, om gedurende twee jaren Jutland te doorzoeken. In 1812 kwam hij te Kopenhagen en schonk er aan de bibliotheek eene verzameling van archaeologische verhandelingen en afbeeldingen. Door de Regéring met eene kleine geldelijke toelage begiftigd, reisde hij jaren aaneen door Denemarken, Noorwegen en Zweden, om er zijne oudheidkundige nasporingen voort te zetten. In 1820 was hij weder in Duitschland en toog vervolgens naar Zwitserland, Italië en Spanje. Toen hij van hier zijn vaderland nagenoeg weder bereikt had, rees er eenige twijfel bij hem op omtrent eene zaak, waarvan hij zich te Madrid had kunnen vergewissen; aanstonds keerde hij derwaarts terug en begaf zich vervolgens

welgemoed weder naar Duitschland. In 1823 trok hij door Oostenrijk en Hongarije, en na eenige omdolingen door Denemarken spoedde hij zich weder naar het zuiden van Europa. Toen hij zich in 1824 te Napels bevond, verwarde men zijn naam met dien van *Ernst Moritz Arndt*, en daar men zijn runenschrift als een geheim cijferschrift beschouwde, werd hij er naar den kerker gebragt. Men behandelde hem als den gemeenten misdadiger, en toen hij zijne vrijheid herkreëg, was zijne gezondheid onherstelbaar geschoot. Hij overleed in datzelfde jaar bij Venetië aan eene zenuwziekte.

Arenga Labill. of arengpalm is een geslacht uit de familie der palmen. Het wordt vooral vertegenwoordigd door *A. saccharifera Labill.*, die in den Oost-Indischen Archipel en in Cochinchina te huis behoort. Deze heeft een onregelmatig geringden stam en eene donker groene kruin, gevormd door vindeelig gesplitste bladren, die 5 tot 7 Ned. el lang zijn. Uit de mannelijke bloeikolven vloeit een sap, hetwelk na gisting een aangename drank en na uitdamping eene chocolade-kleurige soort van suiker oplevert. In den stam vindt men veel zetmeel. De bladstelen zijn verbreed aan den voet en omvatten schedevormig den stam. Zij bestaan uit een los weefsel, met stekels bezet. Van die bladstelen maakt men matten en bezems.

De opbrengst dezer palmen is niet gering. Uit één bloemtak blijft het vocht 4 maanden zijpelen, en in ieder etmaal geeft hij omstreeks 3 Ned. kan. De bolvormige, gele, sappige steenvrucht is van buiten eenigzins vergiftig, maar het binnenste wordt in suikergebak en geconfijt gegeten. De areng-suiker wordt op Java algemeen gebruikt, en het touw, dat de vezels der boomen opleveren — het zoogenaamde gomooti-touw — is er een belangrijk artikel.

Arensburg, door de Estlanders *Kurasare* genoemd, is de eenige stad en tevens de hoofdplaats op het Russische eiland Oesel aan de zuidkust der Oostzee, en wél aan de Golf van Riga gelegen. Er zijn omstreeks 3800 inwoners, die zich met veeteelt, vischvangst en landbouw bezig houden. Zij is de zetel van den vice-gouverneur, en de adel houdt er om de drie jaren een landdag.

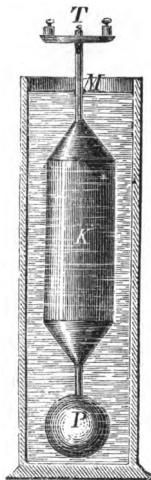
Arenz (Karl) is een bekend schrijver op het gebied der handelswetenschap. Hij werd in 1821 te Remagen aan de Rijn geboren, studeerde te Bonn, was eerst leeraar aan de realschool te Düsseldorf, daarna hoogleeraar in de handelswetenschap aan het athenaeum te Maastricht, na 1854 leeraar aan de openbare handelsschool te Leipzig, en na 1856 directeur der hoogere handelsschool te Praag. Hij heeft onderscheidene werken uitgegeven, onder welke zich ook bevindt: "Deutsche Musterlese für die Niederländischen Anstalten" (Amsterdam, 1850).

Aréometer, *araeometer*, *hydrometer* of *vochtweeger*, is een werktuig, waarmee men het soortelijk gewigt (de digtheid) van vloeistoffen bepaalt. Dit is vooral in den handel dikwijls van groot belang, omdat vloeistoffen gemakkelijk

met andere van meerdere of mindere digtheid en tevens van veel geringere handelswaarde vermengd kunnen worden. Men dient dus te kunnen nagaan, of eenig vocht juist dat soortelijk gewigt bezit, waardoor het zich in een zuiveren toestand onderscheidt. Dit kan wel is waar geschieden door middel van eene gevoelige balans, maar in het dagelijksch leven is het zeer wenschelijk, dat men met spoed en zonder veel omslag de digtheid eener vloeistof aan den dag doe komen. Hiertoe dient de aréometer.

Alle aréometers rusten op de hydrostatische wet, het eerst verkondigd door *Archimedes* (zie op dien naam), dat een ligchaam, in eene vloeistof gedompeld, zooveel van zijn gewigt verliest, als de hoeveelheid vocht weegt, die door dat ligchaam verdrongen wordt, of ook, dat het ingedompelde ligchaam zooveel (in gewigt) vloeistof verdringt als het zelf weegt. Is dus het gewigt van een ligchaam ter grootte

Fig. 1

Aréometer.

van een teerling-duim evengroot als dat van een teerling-duim water, dan zal dat ligchaam, in water gedompeld, daarin zweven. Is het gewigt van dat ligchaam, bij hetzelfde volumen, kleiner, dan zal het drijven, — is het grooter, dan zal het zinken. Een ligchaam, dat hetzelfde soortelijk gewigt heeft als water, zal in eene minder digte vloeistof, bijvoorbeeld in alkohol, naar den bodem zinken, en in eene digtere vloeistof aan de oppervlakte drijven. Digtheid, volumen en gewigt van hetzelfde ligchaam hebben eene vaste verhouding. De digtheid is omgekeerd evenredig aan het volumen en evenredig aan het gewigt. Die beginselen hebben geleid tot het vervaardigen van den aréometer.

Alle aréometers komen daarin overeen, dat zij uit eene holle (metalen of glazen) buis bestaan, welke men in de vloeistof dompelt en die door haar min of meer diep afdalen

in de vloeistof ons vergewist omtrent de digtheid van deze. Vandáár de naam *vochtweger*. De geheele aréometer moet steeds soortelijk lichter wezen, dan de vloeistof, waarvoor hij bestemd is, want hij is alleen in een drijvenden toestand bruikbaar. Ziet men nu, hoe diep de aréometer in zuiver water afdaalet en merkte men dat punt met eene streep, — neemt men waar, hoe diep hij naar beneden zinkt in andere vloeistoffen van bekend soortelijk gewigt en plaatst men ook dáár teekens, waar het werktuig als door de oppervlakte der vloeistof gesneden wordt, dan kan men ook het soortelijk gewigt bepalen eener onbekende vloeistof, waarin men den vochtweger dompelt.

Men gebruikt in de eerste plaats den *gewigt-aréometer*, naar zijn uitvinder die van *Nicholson* genaamd. Wij aanschouwen dien in fig. 1. K is eene holle blikken buis, die boven op een staafje een schoteltje T draagt en van onderen van een metalen bol P is voorzien, om het werktuig in eene vloeistof regtstandig te doen blijven. Op het schoteltje of schaalteje kan men de noodige gewigten plaatsen. De aréometer moet zóó ingerigt wezen, dat hij in de vloeistoffen, waarvoor hij gebruikt wordt, niet dieper zinkt dan tot een bepaald merk M op het staafje. Het gewigt van het geheele werktuig wordt bepaald; daarna wordt het in gedistilleerd water gedompeld en het schaalteje met gewigten bezwaard totdat de oppervlakte der vloeistof overeenkomt met het merk M. De som van laatstgenoemde gewigten en van het gewigt van het instrument is dat der verdrongene hoeveelheid water. Dompelt men daarna het instrument in alkohol en bezwaard men het schaalteje op nieuw, dan erlangt men op dezelfde wijze het gewigt der verdrongene hoeveelheid alkohol. Deelt men het eerste cijfer door het tweede, dan verkrijgt men het soortelijk gewigt van alkohol.

Weegt, bijvoorbeeld, de aréometer 100 wigtjes en moeten 40 wigtjes op het schaalteje gelegd worden, dan is het gewigt der verdrongene watermassa 140 wigtjes. Is bij eene indompeling in alkohol eene plaatsing van 20 wigtjes op het schaalteje voldoende, dan weegt eene dergelijke alkohol-massa 120 wigtjes, en het soortelijk gewigt van alkohol is 120 of 0,857. Men kan die berekening gemak-

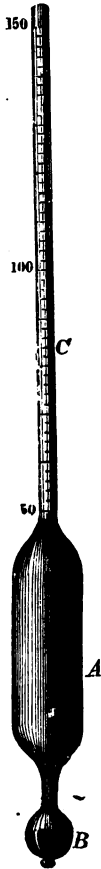
kelijk maken door te zorgen dat het instrument met het gewigt, bij de indompeling in water op het schaalteje gelegd om de oppervlakte van het vocht tot het merk te doen klimmen, juist 100 wigtjes bedraagt. Men kan, als het werktuig, bijvoorbeeld, 68 wigtjes weegt, het merk aantekenen, als men 32 wigtjes op het schaalteje geworpen heeft. Ziet men dan, dat voor alkohol die 32 wigtjes door 17,7 vervangen moeten worden, dan heeft men, ter bepaling van het soortelijk gewigt

$$\frac{68 + 17,7}{100} = \frac{85,7}{100} = 0,857.$$

Veel gemakkelijker voor het gebruik is de *schaal-aréometer*. Deze bestaat uit eene glazen buis, fig. 2 A, die van boven eene veel

dunnere, gesloten buis C draagt en van onderen voorzien is van een bol B, waarin zich kwikzilver bevindt. Dompelt men dat werktuig in verschillende vloeistoffen, dan zal het, zooals wij boven reeds gezegd hebben, er te dieper in afdalen, naarmate haar soortelijk gewigt geringer is. Op de buis is eene schaal — eene reeks van merken — geplaatst, die men kan aflezen. Deze instrumenten onderscheiden zich alleen door de verschillende verdeling der schaal. Naar ge-

Fig. 2

Aréometer.

lang hunner bestemming heeft men aréometers met rationéle schaal en met empirische schaal. Sommige aréometers kunnen slechts voor eene enkele, andere voor meer vloeistoffen gebruikt worden. Wij zullen op die verschillende soorten van vochtwegers het oog vestigen.

Wil men alleen het soortelijk gewigt eener vloeistof leeren kennen, dan bewijst de *volumeter* van *Gay-Lussac* uitstekende diensten. De schaal is hier zóó verdeeld, dat het stuk der buis tusschen twee opvolgende verdelingsstreepjes, wat zijn volumen betreft, een

bepaald deel ($\frac{1}{100}$ ste) is van het water-volumen, dat door het geheele in het water gedompelde werktuig verdrongen wordt. Dat wil zeggen: de volumeter, in water gedompeld, verdringt 100 ruimtedeelen, zoodat men bij den waterspiegel het cijfer 100 plaatst. Daalt hij nu in eene andere vloeistof tot 110, dan zijn 110 ruimtedeelen verdrongen. In beide gevallen is het absoluut gewigt der verdrongene hoeveelheden vloeistof gelijk en het soortelijk

gewigt der tweede vloeistof is $\frac{100}{110} = 0,909$.

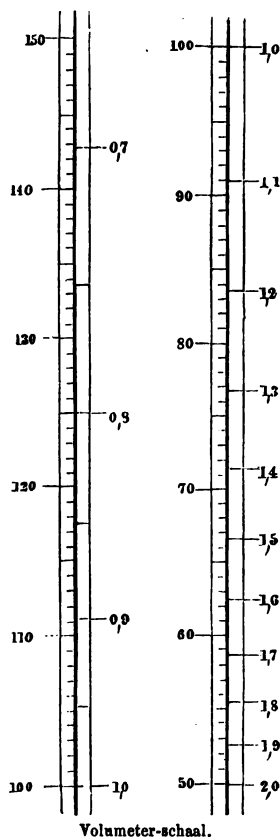
De volumeter vermeldt dus regtstreeks het volumen eener vloeistof, dat, wat zijn gewigt betreft, gelijk is aan een bekend volumen (100 deelen) water, zoodat men het soortelijk gewigt verkrijgt door het cijfer, hetwelk het volumen dier vloeistof aanwijst, in 100 te deelen. Men kan deze berekening gemakshalve voor elken graad van den volumeter volbrengen en de uitkomsten naast de verdeelingsmerken plaatsen. Omgekeerd kan men ook berekenen, welken graad van den volumeter overeenkomt met een bekend soortelijk gewigt. Heeft eene vloeistof een soortelijk gewigt van 0,8, dan beteekent dit, dat 0,8 volumina zuiver water evenveel wegen als 1 volumen dier vloeistof. Derhalve zijn 100 volumina water zoo zwaar als 125 volumina der bedoelde vloeistof, want $0,8:1 =$

$100:x$, of $x = \frac{100}{0,8} = 125$. Met het soortelijk gewigt 0,8 komt dus het deelstreepje 125 der schaal overeen. Bepaalt men alzoo voor eene reeks van soortelijke gewigten de daarmede overeenstemmende schaalcijfers van den volumeter en plaatst men die cijfers op de schaal, dan verkrijgt men een instrument, waarop men tegelijk met de volumetergraden regtstreeks het soortelijk gewigt kan aflezen. In fig. 3 aanschouwen wij zulk eene schaal met dubbele reeksen van cijfers, en wij gelooven niet, dat wij er veel ter verklaring behoeven bij te voegen. De verdeling loopt van 0,66 tot 2,0 en is dus geschikt voor de meeste vloeistoffen, wier onderzoek voor ons belangrijk mag heeten. Men kan die beide deelen zóó vereenigen, dat het punt 100 in het midden komt te staan, doch daar men ten behoeve eener naauwkeurige bepaling groote tusschenruimten tusschen de graden verlangt, wordt het werktuig lastig door overmatige lengte, daarom brengt men de cijfers boven en beneden 100 op twee verschillende instrumenten. Het eene is dan geschikt voor vloeistoffen, die zwaarder, en het andere voor vloeistoffen, die lighter zijn dan water.

Voor eerstgemeld werktuig vervaardigt men de schaal op de volgende wijze: Men bereidt een mengsel van zwavelzuur en water met een soortelijk gewigt van 1,25. Men bepaalt eerst het punt van zuiver water en dompelt daarna het instrument in bovengenoemd mengsel, en men merkt de plek aan de oppervlakte, die — zooals wij zien in fig. 3 regts — overeenkomt met de streep 80 van den volumeter. Daarna verdeelt men de ruimte tus-

schen 100 en 80 in 20 gelijke deelen en men zet die verdeling naar beneden op denzelfden voet voort. Voor het tweede werktuig neemt men ter bepaling van het tweede vaste punt een mengsel van alkohol en water met het soortelijk gewigt 0,8, en men verdeelt de tusschenruimte in 25 gelijke deelen. Eindelijk heeft men eene tabel berekend voor het soortelijk gewigt, dat met elken graad van den volumeter overeenstemt. Het blijkt daaruit, dat de verschillen der volumetergraden niet volkomen gelijk zijn aan de verschillen der daarmede overeenkomende soortelijke gewig-

Fig. 3

ten. Het onderscheid is grooter bij de lage dan bij de hooge graden.

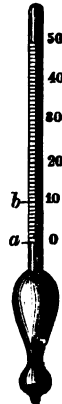
Behalve deze doelmatige werktuigen, die de meeste aanbeveling verdienen, heeft men nog een aantal andere aréometers met eene empirische of willekeurige schaal, vooral die van *Beaumé*, van *Cartier* en van *Beck*. Hiertoe behoort ook die, welke in de Pharmacopoea Batava beschreven is en buiten onze grenzen "de Hollandse aréometer" genoemd wordt. Die van *Beaumé*, welke tot het onderzoek van vloeistoffen bestemd is, welke zwaarder zijn dan water, hebben een nulpunt voor

water (fig. 4, *a*), en een tweede vast punt (*b*), dat verkregen wordt door het werktuig te dompelen in eene oplossing van 3 deelen keukenzout in 17 deelen water. De ruimte tusschen deze twee punten wordt verdeeld in 15 deelen, en deze verdeling wordt gewoonlijk tot aan het cijfer 70 voortgezet. Voor vloeistoffen, die ligter zijn dan water, verdeelt *Beaumé* de ruimte tusschen het waterpunt (*b*, fig. 5) en een tweede punt *a*, door indompeling van het instrument in eene oplossing van 1 deel keukenzout in 9 deelen water verkregen, in 10 gelijke deelen, en deze verdeling wordt tot het cijfer 50 voortgezet. Men gevoelt dadelijk het verkeerde van deze inrigting bij de opmerking, dat de digtheid van zuiver water op het eerste werktuig door 0° B. (*Beaumé*) en op het tweede door 10° B. wordt aangewezen. Ook kan men de twee vaste punten *b* dan alleen naauwkeurig bepalen, wanneer men scheikundig-zuiver keukenzout gebruikt. Daar dit door-

Fig. 4

Fig. 5

Aréometer.

gaans veel te wenschen overlaat, kan men van de aréometers van *Beaumé* slechts benaderende aanwijzingen verwachten.

Cartier heeft op den aréometer van *Beaumé* eene vrij nuttelooze wijziging aangebragt, en toch in Frankrijk ingang weten te verschaffen aan zijn werktuig. Het wordt er tot het onderzoek van brandewijn aangewend. Hij behoudt het punt 22° B. en verdeelt benedenwaarts de ruimte, door 16 graden *Beaumé* ingenomen, in 15 deelen, zoodat zijn waterpunt op 10°, te vinden is. Doorgaans begint deze schaal bij 14.

De verdeling van *Beck* is doelmatiger. Hij verkrijgt, behalve het waterpunt, een vast punt door den aréometer in eene vloeistof te dompelen, welke 0,850 soortelijk gewigt bezit. Dit punt noemt hij 40° *Beck*, en hij zet de verdeling (1—30) naar boven voort tot 70 en naar onderen tot 80. Men kan deze schaal in haar geheel of op twee instrumenten gebruiken.

Deze drie aréometers — waaraan wij de

Hollandsche als eene dergelijke kunnen toevoegen — vermelden noch het soortelijk gewicht noch de procentsgewijze hoeveelheid eener vloeistof. Hunne graden hebben geene vaste waarde; alleen door naauwkeurige opgaven omtrent de waarde der vaste punten, door proefnemingen en door het ontwerpen van tabellen, die op de verkregene uitkomsten rusten en de digtheden aanwijzen, welke met de cijfers der schaal overeenkomen, kan men den volumeter van *Gay-Lussac* eenigzins door deze aréometers vervangen. Het ware te wenschen, dat alle dergelijke aréometers met eene empirische schaal werden afgeschaft, en dat men de deugdelijkheid der vloeistoffen door onderzoek naar het soortelijk gewicht of naar de gewichtsprocenten bepaalde. Men heeft voor de aréometers van *Beaumé* en *Cartier* gemeenschappelijke tabellen ontworpen, waarop naast de opvolgende graden de verschillende digtheden zijn geplaatst. Wij zullen ze hier niet mededeelen, maar herhalen, dat beider aréometer, zelfs wat de vaste punten betreft, niet op onwrikbare grondslagen rust, terwijl wij er bijvoegen, dat men de temperatuur bij het onderzoek tot de normale temperatuur moet herleiden.

Men heeft dergelijke vochtwegers van *Twaddle*, waar het nulpunt met het specifiek gewicht van water = 1, en 200° met 2 overeenkomt, — van *Stoppom*, waar 0° overeenkomt met 1, en 84° met 2, en van *Balling*, waar 0° zamenvalt met 1, en 100° met 2.

De aréometers, voor eene enkele vloeistof bestemd, wijzen regtstreeks het gehalte aan van een bestanddeel van zoodanige vloeistof, of zij hebben, evenals de laatstvermelde algemeene vochtwegers, eene willekeurige schaal, die slechts eene conventionele beteekenis heeft. Het aantal van deze laatste is zóó groot en hunne inrigting zóó verschillend, dat wij ze hier onmogelijk één voor één kunnen beschrijven. Sommige van hen, zooals de pek-, salpeter-, loog- (alkali-) en zuurwegers vermelden met hulp van bijgevoegde tabellen met voldoende naauwkeurigheid de digtheid dier vloeistoffen. Dit mag ook gezegd worden van den suikerweger, wanneer men dien voor eene suikeroplossing gebruikt; is de suiker echter reeds gedeeltelijk in spiritus omgezet, dan geeft hij geene naauwkeurige aanwijzingen, omdat juist de spiritus het soortelijk gewicht der vloeistof vermindert. Ook de proeven met bier-, moutwijn-, wijn- en melkwegers zijn hoogst onzeker, omdat de deugdelijkheid dezer vloeistoffen in geene bepaalde verhouding staat tot haar soortelijk gewicht.

Hoogstgewigtig is de aréometer ter bepaling der waarde van alkohol, en men heeft er om die reden een vervaardigd, die den naam draagt van *alkoholometer*. Het soortelijk gewicht van alkohol is 0,794 en dat van water 1, — alzoo wisselt tusschen deze twee grenzen het soortelijk gewicht van alle mengsels dier beide vloeistoffen. De schaal van den alkoholometer kan dus veel korter wezen dan die van den algemeenen aréometer, en wanneer men de lengte niet verminderen

wil, kan men de graden grooter maken en dus de naauwkeurigheid der meting verhoogen. Er komt bij, dat de inrigting van dezen toestel bepaaldelijk is ingerigt voor de eischen van het dagelijksch leven, doordien het regtstreeks aanwijst, hoeveel zuivere (absolute) alkohol zich in het mengsel bevindt. Dit kan naar volumen- en naar gewichtsprocenten geschieden, zoodat men volumenprocent- en gewichtsprocent-alkoholometers heeft. Eigenlijk verdienen deze laatste de voorkeur, omdat hunne opgaven nooit twijfelachtig zijn, terwijl bij eerstgenoemden de temperatuur een belangrijken invloed heeft. Intusschen worden vloeistoffen doorgaans bij de maat verkocht, en daar tevens de naauwkeurigste alkoholometer, dien wij bezitten, naar volumenprocenten is verdeeld, zoo heeft men deze wijze van berekening algemeen aangenomen. Toch zijn ook daarbij, wegens den invloed van den warmtegraad, omslagtige herleidingen noodig.

Alkohol en water worden bij eene vermenigving verwarmd en verdigt; zij nemen dus daarbij eene geringere ruimte in dan te voren, en ook het soortelijk gewicht ondergaat hierdoor eene verhooging. Indien deze verdigting niet bestond en men 100 deelen water met 100 deelen alkohol vermengde, dan zou men het soortelijk gewicht van dat mengsel gemakkelijk kunnen berekenen. Bij de onderstelling dat 100 deelen water 1000 wigtjes wegen, hebben 100 deelen alkohol een gewicht van 794 wigtjes. De 200 deelen van het mengsel zouden dan 1794 wigtjes wegen en zijn

soortelijk gewicht gelijk wezen aan $\frac{1794}{2000} = 0,8970$. Doch wanneer die beide hoeveelheden vloeistof vermengd en afgekoeld zijn, beslaan zij slechts eene ruimte van 1919, zoodat het soortelijk gewicht van het mengsel gelijk is aan

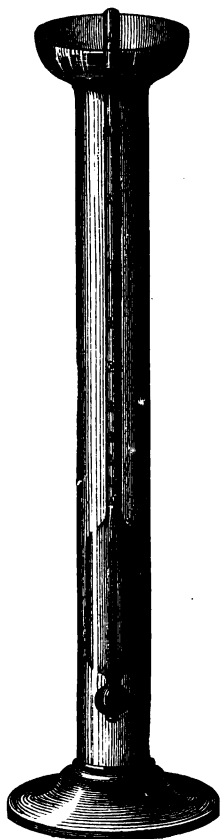
$\frac{1794}{1919} = 0,9343$. Zoowel *Gilpin* als na hem *Tralles* heeft door eene reeks van naauwkeurige proeven het soortelijk gewicht van zeer verschillende mengsels bepaald.

De alkoholometer van *Tralles* wordt vervaardigd door een aréometer in gedistilleerd water te dompelen van 12,44° R. en daarna in eene alkoholische vloeistof van bekend gehalte, bijvoorbeeld van 5%. Zijn de plaatsen, waar het werktuig door de oppervlakten dier vloeistoffen gesneden wordt, behoorlijk aangeteekend, dan verdeelt men de tusschenliggende ruimte in 879—9 of 870 deelen, en men zet de verdeling voort tot 2597. Op tabellen kan men zien, met welke volumenprocenten alkohol iedere deelstreep overeenstemt. Men aanschouwt zulk een alkoholometer in fig. 6.

De volumenprocent-alkoholometer geeft alleen bij eene vastgestelde temperatuur naauwkeurige aanwijzingen. Daarom zou men de vloeistof, welke men onderzoeken wil, op die temperatuur (bij *Tralles* 12,44° R.) moeten brengen. Men volgt echter een anderen weg, namelijk men neemt de temperatuur waar bij het meten, en men verbetert die naarden

volgenden regel: Het aantal waargenomen graden boven of beneden 12° R. deelt men door 2 en men voegt de uitkomst bij het aantal procenten, wanneer de temperatuur beneden, en men trekt ze er af, wanneer de temperatuur boven 12° R. wordt waargenomen. Vaak is de alcoholometer voorzien van een kleinen thermometer, wiens nulpunt bij $12,44^{\circ}$ R. gelegen is. De graden op dien thermometer hebben niet de gewone beteekenis, maar wijzen aan, dat voor elk van hen 1° *Tralles* bij de waargenomene gevoegd of

Fig. 6

Areometer.

er afgetrokken moet worden. Deze inrigting rust op de onderstelling, dat elke afwijking van ongeveer $2,2^{\circ}$ R. van de normale temperatuur eene onnaauwkeurigheid van 1% op de schaal van *Tralles* veroorzaakt. Dit is echter alleen juist bij spiritus van 40 tot 55% ; bij meerdere of mindere digtheid is die correctie onnaauwkeurig, omdat de alkohol naar gelang van zijne sterkte verschillende wetten volgt bij zijne uitzetting. Is groote naauwkeurigheid een vereischte, dan gebruikt men de tabel van *Brix*, waarop de temperatuur in rekening wordt gebragt. Door zulk eene re-

ductie-tabel leert men de sterkte van den wijngeest kennen bij den normalen warmtegraad.

Behalve de volumenprocent-alcoholometer van *Tralles* is ook de gewigtprocent-alcoholometer van *Richter* in gebruik. Deze verdient echter wegens zijne ondoelmatige verdeling geene aanprijzing. Ook de vroeger beschrevene areometers van *Beaumé*, *Cartier* en *Beck*, alsmede de volumeter van *Gay-Lussac* kan men als alcoholometers gebruiken, wanneer men het onderzoek volbrengt bij de normale temperatuur van het instrument.

Het gebeurt ook wel, dat men spiritus van eene bepaalde sterkte door toevoeging van water in spiritus van geringere, maar desgelijks bepaalde sterkte wil veranderen. De gegevens, die wij reeds hebben vermeld, zijn voldoende, om de hoeveelheid van het hiertoe vereischte water te berekenen. Intusschen heeft *Gay-Lussac* hiervan eene tabel gegeven, die de berekening overbodig maakt.

Eindelijk doen wij nog opmerken, dat het van belang is, dat deze werktuigen van zilver of van glas vervaardigd worden, om het aanhangen der vloeistof zooveel mogelijk te voorkomen. Zie verder onder *Hydrostatische weegschaal* en *Soortelijk gewigt*.

Areópagus of heuvel van *Ares* (Mars) is eene hoogte te Athene, nabij de Acropolis en tegenover de Propylaeën gelegen. Hier was weleer de zetel van de beroemde regthank van dien naam, welke te midden van alle staatkundige omwentelingen — nu eens met meer, dan weer met minder gezag — tot aan den tijd der Romeinsche keizers bleef bestaan. Sommigen noemen *Cecrops*, anderen *Cranus* den stichter van deze regthank, ja, men zegt, dat reeds *Ares* en *Poseidon* (Mars en Neptunus) wegens den moord, door eerstgenoemde aan *Halirrhottus* gepleegd, hare beslissing hebben ingeroepen. Omstreeks 1200 vóór Chr. stond *Orestes* wegens moedermoord voor haar te regt, maar hij werd vrijgesproken, omdat de stemmen staakten en *Pallas* (Minerva) bij de gunstige stemmen de hare voegde. Na dien tijd werd ieder beschuldigde bij staking van stemmen vrijgesproken, zoodat het “suffragium *Minervae*” (de stem van *Minerva*) als een vrijsprekend suffragium behouden bleef. Zoowel in het geding van *Orestes* als in dat van *Ares* zaten, volgens de sage, 12 goden als regters. Ook meent men, dat deze regthank regt gesproken heeft over *Cephalus*, over *Daedalus*, over den moordenaar van *Cylon* en zelfs over *Pisistratus*. Hieruit blijkt, dat de Areópagus oorspronkelijk eene criminele regthank was en dat bepaaldelijk moordenaars voor haar terecht stonden. De leden van deze regthank behoorden tot de aanzienlijkste geslachten.

Veel grooter werd de invloed van den Areópagus in den tijd van *Solon*. Die regthank was uit haren aard aristocratisch en vormde als zoodanig een beperkenden dam tegen de overdrijving der democratie. Zij vertoont zich in die dagen als de schutsvrouw der wetten en der oude staatkundige instellingen, en tevens als censor van het openbaar en huiselijk

leven. Om die reden werden enkel mannen van rijpen leeftijd en van groote ervaring onder hare leden opgenomen, namelijk de afgetreden archonten (zie onder dat woord), die hun ambt met lof bekleed en door een onberispelijk leven de achting hunner medeburgers verworven hadden. Hun aantal was onbepaald en hunne benoeming gold voor levenslang. Het was hun verboden, eeretekens te dragen, blijspelen te schrijven en woeste vermaken bij te wonen, en geheimhouding was voor hen een dure pligt. De regtbank hield des nachts zitting, en wél aan het eind van iedere maand, drie nachten achtereen. Het regtsgebouw, dat zich op den heuvel verhiel, was zeer eenvoudig en van leem opgetrokken, — het stond er nog in den tijd van *Vitruvius*. Men vond er een altaar, door *Orestes* aan *Pallas Area* gewijd, en twee andere, door *Epimenides* aan den Hoogmoed en de Schaamteloosheid geheiligd, en daarbij twee teerlingblokken van steen. Op één van deze stond de aanklager, en op het andere de aangeklaagde. Ook waren er de wetten, toepasselijk op criminéle zaken, op eene zuil gegriffeld. Intusschen besliste de Areópagus niet zoozeer naar positieve wetten als wél naar goedvinden, naar herkomst en naar billijkheid. De zaken werden ingeleid door den Archon basileus, nadat hij zijn krans had afgelegd. Plaatsvervangers en zaakwaarnemers werden eerst in lateren tijd toegelaten. Nadat de eerste rede was uitgesproken, was het den beklagde veroorloofd, vrijwillige ballingschap te kiezen, — 't geen niet zelden gedaan werd door hen, die een ongunstigen afloop van het proces tegemoet zagen.

De Areópagus bezat het hoogste gezag ter handhaving van de godsdienst en van de openbare orde, zoodat ook ongetrouwe en willekeurige handelende staatsambtenaren, omwentelingsgezinden op staatkundig en godsdienstig gebied en vooral verzakers der goden en verwerpers der oude volkszedes voor die regtbank werden geroepen. Tevens was aan haar het toezigt opgedragen op gezellige zamenkomsten, huwelijks- en offerfeesten, op wegen, straten en gebouwen, op de heilige oljfbloemen, op maten en gewigten en op de geneeskundige aangelegenheden. Belangrijk was haar invloed op de vorming der jongelingen en op hunne leermeesters, der rhetoren en filosofen; geen van deze mogt zonder verlof van den Areópagus eene openlijke voordragt houden. Te voren bemoeide zich die regtbank waarschijnlijk met de geldelijke zaken van den Staat, later had zij enkel eene soort van contróle op de inkomsten der schatkist. Daarenboven kon zij in buitengewone gevallen door het volk bevoegd verklaard worden om de belangen van den Staat te behartigen, en zij heeft dit in tijden van gevaar meermalen uit eigen beweging gedaan. Voorts kon zij als hof van appel of van cassatie over de vonnissen van andere regtbanken beslissen, namelijk wanneer zij hier toe van eene afzonderlijke volksvolmacht was voorzien. Zulke een magtig en aristocratisch

ligchaam was natuurlijk een steen des aanstoots voor de volksmenners. Door gestadigen tegenstand verloor de Areópagus reeds in de 5de eeuw vóór Chr. een groot gedeelte van zijn gezag. Uit de Handelingen der Apostelen (XVII: 19, 22) blijkt, dat hij in de dagen van keizer *Claudius* nog bestond; waarschijnlijk is hij opgeheven onder de regéring van *Vespasianus*.

Arequipa is het zuidelijkste departement van de Zuid-Amerikaansche republiek Peru. Het is gelegen aan de westelijke helling der Andesketen, tusschen deze en de Stille Zee en telt op 2000 □ geogr. mijlen 150000 inwoners. Hier ligt het uitgestrekte Titicaca-meer, en men heeft er onderscheidene vuurspuwende bergen van aanzienlijke hoogte. De voortbrengselen des lands zijn goud, zilver, edelgesteenten, koren, oljven, wijn, vee, wol enz. terwijl inzonderheid zilver en goud in baren, stofgoud, salpeter, kinabast en wol tot de uitvoer-artikelen behooren.

De evenzoo genoemde hoofdstad van het departement ligt in een bekoorlijk dal aan de Quilla-rivier, 8 geogr. mijlen van de kust der Stille Zee. Zij bevindt zich ruim 2400 Ned. el boven den waterspiegel van den Oceaan en bevat 36000 ingezetenen. Zij is de zetel van een bisschop; er zijn merkwaardige kloosters en kerken, en de nijverheid heeft er een hoogen trap van ontwikkeling bereikt. Boven de stad verheffen zich drie reusachtige vulkanen, de Pichupichu, de Chacani, en de Vulkaan van Arequipa, welke laatste ongeveer 6600 Ned. el hoog is.

Ares, zie Mars.

Areteus, een uitstekend Grieksch geneesheer, was geboren in Cappadocië en leefde te Rome onder de regéring van *Nerva* en *Trajanus*. Hij wordt na *Hippocrates* voor den besten waarnemer van ziekten gehouden. Twee geschriften van hem zijn bewaard gebleven. Het eene handelt over de oorzaken en verschijnselen der acute en chronische ziekten, en het andere over hare genezing. Beide, in het Ionisch dialect opgesteld, bevatten zeer naauwkeurige beschrijvingen. De stijl is dichtterlijk, en hierdoor zijn zij op sommige plaatsen moeilijk te verstaan. Zij zijn bij herhaling uitgegeven, — ook is daarvan eene uitgave van onzen *Boerhave* (Leiden 1731.)

Arethusa was eene dochter van *Nereus* en *Doris*. Zij werd door den riviergod *Alpheus* vervolgd en vlugtte naar Sicilië, waar zij op voorspraak van *Artemis* (Diana) in eene bron veranderde, die haren naam bleef dragen. *Arethusa* werd de muze van het herdersdicht en genoot te Syracusae goddelijke eer, ook vindt men hare beeldtenis op oude Siciliaansche munten.

Arethusa *L.* is een plantengeslacht uit de familie der standelkruiden (orchideën). Zijne soorten heeft men evenwel in den laatsten tijd bij andere geslachten dier familie gevoegd met uitzondering van *A. bulbosa* *L.*, eene sierplant, die nagenoeg geene bladeren, maar eindelingsche, fraaije bloemen draagt met rozenroode, geweldige, lancetvormige bloem-

bladen, die te zamen een helm vormen, behalve de op zich zelve staande honiglip, die hol en van binnen met kamvormige strepen voorzien is, — de stempelzuil is lijnvormig en aan den top verbreed. De *Arethusa*-soorten vindt men in Noord-Amerika, in de tropische streken van Afrika en in Oost-Indië. Zij groeijen het best in een ligten, lossen, zandigen, met bladaarde vermengden grond en vereischen schaduw en bescherming tegen gure luchtstroomen. Van gemelde *A. bulbosa* worden in Noord-Amerika de knollen gedroogd en gestampt en uitwendig bij tandpijn, alsmede als verweekende omslagen bij abcessen aangewend.

Aretin. Van het geslacht, hetwelk dezen naam draagt, vermelden wij:

Adam, vrijheer von *Aretin*, een degelijk regtsgeleerde en staatsman. Hij werd den 24ten Augustus 1769 te Ingolstadt geboren, bekleedde in Beijeren aanzienlijke waardigheden en was er het laatst afgevaardigde naar de Bondsvergadering te Frankfort aan de Main. Hij overleed den 16^{den} Augustus 1822. Niet alleen was hij een ijverige voorstander der kunst, zoodat hij eene kostbare verzameling van schilderijen en etsen bijeenbragt, maar hij schreef ook eenige belangrijke werken, zooals "Magazin der bildenden Künste" (München, 1791) en "Handbuch der Philosophie des Lebens" (1793).

Johann Georg Joseph Karl Maria vrijheer von *Aretin*, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren den 29sten Maart 1771, studeerde te Heidelberg, en maakte zich verdienstelijk door het besturen der droogmaking van een uitgebreid moeras. Hij overleed den 30sten Januarij 1843. Ook hij heeft een groot aantal geschriften nagelaten.

Johann Christoph Anton Maria, vrijheer von *Aretin*, een broeder der beide vorigen. Hij was een groot geleerde en een vrijzinnig staatsman. Hij werd geboren den 2^{den} December 1773, studeerde te Heidelberg, Göttingen en Parijs, trad daarna in dienst van den Staat en bekleedde er aanzienlijke ambten. Hij overleed den 24sten December 1834 te München als voorzitter van het Hof van appel te Amberg. Hij heeft een groot aantal werken uitgegeven van staat- en letterkundigen inhoud. Zijn laatste geschrift, getiteld "Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie," is door *K. von Rotteck* voltooid.

Karl Maria, vrijheer von *Aretin*, den oudsten zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 4^{den} Julij 1796 en is een geschiedkundige van gestreng R. Katholieke rigting. In de jaren 1813 tot 1815 streed hij voor de vrijheid van Duitschland en betrad vervolgens de loopbaan der diplomatie, terwijl hij later in Beijeren bij den generalen staf en het departement van oorlog werd geplaatst. Daarna wijdde hij op zijne goederen zijne dagen aan den landbouw en de letterkunde. Vooral echter gevoelde hij zich aangetrokken door oudheidkundige nasporingen, zoodat hij naar München terugkeerde en in 1834 door den Koning tot legatieraad en tot geheimen huis- en staats-archivaris benoemd werd. Hij

heeft onderscheidene geschriften in het licht gegeven van oudheid- en geschiedkundigen aard en werd in 1853 benoemd tot lid van de Kamer der Rijkaraden.

Aretino (Piëtro), een Italiaansch schrijver uit de 16de eeuw, zwaaide met eene verregaande onbeschaamdheid den geesel der satyre, maar werd niettemin door de Italianen "il divino" (de goddelijke) genoemd. Hij was de onechte zoon van een edelman, *Luigi Bazzi* genaamd, aanschouwde het levenslicht te Arezzo op den 20sten Maart 1492 en genoot eene zeer gebrekkige opvoeding. Reeds als jongeling dreef hij op eene vermetele wijze den spot met den afaathandel, zoodat hij uit zijne geboortestad verbannen werd. Hij begaf zich naar Perugia, waar hij gedurende korten tijd als boekbinder werkzaam was, en trok toen naar Rome, waar hij zich de gunst van den Paus wist te verwerven. Geheel Italiaïd sidderde voor zijne satyren, en toen hij 16 sonnetten (sonette lussuriosi) geschreven had bij even zoovele ergerniswekkende teekeningen van *Gulio Romano* (volgens anderen van *Rafaël*), zag *Clemens VII* zich noodzaak, den dichter uit Rome te verwijderen. *Giovanni de Medici* riep hem naar Florence en nam hem mede naar Milaan, waar *Aretino* de welwillende opmerkzaamheid tot zich trok van *Frans I*, koning van Frankrijk. Nadat hij Rome nogmaals bezocht had, keerde hij terug naar zijn beschermheer *Giovanni de Medici*, die weldra in zijne armen overleed. In het jaar 1528 vestigde hij zich te Venetië, waar hij door letterarbeid ruimschoots in zijne behoeften kon voorzien. Door bemiddeling van den Bisschop van Vicenza verzoende hij zich met den Paus en kwam hij in de gunst van keizer *Karel V*, die hem een aanzienlijk jaargeld schonk. Om het vertrouwen van den Heiligen Vader in volkomene mate te herwinnen, schreef hij onderscheidene stichtelijke werken, zooals "Drie boeken van de menschheid van *Christus*," eene "Paraphrase der boetspalmen," "Beschouwingen over het eerste boek van Mozes" enz. Paus *Julius III* werd door dit alles en vooral door eene sonnet, aan hem gewijd, zóó getroffen, dat hij den dichter eene groote som gelds overzond en hem tot ridder van den heiligen *Petrus* sloeg. Toen de hertog van *Urbino* hem 3 jaren later aan den Paus voorstelde, werd *Aretino* voorkomend ontvangen, maar zijn verzoek om den kardinaalshoed glimlagchend afgewezen. Zijn dood stemde overeen met zijn leven. Men verhaalde hem een galant voorval, waarin zijne zusters, die niet zeer stichtelijk leefden, betrokken waren, en *Aretino* werd daarbij van zulk eene geweldige lachbui overvallen, dat hij er in stikte en dood ter aarde viel.

Het zonderling karakter van dezen man is een verwonderlijk mengsel van goedhartigheid en boosheid, van hoogmoed en vleizucht, van moed en lafheid, van eerzucht en van afzigtelijke gemeenheid. Zijne blijspelen behooren tot de beste der Italiaansche letterkunde en de overdreven grappenmakerij

wordt er in opgewogen door eene treffende schildering der zeden en door de wegslepende natuurlijkheid der dialogen. Deze eigenschappen kan men ook niet ontzeggen aan zijne beruchte "Capricciosi e piacevoli ragliamenti". Deze overtreffen in schaafteloosheid alles wat de zedeloze letterkunde van ouden en nieuwen tijd ooit heeft opgeleverd, maar leveren belangrijke bijdragen tot de kennis van het toenmalig leven aan het Hof en in de kloosters. De Academia della Crusca rekent *Aretino* onder de classieke Italiaansche schrijvers. Van zijne overige schriften noemen wij: "I tre primi canti di battaglia" (Venetië, 1537), "Lagrime de Angelica" (1538), "Quatro comedie," "La Fortigiana" (Venetië, 1535), "Il Marescalco" (1536), "La Talanta" (1532), "L'Ipocrito" (1543), "Lettere" (6 dln.) en "La vita della Catarina Vergine" (1511).

Areus of **Arius**, een Eurysthenide en een zoon van *Acrotatus*, was koning van Sparta. Als opvolger van zijn grootvader *Cleomenes II* regeerde hij van 310 tot 266 vóór Chr. In 280 leed hij eene geweldige nederlaag tegen de Aetoliërs, maar toen hij in 272 van een togt naar Creta huiswaarts keerde beveiligde hij Sparta tegen de dreigende aanvallen van *Pyrrhus* en stond vervolgens de Argivers bij. Hij sneuvelde in den slag bij Corinthe tegen de Macedoniërs (266). In het eerste boek der *Maccabéers* wordt een brief van *Areus* aan den Israëlietischen hooge priester *Olias* medegedeeld; de echtheid van dat schrijven is echter zeer twijfelachtig.

Arezzo is de hoofdstad der evenzoo genoemde Italiaansche provincie en aan de helling van een heuvel 1½, geogr. mijl van de vereeniging der Chiana met de Arno gelegen. Zij telt ruim 10000 inwoners, en dit getal was voorheen veel grooter, zooals men uit den voormaligen en thans nog zichtbaren omvang der stad en uit de talrijke kerken kan opmaken. Aan de Piazza grande verheft er zich eene kerk op de grondslagen van een Heidenschens tempel. In den dom, die op het hoogste gedeelte der stad verrijst, vindt men een altaar van *Giovanni Pisano*, benevens kostbare schilderijen, die er ook in andere kerken niet ontbreken. *Arezzo* is de zetel van een Bisschop, — zij heeft een gymnasium, een hospitaal en onderscheidene kloosters. De meeste straten zijn er eng en vuil.

Arezzo droeg voorheen den naam van *Aretium* en volgde onder de twaalf Etrurische steden als de tweede in rang op Perugia. Zij sloot reeds in 308 vóór Chr. een verbond met Rome. In den tweeden Punischen oorlog verhinderden de Romeinen haren afval door eene overrompeling en noodzaakten de inwoners om, behalve andere zaken, wapens te leveren voor 30000 man. Gedurende de burgeroorlogen had zij veel van *Sulla*, en ten tijde der volksverhuizingen veel van de Gothen en de Longobarden te lijden. Later ontwikkelde zich onder de bescherming harer hechte muren eene zelfstandige republiek. In den strijd der Guelfen en Gibellijnen stond zij aan de zijde van deze laatsten vijandelijk

tegenover Florence en leed tegen deze in den slag bij Camaldino (1289), waarin ook *Dante* zijn leven waagde, eene beslissende nederlaag. Omstreeks het midden der 16de eeuw werd zij aan het gebied van *Cosmo de Medici* toegevoegd en behoorde na dien tijd aan Toscane. De tegenwoordige provincie *Arezzo* bevat op 55 □ geogr. mijlen 120000 inwoners. Zij is grootendeels eene bergstreek en bevat het dal van den bovenloop der Arno.

Argali, zie *Schaap*.

Argand (Aimé), de uitvinder van de naar hem genoemde lamp, werd in 1755 te Leipzig geboren, maar trad in 1783 te Londen met zijne uitvinding te voorschijn. Hij gaf namelijk aan de lamp eene holle, cilindervormige pit of kous, zoodat de lucht deze niet alleen aan de buiten-, maar ook aan de binnenzijde kon bereiken. Door zulk eene inrigting wordt de zuurstof in groote hoeveelheid en in vermeerderde digtheid naar de vlam getrokken, zoodat deze helder brandt en door eene vrij volkomene verbranding niet walmt en weinig korst achterlaat zonder meer brandstof te behoeven dan eene lamp met eene massieve ronde of met eene platte pit. *Argandsche gasbranders* zijn zoodanige, waarbij het gas uit 12 tot 24 kringvormig geplaatste gaatjes stroomt en toch eene ronde vlam vormt, evenals die eener *Argandsche* lamp. De uitvinder van deze overleed in Engeland op den 24sten October 1803.

Argelander (Friedrich Wilhelm August), een nitstekend sterrekundige van den tegenwoordigen tijd, werd den 22sten Maart 1799 te Memel geboren. Hij bezocht het Collegium Fridericianum te Koningsbergen en werd er in 1817 tot de Academische lessen bevorderd. Hier boeiden hem vooral de collegies van *Bessel* over de sterrekunde. In 1820 werd hij adjuvant aan de sterrewacht te Koningsbergen en in 1822 privatdocent. In hetzelfde jaar verscheen van hem "Ueber die wahre und scheinbare Bahn des groszen Kometen von 1811", en een jaar later werd hij te Abo benoemd tot opvolger van *Walbeck*. Hij hield er zich vooral bezig met de waarneming van sterren, die eene aanmerkelijke eigen beweging bezitten en deele er de uitkomsten van mede in zijne "DLX stellarum inerrantium positiones mediae ineunte anno 1830" (Helsingfors, 1835), en hij ontving daarvoor van de Academie te Petersburg den grooten prijs van Demidoff. Na den brand, die in 1827 het grootste gedeelte van Abo verwoestte, werd de universiteit naar Helsingfors verplaatst. *Argelander* zette zijne waarnemingen voort, vertoefde in 1830 en 1831 geruimen tijd te Koningsbergen en te Memel en bestuurdte vervolgens de stichting van de nieuwe sterrewacht te Helsingfors, welke in het najaar van 1834 voltooid werd. Niettemin aanvaardde hij in 1837 het hoogleeraarsambt te Bonn bij een observatorium, dat nog gebouwd moest worden en eerst in 1845 gereed was.

Argelander werd benoemd tot lid van de Astronomical Society en tot Correspondent der Academiën van Berlijn, Palermo en Petersburg.

Behalve reeds genoemde werken en een aantal opstellen in de "Astronomischen Nachrichten" en elders, heeft hij uitgegeven: "Observationes astronomicae Aboae factae" (Helsingfors, 1830 tot 1832), "Uranometria nova" (Berlijn, 1834), "Astronomische Beobachtungen auf der Sternwarte zu Bonn" (Bonn 1846), "Neue Uranometrie" (Berlijn, 1843), en eindelijk zijn "Atlas des Nordlichen Himmels," dien hij met hulp van *Schonfeld* en *Kruger* vervaardigd en in 1863 voltooid heeft. Van 2° zuiderdeclinatie tot aan de noordpool zijn daartoe 324198 sterren waargenomen en volgens hare afwijking en regte klimming op de kaart gebragt.

Argemone L. is een plantengeslacht uit de familie der papaverachtigen (Papaveraceën). Het onderscheidt zich door een twebladigen, vroeg afvallenden kelk, eene vier- tot zesbladige bloemkroon, een 4 tot 7-straligen stempel, bijna ongesteeld op het vruchtbeginzel staande, en eene eenhokkige, veelzadige, aan den top met kleppen openspringende, omgekeerd eironde zaaddoos. Tot de soorten behooren *A. albiflora Sims.*, eene tweejarige plant, in Mexico groeiende, met doornachtig getande bladeren en groote, witte zesbladige bloemen, — *A. grandiflora Sweet.*, in hetzelfde land te vinden, met stengels, die 1 Ned. el hoog zijn, en met prachtige witte bloemen, — *A. Hunnemannii Hort. Aerola*, eene overblijvende plant, die te Valparaiso te huis behoort en in Europa eene geliefkoosde sierplant is wegens haren hoogen stengel, hare lange bladeren en ongemeen groote bloemen, — *A. mexicana L.* met gele, melkwit-geaderde bloemen en witgevekte bladeren, — *A. Sulphurea* met zwavelgele, roodgestreepte bloemen enz.

Het zaad der eenjarige soorten wordt in den herfst of in Maart gezaaid op eene warme plek op een tuinde of in een pot. Bij het verplanten mogen de spilvormige wortels niet beledigd en niet te zeer verbogen worden. De blijvende soorten plaatst men in groote potten, die des zomers in de open lucht staan, maar in eene warme kas bij 4 tot 6° C. den winter doorbrengen. Alle soorten gedijen het best in een goeden, lossen, vochtigen grond.

Argens (Jean Baptiste de Voyer, marquis d'), een veeljarige vriend van *Frederik de Groot*, werd den 24sten Junij 1704 te Aix in Provence geboren. Op zijn veertiende jaar trad hij in dienst, maar hij verliet Frankrijk met eene tooneelspeelster en vlood naar Spanje, om zich hier met haar in den echt te verbinden. Hij werd echter in hechtenis genomen, naar Frankrijk teruggebragt en met den Fransen gezant naar Constantinopel gezonden. Na zijn terugkeer studeerde *d'Argens* op verlangen zijns vaders in de regten om zich ergens als advocaat te vestigen. Eene minnarij ontrukte hem evenwel aan deze loopbaan. Hij begaf zich eerst naar Italië en trad vervolgens (1733) in dienst in een Vlaamsch regiment. In 1734 woonde hij de belegering bij van Kehl. Hier werd hij gewond en voor Philipsburg, in den rang van kapitein, door den val van zijn paard ongeschikt voor

de dienst. Zijn vader ontferde hem. Nu nam hij de wijk naar Nederland, waar hij zijne "*Lettres Juives*" (1736), "*Lettres chinoises*" (1739) en "*Lettres cabalistiques*" (1741), alle drie te 's Hage, uitgaf. *Frederik II* noodigde na zijne troonsbeklimming hem uit om naar Potsdam te komen en benoemde hem tot kamerheer en tot directeur der afdeeling "Schoone Kunsten en Wetenschappen" bij de Academie te Berlijn. Weldra was *d'Argens* dagelijks de medgezel des Konings, en geen Franschman heeft die zoo lang en in zulk eene mate bezeten als hij. Het treffendste bewijs daarvan vindt men in de "*Epîtres du Roi au marquis d'Argens* et du marquis au Roi" in de "*Oeuvres posthumes de Frédéric II*," en in de "*Correspondances entre Frédéric II et le marquis d'Argens*." De markies was zeer aan den Koning gehecht en toch vrijmoedig in zijne tegenspraak, maar juist wegens die opregtheid was hij bij *Frederik II* die met zijne zwaarmoedige luimen spotte, zeer gezien. Toen *d'Argens* omstreeks 60 jaar oud was, gevoelde hij zich op nieuw bekoord door eene tooneelspeelster, *Cochois* genaamd, en hij huwde met haar zonder *Frederik* met dat voornemen bekend te maken. De Koning kon hem dat gebrek aan vertrouwen nooit goed vergeven.

De markies overleed op den 11den Januarij 1771 op het kasteel van zijne zuster, de barones *de la Garde*, niet ver van Toulon, en *Frederik II* stichtte voor hem een gedenkteeken in de kerk der Minorieten te Aix. Hij was een geestig en smaakvol schrijver en betoonde zich daarbij een ervaren kunstkenner. De inhoud zijner geschriften is daarentegen voor de wetenschap van weinig belang.

Argensola is de geslachtsnaam der twee uitstekende Spaansche dichters en schrijvers, die zich den naam hebben verworven van de Spaansche *Horatiussen*. Zij zijn:

Lupericio Leonardo d'Argensola. Deze werd geboren in het jaar 1565. Eerst was hij secretaris van keizerin *Maria van Oostenrijk*, de weduwe van *Maximiliaan II*, vervolgens kamerheer bij hertog *Albertus van Oostenrijk*, en eindelijk ontving hij van *Philips II* de benoeming tot historieschrijver van het koninkrijk Aragon. In die betrekking zette hij de "*Jaarboeken*" van *Zurita* voort. Ten laatste vergezelde hij den Spaanschen onderkoning, den graaf van *Lemos*, naar Napels en overleed hier als secretaris van staat en van oorlog in het jaar 1618. Reeds als jongeling schreef hij 3 treurspelen, die door *Cervantes* in den "*Don Quixote*" met lof worden vermeld. Den meesten roem heeft hij echter geoogst op het veld der lyrische poëzie. In zijne oden, en ook in zijne hekeldichten en brieven zien wij in hem een uitstekenden leerling van *Horatius*, terwijl uit zijne sonnetten en liederen blijkt, dat hij zich in den kring der romantische poëzie met gemakkelijheid wist te bewegen.

Bartolomé Leonardo d'Argensola. Deze was een jongere broeder van den voorgaande. Hij omhelste den geestelijken stand en werd kanunnik te Saragossa. Ook hij vergezelde

den graaf van Lemos naar Napels en belastte zich na den dood zijns broeders met het voortzetten der "Annalen van Aragon," terwijl hij zich tot aan zijn dood (25 Februarij 1631) met onvermoeiden ijver toellegde op de beoefening der geschiedenis en der dichtkunde. Zijne poëtische voorbrengselen onderscheiden zich van die zijns broeders door nog keuriger stijl, en vooral zijn eenige godsdienstige oden indrukwekkend en verheven. Daarenboven heeft hij belangrijke geschiedkundige werken geschreven, zoo als de "Conquista de las islas Molucas (Geschiedenis van de verovering der Molukken)," Madrid 1605. De gedichten der beide broeders ademen denzelfden geest en zijn bij herhaling uitgegeven. Zij onderscheiden zich door gevoel en door geestigheid, door keurigheid van taal en door een vloeienden versbouw.

Argenson. Van de personen, die dezen geslachtsnaam gedragen hebben, vermelden wij:

Marc René, marquis d'Argenson, een Fransch staatsman, die in 1652 te Venetië geboren werd. In 1709 werd hij staatsraad, in 1718 groot-zegelebewaarder van Frankrijk, voorzitter van den Financiën Raad en lid der Academie, en in 1720 minister. Hij was een tegenstander van de geldelijke operatiën van *Law* (zie onder dezen naam) en legde reeds in 1721 zijne betrekking neder. In datzelfde jaar overleed hij. Moed, standvastigheid en werkzaamheid kan men hem niet ontzeggen, maar hij was wegens zijne hardvochtigheid gehaat bij het volk.

Réné Louis, marquis d'Argenson, den zoon van den voorgaande. Hij werd geboren in 1694 en was van 1720 tot 1724 intendant in Henegouwen. Daarna werd hij benoemd tot staatsraad en in 1741 tot minister van Buitenlandsche zaken. In deze betrekking onderhandelde hij met Piëmont over het plan, om de Italiaansche Staten tot een bond te vereenigen. Dit was in strijd met den wensch der Spaansche *Bourbons*, zoodat hij door den invloed van deze in 1747 zijne portefeuille verloor. Na dien tijd wijdde hij zijne dagen aan wetenschappelijke studiën. Uit zijne nalatenschap zijn in het licht verschenen "Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France (Amsterdam, 1764), — voorts "Loisirs d'un ministre" met belangrijke berichten omtrent merkwaardige tijdgenooten, en met vele anecdoten.

Marc Pierre, comte d'Argenson, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Parijs den 16den Augustus 1696. In 1740 werd hij intendant van Parijs en in 1742 minister van oorlog in de plaats van *Breteuil*. Hij poogde het leger, dat zich in een verwaarloosden toestand bevond, weder op goeden voet te brengen, voerde oorlog met Nederland en haalde den laauwen *Lodewijk XV* over, om zelf zich naar het toneel van den strijd te begeven. Na den Vrede van Aken legde hij zich ijverig toe op de verbetering der militaire scholen en toonde zich tevens een voorstander der wetenschappen. In zijn tijd werd door *d'Alembert* en *Diderot* een aanvang

gemaakt met de beroemde "Encyclopédie," en aan zijn vriend *Voltaire* verschafte hij de bouwstoffen voor diens "Siècle de Louis XIV." Door den invloed van de markiezin de *Pompadour* verloor hij in 1757 zijne betrekking. Hij werd naar zijn landgoed Ormes in ballingschap gezonden. Na den dood zijner magtige vijandin keerde hij terug naar Parijs, waar hij in 1764 overleed.

Marc Antoine René, marquis d'Argenson een neef van den voorgaande. Hij werd in 1722 te Valenciennes geboren. Eerst was hij gouverneur van het Arsenaal en daarna ambassadeur te Venetië en te Warschau. Later gaf hij de voorkeur aan het ambtelooz leven en wijdde zich als lid der Fransche Academie en der Académie des inscriptions, alsmede der Academiën te Berlijn en te Nancy uitsluitend aan de beoefening der wetenschappen. Hij maakte een plan van uitgave eener "Bibliothèque universelle des romans", van welke onder zijne leiding 40 deelen in het licht verschenen (Parijs, 1775 tot 1778), waarbij zich ook romans van hemzelf bevonden. Niet minder groot van omvang was zijne uitgave van de "Melanges tirés d'une grande bibliothèque," waarvan 65 deelen zijn uitgekomen. Hij bezat inderdaad eene groote bibliotheek; deze telde 150000 deelen en is na zijn overlijden aangekocht doorden graaf van *Artois*.

Marc René d'Argenson, marquis de Voyer die in 1771 te Parijs geboren werd. Hij wijdde zich aan de krijgsmagt en was bij het uitbarsten der omwenteling adjudant van *Lafayette*. Toen deze Frankrijk verliet, begaf hij zich naar zijne goederen, huwde met de weduwe van prins *Victor de Broglie* en hield zich bezig met den landbouw. Zijne model-boerderijen hebben een gunstigen invloed uitgeoefend op den landbouw in geheel Poitou. Niet minder belangrijk waren zijne ijzersmelterijen in den Boven-Elsas. *Napoleon* benoemde hem in 1804 tot prefect van het departement Deux Nèthes. Hij was in die betrekking een ijverig voorstander der constitutie, en toen hij geen steun vond bij het ministérie, nam hij zijn ontslag. *Lodowijk XVIII* benoemde hem tot prefect van de Bouches du Rhône, maar hij wees die onderscheiding van de hand, omdat Frankrijk nog geene grondwet bezat. Weldra erlangde hij zitting in het wetgevend ligchaam, en hij was mede-ondersteekenaar van het protest tegen het geweld der vreemde troepen, die in 1815 de vergaderzaal gesloten hielden. Kort daarna legde hij als afgevaardigde den eed af, onder voorbehoud van het onvervreemdbaar regt des volks, om zelf zijne constitutie te wijzigen. Krachtig verzette hij zich tegen de vervolging der Protestanten in het zuiden van Frankrijk en tegen de maatregelen der regering, die in 1816 en 1818 de vrijheid bedreigden. Veel opzien baarde in laatstgemeld jaar zijne bewering, dat eene constitutie geene genade is van de zijde eens vorsten, maar eene beperking van het regt des volks. Onder het ministérie *Martignac* deed hij afstand van zijn post als afgevaardigde (Juli 1829), maar in 1830 na

de Julij-omwenteling werd hij weder gekozen. Toen de regering in 1832 het besluit nam om Parijs in staat van beleg te verklaren, protesteerde hij in een brief, tot de "Tribune" gerigt, tegen dezen maatregel. Na dien tijd heeft hij zich weinig met de staatkunde bemoeid.

Argentaan, ook nieuw-zilver genoemd, is een op zilver gelijkend metaalmengsel, dat uit nikkel, koper en zink bestaat, die in verschillende verhoudingen worden zamengevoegd. Voor lepels en vorken gebruikt men — in gewigt — 50% koper, 25% nikkel en evenzoveel zink, en voor getrokken en geslagen voorwerpen 60% koper, 20% nikkel en evenzoveel zink. Een mengsel, dat sterk op eene geringe soort van zilver gelijkjt, maar nog harder en tevens taai en rekbaar is, bestaat uit 53,4% koper, 29,1% zink en 17,5% nikkel.

In China is een dergelijke legering onder den naam van "pakfong" of "paktong" reeds lang bekend en men ontving voor sieraden, daarvan vervaardigd, in Europa aanzienlijke prijzen. De uitvinder van het mengsel, dat thans bij ons onder den naam van argentaan gebruikt wordt, is *Geitner* te Schneeberg, en *Gersdorf* te Weenen benevens de gebroeders *Henniker* te Berlijn hebben het sterk in zwang gebragt. Daar men ter bereiding van argentaan veelal spijskobalt gebruikt, die voornamelijk uit nikkel en arsénik bestaat, terwijl de volkomene verwijdering van dit laatste aan vele moeilijkheden onderworpen is, kan het gebruik van onzuiver argentaan hierdoor en ook wel door zijn aanzienlijk kopergehalte schadelijk werken op de gezondheid. Goed argentaan is evenwel niet gevaarlijk. Het wordt wel is waar aangetast, wanneer het lang met azijn in aanraking blijft, maar ook niet meer dan eene andere koperlegering. Ook heeft het in de open lucht te minder last van geelworden naarmate het minder arsénik bevat. Men schuurt het met asch of fijn zand met een weinig azijn, loog, of water, en het wordt spoedig blank, wanneer men het met een weinig verdund salpeterzuur bevochtigt en daarna afpoetst.

Op den toetsteen geeft argentaan eene dergelijke streep als echt zilver. Brengt men zuiver salpeterzuur op den steen, dan verteert dit de argentaan-streep bijna geheel en al, terwijl het van de zilverstreep een grijs spoor achterlaat. Droppelt men het salpeterzuur onmiddellijk op het metaal, dan veroorzaakt het op het argentaan eene groenachtige en op het zilver daarentegen eene zwarte vlek. Voegt men bij het salpeterzuur wat keukenzout, dan veroorzaakt het op het zilver een witten neêrslag, terwijl de groene kleur op het argentaan onveranderd blijft.

Men heeft onderscheidene mengsels, die op argentaan gelijken, zooals het argiroïde van *Moreau* te Parijs, het argyrophaan van *Wolf* te Dresden, en het semil-argent; zij bestaan uit dezelfde bestanddeelen in andere verhoudingen, ook wel verbonden met lood, en worden door zuren weinig aangetast.

Argentiera, ook *Kimoli* of *Cimolus* genaamd, is een eiland in den Griekschen Ar-

chipel, ten noordoosten van Milo gelegen. Het heeft eene oppervlakte van 1½ □ geogr. mijl en bezit eene hoofdplaats van denzelfden naam met 300 inwoners. Het eiland is zeer bergachtig en vulkanisch.

Argentijnsche republiek (*Confederacion Argentina*, voorheen *Provincias unidas del Rio de la Plata*). Deze vormt een Zuid-Amerikaanschen Statenbond, die uit de zuidelijke gewesten van het voormalige Spaansche onderkoningrijk *Buenos Ayres* of *Rio de la Plata* is ontstaan. Het gebied der Republiek ligt tusschen 19 en 41° Z. B. en 59 en 72° W.L. Het grenst ten oosten aan den Atlantischen Oceaan, aan Uruguay, Brazilië en Paraguay, ten noorden aan Bolivia, ten westen aan Chili, en ten zuiden, waar de grenzen niet met juistheid zijn afgebakend, aan Patagonië. Het heeft (zonder *Gran Chaco* met 6667 en de zuidelijke Pampas-vlakte met 8967 □ geogr. mijlen) eene oppervlakte van 25500 □ geogr. mijlen en telt (in 1868) in zijne 14 provinciën ruim 1800000 inwoners. Het westelijk gedeelte des lands is bergachtig; hier vormen de *Cordilleras* de grenzen naar de zijde van Chili en dragen hooge toppen, met eeuwige sneeuw, zooals den *Tupungato*, een uitgedoofden vulkaan, die zich boven de andere reuzengevaarten verheft en eene hoogte bezit van 6500 Ned. el. De *Andes* verdeelen er zich in twee ketens, en de westelijkste van deze draagt den naam van *Sierra de los Punquenos*. Ruwe bergpassen, verbinden er ter hoogte van 4000 Ned. el de *la Plata*-Staten met Chili, zooals die van *Uspallata*, die met vlugthuizen voor de reizigers is voorzien, — voorts de *Portillo*-en de *Planchon*-pas, die beide meer zuidwaarts gelegen zijn. Ten oosten der *Andes*-keten strekken eenige gebergten zich in het binnenland uit, zooals de *Sierra de Palcipa*, de *Sierra de San Luis*, en de *Sierra de Cordova*, welke laatste, 1000 Ned. el hoog, als het oostelijkste voorgebergte der *Andes* kan worden beschouwd.

Het oostelijk gedeelte der Argentijnsche republiek bestaat uit onafzienbare vlakten of pampas, wier effenheid toeneemt naar de zijde van den Atlantischen Oceaan. Zij zijn gelegen tusschen dezen Oceaan, de *Rio-Dolce* en de *Rio Colorado* en bezitten eene lengte van 300 en eene breedte van 180 uren gaans. In die steppen heerscht in het algemeen gebrek aan water. Gedeeltelijk zijn zij begroeid met klaver en distelen, welke 2 tot 3 Ned. el hoog worden en in den zomer een ondoordringbaar woud vormen; op andere plaatsen groeit er gras. Sommige gedeelten, bepaaldelijk die, welke zich ten oosten van de *Parana* uitstrekken, zijn zeer vruchtbaar. De voornaamste rivieren zijn er de *Parana*, de *Paraguay*, de *Uruguay* en de *la Plata* met hare zijrivieren. De *Colorado* (*Desaguadero*), de grensrivier tusschen *San Luis* en *Mendoza*, stroomt door het zoute meer *Berberero*, voorts in eene zuid-oostelijke rigting door de zuidelijke Pampas en stort zich uit in den Atlantischen Oceaan. De *Rio Negro* is er in het zuiden de grootste rivier. Andere rivieren, die op de *Andes*

ontspringen, verliezen er zich in meren, zooals de Rio Dolce, de Rio Primero, de Rio Segundo en de Rio Tercero. De Rio Cuarto en Rio Quinto bereiken alleen in den regentijd de Saladillo. Ten oosten van Corriéntes strekt een moerasig meer — de IJbera (Ipuzu) — zich uit met eene oppervlakte van 60 □ geogr. mijlen.

Het klimaat is in deze groote landstreek verschillend, maar in het algemeen zeer gezond. In het noordelijk gedeelte heerscht het keerkringsklimaat; de regentijd duurt er van November tot April of Mei. In het westen heerscht er groote droogte. In het oosten, in de omstreken van Buénos Ayres, valt in Juli, Augustus en September de meeste regen, en men onderscheidt er reeds 4 jaargetijden. Het sneeuwt er zelden, en als het er drie of vier dagen aaneen vriest, dan noemt men er den winter gestreng. De winden waaijen er soms geweldig; de zuidoostewinden brengen er in den winter steeds regen, en zij doen er in den zomer stofwolken oprijzen, die het licht der zon verduisteren. De pamperos of westwinden, die van de Andes komen en over de pampas snellen, vertoonen zich vaak als vreeselijke orkanen, maar zij hebben een gunstigen invloed op de gezondheid, daar zij den dampkring afkoelen en de vochtigheid wegnemen. Daardoor is er de temperatuur aan belangrijke afwisselingen onderworpen.

Het dierenrijk telt er groote hoeveelheden rundvee en paarden, die in de pampas hun voedsel zoeken, voorts muil dieren en andere Europeésche tamme dieren, wild en roofdieren, tapirs, biscachas, armadillen, guanacos, vicuñas en lamas, allerlei vogels, zooals zwanen, patrijzen en struisvogels, bijen, mieren en veel visch. Het plantenrijk levert er Europeésche granen en groenten, aardappels, meloenen, vlas, hennep, bataten, ooft, perziken, zuidelijke vruchten, oljven, druiven, indigo, tabak, katoen enz. Hier en daar vindt men groote bosschen, maar in de pampas ten zuiden van de La Plata is, met uitzondering van perzikboomen, boom noch struik te vinden. Het rijk der delfstoffen bevat er eenig goud en zilver, voorts koper, lood, salpeter, keukenzout, — dit laatste in groote hoeveelheden.

De bevolking bestaat er uit Blanken, die meest van Spaansche afkomst zijn, Kreolen, Mestiezen, Mulatten, eenige Negers en uit Indianen, die gedeeltelijk eenigzins beschaafd en tot het Christendom bekeerd, gedeeltelijk ruw en onafhankelijk zijn. Deze laatsten, ten getale van 100000 vooral over de pampas verspreid, vallen wel eens roofgerig in de vreedzame districten. De Gauchos (zie onder dit woord), telgen van Spanjaarden en Indiaansche vrouwen, leven als herders in de uitgestrekte vlakten. Tot de Indiaansche stammen behooren er de Sanquelches, de Payaguas, de Nalicungas, de Pitilagas, de Machicuyes, de Guenturen, de Guaraniërs, die zich tot in Patagonië uitstrekken, de Tobas, de Guanas met de Ethelenas en Equiniquinas aan de Paraguay enz. De landbouw bloeit er minder sterk dan de tuinbouw, en de veldvruchten hebben er van insecten en regen-

vlagen veel te lijden. Vooral worden er tarwe en gerst verbouwd, — voorts maïs, rijst en Spaansche peper. Men verzamelt er vooral ooft in de provinciën Mendoza, San Juan en Rioja, waar men tevens de beste wijngaarden vindt. In Catamarca, Salta en Corriéntes oogst men vooral katoen, in Tucuman en Corriéntes tabak, in Corriéntes koffij en suiker, in Tucuman bataten en maniok. De veeteelt houdt er velen bezig; er zijn grond-eigenaars (estancieros), die hun vee tellen bij duizende stuks. De kudden verkeerden er het geheele jaar onder den blooten hemel. De paarden zijn er niet fraai maar zeer talrijk, zoodat sommige grondbezitters er 6000 hebben en zelfs de bedelaar er een paard houdt. Ook fokt men er muil dieren, en in de noordelijke provinciën houdt men schapen. De mijnontginning is er door de omwentelingen in verval geraakt, en de mijnen liggen er ook in onherbergzame streken, waar gebrek aan water heerscht. Daarenboven zijn de inboorlingen te traag voor de mijnontginning, en vreemde werklieden gewennen zich niet gemakkelijk aan het ruwe bergklimaat. Ook geeft de staatkundige toestand des lands geene voldoende waarborgen voor de veiligheid. Evenwel werkt men er in de goud- en zilvermijnen van Famatina, Uspallata en Jacsa. Zout, salpeter, aluin en glauberzout verkrijgt men in de vlakten. De nijverheid verkeert er nog in hare kindsheid. In Cordova heeft men kalkbranderijen en soda-fabrieken en men vervaardigt er de beste ponchos. In Corriéntes zijn looijerijen, en in Mendoza, San Juan en Rioja brandewijn-fabrieken. Ook bereidt men er tabak en suiker. De handel is er in de laatste jaren aanmerkelijk toegenomen; Buénos Ayres is er de stapelplaats voor alle gewesten. Vooral Engelsche koopvaardij-schepen bezoeken er de haven en brengen er katoenen en zijden stoffen, lakens, kousen, schoenen, laarzen, staal en ijzer, aarde- en glaswerk, terwijl zij met huiden, vet, haar en horens naar hun vaderland terugkeeren. Uit Noord-Amerika wordt er veel, katoenen stoffen, leder, schoenen, kriegsbehoefden en schepen, — uit Frankrijk allerlei manufacturen en fabriekwaren, — en uit Brazilië suiker, koffij en rum ingevoerd. Te land wordt er handel gedreven, over de bergpassen heen, met Chili, Bolivia en Peru.

Buénos Ayres is meer dan eenmaal van dezen Staat gescheiden geweest; thans is dat gewest er mede vereenigd en de stad van dien naam is de hoofdstad van den geheelen Bond. Er zijn twee Kamers, die van den Senaat met 28, en die der Afgevaardigden met 54 leden. De tegenwoordige voorzitter der Republiek is Dr. D. F. Sarmiento, in 1868 voor een tijdperk van 6 jaren gekozen. Men heeft er een aartsbisschop te Buénos Ayres, en bisschoppen te Parana, Cordova, Cuyo en Salta. Vele landverhuizers — vooral vele Italianen — trekken derwaarts; hun aantal bedroeg in den laatsten tijd ieder jaar gemiddeld 12000. Het staande leger telt er 10000 man, en de Republiek heeft geene

oorlogschepen. Met den aanvang van 1869 waren er 666 kilometers spoorwegen voltooid, 288 in aanbouw, en 1438 ontworpen. Er is eene telegraaflijn van Buénos Ayres naar Rosario en eene onderzeesche lijn van Buénos Ayres naar Montevideo. In 1867 vielen 1136 schepen de haven van Buénos Ayres binnen, en 1316 zeilden van daar naar elders.

De geschiedenis van deze Republiek is nog nieuw. De Spanjaard don *Diaz de Solis* was de eerste Europeaan, die de La Plata-gewesten betrad, maar hij werd door de inboorlingen om het leven gebragt (1515). In het jaar 1530 stevende *Sebastiaan Cabot* de rivier op en stichtte het fort *Espiritu Santo*, hetwelk door de bewoners des lands verwoest werd. *Pedro de Mendoza* werd in 1535 als gouverneur derwaarts gezonden en deed Buénos Ayres verrijzen. Ook deze plaats werd door de Indianen verwoest en eerst in 1580 door *Juan de Garay* weder opgebouwd. Na 1777 vormden de Staten der Argentijsche republiek een deel van het onderkoningrijk van de Rio de la Plata. De tijd ging voor deze gewesten tot aan het begin der 19de eeuw rustig voorbij. Toen de Engelschen den 2^{den} Julij 1806 de hoofdstad innamen, deden zij den inboorlingen het aanbod, om hen te ondersteunen, indien zij zich onafhankelijk wilden maken van de Spanjaarden. Dit aanbod vond geen gehoor. De Engelschen werden op den 12^{den} Augustus door de Spanjaarden onder aanvoering van *Santiago Liniers* verdreven, en een nieuwe aanval (5 Julij 1807) werd afgeslagen. In 1808 maakte de Prins-regent van Portugal in naam van zijne gemalin *Carlota*, eene dochter van *Carlos VI* en eene zuster van *Ferdinand VII* van Spanje, aanspraak op de Argentijsche gewesten. De overheid van Buénos Ayres legde evenwel de verklaring af, dat zij de regten van Spanje met den laatsten druppel bloeds verdedigen zou. Toen de gewesten werden aangemaand, om zich aan *Joseph Bonaparte* als hunnen nieuwen koning te onderwerpen, verbrandte het volk de proclamatie van den overweldiger en nam den overbrenger gevangen. Eene zamenzwering tegen *Liniers*, dien men als Franschman verdacht hield, werd door dezen onderdrukt, maar het volk bestormde de Spaansche regering zoo geweldig met verzoekschriften, dat deze *Cisneros* als onderkoning derwaarts zond. Hij regeerde evenwel zoo onhandig, dat de inwoners van Buénos Ayres, door Engelsche kooplieden met revolutionaire denkbeelden bezielde, de zamenroeping van een congres verlangden en den Onderkoning aan boord bragten van een schip, waarmede hij naar Europa teruggezonden werd. Nu was het teeken van den afval van Spanje gegeven. Don *Mariano Moreno*, secretaris van het regentschap, nam de wijk naar Engeland, om aldaar de belangen van Buénos Ayres te bevorderen, maar overleed op reis (1810). *Liniers*, die zich tegen den opstand wilde verzetten, werd gevangen genomen en doodgeschoten. In December 1810 werd de Junta of Raad der hoofdstad versterkt door 22 af-

gevaardigden uit de provinciën. Omdat niemand wilde gehoorzamen, werd de vergadering den 25sten September 1811 ontbonden, en nu kwam het opperbestuur in handen van een driemanschap, bestaande uit *Chiclana*, *Passo* en *Saratea*. Deze laatste werd in October 1812 door *Medrano* vervangen. Dat bewind beviel echter niet aan het leger, en weldra hadden *Pena*, *Jonto* en *Passo* de teugels van het bestuur in handen. Den 31sten Januarij 1813 kwam de constituërende vergadering bijeen, om meer orde en kracht aan het staatsbeleid te geven. Tot bewindvoerder werd don *Gervasio Posadas* benoemd; deze legde evenwel na verloop van weinige maanden zijne betrekking neder ten gunste van zijn neef *Alvear*, die spoedig ter zijde werd gedrongen en op een Engelsch oorlogschip de wijk nam. Op hem volgde de generaal *Rondeau*, die zich gehaat maakte door zijn militair despotismus en, even als zijn opvolger *Balcarce*, spoedig vallen moest. Toen kwamen de openbare aangelegenheden in de handen eener commissie, totdat *Payrredon*, in 1816 door het Congres te Tucuman tot president benoemd, aan het hoofd der zaken trad. Na verloop van 2 jaren werd hij van verraad beschuldigd. Hij vlugtte naar Montevideo, en generaal *Ramirez* kwam als bevrijder in het land.

Inmiddels had het Congres te Tucuman op den 9^{den} Julij 1816 de Vereenigde gewesten van de Rio de la Plata onafhankelijk verklaard, en den 3^{den} September 1817 werd eene voorloopige grondwet afgekondigd. Een volgend Congres gaf op den 30sten April 1819 eene constitutie, op de leest der Noord-Amerikaansche geschoeid. Allerlei bewindvoerders wisselden nu elkander af, — ja, men telde er 20 tusschen de jaren 1816 en 1829. Twee partijen deden zich gelden, die der unionisten, welke de eenheid des lands, en die der federalisten, welke de zelfstandigheid der afzonderlijke gewesten op den voorgrond stelde. Eindelijk vereenigden zich onderscheidene hoofdleiders, namelijk *Leonardino*, *Rivadavia*, *Martino Rodriguez*, *Francesco Cruz* en *Manuel Garcia* tot het aannemen van de volgende beginselen: Er zal een foederatieve staat worden gesticht, en op dien grondslag zal men aan de hand der ervaring eene nieuwe constitutie optrekken. Hiertoe sloten in 1822 de provinciën Buénos Ayres, Corriëtes, Entre-Rios en Santa Fé een viervoudig verbond, en de overige provinciën werden uitgenoodigd, om zich tot een of een defensief verbond aan te sluiten. De meeste gewesten traden toe, en den 4^{den} Junij 1823 werd tusschen de regering der Republiek en Spanje een wapenstilstand van 8 maanden gesloten, gedurende welken over den definitieven vrede zou worden onderhandeld. De opheffing der Spaansche constitutie verijdelde echter de gekoesterde verwachtingen, want reeds in laatstgenoemd jaar verscheen een besluit van *Ferdinand VII*, waardoor in Spaansch-Amerika alles op den ouden voet werd gebragt.

Sedert den 20sten September 1820 had de overste *Rodriguez* als dictator aan het hoofd

gestaan der Republiek. Hij was den 1sten April 1824 opgevolgd door don *Gregorio Juan de las Heras*, terwijl den 3^{den} Mei daarnaavolgende een nieuw Congres geopend werd. Het bepaalde bij oirconde van den 23sten Januarij 1825 met wat meer naauwkeurigheid de onderlinge verhouding der verschillende provinciën. Buénos Ayres werd belast met de zorg voor buitenlandsche zaken en sloot reeds den 2^{den} Februarij een handels- en vriendschapstractaat met Groot-Brittannië. Daarentegen waren de betrekkingen der Republiek met Brazilië van minder gunstigen aard. Reeds in 1817 had Brazilië de Banda oriëntal bezet, terwijl het Congres in 1825 besliste, dat gemeld gewest tot de Unie behoorde. Daarna verklaarde keizer Don *Pedro* van Brazilië den oorlog aan de Republiek en zond eene vloot onder bevel van den vice-admiraal *Lobo* derwaarts, die de haven van Buénos Ayres blokkeerde en vervolgens de geheele kust der Republiek in een Staat van blokkade verklaarde. Tevens waren onlusten uitgebarsten in Tucuman. In dit moeilijk tijdsgericht koos het Congres (7 Februarij 1826) den staatssecretaris *Rivadavia* met bijna algemeene stemmen tot president der Republiek. Alleen Cordova protesteerde tegen de benoeming van een president. De oorlog tegen Brazilië werd met zooveel voorspoed gevoerd, dat reeds in Junij 1827 een voorloopig vredetractaat geteekend werd. Dit geschiedde definitief den 28sten Augustus 1828 te Rio de Janeiro. Aan de Banda oriëntal werd daarbij de vrijheid geschenken, om zelfstandig te blijven of zich bij de Unie aan te sluiten. Zij koos het eerste, aanvankelijk onder den naam van Cis-plataansche Republiek en in 1830 onder dien van Republiek van Uruguay.

Reeds was *Rivadavia* door *Lopez* en deze door *Dorrego* opgevolgd, maar een opstand onder generaal *Juan de Lavalle* noodzaakte hem, om de vlugt te nemen naar Santa Fé. Hij riep den bijstand in van het Congres, doch werd in een gevecht bij Navarra door *Lavalle* gevangen genomen en op last van dezen doodgeschoten. Weldra echter werd de generaal door *Manuël Ortiz de Rosas*, het opperhoofd der foederalisten, verslagen en te Buénos Ayres belegerd. De beide legerhoofden kwamen bij schikking overeen, dat er een nieuw Congres zou worden zamengeroepen, aan welks beslissing zij zich zouden onderwerpen. De keuzen der Congresleden vielen meerendeels uit ten gunste van *Lavalle*. Terwijl *Rosas* daarop met eene hervatting der vijandelijkheden dreigde, werd de generaal *Viamont* voorloopig tot president benoemd, doch toen het Congres in 1830 te Buénos Ayres vergaderde, werd hij door *Rosas* vervangen. Terwijl de generaals *Levalle* en *La Paz* nog altijd de vaan van het verzet bleven zwaaijen, zag zich *Rosas* met dictatoriale magt bekleed, en hij dempte den opstand. Binnenlandsche rust deed de welvaart toenemen. Intusschen dwong de wreedheid van generaal *Quiroga*, die nog altijd tegen de aanhangers der betuigelde partij bleef woeden, dat omstreeks 8000

huisgezinnen uit Tucuman, Salta en Cordova naar Bolivia verhuisden. De voormalige verdeeldheid bleef bestaan en verhiel zich, toen generaal *Balcarce* tot gouverneur van den staat Buénos Ayres gekozen werd (1833). *Rosas* had zich na een voorspoedigen veldtogt tegen de Pampas-Indianen naar zijne goederen begeven en weigerde tot vijfmaal toe de hem opgedragen voorzitters-waardigheid, betuigende, dat hij ze alleen dan zou aannemen, wanneer hem daarbij een onbeperkt gezag werd toevertrouwd. Dit geschiedde in 1835, en daarmede nam de heerschappij van willekeur en geweld een aanvang. *Rosas* deed zijne persoonlijk vijanden en alle aanhangers der tegenpartij veroordeelen en ter dood brengen. De Jezuïeten, dertig jaren te voren uit het land verwezen, keerden terug. Vrees en schrik hielden er steeds de gemoederen in spanning, en tegen het einde van 1843 waren ruim 22000 inwoners in den strijd of door beulshanden bezweken en 10000 over de grenzen gevlugt. Rust was den Dictator niet vergund; achtereenvolgens geraakte hij in ongelegenheid met Chili, Engeland, Bolivia, Paraguay, Brazilië, Uruguay en Frankrijk. Zelfs werd de stad Buénos Ayres in 1838 door eene Fransche vloot gebombardeerd, terwijl de Franschen Uruguay ondersteunden, en Corrientes en Santa Fé afvallig werden van de Unie. *Rosas* wist zich echter te redden door den vrede met Frankrijk te sluiten en aan de Regéring van dit rijk te doen beloven, dat zij *Lavalle* niet langer zou ondersteunen. Laatstgenoemde generaal werd nu bij herhaling geslagen, nam de wijk naar Tucuman en sneuvelde bij Juguy. Zijne aanhangers werden uit Uruguay verdreven en in Corrientes en Santa Fé magteloos gemaakt. Wél werd de oorlog in Uruguay voortgezet, — wél stelden Engeland en Frankrijk, hiertoe door Brazilië uitgenoodigd, aan *Rosas* een ultimatum (23 Junij 1845), waarin zij de onafhankelijkheids-erkenning van Uruguay vorderden, maar *Rosas* antwoordde met eene weigering. Nu kwam hij in oorlog met die beide mogendheden; deze zonden eene aanzienlijke vloot derwaarts, welke gesteund werd door de troepen uit Montevideo, over welke de bekende *Garibaldi* het bevel voerde. Intusschen deed *Rosas* alle gevangene officieren en matrozen der Britsch-Fransche vloot ter dood brengen. In weerwil van dit alles sloot hij in 1850 met die beide rijken den vrede.

Er ontstonden nieuwe verwikkelingen met de Vereenigde Staten en met Brazilië. Tevens werd de gouverneur van Entre-Rios, don *Juste Jose de Urquiza*, afvallig. Ook Corrientes scheidde zich af van de Argentijnsche republiek. In 1851 verbonden zich de Regéring van Brazilië, de President van Uruguay (don *Joaquin Suarez*) en *Urquiza* tegen *Rosas*, waarna *Urquiza*, met 28000 man over de Parana trok. De troepen van *Rosas* werden verslagen, en hij zelf, als matroos verkleed, vlugtte met twee zonen en twee dochters op een Engelsch schip, dat hem naar Europa bragt. De generaal *Mancilla*, die in Buénos Ayres was ach-

tergebleven, gaf de stad over, en alle Staten onderwierpen zich aan het voorloopig bestuur, dat toen werd ingesteld. *Vincente Lopez* kwam er aan het hoofd, en het bevel over het leger benevens de zorg voor buitenlandsche zaken werd opgedragen aan *Urquiza*. Deze laatste was echter de magthebbende. Toen hij in 1852 Buénos Ayres verliet, kwam er opstand, en *Pinto* en vervolgens *Alsina* werden er tot gouverneurs benoemd. *Urquiza* zag geen kans om er door geweld van wapenen het gezag te herkrigen. Het Congres te Santa Fé (1853) benoemde hem tot constitutioneel dictator en hij werd in die waardigheid erkend door al de Staten behalve door Buénos Ayres, die evenwel later toetrad. Er werd echter wederom verdeeldheid gezaaid, zoodat tusschen Buénos Ayres en de overige Staten een oorlog uitbarstte. De slag bij Cepeda (1860) liep voor Buénos Ayres ongelukkig af, zoodat deze Staat zich bij verdrag van den 11den November 1860 weder bij de Argentijnsche republiek voegde. Na korten tijd kwam de oude breuk terug; de troepen van Buénos Ayres, aangevoerd door generaal *Bartolomeo Mitre*, behaalde den 17den September 1861 bij Pacon eene glansrijke overwinning, en die generaal werd plaatsvervanger van den toenmaligen president *Santiago Derqui*. Het door hem zamengerooten Congres benoemde hem bijna eenstemmig tot die betrekking. Niettemin heerschten overal verwarring en bandeloosheid, en de Indianen maakten er gebruik van door in 1864 in de provinciën Cordova en Santa-Fé te vallen. De verdedigingsmiddelen bevonden zich in een verwaarloosden toestand, en nergens werd iets ter verbetering aangewend.

Het Congres, dat van 12 Mei tot 7 October 1864 vergaderd was, begon evenwel wat meer ijver aan den dag te leggen. De geldzaken werden in orde gebragt, men maakte plannen van wegen en spoorwegen, het Fransche stelsel van maten en gewigten werd ingevoerd en zelfs met de vervaardiging van een nieuw wetboek een aanvang gemaakt.

De republiek scheen inmiddels te zeer aan onrust gewoon om onder *Mitre* tot kalmte te komen. De hoofden der onderdrukte partij bleven woelen, naburige Staten ondersteunden hunne pogingen, en weldra was het geheele gebied weder in opstand (1867). Terwijl *Lopez*, president van Paraguay, zich aan het hoofd der opstandelingen stelde, zocht *Mitre* hulp bij Brazilië, en schoon de Vereenigde Staten van Noord-Amerika een einde poogden te maken aan den strijd, werd deze hardnekkig en met afwisselend geluk voortgezet.

In 1868 is *Sarmiento* tot president der Argentijnsche republiek gekozen. Niet lang daarna werd besloten, om met Brazilië te volharden in den strijd tegen Paraguay, en er bestaat eindelijk uitzigt op een rustiger tijdvak, daar *Lopez* in den loop van 1869 herhaalde nederlagen geleden heeft en door de overmagt en het beleid zijner aanvallers zoozeer van hulpmiddelen is beroofd, dat het hem in den eersten tijd moeilijk zal vallen, nieuwe onlusten te verwekken in de Argentijnsche Republiek.

Argentoratum, zie Straatsburg.

Argo is de naam van een eiland in de Nijl. Het is gelegen in het Nubische gewest Dongola en bij twaalf uren gaans lang omstreeks 2 uren gaans breed. Het is zeer vruchtbaar, en men vindt er vele bouwvallen van tempels.

Argo (Het schip) is het vaartuig, waarmee de *Argonauten* (zie onder dat woord) hunnen togt volbragten. Ook draagt het grootste sterrebeeld aan den zuidelijken hemel dien naam. Daarin schittert Canopus als eene ster van de eerste grootte.

Argoen (De) is eene bronrivier van den Amoer. Zij ontspringt onder den naam van Keroeloen bij het Mongolische grensgebergte, stroomt door het Dalai-meer, ontvangt bij het verlaten hiervan den naam van Argoen tot aan hare vereeniging met de Sjlka, waar zij met deze de Amoer vormt. Zij is over een afstand van omstreeks 90 geogr. mijlen de grens tusschen Rusland en China. Van hare zijrivieren behooren 3 tot het gebied der Russen, namelijk de Borsae, de Oerioemkan en de Gasimoer, en 3 tot dat der Mongolen, namelijk de Derboel, de Chaoel en de Ghan.

Argolis, het oude Argos (zie onder dit woord), is thans de naam van eene nomarchie van het koninkrijk Griekenland. Zij beslaat het noordoostelijk gedeelte van het schiereiland Moréa en telt op 91 $\frac{1}{4}$ geogr. mijl ruim 130000 inwoners. De oostelijke tak van den noordelijken bergzoom van den Peloponnésus verheft er zich aan de kusten met steile wanden en omgeeft er eene moerassige vlakte. De voornaamste bergen zijn er de Malevo (Artemision, 1800 Ned. el), de Hag-Ilías (Arachnaeon, 1200 Ned. el), en de Didyma (1100 Ned. el). De grootste vlakte vindt men er in den omtrek der stad Argos, op den achtergrond der golf van Nauplia. De Planitza (Inachus) stroomt er doorheen. Behalve in die vlakte vindt men er wegens de bergachtige gesteldheid des lands weinig landbouw; ook is er gebrek aan water. Alleen de zoeven genoemde rivier, die van de grenzen van Arcadië komt, en de Kephalaria (Erasinus), die in het Stymphalisch meer haren oorsprong neemt, blijven in den zomer water behouden. Het land is met zijne talrijke baaijen gunstig gelegen voor de scheepvaart. De hoofdstad der nomarchie is Nauplia.

De *Argolische golf* (Sinus Argolicus), ten zuiden en westen van Argolis gelegen, draagt thans den naam van Golf van Nauplia of van Napoli.

Argonauta, zie *Nautilus*.

Argonauten noemt men de Grieksche helden, die zich omstreeks het jaar 1350 vóór Chr. onder aanvoering van *Jason* naar Colchis begaven, om er het gouden vlies te halen. Van die gebeurtenis vermelden wij de volgende bijzonderheden:

Athamas, koning van Boëtie, had van *Nephele*, zijne eersten gemalin, twee kinderen, *Phrixus* en *Helle*, die in *Ino* eene booze stiefmoeder kregen. Toen verscheen *Nephele* te middernacht aan hare kinderen en bezorgde hun den ram *Chrysomalus*, een geschenk van *Hermes* (Mercurius), om daarmee

de vlugt te nemen. Deze ram, eigenlijk een telg van *Poseidon* (Neptunus) en van *Theophane* de dochter van *Altis* of *Bisaltis*, uit den tijd toen zij in ram en schaaap veranderd waren, was met verstand begiftigd; hij bezat het vermogen om over de zee en door de lucht te zweven, — voorts droeg hij een gouden vacht en twee gouden horens, die als wassende manen schitterden. Reeds denzelfden nacht beklommen de twee kinderen zijn rug, en hij snelde met hen over land en zee. *Helle* viel in het water en verdronk, en dat water draagt na dien tijd den naam van Hellespont. *Phrixus* kwam behouden in Colchis en werd er vriendelijk ontvangen door koning *Aëtes*, die hem zijne dochter *Chalciopé* ten huwelijk schonk. Hunne kinderen waren *Argus*, *Melas*, *Phrontis* en *Cytorus*. *Phrixus* bragt den ram aan *Zeus* (Jupiter) ten offer en gaf het vlies aan *Aëtes* ten geschenke. Deze wijdde het aan *Ares* (Mars), bevestigde het in een omheinden tuin, en droeg het bewaken daarvan op aan een draak, want eene orakelspreuk had zijn leven afhankelijk gemaakt van het bezit van die vacht. Deze werd echter als een groote schat beschouwd, welke in Griekenland veler begeerlijkheid opwekte.

Nu had *Cretheus*, de grootvader van *Jason*, aan eene baai van Thessalië de stad en het koninkrijk Iolcus gesticht en aan zijn zoon *Aeson* achtergelaten. Doch zijn jongere zoon *Pelias* maakte zich meester van den troon. *Jason*, de zoon van *Aeson*, had de vlugt genomen naar den centaur *Chiron*, die hem eene degelijke krijgsmansopvoeding gaf. Toen *Pelias* oud geworden was, waarschuwde hem het orakel, dat hij op zijne hoede moest wezen tegen de éénschoenigen. Omstreeks dien tijd verliet *Jason* heimelijk den Centaur, om zich naar Iolcus te begeven, waar hij zijn regt op den troon wilde doen gelden. Onderweegs bereikte hij eene breede rivier en ontmoette er eene oude vrouw, die hem verzocht, haar behulpzaam te wezen, om over het water te komen. In die vermomming vertoonde zich *Hére* (Juno), de moeder der goden, de vijandin van *Pelias*. *Jason* nam haar op en waadde met haar door den stroom, waarbij één van zijne schoenen in den modder bleef steken. Halfgeschoeid verschijnt hij voor *Pelias*, om de heerschappij terug te eischen, die aan zijn vader wederregtelijk was ontruikt. *Pelias* verklaarde zich bereid, om ten zijnen behoeve afstand te doen van het bewind, onder voorwaarde, dat *Jason* voor hem het gouden vlies, dat hij volgens de godspraak bezitten moest, uit Colchis zou halen. *Jason* greep met blijdschap het denkbeeld aan, om dat heiligdom van zijn geslacht — *Athamas* was *Jasons* oudoom — te heroveren en verklaarde zich bereid, om dien togt te ondernemen. Onder de leiding van *Pallas* (Minerva) liet *Pelias* een groot en sterk schip voor hem bouwen, dat den naam van Argo droeg en door 50 riemen in beweging werd gebragt. *Jason* noodigde de dapperste helden van Griekenland uit, om hem te vergezellen. De dichters, die den Argonauten-togt

bezongen hebben, rekenen daartoe zelfs velen, die vóór en na dien tijd hebben geleefd. Ook hun aantal wordt verschillend opgegeven; het bedroeg volgens sommigen 49, volgens anderen 50, 54, 70 of zelfs 100. Wij zullen hunne namen niet alle opnoemen. *Jason* was de gezagvoerder, *Tiphys* (na zijn dood *Ancaeus*) de stuurman, *Lynceus* de loods, en *Zetes* en *Calais* hadden het opzigt op de roeijers. Op het voorste gedeelte was *Heracles* (Hercules) gezeten, en op het achterste gedeelte bevonden zich *Peleus*; de vader van *Achilles*, en *Telamon* de vader van *Ajax*. Het schip werd aan *Poseidon* (Neptunus) gewijd; aan dezen en aan alle goden der zee werden plegtige offeranden gebragt. Iolcus was de verzamelplaats der helden.

Een gunstige wind deed de zeilen zwellen, en spoedig zag men over den achterstevende haven van Iolcus verdwijnen. *Orpheus* bejverde zich, om door welluidende toonen den moed der Argonauten op te wekken. Eerst werd bij den Pelion aangelegd, om *Chiron* een bezoek te brengen. Daarna stevende men langs Chalcidice naar Samothracië. Van hier werden zij op de Iiische kust geworpen en verder naar het eiland Lemnos gestuwd. Hier hadden de vrouwen het jaar te voren alle mannen gedood, omdat deze bijwijken uit Thracië hadden gehaald; alleen *Hyppisylé* had haren vader koning *Thoas* gespaard en in eene kist aan de zee toevertrouwd. Zoodra zij het schip Argo zagen naderen, meenden zij, dat de Thraciërs in aantogt waren en snelden gewapend naar het strand. Toen de vreemdelingen echter door een heraut om gastvrijheid lieten vragen, werden zij vriendelijk ontvangen, en zij zouden er Colchis en het gouden vlies vergeten hebben, zoo *Heracles* (Hercules) hen niet met krachtige woorden aan de heldendaden der toekomst herinnerd had. *Jason* rukte zich los uit de armen der bekoorlijke *Hyppisylé*, en alle Argonauten begaven zich aan boord. Nu dreven zij naar de Phrygische kust, waar op een eiland de woeste zes-armige reuzen en de vreedzame Dolionen naast elkander woonden. De koning van deze laatsten, *Cyzicus* genaamd, ontving de helden zeer gastvrij en onderrigte hen aangaande den koers, dien zij moesten volgen. Intusschen hadden de reuzen de haven met rotsblokken versperd, maar *Heracles* (Hercules), die bij het vaartuig was achtergebleven, had velen van hen met pijlen gedood, terwijl de terugkeerende helden hunne nederlaag voltooiden. Nu werd het schip met spoed uit de haven gebragt, en weldra bevonden zij zich in volle zee. Des nachts werden zij door een storm beloopt en naar de kust der welwillende Dolionen teruggeslingerd zonder het te weten. Ook de Dolionen herkenden hunne gasten niet, maar hielden hen voor zeeroovers. Ras nam de strijd een aanvang, en *Cyzicus* werd van *Jason* met een speer doorboord. De Dolionen namen de vlugt, en eerst den volgende morgen bleek de waarheid. Toen treurden de Dolionen en Hellenen drie dagen lang, en er werden lijkspelen gehouden ter eer van den

gesneuvelden vorst. Voorts wijdde *Jason* ten zoen een tempel aan *Rhœa* op den berg *Didymus*. Toch bleef de storm 12 dagen woeden, waarna zij aan land kwamen in eene baai van *Bithynië* tusschen de *Propontis* en de Zwarte Zee, nabij de stad *Cios* (later *Prusias*), waar zij door de aldaar wonende *Mysiërs* gastvrij werden ontvangen. Toen de overigen aan tafel zaten, begaf zich *Heracles* (*Hercules*) naar het woud, om een beteren riem te halen. Inmiddels was zijn jeugdige en zeer geliefde vriend *Hylas*, uitgegaan om water te scheppen, door de *nymphen* der bron naar beneden getrokken. *Polyphemus* hoorde het hulpgeroep van den knaap, maar kon hem nergens vinden, en toen hij met *Heracles* (*Hercules*) rondzwierf, om hem te zoeken, staken de *Argonauten* van wal en lieten hen achter. Te laat vermisten deze hunne dappere makkers, en er ontstond een hevige strijd over de vraag, of zij zouden voortzeilen of terugkeeren. *Telamon* drong er toornig op aan, dat dit laatste geschieden zou, maar toen de zeegod *Glaucus* hen aanspoorde om den togt voort te zetten, durfden zij geene gehoorzaamheid weigeren. Den volgende morgen stapten zij op eene landtong (*Bithynië*) aan wal. De woeste koning *Amycus*, die er regeerde, had het besluit uitgevaardigd, dat alle vreemdelingen, die zijn gebied betraden, een vuistgevecht met hem moesten wagen. *Pollux*, die hiertoe bereid was, doodde den Vorst, en hierop volgde een gevecht met de inboorlingen, waarbij deze op de vlugt werden geslagen. De helden roofden de kudden der overwonnenen en verwierven een rijken buit. Van daar kwamen zij aan de kust van *Thracië*, te *Salmydessus*, waar de rampspoedige *Phineus*, de zoon van *Agenor*, heerschte; hij had de gave der voorspelling, hem door *Apollo* verleend, roekeloos misbruikt, en was tot straf met blindheid geslagen, terwijl de *Harpijen* hem teisterden door zijne spijs weg te rooven of onbruikbaar te maken. *Zetes* en *Calais* bragten hulp aan den uitgeleerden grijsaard, want *Zeus* (*Jupiter*) verleende hun vleugels en eene onvermoeide kracht, om de *Harpijen* te vervolgen. Juist hadden zij deze monsters bereikt, toen *Iris*, de boodschapper van *Here* (*Juno*) verscheen, om hun te verzoeken, de jagthonden van den grooten *Zeus* niet te doden, tevens bezwende, dat zij den zoon van *Agenor* niet langer zouden kwellen. Dankbaar verkondigde *Phineus* nu aan de *Argonauten*, wat de goden hem aangaande hunne toekomst hadden onthuld en wees hun aan, welken weg zij moesten inslaan om zonder gevaar door de verderfdreigende rotsen te komen, die den ingang in de Zwarte Zee versperden. Nog vier dagen werden de helden door noordwestelijke winden opgehouden. Toen stevenden zij verder en vernamen het gedreun der gestadig tegen elkaar botsende en terugspringende *Symplejaden*. Door *Pallas* (*Minerva*) als beschermgodin bijgestaan, kwamen de *Argonauten* er gelukkig doorheen, zoodat alleen eenige planken van den achterstevan verbrijzeld werden. Na dien tijd behielden die rotsen een vasten stand.

Gedurende hun togt op de Zwarte Zee bezochten zij *Lycus*, den koning der *Mariandynen*, die hen gastvrij ontving, omdat de helden zijnen vijand *Amycus* hadden overwonnen. Hier werd *Idmon* door een wild zwijn gedood, en de stuurman *Tiphys* door eene ziekte weggerukt. Na verloop van 12 dagen bereikten zij den mond der rivier *Callichorus*, waar hun de geest verscheen van *Sthenelus*, een held, die met *Heracles* (*Hercules*) ten strijde was getogen tegen de *Amazonen* en op die kust, door een pijl getroffen, den laatsten adem had uitgeblazen. De *Argonauten* vereerden met offeranden zijne nagedachtenis. Vervolgens kwamen zij in de nabijheid van de rivier *Thermodon*, die zich met 96 slangvormige monden uitstort in zee. Aan den breedsten mond waren de *Amazonen* gevestigd, die zij, begunstigd door den westelijken wind, konden ontwijken. Nadat zij langs de woonsteden van onderscheidene volkeren waren voorbij gezeild, bereikten zij het eiland *Dia* (*Areteas* of *Mars-eiland*), waar zij last hadden van geweldige roofvogels, tegen wier aanvallen zij zich met helm en schild moesten dekken. Op dat eiland vonden zij de 4 kinderen van *Phrixus*, die na den dood van dezen door hun grootvader *Aëtes* naar *Griekenland* waren gezonden, om de schatten te halen, die de overledene te *Orchomenus* had achtergelaten. *Jason* nam die jongelingen aan boord, en weldra zagen zij de toppen van het *Caucasisch* gebergte verrijzen. Boven hunne hoofden hoorden zij den vleugelslag van den gier van *Prometheus*, en zij vernamen het kreunen van den held, wiens lever door dien vogel werd opengereten. Dienzelfde nacht waren zij genaderd tot het doel van hunnen togt. Zij voerden de *Phasis* op; aan de linkerhand hadden zij den hoogen *Caucasus* en *Cyta*, de hoofdstad van *Colchis*, en aan de rechterhand den Heiligen tuin van *Ares* (*Mars*), waar de draak de wacht hield over het gouden vlies, dat aan een statigen eikenboom schitterde.

Den volgende ochtend begaf zich *Jason*, vergezeld door *Telamon*, *Augeas* en de kinderen van *Phrixus* naar de stad, waar koning *Aëtes* zijn verblijf hield, om de teruggave van het gouden vlies te vorderen. *Aëtes* was bereid om zijn wensch te bevreemden, indien *Jason* de vuurspuwende, bronsvoetige stieren, die *Hephaestus* (*Vulcanus*) hem geschonken had, in het gareel spande, daarmede 4 morgen van het aan *Ares* geheiligde land omploegde, daarin de door *Phrixus* medegebragte drakentanden zaaide en de hieruit voortspruitende reuzen versloeg. Reeds wanhoopte de held aan den goeden uitslag zijner onderneming, toen *Medæa*, eene jongere dochter van *Aëtes* en in de tooverkunst zeer bedreven, door hare liefde tot *Jason* aangespoord, hem van eene zelf voorzag, die hem in staat stelde, om de stieren te temmen en het veld om te ploegen. *Jason* volvoerde dit gedeelte zijner taak, en wierp vervolgens, op raad van *Medæa*, een steen onder de reuzen, waarna zij elkander aangrepen en doodden. De ge-

stelde voorwaarden waren alzoo vervuld, maar *Aeëtes* was weinig geneigd om het vlies af te staan; zelfs beraamde hij het plan, om het vaartuig te overvallen en de vreemdelingen te vermoorden. *Medéa* maakte *Jason* met dat voornemen bekend en hielp hem, om heimelijk het vlies weg te rooven, nadat hij gezworen had, haar tot echtgenoot te zullen nemen. Het vlies werd binnen de zevenvoudige muren van den aan de zorg van *Hecaté* toevertrouwd tuin door een draak met vonkelende oogen bewaakt. Sissend en kronkelend bewoog zich het ondiep bij de nadering van *Jason* en *Medéa*. Deze laatste echter deed door hare tooverspreken en door eene tooverolie het monster in slaap vallen, waarna *Jason* ijlings het vlies van den eikenboom scheurde en met *Medéa* aan boord bragt. Terstond werden de touwen losgemaakt, en het vaartuig verwijderde zich naar den mond der rivier.

Omtrent den weg, dien de Argonauten bij hun terugkeer hebben ingeslagen, zijn de berichten verschillend. Volgens *Sophocles*, *Herodotus* en *Callimachus* begaven zij zich naar hun vaderland langs dezelfde kusten, die zij op hun togt naar Colchis hadden bezocht, maar naar de mededeelingen van *Hesiodus*, *Antimachus* en *Hecataeus* kwamen zij door de Phasis in den Oceaan, waarna zij om Azië heen langs de Nijl of door de Libysche woestijn, waar zij de Argo over een aanmerkelijken afstand op de schouders moesten torschen, voorts over Cyrene en door het meer Triton de Middellandsche Zee bereikten. *Apollonius* beschrijft in zijn 4de boek der "Argonautica" een derden weg. Naar den raad van *Phineus* wilden de schepelingen niet langs denzelfden weg terugkeeren. Zij voeren door de Pontus Euxinus in de Ister, maar de Colchiërs volgden hen en sneden hun den weg af. Daar de Argonauten gevoelden, dat zij niet opgewassen waren tegen *Absyrtus*, den zoon van *Aeëtes* en den aanvoerder der Colchiërs, knoopte *Jason* onderhandelingen met hem aan en maakte door sluipmoord een einde aan diens leven. Volgens eene andere overlevering had *Medéa* *Absyrtus* medegevoerd, en toen zij zich vervolgd zag door haren vader, doodde zij haren broeder en wierp zijn lijk bij stukken in zee, waarna *Aeëtes* de vervolging staakte, om het dierbaar ligchaam aan de wateren te ontrukken. Daarna kwamen de Argonauten langs de Ister in de Adriatische Zee en bereikten *Electris*, een eiland aan den mond der Eridanus (Po). Zij stevenden langs de kust van Illyrië, maar werden op last van *Zeus* (Jupiter), wegens het ombrengen van *Absyrtus*, naar *Electris* teruggeworpen, waarna het scheeps-orakel hun verkondigde, dat zij hun vaderland niet zouden wederzien vóór zij door *Circe* van den schuldenlast, welke wegens dien moord op hen drukte, waren ontheven. Nu voeren zij de Eridanus (Po) op, bereikten de Rhodanus (Rhône), stevenden met den bijstand der *Dioscuren* langs vele Celtische en Ligurische volkeren en stapten aan wal op de Stoechadische eilanden, waar *Jason*

een altaar oprigtte. Vervolgens bereikten zij het eiland Aethalia (Elba), en kwamen daarna door de Ausonische en Tyrrheensche Zee te Aeaea, de woonplaats van *Circe*, eene zuster van *Aeëtes*. Deze onthief hen van hunne schuld zonder hen te kennen, maar toen zij vernam, dat *Medéa* aan boord was, deed zij hen aanstonds verjagen van haar eiland. *Herc* (Juno) begunstigde den verderen togt. Door den tegenzang van *Orpheus* zeilden zij spoedig het eiland der Sirenen voorbij. *Thetis* en de *Nereiden* geleidden hen langs Scylla en Charybdis, en zij konden uitrusten bij het gelukkige volk der Thaeaken, namelijk te Corcyra (Drepane, Corfu), waar *Aleinous* en *Arete* heerschappij voerden en hen gastvrij ontvingen. Hier werden zij door de Colchiërs vervolgd, die *Medéa* terugzeikten. De Koning echter betuigde, dat hij haar tegen hare landgenooten beschermen zou, zoo zij de wettige echtgenoot van *Jason* was. Hierna traden zij aanstonds in het huwelijk, en de Colchiërs, die zonder *Medéa* niet durfden terugkeeren, bleven op hun verzoek op het eiland.

Met rijke geschenken begiftigd, zeilden de Argonauten na eene rust van 7 dagen verder. Zij ontwaardden eerst de Echinadische eilanden en zagen reeds den Peloponnésus in het verschiet, toen zij door een geweldigen storm naar de Syrtis, op de kust van Afrika, werden gestuurd. Libysche nymphen snelden ter hulp en volgens een teeken van *Poseidon* (Neptunus) moesten de Hellenen hun vaartuig 12 dagen en 12 nachten op hunne schouders dragen tot aan het meer van *Triton*. Hier overleed *Mopsus*. *Triton* wees hun den weg naar de Middellandsche Zee. Voorspoedig bereikten zij Carpathus, maar bij Creta wierp *Talus*, een metalen reus, met rotsblokken naar hun vaartuig, en de Argo zou gezonken wezen, indien *Medéa* den reus niet overwonnen had door hare tooverkunst. Bij de Sporadische eilanden werden zij gedurende een storm bijgestaan door *Apollo*, die hun een toevlugtsoord aanwees op het eiland Anaphe, waar zij hem uit dankbaarheid offeranden bragten. Eindeijk kwamen zij op het eiland Aegina aan wal en bereikten zonder verdere onheilen hun vaderland. — *Pelias*, niet anders vermoedende, dan dat de Argonauten waren omgekomen, had besloten, *Aeson* te dooden, maar *Aeson* had zichzelf om het leven gebragt. Volgens *Ovidius* was *Aeson* bij den terugkeer van *Jason* nog in leven en werd hij door *Medéa* verjeugdigd. De moeder van *Jason* had *Pelias* met haren vloek beladen en desgelijks zich zelve gedood, terwijl *Pelias* ook haren achtergelaten zoon *Promachus* had vermoord. Nu verscheen *Jason* en bragt hem het gouden vlies, en nadat hij op de landengte het schip Argo aan *Poseidon* (Neptunus) gewijd had, riep hij *Medéa* op, om zich op *Pelias* te wreken. Die vrouw haalde de dochters van *Pelias* over, om haren vader in stukken te snijden en in een tooverketel te koken, om hem weer jong te maken. *Acastus*, de zoon van *Pelias*, zorgde voor de begrafenis van zijn vader en verjaagde

Jason en *Medëa* uit *Iolcus*. Deze begaven zich naar *Corinthe* en leefden er gedurende 10 jaren in eene gewenschte eenstemmigheid, totdat *Creon*, koning van *Corinthe*, zijne dochter *Glauce* of *Creusa* aan *Jason* ten huwelijk schonk en deze *Medëa* verstiet. Zie over hare wraak onder den naam *Medëa*.

Uitvoerig hebben wij dezen togt beschreven, om in deze hoogstmerkwaardige dichterlijke sage een flauw denkbeeld te geven van de weelderigheid der Oud-Grieksche fantasie. In onderscheidene gedichten der oudheid is de Argonautentogt behandeld, zoowel in heldendichten als in treurspelen. De 3 groote Grieksche treurspeldichters (*Aeschylus*, *Sophocles* en *Euripides*) hebben daaraan stof ontleend, *Epimenides*, *Pisander* en *Eumelus* desgelijks. Als heldendicht bezitten wij den Argonauten-togt van *Apollonius Rhodius* en van den *Pseudo-Orpheus* in het Grieksch, en van *Valerius Flaccus* in het Latijn. Zelfs in eene ode van *Pindarus* wordt die togt beschreven, en kunstenaars van den ouden en nieuwen tijd hebben zich beijverd, om tafereelen uit den Argonauten-togt tot onderwerp te kiezen.

Argonner-woud (Het) is een uitgestrekt woud, op den linkeroever der Maas nabij de Belgische grenzen gelegen. De bodem verheft er zich tot ruim 400 Ned. el boven de oppervlakte der zee, en het zuidelijk gedeelte van dit woud vormt de waterscheiding tusschen de Maas en de Seine.

Argopoero is de naam van een vuurspuwend berg op Java, in de residentie Bezoeki en in de afdeeling Bondowosso. Hij is de aanzienlijkste top van het Ajang-gebergte en verheft zich ter hoogte van 3200 Ned. el.

Argos, ook *Argolis*, *Argeia* en *Argolica* genaamd, was aanvankelijk het stadsgebied van Argos, eene kleine vlakte aan de Golf van dien naam en verder ten westen door het Arcadisch gebergte en ten noorden door de bergen van Phlius, Cleoane en *Corinthe* omsloten; later — ten tijde der Romeinsche heerschappij — behoorde daartoe ook het schiereiland *Acte*, tusschen de Argolische en Saronische Golf gelegen. Op deze wijze bevatte Argos een groot gedeelte van de noordoostelijke streek van den Peloponnesus en grensde ten zuidwesten aan *Laconica*, ten westen aan *Arcadië*, ten noorden aan *Phlasië* en *Corinthe*, en ten noorden, noordoosten en oosten aan de zee. Argos is gedeeltelijk een breed dal, gedeeltelijk van het Argolisch gebergte doorsneden en van onderscheidene kleine rivieren besproeid. De kust, meest aangelid land, was uitstekend geschikt voor den landbouw en zeer gunstig gelegen voor den handel, terwijl men er zich in de bergstreek sterk toelegde op de veeteelt.

De Argivers of ingezetenen van Argos, Pelasgers van oorsprong, maar met Danaërs, Achaeërs en Doriërs vermengd, die er volkplantingen kwamen stichten, vormden er van ouds zoovele Staten als er zich steden verheieven. De voornaamste van deze zijn: Argos met de havenplaats *Nauplia*, *Mycenae* (thans een

dorp, *Karvathi* genoemd), *Tirynthus*, reeds verwoest in den Peloponnesischen oorlog, *Epidauros* (thans het dorp *Kironiti*), *Troezen* en *Hermione*. Argos was de hoofdzetel van de dienst van *Here* (*Juno*) en van *Zeus* (*Jupiter*). Tusschen *Mycenae* en Argos verhief zich het Heraeum of de *Juno*-tempel, een der voornaamste heiligdommen van Griekenland. De stad Argos was eene der oudste steden van Griekenland en lag met hare burgt *Larissa* aan den oever der *Inachus*. Op dien burgt verhieven zich de tempels van *Here* *Acraea*, van den Neméschen *Zeus*, en het bonds-heiligdom van den Pythischen *Apollo*, terwijl het in de stad ook niet aan tempels ontbrak. Tevens huldigde men hier *Poseidon* (*Neptunus*), *Amphiaraus*, de *Dioscuren*, *Perseus* en vooral *Heracles* (*Hercules*). Bij het altaar van *Zeus Ombrios* vereenigden zich de 7 helden met een eed tegen *Thebe* (zie aldaar), en hunne standbeelden stonden er op het plein bij den tempel der *Horen*. Met de godadienst ontwikkelde er zich de schoone kunst. Omstreeks het jaar 500 vóór Chr. bloeide er de school van den beeldhouwer *Ageladas*, tot welke de *Atheners* *Phidias* en *Myron*, benevens de Argivers *Aristomedon*, *Phradmon*, *Naucydes*, *Pericletus* enz. behoorden. Tevens werd er de toon- en dichtkunst in dien tijd met ijver beoefend, doch die schoone dagen gingen ras voorbij.

Als stichter van Argos en als eerste heerscher des lands wordt *Inachus* genoemd, die omstreeks het jaar 1850 vóór Chr. leefde. Het vorstenhuis der *Inachiden* werd door *Danaus* onttroond, die Argos tot een der magtigste Staten van Griekenland verhief. Op hem volgde zijn schoonzoon *Lyceus* en op dezen *Abas*, wiens zonen *Proetus* en *Acrisius* het gebied verdeelden (1359). *Perseus*, de kleinzoon en opvolger van *Acrisius*, verwisselde zijn gewest met dat van *Megapenthes*, den zoon van *Proetus*, en hield zijn verblijf te *Mycenae*. Te Argos gebod na *Megapenthes* zijn zoon of kleinzoon *Anaxagoras*, die zijn rijk op nieuw verdeelde onder zijne zonen *Melampus* en *Bias*, wier nakomelingen er bleven heerschen.

Ten tijde van den Trojaanschen oorlog was *Diomedes* koning van Argos, en te *Mycenae* kreeg na *Eurystheus* het vorstenhuis der *Pelopiden* het gezag in handen. *Atrëus* en *Thyestes*, zonen van *Felops*, regeerden na 1260 te *Mycenae* en te *Tirynthus*, en op hen volgden *Agamemnon*, *Aegisthus* en *Orestes*. Laatstgenoemde vereenigde het cijnsbare Argos en door zijn huwelijk met *Hermione* ook *Lacedaemon* met zijn rijk. Reeds onder *Tisamen*, den zoon van *Orestes* nam het *Achaeisch-Atridisch* vorstenhuis een einde. De zonen van *Heracles* (*Hercules*), door den neef van hun grootvader *Amphitryon*, door *Eurystheus*, te voren uit *Mycenae* verdreven en naar de Doriërs gevlugt, maakten nu aanspraak op het rijk en veroverden het. Het werd verdeeld onder de zonen van *Aristomachus*, en Argos, de voornaamste stad van *Hellas*, viel aan den oudste,

aan *Temenus*, ten deel (1150). Van dien tijd af heerschten er de Temenidische Heracliden tot in het midden der 8ste eeuw vóór Chr. De meest beroemde vorst uit dit huis was er *Phidon I* (750), die aan Argos de hegemonie (opperheerschappij) bezorgde over den geheelen Peloponnésus. De laatste uit genoemd stamhuis was *Meltas*. Op dezen volgden koningen uit een ander geslacht, en na de Perzische oorlogen verdween er het koningschap geheel en al. Het koninklijk gezag was er ook te voren reeds zeer beperkt, want een magtige Senaat en het (onbekende) collegie der Artynnen stonden er den vorst ter zijde.

De heerschende stam te Argos was die der Doriërs. De inboorlingen vormden wel de meerderheid in getal, maar zij waren meendeels lijfeigenen, soldaten of perioeken of landbouwers. Van ouds was een klein gewest, Cynuria, tusschen Argos en Sparta gelegen, de twistappel tusschen deze twee Staten, maar Sparta behield de overhand in den strijd (550). Niet lang daarna bracht de Spartaansche koning *Cleomenes* den Argivers bij Tirynthus eene nederlaag toe, die in Argos groote veranderingen veroorzaakte. De meeste strijdbare burgers — wél 6- of 7000 — waren gesneuveld, en nu namen de lijfeigenen de stad in bezit. Wél kwamen later de zonen der gesneuvelden daartegen op, maar deze moesten het dulden, dat de lijfeigenen met hen de stad bewoonden. Niet lang daarna dwong men ook de bewoners der naburige onafhankelijke steden (Tirynthus, Mycenae, Hysiae, Orneae en Midea), zich te Argos te vestigen. Door deze nieuwe burgers, die in de regten der oude traden, ontving de stad nieuwe welvaart en een vermeerderden bloei. Tevens verdwenen de oude Dorische gewoonten; het koningschap werd afgeschaft en door de volksregering vervangen, die er bij voortdurend gehandhaafd bleef. Ergerlijke tooneelen werden er door dat bewind aangerigt, vooral in 370 vóór Chr., toen het volk duizende gewaande aristocraten om het leven bracht. Tot de eigenaardige instellingen van Argos behoorde de regtbank, die buiten de stad aan den oever der Charadrus over terugkeerende legerhoofden gespannen werd. — Gedurende den Peloponnésischen oorlog sloten die van Argos een verbond met Elis en Mantinéa tegen Sparta, maar na den voor hen zoo rampspoedigen slag bij Mantinéa (417) moesten zij zich onderwerpen aan eene oligarchie, welke door Sparta was ingesteld. Na den val dezer mogendheid werd de haven met muren beveiligd, om steeds de gemeenschap te kunnen onderhouden met Athene. In den Boeotischen oorlog was Argos de bondgenoot van Thebe, en Sparta nam daarover wraak door aan de Argivers eene nederlaag toe te brengen bij Orneae (353). Onder de heerschappij der Macedoniërs ontving Argos eene Macedonische bezetting, en onder hare burgers stonden gedurig tyrannen op, zooals *Aristomachus I* (290), *Aristippus* (280) met zijn mededinger *Aristias* en vervolgens *Aristomachus II*. De merkwaardigste gebeurtenis van dien tijd

is het sneuvelen van *Pyrrhus*, koning van Epirus, die te Argos, werwaarts hij zich op verzoek van *Aristias* begeven had, door den steenworp eener vrouw werd gedood. Door toedoen van *Aratus* kwam Argos in 243 bij het Achajisch verbond (zie onder *Achaja*) en werd op deze wijze vrijgemaakt van het juk der overweldiging. Later evenwel moest zij op nieuw bukken onder de heerschappij van den Spartaanschen *Nabis*. Eindelijk werd Argos tegelijk met de overige steden van het Achajisch verbond door de Romeinen ingenomen (146 vóór Chr.).

In de middeleeuwen behoorde de stad tot het hertogdom Athene. In 1383 werd zij door aankoop het eigendom van Venetië, en in 1397 werd zij door *Jacob*, den veldoverste van *Bajesid I*, ingenomen, geplunderd en van het grootste gedeelte harer inwoners (30000) beroofd. In 1463 viel zij wederom den Turken in handen, en hare heroovering door den Venetiaanschen generaal *Morosini* (1686) was niet van langen duur. In weerwil van een voorspoedig gevecht bij Argos (1696), moesten de Venetianen in 1716 die streken voor altoos vaarwel zeggen.

Eerst in den laatsten tijd verbleekte de halve maan voor den zonnegloed der herrezenen vrijheid. Voorheen was Argos de zetel van een bisschop. Thans ook onder den naam van Argo bekend, is zij de hoofdstad eener evenzoo genoemde eparchie in de nomarchie Argolis, aan de rivier Planitza. Men heeft er 10000 inwoners en eene hooge school. Het nieuwe slot is op de puinhoopen van het oude Larissa gesticht. Bij den berg, waarop het zich verheft, is een klooster met eene grot, die men voor de plaats houdt, waar men de godspraken van *Apollo* vernam, en ten zuiden van het slot liggen de puinhoopen van een theater. Ten oosten van Argos vindt men de bouwvallen van Mycenae met het graf van *Agamemnon*, en aan den weg naar Nauplia de overblijfselen van het oude Tirynthus.

Argout (Apollinaire, comte d'), pair van Frankrijk en meer dan eenmaal minister onder *Lodewijk Philips*, werd geboren in 1783 bij La Tour du Pin in het departement Isère. Hij was de afstammeling van een oud en rijk geslacht. Hij wijdde zich aan de staatsdienst, en werd reeds op jeugdigen leeftijd benoemd tot ontvanger-generaal te Antwerpen. In 1811 ontving hij eene aanstelling als auditeur bij den staatsraad, en hij behield die betrekking tot aan den val van *Napoleon*. Onder de Bourbons bekleedde hij aanzienlijke betrekkingen; weldra was hij prefect in het departement Basses Pyrenées en vervolgens in het departement Gard, waar hij zich verdienstelijk maakte door de bescherming, die hij er verleende aan de Protestanten. *Lodewijk XVIII* verhieft hem, vooral op verlangen van *Decazes*, in 1819 tot pair. *Argout* verdedigde den Koning in de pairsvergadering met vuur, toen *Clauzel de Coussergues* hem van medeplichtigheid beschuldigde aan den moord, aan den hertog van Berry gepleegd. Bij de revolutie van 1830 weifelde hij, of hij partij zou kiezen

voor het volk. Maar toen de omwenteling volbragt was, zocht hij in de Kamer der pairs zijne medeleden gunstig te stemmen voor de nieuwe orde van zaken. Met *Semonville* begaf hij zich naar het kwartier van den generalen staf en eischte van den hertog van *Ragusa*, dat deze door zijn gezag een einde zou maken aan de worsteling tusschen het volk en het leger, — ja, hij verklaarde zich bereid, om op eigen verantwoording een bevelschrift te schrijven tot inhechtenisneming der ministers. De hertog antwoordde met eene weigering. Toen snelden de beide mannen naar St. Cloud, om *Karel X* tot terugroeping der uitgevaardigde ordonnanciën te bewegen. Wél keerde hij, vergezeld van den hertog de *Mortemart*, met eene inwilligende verklaring des Konings terug, maar het gunstig oogenblik was reeds voorbijgegaan. *Karel X* verloor den troon.

Op den 7den Augustus 1830 legde *Argout* den eed van getrouwheid af aan de nieuwe regering en nam vervolgens ijerig deel aan de werkzaamheden van de Kamer der pairs. Den 18den November daaraanvolgende aanvaardde hij in het kabinet *Laffitte* de portefeuille van Marine, — den 8ten Maart 1831 tijdelijk die van Justitie, — en eenige dagen later, onder *Casimir Périer*, die van Handel en Openbare Werken, terwijl hij ook in Augustus 1832, bij afwezigheid van den generaal *Sebastiani*, het departement van Buitenlandsche Zaken, en na den dood van *Périer* (16 Mei 1832) dat van Binnenlandsche Zaken en van Eeredienst bestuurd. Kort vóór de uitbarsting der bewegingen in April 1834 legde hij evenwel de portefeuille neder en werd bestuurder der Bank van Frankrijk. Den 18den Januarij 1836 werd hij minister van Financiën in de plaats van *Humann*, maar na het aftreden van het ministerie *de Broglie* keerde hij naar de Bank van Frankrijk terug. De inrigting der Bank werd onder zijn bestuur aanmerkelijk verbeterd. Na de Februarij-omwenteling van 1848 bragt hij onderscheidene leeningen tot stand tusschen de Bank en de Republikeinsche regering. Na den coup d'état van den 12den December 1851 was hij werkzaam voor *Lodewijk Napoleon*, namelijk als lid der consultatieve grondwetscommissie; daarom werd hij den 16den Januarij 1852 tot senator bevorderd. Als bestuurder der Bank bleef hij werkzaam tot den 10den Junij 1857; toen werd hij door graaf *Le Bègne de Germiny* vervangen. Hij overleed te Parijs op den 15den Januarij 1858.

Arguelles (Augustin), een Spaansch staatsman, geboren in 1775 te Ribadesella in Asturië, studeerde te Oviédo in de regten en begaf zich vervolgens naar Madrid, waar hij eene aanstelling ontving bij het secretariaat der "Interpretacion de lenguas." Hij legde in die betrekking zulk eene bekwaamheid aan den dag, dat de regering hem belangrijke zendingen opdroeg naar Portugal en naar Londen. Na het uitbarsten van den oorlog met Frankrijk koos *Arguelles* de zijde der patriotten; hij werd te Cadix lid der Cortes

en vervolgens der Commissie, belast met het ontwerpen eener nieuwe grondwet. Als zoodanig was hij de steller van de beroemde Memorie van toelichting, welke daarbij werd overgelegd. Bij het woeden der reactie na den terugkeer van *Ferdinand VII* (1814) werd hij in hechtenis genomen, maar hij verdedigde zich met zooveel behendigheid, dat zijne regters, schoon tot vijfmaal vernieuwd, het niet eens konden worden over het vonnis. De Koning liet zich de processtukken voorleggen en schreef op den rand: "Tienjarige tuchthuisstraf in het praesidio te Ceuta." Met hem werden 14 anderen, bij welke zich zijn vriend *Juan Alvarez Guerra* bevond, tot dwangarbeid te Ceuta veroordeeld. Hier verwierpen zij zich door hun edel gedrag de algemeene achting des volks, maar zij werden om die reden door de ambtenaren en vooral door den bisschop te vreeselijker mishandeld. Laatstgenoemde wist zelfs te bewerken, dat zij naar Alcudia, eene ongezonde plaats op Majorca, gebragt werden, waar zij van den kapitein-generaal *Cospigny* zoo schandelijke kwellingen ondervonden, dat binnen vier jaren 3 van hen overleden en 2 krankzinnig werden.

De omwenteling van 1820 verschaftte eindelijk de vrijheid aan *Arguelles* en zijne lotgenooten. Eerstgenoemde werd door zijn aanhangers naar Madrid gebragt en door den Koning, schoon tegen den wensch van dezen, tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemd. Dit duurde niet langer dan een jaar. In de ijdele hoop, dat de Koning de beginselen der constitutie opregt zou handhaven, kwam *Arguelles* gedurig in strijd met zijne eigene meening. Hij was een ijveraar voor de grondwet en toch ontbond hij de vaderlandlievende genootschappen en de staatkundige vereenigingen, zoodat hij gaandeweg vernietigde wat hijzelf wenschte op te bouwen. In het algemeen ontbrak het hem bij het bestuur van zijn departement aan een vast plan, en de Koning werd weldra opmerkzaam gemaakt op de onhandigheid van zijn staatsdienaar. *Arguelles* legde de portefeuille neder, nam weder zitting in de Cortes en plaatste er zich met *Calatrava* aan het hoofd der gematigde partij. Toen de Koning na de overwinningen der Franschen de bezworene grondwet introk en tot het oude absolutismus terugkeerde, nam *Arguelles* de wijk naar Engeland, waar hij vertoefde totdat de Koningin-Regentes *Christina* hem in 1832 weder naar Spanje riep. Dáár was hij in de Cortes gezeten op de banken der oppositie. Van dien tijd af behoorde hij tot de partij der liberalen, zoodat hij zich met ijver verzette tegen de ministers, die uit de rijen der gematigden waren gekozen. Steeds verhief hij zijne stem tegen *Martínez de la Rosa* en *Toreno*, al stond ook zijn redenaars-talent in de schaduw naast het hunne. Tijdens het bewind van *Mendizabal* en *Calatrava* ondersteunde hij het ministerie. Toen *Mendizabal* zijne portefeuille nederlegde en geheel Spanje opstond, om de afkondiging te eischen der grondwet van 1812, terwijl de Koningin-

Regentes in La Granja door de soldaten gedrongen werd, om de constitutie aan te nemen, was *Arguelles* niet vreemd aan die algemeene beweging. Met *Mendizabal* keurde hij aanvankelijk elke vreemde tusschenkomst af, maar zag zich later met hem genoodzaakt, daaraan zijne stem te geven. Het was bepaald, dat hij lid zou worden van het regentschap, hetwelk na den val der Koningin-Regentes (1836) moest optreden. Toen zijne vrienden *Calatrava* en *de la Cuadra* optraden als ministers, werd hij belast met de herziening der grondwet van 1822. Bij herhaling werden hem portefeuilles aangeboden, maar hij wees ze telkens van de hand. In 1837 benoemde de Koningin hem tot lid van den pas-gevormden Senaat. Toen *Maria Christina* eindelijk afstand deed van haar bestuur, was *Arguelles* voorzitter van het Congres en één van de eerste kandidaten voor het regentschap. De radicale partij hoopte tot het laatst, dat hem de overwinning zou ten deel vallen, maar hij verkreeg slechts 103 stemmen, terwijl *Espartero* met 179 stemmen tot regent werd benoemd. Om hem echter een blijk van achting te geven, kozen de Cortes hem den 10^{den} Julij 1831 tot voogd over koningin *Isabella* en hare zuster, terwijl men hem daags daarna uitnoodigde, om het voorzitterschap in het Congres te blijven waarnemen. In het jaar 1843 legde hij zijne bedieningen neder, en hij overleed te Madrid op den 23sten Maart 1844. Van het jaar 1812 af was hij steeds een der hoofdleiders van de liberale partij in Spanje. Hij paarde vurige vaderlandsliefde aan een onberispelijk leven, en zelfs in de dagen der grijsheid sprak hij uren aaneen in de Cortes met de kracht en den gloed der jeugd.

Argument. Dit woord, afkomstig van het Latijnsche *argumentum*, beteekent eigenlijk eene waarheid, waaruit men eene andere kan afleiden, en dus een bewijs of dat gedeelte van het bewijs, dat er den eigenlijken grondslag van uitmaakt. Doorgaans echter wordt het gebruikt in de beteekenis van bewijsvoering (*argumentatio*). Men onderscheidt naar gelang van het doel, dat men bij het bewijzen beoogt, de volgende soorten van argumenten: *Argumentum ad hominem* of een bewijs, dat juist gepast is voor den persoon, dien men overtuigen wil, — *argumentum ex concessis* of een bewijs, hetwelk rust op datgene, wat door de tegenpartij als waar is erkend, — *argumentum ad veritatem* of een bewijs, dat op algemeen aangenomene waarheden steunt, — *argumentum a posteriori* of een bewijs, aan de ervaring ontleend, — en *argumentum a priori* of een bewijs, dat op algemeene beginselen gevestigd is. Een *argumentum a tuto* is een bewijs, gebouwd op het nadeel of het gevaar, dat door de aanneming van het tegendeel ontstaat of ontstaan kan. Zulke argumenten werden voorheen weleens gebruikt door godgeleerden, bepaaldelijk voor het bestaan van God en voor het geloof aan de onsterfelijkheid, en zij vertoonden zich dan in de volgende gedaante: Het is veiliger wél dan niet aan het bestaan van God te gelooven.

II

ven. Immers al bestaat er geen God, toch veroorzaakt het geloof, dat Hij bestaat, geenlei nadeel, terwijl het ongeloof wél degelijk nadeelig is, indien er een God bestaat. Ook bediende men zich van zulk een argument om Protestanten tot de R. Katholieke Kerk te bekeeren. Men zeide: De Protestanten leeren, dat men in elk kerkgenootschap zalig kan worden, 't geen de R. Katholieken ontkennen. Daarom is het veiliger, tot de R. Katholieke Kerk te behooren dan tot de Protestant-sche, omdat men in die Kerk, volgens de betuiging der Protestanten, zeer wel zalig kan worden.

Het *argumentum e consensu gentium* is een bewijs, dat zijn steun vindt in 't geen door alle volkeren ten allen tijde als waar is erkend. Op het gebied der godgeleerdheid heeft men nog een *argumentum e vaticiniis et miraculis* voor de goddelijkheid van het Christendom, namelijk een bewijs, ontleend aan de voorspellingen en aan de wonderen. Eindelijk wordt er melding gemaakt van een *argumentum baculinum* of *a baculo*, namelijk een stokslagen-bewijs, dat wij eigenlijk niet het laatst hadden moeten noemen, omdat het niet alleen in Indië — schoon thans wat minder klemmend dan voorheen —, maar ook in Europa nog zeer gebruikelijk is.

Arguri, ook *Arghuri* of *Aghuri* genaamd, was voorheen een bloeiend dorp, in een fraai en vruchtbaar oord aan den noordelijken voet van den Ararat gelegen. Het was des zomers eene geliefkoosde verblijfplaats der aanzienlijke inwoners van Eriwan. Zelfs verkondigde de sage, dat *Noach* er na den zondvloed den wijnstok geplant en op de plek, waar de kerk zich verhiel, het altaar opgericht had, waarvan in het eerste boek van *Mozes* melding wordt gemaakt. Dat dorp is op den 20sten Junij 1840 met al zijne bewoners gedurende eene aardbeving onder eene geweldige bergstorting van den Ararat bedolven.

Argus, bijgenaamd *Panoptes* (de Alziende) wegens zijne 100 oogen, van welke steeds sommige geopend waren, was een zoon van *Agenor* of *Inachus*. Hij had zich reeds door vele heldendaden beroemd gemaakt, toen *Here* (Juno) hem oproeg om de wacht te houden over *Io*, die in een koe was veranderd. *Hermes* (Mercurius) die *Io* wilde schaken, bragt *Argus* om het leven; volgens sommigen wierp hij hem dood met steenen en volgens anderen bragt hij hem in slaap door op de fluit te spelen, waarna hij den sluimerende onthoofdde. *Here* plaatste de oogen van *Argus* op den staart van hare paauw.

Ook een zoon van *Zeus* (Jupiter) en *Niobe* droeg dien naam. Hij was koning over Argos, dat naar hem is genoemd.

Argusfazant of *Juno-vogel* (*Argus giganteus* T.) is de naam van de eenige soort van het vogelgeslacht *Argus* uit de familie der hoenders. De vogels, hiertoe behoorende, hebben vederen met oogvlekken, een bijna naakten kop en hals, lange slag- en 2 middelste staartpenen en geene sporen aan de pooten. Deze soort, behoort vooral op Sumatra en Malacca te huis.

14

Argwaan is het vermoeden, dat hier of daar iets kwaads verscholen ligt. Argwaan is ongeveer hetzelfde als achterdocht. De gierigheid, bijvoorbeeld, koestert den argwaan, dat elk hem van zijne schatten berooven of hem althans benadeelen wil. Wie door argwaan gekweld wordt, is ongelukkig voor zich zelve en lastig voor zijn naaste. Niet altijd evenwel is die eigenschap een bewijs van een boosaardig gemoed, dat, in de bewustheid van eigene slechtheid, deze bij anderen onderstelt. Zij ontstaat ook wel uit onaangename indrukken en gewaarwordingen, vooral door rampen veroorzaakt, uit een teleurgesteld vertrouwen in anderen en uit zwakheid des geestes. Wie met argwaan den blik laat rondweiden, verdient niet altijd verachting, maar dikwijls medelijden. Zie voorts *Vermoeden*.

Argyle, ook *Argyll* en *Inverary* genaamd, is een Britsch graafschap aan de westkust van Schotland. Het grenst ten noorden aan Invernesshire, ten zuiden aan de Iersche zee en de Clyde, ten oosten aan de graafschappen Perth en Dumarton, en ten westen aan den Atlantischen Oceaan. Het telt op eene uitgebreidheid van ruim 153½ □ geogr. mijl ruim 90000 inwoners. Het land is er bergachtig, en tot de hoogste toppen behooren er Ben Cruachan (1130 Ned. el), Ben Lomond, Stack Hill, Biddenmore (1330 Ned. el), Ben Malugager, enz. Aan de kust vindt men onderscheidene, in het land voortlopende, vischrijke baaijen, zooals Loch Long, Loch Fine enz.; ook zijn er eenige schiereilanden. Eene belangrijke kustrivier is er de Glen Urchi, terwijl de Loch Awe er zich uitstrekt als een groot en bevallig meer. Het schiereiland Cantyre is er doorsneden van een kanaal, dat omstreeks 2 geogr. mijlen lang is, 15 sluizen telt en de zee met de Loch Fine en Clyde Frith verenigt. De bodem bevat er eene groote verscheidenheid van delfstoffen, zooals lood, koper, steenkool, leisteen, marmer, graniet, kalksteen, kobalt, korallen en strontiaanaarde. De temperatuur is er zeer veranderlijk, maar over het algemeen heerscht er wegens de nabijheid der zee een zacht klimaat, dat ruwer wordt naarmate men zich verder noordoostwaarts begeeft. De schapenteelt is er aanzienlijk; de landbouwers verkeeren er wegens hunne afhankelijkheid van de bezitters of halve bezitters van den grond, wegens den korten huurtijd en wegens gebrek aan kapitaal in een armoedigen toestand. Vooreen was er veel bosch, hetwelk thans grootendeels verdwenen is. Men verbouwt er haver, tarwe, rogge, vlas en vooral aardappelen, die het voornaamste voedsel van een aanmerkelijk deel der bevolking uitmaken. De nijverheid staat er op lagen trap, maar de vischvangst is er een belangrijke tak van bestaan.

In ouden tijd droeg dit gewest den naam van *Argathalia*. Tot het graafschap behooren vele eilanden in den Atlantischen Oceaan, welke tot de Hebriden worden gerekend, zooals Islay, Mull, Tyrie, Lismore, Coll, Staffa enz. De voornaamste grondbezitter is

er de hertog van *Argyle*, wiens geslacht tot de edelste en rijkste familiën van Schotland behoort. De hoofdstad van het graafschap is Inverary.

Argyle. Van het doorluchtig Schotsch geslacht, dat dezen naam voert, noemen wij de volgende leden:

Archibald, markies van *Argyle*, de hoofd-leider der gestrengte Schotsche presbyterianen. Hij werd in 1598 geboren en trok, als een vriend van *Cromwell*, in 1645 aan het hoofd van 3000 man de koningsgezinden te gemoet, maar werd bij Innerslocky door *Montrose* geslagen. In het jaar 1648 verzette hij zich tegen den aanval der Schotten onder *Hamilton* en *Monroe* op Engeland en wist na hunne nederlaag te bewerken, dat allen, die aan dezen togt hadden deelgenomen, in den kerkelijken ban werden gedaan. Met de opdracht der Schotsche kroon aan *Karel II* (1649) nam hij geen genoegten alvorens de godsdienstige en staatkundige vrijheid van zijn vaderland gewaarborgd was. Maar toen *Cromwell* in 1651 Engeland met Schotland verenigd had, verhieven zich de republikeinsche gevoelens van *Argyle* tegen het koningschap. Toen *Karel* de overhand behield, nam hij de vlugt naar het Schotsche gebergte. Misleid door de belofte eener audiëntie bij dien Vorst, begaf hij zich in 1661 naar Whitehall, maar hij werd terstond in hechtenis genomen en naar den Tower gebragt. Hij werd voor het Parlement aangeklaagd van hoogverraad en tevens van medeplichtigheid aan den dood van *Karel I*, zoodat men op den 27sten Mei 1661 zijn hoofd deed vallen.

Archibald Argyle, *Lord Lorn*, een zoon van den voorgaande. Hij voegde zich bij de andere partij en was het hoofd van den opstand der Schotsche Covenanters in den tijd van *Jacobus II*. De diensten, die hij in 1652 en 1654 in Schotland aan de zaak van *Karel II* bewees, berokkenden hem den haat der republikeinen en zelfs gevangenschap. *Karel II* gaf hem de verbeurd verklaarde vaderlijke bezittingen grootendeels terug en benoemde hem tot graaf en tot bevelhebber der koninklijke lijfwacht. In die betrekking onderscheidde hij zich in den slag bij Dunbar. Wegens het begin van een brief aan lord *Diffus*, waarin *Argyle* zich vrijmoedig uitliet over 's Konings ministers, werd hij voor het Schotsche parlement geroepen en op aandringen zijner vijanden wegens majesteitschennis ter dood veroordeeld. *Karel II* vernietigde dit vonnis, en *Argyle* bleef een trouwe dienaar van het koninklijk huis. Zijn ijver voor de presbyteriaansche kerk verlokte hem echter tot tegenstand. Onverbloemd verklaarde hij aan den R. Katholieken hertog van *York*, later *Jacobus II*, dat hij nimmer zou duldten, dat de Protestantsche kerk in Schotland werd aangetast. En als hiervan sprake was, sprong hij bij den Koning met kracht in de bres voor zijn geloof. Hij deed het als lid van den geheimen raad, en *York* met zijn aanhang durfde hem niet tegenspreken. Maar zoodra hij de vergadering verlaten had, werd hij in

hechtenis genomen, als een lasteraar, een meenedige en een verrader voor de regtbank gesteld en ter dood veroordeeld. Hij ontkwam door de vlugt aan een geregtelijken moord en begaf zich naar Friesland, waar hij tot aan de troonsbeklimming van *Jacobus II* (1685) rustige dagen doorbragt. Toen nam *Argyle* met den hertog van *Mommouth* en andere Schotsche en Engelsche bannelingen het vermetel besluit, om eene landing te beproeven in Schotland en de algemeen gehate regëring met hulp der Convenanters te verjagen. Eene rijke weduwe te Amsterdam ondersteunde hem met 10000 pond sterling, en weldra verscheen hij met drie schepen bij de Orcadische eilanden. Twee togtgenooten gingen hier aan wal, om het volk in beweging te brengen, maar zij werden te Kirkwall gegrepen en naar Edinburg gebragt. Van hen verkreeg de regëring inlichtingen omtrent de onderneming, en toen *Argyle* bij Dunstafnage in het district Lorn aan land poogde te stapen, stiet hij aanstonds op Koninklijke troepen. Door twee fregatten achtervolgd, bragt hij zijne schepen bij het slot Ellengreg in veiligheid en bevestigde het kasteel, waar hij eene bezetting vergaderde van 150 man. Deze gingen echter bij het naderen der fregatten op de vlugt, en *Argyle*, aan het hoofd van 3000 man voortrukkend, zag zich bij Renfrew, bij eene ontmoeting met de koninklijke troepen, van zijn volk verlaten. Hij poogde nu met zijn vriend *Fullarton* de overzijde der Clyde te bereiken, maar men nam hem gevangen, en hij werd den 30sten Junij 1685 zonder vorm van proces onthoofd.

John Argyle, een zoon van den voorgaande. Deze kwam in 1688 met *Willem van Oranje* in Engeland en bragt hem, na het verjagen van *Jacobus II*, in naam der Schotsche vertegenwoordigers de kroon van Schotland. Hij kreeg de vaderlijke bezittingen terug. Later streed hij onder *Marlborough* in Vlaanderen, en was in 1711 in plaats van lord *Stanhope* bevelhebber der Britsche troepen, in 1712 gouverneur van Minorca, en versloeg in 1716 bij Dunblane in Schotland de zoogenaamde Jacobieten onder graaf *Marr*. Hij werd toen tot hertog verheven. Hij bevorderde den val van den minister *Walpole*, en overleed in 1743.

George John Douglas Campbell, hertog van *Argyle*. Deze werd geboren in 1823 en was lid van het Britsche Hoogerhuis. In de jaren 1840 en 1841 bekleedde hij de betrekking van algemeen bestuurder van de goederen der kroon en trad den 2^{den} Julij in het Whig-ministerie als betaalmeester-generaal van het leger. In 1851 werd hij kanselier der Universiteit van *St. Andrews*, en in 1852 grootzegelbewaarder. Toen in Januarij 1855 in het Lager Huis het voorstel van *Roebuck* met betrekking tot de oorlogszaken in de Krim aangenomen werd, nam hij zijn ontslag, maar bij de hervorming van het Kabinet in Februarij 1855 maakte hij er weder deel van uit als grootzegelbewaarder, terwijl hij tevens lid werd der commissie, ingesteld ter regeling van het volksonderwijs. In December van

laatstgenoemd jaar gaf hij echter het grootzegel ter bewaring aan den graaf van *Harrowsky* en vergenoegde zich met het ambt van postmeester-generaal. In 1859 werd hij in het tweede ministèrie *Palmerston* wederom met de bewaring van het grootzegel belast. In 1861 werd hij gekozen tot voorzitter van de Royal Society te Edinburg. In 1844 gehuwd met lady *Elisabeth Georgiana Gower*, eene zuster van den hertog van *Sutherland*, zag hij zich met een groot gezin gezegend. Hij noemde zich den 8sten hertog van *Argyle* en heeft onderscheidene geschriften in het licht gegeven.

Argynnis *F.*, zie *Parelmoevelinder*.

Argyraspiden is een woord van Grieksche afkomst, dat "dragers van zilveren schilden" aanduidt. Die naam werd door de Ouden gegeven aan eene afdeling van den Macedonischen phalanx, welke gewapend was met schilden, die met zilveren platen waren beslagen. Die krijgslieden behoorden tot de keurtroepen, en *Alexander de Groot* waardeerde hen hoog wegens hunne dapperheid. Na zijn dood pleegden zij verraad aan hunne bevelhebbers en liepen over tot *Antigonos*, die deze afdeling weldra onthond.

Argyreia *Lour.* is een plantengeslacht uit de familie der Convolvulaceën en onderscheidt zich door een vijfbladigen kelk, door eene klokvormige bloemkroon, 5 meeldraden, één stijl met tweelobbiggen stempel en eene vierhokkige, vierzadige besvrucht. Het bevat grootendeels slingerplanten, die in China, Cochinchina en Oost-Indië te huis behooren. Van deze vermelden wij: *A. acuta* *Lour.* met een hoogen, gewonden stengel, eironde, puntige, met zijdeachtig vilt bekleede bladeren en witte in trossen verenigde bloemen, — *A. arborea* *Lour.*, een kleinen boom, wiens wortels en bladeren uitwendig worden gebruikt bij ontsteking, — *A. cuneata* *Ker.*, eene fraaije slingerplant met purperroode bloemen, — *A. obtusifolia* *Lour.*, een klimmenden heester, wiens bladeren als zacht zamentrekkend middel dienen, — en *A. speciosa* *Sweet.* met roode bloemen. Al die gewassen moet men bij ons in eene warme kas plaatsen. Zelden bloeijen zij in potten.

Argyriasis, afkomstig van een Grieksch woord, dat "zilverzichte" beteekent, is de naam van eene ongesteldheid, die zich openbaart in eene blaauwachtig grijze, bronskleurige en zelfs zwartachtige kleur van die deelen der huid, welke het meest aan het licht zijn blootgesteld. Zij ontstaat door het langdurig gebruik van kleine hoeveelheden salpeterzuur zilver. Sommige geneesheeren hebben het bestaan dier krankheid wel eens betwijfeld, maar zij is door de waarnemingen van anderen boven allen twijfel verheven. Zij vormt zich dáár, waar zilverdeeltjes zich in de huid afgescheiden en de donkere kleur aangenomen hebben, die wij bij zilverzouten opmerken, wanneer zij aan het licht zijn blootgesteld. Doorgaans behoudt men zulke vlekken tot aan den dood, daar wasschingen met oplossende middelen ze niet kunnen verwijderen.

Argyropylus (Johannes), een der ijverigste herstellers van den roem der Grieksche letterkunde in het Westen, werd geboren te Constantinopel en begaf zich nog vóór de verovering dezer stad naar Italië. Na 1434 onderwees hij te Padua de Oude letterkunde en de wijsbegeerte van *Aristoteles*, en in 1456 werd hij door *Cosmo de Medici* benoemd tot leeraar in de wijsbegeerte te Florence. Beroemde mannen, zooals *Politianus* en *Johannes Reuchlin*, waren kweekelingen zijner school. Toen te Florence de pest begon te woeden (1471), begaf hij zich naar Rome, waar hij op 70-jarigen ouderdom overleed. Hij heeft onderscheidene werken van *Aristoteles* in het Latijn vertaald en sommige van aanteekeningen voorzien.

Een andere *Argyropylus* met den voornaam *Péricles* werd desgelijks te Constantinopel geboren, en wél op den 17^{den} September 1809. Hij legde zich toe op de regtswetenschap en werd in 1837 benoemd tot hoogleeraar in de regten aan de universiteit te Athene. Als voorstander van den constitutionélen regeringsvorm, zocht hij dezen in Griekenland in te voeren. Hiertoe gaf hij het tijdschrift "Anamorphosis (Hervorming)" uit, maar hij maakte zich door zijne vrijmoedigheid gehaat bij het Hof. Na 1843 was hij bijna aanhoudend lid der Vertegenwoordiging en behoorde er tot de leiders der oppositie. In 1854 werd hem de portefeuille van Buitenlandsche Zaken opgedragen, welke hij een tijd lang met die van Financiën verwisselde en daarna terugnam. Intusschen verlangde hij reeds in September des volgenden jaars zijn ontslag en nam weder plaats op den académischen leerstoel. Zijn belangrijk geschrift "Het Grieksche Staatsbestuur" beleefde in 1859 te Athene eene tweede uitgave.

Aria is de naam van een lied, hetwelk voor ééne stem is gezet met begeleiding van één of meer instrumenten, — een lied, waarin zich de innigste gevoelens en gewaarwordingen des harten openbaren. De tekst eener aria vereischt een vloeienden, lyrischen vorm en welluidende klanken, en haar gevoelvolle inhoud moet uitdrukking en leven ontvangen van de muziek. Zij kan een afzonderlijk muziekstuk, eene concert-aria, wezen en ook deel uitmaken van eene uitgebreide compositie, — van eene opera, van een oratorium of van eene cantate. De muzikale vorm der aria is vermoedelijk afkomstig van de "monodie," een gezang voor eene enkele stem met eene harmonische instrumentale begeleiding. Het denkbeeld van deze is ontstaan in eene vereeniging van geleerden en kunstenaars, welke omstreeks het jaar 1600 gedurig vergaderd in twee huizen van *Giovanni Bardi*, *Conte di Vernio*, te Florence. Eerst eene halve eeuw later vindt men de aria, een lied in twee gedeelten met een da capo, bij *Alessandro Scarlatti*, die ook het recitatief verbeterde en in het algemeen als de hervormer der muziek van die dagen optrad. Door de Napelsche school, die door *Leonardo Leo*, *Francesco Durante* en *Gaetano Greco*,

kweekelingen van *Scarlatti*, werd gesticht, verkreeg de aria en de muziek in het algemeen eene aanmerkelijke ontwikkeling en eene andere gedaante. De aria ging voorheen te snel voorbij; hare welluidende perioden waren te kort, zij kon den gemaakten indruk door herhaling der belangrijkste motieven niet vestigen in het gemoed van den hoorder. De Napolitaansche muziekhervormers verlengden het ritornel, om den hoorder op het volgende couplet voor te bereiden. Bij hen nam de aria een aanvang met de hoofdmelodie, en hierop volgde een tweede en ook wel een derde ondergeschikt motief, die in de aangrenzende toonladders in verschillende wendingen te voorschijn traden en dan in den hoofdtoon nog eenmaal herhaald werden, waarna het eerste gedeelte der aria na den zoogenaamden cadans, met een gepast instrumentaal spel, hetwelk doorgaans het motief van het ritornel vormde, een einde nam. De tweede helft der aria bestond in een kort gedeelte, dat, bepaaldelijk afgezonderd van het eerste gedeelte, zich in eene vermaagschapt, doch zeer verschillende toonaard deed hooren. Op den cadans, waarmede zij eindigde, volgde dan het da capo met eenige verkortingen of de herhaling van de eerste helft. Deze vorm der aria werd met eenige wijzigingen door alle componisten in en buiten Italië gehandhaafd en is tot op onzen tijd in de eigenlijke aria bewaard gebleven. De veranderingen, die de aria in hare gedaante na den tijd der Napolitaansche school ondergaan heeft, kan men in een vijftal vormen aanwijzen. *Glück* maakte den vorm der aria afhankelijk van den inhoud van het lied en riep de *declamatorische aria* te voorschijn, die zich niet altijd door zangerigheid onderscheidt. *Bach* en *Händel* hebben de *contrapunt-aria* ingevoerd, waarbij de stem geen grooter aandeel verkrijgt, dan haar door het contrapunt wordt toegekend en waarbij zij in het naauwste verband staat met de instrumenten. Hiervan is de *concert-aria* vermaagschapt; deze is afkomstig van *Mozart*, die de zangstem afwisselde met blaas-instrumenten. Een vierde vorm is die, waarbij het *cantabile* de overhand heeft en alle zoogenaamde portamento-kunsten door den zanger met vrucht aangewend kunnen worden. Ook in dezen stijl hebben *Mozart* en vooral *Haydn* veel voortreffelijks geleverd. De vijfde vorm is eindelijk die der *bravour-aria*, waarin de zangstem met vollen luister schittert en alle moeilijkheden der kunst overwint. Ook van deze soort zijn wij uitnemende artsen aan *Mozart* verschuldigd. De *aria d'espressione* of de sentimentéle aria is reeds lang uit den smaak. Met *Glück* hebben eenige nieuwe Italiaansche meesters, zooals *Rossini*, *Bellini*, enz. pogingen aangewend, om den stijl van den vierden en vijfden aria-vorm te vereenigen en de zangversieringen der virtuozen in noten uit te drukken. Behalve deze soorten vermelden wij nog de *aria parlante* of de sprekende aria, waarin doorgaans elke lettergreep slechts ééne noot heeft. Zij is in

vaudeilles onbetaalbaar, en *Paesiello* en *Rosini* hebben op deze soort hun zegel gedrukt.

De oorsprong van den naam is in het Italiaansche woord *aria* (lucht) te zoeken.

Aria cattiva is eene Italiaansche uitdrukking, welke bedorven lucht beteekent. Daarmede bedoelt men de schadelijke uitwasemingen der Maremmen, der Pontijnsche moerassen enz. Zie onder *Malaria*.

Ariadne, eene dochter van koning *Minos* en van de Heliade *Pasiphaë* of van *Creta*, werd in liefdegloed ontstoken voor *Theseus*, die uit Athene naar het eiland *Creta* was gekomen, om de jaarlijksche schatting aan den *Minotaurus* (zie onder dit woord) te leveren. Zij gaf hem een garenkluwen, zoodat hij het einde van den draad bij den ingang kon vasthechten en voortgaande het kluwen afwinden totdat hij de plaats bereikt had, waar het vreeselijk monster de wacht hield. Tevens schonk zij hem een betooverd zwaard, waarmede hij het ondiep kon dooden. Op deze wijze gelukte het hem, den *Minotaurus* het leven te benemen en met zijne makkers langs den afgewonden draad den uitgang van den doolhof terug te vinden. Door *Ariadne* geholpen en vergezeld nam *Theseus* de vlugt, nadat hij eerst de schepen op *Creta* lek geslagen had, zoodat men hem niet kon vervolgen. Hij was echter on dankbaar genoeg, haar op het eiland *Naxos* (ook *Diá* genaamd, één der *Cycladen*) achter te laten. Volgens sommigen heeft zij zich toen in zee geworpen, maar volgens anderen vond *Dionysus* (*Bacchus*) haar in eene grot, waar zij sliep, en was hij zóó getroffen door hare schoonheid, dat hij haar ten huwelijk nam. Op het huwelijksfeest schonken de goden haar eene gouden kroon, door *Hephaestus* (*Vulcanus*) vervaardigd. Na haren dood begroef *Dionysus* haar in *Argos*, en de kroon werd onder de sterren verplaatst.

Op *Naxos* werden twee feesten (*Ariadne*) ter harer eere gevierd, één met rouw of het feest der verlatene, en één met gejuich of het feest der huwende. De sage van *Dionysus* en *Ariadne* heeft stof geleverd voor uitstekende kunstgewrochten. Beroemd is vooral de *Ariadne* van *Dannecker* te Frankfort aan de Main. Zij wordt hier voorgesteld als rijdende op een panther. Ook de dramatische en zelfs de muzikale kunst heeft de lotgevallen van *Ariadne* op *Naxos* verheerlijkt.

Ariaansche strijd is de naam van een leerstellig twist, die langer dan eene halve eeuw in de oude Christelijke Kerk heeft gewoed. Die strijd veroorzaakte een geweldige opschudding onder al de Christenen van het Oosten en onder vele van het Westen. Hij had een aanmerkelijken invloed op de staatkundige gedragslijn der keizers van *Constantijn de Groote* tot *Theodosius* en schonk aan het Christendom een eigenaardigen stempel, dien het tot nu toe in de meest verschillende kerkgenootschappen heeft bewaard. De strijd liep vooral over de volgende twee vragen: Hoe moet de Christen zich God voorstellen, den Oneindige, die zich onophoudelijk in het eindige openbaart? — en: Wie

was Christus? Men poogde daarop antwoord te geven, zoodra de Christelijke gemeente eenigzins tot zelfbewustheid gekomen was. Reeds in het begin van de tweede eeuw onzer jaartelling werd de eene verklaring op de andere gestapeld, doch men kon eerst een betrekkelijk beslissend oordeel uitspreken, toen de Grieksche wetenschap en dialectiek het eigendom waren geworden der Kerk. Dit tijdperk van ontwikkeling is dat van den Ariaanschen strijd. Toen *Arius* daarover zijn gevoelen verkondigde, stonden bovenal twee partijen tegenover elkander; beide noemden *Christus* den zoon van God en zelve God, maar in verschillende beteekenis. De eene beschouwde den *logos* (het Woord), die volgens de Schrift in *Christus* woonde, als een persoonlijk, voorwereldlijk, Gode gelijkvormig, maar ondergeschikt wezen (*Subordinatianen*), — en de andere hield, in het belang van de dienst van den éénen waren God (*Monarchianen*), *Christus* óf voor een mensch, die zich evenwel door de kracht van den goddelijken geest van alle andere menschen onderscheidde en om die reden goddelijk mogt genoemd worden, óf (zoo als *Sabellius*, 250 tot 260) voor een bepaalden openbaringsvorm der Godheid, namelijk voor God zelve in eene eigenaardige gedaante.

Zóó ver waren de strijdende partijen gekomen, toen *Arius*, presbyter te Alexandria, het teeken gaf tot eene langdurige worsteling. Deze gestrenge asceet, met een schrand oordeel begaafd, plaatste zich op het standpunt der *Subordinatianen* en zocht, het monotheïsmus handhavend en het *sabellianismus* verwerpend, zich een helder denkbeeld te verschaffen van het veelbesproken vraagstuk. Volgens zijne leer was *Christus* niet de waarachtige en één eenige *logos* des Vaders, maar hij draagt slechts den naam van *logos* en uit genade dien van zoon. Hij is niet onveranderlijk, zooals de Vader, maar veranderlijk van natuur, zooals de schepselen. Het goddelijke in *Christus* is derhalve niet van bovennatuurlijken, maar enkel van zedelijken aard. De geest van *Christus* is niet de *logos* van den Vader, maar het gewrocht van dien *logos*. Hij overtreft alle andere schepselen in zijn aanleg om Gode gelijk te worden, maar zijne grootheid heeft hij verworven door het zelfstandig gebruik van dien aanleg, door dien te ontwikkelen tot alles, waarvoor hij (die aanleg) vatbaar was. Toen God besloten had, het Heelal te voorschijn te roepen, bragt hij eerst een wezen voort, dat hem in volkomenheid zóó gelijkvormig was als een schepsel wezen kan, ten einde door dat wezen de geheele schepping te doen vrijzen. De naam "Zoon van God," "*Logos*" werd daaraan toegekend, om het van de overige schepselen te onderscheiden, die Hij heeft voortgebragt; wel is het, even als alles wat bestaat, alles verschuldigd aan den wil en aan de goedertierenheid des Scheppers, maar het is tevens met dien Schepper op het nauwst verbonden, omdat goddelijke rede, wijsheid en magt zich in dat wezen het heerlijkst openbaren.

Toen *Arius* in 317 of 318 luide zijne leer verkondigde, dat de zone Gods slechts de edelste en eerste van alle uit niets geschapene schepselen was, meende men zich te moeten aangorden tegen eene vernedering van *Christus*, welke gevaarlijk zou kunnen worden voor het geloof, en de bisschop *Alexander* verhief in eene vergadering van presbyters krachtig zijne stem tegen *Arius*. *Alexander* plaatste vooral de onbegonnenheid, aan eene voortbrenging van eeuwigheid verbonden, op den voorgrond, alsmede de kwalitatieve eenheid van wezen, die in eene voortbrenging uit het wezen des Vaders ligt opgesloten, daar hij het ontstaan uit een wezen alleen iets hiermede gelijksoortigs kan voortkomen.

Arius trad echter geenszins terug voor het bisschoppelijk gezag. Met vurigen ijver handhaafde hij zijn gevoel en beschuldigde zijn tegenstander van Sabelliaansche dwalingen. Schriftelijke en mondelijke onderhandelingen leidden tot geene bevredigende uitkomst. *Arius* verwierf talrijke aanhangers te Alexandria, onder de Egyptische geestelijken en onder de bisschoppen van Klein-Azië en Syrië. *Alexander* zag zich genoodzaakt eene provinciale synode te Alexandria zamen te roepen. Er verschenen bijna 100 bisschoppen uit Egypte en uit Libye, en de magtige partij van *Alexander* zette *Arius* af en deed hem met zijne voornaamste tegenstanders, namelijk de bisschoppen *Secundus* van Ptolemaïs en *Theonas* van Marmarica, in den ban. *Arius* bleef echter in den eersten tijd nog te Alexandria en hield er afzonderlijke godsdienstige vergaderingen. Toen echter het verzet tegen hem zich sterker begon te openbaren, nam hij de vlugt naar Palaestina en van hier naar den bisschop *Eusebius* van Nicomedia in Bithynië, bij wien hij gastvrij ontvangen werd. Hier schreef hij zijn beroemd werk "Thalia" ter verdediging van zijne leer.

Toen *Alexander* alle pogingen tot verzoening afwees, hielden de bisschoppen in Bithynië, die *Arius* genegen waren, in 323 eene synode en riepen voorts in brieven aan alle bisschoppen de hulp van deze in, om de kerkelijke gemeenschap met *Arius* te bewaren en *Alexander* tot toegevendheid te bewegen. Niettemin gingen de partijen voort met twisten, schelden en lasteren, zoodat die strijd als een bespottelijk geharrewar door de Heidenen ten tooneele werd gevoerd, en *Constantijn* op het denkbeeld kwam, dat het zijn pligt was, zich met die zaak te bemoeijen. Hij rigtte in het jaar 324 aan de beide partijhoofden een bevredigend schrijven, maar toen de twist toch bleef aanhouden en in verband met de Meletiaansche scheuring der Kerk gevaarlijk dreigde te worden voord en Staat, riep de Keizer het eerste oecumenisch concilie te Nicaea bijeen (325) en verleende aan dat ligchaam eene regterlijke en wetgevende magt. Er verschenen 34 bisschoppen uit de Oostersche Kerk, en 2000 geestelijken in het geheel; uit de Westersche Kerk kwamen alleen de afgevaardigden van paus *Syloester I*, namelijk de presbyters *Vitus* en *Vincentius*. De beide partijen waren vertegenwoordigd,

maar die van *Arius* slechts door 20 bisschoppen, van welke *Eusebius* van Nicomedia, *Theognis* van Nicaea, *Maris* van Chalcedon, *Theonas* van Marmarica (in Libye) en *Secundus* van Ptolemaïs de voornaamste waren. De sprekers der partij van *Alexander* waren *Athanasius*, archidiaken van Alexandria, de bisschoppen *Marcellus* van Ancyra, *Eustatius* van Antiochia en *Hosius* van Corduba, benevens de bovengenoemde pauselijke afgevaardigden. Verreweg de meeste der aanwezige bisschoppen stonden buiten de partijen. Hun leider was *Eusebius* van Caesarea. In den beginne bekleedde *Constantijn* zelf den voorzittersstoel, maar de heftigheid der strijdsters noodzaakte hem spoedig, om de leiding der vergadering aan *Hosius* op te dragen. De middenmannen, die der Semi-Ariaansche partij genoemd, poogden vrede te stichten en de ijveraars tot zwijgen te brengen. *Eusebius* bragt hiertoe eene geloofsbelijdenis in de vergadering, waarin de Godheid van *Christus* duidelijk was uitgedrukt, en wel in zoodanige bewoordingen, die eigenlijk in strijd waren met de streng-Ariaansche leer, maar toch door *Arius*, wanneer hij er zijne beteekenis aan hechte, zeer goed aangenomen konden worden. De partij van *Alexander* vorderde evenwel, dat er stellingen bijgevoegd zouden worden, die de goedkeuring der partij van *Arius* onmogelijk maakten. Ook de Keizer drong aan op de bepaling der *gelijkheid van wezen* (homousion), ja, hij vorderde, dat zij in de geloofsbelijdenis opgenomen zou worden. Dit gaf aan de partij van *Alexander* den moed om nog meer afdoende tegenstellingen tegen het Arianismus te vorderen. Op deze wijze ontstond het *Symbool van Nicaea*, de tweede oecumenische of algemeen geldende geloofsbelijdenis voor de Christenen. Zij werd door den Keizer bekrachtigd en tot rijkswet verheven. *Homousion* was thans de leer der regtzinnigheid. *Arius*, *Theonas* en *Secundus*, die geweigerd hadden het symbool te teekenen, werden naar Ilyrië verbannen. Hunne schriften werden verbrand, en het was op straffe des doods verboden, die te bezitten of te lezen. Ook *Eusebius* en *Theognis* moesten weldra (325) naar Gallië in ballingschap vertrekken, omdat zij wél het symbool, maar niet de verdoemingsbul onderteekend hadden. Intusschen vielen er aan het Hof te Constantinopel veranderingen voor, die gunstiger uitzigten voor de Ariënen openden. *Constantia*, de zuster des Keizers, beval op haar sterfbed de Ariaansche geestelijkheid aan in de welwillendheid van *Constantijn*, en dit bragt dezen tot de overtuiging, dat *Arius* onregtvaardig behandeld was. Terstond werden *Eusebius* en *Theognis* teruggeroepen (328) en in hunne waardigheden hersteld. De uitnoodiging des Keizers, tot *Arius* gerigt, om hem te bezoeken, ging vergezeld van de uitdrukkelijke verklaring, dat hij vergiffenis zou ontvangen en ongedeerd naar Alexandria terugkeeren. *Arius* verscheen en overhandigde den Keizer eene geloofsbelijdenis, waarin hij de betwiste punten wijselijk liet rusten en zich in dubbel-

zinnige, meestal Bijbelsche termen een voorstander verklaarde van de overgeleverde schrift- en kerkleer van den Vader, den Zoon en den vóór den aanvang der tijden voortgebragten Logos-God. *Constantijn* was daarmede te vreden en beval *Athanasius*, bisschop van Alexandria, om *Arius* in zijne voormalige bediening te herstellen. Toen *Athanasius*, op grond der geloofsbelijdenis van Nicæa, dit weigerde, zag hij zich (336) naar Trier verbannen, terwijl *Arius* door eene synode te Jeruzalem weder in den schoot der Kerk opgenomen en met zijne vroegere waardigheid bekleed werd.

Wél overleed *Arius* niet lang daarna, maar de strijd bleef voortduren. Nadat het den Arianen gelukt was, *Athanasius*, hun voornaamsten tegenstander te verwijderen, kenden zij in de verbreiding hunner leer geene perken. Nog gunstiger werd hun toestand, toen *Constantijn*, de jongere zoon, zijn vader opvolgde als bestuurder van het Oost-Romeinsche rijk en partij koos voor de Arianen. *Athanasius* daarentegen werd begunstigd door *Constans de Jongere*, den oudsten zoon des Keizers en beheerscher van Gallië. Door dezen herkreëg de bisschop van Alexandria zijnen zetel (338). De Arianen hadden in dien tijd in het Oostersche keizerrijk bijna overal vrijheid van godsdienstoefening, en hunne leer werd zelfs die van het Hof van Constantinopel (340). Daarentegen handhaafde *Constans* in het Westen tot aan zijn dood (350) de geloofsbelijdenis van Nicæa.

Inmiddels bleven de vijandelijkheden voortwoeden. Op eene synode van Arianen, in 341 te Antiochia gehouden, werd het vonnis der afzetting van *Athanasius* vernieuwd. In zijne plaats werd *Gregorius* uit Cappadocië, een heftig man, tot bisschop van Alexandria benoemd en gewapenderhand in zijne waardigheid bevestigd. Bij het geweldig vlammen van het twistvuur konden de beide keizers niet langer werkeloos blijven. Zij namen het besluit, dat te Sardica in Illyrië een algemeen concilie zou worden gehouden. Hier verschenen (347), op aansporing van den Paus te Rome, meer dan 300 Westersche bisschoppen en slechts 76 Oostersche. Deze laatste vereenigden zich te Philippopolis in Thracië tot eene zelfstandige kerkvergadering. Toen de Westersche bisschoppen te Sardica *Athanasius* in eer en waardigheid herstelden en den banvloek uitspraken over zijne vijanden, verwierpen de Oostersche bisschoppen te Philippopolis de besluiten van Nicæa als Sabellianistisch en tritheïstisch en beantwoordden den banvloek hunner tegenstanders met dien, welken zij *Julius* van Rome, *Hosius* van Corduba en *Protogenes* van Sardica naar het hoofd slingerden. List, laster en geweld, verdrukking en moord waren nu slechts al te vaak de middelen, waarmede elke partij het gezag harer bisschoppen tegen dat van de andere partij zocht te handhaven. Toen (*Constantijn* in 353 de alleenheerschappij verkreeg over het geheele Romeinsche rijk, bekeed de rigting van *Arius* de overhand, zoo-

dat zelfs de Ariaansche bisschop *Felix* den pauselijken stoel beklom.

Deze overwinning was hoogst nadeelig voor de partij zelve. Zij bestond uit twee deelen, uit de gestrengere Arianen (de minderheid) en de Semi-Arianen (de meerderheid). Beide waren vereenigd als tegenstanders van *Athanasius* en van de besluiten van het concilie van Nicæa. Nu deze struikelblokken verdwenen waren, trad het verschil tusschen de Arianen en Semi-Arianen duidelijk te voorschijn. Aan het hoofd van de eersten stond *Aëtius* (zie onder dien naam) met zijn leerling *Eunomius*, en hunne aanhangers vormden allengs eene zelfstandige partij, die der *Anomoeërs* (Heterousianen) of *Aëtianen* (Eunomianen, Ariomanieten, ook wel naar hunne geheime zamenkomsten Troglodieten of Holbewoners genaamd), die vooral gevestigd waren in de Antiocheensche kerk, waar de Ariaansch-gezinde *Eudoxius* bisschop was. Aan het hoofd der Semi-Ariaansche partij bevond zich in die dagen *Basilus*, bisschop van Ancyra. Op eene tweede synode te Syrmium in Neder-Pannonië (357) werd eene geloofsbelijdenis ontworpen, waarin de twistwekkende partijwoorden, zooals gelijkheid van wezen (homousion) en gelijkvormigheid van wezen (homoiousion) werden vermeden. De voorstanders van deze beide rigtingen verwierpen die geloofsbelijdenis. Nu kwamen de Semi-Arianen bijeen op eene synode te Ancyra (358) en verhieven zich zoowel tegen de besluiten van Nicæa als tegen de stellingen van *Eunomius*. Na dien tijd werden de woorden Homousianen, Semi-Arianen en Basilianen even zoovele partijnamen.

De grondlegger van de leer der Semi-Arianen is volgens het algemeen gevoelen *Asterius* uit Cappadocië, die reeds vroeger dergelijke leerstellingen verkondigd had (330). De stichters hunner secte zich echter *Basilus* van Ancyra en *Gregorius* van Laodicea, daar deze secte zich eerst in 350 naast die der strenge Arianen vertoont. *Constantijn* wilde nu tot bevordering van den vrede een algemeen concilie beleggen, maar het kwam niet tot stand, daar de Oostersche bisschoppen te Seleucia in Isaurië en de Westersche te Ariminum (Rimini) vergaderden (359). Hier werd door de meerderheid het symbool van Nicæa en te Seleucia het vierde Antiocheensche symbool tegenover de leer der Eunomianen vastgesteld. De Keizer beval, dat elk concilie hem zijne besluiten door een gezantschap van 10 bisschoppen zou voordragen. De afgevaardigden verschenen, maar werden te Constantinopel maanden lang opgehouden zoodat het concilie te Rimini uiteenging. Zijne 10 bisschoppen werden eindelijk door *Ursacius* en *Valens*, de hoofdleiders der Eunomianen, zoo ver gebragt, dat zij te Nicæa in Thracië een symbool onderteekenden, waarin alle bepalingen over het wezen (ousia) van *Christus* als onscriptmatig werden veroordeeld en waarin slechts in het algemeen gezegd werd, dat de Zoon Gods naar de uitspraak des Bijbels gelijkvormig is aan den Vader. Door allerlei kunstmiddelen verwier-

ven *Ursacius* en *Valens* de onderteekening der weinige kerkvaders, die zich nog te Rimini bevonden. Met moeite werden voorts de Oostersche bisschoppen te Seleucia overreed, om zich met dat symbool te vereenigen. Eindelijk was alles in orde. Een nieuw concilie te Constantinopel (360) bevestigde nogmaals het symbool, en de Keizer vatte het voorneemen op, om tot elken prijs den vrede te herstellen. Verlies van zijn ambt, ballingschap, ja, nog vreeselijker dingen bedreigden den bisschop, die in zijn verzet bleef volharden. Toch was de eenheid der Kerk niet van langen duur. Bij den dood van *Constantijn* namen de zaken een anderen keer. *Julianus de Afvallige*, de minachter en vijand van het Christendom, schonk aan alle partijen volkomene vrijheid van godsdienst. Ook zijn opvolger *Jovianus* (363 tot 364), schoon een aanhanger van de leer van Nicaea, mengde zich niet in godgeleerde twisten, en *Valentinianus I* (364 tot 375) volgde zijn voorbeeld. Zijn broeder *Valens*, met het bewind over het Oostelijke keizerrijk belast, een bekrompen dwingeland, werd een werktuig van het fanatisme en van de heerschezucht der Ariaansche geestelijken. Er kwamen dagen van diepe ellende voor de Oostersche kerk. Eerwaardige bisschoppen werden vervolgd en verdrukt, en onwaardige mannen, als gunstelingen van 's Keizers kamerdiens en vleijers, met de hoogste kerkelijke bedieningen bekleed. Die ongeregtigheden droegen niet weinig bij tot de zegepraal der partij van Nicaea. Immers toen de Semi-Arianen met de Homousianen aan dezelfde vervolgingen waren blootgesteld, leidde de gemeenschappelijke rampspoed de beide partijen tot verzoening, zoodat eerstgenoemden toetraden tot het symbool van Nicaea. Het "homousion" behaalde de overwinning op de vergaderingen te Lampsacus (365), in Illyrië (367) en te Tyana (369). *Gratianus* verkondigde in 378 eene algemeene amnestie en verdraagzaamheid jegens alle godsdienstige secten met uitzondering van de Manichaeërs, Photinianen en Eunomianen. Voor deze laatste was vooral de wijziging van het doopformulier en het éénmaal onderdopen eene ergernis. *Theodosius*, die in 379 als mederegent van *Gratianus* heerschappij voerde in het Oosten, koos partij voor de besluiten van Nicaea en bezorgde aan de aanhangers van deze de zegepraal. Hij verbood in 381 aan de Photinianen, Eunomianen en Arianen het houden van bijeenkomsten in de steden. Toen hij in November 380 zijn intogt hield in Constantinopel, kwam hij tot de ervaring, dat de gemeente, met wier geloof hij instemde en die onder de leiding stond van bisschop *Gregorius* (vroeger te Nazianze), niet eens in het bezit was eener kerk, terwijl de Ariaansche bisschop *Demophilus* zich alle kerken had toegeëigend. De Keizer liet hem de keus, of hij de geloofsbelijdenis van Nicaea wilde onderteekenen of de kerken ontruimen. *Demophilus* was eerlijk genoeg om dit laatste te kiezen, en nu moesten de Arianen hunne vergaderingen houden buiten de muren der stad, hetgeen er plaats greep tot

in de 6de eeuw. Om aan het "homousion" de algemeene goedkeuring te bezorgen, beriep de Keizer in 381 een tweede algemeen concilie te Constantinopel. Hier werd het Symbool van Nicaea door de meesten gewillig aangenomen.

Nog eenmaal echter bescheen het licht van den voorspoed den weg der Arianen. Keizerin *Justina*, de moeder van den minderjarigen *Valentinianus II*, schonk hun in 386 vrijheid van godsdienst in het Westen; doch zij behielden die slechts tot in 388. *Valentinianus* verklaarde zich een voorstander der algemeene kerk. Ook *Eugenius* verleende vrijheid aan alle Christelijke secten, maar toen hij in 394 door *Theodosius* overwonnen was, en later onder de opvolgers van dezen de wetten tegen de Arianen allengs gestrenger werden, was de heerschappij der leer van Nicaea verzekerd.

Van nu af was het Arianisme bij de Grieken en Latijnen aan gestadige vervolgingen blootgesteld. In latere eeuwen ontwaren wij er slechts enkele overblijfselen dier leer. Buiten het Romeinsche rijk zochten de verdreven Arianen des te ijveriger hunne leer te verspreiden. Deze vond ingang bij de Vandalen, wier koningen *Genserik* en *Hunnerik* de aanhangers der leer van Nicaea op eene vreeselijke wijze vervolgden, — bij de Bourgondiërs, die eerst in de 6de eeuw tot het Katholicisme overgingen, — en eindelijk bij de Gothen en Sueven. *Chlodwig* en *Justinianus* zochten overal het Arianisme te vernietigen, en de overwinningen van *Belisarius* in Afrika, op Sicilië en in Italië bevorderden de algemeene heerschappij van het Katholiek geloof. Nog eenmaal bragten de Longobarden onder aanvoering van koning *Autharis* (568) het Arianisme in Opper-Italië, maar het was er in 671 reeds geheel en al verdwenen. Na dien tijd vinden wij het bestaan van eene Ariaansche secte nergens vermeld. Toch is de leer van *Arius* niet verdwenen uit de Christelijke kerk; zij stond reeds en staat nog altijd in verschillende vormen tegenover de kerkelijke regtzinnigheid.

Ariano is eene stad van het koninkrijk Italië. Zij is in de provincie Principato veteriore, een gewest van het voormalig koninkrijk Napels, in de Apennijnen op 3 heuvels tusschen Colore en Tripaldo, aan den grooten weg van Napels naar Bari gelegen en telt 15000 inwoners, eene hoofdkerk, een dozijn parochiekerken en eenige kloosters. Er wordt veel onecht porselein vervaardigd. De stad is meermalen door aardbevingen verwoest.

Arías (Benedictus), *Montanus* bijgenaamd, een beroemd godgeleerde en beoefenaar der Oostersche talen, werd in 1527 te Frexenal de la Sierra in de Spaansche provincie Estramadura geboren. Hij studeerde te Sevilla en te Alcalá de Henares, maakte zich bekend met 10 oude en nieuwe talen en onderscheidde zich vooral door zijne bedrevenheid in het Oostersch. Nadat hij met *Martino Perez Ajala*, bisschop van Segovia, het concilie te Trente had bijgewoond, zonderde hij zich af in Andalusie, om uitsluitend door de wetenschap

te leven. *Philippus II* benoemde hem echter tot bestuurder van eene kostbare uitgave des Bijbels, en hij begaf zich in 1568 naar Antwerpen, om zich ter drukkerij van *C. Plantinus* daarmede bezig te houden. Dat werk (*Biblia sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine, Philippi II Regis Catholici pietate et studio ad sacrosanctae ecclesiae usum C. Plantinus excudebat*. Antw. 1569—1572, Tom. VIII) werd door *Arias* zelfven aangeboden aan paus *Gregorius XIII* te Rome. *Philippus II* beloofde hem na de voltooiing dier uitgave, die zoowel door den Paus als door de godgeleerde faculteiten te Luik en te Parijs werd goedgekeurd, met een pensioen van 2000 dukaten en met een gedeelte der inkomsten van het klooster St. Jago. Daarentegen werd hij, wegens het opnemen van de Targumim of Chaldeeusche vertaling, op aansporing der Jezuïeten, van Joodsche begrippen en in het algemeen van ketterij beschuldigd, zoodat hij ter naauwernood aan de handen der Inquisitie ontkwam en tweemaal naar Rome moest reizen om zich te regtvaardigen. Hij overleed in 1598 als prior van het klooster St. Jago te Sevilla. Zijne kostbare boekerij werd aan die van het Escorial toegevoegd. Hij heeft onderscheidene geschriften nagelaten, die op de boeken des Bijbels betrekking hebben. Gedurende zijn verblijf te Antwerpen was hij, op last van *Alva*, lid der commissie, die alle in Nederland uitkomende en verdachte boeken aan een gezet onderzoek moest onderwerpen. De veroordeelde boeken werden op den "Index expurgatorius" geplaatst, die in 1586 door *Franciscus Junius* is uitgegeven.

Arica is eene zeestad in de republiek Peru in Zuid-Amerika. Zij ligt ten zuidwesten van Tacna en ten zuid-zuidoosten van Arequipa. Er is eene kleine haven met een niet on aanzienlijken handel. Thans vindt men er nog geen 4000 inwoners, terwijl er vóór 1833 — het jaar waarin zij door eene aardbeving verwoest werd — 30000 telde.

Arici (Caesare), een van de meestberoemde Italiaansche dichters onzer eeuw, werd den 2^{den} Julij 1782 te Brescia geboren. Hier ter plaatse werd hij in 1810 benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis en letterkunde aan het lycéum. In 1824 verwisselde hij zijn leerstoel met die der Latijnsche taal en hij bleef er werkzaam tot aan zijn dood, die den 2^{den} Julij 1836 voorviel. Reeds in 1808 verwierf hij zich grooten roem met het leerdicht "La coltivazione degli olivi." Dit gedicht is door vele andere gevolgd. Zij onderscheiden zich niet zoo zeer door groote oorspronkelijkheid of hooge vlugt, als door eene jeugdige frischheid, door keurigheid van versbouw en door groote zoetvloeiendheid. Zijne "Opere" zijn in 6 deelen in het licht verschenen.

Arîël is een Hebreueusch woord, dat "leeuw Gods" beteekent. Eenige personen uit het Oude Testament dragen dien naam, die ook wel aan Jeruzalem, later aan een watergeest en eindelijk aan een beschermengel der onschuld gegeven werd. *Arîël* in den "storm" van *Shakspeare* is een luchtgeest.

Ariërs, afkomstig van het Sanskritisch

woord *aria*, dat *vrije, edele* beteekent, is de naam van de drie hoogste Indische kasten. Deze zijn van de bergstreek in het noordwesten van Indië in het Pendsjaub (Vijfstromen-land) afgedaald en hebben zich als het heerschend volk over geheel Indië verspreid. Ook de Perzen dragen in de Zend-Avesta den naam van *Airya*. De namen der gewesten *Aria*, *Ariana*, *Iran* en *Irak* zijn ongetwijfeld van hetzelfde woord afkomstig.

Op het gebied der volkeren- en taalkunde geeft men den naam van *Arische* volkeren en *Arische* talen aan die van Indo-Germaanschen stam in Indië en Perzië, — voorts aan alle volkeren en talen van dien stam in het algemeen. Ook spreekt men van de *Arische* Indiërs die weleer naar Hindostan zijn getrokken, om hen te onderscheiden van de volkeren, die er van ouds waren gevestigd.

Ariërs, het eerste teeken van den Dierenriem, zie *Ram*. Het *punt Ariërs* is in dat teeken het snijpunt van den evenaar en zonsweg.

Arif Hikmed Bei, geboren in 1786, vormde zich voor den geestelijken stand en dweepte met de voormalige grootheid van den Islam. De invloed der geestelijkheid was op het naauwst verbonden met dien der Janitsaren. Deze werden in Julij 1826 door sultan *Mahmoud* vernietigd, en hierdoor daalde het gezag der geestelijkheid aanmerkelijk. Toen *Arif* in 1846 met de vaardigheid van grootmufti werd bekleed, meende hij de oud-Turksche zeden en gewoonten weder te kunnen invoeren. Zijne pogingen leden echter schipbreuk, en hij moest in 1854 afstand doen van zijne waardigheid. Na dien tijd leeft hij ambtelooz te Constantinopel, zich bezig houdende met het verzamelen eener groote boekerij, waarin zich vele kostbare handschriften bevinden.

Arimaspen is de naam van een mythisch, eenoogig en oorlogzuchtig volk, dat door de Ouden in het verre noordoosten der toen bekende wereld werd geplaatst.

Arion was een dichter en luitspeler uit den fabeltijd van Griekenland. Hij was geboren te Methymna op Lesbos in de 7de of 8ste eeuw vóór Chr. Hij had tot ouders *Poseidon* (Neptunus) en de nymf *Oncaea* en wordt voor den uitvinder van den dithyrambus gehouden. Er bestaat van hem eene fraaie sage, die door *A. W. Schlegel* in de ballade "Arion" in het Hoogduitsch uitmuntend is bewerkt. Zij is van den volgende inhoud: *Arion* toefde lang aan het hof van *Périander* te Corinthe en begaf zich van hier naar Italië en Sicilië. Te Tarente won hij den prijs in een muzikalen en dichterlijken wedstrijd. Toen hij, met schatten beladen, zich naar Corinthe had ingescheept, om tot zijn vriend *Périander* terug te keeren, besloten de roofgierige zeelieden, hem om het leven te brengen. *Apollo* maakte hem in den droom met hunne voornemens bekend. Nu beloofde *Arion* hun gaarne zijne schatten en vroeg alleen het behoud van zijn leven. De zeelieden gaven hem vrijheid om zich zelven te dooden of in zee te springen. Thans verzocht *Arion*

dat zij hem mogten toestaan, nog eenmaal te zingen. Dit werd hem vergund, en in een sierlijk zangersgewaad gehuld verscheen hij op het dek. In zijn zielverrukkend lied riep hij de goden aan en stortte zich daarna in de golven. Maar de dolfijnen hadden naar die heerlijke toonen geluisterd. Zij waren tot het vaartuig genaderd, en één van hen nam den zanger op den rug en bragt hem naar de Grieksche kust, vanwaar hij weldra Corinthe bereikte. *Périander* kon nauwelijks geloof hechten aan het verhaal van den dichter. Maar toen vervolgens de zeelieden kwamen en op de vraag des Konings, waar *Arion* zich bevond, verzekerden, dat hij te Tarente was achtergebleven, trad de zanger zelf te voorschijn, en de ontstelde roovers waren niet in staat om hun misdrijf te loochenen. Zij werden alle tot den kruisdood veroordeeld. Ter gedachtenis aan dit voorval werd op Tænarum, waar *Arion* aan wal was gekomen, bij den tempel van *Poseidon* (Neptunus) een gedenkteekeu opgericht, dat den dichter voorstelde, gezeten op een dolfijn. Zijne lier en de dolfijn werden aan den hemel geplaatst. Grieksche kunstenaars van lateren tijd hebben deze stof symbolisch behandeld, namelijk als een bewijs van het vermogen der dicht- en toonkunst op alle schepselen. Ook *Pous-sin*, *Rubens* en *Albrecht Dürer* hebben deze fabel op het doek gebragt. Van de gedichten van *Arion* is alleen eene hymne aan *Poseidon* (Neptunus) bewaard gebleven.

Ariosto (Ludovico), een der drie grootste epische dichters van Italië, werd den 8sten September 1474 te Reggio geboren. Hij was de telg van een adellijk geslacht en de zoon van *Niccolo Ariosto*, bevelhebber te Reggio. Reeds als kind openbaarde zich bij hem een groote aanleg voor de poëzie, en hij vervaardigde al vroeg treurspelen, die hij met zijne broeders en zusters ten tooneele voerde. Op de school te Ferrara maakte hij snelle vorderingen. Naar den wensch zijns vaders legde hij zich gedurende 5 jaren op de regtswetenschap toe zonder de geliefkoosde dichtkunst te laten vaaren. Het schijnt, dat zijn vader hem in lateren tijd meer vrijheid gegeven heeft, — althans *Ariosto* toefde eenigen tijd te Rome, waar hij zich uitsluitend bemoeide met de beoefening der oude letteren. Eerst gaf hij Latijnsche gedichten uit en vervolgens twee blijspelen in proza, "*Cassaria*" en "*I Suppositi*", in den trant van *Terentius* en *Plautus* bewerkt. Tevens vervaardigde hij een aantal sonnetten en canzonnen. Door zijne lyrische gedichten in de Italiaansche en Latijnsche taal had hij de aandacht getrokken van den kardinaal *Ippolito d'Este*, broeder van den hertog *Alfonso I* van Ferrara. Weldra was hij er aan het Hof, en hij werd zelfs tot tweemaal toe afgevaardigd naar paus *Julius II*, toen deze ontvreden was op den hertog van Ferrara wegens den oorlog van laatstgenoemde met Venetië. De dichter kweet zich uitstekend van zijn last, maar toen hij ongezind was, den kardinaal op eene reis naar het gure Hongarije te vergezellen, haalde hij zich den haat van zijn voormaligen

begunstiger op den hals. In 1517 bevond zich *Ariosto* aan het Hof te Ferrara, waar hij eene gastvrije ontvangst maar eene karige belooning genoot. In 1521 en 1522 werd hem de last opgedragen, om oproerigheden te dempen, die in Garfagna waren uitgebarsten. Hij volbragt die moeilijke taak, keerde na verloop van 3 jaren naar Ferrara terug en hield er toezigt op het bouwen van een schouwburg. Tevens dichtte hij er het grootste gedeelte van zijne hekelbrieven, beschaafde er zijne tooneelspelen en schreef ook nieuwe. Voorts zijn onderscheidene sonnetten en canzonnen, alsmede vertalingen van Spaansche en Fransche ridderromans in dit tijdperk vervaardigd. Te midden dier werkzaamheden overrompelde hem de dood op den 6den Junij 1533. Zijn stoffelijk hulsel werd op zijne uitdrukkelijke begeerte zonder eenige uitwendige plegtigheid bijgezet, en men plaatste niet eens een gedenkteekeu op zijn graf. — Dit deed eerst 40 jaren na zijn dood een edelman te Ferrara, *Agostino Mosti* genaamd. Veel prachtiger monument deed in 1612 zijn achterkleinzoon *Ludovico* verrijzen.

Ariosto was een uitmuntend mensch. Zachtmoedigheid, opregtheid en verdraagzaamheid in woorden en daden versieren zijn inborst. Nooit hulde hij zich in den mantel der dichterlijke verwaandheid. Wél was hij ter prooi aan eene hartstogtelijke zwaarmoedigheid, maar hij wist zich zelven te beheerschen, zich als het ware vastklemmende aan de gewrochten zijner rijke verbeelding. In gezelschap was hij opgeruimd, geestig, bescheiden en een vijand van omwegen. Zijn uitwendig voorkomen was in overeenstemming met zijn mannelijk karakter. Hij was rijzig van gestalte, sterk van gestel, levendig en een onvermoeid wandelaar. Hij gedroeg zich steeds als een trouwen vriend, als een liefderijken zoon en broeder, als een vader en weldoener voor zijne talrijke bloedverwanten. Hij genoot de achting van vele aanzienlijke tijdgenooten, maar het is eene fabel dat *Karel V* hem te Mantua als dichter heeft gekroond.

Ariosto moet onder de grootste dichters worden geteld. De Italianen noemden hem "il divino (de goddelijke)", — een naam, dien zij trouwens ook aan den zedeloosen *Aretino* gegeven hebben. De meeste bewondering eischt zijn romantisch heldendicht "*Orlando furioso* (De razende Roeland)", hetwelk in zijne soort onvergelykelijk mag worden genoemd. De "*Orlando innamorato*," een gedicht van *Bojardo* gaf aanleiding tot de keus van zijn onderwerp. Hij nam den draad op, waar *Bojardo* dien had afgebroken en besteede een overvloed van humor en satyre, van ernst en luim aan de voltoojing van zijn gedicht. Hij nam daarbij de meest mogelijke bezadigheid in acht: hij zocht namelijk den rijkdom en de kracht zijner moedertaal meer en meer te doorgronden en dichtte doorgaans des ochtends eenige weinige stanzas en beschaafde die gedurende den loop van den dag totdat hij ze geschikt achtte voor den zang, dien hij na de volindiging aan zijne vrienden voorlas. Zoo ontstond in 10

of 11 jaar een meesterstuk, dat zich door vernuftige vinding, betooverenden verhaalt, boeiende episoden en onnavolgbare schalkschheid kenmerkt en zich boven alles verheft, wat de romantische poëzie kan aanwijken. Het verscheen in het licht, toen *Ariosto* 40 jaren oud was, en vond zoo grooten bijval, dat er in weinige jaren 4 of 5 uitgaven van verschenen. Eerst werden er 40 zangen uitgegeven, en hieraan zijn vervolgens eerst 6 en toen nog 5 toegevoegd. *Ariosto* had het gedicht aan zijn voormaligen begunstiger, den kardinaal *Ippolito*, opgedragen, maar men zegt, dat deze tot loon daarvan aan den dichter de vraag heeft voorgelegd: "Meester *Ludovico*, waartoe dienen toch al die dwaasheden?"

In het jaar 1845 werd een vroeger onbekend heldendicht van *Ariosto* gevonden, dat met den titel: "Rinaldo Ardito di L. A., Frammenti inediti, publicati sul manoscritto originale da Giampieri e Ajacci" te Florence is uitgegeven (1846). Dit gedicht is te voren wel eens vermeld, maar eerst in 1845 door *Giampieri* te Argenta, een klein plaatsje op het gebied van Ferrara, teruggevonden. Het handschrift bestond uit 30 bladen, ieder met acht stanzas. De 3de, 4de en 5de zang zijn daarin bewaard gebleven, de 2de en 6de zijn er gedeeltelijk in voorhanden, en de overige ontbreken. Ook hier is de strijd van *Karel de Groot*e met zijne Paladijns tegen de Saracenen het onderwerp.

De 5 tooneelspeelen van *Ariosto* onderscheiden zich door levendigheid en door eene uitmuntende karakterteekening, en zij zijn merkwaardig als navolgingen van het voorbeeld der Ouden. Zijne blijspelen zijn eigenlijk mislukt, omdat de dichter Grieksche en Romeinsche zeden daarin overbrengt op den bodem van zijn tijd. In zijne 7 satyren of hekelbrieven viert hij den teugel aan zijn wrevel en aan zijn gekrenkt gevoel, terwijl in zijn lyrische gedichten de Italiaansche geest met dien der classische Oudheid op eene opmerkelijke wijze zamensmelt. Zijn "Orlando" is meer dan honderdmaal gedrukt, en ook van zijne overige werken bestaan talrijke uitgaven. Zijne zonen *Virginio* en *Gabriële* zijn desgelijks als dichters opgetreden.

Ariovistus, een legerhoofd der *Marcomannen* en koning der *Duitschers* in het *Suëvisch* verbond, vertoont zich in de geschiedenis als den eersten Germaanschen held, die zich tegen de veroveringen der *Romeinen* poogde te verzetten. In den aanvang der eerste eeuw vóór Chr. voerden de *Aeduërs*, bewoners van de gewesten der *Aar* of der *Saône*, oorlog met de *Arverners*. Toen de eerstgenoemden bijgestaan werden door de *Romeinen*, verbonden zich de *Arverners* met de *Sequaners*, die den linker oever der *Rhône* bewoonden, en deze riepen de *Duitschers* te hulp. Onder die *Duitschers*, die, in de omstreken van het *Hercynisch* woud gevestigd, door de *Helvetiërs* *Marcomannen* genoemd werden, bevond zich *Ariovistus*, die zich te Rome in de krijgskunst geoefend had. Hij

verscheen met 15000 man (72 vóór Chr.), en daar hij voornemens was om, ingeval hij overwon, *Gallië* niet weder te verlaten, had hij gezorgd, dat nog meer krijgsknechten hem volgden. Deze, uit de stammen der *Mattiaken*, *Vangionen* en *Nemetes* afkomstig, en zelfs gedeeltelijk uit dien der *Suëven*, verschenen weldra ten getale van 120000. De slag bij *Magetobria* bragt aan de *Aeduërs* eene volkomene nederlaag toe, maar schonk geenszins de overwinning aan de *Sequaners*. *Ariovistus* gaf hun land en dat der *Aeduërs* ten geschenke aan zijne soldaten, en de *Haruden*, die ten getale van 24000 het laatst waren opgedaagd, ontvingen een derde deel van het gebied der *Sequaners*. Toen namen de bedrogen *Galliërs* hunne toevlugt tot de *Romeinen*. Doch voordat deze ter hulp konden komen, rukten 100000 *Helvetiërs* voorwaarts naar *Gallië*. Spoedig evenwel werden zij op hun togt gestuit. De proconsul *Julius Caesar* (58 vóór Chr.) verscheen met zijne *Romeinen* en noodzaakte die drommen tot vrede, waarna het land ingelijfd werd in het *Romeinsche* keizerrijk. Intusschen had *Ariovistus* zijne bondgenooten uit *Duitschland* opgeroepen, en gehoor gevende aan zijne belofte, dat hij hunne inspanning met vruchtbare landen vergoeden zou, hadden zich ontelbare scharen van *Suëven* aan de *Rijn* verzameld en stonden op het punt om, aangevoerd door *Ariovistus*, het begonnen werk der *Romeinen* te vernietigen. *Caesar* bezette zoo spoedig mogelijk *Vesontium* (*Besançon*), de hoofdstad der *Sequanen*, zond van hier gezanten aan *Ariovistus*, die reeds vroeger door de *Romeinen* als koning was erkend, en deed hem aanzeggen, dat hij het land moest verlaten en met zijne bondgenooten naar *Duitschland* terugkeeren. Tevens noodigde hij hem uit tot een mondgesprek, hetwelk door *Ariovistus* met fierheid werd afgewezen. De mededeelingen der *Aeduërs* over de *Germanen*, die zij als verschrikkelijke reuzen voorstelden, vervulden de *Romeinen* zoodanig met schrik, dat vele officieren hun testament maakten. *Caesar* wist evenwel door opwekkende toespraken die vrees te matigen. Toen *Ariovistus* naar *Vesontium* oprukte, trok *Caesar* hem te gemoet, eene kleine bezetting achterlatende. Zoodra de beide legers zich in elkanders nabijheid bevonden, had er op een heuvel tusschen de voorposten een mondgesprek plaats van *Caesar* en *Ariovistus*. Eerstgenoemde herinnerde den *Germaan*, hoeveel hij aan Rome verschuldigd was, en hoe hij dat alles met ondankbaarheid vergolden had door den fakkeld der tweedragt op het gebied der bondgenooten te werpen; hij noodigde hem dus uit, om achter de *Rijn* terug te trekken en zich alzoo de vriendschap van het *Romeinsche* volk waardig te maken. *Ariovistus* gaf hierop ten antwoord, dat de *Romeinen* in naam zijne vrienden waren, maar hem kwamen ontnemen wat zijn regtmatic eigendom was, want het gebied der *Aeduërs* was geen *Romeinsch* wingewest. Hij was te hulp geroepen, — hij had gestreden en overwonnen. De overwinnaars hadden regt

op den verwonnen grond, en hij zou dat regt weten te handhaven. Had de Senaat aan *Caesar* opgedragen, hem aan genotene weldaden te herinneren, hij had van diezelfde Senaat in last gekregen om *Caesar* te vermoorden. Hij zou dat niet doen, maar verlangde ook met dezelfde eerlijkheid behandeld te worden. Toen maakte *Caesar* een einde aan het gesprek, omdat hij in het gevolg van *Ariovistus* verdachte bewegingen bespeurde en hij liet zich niet weer overhalen tot eene persoonlijke onderhandeling. Hij zond evenwel een paar gezanten naar *Ariovistus*. Deze hield hen voor verspieters, en ongetwijfeld hadden zij aanstonds den brandstapel moeten beklimmen, zoo de godspraak niet tot driemaal toe het behoud van hun leven had geëischt. Nu werden alle vriendschappelijke betrekkingen afgebroken. De Germaansche benden rukten op en naderden meer en meer tot de Romeinsche legerplaats. Zes duizend ruiters en evenzoveel voetknechten hadden in last, om de Romeinen van verschillende zijden gestadig te verontrusten en hun allen toevoer van het land der Aeduërs en Sequaners af te snijden. Aan *Caesar* kwamen die voorposten-gevechten zeer te stade, om de zijnen van hunne vrees voor de Germanen te ontheffen. Hij begon echter weldra gebrek te krijgen aan levensmiddelen en nam het besluit, om aan zijne tegenstanders slag te leveren en hen door zijne krijgskundig beleid te overwinnen. Hij kwam te weten, dat zijne vijanden, wegens de godspraken hunner alrunen, weinig gezind waren, den grooten strijd te wagen vóór het aanbreken der nieuwe maan, en hij maakte van die omstandigheid een voordeelig gebruik. Hij rukte voorwaarts, maar zond tevens een gedeelte zijner krijgsmagt naar een nabijgelegen heuvel, om zoodoende de Germanen tusschen twee legers in te sluiten. Nu trok hij te velde, een voldoende aantal soldaten ter bewaking van de legerplaats achterlatende. Met drievoudige geleiden snelde hij den vijand te gemoet, die zich daardoor genoodzaakt zag, om zich buiten zijn legerkamp desgelijks in slagorde te stellen. Daarachter bevond zich de wagenburg — eene verhakking met wagens en karren, en van hier moedigden de vrouwen de vechtenden aan, hun toeroepende om toch echtgenooten en kinderen niet over te leveren aan de slavernij. Weldra nam de strijd een aanvang, die met vertwijfeling gevoerd, maar ten gunste der Romeinen beslist werd. *Ariovistus* ontsnapte met een vaartuig, dat voor hem in gereedheid werd gehouden; zijne beide gemalinnen kwamen vlgtende om het leven, ééne van zijne dochters werd vermoord en eene andere gevangen genomen. De lijken van omstreeks 80000 Germanen bedekten het slagveld, en daarenboven vielen duizenden levend den Romeinen in handen.

Van de verdere lotgevallen van *Ariovistus* is niets bekend. Dit alleen weten wij, dat zijne stamgenooten langen tijd rouw hebben gedragen over zijn dood. Tevens vermeldt het volksverhaal, dat hij zich na bovenbeschreven veldslag op één der hoogste toppen

van het Taunus-gebergte — op den Altkönig — heeft verschanst.

Arista, zie onder *Naald*.

Arista (Don Mariano), president van Mexico, werd in 1803 te Monterey van Spaansche ouders geboren. Reeds als knaap nam hij dienst en hij klom langzamerhand op tot den rang van generaal-majoor. Vooral onderscheidde hij zich in den oorlog met de Verenigde Staten. In het jaar 1848 was hij minister van oorlog en van 1851 tot 6 Januarij 1853 president van Mexico. Hij toonde zich in die betrekking een vriend van vooruitgang en een beschermer van landbouw en nijverheid. Hij overleed op eene reis van Cadix naar Southampton in Augustus 1855.

Aristaenétus, een beroemd redenaar uit Nicaea in Bithynië, een tijdgenoot en vriend van den rhetor *Libanius*, kwam als landvoogd van Bithynië in 358 na Chr. om het leven door eene aardbeving, die Nicomedia verwoestte. De aan hem toegekende verzameling van erotische brieven — een 50-tal in 2 boeken — is hoogst waarschijnlijk onecht; men houdt ze namelijk voor het werk van een sophist uit de 5de of 6de eeuw. De inhoud daarvan bestaat uit verhalen, schetsen en beschrijvingen van de avontuurlijkste minnarijen. Het eenige handschrift bevindt zich op de Keizerlijke bibliotheek te Weenen. Het is onderscheidene malen uitgegeven, — onder anderen te Amsterdam in 1737 door *d'Orville* en te Zwolle in 1749 door *F. L. Abresch*.

Aristaeus is de naam van een oud-Grieksch god, van welken men weinig anders weet, dan dat zijne dienst algemeen bij de Grieken was verspreid. Gewoonlijk noemt men hem een zoon van *Apollo* en van *Cyrene*, de kleindochter van den riviergod *Peneus* in Thessalië. Hij werd geboren op de kust van Libye, welke naar zijne moeder den naam van *Cyrenaica* ontving. Volgens eene andere sage werd hij door *Hermes* (*Mercurius*) en de *Horen* (uren), en volgens eene tweede sage door de nymf *Melisse* (honigbij) met nectar en ambrozijn gevoed. Daarna was *Chiron* zijn leermeester, en hij begaf zich later naar Thebe, waar hij door de Muzen in de genees- en waarzeggerskunst onderwezen, en door den echt met eene dochter van *Cadmus* verbonden werd.

Na het rampspoedig uiteinde van zijn zoon *Actaeon* begaf hij zich naar het eiland Ceos, waar hij de droogte verbande door altaren op te rigten ter eere van den regen gevenden *Zeus* (*Ikmaios*, *Jupiter Pluvius*). Daarna bezocht hij de eilanden der Aegäische zee, Sicilië, Sardinië en Groot-Griekenland (Italië) en overal liet hij de sporen zijner weldadigheid achter. Ten laatste bereikte hij Thracië, waar hij in de verborgenheden der *Dionysus*- of *Bacchus*-dienst werd ingewijd. Men vereert hem vooral als den voorstander van de bijenteelt, weshalve hij den bijnaam van *Melissos* draagt, — van het aanleggen van olijfgaarden, van het jagers- en van het herdersbedrijf. Op het gebied der kunst werd hij vervolgens met *Zeus*, *Apollo* en *Dionysus* verwisseld.

Aristagoras, een Perzisch stadhouder te Milete en de eerste aanlegger van den strijd der Grieken met *Darius Hystaspes*, was een zoon van *Molpagoras* en een schoonzoon en neef van *Histiaeus*, na wiens verwijdering hij met het hoogste gezag te Milete werd bekleed. Met *Megabyzus* stevende hij met eene aanzienlijke Perzische vloot naar Naxos. Daar echter de onderneming schipbreuk leed, werd *Aristagoras* afvallig van *Darius*, uit vrees dat deze hem ter verantwoording zou roepen. Alle Ionische steden schaarden zich nu aan zijne zijde, en hij kreeg van de Atheners en Eretriërs 25 schepen, waarmede hij Sardes verbrandde. Na de nederlaag bij Ephese en den terugtogt der Atheners (499 vóór Chr.) verloor *Aristagoras* den moed. Met de zijnen scheepte hij zich in naar het land der Edonen, waar hij in 497 vóór Chr. bij de belegering van Ennea-hodoi (Amphipolis) het leven verloor.

Aristarchi (Nicolaus), een Turkschstaatsdienaar van Grieksche afkomst, werd in 1800 geboren. Zijn vader was tolk bij de Verheven Porte — eene betrekking, die na hem door geen Christen is waargenomen, — maar tijdens den Griekschen opstand werd hij naar Klein-Azië in ballingschap gezonden en vervolgens op hoog bevel om het leven gebragt. De zoon koos niettemin dezelfde loopbaan en het gelukte hem door zijne ongemeene behendigheid, om tot aanzienlijke waardigheden te klimmen, — eindelijk zelfs tot kapoeikaja of ambtsverzorger van *Alexander Ghika*, vorst van Walachye. *Aristarchi* wordt voor zeer Russisch-gezind gehouden en is om die reden bij de Turksche ambtenaren niet zeer gezien.

Aristarchus. Wij vermelden twee personen van dien naam, te weten:

Aristarchus van Samos, een van de meest beroemde sterrekundigen der Oudheid. Deze leefde omstreeks het jaar 262 vóór Chr. en werd door den stoïcijn *Cleanthes* wegens ongodsdienstigheid aangeklaagd, dewijl hij met de volgelingen van *Pythagoras* beweerde, dat de aarde zich om de stilstaande zon en om hare eigene as beweegt. Die aanklacht schijnt evenwel op een misverstand te berusten, daar *Aristarchus* in zijn bewaard gebleven geschrift "Over de grootte en den afstand van zon en maan" (uitgegeven door *Wallis* te Oxford 1688) de aarde in het midden plaatst tusschen de zon en de maan. Volgens hem is de zon minder dan 20- en meer dan 18-maal zoo ver van ons verwijderd dan de maan, zoodat zij 6918-maal zoo groot is als deze. Hij wordt ook voor den uitvinder gehouden van onderscheidene sterrekundige werktuigen. Het boek over het wereldstelsel, dat aan hem wordt toegeschreven, is onecht. Eene groote vlek op de maan is naar hem genoemd.

Aristarchus van Samothrace, een beroemd criticus der Oudheid, de schepper der spraakkunst en de stichter der critisch-grammatische school. Hij was te Alexandria een kweekeling van *Aristophanes* van Byzantium, en de leermeester van *Ptolemaeus V Epiphanes* en van *Ptolemaeus Physcon*. Onder de dwin-

gelandij van laatstgenoemde verliet hij Egypte en begaf zich naar Cyprus, waar hij, volgens veler gevoelen, op 72-jarigen ouderdom zijn leven door middel van den hongerdood geëindigd heeft. Vooral heeft hij zich groote verdiensten verworven door zijne critische behandeling der gedichten van *Homérus*. Hij heeft het eerst de *Ilias* en de *Odyssee* in 24 boeken verdeeld en den tekst gezuiverd. Deze uitgave baarde reeds in de dagen der Oudheid groot opzien en is de grondslag geworden van alle volgende. Ook de opmerkingen, door hem bij den tekst gevoegd, zijn van groot belang. Hij geeft daarin zoowel woordverklaringen als inlichtingen over fabelleer en aardrijkskunde, alsmede over de waarde, de behandeling en de strekking van het geheel. Ook vele andere dichtwerken der Oudheid — die van *Pindarus*, *Archilochus*, *Aeschylus*, *Sophocles*, *Aristophanes* en *Ion* — zijn op die wijze door hem nagezien. Volgens *Suidas* heeft hij 800 commentaren en een aantal taalkundige boeken geschreven. Daarvan zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Ook nu nog is men gewoon, een gestrengen criticus met den naam van een "Aristarch" te bestempelen.

Aristea *Cav.* is een plantengeslacht uit de familie der Irideën. Het onderscheidt zich door een zesbladig bloemdek, een gekromden stijl en een trechtervormigen, geopenden stempel. Tot de sierplanten behoreen *A. cyanea* *Ait.* met zwaardvormige bladeren en hemelsblauwe bloemen, — *A. major* *Andr.* (*Gladiolus capitatus* *L.*) desgelijks met hemelsblauwe, aarvormige bloemhoofdjes, — *A. melaleuca* *Ker.* met prachtige enkelvoudige of paarsgewijs geplaatste bloemen, die van onderen wit en van boven hemelsblauw zijn, — *A. spiralis* *Vahl.* met witte, des nachts spiraalvormig gekronkelde bloemen, — en *A. pusilla* *Ker.* met blauwe bloemen wier bladeren om het andere smaller zijn. Zij verscheen des winters eene warmte van 5 tot 10° C. en men geeft die bloemen alsdan eene warme plek en eene ruime hoeveelheid water. De aarde der potten, waarin men ze plaatst, moet bestaan uit twee deelen zandige heide-aarde en een klein deel blad-aarde. Onder in den pot legt men steengruis.

Aristéas, ook wel *Aristéus* genaamd, was een dichter uit Proconnesus, zoodat hij den bijnaam draagt van den "Proconnesiër". Omstreeks het jaar 900 vóór Chr. bezocht hij de volkeren ten noorden van Griekenland en vervaardigde een heldendicht over de Arimaspen, Issedonen, Cimmeriërs en andere noordsche volkeren. Dit gedicht, uit 3 boeken bestaande, bevatte de wonderlijkste verhalen. Volgens de sage verdween de dichter en trad 340 jaren later wederom te voorschijn bij de Metapontiërs in het zuiden van Italië. *Herodotus* vermeldt het standbeeld, dat men aldaar ter zijner eer had opgericht. Het gerucht van dien terugkeer van *Aristéas* is zijn oorsprong verschuldigd aan eene naamsverwarring of welligt aan de volgelingen van *Pythagoras*, die daardoor hunne leer der zielsverhuizing zochten te bewijzen. Van zijne

"Arimaspeën," waaraan *Herodotus*, *Plinius*, *Gellius* en anderen berigten ontleenden omtrent de Hyperboreërs, bezitten wij nog enkele verzen.

Aristides. Onderscheidene merkwaardige personen der Oudheid hebben dien naam gedragen. Van hen noemen wij:

Aristides, den zoon van *Lysimachus*. Hij was een Atheensch veldheer en staatsman en beroemd wegens zijne onkreukbare regtvaardigheid, voorbeeldelooze belangloosheid en stipte eerlijkheid. Hij verscheen op het staats-tooneel omstreeks het jaar 509 vóór Chr.; toen bood hij, na den val der Pisistratiden, *Clisthenes* de behulpzame hand bij het vestigen van een democratischen regeringsvorm met aristocratische bestanddeelen. In den eersten Perzischen oorlog vindt men hem onder de 10 aanvoerders, die door de Atheners waren benoemd. Deze verleenden, op zijn aandrigen, bij Marathon (490) het opperbevel aan *Miltiades*, en hij zelf streed in dien veldslag met ongewone dapperheid. In het jaar 489 werd hij eerste archon. De algemeene aching, die hij genoot, verwekte den jijd en de vrees der ultra-democraten, vooral van *Themistocles*, die zich door *Aristides* belemmerd zag in zijne plannen, om Athene tot eerste zeemogendheid te verheffen. Zijne listige welsprekendheid behield de overhand in de volksvergadering, en *Aristides* werd in 483 als een belager der vrijheid door het schervengeregte (ostracismus) voor den tijd van 10 jaar verbannen. Hij verliet de stad, de goden biddende, dat zijn vaderland nimmer berouw zou mogen hebben van dat vonnis. Toen de Atheners, eenige jaren daarna, hunne stad moesten verlaten bij het naderen der Perzische legerbenden, noemde men met groot verlangen den naam van den "regtvaardige." Als banneling bereikte deze vóór den zeeslag bij Salamis (480) de vloot en hielp *Themistocles* de zegepraal verwerven. Terstond daarna werd het vonnis der verbanning vernietigd. De eerste vrucht van zijn invloed was de fiere, door hem opgestelde verklaring, welke de Atheners aflegden tegen *Mardonius*, die in den naam van *Alexander de Groote* gouden bergen beloofde, en tegen de zelfzuchtige Spartanen. Hij verkreeg nieuwen roem in 479 als bevelhebber der Atheners bij Plataea zoowel door het bewaren der eensgezindheid onder de Grieken en door het vernietigen van een verraderlijken aanslag der aristocraten, als gedurende den strijd door beleid en moed.

Toen *Aristides* vervolgens te Athene was teruggekeerd, bragt hij er de volksregering op beteren voet doordien hij, zonder op den census acht te geven, de waardigheid van archon en andere staatsambten toegankelijk maakte voor alle volksklassen. Nadat *Themistocles* verbannen was (470 vóór Chr.), ontving *Aristides* met *Cimon* het opperbevel over de Atheensche vloot. Zijne ongemeene milddadigheid was oorzaak, dat de verbondene Grieken de opperheerschappij aan Sparta ontnamen en aan Athene opdroegen. Zoo werd *Aristides* de grondlegger der Atheen-

sche hegemonie, die zich uitstreckte over al de zeesteden en eilanden, welke niet tot het Peloponnésisch verbond behoorden. Belast zijnde met de taak, om de zaken van den Bond te regelen, bepaalde hij de bijdragen der verschillende staten in geld (460 talenten of ruim 1 miljoen gulden) en in man-schappen op zóó onpartijdige en billijke wijze, dat allen volkomen tevreden waren en in latere dagen, toen de Atheners misbruik maakten van hunne magt, dien tijd roemden als eene gouden eeuw. Hij overleed te Athene in 467 vóór Chr. en was, na het bekleeden der aanzienlijkste ambten, bij zijn dood armer dan bij den aanvang zijner staatkundige loopbaan. Zijne twee dochters werden op kosten van den Staat van eene bruidschat voorzien, en zijn zoon *Lysimachus*, ontving, behalve een aanzienlijk geschenk, een vast inkomen.

Men vermeldt den volgende trek van zijn edel en regtvaardig karakter. Toen de Atheners er over stemden of hij verbannen zou worden, wendde zich een stemgeregtigde, die *Aristides* niet van aanzien kende, tot dezen met verzoek om het merk der veroordeeling op eene scherf te plaatsen; *Aristides* voldeed zonder dralen aan dien wensch.

Aristides van Thebe, een van de beroemdste schilders der Oudheid, een zoon van *Aristodemus*, een leerling van *Euzenidas* en van zijn eigen broeder *Nicomachus* en een tijdgenoot van *Apelles* (300 voor Chr.). Deze *Aristides* was een meester in het uitdrukken van 's menschen gewaarwordingen en hartstogten. Zijne kunstgewrochten werden tegen goud opgewogen. Een *Bacchus* van dien kunstenaar, te Rome tentoongesteld, verwierf er zoo grooten bijval, dat koning *Attalus II* er te vergeefs 6000 sestertien — omstreeks 3 ton gouds — voor bood.

Aristides van Milete, den vervaardiger der "Milesische Verhalen." Deze was de eerste Grieksche romanschrijver en leefde waarschijnlijk in een van de beide eerste eeuwen onzer jaartelling. Zijn boek, hetwelk verloren is geraakt, bevatte een aantal novellen, die vermoedelijk wel wat overeenkomst hadden met die der "Decamerone" van *Boccacio*. *L. Cornelius Sisenna* gaf er eene Latijnsche vertaling van, die desgelijks door den tand des tijds is vernietigd. Men meent, dat deze *Aristides* daarenboven Sicilische, Italiaansche en Perzische verhalen geschreven heeft.

Publius Aelius Aristides, bijgenaamd *Theodorus*, een beroemd Grieksch redenaar, die in 117 na Chr. te Adriani in Mysië geboren werd. Nadat hij een gevestigden naam verkregen had, reisde hij door Azië, Griekenland, Italië en Egypte tot aan de grenzen van Ethiopië. Overal werd hij met eerbewijzen overladen, en men rigtte zelfs standbeelden voor hem op. Dertien jaren lang was hij ziek, maar dit leverde hem geene belemmering op in zijne studiën; — zelfs behoorden aanhoudende oefeningen in de welsprekendheid en dichtkunde tot de geneesmiddelen, die hem in droomgezigten werden voorgeschreven, zooals hij in zijne zes "Heilige redevoeringen" mededeelt. Wij vinden hier dus

het eerste voorbeeld van eene soort van "helderzien."

Door eene roerende beschrijving van de vreeselijke ramp, die Smyrna in 178 in eene ontzettende aardbeving getroffen had, bewoog hij keizer *Marcus Aurelius* tot eene krachtige hulp. Daarom deden de burgers voor hem een standbeeld verrijzen en noemden hem den hersteller hunner stad. Waarschijnlijk overleed deze *Aristides* omstreeks het jaar 189 na Chr. als priester van *Asclepios* (Aesculapius). Van de vele standbeelden, die ter zijner eere werden opgericht, is thans nog één aanwezig in het Muséum van het Vaticaan te Rome, en in het Muséum te Verona bewaart men een opschrift, aan hem gewijd. Wij bezitten 55 redevoeringen van hem, en onder deze bevinden zich de vermelde "Heilige redevoeringen." Zij zijn door *W. Dindorf* (Leipzig, 1829, 3 dln.) uitgegeven. Zijne tijdgenooten stonden verbaasd over den rijken inhoud, de keurige verdeling en de groote bewijskracht zijner stukken, terwijl hij zich niet, zooals vele zijner tijdgenooten, in een ijdel woordenspel verloor.

Aristippus, een beroemd wijsgeer, was de stichter der Cyrenaëische school. Hij was de zoon van een vermogend koopman te Cyrene op de noordelijke kust van Afrika en leerde op eene reis naar Athene den voortreffelijken *Socrates* kennen. Hij werd de volging van dezen wijsgeer, toefde daarna een geruimen tijd aan het hof van *Dionysius II* te Syracuse en trad op als leeraar in de wijsbegeerte te Athene en te Aegina, waar hij de eerste was der Socratische wijsgeeren, die geld vroeg voor zijne lessen.

De wijsbegeerte van *Aristippus* is, even als die van *Socrates*, geheel en al van practischen aard. Voor hem is echter het genot, zoowel lichamelijk als geestelijk genot, het hoogste goed. Beide soorten van genot moeten om haar zelve wille worden nagejaagd, — en elk middel om ze te bekomen is geoorloofd. De deugd heeft alleen waarde als weg tot genot, schranderheid en wijsheid desgelijks, doordien zij heerschappij voeren over de begeerlijkheden en den mensch voor genot-roovende onmatigheid bewaren. Op deze wijze beteugelt de sterveling zijne hartstogten, neemt de bezadigdheid en de zelfbeheersching in acht, verheft zich boven het vooroordeel en het bijgeloof des volks en in het algemeen boven alle uitwendige omstandigheden en wisselingen des levens, om op deze wijze de ruimst mogelijke maat van genot te smaken. Het gevoel is volgens hem de beste toetssteen, om waarheid van misleiding te onderscheiden. Zijne gedachten over God en de onsterfelijkheid zijn onbekend. Welligt hield hij, even als later zijne aanhangers *Theodorus*, *Euemerus* en anderen, alle godsdienst voor bijgeloof. Het regt beschouwde hij als iets conventioneels, als iets, dat op de algemeene samenstemming der menschen gegrond was; volgens hem bestaat er van nature niets regtvaardigs, niets onregtvaardigs, niets vernederends. Zijne geschriften zijn verloren gegaan, en de 5 boeken, die men hem toekent, zijn onecht.

Aristippus de Jongere was een kleinzoon van den voorgaande en wél een zoon van diens dochter *Arete*. Hij bloeide omstreeks het jaar 360 vóór Chr. Daar hij door zijne moeder onderwezen was, noemde men hem "Metrodidactos" (moederskweekeling). Men vermeldt, dat hij de leer van zijn vader naauwkeuriger bepaald en in ruimeren kring verkondigd heeft.

Aristo, bijgenaamd *Phalantos* (kaalkop) en ook wel *Sirene* (de welsprekende), was een beroemd wijsgeer van de school der stoïcijnen. Hij werd omstreeks het jaar 275 vóór Chr. te Chios geboren en woonde de lessen bij van *Zeno*, van wiens leer hij evenwel aanmerkelijk afweek. Bij de vraag naar het bestaan van God helde hij over tot het scepticismus, en hij legde zich vooral toe op de zedekunde. Hij verwierp alle middelgraden tusschen deugd en ondeugd en beschouwde de eerste als het hoogste goed. Zijne geschriften staan vermeld bij *Diogenes Laërtius*, bepaaldelijk eene verzameling van brieven aan *Cleanthes*, in 4 boeken verdeeld. Men meent echter, dat zij door een andere *Aristo* (van Ceos) zijn opgesteld. Zijne school heeft slechts korten tijd te Athene bestaan.

Aristobŭlus. Van de mannen der Oudheid, die dezen naam hebben gedragen, vermelden wij de volgende:

Aristobŭlus I, den zoon van den Maccaëschen vorst *Johannes Hyrcanus*. Schoon laatstgenoemde bij zijn overlijden (104 vóór Chr.) de wereldheerschappij in zijn rijk aan zijne gemalin *Salome Alexandra* en het hoogepriestersambt aan zijn zoon *Aristobŭlus* had opgedragen, nam deze terstond den naam van koning aan en benoemde zijn broeder *Antigonus* tot mederegent, terwijl hij zijne drie overige broeders (*Alexander*, *Absalom* en een ongenoemde) in den kerker wierp en van honger deed omkomen. Zijn veldtogt naar Ituraea was voorspoedig, maar voordat deze geëindigd was, keerde hij met een ziek ligchaam naar Jeruzalem terug. *Antigonus* voltooide de overwinning, waarna de Ituraeërs de Israëlietische godsdienst moesten aannemen. De Koningin wekte inmiddels bij den zieken *Aristippus* wantrouwen jegens zijn zegepralenden broeder. *Aristippus* eischte nu, dat *Antigonus* ongewapend bij hem ten gehoor zou verschijnen en gaf aan de lijfwacht den last, om zijn broeder te dooden, indien deze het waagde gewapend het paleis binnen te treden. De Koningin wist den bode om te koopen, zoodat deze aan *Antigonus* het bevel bracht, om in zijne wapenrusting zich naar zijn broeder te begeven. De ongelukkige snelle derwaarts en werd reeds in den gang vermoord. Doch ook *Aristobŭlus*, door die onverwachte euveldaad verschrikt, bezweek korten tijd daarna, en werd door zijn oudsten zoon *Alexander Jannaei* opgevolgd.

Aristobŭlus II, een zoon van *Alexander Jannaei*. Gedurende eene ziekte zijner moeder, die haren gemaal was opgevolgd, veroverde hij een aantal vestingen en verwierf hij de gunst van een groot gedeelte van het leger, zoodat hij tot koning werd uitgeroepen (69

voor Chr.). Zijne moeder *Alexandra* overleed te midden van deze verwarring, en haar oudste zoon *Hyrcanus (II)* beklom den troon te Jeruzalem. Deze werd echter bij Jericho door *Aristobŭlus* overwonnen, zoodat hij zich genoodzaakt zag, met dezen in minnelijke schikkingen te treden. *Aristobŭlus* werd nu hoogepriester en koning, en *Hyrcanus* keerde tot het ambteloos leven terug. De beide broeders omhelsden elkander voor de oogen des volks. Toch wist een Idumaeër, *Antipater* genaamd, *Hyrcanus* te bewegen, om den Arabischen koning *Aretas* te hulp te roepen. Deze verscheen met 50000 Arabieren in Judaea en bragt aan *Aristobŭlus* eene nederlaag toe, zoodat hij zich in den tempel eene wijkplaats moest verschaffen. Nu verrees de Romeinsche veldheer *Scaurus*, die van de zijde van Damascus oprukte, het Arabische leger, waarna *Aristobŭlus* de vlugtenden nazette en hun eene gevoelige nederlaag toebragt. Op deze wijze herkreeg *Aristobŭlus* zijne heerschappij, maar toen niet lang daarna *Pompéjus* te Damascus verscheen, verzochten de beide broeders, dat hij de taak van scheidsregter op zich zou nemen. Tevens echter verschenen er afgevaardigden uit het volk, die afschaffing vraagden van het koningschap en eene dergelijke staatsregeling begeerden, als zij te voren onder *Simon* en *Johannes Hyrcanus* gehad hadden. *Pompéjus* stelde de beslissing uit en begaf zich eerst naar Arabië, en nu was *Aristobŭlus* vermetel genoeg, om zich tot tegenweer tegen de Romeinen gereed te maken. De Romeinsche veldheer vernam het nadat hij Petra had ingenomen en trok terstond naar Judaea. Bij de bergvesting Alexandrion wachtte *Aristobŭlus* het Romeinsche leger af. Na eene vruchteloze onderhandeling ging *Pompéjus* tot vijandelijkheden over en liet hem de keus tusschen de overgave van alle bergvestingen aan de Romeinen of gevangenschap. *Aristobŭlus* zag zich genoodzaakt, de eerste voorwaarde te onderteekenen en herkreeg zijne vrijheid. Wodend keerde hij naar Jeruzalem terug, terwijl *Pompéjus* voorwaarts rukte naar Jericho. Dáár verscheen de vernederde vorst wederom in het Romeinsche leger en bood er eene aanzienlijke som voor het behoud zijner waardigheid. *Pompéjus* stemde er in toe, hield hem als gijzelaar bij zich en zond *Gabinus* naar Jeruzalem, om er het geld in ontvangst te nemen. Het volk was weigerachtig om aan de overeenkomst gevolg te geven. Vertoornsd wierp *Pompéjus* den gijzelaar in den kerk en trok naar Jeruzalem. De partij van *Hyrcanus* ontsloot voor de Romeinen de poort, en hare tegenstanders verschansten zich op den tempelheuvel, die eindelijk bestormd werd. Hier werd een vreeselijk bloedbad aangerigt; zelfs verhaalt men, dat er 12000 soldaten en vele vrouwen en kinderen omgekomen zijn (63 voor Chr.). *Pompéjus* herschiep Judaea in eene etharchie, die afhankelijk was van de Romeinsche provincie Syrië, benoemde *Hyrcanus* tot hoogepriester en ethnarch en nam de beide zonen van *Aristobŭlus*, *Alexander* en *Antigonus*

genaamd, benevens zijne beide dochters mede naar Rome, om er mede te pronken bij zijn triomftogt. *Aristobŭlus* ontvlugtte later (56 voor Chr.) met zijn zoon *Antigonus* uit de Romeinsche gevangenschap en trad in Palaestina op als regthebbende op den troon, zoodat zijn zoon *Alexander* reeds te voren had gedaan. Het volk verzamelde zich met geestdrift onder zijne banier. Alexandrion werd weder bezet, en van hier toog *Aristobŭlus* naar Machaerus, maar werd er door *Sisenna* overwonnen, zwaar gewond, gevangen genomen en met zijn zoon *Antigonus* wederom naar Rome gezonden. Toen *Caesar* hier alle verordeningen van *Pompéjus* omver wierp, ontving *Aristobŭlus* niet alleen de vrijheid, maar zelfs het bevel over twee legioenen, om Judaea te heroveren. Intusschen deed een aanhanger van *Pompéjus*, namelijk *Q. Metellus Scipio*, die kort te voren het bewind over Syrië verkregen had, *Aristobŭlus* gedurende zijn togt naar Judaea door vergif om het leven brengen.

Aristobŭlus, een Israëlietisch wijsgeer van de Peripatetische school. Hij leefde te Alexandria in de dagen van *Ptolemaeus IV Philometer* (180 vóór Chr.). Men heeft hem den vervaardiger genoemd van een allegorischen commentaar op de boeken van *Mozes*, waarin hij aantoonde, dat alle wijsheid der Grieksche en Romeinsche schrijvers aan dien aanvoerder van Israël is ontleend. Dit werk wordt door de Kerkvaders dikwijls aangehaald, maar het is uit de jongste onderzoekingen gebleken, dat het in veel lateren tijd werd opgesteld.

Aristocratie is een woord van Griekschen oorsprong, hetwelk "de heerschappij van de besten" beteekent. Het is het eerst gebruikt door *Aristoteles* om eene staatsinrigting aan te duiden, welke zich evenzeer onderscheidt van de monarchie (eenhoofdig regeringsvorm) als van de democratie (volksregering), — namelijk zoodanige staatsinrigting, welke rang, gezag en heerschappij aan eene bepaalde klasse van staatsburgers toekent. Wij merken dat verschijnsel op in de geschiedenis, en behoeven, om zijn bestaan te erkennen, niet te vragen, of dat voorregt van de eene klasse van staatsburgers door de overige als regtmatig is erkend en of er inderdaad reden is, om zulk een voorregt aan die bepaalde klasse toe te wijzen. Het feit bestaat. De aanhoudende pogingen om dat voorregt zich toe te eigenen of de verwezenlijking van het aristocratisch begrip draagt den naam van *aristocratismus*. De geschiedenis wijst ons op de aristocratie, zooals zij zich in verschillende gedaanten vertoont. Men heeft in de eerste plaats de *aristocratie der geboorte* of den adeldom. Deze maakt aanspraak op waardigheden en bedieningen, niet op grond van bekwaamheden en talenten, maar op grond van de verdiensten en deugden der voorvaderen. Het is zeer natuurlijk, dat een vader zijn aanzien en rang wenschte over te leveren aan zijn zoon, al was deze ook verstoken van de voortreffelijke eigenschappen des geestes, die de vader bezat. Gelukte dit den een, zoo werd ook de ander hierdoor aan-

gespoord, om de voorregten, die hij in de maatschappij had verworven, op zijne kinderen te doen overgaan. Dat streven werd eene gewoonte en scheen ten laatste regtmatic. De aristocratie der geboorte hield zich langen tijd in stand door haar voorregt om ritterlijke wapenen te dragen. Maar toen het buskruid uitgegevonden en door het oprigten van staande legers het volk met de taak van den adel — met de verdediging des lands — belast werd, begon de boom der geboorte-aristocratie te kwijnen en te verdorren. Er ontstond in de beschaaft staten een strijd tusschen burgerij en adel, die op sommige plaatsen met de nederlaag van laatstgenoemde geëindigd is, maar elders nog altijd in het verborgen voortduurt.

Tot de aristocratie der geboorte behoort die der *huidkleur*. Deze is langen tijd de vloek geweest der Amerikaansche koloniën.

Het verschil van *stand* ontstaat door verschil van werkzaamheid, en dit vindt zijne oorzaak in de verdeeling van den arbeid — een gevolg van de ontwikkeling van het maatschappelijk leven. Kan men niet ontkennen, dat oordeel en ondernemingsgeest aanspraak mogen maken op maatschappelijke voorregten, het is ongerijmd, die eigenschappen uitsluitend aan een enkelen stand toe te kennen, of regten te willen ontleenen aan het oogeblikkelijk bezit der bedoelde voorregten.

Op dergelijke vooroordeelen berusten de aanspraken der *aristocratie van den stand*. Deze is vooral verderfelijk, wanneer zulk een stand zich van de overige afzondert en wanneer zij zich ter handhaving van hare voorregten toelegt op de onderdrukking der lagere standen. Immers alleen op deze wijze is voor de aristocratie van den stand het behoud van haar overwigt mogelijk. Het nadeel van deze aristocratie voor het volk is grooter dan die van den adel, welke door verwaarloozing der ontwikkeling des geestes alligt ongeschikt wordt om gezag te voeren over het volk. Beide vinden wij dikwijls vereenigd in den krijgsmansstand — in de praetoriaansche benden te Rome, in de Mamelukken in Egypte en in de staande legers van onzen tijd — en in de hiërarchie.

De *ambtenaars-aristocratie* is daarmede eenigzins vermaagschapt. Men vindt ze vooral in de hoofdplaatsen der verschillende staten, waar de grootwaardigheidsbekleeders en de hogere staatsdienaren, die den vorst omringen, een eigenaardigen kring vormen, waarin doorgaans meer zelfzuchtige intrigue dan belangloze opregtheid, meer uitwendig vertoon dan inwendig gehalte gevonden wordt.

Voorts heeft men eene *aristocratie van den ouderdom* of van de *grijsaards*. Het is boven allen twijfel verheven, dat een gevorderde leeftijd en eene langdurige ervaring doorgaans een schat van wijsheid verworven heeft, welke aanspraak kan maken op ontzag. Ook kan ieder oud worden, zoodat die aristocratie geenszins zondigt tegen de algemeene gelijkheid der menschen. Toch is het verkeerd, haar eenig gezag toe te kennen, want wijsheid uit den

mond van jongen is niet slechter dan wijsheid uit den mond der ouden, en deze laatsten zijn zeer geneigd om het bestaande met het merk der deugdelijkheid te stempelen en zich tegen den geest van vooruitgang te verzetten, die doorgaans jeugdige gemoederen doortintelt. Voorbeelden van zulk eene aristocratie zien wij in den Israëlietischen staat, in de Christelijke kerk (ouderlingen), in Sparta (gerousia of raad der ouden), te Rome (senaat, van senes of ouden) en in de hogere vertegenwoordigende lichamen van constitutionele Staten.

Ellendig is eindelijk de *geld-aristocratie*, welke zich niet verheffen kan op eene adellijke afkomst en evenmin op verdienste en deugd, maar door het bezit van aanzienlijke geldsommen zich verre verheven waant boven andere menschen, die, schoon uitmunten door hunne talenten, minder ruim met stoffelijke goederen zijn bedeeld. Regt en wet kennen geen verschil van rijk en arm. De voorregten, waarop de geld-aristocratie aanspraak maakt, zijn dus evenzoo vele aanmattingen, die van hoogmoed en dus van bekrompenheid des geestes getuigen. Waar eene geld-aristocratie bestaat, strekt zij tot vloek voor het volk, omdat er het streven naar ontwikkeling des geestes vervangen wordt door een rusteloos jagen naar vermeerdering van vergankelijke rijkdommen.

Het wezen der aristocratie als *regéringsvorm* is daarin gelegen, dat de regten van het soevereine staatsgezag zijn toevertrouwd aan een collegie, dat niet aan het volk maar alleen aan zichzelf verantwoordelijk is. Naar gelang het volk gedeeltelijk of geheel en al van alle medewerking tot het staatsbestuur is uitgesloten, noemt men de aristocratie eene *beperkte* of eene *onbeperkte*. Eene beperking der regerende magt kan ook plaats grijpen, wanneer het aristocratisch collegie bij zijne besluiten aan bepaalde wetten gebonden is. De aristocratie als regéringsvorm doet zich vervolgens voor als *aristocratie door keuze*, wanneer de regéringsleden naar vastgestelde bepalingen omtrent kiesbevoegdheid, regt om bij de keuze in aanmerking te komen en den duur der ambtswaarneming worden gekozen, of als *erfelijke aristocratie*, wanneer sommige familiën doorgaans in het bezit zijn van de voornaamste posten, zooals men in vroeger dagen in Friesland opmerkte met betrekking tot het ambt van grietman. Zij verandert in *oligarchie*, wanneer slechts een klein aantal bevoorregte geslachten zich in het bezit der regeringsmagt bevindt en deze tot bevordering van eigene belangen aanwendt.

Verschildt de aristocratische regéringsvorm daarin van den democratischen, dat eerstgenoemde niet verantwoordelijk is aan het volk, 't geen wél het geval is bij laatstgenoemde, omdat het volk deze als zijn vertegenwoordiger beschouwt, hij onderscheidt zich tevens van den monarchalen regéringsvorm doordien elk afzonderlijk lid en zelfs de voorzitter van het aristocratisch collegie van het geheele collegie afhankelijk is, zoodat alleen een be-

sluit van het geheele collegie als wettig wordt beschouwd.

Men heeft aan den aristocratischen regéringsvorm wel eens den lof gegeven van eenheid, hechtheid en bestendigheid, daar men die eigenschappen bij den democratischen regéringsvorm vruchteloos zoekt; maar de geschiedenis bewijst, dat de staat juist door die eenheid, hechtheid en bestendigheid in zijne vormen verstijft en achterblijft bij den gestadigen vooruitgang der menschheid, zoodat de Staat door dien regéringsvorm in een dood ligchaam verandert en niet aan zijn doel beantwoordt.

Aristodémus. Wij vermelden twee personen van dien naam, te weten:

Aristodémus, den zoon van den Heraclide **Aristomachus**. Toen hij den Peloponnésus wederom wilde veroveren, werd hij volgens sommigen door den bliksem, volgens anderen door de zonen van **Pylades** en **Electra** gedood. Volgens de Lacedemonische sage is hij als koning van Sparta op het ziekbed gestorven. Zijne zonen **Euristhenes** en **Procles** waren de stamvaders der beide vorstelijke huizen van Sparta.

Aristodémus, een Messénisch held en koning uit het geslacht der Aegyptiden. In het zesde jaar van den eersten oorlog tegen Sparta had het orakel te Delphi aan de Messéniërs uitkomst beloofd, indien zij eene maagd uit het geslacht der Aegyptiden ten offer bragten. Toen nu de dochter van **Lyciscus**, door het lot als offer aangewezen, een ondergeschoven kind bleek te wezen, zoodat zij aan het vereischte niet voldeed, bood **Aristodémus**, tot heil des lands, zijne dochter aan. Hij bleef doof voor de vurige geboden van haren minnaar, en toen deze, om haar te redden, verklaarde, dat ook dat meisje de eischen van het orakel niet bevredigde, ontstak **Aristodémus** in zulk eene woede, dat hij haar met eigen hand doodde.

Toen koning **Euphaës** kinderloos gestorven was, werd **Aristodémus**, in weerwil van die bloedschuld, door de Messéniërs tot diens opvolger gekozen (729 vóór Chr.). Hij regeerde met kracht en beleid. In 724 behaalde hij eene belangrijke overwinning op de Spartanen, maar later, door eene godspraak ontmoedigd, gaf hij alle hoop op de redding van zijn vaderland verloren en hij bragt zich zelfden om het leven op het graf zijner dochter. Kort daarna moesten de Messéniërs zich aan de Spartanen onderwerpen (722 vóór Chr.).

Aristogiton, zie onder *Harmodius*.

Aristolochia en **Aristolochiaceën**, zie onder *Pijpbloem* en *Pijpbloemigen*.

Aristómenes, de held van den tweeden Messénischen oorlog, was de laatste kloekke strijder voor de vrijheid van zijn ongelukkig vaderland. Hij was een zoon van **Pyrrhus** of **Nicomedes** uit het geslacht der Aegyptiden. Na den slag bij Derae in Messénië werd hij wegens zijne voorbeeldeloze dapperheid tot koning van Messénië uitgeroepen, maar hij vergenoegde zich met de betrekking van on-

beperkt legerhoofd, waarna hij door eene reeks van vermetele heldenfeiten angst en schrik verspreide onder de Lacedémoniërs, zoodat de dichter **Tyrtæus** hier moed door zijne krijgslieden moest doen herleven. Na het verraad van **Aristócrates**, koning van Arcadië, begaf **Aristómenes** zich met zijne dapperen naar de bergvesting Ira. Van hier zette hij den oorlog voort gedurende elf jaren, verdedigde zich in dien burg nog drie dagen nadat de buitenmuren reeds door den vijand beklommen waren en trok ten laatste met al de zijnen ongedeerd door de verbaasde Spartanen heen.

Volgens zijn raad begaven zich de geredde Messéniërs (667 vóór Chr.) onder aanvoering van zijn zoon **Gorgus** en van **Mantichus**, een zoon van den wigchelaar **Theoclus**, naar Sicilië, waar zij hunne volkplanting, ter eere van hun vaderland, **Messana** (**Messina**) noemden. **Aristómenes** zelf bleef achter, om de Spartanen met onverzoenlijken haat te vervolgen, maar hij overleed, toen hij op het punt was om naar **Ardys**, Koning van Sardes, en naar **Phraortes** te Ecbatana te reizen, bij zijn schoonzoon **Damages**, den gebiedster van Ialysus op het eiland Rhodus. Hier werd een prachtig gedenkteekeken voor **Aristómenes** opgericht, en men bragt hem er goddelijke hulde.

Aristóphanes, de geestigste blijspel-dichter van Oud-Griekenland, was een Athener van afkomst en leefde tusschen de jaren 455 en 387 vóór Chr. Van zijne lotgevallen is zeer weinig bekend. Men weet, dat **Cléon** hem aanklaagde van het misdrijf, dat hij zich ten onregte den titel gaf van Atheensch burger, en dat die aanklagt tot tweemaal toe werd herhaald, doch dat de dichter ze telkens wist te ontzenuwen. Hij nam wraak op **Cléon** in zijn blijspel „De ridders”, waarin hij zelf de rol van **Cléon** vervulde, omdat geen der tooneelspelers die op zich durfde nemen. Hij was een fijn opmerker van de maatschappelijke toestanden van zijn tijd zonder zelf partij te kiezen. Zelfstandig geeselt hij in zijne blijspelen de dwaasheden der heerschende mode en het dolle doordrijven van staatkundige partijtjen en wijsgeerige secten. Nu eens raakt hij de opgewondene, krijgsmachtige volksleiders, dan weder de spitsvindige sophisten of de dweepzieke idéologen met zijne scherpe roede. Zijn eerste stuk, „De Daedalers,” werd omstreeks het jaar 430 vóór Chr. onder een vreemden naam ten tooneele gebracht, omdat de dichter den ouderdom nog niet bereikt had, die volgens de wet voor den openlijk optredenden blijspeldichter vereischt werd. De 11 stukken van **Aristóphanes**, welke aan den tand des tijds ontsnapt zijn, vermelden wij naar tijdsorde. Zij zijn: „De Acharners” (426 vóór Chr.), bestemd om de zegeningen van den vrede aan te wijzen (uitgegeven door **Dindorf**, Leipzig, 1828), — „De ridders” (425 vóór Chr.), een aanval op den magtigen **Cléon** (uitgegeven door **Dindorf**, 1826), — „De wolken” (422 vóór Chr.), tegen de

wijsgeerige bespiegelingen in het algemeen en vooral tegen *Socrates* gerigt (uitgegeven door *Hermann*, 1830), — “De wespen” (desgelijks 422), waarin hij de zucht om processen te voeren doorhaalt (uitgegeven door *Hirschig*, Leiden 1847), — “De vrede” (421 vóór Chr.), om na den slag bij Amphipolis het behoud van den vrede aan te bevelen (uitgegeven door *Dindorf*, 1820), — “De vogels” (415 vóór Chr.), de verkeerdheden in het democratische staatsbestuur aanwijzende (uitgegeven door *Beck*, Leipzig 1782), — “De Thesmophoriazousen” (412 vóór Chr.), tegen *Euripides* gerigt, en eene bespotting behelzende van den toestand der Atheensche vrouwen, — “Lysistrates” (412), die eene aanprijzing van den vrede bevat, — “De Kikvorschen” (406), gerigt tegen de ontarding der tragische kunst en met ontzettenden bijval ontvangen (uitgegeven door *Dindorf*, 1824), — “De ecclesiazousen” (393), waarin vrouwen een Staat stichten (uitgegeven door *Dindorf*, 1826), — en “Ploutos” (uitgegeven door *Hemsterhuis*, 1744). Daarenboven schreef *Aristóphanes* nog 42 stukken, waarvan ons, behalve eenige fragmenten, alleen de titels bekend zijn. Van de talrijke uitgaven zijner bewaard gebleven blijspelen hebben wij telkens maar eene enkele genoemd.

Van ouds wordt *Aristóphanes* aangemerkt als de voornaamste blijspeldichter van Griekenland, die zoowel bij zijne tijdgenooten te Athene als later te Alexandria en te Rome een onvergankelijken roem inoogstte. In de Grieksche anthologie vinden wij hem in onderscheiden épigrammen met lof vermeld. Het doel zijner blijspelen is niet enkel het in beweging brengen der lachspieren, maar de bevordering van het heil zijner medeburgers. De dichter gebruikt spot en jokken steeds ten nutte des vaderlands, en dit doet ons veel over het hoofd zien, wat in den vorm aanstootelijk is in onze dagen, maar niets ongewoons behelst voor den volksgeest van zijn tijd. Hij heeft de zeden en gebruiken, den aard en inborst der toenmalige Atheners beter dan iemand voorgesteld. *Causabonus* noemt hem om die reden den besten leermeester over de Attische zeden, en *Plato* gaf aan den tyran *Dionysius* van Syracuse den raad, om de blijspelen van *Aristóphanes* te lezen, indien hij zich met het Atheensche volksleven bekend wilde maken. Onuitputtelijk is bij dien dichter de bron der geestigheid, zoowel in den aanleg of het plan zijner stukken en in de teekening der karakters, als in de voorstelling der bijzonderheden, in belagchelijke omstandigheden, grappige zetten enz. Met alles drijft hij den spot, en zijne scherts wordt wel eens zoo ruw, dat zij weinig overeenstemt met onze begrippen van welvoegelijkheid. Overal echter onderscheidt zich de dichter door zijne zuivere Attische taal, die zich in de lyrische gedeelten tot een plegtstatigen ernst verheffen kan.

Hoogduitsche vertalingen van de blijspelen

van *Aristóphanes* zijn door *J. H. Vosz* (Brussel, 1821), door *Droysen* (Berlijn, 1836) en *Müller* (Leipzig, 1843) geleverd.

Een ander bekend persoon der oudheid is: *Aristóphanes van Byzantium*. Deze Grieksche geleerde, een zoon van den onderbevelhebber *Apelles*, was een leerling van *Zenodotus* en *Eratostrhenes*, de leermeester van *Aristarchus* en custos (bewaarder) der Alexandrijnsche boekery in de dagen van *Ptolemaeus II* en *III* (240 voor Chr.). Hij heeft zich als schrander taalkundige zeer verdienstelijk gemaakt jegens de Grieksche letteren, — en men zegt, dat hij de toon- en leestekens uitgevonden heeft. Met *Aristarchus* vervaardigde hij den beroemden Alexandrijnschen canon. *Aristophanes* leverde uitgaven van *Homerus*, *Hesiodus*, *Aristóphanes*, *Plato* en anderen. Hij gaf niet alleen woordverklaringen, maar lette ook op den geheel aard en inhoud der door hem behandelde geschriften. Van zijne werken zijn slechts fragmenten bewaard gebleven.

Aristóteles, de grootste wijsgeer en natuurkenner der Oudheid, werd in het jaar 384 vóór Chr. te Stagira in Chalcidice geboren, weshalve hij ook wel “de Stagirit” wordt genoemd. Hij behoorde van moederszijde tot de nakomelingen der volkplanters, die uit Chalcis derwaarts waren getrokken. Zijn vader *Nicomachus*, de lijfarts en vriend van den Macedonischen koning *Amyntas II*, verklaarde, dat hij van *Asclepias* (*Aesculapius*) afstamde, en was de vervaardiger van onderscheidene natuur- en geneeskundige geschriften. Na den vroegtijdigen dood zijner ouders werd de opvoeding van *Aristóteles* en het bestuur over zijn vermogen toevertrouwd aan een zekeren *Proxenus* uit Atarna, die destijds te Stagira woonde en de ontwikkeling van zijn pleegzoon zeer ter harte nam. De berigten over den jongelingsleeftijd van *Aristóteles*, zooals die vooral door aanhangers van andere wijsgeerige scholen worden medegedeeld, zijn ver van loffelijk, maar worden door de meesten als onwaarheden beschouwd. Toen *Aristóteles* het 17de jaar bereikt had, begaf hij zich naar Athene, aangetrokken door den roem van *Plato*. Dat eerste verblijf aldaar duurde 20 jaren (367 tot 347 voor Chr.), en het schijnt dat hij in dien tijd vooral de lessen van *Plato* heeft gevolgd. De vriendschappelijke betrekking van die beide groote mannen is later in vijandschap veranderd. Daaraan voorzeker moeten wij het toeschrijven, dat *Plato* in zijne werken nergens melding maakt van zijn voortreffelijken leerling. Tevens zien wij *Aristóteles*, waar hij van *Plato* gewaagt, als tegenstander van dien wijsgeer optreden, en hij regtvaardigt zich daarover in zijne *Ethica*, waar hij zich aangordt om de ideeëentheorie van *Plato* te bestrijden, met de woorden, dat de vriendschap geene schennis mag plegen aan de heiligheid der waarheid.

Reeds tegen het einde van zijn eerste verblijf te Athene had *Aristóteles* een kring van
15*

toehoorders vergaderd, die naar zijne lessen luisterden. Hij hield voorlezingen over de welsprekendheid, en daar *Isócrates* eenigermate hetzelfde onderwees, ontbrandde bij die twee mannen de vlam der ijverzucht. Daarenboven trad *Aristóteles* als schrijver op en omstreeks dien tijd werd hij ook door de Atheners naar Koning *Philippus* van Macedonië afgevaardigd. Dit geschiedde voorzeker met het oog op Chalcidice, waar gemelde Koning belangrijke veroveringen maakte. Na deze zending, in het sterfjaar van *Plato*, verliet *Aristóteles* Athene, wellicht omdat hij er ontevreden over was, dat niet hij, maar *Speusippus* de opvolger werd van *Plato* in de Academie, of misschien omdat hem na den dood van zijn leermeester niets meer aan Athene boeide, zoodat hij beproeven wilde om elders zijne kennis uit te breiden. *Aristóteles* gaf gehoor aan de uitnoodiging van zijn vriend *Hermias*, bewindvoerder van Atarna en omliggende gewesten, doch na verloop van 3 jaren viel deze Vorst in de handen van den Perzischen Koning en moest door beulshanden sterven. Alleen door eene snelle vlugt wist *Aristóteles* zich aan het dreigend gevaar te onttrekken. Hij nam *Pythia*, de zuster van *Hermias*, ten huwelijk en vond met haar te Mitylene eene veilige schuilplaats (345 vóór Chr.). Hij heeft echter voor *Hermias* een duurzaam gedenkteeken doen verrijzen in een gedicht, door *Diógenes Laërtius* en *Athenaeus* bewaard, waarin hij troost vindt in de verheerlijking van zijn vriend, die voor Grieksche deugd en vrijheidsmin zijn leven had ten offer gebracht.

Omstreeks het jaar 343 riep koning *Philippus* hem naar zijn Hof, om hem met de opvoeding van den 13jarigen *Alexander* te belasten. Men zegt, dat *Philippus* reeds bij de geboorte van dezen in een brief aan *Aristóteles* verklaarde, dat hij de goden dankte voor de geboorte van een zoon, maar nog meer daarvoor, dat die zoon leefde in de dagen van *Aristóteles*. Intusschen duurde de opleiding, die *Alexander* van *Aristóteles* ontving, slechts vier jaren. Zij nam een einde, toen *Alexander*, gedurende de afwezigheid zijns vaders wegens een togt naar Byzantium, op 16jarigen leeftijd met de waardigheid van regent werd bekleed. *Aristóteles* verwijderde zich weldra uit de nabijheid van zijn kweekeling. Hij bleef in Macedonië tot aan 335, dus nog een jaar na de troonsbeklimming van *Alexander*, maar hij leefde in wijsgeerige afzondering te Stagira, welke stad door *Philippus* verwoest, maar op aandringen van *Aristóteles* weder opgebouwd was. Hier stichtte *Aristóteles* eene school, het "Nymphaeum", waar hij tot aan het einde van 335 voorlezingen hield. Daarna begaf hij zich — voorzeker op dringende uitnoodiging zijner vrienden — weder naar Athene, en zijne dankbare landgenooten vierden jaarlijks feestten ter zijner eer (de "Aristotelia"). Volgens *Ammonius* werd *Aristóteles* door onderscheidene leerlingen gevolgd.

Aristóteles kwam te Athene en werd er

door zijne aanhangers met blijdschap ontvangen. Intusschen had *Xenócrates* als opvolger van *Speusippus* den leerstoel der Academie ingenomen, en daar de Cynische wijsgeeren zich meester hadden gemaakt van den Cynosarges, moest *Aristóteles* als onderwijsplaats zich vergenoegen met het Lyceum, eene school alzoo genoemd naar den naburigen tempel van *Apollo Lykeios* en door schaduwrijke lanen omgeven. Omdat *Aristóteles* hier met zijne leerlingen veelal heen en weer wandelde, ontvingen deze den naam van Peripatetici (wandelaars). *Aristóteles* gaf niet alleen onderrigt in de wijsbegeerte, maar ook in andere wetenschappen, vooral in de redeneerkunde, en verdeelde daarom zijne leerlingen in twee klassen en zijne voorlezingen in ochtend- en avond-voorlezingen. Tot de morgen-bijeenkomsten hadden alleen vertrouwde vrienden of meestgeliefde leerlingen den toegang, die door den grooten meester in de verhevenste bespiegelingen zijner wijsbegeerte werden ingewijd. Hij handelde dan over bovennatuurkunde en godgeleerdheid, natuurkennis en redeneerkunde, — en hij deed dat stelselmatig, in gestreng wetenschappelijke vormen. In de avond-voorlezingen verkondigde hij het practische gedeelte der wetenschap, hetwelk van regtstreeksche toepassing was op het dagelijksch leven, zooals de welsprekendheid en staatkunde, en hij kleeide daarbij zijne voorstellingen in een algemeen begrijpelijk gewaad. Deze voorlezingen werden gehouden voor een groot en gemengd publiek. Met betrekking tot den kleinen kring zijner aanhangers, hield *Aristóteles* zich aan het gebruik, door *Plato* ingevoerd, om hen zooveel mogelijk door den band der onderlinge vertrouwelijkheid te vereenigen, waartoe hij nu en dan hunne gemeenschappelijke maaltijden bijwoonde. Hij bleef ditmaal 13 jaren te Athene, en juist in dat tijdperk heeft hij zijne belangrijkste werken geschreven. De uitgebreide hulpmiddelen, die hij hiertoe noodig had, verkreeg hij van *Alexander*, die hem in staat had gesteld, om zich eene rijke bibliotheek aan te schaffen. Deze Koning schonk hem tevens eene aanzienlijke som gelds om het werk over de geschiedenis der dieren te voltoojen, waartoe *Aristóteles* tevens vrijelijk beschikken mogt over de diensten van alle personen in Klein-Azië en Griekenland, die hem ontrent het dierenrijk inlichtingen konden geven. Later bekoelde de betrekking tusschen den Koning en den wijsgeer, vermoedelijk na het vermoorden van *Callisthenes*, een neef en leerling van *Aristóteles*. Toch werd die betrekking geenszins afgebroken, en dat *Aristóteles* steeds voor een vriend van *Alexander* gehouden werd, bleek na den dood van dezen, want toen behoorde hij onder degenen, die als voorstanders der Macedonische heerschappij te Athene vervolgd werden. Op aansporing van den hiërophant *Eurymedon* werd hij door een aanzienlijk Atheensch burger, *Demóphilus* genaamd, van goddeloosheid beschuldigd, omdat hij in een

paen of lofied aan *Hermias* goddelijke eer had bewezen, en welligt ook, omdat sommige stellingen van den wijsgeer met de volksgodsdienst in strijd waren. *Aristóteles* was verstandig genoeg om de vlugt te nemen zonder de beslissing der regtbank af te wachten (322 vóór Chr.). Hy begaf zich naar Chalcis op Euboea. In het Lycéum had hij *Theophrastus* van Lesbos als zijn opvolger achtergelaten, en in zijne nieuwe woonplaats zette hij zijne voorlezingen voort tot aan zijn dood, die hem in zijn 68ste levensjaar wegrukte (322). De wijze, waarop hij gestorven is, behoort tot de verborgenheden. Volgens sommigen heeft hij vergif ingenomen, om zich aan de gevolgen van zijn regtsgeeding te onttrekken. Volgens anderen stortte hij zich in de Euripus met de woorden: "Grijp mij, daar ik u niet begrijpen kan". Het is evenwel zeer waarschijnlijk, dat hij aan eene slepende maagkwaal bezweek. Hij liet eene minderjarige dochter, *Pythias* genaamd, achter, — voorts zijn pleegzoon *Nicanor* en zijne geliefde slavin *Herpyllis*, volgens de berichten van eenigen de moeder van *Nicanor* en zijne gemalin na den dood der zuster van *Hermias*.

Aristóteles heeft een groot aantal boeken geschreven, — volgens sommigen wél 1000, maar naar de opgave van anderen omstreeks 400. Dat aantal kan niet naauwkeurig worden bepaald, omdat wel eens dezelfde geschriften onder verschillende titels zijn aangehaald, omdat men van sommige onderscheidene uitgaven of bewerkingen heeft, en omdat men vele onechte geschriften onder het schild van zijn naam in omloop heeft gebracht. Er zijn uit de dagen der Oudheid drie verschillende naamlijsten dier werken tot ons gekomen, éene van *Diogenes Laërtius*, eene tweede van een onbekende, en eene derde van Arabischen oorsprong. Zij verschillen onderling, maar de laatste komt het meest overeen met die zijner bewaard geblevene werken. Deze zijn blijkbaar eerst gebruikt als voorlezingen voor zijne uitverkorene leerlingen en later door hem of door zijne volgelingen uitgegeven. In de eerste uitgave van den nieuweren tijd der gezamenlijke geschriften van *Aristóteles* (die van *Aldus Manutius*) vindt men eerst die, welke over de redeneerkunde handelen, vervolgens die, welke op de natuurkunde betrekking hebben, daarna de wiskundige en de bovennatuurkundige en eindelijk die van wijsgeerigen inhoud. In latere uitgaven zijn de boeken over de welsprekendheid en over de dichtkunde daaraan toegevoegd, terwijl men er voor 't overige in het algemeen die eerste volgorde in behouden heeft. De geschriften over redeneerkunde, uit 6 verhandelingen bestaande, zijn onder den naam van "Organon" vereenigd. Op het gebied der welsprekendheid bezitten wij zijne hoogst belangrijke "Rhetorica," waarin hij de verschillende soorten van welsprekendheid beschouwt en regels voor hare beoefening aanwijst. Merkwaardig is ook zijn boek over de "Dichtkunst," waarin de verschillende soorten van poëzie met hare eischen worden

voorgesteld. Belangrijk zijn verder de 8 boeken over de "Natuurkunde" met 2 boeken over het "Worden en Vergaan" en 3 over de "Ziel," in welke laatste de wijsgeer zijne gevoelens over het wezen, de krachten en de eigenschappen der ziel uiteenzet. Op het veld der natuurlijke historie volgde *Aristóteles* den weg der ervaring; zorgvuldig sloeg hij alle voorwerpen en verschijnselen gade. Van zijne werken over de onbewerkte ligchamen is niets bewaard gebleven. In zijne "Geschiedenis der dieren" leverde hij het voortreffelijkste werk van dien aard, dat de Oudheid ons heeft verschaft, en van zijn boek over de "Planten" is het oorspronkelijke verloren gegaan, doch wij bezitten daarvan eene Grieksche bewerking van een Latijnschen tekst, die naar eene Arabische vertaling van het oorspronkelijke is vervaardigd. Tot zijne wiskundige werken behooren één over de "Evenwijdige lijnen" en "Werktuigkundige vraagstukken," — ook hebben wij van hem een werk in 4 boeken over het "Uitspannel" en een in evenzoovele boeken over de "Luchtverschijnselen." Zijne "Bovennatuurkunde," uit 14 boeken bestaande, is haren naam verschuldigd aan de toevallige omstandigheid, dat zij zonder titel achter (*boven*) de "Natuurkunde" werd geplaatst. Sommige van die boeken handelen over andere onderwerpen. Zeer belangrijk zijn ook de zede- en staatkundige geschriften van *Aristóteles*, zooals zijne "Zedekunde," van welke men drie uitgaven heeft. Eene van deze schijnt door den wijsgeer zelf te zijn bezorgd; de twee anderen zijn vermoedelijk van zijne leerlingen afkomstig. Zijne "Staatkunde" bevat in 8 boeken de bedoelingen en beginselen van den Staat, eene voorstelling van de verschillende regeringsvormen, mededeelingen en beoordeelende beschouwingen van de voornaamste staatsinrigtingen en van hare stichters, en eindelijk het ideaal van een Staat benevens de leer der opvoeding als de belangrijkste aangelegenheid van den besten Staat. Ook over het "Huishouden" heeft hij een werk nagelaten in 2 boeken, — men vermoedt echter, dat het verminkt of zelfs onecht is. Van zijne geschiedkundige geschriften is, met uitzondering van eenige fragmenten, niets tot ons gekomen. Vooral betreurt men het, dat een groot werk, waarin het staatsbestuur, de wetten en de zeden van 158 (volgens anderen van 250) steden waren voorgesteld, door den stroom des tijds is verzwolgen. Zijne gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven, ook door *Causabonus* (Leiden 1590) en door Bekker (Berlijn, 1831).

In de wijsbegeerte van *Aristóteles* bekleedt de *bovennatuurkunde* den hoogsten rang. Deze is, als de uitnemendste wijsbegeerte, bij hem de grondslag van alle overige wetenschappen en bereikt haar toppunt in de godgeleerdheid of in de leer van de eerste en hoogste oorzaak. Volgens hem komt men door de verschijnselen van het ontstaan en vergaan der dingen tot het besluit, dat de dingen zelve een mengsel zijn van die twee tegenstellin-

gen — van het zijn en het niet-zijn. Het zijn is de zamenvatting van alle werkelijkheid (realiteit) en draagt den naam van vorm en verstand, daar het met betrekking tot het niet-zijn werkzaam is en die werkzaamheid in het veranderen van vormen openbaart, hetwelk wij naar verstandelijke regelen zien geschieden. Daartegenover staat de ontkenning (negatie) van het zijn, het onbepaalde. Het niets is datgene, waaruit het iets ontstaat, maar het is kracht in zoover het de wording van iets mogelijk maakt. Die mogelijkheid, om zich in bepaalden vorm te vertoonen, wordt ook wel als een derde beginsel beschouwd, als stof (materie), die op zich zelve noch gevormd noch vormeloos is, maar onverschillig voor die beide toestanden, terwijl zij juist door het verloop der vorming uit de gesteldheid der vormeloosheid tot die van een bepaald voorwerp kan overgaan. Na het eindigen van dit verloop heeft ook het zweven der stof tusschen zijn en niet-zijn opgehouden; zij is tot een werkelijk iets geworden. Dat verloop geschiedt in twee trappen (momenten), die de betrekking tusschen vorm en vormeloosheid aanwijzen. De eerste trap heeft enkel betrekking op de werkelijkheid: de overgang tot het zijn of tot de werkelijkheid is nog niet tot stand gekomen, maar het niet is uit zijn slaap opgewekt, en de overgang vertoont zich als mogelijk, als het doel van het streven. De tweede trap is de vol-eindiging van het streven of de bereiking van het doel, waardoor de overgang van de mogelijkheid tot de werkelijkheid is volbragt. Men heeft hier de voltooide werkelijkheid (realiteit), waarin de werkzaamheid, die naar het zijn streeft, door het ontstaan van een iets bevredigd wordt. De vorm zelf is oorzaak, dat een voorwerp tot werkzaamheid geraken en in een bepaalden vorm tot volmaaktheid komen kan. De vorm is het bewegend beginsel van alle beweging en volmaking; hij is de oorzaak, waardoor een voorwerp ontstaat, maar niet de eerste oorzaak, wanneer wij van de werkelijkheid tot haren eersten oorsprong terugkeeren, niet de laatste, wanneer wij van den oorsprong tot het werkelijk bestaan voortschrijden. Die oorzaak, het zuivere zijn, dat verheven is boven elke mogelijkheid van zijne eigene wording, is de godheid in hare algenoegzaamheid en volkomenheid, bij wie geene mogelijkheid bestaat. Terwijl de stof de eeuwige mogelijkheid is der dingen, vertoont zich de godheid als de eeuwige oorzaak hunner werkelijkheid. De aard dezer betrekking, gelijk zij zich naar buiten openbaart, is deze, dat de godheid den strijd tusschen de beide beginselen van het worden opheft, zoodat de vorm eene aantrekkingskracht oefent op de stoffen deze zoodanig in beweging brengt, dat zij zich tot eene bepaalde (concrète) gedaante verheft. De godheid is dus de algemeene vormende kracht, die veroorzaakt, dat het zijn uit het niet-zijn te voorschijn treedt en zijn wezen dáár mededeelt, waar nog geen leven werkt. Tevens moet men zich het Heelal voor-

stellen als een gewrocht van den rangschik-kenden vorm en van de voor vorming en ontwikkeling vatbare stof, die zich tot een onoplosbaar geheel vereenigd hebben door den invloed der eerste oorzaak en tot een doel, door die oorzaak beoogd. Ofschoon de vorm voortreffelijker is dan de stof, omdat deze enkel de mogelijkheid vertegenwoordigt, welke door de toevoeging van den vorm tot werkelijkheid klimt, toch staat hij niet op den hoogsten trap, want hij kan zich niet losmaken van den band, waarmede hij aan de stof is vastgehecht. De vorm kan de stof en de stof den vorm niet ontberen. Geen van die beiden moet als een goed of alseen boos beginsel worden beschouwd. Het verschil van goed en kwaad komt eerst te voorschijn bij den overgang van de mogelijkheid tot de werkelijkheid of bij het worden, bij de ontwikkeling en vereeniging der tegenstellingen. Beide hebben eene betrekkelijke waarde, omdat niets bepaald goed of kwaad is. Het volkomene of het goede bestaat daarin, dat de vormeloosheid (de niet-vorm) door den vorm verdrongen is, dat het niet-zijnde zich verheven heeft tot het regelmatige, bepaalde (concrète), met den vorm zamengegroei-de. Dit verloop geschiedt eensdeels geleidelijk, omdat het mogelijke alleen door een tijdelijk doorloopen van den vorm door het niet-zijn overwonnen kan worden, anderdeels blijft het in eeuwigheid voortgaan, zooals reeds van eeuwigheid is gebeurd, niet alleen omdat het mogelijke geen grenzen kan hebben, waarbij de vorm tot stilstand wordt gedwongen, maar ook omdat de vorm een eindeloozen inhoud bevat, die onuitputtelijk is en geenszins tot het niet-zijn terugkeeren kan. Wij kunnen de wording van al wat bestaat derhalve evenzeer goed als kwaad noemen.

Staat in de wijsbegeerte de leer van het zijn met de beginselen van het worden bovenaan, op de tweede plaats vindt men de leer van het wordende. De eerste stelt den overgang voor van niets tot iets, en de tweede beschouwt datgene wat door dien overgang is ontstaan en draagt den naam van *natuurkunde*. Alle verschijnselen der natuur hebben plaats in ruimte en tijd, want de vele voorwerpen of wezens ontstaan zoowel naast als na elkander. De ruimte is geen ligchaam, maar de onbewogene en onveranderlijke grenzen van het beweegbare, andere lichamen omvattende ligchaam. De aarde is besloten in het water, het water in de lucht, de lucht in den aether, en de aether in den hemel. Ieder volgend voorwerp omvat het voorgaande als ruimtegrens, die het omgeeft zonder dat het daarin is bevat. Slechts het Heelal is van eene andere ruimte omgeven. De ruimte is tot in het oneindige deelbaar, niet in werkelijkheid, omdat men zulk eene deeling niet kan volbrengen, maar omdat niets belet, om ons zulk eene deelbaarheid voor te stellen. De tijd bestaat niet zonder beweging of verandering; doch tijd en beweging zijn evenmin één als ruimte en ligchaam. Bij de beweging onderscheidt men

graden van snelheid, terwijl de tijd gelijkmatig voortloopt. De tijd is het onderscheiden van de beweging in het verledene en toekomende, die door het daartusschen gelegene tegenwoordige verbonden zijn. Het streven der natuur in ruimte en tijd is een aanhoudend overgaan der oorspronkelijke beginselen in elkaar of in het worden. Deze beweging in de natuur moet geschieden met eene eindeloze gelijkmatigheid en eenheid, omdat zij ontstaat uit eene regelmatige oorzaak. Eene gestadige, eeuwigdurende beweging kan alleen plaats hebben langs cirkels. De gedaante van het Heelal is die van een bol en alzoo in overeenstemming met de cirkelvormige beweging. Het Heelal is verdeeld in den hemel, die zulk eene cirkelvormige beweging bezit, en in de aarde. De goddelijke vormkracht vervult de aarde met onbezielde voorwerpen en met bezielde wezens. Eerstgenoemde zijn de oudste. Onophoudelijk heeft er overgang plaats van het levenloze tot het levende, alsmede eene gestadige vernieuwvuldiging der levende. Men vindt in de natuur eene geregelde opklimming van het plantenrijk tot het dierenrijk en tot den mensch. Die opklimming is zeer geleidelijk, zoodat de schepselen der natuur de schakels vormen eener voortlopende ontwikkelingsketen, waarbij de volgende steeds voortkomt uit de voorgaande. Voeding en voortplanting verheffen zelfs de laagstbewerkte gewassen boven de onbewerkte natuur. De dieren hebben daarenboven gevoel en veranderen van plaats. De mensch onderscheidt zich door de rede, welke zich verheft boven het gevoel. Volgens de aangewezen rangen van planten, dieren en menschen verdeelt men ook de zielen. De ziel is op het naauwst met het ligchaam verbonden. Zij is de werkzame oorzaak van het leven des ligchaams, de volkomene werkelijkheid (realiteit) in het ligchaam, en staat tot dit laatste in dezelfde betrekking als de vorm tot de stof. De ziel is echter geenszins het voedend vermogen, dat wij bij de planten, het gevoel, dat wij bij de dieren, of de rede, die wij bij de menschen aantreffen. Ook in deze reeks is de eene ziel voortreffelijker dan de andere en de meer volmaakte is uit de minder volmaakte voortgekomen. De hoogere ziel behoudt tevens de eigenschappen der lagere, waaruit zij haren oorsprong nam, zoodat de rede door het voedings- en door het gevoelsvermogen vergezeld is.

De verdere beschouwing der ziel wordt voorts aan de redeneerkunde (logica) opgedragen, welke bij *Aristóteles* de wijsbegeerte des geestes is, terwijl hij de physica de wijsbegeerte der natuur noemt. Tot de redeneerkunde van *Aristóteles* behoort ook de zielkunde (psychologie). *Aristóteles* is de schepper van een volkomen logisch stelsel, dat men gepolijst en bijgewerkt, maar tot nu toe grootendeels behouden heeft. Zijne logica komt in het algemeen met die van onzen tijd overeen. Logische vormen zijn bij hem de beelden van het bestaande, zoodat zij, als afhankelijk van

datgene waarop zij betrekking hebben, zich boven het peil der subjectieve waarde verheffen. Volgens zijn gevoelen mag de logica de begrippen niet willekeurig verbinden of scheiden, maar dit dient te geschieden naar den aard der dingen. De waarheid is derhalve de overeenkomst van de voorstelling met het voorwerp, van het subject met het object. De redelijke ziel, waardoor de mensch zich van de dieren onderscheidt, is met verschillende vermogens toegerust, van welke het waarnemingsvermogen en het verstand de voornaamste zijn. De voorwerpen maken indruk op het waarnemingsvermogen en verwekken hierdoor voorstellingen, die wederom bouwstof worden voor de phantasie of gelegenheid geven aan het vergelijkend oordeel om gevolgtrekkingen te maken. Het verstand kan werkzaam of lijdend wezen. Alleen het werkzaam verstand heeft een zelfstandig bestaan. Het is het edelste in den mensch, — het eenige, dat zelfs voor het lijdend veilig is. Het verstand alleen verheft den mensch boven het ondermaansche lot der onvolmaaktheid. Het bestaat als de onvermogen, eeuwige werkelijkheid. Het is geenszins een individueel eigendom, maar de algemeene rede der menschheid, waaraan ieder mensch deel heeft. Dit is voor den mensch de onvermijdelijke voorwaarde voor het denken. De zielen der afzonderlijke personen hebben dus een duurzaam voortbestaan, daar zij deelen zijn der algemeene rede — er kan alzoo van eene persoonlijke onsterfelijkheid geene sprake zijn. Het lijdend verstand kan zonder den bijstand der zintuigen niets begrijpen en wordt ook tegelijk met het ligchaam vernietigd. Het is niets anders dan het vermogen om te denken, dat door het werkzaam verstand in een werkelijk denken herschapen wordt. Naauwkeurige en uitgebreide waarnemingen over de omringende natuur, over den aard van onzen geest en over de wetten van het denken zijn in staat, om den toegang te openen tot het heiligdom der algemeene of der goddelijke rede. Door de zintuigen komen wij tot een gevoelen, dat op den grondslag der zuivere ervaring gevestigd is en waaruit wij gevolgtrekkingen afleiden. Al is ook de waarneming juist, toch kan de gevolgtrekking onjuist wezen. De waarneming kent slechts afzonderlijke verschijnselen, maar hieruit volgt niet, dat iets noodzakelijk zoodanig is als het zich aan de zinnelijke waarneming heeft voorgedaan. Die noodzakelijkheid wordt eerst aangewezen door eene uiteenzetting der gronden, waarom dat afzonderlijke voorwerp zóó is als het is. De grondslag is hier datgene, waaruit iets onvermijdelijk voortvloeit, en dat is, met betrekking tot de natuur, het algemeene, waaruit het afzonderlijke zijn oorsprong neemt, de wet, waarnaar dat verschijnsel steeds plaats grijpt. Wanneer men door het redenerend vermogen het afzonderlijke in betrekking brengt met het algemeene, komt men tot het weten. De zintuiglijke waarneming is hierbij de stof voor het denken;

zonder haar zou het denkvermogen beroofd zijn van voorwerpen. Doch juist in de omstandigheid, dat wij ons weten niet kunnen scheiden van de zintuiglijke waarneming, dat wij den aard der dingen door middel der zintuigen moeten leeren kennen, ligt onze beperktheid, die het doorgronden der waarheid belemmert. Intusschen kent *Aristóteles* ook een weten, dat den bijstand der zintuigen niet behoeft, namelijk dat der algemeene goddelijke rede, welke eene volmaakte verstandelijke werkzaamheid is en niets werkelijks noodig heeft, omdat zij zelve de alwerkelijkheid is.

Het derde gedeelte der wijsbegeerte is de *zedekunde* of de practische wijsbegeerte, die met de natuurkunde op het naauwst verbonden, maar er tevens scherp van gescheiden is. De zelfstandigheid der zedekunde is gelegen in de vrijheid van den wil als de hoogste wet van 's menschen rede en tegen de natuurnoodzakelijkheid overgesteld. Haar verband met de physica openbaart zich eensdeels in hare methode om het zedelijke vast te hechten aan de voorwerpen der natuur en de zedelijkheid af te leiden uit 's menschen natuurlijke toestand of althans het zedelijke op gelijke lijn te plaatsen met het natuurlijke, anderdeels uit de algemeene gesteldheid der zedekunde, daar zij tot voorwerp harer beschouwing een deel heeft gekozen van het geheel der schepping, namelijk de begeerende, met een wil begiftigde menschelijke natuur. De mensch als gedeelte der natuur beoogt met de geheele natuur hetzelfde doel, namelijk het ware of goddelijke zijn tot werkelijkheid te brengen, en beide bezitten daartoe hetzelfde middel, namelijk een aantal krachten, die voor ontwikkeling vatbaar zijn. De ontwikkeling zelve geschiedt naar gelang van de gesteldheid der natuurlijke krachten, buiten den invloed eener hoogere magt of eener voorzienigheid, die de magt van 's menschen wil beperken zou. Is echter de ontwikkeling voleindigd en het goddelijke zijn zoo ver gevormd als bij de bestaande krachten mogelijk was, dan heeft het individu als zodanig zijn doel bereikt, en daar het geene persoonlijke onsterfelijkheid verkrijgt, maar zich oplost in den algemeenen geest, dien het door zijne ondermaansche ontwikkeling te gemoet snelde, blijft het ook als zedelijk wezen onderworpen aan de algemeene natuurwet, volgens welke ieder deel zijn einddoel vindt in de ontwikkeling van het geheel.

In de zedeleer van *Aristóteles* wordt niet gehandeld over de kennis van het goede op zich zelf, maar alleen over datgene wat in het practische leven goed voor ons is. Als maatschappelijk wezen is de mensch bestemd tot staatsburger, en de beschouwing van het goede wordt hierop toegepast. De mensch moet dus niet streven naar lichaamsgenot en naar verwijdering van lichaamspijn, want dit is het werk der dieren, — ook niet naar wijsheid, namelijk naar volkomenheid des verstands in weten en handelen, want dit is de eigenschap der godheid, — maar naar staatkun-

dige deugden, daar juist deze den mensch van de hoogere en lagere schepselen onderscheiden. De zedelijke vorming is wel is waar geene natuurnoodzakelijkheid, want deze zou niet bestaanbaar wezen met 's menschen vrijheid, maar toch wordt aan de natuur een belangrijke invloed toegekend, daar al het zedelijke met 's menschen natuurlijke aanleg en bestemming verbonden wordt, zoodat men niets goeds volbrengen kan, waartoe de natuur de mogelijkheid niet geopend heeft. Bij de ontwikkeling der zedelijkheid kan men drie trappen of graden opmerken; alleen de hoogste laat aan de onbeperktheid van 's menschen wil volle regt verwervaren en verheft hem boven het stof. Immers de mensch wordt goed door drie dingen, door de natuur, door de gewoonte en door de rede. Eerst op den trap, waar de rede heerschappij voert, verheft zich de vrije zedelijkheid, die zich met zelfbepaling aan de magt der natuur en der gewoonte onttrekt. Op den eersten trap werken de natuurlijke krachten des lichaams of des geestes, de driften en begeerlijkheden zoowel in eene goede als in eene verkeerde rigting. Zij heerschen echter niet uitsluitend op dezen trap, maar hebben ook op de volgende een aanmerkelijken invloed, zoodat de deugd niet alleen gunstige maatschappelijke omstandigheden, maar ook eene onbedorven natuur en eene goede gesteldheid van lichaam en ziel noodig heeft, — anders kan de mensch het doel der zedelijkheid niet bereiken. Op den hoogsten trap der zedelijke ontwikkeling heerschen het willen en handelen uit en volgens verstandelijke beweegredenen. De wil wordt bepaald door zijn eigen wet, en dit geeft aan de daad hare zedelijke waarde. Het handelen naar de natuur is het bedrijf der dieren. De zelfbepaling der rede, die het goede wetens en willens volbrengt, verheft den mensch tot den hoogsten trap van volkomenheid. Doch ook het redematig handelen moet door oefening versterkt worden, om de gezindheid, die men bij den zoodanige onderstelt, duurzaam te maken. De deugd zelve is de juiste maat in alles, de ware middenweg tusschen twee uitersten of ondeugden, tusschen het te veel en te weinig, tusschen gebrek en overvloed, waartoe men alle afdwalingen van den daartusschen gelegenen weg der zedelijkheid kan terugbrengen.

De toegepaste deelen der zedekunde zijn de *huishoudkunde* en de *staatkunde*. Daarin worden de algemeene zedelijke grondslagen beschouwd van het huiselijk en maatschappelijk leven. *Aristóteles* bestempelt de zedeleer en deze twee practische deelen met den naam van "Staatkunde," omdat in Griekenland de mensch in de eerste plaats als burger van den Staat werd beschouwd. Volgens *Aristóteles* is de Staat, wat zijn begrip betreft, ouder dan het individu, en dit laatste is van den Staat afhankelijk, gelijk het deel afhankelijk is van het geheel.

De huishoudkunde bevat beschouwingen over het huwelijk, de kinderen en den eigendom. Tot dezen laatste behooren ook de slaven,

en de slavernij is volgens *Aristóteles* een natuurlijk gevolg van het feit, dat sommige menschen bestemd zijn om te heerschen en andere om te dienen. De huwelijksbetrokking moet gedeeld worden tot een zedelijken band. Uit één huisgezin ontstaan meer huisgezinnen; deze vormen de burgerlijke gemeente, en een aantal burgerlijke gemeenten vormen door hare verbinding den Staat. Deze moet niet alleen lichamelijke behoeften bevredigen, maar ook tot deugd leiden, omdat laatstgenoemde zich eerst in den Staat, in het maatschappelijk leven, in hare volkomenheid openbaart. Het hoogste staatsgezag kan in de handen wezen van een enkelen, van een klein getal, of van allen. Vandaar ontstaan de drie voornaamste regeringsvormen, bekend onder de namen monarchie, aristocratie en democratie. Deze regeringsvormen zijn, elk op zich zelf, regmatig en wettig, maar zij loopten groot gevaar van ontaarding. Naast de monarchie staat de dwingelandij als het regt van den sterkste, naast de aristocratie de oligarchie als de baatzucht van weinigen, en naast de democratie de ochlocratie of het ruwe geweld van den grooten hoop. In die gedaanten huldigen bovengemelde regeringsvormen willekeur in de plaats van wet. De bepaling van den besten regeringsvorm is bij *Aristóteles* weifelachtig; hij is nu eens een voorstander van het koningschap, dan weder van eene inneming van andere staatsmagten. Hij is het meest afkeerig van de dwingelandij (*tyrannie*, onbeperkt gezag van één persoon), omdat deze het belang van allen aan dat van een enkelen onderwerpt.

Aristóteles is in de geschiedenis bekend als de eerste, die een wijsgeerig stelsel heeft opgebouwd en wél het meest volkomene der Grieksche oudheid, hetwelk op alle volgende stelsels, op de wijsgeerige terminologie en op de wijsgeerige methode in het algemeen een belangrijken invloed heeft gehad. Wij ontwaren dien invloed door de middeleeuwen heen tot op onzen tijd toe, en vooral *Trendelenburg* en *Biese* hebben dien in den jongsten tijd in uitvoerige beschouwingen aangewezen.

Van de leerlingen van *Aristóteles* zijn *Theophrastus* van Eresus op het eiland Lesbos en *Eudemus* van Rhodus de voornaamste. Tot zijne volgelingen behoorden voorts *Aristoxenus*, die de leer van den grooten wijsgeer toepaste op de muziek, en *Dicaearchus* van Messéne, die de aardrijkskunde aan de Peripatetische wetenschappen toevoegde. *Straton* van Lampsacus, de leerling en opvolger van *Theophrastus*, wijzigde het leerstelsel van *Aristóteles*. Zijn medeleerling was *Demétrius Phalereus*, en zijne opvolgers in het Lycéum waren *Lycon* uit Troas, *Ariston* van Ceos, *Critolaus* van Phaselis, en *Diodorus* van Tyrus. Onder hun opzigt legden de Peripatetische wijsgeeren zich vooral toe op de zedekunde. Dit werd bevorderd door den invloed der Romeinen; die, als lieden van practischen aard, de wijsbegeerte gaarne zagen toegepast op het dagelijksch leven. In het jaar 155 vóór Chr. werden 3 wijsgeeren uit Athene naar

Rome gezonden, en hoewel zich onder hen één bevond van de Peripatetische school (*Critolaus*), toch vond deze naast de Epicurêische en Stoïcijnse geen bijval in de wereldstad. De meest ontwikkelde burgers maakten er zich met de wijsbegeerte van *Aristóteles* bekend, maar slechts een gedeelte van dat stelselmatig geheel boeide hunne aandacht. *Cicero* bleef niet vreemd aan de zedekundige geschriften van dien wijsgeer, maar bemoeide zich in het geheel niet met het bespiegelen gedeelte. *Seneca* en de oudere *Plinius* gebruikten alleen de natuurkundige, *Quintilianus* uitsluitend de rhetorische vertoogen van dien wijsgeer. Er kwam bij, dat de school geruimen tijd door weinigheteekenende mannen vertegenwoordigd werd, zooals door *Naseus* te Napels en *Cratippus* te Athene.

Met nieuwen glans blonk de wijsbegeerte van *Aristóteles*, toen *Andronicus* van Rhodus aan het hoofd kwam van het Lycéum met *Tyrannion*, een taalkundige te Rome, die de handschriften van *Sulla* ter beschikking had, eene nieuwe, hier en daar met verklaringen voorzien uitgave bezorgde van de echte geschriften van *Aristóteles*. Met het geven van zulke verklaringen heeft men zich na dien tijd in de Peripatetische school schier uitsluitend bezig gehouden, zoodat er haast geene sprake was van zelfstandig denken. Daarmede verhief zich eene soort van eclecticismus (een zamenvoegen van de meest aannemelijk geachte gedeelten van verschillende leerstelsels), die de leer van *Aristóteles* met andere Grieksche, ja, zelfs met Oostersche bespiegelingen vermengde, zooals blijkt uit de commentaren van den geneesheer *Claudius Galenus* en van den Ciliciër *Simplicius* (in de 6de eeuw na Chr.). Onder de uitleggers der werken van *Aristóteles* in de eerste zes eeuwen onzer jaartelling bekleedt *Alexander van Aphrodisias* de voornaamste plaats. In de volgende vier eeuwen vindt men de beoefening der wijsbegeerte van *Aristóteles* hoofdzakelijk bij de Arabieren, doch van de 11de tot de 15de eeuw begon zij weder in Griekenland te bloeijen. Hare toenmalige uitleggers hebben uit de werken hunner voorgangers geput, maar zij hebben tevens bij het herleven der classische letterkunde in de 15de eeuw door de Grieken, die naar Italië de wijk hadden genomen, de kennis der wijsbegeerte van *Aristóteles* in het Westen verspreid. Vroeger toch had men er enkel Latijnsche vertalingen van kleine gedeelten zijner geschriften. In het Oosten werden deze — van de regering van khalif *Almansor* af tot aan de 13de eeuw — benevens vele andere Grieksche werken in het Syrisch en Arabisch overgezet en zij hadden er op de Christelijke wijsbegeerte een belangrijken invloed. Onder de Arabische geleerden, die zich met de vertaling en uitlegging van de boeken van *Aristóteles* bezig hielden, bekleeden *Alkendi*, *Avicenna*, *Algazel*, *Tophail* en vooral *Averrhoës* de voornaamste plaatsen. Voorts werd in de 12de eeuw eene Hebreuwsche overzetting geleverd door *Mozes Maimonides* uit

Cordova, die de Mozaïsche godsdienst op de grondslagen der wijsbegeerte van *Aristóteles* zocht te plaatsen. Ook de Christenen in het westen van Europa verzuimden niet, de leerbegrippen hunner godsdienst in overeenstemming te brengen met de bespiegelingen van den Atheenschen wijsgeer. Zoo deden de hoofdleiders der nieuwe scholastiek *Albertus Magnus*, *Thomas Aquinas* en *Johannes Duns Scotus*. De voorlaatste deed door den Dominicaner monnik *Willem van Moerbeke* of *Willem van Brabant* in 1270 eene nieuwe vertaling der werken van *Aristóteles* vervaardigen, die zich onderscheidt door eene voorbeeldige getrouwheid. In de 15de eeuw begon men zich tegen de scholastiek te verzetten en het verminkte stelsel van *Aristóteles* in zijn voormalige zuiverheid te herstellen, waartoe *Georgius van Trapezunt*, *Johannes Argyropylus*, *Theodorus Gaza* en *Georgius Scholarius* niet weinig bijdroegen. Dit vond weinig bijval bij de geestelijkheid, maar de wijsbegeerte van *Aristóteles* ontving nieuwe hulde in de dagen der Hervorming, toen *Melanchton* leerboeken schreef over de redeneer-, natuur-, ziel- en zedekunde van *Aristóteles*, en die leerboeken op de Protestantsche universiteiten werden gebruikt.

Streden de voorstanders der wijsbegeerte van *Aristóteles* tegen andersdenkenden, zij waren tevens onderling verdeeld. Vooral zijne duistere leer van de ziel en van het persoonlijk voortbestaan gaf daartoe aanleiding. Sommigen hielden zich aan de uitlegging van *Averrhoës*, anderen aan die van *Alexander van Aphrodisias*, waardoor de partijen der *Averrhoïsten* en der *Alexandristen* ontstonden. Te zamen echter verhieven zij zich tegen de scholastiek, en tot hunne medestanders behoorde ook *Erasmus* van Rotterdam.

Na den aanvang der 16de eeuw waren er, die zich ontsloegen van het juk der Grieksche stelsels en van zijn ontwikkeling-belemmerenden invloed, terwijl zij de groote vraagstukken der wijsbegeerte zelfstandig zochten op te lossen. Door hen werd *Aristóteles* verworpen en verguisd. *Petrus Ramus* noemde de Peripatetische wijsbegeerte eene dwaalleer, die zoo wel uit een wetenschappelijk als uit een praktisch oogpunt onhoudbaar was. Tegen hem en zijne partij — die der *Ramisten* — kwamen de vrienden van *Aristóteles* — de *Anti-Ramisten* — in verzet met *Carpentarius* (Charpentier) aan het hoofd. Maar vooral daalde het aanzien der Peripatetische wijsbegeerte, toen even vóór het midden der 17de eeuw *Cartesius* (Descartes) met zijn stelsel te voorschijn trad. Na dien tijd is het wijsgeerig onderzoek van allen Griekschen boei ontslagen. Het ééne stelsel volgde op het andere, en de Atheensche wijsgeer werd daarbij vergeten. *Lessing* schoof de regelen omtrent de Dichtkunst van *Aristóteles* weder op den voorgrond, en *Hegel* heeft door het beoordeelen der wijsbegeerte van *Aristóteles* er veel toe bijgedragen om haar op nieuw bekend te maken. Hoogst belangrijk voor de beoefenaars dier wijsbegeerte is de gezamenlijke uitgave der

werken van *Aristóteles*, welke door de Koninklijke Academie te Berlijn wordt bezorgd.

Aristotelia *Hérit.* is de naam van het eenige plantengeslacht uit de groep der Aristoteliaceën, naauw verwant met die der Camellieën. Het onderscheidt zich door een 5- of 6 spleetigen vrijen kelk, eene 5- of 6-bladige, op de schijf der bloembodem bevestigde bloemkroon, 15 tot 18 bundels van 3 of 4 zamenegroeide meeldraden, 3 van onder zamenegroeide stampers en eene 3-hokkige en 3- tot 6-zadige bes. De eenige bekende soort is *A. Macqui Hérit.*, die 2 tot 3 Ned. el hoog en zeer breed wordt en in Chili aan de oevers van beken en op beschaduwde plaatsen groeit. De bladeren zijn nagenoeg tegenoverstaand, langwerpig, puntig en klierachtig gezaagd, de bloemen groenachtig en tot okselstandige trossen verenigd. De witte of paarsche besen worden gegeten en ook wel, ter wijnbereiding, met druiven vermengd en uitgeperst. De bladeren worden tegen spruw en zweren aangewend. Van den bast maakt men touw, en het hout is zeer geschikt tot vervaardiging van muziek-instrumenten. Deze heester wil bij ons in een goeden grond en op eene geschikte plek wel groeijen, maar hij moet des winters gedekt worden.

Aristóxenus is een oud-Grieksche wijsgeer uit Tarente. Hij werd geboren omstreeks het jaar 350 vóór Chr. en behoorde tot de Peripatetische school. Hij was eerst een leerling van *Xenóphilus*, een aanhanger van *Pythagóras*, en later van *Aristóteles*. Het bleek, dat laatstgenoemde bij zijn overlijden *Theophrastus* tot zijn opvolger had benoemd. Men zegt, dat dit *Aristóxenus* geweldig krenkte, zoodat deze, door waarkucht gedreven, zich niet ontzag, om allerlei boosaardige geruchten omtrent zijn leermeester te verspreiden.

Intusschen verwierf hij grooten roem door zijne grondstellingen over de muziek. Hij week af van den weg der Pythagoristen. Hielden deze zich aan eene theorie, die enkel op getalsverhoudingen rustte, *Aristóxenus* bragt tevens het gevoel in rekening. Zijne meening vond vele aanhangers, die zich *Aristóxeniënen* noemden, maar ook die van *Pythagóras* behield talrijke voorstanders.

Het eenige geschrift, dat wij van *Aristóxenus* bezitten, handelt over de "Beginselen der harmonie" en is — in 3 boeken — uitgegeven door *J. Meursius* te Leiden (1616), en door *Meiboom* in zijne "Antiquae Musicae scriptores" (Amsterdam, 1652). Fragmenten van zijn werk over het "Rythmus" werden door *J. Morelli* openbaar gemaakt (Venetië, 1785).

Aristyllus, geboortig uit Samos, was omstreeks 3 eeuwen vóór Chr. de eerste Grieksche sterrekundige te Alexandria. Hij nam er met *Timocharis* het uitspanel waar, en van zijn geschrift "Over de vaste sterren" hebben *Hipparchus* en *Ptolemaeus* gebruik gemaakt.

Arithmetica, zie *Rekenkunde*.

Arius, zie *Ariaansche strijd*.

Arizona is een territorium of gebied, behoorende tot de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Het is in 1854 door Mexico afge-

staan en ligt tusschen Mexico en den parallelcirkel van 37° N.B., tusschen den meridiaan van 32° W. L. van Washington en de Rio Colorado. Het telt op omstreeks 6000 vierkante geogr. mijlen 8000 inwoners (1866) behalve de zwerfende Indianen. De hoofdstad van dit gebied was voorheen Fort Jacson en thans Prescott. Men heeft er belangrijke delfstoffen, vooral koper, en de bodem is er voor den landbouw zeer geschikt.

Ark is de naam van het vaartuig, waarin *Noach* met zijn huisgezin volgens de Bijbelsche overlevering (Gen. VI) behouden bleef bij den zondvloed. De naam is afkomstig van het Latijnsche woord *arca*, dat kist beteekent. Volgens de beschrijving was de ark van gopherhout vervaardigd. Zij was ruim 200 Ned. el lang, bijna 35 Ned. el breed en met hare 3 verdiepingen ruim 20 Ned. el hoog. Hoe zij voor 't overige gebouwd was — met een kiel of op een vlot rustende —, daarover zijn de uitleggers het niet eens. Bij het wegloopen van het water strandde het vaartuig op den berg Ararat (5300 Ned. el hoog) nabij de Caspische zee, en het volk dier landstreek bleef steeds van gedachte, dat het op dien top nog altijd in een versteenden toestand te vinden zou wezen. De reizigers, die in latere jaren den Ararat beklommen, hebben er ijverig naar gezocht. Ja, men heeft in den jongsten tijd hout, van de ark afkomstig, zoo men meent, aan de Fransche Academie van Wetenschappen doen toekomen!

Arkansas is de naam eener rivier in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Zij ontspringt op de oostelijke helling van het Rotsgebergte, op 39° N.B. en op de grenzen van Nieuw-Mexico, Deseret en Nebraska, met twee hoofd-armen, die zich bij Puébla vereenigen. Van hier loopt zij oostwaarts als grensrivier van Nieuw-Mexico en Nebraska, kronkelt vervolgens door het Indianengebied, ontvangt er eenige belangrijke zij-rivieren, zooals de Cimarron, de North- en de South-Canadian-rivier aan de regter-, en de Verdigris en de Neosho of Grand-River aan de linkerzijde, doorsnijdt vervolgens den staat Arkansas, neemt de wateren der White-river op en stort zich uit in de Mississippi. Zij behoort, na de Missouri en de Ohio, tot de belangrijkste zij-rivieren van dien reuzenstroom. Zij vloeit aanvankelijk met kracht tusschen steile rotswanden en heeft eene lengte van 434 geogr. mijlen. Wanneer de sneeuw van het Rotsgebergte smelt, rijst zij vaak aanmerkelijk op en overstroomt hare oevers, zoodat deze weinig geschikt zijn voor volkplantingen. Daarentegen is zij in het drooge jaargetijde dikwijls slechts over geringen afstand voor kleine stoombooten bevaarbaar.

Arkansas is tevens de naam van een der meest westelijke Staten van Noord-Amerika. Hij grenst ten noorden aan Missouri, ten oosten aan Tennessee en Mississippi, van deze beide staten door de groote rivier van zoeven gemelden naam gescheiden, ten zuiden aan Louisiana, en ten westen aan het Indianengebied en Texas. Hij ligt tus-

schen 33° en 36½° N.B. en 89½° en 94½° W.L. en telt op 2455 vierkante geogr. mijlen omstreeks een half miljoen inwoners. De grond bevat er zoowel vruchtbare oever-landen als dorre rotsgewesten. Het oostelijk gedeelte is vlak, laag en vol moerassen, en het middengedeelte bestaat uit eene heuvelachtige streek, waar prairieën en wouden elkander afwisselen. Hier hebben in het voorjaar groote overstromingen plaats, waardoor eene uitwaseming van gevaarlijke dampen ontstaat, terwijl de boomlooze gedeelten er tegen het einde van den zomer dor en droog zijn. Het Ozark-gebergte, van de Red-river komende, loopt er in het noordwestelijk gedeelte over het land naar de zijde van Missouri. Tusschen de Arkansas en de Red-river verheffen zich de Washita-hills met toppen ter hoogte van 500 tot 700 Ned. el. Men heeft er vele vruchtbare dalen, besproeid door groote en kleine rivieren. De belangrijkste van deze zijn de Mississippi, de Francis-, White-, Arkansas- en Red-river, — voorts de Washita met de Kleine Missouri enz. Het klimaat is er zeer verschillend, maar in het algemeen gematigd. De rivierzooenen zijn er zeer ongezonder, maar de hoogvlakten in het westen gunstig voor de gezondheid.

Tot de voortbrengselen van den bodem behooren er verschillende soorten van hout. Beuken- en esschen-, eiken- en dennenhout is er in overvloed voorhanden; ook groeit er de magnolia- en de katoenboom. Voorts heeft men er wijngaarden in menigte, en men vindt er muskadél-druiven, die zoo groot zijn als pruimen, terwijl de moerbeziënboomen, cypressen, myrten en palmettos er niet ontbreken en de poelen er met prachtige waterplanten zijn bedekt. Wild is er in menigte, en hiertoe behoort er de beer, de wolf, de eland, de otter, de bever, het konijn, de jaguar enz., terwijl de buffels en wilde paarden er in troepen rondzwerven. Ook ontbreekt het er niet aan gevogelte en aan slangen, onder welke zich de ratelslang bevindt. Het rijk der delfstoffen levert er zout, aluin, salpeter, kalksteen, klei-aarde, vollers-aarde, marmer, koper, zink enz. Voor den landbouw is deze Staat niet zeer gunstig gelegen. Men verbouwt er voornamelijk maïs, tarwe, haver, aardappelen, tabak, rijst en katoen. De veeteelt is er een belangrijk middel van bestaan. De fabrieknijverheid en de handel zijn er nog weinig ontwikkeld, omdat de middelen van verkeer er steeds op eene betere toekomst wachten.

De staatsregeling is er in het jaar 1836 vastgesteld. De uitvoerende magt is er in handen van een gouverneur, die door het volk telkens voor een tijdperk van 4 jaren gekozen wordt. Een secretaris, een auditor en een schatmeester staan hem ter zijde. De wetgevende magt berust bij den Senaat en het Huis der Afgevaardigden. In den eersten zijn niet minder dan 17 en niet meer dan 33 leden, en in het laatste niet minder dan 54 en niet meer dan 100 leden, die telkens om de 2 jaren regtstreeks gekozen wor-

den. Zij vergaderen in de hoofdstad Little Rock. De rechtspraak is toevertrouwd aan één hoogeregtschhof, 6 arrondissements-regtbanken en landgeregt, welke laatste uit de vrederegters der verschillende plaatsen zijn zamengesteld. Deze Staat zendt 2 afgevaardigden naar het Congres. Er zijn vele hooge, middelbare en lagere scholen, en men vindt er eene menigte kerken, vooral van Methodisten en Baptisten.

De eerste volkplanting in Arkansas was eene Fransche, die er zich vestigde omstreeks het jaar 1685. In 1803 verkocht zij hare bezitting aan de Vereenigde Staten, die haar in 1819 als Territorium en in 1836 als Staat in de Unie opnamen.

Arkel. De heerlijkheid of het land van Arkel, voorheen toebehoorende aan het oud-Nederlandsche geslacht van dien naam, is gelegen in het graafschap Teisterbant tusschen de Lek en de Merwede en grenst aan Gelderland, Holland, Utrecht en Brabant. Daartoe behoorden, behalve de hoofdstad Gorinchem, de tegenwoordige of voormalige stadjes Heukelom, Asperen, Leerdam, Gasperen, Hagestein, Haastrecht en Schoonderwoerd, benevens Everstein, Reinestein, Heer van Aartsbergen, Zoelen en Oosterwijk.

Het slot van de adellijke bezitters dezer heerlijkheid verhiel zich aanvankelijk bij het dorp Arkel, een klein uur gaans van Gorinchem gelegen. Dat slot is bij herhaling afgebroken, verplaatst en met nieuwen luister verzeen. In plaats van het kasteel, door *Heyman van Arkel* gesticht, bouwde zijn zoon *Poppo* een koninklijken burg. Doch ook deze werd gesloopt door *Jan X* of *XI van Arkel* (1220), die ten oosten van Gorinchem een keizerlijken burg verrijzen deed. Deze werd afgebroken door hertog *Willem van Beyeren* (1412), maar het gebouw, dat deze vervolgens nabij de Merwede stichtte, had geen beter lot, want het werd in 1578 gedeeltelijk en in 1600 geheel en al vernield. De muren van dit laatste kasteel waren, volgens de berigten der schrijvers, van anderen 12 en van boven bijna 10 Ned. eldik.

Het geslacht der heeren van *Arkel* was beroemd wegens dapperheid en ligchaamskracht. Algemeen bekend is het oude gedicht, waarin de vier merkwaardigste Nederlandsche geslachten aldus worden beschreven:

“Brederô de edelste, Wassenaer de oudste, Egmond de rijkste, Arkel de stoutste.”

Daarenboven ontbrak het den heeren van *Arkel* niet aan rijkdom. Behalve de reeds beschrevene heerlijkheid bezaten zij in den laatsten tijd van hun bestaan de heerschappij over Pierrepont in Frankrijk, het Land van Arkel bij Mechelen in Brabant, Geldermalsem en Ooy in Gelderland, Haastrecht, Vliet en Stolkwijk in Holland, benevens vele dorpen in den Krimpenerwaard tusschen Schoonhoven en Gouda, voorts in Zeeland enz. Aanvankelijk noemden zij zich “Heeren van de torens” en voerden in hun wapen twee ronde

torens met een blaauw dak op een gouden veld, — later twee roode ladders op een zilveren veld, ten teeken, dat zij bij het beklimmen van muren dikwijls de ladders met bloed hadden geverfd, — en nog later twee roode getande balken op een zilveren veld.

Als eerste heer wordt *Heyman van Arkel* vermeld, die door *Dirk II*, graaf van Holland, met het land van Arkel en Leerdam begiftigd werd. Wél zijn er, die de geschiedenis van dat geslacht twee eeuwen dieper uit het verledene opdelfen en van een *Jan van Arkel* gewagen, die in 641 in dienst van *Dagobert*, koning der Franken, het kasteel Wiltenburg te Utrecht zou hebben ingenomen, maar wij houden ons aan de berigten van *Heuterus*, *Goudhoeve* en anderen, die bovengenoemden *Heyman* als de stamvader vermelden. Deze schaakte eene dochter van *Tieleman*, landvoogd van Nedersaksen of Oostfriesland en overleed in het laatst der 10de eeuw.

Zijn zoon *Poppo*, hem opvolgende, was gehuwd met *Maria*, dochter van den heer van *Ooy*; hij stichtte den koninklijken burg en overleed in 1008.

Zijn zoon *Jan*, de eerste van dezen naam, was gehuwd met *Elisabeth*, eene dochter van graaf *Willem van Kuik*. Hij sneuvelde in het Heilige land in een gevecht met de Saracenen (1034).

Zijn zoon *Jan II* trok desgelijks naar Palestina en streed er gedurende 8 jaren. Hij was gehuwd met *Margaretha*, eene dochter van heer *Jan van Altena*. Sommigen meenen, dat hij omstreeks 1074 op zijn terugtogt te Straatsburg overleden, anderen dat hij in 1077 voor IJsselmonde gesneuveld is.

Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Jan III*, gehuwd met *Aleid*, eene zuster van *Robert*, heer van Heusden. Van dezen zegen eenigen, dat ook hij gedurende zijn terugtogt van het Heilige land bezweken is, en anderen, dat hij, te Nijmegen in een steekspel gewond, in 1082 overleed.

Zijn zoon *Jan IV* was nog jong, toen zijn vader stierf. Hij huwde met *Elisabeth*, eene dochter van den graaf van der *Lippe*, trok naar het Heilige land, keerde vandaar terug na er de sporen te hebben verdiend, en overleed in 1122 na eene 40-jarige regering.

Zijn zoon *Jan V* wordt voorgesteld als een vroom en verstandig heer. Hij is achter-eenvolgens gehuwd geweest met *Petronella*, eene dochter van den graaf van der *Are*, met *Geertruid*, eene dochter van den graaf van *Loon*, en met *Aleid*, eene dochter van den heer van *Steinfurt*. Hij is tot tweemaal toe naar het Heilige land getrokken, heeft zijne broeders mild begiftigd, en is in 1144 gesneuveld.

Zijn zoon *Jan VI* was gehuwd met *Sophia*, eene dochter van den heer van *Grimbergen*. Hij overleed in 1176.

Zijn zoon *Jan VII* deed met graaf *Floris* van Holland reeds vroeg een toggt naar Palestina. Na zijn terugkeer huwde hij met *Margaretha*, eene dochter van *Boudewijn*, graaf van Vlaanderen. Hij stichtte het slot

te Heukelom, kwam door aankoop in het bezit van Asperen, en werd na eene regering van 43 jaren in een slag tegen den Kastelein van Koevorden gedood (1256).

Zijn zoon *Jan VIII* was gehuwd met *Maria* of *Margaretha*, eene dochter van den graaf van *Vernenburg*. Hij was de grondlegger van de stad Gorinchem en sneuvelde in een slag tegen de Stadingers (1234).

Zijn zoon *Jan IX* is vermaard wegens zijne buitengewone ligchaamskracht. Onder de poort van Gorinchem doorrijdende, greep hij een balk en ligtte het tusschen zijne reusachtige knieën beklemden strijdros van den grond op, zoodat het dier de tong uit de keel hing van benuaauwdeheid. Hij was gehuwd met *Bertha*, eene dochter van den graaf van *Ochten* en overleed in 1272.

Zijn zoon *Jan X* had tot vrouw *Bertha*, eene dochter van heer *Gerhard van Starkenburg*. Hij streed met de graven *Floris V* en *Jan I* van Holland tegen de Friezen en sneuvelde in 1297.

Zijn zoon *Jan XI* toog naar het Heilige land. Men zegt, dat hij op zijne terugreis niet ver van Genua door roovers werd uitgeschud, maar in laatstgenoemde stad een uithangbord met zijn wapen aantrof. Dáár woonde een vermogend Nederlander, die voorheen als marskramer door heer *Jan* beweldadigd was, en zich nu verheugde, dat hij zijn weldoener van dienst kon wezen. Deze heer van *Arkel* heeft in verschillende veldslagen wonderen van dapperheid verrigt en overleed in 1324. Zijne echtgenoot was *Ermgard*, erfdochter van heer *Hendrik van Voorn* of volgens anderen *Mabelia*, die door nog anderen als zijne tweede vrouw wordt genoemd.

Zijn zoon *Jan XII* was gehuwd met *Ermengard*, eenige dochter van graaf *Otto van Cleef*. Hij had een groot aantal kinderen, onder welke hij zijne aanzienlijke bezittingen verdeelde. Zijn oudste zoon *Jan* overleed ongetuigd ten gevolge van eene wonde, die hij in een steekspel te Dordrecht bekomen had (1352), en hij zelf overleed in 1360.

Hij werd opgevolgd door zijn tweeden zoon *Otto*. Deze was gehuwd met *Elisabeth*, eene dochter van *Thibaut*, den broeder van den hertog van Bar en Lotharingen. Zij was eene kleindochter van den Koning van Frankrijk en bragt het stadje Pierrepont ten huwelijk. *Otto*, de *Dappere* bijgenaamd, versloeg den Proost van St. Maria te Utrecht, trotseerde zijne vijanden en beriep binnen Gorinchem een ritterlijk tournooi, waar eene aanvankelijke verzoening tot stand kwam tusschen de Hoekschen en Kabeljaauwschen. Hij stierf in 1396.

De jongere broeder van dezen heer *Otto*, evenals de oudste († 1353) *Jan van Arkel* genaamd, was de 47te bisschop van Utrecht. Hij werd in 1342, nog zeer jong, door paus *Clemens* tot die waardigheid verheven en ontving de wijding te Rome. Weldra geraakte het sticht van Utrecht in oorlog met graaf *Willem de Goede* van Holland. *Jan van*

Arkel, die uitlandig was en zijn bisdom aan de hoede van zijn jongeren broeder *Robert* had toevertrouwd, snelde naar Utrecht, maakte een bestand met den Graaf en strafte de Stichtsche edelen, die trouweloos den vijand geholpen hadden. Kort daarna barstte de oorlog met Holland wederom uit, en *Jan van Arkel* behaalde tot tweemaal toe de overwinning. Zegevierend trok hij naar Overijssel en stichtte er het kasteel Arkelstein, waarvan de overblijfselen — op kleinen afstand van den huize Hemelzigt bij Bathmen — ook nu nog aanwezig zijn. Zelfs begaf zich de bisschop naar Friesland, om er de wederspannige Stellingwerwers te bedwingen. Nadat hij te Utrecht 22 jaren geregeerd had, benoemde de Paus hem tot bisschop van Luik. Hij bekleedde deze betrekking 14 jaren lang en overleed in 1378. Zijn stoffelijk overschot werd naar Utrecht gebragt en in de Domkerk ter aarde besteld. Deze *Jan van Arkel*, bisschop van Utrecht, wordt beschreven als een vroom man en tevens als een ritterlijke held, die alles aanwendde om zijn bisdom van schulden te ontheffen en de welvaart der inwoners te bevorderen.

Een neef van den Bisschop en een zoon van *Otto van Arkel* was eindelijk *Jan XIII*, de laatste heer van Arkel, van de stad en het kasteel van Gorinchem, Hagestein, Leerdam en Pierrepont, stadhouder en thesaurier-generaal van Holland. Hij was gehuwd met *Johanna*, de eenige zuster en vermoedelijke erfgename van hertog *Reinoud van Gelder*. Gedurende het leven van zijn vader stond hij zoozeer in blakende gunst bij hertog *Albrecht van Beijeren*, dat deze, naar Hene-gouwen trekkende, hem het ambt van stadhouder en thesaurier-generaal opdroeg. Hij bekleedde het tien jaren lang zonder rekening te doen. De Graaf echter, door *Willem van Oostervant*, het hoofd der Hoekschen, opgezet, vroeg rekening, en de Kabeljaauwsche *Arkel*, steunende op de hulp van zijn schoonbroeder, antwoordde met eene weigering. Toen *Willem* nu het gewenschte verlof ontving om den thesaurier-generaal te straffen, ontstond er een geweldige en vernielende oorlog, waarin Gorinchem belegerd werd en zelfs *Willem van Arkel*, de zoon van *Jan*, er in toestemde, dat zijn vader door de vijanden zou worden gevangen gehouden. Hij kwam echter tot inkeer, maar vader en zoon zagen zich zóó in de engte gebragt, dat zij hunne heerlijkheid afstonden aan den Hertog van Gelder. Deze oorloogde met graaf *Willem*, maar verloor daarbij het geheele land van Arkel. Nu werd heer *Willem van Arkel* door de vijanden gevangen gezet en de keizerlijke burg gesloopt. Wél maakte na graaf *Willems* dood de jonker zich weér meester van de stad zijner vaderen, maar de weduwe deed het door de Hoekschen belegeren, en *Willem van Arkel* werd op den 1sten December 1417 verslagen.

Zijn vader was nog altijd in hechtenis, maar door den invloed van *Philips van Bourgondië* werd hij ongeveer 8 jaren na den

dood van zijn zoon uit den kerk ontslagen. Wederom werd hij gehuldigd als heer van Leerdam en Schoonderwerd, maar op de vervulling der belofte, dat men hem al zijne bezittingen zou teruggeven, wachtte hij te vergeefs. Hij overleed zeer onverwachts ten gevolge van het onmatig gebruik van aal.

Het land van Arkel, alzoo toegevoegd aan de bezittingen van het Grafelijk huis van Holland, was eerst (1409 tot 1424) in het bezit van *Jan van Beijeren*, bisschop van Luik, en na zijn dood van zijne weduwe, eene hertogin van *Luxemburg*, met wie hij gehuwd was nadat hij afstand had gedaan van zijne bisschoppelijke waardigheid. Later (1447) verviel Gorinchem met het land van Arkel aan *Jacob van Abcoude*, heer van Putten en Strijen. Deze overleed in 1489 zonder kinderen na te laten, zoodat een en ander toen weder ter beschikking kwam van den Graaf van Holland, die er *Jan van Lannoy*, stadhouder van Holland, mede beleende. Na den dood van dezen schonk hij Gorinchem en het land van Arkel aan zijn zoon, graaf *Karel van Charolois*, die er met zijne gemalin *Isabella van Bourbon* zijn verblijf hield, zoolang hij met zijn vader in onmin leefde. Zelfs had deze het grootsche plan ontworpen, om eene steenen brug over de Merwede te leggen, — 't geen echter bij de verzoening van vader en zoon onuitgevoerd bleef.

Onder de leden van het ridderlijk geslacht van *Arkel*, die niet zeer gunstig staan aangeschreven, behooren *Folpert van Arkel* en zijn zoon *Pelgrim*. Eerstgenoemde was heer van der Lee en Haastrecht en maakte zich aan allerlei gruwelen schuldig. Nu eens smeedde hij het plan om den regérenden heer van *Arkel* te dooden door de kerk te sluiten en in brand te doen steken, dan weder stak hij den Arkelschen dijk door, zoodat het land van Arkel en Vianen onder water liep en er veel menschen en vee verdronken. Het volksverhaal vermeldt, dat hij door den duivel werd weggehaald. Hij was gehuwd met eene dochter van heer *Gerrit van Asperen*, en zijn zoon *Pelgrim* was weinig beter dan hij zelf.

Na het verlies van het land van Arkel hebben de leden van dat geslacht veelal dien naam behouden en zich tevens genoemd naar hunne bezittingen, zoodat wij hen als *van Arkel van Heukelom*, *van Arkel van Asperen*, *van Arkel van Amelrooy* enz. op de geslachtslijsten vinden vermeld.

Arkmosse (*Arca Lam.*) is een geslacht van schelpdieren, hetwelk tot de orde der Plaatkieuwigen (*Lamellibranchiata*) behoort. De schelpen van dit geslacht zijn dik en van vele slottanden voorzien. De meest-bekende soort van dit geslacht is de *Noachs-ark* (*Arca Noe Lam.*), een langwerpige, bijna vierkant schelpdier, dat in de Middellandsche zee gevonden wordt. Vele soorten van dit geslacht komen als fossielen voor.

Arkona is een voorgeberge op het Pruisische eiland Rügen en het noordelijkste punt van het schiereiland Wittow en van geheel Duitschland. Het verheft zich in de gedaante

eener krijtrots met vele vuursteen en bijna 58 Ned. el boven den spiegel der zee. Van zijn top, waarop zich een hooge vuurtoren verheft, aanschouwt men in de verte het Deensche eiland Møen. Langs de zijde, die met Wittow samenhangt, ziet men de overblijfselen van een wal, welke den toegang verdedigde tot de Slawische vesting, die er wel eer verrees. Dit kasteel, *Arkoen* genaamd, werd tot in de 12de eeuw voor onoverwinnelijk gehouden en bevatte tevens den tempel van *Swantewit*, de voornaamste godheid der Noord-Duitsche Slaven. Na langdurigen tegenstand moest dit kasteel eindelijk voor de aanvallen van den Deenschen Koning *Waldemar I* bezwijken (1168). Zoo verdween het laatste bolwerk van het Heidendom in die streken. Volgens de sage vertoont zich de vernielde burg nu en dan boven de oppervlakte der golven.

Arkwright (*Richard*), die door zijne vernuftige uitvindingen den vooruitgang der machinale katoenspinnerij ongemeen bevorderd heeft, aanschouwde in 1732 te Preston in Lancashire het levenslicht. Hij was het 14de kind van arme ouders en kwam na eene gebrekkige opleiding als leerjongen bij een barbiër. In 1760 vestigde hij zich te Bolton-le-Moor en verwisselde er het barbiërsbedrijf met dat van koopman in haar. Door het uitvinden en verkoopen van een scheikundig middel om het haar te kleuren, verwierf hij zich weldra eenig vermogen. In 1767 verhuisde hij naar Warrington, waar hij een perpetuum mobile (een werktuig met altijd-durende beweging) poogde te vervaardigen. Door het samenstel der zoogenaamde jenny-machine van *Hargraves*, een timmerman te Blackburn in Lancashire, waardoor reeds 20 tot 30 draden te gelijk konden gesponnen worden, maar welke draden wegens hunne geringe vastheid en groote ongelijkmatigheid op zijn best voor den inslag gebruikt konden worden, kwam *Arkwright* tot de ontdekking van zijn spinmolen — een verwonderlijk werktuig, dat een ontzettend aantal zeer gelijkmatige draden levert, en waarbij de werkmans niets te doen heeft, dan voor een regelmatig aanvoer van katoen en voor het verbinden der gebroken draden te zorgen. Het samenstel van dit werktuig verschilt hemelsbreed van alle, die men te voren gebruikte: het was een nieuw denkbeeld, te spinnen met rollen of cylinders, en de uitvinder kwam, volgens zijn eigen getuigenis, op dat denkbeeld, toen hij opmerkte, dat eene ijzeren staaf verlengd werd door ze tusschen twee cylinders te laten doorloopen.

Daar *Arkwright* geen practisch werktuigkundige was, riep hij den bijstaand in van *John Kay*, een horlogemaker te Warrington, en *Atherton* te Liverpool zond hem in 1767 eenige werklieden, die hem bij het in elkaar zetten van zijne machine behulpzaam waren. Het eerste model werd in de zaal der Latijnsche school te Preston ten toon gesteld. Om zich te onttrekken aan de volkswoede, die *Hargraves* uit Lancashire verdreven had, be-

gaf hij zich met *Kay* en met een zekeren *Smalley* in 1768 naar Nottingham, waar hij met *Strutt* van Derby, een uitstekend werktuigkundige en deelhopper in eene groote kousenfabriek, en met *Need*, den mededeelhebber in deze fabriek, een compagnie-schap aanging. Nu werd het werk met kracht aangevat en voortgezet. De eerste spinmolen, door paarden in beweging gebragt, werd te Nottingham vervaardigd, en in 1769 verkreeg *Arkwright* daarvan octrooi. De beweging door middel van paarden bleek echter te kostbaar te wezen, en de uitvinder stichtte in 1771 te Cromford in Derbyshire eene tweede fabriek, wier machine door water gedreven werd. Nadat hij zijn werktuig aanmerkelijk verbeterd had, vroeg en verkreeg hij in 1775 een nieuw octrooi voor zijne gezamenlijke uitvindingen en vervaardigde voorts een aantal machines, die volkomen aan het doel beantwoordden.

Het is geen wonder, dat vijanden en benijders hem van den roem en het voordeel zijner uitvinding zochten te berooven. Vooral had hij veel te verduren van de fabrikanten in Lancashire. Toen het hun niet gelukte, het geheim der machine te doorgronden, rigtten zij hun aanval tegen het octrooi (1781). De uitspraak der Kings-bench was ten nadeele van *Arkwright*, omdat de beschrijving van de onderdeelen der machine niet volkomen duidelijk was. Ook de horlogemaker *Kay*, vroeger wegens verkeerde practijken door *Arkwright* uit zijne dienst ontslagen, spande met de vijanden zamen, en men zocht hem zelfs de prioriteit der uitvinding te betwisten, door deze aan een zekeren *Highs* toe te kennen. Dit laatste werd door den advocaat van *Arkwright* schitterend wederlegd. Niettemin heeft nog in veel lateren tijd een zekere *Guest* in zijne "History of the cotton-manufacture" eene poging aangewend, om aan *Arkwright* de eer der uitvinding te ontrukken.

Niet alleen van de zijde der fabrikanten, maar ook van die der arbeiders was *Arkwright* aan talloze onaangenaamheden blootgesteld. Men zag in zijn werktuig een veel gevaarlijker vijand dan in dat van *Hargraves*. Zamenscholingen van fabriek-arbeiders werden met moeite beteugeld, — zelfs is eene groote werktuigen-fabriek van *Arkwright* bij Chorley in Lancashire door het woedende gemeen geheel en al vernield.

Arkwright overleed te Cromford den 3den Augustus 1792. Hij was in den adelstand verheven, — niet zozeer omdat hij zich hoogst verdienstelijk had gemaakt jegens Englands nijverheid, als omdat hij toevallig, als high-sherif van Derbyshire, een adres van gelukwensching had moeten aanbieden aan koning *George III*, toen deze aan den moordaanslag van *Nicholson* was ontsnapt.

Arlberg of *Adelaarsberg*, een van de hoogste toppen der Algauner Alpen, wier hoogte men schat op 3300 Ned. el, vormt de grenzen tusschen Tirol en Vorarlberg of het land vóór den *Arlberg*. Over dezen berg loopt een post- en handelsweg, die reeds in

1309 aangelegd en in 1787 en 1806 voltooid is en niet zeer zorgvuldig onderhouden wordt. Aan den voet des bergs ligt het poststation Stuben, en op den top een hospitium, dat uit bijdragen, door een armen herdersjongen in geheel Duitschland verzameld, in 1388 tot behoud van verdoolde en verkleumde reizigers is gesticht.

Arlecchino, zie *Harlekijn*.

Arler (Heinrich), een beroemd bouwkundige, te Gmund in Zwaben geboren en door de Italianen Garmodia genoemd, vestigde zich te Bologna en begon in 1386 den dom te Milaan te bouwen in Germaanschen stijl. Deze prachtige tempel is eerst in 1440 door *Hans Hammerer* van Straatsburg voltooid, nadat ook *Johann Fernach* van Presburg en *Ulrich von Freisingen* er hunne talenten aan besteed hadden.

Sommige Italiaansche schrijvers noemen ten onregte *Mario di Campione* den bouwmeester van dien dom. Deze is naar het plan van *Arler* opgetrokken. *Arler* noemde zich in Italië *Arleri*, en zijn zoon *Peter*, die de voetstappen drukte van zijn vader, was de bouwmeester van den dom te Praag, waarvan de grondslagen door *Matthias van Arras* in 1343 waren gelegd. Voorts heeft hij er de Allerheiligen-kerk, de Moldau-brug en de kerk te Kolin aan de Elbe gebouwd.

Arles is de hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement van het Fransche departement "Monden van de Rhône." Zij ligt op den linkeroever van deze rivier, niet ver van zee en telt 25000 inwoners. Men vindt er veel handel en scheepvaart, benevens tabaks-, hoeden- en zijdefabrieken en goud- en zilver-smederijen. Er is een collége, eene zeevaartschool, eene regtbank van koophandel, eene beurs, eene openbare boekery en een museum voor natuurlijke historie en oudheden. Vandaar loopt een kanaal naar zee, en er is eene brug over de rivier gelegd.

Arles is ééne van de merkwaardigste steden uit het zuiden van Frankrijk: men vindt er vele overblijfselen der Romeinsche oudheid. Hiertoe behooren een amphitheater met een omtrek van 316 Ned. el, de muren van een schouwburg, de bouwvallen van een paleis van *Constantijn de Groot*e, thans *Château de Trouille* genaamd, eene obelisk van graniet, die er in 1389 gevonden en in 1676 voor het stadhuis geplaatst is, de puinhooopen van twee tempels, van een triomfboog, en van vele grafteekens, een altaar der Bona Dea enz. De hoofdkerk, in oud-romaanschen stijl gebouwd, is uit de middeleeuwen afkomstig, en het stadhuis werd gebouwd door *Mansard*.

Deze stad, te voren *Arelas*, *Arelate* of *Arelatum* en ook wel *Colonia Julia Paterna* en *Colonia Arelata Sextanorum* (van het 6de legioen) genoemd, vindt men het eerst vermeld bij *Caesar*, die er schepen deed bouwen om *Massilia* (*Marseille*) te belegeren. Vóór den tijd van *Constantijn de Groot*e lag Arles alleen op den linkeroever der Rhône, maar deze Keizer breidde de stad uit op den

dan is daarvan een onaangenaam gevoel, dat zich wel eens bij een hevigen stoot tot aan den pink uitstrekt, het gevolg. Dit laat zich gemakkelijk verklaren doordien er eene dikke zenuw over het gewricht loopt, om den vierden en vijfden vinger en een gedeelte van de hand van zenuwen te voorzien. Beneden het gewricht wordt de ellepijp veel dunner (fig. 1, *f*). Omgekeerd is het met het andere been van den beneden-arm; met het spaakbeen (B, fig. 1). Dit is van onderen dik en breed en heeft er eene groote oppervlakte voor de hand-beenderen, terwijl het van boven (fig. 1, *h*) veel dunner is. De ellepijp dient vooral tot verbinding met den boven-arm, en het spaakbeen tot verbinding met de hand. Hunne onderlinge verbinding is zoodanig, dat het dunne uiteinde van het eene in eene holte van het andere past, zoodat het spaakbeen zich om de ellepijp eenigzins bewegen kan en hierbij de hand medeneemt. Het draaijen van deze laatste geschiedt dus geenszins enkel in het handgewricht, maar grootendeels

Fig. 2.

Arm.

in den beneden-arm, en het is de schuld niet van den geneesheer, wanneer na eene breuk der onder-armbeenderen deze zamengroeijen, zoodat de draaijende beweging van de hand voor altijd belemmerd wordt.

De spieren, welke genoemde drie beenderen omgeven, zijn zóó gerangschikt, dat zij den arm naar alle kanten in beweging kunnen brengen. Wij gaan de spieren, die aan den schouder en de borst zijn vastgehecht en dus bij de beschrijving van den romp vermeld worden, hier met stilzwijgen voorbij. Van de spieren, die het vleesch van den boven-arm vormen, valt bij gespierde personen en bij eene buiging van den arm de tweehoofdige spier (musculus biceps, fig. 3, *b*) aan de voorzijde van den arm sterk in het oog. Haar naam is ontleend aan haar twee bovenste uiteinden, welke met pezen aan uitsteeksels van het schouderblad zijn vastgehecht, terwijl het onderste uiteinde met eene zeer sterke pees over het elleboog-gewricht heen met het spaakbeen is verbonden. Zij

II.

behoort als spier tot den boven-arm, maar veroorzaakt, door het schouderblad met den beneden-arm te verbinden, door hare zamen-trekking de buiging van den arm. Tot buiging van het elleboog-gewricht alleen dient de binnenste armspier (fig. 4, *b*), die aan de benedenhelft van het opper-armbeen ontspringt, in eene pees overgaat en, over het gewricht loopend, aan het bovineinde van de ellepijp is vastgehecht. Tegenover de werking van deze twee spieren staat die der driehoofdige spier (musculus triceps, fig. 4, *a*), alzoo geheeten, omdat zij uit drie bundels bestaat, van welke de middelste en langste (*c*), met de tweehoofdige spier overeenkomende, aan het schouderblad is vastgehecht,

Fig. 3.

Arm.

terwijl de twee kortere overeenstemmen met de binnenste armspier, aan de achterzijde van het opper-armbeen hun oorsprong nemen en, tot ééne pees zich vereenigend, aan het bovineinde van de ellepijp (fig. 4, *d*) zijn vastgemaakt. Door de verkorting dezer spier strekt de arm zich uit.

Evenals de opper-arm, zoo heeft ook de beneden-arm spieren, die deels aan zijne beenderen zijn vastgehecht, deels zoodanige die er los langs heen loopen en aan de hand-beenderen of aan den boven-arm verbonden zijn. Legt men den beneden-arm met de buitenvlakte op de tafel, zoodat de elleboog hierop rust en de binnenzijde der hand naar boven ligt, dan voelt men aan de buitenzijde

16

den buiten-knobbel en aan de binnenzijde den binnen-knobbel van den elleboog. Die twee zijn hoogst belangrijk, omdat aan den binnenknobbel de buig-, en aan den buitenknobbel de strek-spiere zijn vastgemaakt. De ellepijp kan men van die knobbels met den vinger nagaan, en het spaakbeen is van boven met spieren bedekt, maar aan het benedeneinde desgelijks te voelen. Het ligt nagenoeg evenwijdig aan de ellepijp tusschen den buitenknobbel en den duim. Tusschen die beide beenderen bevindt zich een peesachtig vlies, dat de buig- en strek-spiere van elkander scheidt. Heeft men van dit alles eene heldere voorstelling, dan wordt het samenstel der spieren zeer begrijpelijk. De vermelde draaijing van het spaakbeen om de ellepijp veroorlooft eene omwenteling der hand zonder eenige verandering in den stand

Fig. 4.

Arm.

van den opper-arm. Dit binnenwaarts om-draaijen der hand geschiedt door middel van twee spieren, wier plaatsing men zien kan in fig. 3. Zij zijn de dunne en de vierhoekige draaispier. Twee andere spieren, in denzelfden figuur zichtbaar (*d* en *e*), volbrengen de tegenovergestelde beweging. De buigspier (fig. 5), van den binnensten gewrichtsknobbel van den opper-arm en gedeeltelijk van de binnenzijde van den onder-arm afkomende, is verdeeld in de buigspieren van de hand, wier pezen bij de hand eindigen, en in de buigspieren van de vingers, wier pezen over de hand heen zich tot in de vingers uitstrekken. Er zijn twee buigspieren van de hand (fig. 5, *a* en *b*), naar de zijden van duim en pink gelegen. Tusschen deze liggen de buigspieren der vingers. De laatste vormen eene dubbele spierlaag, welke zich verdeelt en hare deelen

naar de vingers uitzendt, zoodat deze weder in bovenste (fig. 6, *c*) en onderste buigspieren worden gesplitst. De merkwaardige wijze, waarop hare pezen hier bevestigd zijn, vermelden wij later bij de ontleedkundige beschrijving der hand.

De rangschikking der spieren op de binnenzijde van den onder-arm komt met die der buigspieren sterk overeen. Al de strekspieren (fig. 6) nemen een aanvang aan den buitensten gewrichtsknobbel van den boven-arm en gedeeltelijk aan de binnenzijde van den beneden-arm. Ook zij worden verdeeld in strekspieren van de vingers, met dit onderscheid evenwel, dat deze laatste slechts ééne laag vormen, en dat er niet twee maar drie strek-

Fig. 5.

Arm.

spieren van de hand zijn, — ééne aan de pinkzijde (fig. 6, *a*) en twee aan de duimzijde (fig. 6, *b* en *c*). Alle drie zijn vastgehecht aan de beenderen der hand en strekken haar uit, wanneer zij gebogen is. Wanneer de buig- en strekspieren aan ééne zijde samenwerken, dan wordt de hand zijwaarts gebogen, bijvoorbeeld naar de zijde van den pink. De strekspieren der vingers (fig. 6, *d*) liggen tusschen de strekspieren van de hand, en hare pezen loopen over de rugzijde van de hand. Over het geheel zijn de gezamenlijke strekspieren van den beneden-arm zwakker dan zijne buigspieren.

De zenuwen en bloedvaten van den arm loopen hoofdzakelijk door de okselholte van den romp derwaarts. Hier bevinden zij zich meerendeels aan de binnenzijde van de twee-hoofdige spier, waar men den polsslag van de groote armslagader gemakkelijk voelen kan. Bij de buiging van den elleboog verdeelt zij zich in twee takken, van welke de een, door de buigspier van de hand bedekt, langs de ellepijp, naar beneden loopt, terwijl de andere, desgelijks aan de binnenzijde van den beneden-arm doch digter bij het spaakbeen, naar de zijde van den duim afdaalt. Niet ver van het handgewricht bevindt zich deze tak digt onder de huid, zoodat hij gewoonlijk bij

Fig. 6

Arm.

het pols-voelen gebruikt wordt. Behalve deze slagader, is er eene ader merkwaardig, omdat deze doorgaans dient bij aderlating. Zij behoort tot die aderen, welke digt onder de huid gelegen zijn, terwijl andere, dieper gelegen, de slagaders vergezellen. Zij staan door tusschen-kanalen met elkander in verband, zoodat de terugvloeiing van het bloed niet ligt verhinderd wordt, daar dit laatste, bij eene drukking der onmiddellijk onder de huid gelegen aderen, andere wegen weet te vinden, terwijl het bij voorkeur door de zoeven gemelde aderen vloeit, wanneer de dieper gelegene aderen door spanning der spieren sterk worden zamengeperst. De slagaderen

hebben wegens hare sterke wanden weinig van die drukking of samenpersing te lijden. Verwonding van deze is evenwel veel gevaarlijker, want het bloed wordt door de zamen-trekking van het hart met kracht derwaarts gestuwd en hare veerkrachtige wanden vallen niet in, zooals die der aderen. Eene verwonding van de polsslagader bij het handgewricht, waar zij digt aan de oppervlakte nadert, kan eene doodelijke bloeding veroorzaken.

De belangrijkste zenuwen — drie in getal — loopen in de okselholte langs de armslagader; zij zijn aan den beneden-arm zóó gerangschikt, dat de middelste en dikste tak tusschen de bovenste en onderste buigspieren der vingers gelegen is en de binnenzijde der vingers van zenuwen voorziet, terwijl de beide andere naast de twee slagadertakken van den beneden-arm voortloopen. Eene van haar — de elleboogzenuw — hebben wij reeds vermeld. Daarenboven vindt men er een aantal kleinere zenuwen, die naar de spieren en naar de huid loopen. Eindelijk maken wij gewag van eenige kleine klieren, in de buiging van den elleboog gelegen; wanneer deze door een ziekelijken toestand tot verharding overgaan, vertoonen zij zich in de gedaante van knobbels.

De arm van den mensch is een hefboom van de derde soort, waarmede hij om te slaan of te werpen groote kracht kan aanwenden, vooral wanneer de spieren door doelmatige en langdurige oefening sterk zijn geworden. Daarenboven is de arm met de hand op eene hoogst kunstmatige wijze ingerigt, welke eene verbazende verscheidenheid van beweging toelaat. De krachtige werkmán, de gespierde bokser en de behendige goochelaar toonen ieder op zijne wijze de onvergelykelijke voortreffelijkheid van 's menschen arm.

Armada is een Spaansch woord, waarmede elke gewapende magt, te land of te water, maar doorgaans eene oorlogsvloot wordt aangeduid. De geschiedenis geeft bij uitnemendheid dien naam aan de vloot, uitgerust door *Philippus II* om Engeland te veroveren, dat hij ten geschenke had ontvangen van paus *Sixtus V*. De vernietiging van deze vloot was tevens die der Spaansche wereldheerschappij. Die vloot, de Onoverwinnelijke bijgenaamd, bestond uit 130 schepen, benevens 20 karveelen voor het leger en 10 postschepen met roeibanken. Zij was bemand met 19295 soldaten, 8450 matrozen, 2086 slaven en een groot-inquisiteur met 150 Dominicaan monniken. Voorts waren er 2630 kanonnen, benevens een groote krijgsvoorraad en teerkost voor 6 maanden aan boord. Het plan was, dat zij zich in de eerste plaats vereenigen zou met de vloot van transportschepen, die zich te Duinkerken en Nieuwpoort ter beschikking van den hertog van *Parma* bevond, om vervolgens de Theems op te zeilen en Londen te veroveren. Te vergeefs vermaande de schrander *Ibañez* in den Koninklijken raad, om de schatten van Spanje en Portugal niet te wagen aan zulk eene wisselvallige onderneming, die Engeland en

Nederland tot een gezamenlijken tegenstand uitlokken en de banden tusschen *Elisabeth* en hare onderdanen bevestigen zou, — te vergeefs drong de hertog van *Parma* er op aan, om eerst eenige havens in Zeeland te bemagtigen, opdat de vloot er in geval van stormen en andere onheilen eene veilige schuilplaats zou kunnen vinden. Jaren besteedde men aan de uitrusting dier vloot, en toen zij eindelijk in de eerste dagen van Mei 1588 onder zeil zou gaan, stierven twee van Spanje's meestberoemde vlootvoogden, de markies van *Santa Croce*, opperbevelhebber der onderneming, en de hertog van *Paliano*, vice-admiraal. Hunne plaatsen werden ingenomen door *Alonzo Perez de Guzman*, hertog van *Medina-Sidonia*, een geoefend krijgsman, maar onbekend met de zee, en door *Martinez de Recaldo*, een ervaren zeeman. De vloot vertrok den 29sten Mei van Lissabon om zich naar Corunna te begeven. Reeds na weinige dagen werd zij door een storm verstrooid; één schip verging, op drie anderen maakten de galeislaven oproer, waarna zij deze vaartuigen in eene Fransche haven bragten, en de overige vaartuigen moesten te Corunna nagezien en hersteld worden. Van hier stevende de vloot door het Kanaal naar de kust van Vlaanderen, om de havens van Nieuwpoort en Duinkerken van de blokkade der Nederlanders te bevrijden en het leger van *Parma* (30000 man voetvolk en 4000 ruiters) aan boord te nemen. De bevelhebber der Engelsche vloot, lord *Howard*, markies van *Esington*, kreeg de Armada in het gezigt op de hoogte van Plymouth (30 Junij). In de gedaante eener halve maan voortzeilende, stevende de Onoverwinnelijke vloot den vijand te gemoet. Deze wachtte zich wel voor den strijd tegen de overmagt, maar manoeuvreerde met zooveel behendigheid om de Armada heen, dat de Spanjaarden versteld stonden van verbazing. Onderscheidene Spaansche schepen van de grootste soort werden — vooral ook door de veel kleinere schepen der Nederlanders — sterk gehavend. Eén der galjoenen, waarin een aanzienlijk deel van de krijgskas geborgen was, overzeilde een ander schip, zoodat de eene mast van dit laatste over boord viel, maar had tevens zelf zooveel schade geleden, dat het moest achterblijven en met een ander vaartuig, dat in brand was geraakt, in handen viel der Engelschen.

Toen de Armada vervolgens op de hoogte van Duinkerken zich in de nabijheid van den vijand bevond, belemmerde (7 Augustus) eene windstilte iedere beweging. Lord *Howard* deed 8 branders in gereedheid brengen, die hij des nachts, toen de wind een weinig aanwakkerde, naar de Spaansche vloot zond. Hierdoor ontstond er eene vreeselijke verwarring. Al de schepen, slechts op eigen behoud bedacht, poogden de volle zee te bereiken, zoodat zij in de duisternis in botsing kwamen en elkander groote schade toebagten. Gedurende die verwarring werd de Armada den volgenden morgen reeds te 4 ure door *Howard* met lord *Seymour* en *Drake*

van verschillende kanten aangegrepen. Nadat de Spanjaarden met dapperheid, maar tevens met groot verlies den geheelen dag gestreden hadden, besloot de bevelhebber der Armada, om van zijn aanval op de kust van Vlaanderen af te zien en — door den zuidewind belet om het Kanaal te kiezen — om de noordkust van Schotland heen naar Spanje terug te keeren. Uit gebrek aan krijgsvoorraad moest *Howard*, die met het grootste gedeelte zijner vloot de Armada vervolgde, in Engelsche havens binnenloopen. Toen hij deze bereikt had, ontstak er een geweldige storm. Vreeselijk was de toestand der Onoverwinnelijke vloot. Daar de galjoenen, uit vrees voor een aanval, digt bij elkaar waren gebleven, wierpen de stormvlagen hen tegen elkander totdat zij naar alle kanten verstrooid waren. Eenige vaartuigen leden schipbreuk op de kust van Noorwegen, andere op die van Schotland, terwijl nog andere in volle zee wegzonken. Ruim 30 schepen bereikten den Atlantischen Oceaan, maar hier werden zij den 2^{den} September door een storm uit het westen overvallen, die onderscheidene galjoenen op de Iersche kusten wierp, waar de bemanning door het volk werd vermoord. De vice-admiraal *Recaldo* bragt slechts weinige zwaar-gehavende schepen in Spanje terug, en van die weinigen werden 2 galjoenen toevallig eene prooi der vlammen. Eerst tegen het einde van September verscheen de hertog van *Medina-Sidonia* met de overige schepen in de haven van Santander.

De Armada had in Juli en Augustus in het Kanaal 15 groote schepen en 4791 man, en in September door den storm 17 schepen en 5394 man, te zamen 72 groote schepen en 10185 man verloren, zonder de kleine vaartuigen en de twee teruggekeerde, maar verbrande galjoenen in rekening te brengen. Bijna elke Spaansche familie had er bloedverwanten bij verloren, zoodat *Philips II* zich gedrongen gevoelde, om den gewonen rouwtijd door een koninklijk besluit te bekorten. Hij bedankte met oppervlakkige kalmte den hertog van *Medina-Sidonia* voor zijne ijverige plichtvervulling en voegde er bij: "Ik heb mijn vloot niet uitgezonden tegen den storm en de golven, maar tegen menschen." De magt van Spanje was geknot. De Nederlanders hadden, onder aanvoering van den admiraal *Justinus van Nassau* met geestdrift deel genomen aan den roemrijken strijd tegen de Armada, die, schoon naar Engeland uitgezonden, hunne onafhankelijkheid bedreigde, en in Zeeland werd een gedenkpenning vervaardigd met het opschrift: "Classis Hispanica," omringd door de woorden: "Venit, ivit, fuit, 1588 (zij kwam, ging en is geweest)."

Armadij, zie *Gordeldier*.

Armagh is een graafschap in het Iersche gewest Ulster en telt op 24,2 □ geogr. mijl bijna 200000 inwoners. De bodem is met golfvormige heuvelen bedekt, en in het zuiden en westen verrijst er eene bergketen, wier hoogste toppen de namen dragen van Sliebh-Gullian (680 meters) en Sliebh-Girkin

(446 meters). De eerste ligt niet ver van New-town Hamilton, in eene romantisch-woeste streek met rotsen, hollen en bruisende beken. De voornaamste rivieren zijn er de Blackwater en de Ban, die zich uitstorten in het Lough-Neagh, en de belangrijkste meren zijn er de Carlough en de Lough-Clay. Men vindt er 5 geneeskrachtige bronnen. De grond is er over het algemeen vruchtbaar, maar behoort nagenoeg geheel aan de Kerk en andere lichamen, die hemaan pachters verhuuren, welke op hunne beurt de landen in kleinere gedeelten verpachten. Dit maakt het volk zeer arm. Aardappelen zijn er het voornaamste voedsel. Voorheen werd er veel linnen geweven, maar die tak van nijverheid is er zoowel door de machinale spinnerijen als door het vermeerderd verbruik van katoen reeds lang in verval. Hier en daar vervaardigt men er geweven stoffen, "union" genaamd, uit een mengsel van vlas en katoen.

De hoofdstad, die desgelijks den naam draagt van Armagh, ligt 30 uren gaans ten noorden van Dublin en telt ongeveer 10000 inwoners. Men vindt er het paleis van den Anglicaanschen bisschop, den primaat van Ierland, met eene aanzienlijke bibliotheek en eene sterrewacht, terwijl er ook eene R. Katholieke aartsbisschop gevestigd is. Tot de fraaije gebouwen behooren er de hoofdkerk en het raadhuys. De inwoners houden er zich vooral bezig met de linnenweverij.

Armagnac (Ager aremonicus), een voormalig landschap van Frankrijk, een gedeelte van Gascogne, hetwelk thans grootendeels tot het departement Gers behoort, grenst aan Béarn, Bigorre, Comminges en Languedoc. Het is niet onvruchtbaar en sterk verdeeld in kleine landgoederen, die meendeels aan armen adel toebehooren. De voornaamste tak van nijverheid is er de brandewijn-stokerij, wier voortbrengsel onder den naam van "eau d'Armagnac" bekend is. De Armagnac-wijn, eene witte soort, wordt in Frankrijks noordelijke gewesten veel gebruikt. De Armagnac-brandewijn heeft eene sterkte van 52 tot 56% en is 60% goedkoper dan de cognac. De hoeveelheid, die tegenwoordig in het departement Gers en in het zuiden van het departement des Landes verkocht wordt, schat men op 12 miljoen Ned. kan.

Armagnac was verdeeld in Opper- (Het witte) en Neder- (Het zwarte) Armagnac en droeg den titel van graafschap. Het oude graven-geslacht van Armagnac, welks stamboom opklimt tot den tijd van *Chlodwig* (uit het Merovingische huis) en er van de 10de tot de 15de eeuw heerschappij voerde, oefende vaak grootten invloed uit op de gesteldheid des rijks. Graaf *Jean I*, een zoon van *Bernard IV*, was in den beginne een tegenstander der Britten, maar koos vervolgens de zijde van deze en vergezelde den Zwarten Prins naar Spanje. Later streed hij weêr voor Frankrijk en werkte niet weinig mede tot de verovering van Limousin. Zijn kleinzoon *Jean III* was de aanvoerder van eene woeste legerbende. Hij bragt deze, ten ge-

tale van 15000 man, over de Alpen, om oorlog te voeren tegen *Galeazzo Visconti*, hertog van Milaan, maar bij Alessandria verloor hij den slag en het leven. De meestberoemde graaf uit genoemd huis is *Bernard VII*. Deze was ten tijde van koning *Karel VI* het hoofd der partij Orléans-Armagnac, wier aanhangers den arm met een witten band versierden. Als de voornaamste in het verbond, in 1410 met de hertogen van *Berri* en *Bourbon*, voorts met het huis van *Orléans*, met den hertog van *Bretagne*, den graaf van *Clermont* enz. gesloten, was *Bernard van Armagnac* aanvankelijk niet zeer voorspoedig in den strijd, maar hij verkreeg de overhand door den schrik, dien zijne woeste soldaten overal wisten te verspreiden. Op den 1sten Augustus 1413 sloot hij echter vrede met den Koning en begaf zich zelfs met zijn leger naar de hoofdstad, die hij tegen de aanvallen der Bourgondiërs verdedigde. Na den slag bij Azincourt (1415) werd hij conetable en eerste minister en kenmerkte zijn bestuur door harde maatregelen tegen zijne voormalige vijanden. Juist hierdoor bragt hij de Bourgondische partij weder in aanzien, terwijl de Koningin, de Paus en Engeland hem wederstand boden. Wêl hield hij zich staande, maar toen hij in 1418 een gedeelte zijner troepen naar Brie had gezonden, maakte *Jean van Bourgondië* zich meester van de hoofdstad. De graaf van *Armagnac* verschool zich bij een metselaar, maar werd ontdekt en in de gevangenis ter dood gebragt.

Zijn oudste zoon *Jean IV* is, als aanvoerder van gehuurde benden, een historisch persoon. Hij verbond zich met den Spaanschen partijganger *Salazar* en met zijn neef *Jean van Armagnac*, de bastaard van *Lescun* genaamd, maar werd eindelijk door den dauphin *Lodewijk* gevangen genomen en door *Karel VII* tegen afstand van het graafschap Comminges op vrije voeten gesteld. Hij overleed in 1451 en werd opgevolgd door zijn zoon, den beruchten *Jean V*, die in 1465 opstond tegen koning *Lodewijk XI*, met den hertog van *Bourbon* optrok tegen Parijs en zich later met Engeland verbond om Guienne te veroveren. *Lodewijk* bood hem 10000 francs onder voorwaarde, dat hij dit verbond zou laten varen, en *Armagnac* nam het geld aan zonder de zijde des Konings te kiezen. Deze ontrukte hem om die reden het graafschap Armagnac, hetwelk hij echter in 1472 heroverde. In het volgende jaar werd hij door den Koning in Lectour belegerd en door zijne soldaten vermoord. De laatste van dezen stam was *Karel van Armagnac*, de broeder van den voorgaande en tevens een man, die wegens verwoeste gezondheid onder curatèle werd geplaatst en in 1497 overleed. Na zijn dood verleende *Frans I* het graafschap aan zijn zwager, den hertog van *Alençon*; door de weduwe van dezen verviel het aan het huis *Albret* in Navarre, en eerst *Hendrik IV* bragt het voor altoos aan de kroon van Frankrijk. — *Jaques d'Armagnac*, een zoon van *Bernard VII*, was

de stamvader van eene jongere lijn, maar hij zelf, desgelijks tegen *Lodewijk XI* opgestaan, werd in eene ijzeren kooi opgesloten en in 1477 onthoofd.

Armagnacs is de naam der woeste soldaten, welke in dienst stonden van den graaf van *Armagnac* en met wier hulp in 1444 en 1445 den Armagnac-oorlog (Bellum Armeniacum) in het westen van Duitschland en in Zwitserland werd gevoerd. *Frederik III*, keizer van Duitschland, door de overwinningen der Zwitsers in de engte gebragt, vroeg aan *Karel VII*, koning van Frankrijk, eenige vaandels van die soldaten. De Koning, verheugd over de gelegenheid om die woestelingen te verwijderen, zond hem niet 5000 ruiters, zooals de aanvraag luidde, maar een leger van 50000 man en allen mogelijken bijstand. Nu ging het op de Zwitsers los. Bij St. Jacob aan de Birs, niet ver van Basel, streden 1600 mannen der Zwitsersche voorhoede gedurende 10 uren met de geweldige overmagt, die 6000 man verloor, terwijl de dappere Zwitsers, met uitzondering van 16, die door de vlugt ontkwamen, alle op het slagveld bleven. Dit boezemde den Dauphin van Frankrijk, die aan het hoofd der hulptroepen stond, zoo veel acht in, dat hij naar den Elzas terugtrok en weldra bij de Vrede van Ensheim (28 October 1444) aan het Eedgenootschap zijne voortdurende vriendschap toezegde. Toen bleven de Armagnacs tot in het volgende jaar in Duitschland omzwerven om overal te plunderen en te rooven, totdat eindelijk de staten en steden zich vereenigden om het land van dat gespuis te zuiveren. Ook in Frankrijk verdween de naam van Armagnacs, daar *Karel VII* hen afdankte met uitzondering van 45 boogschutters en 15 ruiters.

Armansperg (Joseph Ludwig, graaf van), gedurende eenigen tijd voorzitter van het regentschap in Griekenland, werd geboren den 28sten Februarij 1787 te Kötzing in Neder-Beijeren en was de telg van een oud en aanzienlijk geslacht. Nadat hij aan de Universiteit te Landshut gestudeerd had, kwam hij in staatsdienst, eerst te Regensburg en later te Passau. In 1818 was hij krijgscommissaris bij het Beijersche leger, en na den eersten Vrede van Parijs werd hij belast met het bestuur van het departement der Vogesen en later met dat der nieuwe Duitse gewesten tusschen de Rijn en de Moezel. Op het Congres te Weenen verdedigde hij de belangen van zijn vaderland, en toen kort daarna de oorlog wederom uitbarstte, volgde hij de Verbondene Mogendheden, als gevolmagtigd minister van Beijeren, naar Parijs. Na den tweeden Vrede van Parijs (1816) werd hij directeur van de Rijn-Kreits en bleef er de afschaffing handhaven van vele misbruiken, die door de Omwenteling waren uit den weg geruimd. In het volgende jaar werd hij als directeur van de Boven-Donau-Kreits naar Augsburg verplaatst. In 1820 benoemde de Koning hem tot lid der

commissie ter voorziening in de behoeften van het leger en tot directeur der rekenkamer. Ook andere eervolle betrekkingen werden hem opgedragen, en in 1825 werd hij door de Beneden-Donau-Kreits afgevaardigd naar de vergadering van 's Lands vertegenwoordigers, waar men hem tot onder-voorzitter koos. Als schrander en vrijmoedig redenaar verwierf hij zich de algemeene achting en de gunst van koning *Lodewijk*, die hem tot staatsraad en minister benoemde. In deze betrekking wist hij door een zuinig beheer de financiën des lands op beteren voet te brengen en tevens de welvaart des volks te vermeerderen. Geen wonder, dat hij de adellijke en kerkelijke partijen, die hare voorregten geschonden waanden, tot vijanden kreeg. Hij moest in 1831 afstand doen van zijne portefeuille, en het was reeds bepaald, dat hij als gezant naar Londen zou vertrekken, toen hij in 1832 benoemd werd tot president van het Regentschap, hetwelk gedurende de minderjarigheid van koning *Otto* over Griekenland regeren zou. Eerst was hij er enkel als voorzitter werkzaam, maar vervolgens werd hij ook met het beheer der financiën belast. Men verwachtte veel van den bekwamen minister, die in Beijeren veel goeds had tot stand gebragt. Hierin echter zag men zich teleurgesteld. Graaf *Armansperg* omringde zich met een aantal aanhangers, die zich ten doel stelden, het regentschap te vernietigen en hun opperhoofd in de plaats van *Otto* te stellen. Dit is echter niet gebeurd. Terwijl andere leden van het Regentschap teruggeroepen werden, bleef de Graaf zijn post tot aan de meerderjarigheid van den jeugdigen Koning bekleeden. Toen ontvingen al de leden van het Regentschap hun ontslag, maar *Armansperg* werd benoemd tot aarts-kanselier en was als zoodanig voorzitter van den ministerraad en eerste raadshier in het Kabinet des Konings. Toen deze in 1836 eene reis deed naar Duitschland, was *Armansperg* gedurende dien tijd rijksbestuurder met onbeperkte volmagt. Na den terugkeer des Konings ontving hij een eervol ontslag en verliet Griekenland, om zich naar zijn landgoed Egg bij Deggendorf te begeven, waar hij zeer stil leefde. Hy overleed te München op den 3den April 1853.

Armatolen. Zoo noemde men de strijdbare mannen, die onder aanvoering van Capitanos in de noordelijke gebergten van Griekenland — vooral in Macedonië, Thessalië en Epirus — hun verblijf hielden. *Mohammed II*, zich meester makende van Griekenland, vergenoegde zich met het bezit der vlakten, der vestingen en der havensteden. Toen namen de vrijheidlievende inwoners de wijk naar het gebergte, waar zij onder stoutmoedige opperhoofden den strijd tegen de Turken bleven voortzetten. Zulk een opperhoofd of capitano verzamelde eene bende van 50 tot 200 volgelingen en mannen, die hem houw en trouw bleven in leven en dood, en daarmede over-

viel hij den vijand op de groote wegen en zelfs in de steden. Die mannen, de vertegenwoordigers der Grieksche vrijheid, verspreidden er zich meer en meer over het geheele land en werden gedurig gevaarlijker voor de Porte. De namen der vermetelste *Klephthen*, zoo als zij ook wel genoemd werden naar een Grieksch woord, dat "chef" of "roover" beteekent, werden met fierheid vermeld en hunne daden door de dichters bezongen. De pasjas waren doorgaans niet tegen hen opgewassen, zoodat zij in onderhandeling traden met de capitano's, die langs dezen weg van wapenen en levensmiddelen werden voorzien en groot gezag verkregen in de gewesten, waar zij rondzwierven. Deze gewesten ontvingen den naam van *Armato-lië*, en die mannen zelve noemde men *Armato-len*. De meeste van hen waren Albanézen, die om staatkundige of godsdienstige vervolgingen zich tot partijgangers hadden vereenigd. Zij waren het vooral, die de op rigting bevorderden van het verbond der Grieksche vrijheidszonen (*Hetairie*). Hunne meest beroemde opperhoofden waren *Eustrates*, *Gogo*, *Georg Zongas*, *Saphakas*, *Karaiskakis* — de beide laatstgenoemden zijn voor de muren van Athene gesneuveld in 1827 —, *Georg Makri*, *Mitso-Kondojannis*, *Johannes Panurgas*, *Kaltzodemos* — deze is voor Missolonghi gevallen —, *Odysseus*, *Georg Karatasso*, *Christus Mestenopulos* en *Marco Botzaris*, die aan het hoofd stond der Sulioten. Zij waren bij den aanvang van den vrijheids-oorlog omstreeks 12000 man sterk en hebben door hunne heldendaden de grondslagen gelegd voor de vernieuwde onafhankelijkheid van hun vaderland.

Armband is de naam van een doorgaans platten ring van edel metaal, dikwijls keurig bewerkt en met kostbare gesteenten voorzien, die tot sieraad om den arm wordt gedragen. Reeds in overouden tijd waren zij in het Oosten zoowel bij mannen als bij vrouwen in gebruik. In den Koran worden aan de geloovigen gouden en zilveren armbanden toegezegd, en bij de Israëlieten werden zij oudtijds door de mannen gedragen. De armbanden omringden doorgaans den arm boven het handwortelgewricht, en bij de hedendaagsche Perzen zijn zij wel eens zoo breed, dat zij zich tot bijna aan den elleboog uitstrekken. Veelal dienen zij, evenals de oorringen, in het Oosten tot amuletten (zie op dit woord).

Bij de Romeinen waren armbanden bij mannen en vrouwen in gebruik. Zij droegen ze doorgaans aan den regterarm, weshalve zulk een sieraad ook wel "dextrale" werd genoemd. Het gebeurde ook wel, dat het als een onderscheidingsteeken aan dappere krijgslieden werd toegekend.

In het westen van Europa en in onzen tijd behoort de armband uitsluitend tot het toilet der vrouwen.

Armborst (arbalista) is een wapen om mee te schieten, hetwelk den overgang vormt van den eenvoudigen boog tot het heden-

daagsche geweer. Hij bestaat uit een stok van sterk hout, waarin aan de eene zijde overlangs eene gleuf is uitgehold en op wier uiteinde het midden van een stalen boog met eene sterke pees is vastgemaakt, terwijl het andere uiteinde de kolf vormt. Bij deze is aan die zijde, waar de goot of gleuf zich bevindt, eene ondiepe insnijding in den stok, in welke de gespannen pees wordt gelegd. Onder die insnijding is eene opening in den stok geboord en hierin een drukker geplaatst, waarmede men de gespannen pees kan opstuwen tot juist voor die goot. Hier ontsnapt zij met kracht aan de insnijding en strijkt over de goot heen, de bout of den kogel medenemende en voorwaarts slingerende, welke daarop geplaatst is.

De pees werd in de dagen, toen men den armborst in den oorlog gebruikte, op zeer verschillende wijzen gespannen, — somtijds door middel van een daartoe bestemd draaiwerktuig, dat aan den stok was vastgehecht, en somtijds ook door middel van een hefboom of van een haak. Zoodanige, die met de losse hand konden gespannen worden, dienden meestal tot speelgoed voor kinderen, terwijl een krachtige armborst een geducht wapen was in de hand van den geoefenden schutter. Niet alleen bouten, maar ook allerlei soort van kogels en knikkers werden er door voortgestuwd. Bij kleine armborsten vindt men in plaats van eene goot een koker, die van onder door eene dubbele gleuf van den stok gescheiden moet wezen, opdat de losvliegende pees daarin kan doordringen.

Het gebruik van den armborst is zeer oud; hij is voorzekeer spoedig na den boog in zwang gekomen. De Grieken en Romeinen hadden hem niet alleen als een draagbaar wapen voor het voetvolk, maar zij bedienden zich ook van wagen-armborsten, die op een voertuig geplaatst en door paarden getrokken werden. Men meent, dat ook de oude Germanen zoodanig geschut gebruikten. De armborst was evenwel het meest verspreid in de middeleeuwen, van den tijd der Kruistogten tot aan de 16de eeuw toe. Hij nam toen de plaats in, die tegenwoordig de buks of het geweer bekleedt. Op eene Lateraansynode van 1139 werd het gebruik van dat moorddadig wapen tegen Christenen verboden, en *Innocentius III* herhaalde dat verbod, maar men liet er zich weinig aan gelegen liggen. De armborst behield zijne plaats in den oorlog tot aan den tijd van *Karel V* (1530), en in Engeland tot aan den tijd van *Elisabeth* en *Jacobus I*, dus nog eene eeuw langer. Later bleef hij alleen in eer bij de schutters-vereenigingen, waar men hem in Engeland en in ons Vaderland ook nu nog tot schijfschieten aanwendt. De ridders der middeleeuwen streden in den regel met lans en zwaard, maar zij hadden gewoonlijk armborst-schutters onder hun bevel, en in het open veld maakten zij zelve ook wel gebruik van dat wapen. Op hunne burgten hadden zij achter de schietgaten gewoonlijk zware armborsten in gereedheid, die er in plaats van

kanonnen werden gebruikt. Na de invoering der vuurwapenen zijn al die soorten van arm-borsten naar de muséa verbannen.

Armée, zie *Leger*.

Armen, zie *Armoede*.

Arménië, een hoogland aan de zuidelijke helling van den Caucasus, heeft de gedaante van een driehoek, wiens basis vertegenwoordigd wordt door eene lijn, die men tusschen de Kaspische en Zwarte zee, van den mond der Koer over Tiflis, Gori, Soeram en Koetaïjs naar den mond der Rion kan trekken, en wiens top bij de Golf van Skandroem de Middellandsche zee bereikt, terwijl eene andere lijn van den mond der Rion naar die Golf zijne noordwestelijke zijde, en eene derde van die Golf, tusschen het Wan- en het Oermia-meer doorlopende naar den mond der Koer, zijne zuidoostelijke grenzen bepaalt.

Arménië heeft eene uitgebreidheid van 5000 □ geogr. mijlen. Het binnenland bestaat er uit grazige hoogvlakten, die zich 900 tot 2000 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheffen en waarboven kegelvormige berggevaarten — meestal uitgedoofde kraters — zelfs tot eene hoogte van meer dan 5000 Ned. el verrijzen, of zamenhangende bergketens vormen. Van deze laatste is de Ala-Dagh, die zich uitstrekt van den Ararat tot aan het vereenigingspunt van de beide bronnen der Euphraat, de belangrijkste, — vooral ook omdat zij het geheele gewest in eene noordelijke en zuidelijke helft verdeelt.

In de zuidelijke helft vindt men de breede dalvlakte van de oostelijke Euphraat, en in de noordelijke de hoogvlakten van Bajazet, Erzeroem (1860 Ned. el hoog), Kars, Achalzik en Eriwan (900 Ned. el hoog). De merkwaardigste kegelgevaarten kroonen de hoogvlakten van Eriwan, namelijk de groote Ararat (5418 Ned. el hoog, zie op dien naam), de kleine Ararat (4290 Ned. el hoog) en de Allaghes, bijna even hoog als het voorgaande. De zoomen van het Arménische hoogland dalen naar alle kanten af in lager gelegen gewesten, — in het noorden en noordoosten in die van de Koer en de Rion, in het zuiden en zuidwesten in de prachtige hoogvlakten van Achalzik, Kars, Eriwan en Nachitsjewan, waar talrijke porfier-, basalt- en trachiet-gevaarten met mild besproeide dalen afwisselen. Drie heerbanen loopen uit het dal der Koer over den noordelijken zoom, — eene van Tiflis over Gori en Soeram naar Koetaïjs, eene van Tiflis naar Eriwan, en eene van Tiflis over Elisabethpol en Sjoesja naar Nachitsjewan. De hoogste keten der bergstreek van West-Koerdistan is er de Ala-Dagh, eene voortzetting van den Elbroes en van den noordelijken zoom van Iran. Die bergketen, bestaande uit kalksteen-toppen, met eeuwige sneeuw gekroond, en in den Dsjidda-Dagh tot eene hoogte van 4330 Ned. el oprijzende, omsluit het Wan-meer en grenst ten noorden aan de hoogvlakten van de Euphraat. Enkele en zeer moeilijke bergpassen, tot welke die van Bitlis behoort, openen er een weg voor den reiziger. Ten zuiden van den Ala-

Dagh ligt een breed terras, waar de Tigris in de dalvlakte van Diabekr oostwaarts en de Euphraat gedeeltelijk westwaarts vloeit. In het zuiden zien wij dit terras begrensd door den Kora-Dagh (Mons Masius), die er eene hoogte van 1000 Ned. el bereikt. Aan den oostelijken zoom stijgt men uit Aserbeidsjan langs een aantal terrassen naar de bergstreek van Arménië omhoog. Die terrassen zijn door lage bergketens van elkander gescheiden, en door korte bergpassen verbonden. Aan den westelijken zoom daalt het land trapsgewijs af naar de Zwarte zee. Tusschen de hoogvlakte van Erzeroem (1800 Ned. el hoog) en Trapezunt aan de Zwarte zee — een afstand van 25 geogr. mijlen — loopt desgelijks eene bergketen, waarachter het terras van Baiboert, van de Tsjoroki besproeid, en eene tweede bergketen, waarachter de Pontische kust gelegen is. Tusschen Erzeroem en Tokat of Siwas ligt, als het middelste terras, de dalvlakte van Koraja, en meer zuidwaarts die van Malatia of Klein-Arménië, waar de Euphraat doorheen kronkelt.

Het Arménisch gebergte bestaat hoofdzakelijk uit massa-gesteenten, terwijl de laagswijs gelegene of Neptunische gesteenten er betrekkelijk eene geringe ruimte innemen. Ook de verdere massa-gesteenten, zooals graniet, syeniet, gabbro enz., zijn er in vergelijking met de nieuwere, zooals trachiet en augiet-porfier, zeer schraal vertegenwoordigd. Het schijnt ontstaan te wezen tegelijk met den Caucasus en met de gebergten van Klein-Azië, Koerdistan en West-Perzië. De hoofdketens dier gebergten loopen van het zuidoosten naar het noordwesten en de kern dier berggevaarten bestaat geheel en al of nagenoeg uit hetzelfde gesteente. Zij ligten voorts dezelfde bezonkene lagen omhoog, zoodat zij vermoedelijk door dezelfde vulkanische werkingen zijn ontstaan, die er ook thans nog hare kracht nu en dan doen gevoelen. Het schijnt, dat zich toen onderscheidene kraters hebben geopend, om het gewest met gloeiend-vloeibare stroomen te bedekken. De lava-soorten der Arménische vulkanen komen vooral met die van den Etna overeen; de oudere behooften tot de trachiet-, en de jongere tot de basaltgroep. De vulkanische werkzaamheid der Arménische kraters is nog niet lang gestaakt, daar de lava's van den Ala-Dagh zelfs de watervormingen van het jongste tijdperk bedekken. Daarenboven staat het vast, dat het vulkanisch vuur van Arménië nog geenszins is uitgebluscht, want men vindt er warme bronnen, zooals de zwavelbronnen bij Tiflis met eene temperatuur van 32,7° C., en vooral de omstreken van den Ararat worden er gedurig door aardbevingen geteisterd. — Het Arménisch gebergte levert goud, zilver en lood, en vooral veel koper en ijzer. De voornaamste mijnen zijn er bij Gemisjkane, Koere, Baiboert, Maden, Argana, Alawerde, Sjamloeg en Achtala. Ook wordt er arsénik en aluin opgedolven.

De rivieren van Arménië behooften bijna

alle tot het stroomgebied van de Euphraat; de Tigris, de Araxes en de Koer. De Euphraat neemt haren oorsprong uit twee bronrivieren, de Moeradaïal of de oostelijke en de Karasoe of de westelijke Euphraat. Van Malatia tot aan El Bir baant zij zich een weg door den Taurus en vormt er een aantal watervallen en stroomversnellingen. De Tigris ontstaat desgelijks uit twee bronrivieren; de oostelijke of de Arm van Argen, die bij Sert den Arm van Sert opneemt, ontspringt op het westelijk uiteinde der Alpenketen van Koerdistan, — en de westelijke, de Arm van Diabekr, komt van den Ala-Dagh. De vereenigde Armen dringen door den Kora-Dagh, en bij Mosoel neemt de middelloop der rivier een aanvang. De Araxes of Aras ontspringt op den Ala-Dagh en kronkelt oost- en zuidoostwaarts. Bij den aanvang van haren middelloop vloeit de rivier aanvankelijk door eene uitgebreide hoogvlakte tot aan Magri; van hier baant zij zich een weg door den noordelijken zoom en vormt er onderscheidene stroomversnellingen, waarna zij zich door de vlakte spoedt van den Karabagh en zich bij Dsjewat met de Koer vereenigt. Deze laatste ontspringt in de nabijheid van Kars en stroomt tot aan Tiflis over onderscheidene terrassen, die door kloofvormige passen verbonden zijn. Gedurende haar benedenloop van de stroomversnelling van Mingeshaur af vloeit zij door eene dalvlakte, die door het slib en de gerolde steenen van de Koer en de Araxes en door den golfslag der Kaspische zee is ontstaan, zoodat hier eene delta is gevormd, waarop de beide rivieren zich vereenigen, om zich vervolgens in de zee uit te storten.

Met betrekking tot het klimaat kan men Arménië in 3 gewesten verdeelen, namelijk in dat van den regen met eene sub-tropische luchtgesteldheid, in dat van afwisselenden regen en sneeuw, en in dat van eeuwige sneeuw. Het eerste gewest strekt zich uit over het deel der Koer van Tiflis tot aan de Kaspische zee, over de kustvlakte van Goerië en over de dalen van den bovenloop der Tigris. De gemiddelde jaarlijksche warmte bedraagt te Trapezunt 16,5° C., en te Tiflis ongeveer 15,6° C. Het voorjaar, waarin vele regenbuijen nederdalen, duurt er van Februarij tot Mei. Gedurende den zomer — van Mei tot September — klimt de drooge hitte in het dal der Koer tot 37° en 40°, ja, zelfs nog hooger. Tegen het einde van Augustus vermindert de warmte, en onweders en regenvalgen brengen er eene weldadige koelte, maar gedurende den geheelen herfst ontwaart men er geene koude. Eerst in December en Januarij neemt de winter een aanvang, die zich vooral door regenvalgen onderscheidt, want nachtvorst en sneeuw behooren er tot de zeldzaamheden. Het land bedekt zich juist in dat jaargetijde met een gewaad van jeugdig gras, hetwelk aan de kudden een overvloedig voedsel verschaft. — Tot het gewest der afwisselende regen- en sneeuwbuïjen behooren de hoogvlakten, de

zoomgebergten en de lage ketens der hoogvlakten tot eene hoogte van ruim 4000 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Het klimaat is er inmiddels zeer verschillend. In de vlakte van Karahissar heerscht het klimaat van Zuid-Europa, zoodat de graanoogst er in den aanvang van Julij reeds geborgen wordt, terwijl aan de helling der zoomgebergten het klimaat gevonden wordt van Middel-Europa, weshalve er de graanoogst eerst in Augustus of September van het land wordt gehaald. Op de hoogvlakten van Arménië heerscht in het algemeen een zeer ruw klimaat met gestrengere winters en korte zomers, waarin de dagen heet, maar de nachten koud zijn. Op de hoogvlakte van Erzeroem daalt de sneeuw reeds in October ter aarde, en zelfs nog in Junij zijn er de lage bergkruinen mede bedekt, terwijl zij op vele plaatsen gedurende het geheele jaar blijft liggen. Op de hoogvlakte van Kars ontstaat zelfs in Julij des nachts wel eens ijs. In de meer gematigde streken van Eriwan sneeuwt het wel eens in April, ofschoon men er ooft, druiven, rijst en zelfs katoen verbouwt. Een eigenaardig verschijnsel van het klimaat in Arménië is het bestaan van vochtige luchtlagen van verschillende temperatuur, welke door hare evenwichts-herstelling aanleiding geven tot regen- en hagelbuijen in den zomer en tot sneeuwbuïjen in den winter. De noordewinden hebben er vrijen toegang en komen er in strijd met de zuidelijke en oostelijke winden, waardoor die hevige stormen ontstaan, welke de kustvaarders der Zwarte zee van ouds met schrik vervullen. — Het gewest der eeuwige sneeuw omvat de hoogste gedeelten der bergstreek; het begint bij den Ararat ter hoogte van 4000 Ned. el, maar daalt aan de noordelijke helling nog 330 Ned. el lager.

De plantengordels van Arménië zijn nog weinig bekend. — De laagste gedeelten der zoomgebergten zijn met altijd-groene boomen begroeid, en de wouden der hoogere streken bestaan uit platanen, walnoten- en kastanjeboomen, eiken, populieren, esschen, berken, cypressen en andere naaldboomen. Bij den grooten Ararat verrijzen hooge walnotenboomen, wilgen en populieren 2000 Ned. el en berken 2300 Ned. el boven de oppervlakte der zee. De hoogere gewesten zijn met struiken en met alpenplanten bewassen, welke over het geheel met die der Pyrenéën en der Zwitsersche Alpen overeenkomen. Eene soort van ceraatium bekleedt op den Ararat onder de bloeiende planten de hoogste plaats. Op de kale hoogvlakten van Arménië vindt men ooftboomen en wijngaarden alleen in de laagste gedeelten, bijvoorbeeld bij Eriwan, terwijl de hoogere landen uitmunten de weiden en ook bouwland opleveren. Tot de tamme dieren der Arméniërs behooren buffels, runderen, paarden, ezels, muilieren, kameelen, schapen, geiten, honden en katten. Behalve de gewone wilde zoogdieren van Vóór-Azië vindt men hier ook tijgers, hyénas, panthers, sjakals, lynxen, beren, wilde geiten, anti-

lopen in de steppen aan de Kaspische zee, zwanen, kraanvogels, pelikanen, reigers enz. De bosschen der hoogvlakte zijn er bevolkt met fazanten, duiven, raven, adelaars, gieren, havikken en valken. Van de kruipende dieren vindt men er slangen, hagedissen, schildpadden en groote padden, terwijl van de visschen de steur, de huizen, de forel, de wels, de aal en de karper de voornaamste zijn. De honig van Arménië was reeds in de dagen der Oudheid beroemd, en eene soort van deze bezit eene bedwelmende kracht, — 'tgeen aan de planten wordt toegeschreven, waaruit de bijen het sap halen. Spinnen en schorpioenen zijn er lastige schepselen, terwijl de zijdeteelt er een belangrijken tak van nijverheid uitmaakt.

Het oude Arménië was ingesloten door de Koer (Cyrus) ten noorden, door den Taurus en Cappadocië ten westen, door den berg Masius ten zuiden en door den Caspius ten oosten. In den Bijbel wordt de naam van Arménië niet genoemd, maar men vindt er afzonderlijke gewesten van dit land onder de namen Ararat, Thogarmah en Minni aangeduid. *Ptolomaeus* verdeelde het geheele land (Armenia universa) in *Oppar-Arménië* (A. superior) of de noordelijke landstreek tusschen de rivieren Cyrus en Araxes, en in *Neder-Arménië* (A. inferior) of de westelijke landstreek tot aan de Euphraat en tusschen de Euphraat en de bronnen van de Tigris. Meer gebruikelijk was de aloude verdeling in *Groot-Arménië* (A. major), grenzende ten oosten aan Medië en aan de Kaspische zee, ten noorden aan Albanië en Ibérië, ten westen aan Cappadocië en Klein-Arménië, en ten zuiden aan Mésopotamië en Assyrië, — en in *Klein-Arménië* (A. minor), aan den westelijken oever van de Euphraat gelegen en palende ten noorden en westen aan Pontus en Cappadocië, en ten zuiden en oosten aan Groot-Arménië. Na den val van *Mithridates* namen de Romeinen het land in bezit en schonken het naar hun welgevallen weg. Onder de regering van *Caligula* en *Nero* had het weder eigene vorsten, en het schijnt, dat men het ten tijde van Trajanus grootendeels bij Cappadocië heeft gevoegd, zoodat alleen Melitene en Cataonia tot Klein-Arménië gerekend werden. Eene nieuwe verdeling des lands had plaats in de dagen van *Diocletianus* en *Constantinus*.

Van ouds was de veeteelt het voornaamste bedrijf der Arméniërs. In den tijd der Perzische heerschappij woonden zij niet in steden, maar in groote vlekken en gedeeltelijk in onderaardsche holen. Over elke plaats was een regter gesteld, die met het grootste ontzag werd bejegend. De eenvoudigheid van zeden en de gastvrijheid der Arméniërs waren van ouds spreekwoordelijk. Zij onderhielden vooral gemeenschap met Babylon, werwaarts zij langs de Euphraat wijn bragten, met Tyrus en met andere Phoenicische koopsteden, waar zij hun vee en vooral hunne paarden en muil-dieren konden slijten. Hunne paarden werden zeer op prijs gesteld, zoodat zij den ko-

ning van Perzië jaarlijks 20000 stuks als schatting moesten betalen.

Het oude Groot-Arménië draagt thans den naam *Tberkomanis* en bevat zoowel de Turksche pasjaliëks Erzeroem, Kars en Wan (1593 □ geogr. mijlen), als de Perzische provincie Eriwan, die bij den vrede van 1828 aan Rusland is afgestaan en op 362 □ geogr. mijlen 210000 inwoners telt, alsmede de vroeger door Rusland veroverde gewesten ten zuiden van den Caucasus, de khanaten Sjeki en Karabagh. Het oude Klein-Arménië, Aladoeli of Pegian genaamd, behoort geheel en al aan de Turken en is verdeeld in de pasjaliëks Meraşj en Siwas. Turksch Arménië werd in 1828 door de Russen bezet, maar bij den vrede van Adrianopel, met uitzondering van het gebied tot aan de rivier Tsjoroki — omstreeks 200 □ geogr. mijlen groot en met de steden Achalzik, Akalkalaki en Azkoer —, aan de Porte teruggegeven. De hoofdstad is er Erzeroem, en men vindt er voorts de steden Karahissar, Gemiajkane, Wan, Bajazet, Meraşj, Aintab, Siwas, Amasia enz. Het aantal inwoners is er ongeveer een millioen. Rusland heeft zijne vroegere bezittingen in Arménië en die, welke het in den laatsten oorlog tegen Perzië veroverd heeft, vereenigd onder den naam van de provincie *Arménië*. Deze vormt een schiereiland, dat ten oosten bij de Koer en ten westen gedeeltelijk bij de Araxes hare grenzen vindt. Hier zijn slechts 3 meren, namelijk de Parawan, de Palat en de Liwan, van welke de laatstgenoemde de meeste uitbreiding heeft en een eiland omvat van denzelfden naam. De belangrijkste steden zijn er Tiflis en Eriwan, en men heeft er daarenboven Sjaki, Sjerwan en Nachitsjewan. De sterkste vesting na Eriwan is Sjoesja, ten zuiden van de Koer in eene bergachtige landstreek gelegen; derwaarts namen de Arménische vorsten weleer de wijk, wanneer de Perzen of de Arabieren in het land vielen. In dit gedeelte des lands liggen 3 beroemde kloosters, namelijk Etajmiazin, de zetel van den Katholikos of opperpatriarch van Arménië, Haghpad en Sanahine. Ook op den anderen oever der Araxes hebben de Russen veroveringen gemaakt: zij hebben zich een gedeelte der provinciën Ararat en Waspoerakan toegeëigend, die te voren geheel en al aan den Khan van Eriwan toebehoorden. Aan de oostzijde loopen er de grenzen door de steppen van Moegan naar de Kaspische zee. De laatstverworvene bezittingen van Rusland zijn zeer merkwaardig uit een oudheidkundig oogpunt, maar zij zijn bijna ontoegankelijk voor Europeësche reizigers. Daar ligt de stad Artaxata, die de Romeinsche veldheer *Corbulo* in het jaar 58 na Chr. veroverde, en volgens het gevoelen der Arméniërs is Nachitsjewan door *Noach* gesticht.

De Arméniërs, door de invallen der Perzen, Arabieren en Tartaren genoodzaakt, om hunne dalen te verlaten, hebben zich verstrooid en vormen geen volk meer. In het oude Arménië wonen er slechts weinige di-

zenden, en deze zijn met Toerkomanen en Koerden vermengd. Bij het verlaten van hun vaderland zijn zij naar Rusland, Perzië en Indië getogen, maar meerendeels naar de voornaamste steden van Klein-Azië en naar Constantinopel. Zij hebben het herdersleven hunner voorouders vaarwel gezegd en zich onderhoud verschaft door handel en handwerksnijverheid. Vooral bemoeijen zij zich met den geldhandel en zij onderscheiden zich doorgaans door eene stipte eerlijkheid. In elke der steden Constantinopel, Angora, Kaisariëh, Tokat, Siwas en Diabekr zijn duizende Arméniërs gevestigd, maar veel minder groot is hun aantal in de oude Arménische steden. De Arméniërs, die op hun stamgebied zijn achtergebleven, houden er zich nog altijd met de veeteelt bezig. De overige bewoners van Arménië zijn Tartaren, Koerden, Nestorianen, Grieken en Israëlieten. Zij zijn verdeeld in 4 standen, namelijk adel, geestelijkheid, mafen en landbouwers. De *adel* bestaat uit zoodanige, die den rang van officier in het Russische leger of Russische ridderorden verkregen, alsmede in Russisch Arménië de khans, agas, beks en beksades. De *geestelijkheid* behoort er tot drie godsdienstige secten, tot die der Christenen, der Mohammedanen en der Joden. Tot den stand der *mafen* rekent men de oudsten der dorpen, die met verschillende namen worden bestempeld, alsmede hunne bijzitters en bloedverwanten, voorts de Arméniërs, die den Islam belijden enz. De landbouwers in Russisch Arménië zijn verdeeld in afhankelijke (van de Kroon, van de Kerk enz.) en in vrije. Tot deze laatsten behooren de Arméniërs, die uit Perzië derwaarts zijn getogen. — De *Tartaren* bestaan uit verschillende stammen, terwijl de *Koerden* waarschijnlijk afkomstig zijn van de oude Parthen. De *Nestorianen* daarentegen houden zich voor afstammelingen der Grieken; zij bewonen de schier ontoegankelijke grensgebergten naar de zijde van Perzië, hebben een eigen patriarch en voeren steeds een hardnekkigen oorlog met de Koerden.

De talen des lands zijn de Arménische, de Tartaarsche en de Koerdische, en van deze is de Tartaarsche de meest algemeene. Alleen zeer beschaafde lieden en zoodanige, die in Perzië verkeerd hebben, spreken Perzisch. De Nestorianen hebben hunne eigene taal. Over de kerkelijke zaken in Arménië handelen wij aan het slot van dit artikel. Er zijn slechts weinig scholen, en het onderwijs wordt er doorgaans door de geestelijkheid gegeven. Dat onderwijs bestaat in het lezen en schrijven der bovengenoemde talen.

De morisigste woningen van geheel Arménië zijn die der Tartaren van Karabagh. Deze houden des winters hun verblijf in half in den grond gegravene hutten, met takken en zooden bedekt, en des zomers in hutten van riet en vilt. In de districten Kjaeberli, Otoesjeki en Oeconoom wonen zij in hutten van rijswerk, dat met leem of iets dergelijks is besmeerd. De Arméniërs van het gebergte hebben betere, veelal steenen verblijven, die vrij

zindelijk zijn. Het gebruik dier zomerhutten door de Tartaren staat in verband met hunne zwervende levenswijz.

De landlieden verbouwen er tarwe, gerst, gierst, rijst, katoen, vlas en tabak, terwijl er talrijke moerbeziën- en ooftboomen, benevens wijngaarden worden gevonden. De granen vindt men er in de bergachtige streken, omdat het er te warm is in de vlakten; hier is de bodem geschikt voor rijst, katoen en tabak. Vele gewesten liggen er woest, zoowel wegens gebrek aan handen als wegens gebrek aan water. In de vlakke houden zich de meeste bewoners tevens bezig met de zijdeteelt, terwijl het vee er den rijkdom uitmaakt der zwervende stammen. De paarden van Karabagh zijn wegens schoonheid en snellen loop zeer gezocht. De fabrieknijverheid is er van weinig belang, en onder de talrijke munten, die er in omloop zijn, behooren ook Nederlandsche dukaten.

De oudste geschiedenis van Arménië of van het land Ararat ligt in de duisternis van het verledene. Volgens de Oostersche overlevering is die naam afkomstig van Aram, en volgens de Grieksche van *Arménius*, een medgezel van *Jason*. Het land is het tooneel van de oudste Bijbelsche overlevering. — De Arméniërs zelve geven zich den naam van *Haïk* naar den aldus genoemden vierden zoon van *Jafet*, die bij den torenbouw van Babel zich van *Bel* scheidde en aan het Wan-meer ging wonen. *Haïk*, de stichter van het Arménische rijk, regeerde 81 jaren. Zijn zoon *Armenak* — naar wien het land is genoemd — koos in het noordoosten, waar thans Eriwan gelegen is, en zijn kleinzoon *Erasp* aan de Aras (*Araxes*) zijn verblijf. *Aram*, een tijdgenoot van *Abraham* en de overwinnaar van *Ninus*, drong uit Cappadocië in het oostelijk hoogland door, en *Semiramis* onderwierp zich aan diens zoon *Araï*. De beide volgende vorsten werden leenmannen van Assyrië, en op hen volgt eene reeks van 25 stadhouders. Volgens anderen was *Scytha* de eerste koning van Arménië. Zijn opvolger *Barsanes* werd door *Ninus* verslagen; ook vindt men vermeld, dat hij met dezen naar Bactrië toog. Men zegt, dat gedurende den Trojaanschen oorlog een Arménisch regent, *Zarmir* genaamd, hulptroepen heeft geleverd aan de Trojanen. Ook verleenden de Arméniërs bijstand aan *Arbaces* den Méder, toen deze den val van *Sardanapalus* bewerkte. Nu bleef Arménië, schoon door eigene koningen bestuurd, onderworpen en schatplichtig aan Médië. *Tigranes I*, de laatste der 8 koningen uit den stam der *Haïks*, was gehuwd met eene dochter van *Cyrus* en leefde aan het hof van dezen. *Astyages*, door zijn kleinzoon *Cyrus* aangevallen, zocht *Tigranes* te doodden, om zijn vijand van diens hulp te berooven, doch *Tigranes* verbond zich met *Cyrus*, doodde *Astyages* en stichtte, terwijl zijn bondgenoot den Perzischen troon beklom, aan de Araxes een onafhankelijk rijk, waarover hij 45 jaren regeerde. Hij overleed in het jaar 520 vóór Chr. Na zijn dood stond Arménië onder de heer-

schappij der Perzen en werd door stadhouder geregeerd, totdat in de dagen van *Darius Codomannus* zulk een stadhouder, *Vahé* genaamd, tegen *Alexander de Groote* in verzet kwam en dit met zijn leven moest boeten. *Alexander* veroverde Armenië in 330 vóór Chr. Ook hij en zijne opvolgers bestuurden Armenië door middel van stadhouders; maar reeds ten tijde van *Perdiccas* kozen de Armeniërs een eigen koning, *Ardoates* of *Andrates* genaamd, die echter weldra weder verjaagd werd. Na *Seleucus* maakten er zich de Assyriërs van het land meester en behielden het tot aan *Antiochus de Groote*. Toen deze voor de Romeinen moest onderdoen, werden twee stadhouders, *Artaxias* en *Zadriades*, afvallig, waarna zij onderscheiden naburige gewesten veroverden en de twee rijken, Groot- en Klein-Armenië stichtten.

Artaxias legde de grondslagen voor Artaxata en verhief deze tot hoofdstad van Groot-Armenië. *Antiochus III* deed vruchteloze pogingen om het rijk weder te veroveren; dit gelukte eerst aan *Antiochus IV*, die *Artaxias* gevangen nam (165 vóór Chr.), waarna deze in den kerker stierf. Na hem is de geschiedenis van Armenië in duisternis gehuld tot aan het jaar 130 vóór Chr. Van dit tijdstip af tot aan het jaar 450 na Chr. werd Armenië geregeerd door de Arsaciden, onder welke vooral *Tigranes III* of *de Groote* uitblonk, die onderscheidene landen van Azië veroverde en den troon van Syrië beklom (84 vóór Chr.). Hij noemde zich den koning der koningen en verklaarde zelfs den oorlog aan de Romeinen, maar werd door deze overwonnen. Hij werd opgevolgd door *Artabazus I*, die *Crassus* in het verderf stortte, maar door *Antonius* naar Antiochia gelokt en in den slag bij Actium gedood werd. Van dien tijd af strenden de Romeinen en de Parthen om de heerschappij over Armenië. *Artabazus* werd opgevolgd door *Artaxias II*, maar op verzoek der Armeniërs werd *Tigranes II*, een broeder van *Artaxias*, door keizer *Augustus* met de koninklijke waardigheid bekleed. Na zijn dood kwam *Ariobarzanes* aan het hoofd, terwijl *Tigranes V*, een zoon van *Tigranes IV*, door de Parthen gesterkt, hem vruchteloos poogde te verdringen. Na hem kregen eenige vorsten der Parthen het gezag in handen, maar in het jaar 18 na Chr. beklom *Artaxias III* (Zeno), een zoon van koning *Polemo* van Pontus, door de gunst der Romeinen den troon. Bij zijn dood (35 na Chr.) maakte zich *Arzaces*, de zoon van den koning der Parthen *Artabanus*, van het bewind meester, maar hij werd reeds in het eerste jaar van zijne regering vermoord, waarna *Mithridates*, een Iberisch vorst, door *Tiberius* tot koning werd benoemd. *Caligula* liet hem in boeien slaan en naar Rome brengen, maar door keizer *Claudius* werd hij weder in zijne waardigheid hersteld, doch later door *Rhadamistus*, den zoon zijns broeders, van troon en leven beroofd (52 na Chr.). Ook deze kwam om het leven, en de Armeniërs verkozen (55 na Chr.) *Tiridates I*, een broeder van den koning der Parthen, tot hunnen vorst.

Deze wilde zich wel onder Romeinsche bescherming stellen, maar zijn rijk niet als een leengoed der Romeinen beschouwen, zoodat hij door den veldheer *Domitius Corbulo* verdreven werd, waarna *Nero* een kleinzoon van *Herodes de Groote*, namelijk *Tigranes VI*, tot koning van Armenië benoemde. Toen deze bij een inval der Parthen het leven verloren had, verscheen *Tiridates* als smeekeling te Rome en werd door *Nero* met den troon begiftigd. *Trajanus* (106) herschiep Armenië in een Romeinsch wingewest, maar kort daarna had het weer zelfstandige vorsten, terwijl de Perzen het zochten te veroveren, doch voor de legioenen van *Antoninus Pius* terugdeinsden. Toen regeerde er *Achaemenides*, wiens zoon *Scaemus* hem opvolgde, verdreven werd, maar zich later door de Romeinen in zijne waardigheid hersteld zag. Op hem volgden zijn zoon *Sannatruces* en zijn kleinzoon *Vologeses*, welke laatste door *Caracalla* naar Rome geroepen en gedood werd (214). Toen werd *Tiridates III* tot koning verheven. Van de volgende koningen *Arsaces III*, *Artabazus V*, *Chosroës I*, *Tiridates IV*, *Chosroës II*, *Para*, *Arsaces IV* en *Arsaces V* is ons weinig bekend. De laatste Armenische koning was *Tigranes VII*, die door de aanzienlijken in Armenië van de kroon werd beroofd. Daarna verdeelden de Oost-Romeinen en de Perzen onderling het land, zoodat eerstgenoemden Klein-Armenië en laatstgenoemden Groot-Armenië verkregen.

Het Byzantijnsche gedeelte behield nu den naam van Armenië; het werd in Eerste en Tweede Armenië (A. prima et secunda) gesplitst en bevatte de Euphraat-gewesten Akilisene en Sophene, terwijl het andere gedeelte Perzisch Armenië werd genoemd. In eerstgemeld gedeelte heerschten eerst landvoogden (satrapes) en later, onder *Justinianus*, Romeinsche duces. Deze waren evenwel niet bestand tegen de invallen der naburige stammen, die zich vóór en ná van gedeelten van Armenië meester maakten. De Toerkomanen trokken uit Syrië derwaarts, en *Toghroel-beg*, een kleinzoon van *Seldsjoek*, veroverde Armenië in 1040, toen *Pancratius* er stadhouder was. Sultan *Alparslan* overweldigde (1063) Armenië en Georgië en drong tot in Phrygië door, terwijl het den Romeinen moeite kostte, hem over de Euphraat terug te werpen. Zelfs won de Sultan vervolgens een slag en nam keizer *Romanus* gevangen. — Nabij de *Araxes* was een inlandsch vorst, de Bongratide *Asjod*, opgestaan, en zijne onafhankelijkheid was door khalif *Motawakkel* erkend. Hij breidde zijn gezag aanmerkelijk uit, vestigde zijn zetel te Ani, en overleed in 890. Zijne opvolgers handhaafden de verworvene magt in Groot-Armenië, totdat het land eindelijk tusschen de Oost-Romeinen en Turken werd verdeeld (1079). In 1472 werd Groot-Armenië eene Perzische provincie, en in 1522 werd het door sultan *Selim II*, met uitzondering van een klein gedeelte, dat voor Perzië behouden bleef, ingelijfd in het Turksche rijk.

De nakomelingen en opvolgers van *Zadriades*, den eersten koning van Klein-Armenië

zijn ons meerendeels onbekend. De laatste van hen was *Artanes*, en deze werd door *Tigranes III* van Groot-Arménië in een veldslag gedood. Later werd *Dejotarus* door de Romeinen tot koning van Klein-Arménië benoemd. Deze vorst stond in vriendschappelijke betrekking met *Sulla*, *Lucullus*, *Pompéjus*, *Cato*, *Brutus* en *Cicero*. Hij koos de zijde van *Pompéjus* en werd dien ten gevolge door *Caesar* van een gedeelte des rijks beroofd, hetwelk *Antonius* hem teruggaf. Hij overleed in het jaar 36 vóór Chr. Na hem heerschten zijn zoon *Dejotarus II*, *Polemo* van Pontus, *Archelaus* van Cappadocië, *Cotys* uit den Bosphorus en *Aristobulus*, een achterkleinzoon van *Herodes de Groot*e, als koningen over Klein-Arménië. Na den dood van *Aristobulus* vereenigde *Tigranes* Groot- en Klein-Arménië onder zijn scepter, en toen deze (70 na Chr.) zonder opvolgers overleed, veranderde *Vespasianus* Klein-Arménië in eene Romeinsche provincie. Toch kreeg het weder zelfstandige vorsten en behoorde nu en dan ook wel tot Groot-Arménië, terwijl het bij de scheuring van het Romeinsche rijk aan het Byzantijnsche gedeelte werd toegevoegd. De hoofdstad was er eerst Melitene, toen Mopsuestia en eindelijk Sis. Reeds vroeg vond het Christendom er aanhangers; in de 5de eeuw ontvingen de Arméniërs eene bijbelvertaling, maar tegen het einde der 7de eeuw was bijna het geheele land in de handen der Mohammedanen. In het jaar 752 werd het door *Constantinus Copronymus* aan de Arabieren ontruikt, maar weldra verhieven er zich onafhankelijke Arménische vorsten. Tot deze behoorden *Philaretos Brachani* (1060), *Constantinus I*, *Taphrus*, die in de bergkloven van den Taurus zich verschanst had, *Gabriël* van Melitene, *Ursinus*, benevens een aantal vorsten van minderen rang — vooral de *Rubéniden* —, die nu eens met de Byzantijnsche keizers verbonden waren, dan weder tegen hen opstonden en vooral door ondersteuning der Kruisvaarders eene belangrijke rol vervulden en om die reden ook weder met de Turken in moeilijkheden gewikkeld werden.

Wij zullen de lange rij dier vorsten, die zich door huwelijken met het Byzantijnsche keizershuis en met de magtigste Kruisvaarders verbonden, niet opnoemen. Soms werden zij door de Saracénen, soms door de Mongolen en ook wel door de Egyptenaren aangevallen of overweldigd. De laatste koning van Klein-Arménië, *Leo VI*, uit het geslacht van *Lusignan* gesproten, voerde een langdurigen oorlog met *Sjaban*, sultan van Egypte, die zich ten laatste van de stad Sis meester maakte. *Leo* werd daarbij gevangen genomen; later herkreëg hij zijne vrijheid, maar vruchteloos zocht hij hulp om den verloren troon te herwinnen, totdat hij in 1393 te Parijs overleed. Na dien tijd was Klein-Arménië aan Egypte onderworpen. In den aanvang der 15de eeuw maakten de Toerkomanen zich meester van het land; zij zagen zich later door de Perzen verdreven, en in het begin der 16de eeuw werden deze op hunne beurt

verjaagd door de Turken, die er thans nog heerschappij voeren, behalve over de hoogvlakte van den Ararat, de bronnen van de Euphraat, de gewesten bij de Phasis, de Koer en de Araxes en de wegen naar Perzië en Natolië, die aan Rusland zijn afgestaan.

Tot aan den tijd der verovering van Eriwan door de Russen was men in Europa slechts weinig met Arménië bekend. *Hardin*, *Tournesfort* en *Olearius* hebben er in de vorige eeuw gereisd en er oppervlakkige beschrijvingen van geleverd, — en ook *Morier*, *Ker Porter* en *William Ouselay* hebben in den aanvang dezer eeuw de omstreken van den Ararat bezocht en beschreven. Doch eerst toen de Russen er de wegen veilig hadden gemaakt, verschenen de mannen der wetenschap. *Parrot*, hoogleeraar te Dorpat, beklom er met zijne reisgezellen *Behages* en *Federow* in 1829 den grooten en kleinen Ararat en schreef over die gewesten een belangrijk werk. Hij werd eenige jaren later gevolgd door *Dubois de Montperreux*, een natuur- en oudheidkundige, — voorts door *Karl Koch*, *Czowits*, *Carteron*, *Woskobrinnikoff* en *Kolenati*. *Wagner* was de eerste, die de landen ten zuiden van den Ararat beschreef, en *Abich* bezocht den Allaghes en de vulkanische kegels aan de zuidzijde van het Gotsjaj-meer, waarvan hij eene beschrijving gegeven heeft in de werken der Academie te Petersburg. Eindelijk hebben onderscheidene kruid- en dierkundigen zich beijverd, om ons met de flora en fauna van Arménië bekend te maken.

Zeer merkwaardig zijn de lotgevallen der *Arménische Kerk*. In het Heidensche tijdperk was Arménië het middelpunt van de dienst van *Anaitis*, de moeder van alle leven en van alle wijsheid, de beschermgodin van het volk en de koningin van alle Arménische goden. Vervolgens bestond er de godsdienst in een mengsel van Chaldeeuwische godsvereering en van de vuur-aanbidding, terwijl er eene eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling ook Syrische en Grieksche goden werden ingevoerd. Toen echter in het midden der 3de eeuw *Sassan* in Perzië het heilige vuur mede ontstoken had, en diens zoon *Artasjir* zegevierend in Arménië was binnengekomen, werd ook hier de Vuurdienst vernieuwd, en er ontstond een strijd tusschen deze en het Christendom. Dit laatste werd er reeds in de 3de eeuw verkondigd en in 303 door koning *Tiridates* aangenomen. Toen later het grootste gedeelte van Arménië aan de Perzen onderworpen werd, en deze er het Christendom wilden uitroeijen, vonden zij er een hardnekkigen tegenstand, zoodat zij eindelijk aan de Christenen vrijheid van godsdienst moesten toestaan (485). In het begin der 5de eeuw zorgde vooral *Mesrob*, seeretaris des Konings, voor de belangen van het Christendom en hij bragt den Bijbel over in de Arménische taal. Tegen het einde dier eeuw kregen de Monophysieten de overhand, en omstreeks het jaar 600 scheidde de Arménische Kerk zich af, terwijl in 813 de Patriarch van Osni den titel aannam van Opperhoofd van het

Arménische volk. Wel heeft men vervolgens moeite gedaan, om de Arménische Kerk met de R. Katholieke te vereenigen, maar te vergeefs. Hoewel vele Arméniërs tot die Kerk overgingen, erkent toch het grootste gedeelte der Christelijke Arméniërs als opperhoofd den Patriarch van Etsjmiazin, die den titel voert van "Dienaar van Jezus Christus, door diens genade Katholikos van alle Arméniërs en opperste patriarch der heilige, Apostolische Kerk van Christus en van den heiligen stoel Etsjmiazin in den Ararat." Een raad van aartsbisschoppen en bisschoppen staat hem ter zijde; hij zelf wordt door zijn voorganger of door dien raad gekozen. Hij benoemt de bisschoppen, en deze benoemen de pastoors. Wie zich tot de betrekking van pastoor wil voorbereiden, geniet van een door den bisschop aangewezen archimandriet eenig onderwijs om vervolgens de wijding te ontvangen. Deze geschiedt op de volgende wijze: Nadat de candidaat een veertigtal dagen in eene kerk heeft doorgebracht, wordt hem de handpalm ingewreven met heilige olie en die plek met katoen bedekt. Zijne kleeding bestaat dien tijd uit een lang en wijd katoenen gewaad, hetwelk van de schouders op de bloote voeten afhangt. Hij mag dan slechts eenmaal daags een weinig groente gebruiken en eerst na zonsondergang voor korten tijd zich uit de kerk verwijderen. Na den afloop dier 40 dagen komt hij aan het hoofd eener gemeente te staan. Het is dus geen wonder, dat de lagere geestelijkheid er zeer onwetend is. Te Etsjmiazin bevindt zich eene groote Bijbel-drukkerij, en in den laatsten tijd heeft zich in de Russisch-Arménische Kerk, wier aartsbisschop te Astrakan zetelt, een Bijbel-genootschap gevormd, dat de Arménische vertaling der gewijde schrift zoekt te verspreiden. De kloosters houden er zich aan de regelen van den heiligen *Basilius* en van den heiligen *Antonius*, maar zij hebben doorgaans geene vaste inkomsten. De Arménische geestelijkheid is over het geheel zeer behoeftig en leeft van de aalmoezen der vromen. Zij ontvangt eenig geld voor de gewijde olie, die de Katholikos telkens na 7 jaar bereidt en aan haar uitdeelt, — voorts de tarwe, die elke Arméniër 's jaarlijks ten bedrage van 20 Ned. pond aan zijn bisschop levert, en eenige giften, die bij huwelijksverbindingen in de kerk worden ingezameld. Dit alles echter wordt besteed aan het onderhoud van den patriarch, van de aartsbisschoppen en bisschoppen. De pastoors leven uitsluitend van giften, die zij bij doop, begravenis enz. ontvangen.

De leer en de eeredienst der afgescheidene Arméniërs komen het meest overeen met die der oud-Grieksche Kerk. Het voornaamste verschil is de leer van de vermenging der goddelijke en menschelijke natuur in *Christus* tot eene enkele, zoodat de Arméniërs eene soort van Monophysieten vormen. Meermalen hebben zij zich verklaard tegen de Eutyhianen, die alleen eene goddelijke natuur in *Christus* aannemen. In overeenstemming met de Grieksche Kerk erkennen zij, dat de

heilige geest enkel uitgaat van den Vader. Zij hebben 7 sacramenten. Bij het avondmaal gebruiken zij rooden, onvermengden wijn, waarin zij gezuurd brood doopen; zoo wordt het ook aan kinderen toegediend. Aan het laatste oliesel kennen zij geene onvoorwaardelijke kracht toe, zooals de R. Katholieke Kerk, en zij houden het er voor, dat er alleen voor hen, die in hunne zonden gestorven zijn, een vagevuur bestaat, maar niet voor de vromen. De voorschriften omtrent de vastendagen, bedevaarten en reinigingen worden met schier Israëlitische gestrengheid opgevolgd. De dienst der heiligen en zaligen is er algemeen. Zij hebben geen afzonderlijk Kerstfeest, maar de geboorte, de verschijning en de doop van *Jezus* worden gezamenlijk op den 6den Januarij herdacht. Aan de wereldlijke geestelijken of pastoors is het huwelijk met eene jonge dochter niet alleen veroorloofd, maar voorgeschreven; doch wie als weduwnaar hertrouwen wil, moet den geestelijken stand verlaten. De leeken mogen er slechts tweemaal huwen. Echtscheidingen zijn er niet door de wet veroorloofd, — gaan gehuwden uitéén, dan mogen zij niet hertrouwen.

Van hen onderscheiden zich de R. Katholieke Arméniërs door het aannemen van twee naturen in *Christus* en door de stelling, dat de heilige geest ook uitgaat van den Zoon. Voor 't overige bepaalt zich het verschil tot de eeredienst en tot het kerkelijk bestuur. De R. Katholieke Arméniërs hebben echter van de afgescheidene vele vervolgingen en verdrukkingen ondervonden.

Nadat Eriwan met het klooster Etsjmiazin aan Rusland is toegevoegd, zoodat de Katholikos vasal van den Czaar werd, zijn de Arménische en Russische Kerk tot elkander genaderd. Opmerkelijk is het voorts, dat een Arménisch priester in 1712 het klooster der Mechitaristen — naar zijn stichter alzoo genoemd — heeft doen verrijzen op het eiland San Lazaro bij Venetië. *Mechitar* wilde zijne landgenooten terugbrengen in den schoot der R. Katholieke Kerk, zoodat uit dat klooster priesters in Arménië werden gezonden, welke in dien geest werkzaam zouden wezen. Ook heeft zich sedert 1846 door den invloed van Amerikaansche zendelingen onder de Arméniërs eene Evangelische partij gevormd, welke aan vreeselijke vervolgingen is blootgesteld.

De Arménische taal is een tak van den Indo-Germaanschen stam en staat in het naauwste verband met de Finsche en Noord-Aziatische talen. Men heeft het oud-Arménisch — thans de taal der geleerden — en het nieuw-Arménisch of de tegenwoordige volkstaal, welke met vele Turksche woorden is vermengd en 4 hoofddialecten telt. Het Arménisch heeft afzonderlijke schriftteekens voor zijne 36 letters. Een verdienstelijk beoefenaar dier taal was *J. J. Schröder* (*Thesaurus linguae Armenicae*, Amst. 1711). Het beste woordenboek dier taal is door de Mechitaristen geleverd.

De letterkunde der Arméniërs is zoo oud als hun Christendom en dagteekent van het begin der 4de eeuw. Zij is alleen belangrijk uit het oogpunt der geschiedenis van een gedeelte van Azië, daar onderscheidene kronieken in het Arménisch zijn opgesteld. Verschillende geleerden hebben zich met de beoefening daarvan bezig gehouden, — vooral daar die geschriften meerendeels aanwezig zijn op de Keizerlijke bibliotheek te Parijs. Daarenboven verschijnt sedert 1826 op de Arménische drukkerij te Venetië eene verzameling van Arménische geschiedwerken van de 4de eeuw tot op onzen tijd in de Italiaansche taal. Ook zijn in lang-vervlogen eeuwen belangrijke geschriften uit het Grieksch, Syrisch, Hebreeuwsch en Chaldeeus in het Arménisch overgebracht; zelfs heeft men een *Homerus* in Arménische hexameters.

Armenregt is de vergunning, die door den onvermogenende van den regter gevraagd en verkregen kan worden om zonder betaling van de anders onvermijdelijke proceskosten in regten te mogen optreden. De Nederlandsche wetgever wilde niet, dat armoede een beletsel zou zijn, om herstel van onregt te erlangen. De burgemeester van de gemeente, waarin de onvermogenende woont, is gehouden, op het getuigenis van twee getuigen, een certificaat van onvermogen aftegeven. Dat stuk wordt nevens een verzoekschrift, waarin opgave wordt gedaan van de feiten en regtsgronden, waarop de eisch zal steunen of de tegenspraak tegen eens anders eisch is gebaseerd, aan den regter overgelegd, voor wien de zaak zal dienen. Deze hoort daarop de bezwaren, die de tegenpartij daartegen mogt inbrengen, en verleent het verlof tot gratis procederen of weigert het. De stukken en handelingen, benodigd tot het verkrijgen van het armenregt, zijn altijd vrij van alle kosten.

't Gevolg van het verleenen van het armenregt is, dat alle belastingen, regten en boeten ter zake van stukken of handelingen in het proces den verkrijger van 't verlof gecrediteerd worden, en dat hem in geen geval salaris van practizijns of regtsbedienden, aan zijne zijde dienende, mogen in rekening gebragt worden. Wint hij het proces, dan wordt dat alles door de tegenpartij betaald. Wordt hij bij de einduitspraak in het ongelijk gesteld, dan worden de gecrediteerde belastingen, regten en boeten op zijne goederen verhaald of vrijwillig door hem betaald, zoodra hij daartoe in staat is, tenzij de termijn van verjaring reeds mogt verlopen zijn. Komt de verkrijger van 't verlof tot gratis procederen in hooger beroep of cassatie van een vonnis, waarbij hij in 't ongelijk is gesteld, dan is eene nieuwe aanvraag om het armenregt noodig; viel de uitspraak ten zijnen voordeele uit, dan blijft het eens gegeven verlof gelden.

Armeria, zie *Strandkruid*.

Armfelt (Gustaf Morits, baron, later graaf van) was een gunsteling van *Gustaaf III*, koning van Zweden. Hij werd geboren

den 1sten April 1557 te Juva in de Zweedsche provincie Abo, en was de telg van een aanzienlijk geslacht en de zoon van een generaal-majoor en bestuurder van het gewest. Hij ontving zijne opleiding op de militaire school te Karlskrona en trad in 1773 als vaandrig in dienst. Op last des Konings begaf hij zich in 1775 naar Petersburg, bevorderde in 1780 de onderteekening van het verdrag omtrent de gewapende neutraliteit, werd in het volgende jaar benoemd tot generaal-adjutant des Konings, zoodat hij zich in het gevolg van dezen bevond bij diens onderhandelingen met *Catharina II* van Rusland en hem in 1783 en 1784 vergezelde op zijne reizen door Frankrijk en Italië. In 1786 werd hij naar Kopenhagen gezonden, en in het volgende jaar benoemd tot lid der Academie en tot chef van het regiment Nyland. Hij vooral was de bewerker van den oorlog van Zweden tegen Rusland, en tot tweemaal toe redde hij het leven en de vrijheid van zijn Koning, die door verraders was omringd. Toen *Gustaaf* door zijne naburen werd aangevallen, zond hij *Armfelt* naar zijne getrouwe Dalecarliërs, en weldra had deze een leger van 18000 man bijeen, waarmede hij bij herhaling de overwinning behaalde. Nu werd hij benoemd tot generaal-majoor en onderteekende den 14^{den} Augustus 1790 den vrede te Werelä, waarop een verbond met Rusland volgde om de Fransche revolutie te bestrijden. *Gustaaf III* hield zich ijverig bezig met de voorbereidselen tot een togt naar Frankrijk, maar werd den 16^{den} Maart 1792 vermoord. Vóór zijn dood had hij *Armfelt* tot gouverneur van Stokholm en tot lid van het Regentschap benoemd. Deze laatste benoeming werd echter door den hertog van *Södermanland* ingetrokken en *Armfelt* als gezant naar Napels afgevaardigd. Toen deze van hier de plannen van den Regent aan de Hoven van Petersburg, Weenen en Berlijn dwarsboomde, werd hij van hoogverraad beschuldigd en hij zou in hechtenis genomen zijn, ware hij niet door den bijstand van den Zweedschen consul *Piranesi* ontsnapt. Eenigen tijd zwierf hij vermoed door Duitschland, maar vond eindelijk eene veilige schuilplaats in Rusland, te Kaluga, waar hij onder een aangenomen naam van een klein pensioen leefde, dat de Keizerin hem had toegewezen. De hertog van *Södermanland* liet hem bij verstek ter dood veroordeelen en zijne goederen verbeurd verklaren. Wél riep hij in het laatste jaar van zijne regering de voortvlugtige vrienden van *Gustaaf III* terug, maar *Armfelt* begaf zich eerst in 1799, nadat *Gustaaf Adolf IV* den troon beklommen had, weder naar zijn vaderland. Hier werd hij in zijne waardigheden en in het bezit zijner goederen hersteld en als ambassadeur naar Weenen gezonden. Voorts toefde hij te Parijs en werd in 1805 gouverneur-generaal van Finland. In datzelfde jaar voerde hij bevel over den linkervleugel van het Zweedsche leger in Pommeren, sloeg in 1806 de Franschen bij Anklam, verdedigde Straalsund, ondersteunde *Schill* en werd

benoemd tot generaal der infanterie. In 1808 was hij bevelhebber der west-armee, die Noorwegen aan de Denen ontrukken zou. Toen hij zich over het onvoldoende van dit leger beklaagde, moest hij zijne betrekking neêrleggen en hierdoor ontviel aan den Koning de laatste steun van zijn wankelenden troon. Eindelijk kreeg *Karel XIII* den 6den Junij 1809 de teugels van het bewind in handen en benoemde *Armfelt* tot voorzitter van het Krijgs-comité. Doch reeds het volgende jaar nam deze zijn ontslag en leefde vervolgens te Stokholm als ambtelooze burger.

Intusschen zag zich *Armfelt* weldra weder in staatkundige ongelegenheden gewikkeld, zoodat hij zich als geboren Finlander en Russisch grondbezitter naar Petersburg begaf, waar hij door den Keizer tot eersten graaf van Finland en tot voorzitter van het Comité voor Finland's aangelegenheden benoemd werd. Hij was met ijver werkzaam voor de belangen van zijn gewest en volgde voorts zijn Souverein in den veldtocht van 1812, vergezelde hem bij zijne bijeenkomst met *Bernadotte*, hielp den vrede met Turkije tot stand brengen en wakte bij *Alexander* de denkbeelden der émancipatie van Polen, der herstelling van de Bourbons, en der Souvereiniteit van den Paus. *Armfelt* overleed onverwacht te Zarskoje-Selo op den 19den Augustus 1814. — Zijn zoon *Gustaaf Magnus*, geboren in 1792, trad in 1812 in Russische dienst en overleed als luitenant-generaal en als inspecteur der nationale troepen den 8sten Julij 1856.

Armida is de naam van eene der merkwaardigste vrouwen uit het "Verloste Jeruzalem" van *Tasso* en zij wordt voorgesteld als het toonbeeld eener betooverende en verleidelijke schoone. Zij is de eenige nagelatene dochter van Koning *Arbilan* van Damascus, de nicht van diens opvolger en vertrouwd met al de tooverkunsten van het Oosten. Door hare schoonheid en schrandereid zoekt haar oom verdeeldheid te stichten onder de Christelijke bevelhebbers, die vóór Jeruzalem gelegerd zijn. Op zijn bevel begeeft zij zich naar het leger van *Gotfried van Bouillon* en doet er bittere klagen hooren over haren oom, die haar het rijk van haren vader ontroofd heeft en haar zelfs met den dood bedreigt, omdat zij het huwelijk versmaadt met diens zoon, een ruwen en woesten jongeling. Zij vraagt van den Christelijken bevelhebber tien ridders, om door hun zwaard den dwingeland te doen vallen. Hare verwonderlijke schoonheid treft veler hart, en de ridders vragen aan *Gotfried van Bouillon* verlof, om een togt naar Damascus te ondernemen. Deze echter, het bedrog vermoedend, vergunt aan geen der bevelhebbers om het leger te verlaten; slechts tien vrije ridders kunnen haar volgen, maar er zijn vele, die zich in stilte bij dat tiental voegen. *Armida* brengt allen naar haar tooverkasteel in de Dode zee en verandert hen in visschen. Weldra echter geeft zij hun de menschelijke gedaante weder en zoekt hen over te halen om het

Christendom af te zweren en tegen *Gotfried van Bouillon* te strijden. Alleen *Rambaldo* bezwijkt voor de verleiding; de overigen zendt zij als gevangenen naar Gaza. Hier verlost *Rinaldo*, de jongste der kruisridders, zijne wapenbroeders. Om zich op hem te wreken, lokt *Armida* hem naar een toovertuin te Antiochia en doet een tooverslaap op den jongeling nederdalen. Bij het aanschouwen van den schoonen jongeling ontvlamt de gloed der liefde in haar hart en zij brengt hem, in rozenketenen geklonken, door de lucht op eene der Gelukkige-eilanden, waar hij in hare armen de grootsche taak vergeet, aan welke hij zijn leven had gewijd. Zonder de hulp van *Rinaldo* kan Jeruzalem evenwel niet veroverd worden. Daarom zendt de opperbevelhebber boden uit, om den dolenden ridder te zoeken. Een vrome ziener wijst hun den weg naar het toovereiland, de hand eener jonkvrouw vat het roer, en eene tooverroede, hun door dien grijsaard ter hand gesteld, beveiligt hen tegen de gevaren van hunnen togt, zoodat het hun gelukt *Rinaldo* te bevrijden. Gloeiende van wraakzucht spoedt zich toen *Armida* met het Egyptische leger naar de muren van Jeruzalem en zij belooft hare hand aan dengene, die *Rinaldo* zal doen sneven. Niemand echter wint dien prijs, want *Rinaldo* behaalt telkens de zegepraal. *Armida* neemt de vlugt, maar wordt door *Rinaldo* ingehaald, toen zij gereed staat om zich het moordend staal in den boezem te drukken. Hij weêrhoudt haren arm, zweert den storm van haren toorn, overtuigt haar van zijne liefde en trouw, bekeert haar tot het Christelijk geloof en verheft haar tot zijne gemalin. Deze episode uit het beroemde gedicht van *Tasso* is herhaaldelijk omgewerkt tot tekst voor eene opera, waaraan *Gluck*, *Zumsteg* en *Rossini* hunne muzikale talenten hebben gewijd.

Armilla-spheer is de naam van eene hemelglobe, die uit ringen bestaat, waardoor de voornaamste cirkels aan het uitspansel worden aangewezen. Men heeft twee hoofdsoruten van zulke ring-globes, namelijk die, waarin de aarde, en die, waarin de zon het middelpunt bekleedt. Deze laatste soort is eigenlijk een planetarium, en het is duidelijk, dat de eerste soort niets anders is dan eene hemelglobe, waar men doorheen kan zien. De as van deze is de aard-as, en de ringen stellen den evenaar, de keerkringen, de poolcirkels en den zonsweg voor. De as draait met hare uiteinden of polen in een grooten cirkel, en deze is een middagcirkel, zoodat men de spheer stellen kan voor de poolshoogte eener plaats, daar men haar met dien middagcirkel in een vasten horizon verschuiven kan. Om uurhoeken te meten, is aan den meridiaan een cirkel vastgemaakt, welke in tweemaal 12 uren is verdeeld en waarop een wijzer, aan de as bevestigd, de uren aanwijst.

De uitvinding dezer spheer verliest zich diep in het verledene. De overlevering noemt nu eens *Atlas*, dan weder *Hercules* of ook wel *Musaeus* als dengene, die haar het eerst

heeft bedacht. De armilla-spheer van *Archimedes* was een ijzeren planetarium in een glazen bol. Ook *Tycho Brahe* bediende zich van dit werktuig bij het waarnemen der planeten.

Arminianen of Remonstranten is de naam van eene secte of afdeeling der Hervormde Kerk in Nederland. Zij heeft dien naam ontvangen naar *Jacob Arminius* (zie onder dien naam). In gemelde Hervormde kerk ontstonden tegen het einde der 16de eeuw twee partijen, die het vooral oneens waren over het leerstuk der voorbeschikking (praedestinatie). Het was de vraag, of God, zonder den toestand der menschen in aanmerking te nemen, van eeuwigheid den één tot de zaligheid en den ander tot de verdoemenis bestemd had, dan wel, of die voorbeschikking geschied was met het oog op het vrije geloof en leven van ieder, zooals dit aan den alwetenden God van eeuwigheid te voren bekend was. Onder de geschriften, waarin het Augustinisch-Calvijsche leerstuk der onvoorwaardelijke voorbeschikking bestreden werd, baarde vooral een werk van *Dirk Volkertsz. Coornhert* groot opzien. De tegenstanders van *Coornhert* waren intusschen zelve verdeeld, daar sommigen op het voetspoor van *Calvin* beweerden, dat ook de zondenvall (lapsus) in dat eeuwig raadsbesluit opgenomen en dus door God vastgesteld was, terwijl anderen met *Augustinus* het gevoelen aankleefden, dat de zondenvall niet in dat raadsbesluit opgenomen, maar door God enkel vooruitgezien en toegelaten was. De aanhangers der eerste meening noemde men bovenvaldrijvers (supralapsarii) en die der tweede benedenvaldrijvers (infralapsarii). Op aansporing van den Raad van Amsterdam maakte *Arminius* zich gereed, om *Coornhert* te wederleggen, maar het aandachtig lezen van het geschrift van zijn tegenstander herschiep hem in een bondgenoot. Nu trad *Gomarus*, de ambtgenoot van *Arminius*, tegen dezen in het strijdperk, en die twee mannen werden de woordvoerders en partijhoofden der Arminianen en Gomaristen. De heftige *Gomarus* was een bovenvaldrijver en een ijverige voorvechter der Calvinistische leer, dat "God door een eeuwig raadsbesluit (decretum aeternum) bepaald heeft, welke menschen zalig en welke verdoemd zullen worden; daarom brengt hij de uitverkorenen, (electi) door de verwonderlijkste middelen tot bekeering en laat de overigen, de verworpenen (reprobati), in hunne zonden." Daarentegen beweerde *Arminius*: "God schenkt aan allen, die berouw hebben over hunne zonden en in *Christus* gelooven, vergiffenis in het eeuwige leven; hij wil, dat alle menschen tot zaligheid komen; alleen in zoover God door zijne voorkennis het geloof van den één en het ongeloof van den ander heeft vooruitgezien, heeft hij van eeuwigheid het lot van een ieder bepaald."

De Gomaristen, die de magtigste partij vormden, beriepen zich op de Belgische confessie en op den Heidelbergschen catechismus en stelden in het jaar 1605 vast, "dat de leer van die beide symbolische boeken als de juiste II.

en zuivere leer door alle predikanten onderteekend zou worden, om de eenheid en zuiverheid der leer in alle deelen te handhaven." De Arminianen wilden echter de uitspraken dier symbolische boeken slechts in zoover aannemen, als die na een onbevooroordeeld Bijbel-onderzoek in overeenstemming werden bevonden met de gewijde schrift, en zij verkregen in 1607 van de Staten van Holland de belofte, dat die beide belijdenis-schriften op de eerstvolgende Algemeene Synode zouden herzien worden. Het bleef echter bij die belofte, terwijl de twist tusschen *Arminius* en *Gomarus* allengs bitterder werd en ook tot het volk doordrong. Zelfs verkreeg die twist door de vraag over het bisschoppelijk gezag van den Staat, hetwelk de Arminianen binnen zekere grenzen goedkeurden, terwijl de Gomaristen eene volkomene zelfstandigheid van het kerkelijk bisschoppelijk gezag vorderden, eene staatkundige kleur. Als de zwakkere partij, die behoefte gevoelde aan de bescherming der overheid, reikten de Arminianen in 1610 een verzoekschrift over aan de Staten van Holland, waar zij de meeste aanhangers telden. Dat verzoekschrift droeg den naam *Remonstrantie* (*Remonstrantia*, libellus supplex, exhibitus Hollandiae et Westfrisiae ordinibus, 1610) en was vervaardigd door den predikant *Uytendogaert*, den ijverigen voorstander van de leer der voorwaardelijke voorbeschikking, na het overlijden van *Arminius* (1609). Die ongeverge geloofsbelijdenis der Arminianen, waaraan deze intusschen geene verbindende kracht toekenden, was in de eerste plaats bestemd, om valsche aantijgingen te weerleggen, en vervolgens om aan te toonen, dat de Arminianen geene gevoelens aankleefden, die gevaarlijk waren voor den Staat. De Remonstrantie leerde het volgende: 1. dat God wel is waar van eeuwigheid een besluit heeft genomen omtrent de zaligheid en de verdoemenis der menschen, maar onder de voorwaarde, dat alle, die in *Christus* geloofden, zalig, — de ongeloovigen daarentegen verdoemd zonden worden; 2. dat *Christus* voor alle menschen gestorven is en door zijn dood voor allen verzoening en vergiffenis verworven heeft, maar dat niemand zonder geloof die voorregten verkrijgen kan; 3. dat geen mensch het zaligmakend geloof verkrijgen kan door eigen kracht, maar dat hij van God in *Christus* door den heiligen geest wedergeboren moet worden, indien hij tot dat geloof komen zal; 4. dat men zonder Gods genade niet in staat is, iets goeds te denken, te willen of te doen, en dat dus in zoover al onze goede werken uit die genade voortkomen, ofschoon het niet te loochenen valt, dat men aan die genade weerstand bieden en hare werking verhinderen kan; en 5. dat de geloovigen tegen den satan, de zonde, de wereld en hun eigen vleesch kunnen strijden en de zegepraal verwerven door den bijstand van den heiligen geest. Dat de Arminianen naar dit verzoekschrift den naam van *Remonstranten* ontvingen, behoeven wij nauwelijks te vermelden.

De Gomaristen zaten niet stil. Zij leverden

het volgende jaar eene Contra-remonstrantie in, waarin de Arminianen met de liefelijke namen van Mamelukken, duivelskanaäniëten, wier verdelging een Godewelgevallig werk was, Baäls-papen enz. werden bestempeld. De Gomaristen werden na dien tijd ook Contra-remonstranten genoemd. Een godsdienstig mondigesprek, in 1611 te 's Hage en in 1613 te Delft gehouden, leidde niet tot bevrediging der partijen. Op raad van den raadpensionaris *Johan van Oldenbarneveld* en van *Hugo de Groot*, pensionaris van Rotterdam, werd door de Staten van Holland in 1614 een tolerantiedict uitgevaardigd, waarin den predikanten van beide partijen werd aanbevolen, om den strijd over de voorbeschikking niet onder het volk te brengen en elkander in liefde en eensgezindheid te verdragen. Terwijl de gematigde en vredelievende Remonstranten zich gewillig daaraan onderwierpen, klaagden de Contra-remonstranten, dat hun het verkondigen der waarheid verboden was, en zij be riepen zich op eene algemeene Nationale Synode, overtuigd dat zij dáárbij door hunne meerderheid de overwinning zouden behalen. Twistschriften, leerredenen en schimpschriften werden vooral van de zijde der Gomaristen verspreid, om den geest des oproers in het geheele land wakker te schudden. Eene tweede Remonstrantie, die zich, evenals de voorgaande, door groote gematigdheid onderscheidde, werd door de Arminianen in het jaar 1617 ingeleverd, maar zij bragt geene verandering in den staat van zaken. Amsterdam, de magtigste stad des lands, verklaarde zich tegen de Arminianen, en het gemeen bestormde met geweld hunne vergaderingen, terwijl *Hugo de Groot* de verdrukten zooveel mogelijk bijstond. In dezen nood verkregen de Arminiaansch-gezinde magistraten van de Staten van Holland de magtiging, om ter beveiliging hunner partij eene wacht van rustbewaarders, *waardgelders* genaamd, in soldij te nemen; maar dit verlof gaf al spoedig aanleiding tot staatkundigen argwaan. De stadhouder Prins *Maurits van Oranje*, volgens velen begeerig naar een onbeperkt oppergezag in deze landen en om die reden sedert geruimen tijd aangemerkt als de felle tegenstander van den gemeenebestgezinden *Johan van Oldenbarneveld*, zag zich thans genoodzaakt, om zich openlijk tegen eene partij te verklaren, die dezen raadpensionaris als haren voornaamsten vertegenwoordiger beschouwde. In spijt van den tegenstand van *Oldenbarneveld* bragt Prins *Maurits*, op aandrang van de Algemeene Staten, bij de provinciën Zeeland, Gelderland, Friesland en Groningen het besluit tot stand, dat te Dordrecht eene algemeene Nationale Synode zou gehouden worden. Daarna bezocht hij verscheidene Hollandsche steden, om ook deze tot dat gevoelen over te halen. Toen ook Overijssel zich ten gunste eener Synode verklaard had, kon hij verder gaan. In Utrecht, waar de Arminianen zeer veel invloed hadden, veranderde hij het bestuur, zoodat hij er overheidspersonen op het kussen plaatste, die hem en zijne partij waren toegedaan, terwijl

hij er de waardgelders afdankte. Door zulke maatregelen hielden de Arminianen slechts in enkele Hollandsche steden, in Rotterdam, Leiden, Alkmaar, Gouda en Hoorn, de teugels van het bestuur in handen, terwijl zij te voren in bijna geheel Holland, Utrecht en Overijssel de heerschende partij waren geweest. Nu achtte *Maurits* zich genoopt om, op last van de Algemeene Staten, zich van de hoofden dier partij meester te maken. Toen *Oldenbarneveld* zich den 29sten Augustus 1618 te 's Hage naar de zitting der Staten-generaal begaf, werd hij onder eenig voorwendsel in een zijvertrek gelokt en hier in hechtenis genomen. *Hugo de Groot*, *Hoogerbeets* en *Ledenberg*, secretaris der Staten van Utrecht, werden desgelijks gegrepen en naar het slot Loevestein gebragt, terwijl *Johannes Uytenbogaert* door de vlugt ontkwam. Het gerucht van die daden van willekeur vervulde veler hart met schrik en verontwaardiging. De Arminiaansch-gezinde steden van Holland hieven luide klagten aan over het lot der gevangenen. Rotterdam en Leiden verklaarden, dat hare pensionarissen op haren last hadden gehandeld en alleen voor haar zouden teregt staan. De Staten van Holland protesteerden desgelijks tegen de inhechtenisneming van den raadpensionaris; *Maurits*, handelende volgens den last der Algemeene Staten, bekreunde er zich weinig om en legde zijn zwaard in de schaal. Hij overstroemde Holland met krijgsvolk, waarna hij alle Arminiaansch-gezinde overheidspersonen afzette en personen van zijne partij aan het hoofd der zaken stelde. Bij de Staten-generaal werd doorgezet, dat het proces der gevangenen gevoerd zou worden voor eene commissie van 24 gedelegeerde regters, bij wier benoeming de wenschelijke onpartijdigheid niet werd in acht genomen. De klaagden werden beschuldigd van rustverstooring en van het veroorzaken van tweedragt in den Staat. De bedreigde foltering bragt *Ledenberg* tot zelfmoord. *Oldenbarneveld* werd tot den dood met het zwaard veroordeeld, omdat hij Gods Kerk door de bevordering van dwaalzieke leeringen zeer bedroefd, eene zamenzwering der Remonstrantsch-gezinde steden in Holland tot stand gebragt, eigenmagtig het werven van krijgsvolk in een souverain gewest (Utrecht) bevolen, geschenken van vreemde mogendheden aangenomen en prins *Maurits* gelasterd had. De hoogbejaarde raadpensionaris achtte het beneden zich, genade te vragen, en beklom het schavot op den 13^{den} Mei 1619. *Hugo de Groot* en *Hoogerbeets* werden tot levenslange gevangenis en verbeurdverklaring hunner goederen veroordeeld.

Zoodanig waren de gebeurtenissen, die als voorbereidende maatregelen de algemeene Nationale Synode voorafgingen. Deze werd den 13^{den} November 1618 te Dordrecht geopend. Er verschenen 64 Nederlandsche geestelijken en 28 buitenlandsche godgeleerden uit Engeland, de Pfalz, Hessen en Zwitserland. Frankrijk en Brandenburg namen geen deel aan de Synode. De voorzitter der ver-

gadering was *Johannes Bogerman*, predikant te Leeuwarden en later Hoogleeraar te Franeker. De Arminianen had men grootendeels van de betrekking van afgevaardigde ter Synode uitgesloten en hun bepaald te kennen gegeven, dat zij er niet als stemgerechtigden, maar als aangeklaagden moesten verschijnen. Vruchteloos was het dan ook, dat 15 leden der Arminiaansche partij in den geleerden *Simon Episcopus*, hoogleeraar te Leiden, een welsprekendend woordvoerder vonden. Men meldde hun op den 19den Januarij 1619, dat men hunne gevoelens genoeg kende uit hunne schriften, en men liet hen daarmede gaan. Het eindoordeel der Synode nam het verstand gevangen onder de gehoorzaamheid des geloofs en bevestigde de streng-Calvinistische leer der voorbeschikking. De beide vroeger vermelde Symbolische boeken — de Belgische confessie en de Heidelbergse catechismus — werden als verbindend erkend en de stellingen der Arminianen verworpen. Tegenover de 5 artikels der Remonstrantie werden de volgende 5 geplaatst: 1. Het zaligmakend geloof is — buiten allen invloed der natuur — een geschenk der volkomen vrije genade, — de verkiezing ter zaligheid is dus geenszins haar gevolg, maar hare oorzaak; het ongeloof daarentegen heeft zijn oorsprong in de ongeloovigen, en dat God hen prijs geeft aan de verdoemenis, is het gevolg der verwerping. 2. De werking van den dood van Jezus bepaalt zich tot de uitverkorenen. 3. De genade werkt niet als eene krachtverhoogende verlichting door den heiligen geest in het woord Gods, maar als eene wedergeboorte, die aan den wil geheel nieuwe eigenschappen mededeelt. 4. De genade werkt evenwel niet onwederstaanbaar. 5. De genade veroorlooft aan de uitverkorenen slechts voorbijgaande zwakheden, geenszins duurzame zonden, die hen van de voor hen bestemde zaligheid zouden kunnen berooven.

De Arminianen werden nu als scheurmakers en nieuwigheidszoekers veroordeeld en alle Arminiaansche predikanten vervallen verklaard van hun ambt. Den 9den Mei 1619 werd de Synode gesloten. Hare besluiten werden bekrachtigd door de Staten-generaal, en men beijverde zich om die terstond ten uitvoer te brengen. Alle leeraren moesten een nieuw formulier onderteekenen en zich hierdoor aan de beslissingen der Synode onderwerpen. Wie het weigerde, verloor als Arminiaan zijn ambt. Beloofde hij, dat hij zich voortaan van alle prediking zou onthouden, dan mogt hij in het land blijven, — wilde hij dit niet beloven, dan werd hij buiten de grenzen verwezen. Naar dien regel werden 80 predikanten verbannen. De Arminiaansche steden Rotterdam, Gouda en Hoorn, die niet gezind waren om zich naar de gevallen beslissing te voegen, werden door inlegering van krijgsvolk tot gehoorzaamheid gedwongen. Ook de Franse Gereformeerden onderschreven op eene Kerkvergadering te Alais (1620), waar *Petrus du Moulin*, voorheen hoogleeraar te Leiden,

voorzitter was, de besluiten der Dordtsche Synode. Aan *Hugo de Groot*, die door het schrander beleid zijner echtgenoot aan den kerker was ontsnapt, werd te Charenton het gebruik van het avondmaal geweigerd. Toch schonk de koning van Frankrijk aan de ballingen eene goedgunstige bescherming. Nog vrijzinniger was de handelwijze van andere vorsten. *Frederik II*, hertog van Holstein, noodigde de verdrevenen uit, om in zijn land veiligheid te zoeken, en in 1621 togen velen Arminianen naar Sleeswijk, vooral naar Friedrichstadt. Ook in Engeland werden de omstandigheden gunstiger voor de Arminianen, toen *Jacobus I*, te voren een ijverig aanhanger der gestrengte praedestinatieleer, door sommige bisschoppen tot andere gevoelens werd gebragt, zoodat hij in 1620 allen strijd over de voorbeschikking en de genade verbood en hierdoor het gezag der Dordtsche besluiten vernietigde. In de laatste jaren van zijn leven meende zelfs prins *Maurits* zich inschikkelijk te kunnen gedragen jegens de Arminianen, en zijn opvolger *Frederik Hendrik* veroorloofde het, dat vele ballingen terugkeerden. In het jaar 1630 bouwden de Arminianen hunne eerste Kerk, terwijl *Episcopus* openlijk te voorschijn trad met de apologie van de Arminiaansche geloofsbelijdenis, die reeds in 1621 was opgesteld. In 1634 werd te Amsterdam de Kweekschool voor Remonstrantsche leeraren gesticht, en in 1636 verkregen de Arminianen van de Staten van Holland en West-Friesland vrijheid van godsdienstoefening. Na dien tijd heeft zich het Kerkgenootschap der Remonstranten (zie onder dezen naam) langzamerhand in Nederland ontwikkeld.

In Engeland zijn de zoodanigen, die de gevoelens van *Arminius* omhelsden, vooral na 1702 zeer talrijk geworden. Van hier hebben zij zich verspreid over de Vereenigde Staten van Noord-Amerika — het land der secten —, waar zij zich weldra in verschillende afdeelingen splitsen. In het jaar 1833 waren er 500000 Arminiaansche Universalisten, 150000 Arminiaansche Baptisten (Semi-Pelagianen) en 30000 Duitsch-Arminiaansche Baptisten. Eene afzonderlijke secte der Arminianen in Nederland vormden de Collegianten (zie onder dit woord), die eerst te Warmond en later te Rijnsburg bij Leiden eene gemeente hadden.

De Arminiaansche leer was een telg der godsdienstige en staatkundige vrijheidsmin, die door den strijd tegen Spanje en Rome was opgewekt. Volgens het gevoelen der Arminianen is elke godsdienstleer te aanneemelijker, naarmate zij gunstiger invloed heeft op de zeden. Daarom werd bij hen de stelselleer door de zedeleer verdrongen. Zij vonden het doel der komst van *Jezus* in de plegtige verkondiging van Gods geboden, terwijl het geloof in *Jezus* en de genade Gods met het betrachten dier geboden in verband werd gebragt, zoodat aan de krachten van den mensch veel meer en aan de genadewerking veel minder waarde werd toegekend, dan

in de symbolische boeken der overige kerkelijke partijen geschiedde. Als kenbron der geloofswaarheden gold bij hen alleen de Heilige Schrift namelijk, met uitsluiting der apocryphe boeken, de verzameling der canonieke boeken van het Oude en Nieuwe Verbond, wier opstellers door een heiligen, goddelijken geest werden geleerd en bestuurd, zoodat zij alleen aan den Bijbel gezag toekenden ter beslissing van godgeleerde strijdvrage. Volgens hen waren de eerste menschen begiftigd met volkomene kennis en wilskracht, zoodat zij heerschappij konden voeren over het geschapene en Gods wil naar eisch volbrengen. Hadden zij niet gezondigd, dan zouden zij ook niet gestorven zijn. *Adams* overtreding is oorzaak, dat alle menschen moeten sterven en dat zij aan velerlei ellenden onderworpen zijn. Ook is na de zonde van den eersten mensch de zedelijke zwakheid toegenomen, die wij erfelijk van onze ouders overnemen, hoewel zij ons niet belet, God uit de natuur te leeren kennen. Van eene eigenlijke erfzonde kan geene spraak zijn; de Heilige Schrift zegt nergens, dat zij bestaat, en haar bestaan zou in alle opzichten eene ongerijmdheid wezen. Het middelpunt der verlossing is de dood van *Christus*, wel eene ontoereikende voldoening voor onze zonden, maar door God als toereikend aangenomen. Gods genade in *Jezus Christus* is voor den mensch nuttig en noodzakelijk, want zonder haar kan hij het juk der zonde niet afwerpen, niets goeds volbrengen en den eeuwigen dood niet ontvlieden. Intusschen moet er samenwerking plaats vinden tusschen den door Gods genade opgewekten menscheijken wil en die genade zelve. Deze laatste wordt aan allen aangeboden en brengt hen tot zaligheid, die zich verbeteren en gelooven. De mensch kan uit vrijen wil de genade aannemen of haar weerstand bieden; de mensch is derhalve alleen onder voorbehoud van zijn geloof of ongeloof, hetwelk Gode door zijne voorwetenschap bekend is, van eeuwigheid door God tot de zaligheid of tot de verdoemenis bestemd. Op de boete en verbetering volgt door Gods vergevensgezindheid de regtvaardiging. Wel zijn goede werken niet verdienstelijk, maar men kan de deugd niet scheiden van het geloof. Tot de genade-middelen worden Gods woord en de Heilige geest gerekend. De sacramenten behoeven hiertoe niet, maar zij hebben eene zedelijke kracht voor 's menschen gemoed. Die sacramenten zijn slechts twee in getal — doop en avondmaal. De predikanten zijn belast met het onderrigt en de leiding der gemeenten, maar hebben geen gezag in zaken des geloofs. Ziedaar de hoofdzaken, waarin de Arminianen van de Dordtsch-Hervormden verschillen.

Arminius (Jacobus) of eigenlijk *Jacob Hermansz*, de stichter van het Kerkgenootschap der Remonstranten, werd in 1560 te Oudewater geboren, waar zijn vader messenmaker was. Zijn uitstekende aanleg trok de opmerkzaamheid van een voormaligen R. Katholiek priester, *Theodorus Armilus* genaamd. Deze zorgde, dat hij eene goede school

te Utrecht bezocht, en toen vervolgens *Rudolf Snellius* uit Marburg zijne geboorteplaats Oudewater kwam zien, nam hij bij zijn terugkeer naar Duitschland den veelbelovenden jongeling mede (1575). Weldra kwam dezen het gerucht ter ooren, dat zijne vaderstad geplunderd en hare ingezetenen grootendeels vermoord waren. Hij spoedde zich derwaarts en vond er de smartelijke tijding bevestigd. Toen vervolgens in 1578 *Snellius* het hoogleeraarsambt aan de pasgestichte hogeschool te Leiden aanvaardde, spoedde *Arminius* zich derwaarts, en hij vond zoo vele vrienden en begunstigers, dat het Kramersgild te Amsterdam hem door eene geldelijke ondersteuning in staat stelde om buitenlandse hogescholen te bezoeken, — en wel onder voorwaarde, dat hij later een leeraarsambt te Amsterdam zou aannemen.

Arminius begaf zich in de eerste plaats naar Genève, waar hij met *Hadrianus Junius*, *Uytendogaert* en anderen een duurzaam verbond van vriendschap sloot. Daar hij zich niet volkomen hield aan de logica van *Aristoteles*, haalde hij er zich het ongenoege van een der hoogleeraren op den hals, en dit liep zoo erg, dat hij Genève verlaten moest. Nu ging hij naar Basel en hield hier met grooten bijval voorlezingen over den Brief aan de Romeinen. Later keerde hij naar Genève terug en begaf zich met *Hadrianus Junius* naar Padua. Dit gaf aan zijne vijanden en benijders stof tot velerlei aanmerkingen: men beschuldigde hem van Roomschegezinde neigingen, en men beweerde tevens, dat hij zonder verlof van het Kramersgild die reis niet had mogen aanvaarden.

In het jaar 1587 kwam hij eindelijk te Amsterdam en werd in het volgende jaar met de predikants-betrekking bekleed. De roem zijner prediking verhoogde die zijner geleerdheid. Nu echter nam een moeilijke tijdperk voor hem een aanvang. Hem werd namelijk door den gemeenteraad van Amsterdam opgedragen, om het geschrift van *Coornhert* tegen de Calvinistische praedestinatieleer te wederleggen, en — zooals wij reeds in het artikel *Arminianen* vermeld hebben — bij het lezen van dat geschrift liep hij tot zijn tegenstander over. Toen hij vervolgens zijne gematigde denkbeelden ook bij zijne prediking liet doorblinken, haalde hij zich de dubbele beschuldiging van Socinianismus en Pelagianismus op den hals. Er ontstond een strijd tusschen hem en zijn ambtgenoot *Plancius*, en de Kerkeraad te Amsterdam maakte daaraan voorloopig een einde door het onderzoek der zaak te verwijzen naar eene algemeene Synode. In weerl wil van de pogingen zijner tegenstanders werd *Arminius* tot hoogleeraar te Leiden benoemd (1603). Zijne uitlegkundige lessen over het Oude Testament genoten er een voorbeeldeloozen bijval, en de Academische Senaat vereerde aan den vriend van *Arminius*, aan *Uytendogaert*, een zilveren beker, omdat hij zijnen vriend tot de hoogleeraars-betrekking had aanbevolen.

Reeds in het jaar 1604 werd de rust van

Arminius verstoord door zijn ambtgenoot *Gomarus*, een hartstogtelijk verdediger der steile Calvinistische praedestinatieleer. Alle onderlinge besprekingen, in het bijzijn van de bekwaamste godgeleerden en onder het bestuur der Staten des lands gehouden, liepen vruchteloos af. Toch hadden die hevige twisten de gezondheid van den geleerden man geschokt, zoodat hij te Leiden overleed op den 19^{den} October 1609.

Arminius of *Herman*, een vorst der Cherusken en een dapper veldheer, die de Germanen van het juk der Romeinen bevrijdde, werd in het jaar 17 vóór Chr. geboren. Hij was de zoon van *Sigimer*, desgelijks een vorst der Cherusken, en streed, vergezeld van zijn broeder in dienst van de Romeinen tegen *Marobodus* vorst der Marcomannen, en in Pannonië. Hij verwierf het Romeinsche burgerregt en de ridderlijke waardigheid, maar keerde, terwijl zijn broeder in dienst bleef bij de Romeinen, naar zijn vaderland terug, waar hij *Thusnelda*, de dochter van den Duitschen vorst *Segestes*, ten huwelijk vroeg en, bij het afwijzend antwoord van haren vader, haar schaaakte en tot zijne gemalin verhief. De vernedering des vaderlands had hem uit de Romeinsche legioenen verdreven en gunde hem ook nu geene rust. Weldra zag hij zich door dappere medestanders omgeven. Maar nog altijd bevond zich de vijand in te grooten getale in de Deutsche landen, nog altijd was hij te veilig in zijne legerplaatsen verschanst, om hem te kunnen vernietigen. Daarom bleven de Deutsche strijders steeds onderworpen en gedwee, en *Germanicus* droeg er roem op, dat hij de Barbaren getemd had.

Intusschen aanschouwde *Segestes* met wrevel het nieuwe verbond der vrijheid, aan welks hoofd zijn schoonzoon zich bevond, en waarschuwde *Varus* voor zijne heimelijke aanslagen. Deze echter kende geene zorg; hij beschouwde den toorn van *Segestes* als de bron zijner waarschuwingen en snelde zijn ondergang te gemoet. Eindelijk waanden de verbonden den uur der bevrijding geslagen; op hun wenk kwamen de golven van den opstand van alle zijden aanrollen. *Varus* was gereed om op te rukken en dien te dempen, toen *Segestes* hem de plannen van *Arminius* ontsluitte. Om de waarheid zijner verzekeringen te bevestigen, stelde hij voor, dat men hem en *Arminius* in boeijen zou slaan, want het volk zou zonder zijne aanvoerders niets ondernemen, en de tijd zou de schuld van den één en de onschuld van den ander aan het licht brengen. *Varus* liet er zich weinig aan gelegen liggen en trok voorwaarts met zijne legioenen. De verbondene vorsten bleven achter, betuigende, dat zij hunne manschappen moesten verzamelen en dan zouden volgen. Toen weërgalmde plotseling de kreet der vrijheid door de Deutsche gewesten, van de Rijn tot aan de Elbe. Zelfs de onwillige *Segestes* werd door den stroom medegeleept. De achtergebleven Romeinsche benden vielen als de eerste offers; toen ijde *Arminius* langs kortere zijpaden de legioenen

achterna, die onbezorgd en ordeloos hunnen togt bleven voortzetten. Zóó bereikten zij eindelijk het Teutoburger woud. Heuvelen en dalen, rivieren, veengronden en wouden belemmerden er het voortschrijden der soldaten; men moest er wegen banen, bruggen slaan en dijken opwerpen, terwijl regenvlagen en stormen den tegenspoed vermeerderden. Plotseling kwamen uit het digte woud de Germanen te voorschijn als even zoo vele vijanden. Vruuchteloos waren de bedreigingen van *Varus*, en hij had naauwelijks den tijd, om eene boschrijke hoogte te bereiken en eene legerplaats op te slaan. Gedurende den nacht offerden de Romeinsche soldaten alles, wat zij missen konden, aan de vlammen en togen des morgens verder. Met geslotene gelederen trokken zij door de vlakke, maar weldra bevonden zij zich weder in een donker woud, waar zij aan de aanvallen der Germanen waren blootgesteld. Eerst de nacht vergunde aan de vermoeide en afgesloofde krijgsknechten in een verschanst kamp eene kortstondige rust. Het aanbren van den dag bracht weder nieuwe ellende. De vijanden werden gedurig talrijker, de weg was er bijna versperd, en de regen daalde er in stroomen neder. De pijl viel magteloos van de doorweekte pees, en de vermoeide arm was niet meer in staat om de werpspiets te slingeren, terwijl de ligt-gewapende Germaan geen hinder had van het klimaat van zijn vaderland. De bevelen van *Arminius* regelden den strijd, die zich in de nabijheid van *Varus* met kracht verhief. Gewond en door een wis verderf bedreigd, stortte de Romeinsche veldheer zich in zijn eigen zwaard. Wel zocht een der krijgsoversten den moed der zijnen aan te wakkeren, wél boette zijn mede-bevelhebber (praefectus) *Cejonius* den raad, om de wapens neêr te leggen, met zijn leven, maar weldra hield alle tegenstand op; de aanvoerders sneuvelden, de adelaars werden veroverd, en te vergeefs poogde *Vala Numonius* met zijne ruiters de Rijn te bereiken. Wanhopig volgden velen het voorbeeld van den opperbevelhebber; anderen wierpen de wapens weg en lieten zich weerloos om het leven brengen. Door het wraakzwaard der Germanen werden drie prachtige legioenen vernietigd. Er werd een vreeselijk geregt gehouden over de gevangene aanvoerders; zelfs het half-begraven lijk van *Varus* werd opgedolven en zijn afgehouwen hoofd aan *Marobodus* gezonden. Vooral was men gebeten op de Romeinsche belastinggaarders; men rukte een hunner de tong uit den mond en voegde hem toe: "Sis nu maar, adder!" De geboeide *Caldus Caelius* sloeg bij dat tooneel zijne keten zoo geweldig tegen het hoofd, dat de hersenen spattend rondvlogen. Na de overwinning verdeelde *Arminius* den buit: aan de Bructeren en Marezaten gaf hij de adelaars, en andere zegeteekenen werden in de gewijde bosschen geplaatst.

De plaats, waar dit merkwaardig gevecht — de Hermansslag — heeft plaats gehad, is niet naauwkeurig bekend. Allerwaarschijnlijkst is zij tusschen de Werra en de Lippe

in de nabijheid van Detmold gelegen. Talrijke namen wijzen er op de Romeinen en op het vreeselijk bloedbad. Men meent, dat die veldslag plaats gehad heeft op den 8sten, 9den en 10den September van het jaar 9 na Chr.

Te Rome maakte men juist toebereidselen tot schitterende feesten wegens de voorspoedige beteugeling van den opstand in Pannonië, toen de ontzettende tijding dier nederlaag de stad met schrik en rouw vervulde. Reeds zag men in zijne verbeelding de Germanen over de Rijn trekken, Gallië in opstand en zelfs Rome bedreigd. Terstond werd de Deutsche lijfwacht ontwapend, en men zond al de Germanen, die zich binnen de muren der stad bevonden, naar de eilanden. *Augustus* verscheurde zijn gewaad, liet haar en baard groeijen en liep met het hoofd tegen den muur, wanhopig uitroepende: "Varus, Varus! geef mij mijne legioenen weder!" Alle strijdbare mannen werden opgeroepen en de nalatigen met verbeurdverklaring hunner goederen en met een brandmerk bedreigd. Toch had bij velen de vrees voor de Deutsche wapenen de overhand, en onderscheidene lafaarts moesten dat vonnis ondergaan vóórdat de anderen opkwamen. Zelfs slaven werden vrijgelaten en van wapenen voorzien. Zoo kwam eindelijk het leger bijeen, dat onder bevel van *Tiberius* oprukte naar de Rijn. Toen de Germanen niet verschenen (10 na Chr.), trok hij zelfs over die rivier, maar weldra begaf hij zich weder naar den anderen oever. Ook bij een tweeden togt drong *Tiberius* niet ver in Germanië door. Toch werd hij te Rome begroet als hersteller van den Staat en trok hij er in zegepraal binnen. Met het gevoel van veiligheid kwam bij de Romeinen de voormalige fierheid terug. De wraakzucht verhieft zich in hun hart. Aan de Rijn bevonden zich nog 8 legioenen, — onderscheidene bondgenooten stonden hun ter zijde, en België bood zich aan om den smaad, den Romeinschen naam aangewreven, in bloed af te wasschen. *Germanicus* voerde er het opperbevel, en in het zuiden wilde *Tiberius* zich gereed houden om hem te ondersteunen en tevens een waakzamen blik vestigen op *Marobodus*. Toen kwam *Augustus* te sterven (14 na Chr.), en *Tiberius* beklom den troon. De legioenen waren hierover ontevreden, en om hen bezig te houden, trok *Germanicus* met 12000 soldaten, 27 cohorten der bondgenooten en 4000 ruiters over de Rijn en verschanste zich in het land der Marezaten. De Germanen, die er hunne nachtelijke feesten vierden, werden overrompeld en gedood, en ook eene Germaansche bende leed eene volkomen nederlaag.

Gedurende dezen strijd bevond zich *Arminius* in boeijen bij zijn wraakgierigen schoonvader. Eindelijk werd hij door den wil des volks in vrijheid gesteld en *Segestes* in de gevangenis geworpen. Laatstgenoemde ontsnapte, ontrukte zijne dochter aan haren echtgenoot en sloot haar op in een burg. *Germanicus* trok in het voorjaar van 15 na Chr. weder tegen de Germanen te veld. Met

4 legioenen, 5000 man hulptroepen en een hoop Germanen van de overzijde van de Rijn spoedde zich *Caecina* naar de Eems, terwijl *Germanicus* zich met nog grootere magt en het dubbel aantal bondgenooten van de zijde van het Taunus-gebergte een inval deed in het land der Katten. Deze werden overvallen, vrouwen en grijsaards gevangen genomen of gedood, hunne hoofdstad verbrand en het land afgestroopt, waarna *Germanicus* naar de Rijn terugkeerde. De noordelijke Germanen werden door *Caecina* in bedwang gehouden, de Marezaten door hunne nederlaag tot onderwerping gedwongen, en de kracht der Cherusken was door de verdeeldheid der opperhoofden verlamd. *Segestes* betoonde zich steeds een vriend der Romeinen; hij werd door *Arminius* belegerd, maar ontzet door *Germanicus*, die *Thusnelda* naar Rome voerde, om luister bij te zetten aan zijn triomf. Gedurende hare gevangenschap beviel zij van een zoon, *Thumelicus* genaamd, wiens lot volgens de aanduidingen van *Tacitus* zeer treurig werd.

In woede ontvlamd over het wegrooven zijner gemalin, doorkruiste *Arminius* de landen der Cherusken, om allen op te roepen ten strijd tegen *Segestes* en tegen de Romeinen. Zijne stamgenooten en hunne naburen gaven gehoor aan die roepstem, en zelfs zijn oom *Inguiomar*, een voormalige vriend der Romeinen, schaarde zich aan zijne zijde. *Germanicus* zond toen *Caecina* met 4 legioenen door het gebied der Bructeren aan de Eems en bejverde zich, om zelf met 4 andere legioenen zich te water derwaarts te begeven. Alles om zich heen vernielend, naderden de Romeinen het Teutoburger woud, waar de beenderen der Romeinen, die er 6 jaar te voren gesneuveld waren, nog onbegraven den aardbodem bedekten. *Arminius* week achterwaarts naar onherbergzame streken en lokte den achtervolgenden vijand naar eene plek, die hij geschikt oordeelde voor den strijd. Het gevecht, dat hier geleverd werd, was niet van beslissenden aard, maar bewoog toch *Germanicus* om zich weder naar de Eems te begeven. *Caecina* werd op zijn terugtogt naar de Rijn bij herhaling aangevallen, en niet dan met groot verlies gelukte het hem, die rivier te bereiken. *Germanicus* wilde van de verovering van Duitschland nog geenszins afzien en maakte zich gereed tot een nieuwen veldtogt. Ditmaal wilde hij van de zeezijde den vijand aantasten en onverwachts diep in het land doordringen. Hierto moesten 1000 schepen gebouwd worden, die zich bij de eilanden der Batavieren zouden vereenigen. Tevens zou een inval in het land der Katten zijne eigenlijke voornemens verbergen. Aliso, door *Arminius* ingesloten, werd bij die gelegenheid ontzet en er werden nieuwe verschansingen aangelegd. Niet lang daarna (16 na Chr.) was de vloot gereed. Deze stevende langs de kusten en bragt bij den mond der Eems de legioenen aan wal. *Germanicus* rukte van hier door het land der Angrivariërs oostwaarts naar de Weser. Laatstge-

noemden bezweken voor de overmagt, maar maakten weldra dreigende bewegingen in den rug der Romeinen. Eene afdeeling Romeinsch voetvolk kreeg last, om die afvalligheid met vuur en zwaard te straffen, maar zij moest weldra terugkeeren, daar op den regteroever der rivier *Arminius* zich vertoonde met zijne Germanen. Daags daarna stonden de Duitsehe krijgsbenden aan den oever van de *Weser*. *Germanicus* bragt zijne ruitery langs eene ondiepte over de rivier, maar de legioenen moesten wachten op de voltoojing der bruggen.

Intusschen was *Arminius* ver van werkeloos. Hij belette geenszins den overtocht der Romeinen, want in een naburig woud had hij zijne benden vereenigd, en van hier wilde hij gedurende den nacht het vijandelijk leger bestormen. *Germanicus* werd echter door overloopers van dat opzet verwittigd, en de Duitschers moesten onverrichter zake terugkeeren. De Germanen stonden op eene grazige vlakte, en de Cherusken op eene hoogte, om zich gedurende den strijd van hier met kracht op de Romeinen te werpen. Zij verlieten echter te vroeg hunne versterkte standplaats; de Romeinsche ruitery viel hun in de flank, en zij werden overal op de vlugt gejaagd. Te vergeefs poogde *Arminius* door toespraak en voorbeeld zijne benden tot staan te brengen. Hij werd nagenoeg omsingeld en van de zijnen afgesneden en ontsnapte door de snelheid van zijn ros. Ook *Inguiomar* ontkwam op dergelijke wijze. Onder de verstrooide benden woedde het vijandelijke zwaard, en het moordbedrijf werd voortgezet tot diep in den nacht. Om de plaats van de zegepraal aan te wijzen, werd door de Romeinen een heuvel van zoden opgerigt en met buitgemaakte wapenen versierd, terwijl men er tevens de namen plaatste der overwonnene volkeren. Deze hoon verbitterde en vereenigde de Germanen op nieuw. Zij kozen wat meer naar den mond van de *Weser* eene plaats voor een nieuwen strijd, die den geheelen dag duurde en onbeslist bleef. Wel rigtte *Germanicus* er een zegeteeken op met het opschrift: "Tot gedachtenis van het bedwingen der volkeren tusschen de Rijn en de Elbe wordt dit gedenkteeken door het leger van keizer *Tiberius* aan Mars, Jupiter en Augustus gewijd," maar hij deed onverwijld zijne legioenen de winterkwartieren betrekken. Vele soldaten beklommen hiertoe de schepen aan den mond der Eems, maar onderscheidene vaartuigen werden, door een geweldigen storm overvallen, in volle zee geslingerd of op de zandbanken verbijzeld. *Germanicus* zelf ontkwam ter naauwernood aan den dood en was bijkans krankzinnig van wanhoop.

Keizer *Tiberius* weigerde zijne toestemming tot een nieuwen veldtocht, en *Germanicus* trok in triomf binnen de muren van Rome, want het heette, dat Germanië onderworpen was. Inmiddels was de magt van *Marobodus* aanmerkelijk geklommen. Het viel hem niet moeilijk, onderscheidene volkeren, door den oorlog uitgeput, aan zijne heerschappij te

onderwerpen, en zelfs *Inguiomar* had zijne zijde gekozen. Weldra ontstond er een strijd tusschen hem en *Arminius*. In het hedendaagsche Saksen stieten beider legerbenden op elkaar, — er ontstond een hevige gevecht, maar de uitslag was niet beslissend, en toen de slag zou hervat worden, nam *Marobodus*, door het grootste gedeelte zijner krijgslieden verlaten, ijlings de wijk naar het land der Marcomannen. Na dien tijd was *Arminius* de alom gevierde veldheer der Germanen. Hij werd echter door tijd en najver belaagd. *Agandest*, een vorst der Katten, verlangde zelfs, dat de Romeinen hem door vergif uit den weg zouden ruimen, zoodat *Tiberius* hem toevoegde, "dat Romegewoon was, zich met eerlijke wapenen en niet met bedrog en sluipmoord op zijne vijanden te wreken." De gisting der onderlinge verdeeldheid kwam den Romeinen voordeliger voor, dan de dood van den Germaansen held. Zij bedrogen zich hierin niet. Men legde *Arminius* ten laste, dat hij zich van de alleenheerschappij wilde meester maken, en nadat de verschillende partijen met afwisselenden voorspoed gestreden hadden, viel de dappere in het jaar 21 na Chr. door sluipmoord onder de dolken zijner stamgenooten. Hij had den ouderdom van 37 jaren bereikt. Met zijn dood taande de roem van zijn volk, en wel eene eeuw na dien tijd bewaart de geschiedenis een diep stilzwijgen over de Germanen.

Armoede. Het is niet gemakkelijk om eene juiste omschrijving te geven van het begrip "armoede," en wel voornamelijk, omdat de zaak zelve, die door dat woord wordt aangeduid, eene zoo onderscheidene betekenis heeft bij hen, die over dat onderwerp spreken of schrijven. Heeft men een enkel persoon, een individu, op het oog, dan bedoelt men meestal, en te regt, den toestand van hem, die de stoffelijke middelen niet heeft, om geregeld in zijne gewone behoeften te voorzien. Wil men daarentegen van de armoede als een algemeen maatschappelijk verschijnsel spreken, dan verstaat men er onder, dat een grooter of kleiner deel der laagste bevolking eener maatschappij doorgaand gebrek heeft aan het noodige tot instandhouding van het physisch bestaan. De eerstgegevene bepaling omvat iederen arme, tot welke klasse of welken stand der maatschappij hij behoort; de tweede kan slechts doelen op het deel der bevolking, dat op den laagsten sport van maatschappelijk welzijn staat. Het physiek minimum, dat is, de hoeveelheid stoffelijke middelen, zonder welke het leven niet kan behouden worden, geeft eene scherpere betekenis aan de laatste bepaling, dan de uitdrukking "gewone behoeften" aan de eerste geeft. Die onbepaaldheid is evenwel niet te vermijden, omdat er sprake is van een individu, dien men dus eerst moet kennen, vóórdat naauwkeurig omschreven kan worden, wat voor hem gewone behoeften zijn, en of er bij hem sprake van armoede is. Onze eeuw heeft vooral eene steeds toenemende groote belangstelling getoond in het onderwerp, en

een tal van deskundigen en onkundigen heeft getracht om het wezen der armoede, hare oorzaken, de kracht en werking van deze te leeren kennen en de middelen ter bestrijding aan de hand te geven. Vooral bij de rijkste en beschaafde volken heeft men dat onderzoek ingesteld, omdat bij hen de armoede het meest in het oog valt; zelfs zoozeer, dat men er op heeft gewezen als een hoogst onrustbarend verschijnsel, dat met steeds toenemende kracht de welvaart ging ondermijnen. Dit laat zich hieruit verklaren: Hoe hoger het peil van welvaart en beschaving is, waartoe het meerendeel des volks zich heeft weten te verheffen, des te sterker steekt de toestand van hen daarbij af, die gebrek aan het noodige hebben, en te duidelijker springt de toestand van dezen in het oog. Zwerven vele bewoners van een land nog om zonder behoorlijke woning en kleeding, vaak zonder voedsel, dan kan er geene sprake zijn van armoede als bijzonderen toestand: hier is het de ge goedheid van 't geringste deel, die als bijzondere toestand in het oog springt. Verder zijn "rijk" en "arm" betrekkelijke termen: beschaving en welvaart leeren de menschen gewennen aan de vervulling van fijner en talrijker behoeften, waaraan te voren niet gedacht kon worden; nu geldt als armoede de toestand van hem, die bij lager peil van welvaart niet als buitengewoon zou zijn aangemerkt.

De rijkste volken in West-Europa spreken het meest over en doen het meest voor hunne armen; deze worden nu te meer opgemerkt, naarmate de zorg voor hun toestand grooter wordt. De bijzondere zorg van menschen-vrienden en staatslieden voor de armoede als maatschappelijk verschijnsel heeft zelfs voor dien opmerkelijken ongunstigen toestand van een deel des volks een bijzonderen naam uitgevonden "*pauperisme*," een woord evenwel, waaraan zoo vele verschillende betekenissen gehecht worden, dat wij in dit deel van de bespreking der armoede ons van het gebruik er van zullen onthouden (zie *Pauperisme*).

Menschenliefde, en de vrijwillige opvolging van de voorschriften der godsdienst hebben bij bijna alle volken getracht de armoede, waar zij zich vertoonde, te lenigen; de jonge wetenschap der staathuishoudkunde doet meer: zij zoekt de armoede te verklaren, te bestrijden en zoo het mogelijk is, te vernietigen. Daarom rigt zij in de allereerste plaats haar onderzoek op de oorzaken der kwaal. Deze zijn zoo vele en zoo velerlei bevonden, dat eene geregelde rangschikking in bepaalde orden of in zekere soorten onmogelijk mag gerekend worden. Toch kan men ze brengen tot twee hoofdklassen: 1. *natuurlijke of toevallige*, buiten 's menschen eigen schuld gelegen, en 2. *eigenwillige*, die aan het individu zelf te wijten zijn. Onder de natuurlijke of toevallige oorzaken rekenen wij in de eerste plaats de groote verscheidenheid in gaven en vermogens, aan den eenen mensch boven den anderen toebedeeld; daaruit wordt eene groote ongelijkheid in arbeidskracht ge-

boren, die natuurlijk, alle andere omstandigheden gelijk genomen, verschil in welstand en rijkdom meebrengt, — een verschil, dat zoo groot is, dat het zich uitstrekt tot het uiterste van gebrek en ontbering. Verder staat ieder mensch elk oogenblik bloot aan rampen en tegenspoeden, ziekte of onbekwaamheid uit anderen hoofde tot den arbeid; het verlies van den kostwinner voor een gezin, de verwoestende krachten der natuur, als brand, watersnood, veepest, enz. kunnen in eens tal van menschen tot den bedelstaf brengen en uit de klasse van gegoeden overplaatsen in die der armen. Geweld, list en boosheid der medemenschen kan een mensch tot armoede doen vervallen, zonder dat hij het kon verhoeden. Miskennen van talent en gaven heeft menigen in plaats van loon voor arbeid slechts teleurstelling en gebrek doen geworden. Maar ook zijn onverstand, onwil, luiheid, vadzigheid, lichtzinnigheid, verkwisting, spijlucht, en de verslaafdheid aan menigen boozen hartstogt dikwijls als evenzoo vele bronnen van armoede aan te merken. Zeer dikwijls zal de edele menschenvriend, die zich tot den arme wendt, om hem in zijn lot op te beuren, worden afgeschrikt, als zijn onderzoek naar de oorzaak van het ongeluk hem eene of meer der laatstgenoemden doet ontdekken; maar vaak wordt dan tevens niet bedacht, dat die ondeugden geenszins eigen zijn aan den armen stand alléén, maar dat integendeel de ondeugden der meer goe de klasse als 't ware af dalen tot de lagere klassen, die in een dubbel opzigt er onder lijden. Vooreerst missen zij het voorbeeld van de beoefening der spaarzaamheid, matigheid, bedachtzaamheid en andere deugden, en ten tweede laat het gebrek aan het noodige zich bij hen natuurlijk veel spoediger gevoelen. Dezelfde classificatie kan aangenomen worden voor de oorzaken der armoede, als algemeen maatschappelijk verschijnsel. Groote rampen, als volksziekten en het mislukken van den oogst, eene tijdelijke wanverhouding tusschen de loonen en de prijzen der voedingsmiddelen zijn natuurlijke of toevallige oorzaken van groote armoede. Aan 's menschen eigen wil is het te wijten, dat er nog zoo veel onkunde is omtrent de ware belangen der maatschappij, dat het werkelijk goede in Staat en Kerk nog al te vaak zoo weinig beoefend wordt, dat onregt en boosheid overheersching van den zwakke door den sterke toelaten, dat vorsten en regeringen, door eigenbelang of oogenschijnlijk voordeel verblind, de volken dwingen om tegen hun eigen belang te handelen. Oorlog en revolutie, onzekerheid in wetten en regt, onveiligheid in het werken en in het bezit van de vrucht van den arbeid zijn kwalen, die maar al te zeer een groot deel van haar gewigt laten gevoelen aan de laagste klassen der maatschappij. Het onvoortbrengend verbruik van arbeidskracht en kapitaal, het verspillen en vernietigen van bespaarden rijkdom, die moest dienen om arbeid te onderhouden (zie onder *Arbeid*), is niet alleen een verlies voor hem

die verspilt of verteert en die dat verlies dikwijls zeer weinig gevoelt, maar het is meteen eene ramp voor hen, die geene andere bron van bestaan hebben dan hun arbeid, eene aanhoudende kwetsing van hunne belangen, rijk aan rampzalige gevolgen en daardoor eene ontzaggelijke oorzaak van armoede (zie onder *Loon*). Geachte geleerden hebben beweerd en op verschillende gronden, getracht te betoogen, dat de vooruitgang in welstand en beschaving onder de tegenwoordige inrigting der maatschappij op zich zelven eene afdoende oorzaak is voor het ontstaan en de uitbreiding van de armoede als maatschappelijk verschijnsel. De een schrijft het toe aan de onregtvaardige en stelsellooze verdeling der maatschappelijke goederen onder hen, die direct of indirect aan de voortbrenging dier goederen deelnemen, aan den voortdurenden onverzoenlijken, onbillijken strijd tusschen kapitaal en arbeid, waarin het kapitaal altijd het deel van den leeuw voor zich zou weten te behalen (zie *Arbeid, Communisme, Socialisme*). Een ander houdt met allen ernst van een degelijk onderzoek de bewering staande, dat eene langzame, voortdurende toeneming der armoede onvermijdelijk is, omdat de mensch van het vermogen om zich te vermenigvuldigen op zulk eene wijze gebruik maakt, dat het menschdom in snellere mate in tal toeneemt, dan de middelen van bestaan, waardoor hij moet onderhouden worden, dit met den besten wil en de grootste inspanning kunnen doen. Deze stelling zal uitvoeriger besproken worden bij het artikel *Pauperisme*.

De oorzaken der armoede zijn zoo vele en zoo onderscheiden, dat men er wel aan wanhopen moet, dat zij ooit uit de maatschappij zal verdwijnen. Toch beproeft de wetenschap en hare toepassing door het menschelijk vernuft in iedere beschaafde maatschappij de rampen der armoede, die voortspruit uit natuurlijke oorzaken, op allerlei wijze te lenigen en zooveel mogelijk onschadelijk te maken. Nog mogen we doen opmerken, dat de meeste der natuurlijke oorzaken tijdelijk of plaatselijk werken; zelden hebben zij een algemeen voortdurenden invloed op het lot der volken. De eigenwillige oorzaken der armoede kunnen gezocht, gekend en bestreden worden; elke vooruitgang in wetenschap, elke overwinning der ware vrijheid, op welk gebied ook, leidt tot zelfkennis en zelfgenezing. De geschiedenis levert ons het bewijs, dat er een gunstig streven in deze richting plaats heeft en niet zonder vrucht; ook bij de meest beschaafde volken neemt de armoede, als *algemeene toestand*, eer af dan toe; doch tevens ontdekken we eene nieuwe bron van armoede, die haar stelselmatig onderhoudt, zelfs vermeerdert, en ongelukkig juist in de meest verlichte en beschaafde maatschappijen. We spreken van eene *onverstandige* armenverzorging. Ook dit kwaad kan evenwel gekeerd worden; de hoofdreken van zijn bestaan ligt in gebrek aan nadenken en ondervinding bij de menschen: het licht der wetenschap ont-

breekt. De neiging om zich het lot der armen aan te trekken, hun lijden te matigen, is zoo oud als het bestaan zelf der armen. Zij is de vrucht van de edelste aandoeningen, het bewijs van godsdienstzin, mededoogen en liefde. Eene uitgebreide armenverzorging bewijst een hoogen graad van maatschappelijke ontwikkeling: men *wil* en *kan* uit den overvloed de nooddrift helpen.

Iedere godsdienst schrijft de beoefening der weldadigheid voor als eene deugd; in onderscheidene Staten, zelfs in de Oudheid, treffen we de verzorging van armen aan, soms zelfs als eene verplichting, die op het staatsgezag zelf rust; in één woord, bij de meeste volken is de pligt der armenverzorging erkend als een heilige pligt, en vindt men eene organisatie, eene regeling dier verzorging op meer of minder uitgebreide schaal.

Die verschillende wijzen van regeling hebben onderscheidene stelsels van armenverzorging doen ontstaan, waarvan we de voornaamste zullen aangeven en bespreken. Eene juiste kennis en waardering dier stelsels is van het hoogste belang, omdat, zooals boven gezegd is, eene onverstandige armenverzorging zelve eene krachtige reden wordt voor het ontstaan en bestaan der armoede.

In het Mozaische regt nemen de bepalingen omtrent de zorg voor de armen eene belangrijke plaats in. In overeenstemming met het theocratisch beginsel, waarop de geheele Joodse staats-inrigting steunde en waarin alle eigendom in de eerste plaats het eigendom van God is, wordt ook aan den arme door de wet des Heeren een vast bepaald aandeel toegekend aan het land en aan het roerend goed. Verscheiden bepalingen wijzen hem bovendien een meer of minder belangrijk deel in den oogst toe.

Ook het Mohammedaansch regt kent verscheidene verplichte aalmoezen. De aalmoes volgens den Koran is evenwel niet het door God aan de armen aangewezen aandeel in vast of los goed van het land, maar zij is een zoenoffer aan God voor de bedrevene zonden. Beide genoemde regten classificeerden de inwoners des lands naar hunne bezittingen in rijken en armen. Het oude Athene, waar de slavernij door den Staat werd gehandhaafd, kende weinig armen en had dus geene behoefte aan armenverzorging. Pas in den tijd van het verval der democratie ontmoet men er instellingen van liefdadigheid voor in den oorlog verminkten en nog later ook voor oude menschen. Ook hadden er uitdeelingen in levensmiddelen van staatswege of verdeling van land, dat veroverd was, onder de armen plaats.

Ongeveer evenzoo stond het met de armenzaken in het oude Rome. Toen zich een van de slavernij bevrijd proletariaat ontwikkelde, werd er in den nood der behoeftigen, meestal tijdelijk, voorzien door uitdeelingen van korn van wege den Staat of door rijke particulieren; eene geregelde armenverzorging en armenwetten waren onbekend. De Keizers stichtten en onderhielden later uit

eigen middelen instellingen van liefdadigheid voor kinderen, weduwen, weezen en kranken.

Het Christendom voerde in de Middeleeuwen de verzorging van armen wederom in als een godsdienstig, Godewelgevallig werk. Het kwam er minder op aan, aan wien en wat men gaf, als men maar gaf. De Kerk zelf ging met een goed voorbeeld voor en deelde milde gaven uit. Het aantal der armen vermeerderde intusschen verbazend, zoodat de zorg voor hen weldra hare krachten te boven ging, en zij genoodzaakt was de medewerking der wereldlijke magt in te roepen. De verpleging der armen werd een last voor de gemeente. Daardoor kende ook het leenrecht bepalingen omtrent de armenverzorging, en niet weinig belangrijk is de ondersteuning der armen die uitging van het gildewezen, welke van des te meer belang is te achten, omdat in het gildewezen het geheele leven der eigenlijke burgers in de Middeleeuwen ligt besloten. In enkele landen, bij voorbeeld in Engeland, werd zelfs bepaald, wie recht had op ondersteuning. In de Skandinavische rijken treft men al vroeg een goed geregeld stelsel van armenverzorging aan. De pligt van onderhoud rust in de eerste plaats op de naaste verwanten; ontbreekt deze hulp, dan wordt de behoefte van hem, die ondersteuning vraagt, eerst onderzocht en beoordeeld; de last der kosten wordt gelijkmatig over allen verdeeld.

De toestand van Europa was, wat het armwezen aangaat, verre van benijdenswaardig. De opheffing van den dienstbaren toestand, het vervallen van het leenstelsel en de tallooze oorlogen riepen eene klasse van menschen te voorschijn, die wars van alle andere bezigheid dan van den oorlog, in de korte tijdperken van vrede bedelen, landloopen en rooven tot bedrijf kozen. Vooral de toestand van Engeland en de wetgeving die daarin verbetering trachtte aan te brengen zijn karakteristiek voor de schildering van dien tijd. Het platteland telde veel te weinig bewoners, die zich geregeld op den akkerbouw wilden toelleggen: veel land bleef onbearbeid en de oogsten waren gering. Men maakte derhalve eene onderscheiding tusschen armen, die geschikt waren voor den arbeid, en die het niet waren. Den eersten werd het op strenge straf verboden om hun kerspel te verlaten en ander werk dan akkerbouw bij de hand te nemen. De tweede mochten gaan bedelen; doch niet buiten de grenzen van hun kerspel, dan in bijzondere gevallen met verlof van de Overheid.

Deze maatregelen bereikten evenwel op verre na het beoogde doel niet. De gemeenten moesten armenkassen vormen om de voor den arbeid ongeschikten te onderhouden. Het beroep op de liefdadigheid der meer gezegenden met aardsch goed, hoewel steeds met meer klem, zelfs met dwang door wereldlijke en geestelijke overheid gedaan, leverde geene fondsen genoeg tot het dragen van den last. Daarom voerde Koningin *Elisabeth* in 1572 eene armentaks of armenbelasting in, waarin

ieder gegoede in het kerspel werd aangeslagen tot stijving en onderhoud der armenkassen. Ook den armen, die tot den arbeid geschikt werden geoordeeld, werd eene groote lotsverbetering bereid door de beroemd geworden acte van 1601, waarbij aan de gemeenten als stellige pligt wordt opgelegd, om werkhuizen op te rigten, waarin al deze armen moesten worden opgenomen en aan den arbeid gezet. Het lot der armen werd alzoo tot een zeer begerlijk lot gemaakt; er werd niets gedaan tot wezenlijke verheffing van den arme uit zijn bijzonderen toestand: in plaats van beklagenswaardig werd deze benijdenswaardig. Hoewel de werking dezer wetten in den eersten tijd gunstig moest genoemd worden, kon het toch niet anders, of hare nadeelige zijde moest zich op den duur te sterker doen gevoelen; de sommen, voor het onderhoud der armen besteed, groeiden voortdurend in onrustbarende mate aan. In 1751 bedroeg de armentaks in Wales en Engeland 730000 pond sterling; in 1775 reeds 1720000 pond; in 1818 zelf 7870000 pond; in 1832 en in 1833 mede bijna 7 miljoen pond. In 1834 ging het Parlement er toe over om zich de zaak aan te trekken. Eene commissie onderzocht den toestand der armenverzorging en wees de gebreken er van en de middelen tot herstel aan. Weldra kwam eene nieuwe wet tot stand, waarin de beginselen, door de commissie aan de hand gedaan, waren vervat. De onderscheiding der armen in de twee soorten bleef bestaan; ook hield men de werkhuizen. Maar bij de bedeeeling van tot arbeid ongeschikten werd voorop gesteld, dat hun lot nimmer zoo begerlijk mogt gemaakt worden, dat het een algemeen verlangen naar bedeeeling opwekte. De tot arbeid geschikten, moesten in de werkhuizen strenger aan het werk gehouden worden; en verder werden in de inrigting en het beheer dier werkhuizen belangrijke bezuinigingen ingevoerd. De heilzame werking der nieuwe wetgeving bleef niet lang uit. In de eerste vijf jaren na hare invoering daalde het cijfer der armentaks tot 4 miljoen pond.

De nieuwere geschiedenis der armenverzorging kent vooral drie stelsels, die niet slechts ten doel hebben om de armoede te helpen, maar ook om haar te keeren. Door verstandige samenwerking van krachten en middelen willen alle drie niet slechts den nood lenigen, maar met overleg en oordeel het kwaad bestrijden. Allen gaan uit van den stelregel: "dat in een welgeordenen Staat niemand van gebrek mag omkomen." Het eerste stelsel prijst de geheel vrije, regellooze, bijzondere liefdadigheid aan. Het tweede wil vrijwillige armenverzorging door vereniging van krachten en middelen naar vaste beginselen, en doet de bedeeeling door de Kerk op den voorgrond treden. Een derde stelsel acht eene alomvattende staatsarmenverzorging als een tak van staatsbestuur zelf wenschelijk, volgens regelen, door de wet gesteld, met nauwkeurig omschreven verantwoordelijkheid, terwijl de regering de beschikbare middelen moet aanbrengen in

evenredigheid met de bestaande behoeften.

Uit de erkenning van de voor- en nadeelen van elk dezer drie stelsels ontstond een gemengd stelsel, dat de armen splitst in twee klassen: de volstrekt hulpbehoevenden en hen, die wel bekwaam, maar niet in de gelegenheid zijn om zich zelf te helpen (*valiede en invaliede armen*). De bijzondere en kerkelijke liefdadigheid behoort zich de tweede aan te trekken; de overheid is geroepen aan de eerste soort de gelegenheid aan te wijzen, om in hun onderhoud te voorzien. Behandelen wij met een enkel woord de voornaamste voor- en nadeelen, aan elk dezer stelsels verbonden.

De zorg voor de armen is een plicht, door de godsdienst opgelegd, en in de eerste plaats en bovenal een werk der liefde. Dit sluit allen dwang tot geven uit. De vrijwillige gave is de eenige, die zoowel voor den gever als den begiftigde doel treft. Maar zeer zeker kan aan de vrije, regellooze liefdadigheid van bijzondere personen het verwijt gedaan worden, dat zij zelden met oordeel en onderzoek te werk gaat, daardoor hier te veel, ginds te weinig uitdeelt, geheel naar den luim van het oogenblik handelt. Dikwijls is de beweegreden der gift eene geheel andere dan liefde. Op zich zelf is zij gebrekkig en onvoldoend tot leniging en bestrijding van het kwaad. De staatsarmenverzorging noemt men dan ook de volledigste en eenig volkomene. Zij werkt met orde en regel; zij voorkomt overbedeeling en dubbele bedeeling. Met de minste middelen doet zij het meest. De plicht der Overheid is het, de armoede te weren, om 't gevaar voor de orde en de veiligheid in de maatschappij te verwijderen. Zoo zij intusschen het regt meent te hebben het bedelen te verbieden, dan neemt zij ook de verplichting op zich om hen te bedelen, die in eigen onderhoud niet kunnen voorzien. Maar neen, juist door de gestelde regelen, door de naauw omschreven grenzen van de bevoegdheid der ambtenaren kan de staatszorg onmogelijk bij de eindeloze verscheidenheid in de behoefte juist altijd datgene verschaffen wat noodig is. De instellingen van liefdadigheid willen uit kleingeestigheid en liefdeloosheid de grenzen harer werkzaamheid zoo eng mogelijk beperken, en de armen worden het slagtoffer van den strijd tusschen de bestuurders dier instellingen.

De aangevoerde bezwaren treffen meer de uitvoering der zorg dan het beginsel. 't Voornaamste bezwaar is zonder twijfel, dat eene regelmatige armenverzorging door den Staat uit den aard der zaak hare grenzen uitbreidt; de regelen voor de bedeeling geven aan hen, die in de bepalingen dier regelen vallen, het idee, dat zij aanspraak, regt op bedeeling hebben, dat het de plicht der overheid is te zorgen, dat elk het noodige hebbe. Geen verderflijker begrip voor het armwezen dan dit. De schadelijke invloed van zulk eene stelselmatige armenverzorging zou de grondslagen onzer maatschappij ondermijnen. De Staat heeft de magt om door het heffen van belastingen over de noodige middelen te beschikken; om

de gegoeden tot steeds grooter opoffering te dwingen. De ingezetenen worden dan gesplitst in twee klassen: zij die anderen onderhouden, en zij die door anderen onderhouden worden. De voorstelling van regt op onderhoud, de luiheid en spilzucht en de duizende andere ondeugden zal het getal der tweede klasse steeds doen stijgen. Het opbeuren van den arme uit zijn toestand van eigen onvermogen, het bijbrengen van zedelijke verheffing en de verantwoordelijkheid voor zijn eigen bestaan en dat van zijn gezin zal geheel vervallen.

De weg tot socialisme en communisme wordt alsdan betreden. Bestrijding der armoede in hare oorzaken is onmogelijk gemaakt. De bovenvermelde geschiedenis der armenverzorging in Engeland en de mislukte pogingen in Frankrijk in 1789 en 1848, om het denkbeeld van verplicht onderhoud en verplichte werkverschaffing door de overheid in practijk te brengen, leveren genoegzame bewijzen van het schadelijke en zelfs op den duur onhoudbare van zulk een staatsarmenzorg (zie onder *Socialisme, Communisme, Fauperisme*).

Algemeene verarming met een nasleep van naamlooze ellende zou het gevolg er van zijn. Zoo blijkt de best geregelde en volledigste armenverzorging met de ruimste middelen de slechtste van allen te zijn.

De ernst der zaak vordert nog eene korte weêrlegging van het stelsel der algemeene staatsarmenverzorging, vooral omdat dit stelsel door zulke schoonklinkende woorden wordt aanbevolen, als de volgende van den dichterstaatsman *Lamartine*. "Zijn broederliefde en liefdadigheid deugden?" zegt hij. "Ja! Dan moet de maatschappij zelve die beide deugden beoefenen; dan moet de maatschappij zich niet, zooals de staathuishoudkundigen beweren, die geene andere godsdienst kennen dan de cijferkunde, geheel aan die plichten onttrekken en gebrek en dood hun gang laten gaan."

Zoo ook 'de groote staatsman *Thiers*, die even welsprekend op dezelfde wijze betoogt, dat de maatschappij evengoed deugden mag en moet beoefenen, als de enkele mensch.

Men vergeet evenwel iets van belang en verwart bovendien twee zeer onderscheidene begrippen. Vooreerst: de maatschappij is geen bovenaardsch, afzonderlijk, zelfstandig wezen, georganiseerd boven en buiten de enkele menschen om. De maatschappij bestaat uit en in de menschen. Bezitten deze dus genoemde deugden en beoefenen zij ze, dan heeft de maatschappij haar ook. Maar verder bedoelt men eer den Staat, dan de maatschappij; hierin ligt de verwarring. De Staat is een zelfstandig gevormd organisme, voortgekomen uit de maatschappij, met een eigen werkkring, dat met kracht moet optreden om zijne roeping te vervullen en met dwang de benoodigde middelen zich kan verschaffen juist van de leden der maatschappij. Uit zichzelf is de Staat niets en bezit hij niets. Is dat nu de deugd der weldadigheid beoefenen, als de Staat met dwang de middelen daartoe aan

anderen onttrekt en die, zonder eenige offering van zich zelf, aan anderen uitdeelt? De vraag blijft dus bestaan: behoort de armenverzorging in haar geheel tot den werkkring en de roeping van den Staat? Op de hierboven aangevoerde gronden durven we hierop gerust een ontkennend antwoord geven.

Het is buiten twijfel, dat de bijzondere liefdadigheid, zonder orde en regel, onvoldoende is om de armoede als maatschappelijk verschijnsel te lenigen en tevens te voorkomen en te bestrijden. De liefdadigheid, uitgeoefend door de Kerk uit vrijwillige liefdegaven, door haar verzameld, schijnt de meest aanbevelenswaardige armenverzorging. Zij blijft het werk der liefde en toch werkt zij niet onbesuisd en regelloos; er kan overleg en regelmaat in de bedeeeling zijn en overbedeeeling en dubbele bedeeeling gemakkelijk geweerd worden. Wel voert men tegen haar bezwaren aan, en wel ongeveer dezelfde die hierboven tegen staatsarmenverzorging zijn aangevoerd; doch deze leggen hier veel minder gewicht in de schaal, omdat het hoofdbezwaar haar niet kan voorgelegd worden, dat zij nl. eene onbegrensde beschikking over de middelen tot bedeeeling zou hebben. De voorstanders van de liefdadigheid, alleen door bijzondere personen uitgeoefend, beweren, dat veelal de giften der Kerk geen doel zullen treffen, omdat de voorgeschreven regelen en de daaraan verbonden verantwoordelijkheid der bestuurders niet toelaten, de verscheidenheid der behoeften juist te beoordeelen en naar omstandigheden te handelen. Ook hier ontmoet men, zeggen ze, liefdeloosheid in de behandeling der armen; ook hier voert men denzelfden strijd over de verplichting en worden de armen door het eene bestuur aan het andere toegekaatsd: ook hier kunnen zich bij eene ietwat ruime bedeeeling dezelfde nadelige gevolgen openbaren als bij de staatsarmenverzorging. Dit alles kan gebeuren; maar die gebreken hangen hier niet noodzakelijk samen met het stelsel van bedeeeling; de bezwaren ontstaan pas bij eene slechte toepassing van het stelsel. En met deze opmerking vervalt noodwendige gelijkheid in gebreken van staatsarmenverzorging en de bedeeeling uit liefdegiften volgens regelmaat en orde door de Kerk.

De voorstanders van het gemengd stelsel prijzen het aan op grond, dat alle voordeelen der overige stelsels hier vereenigd worden gevonden; geen middel ter bestrijding der armoede is eenzijdig uitgesloten. De bezwaren tegen de overige stelsels treffen natuurlijk ook dit, voorzover het een element daarvan heeft opgenomen. Maar bovendien is de onderscheiding, waarvan zij begint uit te gaan, in de praktijk onhoudbaar. De beslissing blijft meestal eene zaak van willekeur, en een aanhoudende strijd tusschen de verschillende besturen, om hem, die op de eene of de andere wijze onderstand vraagt, van zich af te schuiven, zal zeker niet uitblijven.

Elke wijze van armenverzorging heeft als zoodanig hare eigenaardige bezwaren. Daarom

moet aan de vraag: "hoe is de armoede het best te helpen?" deze voorop gesteld worden: "met welke middelen, die men tegen de armoede aanwendt, loopt men het minst gevaar, om haar onwillekeurig te voeden?"

Eene uitgebreide, regelmatige bedeeeling uit ruime middelen, volgens welk stelsel ook uitgevoerd, heeft altijd zeer groote bezwaren. Naarmate van de eene zijde grootere geneigdheid tot helpen betoond wordt, wordt in diezelfde mate de neiging om zich die hulp te laten welgevallen, aan de andere zijde grooter. 't Gevoel van eigen verantwoordelijkheid bij de armen verstompt; de drang der behoefte, de grootste prikkel tot gezette arbeidzaamheid en tot spaarzaamheid, wordt voor een groot deel heeggenomen. 't Getal der armen zal met de kwistigheid in gaven toenemen. Herhaalde malen heeft men het stelsel van gezochte werkverschaffing aanbevolen en beproefd. De grond tot aanprijzing, dat er nu niet alleen een almoes gegeven, maar dat er gewerkt wordt voor een loon, is evenwel weinig afdoend. Die werkverschaffing brengt groote stoornis in den geregelden gang der voortbrenging. Waar zij op eene uitgebreide schaal en regelmatig wordt aangewend, is zij eene bron van groote kapitaalverspilling en oorzaak van slechte voortbrenging. Wanneer jaar in jaar uit talrijke gezinnen leven op de beurs van hunne arbeidzame mede-ingezetenen, dan is het duidelijk, dat de vermeerdering van het fonds van een ieders besparingen, het kapitaal, sterk wordt tegengehouden. En wat gebeurt bij de gezochte werkverschaffing? Werktuigen en grondstoffen, werkplaatsen en voedsel moeten den bedeelde voorgeschoten worden. Dat alles is kapitaal. Aanzienlijke uitgaven voor het onderhoud daarvan, voor het toezigt en het beheer zijn dikwijls noodig. En welk product ziet men meestal? — Het besteede kapitaal kan er nauwelijks in teruggevonden worden. Tegen elken prijs moeten de vervaardigde voorwerpen van de hand gedaan worden, en de kooper neemt ze nog niet, omdat hij er goede zaken mee doet, maar omdat hij een liefdewerk wil verrigten. De energie, bij elken arbeid noodig, ontbreekt hier geheel. De werkman stelt in de uitkomst geen belang; de waarde daarvan gaat hem niet aan. Hij ziet slechts het werk, niet het product. Het werk wordt hem verschaft, hetzij het goed of slecht gaat. De arbeiders zijn veelal ongeschikte, onbekwame, onwillige lieden, die juist om die hoedanigheden geen werk wilden zoeken of konden vinden. Maar waaruit wordt het onderhoud van die arbeiders nu betaald? Niet uit het product; dat is daarvoor niet toereikend. Eene extra-bedeeling is daarvoor dus noodig. Het kapitaal, in de werkverschaffing gestoken, is verspild en men is er niets verder door gekomen. Vóór 1834 is dit stelsel in Engeland op ruime schaal toegepast. Ten slotte is men er hier en daar toe gekomen om slechts een schijn van arbeid te bewaren, en legde men den arme bij voorbeeld de taak op, om een hoop steenen steeds

van de eene plaats naar de andere te kruisen. De prikkel tot wezenlijke inspanning vervalt aldus geheel. Maar er komt bij, dat de vrijwillig opgenomen verplichting om werk te verschaffen alligt het idee doet ontstaan aan de andere zijde van *regt* op arbeid. De eischen worden hooger gesteld en onbeschaamder aangedrongen. Men wil werk naar zijn zin. De toestand van den eerlijken, ijverigen, zelfstandigen werkmán wordt hoe langer zoo meer onhoudbaar. Ook dit bezwaar liet zich in Engeland sterk gevoelen. Menig knap werkmán ging vrijwillig over in de orde der bedeeden, aan wie werk werd verschaft; was het niet om de hoegrootheid van het loon, dan toch om de zekerheid, dat er loon zou gegeven worden. Niet minder verderfelijk werkt het uitbesteden der bedeeden bij werkbazen, fabrikanten en landbouwers; de niet bedeede wordt verdronken. De regelen, waardoor het loon natuurlijk bepaald wordt, onderwinden eene belangrijke storing (zie *Loon*). Plaatselijke overbevolking met al de daaraan verknochte onheilen wordt er door bevorderd (zie *Pauperisme*).

Voordat wij ten slotte overgaan tot de bespreking van de beginselen, waarvan eene heilzame armenverzorging moet uitgaan, en van de toekomst der armoede in onze maatschappij, willen we nog een woord wijden aan het onderzoeken van de voornaamste der verschillende vormen, waarin onderstand verleend wordt. De rijkdom en verscheidenheid dier vormen zijn op zich zelf een bewijs van veel betekenis voor den geest van liefde, die er in de maatschappij bestaat om den arme in zijn ongelukkigigen toestand te gemoet te komen.

De ondersteuning in geld is zeker in de meeste gevallen af te keuren, vooral waar dat gegeven wordt zonder onderzoek naar de wezenlijke behoeften en naar de wijze, waarop het besteed wordt. Vóór alles komt het er op aan, dat men zijne armen kenne. De bedeeing in levensmiddelen, brandstof, kleeding, huisraad, gereedschap, grondstof voor het bedrijf, en het leveren van geschikte woningen verdient over het algemeen verre de voorkeur. Minder doelmatig is de tegemoetkoming in huishuur, omdat dit meestal uitsluitend ten bate van den verhuurder werkt. Het leveren van geneeskundigen bijstand en het openstellen van de gelegenheid om gratis onderwijs te ontvangen, vindt zeker om de zegenrijke gevolgen algemeen bijval. Scholen voor kinderen en volwassenen van allerlei aard en strekking kunnen er niet ligt te veel opgericht worden.

Onderscheidene gestichten met liefdadig doel maken het sieraad uit van menige plaats. Het wezenlijk nut er van is evenzeer onderscheiden. We bedoelen die gestichten, waar doorgaand dezulken verpleegd en verzorgd worden, die door ouderdom, ziekte, gebreken of andere oorzaken niet in staat zijn om door eigen hulp in hun onderhoud te voorzien, als armhuizen, weeshuizen, vondelinghuizen, minnehuizen (*crèches*), bewaar-

scholen, gestichten voor idioten, blinden, doofstommen, invaliden, enz.

De vondeling- en minnehuizen hebben bijna overal uitgediend; de slechte invloed, dien zij uitoefenen op de zedelijkheid en den toestand der armen in het algemeen, is niet problematiek meer. De overige gestichten kunnen, voorzover zij dienstbaar gemaakt worden tot steun van werkelijk hulpeloozen of tot opbeuring en verheffing van ongelukkige wezens, niet afgekeurd worden. De bevolking der armhuizen laat meermalen gegronnen twijfel bestaan of de werking wel binnen die grenzen beperkt wordt. Zoo dit niet het geval is, dan deelt het armhuis in al de kwalen, die geweten kunnen worden, en met grond, aan: werkverschaffing, werkbestelling, uitbesteding bij werkbazen, werkhuizen en wat daarvan meer opgenoemd kan worden. Werkverschaffing op kleine schaal kan tijdelijk gunstig werken of althans vrij onschadelijk genoemd worden, als zij uitgaat van de bijzondere liefdadigheid en er een arbeid kan aangewezen worden, die anders niet verricht zou worden, maar door bijzondere omstandigheden aanbevolen wordt. De beste wijze is voorzeker om den arme opmerkzaam te maken op de gelegenheid, die er bestaat, om werk te vinden, hem kapitaal voor te schieten, maar de uitkomst zooveel mogelijk voor zijne rekening te laten. Op groote schaal is werkverschaffing onmogelijk vol te houden, op grond van de gewigtige bezwaren, hierboven tegen de ruime armbedeeling aangevoerd. Werkbestelling en uitbesteding van armen bij werkbazen, landbouwers of fabrikanten, als hulpmiddel tegen den te lagen stand der loonen, werken allerverderfelijkt ook juist op dien stand der loonen. Engeland heeft ook met deze handelwijze een leerrijk voorbeeld tot afschrikking gegeven (zie *Loon*).

Het werkhuis is, als middel tot ondersteuning van den arme, verre te verkiezen boven werkverschaffing en uitbesteding bij werkbazen. Het doel is dan ook minder om den arme voor eigen arbeid eigen brood te bezorgen dan wel om den gebreklijken tot laatste toevlucht in den nood te dienen, om den openbaren weg van bedelaars te zuiveren, en om van het vragen om onderstand af te schrikken. Als maatregel van politie is het werkhuis niet geheel te missen. In de practijk wordt ook daaraan echter dikwijls te veel gewigt gehecht; men vindt onder de bewoners der werkhuizen meermalen gezinnen, die geregeld vertrekken als de tijd om op het veld te arbeiden gunstig is; aan sparen wordt niet gedacht, omdat in slechtere tijden de toegang tot het huis weér openstaat. Aanzienlijke sommen, op de gemeentebegrotingen uitgetrokken, worden zodoende verspild. De gevolgen van eene ruime, regelmatige armbedeeling zullen dáárby niet uitblijven.

Een laatste middel tot leniging en bestrijding der armoede, waaraan men veel gewigt heeft gehecht en waarvan groote verwachtingen zijn gekoesterd om zijn krachtige wer-

king en zijn veelzijdig nut, is de buitenland- en binnenlandsche kolonisatie. Men bracht een aantal armen zamen op eene plaats, waar gemakkelijk en voor weinig kosten land te verkrijgen was, om hun daar nuttigen en voordeeligen arbeid te verschaffen. Helaas! ook hier heeft de uitkomst de verwachting bedrogen. De ontzaglijke kosten noodzaakten al spoedig tot het verlaten van een aanleg op groote schaal. Het voortdurend en omslagtig toezigt, de onwil, het onvermogen en de onverschilligheid der arbeiders, — het vreemde en ongewone van den landarbeid voor eene bevolking, grootendeels uit de achterbuurten van steden afkomstig; al deze oorzaken werkten om strijd mede om het product van den daár verrigten arbeid te verslinden. Leening op leening moest aangegaan worden, aalmoezen, met aandrang gevraagd en vaak mild geschonken, kunnen ter naauwernood het bestaan van zoo'n inrigting eene halve eeuw voortsliepen. De geschiedenis onzer eigen Koloniën van Weldadigheid leveren het bewijs van dezen treurigen gang van zaken op.

De Koloniën van weldadigheid, volgens het plan van den Generaal *van den Bosch* in 1818 in de provinciën Overijssel en Drenthe (Frederiks-oord, Willems-oord, Wilhelmina's-oord, Ommerschans en Veenhuizen) aangelegd en opgericht door eene particuliere maatschappij met een kapitaal van 3 miljoen gulden, beoogden een veelzijdig doel. Vooreerst wilde men door het vestigen van een aantal onvermogene huisgezinnen en personen in eene streek, die nog niet in bebouwing was gebracht, aan een deel der armenbevolking, dat voor arbeid wel geschikt was maar dien in de groote maatschappij niet kon vinden, de gelegenheid openen om productieven arbeid te verrigten, om zich zelven aldus te onderhouden, zonder tot het bedelen over te gaan. Verder zag men daarin meteen een geschikt middel, om ongezocht, met betrekkelijk geringe kosten, een deel van den woesten bodem bebouwd te krijgen, om zoodoende aan de geheele maatschappij eene dienst te bewijzen, omdat de bijzondere nijverheid der landbouwbevolking in die streken er nog niet toe kon besluiten, zich op de ontginning van die gronden toe te leggen. Men zou trachten de bevolking, die zich gedwongen, of vrijwillig aldaar vestigde, de beginselen in te prenten van arbeidzaamheid, spaarzaamheid en zelfstandigheid, opdat zij door eigen inspanning en door de toedeeling van een deel der opbrengst in het bijzonder eigendom van ieder arbeider, zich zou weten te verheffen tot eene onafhankelijke, zelfstandige klasse van landbouwers op kleine schaal. Het gedeelte der bevolking, dat het minst voor vrijen arbeid geschikt was, zou gezamenlijk worden gehuisvest in gestichten, arbeiden onder opzigt en voor rekening van de maatschappij. Aan het betere deel, en aan hen, die in de gestichten getoond hadden op eigen voeten te kunnen staan, zou een voorschot verstrekt worden in kapitaal, als vee, gereedschap enzovoorts, en een stukje

gronds met eene woning in gebruik afgestaan. De verdeeling van elke opbrengst in het bedrijf werd zóó geregeld, dat naarmate de vlijt, inspanning en het doorzigt van den arbeider grooter wierden, ook zijn evenredig aandeel daarin aanwies. Zijn eigenbelang prikkelde hem aldus tot ijver en besparing.

De Staat bemoeide zich ook weldra met de inrigting en het beheer van de gestichten der Maatschappij van Weldadigheid, doordien hare Koloniën werden aangewezen en gebruikt als bedelaarsgestichten, waar personen, die wegens bedelarij veroordeeld waren, na het ondergaan der straf, heengezonden werden, of waar zij, die anders tot bedelen zouden moeten overgaan, zich konden aanmelden om opgenomen te worden, tegen betaling van de verplegingskosten door hen zelve of door hun domicilie van onderstand. De werkring der Koloniën mogt dus wel veelzijdig genoemd worden.

Jammer dat ook hier wederom de uitkomst niet aan de schoone verwachting beantwoordde. De uitgaven voor de gestichten stegen jaarlijks aanmerklijk. Na verloop van betrekkelijk korten tijd had de Maatschappij eene schuld van 8 miljoen gulden. De vereende ondersteuning van de bijzondere liefdadigheid en van den Staat en de belangrijke som aan verplegingskosten, door gemeenten en andere collégies besteed, konden de zaak toch niet in haar geheel houden.

In 1851 nam de Staat een deel van de bezittingen der Maatschappij, Veenhuizen en Ommerschans, over, en belastte zich daarvoor met de betaling van een deel der kolossale schuld. Deze gestichten bleven nu geheel voor rekening en onder het beheer van den Staat, die ze inrigtte tot bedelaarsgestichten voor veroordeelde bedelaars en voor bedeelenden voor rekening van anderen. De Maatschappij sloot nieuwe leeningen voor de betere inrigting van hare behouden bezittingen en legde zich met vernieuwde kracht op de tot enger kring beperkte taak toe, waartoe zij door milde bijdragen van de bijzondere weldadigheid voortdurend in staat werd gesteld.

Toch waren er in 1861 in Frederiksoord nog geen dertig gezinnen, die het zoo ver gebracht hadden, dat zij onafhankelijk van hulp het landbouw-bedrijf als eigen boer konden uitoefenen. Grootte sommen zijn en worden er aanhoudend besteed en verspilld. De redenen zijn niet ver te zoeken: voor 't meerendeel noemden we ze reeds. Een omslagtig, kostbaar beheer, hoe eenvoudig ook ingerigt, is onvermijdelijk. De bevolking grootendeels uit steden afkomstig, is ongeschikt voor landbouwbedrijf. Luiheid, onwil, onkunde, gebrek aan belangstelling in de uitkomst van den arbeid, omdat het uit den aard der zaak vrij lang duurt, vóór er voor eigen rekening gewerkt wordt, zijn even zoovele hinderpalen voor het wélslagen van het doel. Eene hoofdfreden komt daarbij, die gewoonlijk niet vermeld wordt, omdat men haar niet kent, en, zooal kent, toch niet

begrijpt. De gesteldheid van den bodem, die vruchtdragend moet gemaakt worden, is over het geheel van dien aard, dat in de verkooprijzen, van de producten, verkregen, zelfs met gewone arbeid- en kapitaalbesteding, de daaraan bestede arbeid en het daarin gestoken kapitaal niet vergoed kunnen worden. Ieder boer, die er zich met eigen kapitaal zou vestigen, zou er met verlies moeten arbeiden (zie *grondrente*). Met de bovenvermelde bijkomende redenen van niet gering gewigt moet het verlies bij eene inrigting als deze nog wel veel grooter zijn.

Geen stelsel van armenverzorging, welke ook de vorm zij, waarin bedeed wordt, zal het mogen gelukken de armoede als maatschappelijk kwaad geheel uit te roeijen. Inkorting der armoede blijft mogelijk. Eene geleidelijke verbetering echter in den geheelen toestand der maatschappij zal het meest afdoen tot bestrijding en opheffing van hare oorzaken. Met vereende krachten, door doelmatige middelen lenige men het lot van hem, die gebrek lijdt, vooral waar geene eigen schuld te wijten is. Men zorg daarbij evenwel steeds, dat zijn lot niet benijdenswaard worde voor hem, dien het ongeluk niet trof, maar dien het gelukt door eigen krachten in eigen behoeften te voorzien. De verzorging blijve het werk der liefde; zij worde geene publieke dienst met wederkeerige pligten en regten tusschen bedeele en bedeeelden. Voorkoming van armoede is beter dan leniging. Vooral de bijzondere liefdadigheid is hiertoe geroepen. Zij helpe waar snelle hulp noodig is; zij zie wel toe, wat zij geve; en vooral: hoe het gegevene besteed wordt. Vereeniging van krachten is ook hier vaak onmisbaar en kan al de voordeelen verschaffen, die elders in de productie van haar genoten worden.

Navolgenswaardige voorbeelden hiervan zijn in den laatsten tijd gegeven in sommige steden van Duitschland, o. a. in Elberfeld; sinds kort ook in de hoofdstad van ons land. De oprigting van bureaux, waar inlichtingen omtrent behoeftigen verkregen kunnen worden, zamenkomsten ter bespreking van eene doelmatige bedeelingswijze enzovoorts, zijn aanbevelenswaardige middelen ter bereiking van het doel. Bedeeeling door de dienaren der Kerk naar wijze regelen blijft om bovengemelde redenen eene gewenschte zaak. De arme moet uit zijn toestand van hulpeloosheid opgebeurd worden, het gevoel van eigen verantwoordelijkheid, van zelfstandigheid moet behouden en aangekweekt worden. Hij moet inzien dat het geen regt maar onregt is, dat zijn medeleden der maatschappij de zorg voor zijn bestaan op zich moeten nemen. De werking van den Staat op en in armenverzorging worde zooveel mogelijk beperkt, hoewel hare geheele uitsluiting niet ligt denkbaar is. De Staat trede alleen tusschenbeiden, waar oogenblikkelijke en krachtige hulp noodig is, b. v. in buitengewone tijden of bij zeldzame voorvallen, waar het policieregt moet gehandhaafd worden of waar toezigt op 't beheer van armenfondsen noodig

is. De Staat zorg voor goed geregeld, degeelijk, voor allen toegankelijk onderwijs en bevordere de verspreiding daarvan. Hij verzekerere aan allen orde, veiligheid en regt. Naast goed onderwijs moeten verder als middelen tot voorkoming en bestrijding van armoede genoemd worden: vrijheid van arbeid in den ruimsten zin (zie *Arbeid*, *Gilden*, *Monopolie*), een goed ingerigt, voor allen gelijkwerkend belastingstelsel, wegneming van alle redenen van ongelijkheid van pligten en regten tusschen den Staat en de burgers. Policie-maatregelen tot bevordering der volksgezondheid, en ter verzorging ook van de goede lichamelijke ontwikkeling van het opkomend geslacht, zullen heilzame vruchten voor de wering der armoede afwerpen.

Hoogstwelddadig is de oprigting van banken van leening, spaarbanken, hulpanken, spaarkassen, pensioen-, zieken- begrafenisfondsen en dergelijke, wier doel is, de zucht tot sparen te prikkelen, de gelegenheid tot belegging van kleine spaarpenningen te openen en de voordeelen te genieten van samenwerking en werk op groote schaal. We kunnen het karakter en de bestemming van al die instellingen hier niet nagaan. Genoeg zij het, dat tegen sommige wel meer of min gewigtige bezwaren kunnen aangevoerd worden, doch deze treffen meestal meer de feitelijke inrigting en het beheer dan dat karakter in het algemeen. De gewigtige en hoogstbelangrijke vraag, of de armoede in het algemeen en meer in 't bijzonder in de welvarendste landen onzer hedendaagsche maatschappij toe- of afneemt, zullen we bespreken in het artikel *Pauperisme*.

Hier zij het genoeg op te merken, dat daár, waar algemeene vooruitgang in welvaart wordt waargenomen en door allen erkend, de toestand van de lagere klassen verre verkieslijk is boven dien van de minder bevoorregte landen, en dat het aannemen van eene toenemende algemeene welvaart de onderstelling uitsluit, dat tegelijkertijd een steeds aangroeiend deel der bevolking tot gebrek en ellende zou vervallen. Welvaart en beschaving zouden dan tegelijkertijd in zich moeten dragen de kiem van achteruitgang, verarming en verdierlikking.

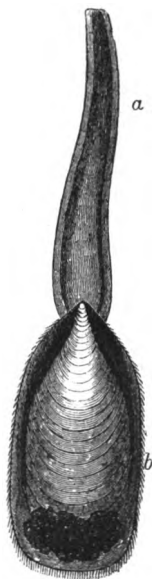
Armpolyp (Hydra) is een geslacht van de klasse der polypkwallen (Hydramedusae). De hiertoe behoorende soorten hebben een naakt ligchaam, dat vastzittend of vrij, gelei-achtig, en met afvallende knoppen en draadvormige, om den mond geplaatste voelers voorzien is. Zij leven in zoet water. *Leeuwenhoek* had 't eerst de *grijze armpolyp* (Hydragrisea) waargenomen. De *groene armpolyp* (Hydra viridis) werd het eerst door *Trembley* waargenomen. Later nam hij de meeste proeven met de grijze en bruine armpolyp (*H. grisea* en *fusca*). Men vindt deze soorten in vijvers en slooten.

Armpootigen (brachiopoda), ook wel *mantelkieuwigen* (palliobranchiata) genoemd, is de naam der dieren, die, volgens *van der Hoeven*, de eerste orde vormen van de klasse der schelpdieren (conchifera). Het

zijn eigenaardig gevormde, tweeschalige schelpdieren, die zich door een aantal bijzondere kenmerken van de overige onderscheiden. Thans vindt men daarvan slechts weinige soorten, die in zee op aanmerkelijke diepten leven, terwijl men vele fossiele soorten in de aardlagen aantreft.

De beide schalen dezer dieren zijn ongeëlijkt; zij bestaan namelijk in eene groote rug-schelp en eene veel kleinere, openslaande buikschelp. Deze dieren zijn steeds aan den bodem vastgegroeid, en wel met de rug-schelp, of ook door middel van een peesachtigen steel, (fig. 1 a). De pezen of spiervezels van dien steel dringen soms tusschen de beide schelpen aan den zoom van het slot door eene afzonderlijke opening. Daar de

Fig. 1

Lingula anatina.

armpootigen geen slotband bezitten, door wiens veerkracht zij de schelpen kunnen openen, vindt men hen doorgaans in een gesloten toestand, ook wanneer zij dood zijn. De beide schelpen zijn door een groot aantal spierbundels vereenigd.

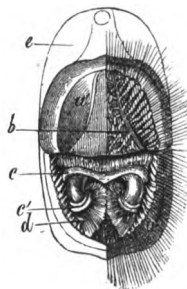
Een eigenaardig kenmerk van deze schelpdieren is de aanwezigheid van twee schroefvormig opgerolde, holle armen, die aan beide zijden van den mond zijn vastgehecht en vleezige buizen vormen, met draden of franjes bezet. Deze armen, geschikt om de schelpen te openen en voedsel naar den mond te brengen, vertoonen zich als uitsteeksels en worden geheel of gedeeltelijk door kalkachtige of hoornachtige steunsels geschraagd.

Het ligchaam van deze dieren is omgeven door een mantel, die aan de binnenzijde

der schelpen is vastgehecht en op zijne andere zijde blaasvormig uitgezette vaten draagt, welke tot ademhaling dienen. Zij hebben derhalve geene kieuwplaten, zooals de overige schelpdieren. Het eigenaardige van hun inwendig zamenstel is voorts gelegen in de aanwezigheid van twee of zelfs van vier harten. Wij aanschouwen in fig. 2 het weekdier, van zijne schelpen ontdaan. De eene helft van den mantel is opgeligt en boven de ingewanden omgeslagen, om de inwendige oppervlakte van den mantel met de ademhalingswerktuigen en de armen te kunnen zien. Wij aanschouwen in *a* den met stijve borstels bezetten mantel, in *a'* het omgeslagen deel van den mantel met de ademhalingsbuizen *b*, in *c* de armen ter plaatse waar zij zich vereenigen, in *d* de franjes dezer armen, en in *e* den omvang der ruimte, waarin de ingewanden besloten zijn.

De armpootige schelpdieren zijn — zooals wij reeds opmerkten — in talrijke soorten aanwezig in de lagen der aardkorst, en reeds in de oudste bezonkene lagen, terwijl er

Fig. 2.

Lingula anatina, — het weekdier zelf.

thans 20 of 30 levende soorten bekend zijn. In die lagen behooren zij dikwijls tot de leid- of gidsschelpen, namelijk tot de zoodanige, die het kenmerk vormen eener bepaalde laag, zoodat de studie der fossiele armpootigen noodzakelijk is voor den geoloog. Het geslacht *Lingula* vindt men in de Silurische vormingen, in den bergkalk, den muschelkalk en den bonten zandsteen, — *Terebratula* in de krijtvorming, vooral in Italië, — *Spirifer* in de overgangsvormigen. Ook *Productus*, een geheel en al uitgestorven geslacht, komt fossiel voor in kolenkalksteen en zechsteen.

Armstrong, de uitvinder der naar hem genoemde kanonnen, werd in 1820 in Engeland geboren. Hij was aanvankelijk advocaat te New-Castle, maar wijdde zich vervolgens uitsluitend aan de ingenieurs-wetenschap en aan de werktuigkunde. Daarna stichtte hij eene fabriek van werktuigen te Elswick en vestigde, eerst alleen uit liefhebberij, zijne aandacht op de ontwikkeling der fabrieknijverheid. De proeven van den majoor *Cavalli* uit Sardinië en van den baron *Wahrendorff*

uit Zweden, om het stelsel der geweren met getrokken loop ook op het geschut toe te passen, moedigde hem aan, om hun voetspoor te volgen. In het jaar 1854 deelde hij de denkbeelden, die hij daaromtrent koesterde, aan den toenmaligen minister van oorlog, den hertog van *Newcastle*, mede. Deze schonk daaraan zijne goedkeuring, en in 1856 trad *Armstrong* te voorschijn met de uitvinding eener nieuwe soort van getrokken kanonnen, die hij der Regèring aanbod en die eene belangrijke omwenteling veroorzaakte in den toestand der Britsche artillerie. De Regèring benoemde hem in 1859 tot ridder, kende hem eene belooning toe van 10,000 pond sterling en belastte hem met het bestuur over de groote geschutgieterij te Woolwich. Zie over het stelsel zelf onder *Kanon*.

Arnaud (François Thomas Marie de Bèculard d'), een vruchtbare Fransche schrijver, werd den 15den September 1718 te Parijs geboren. Hij genoot er zijne opleiding bij de Jezuïeten en raakte reeds vroeg bekend met *Voltaire* en door dezen met *Frederik II*, op wiens uitnoodiging hij zich naar Berlijn begaf. Door de vijandelijke gezindheid van *Voltaire* belaagd, verliet hij reeds na verloop van een jaar het Hof te Berlijn en ging als gezantschapssecretaris naar Dresden en vervolgens naar Parijs, waar hij in de dagen van het Schrikbewind in den kerker werd geworpen. Hij overleed den 8sten November 1805. Hij heeft treurspelen, gedichten, romans en mengelingen uitgegeven. Zijne gezamenlijke werken zijn verschenen te Parijs in 1770 en op nieuw in 1803 in 12 deelen.

Arnaud (Jaques Leroy de Saint-), maar-schalk van Frankrijk, werd den 20sten Augustus 1796 te Bordeaux geboren. Zijn vader, *Leroy* genaamd, behoorde er tot den burgerstand. De zoon, met een vast en hartstogtelijk karakter, met eene oven groote mate van geestigheid als van ligtzinnigheid bedield, begaf zich als jongeling naar Parijs, waar zijne opgewondene koningsgezinde gevoelens hem eene plaats als luitenant bezorgden bij de lijfwacht van *Lodewijk XVIII*. Toen hij niet lang daarna, op verlangen zijner compagnie, zijn ontslag ontving uit de dienst, zwierf hij rond als fortuinzoeker in Engeland, als tooneelspeler in Frankrijk en als vrijheidsman in Griekenland — maar te vergeefs. Met moeite slaagden zijne bloedverwanten er in, hem in 1827 weder eene officiersplaats te bezorgen bij een regiment van linie. Toen dit regiment bevel ontving om naar Guadeloupe te vertrekken, bleef hij achter. Hij werd als deserteur vervolgd, en kwam eerst na de Junij-revolutie weder te voorschijn, zich voordoende als een slachtoffer zijner vrijzinnige gevoelens. Hij verkreeg toen eene aanstelling als officier bij het 64ste regiment en noemde zich *de Saint-Arnaud*. Gedurende een jaar toefde hij in Blaye, om de hertogin van *Berry* in het oog te houden. In 1836 werd hij, op zijn verzoek, overgeplaatst bij het vreemden-legioen. In Afrika onderscheidde hij zich door zijne dapperheid en klon

van rang tot rang, ofschoon hij ook daár op het punt was, om wegens zijn losbandig leven en wegens zijne schulden van de lijst der officieren te worden geschrapt. In 1837 werd hij tot kapitein, in 1840 tot bataillonschef bevorderd. In die betrekking toefde hij eenigen tijd te Metz, maar weldra keerde hij met den nieuwbenoemden gouverneur-generaal van Algèrië *Bugeaud* naar Afrika terug, en werd in 1847, nadat hij het stamhoofd *Bou-Maza* gevangen genomen had, tot brigade-generaal verheven. Bij het uitbarsten der Februarij-omwenteling bevond hij zich juist met verlof te Parijs. *Bugeaud* belastte hem er met het commando over eene brigade, waarmede hij de barricade der Rue Richelieu bestormde en het hoofdbureau van politie bezette. Bij den terugtogt werd hij door het volk gevangen genomen, maar spoedig weder op vrije voeten gesteld. Hij ging vervolgens weêr naar Afrika, waar hij onder *Cavaignac* over de sub-divisie Mostaganem, onder *Changarnier* over die van Algiers, en in 1850 over de provincie Constantine werd gesteld. Als voorstander van *Lodewijk Napoleon* had hij zich reeds beijverd om diens benoeming tot president der republiek te bevorderen. Dien ten gevolge werd hij in 1851 belast met het opperbevel over eene expeditie naar Klein-Kabylië. Toen hij deze naar eisch had volbragt, werd hij tot divisie-generaal bevorderd, en tevens benoemd tot commandant van de 2de divisie van de armée te Parijs. De Prins-president had een club van getrouwe generaals noodig tegenover de oude republikeinsgezinde Algerijnen *Cavaignac*, *Bedeau* en *Lamoricière*. Den 26sten October 1851 werd *Arnaud* minister van oorlog, en met groote schranderheid en geestkracht, eene betere zaak waardig, nam hij de maatregelen, die ter voorbereiding van den coup d'état moesten dienen. "Ik wil in de eerste plaats de demagogie vernietigen," zoo schreef hij in den vroegen morgen van den 2den December aan zijne moeder; "nog slechts een tweetal uren en wij hebben eene revolutie, die, naar ik hoop, het land redden zal." Na den staatsstreek begaf hij zich, hoewel hij te voren enkel krijgsman was geweest, op het gebied der staatkunde en der administratie, en op het jaarfeest der omwenteling werd hij benoemd tot maarschalk van Frankrijk en later tot groot-stalmeester des Keizers. Met dezen was hij in 1852 te Baden-Baden en uit diens naam begroette hij in 1853 den Prins van Pruissen, later koning *Wilhelm I* te Saarbrück. Toen Frankrijk in den Ooster-schen oorlog zich met Turkije tegen Rusland verbond, verkreeg *Arnaud* het opperbevel over het leger, dat naar het gebied van den Sultan werd gezonden. Door zucht naar roem gedreven, hoopte hij door dappere daden de kwade geruchten van zijn vroegeren levensloop te vernietigen, maar zijne gezondheid was geschokt. Nadat hij langen tijd aan den oever van de Donau tegen zijn zin werkeloos had moeten slijten, werd eindelijk besloten, den strijd over te brengen naar de

Krim. Hier voerde hij met een ziek en pijnlijk ligchaam bevel in den slag aan de Alma en op den togt naar Sebastopol, maar zag zich gedrongen den 26sten September 1854 aan den Minister van oorlog te melden, dat het hem onmogelijk was, het commando langer te voeren. Toen hij dit aan den oudsten generaal, aan *Forey*, wilde overgeven, toonde *Canrobert* hem de magtiging van den Minister, om in zoodanig geval als opvolger op te treden. *Arnaud* begaf zich aan boord van den *Berthollet*, die hem naar het Oosten had gebragt, maar overleed reeds op de reis naar Constantinopel op den 29sten September 1855. Na zijn dood zijn van hem twee deelen "*Lettres* (Paris, 1855)" in het licht verschenen.

Arnaud. Tot de merkwaardigste personen, die dezen geslachtsnaam hebben gedragen, behooren:

Antoine Arnaud, heer van *Andilly en Tier*, een Fransch redenaar, die in het jaar 1560 geboren werd. Hij was eerst auditeur bij de Koninklijke Rekenkamer en later parlementadvocaat. In deze betrekking onderscheidde hij zich door zijne vrijzinnige denkbeelden en door zijne schitterende welsprekendheid. Den meesten roem verwierf hij door zijne *Philippica* (*Philippique*), eene redevoering tegen de Jezuiteten, die de tijdelijke verbanning dezer orde veroorzaakte, maar hem tevens aan haren haat ter prooi gaf. Hij overleed den 29sten December 1619.

Angelica Arnaud, eene dochter van den voorgaande en abdis in Port-Royal. De roem van dit klooster werd zóó verbreid en de toeloop derwaarts zóó groot, dat zij in 1626 eene nieuwe wijkplaats moest stichten. Zij koos hiertoe een aanzienlijk gebouw in de voorstad St. Jaques te Parijs en gaf daaraan den naam van Port-Royal de Paris, om het te onderscheiden van het oorspronkelijke Port-Royal des Champs. De ziel dier onderneming was de vriend van *Jansenius*, *Jean du Verger de Hauranne*. Door hem overgehaald, begunstigde *Angelica* ook de stichting van het Jansenisten-klooster, dat Port-Royal weldra herschiep in het tooneel van een hardnekkigen kerkelijken strijd. Zij overleed in 1661.

Antoine Arnaud, de jongste broeder der voorgaande, die onder den naam van "de Grootte" het hoofd was van de Jansenisten en een van de vrijzinnigste en geestigste mannen van zijn tijd. Hij werd geboren te Parijs den 6^{den} Februarij 1612, studeerde na 1633 aan de Sorbonne onder de leiding van *L'Escot* in de godgeleerdheid, werd in 1636 tot baccalaureus, in 1641 tot doctor, en in 1643 tot medelid van de Sorbonne bevorderd. Hij verenigde den geest zijns vaders met een innig godsdienstig gevoel en trad in 1643 op als tegenstander van de Roomsche Katholieke leer met een geschrift, getiteld: "De la fréquente communion," en in 1645 met een ander, getiteld: "La grandeur de l'église Romaine, établie sur l'autorité de S. Pierre et S. Paul." De groote bijval, die aan deze werken te beurt viel, ergerde inzonderheid de Jezuiteten, die ook elders door

Arnaud werden aangetast. Hun haat bereikte het toppunt toen *Arnaud* de anti-Jansenistische geschriften van *Habert*, *Lemoine* en anderen even grondig als scherp weerlegde en in een tweetal brieven de onbeschaamdheid der Orde aan het licht bragt. Twee leerstellingen uit deze brieven werden in 1656 door de Sorbonne veroordeeld, en men wreekte zich tevens op den schrijver door hem uit de faculteit te verwijderen. *Arnaud* werd opgeroepen naar Rome, maar met toestemming des Konings weigerde hij te verschijnen. Hij vertoefde na dien tijd op verschillende plaatsen in Frankrijk, totdat in 1668 de bevrediging van den Jansenistischen strijd door *Clemens IX* hem veroorloofde, om weder openlijk op te treden. Door zijne talrijke vijanden aan het Hof des Konings als een onruststoker verdacht gemaakt, begaf hij zich in 1679 naar de Nederlanden. Hier overleed hij den 8sten Augustus 1694 in een dorp bij Luik. Zijne gezamenlijke werken zijn (1775—1783) te Lausanne uitgegeven in 48 deelen.

Arnault (*Antoine Vincent*), een Fransch dichter, werd den 22sten Januarij 1766 te Parijs geboren. In 1791 legde hij den grondslag voor zijn roem door de uitgave van twee treurspelen "*Marius à Minturnes*" en "*Lucrèce*." In 1792 week hij uit naar Engeland en begaf zich van hier naar Brussel. Bij zijn terugkeer in 1793 werd hij als emigrant in hechtenis genomen, maar weldra vrijgesproken, daar de regters verklaarden, dat de wet niet van toepassing was op den auteur van "*Marius*." Daarna gaf hij zijne treurspelen "*Cincinnatus*" en "*Oscar ou le fils d'Ossian*" in het licht. In 1797 benoemde *Bonaparte* hem tot bestuurder der Ionische eilanden, en in 1798 keerde hij terug naar Parijs, waar hij in 1799 een treurspel "*Les Vénitiens*" ten tooneele bragt. In dat jaar werd hij lid van het Instituut en in 1805 vice-president van dat ligchaam, — voorts in 1808 lid en algemeene secretaris van den Raad der Universiteit. Tevens was hij medewerker aan de "*Dictionnaire de l'Académie*." Na den val van *Napoleon* verloor hij die betrekkingen, maar hij herkreeg ze gedurende de honderd dagen. Volgens een besluit van den 17^{den} Januarij 1816 moest hij het land verlaten, en de opvoering van zijn treurspel "*Germanicus*" op het Théâtre Français veroorzaakte in 1817 groote opschudding. Eerst in 1819 ontving hij verlof om naar Frankrijk terug te keeren. Nu gaf hij wederom treurspelen uit, schreef met *Jouy*, *Jay* en *Norvins* de "*Biographie des contemporains*" en deed eene "*Vie politique et militaire de Napoléon*" in het licht verschijnen, zoodat de Keizerlijke balling hem in zijn testament bedacht met een legaat van 100000 francs. In 1819 werd hij wederom lid en in 1833, na den dood van *Andrieux* secretaris der Académie. Hij overleed te Godeville bij Havre op den 16^{den} September 1834. Eene verzameling zijner werken is verschenen te Parijs in 8 deelen in het jaar 1824.

Zijn oudste zoon, *Julien Emile Arnault*, was onder de Julij-regering prefect van het departement Ardèche, en heeft zich desgeleijks als treurspeldichter — vooral door zijn “*Régulus*” — bekend gemaakt.

Arnaut en Arnauten, zie *Albanii*.

Arnd of Arndt (Johann), een Protestantsch godgeleerde, werd geboren den 27sten December 1555 te Ballenstädt in den Harz, waar zijn vrome vader, *Jacobus Arnd*, hofprediker was van den vorst *Wolfgang van Anhalt*. Hij studeerde te Helmstädt, Wittenberg en Basel en werd in 1583 diaconus te Ballenstädt en in 1584 predikant te Badeborn in Anhalt. Hier werd hij afgezet wegens zijn tegenstand tegen de afschaffing van het exorcismus (zie onder dit woord) en ging nu als predikant in 1590 naar Quedlinburg, in 1599 naar Brunswijk, en in 1608 naar Eisleben, waar hij tevens het ambt van consistoriaalraad bekleedde, waarna hem in 1611 de betrekking van generaal-superintendent te Celle werd opgedragen. Hier overleed hij op den 11den Mei 1621. Daar hij in weerwil van zijne bekrompene omstandigheden zeer weldadig was, heette het; dat hij den steen der wijzen gevonden had. Men noemt hem den *Fénelon* der Protestantsche Kerk. Hij was afkeerig van den hardvochtigen, doordrijvenden, stelselzieken geest der meeste godgeleerden van zijnen tijd en bejverde zich, om de godsdienst op het hart en den wandel toe te passen. Hij was een man der “inwendige zending,” en zijne stichtelijke boeken zijn in verschillende talen overgezet. Zij zijn te zamen in 3 deelen uitgegeven (Leipzig en Görlitz, 1734—1736).

Arndt (Johann Gottfried), een beoefenaar der geschiedenis van Lijfand, werd in 1713 te Halle aan de Saale geboren en aldaar in een weeshuis opgevoed. Eerst werd hij huisonderwijzer in Lijfand, in 1740 rector te Arensburg op het eiland Oesel, en in 1747 rector van het Keizerlijk Lyceum te Riga, waar hij in 1767 overleed. Zijne “*Lifländische Chronik*” is het belangrijkste geschiedwerk over dit gewest.

Arndt (Ernst Moritz), een vaderlandlievende Duitscher en een vruchtbaarschrijver, werd den 26sten December 1769 te Schoritz op het eiland Rügen geboren. Zijne ouders waren eenvoudige, maar geenszins onbeschaafde lieden. Zijn vader, in lijfeigenschap geboren, maar later “inspector” op het landgoed van den graaf *Malte Puttbus*, gaf hem eene goede opvoeding en zond hem naar de Latijnsche school te Straalsund, om er zich voor te bereiden voor de studie der godgeleerdheid. Een onbedwingbare reislust spoorde hem aan om de school te verlaten en in de wereld rond te zwerven. Weldra echter keerde hij naar de vaderlijke woning terug, om er zijne voorbereidende studiën voor de universiteit te voleindigen. Eerst bezocht hij Greifswald en toen Jena, waar hij zich tevens met ijver toelagde op de geschiedenis, de aardrijks- en volkenkunde, vreemde talen en de kennis der natuur. Nadat hij deze studiën eenigen

tijd te huis had voortgezet, deed hij in 1798 en 1799 eene groote reis door Oostenrijk, Opper-Italië en Frankrijk, voorts door België en Noord-Duitschland en gaf daarvan eene beschrijving uit in 4 deelen. Ook waren vroeger reeds reisbeschrijvingen van hem in het licht verschenen. Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Greifswald als Académisch leeraar en huwde met eene onechte dochter van professor *Quistorp*, doch hij verloor weldra zijne vrouw. Hij hield er voorlezingen over de geschiedenis en werd er in 1805 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. Zijn edele vrijheidszin verheef zich met kracht tegen de Fransche overheersching van die dagen, en hij liet niets onbepoofd om den nationalen geest zijner landgenooten wakker te schudden. Na den slag bij Jena moest hij de wijk nemen naar Zweden, maar na den val van *Gustaaf IV* (1809) keerde hij naar Duitschland terug. Onder een vreemden naam toefde hij eerst te Berlijn en begaf zich vervolgens weder naar Greifswald. Hier had hij echter te midden van bloedverwanten en voormalige vrienden, die door den Franschen geest waren verblind, geene rust. Hij toog weder naar Berlijn, vervolgens (1812) naar Praag, en eindelijk op uitnoodiging van den vrijheer *von Stein* naar Petersburg. Hier schreef hij een groot aantal kleine geschriften, om Duitschland tegen den Franschen overweldiger in het harnas te jagen, en hij heeft daardoor en door zijne vrijheidsliederen het afwerpen van het vreemde juk niet weinig bevorderd.

In het jaar 1818 werd *Arndt* benoemd tot hoogleeraar aan de universiteit te Bonn, maar reeds het volgende jaar geschorst wegens demagogische woelingen. Gedurende zijne gedwongene rust hield hij zich bezig met de uitgave van onderscheidene geschriften, onder anderen van een, getiteld: “*Ueber die Niederlande und Belgien*.” Tevens trof hem in dien tijd het smartelijk verlies van zijn zoon, een knaap van zes jaren, die in de Rijn verdronk. *Arndt* in zijn hoogleeraarsambt te herstellen, was een der eerste regeringsdaden van koning *Friedrich Wilhelm IV*. De universiteit koos hem weldra tot rector; nieuwe werken werden door hem uitgegeven, en tevens verscheen het merkwaardige jaar 1848, dat ook door *Arndt* met jeugdige geestdrift werd begroet. Hij werd afgevaardigd naar de Nationale Vergadering en hier in de tweede zitting, op voorstel van *Venedey*, door al de leden met eene plegtige hulde begroet. Hij hield er korte en krachtige redevoeringen en behoorde tot de deputatie, welke den koning van Pruisen de Duitsche keizerskroon aanbood. Den 21sten Mei 1849 verliet hij met de partij van *von Gagern* de vergadering en keerde terug tot de kalmte van zijn académischen leerstoel. Ook bij de reactie, die op het jaar 1848 volgde, wanhoopte hij niet aan de toekomst van Duitschland en hij openbaarde die verwachting in onderscheidene geschriften. Toegerust met een krachtig ligchaam en met een helderen geest,

vierde hij onder algemeene deelneming in 1859 zijn negentigsten verjaardag, maar overleed niet lang daarna, op den 29sten Januarij 1860.

Zonder een diepzinnig geleerde of een groot genie te wezen, blijft *Arndt* een der merkwaardigste Duitsche mannen uit de eerste helft dezer eeuw. Vaderlandsliefde en vrijheidsmin bezielen zijne liederen, — hij dweept steeds met de grootheid en den roem van Duitschland, en tot aan zijn dood toe gevoelde hij zich doortinteld van de geestdrift der jeugd.

Arndts (Ludwig), hoogleeraar in de regten te München, werd geboren te Arnspurg den 19^{den} Augustus 1805. Hij studeerde te Bonn, te Heidelberg en te Berlijn, vestigde zich in 1826 te Bonn, werd er in 1832 lid van het zoogenaamde "Spruchkollegium" en ontving er in 1837 eene aanstelling tot buitengewoon hoogleeraar. In 1839 vertrok hij als gewoon hoogleeraar naar Breslau, en hier werd hij in 1844 benoemd tot lid der commissie, welke met het ontwerpen van een burgerlijk wetboek was belast. Op eene reis naar Italië onderzocht en vergeleek hij de Farnésische handschriften van *Festus*. Zijne hoofdstudie was die van het Romeinsche regt, waarover hij vele opstellen geschreven heeft. Ook werd hij afgevaardigd naar de Nationale vergadering te Frankfort (1848) en behoorde er tot de Groot-Duitsche partij. In 1855 is hij benoemd tot gewoon hoogleeraar in het Romeinsche regt aan de Universiteit te Weenen.

Arne (Thomas Augustin), een beroemd Engelsch componist, werd in 1710 te Londen geboren. Hij was de zoon van een behanger en bestemd om in de regten te studeren. Eerst laat ontving hij van *Festing* onderwijs in de muziek, en niet lang daarna leverde hij eene opera, "*Rosamunda*" getiteld. Hij maakte minder opgang door zijne oorspronkelijkheid dan door de smaakvolle wijze, waarop hij de melodieën van Oud-Britsche volksliederen en die van buitenlandsche componisten wist te verwerken en in zijne compositiën in te vlechten, zoodat hij als hervormer der Engelsche muziek zelfs boven *Haydn* en *Händel* wordt gesteld. Later bepaalde hij zich bij de navolging van Italiaansche maestro's, waartoe zijn huwelijk met *Cecilia Young*, die door *Geminiani* naar de Italiaansche school tot zangeres was gevormd, voorzeker niet weinig bijdroeg. *Arne* heeft, behalve onderscheidene opera's, ook twee oratoriën geschreven. Hij overleed in 1778.

Ook zijn zoon *Michaël Arne*, geboren in 1741, was een ervaren componist en orchest-directeur te Londen; hij heeft insgelijks de muziek voor eenige opera's geleverd. Hij overleed in 1806.

Arneth (Joseph Calasansa, ridder von), een geschiedschrijver, oudheid- en kunstkenner, werd geboren den 12^{den} Augustus 1791 te Leopoldschlag in Opper-Oostenrijk en ontving zijne opleiding aan het stift St. Florian en op het gymnasium te Linz,

waarna hij de hoogeschool te Weenen bezocht (1810). Door de lessen van *Neumann* werd hij gebragt tot het beoefenen der oudheidkunde, en weldra ontving hij eene betrekking bij het Keizerlijk Kabinet van munten en oudheden. In 1813 en 1814 woonde hij als officier den bevrijdings-oorlog bij en keerde vervolgens tot zijne betrekking terug. Daarna werd hij belast met de opvoeding van den vorst *Joseph von Dietrichstein*, en op zijne reizen met dezen had hij gelegenheid om zijne geliefkoosde studiën voort te zetten. Van 1824 tot 1828 hield hij voorlezingen over de geschiedenis en hare hulpwetenschappen aan de Universiteit te Weenen en bejverde zich tevens om de verzamelingen, die aan hem als directeur waren toevertrouwd, in orde te brengen. In 1847 werd hij benoemd tot lid der Académie van wetenschappen te Weenen, en hij overleed den 31sten October 1863. Behalve eene "*Geschichte des Kaiserthums Oesterreich*" heeft hij vele geschriften en artikelen geleverd over munten en oudheidkunde. Hij is gehuwd geweest met *Antonia Adamberger*, te voren *Körner's* verloofde.

Zijn zoon *Alfred*, ridder von *Arneth*, die zich desgelijks als geschiedschrijver een grooten naam heeft verworven, werd den 10^{den} Julij 1819 te Weenen geboren. Hij bezocht in de jaren 1830 tot 1836 het gymnasium te Kremsmünster en wijdde zich vervolgens te Weenen aan de studie der regten. Weldra ontving hij eene aanstelling bij het Keizerlijk archief, en na de uitgave van belangrijke werken — vooral levensbeschrijvingen — werd hij er tot onder-directeur bevorderd. In 1848 werd hij afgevaardigd naar het Parlement te Frankfort, en in 1861 naar den Neder-Oostenrijkschen landdag. In de laatste jaren heeft hij zich vooral bezig gehouden met de uitgave van brieven, door vorstelijke personen — *Marie Antoinette*, *Joseph II*, *Leopold II*, *Maria Theresia* enz. — gewisseld.

Arnhem, de hoofdstad der Nederlandsche provincie Gelderland, is op den regteroever van de Rijn en aan den voet der Veluwe schiereilanden gelegen op een zeer bekoorlijk plekje gelegen en heeft eene bevolking van omstreeks 30000 zielen. Behalve het provinciaal bestuur heeft men er een provinciaal gerechtshof, eene arrondissements-regthank en een kantongereg. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er de St. Eusebius-kerk met een hoogen toren, voorzien van een fraai klokkenspel, en met de schoone marmeren graftombe van *Karel van Gelder*, den laatsten hertog uit het Huis van *Elgmond* († 1538), — het Duivelshuis, door *Maarten van Rossem* gesticht en thans dienende tot Gemeente-bibliotheek, — het groote, nieuwe Musis sacrum, voor concerten en tentoonstellingen bestemd, — het Paleis van Justitie, — het stationsgebouw van den Rijn-spoorweg, enz.

De spoorwegen uit Holland, uit Friesland en uit Duitschland hebben te Arnhem een vereenigingspunt. Voorts ligt er eene schipbrug over de Rijn. De stad is als het ware

omkransd door prachtige buitenplaatsen, zoo als *Sonsbeek*, *Klarenbeek*, *Biljoen*, *Beekhuizen*, enz., die in het schoone jaargetijde talrijke bezoekers derwaarts lokken. Ook is zij eene geliefkoosde verblijfplaats voor hen, die met een aanzienlijk vermogen uit Indië naar het Vaderland terugkeeren. De bevolking van Arnhem is dan ook in de laatste 40 jaren meer dan verdubbeld, en men ziet er nog gedurig nieuwe en fraaie gebouwen verrijzen.

Arnhem is de zetel eener belangrijke nijverheid. Men vindt er eene fabriek van stoom- en andere werktuigen, 2 ijzergieterijen, 2 balansen-fabrieken, eene brandspuiten-fabriek, 2 geweermakerijen, 10 boek- en steendrukkerijen, eene lettergieterij, 23 meubelmakerijen, 18 sigarenmakerijen, eene rijtuigfabriek enz.

Deze stad verwierf stedelijke regten in het jaar 1223 en was weleer de zetel der hertogen van Gelderland. De vestingwerken, door *Karel van Egmond* aangelegd, zijn door prins *Maurits* en door *Coehoorn* aanmerkelijk verbeterd. Niettemin is Arnhem in 1672 bijna zonder slag of stoot ingenomen door de Fransen onder *Turenne*, en in 1813 hebben de Pruisen onder generaal *Bülow* haar stormenderhand aan de Fransen ontruikt. De wallen zijn er gedeeltelijk ten tijde van *Lodewijk Napoleon*, gedeeltelijk in de dagen van koning *Willem I* in fraaie plantsoenen herschapen of met gebouwen bezet.

Men vindt te Arnhem eene Latijnsche school, eene hogere burgerschool en eene kweek-school voor onderwijzeressen; nabij de stad ligt het invaliden-huis Bronbeek.

Arnhem (Johan, baron van), heer van Rosendaal tot Harsloo, was de eenige zoon van den baron van *Arnhem* en *Theodora van Wassenaar van Duivenvoorde*. Hij werd den 1sten Mei 1636 te 's Hage geboren en aldaar opgevoed, terwijl hij vervolgens zijne opleiding ontving aan de scholen te Wageningen, Deventer en Leiden. Op 22jarigen ouderdom werd hij beschreven in de ridderschap van de Veluwe, en 9 jaren later huwde hij met zijne volle nicht *Anna Margaretha van Arnhem*, erfdochter der vrije heerlijkheid Rosendaal.

Heer *Johan* werd den 11den Mei 1674 gedeputeerde van het kwartier Veluwe, den 11den Februarij regter der stad Arnhem, en ontving den 9den Februarij 1684 van prins *Willem III* de aanstelling van buitengewoon raadsheer van het Hof van het vorstendom Gelder en het graafschap Zutphen. Hij stond met zijne echtgenoot hoog aangeschreven in de gunst van den Prins en van diens koninklijke Gemalin, zoodat zij het vorstelijk paar naar Engeland vergezelden. Tevens was de heer van *Rosendaal* algemeen geacht bij Arnheems burgers. In 1701 werd hij benoemd tot landdrost van de Veluwe, en hij overleed den 12den December 1717 als de laatste telg van zijn aanzienlijk geslacht. Onderscheidene door hem uitgegevene verzen bezorgen hem eene plaats onder de Nederlandsche dichters.

Arnheems-land is de naam van een ge-

deelte van Nieuw-Holland, dat in 1623 door den Nederlandschen zeeman van *Arnhem* werd ontdekt. Het ligt op de noordkust en strekt zich uit van het eiland Bathurst ten westen tot aan de Golf van Carpentaria ten oosten. Hier ligt ook de Arnheems-baai.

Arnica L., zie *Wolverlei*.

Arnim is de naam van een aanzienlijk en rijk geslacht, hetwelk tot den Duitschen adel behoort. Dien naam vindt men in oude oorkonden ook *Arnym*, *Arnimb* en *Arnheim* gespeld, en men houdt het er voor, dat de stamvader van het geslacht zich omstreeks het jaar 926 uit het Nederlandsche Arnhem naar Duitschland heeft begeven. In het dorp Arnim in de Altmark staat intusschen het stamhuis. Met het jaar 1280 neemt de gewaarmerkte geslachtslijst een aanvang. Van de merkwaardige leden van dit geslacht noemen wij:

Johann Georg von Arnim, Keizerlijk en Keursaksisch luitenant-generaal in den 30jarigen oorlog en door de R. Katholieke soldaten de Luthersche capucijn genaamd. Hij was geboren in 1581 te Boitzenburg in de Uckermark en op verschillende academiën en velerlei reizen gevormd. Hij begaf zich eerst in Poolsche, toen in Zweedsche en eindelijk (1626) in Keizerlijke dienst. *Wallenstein* benoemde hem in 1627 tot veldmaarschalk en belastte hem met de belegering van Straalsund. Hij zag zich echter, wegens den moed der burgers en de sterkte der stad, genoodzaakt, het beleg op te breken en snelde toen met eenige regimenten *Sigismund III*, koning van Polen, te hulp. Toen hij bemerkte, dat men wantrouwen jegens hem koesterde, nam hij zijn ontslag en trad in 1631 als veldmaarschalk in dienst van *Johann Georg*, Keurvorst van Saksen. Ten behoeve van dezen sloot hij een verbond met *Gustaaf Adolf*, voerde bevel over de Saksen in den slag bij Breitenfeld (7 Sept. 1631) en rukte door de Lausitz naar Bohemen, waar Praag, Eger en andere plaatsen in zijne handen vielen, waarna hij eene overwinning behaalde op de Keizerlijke troepen. Ook later verwierf hij op deze aanmerkelijke voordeelen, maar hij gehoorzaamde niet aan het bevel van den Keurvorst, dat hem naar Saksen riep. Dit vindt zijne verklaring in het feit, dat *Johann Georg* blijkbaar de zijde van *Gustaaf Adolf* begon te verlaten. Eerst bij de nadering van *Wallenstein* voldeed hij aan den ontvangen last, en na den slag bij Lützen (1632) kwam hij op Saksisch grondgebied, terwijl hij een jaar later weder naar Silézië trok, Strehlen en Grottkau innam en in naam van zijn gebied met *Wallenstein* onderhandelde. Toen bij eene nieuwe uitbarsting der vijandelijkheden laatstgenoemde veldheer Saksen bedreigde, trok von *Arnim* zoo haastig derwaarts, dat de Zweedsche generaal von *Thurm* achterbleef en bij Steinau in de handen der vijanden viel. Terwijl de benden van *Wallenstein* den Boven-Palz afiepen, snelde von *Arnim* den Keurvorst van Brandenburg ter hulp, beveiligde Berlijn en sloeg te ver-

geefs het beleg voor Frankfort. Later trok hij naar de Lausitz, veroverde Bautzen, overwon *Colloredo* bij Liegnitz, overweldigde Zittau en Grosz-Glogau en viel met den Zweedschen generaal *Banner* in Bohemen, waar hij Limburg en Königgrätz bezette, nadat een aanval op Praag mislukt was. De vrede van Praag (1635) vervulde hem met afkeer van de Saksische dienst, omdat de Keurvorst de zaak der Evangelische Siléziërs verraden had. Hij nam zijn ontslag en begaf zich naar zijn landgoed Boitzenburg. Hier werd hij in 1637 op bevel van *Oxenstierna* in hechtenis genomen, naar Stokholm gebragt en van vijandelijke aanslagen tegen Zweden beschuldigd. *Von Arnim* ontsnapte, verborg zich in Duitschland en nam vervolgens weder dienst als luitenant-generaal bij de Keizerlijke en Keur-Saksische troepen. Hij overleed te Dresden den 18den April 1641.

Karl Otto Ludwig von Arnim, een bekende reiziger en reisbeschrijver, die den 1sten Augustus 1779 te Berlijn geboren werd. Hij studeerde te Halle en te Göttingen en reisde later door Duitschland, Italië, Zwitserland, Frankrijk, Engeland en Nederland. Nadat hij vervolgens 3 jaren op zijne goederen had doorgebragt, bekleedde hij betrekkingen bij de ambassade te Stokholm en te Londen, en was na dien tijd intendant der Koninklijke schouwburgten te Berlijn. In 1835 en 1836 reisde hij in Griekenland en Turkije, in 1841 in Frankrijk en Spanje, in 1844 in Italië, Sicilië, Malta en Sardinië. Hij was lid der Provinciale Staten van Brandenburg en kamerheer des Konings. Hij heeft reisbeschrijvingen, een toneelspel enz. in het licht gegeven en overleed op den 9den Februarij 1861.

Ludwig Achim (Joachim) von Arnim, een bekende Deutsche dichter der Romantische school. Hij werd geboren te Berlijn den 26sten Januarij 1781, studeerde te Göttingen en te Weenen in de natuurkunde, en trad in 1799 reeds op met eene "Theorie der elektrischen Erscheinungen", terwijl hij verschillende opstellen leverde in wetenschappelijke tijdschriften. Weldra echter wijdde hij zich geheel en al aan de poëzie en op zijne togten door Duitschland verzamelde hij sagen en sprookjes uit den mond des volks. Hij vestigde zich daarna te Heidelberg. Achtereenvolgens gaf *von Arnim* nu eens alleen, dan weder met zijn vriend *Brentano* eene reeks van gedichten uit, en van deze is "Des Knaben Wunderhorn" tot nu toe een geliefkoosd volksboek gebleven. Gedurende zijne laatste levensjaren woonde *von Arnim* bij afwisseling te Berlijn en op zijn landgoed Wiepersdorf bij Dahme, waar hij den 21sten Januarij 1831 overleed. *W. Grimm* heeft eene uitgave zijner werken bezorgd in 19 deelen.

Von Arnim was begaafd met eene levendige en onuitputtelijke verbeelding, maar hij vierde aan deze veelal wat ruim den teugel, zoodat hij wel eens tot overlandenheid, grilligheid en smakeloosheid verviel. In zijne gedichten schitteren geestigheid en tact van

waarneming. Hij heeft daarbij een vloeijenden stijl, al is die niet overal van gezochte uitdrukkingen en van wijdloopigheid vrij te pleiten. Hij wordt naast *Tieck* voor den meest-begaafden dichter der Romantische school gehouden:

Elisabeth von Arnim, gewoonlijk *Bettina* genoemd, de echtgenoot van den voorgaande, de zuster van *Clemens Brentano* en de kleindochter van *Sophie de la Roche*. Zij werd in 1785 te Frankfort aan de Main geboren, bragt een gedeelte harer jeugd in een klooster door en vertoefde voor 't overige bij hare bloedverwanten te Offenbach, Marburg en Frankfort. Reeds in hare kindsheid openbaarde zij eene verbazingwekkende neiging tot dweeperij, en deze nam toe na hare kennismaking met de stiftsfreule van *Günderode*. Deze laatste sloeg de handen aan zich zelve, en *Bettina* verhiel *Goethe*, toen bijna 60 jaren oud, tot het voorwerp harer hartstogtelijke toegeneenheid. De groote dichter liet zich deze welgevallen zonder haar te beantwoorden. Haar geschrift "Goethe's Briefwechsel mit einem Kinde," door haar uitgegeven en in het Engelsch overgezet, is het uitvloeisel van die zonderlinge betrekking. Het schijnt echter, dat dit boek grootendeels een gewrocht is harer opgewondene phantasie. Later heeft zij "Die Günderode" en nog andere werken in het licht gegeven. Zij overleed den 20sten Januarij 1859. — Hare dochter *Gisela*, gehuwd met *Hermann Grimm*, is desgelijks als schrijfster opgetreden, en terwijl haar oudste zoon in het bezit kwam der vaderlijke goederen, heeft haar jongste zoon de diplomatische loopbaan gekozen.

Heinrich Friedrich, graaf van Arnim-Heinrichsdorf, ervrijheer van Werbelow, Mielow en Schwannberg, een Pruisisch staatsman en minister, die den 23sten September 1791 op eerstgenoemd landgoed geboren werd. Hij wijdde zich aan de krijgsgedurende den vrijheidsoorlog; hij werd vervolgens gezantschapssecretaris, eerst te Stokholm en toen te Parijs, en na de Belgische omwenteling in 1831 als Pruisisch ambassadeur naar Brussel gezonden. In 1841 zag hij zich tot den gravenstand verheven en tot geheimraad in werkelijke dienst benoemd. In 1844 en later was hij gezant te Parijs en te Weenen, en na het oproer van Mei 1848 volgde hij den Keizer naar Innsbrück. Niet lang daarna nam hij zijn ontslag en woonde ambtelooz te Berlijn, totdat hij op den 23sten Februarij 1849 als minister van Buitenlandsche zaken zitting nam in het Kabinet *Brandenburg-Manteuffel*. De quaestie over het aannemen der Duitsche rijks-grondwet en over de Keizerskroon gaf aanleiding tot zijne aftreding, en *von Arnim* keerde tot de ambtelooze stilte terug tot in Mei 1851, toen hij ten tweeden male als gezant naar Weenen ging, om de goede verstandhouding van Pruisen en Oostenrijk te bevorderen. Wegens ongesteldheid nam hij zijn ontslag, en hij werd te Berlijn benoemd tot lid van het Heerenhuis. Hij overleed er op den 18den April 1859, en

met hem is de grafelijke tak van zijn stam uitgestorven.

Heinrich Alexander, vrijheer von Arnim, een uitstekend Pruisisch diplomaat en minister. Hij werd geboren te Berlijn den 13den Februarij 1798 en was een telg van den stam *Arnim-Sackow* in de Uckermark. Opgevoed aan het Paedagogium te Halle en op het pensionaat van den eerwaardigen *Theremin*, toonde hij reeds vroeg een gunstigen aanleg, en bij het uitbarsten van den vrijheids-oorlog trok hij, 15 jaren oud, met 5 broeders ten strijd tegen Frankrijks Keizer. Twee zijner broeders sneuvelden en onder hem zelf werd een paard doodgeschoten, terwijl hij eene wonde ontving in den voet. In het jaar 1818 begaf hij zich naar Heidelberg, waar hij zich toelegde op de studie der regten. In 1820 in Pruisische staatsdienst getreden, werd hij eerst gezantschaps-attaché in Zwitserland en vervolgens secretaris van legatie in München, Kopenhagen en Napels, in welke laatste stad hij na het overlijden van graaf *Flemming* met de leiding der zaken werd belast en met den toenmaligen Kroonprins, later koning *Friedrich Wilhelm IV* in aanraking kwam. Nadat hij eenigen tijd met verlof te Berlijn had vertoefd, werd hij in 1829 benoemd tot gevolmagtigde te Darmstadt en tevens geaccrediteerd bij de Hoven van Baden en Nassau. Na 1834 was hij werkzaam aan het departement van Binnenlandsche zaken te Berlijn en na de krooning van *Friedrich Wilhelm IV* als gezant te Brussel, waar hij zich verdienstelijk maakte door het sluiten van handelsverdragen te bevorderen.

Inmiddels was de vrijheer von *Arnim* gehuwd met eene dochter van den baron *Strick van Linschoten*, Nederlandsch gezant bij het Hof van Württemberg, die hij reeds in 1846 moest missen. In den aanvang van 1848 was hij als gezant te Parijs en voorspelde den val van den troon. Omstreeks half Maart bevond hij zich weder te Berlijn en ontveinsde zich geenszins den haghelijken staat van zaken in Duitschland. Hij mengde zich met de denkbeelden eener gematigde vrijzinnigheid in de aangelegenheden van zijn vaderland, en verzette zich later met kracht tegen de reactie. In 1850 begaf hij zich naar Nederland, naar de goederen, die aan zijne dochter door erfenis waren ten deel gevallen, en keerde het volgende jaar terug naar Berlijn, om er als lid der Vertegenwoordiging aan de beraadslagingen deel te nemen. Weldra echter verwijderde hij zich van het staatkundig tooneel totdat hij na den val van het ministerie Mantouffel (1851) door Berlijner kiezers naar den Landdag werd afgevaardigd. Hij werd door ziekte verhinderd, zijne betrekking naar zijn wensch te bekleeden en overleed op den 5den Januarij 1861.

Adolf Heinrich, graaf von Arnim-Boitzenburg, een Pruisisch staatsman, geboren den 10den April 1803. Hij kwam in het bezit van de goederen te Boitzenburg, die een jaarlijksch inkomen van ruim 140000 gulden opleveren. Nadat hij zijne studiën te Göttingen

voltooid had, begaf hij zich in Pruisische staatsdienst en was reeds in 1833 het hoofd der regèring te Straalsund. Later werd hij in die betrekking overgeplaatst naar Aken. In 1839 werd hij regèrings-president in Merseburg, in 1840 opper-president van de provincie Posen, en in 1842 aanyaarde hij de portefeuille van Binnenlandsche zaken. Zocht hij in die betrekking het spionnen-stelsel af te schaffen, hij was daarentegen niet vrijgevig jegens de drukpers. Ook wist hij in dien woeligen tijd Pruisens wankelende gesteldheid niet tot vastheid te brengen. Toen den 18den Maart 1848 de omwenteling te Berlijn uitbarstte, droeg de Koning hem de vorming op van een nieuw Kabinet, maar schoon hij niet geheel en al afkeerig was van alle constitutionële denkbeelden, toch kon hij niet eensgezind werkzaam wezen met den vrijheer von *Arnim*, den graaf von *Schwerin* en den heer von *Auerswald*, zoodat hij reeds den 29sten Maart zijn last nederlegde en plaats maakte voor *Camphausen*. Hij werd voorts gekozen tot lid van het Parlement te Frankfort, maar ook dit mandaat legde hij na korten tijd neder, omdat hij de souvereiniteit van die vergadering niet erkende. Hij toefde vervolgens bij afwisseling te Berlijn en op zijne goederen, en gaf gedurig staatkundige vlugschriften uit. In 1849 werd hij gekozen tot lid van de Tweede Kamer en onderscheidde er zich door zijne belangrijke redevoeringen. Hij behoorde er tot de conservatieve partij zonder zich aan te sluiten aan de uiterste regterzijde, wier programma hij bij de verkiezingen van 1861 niet wilde onderteekenen. Ook zijne politieke tegenstanders hebben achting voor zijne deugden en voor zijne grondige kennis.

Arno (De), na de Tiber de belangrijkste rivier van Midden-Italië, ontspringt ter hoogte van 1450 Ned. el op den Falterona, een aanzienlijk gebergte, dat een zijtak vormt van de Apennijnen. Zij vertoont zich aanvankelijk als een woesten bergstroom en vormt daarna het vruchtbare dal Casentino. Nadat zij door de heuvels is heengebroken, die de Sub-Apennijnen met de hoofketen verbinden, wendt zij zich westwaarts en kronkelt door de bebouwde vlakte van Arezzo, waar zij de wateren opneemt der Chiana, welke haar met de Tiber verbindt. Daarna vloeit zij eerst noordwestwaarts en dan noordwaarts door het breede en vruchtbare dal der Arno, keert zich bij het vlek Pontassieve, waar zij de Sieve ontvangt, plotselijk naar het westen en stroomt in deze rigting voort tot aan haren mond. Tusschen Pontassieve en Florence is zij door bebouwde en boschrijke heuvels gezoomd. Bij de stad Empoli komt zij in eene breede vlakte, neemt er de Elsa, en bij Pontedera de Edera op en vloeit door de stad Pisa. Voorheen lag haar mond dicht bij de muren dezer stad, — thans is zij er ongeveer 1 uur gaans van verwijderd.

De Arno is bijna nergens bevaarbaar. Zij heeft eene lengte van 33½, geogr. mijl. Om de zandbanken van haren mond te ver-

mijden, heeft men in 1603 door moerassen heen een kanaal van Pisa naar Livorno gegraven. De Italiaansche dichters gewagen van de "gouden Arno," doch hare wateren hebben meerendeels eene vuile koffijkleur, en op het natuurschoon harer oevers valt niet veel te roemen.

Arnobius. Wij vermelden onder dezen naam twee personen, te weten:

Arnobius de Oudere, een pleitredenaar te Sicca Veneria in Numidië. Hij leefde 300 jaar na Chr. en was eerst een tegenstander, later een belijder en beschermder van het Christendom. In zijne "Disputationes adversum gentes (Redevoeringen tegen de Heidenen)," onder anderen uitgegeven door *Salmasius* (Leiden, 1651), wederlegt hij al de bezwaren der Heidenen tegen het Christendom. Hij overleed in 303.

Arnobius de Jongere. Deze was bisschop in Gallië in de tweede helft der 5de eeuw en heeft een commentaar op de Psalmen geschreven, waarin Semi-Pelagiaansche gevoelens doorschemeren.

Arnold is een voornaam, die denkelijk afkomstig is van *Erenhold* of geërd. Van hen, die onder dezen naam vooral bekend zijn, noemen wij:

Arnold van Brescia (Arnoldus de Brixia). Deze, de stoutste en welsprekendste tegenstander der Hiërarchie in de 12de eeuw, was een leerling van *Abailard* en hield in zijne geboorteplaats Brescia zijn verblijf. In hem had de anti-hiërarchische rigting, die zich in genoemde eeuw in *Pieter van Bruys* in het zuiden van Frankrijk, en in *Tanchelin* te Antwerpen openbaarde, haren krachtigsten vertegenwoordiger. Zonder de voornaamste leerstukken der Kerk te verwerpen, zocht hij hare wereldlijke magt omver te stooten en verlangde, dat de Christenen, zich met het hoogst noodige vergenoegende, den glans der wereld, de weelde en de loszinnigheid zouden verzaken en de Apostelen in hunne armoede en bovenal *Christus* in zijne deugden navolgen. Zulke voorschriften, met geestdrift en welsprekendheid voorgedragen, maakten een diepen indruk; zij werden door alle standen der maatschappij met blijdschap ontvangen en zelfs door godsdienstige orden, waarin de geest der hervorming ontwaakte, met gejuich begroet. Hieraan ergerde zich de behoudende partij in de R. Katholieke Kerk, en op het tweede Lateraan-concilie, onder voorzitterschap van paus *Innocentius II* gehouden (1139), spraken omstreeks 1000 bisschoppen en abten het anathema uit over *Arnold van Brescia*. Deze nam de vlucht naar Frankrijk, om er met zijn leermeester en vriend het begonnen werk voort te zetten. Maar ook hier barstte de storm tegen hem los, daar *Bernard van Clairvaux* alles aanwendde om met één slag het vijandelijk tweetal ter aarde te vellen. Weldra moesten *Abailard* en *Arnold*, als dwaalleeraars veroordeeld, de eerste in het klooster te Clugny, de tweede te Zürich, eene schuilplaats zoeken (1140). Maar ook hier vergunde *Arnold* geene rust

aan zijn apostolischen geest, en zijne leer werd overal in Zwitserland verbreid. Zelfs *Guido*, de buitengewone gezant van den Paus, kon den stroom niet keeren. — Nadat *Arnold* 5 jaren in Duitschland had vertoefd, overschreed hij met eene schaar getrouwen de Alpen en begaf zich naar Rome, waar de Romeinen sedert 1143 een Senaat benoemd en aan den Paus alleen het kerkelijk gezag gelaten hadden. Hier was *Arnold* gedurende een tiental jaren het opperhoofd der republiek en heerschte door de kracht zijner gaven over den Senaat en over het volk. Eerst toen *Adrianus IV* in 1155 Rome in den ban deed, keerde het volk zich af van den aanvoerder. Door naljverige senaatsleden werd *Arnold* bij zijne onderhandelingen met den Paus prijs gegeven aan zijne vijanden. Hij nam de vlucht, maar viel in handen van een kardinaal. Adellijke Romeinen bezorgden hem de vrijheid, maar *Frederik Barbarossa*, door haat jegens de republikeinsche vrijheid vervoerd, gaf bevel tot zijne uitlevering. Nu werd hij als een ketter en oproermaker ter dood veroordeeld, en vroeg in den morgen, alvorens het volk het vermoedde, beklom hij den brandstapel vóór de Porta del popolo. Zijne asch werd in de Tiber geworpen.

Nog lang daarna waren zijne volgelingen, *Arnoldisten* of *Politici* genaamd, in Italië, Zwitserland en Duitschland verspreid. Aan het veelbewogen leven van *Arnold van Brescia* heeft meer dan één dichter de stof ontleend voor een treurspel.

Arnold van Villanova (Arnoldus Villanovanus). Deze, een geneesheer en natuurkenner, aanschouwde in 1250 volgens sommigen te Villanova in Catalonië en volgens anderen te Villeneuve in Languedoc het levenslicht, studeerde te Montpellier en begaf zich vervolgens naar Spanje om er de Moorsche hoogeschole te bezoeken. Te Barcelona werd hij bevorderd tot doctor en tevens tot hoogleeraar in de geneeskunde. Zijne vrijmoedige uitspraken over de godsdienst en de geestelijkheid bezorgden hem den haat van deze laatste. Hij werd door den bisschop van Tarragona in den ban gedaan en keerde terug naar Montpellier, waar hij onderscheidene jaren onderwijs gaf in de natuur- en geneeskunde. Later ging hij naar Parijs en hield er zich bezig met alchemie en astrologie. Hij verkondigde het einde der wereld tegen het jaar 1335 of 1376 en berispte zonder enige verschooning de misbruiken der Kerk. Om zich aan nieuwe vervolgingen te onttrekken, nam hij de vlucht naar Avignon, naar paus *Clemens V*, die hem met welwillendheid ontving. Daarna vertoefde hij aan het Hof van *Frederik van Sicilië*, en toen hij in 1313, door den zieken Paus uitgenoodigd, naar Avignon wilde terugkeeren, kwam hij op de reis derwaarts door schipbreuk om het leven. Genoemde Paus maakte in eene circulaire de bisschoppen bekend met den dood van *Arnold*, en betuigde daarin zijne smart over het verlies van den geleerden arts. Ten tijde van Paus *Johannes XXII* werden echter 9 van

zijne geschriften veroordeeld en openlijk verbrand. Zijne natuur- en geneeskundige werken zijn eerst te Venetië (1504) en vervolgens te Basel (1585) uitgegeven; zij zijn voor de geschiedenis der scheikunde niet onbelangrijk.

Arnold is ook een geslachtsnaam. Tot hen, die dezen hebben gevoerd, behooren:

Christoph Arnold, een landman, die als sterrekundige grooten roem verwierf. Hij werd geboren te Sommerfeld bij Leipzig. Op zijn huis bouwde hij een observatorium en ontdekte er onderscheidene verschijnselen aan het uitspansel voordat zij door anderen waren waargenomen, bijvoorbeeld de kometen van 1683 en 1686. Zijne waarneming van den doorgang van Mercurius over de zonneschijf in 1690 baarde algemeen opzien. Het stede-lijk bestuur van Leipzig zond hem bij die gelegenheid een aanzienlijk geschenk in geld en ontsloeg hem, voor zoolang hij leefde, van alle belastingen, die hij aan de stad verschuldigd was. Zijne waarnemingen zijn in de "Acta eruditorum" opgenomen. Hij overleed den 15^{den} April 1695. *Schröter* heeft aan drie dalen in de maan den naam van *Arnold* gegeven.

Gottfried Arnold, een Luthersch godgeleerde der 17de eeuw. Hij werd den 5^{den} September 1655 te Annaberg in Saksen geboren, studeerde te Wittenberg en ontving in 1697 eene benoeming tot hoogleeraar in de geschiedenis te Gieszen. Wegens zijne piëtistische gevoelens, die door *Spener*, met wien hij in kennis kwam, werden bevestigd, legde hij een jaar later zijn professoraat neder. In 1700 werd hij hof-prediker bij de hertogin-weduwe von *Eisenach zu Allstädt*, in 1705 predikant en inspector te Werben en in 1707 te Perleberg, waar hij in 1714 overleed aan de gevolgen van den schrik, die hem beving, toen Pruisische wervers gedurende de godsdienstoefening twee jonge lieden uit de kerk haalden.

Zijn voornaamste geschrift is de "Unpartheiische Kirchen-und Ketzehistorie", ook in het Nederlandsch overgebracht onder den titel "Historie der Kerken en Ketteren", — een boek, dat volgens *Thomasius* als het beste boek na den Bijbel moet worden beschouwd. — *Arnold* beweerde, dat het oorspronkelijk Christendom geenszins overeenkomt met de leer der Luthersche Kerk. Hij bedreigde door die bewering het gezag der symbolische boeken, terwijl hij tevens met ernst aandrong op een Christelijk leven.

Johann Arnold, een molenaar in de Neumark en bekend door een regtsgeding, dat in geheel Europa veel opzien baarde. Hij moest erfpacht van zijn molen betalen aan den graaf von *Schmettau* en toen hij dit na 1773 verzuimd had, zou de molen in 1778 bij geregtelijke uitwinning worden verkocht. De molenaar bragt er bezwaren tegen in bij de regering van Küstrin, vooral op grond, dat de heer von *Gersdorff* boven de plek, waar zijn molen door water gedreven werd, een karpervijver had aangelegd, waartoe

echter gemelde heer het regt had. Toen dat niet hielp, vervoegde zich *Arnold* in 1779 bij *Frederik II* te Potsdam, en daar deze in die eenzijdig voorgestelde zaak eene verdrukking zag van den mindere door den meerdere, deed hij een onderzoek instellen en strafte door zijne eigene uitspraak — daar de regtbanken het gevoelen des Konings niet deelden — de vermeende verdrukkers op eene harde wijze. Eerst na zijn dood kon dat onregt worden hersteld. Intusschen bleef *Arnold* in het bezit van den molen.

Georg Daniel Arnold, een regtsgeleerde en dichter, die den 13^{den} Februarij 1780 te Straatsburg geboren werd. Hij studeerde in zijne geboorteplaats en vervolgens te Göttingen en te Parijs, waarna hij in 1810 te Coblenz en in 1811 te Straatsburg tot hoogleeraar benoemd werd. Hij overleed op zijn geboortedag in het jaar 1829, nadat hij zich bekend gemaakt had door een belangrijk werk, eene vergelijking behelzende tusschen het Justiniaansch regt en den Code Napoléon.

Thomas Arnold, een Engelsch godgeleerde, die den 13^{den} Junij te Cowes op het eiland Wight geboren werd. Hij studeerde te Manchester en te Oxford en was aanvankelijk werkzaam als huisonderwijzer. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijn streven om eene nationale Engelsche Kerk te stichten, waarin alle Christenen zouden worden opgenomen. De geestelijkheid der Anglicaansche Kerk zag daarin zoo groot gevaar, dat hem de kansel verboden werd. Later evenwel, bij de ontwikkeling van het Puseyismus, was men voornemens hem het onderwijs in de geschiedenis aan de hoogeschool te Oxford op te dragen. Hij overleed, nog vóór het ontvangen zijner aanstelling, op den 12^{den} Junij 1842.

Matthew Arnold, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 24sten December 1822 en ontving zijne eerste opleiding te Winchester en te Rugby; hij studeerde vervolgens te Oxford, waar hij in 1843 dooreen gedicht, getiteld *Cromwell*, den prijs verwierf. Hij was eerst secretaris van lord *Landsdowne* en daarna inspecteur der scholen. Hij heeft onderscheidene gedichten uitgegeven en in 1859 en 1860 op last der regering eene reis volbragt door Frankrijk, Duitschland en Nederland, ten einde er den toestand van het onderwijs gade te slaan. Hij heeft vervolgens een uitgebreid verslag van zijne bevindingen uitgegeven. — Ook een jongere broeder van dezen, namelijk *W. D. Arnold*, heeft zich op het gebied der letterkunde bekend gemaakt.

Arnoldi, hoogleeraar in de godgeleerdheid te Franeker, werd geboren te Lesna in Polen, op den 17^{den} December 1618. Hij genoot onderwijs te Dantzic, en werd wegens zijn uitstekenden aanleg naar Nederland gezonden (1641), waar hij te Franeker de lessen hoorde van zijn landgenoot *Maccovius* en vervolgens de hoogeschoolen te Groningen, Leiden en Utrecht bezocht. Daarna begaf

hij zich naar Engeland, om van het onder-
rigt aan de beroemde scholen te Oxford en
te Cambridge gebruik te maken, maar hij
slaagde hierin niet wegens den onrustigen tijd.

Weldra keerde hij naar Franeker terug en
begon er te prediken in het Nederlandsch.
Dit voldeed zoo goed, dat hij weldra tot
leeraar te Beetgum en in 1651 tot opvolger
van den hoogleeraar *Coccejus* benoemd werd.
Hij bekleedde zijne betrekking met grooten
roem en overleed den 15den October 1680,
onderscheidene geschriften nalatende.

Arnoldi (Ernst Wilhelm), de stichter
van de brandwaarborg- en levensverzekering-
maatschappij te Gotha, werd geboren den
21sten Mei 1778. Hij wijdde zich aan den
handel, en nadat hij geruimen tijd in Ham-
burg vertoefd had, werd hij deelgenoot in de
zaak van zijn vader. In 1804 rigtte hij onder
de firma *Ernst Arnoldi en Zonen* onderschei-
dene fabrieken op. Na den Franschen tijd
koesterde hij grootsche plannen, zooals blijkt
uit zijne opstellen over de vrijheid van Duitsch-
lands binnenlandschen handel. In 1819
wendde hij zich met meer dan 5000 nijver-
heidsmannen tot de Bondsvergadering met
het verzoek om de belemmeringen van dien
handel uit den weg te ruimen. Tevens wilde
hij — 't geen niet van eenzijdigheid is vrij
te pleiten — de invoerregten op het buiten-
landsch fabrikaat verhoogd zien. Toen later in
het tolverbond zijn denkbeeld tot werkelijk-
heid werd, maakte hij daarvan gebruik door
het stichten van fabrieken tot het bereiden
van beetwortelsuiker. Daarenboven deed hij
veel voor zijne vaderstad Gotha; hij heeft er
tot uitbreiding van het onderwijs krachtig
medegewerkt. Hoogst belangrijke stichtingen
van *Arnoldi* zijn er voorts de brandwaarborg-
en de levensverzekering-maatschappij. De
Hertog van Saksen benoemde hem tot raad.
Hij overleed den 27sten Mei 1841.

Arnoldi (August Wilhelm), bisschop van
Trier, werd den 4den Januarij 1798 geboren
en ontving de wijding in het jaar 1821. Niet
lang daarna werd hij benoemd tot hoogleer-
aar in de Oostersche talen en in de welspre-
kendheid aan het seminarium te Trier. Nadat
hij wegens zijne zwakke gezondheid elders
als priester was werkzaam geweest, werd
hij in 1839 door het Domkapittel te Trier
tot bisschop benoemd. Aanvankelijk weigerde
de Regëring die benoeming goed te keuren,
maar toen deze bij herhaling geschiedde,
werd *Arnoldi* in zijn ambt bevestigd. Hij
stichtte te Trier een seminarium voor jeug-
dige leerlingen en gaf in 1844 aanleiding tot
de druk bezochte bedevaart naar den heiligen
rok te Trier. Wël zocht de Bisschop daardoor
den godsdienstigen geest bij het volk te ver-
levendigen, maar andere gevolgen — tegen-
spraak en verdeeldheid — bleven niet uit.
Arnoldi overleed den 4den Januarij 1864.

Arnott (Neil), een Engelsch geneesheer
en natuurkenner, werd in 1788 te Dysart
bij Montrose geboren, ontving tegelijk met
lord *Byron* zijne opleiding aan het gymnasium
te Aberdeen en bezocht er in 1801 de Uni-

versiteit. Hij poogde zich verder te bekwamen
onder de leiding van sir *Everard Home* en
trad vervolgens in dienst als chirurgijn bij
de Oost-Indische Compagnie. In 1811 vestig-
de hij zich als geneesheer te Londen en
hield er drukbezochte voorlezingen over
natuurkunde, welke onder den titel "*Ele-
ments of physics*" bij herhaling uitgegeven
(Londen 1827, 6de uitgaaf 1861) en ook in
het Nederlandsch vertaald zijn. In 1835 werd
hij lid van den Senaat der universiteit te
Londen, in 1837 lijfarts der Koningin, en
in 1838 lid der Royal Society. Vooral wijdde
hij zijne opmerkzaamheid aan de gezond-
heidsleer, en hij heeft den ventilator uitge-
vonden, die naar hem genoemd is. Bij de
Tentoonstelling te Parijs in 1855 was hij lid
van de Jury. In 1861 heeft hij uitgegeven een
"*Survey of human progress (Overzicht van de
ontwikkeling der menschheid)*", hetwelk zeer
geprezen wordt.

Arnoud Aernoud of *Arnold*, een zoon
van *Dirk II* en opvolger van dezen als
graaf van Holland, kwam aan de regëring
in het jaar 989. Vier jaren later voerde hij
oorlog met de Friezen, die niet voor zijn
gezag wilden bukken. Er had een gevecht
plaats bij Winkelmade. De dappere graaf wilde
met eenige zijner kloekste vasallen doordrin-
gen in de gelederen der vijanden, maar werd
door een pijl getroffen, zoodat hij dood ter
aarde stortte. Zijn lijk werd uit het slagge-
woel weggedragen en begraven te Egmond.

Arnould (Jean François), eigenlijk *Mus-
sat*, een Fransch tooneelspeler en tooneel-
dichter, werd in 1734 te Besançon geboren.
Hij was bestemd voor de loopbaan der reg-
ten, maar hij liep weg en werd lid van een
troep tooneelspelers te Versailles. In 1778
verbond hij zich met *Audinot*, den onderne-
mer van het Théâtre ambigu-comique. De
uitvinding en invoering der ballets-pantomi-
mes baarden veel opzien en verschaften hem
grootte voordeelen. Hij overleed in 1795 te
Parijs en heeft eenige vaudevilles en blij-
spelen nagelaten.

Arnould (Sophie), eene beroemde Fran-
sche tooneelspeelster, werd den 14den Fe-
bruarij 1747 te Parijs geboren, ontving eene
goede opvoeding en betrad het tooneel, waar
zij weldra de lieveling werd van het publiek.
Zij schitterde in de opera zoowel door hare
zuivere en welluidende stem als door haar be-
tooverend spel. Niet geringer was de roem
van hare binnelijkheid in het maatschap-
pelijk leven, zoodat zij zich weldra omringd
zag door de meestberoemde letterkundigen
van haren tijd. Zij ontving bezoeken van
d'Alembert, *Diderot*, *Helvetius*, *Mably*, *Du-
clos* en *J. J. Rousseau*, terwijl *Dorat*, *Ber-
nard*, *Rhahères*, *Marmontel* en *Favart* ge-
dichten vervaardigden ter harer eer. Er werd
zelfs onder den titel van "*Arnoldiana*" eene
verzameling aangelegd van hare geestige ge-
zegden. Hare levenswijze was ver van onbe-
rispelijk, en men heeft haar met *Aspasia* en
met *Ninon de l'Enclos* vergeleken. Zij over-
leed in 1803.

Arnsberg is de naam der hoofdstad van een voormalig graafschap en van een hedendaagsch regeringsdistrict in de provincie Westfalen. Zij ligt aan de helling van een berg, die aan drie zijden door de Roer is omsloten en op wiens top de bouwvallen gelegen zijn van het oude stamslot der graven van *Arnsberg*. Men heeft er bijna 5000 inwoners, een R. Katholiek gymnasium, 2 R. Katholieke kerken en ééne Evangelische, een hof van appel en eene arrondissements-regtbank.

Arnsberg is als graven-zetel reeds vroeg in de geschiedenis bekend; later ontwikkelde zich die stad door een vrij aanzienlijken handel, en tevens was zij de hoofdzetel van het veemgeregt. In het jaar 1762 werd het slot door de Pruisen aan de Franschen ontruikt en op bevel van den Hertog van Brunswijk gesloopt. Het voormalige graafschap *Arnsberg* was omstreeks 18 □ geogr. mijlen groot en werd aanvankelijk bestuurd door graven, die, naar men zeide, van *Wittekind* afstamden. Eerst in de 12de eeuw ontvingen zij het graafschap in erfelijke eigendom. Tot de merkwaardigste graven van *Arnsberg* behoort *Frederik II de Strijdbare* die de troonsbeklimming van keizer *Hendrik V* niet weinig heeft bevorderd, maar tegen dezen het zwaard verhoef en zijn leger bij herhaling sloeg, toen hij door zijn willekeur gevaarlijk werd voor de aanzienlijken des rijks († 1124), — voorts graaf *Hendrik II*, die in 1165 zijn jongeren broeder in de gevangenis van honger deed omkomen, waarna hij vooral door *Hendrik de Leeuw* aangevallen en uit het land verjaagd werd, — alsmede graaf *Gottfried*, die met keizer *Frederik II* naar Palaestina trok. Later was dit graafschap een gedeelte van het Keulsche hertogdom Westfalen; hierna werd het in 1803 aan Hessen en in 1815 aan Pruisen afgestaan.

Arnshaugk is de naam van een middel-eeuwsch graafschap, waar de magtige graven van *Arnshaugk* over vele steden, sloten en dorpen heerschappij voerden. Door de bepalingen van het Congres te Weenen is het aan Weimar toegevoegd.

Arnstadt, de hoofdstad van Schwarzburg-Sondershausen, ligt 4 uren gaans ten zuiden van Erfurt in een bevallig oord aan de Gera. Zij telt ruim 7000 inwoners en is sedert 1867 door een spoortak verbonden met Neudietendorf aan den Thüringschen spoorweg. De merkwaardigste gebouwen zijn er het vorstelijk slot, in het midden der vorige eeuw gebouwd, met eene kleine verzameling van schilderijen, — 4 kerken en een schouwburg. Men heeft er onderscheidene inrigtingen van onderwijs, een weeshuis, een krankzinnigengesticht enz. Ook zijn handel en nijverheid er niet onbelangrijk. Weleer was zij de stapelplaats van veldvruchten en van hout uit de Thüringsche vlakten en het Thüringerwald. Nabij de stad is eene zoutbedding ontdekt, en na dien tijd is Arnstadt eene badplaats geworden. — Men beschouwt *Merwig*, Koning der Franken als haren stichter (450). Haar naam wordt in 704 het eerst in eene oirconde genoemd.

Reeds in den aanvang der 14de eeuw is zij in het bezit gekomen der graven von *Schwarzburg*.

Arntzenius is de naam van een Nederlandsch geslacht, dat onderscheidene geleerde mannen heeft opgeleverd. Tot hen behooren:

Johannes Arntzenius, die in 1702 te Wesel geboren werd. Hij studeerde te Utrecht en werd in 1728 tot hoogleeraar in de geschiedenis te Nijmegen en in 1742 in plaats van *Burman* tot hoogleeraar te Franeker benoemd. Hij overleed er in 1759. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van eenige classieke schrijvers.

Otto Arntzenius, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Arnheim in 1703 en ontving in 1741 de benoeming tot rector der Latijnsche school te Amsterdam, waar hij in 1763 overleed. Ook deze heeft onderscheidene geschriften uitgegeven, die op de classieke oudheid betrekking hebben.

Johannes Henricus Arntzenius, een zoon van *Johannes*. Hij werd geboren te Nijmegen in 1734 en was hoogleeraar in de regten te Utrecht, waar hij in 1797 overleed. Hij heeft "Institutiones juris Belgici" en eenige wijsgeerige verhandelingen uitgegeven.

Pieter Nicolaas Arntzenius, een zoon van *Otto*. Hij werd geboren te Delft in 1745 en was advocaat te Amsterdam, waar hij den 14^{den} Januarij 1799 overleed. Hij heeft zich als dichter en regtsgeleerde onderscheiden.

Jan Otto Arntzenius, een zoon van *Johannes Henricus*. Hij werd den 24sten April 1771 te Zutphen geboren en in 1795 tot doctor in de regten bevorderd. In 1801 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Académie te Harderwijk, en hij bekleedde die betrekking met lof tot aan de opheffing der hoogeschool. Later werd hij vrederegtcr en lid van den gemeenteraad te Harderwijk en genoot er wegens zijne voortreffelijke hoedanigheden de algemeene achting. In het jaar 1820 nam hij zijn ontslag en betrok een buitenverblijf bij Leiden, waar hij in 1825 overleed.

Robert Hendrik Arntzenius, een zoon van *Pieter Nicolaas*. Hij werd geboren te Amsterdam den 19^{den} December 1777. Hier genoot hij de leiding van een voortreffelijken vader, vervolgens het onderwijs van den uitstekenden *R. van Ommeren*, rector der Latijnsche school, en studeerde vervolgens aan het Athenaeum aldaar in de dagen van *Wytenbach*, van *Swinden* en *Cras*, waarna hij in 1798 te Leiden tot meester in de regten bevorderd werd.

In het volgende jaar verloor hij zijn vader en aanvaardde hij de betrekking van secretaris van het Departementaal bestuur van den Amstel. Na dien tijd was hij in onderscheidene aanzienlijke betrekkingen werkzaam. In het begin van 1814 werd hij advocaat-fiscaal voor de middelen te lande in Noord-Holland, in 1820 rijks-advocaat, in 1822 lid van de Tweede Kamer der Staten-generaal, en hij overleed den 23sten Nov. 1823.

Robert Hendrik was een uitstekend letterkundige. Den tijd, die hem van zijn drukke ambtsbezigheden overbleef, wijdde hij gaarne

aan de Latijnsche en bij voorkeur aan de Nederlandsche dichtkunde, en dat hij hierin gelukkig slaagde, blijkt uit zijne "Dichtlievende uitspanningen" en uit zijne "Nagelaten gedichten."

Diederik Johannes Agathus Arntzenius, een zoon van *Robert Hendrik*. Hij werd geboren den 17den October 1807 te Amsterdam, en overleed aldaar den 28sten Augustus 1848. Hij was een ervaren geneesheer, die onderscheidene geschriften van geneeskundigen inhoud heeft uitgegeven.

Herman Arntzenius, een zoon van *Johannes Henricus*. Hij werd geboren te Zutphen in 1765 en ontving in 1800 eene benoeming tot hoogleeraar in de regten aan de académie te Utrecht. Hij was bekend als een uitmuntend regtsgeleerde en letterkundige en overleed in genoemde academiestad op den 15den November 1842.

Arnulf, een Duitsch Keizer, was de onechte zoon van koning *Karloman* en van de schoone *Luitwinda* of *Litowinda*, eene zuster van graaf *Ernert*. Na den dood zijns vaders (880) werd hij erfgenaam van *Carinthië*, en na de verwijdering van *Karel de Dikke* koos men hem tot Duitsch Koning. Hij versloeg in 891 de Noormannen, overwon in 893, ondersteund door de Hongaren, *Zwentibold*, koning van *Moravië*, en hij maakte van den twist om de keizerlijke waardigheid tusschen de hertogen *Berengarius van Friaul* en *Guido van Spolet*o zulk een behendig gebruik, dat paus *Formosus* hem in 896 te Rome de keizerskroon op het hoofd zette. De Italianen dwongen hem echter eerlang, om naar Duitschland terug te trekken, en hij overleed in 899 ten gevolge van Italiaansch vergif te Oettingen, waarna hij te Regensburg begraven werd. Hij werd opgevolgd door zijn zesjarigen zoon *Lodewijk*, het Kind bijgenaamd. Van eene bijzit, *Holenrada*, had hij twee zonen; één van deze, *Zwentibold*, ontving het hertogdom *Lotharingen*, en de andere, *Ratold*, wordt gehouden voor den stamheer der graven van *Meran*.

Het regéringstijdperk van *Arnulf* is voor de geschiedenis der binnenlandsche aangelegenheden van Duitschland van groot belang. Door zijne troonsbeklimming werd de scheiding van de oostelijke en westelijke stammen van het groote oud-Frankische rijk duurzaam tot stand gebragt. Na dien tijd bekleedden de West-Franken eerst graaf *Otto van Parijs*, en vervolgens den vreedzamen *Karel de Eenvoudige* met de koninklijke waardigheid en waren niet gezind, om met de Duitschers hetzelfde opperhoofd te erkennen. In Duitschland zelf was de geweldenaar van *Arnulf* de oorzaak van vele partijschappen en wanordelijkheden, die het gezag van ondergeschikte magthebbers vermeerderden. In die dagen ontstond de zelfstandige magt der hertogen, en alzoo de verbrokkeling van Duitschland.

Arnulf beging twee belangrijke misslagen, waarvoor zijne opvolgers hebben geboet. In de eerste plaats verhiel hij enkele geslachten ten koste van andere tot grooten rijkdom en

aanzienlijke waardigheid, en in de tweede plaats haalde hij, om een gevaarlijken vijand te beteugelen, nog gevaarlijker vijand binnen de grenzen. In Zwaben begunstigde hij *Salomo*, bisschop van *Constantz* en abt van *St. Gallen*, en hierdoor verbitterde hij anderen. Daardoor zijn veeten ontstaan, welke eerst in de tiende eeuw door de benoeming van graaf *Burkhard* tot hertog van Zwaben een einde namen. Iets dergelijks gebeurde in Frankén en Saksen. Maar nog noodlottiger was het, dat *Arnulf*, om de *Moraviërs* te onderwerpen, zich met de Hongaren verbond en aan deze *Pannonië* als schadeloosstelling toewees, waarna die Barbaren gedurende eene halve eeuw hunne plundertogten van daár tot in het hart van Duitschland uitstrekten.

Arnulf van Metz, bisschop van Metz en stamvader van het Karolingische vorstenhuis, werd omstreeks het jaar 580 op het kasteel Lay bij Nancy geboren. Eerst was hij opvolger van zijn vader in de betrekking van majordomus of opziener van het paleis onder *Theudebert II*, koning van *Austrasië*, maar hij omhelste vervolgens den geestelijken stand en werd in 611 bisschop van Metz. Na het vermoorden des konings (612) koos hij de zijde van *Clotharius* van *Neustrië*, en daar zijn voorbeeld door de overige aanzienlijken van *Austrasië* werd gevolgd, bevond *Clotharius II* zich reeds een jaar daarna aan het hoofd van het geheele Frankische rijk. In plaats van dezen en van diens zoon *Dagobert I*, voerden *Arnulf* en *Pepijn van Landen*, wiens dochter met een zoon van *Arnulf* gehuwd was, de heerschappij, en die twee mannen bevorderden door heilzame maatregelen de welvaart en den roem des rijks. Het regéringsbeleid werd geregeld en de regtspleging verbeterd. Zij bezorgden een wetboek aan de *Bajoariërs*, terwijl de wetboeken van de *Saliërs*, *Ripuariërs* en *Alemannen* herzien werden. Dit alles onderging echter eene groote verandering, toen *Dagobert* zelfstandig wilde regeren. *Arnulf* werd beroofd van zijn invloed; hij legde zelfs zijn bisdom neder en begaf zich naar den vriend zijner jeugd, naar den heiligen *Romarch* in het klooster *Habundum* in *Wasgau*, waar hij in 640 overleed. Zijn zoon *Adalgisil* († 685) was de vader van *Pepijn van Herstal* († 714) en dus de overgrootvader van *Pepijn*, den eersten koning uit het Karolingische huis.

Het lijk van *Arnulf* werd in 648 naar Metz gebragt, en men bouwde hier ter zijner eer eene prachtige abdij. Men verhaalt, dat een ring, door hem in de Moesel geworpen, in de ingewanden van een visch teruggevonden werd, — althans dien ring heeft men in de hoofdkerk te Metz bewaard en was voorheen het voorwerp eener jaarlijksche feestviering.

Aroe-eilanden (De) vormen eene groep van meer dan 80 eilanden, die ten zuiden van Nieuw-Guinéa, ten oosten der Keieilanden in de Banda-zee gelegen zijn, — en wél tusschen 5 en 7° Z. B. en 134 en 135° O. L. De naam *Aroe* beteekent Archipel, volgens

anderen is de eigenlijke naam Poeloe Aréoe of "Eilanden der casuarine-boomen."

Sedert 1623 behoorden deze eilanden onder het bewind der Oost-Indische Compagnie, al is dat gezag niet door al de eilanden erkend. Na de uitroeiing der specerijboomen op onderscheidene Ambonsche en Bandasche eilanden zijn vele van hunne bewoners naar de Aroe-eilanden verhuisd en hebben hier de bewoners tegen de Nederlanders opgeruid, zoodat er van deze in 1623, 1646 en 1657 op Workay werden omgebracht. Volgens eene bepaling van 1697 mochten alleen Bandanézen op de Kei- en Aroe-eilanden varen; die bepaling is evenwel later vervallen, zoodat thans vooral Boeginézen en Macassaren er handel drijven.

Het land, gezamenlijk geschat op eene uitgestrektheid van 65 □ geogr. mijlen, is er laag, moerassig, vruchtbaar en bedekt met veel bosch, dat van wilde varkens wemelt. Men vindt er den sagopalm, — voorts klapper- en casuarineboomen. De bewoners verbouwen er tabak, rijst, suikerriet, maïs, pising, betel en aardvruchten. De zee is er vischrijk, en op het land heeft men er hazen, eekhoortjes, buideldieren, ratten, papegaaijen, paradijsvogels, duiven enz.

Er komen jaarlijks vele schepen, die een last van parelschelpen, schildpadden, tripan, gedroogden visch, vogels, hout enz. innemen; zij brengen er lijnwaad, ijzerwerk, koperen en stalen voorwerpen, porselein, korallen, messen, rijst, arak enz.

Het bestuur is er aan dorpshoofden opgedragen. Men verdeelt de Aroe-eilanden in Voorwals- en Achterwals-eilanden, en ook wel eens in Westelijke en Oostelijke. Tot de Voorwals behooren: Wassier, Oedjier, Wokkam, Wammer, Meykor en Babi. Zij zijn bewoond door Cerammers, Boeginézen en Bandanézen, die de Christelijke of Mohammedaansche godsdienst belijden, terwijl de Achterwals met Heidensche Alfoeren zijn bevolkt. De geheele bevolking telt ongeveer 14000 zielen, van welke ruim 300 Christenen en ruim 180 Mohammedanen zijn.

Arolas (Don Juan), een Spaansche dichter, werd den 20sten Junij 1805 te Barcelona geboren. Zijn vader, een vermogend koopman, verhuisde van daar naar Valencia. Hier omhelsde de zoon den geestelijken stand, voegde zich bij de orde der Piáristen en werd in 1825 door deze aangesteld tot leeraar aan een gymnasium. Hij bekleedde deze betrekking tot in 1842. In 1844 werd hij aangetaast door eene zware ziekte — het gevolg zijner neiging tot godsdienstige dweeperij. Na zijne herstelling werd hij kapelaan aan de normaalschool te Valencia. Hij werd echter wederom door die ziekte aangegrepen, zoodat hij tot volslagene krankzinnigheid verviel en den 25sten November 1849 overleed. Zijne dichterlijke gaven hadden zich reeds vroeg geopenbaard. Zijne eerste verzen waren minne- en herdersdichten. Later leverde hij uitstekende voortbrengselen op lyrisch-épisch gebied. Zijne ridderlegenden, vaderlandsehe

zangen, Moorsche en Oostersche liederen, alle vol gloed en leven, rijk met beelden gestoffeerd en keurig van vorm, werden met grooten bijval ontvangen. Ook zijne godsdienstige verzen onderscheiden zich door verheffing en door eene edele geestdrift. In een uitgebreid gedicht "La sílfide del acueducto" heeft hij eene Spaansche legende in afwisselende maat behandeld. Zijne verzamelde gedichten zijn in 1860 in 3 deelen te Valencia verschenen.

Arolsen is de hoofdstad van het vorstendom Waldeck en de zetel der regering. Deze stad ligt aan de Aar en telt omtrent 3000 inwoners. In het vorstelijk slot, in den aanvang der vorige eeuw gebouwd, vindt men eene aanzienlijke bibliotheek met zeldzame handschriften, eene belangrijke verzameling van kopergravures, voorts oudheden uit Herculanum en Pompeji, benevens een aantal kostbare schilderijen. In de hoofdkerk prijken er een paar statuettes van *Bauch*, die te Arolsen geboren werd. Ook aanschouwde *Kaulbach* er het levenslicht. De stad is ontstaan door de stichting van een klooster van Augustijner nonnen in de 12de eeuw. Dat gebouw is na de Hervorming aan den graaf van *Waldeck* vervallen, die het fraai gelegen gesticht in een vorstelijk kasteel heeft herschapen.

Aroma is een Grieksch woord, hetwelk "specerij-achtigen geur" beteekent. In vele gevallen is het mogelijk de aanleiding tot dien geur te vinden in vluchtige stoffen, die uit de aromatische stoffen ontwijken. In andere gevallen is de afzondering der eigenaardige aromatische stof nog niet gelukt.

Aromatische middelen (remedia aromatica) zijn specerij-achtige en aetherische stoffen uit de klasse der vluchtige, opwekkende geneesmiddelen. Zij werken in geringe giften zeer weinig, maar bij grootere zeer sterk op het slijmvlies van den mond, van de maag en van het darmkanaal en op de uitwendige huid. Plaatselijk vermeerderen zij de afscheiding van de speekselklieren, van het slijmvlies der maag en van de alveeschklier, prikkelen de zenuwen en bespoedigen den bloedsomloop. Behalve aetherische olie, bevatten zij vooral harsen, harsachtige, gekristalliseerde zelfstandigheden, extractiefstoffen en zuren, zooals benzoë-, en looizuur enz., benevens zetmeel en gom. Bijna alle komen zij uit de keerkringsgewesten, vooral van de Molukken en uit West-Indië. Men gebruikt ze doorgaans als toevoegsel tot spijsen en dranken, gedeeltelijk om de verteerbaarheid te bevorderen, gedeeltelijk om den smaak aangenaamer te maken. De geneesheer schrijft ze voor om den smaak der geneesmiddelen te verbeteren, maar vooral om de spijsvertering te versterken. Ook worden die middelen toegevend aan herstellende lijders, die door eene zware ziekte zijn uitgeput, en in het algemeen aan hen, die eene prikkeling der zenuwen, eene opwekking der krachten behoeven.

De belangrijkste aromatische middelen zijn kalmus, gember, kurkuma, alant, wolvenlei,

kaneel, cassia, laurierbladeren, notemuskaat, cardamom, kruidnagels, vanille, saffraan en koffij. Zij worden afzonderlijk en ook wel in verbinding met andere zelfstandigheden voorgeschreven, en in de pharmacopoeën vindt men een aantal aromatische praeparaten.

Aromatische verbindingen is de naam van eene talrijke groep van organische verbindingen, die betrekkelijk rijk zijn aan koolstof. De atomen van dit element zijn minstens 6 in aantal en veel inniger gebonden, dan in eene andere groep, die als de vette bekend is. Op eenvoudige wijze kunnen de aromatische verbindingen afgeleid worden van het benzol C_6H_6 . Hierin kan de waterstof geheel of gedeeltelijk vervangen worden door andere elementen of zamengestelde radicalen, waardoor eene groote menigte stoffen ontstaan, waaronder een aantal, die dezelfde samenstelling bezitten, maar waarin de waterstof die aan verschillende atomen koolstof was gebonden, is vervangen. Opmerkelijk is het, dat de aromatische verbindingen zeer gemakkelijk zoogenaamde *nitro-verbindingen* vormen, wanneer zij in aanraking met salpeterzuur worden gebracht, terwijl de vette verbindingen aan het salpeterzuur slechts zuurstof onttrekken.

Arona is eene Italiaansche stad in de provincie Pallanza aan de zuidwestpunt van het Lago Maggiore. Er zijn 6000 inwoners. Van hier loopt een spoorweg over Alessandria naar Genua. Men heeft er eene goede haven, een seminarium, een klooster, en een reusachtig metalen standbeeld van den heiligen Carlo Borromeo.

Aronicum Neck. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der zamengesteldbloemigen. Het heeft een eenigzins bollen, naakten vruchtbodem, een omwindel dat uit 2—3 rijen lijnvormige, puntige, nagenoeg gelijke blaadjes bestaat en ongesnavelde, ongevleugelde, langwerpige-ringvormige, gesleufde vruchten met een harig zaadpluis. Het bevat blijvende gewassen, die meerendeels in Europa te huis behooren. Eene bekende sierplant is *A. scorpioides* Koch (*Arnica scorpioides* L.), die in Zwitserland, het zuiden van Frankrijk en Savoye op de bergen groeit. Zij heeft wortels, die op schorpioenen gelijken, langwerpige stengelbladeren, van welke de onderste gevleugeld en gesteeeld en de hoogere half-stengelomvattend zijn, benevens groote, goudgele bloemen. Deze planten hebben een lossen, met kiezel vermengden zandgrond noodig en verlangen in de open lucht eene warme, drooge plek en des winters eene voldoende bedekking.

Aronskelken (Aroideën) vormen eene familie der eenzaadlobbige gewassen, die zich onderscheiden door groote, pijl- of hartvormige, soms ook handvormige bladeren en door een vliezig bloeikolf. De bloemen van deze zijn één- of tweeslachtig. Een bloemdek ontbreekt nagenoeg bij alle soorten, en de bloeikolf is doorgaans omgeven door eene vliezige scheede. Onderscheidene aronskelken, vooral de colocasia-soorten, bezitten veel sap. Bij de aronskelken heeft men de merkwaardige eigen-

schap waargenomen, dat er zich bij het bloejen warmte ontwikkelt in de bloemscheede. De meeste warmte ontwaart men bij het openspringen der helmknopjes. Aanmerkelijk is de hoeveelheid water, die door sommige aronskelken wordt afgescheiden. Men zegt, dat eene *Caladium distillatorium* Williams uit de opening van eene sleuf, die langs den rand van haar blad loopt, in één nacht eene halve pint water laat wegvloeiën. Ook uit de bladpunten der colocasia-soorten worden groote hoeveelheden water afgescheiden.

De meeste soorten dezer familie behooren in de keerkringslanden te huis. Men vindt er in alle werelddelen, en zij strekken zich noordwaarts uit tot 64°. In de warme gedeelten van Amerika groeijen zij, volgens het getuigenis van von Humboldt, vooral op de lagere gebergten tot eene hoogte van 400 tot 500 Ned. el, en in het Andes-gebergte klimmen zij tot 2800 Ned. el. Bijna alle soorten bezitten een scherp en bijtend sap. Wél worden de bladeren van *Alocasia indica* S. (Arum indicum Roxb.) in Oost-Indië, en de spruiten van *Xanthosoma sagittaeifolium* S. op de Antillen als salade gegeten, maar dan zijn die scherpe sappen eerst door afkoken verwijderd. In Oost-Indië gebruikt men worteltakken van *Amorphophallus orizensis* zelfs als trekpleisters. In zeer kwaden reuk staat het sap van *Dieffenbachia Seguina* S., een heestergewas met lancetvormige bladeren, wier stelen wit en groen gemarmerd zijn. Zij groeit op de Caraïbische eilanden en draagt er den naam van *dumb cane* (stok der stommen). Wanneer iemand er een stuk van kaauwt, dan zwelt zijne tong op en hij kan niet meer spreken. Een Engelsche tuinman stak toevallig een stuk dezer plant in den mond, en zijne tong werd zoo dik, dat zij de geheele mondholte vulde; dagen aaneen leed hij vreeselijke pijnen. De versche wortelstok van *Colocasia Himalayensis* Boyle wordt beschouwd als een uitmuntend zweetmiddel. In Bengalen gebruikt men de bloeikolf van *Scindapsus officinalis* S. tegen de wormen. De prikkelende werking van calmus (*Acorus Calamus* L.) is bekend. *Tornelia fragrans* Gutier (Monstera Lennea C. Koch) levert sappige, geurige bessen, die, wat den smaak betreft, op aardbeijen en ananassen gelijken. Ook worden de zaden gegeten van *Orontium aquaticum* L., eene Noord-Amerikaansche plant met langgesteelde, eivormige bladeren, en die van *Arisarum Chamissonis* S. Van verscheidene soorten gebruikt men het zetmeel tot voedsel.

In den jongsten tijd heeft men zich op het kweken van aronskelken sterk toegelegd, omdat zij prachtige bladeren dragen. De schoonste verzameling van deze gewassen vindt men te Schönbrunn bij Weenen.

Tot de geslachten dezer familie behooren: Het geslacht *Arum* L. Zoodra bij zijne soorten het bloeijen geëindigd is, verwelt de trompetvormige scheede. Deze is van anderen eenigzins zamengerold en wordt naar boven allengs wijder, de bloeikolf omsluitend. Tot

dit geslacht behoort de *kalfsvoet* (*A. maculatum* L.) met eene groenachtig-gele bloemscheede, die de knodsvormige bloeikolf als een peperhuis omgeeft, en met pijlvormige, groene, somtijds bruin-gevlekte bladeren. Zij groeit gaarne in de schaduw tusschen het kreupelhout en draagt een knobbeligen wortelstok. Is de vrucht rijp, dan vindt men niets anders dan een steel, die van boven met roode bessen is bezet (fig. 1 c). Men ziet in fig. 1 a de plant op $\frac{1}{2}$ der natuurlijke grootte en in b de bloeikolf, ontdaan van de scheede. De geheele plant is vol scherp sap, en de knol doet ons bij het kaauwen aan Spaansche peper denken. Het nuttigen daarvan veroorzaakt braking, koliek, kramp en ontsteking. *Orfila* deed eenige honden versche knollen van *A. maculatum* eten, — zij stierven na verloop van

Fig. 1.

Arum maculatum.

24 tot 36 uren. De wortelstok werd vroeger gebruikt als een purgerend en als een blaartrek-kend middel. Men kan het zetmeel door het uit te wasschen gemakkelijk bruikbaar maken.

Het geslacht *Richardia* Kunth. Bij zijne soorten verwelkt reeds vroegtijdig de scheede, die de bloeikolf omhult. Deze draagt aan het benedenste gedeelte vrouwelijke bloemen. De helmknopjes staan aan den top en laten het stuifmeel uit poriën ontsnappen.

Richardia africana Kunth (*Calla aethiopica* L.) heeft een dikken onderaardschen stam. Hare hoge bladeren bezitten pijlvormige, groene bladschijven. De witachtig-gele bloemscheede spreidt zich uit en is van boven met eene punt voorzien. Deze plant groeit aan de Kaap de Goede Hoop op vochtige plaatsen en is bij ons eene geliefkoosde sierplant. Heeft men ze in een pot, dan moet men ze

in den herfst en winter laten rusten en door gebrek aan water tot een diepen slaap noodzaken. In het voorjaar plaatse men er een

Fig. 2.

Richardia africana.

bak met water onder. Men kan haar met *Papyrus*, *Thalia*, *Strelitzia* enz. des zomers

Fig. 3.

Caladium.

langs den rand van een vijver plaatsen, waar zij eene fraaije vertooning maakt. Daar de gewone soort overbekend is, geven wij hier

(fig. 2) eene afbeelding van *Richardia albo-maculata*, wier scheede van binnen blaauwachtig is, en wier bladeren met witte vlekken zijn versierd. Men ziet hier 2 scheeden en een blad op $\frac{1}{5}$ der natuurlijke grootte, en in *a* een bloekolf.

Het geslacht *Caladium Vent.* Dit heeft eene blijvende scheede, onder aan de kolf vruchtknoppen en van boven mannelijke bloemen. Het telt onderscheidene soorten met ongemeen fraaie bladeren. Deze ontspruiten uit de knollen, welke des winters rusten, en die bladeren zijn vaak rood of wit geaderd of gevlekt. *Barraquin* heeft een groot aantal dergelijke soorten ontdekt aan den oever van de Amazonen-rivier. Wij geven hierbij eene afbeelding van de schoone *Caladium argyrites Lem.* op $\frac{1}{5}$ der natuurlijke grootte (fig. 3). Het valt den bloemkweekers niet moeilijk, er in korten tijd eene groote menigte te bekomen, daar zij zich met verbazende snelheid door den tuin verspreiden.

Aroostook. (De) is eene rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Maine. Zij ontspringt in het oostelijk gedeelte van het graafschap Piscataquis. Zij is door eene bergstreek van de bronnen der Penobscot gescheiden, stroomt in een boog naar het noord-oosten en oosten en valt in Nieuw-Brunswijk in de St. Johns. De oevers der Aroostook zijn zeer vruchtbaar en staan gelijk met de beste landen in den staat New-York.

Arosboja is eene stad op de noordwestkust van het eiland Madura. Er zijn 2 moskeën en 2 groote marktplaatsen, — voorts graven van vorsten en dergelijke oudheden. Er is een aanzienlijke handel, doch de haven, die weleer ruim was, is digtgeslibd en in vruchtbaar land herschapen.

Arpad, hertog der Magyaren, werd in 889, na den dood van zijn vader *Almos*, tot die waardigheid gekozen. Aan *Gelous*, aanvoerder der Wallachen, ontrukte hij Siebenbürgen en hij dwong den hertog *Monoemoraath* om hem het land tusschen Szamos en Nyer af te staan, — voorts vergrootte hij zijn gebied langs de Donau tot aan den mond der Aloeta, ontnam aan *Salan*, hertog der Bulgaren, het land tusschen de Sajo en de Bodrog, alsmede de gewesten aan beide zijden van het Matra-gebergte en vereenigde al het land tusschen de Theisz en de Donau, hetwelk hij op *Simeon*, den koning der Bulgaren veroverde, alsmede het land tusschen de Waag en de March met zijn rijk. Toen hij later door den Byzantijnschen Keizer te hulp werd geroepen tegen *Simeon*, dwong hij dezen tot schatplichtigheid, veroverde in 895 het grootste gedeelte van Croatië en Slavonië en bragt hertog *Gladus* van Siebenbürgen tot onderdanigheid. Nadat hij in 896 de Moraviërs in een bloedigen veldslag aan de Tolim overwonnen had, nam hij *Veszprim* in en maakte zich meester van de naburige gewesten. In het volgende jaar veroverde hij Pannonië tot aan de Raab en eenige gedeelten van Moravië. In de jaren 899 en 900, nadat hij van twee strooptog-

ten in Italië was teruggekeerd, onderwierp hij het overig gedeelte van Pannonië, maar werd door den markgraaf *Luitbolt* van Carinthië, vervolgens door de Moraviërs en eindelijk ook door de Sakkers geslagen. Van zijne 5 zonen bleef alleen de jongste in het leven. Deze, *Szoltan* genaamd, werd in 905 tot zijn opvolger bestemd. *Arpad* overleed in 907, en nog heden leeft hij in het volkslied als de Hongaarsche held bij uitnemendheid. Hij was de grondlegger van het *Arpadsche* vorstenhuis, dat eerst in 1301 bij den dood van *Andréas III* in de mannelijke lijn is uitgestorven.

Arpeggio, een term in de muziek gebruikelijk en afgeleid van het Italiaansche woord *Arpa*, harp, beteekent, dat de toonen van een accoord op een klavier of een strijk-instrument niet te gelijk en op eens moeten aangeslagen of gestreken worden, maar, evenals op eene harp, achter elkander, zoodat ieder toon, waaruit het accoord bestaat, afzonderlijk gehoord wordt. Het arpeggio kan van boven naar beneden, en van beneden naar boven plaats hebben; in 't laatste geval slaat men den laagsten toon van 't accoord het eerst aan.

Tot aanduiding van het *arpeggio*-spelen bedient men zich gewoonlijk van eene regt voor het accoord geplaatste lijn, waarin evenwel golvingen of haakjes zijn aangebragt: ook wel van een boog of van eene loodregte lijn met een haakje boven 't accoord (in welk geval het arpeggio van boven moet beginnen), of er onder.

De snelheid, waarmede het accoord *arpeggio* moet voorgedragen worden, hangt af van het tempo en het karakter van het stuk, dat gespeeld wordt.

Moet eene noot in het arpeggio voorgedragen accoord bijzonder doorklinken, dan wordt dit in het notenschrift aangeduid.

Arpeggiatura is eene opvolging van arpeggio gespeelde of gebroken accoorden. Daar *Dommenico Alberti*, beroemd zanger en klavierspeler in Italië en Spanje (1730) zich bij de baspartij veel van zulke gebroken accoorden bediende, spreekt men ook van Albertische bassen.

Veelal ziet men dergelijke accoorden gebruiken bij het slot, vooral van de zoogenaamde brillante stukken voor 't klavier, omdat het accoord te groot is, om het in eens te grijpen en aan te slaan, en tevens om meer effect te maken.

Arpent of *arpent de terre* is eene oude Fransche vlakke-maat, die thans alleen in de westelijke kantons van Zwitserland gebruikt wordt en er overeenkomt met 36 ares.

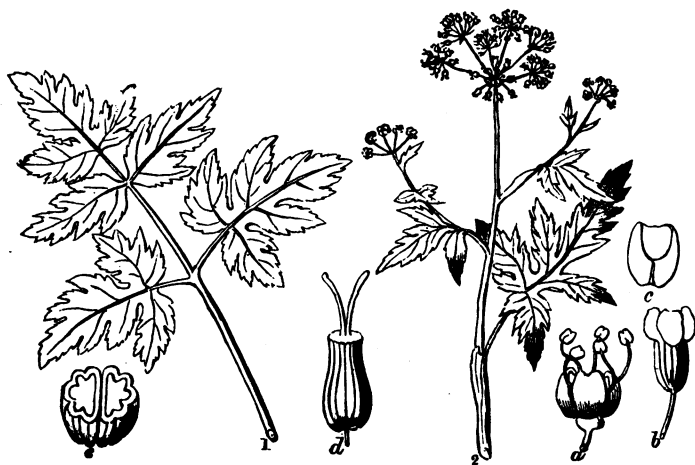
Arpino is eene stad in de Italiaansche provincie Terra di Lavoro en aan de Fibreno, niet ver van de vereeniging van deze met de Garigliano, ten zuidwesten van Sora op een heuvel gelegen. Zij heeft eenige kerken, eenige fabrieken en 13,000 inwoners. Deze stad is het oude Arpinum, de geboorteplaats van *Marius* en van *Cicero*. Zij behoorde aanvankelijk aan de Volscers, later

aan de Samnieten en eindelijk aan de Romeinen. Reeds in 302 vóór Chr. viel haar het Romeinsche burgerregt en in 188 vóór Chr. het stemregt ten deel.

Arrabida (Serra da) is de naam van een vrij hoog, steil en kaal gebergte in Portugal ten noorden van Lissabon. Het verrijst bij Palmella uit eene zandige vlakte en loopt van hier westwaarts naar Kaap Espichel. Het bestaat uit grijzen, digten kalksteen met eene splinterige breuk. Men heeft van den top een prachtig gezigt op Lissabon, Setubal en de zee.

Arracacha. Onder de gewassen, die aan-geprezen zijn om de plaats van den aardappel te bekleden, vraagt deze plant den eersten rang. Zij behoort tot de familie der schermbloemigen en droeg aanvankelijk den naam van *Conium Arracacha Hook*. Later verkreeg zij van *Bancroft* dien van *Arracacha*, waarna deze haar *A. xanthorrhiza* en

toestand proefden, vonden ze afschuwelijk. In Bogota worden de knollen ook wel ge-raspt, en men gebruikt er het meel als eene ligt verteerbare spijs voor zieken. Men verbouwt ze in hoog-gelegene gewesten, daar bij overmatige hitte de knollen klein blijven. Men snijdt de knollen in stukken en legt ze in den grond, evenals in onze streken de aardappelen. Na verloop van een paar maanden wordt het land gewied, — voorts plukt men de bloemen af, opdat de vorming der knollen niet belemmerd worde. Van tijd tot tijd worden de planten aangeaard. Op geschikte plekken is de vrucht na verloop van 6 maanden behoorlijk ontwikkeld. Deze plant vereischt niet veel mest en ook geen vetten grond, maar diep, los zand. In het St. Andrew's gebergte, waar de regen slechts zelden op een schralen bodem nederdaalt, wordt zij in 8 maanden rijp. *Bancroft* bragt haar op Jamaica, waar zij in het gebergte wel

Arracacha esculenta.

Decandolle haar *A. esculenta* noemde. Haar eenjarige, vleezige wortel heeft een aanmerkelijken omvang en draagt een groot aantal groote en kleine knollen. De kleine komen uit het bovenste gedeelte van den wortel, en daaruit ontstaan talrijke spruiten, terwijl de grootere diep in den aardbodem dringen. Zij zijn $2\frac{1}{2}$ Ned. palm lang en 8 Ned. duim in doorsnede. Tevens zijn zij bedekt met eene dunne, gladde opperhuid. Men noemt die knollen *hyos* (zonen) en brengt ze gekookt op de tafel. De stengel is ruim 1 Ned. el hoog, onbehaard, gegroefd, groen en vaak met purperen strepen versierd. De onderste bladeren zijn lang-gesteeld en vindeelig, de bovenste zijn niet gesteeld. De hoogste bladeren zijn minder ingedeeld. In geheel Bogota wordt deze plant sedert menschengeheugen gekweekt, en men geeft aan de knollen de voorkeur boven aardappelen. Die knollen moeten lang koken, eer ze gaar zijn, en wie ze in een half garen

wilde groeijen; toch leverde zij er geene gewenschte knollen. Men heeft ook pogingen aangewend, om ze in Europa te verbouwen; dit is echter geenszins geschied met de voorzigtigheid en belangstelling, die zulk een voordeelig gewas mogt vorderen.

In onze afbeelding zien wij in 1 een wortelblad op $\frac{1}{4}$ de tot $\frac{1}{4}$ de der natuurlijke grootte, in 2 een bloeienden tak op dezelfde schaal, — voorts in *a* eene onvruchtbare bloem, in *b* eene vruchtbare bloem, in *c* een bloemblad van binnen, in *d* eene onrijpe vrucht, en in *e* deze doorgesneden — alles 2- of 3maal vergroot.

Arrakan of *Arakan* (Rakhang) is eene lange, smalle landstreek aan de oostzijde der baai van Bengalen. De Birmanen hebben haar bij den vrede van 1826 aan Groot-Brittanje afgestaan. Zij is door eene hooge bergketen van Ava gescheiden. Die keten verheft zich in het zuiden bij Kaap Negrals en verwijdert zich in eene noord-oostelijke rigting

allengs van de kust, om zich in het onbekende land van Tsjitagong te verliezen. Hooge bergen, tot aan de toppen toe met digte wouden begroeid, verheffen hunne graniet en leisteengevaarten tot eene hoogte van 1000, ja, van bijna 3000 Ned. el. De vlakten zijn er zeer klein en meestal door uitloopers der lagere bergketens of door digte woudgordels omsloten. Die wouden bestaan in de nabijheid der zee hoofdzakelijk uit mangrove-boomen. De laagten zijn er doorkronkeld van tallooze beken, die van de bergen afdalen. De springvloed zet er aanzienlijke gedeelten des lands onder water, en zij vormen met de baaijen een doolhof van binnenwateren, die nog niet naauwkeurig in kaart zijn gebragt. Zij dienen tot waterwegen, die de verschillende dorpen verbinden. De grond is er, als gevormd door het slib der rivieren, ongemeen vruchtbaar. In Februarij, Maart en April vallen er gedurig geweldige regenbuijen: de regentijd duurt er voorts van Junij tot November, zoodat het tijdperk van droogte naauwelijks 3 maanden bevat. Die vochtigheid, verbonden met eene aanmerkelijke hitte, maakt er het verblijf zeer ongezond. De kusten hebben er diepe insnijdingen, en hier storten zich doorgaans rivieren uit. De voortbrengselen des lands zijn rijst, indigo, peper, suikerriet, hennep, meekrap, meloenen, ananassen, mango's, limoenen, kokosnoten, teakhout, honig enz. Runderen en buffels dienen er den landman als trekvee. De zee en de rivieren leveren er kostelijke visschen en oesters. Het zout, dat aan de kust gewonnen wordt, is er een aanzienlijk uitvoerartikel. Voorheen woonde er eene talrijke bevolking, maar deze is eerst verminderd door de overheersching der Birmanen en later door die der Britten. In laatstgenoemden tijd telde zij 250000 zielen, die in 1850 tot 400000 waren vermeerderd. Zij zijn verdeeld in 5 klassen, in afstammelingen van Bengali, van Mohammedaansche Hindostani, Kayans, Birmanen en Maghs of Arrakanen. Beide laatstgenoemden schijnen tot één stam te behooren, en de Kayans, een onbeschaafd en zachtmoedig bergvolk, zijn er vermoedelijk de oorspronkelijke bewoners.

Arrakan is als het ware een bolwerk tegen Ava en Siam, die men van hier zeer gemakkelijk kan aanvallen. De Arrakanézen bezitten een eigen schrift en eene eigene letterkunde, waartoe hunne tijdboeken (Ratsaweng) behooren, die de geschiedenis hunner koningen bevatten. De stad Arrakan, op aanzienlijken afstand van de zee gelegen, is door een leisteengebergte omgeven en van slijkiger rivier-armen doorsneden. Deze stad bestond bij den aanvang der Britsche heerschappij uit woningen, die zich op palen verhieven, en telde 95000 inwoners. Wegens hare ongezonde ligging begeerden de Engelsen er zich niet te vestigen en zij bouwden Akyab, waarna de stad Arrakan slechts een gering deel harer voormalige volkrijkheid heeft overgehouden.

Arrakan behoorde weleer tot Birma, maar

komt omstreeks 1569 voor als een zelfstandig koninkrijk. In die dagen riep de Koning van Arrakan, door Pegu aangevallen, de Portugezen te hulp, veroverde door hunnen bijstand Pegu, maar liet, door achterdocht vervoerd, in 1607 alle Portugezen vermoorden, die zich in zijn koninkrijk ophielden. Intusschen verzoende hij zich met hen en riep weder hunne hulp in, — ditmaal tegen den Groot-Mogol, door wien hij echter geslagen werd (1616). Ter naauwernood kon Arrakan zijne zelfstandigheid bewaren. In het jaar 1782 werd het land veroverd door de Birmanen onder aanvoering van *Mindaraji Prab*, en deze maakte het tot een gewest van zijn rijk. Zoo bleef het tot in 1826, toen het bij den vrede van Palangh afgestaan werd aan de Britsch-Oost-Indische Compagnie.

Arran is een Britsch eiland, tot het Schotsche graafschap Bute behorende. Het ligt in de Firth of Clyde en telt op eene uitgestrektheid van $7\frac{1}{2}$ □ geogr. mijl eene bevolking van 8000 inwoners. Het is bedekt met sterk gescheurde en gekloofde graniet, leisteeng, porfier-, basalt- en groensteengevaarten, die zich in den Goatfall, aan de oostkust, ter hoogte van 1000 Ned. el verheffen. Granietklompen zijn er overal verstrooid, en de geheele bodem is steenachtig en met kleine beken besproeid. Het klimaat is er ruw, maar zeer gezond, en sommige dalen zijn er schilderachtig schoon. Aan de zuidwestelijke kusten verrijst eene steile bergketen ter hoogte van 100 Ned. el, en aan de zuidzijde verheffen de basalt-zuilen zich nog hooger. De voornaamste voortbrengselen zijn er marmer, jaspis, Arransteen (op diamant gelijkend kwarts), gerst, aardappelen, visch, schapen en ander vee. Hieruit blijkt reeds, welke de bedrijven der inwoners zijn. Op Arran is het Ersisch de volkstaal, en men houdt dit eiland voor de laatste woonplaats van *Ossian*. Men vindt er twee gemeenten, namelijk Kilbridi met de haven Lamlash, vóór welke het kleine eiland Pladda met een vuurtoren gelegen is, en Kilmorie.

Met den naam *North-Arran* bestempelt men eene kleine eilandengroep aan de noordwestelijke kust van Ierland. Zij behoort tot de provincie Ulster en tot het graafschap Donegal. Het grootste van deze is Arran-More met 1800 inwoners.

Eene andere groep van drie eilanden, aan de westkust van Ierland in de provincie Munster en in het graafschap Galway gelegen, draagt den naam van *South-Arran*. Op het grootste van deze, Arran geheeten, heeft men 2300 inwoners, het visschersdorp Killarney, een vuurtoren en vele overblijfselen uit den tijd der Druiden.

Arras (Atrecht) is de hoofdstad van het Fransche departement Pas de Calais aan de Scarpe en de Crichon. Zij is eene vesting van den derden rang en wordt beveiligd door hare ligging tusschen twee rivieren en door de moeras-landen van haren omtrek, alsmede door de verdedigingswerken, die door *Vauban* verbeterd en later met nieuwe vermeerderd

zijn. Zij is ver van onbelangrijk, daar er zich 6 groote wegen vereenigen. Zij telt ruim 26000 inwoners en is verdeeld in de Oude stad (La Cité) en in de Nieuwe stad (La Ville). Zij is de zetel van het departementaal bestuur, van een bisschop en van eene regt-bank van koophandel. Men vindt er een fraai en ruim marktplein, een schouwburg, een arsenaal, eene kaserne, 13 parochie- en onderscheidene kloosterkerken, eene menigte inrigtingen van onderwijs, eene openbare boekerij en een muséum voor natuurlijke historie. Vijfduizend vrouwen houden er zich bezig met het vervaardigen van kant, — voorts heeft men er talrijke fabrieken, en er wordt een belangrijke handel gedreven in wijn en graan.

Arras is de oude hoofdstad der Atrebaten en droeg bij de Romeinen den naam van Atrebatii of eigenlijk dien van Nemotocena (Nemetacum) en niet, zooals sommigen beweren, dien van Origiacum. Zij werd in 402 verwoest. Ten tijde der Franische heerschappij behoorde zij tot Neustrië, en *Clodwig I* is er begraven. *St. Vaast* was er de eerste bisschop.

Later werd zij de hoofdstad van het graafschap Artois, maar de oude stad bleef tot aan *Karel V* toe aan het gezag van den bisschop onderworpen. Met gemeld graafschap werd zij aan Bourgondië toegevoegd en tot zetel van het Hertogelijk hof verheven. Hier werd den 26sten September 1435 de vrede gesloten tusschen *Karel VII* van Frankrijk en *Philips de Goede*, en den 23sten December 1482 die tusschen *Lodewijk XI* en de Nederlandsche gewesten, waarbij Arras aan Frankrijk werd afgestaan. *Lodewijk XI* gaf aan de stad den naam van Arras Francisci, maar zij verloor dien, toen zij in 1483 aan keizer *Maximiliaan* werd teruggegeven. De Oostenrijkers beschouwden haar als eene onoverwinnelijke vesting en plaatsten boven de poort het opschrift:

Quand les Français prendront Arras,
Les souris mangeront les chats!

't geen beteekent:

Eer zullen de muizen de katten verslinden,
Dan de Franschen de sleutels van Arras vinden.

De Franschen poogden haar in 1559 te overrompelen, doch de aanslag mislukte; maar in 1640 werd zij na eene langdurige belegering veroverd door *Lodewijk XIII*, die uit bovengemeld opschrift de "p" van "prendront" liet wegbikken. Merkwaardig is de belegering dezer stad in 1654, toen de Spanjaarden onder den prins van *Condé*, den aartshertog *Leopold* en den graaf van *Fuensaldagne* haar aan de Franschen poogden te ontrukken. Deze echter, aangevoerd door den vicomte de *Turenne* en de maarschalken *de la Ferté* en *Hocquincourt*, behaalden de overwinning op de belegeraars en noodzaakten hen tot den aftogt. *François Baudouin*, een beroemd regts-

geleerde, de koningsmoorder *Damiens* en *Robespierre* zijn te Arras geboren. Ook is uit deze stad afkomstig *Mattieu d'Arras*, een beroemd bouwmeester der 14de eeuw, die door koning *Johan van Bohemen* naar Praag werd geroepen, om er den dom te bouwen, welke in 1385 door *Peter Arler* is voltooid, — alsmede *Nicolas d'Arras* (Nicolo Fiamingo), een uitstekend beeldhouwer. Onderscheidene schoone kunstwerken zijn thans nog van hem aanwezig te Rome, waar hij in 1598 overleed.

Arre of *Arre-meer* is het grootste meer op het Deensche eiland Seeland. Het heeft eene oppervlakte van 1 □ geogr. mijl en is door een kanaal met de zee verbonden. Aan zijn oever vindt men Frederikswark met eene geschtgieterij.

Arreboe (Andréas), een Deensch dichter, werd geboren te Kibbing op Aerøe in 1587. Reeds op 30-jarigen leeftijd was hij bisschop van Drontheim, maar hij werd wegens zijn ergerlijken levenswandel in 1622 door den Rijksdag afgezet. Later werd hij benoemd tot predikant te Wordingborg, waar hij in 1637 overleed. Men houdt hem voor den vader der Deensche dichtkunde, en sommige van zijne poëtische voortbrengselen worden nog altijd met graagte gelezen.

Arredondo (Isidor), een Spaansch schilder, werd in 1653 te Colmenar de Oreja geboren. Hij was de leerling, schoonzoon en erfgenaam van *F. Ricci* en werd in 1685 tot Hof-schilder van *Karel II* benoemd. Hij overleed in 1702. Hij heeft fraaije fresco's voor het koninklijk paleis en uitmuntende stukken in olieverf voor de kerken geschilderd.

Arrée of *Arrée-gebergte* is de naam eener bergketen, die aan de bronnen der Arguonon, der Rance en der Meu in het departement Côtes du Nord zich verheft en van hier westwaarts loopt onder verschillende namen, zooals *Menez* ten zuiden van Montcontour, *Fenbusque* tusschen Quentin en Corlay, en *Menebret* bij Callac en bij de bronnen van de Hière, Blavet en Guer, waar het eigenlijke gebergte een aanvang neemt, aan welks zuidelijke helling de Aulne ontspringt. De hoogste top is er slechts 400 Ned. el hoog. Het gebergte vormt eene graniet-massa vol kloven en scheuren. Ten noorden en zuiden verliezen zich de flauwe hellingen in zandige vlakten.

Arrephoria is de naam van een feest, dat te Athene ter eer van *Pallas* (Minerva) en van *Herse*, de dochter van *Cecrops*, werd gevierd. Twee meisjes, uit aanzienlijke geslachten gekozen, 7 tot 11 jaren oud, in het wit gekleed en met gouden sieraden getooid, droegen dan de gewijde heilighdommen van *Pallas* naar een grot, en kregen daarvoor iets anders in plaats. Tevens ontving *Pallas* bij die gelegenheid een nieuwen peplos, door twee andere meisjes geweven. Na den afloop van het feest, werden de meisjes voor het volgende gekozen, en deze droegen dan den naam van "arrephoren," "ersephoren" of "errephoren." Het feest werd op kosten van den Staat gevierd.

Arrest. Dit woord heeft de beteekenis van vaststelling, aanhouding, vasthouding, inbeslagneming.

In regten en ook daarbuiten wordt het in verschillenden zin gebruikt, altijd evenwel tot aanduiding van de zooeven genoemde begrippen.

Een bepaald technische term is het niet. Men onderscheidt gewoonlijk arrest van personen en van goederen. Arrest op goederen, meestal, ook in de Nederlandsche wetten, *beslag* genoemd, kan uit verschillenden hoofde gelegd worden, zooals uit de verklaring der volgende termen zal blijken.

Executoriaal arrest kan door den schuldeischer gelegd worden op het onroerend of roerend goed, op grondrenten of schepen van den schuldenaar uit kracht van een titel, in executorialen vorm uitgegeven, dat is: van een vonnis, of van eene authentieke acte, beide als grosse, afgegeven, waarin aan 't hoofd staan uitgedrukt de woorden "In naam des Konings." De schuldeischer moet het beslag doen voorafgaan door een bevel van betaling; wordt hieraan niet voldaan, dan worden de goederen in beslag genomen en een bewaarder er over aangesteld, waardoor zij aan de beschikking en het beheer van den onwilligen schuldenaar zijn onttrokken. Bij het proces-verbaal van inbeslagneming worden de dag en het uur bepaald, waarop tot den verkoop der gearresteerde goederen zal worden overgegaan, opdat uit de opbrengst daarvan de verschuldigde som met de gemaakte gerechtskosten kan worden verhaald. De wet stelt voor de verschillende arresten op de vermelde goederen onderscheidene termijnen en formaliteiten vast, ten einde te verhoeden, dat de ongelukkige schuldenaren door vervolgieke, onmeêdoogende schuldeischers worden verrast en plotseling van hunne bezittingen beroofd, zonder dat hun de gelegenheid openstaat om door inspanning of wellicht door hulp van derden alsnog aan hunne geldelijke verplichtingen te voldoen.

Conservatoir arrest is eene inbeslagneming van goederen, aan een schuldenaar toebehoorende, gedaan door een schuldeischer met verlof van den regter, niet uit kracht van een executorialen titel om zoodoende tot executie van een vonnis of van eene authentieke acte te komen, maar tot bewaring en behoud van de regten en aanspraken, die hij tegen zijn schuldenaar heeft, in de gevallen, waarin geponde vrees bestaat, dat deze zijne bezittingen, alvorens het aan de executie toekwam, aan de vervolging van zijn crediteur zou weten te onttrekken. Dit beslag kan om verschillende redenen gelegd worden, maar moet altijd binnen korte termijnen ter kennis van den regter gebragt worden, die het met zijne goedkeuring moet bekrachtigen.

De wet laat dit beslag toe op de goederen van schuldenaren, die wisselbrieven en ander handelspapier hebben afgegeven, die wegens non-betaling geprotesteerd worden (zie *Protest*); alsmede om de voldoening van schuld-vorderingen te erlangen, die voortspruiten uit

andere daden van koophandel, mits in dit geval de deugdelijkheid der vordering in 't algemeen blijke en er gegronde vrees bestaat voor de verduistering der goederen. Is de schuld geene handelsschuld, dan moet de schuldeischer, om verlof tot conservatoir arrest te krijgen, én summierlijk de deugdelijkheid der vordering bewijzen én tevens aantoonen, dat de schuldenaar heeft aangevangen met het wegmaken van zijne roerende goederen.

Men kan verlof bekomen tot het leggen van dergelijk arrest op goederen, toebehoorende aan hen, die geene bekende woonplaats binnen het Rijk hebben, zelfs zonder dat men schriftelijk bewijs in handen heeft en zonder voorafgaand bevel tot betaling: de eisch tot van waardeverklaring van het beslag moet binnen een korten termijn volgen, bij gebreke waarvan het arrest van regtswege is vervallen. Nog komt zoodanig arrest, gewoonlijk hier *pandbeslag* genoemd, te pas, voor verschenen huurpenningen, en wél op de goederen van den huurder, die door de wet aan den verhuurder bij voorrecht verbonden zijn verklaard.

Revindicatoir arrest, waardoor de eigenaar van een roerend goed, die regt heeft om het op te vorderen, tot revindicatie of reclame, dit goed onder elken bezitter in beslag kan nemen. Voorafgaand verlof en latere bekrachtiging van den regter zijn ook hier noodig.

Arrest onder derden kan zoowel conservatoir als executoriaal zijn. Het eerste kan door den schuldeischer uit kracht van bescheiden, waaruit het bestaan der schuld blijkt, zonder verlof, en, bij gebreke van bescheiden, met verlof des regters, gelegd worden op gelden en goederen, aan zijn debiteur verschuldigd of toebehoorende, onder handen van hem, die deze gelden of goederen bezit. Het tweede ontleent zijne kracht aan een executorialen titel in handen van den crediteur en heeft dezelfde strekking als het eerstgenoemde, namelijk om te beletten, dat de goederen des schuldenaars eenvoudig door overgifte aan derden aan de executie onttrokken worden, of om te zorgen, dat de hem toekomde inschulden ook kunnen dienen tot voldoening der ten zijnen laste bestaande vorderingen. Het conservatoir arrest onder derden behoeft 's regters van waarde verklaring: in beide gevallen wordt de derde gearresteerde voor den regter gedagvaard om verklaring af te leggen van 't geen hij van den schuldenaar onder zich heeft of wat hij aan hem verschuldigd is, en ten einde veroordeeld te worden, om dat, wat blijken zal aan hem gearresteerde toe te komen, af te geven of ter executie over te geven ten behoeve van den arrestant, opdat deze daaraan zijne vordering kunne verhalen. De afgifte of betaling gedurende 't beslag is nietig. Weigert de derde beslagene om verklaring te doen, dan wordt hij persoonlijk veroordeeld tot voldoening van het bedrag der vordering, waarvoor het beslag is geldig verklaard.

In den zin van vaststelling of vastgestelde zaak komt arrest voor ter aanduiding van een besluit van eene autoriteit of van eene uit-

spraak van een regter, waartegen men niet kan opkomen.

Zoo heet in het Hollandsch regt een vonnis van het Provinciaal Gerechtshof of van den Hoogen Raad, zoowel in burgerlijke als in strafzaken, in het hoogste ressort gewezen, een *arrest*, omdat het gewone middel om er tegen op te komen, het *appel*, (zie aldaar) er niet voor open staat. Uitspraken van kanton-regters en arrondissementsrechtbanken heeten altijd vonnissen, om 't even of zij in 't eerste dan wel in het laatste en hoogste ressort gegeven zijn.

In het oud-Hollandsch en oud-Fransch regt wordt *arrest* in dezen zin dikwijls gebruikt ter aanduiding van onderscheidene uitspraken en beslissingen van de administratieve of regterlijke magt.

Niet minder vaak vindt men *arrest* voor aanhouding of vasthouding van personen als verdachten, beklaagden, beschuldigten, getuigen en veroordeelden. De wet noemt de gevallen op, waarin dergelijk *arrest* veroorloofd is; het doel er van is óf het onschadelijk maken van een voor de maatschappij zeer gevaarlijk persoon, óf het beletten van de ontvlugting van hem, die teregt moet staan (verdachten, beklaagden, beschuldigten), óf het dwingen tot eene daad, als het afleggen van getuigenis, en eindelijk het doen ondergaan van eene opgelegde straf. In denzelfden zin spreekt men van *arrest* en het geven van *arrest* bij militaire en andere autoriteiten.

Huizen van arrest of bewaring zijn gevangnissen voor veroordeelden tot lichtere straffen en bewaring van hen, die als verdacht van misdrijf nog teregt moeten staan.

Arrest in zeezaken beteekent het nemen van een maatregel door het hoofd van den Staat, waardoor schepen van sommige vreemde natien, die zich in 's lands havens bevinden, verhinderd worden te vertrekken. Het onderscheidt zich van *embargo*, dat alle schepen of goederen omvat, en van *aanhouding*, omdat hiervan meestal *confiscatie* het gevolg is.

Arrest (Heinrich Ludwig d'), een bekend sterrekundige, werd in 1822 te Berlijn geboren. Hij was er eenige jaren werkzaam aan het observatorium. In 1848 werd hij benoemd tot observator aan de sterrewacht te Leipzig en in 1852 tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Zijne geschriften zijn opgenomen in de "Astronomischen Nachrichten" en in de werken van het "Königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften." Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door het ontdekken van kometen. Eene van deze met een korten omloopstijd en door hem het eerst gezien op den 27sten Junij 1851, draagt den naam van "Komeet van d' Arrest."

Arrha, zie *Handgeld*.

Arrhenatherum, zie *Langgras*.

Arrhidaeus, *Arridaeus* of *Aridaeus* was een zoon van *Philippus II*, koning van Macedonië en van de danseres *Philinna* uit Larissa. Hij was een half-broeder van *Alexander de Groot*e en verviel tot stompzinnigheid

ten gevolge van vergif, dat *Olympias* hem had doen innemen. Na den dood van *Alexander* werd hij door de oproerige soldaten, opgeruid door *Meleager*, tot koning uitgeroepen. Zijn eerste bevel hield in, dat de soldaten de aanleggers van dat oproer moesten uitleveren. Dit geschiedde, en de 300 uitgeleverden werden onder de voeten van de olifanten vermorzeld, terwijl *Meleager* in een tempel werd gedood. Niet lang daarna huwde *Arrhidaeus* met de heerschezuchtige *Eurydice* en verzelde *Perdiccas* op een togt tegen *Ptolemaeus* van Egypte. Na den dood van *Perdiccas* stond hij onder den invloed en het gezag van *Pythion*, vervolgens van *Antipater* en ten laatste van zijne gemalin *Eurydice*, die in 317 vóór Chr. *Cassander* naar Macedonië riep, om er de betrekking van koninklijk opperbevelhebber te bekleeden. Toen deze naar Griekenland terugkeerde, verscheen de verjaagde *Olympias*, ondersteund door *Anacides*, koning van Epirus, weder in het strijdperk. *Arrhidaeus* werd gevangen genomen en neêrgeسابeld, en *Eurydice* genoodzaakt om zich op te knooien aan haren gordel.

Arria is de heldhaftige echtgenoot van *Caecina Paetus*. Deze werd wegens eene zamenzwering tegen keizer *Claudius* in het jaar 42 na Chr. ter dood veroordeeld. Zij verzelde haren echtgenoot bij zijne vlugt, en toen zij van alle kanten waren ingesloten, zoodat er geene hoop op redding overbleef, drukte zij zich den dolk in de borst en reikte dien vervolgens toe aan haren gemaal met de woorden: "Paetus, het doet geen zeer!"

Verkeerdelijk heeft men gemeend, dat eene der fraaiste groepen der Oudheid, in de Villa Ludovesi te Rome geplaatst, met dit voorval in betrekking stond en daaraan den naam gegeven van "*Arria en Paetus*."

Arrianus (Flavius), een stoïcijnsch wijsgeer, een uitstekend staatsman en veldheer, een vruchtbaar schrijver, werd tegen het einde der eerste eeuw onzer jaartelling te Nicomedia geboren. Hij was een leerling en vriend van *Epictétus* en verkreeg eerst het Atheensche en later van keizer *Hadrianus* het Romeinsche burgerregt. In het jaar 136 werd hij praefectus van Cappadocië en behaalde eene overwinning op de Alanen, die er in het land waren gevallen. Uit al zijne geschriften blijkt het, dat hij een navolger is van *Xenophon*, en dat het voorbeeld van dezen zelfs invloed had op de keus zijner onderwerpen. Om voor zijn leermeester *Epictétus* hetzelfde te doen, wat *Xenophon* voor *Socrates* had volbragt, teekende hij diens wijsgeerige voorlezingen in 8 boeken naauwkeurig op, en de eerste helft, welke hiervan bewaard bleef, is het beste, dat wij over de zedeleer der stoïcijnen bezitten. Voorts schreef hij een "*Enchiridion Epicteti*," — eene "*Anabasis*," waarin de veldtogten van *Alexander de Groot*e zijn voorgesteld, — de "*Indica*," welke berigten over Indië bevatten, — eene geschiedenis der Alanen, waarvan slechts een fragment is overgebleven, en eenige andere werken. De belangrijkste geschriften van

Arrianus zijn bij herhaling uitgegeven en in onderscheidene talen overgezet.

Arriaza y Superviela (Don Juan Bautista), een der beste lyrische dichters van Spanje, werd in 1770 te Madrid geboren. Hij ontving zijne opleiding in een adellijk opvoedingsgesticht en vervolgens op de militaire school te Segovia, nam dienst bij de Koninklijke Marine, maar verliet deze loopbaan wegens bijziendheid, waarna hij zich wijdde aan de diplomatie. Hij werd benoemd tot gezantschapssecretaris te Parijs en te Londen, maar keerde in 1807, kort vóór het uitbarsten der omwenteling, naar Spanje terug. Hij was een ijverig voorstander van het koninklijk huis, zoowel gedurende den inval der Franschen als tegenover de Cortes van 1812 en bij de omwenteling van 1820, zoodat hij door *Ferdinand VII* tot raad, tot kabinetssecretaris, tot ambtenaar bij het ministerie van Buitenlandsche zaken, tot ridder en tot kamerheer werd benoemd. Hij overleed te Madrid in 1837. Als dichter onderscheidt hij zich meer door keurigheid van vorm dan door oorspronkelijkheid. Hij heeft uitgegeven "Las primicias," "Emilia" en "Poesias patrióticas."

Arriège of *Ariège*, eene rivier in Frankrijk, ontspringt in de Pyreneeën aan den voet van den Pic de Framiquel, kronkelt door een gedeelte van het departement Oost-Pyreneeën, vervolgens door het departement Arriège en door een gedeelte van het departement Haute-Garonne en stort zich eindelijk uit bij Pinhaguel, ten zuiden van Toulouse, in de Garonne. Zij stroomt langs de steden Ax, Foix, Varillas, Pamiers, Saverdun en Auterive. Hare lengte bedraagt 20 geogr. mijlen, en hare belangrijkste zij-rivieren zijn aan den linkeroever de Aston, de Vic-Dessos, en de Lèze, en aan den regterooever de Crieu, de Lers en de Hise.

Het *departement*, naar deze rivier genoemd en vroeger tot het graafschap Foix behorende, ligt in het zuidwesten van Frankrijk en grenst er aan de departementen Haute Garonne, Aude en Pyrenées orientales, alsmede aan Spanje. Het telt op ruim 87 geogr. mijlen ruim $\frac{1}{4}$ miljoen inwoners. Het land is er dalende van de Pyreneeën naar de zijde der Garonne. Het bestaat uit twee dalen, dat der Salat en dat der Arriège, welke door een uitlooper der Pyreneeën gescheiden zijn. De Pyreneeën verheffen zich aan de zuidelijke grenzen in den Pique d'Estat (2230 Ned. el), in den Montcalm (3200 Ned. el), in den Maladetta (3400 Ned. el) en in andere toppen tot boven de sneeuwlijn. Die twee dalen en hunne talrijke zij-dalen zijn door hooge berggevaarten omgeven. Behalve genoemde twee grootere rivieren, stroomen er de Gers, de Arize en de Volpa. In het noordelijk gedeelte verbreedden zich de dalen tot moerassige vlakten. Het klimaat is er verschillend; het is er in het noorden aangenamer dan in de zuidelijke bergstreek, waar drukkende zomerhitte met felle winterkoude afwisselt. De bergstreek bevat goede weiden voor de veeteelt,

en de bosschen bestaan er uit dennen-, eiken-, kurkeiken- en beukenboomen. Ook is er veel wild, en in het gebergte vindt men gemsen, beren en wolven. In het noordelijk gedeelte verbouwt men graan, mais, hennep, vlas, oliezaad enz., terwijl de lage bergstreek kastanjes, druiven en ooft oplevert. Het bouwland beslaat er ruim $\frac{1}{4}$ de gedeelte van den bodem. Vooral is deze rijk in delfstoflijke voortbrengselen, zooals zilver, ijzer, lood, koper, zink, aluin, gips, marmer, leisteen, steenkolen enz. Het departement is verdeeld in de arrondissementen Foix, Pamiers en St. Giron, en zijne hoofdstad is Foix.

Arrière-garde, zie *Achterhoede*.

Arrighi (*Jean Toussaint Arrighi de Casanova*, hertog van *Padua*), een Fransch generaal, werd in 1779 op Corsica geboren. Hij was vermaagschap met *Laetitia*, de moeder van *Napoléon Bonaparte* en werd eerst adjudant van *Berthier*. Vervolgens streed hij als kapitein in Egypte en werd bij St. Jean d'Acre zwaar gewond. Bij Marengo werd hij tot escadrons-chef en bij Austerlitz tot kolonel van de dragonders der garde bevorderd. Op het slagveld van Friedland benoemde de Keizer hem tot brigade-generaal, en vervolgens tot hertog van Padua. In den Oostenrijkschen veldtocht van 1809 streed hij als brigade-generaal bij Eszlingen en Wagram, organiseerde in 1812 de cohorten en was in 1813 commandant van het 3de cavallerie-corps in Saksen. In 1814 onderscheide hij zich bij Nogent en Laon. Na den val van *Napoléon* waagde *Arrighi* eene vruchteloze poging om de onafhankelijkheid van Corsica te verdedigen. In 1815 werd hij verbannen, maar in 1820 teruggeroepen, — hij bleef echter aanvankelijk in Lombardije. Eerst in 1848 keerde hij naar Frankrijk terug, nam er voor Corsica zitting in de Wetgevende vergadering en behoorde tot de aanvoerders der Bonapartistische partij. In November 1849 werd hij benoemd tot directie-generaal der posterijen, na den coup d'état van den 2^{den} December 1851 tot lid der consultatieve commissie, in Januarij 1852 tot senator en in December daaraanvolgende tot gouverneur van het Hôtel der Invaliden. Hij overleed te Parijs den 22sten Maart 1853. Zijn eenige zoon, eerst prefect te Versailles, vervolgens staatsraad en senator, erfde den hertogelijken titel.

Arrius (Quintus), een 1^{er}gerhoofd der Romeinen, versloeg *Crius* en werd door *Spartacus* overwonnen. Bij het overlijden van zijn vader vereerde hij de nagedachtenis van dezen door een schitterend gastmaal. Zijne beide zonen hebben het reusachtig vermogen van hunnen vader in schandelijke weelde verkwist.

Arroba is de naam van eene gewichtshoeveelheid en van eene inhoudsmaat voor natte waren in Spanje en Portugal. Het bedrag is niet overal gelijk. De arroba is in Alicante en Valencia gelijk aan bijna 12 $\frac{1}{4}$ Ned. pond en te Lissabon aan ruim 14 $\frac{1}{4}$ Ned. pond. Voor natte waren heeft men de groote en kleine arroba (a. mayor en minor). De groote

is gelijk aan ruim 16, de kleine aan ruim 12½, Ned. kan.

Arrone is de naam van twee rivieren in den Kerkelijken Staat. De Westelijke (occidentale) ontspringt bij Cortuosa en stort bij Montalto zich uit in de Tyrrheensch zee, — de Oostelijke (oriëntale) komt uit den Lago Sobatino en vloeit bij Torre de Maccarese in dezelfde zee.

Arrowroot is een zetmeel, dat dezelfde scheikundige eigenschappen heeft als ander zetmeel en uit Oost- en West-Indië naar Europa wordt gebragt. Het wordt bereid uit de wortelknollen van verschillende planten, en men volgt hierbij denzelfden weg als bij de bereiding van aardappelmeel. Het komt als handels-artikel gewoonlijk in blikken bussen uit Engeland, maar is, in weerwil van den hoogen prijs, zelden echt. Men verkrijgt het West-Indische arrowroot uit de wortelknollen van *Maranta arundinacea* en *M. indica*, die tot de familie der Cannaceën behooren. De eerste plant wast in Suriname, en de tweede op de Antillen. Het Oost-Indische arrowroot komt van de wortelknollen van *Curcuma angustifolia* en *C. leuorrhiza*, die tot de familie der Scitamineën geteld worden, en uit die van *Sagittaria sagittata*. Beide soorten — de West- en Oost-Indische — vertoonen zich als een wit poeder, zoodat men ze moeilijk van elkaar en van andere zetmeelsoorten onderscheiden kan. Het Tahiti-arrowroot wordt verkregen uit den wortelstok van *Tacca pinnatifida*, maar komt zelden in den handel voor.

Het arrowroot gelijk het meest op aardappel- en op tarwemeel, maar het heeft toch onder het microscoop een ander voorkomen; het blijft in koud water langer zweven en zwelt in kokend water spoediger op zonder hierbij den eigenaardigen reuk te ontwikkelen, dien wij bij bovengenoemde twee soorten waarnemen, schoon die reuk zich reeds openbaart, wanneer het arrowroot met 12% ander zetmeel vervalscht is. Reeds in Oost en West wordt het arrowroot dikwijls met cassave- of bananenmeel vermengd, maar dan levert het bij het koken niet zooveel slijm, en zijne helder-witte kleur is verdwenen. De bijvoeging van het meel onzer granen geeft aan het arrowroot bij het verbranden een stinkenden reuk. Het wordt vooral in Engeland veel gebruikt tot versterking en schijnt inderdaad iets gemakkelijker te verteren te wezen dan gewoon zetmeel. Men bereidt het door 't met eenig koud water tot eene pap te wrijven en er vervolgens onder gestadig omroeren kokend water bij te gieten. Hier-na laat men het gewoonlijk nog wat inkoken, waarna men er suiker, melk enz. naar believen kan bijvoegen.

Arrowsmith, een uitstekend Engelsch aardrijkskundige en graveur van kaarten, werd omstreeks het jaar 1750 te Bedford in Durhamshire geboren. Hij was de zoon van een pachter. Wel bestemde men hem voor het bedrijf zijns vaders, maar uitliefhebberij wijdde hij zich aan de wiskunde en aan de

geographie. In 1770 begaf hij zich naar Londen, waar hij tot Koninklijk hydrograaf werd benoemd, en hij overleed in 1824. Hij heeft 150 kaarten vervaardigd, en tot deze behoort eene van Engeland in 18 bladen, alsmede een algemeene atlas van 45 kaarten. Alle zijn keurig bewerkt. Een werk over de geometrische constructie dezer kaarten, in 1825 te Londen verschenen, wordt aan hem en aan zijn zoon *Karel* toegeschreven.

Arsa is de naam eener soort van brandewijn, die de Kalmukken uit zure paardenmelk bereiden. Zij laten deze melk in schapenhuiden zuur worden, waarna zij dien distilleren. Het eenmaal overgehaalde vocht noemen zij *araca* en het tweemaal overgehaalde *arsa*. Door de gisting wordt de melksuiker in alkohol omgezet.

Arsaces (Arsjak, Asjak of Arsjach) is de naam eener reeks van Nieuw-Perzische of Parthische Koningen. Hiertoe behooren:

Arsaces I, de stichter van het Parthische rijk en de stamvader der Arsaciden. Men vermeldt, dat hij gesproken is uit het koninklijk geslacht der Achaemeniden. Hij verzette zich in het jaar 256 vóór Chr. tegen den Syrischen koning *Antiochus II*, versloeg *Agathocles*, den stadhouder van dezen, in Perzië, veroverde een gedeelte van het oude Hyrcanië, de tegenwoordige provincie Koemis, versierde zich met den Koninklijken titel en koos Hecatompylus tot zijne hoofdstad. Na eene regering van 2 jaren overleed hij, en de sage verleent hem een deel der daden en regeringsjaren van zijn broeder en opvolger.

Arsaces II Tiridates, die van 254 tot aan 217 vóór Chr. heerschappij voerde. Hij was de opvolger van den voorgaande en tevens een dapper en schrander vorst, die geheel Hyrcanië opnam in zijn gebied en tegen de heroveringsplannen van Syrië een verbond sloot met *Theodates*, koning van Bactrië. Zelfs nam hij in een grooten veldslag den Syrischen koning *Seleucus Callinicus* gevangen. De verjaardag van dien veldslag werd door de Parthers als een vrijheidsfeest gevierd. Door goede wetten, door verbetering van het leger en door het slechten van vele steden en vestingen heeft *Arsaces* uitmuntend gezorgd voor de welvaart en voor de veiligheid van zijn rijk.

Arsaces III Artabanus, een zoon van den voorgaande. Deze regeerde tusschen de jaren 217 en 196 vóór Chr. Gedurende een oorlog van *Antiochus de Grootte* van Syrië met *Ptolemaeus Philopator* en met *Achaeus*, die zich in Klein-Azië onafhankelijk had verklaard, maakte hij zich meester van Medië, maar hij werd na 212 door de heldhaftige Seleuciden zoozeer in het nauw gebragt, dat hij weldra de gemaakte overvingen prijs geven en zich met *Antiochus* tegen *Euthydemus*, koning van Bactrië verbinden moest. Daarna heerschte er vrede in het land totaan zijn dood. Sommigen gaan *Tiridates* voorbij en noemen dezen *Arsaces* den tweeden regent van dien naam, en *Mo-*

ses van *Chorene* heet hem *de Grootte*, den veroveraar van Balh (Pehloe) en den stamvader van het huis der Armenische Arsaciden.

Arsaces IV Phriapatius, een zoon van den voorgaande. Deze regeerde volgens *Moses van Chorene* 30 jaren (196 vóór Chr.). Zie verder op *Arsaciden*.

Arsaciden. Deze naam is die van een magtig vorstenhuis in het rijk der Parthers. De stichter daarvan is *Arsaces I* (250 vóór Chr.). De Arsaciden van dezen stam hadden aanvankelijk hunnen zetel te Hecatompylus en later te Ctesiphon en Ecbatana. Zij waren niet afkeerig van de Grieksche zeden en hebben zich onderscheiden door hunne langdurige en roemrijke worsteling tegen de Romeinen. De overleveringen omtrent de vorsten van dat huis loopen zeer uiteen: voorzeker verdienen die der Romeinsche en Grieksche geschiedschrijvers het meeste vertrouwen.

In de tweede plaats dragen de afstammelingen van een Arménisch vorstenhuis desgelijks den naam van Arsaciden. De stamvader van dat huis was, volgens *Moses van Chorene*, *Waghar-sjach* of *Valarsaces*, die door zijn broeder *Arsjach*, koning der Parthers (waarschijnlijk *Arsaces Artabanus*) op den Arménischen troon werd geplaatst. Zijne nakomelingen regeerden er tot het jaar 450 na Chr. Volgens de Grieksche en Romeinsche geschiedschrijvers namen de heerschers van de Arménische lijn der Arsaciden eerst een aanvang met *Arsaces I*, die door *Artabanus* (35 na Chr.) aan de Arméniërs werd opgedrongen.

Arsamas, eene arrondissementshoofdstad in de Russische provincië Nishnei-Nowgorod, ligt bij de vereeniging van de Sjolka met de Tesja en telt ruim 800 inwoners. Er wordt veel leder bereid, — voorts zijn er zeepziederijen, schoenmakerijen, zilver- en ijzersmederijen enz. Daarenboven is er veel handel in linnen, zeildoek, hennep en vlas.

Arsenaal, zie *Tuighuis*.

Arsénik (arsénicum) is eene enkelvoudige stof, die in de natuur zeer dikwijls voorkomt, somtijds in metaalvorm, maar doorgaans in verbinding met zwavel of met andere metalen (arseniden), terwijl het ook wel in geoxydeerden toestand en zouten van aarden en metalen voorkomt. De zwavelverbindingen behooren tot de sublimatie-producten van eenige vulkanen en eenige zouten, en worden niet zelden als neêrslag in bronnen gevonden. De aanwezigheid van arsénik in de natuur was reeds bekend aan *Aristoteles*, die ééne verbinding met zwavel sandarak noemt, en *Dioscorides* gebruikt reeds den naam arsénicum. *Paracelsus* wil, dat men uit wit arsénicum een metaal kan bereiden, maar *Brand* is in 1733 de eerste geweest, die den aard van het arsénik scheikundig heeft onderzocht. Zuiver arsénicum (As) is eene enkelvoudige stof, die door eenigen tot de metalen, door anderen tot de metalloïden wordt gerekend.

Men vindt *gedegen arsénik* (vliegensteen, cobaltum crystalisatum, regulus arsenici) in ertsgangen van oude gesteenten, in glimmer leisteen en gneis (zelden in overgangs- en laagsgewijze gesteenten), vergezeld van kwarts, kalk-, vloe- en zwaarspaat, arsénik-, koper- en ijzerkies, blende, loodglit, nikkel-, kobalt- en zilverkies, in het Saksische Ertzgebergte, in Bohemen, in den Harz in Baden, in den Elsas, in Hongarije, in Noorwegen, in Sibérië enz. Het gedegen arsénik komt vooral voor in bolvormige en druifvormige massas met een onvolkomen en krombladerig weefsel en met eene fijnkorrelige breuk. Het is op de breuk sterk metaalglanzend en voor 't overige licht loodgrijs of op tin gelijkende, maar van buiten steeds graauw-zwart aangelooopen. Zelden is het gekristalliseerd in dunne, bundelvormige, uit elkaar loopende naalden. Zijn soortelijk gewicht is 5,73, en zijne hardheid tusschen die van kalk- en vloeispaat. Het wordt voor de blaasbuis gasvormig, verbrandt en verspreidt hierbij een knoflookachtigen reuk. Waar het in groote brokken voorkomt, wordt het opgedolven en in den handel gebragt. Als *hard arsénikkies* (mispikkel), eene verbinding van arsénikijzer met zwavelijzer, vindt men het in gangen in oude gesteenten, zooals in glimmerlei, gneis, chlorietlei, serpentijn, syëriet, vergezeld van tin-erts, wolframium, koper- en ijzerkies, loodglit, blende, zilverertsen, goud, spaat-soorten, granaten, te Altenberg bij Kupferberg in het Saksische Ertzgebergte, in Bohemen, in den Harz, in Stiermarken, Hongarije, Frankrijk, Engeland, Zweden, Sibérië enz. Het kristalliseert in rechte rhombische zuilen van bijna 112°. Het is op de breuk onoffen, metaalglanzend, zilverwit of geelachtig. Men kan er met staal vonken uit slaan, en het bestaat uit 20 % zwavel, 46 % arsénicum en 34 % ijzer; zijn soortelijk gewicht is 5,3, tot 5,7, en men kan het voor de blaasbuis smelten tot een zwart, magnétisch bolletje. Wordt het in eene kolf verhit, dan levert het eerst een bruinrood sublimaat vervolgens een arsénik-aanslag. Het is zeer geschikt om arsénik te bekomen en om rood zwavelarsénik te bereiden. Het *week arsénik* (arsénikijzer), eene verbinding van arsénik met ijzer, is wit, kristallijn en broos. Het heeft een soortelijk gewicht van 7,3 en komt voor in naaldvormige kristallen in het serpentijn van den Reichenstein in Silézië, — voorts bij Schlading in Stiermarken, in den Harz, in het Ertzgebergte en in Noorwegen, en het levert, in eene kolf verhit, geen bruinrood sublimaat maar een zwartbruin van arsénik. Te Reichenstein bevat het goud. Verder behooren tot de arseniden: arséniknikkel, kobaltspijs, arsénikkoper en arsénikzilver, — tot de arsénikzwavelmetalen: glanskobalt en nikkelglans, alsmede antimoniumnikkelglans, en tot de sulphiden: realgar en operment. Het realgar vertoont zich in zeer zamengestelde kristallen; het heeft een dia-

mantglans en de hardheid van gips. Het bestaat uit 30 % zwavel en 70 % arsénik en verbrandt voor de blaasbuis met eene witte vlam, zoodat het bij het maken van Bengaalsch vuur te pas komt. Men vindt het in gangen der oorspronkelijke gesteenten en overgangs-lagen, zelden in watervormingen, vergezeld van kalk, zwaar- en bruinspaat, kwarts, arsénikerts, zink enz., in Hongarije, Bohemen, Tirol, het Saksisch Ertzgebirge, den Harz, den Elsas, Baden, Zwitserland, China, Peru en vooral in den omtrek van vuurspuwende bergen. Het opert (geel zwavelarsénik) vindt men in watervormingen, in mergel- en in leemachtigen zandsteen met realgar, kwarts en kalkspaat in Hongarije, Siebenbürgen, in Turkije, Walachije, Klein-Azië, China, Mexico enz. Het kristalliseert in rhombische zuilen, — voorts is het citroengeel van kleur met een parelmoerglans en evenaart het gips in hardheid. Het verbrandt evenals het voorgaande en sublimeert in de kolf. Het bestaat uit 39 % zwavel en 61 % arsénicum en komt uit het Oosten in den handel. Voorts behooren tot de sulphiden: arsénikroodguldigererts, brosglaserts, en fahlerts. Van de zuurstofverbindingen behooren hiertoe: arsénikbloem in oude en nieuwere gesteenten als eene secundaire verandering van arsénikertsen. Zij komt voor in den Harz, in Hongarije, in Bohemen en elders, maar slechts zelden in een gekristalliseerden toestand; doorgaans is ze wit van kleur en bestaat uit 76 % arsénik en 24 % zuurstof.

Zeer menigvuldig zijn de natuurlijke *arsénikzuren zouten* (arseniaten) zooals pharmacoliet, Haidingeriet (waterhoudende arsénikzure kalkaarde), picopharmacoliet (pharmacoliet met bitteraarde), Berzeliëet (arsénikzure-bitteraarde), nikkelarseniat (arsénikzuur nikkeloxydule), kobaltbloem (arsénikzuur kobaltoxydule) enz. Tot de koperoxyde-verbindingen behooren trichalciet, oliveniet, cornwalliet, koperglimmer enz., — en tot de arsénikzure loodoxyduleverbindingen het mimeteesiet, eene verbinding, waarin dikwijls phosphorzuur voorkomt en die daarenboven chloorlood bevat. De belangrijkste dier zouten worden onder hunne namen nader omschreven.

Zuiver arsénicum (vliegenvergif) heeft eene staalgrijze kleur, een helderen glans op de versche breuk en loopt ligt aan met eene bruinachtige, zwartgrijze kleur. Het is bladerig van samenstel en kristalliseert bij eene langzame sublimatie in rhomboëders zonder vooraf te smelten. Zijn soortelijke gewigt is 5,96. Het heeft geen reuk of smaak, is broos en verandert bij 380° in een grijsachtig witten damp, die naar-knoflook riekt en bij afkoeling weder vast wordt. Het metaal heeft eene groote verwantschap tot de zuurstof, zoodat het zich in de lucht oxydeert. Wanneer men pas gesublimeerd arsénicum met water bevochtigt, ontstaat er eene aanmerkelijke hitte. Vermengt men het met salpeter en steekt men het mengsel aan, dan ontploft dit met hevigheid, en als men het

met chloorzuur kali vermengt, dan kan men zulk eene ontploffing door een slag met den hamer doen ontstaan. Het ontbrandt in zuurstof en brandt met eene bleeke blaauwe vlam; het verandert daarbij in arsénigzuur anhydride. Het salpeterzuur oxydeert het tot arsénigzuur en arseenzuur, en koningswater tot arseenzuur. Wordt het met alkaliën zamengesmolten, dan ontleedt het deze; van een gedeelte verdrijft het den metallischen grondslag en van het geheel de waterstof, en levert arsénigzuur alkali, arsénikmetaal en waterstof. Het vereenigt zich zonder moeite met metalen en maakt ze gewoonlijk broos. Het is zeer vergiftig. Op het gebied der nijverheid wordt het weinig gebruikt. Met zuurstof verbindt het zich tot een suboxyde en tot anhydriden van 2 zuren, die van arsénigzuur en arseenzuur.

Men verkrijgt het arsénicum uit kobalt-arsénik en arsénik-kies door sublimatie, zooals te Reichenstein in Silézië en te Ribas in Catalonië, of door reductie van arsénigzuur door middel van houtskool, zooals te Altenberg in Saksen. In het eerste geval doet men de flijngemaakte ertsen in leemen retorten, die in rijen in een oven geplaatst en aan de hevigste roodgloeihitte blootgesteld worden. Gewoonlijk plaatst men een cilindervormig opgerold stuk blik in den hals van de retort en van den ontvanger, omdat zich daar vooral het sublimaat vormt. In den beginne gebruikt men geen ontvanger; dit geschiedt eerst wanneer de arsénikdampen zich vertoonen, waarna de ontvanger met de retort luchtdigt verbonden wordt en de dampen zich er tot korsten kunnen vormen, die als vliegensteen (vliegenkobalt) in den handel komen. Tevens ontstaat er een poederachtig mengsel van metallisch arsénicum en van arsénigzuur; men geeft daaraan den naam van grijs arsénik. Hetgeen er overblijft, bevat, ook zelfs bij witgloeihitte, nog altijd arsénik. In Reichenstein verkrijgt men uit de beste ertsen 50 % vliegensteen en 25 % grijs arsénik. — Ook door reductie van wit arsénik (arsénigzuur) door middel van kool of olie kan men arsénicum bekomen, en deze methode is niet verwerpelijk, wanneer men werkt op eene kleine schaal.

De belangrijkste zuurstofverbinding van het arsénicum is het *arsénigzuur anhydride* (wit arsénicum of rattenkruid). Het wordt gedeeltelijk verkregen bij de metaalsmelten als een bijproduct, wanneer de tin-, kobalt- en nikkelertsen arsénikkies bevatten, en ook wel als hoofdproduct, zooals te Reichenstein en te Altenberg in Silézië. De inrigtingen, waar men het arsénigzuur bereidt, dragen den naam van gifhuizen. Deze moeten op afgezonderde plaatsen worden gebouwd, omdat er steeds arsénikhoudende dampen ontwijken, welke voor planten, dieren en menschen zeer schadelijk zijn. Het arsénigzuur-anhydride is eene verbinding van 2 bindingsgewigten arsénicum en 3 bindingsgewigten zuurstof (As_2O_3) of van 76 % arsénicum en 24 % zuurstof. Het is kleur-

loos of wit, het kristalliseert in regelmatige octaëders en komt in den handel voor als een wit meel of als een glas. In dezen laatsten vorm is het doorgaans melkwit, somtijds geelachtig, ondoorzigtig, op porselein gelijkend en schelpachtig van breuk. Terstond na de sublimatie is het in zijne geheele massa doorzigtig, maar het wordt langzamerhand van buiten naar binnen melkwit. Het heeft reuk noch smaak. Bij verhitting verandert het in grijs-witte dampen, die desgelijks geen reuk hebben, en sublimiert zonder eenige verandering te ondergaan. Het lost niet gemakkelijk op in water, maar wel in minerale en planten-zuren en vormt met bases arsénigzure zouten (arseniten), voorheen arsénik-levers genoemd. Het arsénigzuur of rattekruid wordt veel gebruikt, bijvoorbeeld als vergif om schadelijke dieren uit den weg te ruimen, als een middel om opgezette dieren tegen insecten te beveiligen, als bijmengsel om glas kleurloos te maken, doordien het arsénigzuur het ijzer-oxyde in oxyde verandert en desgelijks kool in kooloxyde hervormt. Ook gebruikt men het tot zuivering bij het smelten van was, hoewel dit zeer is af te keuren, omdat het was er vergiftig door wordt. Nog verderfelijker is de toevoeging van arsénicum bij het vervaardigen van stearine-kaarsen, en deze onderscheiden zich, wanneer zij uitgeblazen worden, door den bekenden arsénik-reuk. De pit van zulke kaarsen is geheel en al pikzwart, terwijl zij in eene zuivere (arsénik-vrije) kaars van anderen wit en hooger op. waar de verkoling begint, bruinachtig zwart is. Door water, dat zuur is gemaakt met een weinig zoutzuur, kan men arsénigzuur er uithalen. In de katoendrukkerij dient het arsénigzuur om het groen van *Scheele* op het doek te brengen, dat vooraf met eene zwavelzure koperoxyde-oplossing als bijtmiddel is bevochtigd. Eindelijk dient het in 't algemeen tot het bereiden van arsénikhoudende preparaten van arsénig- en arseenzuur kali, van arsénikhoudende koperverwen, zooals Schweinfurter groen, kunstmatig operment (auripigment) en realgar.

Het *arseenzuur anhydride* is eene verbinding van twee bindingsgewigten arsénicum en 5 bindingsgewigten zuurstof (As_2O_3) of van 65% arsénicum en 35% zuurstof. Het is een wit, glasachtig, smelbaar en zeer vergiftig zuur, dat zich bij eene aanmerkelijke hitte in arsénigzuur en zuurstof ontbindt, en zich gemakkelijk laat reducirén. In water lost het op en vormt dan arseenzuur, dat lakmoes roodkleurt. Het vormt met de bases de arseenzure zouten (arseniata), die op dezelfde wijze kristalliseren als het daarmede overeenkomstige phosphorzuur zout. Van die zouten wordt het arseenzuur kali in de katoendrukkerij gebruikt.

Met zwavel geeft het arsénik het tweevoudig (realgar), drievoudig (operment) en vijfvoudig zwavelarsénik. Van deze wordt het realgar ook kunstmatig bereid door arsénik met zwavel te

smelten, of door distillatie van arsénikkies en zwavelkies. Operment verkrijgt men door 6 tot 7 deelen rattekruid met één deel zwavel te smelten. Operment of arsénig-sulfide, alsmede het vijfvoudig zwavelarsénik of arséniksulfide wordt ook langs den natten weg, door wederkeerige ontbinding van zwavelwaterstof en arsénig- en arseenzuur, in de gedaante van een gelen neêrslag verkregen. Beiden zijn sulfiden of sulfo-zuren, die zich met zwavel-alkaliën tot oplosbare en met de overige sulfo-bases (zooals zwavelzilver) tot onoplosbare zwavelverbindingen eener hoogere orde vereenigen. De twee laatstgenoemde verbindingen worden door de schilders tot het bereiden van olieverf en tot lak gebruikt, het realgar bepaaldelijk tot blaauw en in de katoendrukkerij om indigo te reducirén. Voorts gebruikt men ze tot het maken van wit vuurwerk, dat men evenwel wegens het arsénigzuur, dat zich bij het afsteken daarvan ontwikkelt, niet in beslotene ruimten kan aanwenden. Een mengsel van 24 deelen salpeter, 7 deelen bloem van zwavel en 2 deelen realgar geeft een fraai wit licht. Een cylinder van bijna eene Ned. el in doorsnede, daarmede gevuld en op de kust afgestoken, gaf een licht, dat op een afstand van 40 zeemijlen zichtbaar was. Men bedient zich eindelijk ook van een mengsel van kalk en geel arsénik, operment, om haren weg te bijten.

Desgelijks verbindt zich arsenik met chloor, bromium en iodium. Met het eerste verbrandt het tot arsénik-superchlorure. Met waterstof vereenigt het zich, wanneer het daarmede gelijktijdig vrij wordt, tot arsénikwaterstof, door *Hase* ontdekt, — een kleurloos gas met een eigenaardigen reuk en met zeer vergiftige eigenschappen, zoodat door het inademen er van een uitstekend scheikundige, *Gehlen* te Munchen, gedood werd. Het wordt zonder veel moeite ontbonden, wanneer men de buis, waar het doorheen stroomt, met eene spiritusvlam verwarmt; het verbrandt met eene bleekende blaauwe vlam en geeft op een porseleinen schoteltje, dat in de vlam gehouden wordt, eene schitterend zwarte vlek van metallisch arsénicum. Deze eigenschap der arsénikwaterstof is door *Marsh* aangewend tot de proef, die naar zijn naam genoemd en tot het ontdekken der aanwezigheid van arsénik gebruikt wordt. De arsénikwaterstof ontstaat, wanneer men bij eene oplossing, die arsénig- of arsénikzuur en hunne verbindingen bevat, zink en verdund zwavelzuur of zoutzuur voegt, waarin dan het arsénik, benevens de waterstof door het zink uit zijne verbindingen vrijgemaakt, op het oogenblik hunner vrijwording zich tot arsénikwaterstof vereenigen. Daar voor 't overige onder gelijke omstandigheden antimoniumverbindingen antimoniumwaterstof leveren, moet men onderzoeken, of de korst, die zich in de verhitte gasbuis afzet, antimonium of arsénicum is. Het eerste wordt, wanneer door de gasbuis zwavelwaterstof geleid wordt, bij verwarming geelrood zwavel-antimonium, en het laatste geel arsénig-sulfide, en leidt men er ver-

volgens gedroogd chloorgas doorheen, dan zal het zwavelantimonium verdwijnen. Behalve deze, door *Fresenius* medegedeelde proef, hebben wij nog eene andere van *Berzelius*. Hij leidt de vermoedelijke arsénikwaterstof over pas uitgegloeid koperoxyde en gaat voort met het gloeijen. Is het werkelijk arsénikwaterstof geweest, dan zal het gereduceerde koper, met zoutzuur behandeld, arsénikkoper achterlaten, en eene geringe hoeveelheid hiervan geeft voor de blaasbuis den eigenaardigen knoflook-reuk. Bij onderzoekingen, door de geregtelijke geneeskunde verordend, moet de organische zelfstandigheid, waarmede het arsénicum in zoodanig geval vermengd is, eerst vernietigd worden, ook moet men het gas door eene buis met chloorcalcium leiden, om het te droogen. Doorgaans is het voldoende om eene stof, waarin men arsénicum vermoedt, voor de blaasbuis te beproeven. De witte damp en de eigenaardige reuk verraden zijne aanwezigheid. — Ook in bewerkte verbindingen vindt men arsénicum als bestanddeel, bijvoorbeeld in het uiterst vergiftige *alkarsine* (zie onder dit woord).

Vergiftiging met arsénik komt dikwijls voor. Het arsénicum is het hevigste vergif uit het rijk der delfstoffen, en al zijne verbindingen werken, zoo zij eenigen tijd worden aangewend, schadelijk op het zamenstel van dieren en planten. Het meest vergiftig is arsénigzuur kali en arsénigzuur, dat bij uitnemendheid arsénicum of rattenkruid wordt genaamd, — vervolgens het arseenzuur, en minder sterk het metallisch arsénik en de verbinding van het arsénik met zwavel (opement, realgar). Men meent, dat de organische verbindingen, kakodyl en kakodylzuur, op verre na niet zoo schadelijk zijn. De kracht en snelheid dier werking is afhankelijk van den graad van oplosbaarheid der arsénik-præparaten, en hierin ligt de oorzaak, dat arsénigzuur kali het gevaarlijkst is. Op alle plaatsen des ligchaams kan het arsénicum zijne verderfelijke werking volbrengen, zoowel op de gezonde als op de gekwetste huid, in zweren, in de maag en in het darmkanaal enz. Het werkt het snelst en het hevigst, wanneer het door inspuiting in de aderen wordt gebragt.

Vergiftigingen met arsénigzuur komen het meest voor, en men heeft om die reden de werking van deze het nauwkeurigst waargenomen. Van de vergiftigingen, die voor de regtbanken werden behandeld, bedragen die met arsénicum in Engeland $\frac{1}{10}$ ^{de}, in Frankrijk $\frac{7}{10}$ ^{de}, in Duitschland $\frac{13}{10}$ ^{ste} en in de groote steden van Europa zelfs $\frac{9}{10}$ ^{de} van het geheele aantal. Men kan die vergiftigingen in plaatselijke en algemeene, in acute en chronische verdeelen. Plaatselijk gebruikt, in den vorm van deeg, zalf of poeder of in de maag gebragt, werkt het als eene bijtende stof, die weldra eene hevige ontsteking doet ontstaan. De plaats, waar het vergif wordt aangewend, verandert bij eene hevige werking in eene drooge korst, om welke zich een roode zoom vertoont, vanwaar zich dikwijls een

sterke huiduitslag verder verspreidt. Wordt die korst weggenomen, dan ontwaart men eene etterende oppervlakte. Men heeft echter zoo-wel bij uit- als bij inwendig gebruik van arsénik gewoonlijk eene opslorping van het vergif, nog vóórdat het plaatselijk werken kan, en hierdoor worden de algemeene vergiftigingsverschijnselen te voorschijn geroepen, die zich tot alle deelen des ligchaams uitstrekken. Die verschijnselen zijn somtijds van acuten en somtijds van chronischen aard. Tot die der acute vergiftigingen behoort in de eerste plaats eene acute ziekte der huid, welke evenzeer bij in- als bij uitwendig gebruik van arsénicum ontstaat. Zij bestaat in stekende en brandende pijnen in de huid, alsof deze met naalden geprikt wordt. De huid wordt rood en opgezet, en er ontstaat eene roos-achtige ontsteking met groote blaren en puisten, die wel eens in booze zweren overgaan, — zoo zelfs, dat haar en nagels afvallen. De ontsteking gaat ook wel over in eene groote korst, die er vervolgens afvalt, waarna eene etterende wonde overblijft.

De algemeene verschijnselen zijn dezelfde, die bij eene acute aandoening van de maag en van het darmkanaal door arsénicum plaats hebben. Deze aandoening, die aanvankelijk doorgaans zeer eenvoudig, maar later door aantasting der overige ligchaamsdeelen hoogst ingewikkeld is, komt het meest voor en ontstaat reeds bij het gebruik van eene kleine gift arsénicum, — vaak na het innemen van 1 grein of althans van zeer weinige greinen. De werking is afhankelijk van den persoon des gebruikers, van de gedaante, waarin het arsénicum wordt ingenomen, en van de gesteldheid der maag. Niet lang nadatiemand arsénicum genomen heeft, ontwaart hij een zamentrekkenden smaak, een branden in den mond en een zamensoeren van de keel en van de maag, terwijl het speeksel in groote hoeveelheid wordt afgescheiden. Langzamerhand — na verloop van 1, 2 of 6 uren — gevoelt hij een pijnlijk branden in de maag, misselijkheid, walging, en de inhoud der maag — met gal, slijm en bloed — wordt door braking verwijderd. Het darmkanaal zet zich uit en er volgt eene overvloedige, kwalijk-riekende, groenachtig zwarte ontlasting, of eene vreeselijke pijn, die de ontlasting vergezelt. De onderbuik wordt warm en pijnlijk. Bij deze plaatselijke verschijnselen komen die, welke zich tot meer verwijderde deelen uitstrekken, tot de hersenen en het ruggemerg, en deze zijn bij het gebruik van eene aanmerkelijke hoeveelheid arsénicum reeds aangedaan, voordat de plaatselijke verschijnselen zich kunnen ontwikkelen. De vergiftigde klaagt vervolgens over hoofdpijn en duizeligheid. Het gelaat, eerst rood en opgezet, wordt vaal of blaauw en valt in. Dan volgt, bij een gevoel van zwakte of zelfs van flauwte, bij koude handen en voeten, bij jlen gevoel-loosheid, gedeeltelijke verlammingen of stuip-trekkingen, doorgaans de dood. Verlammingen en hersenziekten zijn veelal het treurig deel

van hen, die niet sterven. Wie groote hoeveelheden arsénicum hebben ingenomen, zijn gewoonlijk tot stikkens toe benaauwd, waarop diarrhée als die van choleralijders volgt, terwijl zij door beklemheid, moeilijke ademhaling, ontzettende zwakheid en stuiptrekkingen worden geteisterd. Hier verschijnt de dood zeer spoedig. Bij de sectie of lijkoeping vindt men alle verschijnselen van ontsteking van den mond af tot in het darmkanaal toe, namelijk roodheid, opgezetheid, bloedontlasting, korsten en zelfs zweren. Op sommige plekken van de maag ontwaart men de witte korrels van het arsénicum, die men doorgaans ook in het uitbraaksel opmerkt. Het bloed is dun en donker gekleurd, maar verkrijgt in de open lucht eene lichte tint. De binnenwand van het hart is rood; daarin en in het spier vleesch zijn blaauwe vlekken. De longen zijn vol donker bloed, het slijmvlies der luchtwegen is rood, de lever, de nieren en de blaas dragen donkere vlekken, die in de open lucht rood worden, de hersenvliezen zijn overvuld met bloed, maar in de hersenen zelve en het ruggemerg ontwaart men doorgaans weinig verandering.

Het eigenaardige eener chronische vergiftiging met arsenicum door aanhoudende werking van kleine hoeveelheden is gelegen in eene trapsgewijze vermagering. Zij komt meestal bij mijnwerkers en metaalsmelters voor, zelden bij hen, die geruimen tijd arsénikpraeparaten uit de apotheek hebben gebruikt. Die vermagering wordt voorafgegaan door maag- en darmlijden, alsmede door long-, hersen- en huidziekten. De oogen van den lijder zijn ontstoken, nu en dan heeft hij te worstelen met koliek, met walging en braking, de onderbuik is gevoelig, de mond is droog en heet, en de huid desgelijks. Dan volgen er pijnlijke steken in de borst, benaauwdheid, hoesten met veel fluimlozing, jeukte der huid met uitslag en puisten, duizeligheid, hoofdpijn, slapeloosheid, zwakheid van het denkvermogen, somberheid, knorrigheid, oplopendheid, mierengekrieuwel, gevoelloosheid, pijn in de gewrichten, beving, kramp in de beenen, verlamming, hartklopping en onmagt. De spijsvertering gaat verloren, de verrigtingen der overige ligchaamsdeelen verzwakken, de patiënt vermagerd tot een geraamte, er ontstaan heftige koorts, het gelaat wordt opgezet, en het geheele ligchaam droogt op als eene mummie. De lijder kan zijn bed niet meer verlaten, en de dood komt met klimmende koorts, ijelhoofdigheid en stuiptrekkingen hem uit zijn lijden verlossen. Het lijk van zulk een vergiftigde heeft weinig bloed, weinig vocht en geen vet; het slijmvlies van de maag en van het darmkanaal is ontstoken; de lever, de milt en de nieren zijn als het ware verschrompeld en gedeeltelijk verhard, en in de longen ontwaart men ontsteking en verettering. Een eigenaardigen invloed heeft het arsénicum op de verrotting; het belemmert deze, — iets, dat wij ook bij andere metaalvergiftigingen, bijvoorbeeld door sublimaat (kwikzilverchloride)

opmerken. De lijken veranderen door arsénicum in mummiën, die jaren lang weêrstand bieden aan de vergankelijkheid.

Het is van groot belang, na te gaan, hoe de zoodanigen, die door arsénicum vergiftigd zijn, behandeld moeten worden. Zoodra het blijkt, hetzij uit de algemeene verschijnselen, hetzij uit de witte korrels van het uitbraaksel, dat iemand arsénicum heeft ingenomen, dan bejvere men zich, om dat vergif zoo spoedig mogelijk uit het ligchaam te verwijderen. Is het alleen uitwendig gebruikt, dan zoeken men de huid met naauwkeurigheid te reinigen en men wrijve haar in met warm ijzerhydroxyde of met magnésiahydraat en men wassche haar met azijnzuur ijzer. Bevindt zich het vergif in de maag, dan veroorzaken braking door de keel van binnen te kittelen met een veertje, door den lijder laauw water met eiwit te doen drinken, of men geve een plantaardig braakmiddel, bij voorbeeld ipecacuanha. Bij geweldige pijnen moet hij opium innemen. Het achterblijvend vergif poge men door ijzerhydroxyde of door — 't geen bepaalde-lijk door *Bussy* is aanbevolen — magnésiahydraat, in kleine giften en met water vermengd van tijd tot tijd toegediend, te binden, en in geval van nood geeft men aan den lijder ijzeroxyde, 't geen in de apotheken steeds voorhanden is. Om het vergif, dat het darmkanaal bereikt heeft, zoo spoedig mogelijk onschadelijk te maken, geve men laxermiddelen, zooals glauberzout, bitterzout enz. en men neme zijne toevlugt tot lavementen. Tegen de ontsteking komen plaatselijke bloedonttrekkingen, blaartrekkende pleisters en koude omslagen en als inwendig middel opium te pas. Bij verlamming en groote zwakheid worden warme baden en huidprikkelende middelen aanbevolen, — voorts koffij, thee, koolzuurhoudend mineraalwater, benevens salpeteroplossingen met een weinig wijn. Bij dit alles moet een gepast diëet in acht genomen worden.

Wegens het hooge belang dier tegengiften dienen wij een woord te zeggen van de wijze, waarop de voornaamste worden bereid. Het *ijzerhydroxyde*, door *Bunsen* en *Berthold* met betrekking tot zijne werking op het arsénigzuur het eerst onderzocht — de uitkomsten van dat onderzoek zijn in 1834 openbaar gemaakt —, moet versch wezen en met groote zorgvuldigheid behandeld worden, daar het anders ligt in een kristallijnen toestand overgaat en in dit geval zijn invloed op het vergif verliest. Men doet uit eene oplossing van zwavelzuur ijzeroxyde of van ijzerchloride door middel van ammoniak het ijzerhydroxyde neêrploffen en men verwijdert vervolgens door uitwassen het alkali uit de bruine, onreine hydratische massa. Dat ijzerpraeparaat bindt gretig het arsénigzuur en vormt daarmede basisch arsénigzuur ijzeroxyde, dat in water en in maagsap nagenoeg onoplosbaar is. Die binding geschiedt echter dan alleen, wanneer het ijzerhydroxyde opgelost arsénigzuur ontmoet. Is dit laatste vast, dan heeft er geene of

nagenoeg geene binding plaats; somtijds is het wel aanbevolen de oplossing te bevorderen door vooraf eenige druppels geest van salmiak bij het ijzerhydroxyde te voegen, maar daardoor maakt men van het arsénigzuur een zout, dat door het ijzerhydroxyde niet wordt ontleed, zoodat dit dus werkeloos blijft.

Het ijzerhydroxyde moet in groote hoeveelheid worden aangewend, omdat andere stoffen van de maag en van het darmkanaal desgelijks eene groote verwantschap daarmede bezitten, zoodat hierdoor zijne werking op het arsénigzuur verminderd wordt. Men geeft dus telkens na 10 minuten, nadat de maag door braking zooveel mogelijk geledigd is, een eetlepel vol ijzerhydroxyde tot dat de plaatselijke verschijnselen der vergiftiging verdwenen zijn en het ijzerhydroxyde zich in de ontlastingsstoffen vertoont.

Het *magnésiahydraat* werd in 1846 door *Bussy* als tegengift tegen arsénicum aanbevolen: het vereischt eene even zorgvuldige bereiding als het vorige middel. Men verkrijgt een goed praeparaat, wanneer men een aarden smeltkroes half met koolzure magnésia vult en in een oven den bodem daarvan tot roodgloeijens toe verhit, terwijl men den inhoud van den kroes met een ijzeren spatel gestadig omroert, om bij het ontwijken van waterdamp en koolzuur het hevig wegspringen te beletten. Het gloeijen wordt voortgezet totdat een weinig dier magnésia, met zoutzuur begoten, niet meer opbruist. Daarna wordt zij in eene gesloten flesch zorgvuldig bewaard.

Dit praeparaat is gebrande magnésia (*magnésia usta*), welke bij hare vermenging met water magnésiahydraat vormt en eene groote verwantschap heeft tot arsénigzuur, daar het hiermede basisch-arsénigzure magnésia doet ontstaan. Ook dit zout schijnt noch in water, noch in maagsap oplosbaar te wezen. Men gebruikt het op dezelfde wijze als ijzerhydroxyde, — ook geeft men beide wel eens te zamen of bij afwisseling.

Voor de *geregelijke geneeskunde* heeft de bepaalde en onfeilbare aanwijzing van arsénicum in de uitgebraakte stoffen of in de ingewanden des ligchaams na den dood eene hooge waarde, omdat dikwijls de vrijheid van een mensch er mede gemoeid is, omdat het aankomt op de bevestiging of ontkenning eener vreeselijke misdaad — moord door vergiftiging. Het arsénicum is hoogst gevaarlijk, omdat het smakeloos is en omdat men het doorgaans eerst leert kennen uit zijne dodelijke werking. Kan men het arsénicum zelf niet ontdekken, dan moeten de overblijfselen der gebruikte spijs of drank, het braaksel, de inhoud van maag en darmkanaal, ja, deze ingewanden zelve naauwkeurig onderzocht worden. Het zekerste bewijs der aanwezigheid van arsénicum is zijne afscheiding in metaal-toestand (reductie). Deze kan men tot stand brengen door zwavelwaterstof in de geïltreerde vloeistoffen te leiden en deze vervolgens met salpeterzuur en zwaveligzuur zóó te behandelen, dat er arsénigzuur ont-

staat, of men kan meer regtstreeks te werk gaan. De beste methodes zijn door *Marsh*, *Fresenius* en *Babo* beschreven. Die van *Marsh* berust op het feit dat waterstof bij haar vrijworden (in statu nascenti) zich gretig met arsénicum verbindt, waarna dit laatste door verhitting in metaal-toestand afgescheiden kan worden. De toestel, dien men hiertoe gebruikt, bestaat uit eene flesch, waarin op de gewone wijze — door zink en zwavelzuur — waterstof ontwikkeld wordt. Deze loopt door eene horizontaal en daarna verticaal opwaarts gebogen buis, die op eene bepaalde plaats wordt verhit door eene spiritus-lamp. Men ontsteekt de waterstof, die uit het verticale uiteinde der glazen buis stroomt en houdt in de vlam een porseleinen schotelkje, om te zien of er ook een aanslag ontstaat van arsénicum, — 't geen zich uit het zink en zwavelzuur wel eens ontwikkelen kan. Is zulk een aanslag niet aanwezig, dan giet men in eerstgemelde flesch het vocht, waarin men arsénicum vermengt. Het is duidelijk, dat dit laatste — indien het er in aanwezig is — zich met de waterstof zal verbinden en door de buis loopende door de hitte der spiritusvlam genoodzaakt zal worden zich in metaal-toestand af te scheiden, zoodat het opgevangen wordt in den vorm van een ring in de buis, terwijl er nog aanslag is te verkrijgen op een porseleinen schotelkje, in de waterstofvlam gehouden. Daarna draait men het verticale uiteinde der glazen buis naar beneden en brengt het in eene andere buis, waarin zich salpeterzuur zilver bevindt. Hier wordt zelfs het geringste spoor van arsénikwaterstofgas ontleed; de oplossing wordt troebel door de afscheiding van zilver, en zij bevat arsénigzuur. *Pfaff* en *Thomson* hebben intusschen opgemerkt, dat antimonium een aanslag geeft, welke sterk op dien van arsénicum gelijkt, en men heeft naar een middel gezocht om die beiden van elkaar te onderscheiden. Bedruppelt men den aanslag met onderchlorigzuur natron (verkregen door chloorgas in koolzuur natron te doen stroomen), dan verdwijnen de arsénikvlekken, maar de antimoniumvlekken niet (*Bischof*). Leidt men een stroom van zoutzuurgas (chloorwaterstofzuurgas) door eene buis, waarin zich arsénik-aanslag bevindt, dan blijft deze onveranderd, terwijl de antimonium-aanslag verdwijnt. (*Fresenius*). Brengt men de glazen buis in eene oplossing van salpeterzuur zilver, dan wordt het arsénikwaterstofgas onthouden en het antimonium waterstofgas desgelijks. De vloeistof, die door het filtreren van den neerslag verkregen wordt, bevat geen spoor van antimonium, terwijl er arsénigzuur, benevens zilverzout en salpeterzuur, in opgelosten toestand in aanwezig is, en men kan hieraan zonder veel moeite door toevoeging van vloeibare ammonia een gelen neerslag van arsénigzuur zilver ontlokken.

Zoo hebben de meestberoemde scheikundigen zich beijverd, om den aard en de eigenschappen van dit vergif aan het licht te

brengen, opdat men het in alle vormen en onder alle omstandigheden zou kunnen herkennen, eensdeels om den geneesheer tot gids te wezen bij de keuze zijner middelen, anderdeels om bij moord of poging tot moord door vergiftiging den regter in staat te stellen om op goede gronden zijn vonnis uit te spreken. Daarentegen heeft een ervaren gifkenner van den jongsten tijd zoeken te beweren, dat het arsénicum een gewoon bestanddeel is van bewerkteugde voorwerpen. Die man is *Orfila*, een groot scheikundige te Parijs. Hij heeft met *Couerbe* de opmerking gemaakt, dat men onbetwistbare sporen van arsénicum door middel van den toetsel van *Marsh* ontdekt in het water, waarin men een deeg heeft gekookt van gebrande, fijn gestampte en met zuiver zwavelzuur vermengde beenderen, als men dat deeg een dag of vier heeft laten staan. De proeven van *Orfila* werden door *Alphonse Duvergie* herhaald en bevestigd. Andere scheikundigen hebben echter tegenovergestelde uitkomsten verkregen en het genoegens gesmaakt, dat *Orfila* zijne bewering heeft teruggenomen.

Andere onderzoekingen, door *Duflos* ingesteld, hebben bewezen, dat het arsénicum bij genezing van den lijder geheel en al uit het ligchaam verwijderd wordt. De nasporingen eener Fransche commissie omtrent de werking van arsénicum op planten gaven eene dergelijke uitkomst. Granen, voortgekomen uit zaad, hetwelk met eene oplossing van arsénigzuur besprenkeld was, bezaten geene noemenswaardige hoeveelheid arsénicum. Die proeven zijn in België door *Hemptinne* met denzelfden uitslag voortgezet en op wortels, aardappelen enz. toegepast. Ook andere scheikundigen hebben zich daarmede bezig gehouden, en het schijnt, dat het arsénicum door het kalkgehalte van den grond weldra in onoplosbaren arsénigzuren kalk omgezet en om deze reden niet door de wortelvezels der planten opgenomen wordt. Is echter arsénicum in groote hoeveelheid en in opgelosten toestand in den bodem voorhanden, dan belemmert het den plantengroei en belet de ontwikkeling der vruchten (zie de dissertatie van Dr. *Ferver* over dit onderwerp).

Merkwaardig is het, dat men in den jongsten tijd in vele minerale bronnen arsénicum ontdekt heeft. Schapen en paarden kunnen aanmerkelijke hoeveelheden van dit vergif verdragen. Intusschen hebben ook bij deze groote giften van arsénicum eene doodelijke werking. In vele oorden mengen de landlieden een weinig arsénicum onder het voeder voor hun vee, om den eetlust te prikkelen en de vetmesting te bevorderen. Paarden krijgen door het gebruik van arsénicum eene glanzige huid.

In Stiermarken, Salzburg en Tirol gebruiken vele inwoners arsénicum. Zij koopen het rattenkruid, dat in Oostenrijk niet openlijk verhandeld mag worden, onder den naam van "hedri" van rondreizende marskramers of van werklieden uit de glasblazerijen en beginnen met een half grein, dat zij des ochtends in

nuchteren toestand nuttigen, waarna zij langzamerhand tot giften van 4 grein opklimmen. De arsénik-eters zoeken zich daardoor een gezond en blozend voorkomen en eene zekere mate van gezetheid te verschaffen, terwijl vooral de gemsjagers een stukje wit arsénicum in den mond nemen, dat zich langzamerhand oplost en hen in staat stelt om zonder belemmering in de ademhaling de steilste rotsen te beklimmen. De sterfgevallen door misbruik van arsénicum veroorzaakt, zijn intussche talrijker dan men wel meent. Daarentegen verhaalt *Tschudi*, dat hij een directeur van eene arsénikgroeve had ontmoet, die sedert jaren elken ochtend in plaats van suiker een weinig rattenkruid in de koffij gebruikte, om zich tegen de nadeelige gevolgen der arsénikfabrikage te beveiligen — 't geen met goed gevolg geschiedde. Het is tevens bekend, dat zij, die zich aan het gebruik van arsénicum hebben gewend, dit niet kunnen nalaten zonder door vermagering en uitputting te bezwijken.

Ook in de geneeskunde worden arsénikpraeparaten gebruikt, vooral de solutio *Fowleri*, die in 90 droppels een grein arsénicum bevat. Zij werken heilzaam tegen tusschenpoozende koorts, wanneer deze zich hardnekkig verzet tegen de kracht der chinine. Daarom zij men voorzigtig bij het aanwenden van geheime koortsmiddelen, omdat deze gewoonlijk rattenkruid of phosphorus bevatten. Ook schijnt het te pas te komen bij hardnekkige zenuwaandoeningen, bij vallende ziekte, St. Vitusdans, asthma enz., alsmede bij eene menigte huidziekten, die voor de gewone middelen niet willen wijken.

In het dagelijksch leven zij men vooral op zijne hoede tegen fraai groengekleurde rolgordijnen, behangsels en geweven stoffen, voor kleeding bestemd, daar die kleur veelal arsénicum bevat en reeds duizenden daarvan de schadelijke gevolgen hebben ondervonden. Ook in andere kleuren vindt men dat vergif.

Opzettelijk hebben wij over het arsénicum, zijne verbindingen, zijne eigenschappen en gebruik uitvoerig gesproken. Eensdeels behoort het arsénicum (As) tot de enkelvoudige stoffen, anderdeels is het in onderscheidene verbindingen een onzer ergste vijanden, dien wij kennen moeten, om hem met vrucht te bestrijden.

Arsenius, patriarch van Constantinopel in het midden van de 13de eeuw, was eerst opperhoofd van een klooster te Nicaea en vervolgens monnik te Apollonia en op den berg Athos, vanwaar hij in 1255 door keizer *Theodorus Lascaris II* geroepen werd, om den patriarchalen stoel in bezit te nemen. Vier jaren later werd hij met *Georg Muzalo* voogd van den jongen keizer *Johannes Lascaris*. Toen hij zich niet sterk genoeg gevoelde om dezen tegen de trouweloosheid van *Muzalo* te beveiligen, keerde hij naar zijn klooster terug, totdat *Michaël Palaeologus* hem in 1261 wederom naar Constantinopel riep en hem met zijne voormalige waardigheid bekleedde. Toen echter in 1262 de Keizer

den tienjarigen *Johannes Lascaris* de oogen liet uitsteken, deed *Arsenius*, van afkeer doorgloed over dat schandelijk bedrijf, hem in den ban. Een veil concilie beroofde daarop den edelen patriarch van zijn ambt, en de Keizer zond hem in ballingschap naar het eiland Proconnesus, waar hij in 1267 overleed. Zijne aanhangers — Arsenieten genaamd — handhaafden bij voortdurend de geldigheid der excommunicatie des Keizers, en de strijd over deze aangelegenheid heeft langer dan eene halve eeuw geduurd. *Arsenius* heeft eene "Synopsis divinatorum canonum" nagelaten.

Arsinoë. Deze naam is gedragen:

Door de gemalin van *Alcmaeon* (zie onder dezen naam.)

Door eene dochter van *Ptolemaeus Lagi* en *Berenice*. Zij was eerst gehuwd met *Lysimachus*, koning van Thracië, waarbij haar *Heracléa*, *Amastris* en *Tium* in eigendom werden toegewezen. Toen er een twist ontstond tusschen haar en haren stiefzoon *Agathocles*, deed zij dezen om het leven brengen. Toen in den oorlog, die hierdoor ontbrandde (282 vóór Chr.), *Lysimachus*, de tegenstander van *Seleucus*, gevallen was, begaf zij zich naar Ephesus en nam vervolgens de wijk naar de bevestigde stad Cassandria in Macedonië. Van hier deed zij hare aanspraken gelden tegen haren stiefbroeder *Ptolemaeus Ceraunus*, die zich na den moord, op *Seleucus* gepleegd (280 vóór Chr.), van Thracië en Macedonië had meester gemaakt. Toen de listige *Ceraunus* haar zijne hand aanbood, nam zij die aan en opende voor hem de poorten van Cassandria. De voorspoedige minnaar nam dadelijk het kasteel in bezit, deed de beide jongste zonen van *Arsinoë* op haren schoot vermoorden en verbande haar zelve naar het eiland Samothrace. Zij ontkwam van hier en huwde vervolgens met *Ptolemaeus II*, koning van Egypte. Na haren dood vereerde men haar door tempels en standbeelden, terwijl onderscheidene steden van Klein-Azië en Egypte naar haar werden genoemd.

Door eene dochter van *Ptolemaeus III Evergetes*. Zij was de gemalin van *Ptolemaeus IV Philopator* en de moeder van *Ptolemaeus V Epiphanes*. *Livius* noemt haar *Cleopatra*. Zij gedroeg zich onverschrokken in den slag bij Raphia (217 vóór Chr.), waar zij aan de zijde van haren echtgenoot dapper streed tegen *Antiochus de Groot*e en niet weinig bijdroeg tot het verwerven der overwinning. Zij werd evenwel vermoord op aansporing van *Sosibius*, die den zwakken Koning tot deze misdaad vervoerde.

Door eene dochter van *Ptolemaeus XI Auletes*. Zij werd in den Alexandrijnschen oorlog, toen *Caesar* haren broeder, *Ptolemaeus XII Dionysius*, gevangen hield, tot koningin uitgeroepen en belegerde Alexandria met Egyptische krijgsknechten. Na het einde van den oorlog voerde *Caesar* haar naar Rome, om hare zuster *Cleopatra* in het bezit te stellen van den troon en tevens om luister bij te zetten aan zijn triomf. De drieman *Antonius* deed haar later, op verlangen van *Cleopatra*

te Milete in den tempel van *Artemis Leucophryne* om het leven brengen.

Arsis. Dit woord, aan het Grieksch ontleend, beteekent "verheffing" en staat tegenover *thesis* of "daling." Het wordt gebruikt om in een vers die lettergrepen aan te duiden, waarop de klemtoon valt. Het teeken der arsis is een accent, dat met den accentus acutus (') overeenkomt. Als voorbeelden der arsis vermelden wij de versregels:

"Zou ik vóór den klépper vréezen."

"Niet stéeds is de líefde besténdig van dúur."

Men ziet gemakkelijk in, dat in de Westersche poëzie de arsis steeds op de lange en de thesis op de korte lettergrepen valt.

Arsjin is de naam eener Russische el. Zij is iets grooter dan onze voormalige el en staat gelijk met 0,711187 meter.

Arta of *Narda* is eene stad in Europeesch Turkije, in het ejalet Janina, aan eene rivier, die haren naam draagt, en wél drie uren gaans van de plaats waar zij zich uitstort in de even zoo genoemde golf van Arta, in de Ionische zee tusschen Albanië en Acarnanië gelegen. Zij is de zetel van een Grieksch aartsbisshop en bezit voor hare 6000 inwoners 22 kerken en 6 moskeeën. Zij drijft een aanzienlijken handel te Salagora, — die als hare haven kan worden beschouwd, — vooral met koren, tabak, katoen, leder, vee en wijn. Ook zijn er eenige fabrieken. Ten noorden van de stad vindt men eene bevestigde rotskloof. In hare nabijheid is den 16den Julij 1822 een slag voorgevallen tusschen de Grieken onder *Maurocordato* en de Turken onder *Redsjid Pasja*, waarin deze laatsten de overwinning behaalden. Arta is het Elatria der Ouden.

Ook eene stad op het Spaansche eiland Majorca draagt dien naam. Zij ligt aan de noordwestelijke kust in een vruchtbaar oord, waar veel katoen wordt verbouwd, en telt 4000 inwoners. Er is eene vrij goede haven.

Artabanus is de naam van onderscheidene koningen uit den stam der *Arsaciden* (zie onder dit woord).

Artabazus of *Artabazes*. Twee beroemde mannen van dien naam zijn:

Artabazus, een zoon van den Perzischen *Pharnaces* en aanvoerder van de Parthers en Khorasmiërs bij den togt van koning *Xerxes* naar Griekenland. Hij vergezelde na den slag bij Salamis *Xerxes* met 40000 man keursoldaten naar den Hellespont, veroverde op den terugtogt naar Griekenland Olynthus, en belegerde — maar te vergeefs — gedurende 3 maanden Potidaea. Nadat hij zich met *Mardonius* verenigd had, ried hij dezen af, den slag bij Plataea te wagen. Nog voordat deze beslist was, nam hij met zijn 40000 man de vlugt en spoedde zich over Constantinopel naar Azië. Later onderhandelde hij uit naam van *Xerxes* met *Pausanias*.

In de tweede plaats een veldheer van *Artaxerxes Mnemon*. Hij voerde oorlog met *Datames*, den afvalligen landvoogd van Cappa-

docië. Toen hij in 356 vóór Chr. stadhouder van Mysië, Phrygië en Bithynië was, kwam hij in opstand tegen *Artaxerxes Ochus*. Meermalen behaalde hij op dezen de overwinning, maar eindelijk dwong hem de terugtocht zijner Grieksche bondgenooten tot de vlucht naar Macedonië. Zijn zwager *Mentor* van Rhodus wist voor hem verlof te bekomen om terug te keeren. Ten tijde van *Darius Codomannus* voerde *Artabazus* bevel in den slag bij Arbela, en hij vergezelde den ongelukkigen Koning op zijne vlucht. Toen deze vermoord was, begaf hij zich met de zonen naar *Alexander*, die hem uit hoofde zijner trouw jegens *Darius* vriendelijk ontving en hem tot landvoogd van Bactrië benoemde. *Barsine*, de dochter van *Artabazus*, was de moeder van *Hercules*, die *Alexander* tot vader had.

Artaki of *Erdek* is eene stad in Aziatisch Turkije, in het ejalet Anatoli en ligt op een evenzoo genoemd schiereiland aan de zee van Marmora, ten zuidwesten van Constantinopel. Zij is de zetel van een Griekschen aartsbisschop en telt 8000 inwoners. Men vindt in hare nabijheid vele wijngaarden.

Artanema *Don.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Scrophularineën en onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk en door eene van boven uitgezette buisvormige bloemkroon met een 4-spletigen rand. De eenige bekende soort is een kruidachtige heester, *A. fimbriatum Sweet* (*Torenia scabra R. Br.*) De stengel is vierkant met kruisgewijs geplaatste takken; de bladeren zijn gezaagd, tegenovergesteld en half-stengelomvattend, de bloemstelen vierkant, en de bloemen op de blaauwe en van onderen witte randslippen sijn behaard en met eene witte, van binnen blaauwgestreepte buis voorzien. Het zaad van deze fraaije sierplant, die uit Nieuw-Holland afkomstig is, wordt in Maart of April in een warm en welgemest tuinbed of in een pot gelegd. Men verpoot de planten telkens wanneer hare wortels te groot worden voor den pot, en men draagt daarbij zorg, dat men de wortels niet kwetst. Des winters hebben zij 8 tot 10° C. warmte noodig en des zomers veel lucht en vochtigheid.

Artavasdes of *Artabazus* is de naam van eenige koningen van Armenië (zie onder dien naam).

Artaxata (*Artaxiasata* of *Artasjad*) was weleer de hoofdstad van Groot-Armenië. Zij lag op een schiereiland, door de Araxes gevormd en werd door koning *Artaxius I* volgens den raad van *Hannibal* gebouwd. *Corbulo*, de veldheer van *Nero*, verwoestte die stad, maar zij werd herbouwd door *Tiridates I* die haar ter eer van Rome's Keizer *Neronia* noemde. Zij bestond nog in de 4de eeuw, en men vindt hare bouwvallen ten zuiden van Eriwan.

Artaxerxes, in het oud-Persisch *Artaxsjatra*, in het Hebreeuwsch *Artaxsjasta* en in het nieuw-Perzisch *Ardesjir*, is een Perzische koningsnaam. Deze werd gedragen door:

Artaxerxes I Longimanus (Langhand), den derden zoon van *Xerxes*. Hij was de opvol-

ger van dezen na het vermoorden van zijn ouderen broeder *Darius* (465 vóór Chr.). Zijne regering was zeer loffelijk, maar werd verontrust door menigen gevaarlijken opstand. Eerst poogde *Hystaspes*, een broeder van *Artaxerxes* en landvoogd van Bactrië, zich onafhankelijk te maken. Naauwelijks was die poging verijdeld, toen de Egyptenaren onder aanvoering aan *Inarus* de vaan van den opstand verhieven en met hulp der Atheners *Achaemenides*, een broeder van *Artaxerxes*, versloegen. De stadhouder *Megabyzus* van Syrië bedwong wel is waar in 456 de oproerlingen en noodzaakte de Atheensche hulptroepen na eene belegering van 18 maanden om het eiland Prosopitis te ontruimen, maar in de lage landen van Egypte wist een andere opstandeling zich staande te houden, namelijk de zoogenaamde moeras-koning *Amyrtaeus*. Deze werd door de Atheners met 60 schepen ondersteund, terwijl het overige gedeelte hunner vloot onder bevel van *Cimon* de Cyprische stad Citium aantastte en in 449 bij Salamis op Cyprus eene dubbele overwinning behaalde. Kort daarna kwam *Megabyzus* in verzet, omdat in strijd met het gegeven woord de gevangen gemaakte *Inarus* op bevel van *Artaxerxes* gekruisigd was. Hij overwon de koninklijke troepen, en er werd een wapenstilstand gesloten. Na de verzoening met *Megabyzus* schijnt *Artaxerxes* in vrede te hebben geregeerd. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Xerxes II*. In de dagen van *Artaxerxes* bragt *Esra* de Israëlieten naar Palaestina.

Artaxerxes II Mnemon (met een sterk geheugen begiftigd). Te voren heette hij *Arsaces*, hij was de oudste zoon en opvolger van *Darius Nothus* (405 vóór Chr.) en werd door zijn jongeren broeder *Cyrus*, die zelf den troon wilde beklimmen en 13000 gewapende Grieken ter zijner beschikking had, bij Cunaxa, ten noordwesten van Babylon, overwonnen. Daar echter *Cyrus* in dien veldslag sneuvelde, verstrooiden zich de 100000 Aziaten, en 10000 Grieken ondernamen, onder aanvoering van *Xenophon*, een merkwaardigen terugtocht (*Anabasis*) naar de Zwarte zee. *Artaxerxes* schonk het gebied van *Cyrus* aan *Tissaphernes*, die het voornemen opvatte om de Grieksche steden in Ionië te bemagtigen. In den oorlog met Sparta, die daarop ontbrandte, wist *Artaxerxes* zich alleen door de kracht van het geld staande te houden tegen den zegevierenden *Agésilas* (396 tot 395 vóór Chr.), doordien hij eene zamenspanning der overige Grieksche Staten tegen Sparta en de terugroeping van *Agésilas* bewerkte. De overwinning van *Conon* bij Cnidus (394) en de onderlinge verdeeldheid der Grieken strekten ten voordeele van *Artaxerxes*, en door den vrede van *Antalcidas* (zie onder dezen naam) werd zijne magt in Griekenland grooter dan te voren. Intusschen heerschte in zijn rijk eene vreeselijke verwarring; aan het Hof hadden vrouwen en eunuchen het gezag in handen, en zijne landvoogden zochten zich onafhankelijk te maken. Om aan den twist

over den troon onder zijn 118 zonen een einde te maken, benoemde hij tegen het einde van zijne regering den oudste van zijne 3 wettige zonen, *Darius* genaamd, tot medebestuurder. Deze, door *Tribazus* verleid, beaamde een aanslag tegen het leven van zijn vader, maar zijn voornemen werd ontdekt en hij zelf met 150 half-broeders, die tot de zaamgezworenen behoorden, om het leven gebracht. De Perzen verlangden, dat de zachtmoedige *Ariaspes*, één der overige zonen, den vader zou opvolgen, maar deze gaf de voorkeur aan *Arsames*. Zij werden beide door den heerschzuchtigen *Ochus* uit den weg geruimd. De snoodheid van dit gruwelstuk vervulde *Artaxerxes* met diepe droefheid; hij overleed in 94-jarigen ouderdom in 362 vóór Chr.

Artaxerxes III Ochus (de Wagenmenner). Hij was de derde zoon en de opvolger van den voorgaande en regeerde van 362 tot 339 vóór Chr. Bij zijne troonsbeklimming overwon hij den magtigen landvoogd *Artabazus*, verwoestte Sidon en dwong den koning van Cyprus om de Perzische opperheerschappij te erkennen. In Egypte verwierf zijn veldheer *Mentor* de zegepraal (350), en koning *Nectanebis* nam met zijne schatten de vlugt naar Ethiopië. Vreeselijk werden de veroverde landen gekastijd; de meeste steden werden ontmanteld, de tempels van hunne goden en van hunne heilige boeken beroofd en de inwoners grootendeels naar Babylon en Hyrcanië gevoerd. *Artaxerxes* wijdde zich vervolgens aan het harem-genot, terwijl *Mentor* de overige weerspannige volkeren in Klein-Azië onderwierp. Hierdoor bereikte het rijk der Perzen grooter aanzien dan het sedert de dagen van *Cambyses* en *Darius Hyaspes* had gekend. Om zich tegen *Philippus*, koning van Macedonië te beveiligen, ondersteunde hij in 341 *Perinthus*. Hij overleed twee jaren daarna door vergif, dat hem de eunuch en eerste minister *Bagoas* toediende, en werd opgevolgd door zijn jongsten zoon *Arses*.

Artaxerxes IV Babegan, ook *Artaxares I* genoemd. Deze was de hersteller van het Perzische rijk en de stichter van het huis der Sassaniden. Zijne moeder was de vrouw van den schoenmaker *Babeg* en zijn vader heette *Sassan*. Hij klom op tot legerhoofd der Parthers en kwam in opstand tegen *Artabanus IV* uit het huis der Arsaciden. Hij overwon dezen in 3 veldslagen, doodde hem en maakte in 225 of 226 na Chr. zich meester van de kroon. Daarna voerde hij oorlog tegen de Armëniërs en de Meders, eischte van de Romeinen, dat zij de Perzische provinciën zouden ontruimen en bedreigde Syrië en Mesopotamië. In de jaren 235 en 236 trok keizer *Alexander Severus* hem te gemoet, maar deze moest met groot verlies over Armënië en de Euphraat achterwaarts wijken. Intusschen gevoelde *Artaxerxes* zich te zwak om zijne veroveringen voort te zetten, zoodat hij zijn leger afdankte en zich rustig hield tot aan zijn dood, die in 240 of 241 na

Chr. voorviel. Hij maakte de godsdienst van *Zoroaster* tot de heerschende in zijn rijk.

Artaxias of *Artaxes*, de eerste koning van Groot-Armënië (100 vóór Chr.), was er te voren stadhouder van den Syrischen vorst *Antiochus de Groot*e. Hij kwam tegen dezen in opstand, werd door de Romeinen ondersteund en door deze, na den zege bij Magnesia, waarin hij *Antiochus* overwon, in zijne waardigheid erkend. Toch overleed hij in Syrische gevangenschap. Hij is de stichter van Artaxata, en zijn naam werd ook aan zijne opvolgers gegeven. Zie onder *Armënië*.

Artedi, een Zweedsch natuurkundige, werd in 1704 in de provincie Angermanland geboren. Hij was aan de hoogeschool te Upsala een tijdgenoot en boezemvriend van *Linnaeus*. Hij werd benoemd tot bewaarder van het kabinet van *Albert Seba* en begaf zich naar Amsterdam, waar hij op 30-jarigen leeftijd in eene der grachten om het leven kwam. *Linnaeus* schonk den naam van zijn vriend aan een plantengeslacht van de familie der Schermbloemigen en gaf daarenboven diens belangrijk werk over de visschen uit (*Ichthyologia*, sive de piscibus, Lugd. 1738).

Artemidorus. Dezen naam droeg:

Een aardrijkskundige uit Ephesus, die omstreeks eene eeuw vóór Chr. leefde, reizen deed langs de kusten van de Middellandsche en van de Roode zee, een gedeelte van den Atlantischen oceaan bevoer en zijne ervaringen mededeelde in een "Periplus (Reisboek)" in elf boeken, waarvan, naar men meent, *Marcianus Heracleota* een uittreksel gemaakt heeft, dat gedeeltelijk nog voorhanden is. Anderen zijn op goede gronden van gevoelen, dat deze fragmenten afkomstig zijn van *Mennippus* van Pergamum.

Voorts een geleerde droomuitlegger uit Ephesus. Hij werd opgevoed te Daldia in Lydië, de geboorteplaats zijner moeder, en ontving om die reden den bijnaam van *Daldianus*. Hij leefde te Rome in den tijd van *Hadrianus* en van de *Antonynen* en is de vervaardiger van een Grieksch werk over zijn vak (*Oneirocritica*) in 5 boeken, hetwelk bij herhaling is uitgegeven, onder anderen door *J. G. Reiff* (Leipzig, 1805).

Artemis, zie *Diana*.

Artemisia is de naam van een paar beroemde vrouwen der Oudheid. De eerste was:

Artemisia, eene dochter van *Lygdames*. Zij voerde heerschappij over Halicarnassus, Cos, Nisyrus en Calydna. Zij was cijnbaar aan den Perzischen koning *Cyrus*. Niet alleen volgde zij dezen met 5 schepen op een togt naar Griekenland, maar zij onderscheidde zich ook bij Salamis (480 vóór Chr.) door schranderheid en moed. Daarom zeide *Xerxes* na dien slag, dat de mannen als vrouwen, en de vrouwen als mannen gevochten hadden. De Atheners beloofden aan hem, die haar gevangen nam, 10000 drachmen. Volgens *Ptolemaeus* maakte zij een einde aan haar leven door van de Leucadische rotsen te springen, nadat zij een jongeling uit Abydos, die hare liefde versmaadde, gedurende den

slaap van het licht der oogen had beroofd.

De tweede was *Artemisia*, koningin van Carië, eene dochter van *Hecatomnus*, de zuster, gemalin en opvolgster van *Mausolus*. Zij is beroemd geworden door haren rouw over den gestorven echtgenoot (352 vóór Chr.). Zij vermengde zijne asch dagelijks met haren drank en stichtte hem een gedenkteeke, dat, door Griekenlands grootste kunstenaars vervaardigd, onder de 7 wonderen der wereld gerekend werd. Het droeg den naam van Mausoleum. Een ander gedenkteeke, later Abaton genaamd, plaatste zij op Rhodus ter gedachtenis aan eene verrassing, waardoor zij zich meester had gemaakt van dat eiland. Zij overleed na eene regering van 2 jaren (350 vóór Chr.).

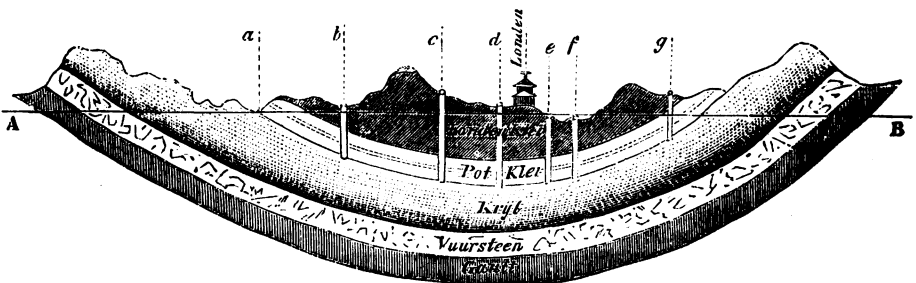
Artemisia, zie *Alsem*.

Artemon of *Artemas*, een ketter, die te Rome omstreeks het jaar 230 onzer jaartelling leefde, beweerde, dat *Christus* een mensch is geweest en niets meer, alsmede, dat dit gevoelen in de oude Kerk geheerscht heeft tot aan den bisschop *Zephyrinus* (201 tot 218). Men vindt van de Artemonieten het

nederdalen. Het loopt door de poreuse lagen en wordt door de waterdichte lagen belemmerd in zijn togt. Zulke lagen wisselen elkander dikwijls af en zijn wel eens gelegen in den vorm van een boog, wiens holle zijde naar boven is gekeerd. Ligt hier de waterhoudende laag onder de ondoorbringbare en boort men in de diepte van den boog een gat door die ondoorbringbare heen, dan zal het water der onderste laag er uit opspringen en eene natuurlijke fontein vormen. Immers als de onderste laag geheel van water doortrokken is, zoekt dit laatste overal de hoogte te bereiken van het hoogste punt dier laag.

Tot verduidelijking hiervan vestigen wij het oog op fig. 1, die het bekken voorstelt, waarin Londen gelegen is. De lagen, die er uit Londen-klei, potklei en gault bestaan, zijn ondoordringbaar voor water, terwijl de krijt- en vuursteenlagen het gemakkelijk doorlaten. Al het regenwater, dat de uiteinden van laatstgenoemde lagen bereikt, daalt er in af, maar blijft boven de gault-laag staan. Het hoopt er zich op in scheuren,

Fig. 1.

laatst gewag gemaakt in het jaar 269. Hij zelf was toen reeds lang overleden.

Arteriën, zie *Slagaderen*.

Arteriitis, zie *Slagader-ontsteking*.

Arteriotomie, zie *Slagader-opening*.

Artern, een stadje met een kasteel en ruim 4000 inwoners, ligt in de Pruisische provincie Saksen en in het district Merseburg, niet ver van de Unstrut, waar deze de Helme opneemt. Digt bij het stadje vindt men belangrijke zoutgroeven, en er worden ook andere nuttige delstoffen, zooals bruinkolen en aluinaarde, opgedolven.

Artesiaansche putten, ook *Artesische* of *Artesiaansche bronnen* genaamd, zijn boorgaten in den grond, waaruit het water opspringt of opwelt. Zij worden veelal in heuvelachtige streken met goed gevolg gemaakt, wanneer de gesteldheid van de lagen der aardkorst de onderneming begunstigt. Zij hebben hun naam ontvangen van het landschap *Artois*, waar men het eerst zoodanige putten heeft geboord.

Het water dringt onophoudelijk in den bodem, wanneer sneeuw, regen, hagel en dauw hunne vochtigheid op de oppervlakte doen

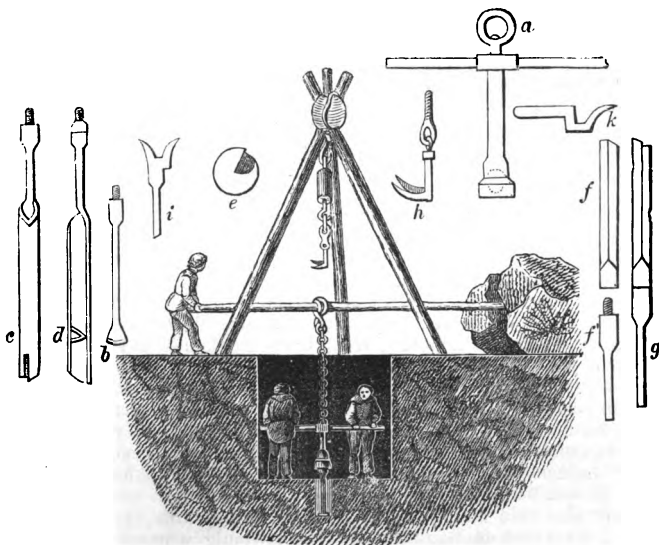
kloven en holten tot aan de lijn *AB*, zoodat het in de dalen, die deze bereiken, natuurlijke bronnen (*a*) vormt. Die lijn wijst dus de hoogte aan, waartoe het water zich uit de boorgaten kan verheffen, wanneer namelijk de grond, waar deze geboord worden, lager gelegen is dan *AB*, zoo als in *e* en *f*. Hier blijven de putten onophoudelijk vloeijen, en het water rijst er te hooger, naarmate de monden dier putten dieper beneden de lijn *AB* gelegen zijn. In het departement *Pas de Calais* verheft zich eene bron, ontspringende ter diepte van 150 Ned. el, ruim twee Ned. el boven den beganen grond. Te *Neurenberg* is er eene geboord ter diepte van 120 Ned. el, die 5 Ned. el opspringt. Te *Würzburg* is er eene ter diepte van 65 Ned. el, die tot eene hoogte van 12 Ned. el oprijst. Nog aanzienlijker hoogte — eene van 18 Ned. el — bereikt zulk eene bron te *Tours*, die er tot eene diepte van 135 Ned. el in den grond is geboord. Er zijn er echter te *Parijs* ter diepte van 500 Ned. el en nog diepere te *Genève*, waaruit het water zich niet boven den bodem verheft.

Het is derhalve geenszins onverschillig, in

welken grond eene Artesiaansche put geboord wordt, en men moet ook niet denken, dat overal bij genoegzame diepte water te vinden is. Voor eene gewenschte uitkomst is het noodig, dat de bodem, waarin men boort, in verschillende lagen is verdeeld, en dat deze een hellenden stand hebben. Voorts dat zij poreuse, losse gesteenten bevatten, die het indringen van water veroorloven en tevens tusschen klei- of leemlagen, welke het water niet doorlaten, besloten zijn. Dalen en dalkommen in de nabijheid van waterleverende bergen beloven dus het beste gevolg. In wijde vlakten is het aantreffen van springende bronnen zeer onwaarschijnlijk, maar men kan er welligt uit eene diepere laag goed water bekomen door eene pomp in het boorgat te plaatsen. De omstandigheden zijn derhalve het gunstigst, waar leem-, kalk- en zandsteen-

de werklieden bij het rondgaan den beitel er in drukken, maar in het tegenovergestelde geval wordt de beitel er met schokken ingedreven. Om het werk te besturen en gemakkelijker te maken, is eene veerkrachtige houten spil boven den kuil geplaatst. Deze draagt eene ketting, die van onderen in den ring van de boor is vastgehaakt. Zij rust met het eene uiteinde op een hoop losse steenen, terwijl het andere wordt vastgehouden door een werkman, die door eene kleine opheffing en daling schokken veroorzaakt, die den arbeid van zijne beide makkers in den kuil bevorderen. Is het gat met den beitel zoo diep mogelijk in den grond gebragt, dan schroeft men aan de boor een cilindervormig ijzer (c), om de aarde en losgewoelde steenbrokken naar boven te brengen. In d zien wij eene verticale doorsnede van dat boorijzer,

Fig. 2.

lagen elkander afwisselen. Bij massa-gesteenten, zooals graniet, porfier en dioriet, en bij vulkanische gesteenten kan men het bestaan van wateraderen in den regel niet onderstellen, zoodat de boring hier vruchteloos is.

Heeft men eene plaats uitgekozen, waar men onderstelt, dat de boring gunstig zal afloopen, dan graaft men een cirkelvormigen kuil met eene middellijn van een paar Ned. el en met eene diepte, die ruim zoo groot is. In het midden van deze kuil wordt het gat geboord (fig. 2). Twee arbeiders in den kuil en één daarbuiten houden zich hiermede bezig. Zij gebruiken eene boor (a), die van onderen met een gat is voorzien, waarin zich eene moerschroef bevindt, en van boven met een ring en met twee houten armen. In het schroefgat plaatst men eerst een beitel, en het werk neemt een aanvang. Is de grond niet zeer hard, dan kunnen

dat van binnen met eene klep voorzien is, die naar boven opengaat, zoodat de opgenomen ballast niet weer in het gat kan vallen. Bij eene gestadige omdraaiing wordt het aan het benedeneinde gevuld (e), waarna men het uit de opening haalt en ledigt.

Om dieper te boren wordt eene ijzeren stang f tusschen den beitel en de boor vastgeschroefd. Men haalt vervolgens stang en beitel er uit en gebruikt weder het holle boorijzer. Naarmate het gat dieper wordt, schroeft men er meer dergelijke stangen (f, f', g) aan elkander vast. Het gedurig uithalen dier stangen is reeds een moeilijke arbeid, en bij eene lengte van een dertigtal Ned. ellen worden zij zoo zwaar, dat men ze, vooral bij eene sterke wrijving langs de wanden, niet met de handen uit de opening kan halen. In dit geval plaatst men, zooals in fig. 2 is voorgesteld, een takel boven den

kuil, waarmede men de boorstang omhoog trekt. Stang voor stang — elk ruim 2 Ned. el lang — wordt daarbij afgeschroefd en weggenomen, terwijl men de geheele boorstang door middel van eene vork (z), die dwars over het gat is gelegd, vasthoudt. Tot het afdraaijen der stangen bedient men zich van een schroevendraaijer (k).

Natuurlijk is deze handelwijze, die wij in hare eenvoudigste gedaante hebben voorgesteld, voor vele wijzigingen vatbaar. Naar gelang van de diepte en van den aard der lagen, gebruikt men verschillende soorten van boren. Ook voor het uithalen van den losgeboorden grond heeft men verschillende toestellen of lepels. Vooral *John Good* uit Tottenham, een Engelschman, en *Kind*, een Duitscher, die het opzigt had op de boringen bij Passy en later bij Grenelle, hebben in die zaken groote verbeteringen aangebracht.

Het boren van zoodanige putten is onderhevig aan talrijke onheilen, die gedeeltelijk onafhankelijk zijn van de boorders en gedeeltelijk uit achteloosheid en onkunde voortvloeijen. Hoofdzakelijk bestaan zij, behalve daarin dat er wel eens harde ligchamen in het boorgat vallen, in het breken van den boortoestel, vooral van de stangen, of in het losgaan van deze, wanneer de schroeven versleten zijn, zoodat er een gedeelte in het boorgat blijft zitten. Ook de lepels kunnen in den bodem achterblijven. Voor elk dier onheilen heeft men bepaalde werktuigen, maar deze zijn zoo kostbaar, dat het dikwijls voordeliger is, een nieuw boorgat te maken.

Is men eindelijk zoover gekomen, dat een krachtige waterstraal uit de diepte oprijst, dan poogt men dezen van alle hooger gelegen water-aderen af te sluiten door het boorgat te voorzien van eene metalen buis. Deze is somwijlen van tin, koper of lood en wordt bij het nederdalen in het boorgat in stukken op elkaar gesoldeerd. Soms tijds echter gebruikt men ook buizen van gegoten ijzer, die met geweld in het boorgat worden gedreven. Volgens de nieuwste methode maakt men geen boorgat, maar men draait zulk eene buis, van anderen scherp en van met ijzergaas bedekte sleuven voorzien, regststreeks in den lossen bodem (zie *Norton-wellen*).

Het nut der Artesiaansche putten, waar men ze bekomen kan, is zeer groot. Zij leveren eene eerste levensbehoefte, namelijk zuiver, helder en gezond drinkwater, en zij bezorgen dit somtijds in zoo grooten overvloed, dat landbouw en nijverheid er aanmerkelijk door gebaat worden. Wanneer het water tot eene aanzienlijke hoogte rijst, kan het gemakkelijk op de bovenverdieping der huizen worden gebragt, — men kan het als beweegkracht gebruiken voor molens, blaasbalgen, enz., — het komt uitmuntend te pas in suikerraffinaderijen, jeneverstokerijen, bierbrouwerijen enz., — en het heeft door besproeiing zoowel aan de oostkust van Lincolnshire in Engeland als vooral in Algérië barre gewesten in vruchtbare landen herschapen. Daarenboven heeft het water uit deze Artesi-

aansche putten gewoonlijk een hooger en warmtegraad dan het water aan de oppervlakte, en die temperatuur is hier en daar hoog genoeg om er tot verwarming of in den winter tegen het vastvriezen van werktuigen in fabrieken gebruik van te maken.

Een der merkwaardigste Artesiaansche putten is die te Grenelle bij Parijs. Het boorgat heeft er eene diepte van 560 Ned. el en bereikt de krijtforming onder het tertiaire bekken der stad. De kosten der boring beliepen omstreeks 75000 gulden, maar daarvoor heeft men een aanzienlijken waterstraal, die ter hoogte van 16 Ned. el oprijst boven den beganen grond en de voorstad St. Germain van het noodige vocht voorziet. De temperatuur van het water is er 30° C.

Daarenboven is de boring van Artesiaansche putten een belangrijk middel om zich te vergewissen omtrent de lagen, waaruit de aardkorst op de boorplaatsen bestaat. Bij de boringen, die in ons Land hebben plaats gehad, is dit geenszins uit het oog verloren. Er is zulk een put geboord op de Nieuwmarkt te Amsterdam (174 Ned. el diep) en één te Gorinchem (182 Ned. el diep), en van 't geen die boringen met betrekking tot den bodem opleverden, heeft de hoogleeraar *Harting* eene zeer naauwkeurige beschrijving gegeven. Voorts heeft men zoodanige putten te Enschede (86 Ned. el diep), waar men spoedig door het diluvium is heengedrongen, en op de Zeisterheide (162 Ned. el diep), waar men de onderste grens der diluvium-laag niet heeft bereikt. Verder zijn zoodanige putten in alluvialen grond geboord — behalve de twee eerstvermelde en nog één op de Noordermarkt te Amsterdam — te Purmerend, te Haarlem bij het Paviljoen, te Leiden bij het Detentiehuis, te Gouda, te Heusden enz., terwijl te Goes bij de gevangenis thans nog eene zoodanige put geboord wordt, die reeds tot eene aanzienlijke diepte gevorderd is. Het ware te wenschen, dat in ons Vaderland zoodanige putten op alle plaatsen geboord werden, waar gebrek is aan goed drinkwater. Daardoor zou de gezondheid niet weinig worden bevorderd.

Artevelde (Jacob van), een beroemd vaderlandlievend Vlaming en brouwer te Gent, leefde in de 14de eeuw. Hij was van ridderlijke afkomst, maar hij had zich bij het brouwersgild zijner vaderstad laten inschrijven. Hij was een ijverig voorstander van de regten en vrijheden der burgers en tevens, door *Robert van Artois* hiertoe overgehaald, een aanhanger van *Eduard van Engeland*. Toen graaf *Lodewijk van Vlaanderen*, zich, tegen den wil des volks, meer en meer aansloot aan Frankrijk, gelukte het hem, met hulp zijner medestanders, den graaf uit het land te verdrijven, waarna hij zelf de teugels van het bewind in handen nam en met onbeperkte magt regeerde. Later poogde *Eduard III* zijn zoon *Eduard*, prins van Wales, tot opvolger van graaf *Lodewijk* in Vlaanderen te verheffen, en *Artevelde* ondersteunde die pogingen. Dit verwekte eene algemeene verontwaardiging bij zijne medeburgers; men

noemde hem een verrader des vaderlands, een omgekochten dienaar des Konings. Wel gelukte het hem, Brugge en Yperen tot het bevorderen van zijn plan over te halen, maar in Gent was men zoo vinnig op hem gebeten, dat hij er op den 19den Augustus 1345 met 70 zijner aanhangers het slagtoffer werd der volkswoede. Zijne geschiedenis werd in dramas, bijvoorbeeld in één van *O. Roquette*, en romans, zooals van *Conscience*, ingeweven.

Zijn zoon *Philips van Artevelde* plaatste zich in December 1381 aan het hoofd van de burgerij te Gent, nadat zich Brugge en Yperen weder onderworpen hadden aan graaf *Lodewijk*. Hij deed 12 der hoofdaanleggers van den moord zijns vaders ter dood brengen, verwierp de voorloopige voorwaarden, die door den Graaf en door 12 afgevaardigden uit de burgerij waren vastgesteld (Februarij 1382), versloeg den graaf van Brugge (5 Mei), veroverde de stad, en bewerkte, dat bijna geheel Vlaanderen zijne zijde koos. Hij sneuvelde in den slag bij *Rosebecque* op den 27sten November 1382. Er is in den laatsten tijd te Gent een standbeeld ter zijner eer verzeen, en zijne geschiedenis heeft aan *A. von Tromlitz* de stof geleverd voor een roman.

Arteveldt (Andries van), een zeeschilder, leefde te Antwerpen in de 17de eeuw. Zijne grootsche voorstellingen van stormen en woeste kusten wekten de bewondering van den beroemden *Van Dyck*, die het portret van *Arteveldt* vervaardigd heeft.

Arthritis, zie *ziecht*.

Arthrocace, een woord door *J. R. Rust* in de heekunde ingevoerd, is van Griekschen oorsprong en beteekent eene ontsteking of verzwering in de gewrichten, namelijk eene zoodanige, die in de sponsachtige uiteinden daarvan een aanvang neemt. Zij openbaart zich vooral bij klierachtige personen en is langdurig van aard. In haren ergsten vorm veroorzaakt zij aanmerkelijke verwoestingen in de gewrichten en eindelijk zelfs den dood. Zij komt het meest voor in de heup-, knie- en voetgewrichten, maar ook hand- en schoudergewrichten en wervels zijn niet veilig voor haar. Zij draagt verschillende namen naar gelang van de plaats, waar zij zich vertoont: men heeft *coxarthrocace* in het heup-, *gonarthrocace* in het knie-, *podarthrocace* in het voetgewricht en *spondylarthrocace* in de wervels.

Het eerste verschijnsel dier ontsteking is pijn, — doorgaans op eenigen afstand van het aangetaste gewricht; dan volgt eene uitzetting van de einden der gewrichten, die men echter alleen kan waarnemen waar deze ligt onder de huid gelegen zijn — en eindelijk de onbruikbaarheid van het gewricht. Dit laatste wordt allengs dikker, de pijn vermeerdert, er vertoont zich koorts, en de lijder kan eindelijk bezwijken. Of de ontsteking breekt als verzwering door, maar er kan dan alleen genezing plaats hebben, wanneer er vergroeiing van het gewricht (*ankylosis*) of een nieuw gewricht — zoo als bij *coxarthrocace* — ontstaat. De meest gewone oorzaak dezer kwaal is de vorming van knobbels (*tuberkels*) in het

sponsachtig gedeelte van het been. Intusschen kan zij ook voortkomen uit een val, een slag en uit het vatten van koude. De vooruitzichten zijn bij zoodanige gevallen gewoonlijk ongunstig. Zelfs als de ongesteldheid genezen is, keert zij ligt terug en zij maakt, bij den gunstigsten afloop, het aangetaste deel vaak onbruikbaar.

De behandeling der *arthrocace* is van plaatselijken en van algemeenen aard. Men vergunne aan het aangetaste deel eene volkomene rust en houde het in een doelmatigen stand. Voor de voet-, knie- en handgewrichten komt het gipsverband te pas, — voorts koude omslagen en plaatselijke bloedontlastingen door bloedzuigers of door koppen. Men doe den lijder een gepast diët houden en zorg, bij vermindering van krachten, zoowel voor voedende spijs als voor frissche lucht.

Arthrophyma is de geslachtsnaam van alle soorten van gewrichts-ontstekingen.

Arthur is de naam van een koning uit den fabeltijd van Engelslands geschiedenis en tevens het glansrijk middelpunt van een ruimen kring van sagen. Hij wordt nu eens koning der Siluriërs, dan weder koning der Dumoniërs genoemd, en vermoedelijk was hij beider aanvoerder in hunnen strijd tegen de Saksers in den aanvang der 6de eeuw. Zijn vader was *Uter* of *Uther* en zijn oom *Ambrosius Aurelianus*, de opvolger van koning *Vortimer*. *Arthur* werd te Carleon (stad Londen) door bisschop *Dubrilus* gekroond en verwierf zich grooten roem door den tegenstand, dien hij bood aan de Angelsaksers, die zich op het oostelijk gedeelte van het eiland hadden gevestigd. Hij beschermde de vrijheid, de taal en de zeden zijner bergbewoners en verdedigde het kruis tegen de Heidenen. Zijne overwinning bij Bath in het eerste jaar zijner regering (516) noodzaakte *Cerdic* van *Wessex*, om de belegering van zoeven gemelde plaats op te breken. Daarentegen moest hij later *Hamp-tonshire* en *Somerset* aan *Cerdic* ter prooi laten. Intusschen handhaafde hij zijn gezag in *Wessex* tegen *Cynric*, den zoon en opvolger van *Cerdic*. De togt naar Rome, dien *Arthur* vervolgens ondernam, wordt door sommigen ten onregte betwijfeld. Hij keerde echter spoedig terug wegens het verraad van zijn achtergebleven neef *Mordred*, die tegen *Arthur* was opgestaan en zijne gemalin — *Genevra*, eene dochter van den hertog van Cornwallis uit het huis van *Cador* — had verleid of althans haar beschuldigde van ontrouw jegens haren echtgenoot. Hij trok tegen dezen en diens bondgenoot *Childeric*, hertog der Saksers, te velde en sneuvelde, volgens de overlevering, in den *derden* slag in Cornwallis (537 of 542). Zijn dood werd evenwel langen tijd geheim gehouden, en zijne landslieden bleven nog jaren hopen op zijn terugkeer. Zijn graf, op het eiland *Avallona* (ten zuiden van Bristol) gedolven, waar hij naar men meent, ten gevolge van zijne wonden bezweken is, ligt nabij het klooster van *Glastonbury* en is eerst in den tijd van *Hen-drik II* (1189) teruggevonden. Wel 600 plaat-

sen in Wallis (Wales), Cornwallis en elders zijn naar Arthur genoemd.

De historische kern, die in deze verhalen in zoover aanwezig is, dat *Arthur* als aanvoerder des volks zich tegen de Sakkers heeft verzet, is door een weefsel van sagen omgeven, waarin zich gedeelten van geschiedkundige daden vertoonen. In zijne geschiedkundige waarheid vertoont zich *Arthur* als voorvechter der Britten met *Owein* (Iwein), *Geraniet* (Erek), *Urien* enz. in de bardenliederen van Wallis, welke in de 6de en 7de eeuw zijn opgesteld. Ook later is hij nog geenszins de held der sage, maar treedt bij *Geraniet* op den achtergrond. De oudste geschiedschrijver van Wallis, *Gildas* genaamd (516) deelt de daden van *Arthur* mede zonder diens naam te noemen. De kroniekschrijvers bewaren — welligt met uitzondering van *Eremita Britannicus* (720) — over hem het stilzwijgen. Zelfs in de 8ste eeuw had de overlevering omtrent *Arthur* nog geene vaste gedaante, of zij werd althans door het verhaal der heldenfeiten van *Vortigern* en van *Hengist* en *Hors* overschaduwd. Men vindt de *Arthur-sage* het eerst in de 9de eeuw bij *Nennius*, die van 's vorsten twaalfstal roemrijke togten tegen de Sakkers gewaagt en daarenboven zijn held in de lichtwolk der heiligheid zoekt te hullen. Daarnaast ontwikkelden zich de sagen van *Arthur* en den toovenaar *Merlin*, waardoor de sagen van *Arthur* met die van *Vortigern* in verband werden gebracht. In deze komt *Arthur* voor als de zoon van *Uter Pendragon* (vorst *Uter*), gesproten uit eene echtbreukige verbindtenis van *Uter* met *Inguerne* de gemalin van hertog *Gorlas* van Cornwallis. Om hem tot deze te doen naderen, had de toovenaar *Merlin* hem in staat gesteld om zich in de gedaante van den hertog aan die vrouw te vertoonen. *Arthur* werd vervolgens in onbekendheid met zijne afkomst in een Christelijk gezin opgevoed, en toen hij later de eenige was, die een zwaard, dat met een aanbeeld was vastgegroeid, losrukken kon, werd hij, na den dood van *Uter* (tusschen 505 en 516) tot koning uitgeroepen. Nadat hij met *Genevra* (Ghwenwywar), de dochter van koning *Leodagan* van Thamelinde en erfgename des rijks gehuwd was, ondernam hij zijne togten tegen de Sakkers en Romeinen en werd hierbij door de magt van den toovenaar *Merlin* ondersteund. De verhalen bij *Nennius* zijn nog eenvoudig en vrij van onnatuurlijkheden, zoodat zij nog eenigzins naar geschiedenis zweemen, maar die, waar in *Merlin* ten toonele wordt gevoerd, onderscheiden zich door de avontuurlijkste voorvallen, ja, zij brengen ons op het nevelachtige gebied der geesten. Men vindt de sagen van *Arthur* en *Merlin* vereenigd in het tweede deel der kroniek van *Gotfried* (Galfridus) van Mommouth (1130). Hier zien wij een rijk versierd krans der prachtigste heldensagen, waarvan *Arthur* het middelpunt uitmaakt. Daarenboven heeft men eene menigte sagen, waarin *Arthur* enkel eene lijdelijke rol vervult, terwijl de om hem geschaarde dappe-

ren de meeste belangstelling wekken. Zoo vinden wij naast *Arthur* zijne medestrijders in den slag bij Katruth, bijvoorbeeld *Owein*, *Peredur* enz. Tot de personen, die van het gebied der geschiedenis op dat der sage zijn getrokken, behoort vooral ook 's Konings veldheer *Geraint* of *Geraniet*, ook wel *Erek* en vorst van Destregats te Karnant genoemd, dien men verward heeft met *Geraint ab Erbin* (zoon van *Erbin*), den heer van Dyvnaint, die in den slag van Blongborth (501) tegen den West-Saksischen *Cerdic* gesneuveld is, — voorts *Urien*, vorst van Reged in Zuid-Schotland in of bij Annandala. De verhalen, waarin de daden van *Owein*, *Geraint*, *Peredur* (*Parcival*), *Tristan* enz. zijn opgenomen, worden in de volkstaal "mabinogion" (sproken) genoemd; zij zijn hoofdzakelijk ontleend aan een handschrift, dat zich in de boekerij van het Collegie der Jezuiten te Oxford bevindt, en wel in het zoogenaamde roode boek van *Hergest* (Clyfr Coch o Hergest), hetwelk uitgegeven is door lady *Charlotte Guest* onder den titel "The Mabinogion from the Clyfr Coch o Hergest" met eene Engelsche vertaling en belangrijke noten. De tijd, waarin de sagenkring van *Arthur* is ontstaan, kan men stellen tusschen den togt van *Willem de Veroveraar* naar Engeland (1066) en den eersten kruistogt (1190). Beide gebeurtenissen zijn tevens belangrijk voor de verspreiding der *Arthur*-romans. Hiertoe werkte de toestand, waarin een groot deel van Frankrijk door *Hendrik II* gebracht was (1150), niet weinig mede. Eerst na 1150 is met de sage van *Arthur* die van den heiligen *Graal* (zie onder dit woord) vereenigd, welke laatste in Spanje of in het zuiden van Frankrijk is ontstaan. Die vereeniging is welligt het eerst bevorderd door *Kyot*, *le Chanteur* (de zanger) bijgenaamd (1160 tot 1180). Tevens zijn ook andere bestanddeelen in de oorspronkelijke *Arthur-sage* opgenomen. Te voren is de hofhouding van *Arthur* voorgesteld als zeer eenvoudig. Nadat de heilige *Graal* er bijgekomen is, verandert de oude huistafel in de "tafelronde", het vereenigingspunt van *Arthurs* dapperen stoet op de glansrijke pinksterfeesten, zoodat wij hier reeds eene soort van orde-kapittel aantreffen. Voorts wordt die tafel in verband gebracht met de avondmaalstafel, waaraan *Jezus* en zijne discipelen gezeten waren, en hierdoor verkrijgt de sage eene allegorische en mystieke kleur. Zoo vinden wij in den breedten kring der *Arthur*-sagen die van *Merlin*, *Brut d'Angleterre* en *Morbe Arthur*. Tot de andere bestanddeelen, die door de gemeenschap van Engeland met Frankrijk in dien sagen-kring werden gebracht, behoort de verwonderlijke, tooverachtige *Klinsor*, die uit Zuid-Italië en Sicilië terugkeert, en met wiens geschiedenis die van *Vergilius* zamenhangt, en van den priester *Johannes*, welke in Opper-Azië is ontstaan, benevens die van *Lohengrin* en van de Zwaan, die tot den cyclus der sage van de Beneden-Rijn behooren. Belangrijk is vervolgens de invloed der Zuid-Fransche poëzie op de *Arthur*-sagen.

Deze verkondigden te voren enkel de dappere daden van dien Vorst en van zijne helden, — zelden werden die feiten met godsdienst en zedelee in verband gebracht. Dit geschiedde door de opname van den dichtsterlijken geest, die in het zuiden van Frankrijk heerschte, en na dien tijd is *Arthur* de roemrijke vertegenwoordiger van alle ridderlijke deugden, en zijn hof de zetel der edelste gevoelens, die den riddertijd kenmerken.

In de 12de, 13de en 14de eeuw werden de *Arthur*-romans over geheel Europa verspreid, en in dien tijd, waarin de volksromans in menigte geboren werden, vond men daarin zoo groot behagen, dat de dichters zich beijerden, dien kring uit te breiden. Weldra had bijna ieder held der Tafelronde zijn afzonderlijken roman, terwijl men er alle andere sagen en geschiedenissen zooveel mogelijk mede in verband bragt. Tot de besten behooren "Erek," "Chevalier aulion," "Tristan," "Lancelot de lac," "Perceval" en vele andere. Zelfs deelde men die sagen in proza mede. Tot de voornaamste dichters, die zich op het scheppen van *Arthur*-romans hebben toegelegd, behoort *Chrétien de Troyes*, wiens werken vooral in Duitschland zijn overgenomen. Het oudste Duitsche gedicht uit den Britschen sagenkring is de "Tristan" van *Eilhart von Hobergen* (*Oberge*), die in het laatst der 12de eeuw heeft gebloeid. Daarvan zijn — althans in den oorspronkelijken vorm — slechts eenige fragmenten overgebleven. Voorts bestaat in het Duitsch "Erek en Ernite" en "Iwein of de Ridder met den leeuw" van *Hartmann von Aue*, — het eerste uitgegeven door *Haupt* (Leipzig, 1839) en het tweede door *Lachmann* en *Benecke* (Berlijn, 1827 en 1833). Een navolger van *Hartmann* is *Wirt von Gravenberg* in zijn "Wigalois of de Ridder met het rad." De beroemde *Wolfram van Eschenbach* heeft zijn "Parzival" en zijn "Titurel" desgelijks aan den kring der *Arthur*-sagen ontleend. *Gottfried von Strassburg* behandelde in den "Tristan" de fabel van *Eilhart* nogmaals en vond twee opvolgers in *Ulrich von Thürheim* en *Heinrich von Freiberg*, die zijn gedicht geëindigd hebben, doch voorzeker niet volgens het plan van *Gottfried*. Ook de "Titurel" van *Wolfram* werd door 3 onbekenden vervolgd en geëindigd. Zoo is het ook met den "Lancelot" van *Ulrich von Zatzikofen* en den "Daniel von Blumenthal" van *Stricker*. In alle gedichten der middeleeuwen heeft men in Duitschland de sagen van *Arthur* gescheiden gehouden van die van den heiligen *Graal*, behalve in den "Parzival" en in den "Titurel," waarin die beide sagen vereenigd zijn.

Nadat de kring der *Arthur*-sagen in Frankrijk en elders werd verspreid, bleven die romans op het naauwst verbonden met het ridderwezen, en door den val van dit laatste is ook de wereld dier sagen medegesleept. Een doffen nagalm van een glansrijk verleden vernemen wij nog in een groot cyclisch gedicht van *Ulrich Fûterer* (1487), waarin hij

den sagenkring van *Arthur* en zijne ridders, van den heiligen *Graal*, benevens de historie van den Argonauten-tocht en van den Trojaanschen oorlog heeft opgenomen. Na dien tijd werden proza-bewerkingen dier sagen onder het volk verspreid, maar ook deze zijn in onze dagen nagenoeg vergeten. Eene Middel-Nederlandsche bewerking van den Roman van "Lancelot" is uitgegeven door Dr. *Jouckbloet* ('s Hage 1846 tot 1850).

Articella, vermoedelijk het verkleiningswoord van "ars (kunst)" is de titel van een thans zeldzaam geworden boek, waarin uittreksels zijn opgenomen uit de werken van oude schrijvers over geneeskunde.

Articulieren. Het articulieren der geluiden bij het voorlezen of spreken is daarin gelegen, dat men door middel van de spraakwerktuigen aan iedere lettergreep, ja, aan iedere letter haren eisch geeft, dat wil zeggen, dat men ze duidelijk laat hooren. Een redeenaar, die zich in de geheele zaal en door al zijne hoorders duidelijk wil doen verstaan, moet met vaardigheid articulieren zonder daarbij tot stijfheid te vervallen. In groote, holle kerken, waar de muren en gewelven een sterken galm veroorzaken, kan men niet door verheffing van stem, maar alleen door naauwgezet articulieren zijne taal verstaanbaar maken voor de hoorders.

Artikel, afkomstig van het Latijnsche *articulus*, dat lid of deel van een geheel beteekent, is in de eerste plaats op het gebied der taalkunde een woordje, dat gewoonlijk voor een zelfstandig naamwoord wordt geplaatst om dit laatste als bepaald of als onbepaald voor te stellen. Wij noemen zulk een woordje in onze taal een "lidwoord," en wij bezitten een bepalend lidwoord "de," "het," en een niet bepalend lidwoord "een," "eene." Niet in alle talen vindt men het artikel, en in die talen, waarin men het aantreft, wordt het op zeer verschillende wijzen gebruikt. Het lidwoord ontbreekt in het Sanskriet, in de Zend-taal, in het Latijn, in het Littauwsch en in het Slawisch. Het Hebreuwsch en Arabisch geven aan het zelfstandig naamwoord eene bepaaldheid door er een klank vóór te voegen, en het Syrisch, Chaldeeus en Deensch door den eindklank. Daarentegen gebruikt men in de Grieksche, Germaansche en Romaansche talen het artikel, dat men als een verzwakt aanwijzend voor-naamwoord kan beschouwen. Voorzeker zijn in de Germaansche en Romaansche talen de verbuigingen der naamwoorden zelve geheel of gedeeltelijk verloren gegaan, omdat men den naamval uit het verborgen lidwoord kon opmaken. Het lidwoord geeft leven en beweging aan taal en stijl, daar het aan alle zaken, voor welke het gesteld wordt, iets persoonlijks geeft.

Artikel vindt men in de beteekenis van deel gebruikt, wanneer er gesproken wordt van de artikelen eener wet, van die eener overeenkomst, eener geloofsbelijdenis of van een vredesverdrag. Wanneer een boek uit zelfstandige deelen bestaat, die te zamen een

geheel vormen, dan geeft men aan die deelen den naam van artikelen.

Artillerie, een woord, dat vermoedelijk ontleend werd aan het Latijnsche "*ars tollendi* (de kunst om iets — een zwaar voorwerp — op te heffen en vervolgens weg te slingeren)" beteekent in het algemeen het militaire corps, dat naast dat der infanterie en der cavallerie in het veld wordt gebragt, om door het vuren uit stukken geschut den vijand tegen te houden of te vernielen. Zij is eene schepping van den nieuweren tijd en heeft tegelijk met het gebruik van het schietgeweer in de laatste vier eeuwen eene volslagene omwenteling doen ontstaan in de wijze van oorlogvoeren. Bovenal heeft zij een nieuw tijdperk doen aanbreken in de geschiedenis van den belegerings-oorlog. Sterkten, die men voorheen onoverwinnelijk waande, zijn bezweken voor hare magt. Zij heeft de vaste burgtoren der ridders vernield en de meeste steden ontslagen van het knellend keurslijf der nuttelooze muren, die tegenover haar geen middel van beveiliging vormden. Wat het vuur en zwaard van den oorlog weleer in weken tijds niet verrigten kon, wordt heden ten dage met een bombardement van eenige uren volbragt. De artillerie is een reuzenwerktuig, dat alles vergruist wat zijn weg verspert. Men wane niet, dat de overwinning in den strijd nog afhankelijk is van persoonlijke dapperheid, of dat de volkeren hunne grenzen tegen den vijand kunnen beveiligen door geestdrift en nationaal gevoel, — neen, dat alles is in den regel afhankelijk van eene krachtige, welgeorganiseerde en goedbestuurde artillerie.

Men kan het geschut verdeelen in *kanonnen* en in *vergeschut*. De kanonnen zijn bestemd tot het treffen van verticale doelen door den kogel digt langs de oppervlakte der aarde te doen strijken en zij worden volgens het (oud-Amsterdamsch) gewigt hunner ijzeren kogels, in 3-, 6-, 12-, 24-ponders enz. onderscheiden. — Het *vergeschut*, dat zich tegenwoordig naar de middellijn der ziel in Nederl. duimen laat benoemen, is veel korter en tevens veel wijder van mond. Men splitst het in *houwitsers* en *mortieren*; met eerstgenoemde brengt men granaaten en kartetsen, — met laatstgenoemde bommen, voorts brandgranaten, brandkogels enz. in het vijandelijk leger. Alle vuurmonden hebben eene cylindervormige uitboring, *ziel* genaamd, wier middellijn *kaliber* wordt geheeten. Het verschil tusschen het kaliber en de middellijn van het projectiel draagt den naam van *speelruimte*; zij wordt voornamelijk vereischt om de projectielen, vroeger meestal bolronnd, thans veelal rolronnd met kegelvormige spits, met gemak in het geschut te brengen. Het geschut zelf wordt vervaardigd van *ijzer*, *brons* of *staal*, terwijl sedert de laatste jaren de lading niet meer uitsluitend door de *mond*ing maar ook wel door de *kulas* wordt ingebragt. Ten einde aan het projectiel eene om de lengte-as wentelende beweging te verzekeren wordt voorts de *ziel* van 't geschut, en wel bepaald

van de bronzen kanonnen, voorzien van *trekken*, vanwaar de onderscheiding in *gewone* of *gladde* en in *getrokken* kanonnen.

Het geschut wordt te land en ter zee gebruikt; vandaar de verdeling in *land-* en in *scheeps-artillerie*. Eerstvermelde wordt wederom verdeeld in veld-, belegerings-, vesting- en kust-artillerie.

De *veld-artillerie*, dat is die, welke zich bij een te velde trekkend leger bevindt, wordt ingedeeld in batterijen en parken. Te voren voegde men bij elk regiment of bij ieder bataillon eenige stukken, zoodat men het aantal van deze op ongeveer 5 voor elk duizendtal soldaten berekende. Door de afschaffing der regiments-artillerie is dat getal op ongeveer de helft gedaald. Tot de veld-artillerie behooren kanonnen en howitsers, en het is een vereischte, dat eerstgenoemde op een gunstig terrein eene draagwijdte hebben van 2000 tot 2500 schreden, zoodat de kogels op dien afstand den vijand buiten het gevecht kunnen stellen, een stuk demontéren (onbruikbaar maken) enz. Men gebruikt daarvoor gewoonlijk 6-ponders, doch *Napoleon III* heeft bij het Fransche leger twee soorten van getrokken kanonnen ingevoerd, namelijk 4-ponders voor de veld- en 12-ponders voor de belegerings-artillerie. Voor het beschieten van vijandelijke wallen en muren gebruikt men veelal 12-ponders, of ook wel — zooals in het Oostenrijksche leger — 18-ponders. In Engeland heeft men de voordeelen van de 6- en 12-ponders in de 9-ponders zoeken te vereenigen. Bij het Deutsche Bonds-leger bestaat de helft der stukken uit 6-ponders, een vierde uit 12-ponders en een vierde uit howitsers. Deze laatste kunnen voor het gebruik in het veld ook niet van aanmerkelijk kaliber zijn, zoodat men voor ligte batterijen gewoonlijk 7-ponders en voor zware batterijen 10-ponders neemt.

De veld-batterijen zijn blijvende en zelfstandige gedeelten van het leger, voorzien van het noodig geschut met de ammunitiewagens, paarden en benodigde manschap. Hare inrigting is afhankelijk van hare strekking; immers zij kunnen in de brigades of divisien worden ingedeeld en ook in reserve blijven. Eerstgenoemde moeten in staat zijn, om de vereischte bewegingen met spoed en vaardigheid te volbrengen en bestaan uit 6-, 8- of 9-ponders, — laatstgenoemde zijn doorgaans voorzien van 12-ponders om belangrijke punten te bezetten, of zij bestaan uit howitsers-batterijen, of zij zijn ligte batterijen, die aanvankelijk in reserve worden gehouden, om vervolgens tot beslissing te dienen van het gevecht. De sterkte dier batterijen is verschillend; zij bestaan gewoonlijk uit 6 tot 8 stukken. Vooral moeten zij goed van ammunitie voorzien wezen, om ook bij een langdurig gevecht aanhoudend te kunnen werken. Daar de bediening van het geschut eene aanmerkelijke oefening en eene groote nauwkeurigheid vereischt, is steeds een onderofficier met de betrekking van geschuts-commandant bekleed. Het getal kanonniërs mag niet

te klein wezen, om het vuren met snelheid zonder overmatige inspanning te doen plaats hebben, en ook niet te groot om geene soldaten onnoodig aan het vijandelijk vuur bloot te stellen. Er moet steeds eene reserve beschikbaar wezen van omstreeks $\frac{1}{5}$ der bedienende manschap, en die voor de bespanning moet 5 tot 12 procent bedragen.

Eene afzonderlijke afdeeling der veld-artillerie is de *berg-artillerie*, welke bestemd is, om in bergachtige streken te dienen. De stukken, daartoe behoorende, zijn in den regel veel minder zwaar en zóó ingerigt, dat men den loop met gemak van het affuut (zie onder dit woord) kan nemen, ja, dat men dit laatste in gedeelten op lastdieren laden en vervoeren kan. Voorts moet het affuut gedoogen, dat het stuk onder zeer verschillende hoeken kan worden gerigt. Het spreekt van zelf, dat zulke kanonnen eene zwakke lading ontvangen en niet ver dragen. Zij behooren gewoonlijk tot de 1- en 3-ponders. Men heeft ze bij de Oostenrijksche armée en bij onze krijgsmagt op Java.

Tot de *belegerings-artillerie* rekent men al de mortieren, de 10- en 12-ponds houwitsers, benevens de 24-, 18-, 16- en 12-ponds kanonnen. Daarenboven zijn deze laatsten met een langeren loop voorzien dan de veldstukken. Voorheen gebruikte men er van zwaarder kaliber, maar deze kunnen moeilijkelijk weerstand bieden aan de sterke lading, die zij vereischen, zoodat men tegenwoordig geen zwaarder stukken gebruikt dan 24-ponders, en zelfs deze worden doorgaans uitsluitend aangewend om een bres te schieten. De belegeringsbatterijen zijn zeer verschillend van aard en dragen dien ten gevolge verschillende namen. Men heeft eerste belegerings-batterijen (*batteries d'approche*), welke dienst doen vóór het bezetten van den gedekten weg, — en bresbatterijen (*batteries de brèche*), die op een glacis of in een gedekten weg worden geplaatst. Voorts onderscheidt men regte batterijen, als de stukken in dezelfde regte lijn staan, gebrokene batterijen (*batteries en échelons*), batterijen met verdiepingen (*batteries à plusieurs étages*), zaagvormige batterijen (*batteries à redans*) enz. Naar de wijze, waarop de batterijen zijn ingerigt, heeft men horizontale batterijen (*batteries de niveau*), hooge batterijen (*batteries élevées*), lage batterijen (*batteries enterrées*), dubbele batterijen (*batteries à masque*), bedekte batterijen (*batteries blindées*), en drijvende batterijen (*batteries flottantes*). Met betrekking tot hare bestemming kent men ricochet-batterijen (*batteries à ricochet*), demonteerbatterijen (*batteries à démonter*), en de reeds genoemde bresbatterijen.

De *vesting-artillerie*, tot het verdedigen eener vesting bestemd, kan een afzonderlijk corps wezen, maar ook een tijdelijk daartoe aangewend gedeelte der veld-artillerie. De eerste inrigting heeft het voordeel, dat men daarbij een aantal oude, ervaren kanonniërs kan gebruiken, die voor de velddienst niet meer geschikt zijn, maar ook het nadeel,

dat zij bij langdurigen vrede in eene inrigting voor invaliden verandert. Het hoofddoel der vesting-artillerie is veel meer in het tegenhouden van den vijand, dan in het vernielen der door hem aangelegde werken gelegen. Zekerheid van schot en gemakkelijkheid van beweging zijn hier hoofdvereischen. Kan men hieraan het best voldoen door ligt geschut, toch mogen de 24-ponders in eene vesting niet ontbreken, omdat zij anders onmogelijk de overhand kan behouden op de belegerings-artillerie, welke daarenboven haar vuur veel meer kan concentreren. Vooral moet er gezorgd worden, dat zij, die de vestingstukken bedienen, zoo min mogelijk aan het vuur van den vijand zijn blootgesteld, hetgeen het best kan verkregen worden door de stukken tusschen traversen op den wal te plaatsen of ook in gedekte schutstanden of wel bomvrije kazematten. Ook houwitsers en handmortieren komen hierbij zeer te pas.

Voor *kustbatterijen* wordt in den regel het zwaarste geschut bestemd.

De *scheeps-artillerie* dient tot het wapenen van oorlogsvaartuigen en bestaat uitstukken van zeer verschillend kaliber, uit kanonnen, houwitsers, mortieren, draaibassen enz. Zie verder onder *oorlogsschip*.

Naar gelang de vuurwapens in de oorlogen van den nieuwen tijd meer in gebruik zijn gekomen, heeft ook de artillerie grooteren invloed verkregen op den uitslag der gevechten. Intusschen is zij alleen bruikbaar in verband met de andere wapenen; zij vervult bij de verdediging de hoofdrol, terwijl bij den aanval de beslissing van den slag grotendeels van de andere wapens afhangt. In den oorlog is de artillerie belast met de volgende taak: zij moet het gevecht inleiden, en onder hare bescherming ontwikkelen zich de strijdkrachten; zij moet den aanval met de blanke wapenen voorbereiden, terwijl zij op andere punten de vijandelijke linie in toom houdt, waar deze de offensieve beweging zou kunnen verhinderen, en eindelijk ondersteunt zij de andere wapens bij het vervolgen van den vijand. Bij de verdediging dient zij vooral om de vijandelijke krachten terug te werpen en het voorwaarts rukken der tegenstanders te beletten. Tevens is zij uitnemend geschikt, om aan verslagene en verstrooide afdeelingen de gelegenheid te geven om zich weder te verzamelen.

Men verdeelt het *schot* naar zijn aard, naar de lading, naar de rigting en naar het doel. Naar zijn aard onderscheidt men het schot met kogels en met kartetsen, met granaten, bommen, steenen enz., — naar de lading in schoten met eene volle, zwakke en versterkte lading, — naar de rigting volgens den hoek in hooge, horizontale en lage schoten, — naar het doel, namelijk in regtstreeksche schoten en in opspringende (*ricochet*-) schoten.

Geweldig zijn de verwoestingen, die daardoor aangerigt kunnen worden. Het ware dan ook te wenschen, dat suizende kogels, van éénspringende granaten, bommen, kartetsen schroot, brandkogels enz. voor altijd tot de

geschiedenis van een barbaarsch verleden konden gebragt worden.

De *artilleristen* moeten voor hun vak worden opgeleid. Tot hen behooren degenen, die tot bediening van het geschut zijn aangewezen, zooals de bombardiers, de kanonniers enz., en men heeft daarenboven vuurwerkers, smeden enz., die in staat zijn om het materieel in orde te houden door de voorkomende gebreken te herstellen.

Men onderscheidt voorts *artillerie te voet* en *bereden artillerie*. Bij deze laatste zijn al de manschappen van paarden voorzien, zoodat zij zich met het geschut spoedig naar de bedreigde punten kunnen verplaatsen.

Aanvankelijk droegen zij, die in staat waren, met grof geschut om te gaan, den naam van busmeesters (*artillatores*), en deze vormden eene soort van gild. Later werden zulke mannen in drie klassen verdeeld, namelijk in vuurwerkers, kanonniers en handlangers.

De oudste sporen van geschut vindt men bij de Chinézen, voorts bij de Indiërs en eindelijk bij de Arabieren, die het naar Spanje overbragten. Hier werd het reeds gebruikt bij de verdediging van Sevilla (1247) en van Nibla (1257). Duidelijker vinden wij de zoogenaamde "dondermachine" vermeld in de eerste helft der 14de eeuw bij de belegering van Baza (1324), Martos (1325) en Tarifa (1340), en bepaaldelijk bij die van Algeziras (1343). Een Spaansch schrijver zegt bij eene gebeurtenis van 1359, dat toen zulke helse werktuigen reeds algemeen in gebruik waren. *Venturi* heeft zich beijverd om aan te wijzen, dat reeds in 1311 bij de belegering van Brescia vuurwapenen in Italië werden gebruikt. — In Frankrijk vertoont zich hiervan het eerste blijk in 1338 bij de belegering van Puy-Guillaume. In ons Vaderland is in 1339 of 1340 het geschut in den oorlog aangewend, en Engelsche rekeningen van 1344 en 1347 maken reeds gewag van busmeesters (*gunners*). In Duitschland schijnt men het geschut niet vóór het jaar 1355 te hebben aangewend, en in 1372 deden de burgers van Augsburg door *Hans van Arau* metalen buizen gieten, waarmede zij hunne stad tegen hertog *Johan van Beieren* verdedigden.

Daar de muren der vestingen niet bestand waren tegen de werking der kogels, heeft men die allens door aarden wallen vervangen, die in de gedaante van bastions en lunetten tevens geschikt zijn, om den belegeraar van daar te bestoken. Tegen het einde der middeleeuwen heeft men groote stukken gegoten. In 1478 werd bij Parijs een kanon beproefd, waarmede men een kogel van 500 oude ponden kon voortslingeren, maar het sprong reeds bij het tweede schot. *Mohammed II* liet van een Hongaarschen geschutgieter een kanon vervaardigen, dat geschikt was voor een kogel van 1000 oude ponden, doch ook dit barstte weldra van één.

De artillerie bleef nu geruimen tijd op een laag standpunt. *Karel V* zocht haar te

verbeteren, en later poogden schranderere mannen haar op een wetenschappelijken grondslag te plaatsen, maar de geschiedenis der Fransche oorlogen onder *Condé* leert ons, dat men bij het leger nog weinig stukken telde. Krachtiger begon zij zich te ontwikkelen in den tijd van onzen bevrijdingsoorlog tegen Spanje, vooral in de dagen van prins *Maurits*. Daarna heeft *Gustaaf Adolf* van Zweden haar een belangrijken schok voortwaarts gegeven door ligt geschut bij het leger te velde in te voeren. Bij ieder regiment voegde hij twee ligte veldstukken, en hij had daarenboven een aantal zware stukken geschut ter zijner beschikking. Onder de bescherming van 72 zware kanonnen trok hij over de Lech. Dat voorbeeld werd langzamerhand nagevolgd. *Tilly* was bij Breitenfeld (1631) nog schraal van kanonnen voorzien, maar bij Nordlingen (1634) bewees de artillerie belangrijke diensten aan het Keizerlijk leger; zij was er de oorzaak van de nederlaag der Zweden. In Frankrijk werden in 1668 de artilleristen op militairen voet georganiseerd, en tegen het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw was er bij de artilleriewetenschap een belangrijke vooruitgang. In den veldtocht van 1692 vond men bij 104 bataillons en 299 escadrons reeds 196 kanonnen en 67 mortieren, en in 1694 hadden de geallieerden bij 83 bataillons en 255 escadrons niet minder dan 120 kanonnen en 12 mortieren. Omstreeks dien tijd begint het geschut eene belangrijke rol te spelen op het slagveld, zooals bij *Fleurus* (1690) en bij *Malplaquet* (1709). In die dagen nam *Vauban* bij de belegering van *Philippeville* proeven met *ricochet-schoten*; hij zette ze voort bij *Charlroi* en *Namen*, en maakte er gebruik van bij de belegering van *Ath*. Gestadig breidde de artillerie zich uit. *Frederik II* had bij *Burkersdorf* (1761) bij 82 bataillons en 135 escadrons 248 kanonnen en 58 houwitsers. Hij was het, die de rijdende artillerie invoerde. Wat de artillerie reeds in die dagen vermogt, blijkt duidelijk, wanneer wij op het geschiedverhaal der veldslagen bij *Kesselsdorf* (1745), *Hohenfriedberg* (1745), *Roszbach* (1757), *Breslau* (1757), *Leuthen* (1757), *Kunersdorf* (1759) en *Torgau* (1760) het oog vestigen. Na den 7-jarigen oorlog onderging de artillerie bij de krijgvoerende mogendheden van Europa eene belangrijke hervorming. Toen kwamen de batterijen tot stand, die door evenzoovele compagnieën artilleristen werden bediend, terwijl men de voormalige regiments-artillerie ophief. In de meeste latere veldslagen treedt de magt der artillerie duidelijk te voorschijn, vooral bij *Wagram* (1809) en bij *Lützen* (1813). De Fransche artillerie telde bij de eerste omwenteling 8 regimenten te voet, elk van 1888 man, 34 compagnieën bombardiers, te zamen 1920 man, benevens 1044 artillerie-handwerkslieden, en bij zijn togt naar *Rusland* in 1812 had *Napoleon I* ruim 30000 artilleristen. In den veldtocht van 1815 bezat elk der 5 Pruisische legercorpsen een aantal van 580

kanonnen en 150 houwitsers. Het Russische leger kwam in 1813 in Duitschland met een leger van 193000 man, met 498 kanonnen en 300 houwitsers. De Engelschen hadden in 1815 bij het noordelijk leger slechts 125 kanonnen en 25 houwitsers, en de Nederlanders 8 batterijen. Bij de belegering der Citadel van Antwerpen hadden de Franschen 86 kanonnen (gedeeltelijk Paixhans), 88 mortieren, 19 Coehoorns en een monstermortier, en *Chassé* beantwoordde hun aanval uit 134 kanonnen. Vooral de verwoestingen, door de bommen aangerigt, dwongen hem tot de overgave. Op dezelfde wijze is ook Sebastopol vernield. In den laatsten tijd hebben *Cavalli*, *Wahrendorff*, *Armstrong*, *Witworth* en anderen door het invoeren van getrokken kanons en kulaslading eene volslagen omwenteling in de artillerie teweeggebracht, en zulks vooral met het oog op den afstand en de kracht der uitwerking. Sedert werd trouwens, evenals in de middel-euwen, de zwaarte van 't geschut en de projectielen in verband met de draagwijdte wederom sterk opgedreven, en behooren projectielen van 300 kilo's en eene draagwijdte van 5000 Ned. el geenszins tot de zeldzaamheden. Een voorbeeld van dien aard was het stalen kanon door de firma *Krupp* uit Essen voor de wereldtentoonstelling van 1867 te Parijs vervaardigd. Wat men hiermede intusschen won in zwaarte en dragt van 't projectiel, gaat in snelheid van vuren verloren, daar men voor het inbrengen van de projectielen afzonderlijke toestellen noodig heeft.

Artillerie-bedekking noemt men die afdeeling voet- of paardenvolk van het leger, welke belast is met de bescherming van het geschut. Zij moet de batterij onder alle omstandigheden verdedigen tegen de vijandelijke tirailleurs en tegen elke overrompeling en bij het naderen der overmagt deze zoolang in bedwang houden totdat er eene voldoende afdeeling tot beveliging van het geschut is aangerukt. De artillerie-bedekking moet zich in geen gevecht inlaten, zoolang de batterij geen gevaar loopt, en geen post betrekken, die het behartigen harer taak verhindert. Eensdeels moet zij steeds de bewegingen der batterij volgen, anderdeels moet zij zorgen, dat zij de batterij niet belemmert in het vuren. Tevens dient zij hare plaats zooveel mogelijk zoodanig te kiezen, dat zij zelve buiten het bereik is van het vijandelijk geschut. De bedekking eener batterij te voet telt 80 tot 100 man, en eene batterij bereden artillerie 100 tot 120 ruiters. De commandant der bedekking staat onder de orders van den commandant der batterij. Hij moet eene voldoende kennis hebben van de manoeuvres der artillerie, en zijne onderhebbenden moeten geoefend wezen in het gebruik van de bajonet, en — zoo zij tot de bereden manschappen behooren — ook te voet kunnen vechten.

Artillerie-trein is de naam der troepenafdeeling, die in sommige landen belast is met het vervoer van het geschut. De soldaten

dezer afdeeling besturen de paarden, waarmee de stukken van de eene plaats naar de andere worden gebracht. Het mennen van ieder tweetal paarden is daarbij opgedragen aan één man en men heeft daarenboven mannen en paarden in reserve. De trein vormt daarbij in den regel één geheel met de batterij.

Artillerie-depôt is de naam der plaats, waar zich in tijd van vrede het geschut, de ammunitie en de overige voorwerpen bevinden, die tot het wapen der artillerie behooren. In tijd van oorlog plaatst men de depôts der veld-artillerie doorgaans in vestingen, vanwaar de batterijen spoedig van het noodige kunnen worden voorzien.

Artillerie-park noemt men eene groote of kleine verzameling van artillerie-materiëel. Het park eener armée is de reserve, waaruit al het ontbrekende in de batterijen te velde kan worden aangevuld. Men heeft er ammunitie met de noodige wagens, affuiten, kanonnen enz., benevens het personeel van handwerkslieden, die de vereischte herstellingen kunnen aanbrengen. In een *belegerings-park* is al het artillerie-materiëel aanwezig, dat men voor eene belegering beschikbaar moet hebben.

Artillerie-scholen zijn gemeenlijk inrigtingen voor onderwijs, waar jonge lieden tot officieren bij het wapen der artillerie worden opgeleid. Gewoonlijk zijn zij vereenigd met genie-scholen of wel vormen, zooals thans nog bij ons te *Breda*, een onderdeel van de instelling tot opleiding van officieren voor de gezamenlijke wapens. De lessen omvatten er de wis-, natuur- en scheikunde, voor zoo ver de twee laatste den artillerist te pas komen, — voorts de artillerie-wetenschap, den aanval en de verdediging van vestingen, den vestingbouw — ook in het open veld, de leer van het terrein, de tactiek en eindelijk de krijgsgeschiedenis. Daarenboven wordt er onderrigt gegeven in het teekenen, alsmede in het bedienen van het geschut, terwijl de kweekelingen bekend worden gemaakt met de kruidmolens, de geschutgieterij en met alle handwerken, die met de artillerie in verband staan. Gewoonlijk zijn de leerlingen bij hunne komst op die scholen van 15 tot 18 jaar oud, en de studietijd duurt een viertal jaren.

De eerste artillerieschool werd te Venetië gesticht in den aanvang der 16de eeuw. *Karel V* deed er te Burgos in Spanje en op Sicilië verrijzen. In Frankrijk kwam er in 1675 eene tot stand te Montesson, die in 1679 door *Lodewyk XIV* verbeterd en naar Douay verplaatst werd. In de jaren 1720 en 1721 werden er gesticht te Straatsburg, Grenoble, Perpignan, la Fère en Metz. De beste leerlingen zagen zich van daar bevorderd naar de artillerieschool te Bapaume, terwijl later de toekomstige artillerie-officieren aan de Polytechnische school werden gevormd. Ook in Oostenrijk, Spanje, Pruisen enz. ontstonden dergelijke scholen.

Zoo was het ook in Nederland. In 1789

werden artilleriescholen gesticht te Zutphen, Breda en 's Hage, in 1795 werd aan die te Zutphen eene genie-school toegevoegd en verrees eene nieuwe te Groningen, — in 1805 werden al die scholen door ééne inrigting te Amersfoort vervangen, en in 1807 vestigde koning Lodewijk eene Koninklijke militaire kadettenschool te Hondsholredijk. Later is er eene artillerie- en genieschool geopend te Delft, welke in 1828 naar de academie te Breda werd overgeplaatst; bij de onlusten in 1830 tijdelijk opgeheven, werd deze instelling in 1836 hersteld en bestaat zij in eenigzins gewijzigden vorm nog voortdurend.

Constructie-werkplaatsen ten behoeve der artillerie hebben wij hier te lande te Delft, terwijl in onze overzeesche bezittingen te Soerabaja dergelijke inrigtingen gevestigd zijn. Het geschut wordt voor moederland en koloniën, voor zoover het ijzeren en stalen stukken betreft, tot nog toe bij voorkeur aangekocht uit inrigtingen buiten 's Lands; daarentegen wordt het bronzen geschut vervaardigd in de Rijks-geschutgieterij te 's Hage.

Artisjok (*Cynara* Vaill.) is een plantengeslacht uit de familie der zaamgesteld-bloemigen en wel van de onderafdeeling der *Cynareën* of buisbloemige zaamgesteldbloemigen. Dit geslacht gelijkt in zijn voorkomen op distels met gevederd zaadpluis en onderscheidt zich door vliezige, in doortjes uitlopende omwindselblaadjes, die elkander schubsgewijs bedekken, alsmede door een gestoppelde of harigen bloembodem. De vruchten zijn met een gevederd, afvallend zaadpluis voorzien, geribd, langwerpig en eenigzins zamengedrukt. *C. Cardunculus* L. (de wilde of Spaansche artisjok) wordt eene Ned. el hoog en heeft dubbel vinspletige, met stekels voorziene bladeren en sterke doorns aan de blaadjes van het omwindsel. De bloemen dezer plant zijn rozenrood of hemelsblauw. Zij groeit aan de kusten der Middellandsche zee op woeste plekken. In fig. 1 ziet men haar stengel en blad op $\frac{1}{3}$ de der natuurlijke grootte. Tot voor korten tijd werd *Cl. Scolymus* L. (de gewone artisjok) voor eene afzonderlijke soort gehouden. Deze bezit onverdeelde of vinspletige bladeren zonder stekels en stompe, drietandige omwindselblaadjes. Die plant is voorgesteld in fig. 2, waar wij een tak en een der onderste bladeren op $\frac{1}{3}$ de der natuurlijke grootte, in a eene bloem op de helft dier grootte en in b eene vrucht in natuurlijke grootte aanschouwen. *Moris* te Turijn heeft echter aangetoond, dat men deze laatste door cultuur uit *C. Cardunculus* bekomen kan, zoodat hij daaraan ook den naam van deze heeft doen behouden met bijvoeging van *var. sativa*.

De bloemhoofdjes der wilde artisjok bewaart men in Provence en in Spanje om de melk te doen stremmen. Ook wordt die plant verbouwd, om de jeugdige stengels en de bladnerven als groente te gebruiken. Men zaait het zaad in het voorjaar in een vetten grond en men verplant ze bij het verschijnen

van het derde blad. Nu groeit de plant tot aan Augustus zeer weinig, maar begint zich in deze maand sterk te ontwikkelen. In het najaar worden de planten, die men als groente wil gebruiken, van de gele bladeren gezuiverd en dan in stroo gewonden, om ze te doen bleeken.

De gewone of gekweekte artisjok werd in de dagen der Oudheid aangemerkt als een middel tegen waterzucht. Van haar heeft men hoofdzakelijk drie verscheidenheden, de stekelige met vele kleine bloemhoofdjes, de Fransche of groene artisjok met kleine bloemhoofdjes en smalle groene omwindselblaadjes, en de roode of bolvormige artisjok met groote bloemhoofdjes en bruine, regt-opstaande omwindselblaadjes. In een vetten kleigrond groeijen zij zeer snel. Zij worden in Frankrijk raauw

Fig. 1.

Cynara Cardunculus.

gebruikt met wijn en in de keuken op zeer verschillende wijzen toe bereid. Vooral worden de zachte vruchtbodems warm en met saus genuttigd of ook wel koud met azijn en olie. Van *C. acaulis* L. bij Tunis worden de wortels gegeten.

Artium liberalium magister of *meester in de vrije kunsten* was voorheen een academische titel, welke later door dien van doctor in de wis- en natuurkunde is vervangen.

Artocarpeën, zie *Broodvruchtplanten*.

Artois, weleer eene noordwestelijke provincie van Frankrijk met den titel van graafschap, welks grenzen nagenoeg overeenkwamen met die van het tegenwoordige departement Pas de Calais, bezit een heuvelachtigen, mild besproeiden bodem. De Authie en de Canche stroomen er naar het westen, de Aa, de Lijs, de Scarpe enz. naar het noorden en noordoosten. Het zuidelijk gedeelte des lands ligt hoog en heeft er alleen

in de vlakke een vruchtbaren grond, maar in het noorden vindt men zeer vette landen. Artois is eene der korenschuren van Frankrijk, — voorts verbouwt men er veel vlas, hennep, suikerwortels en hop, terwijl uitmuntende weiden er bevorderlijk zijn voor de veeteelt. Er is niet veel bosch, maar er liggen uitgestrekte veengronden, terwijl in het oostelijk gedeelte de steenkolen niet ontbreken. De inwoners vormen er een overgangsras tusschen de bedaarde Vlamingen en de levendige, onbezorgde Franschen. De hoofdstad des lands is *Arras*.

Artois was weleer het land der Atrebaten en heette als zoodanig nu eens Artesia, dan weder Adartesia. Eerst werd het door de Romeinen, later door de Franken in bezit genomen. *Lodewijk de Vrome* verhiel *Be rengarius* tot graaf van Artois; deze en zijne opvolgers waren vasallen van Frankrijk. In het jaar 932 veroverde *Arnoul I*, graaf van Vlaanderen, het land van Artois en voegde het bij zijn gebied. *Philippus van Elsas*, graaf van Vlaanderen, schonk het in 1180 aan zijne nicht *Isabella van Henegouwen* bij haar huwelijk met *Philippus Augustus* van Frankrijk, en haar zoon *Lodewijk VIII* beleende daarmede in 1236 zijn derden zoon *Robert de Goede*, die het tot weduwgoed voor zijne gemalin *Blanca* bestemde. Reeds in 1237 verhiel *Lodewijk IX* Artois ten behoeve zijns broeders tot een graafschap. Toen deze in 1250 bij Mansoerah in Egypte gesneuveld was, volgde zijn zoon *Robert II Posthumus* hem op. Hij viel in den slag bij Courtray (1302). Nu werd Artois het voorwerp van een langdurigen strijd tusschen *Mathilde*, de dochter van laatstgenoemden graaf, en diens kleinzoon *Robert III*. Die strijd werd eerst in 1330 ten gunste van *Johanna*, de kleindochter van *Mathilde*, de dochter van *Philippus V* en de gemalin van *Otto IV* van Bourgondië, beslist. Thans bleef het graafschap met het hertogdom Bourgondië vereenigd, totdat in 1361 de oudere lijn van dat huis uitgestorven was. Toen viel Artois ten deel aan *Margaretha*, gravin van Vlaanderen, en — daar deze met *Philippus de Stoute* van Bourgondië in het huwelijk trad — weldra wederom aan

dit hertogdom. Toen bleef Artois eene provincie van het nieuwe hertogdom Bourgondië tot aan den dood van den laatsten hertog, den Nederlandschen graaf *Karel de Stoute* (1477). Hierop maakte *Lodewijk XI* van Frankrijk aanspraak op Bourgondië en Artois, en verkreeg het bij den vrede van Arras (1482). Intusschen verviel het bij den vrede van Senlis (1493) met de overige bezittingen van *Margaretha*, eene dochter van Keizer *Maximiliaan*, aan Oostenrijk. Na dien tijd deelde Artois in het lot der Oostenrijksch-Spaansche Nederlanden. Latere Fransche koningen deden plegtig afstand van Artois, maar bij den Pyrenéschen vrede (1659) moest Spanje bijna geheel Artois aan Frankrijk afstaan. Daarna werd bij de vredesverdragen van

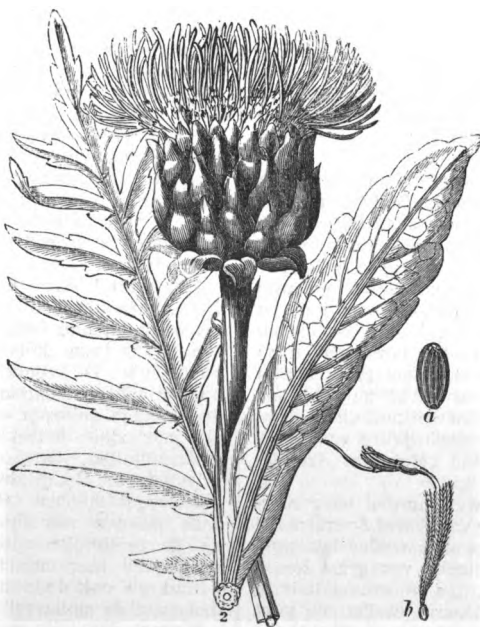
Nijmegen, Rijswijk en Utrecht het land van Artois aan Frankrijk toegekend en met Picardije tot één gewest vereenigd. Intusschen bleef het graafschap een domein van de kroon, zoodat *Lodewijk XV* den titel van graaf van Artois schonk aan zijn derden kleinzoon *Karel Philippus*. Ook *Karel X* heeft dien titel gevoerd.

Artois (Jaques d'), een landschap schilder, werd geboren te Brussel in 1613 en overleed in 1665. Hij wordt voor een leerling van *Wilkins* gehouden, en hij onderscheidde zich vooral door zijne fraaije boomgroepen en luchten. Zijne schilderijen zijn krachtig van toon en frisch van coloriet.

Zijn vriend *Teniers* schilderde de figuren op zijne stukken. Deze vindt men hier en daar in de muséums van Nederland en Duitschland.

Artôt (Desiré), eene uitstekende zangeres, werd in 1837 in Frankrijk geboren, maar in België opgevoed en door de geniale *Pauline Viardot Garcia* in de zangkunst onderwezen. In 1860 trad zij op te Berlijn in den "Barbier van Sevilla" en werd er met daverenden bijval begroet. Na dien tijd keerde zij er gedurig terug en toefde den overigen tijd te Brussel, Amsterdam, Londen en Weenen. Hare mezzo-sopraanstem omvat bijna 2½ octaaf (van de kleine *g* tot de driemaal gestreepte *e*). Hare vocale techniek en de groote gemakkelijke van haar gezang worden algemeen bewonderd. Hare geliefkoosde rollen

Fig. 2.

Cynara Scolymus.

zijn die van *Rosine* in den "Barbier," die van *Adalgisa* in "Norma," die van *Annina* in de "Somnambule," en die van *Gretchen* in *Gounod's* "Faust."

Arts, zie *Geneesheer*.

Artsenij, zie *Geneesmiddel*.

Aruba, of *Aroeba* een der Antillische eilanden aan de kust van Venezuela en aan den ingang der golf van Maracaibo, 14 geogr. mijlen ten westen van Curaçao, is eene Nederlandsche bezitting en telt op eene oppervlakte van ruim 2000 Ned. bunders eene bevolking van 2800 zielen. De bewoners zijn er behoeftig en leven van den landbouw, de veeteelt en de vischvangst. Men zegt, dat er betrekkelijk meer sterke drank gebruikt wordt dan ergens ter wereld. *Aruba* is in het begin der 18de eeuw door Nederland in bezit genomen en staat onder het bestuur van den Gouverneur van Curaçao, en aanhoorigheden.

Arundel (*Aruntira*) is eene Engelsche stad aan de Arun, die door middel van een kanaal aan de Teems verbonden is. Vroeger was zij de hoofdstad van een graafschap van dien naam; thans telt zij 3000 inwoners, die een belangrijken handel drijven in scheepstimmerhout.

Arundel (*Thomas*, graaf van), een zoon van hertog *Philippus van Norfolk*, zond in den aanvang der 17de eeuw *William Petty* naar de Levant, om er oude handschriften en kunstgewrochten op te sporen. Deze keerde in 1627 terug met een kostbaren schat, die tot versiering van het huis en van het park werd bestemd. Er waren namelijk 37 standbeelden, 128 borstbeelden en 250 opschriften, benevens een groot aantal gesneden steenen, sarcophagen, altaren, brokken van beeldhouwwerken enz. *John Selden* heeft er eene beschrijving van gegeven onder den titel van "Marmora Arundeliana" (1628).

Deze verzameling werd in den burgeroorlog onder de regering van *Karel I* verstrooid, doch later zooveel mogelijk weder bijeengebragt en door den kleinzoon van graaf *Arundel*, *Hendrik Howard*, aan de universiteit te Oxford geschonken. Daarin beslaat de tafel van Paros eene eerste plaats, naardien haar marmer eene kroniek der Grieksche geschiedenis bevat. *Joseph Robertson* heeft echter in 1753 de waarheid van die kroniek op de gelijke gronden bestreden. Zij loopt van *Cecrops* tot aan den archon *Diognetus*, maar de tafel is in Engeland sterk beschadigd, zoo dat het laatste gedeelte dier tijdrekening ontbreekt.

Arundo, zie *Riet*.

Arva, voorheen een zelfstandig comitaat in het noordwesten van Hongarije, vormt sedert 1853 met Thurocz het arrondissement Arva-Thurocz, dat op 58³/₄ □ geogr. mijl 115000 inwoners telt. De grond is er door uitloopers der Carpathen, zich in den Rosacs en in den Kis-Tiatra 1160 Ned. el verheffende, grootendeels onvruchtbaar. De Arva, een zijtak van de Waag, is er de voornaamste rivier. Het klimaat is er ruw.

maar gezond. Men verbouwt er vlas, haver en winterkoren; voorts is er hout in overvloed, benevens goud en zilver. In het gebergte heeft men er wolven, vossen, gemsen en hazen. Gedeeltelijk houden de inwoners er zich op vette bergweiden met de veeteelt bezig, maar de meeste zwerven in het gunstige jaargetijde elders rond, om kaas, sponzen, muizevallen enz. te verkoopen. De hoofdplaats van Arva is Unterkubin.

Arvaes fratres of de *Arvaalsche broeders*. Men gaf te Rome dezen naam aan een priestercollegie, dat, naar men zegt, door *Romulus* op aansporing van zijne pleegmoeder *Acca Laurentia* was gesticht en waaraan de offeranden waren opgedragen, die tot het voorspoedig gedijen der veldvruchten werden aangeboden. Het voornaamste feest werd door hen gehouden ter eere van *Dia* of *Ceres* in de tweede helft van Mei. Dan trok men gedurende 3 dagen in plegtigen optocht door de bouwlanden met gezangen en gebeden en men slagtte eindelijk de mederondgeleide offerdieren (*ambarvaes hostiae*). Toen men ten tijde van paus *Pius VI*, in het jaar 1777, de grondslagen wilde leggen eener sacristie bij de St. Pieterskerk te Rome, ontdekte men er twee marmeren tafels van het jaar 218 na Chr., waarin de ceremoniën der Arvaalsche broeders, alsmede een lied, hetwelk daarbij gezongen werd, waren uitgehouwen.

Het aantal dier broeders was gewoonlijk 12. Zij bekleedden hunne waardigheid levenslang, en hun onderscheidingsteeken was een krans van korenaren om een witten hoofdband. De voorzitter (*magister*) werd op den tweeden dag na het hoofdfeest door de broeders gekozen en bekleedde gedurende een jaar zijne betrekking. Het is niet onwaarschijnlijk, dat onder alle Heidensche priesters te Rome de *arvaes fratres* zich het langst hebben staande gehouden, — zelfs meenen sommigen, dat de *rogationes* en de feestelijke optogten door het veld, zooals die hier en daar door de R. Katholieken en ook door anderen gehouden worden, van de *ambarvalia* afkomstig zijn.

Arve (De) is eene berggrivier in Sardinië. Zij ontspringt in Savoye op den Col de Balme, vloeit door het dal van Chamouny, voorts langs de steden Sallenche, Bonnevillie en Contamine, en stort zich uit in de Rhône niet ver van Genève, nadat zij onderscheidene riviertjes heeft opgenomen.

Arveron (De) is een riviertje in het dal van Chamouny, dat zich met geweld een weg baant door ijsblokken heen en zich uitstort in de Arve.

Aviragus is een koning uit den fabeltijd der Britsche geschiedenis. Van hem wordt verhaald, dat hij leefde in het jaar 31 na Chr. en dat hij aan *Joseph van Arimatea* eene plek gronds heeft afgestaan op de plaats, waar zich thans Glasgow verheft, waarbij hij het verlof voegde, om het Christendom te verkondigen. Een afstammeling van *Aviragus*, *Lucius* genaamd, was, naar

men zegt, in 177 de eerste Christen-koning in Brittanje.

Arwidson (Adolf Iwar), bibliothecaris van de Koninklijke boekery te Stockholm, werd geboren in het jaar 1791 te Padasjoki in het Finsche Tawasteland, studeerde te Abo en vestigde er zich in 1817 als privatdocent in de geschiedenis. In 1821 nam hij de redactie op zich van het "Abo-morgenblad", hetwelk spoedig wegens den vrijzinnigen inhoud door de Russische regering verboden werd. Een scherp opstel, tegen deze laatste gerigt en in de "Mnemosyne" geplaatst, haalde hem in 1822 eene veroordeeling op den hals. Hij begaf zich naar Stockholm en werd er eerst amanuensis in de bibliotheek en vervolgens bibliothecaris. Hier leverde hij eene uitmuntende bewerking van "Finland en zijne bewoners" van *Ruhs* en bezorgde er de "Opera omnia" van *Calonius*. Hij gaf voorts een vervolg op de oud-Zweedsche volksliederen van *Geijer* en *Afzelius*, en in 1841 verscheen van hem eene beschrijving der IJslandsche handschriften op de Koninklijke bibliotheek te Stockholm; hij redigeerde ook een bibliographisch repertorium en schreef een treurspel. Nadat het vonnis der verbanning, in Rusland over hem uitgesproken, door den Keizer was opgeheven, keerde hij in 1858 naar zijn vaderland terug, waar hij in datzelfde jaar op den 21sten Mei overleed. Een bundel gedichten is van hem in 1832 te Stockholm in het licht verschenen. Daarenboven gaf hij eene beschrijving van de Zweedsche koningen en eene vertaling der Frithiof-saga uit het IJslandsch.

As is de naam van een oud-Romeinsch koperen geldstuk, door *Servius Tullius* ingevoerd en tot aan het einde der Republiek als munt-eenheid voor de koperen muntstukken gebruikt, zoodat deze veelvouden of deelen waren van het as. Oorspronkelijk was dit een Romeinsch pond van 12 ons, maar het onderging in den loop der tijden herhaalde malen eene verandering. Volgens *Plinius* werd het in den eersten Punischen oorlog op $\frac{1}{6}$ van zijne aanvankelijke waarde gebragt, onder het dictatorschap van *Q. Fabius Maximus* op $\frac{1}{12}$, en niet lang daarna door de "lex Papiria" op $\frac{1}{24}$. Vandaar de benamingen *as sextantiarius*, *as uncialis*, *as semuncialis*, om het te onderscheiden van het *ponds-as* (as libralis of aes grave). De waarde van dit laatste was gelijk aan $\frac{1}{16}$ van een denarius, en er gingen 96 denarii op een pond zilver. Als deelen van het as kent men: uncia ($\frac{1}{16}$), sextans ($\frac{1}{24}$), quadrans of teruncius ($\frac{1}{48}$), triens ($\frac{1}{32}$), quincunx ($\frac{5}{16}$), semis ($\frac{1}{2}$) en dodrans ($\frac{3}{4}$). Talrijke veelvouden, van dipondius (2 as) of tot census (100 as toe, hadden eigenaardige namen. Het volle as droeg het getalmerk I en ook wel 12 bolletjes of de letter L (libra). De deelen werden door bolletjes, de veelvouden door de daarmede overeenkomstige Romeinsche cijfers aangewezen. Daarenboven dragen zulke munten der Romein-

sche republiek op de voorzijde de afbeelding van den voorsteven van een schip en op de achterzijde de borstbeelden van verschillende godheden, namelijk het as een *Janus*, de semis een *Jupiter*, de triens eene *Minerva*, de quadrans een *Hercules*, de sextans een *Mercurius* en de uncia eene *Roma*. Ook had men assen, die door bepaalde familiën waren ingevoerd en met andere beelden gestempeld. Zoo heeft men er van de Gens Cornelia en Licinia met eene Victoria, van de Gens Marcia met de koppen van *Numa* en *Ancus*, van de Gens Terentia met eene zogende wolvin enz.

As was tevens de naam van een gewigt, van één pond, dat 12 Romeinsche oncen telde, en het denkbeeld van eenheid werd ook op landen, erigenamen enz. overgedragen; bijvoorbeeld een "haeres ex asse" was een universeel erfgenaam.

Het woord *as* is in onze taal *aas* (zie onder dat woord), en men gebruikte het om een der kleinste onderdeelen van een pond aan te duiden. Een oud-Nederlandsch *aas* was gelijk aan 0,048063 Ned. wigtjes.

Asa, koning van Juda, was de zoon en opvolger van *Abiam* en regeerde tusschen de jaren 955 en 914 vóór Chr. Hij verzette zich tegen de afgodendienst, streed voorspoedig tegen Israël en Ethiopië en werd opgevolgd door zijn zoon *Josaphat*.

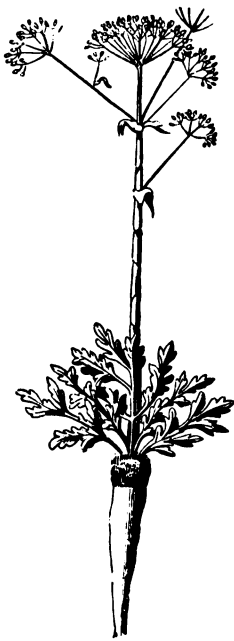
Asa foetida is de naam van een melksap, bij ons meer bekend onder den naam van "duivelsdrek." De moederplant, *Scorodoma foetida* Bunge, *Ferula Asa foetida* L. is afgebeeld in fig. 1. Zij groeit tot de hoogte van ongeveer 15 Ned. palm en behoort tot de schermbloemige gewassen. Haar wortel is dik, overblijvend en met melksap gevuld. De langgesteelde wortelbladeren zijn vinspletig en de stengel, die aan het boveneinde eenige schermen draagt van bleek-gele bloemen, is doorscheeden omgeven. Zij wordt in Perzië "hingisch" en in Oost-Indië "hiing" genoemd, en haar melksap desgelijks, doch de oorsprong van den naam "asa" ligt in het duister. Men vermeldt, dat zij in China groeit, maar het is zeker dat men haar vooral in Perzië aantreft. De hoeveelheid melksap, die zij oplevert, is niet overal gelijk. In Herat geeft men aan de plant der vlakke, in de provincie Laar aan die der bergstreek de voorkeur. Er wordt verhaald, dat zij zeer oud en zeer groot kan worden, maar hiertoe ontsnapt zij niet lang genoeg aan de winzucht der menschen.

Het melksap wordt uitsluitend uit den wortel verkregen. Het is in verschen toestand zuiver wit, vloeibaar en eenigzins roomachtig. Stelt men het bloot aan de werking der lucht, dan wordt het bruin en dik. De oogst geschiedt op de navolgende wijze: Een gezelschap van vijf personen neemt eene zekere streek in beslag, waar zij de planten opzoeken. Men ontbloomt de wortels van deze ter breedte van twee Ned. palm en snijdt er den stengel met de bladeren af, waarna men den wortel dekt met wat bla-

deren, waarop een steen wordt nedergelegd. In drie dagen kan één mensch omstreeks duizend planten op deze wijze behandelen. Na verloop van 40 dagen wordt dezelfde streek op nieuw bezocht. Men ontbloot de wortels en snijdt er de bovenste laag af, waarna men ze wederom bedekt, en na verloop van drie dagen komt men aan de gewonde bovenvlakte het melksap verzamelen, die men er gedurende zes dagen in schijfjes afneemt. Eén man kan 5 Ned. pond oogsten.

Deze plant is in het laatst der-17de eeuw door *Kämpfer* beschreven. Eene andere plant met dergelijke eigenschappen, *Narthez Asa foetida* *Falc.* vond *Falconer* in 1838 in

Fig. 1.

Ferula Asa Foetida.

Tibet, ten noorden van Kasjmir. Zij is voorgesteld in fig. 2, en wel op $\frac{1}{15}$ harer grootte; *a* is eene bloem op 3-voudige grootte, *b* een jonge, en *c* een oude vruchtknop, de eerste op viervoudige grootte; *d* is eene rijpe vrucht en *e* hare doorsnede op dubbele grootte. Zij komt zoo sterk met de voorgaande overeen, dat men het betwijfelen mag, of haar een bijzondere geslachtsnaam toekomt, terwijl zij zich onderscheidt door zeegroene bladeren en door de blaasvormige scheeden der stengelbladeren. Hare bloemen zijn geel. — Aan de Caspische Zee vond *Bunge* op eene zandgrond een asa-plant ter hoogte van 3 Ned. el, *Scorodoma Persicum* *Bunge*; eene andere werd door Dr. *Lord* in Toerkestan, nog eene door *Stocks*

in Beloedsjistan, en eindelijk eene door *Loftus* in Perzië gevonden.

In den handel heeft men verschillende soorten van duivelsdrek, namelijk *asa foetida amygdaloides in massis*, bestaande uit groote brokken, wel eens tot koeken gekneet en in dierenvellen gepakt, — *asa foetida in granis* of korreligen duivelsdrek, en *asa foetida petraea* of steenachtigen duivelsdrek, eene onzuivere, vooral met gips vermengde soort in onregelmatige stukken. De zelfstandigheid is lichtgeel of lichtbruin en wordt in de lucht lichtrood tot paars en bruin. Door warmte wordt zij week en door koude broos. Haar eigenaardige, hoogst onaangename reuk komt van

Fig. 2.

Narthez Asa Foetida.

eene zwavelhoudende aetherische olie, die er ten bedrage van 4 % in aanwezig is. Daarenboven bevat zij hars, in alkohol oplosbaar en zonder reuk, ten bedrage van 50 %, gom, in water oplosbaar, ten bedrage van 20 %, bassorine ten bedrage van 6 tot 3 %, water, zouten en bijmengselen. Na het gebruik van *asa foetida* hebben alle af scheidingen des ligchaams een walgelijke reuk. De gasontwikkeling in de spijsverteringswerktuigen van den onderbuik wordt er sterk door bevorderd. De Indiërs en Perzen bedienen zich bij den maaltijd van een weinig asa om den eetlust op te wekken. Men zou hieruit opmaken, dat hun reukorgaan zeer gebrekkig is, maar de onderzinking leert, dat men zich zeer goed aan

het gebruik van duivelsdrek kan gewinnen.

Deze stof wordt door den geneesheer voorgeschreven bij zenuwaandoeningen, bij krampen, die sommige ongesteldheden van het vrouwelijk geslacht vergezellen, vooral bij hysterie. Of zij bij vallende ziekte, St. Vitus-dans, asthma, kinkhoest enz. goede diensten bewijst, is nog altijd twijfelachtig. Dit geneesmiddel kan het best in den vorm van pillen worden ingenomen.

Asahan of *Plaats der hoop* is een klein rijk op de N. O. kust van Sumatra, op 3° N. B. en 99° 50' O. L. Men teelt er peper, rijst en peulvruchten. Het land is er meerendeels met ondoordringbare wouden bedekt, waarin wilde dieren huisvesten. De inwoners zijn Maleijers, met Batta's vermengd. Eene vrij aanzienlijke rivier draagt er denzelfden naam.

Assanen of *Assanen* is de naam van een Samojeedschen volksstam, die de oevers van de Jenisseï bewoont. Sedert eene eeuw hebben zij de taal en de gewoonten der Tartaren aangenomen en vormen thans slechts een honderdtal verstrooide, huisgezinnen. Zij belijden de Christelijke godsdienst en hebben Krasnojarsk tot hoofdplaats.

Asaph is de naam van een Israëliet uit den stam van Levi, die, zelf dichter, ten tijde van *David* de betrekking van opperzangmeester bekleedde. Men gaf hem zelfs den naam van ziener (choseh). Zijn naam staat aan het hoofd van 12 psalmen (50, en 73 tot 83), doch slechts 4 of 6 van deze (50, 73, 75, 76, 82, 83) mag men aan *Asaph* toeschrijven, daar de inhoud der overige op latere gebeurtenissen wijst. De zangen van *Asaph* zijn voortreffelijk van inhoud en vorm. In de dagen van *Ezra* en *Nehemia* vindt men nog gewag gemaakt van de "Kinderen van *Asaph*," als bevoorwaarden van dichtkunst en tempelmuziek.

Asarine is eene vluchtige plantenstof, die op een stearopten (zie onder dit woord) gelijkijkt en in de wortels van *Europäische mansoor* (*Asarum europaeum*) gevonden wordt. Men verkrijgt haar door de drooge wortels dier plant met 8 deelen water te distillëren, tot dat hiervan 3 deelen zijn overgehaald, waarbij zich dan in den hals der retort en in den ontvanger de asarine in doorzichtige, vierzijdige, tafelvormige kristallen vertoont. Zij gelijkt op kamfer, maar heeft geen reuk of smaak, smelt in kokend water en laat in de warme hand zich kneden als was. Haar soortelijk gewicht is = 0,95, en haar smeltpunt + 70° C. Bij groote hitte vervluchtigt zij zonder te sublimeren. Zij lost niet ligt in water, maar zeer gemakkelijk in alkohol op en verandert door toevoeging van salpeterzuur in eene taaije hars. Volgens *Blanchet* en *Sell* bestaat zij uit 69,48 % koolstof, 7,72 % waterstof en 22,73 % zuurstof en vertoont zich als eene verbinding van aëtherische olie met water. Eindelijk zegt men, dat haar inwendig gebruik braking ten gevolge heeft.

Asarja was een lotgenoot van *Daniël* aan het Hof van *Nebucadnezar* en droeg later den naam van *Abednégo*. Het gebed in den gloeienden oven, dat zijn naam draagt, behoort II.

tot de apocryphe boeken des Ouden Testaments en is vermoedelijk in de laatste eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling opgesteld.

Asarum, zie *Mansoor*.

Asasel is de naam van een boozen geest, die volgens de meening der oude Israëlieten de woestijn bewoonde en telken jare, op den grooten Verzoendag, tegelijk met Jehova door een bok werd verzond. Over twee bokken, door het volk geleverd, wierp de hoogepriester het lot, om te beslissen, welke van die twee voor Jehova en welke voor *Asasel* bestemd was. De bok, welke aan Jehova ten deel viel, werd als zoenoffer voor het volk geslagt, daarna legde de hoogepriester zijne handen en hiermede al de zonden van Israël op den kop van den anderen bok, waarna deze naar den boozen geest in de woestijn werd gedreven. Volgens veler gevoelen gaven de Kerkvaders, de Vulgata en *Luther* ten onregte den naam van *Asasel* aan den bok zelve, zoodat zij in dezen een zinnebeeld zagen van de vergiffenis van zonden door Jehova.

Asbest is de gemeenschappelijke naam van eene reeks van verschillende delfstoffen, die zich door een vezelachtig zamenstel, door een zijde-achtigen glans, en veelal door eene witte of grijze, zelden door eene groene, bruine of gele kleur onderscheiden. Zij zijn doorgaans met de hoornblende-, de augiet- en de serpentijn-gesteenten verwant, zoodat zij in straalsteen, tremoliet enz. overgaan en zeer sterk in bestanddeelen verschillen. Doorgaans vindt men bij deze delfstoffen kiezelzand (52 tot 61 %), kalk (1 tot 17 %), magnesia (8 tot 32 %) en ijzeroxyd (3 tot 20 %). Haar soortelijk gewicht is 2,5 tot 2,9. De *buigzame asbest*, ook *amiant* en *bergglas* genaamd, bestaat uit buigzame, veerkrachtige draden, die wel eens zeer lang zijn; deze hebben een zijde-achtigen glans; zij zijn ondoorzigtig en aan de kanten doorschijnend. Men vindt ze in serpentijn, groensteen en andere hoornblende-gesteenten, in gneis, glimmer-, talk- en chloriet-lei en in kalksteen, — en wel op Corsica, in Tirol, Piémont, Savoye, bij den St. Gotthard enz. De *gemeene asbest* onderscheidt zich van de voorgaande door grovere, haarvormige en minder buigzame draden, die doorgaans in serpentijn voorkomen. Voorts heeft men *bergkurk* of *bergleder*, uit vluchtig door elkaar gewarde draden bestaande, alsmede *hout-asbest* of *berghout*, dat vooral in Tirol gevonden wordt.

Van het *amiant* vervaardigden de Ouden eene soort van onverbrandbaar lijnwaad (*asbestinum*). Men verbrandde daarin de lijken, om de onvermengde asch van deze te bekomen. Later spon men het met vlas, en men stelde vervolgens het hieruit geweven linnen aan eene sterke gloeiing bloot, zoodat het vlas verbrandde en de asbest alleen overbleef. Keizer *Karel V* bezat tafellinnen van die stof, hetwelk tot verbazing der gasten niet in het water, maar in het vuur gereinigd werd. Te Como wordt er kant van vervaardigd. Hiertoe weekt, zuivert en spint men de vezels tegelijk met een zeer dunnen vlasdraad. In Sibérië draagt men handschoenen en in

de Pyrenéën mutsen, van asbest geweven. Er is ook asbestpapier, dat men in het vuur reinigen en daarna weder als nieuw gebruiken kan. Voorts kan men het beschreven mineraal-papier met water in een mortier fijn wrrijven, en uit den brij, even als uit dien van lompen, weér papier maken. In China heeft men kagchels van asbest; ook is wel eens het voorstel gedaan, om er de brandweer mede te kleeden. Die stof is evenwel voor dergelijke zaken wat al te duur.

Asbjørnsen (Peter Christian), een der meest-populaire schrijvers van Noorwegen, werd den 15^{den} Januarij 1812 te Christiania geboren. Hij begaf er zich in 1833 naar de Universiteit, bekleedde vervolgens de betrekking van huisonderwijzer en keerde in 1837 naar de Universiteit terug, waar hij zich met ijver toellegde op de geneeskunde en hierbij de beoefening der natuurkunde geenszins uit het oog verloor. In de jaren 1849 en 1850 deed hij met eene Noorweegsche oorlogskorvet eene reis naar de Levant. Aan zijne togten langs de kust van Noorwegen is de wetenschap menige belangrijke ontdekking verschuldigd, bijvoorbeeld die van een nieuw geslacht der zeesterren (*Brisinga endecacnemos*), die in de "Fauna littoralis Norwegiae" beschreven staat. Reeds in 1838 had hij eene zeer goede "Natuurlijke historie voor de jeugd" en eene "Beknopte natuurkunde" opgesteld, en hij leverde daarenboven eene reeks van natuur-, aardrijks- en geschiedkundige artikels in tijdschriften en magazijnen. Vooral vestigde hij zijn roem door zijne "Noorweegsche volks-sprookjes", die hij met den predikant *Jörgen Moe* uitgaf. Daarop volgden andere geschriften, die desgelijks in den smaak vielen van het publiek. In de jaren 1856 tot 1858 legde hij zich met ijver toe op de bosch-cultuur, waartoe hij te Tharand en elders vertoefde. Na zijn terugkeer in Noorwegen werd hij bekleed met de betrekking van ambtenaar voor het boschwezen bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Belangrijk zijn zijne opstellen over den eland en over het rendier, alsmede over de wijze, waarop men jagt maakt op deze dieren, — voorts over de weekdieren in den Christiania-fjord enz.

Asc of *Ask* en *Embla* (esch en els) zijn volgens de Noordsche fabelleer de stamouders van het menschelijk geslacht.

Ascalon, eene der 5 Philistijnsche steden in Palaestina, aan de Middellandsche Zee gelegen, werd door de Arabieren Askalan genoemd. De streek, waar zij voorheen zich verhief, is zeer vruchtbaar en levert druiven, oliven en granaat-appels. Den 12^{den} Augustus 1099 wonnen de Kruisvaarders, aangevoerd door Gotfried van Bouillon, in de vlakte van Ascalon een beslissenden slag. Later werd de stad versterkt en viel in de handen der Mohammedanen, totdat zij veroverd werd door *Boudewijn III* van Jeruzalem. In 1187 werd zij door de Saracenen ingenomen, maar door *Richard Leeuwenhart* aan hunne magt ontruikt. Eindelijk werd Ascalon in 1192 geslecht en verwoest, zoodat er thans slechts eenige bouwvallen van te

vinden zijn. De chalotten (*Ascalonitae*) zijn naar haar genoemd.

Ascanius was de zoon van *Aenéas* en *Créusa*. Aan de hand zijns vader verliet hij het brandende Troje en bereikte Italië, waar hij na den dood van *Aenéas* diens opvolger werd in het pas-gestichte rijk. Toen vervolgens *Lavinia*, de tweede vrouw van *Aenéas*, de vlugt nam met het kind, dat na den dood van haren echtgenoot het levenslicht had aanschouwd, liet *Ascanius* haar terughalen, deed ten haren behoeve afstand van zijne heerschappij en stichtte zelf *Albalonga*, dat evenwel na zijn dood met *Latium* vereenigd werd.

Ascariden, zie *Ingewandswormen*.

Ascendenten. Dit woord uit het Latijn afkomstig en gebruikelijk in de genealogie en in de materie van erfopvolging, beteekent de opgaande lijn van iemands bloedverwanten, en wel die personen van wie iemand afstamt. De vader, moeder, grootvader, overgrootvader enz. zijn iemands ascendenten. De nedergaande lijn der afstammelingen van iemand vormt de rij van *descendenten* (zie aldaar). Onder ascendenten zijn zoowel de voorouders van vaders- als van moederszijde begrepen; de onderscheiding tusschen bloedverwanten uit de mannelijke linie, *agnaten* en uit de vrouwelijke linie, *cognaten*, komt in ons hedendaagsch regt niet meer te pas, omdat het verschil in hunne familieregten is vervallen. Wel beschouwt de Nederlandsche wet hem, wiens erfenis openvalt, als staande tegenover twee familiën, die waarmede hij van vaders- en die, waarmede hij van moeders zijde verbonden is, en splitst die nalatenschap dan voor beide liniën, doch de eene linie heeft geen voorrang boven de andere; beide liniën bevatten bloedverwanten met gelijke regten. De ascendenten vormen de regt opgaande lijn; bloedverwanten in de opgaande zijlinie, ooms, moeijen, oudooms enz. heeten *collateralen* (zie aldaar).

Ascensie of *ascensio recta*, zie *Regte klimming*.

Ascension of Hemelvaarts-eiland is een eiland in den Atlantischen oceaan tusschen Afrika en Zuid-Amerika en ligt op 7° 55' Z. B. en 14° 23' W. L. Het is langwerpig van gedaante en heeft eene oppervlakte van ongeveer 2 □ geogr. mijlen. Het is in 1508 op Hemelvaartsdag door de Portugezen ontdekt, die onder aanvoering van *Tristan d'Acunha* derwaarts stевenden, maar staat sedert 1815 onder Britsche heerschappij. Het bestaat eigenlijk uit een uitgedoofden krater, en was tot voor weinige jaren een toonbeeld van onvruchtbaarheid. De oever vormde eene wijde aschvlakte en de kern des lands bestond er uit lava en slakken, waar naauwelijks een spoor van plantengroei te vinden was. Europésche schepen legden er nu en dan slechts aan, om zich van schildpadden te voorzien. Toen werd men in Brittanje bezorgd, dat Ascension eene geschikte wijkplaats aanbod voor hen, die de bevrijding van *Napoleon I* van St. Helena zouden willen beproeven. Er werden eenige compagnieën mariniers heengezonden, die er zich versterkten, kazernen bouw-

den en tuinen aanlegden. Na den dood van *Napoleon I* gevoelde men, dat het eiland eene geschikte aanleg- en ververschingsplaats opleverde voor schepen, die om de Kaap de Goede Hoop zeilden. De Britsche regering zond kapitein *Bandrecht* derwaarts in 1829. Deze vond er 220 personen, die eene soort van gehucht hadden gesticht onder den naam van Georgetown en den boden gedwongen om in de behoeften des levens te voorzien. De hooger gelegen gronden waren weliger dan het strand, en de pogingen, om er den plantengroei te bevorderen, bleven niet vruchteloos. Thans wonen er te Georgetown omstreeks 400 menschen. De hoogste berg van het eiland is de Green-Mountain (900 Ned. el).

Ascese, afkomstig van een Grieksch woord, beteekent elke oefening, dienende om heerschappij te verkrijgen over iets; daarom gaf men dien naam aan de onthouding der Grieksche kampvechters, die zich daardoor de noodige kracht, vaardigheid en volharding wilden verwerven, en vooral gaf men dien, bepaaldelijk in de middeleeuwen, aan de beoefening der deugd, dat wil zeggen aan de beoefening van datgene, hetwelk onze zedelijke volkomenheid bevordert. Dat woord beteekent, sedert de 2de eeuw onzer jaartelling, in de Christelijke kerk, de vrijwillige onthouding van de deelneming aan alle aardse goederen en vermaken, gepaard met bepaalde handelingen, die tot beteugeling van zondige neigingen en begeerlijkheden moeten dienen. Die ascese, ook de hoogere deugd genaamd, was in de 3de eeuw de moeder van het kluizenaarsleven, waaruit zich de kloosterorden van den lateren tijd ontwikkelden. Het leven der monniken is de ascese in haren vasten vorm. De wetenschap der ascese, namelijk de leer van 'tgeen de mensch doen en laten moet om den hoogsten trap van deugd en zedelijkheid te bereiken, draagt den naam van *ascetiek*. De methode der ascese of hare beoefening heeft men niet ten onregte de zedelijke gymnastiek genoemd. De zedeleeër maakt den mensch bekend met de eischen der zedewet, — de ascetiek zoekt hem den weg aan te wijzen, om aan die eischen te voldoen. Met betrekking tot hare bronnen is de ascetiek eene wijsgeerige of eene leerstellige, dat is, zij kan zich grondvesten op de uitspraken der rede, en ook op die van een of ander gezag, bijvoorbeeld van den Bijbel of van de Kerk. Er bestaat dus eene Bijbelsche, eene R. Katholieke ascetiek enz. — Men verdeelt voorts de ascese in eene algemeene en bijzondere. De eerste is mogelijk en noodzakelijk voor alle menschen, en de laatste komt overeen met de eigenaardige gesteldheid van afzonderlijke personen, met hun aard en inborst, met de rigting, waarin zij door aanleg, opvoeding of omstandigheden worden bewogen, en met den trap van beschaving, waarop zij zich bevinden. Tot de meest natuurlijke en doelmatige soorten der ascese behooren: 1° godsdienstige en zedelijke overdenkingen, bepaaldelijk over God, de deugd, zich zelven, de natuur, de geschiedenis, onze lotgevallen en den dood, —

2° het gebed of eene openbaring van het gevoel der grootheid en weldadigheid van God, en der geringheid en afhankelijkheid van den mensch, — 3° het lezen van geschriften van zedekundigen inhoud, — 4° de gemeenschappelijke Godsvereering in de kerk en in huis, — 5° het ontvangen der sacramenten, vooral van doop en avondmaal, — 6° afzondering, zooals men die vooral bij de kluizenaars opmerkt, — 7° vrijwillige oefeningen der zelfverloochening, bestaande in onthouding van het genot der wereld en in kastijding des ligchaams, zelfs in verminking en in blinde gehoorzaamheid, — 8° eigenaardige handelingen, welke dienen moeten om het godsdienstig leven op te wekken, zooals het dragen van gedenkcédels, het aanschouwen van beelden, het doen van bedevaarten enz.

Volgens de leer van den Indischen *Brama* bestaat de godsdienstigheid in de vernietiging en opheffing der ondermaansche beperktheid en wordt die vernietiging het krachtigst bevorderd door een bespiegelend leven, door onthouding en boete. Met moet zich onthouden van voedsel (vasten) en van het gezellige leven (afzondering). De boete bestaat in eene gedurige pijniging des ligchaams en in moeilijke togten naar gewijde plaatsen aan de Ganges. De van ouds beroemde gymnosophisten leven in eenzaamheid, vergenoegen zich met plantenvoedsel, onthouden zich van het huwelijk en van allen sterken drank, en zelfs waaschen en kammen zij zich niet, omdat zij uitsluitend op reinheid des geestes gesteld zijn. Er bestaat in Indië eene secte, die ketens voortsleept, welke aan de gevoeligste deelen des ligchaams zijn vastgehecht, en de vreeselijke zelfkastijdingen der Fakirs zijn algemeen bekend. Er zijn onder deze, die jaren achtereen de armen boven het hoofd houden, — andere laten zich aan een haak, in het vleesch geslagen, boven het vuur hangen, en zelfs zijn er, die vele uren gaans ver over den grond rollen, om eene heilige plaats te bereiken. Sommige gaan zelfs zover, dat zij zich op hooge feestdagen in de Ganges werpen, wanneer zij er eene krokodil zien opduiken, of zich onder de raderen van den wagen van den afgod *Jaggernaut* laten verpletteren. Diezelfde dweepzucht openbaart er zich in het offeren van kinderen en in het gedrag dier weduwen, die zich met het ligchaam van den echtgenoot laten verbranden. Dat alles behoort er echter tot de uitzonderingen, — de gewone ascetische oefeningen zijn bij de Bramanen het lezen der heilige boeken, het gebed, offeranden, onthouding van sommige spijzen, reinigingen, vasten, goede werken en opvolging van de voorgeschrevene plegtigheden der godsdienst.

Ongeveer hetzelfde vindt men bij de aanhangers der leer van *Boeddha* in Tibet, Achter-Indië, China en Japan. Ook bij hen is de ascese gelegen in eene bespiegelende levenswijze, die den geest losmaakt van het stof. Onder hen vindt men vele monniken en nonnen, welke aan dergelijke regelen gebonden zijn als die der R. Katholieken.

De leer van *Ormuzd*, door *Hom* en *Zoro-*
21*

aster verkondigd en door de Perzen, Meders en Bactriërs beleden, wijst een anderen weg. Zij noemt het booze duisternis, en acht het de taak der menschen, alle krachten in te spannen om het rijk des lichts of het rijk van *Ormuzd* uit te breiden. De werkzaamheid van de godheid des lichts is echter beperkt door die van den geest der duisternis, *Ahriman* genaamd. Daarom bestaat bij hen de ascese grootendeels in het aanwenden van behoedmiddelen tegen dat beginsel der boosheid. Hiertoe wordt door *Zoroaster* het gebed, het lezen der gewijde boeken en de vuurdienst aanbevolen.

Volgens *Fo-hi* en *Con-fu-tse* (Confucius) zijn reinheid van gemoed en een weldadige levenswandel de grondbeginselen der volmaaktheid. Laatstgenoemde verklaarde, dat het 's menschen plicht is, het Hoogste wezen te dienen, te vreezen en te gehoorzamen, den naaste als zich zelven lief te hebben, de hartsogten door de rede te beheerschen en niets onredelijks te denken, te spreken of te doen. Volgens hem is de wet des Allerhoogsten in ons hart geprent en moeten wij ons door het licht der rede laten leiden. Om tot hoogere volmaaktheid op te klimmen, behoeft men het lichaam niet te kastijden, maar men moet zich toeleggen op de betrachtting der deugd. Tot de ascetische hulpmiddelen zijner aanhangers behooren het gebed, de offerande en het vieren van godsdienstige feesten.

De *oud-Egyptenaren* beschouwden het lichaam als het graf des geestes en zochten de reinheid van dezen te bewaren door zich te onthouden van de vermaken der wereld, door het gebruik van eenvoudig voedsel en door vermijding van zoodanige spijsen, die zij als onrein afkeurden, — voorts door kastijding des vleeschens en door nadenken over 's menschen toestand na den dood. Daarenboven was de veelwijverij den priesteren verboden, terwijl deze verplicht waren, zich op de beoefening der wetenschap toe te leggen.

De *wet van Mozes* schreef aan de Israëlieten voor, om in de vreeze Gods met een krachtigen wil naar het goede te streven. De ascese, hiertoe verordend, is de beste, die de Oudheid oplevert, al is het ook, dat de talrijke uitwendige plegtigheden en de Goddelijke goedkeuring, door den wetgever aan alle bijzonderheden toegekend, schoon in den toenmaligen volkstoestand hare verklaring vindende, later den invloed van het Mozaïs-mus op de zedelijkheid en den vooruitgang niet weinig hebben beperkt. *Mozes* verordende eenige groote feesten, om de dankbaarheid jegens God, den eerbied voor het Hoogste wezen en de onderlinge liefde bij Abrahams nakomelingen te onderhouden, — de sabbathsviering, het sabbaths- en jubeljaar, om aan Jehova te gedenken en aan natuurgenooten weldadigheid te bewijzen, — het vasten als eene zelfverloochening, — de besnijdenis als een teeken van den plicht om God alleen te dienen, — en het verbod om sommige spijsen te gebruiken als een blijk, dat de Almagtige reinheid vraagt. Tot de ascetische hulpmiddelen behoorden voorts het gebed,

het onderwijs in de synagogen, het dragen van gedenkcedels enz. Ook vindt men bij de Israëlieten voorbeelden van godsdienstige geloften, — vooral van onthouding van sommige spijsen en dranken, van het afsnijden van het haar enz., zooals de Naziréërs. Be-paaldelijk vertoonen zich, met betrekking tot de ascese, de propheten in Israël in een gunstig licht. Wél legden deze zich toe op eenvoudigheid van levenswijs, maar zij waren tevens evenzeer van pijniging des lichaams als van werkeilichheid verwijderd. Een andere geest bezielde Israël na den tijd der Babylonische ballingschap. Toen werden de uitwendige plegtigheden met stiptheid bepaald, en men beschouwde de volkomene vervulling daarvan als de hoogste deugd. De *Pharizéërs* zijn de vertegenwoordigers van deze rigting; zij beweerden, dat het beter was offeranden te brengen in den tempel dan zijne ouders te eeren, en zij vermeden allen omgang met zondaren en andersdenkenden, — ja, zij maakten hunne gedenkcedels breed, stonden te bidden op de hoeken der straten, en poogden in het vertoon van weldadigheid en in het geven van tienden de eersten te zijn. Deze rigting was in lateren tijd die van vele regtzinnig-kerkelijke Rabbijnen. — Een gestreng-ascetisch genootschap was dat der *Esséërs*, die, van den adem der Alexandrijnsch-Perzische wijsbegeerte doordrongen, den geest poogden te reinigen van alle smetten der stof, zoodat zij zich aan het maatschappelijk leven zooveel mogelijk onttrokken, zich met het volstrekt noodzakelijke tot onderhoud des lichaams vergenoegden en een groot deel van den tijd in vasten en gebeden doorbragten. — Eene dergelijke leer was die der Israëlietische *Therapeuten* in Egypte, vooral in de nabijheid van Alexandria.

De volks-godsdienst der *Grieken* — eene smakvolle en genotzieke natuurvergoding — was minder geschikt om eene gestrenge ascese te eischen, dan om in prachtige tempels schitterende feesten te vieren, die door de verhevenste voortbrengselen der schoone kunsten — der beeldhouw-, schilder-, toon- en dichtkunst — werden verheerlijkt. De goden van Griekenland waren afspiegelingen van het Grieksche volkskarakter, maar geene idealen van zedelijkheid en deugd. De vereering der goden was er dus weinig geschikt, om tot deugd en goede zeden op te wekken. Die godsdienst was de dienst van het schoone, en kon alleen in zoover het goede voortbrengen, als het schoone en goede op het naauwst met elkander verbonden zijn. — Op hooger trap stonden de ingewijden in de *mysteriën*. Deze toch waren bestemd om den mensch door grondige kennis en ernstige overpeinzing op te leiden tot de gemeenschap met God. De ingewijden beschouwden het lichaam als den kerker des geestes; zij zonderden zich af van de wereld, leefden hoogst eenvoudig en bleven volhard in het waken en bidden. — Ook het *Verbond der aanhangers van Pythagoras* in Groot-Griekenland (Beneden-Italië) moet als een ascetisch genootschap worden beschouwd. De leden moesten bij hunne

toetreding afstand doen van hunne bezittingen, jaren lang een diep stilzwijgen bewaren, zich met eenvoudig voedsel vergenoegen, stipt gehoorzamen aan alle voorschriften van het Verbond en aan hunne overheden, zich toeleggen op het beoefenen der wijsbegeerte — bepaaldelijk op de kennis van het Hoogste wezen, — en een wit linnen kleed dragen als een zinnebeeld van reinheid des geestes. — Minder gestreng was de school van *Sócrates*, die zich opleiding tot deugd als het hoogste doel des levens voorstelde. *Plato* eischte van zijne volgelingen gehoorzaamheid aan de voorschriften der rede en spoorde hen aan tot het beoefenen der wijsbegeerte, der muziek en der gymnastiek. *Antisthenes*, de stichter der Cynische school, maakte zich schuldig aan overdrijving der leer van *Sócrates*; hij meende den weg tot deugd te vinden in het afschaffen van alle behoeften des levens, — althans in het voorschrift om zich tot het onmisbare te bepalen. Daarom leefde hij als een bedelaar, sliep onder den blooten hemel en bekreunde zich niet om maatschappelijke vormen. *Diógenes* van Sinope ging nog verder. *Aristóteles* daarentegen plaatste zich op veel hooger standpunt; zijne ascese bestaat vooral daarin, dat wij door goede daden onzen aanleg tot deugd moeten ontwikkelen. De ascese van *Zeno* en van de *Stoïcijnen* komt in vele opzigten met die van *Sócrates* overeen. Volgens hen en ook volgens *Plotinus* en de Nieuw-Platonische wijsgeeren zijn deugd en wetenschap één; zij noemen het 's menschen bestemming, dat hij zich toelegge op de bepeinzing van het goddelijke, om hierdoor te komen tot gelijkvormigheid aan God. Hiertoe moet hij zich vrijmaken van alle hartstogten, opdat de geest onbelemmerd zijne neiging tot wetenschap en deugd moge kunnen volgen. Ascetische matigheid en onthouding worden hierbij wel aanbevolen, maar niet als hoofdzaken beschouwd, — 't geen wij daarentegen opmerken bij den later levenden *Porphyrus*.

De oud-Romeinsche godsdienst was vooral aan de staatkunde dienstbaar gemaakt en eischte alleen huiselijke en staatsburgerlijke deugden. Tot bevordering van deze dienden de openbare feesten, terwijl in de mystérieën geleerd werd, dat men zijn leven voor het vaderland moest ten offer brengen en de staatkundige instellingen van Rome handhaven. Voorts vond men er in de stad vele tempels, aan onderscheidene deugden gewijd.

De ascetische beginselen van het Christendom hebben eene Oostersche kleur, maar zijn, wat hun inhoud betreft, in overeenstemming met de natuur en de rede, en alzoo met 's menschen aard en aanleg. Zij bevorderen de ontwikkeling van geloof en deugd, zonder de perken der eenvoudigheid te overschrijden. *Jezus* zelf bepaalde zich tot het lezen der gewijde Schriften, tot eene godsdienstige beschouwing der natuur, tot het gebed en de eenzaamheid, verbonden met een ernstig nadenken over roeping en plicht, terwijl Hij tevens de voorschriften der Mozaïsche eeredienst in acht nam. Zijne discipelen en

de eerste Christenen bewandelden denzelfden weg. Hunne gemeenschappelijke godsvereering bestond in het vieren van den sabbath en van de Israëlietische feesten en in het houden van liefde-maaltijden, waar gebed, gezang, voorlezing uit de boeken des Ouden Verbonds en prediking van het Evangelie elkander afwisselden.

Een nieuw tijdperk der Christelijke eeredienst nam een aanvang bij de uitbreiding van het Christendom onder de Heidenen. Zij verloor toen hare Israëlietische kleur en werd zelfstandiger. De sabbath maakte plaats voor den zondag, het Paaschfeest veranderde in een gedenkdag der verrijzenis, en de hieraan voorafgaande vrijdag werd na een voorgeschreven vasten als een dag van algemeen rouw gevierd. Het Pinkster- en Kerstfeest wezen op belangrijke gebeurtenissen uit de Evangelische geschiedenis, en die hooge feesten werden door een nachtfeest (*vigilia*) voorafgegaan. In de afzonderlijke gemeenten vierde men jaarlijks de sterfdagen der martelaars, terwijl eene gestrengde kerkelijke tucht de zuiverheid der zeden zocht te handhaven. Wie zich aan ergerlijke zonden had schuldig gemaakt, werd uit de gemeenschap der geloovigen verbannen. Zulk een gevallene (*lapsus*) kon echter na eene reeks van boetedoeningen weder opgenomen worden in den schoot der gemeente. Geringere overtredingen werden met ontzegging van het avondmaal gestraft. Reeds vroeg waren de Christenen geneigd, om zelfs de onschuldige vermaken der wereld te vlieden, omdat zij daardoor ligt in aanraking kwamen met de Heidenen. Ook was men gesteld op den onghewuden staat der leeraren, omdat zoodanige in den drang der tijden geene zorg behoeften te dragen voor een huisgezin. Over al die dingen bestonden echter geene bepaalde voorschriften, zoodat zij, die dergelijke verordeningen als verbindend beschouwden, onder de kettische secten werden gerangschikt, zooals de Montanisten, Novatianen en Manichaeërs, benevens sommige Gnostieken. Als voorbeeld van deze noemen wij *Tatianus*, die het leven des Verlossers voorstelde als een voorbeeld van onthouding. In dien geest oordeelt ook *Tertullianus*, die op vasten, bidden, kuischheid, het verzaken der wereld enz. als middelen ter heiliging aandrong, en terwijl de wijsgeerige *Clemens Alexandrinus* gematigder is in zijne eischen, openbaart zich in de werken van *Orígenes* eene gestrengere ascese, die hij door eene ellendige zelfverminking poogde te betrachten. Zijne rigting vond in volgende eeuwen niet weinig bijval, en gedurende het uitgebreide tijdperk van *Constantijn de Groote* tot aan de Hervorming verloor de ascese der Christelijke kerk hare oorspronkelijke eenvoudigheid, natuurlijkheid en doelmatigheid. Men begon meer en meer aan uitwendige vormen te hechten, en zelfs de zedeloosheid vond daaronder wel eens eene veilige schuilplaats. Tegen het einde der 4de eeuw kwamen beelden, heiligenvereering, bedevaarten, geloften enz. in gebruik, en al ontsproot dit alles uit goede beginselen, toch werkte het niet mede om den mensch tot een hooger trap van volkomenheid te brengen. De Heiligen

deden het heilige, de Kerk het Christendom en de middelen het doel wel eens vergeten. De Kerk meende in die dagen door geregeld vasten en formulier-gebeden, door het aanroepen der Heiligen, door het van buitenleeren van het Onze Vader en van de Geïofofsbelijdenis, door de oorbiecht en door een straf- en boetestelsel op een aantal kleine overtredingen het doel van den stichter des Christendoms te bereiken. Geen wonder derhalve, dat in dien tijd het kloosterleven het toppunt bereikte van bloei. Door afzondering van de wereld en door afstand te doen van hare vermaken meende men tot de hoogste Christelijke volkomenheid te kunnen opklommen. Daarbij werden kastijdingen des lichaams gevoegd; men denke slechts aan de orde van *Camaldoli* (1018) en *Vallombrosa* (1038); aan de orde der *Karthusiers* en *Bedelmonniken*, aan de *Flagellanten* enz. De ascese der kettische seeten stemde in het algemeen overeen met die der heerschende Kerk. Wat volgens het middeleeuwsch gevoelen tot een vromen wandel behoorde, ontwaren wij in de levensgeschiedenis van *Franciscus van Assisi*, van de heilige *Elisabeth*, van *Catharina van Siena* enz. Men mist in dien tijd den frischen adem der Evangelische zedelee, daar de duffe lucht der kloosterlijke werkheiligheid de Kerk vervulde. Eene verwarring van ascese met deugd ligt als een nevel, over de conciliën en kerkvaders van dien tijd.

Telkens echter stonden er moedige en verlichte mannen op, die de ascese der Kerk verwierpen of tegen hare overdrijving waarschuwden, doch zij werden doorgaans als kettiers uit de gemeenschap der geloovigen verbannen. Tot hen behooren *Aërius*, een Ariaansch presbyter te Sebaste (360), *Jovinianus* te Rome (388), *Vigilantius*, presbyter te Barcelona (402), en *Pelagius* (411). Later werd de weg van deze gevolgd door de *Paulicianen* (660), die de eenvoudigheid van het Apostolisch Christendom zochten te vernieuwen, en in de 11de en 12de eeuw door de *Katharen*, *Petrobruisianen* en *Waldenzen*. Zij waren afkeerig van de uitwendige plegtigheden der heerschende Kerk en legden zich toe op zuiverheid van zeden. In de 13de eeuw ontstonden de *Zusters van den vrijen geest*, die zich volstrekt niet bekreunden om het uitwendige, en in dezelfde rigting bewoog zich *Gherardo Segarelli*, de stichter der *Apostel-orde* (zie onder dit woord) in 1260. De tegenhanger dier practische zedelee in de middeleeuwen was de mystieke theologie, die wij aantreffen in de geschriften van *Dionysius Areopagita*, *Johannes Erigena*, *Bernard van Clairvaux*, *Hugo* en *Richard de St. Victor*, *Bonaventura*, *Gerson*, *Tauler*, *Thomas à Kempis* en *Gailen van Kaisersberg*. Bij hen is vroomheid en gemeenschap met God wel is waar de hoofdzaak, maar hunne ascese is die der Kerk, zoodat zij met deze op het naauwst verbonden blijven. Intusschen ontwaart men bij *Thomas à Kempis* († 1471), die een belangrijk boekje "Over de naveling van Christus" heeft geschreven, en bij de *Broeders des gemeenen levens* (na 1380) eene

zekere afkeerigheid van de dienst der Heiligen, van de eenzaamheid der kloosters en van de uitwendige plegtigheden. Onder de scholastieken verzette zich vooral *Abailard* op wetenschappelijke gronden tegen de kerkelijke werkheiligheid en de kerkelijke boete. In zijne voetstappen traden vervolgens *Wicliffe*, *Huss*, *Hieronymus van Praag* en hunne aanhangers. Uit de overblijfselen der *Thaborieten*, die in 1434 waren vernietigd, uit de *Waldenzen* en andere vromen ontstond in 1450 de secte der *Boheemsche en Moravische broeders*. Deze eenvoudige lieden, met den geest des vredes beziel en vasthoudende aan den Bijbel, leefden in eene innige godsdienstige gemeenschap, hadden eene volgrees van beginnenden, gevordenden en volkomenen, verwierpen de Heiligen en praelaten der R. Katholieke Kerk, oefenden eene gestrenge tucht en onderscheidden zich door oprechte vroomheid en door reinheid van zeden. Tot de laatste voorloopers van een nieuw tijdperk behooren *Johannes Pupper van Goch*, prior te Mechelen († 1475), *Johannes Wessel Gansvoort* († 1489) van Groningen, *Johannes van Wessel*, hoogleeraar te Erfurt († omstreeks 1482), *Erasmus* van Rotterdam en *Ulrich van Hutten*.

De hoofdbedoelingen der *Hervormers* waren deze: Herstelling van de Apostolische Kerk in hare zuiverheid en eenvoudigheid, — vernietiging der misbruiken, die in latere eeuwen in de Kerk waren ingeslopen, vooral van de werkheiligheid, — en het handhaven van den invloed der godsdienst op de zeden harer belijders. Dientengevolge behield *Luther* geene andere sacramenten dan doop, boete en avondmaal; de kerkelijke feesten werden in verband gebracht met de levensgeschiedenis van *Jezus*, — en hij verwierp het vasten, de bedevaarten, de geloften en het kloosterleven. Bij de regeling der eeredienst stond als beginsel op den voorgrond, dat de prediking van het Evangelie de hoofdzaak moest wezen, en dat zij diende te geschieden in de volkstaal, om het weinig ontwikkelde volk ten zegen te wezen. Daarop volgde het gezang, zoodat voor gepaste liederen gezorgd werd. Eene gestrenge kerkelijke tucht vond er geen vasten voet, ofschoon door vermaning, bestraffing en ontzegging van het avondmaal de orde gehandhaafd werd. De zon- en feestdagen werden in de eerste eeuwen na de Hervorming met naauwgezetheid gevierd, het gebed en het lezen der Heilige Schrift niet verzuimd, en de huiselijke godsdienst-oefening niet nagelaten. Eene ontarding der Hervorming zien wij in de *Wederdoopers*, die te Munster een kortstondig rijk vestigden en, uit zucht om geheel geestelijk te zijn, zoo weinig op hun lichaam acht gaven, dat zij tot de ergerlijkste ongeregelheden vervielen. Kalmer vertoont zich in die dagen in Nederland de broedergemeenschap der *Mennonieten* of *Doopsgezinden*, die met verwerping van alle gezag van menschen uitsluitend den Bijbel erkenden als rigtsnoer van geloof en wandel, en op dien grond den kinderdoop verwierpen, den eed ongeoorloofd rekenden, den oorlog

verfoeiden, geen overheids-amt wilden bekleeden, de wereld verzaakten en zich voorstelden, eene heilige gemeente te vormen zonder smet of rimpel. Daarom legden zij zich toe op zuiverheid van zeden en op groote eenvoudigheid in levenswijze en huisraad. — In het midden der 16de eeuw verzette zich een Silézijsch edelman, *Schwenkfeld von Ossigk* tegen de leerstellige rigting, die meer en meer in de Luthersche kerk begon te heerschen, en stichtte de secte der *Schwenkfeldianen*, van welke nu nog eenige gemeenten, bepaaldelijk in Noord-Amerika, bestaan. Tegen de kerkelijke letterdienst verhieven zich vervolgens *Johann Arndt* († 1621), *Gerhard*, *Johann Valentin Andrae* († 1654), *Heinrich Muller* († 1675), *Jacob Böhme* († 1627), en vooral *Philippus Jacobus Spener* († 1705). Bij dezen laatste was de godsdienst eene zaak des harten. Zijne aanhangers, wegens het tentoon spreiden van vroomheid met den naam van *Piëtisten* bestempeld, werden door *Carpsow* en *Löscher* uit Leipzig verdreven en vestigden met *Thomasius* de universiteit te Halle. Intusschen ontarda de het Piëtismus bij velen in dweepzieke fêmelarij en het bragt hen tevens tot de dwaze verwachting van een duizendjarig rijk, zooals wij opmerken bij *J. W. Petersen* († 1727) en bij *Konrad Dippel*, die liefde en zelfverloochening het wezen der godsdienst noemde, alle théologie overbodig oordeelde en beweerde, dat de mensch reeds in dit leven volmaakt kon worden. Het Piëtismus vertoont zich als eene georganiseerde gemeenschap in de *Broedergemeente*, in 1722 door *Zinzendorf* gesticht. De zuiver ascetische geest van den stichter had de strekking, om echt-Christelijke gezindheden en een reinen wandel te bevorderen door eene innige onderlinge aaneensluiting der gemeenteleden, zonder zich van de burgerlijke samenleving en van de Protestantsche kerk af te scheiden, — door gestrenge tucht en door veelvuldige gebeden en godsdienstoefeningen. Hiertoe dienden gemeenschappelijke koorgezangen en liefdemaaltijden, terwijl er tevens — wat wij ook bij de oude Doopsgezinden aantreffen — de plegtigheid der voetwassing werd in stand gehouden. De voormalige gestrenge onthouding van dans, spel enz. is in lateren tijd eenigzins verminderd, maar vrijheid en schoonheid ontvangen bij hen weinig hulde.

De *Hervormde Kerk* in Zwitserland, Nederland, Frankrijk en Schotland zocht terstond de eenvoudigheid van den Apostolischen tijd in te voeren. Alle zinnebeelden, alle voorstellingen der kunst werden verbannen, en het zuiver geestelijk élement trad op den voorgrond. De bevordering van zedelijkheid en deugd werd in de stichtelijke werken harer godgeleerden geenszins vergeten. Zij telt — althans in vroegeren tijd — weinig afzonderlijke secten. Tot deze behooren in ons Vaderland de *Arminianen* (zie onder dat woord) en later de *Collegianten* (zie onder dat woord), die vooral te Rijnsburg bij Leiden gevestigd waren; beide konden zich niet vereenigen met de Calvinistische dogmatiek. In de tegenwoordige eeuw ontstonden (1818) onder

den invloed van mevrouw von *Krüdener* en eenige Engelsche Methodistten de *Momiers* te Genève, die zich eene regtzinnige, ascetisch gestrenge gemeente der heiligen noemen. Eindelijk noemen wij in ons Vaderland het zeer talrijke kerkgenootschap der *Afgescheidenen* of *Christelijk-Hervormden* (zie onder dezen naam), waarin de dogmatiek van de Dordtsche Synode met gestrengheid gehandhaafd wordt. De *Modernen* en *niet-Modernen* hebben zich nog niet tot afzonderlijke genootschappen gescheiden.

De *Anglicaansche Kerk* (zie op dat woord), een gewrocht der staatkunde en niet der godsdienstig-zedelijke behoefte, is alleen Protestantisch in hare geloofsbelijdenis, maar in haren uitwendigen vorm eenigzins Roomsche Katholiek en eigenlijk verstoken van alle ascetische élementen. De hoofdzak der Kerk is het stipt volbrengen der kerkelijke plegtigheden, en vooral ook het naauwgezet vieren van den zondag als rustdag.

Tot de dissenters behooren in Groot-Brittanje de *Presbyterianen* of *Puriteinen* met eene hoogst eenvoudige godsdienst en eene gestrenge kerkelijke tucht. De ultra's van deze, eerst *Brownisten*, maar na 1610 *Independents* genoemd, verwierpen alle formuliergebeden, en uit hen ontstonden in 1630 de *Baptisten*, die vooral in Amerika zeer talrijk zijn. In 1646, te midden van de stormen der omwenteling, werd door *Georg Fox* het genootschap der *Kwakers* gesticht, die alle uitwendige vormen geringachtten en alles verwachten van de werking van den Heiligen geest. — Uit eene gestreng-ascetische vereeniging van vrome studenten, met *John Wesley* aan het hoofd, werd in 1729 het genootschap der *Methodisten* geboren, alzoo genoemd naar de door hen voorgeschreven nieuwe methode van een Christelijk leven. Overdrijving hunner leer leidde in 1760 in Wallis tot het ontstaan der *Jumpers*, die door woeste sprongen hulde meenden te bewijzen aan *Christus*. Deze rigting werd op kalmer wijze gevolgd door *Anna Lee*, wier aanhangers in Noord-Amerika, *Shakers* genaamd, in gemeenschap van goederen leven, terwijl het dansen — gelijk *David* danste voor de Ark — tot hunne godsdienstoefening behoort. Eene ontarding van het Christendom zien wij in de secte der *Mormonen* (zie onder dit woord).

In die landen, waar de Hervorming wortel schoot, bleef zij niet zonder invloed op de R. Katholieke Kerk, zooals wij in Frankrijk, Duitschland en de Nederlanden opmerken in het gezang der gemeente en in het prediken in de volkstaal. In het zuiden van Europa daarentegen is de R. Katholieke Kerk aan hare voormalige rigting getrouw gebleven, en de zinnelijke vormen met de dienst der Heiligen zijn eer toe- dan afgenomen. Deze rigting was in de Hervormde landen die eener bepaalde partij, die haar steunpunt vond in de Roomsche curie en in de orde der Jezufeten, terwijl zij in verzet kwam tegen de magt der wetenschap, tegen het streven naar vrijheid des geestes, tegen eenvoudige vroomheid en tegen de staatkundige

belangen der volkeren. *Claudius Espencaeus*, *Maubillon* († 1707), *Muratori* († 1749) en anderen verklaarden zich tegen onderscheidene misbruiken, die gevaarlijk waren voor de zedelijkheid. Krachtiger verhief zich het *Jansenismus* (zie onder dit woord) tegen de werkeilichheid en ligtzinnigheid van het kerkelijke leven. *Voltaire*, de Encyclopaedisten en de Omwenteling ondermijnden het R. Katholicismus. Keizer *Napoleon I* verhief het weder tot godsdienst van den Staat, en de omwenteling van 1830 verdreef de Jezuiten en behartigde het verwaarloosde onderwijs des volks. In Duitschland verlangden onderscheidene hooge geestelijken de afschaffing van verschillende misbruiken met betrekking tot den aflat, de vereering der Heiligen, de processien, de bedevaarten, de beelden, den rozekrans enz., en in dien geest verordende keizer *Joseph II* in 1783 eene betere regeling van de eeredienst. Zij werd heftig bestreden door de *Ultramontanen*, die nog altoos hun heil zoeken in de heerschappij van het Romanismus der zuidelijke volkeren. Ook het kloosterleven heeft na de Hervorming eene meer practische rigting verkregen, daar vele orden zich wjden aan volksonderwijs, ziekenverpleging en andere werken der weldadigheid, Heiden-bekeering enz. Eene orde van bedelmonniken met eene gestrenge ascese en met grooten ijver, om door prediking nut te stichten, is die der *Capucijners*, in 1528 ontstaan. Later (1662) is de orde gesticht der *Trappisten*, die in hunne geweldig gestrenge ascese op de monniken der Oudheid gelijken.

De *Grieksche Kerk* is sedert hare scheiding van de Katholieke nagenoeg dezelfde gebleven, vooral in hare ascese. Deze bestaat in het stipt waarnemen van vele uitwendige plegtigheden, in het naauwkeurig bewaren van alle voorvaderlijke gebruiken, zoodat zij in een werktuigelijk bedrijf is ontaard. De taal der Kerk is die des lands, maar gelijk zij in ouden tijd gesproken werd. Prediking heeft er nagenoeg niet plaats. De beelden-dienst van een weinig ontwikkeld volk grenst er aan afgoderij. De ascese der Russische menniken en nonnen komt in de hoofdzaak met die der R. Katholieke overeen, schoon hare eischen omtrent de afzondering minder gestreng zijn. De eigenlijke asceten zijn er de *boetelingen* (keten-fakirs) of zwervende bedelaars, die in letterlijken zin op de kloosters reizen. Zij dragen eene keten om het naakte ligchaam, onderwerpen zich aan allerlei pijnigingen en slapen steeds op den grond met een steen onder het hoofd. Toen *Nikon*, patriarch te Moskou, in 1652 eenige verbeteringen in de eeredienst invoerde, ontstond de secte der *Starowerzi* (oud-geloovigen) of *Raskolniki* (afgescheidenen), die de oude gebruiken handhaafden. Hieruit ontstonden de *Duchoborzi* (strijders des geestes), die in leer en ascese sterk overeenkomen met de Protestantsche pietisten.

De voorschriften, waaraan de belijders der *Mohammedaansche godsdienst* zich te houden hebben, zijn: het gebed, bestaande in eene

herhaling van formulier-gebeden des ochtends des avonds en na zonsondergang met het geel naar de zijde van den tempel te Mekka, — het dagelijksch lezen van den Koran, — wasschingen en reinigingen met water of zuiver zand, — vasten in de maand Ramadan, maar alleen gedurende den dag, — bedevaarten naar Mekka, — offeranden en de besnijdenis, — en de viering van den vrijdag. Onder hen heeft men eene soort van monniken, *Derwischen* genaamd, welke op de R. Katholieke gelijken. Tot hen behoort de orde der *Sufi*, in de 2de eeuw der Hedschra door *Saïd* gesticht.

De ascese van onzen tijd streeft in het algemeen naar echte humaniteit, dat is naar een gepast gebruik van de goederen en gaven des levens tot veredeling des geestes, welke zich openbaart in eene blijmoedige betrachtting van het gebod der liefde en in de bevordering van al wat goed is en schoon.

Asch is de naam van het overschot, dat achterblijft na het verbranden van bewerktuigde stoffen in de open lucht. Alle plantaardige en dierlijke voorwerpen bevatten delfstofelijke bestanddeelen, die op den haard gevonden worden, nadat de eigenlijke organische stoffen in gasvormige gedaante ontweken zijn. Ook het product der verbranding van eenige metalen noemde men weleer asch, zooals lood- en tin-asch, die men verkrijgt door deze metalen bij vrijen toegang der lucht zoolang te smelten totdat zij in een aardachtig poeder veranderd zijn.

De asch is zeer verschillend naar gelang der stoffen, waaruit zij ontstaat. Plantaardige zelfstandigheden geven eene andere asch dan dierlijke, de eene plantensoort eene andere dan eene tweede of derde plantensoort, en ook bij hetzelfde voorwerp is het aschgehalte in de onderscheidene deelen kwalitatief en quantitatief verschillend. Dierlijke lichamen leveren doorgaans eene asch, die hoofdzakelijk uit phosphorzuren kalk bestaat, terwijl die der planten meer alkali-zouten bevat. Beenderen geven eene asch, die, behalve uit 1½ tot 3% keukenzout, geheel en al uit kalkzouten bestaat. Runderbeenderen, door *Berzelius* onderzocht, bestonden uit 33,30% verbrandbare stof, 2,45% keukenzout, 3,85% koolzuren kalk, 50,45% phosphorzuren kalk, 2,90% fluorcalcium en 2,05% phosphorzure magnesia. De asch van vleesch en bloed is op dergelijke wijze zamengesteld, maar bevat meer alkali-zouten, en bepaaldelijk eenig koolzuur natron en wat ijzer. Toch vindt men in de asch van dierlijke zelfstandigheden zoo weinig koolzuur alkali, dat men ze tot het maken van potasch enz. niet gebruiken kan. Belangrijk is de beenderenasch, die na het verbranden der beenderen als eene harde massa in den vorm dier beenderen achterblijft en in een sijnge-malen toestand tot het maken van glas, van phosphorzuur en phosphorus en van poetspoeder gebruikt wordt.

De asch van planten bevat steeds vele alkali-zouten, waarbij doorgaans de koolzure alkaliën de hoofdrol vervullen, en hierop

berust het gebruik dier asch. Sommige plantensoorten maken daarop eene uitzondering, zooals de asch van tarwestroo, die veel kiezelzuur kalk, — van tarwekorrels, die veel phosphorzuren kalk, — en van onderscheidene zeegewassen, die veel iodium en keukenzout bevat. In het algemeen vindt men in de strand- en zeeplanten meer natron, en in de gewassen van het binnenland meer kali, terwijl uitzonderingen op dien regel door een groot natrongehalte van den grond worden veroorzaakt.

Sappige kruiden en kruidachtige deelen leveren de minste hoeveelheid asch. Van den stam geeft de schors betrekkelijk meer asch dan het hout, de takken meer dan de schors, en de drooge bladeren meer dan de takken. O. a. geven tabak-, aardappel-, varen- en rietstengels eene groote hoeveelheid asch.

Nadat *Liebig* op het hooge belang der kennis van de bestanddeelen van planten en dieren gewezen heeft, hebben vele scheikundigen zich met de analyse daarvan bezig gehouden. Daardoor is veel merkwaardigs aan het licht gebracht. Men heeft gevonden, dat er als *metalen* kalium, natrium, calcium, magnésium, ijzer en mangaan, en als *metaloiden* phosphorus (als phosphore zouten), zwavel (als zwavelzure zouten), kool (als koolzure zouten), kiezel, ook chloor bromium, iodium en fluorium in aanwezig zijn. Kali, kalk, magnésia, ijzeroxyde, koolzuur en phosphorzuur ontbreken daarin nooit. Dikwijls is de asch vrij van natron en mangaan, en minder dikwijls ontbreken kiezelzuur, zwavelzuur en chloor. Fluorium kan men in plantenasch slechts zelden bespeuren, terwijl de asch van zee- en zoutwaterplanten dikwijls iodium bevat. Tot de toevallige bestanddeelen der asch behooren zware metalen, zooals koper en lood, die men in zeer geringe hoeveelheden in de asch van bloed en van graan heeft aangetroffen. In de asch van dierlijke (stikstof houdende) zelfstandigheden heeft men dikwijls eenig cyaan of na verbranding van alle kool eenig cyaanzuur zout gevonden. Men ontbindt het cyaanzuur, als men de asch met water bevochtigt en vervolgens langzamerhand aan gloeihitte blootstelt.

De turf-asch onderscheidt zich van de hout-asch vooral daardoor, dat zij geen alkali bevat, 't geen waarschijnlijk moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat het alkali door het water uit den veengrond is weggespoeld. Voorts vindt men daarin eene aanmerkelijke hoeveelheid phosphorzuren kalk en ijzeroxyde. Er is turf, die slechts 1% asch achterlaat, maar in den regel bedraagt de hoeveelheid 10 tot 20%, bestaande uit kalk, aluinaarde, kiezelarde, ijzeroxyde, kool-, phosphor- en zwavelzuur, en ook wel eens eenig keukenzout. Bruinkolen geven omstreeks 18% asch, en deze bestaat uit kalk, aluinaarde, ijzeroxyde en zand. In de asch van bitumineus hout vindt men koolzuren kalk en magnésia, gips en ijzeroxyde, maar geen phosphorzuur. Steenkolen leveren 1 tot 30% asch met nagenoeg dezelfde bestanddeelen als die van bitumineus hout.

Wij geven in de volgende tabel een over-

zicht van de bestanddeelen, die de asch van verschillende stoffen oplevert. Men moet de opgegevene cijfers beschouwen als benaderingsgetallen, daar de stoffen, door denzelfden naam aangeduid, wel eens zeer ongelijk zijn :

DEELEN DER PLANTEN.	Honderd deelen asch bevatten :					Hoeveelheid asch van de drooge plantendeelen.
	Alkaliën.	Kalk.	Magnésia.	Phosphorzuur.	Kiezalzuur.	
1. Zaden.						
Tarwe	25	3	12	50	—	1 $\frac{1}{2}$ %
Rogge	28	3 $\frac{1}{4}$	11	48	—	1 $\frac{1}{2}$ %
Gerst	15	3	8	36	28	2 $\frac{1}{2}$ %
Haver	14	3	8	21	49	2 $\frac{1}{2}$ %
Erwten	39	5	8	37	—	2 $\frac{1}{2}$ %
Boonen	37	6	9	32	—	3
Koolzaad	25	14	12	45	—	4 $\frac{1}{4}$ %
2. Knollen en wortels.						
Aardappelen	64	3	5	16	—	1
Mangelwortels ..	48	12	4	12	—	1
3. Bladeren.						
Grassen	18	15	3	2	50	6-15
Peulgewassen...	30	30	5	7	—	4
4. Stengels						
Grassen	70	4	2	2	5	4
Peulgewassen...	50	20	8	4	—	—
5. Houtsoorten.						
Beuken	12	47	8	2	1	1-8
Eiken	10	50	6	2	$\frac{1}{2}$	
Iepen	16	48	7	3	1	
Linden	16	55	4	4	1	
Dennen	15	86	10	2	2	
Lorken	14	29	18	2	1	
6. Fossiele brandstoffen.						
Steenkolen	—	4-17	4	—	40	2-5 *
Bruinkolen	1-2	8-20	4	—	15.	8-16*
Turf	1-2	20-45	3-8	—	20-50	3-30*
7. Beenderen.						
Been-asch	2	49	40	2	$\frac{1}{2}$	66

Wanneer men het aschgehalte eener zelfstandigheid wil bepalen, dan wordt deze zoo veel mogelijk gedroogd, gewogen en dan in een gesloten kroes verkoold. Indien men haar in de open lucht verbrandde, zou een aanzienlijk gedeelte daarvan door den luchtstroom worden medegesleept. De overgebleven kool drukt men fijn in een platina-schaaltje, en men laat haar hier in de open lucht zoolang

* Hierin vindt men daarenboven eene aanmerkelijke hoeveelheid aluin-aarde.

gloeijen totdat er geenerlei verbranding meer waargenomen wordt. Voorts moet de asch terstond na de bekoeling gewogen worden, daar zij anders water tot zich neemt. Bij het gebruik van planten-asch voor de potasch-, zeep-, glas- en salpeter-fabrieken is hare waarde afhankelijk van de hoeveelheid koolzuur alkali, welke zij bevat. De asch, welke daarvoor bestemd is, wordt wel eens op eene bedriegelijke wijze vermengd met turf- en bruinkolen-asch. Goede asch moet bleek van kleur, ligt, stoffig en zonder kool wezen. Is zij niet stoffig en donkergrijs van kleur, dan is zij doorgaans uitgeloogd of vochtig gemaakt; is zij roodachtig, dan bevat zij ijzeroxyde, en is zij zeer zwaar, dan is zij met aardachtige bestanddeelen vermengd.

Alleen in die gewesten, waar het hout eene geringe waarde heeft, zooals in Polen, Rusland en Noord-Amerika, of waar men soda bereidt uit strand- en zeegewassen, verbrandt men groote hoeveelheden planten om asch te verkrijgen. Men legt deze hiertoe opgestapeld in een kuil en steekt ze in brand, waarna men er gedurig nieuwe brandstof bijvoegt, totdat de kuil met asch gevuld is. — De asch van strandgewassen levert in Spanje de ruwe soda, die van hout de potasch. Door eene verschillende behandeling en vermenging verkrijgt men de volgende soorten: *Gewone hout-asch*, die niet meer dan 2 tot 3 % zuiver kali of van 3 tot 5 % koolzuur kali bevat, — *sinter-asch*, van het langzaam verbranden van oude dennen, eiken-, beuken- en populier-boomen afkomstig, met 16 tot 20 % kali, 23½ tot 30 % koolzuur kali en met veel zwavelzuur kali, — *Russische asch*, die vooral van Archangel wordt aangevoerd en doorgaans vrij is van zwavel; zij wordt bereid uit zuivere hout-asch, die men met water tot een deeg kneedt en dan laat uitgloeijen, — *Poolsche of Dantziger asch*, die 40 tot 45 % kali bevat en bij het bezit van eene blaauwachtig grijze kleur met den naam van *blaauwkroon*, of, als zij los is, met dien van *blaauwbrack* bestempeld wordt, — *Pruissische blaauwasch*, die vooral te Koningsbergen uit de asch van verschillende houtsoorten wordt bereid, — *Amerikaansche asch*, die wit is van kleur, — *gemeene Zweedsche asch*, benevens *geraffineerde asch*, — *Kolberger* en *Dantziger weedasch*, welke laatste 18 tot 20 % kali bezit (zie voorts onder *Potasch*).

Asch wordt gebruikt, zooals wij reeds gezegd hebben, in de glasblazerijen, — voorts in de metaalsmelterijen, en vooral ook als bemestingsmiddel. De houtasch bevordert door hare kali niet slechts de oplossing en ontbinding van den humus, maar levert ook eene onmisbare stof voor de planten; zij werkt het best, als zij in droogen toestand over het land wordt gestrooid. Vooral is zij nuttig op klaver- en erwtenlanden, als zij kort vóór eene goede regenbui er wordt opgebracht. Op de weiden verdrift zij het mos en bevordert den groei van klaver. Ook uitgelooide asch is voor bemesting geschikt, omdat zij kalk bevat. Steenkolenasch heeft de eigenschap, dat zij den bodem losmaakt

en komt dus alleen te pas op een zwaren, taaijen grond. In het algemeen werkt de asch gunstig als bemestingsmiddel, omdat zij vele zelfstandigheden aan den grond teruggeeft, die de plantengroei er aan ontnomen heeft.

De asch bezit een zeer gering warmtegeleidend vermogen en is dus zeer geschikt om zoodanige plaatsen te beschutten, die men tegen de afwisseling van de warmte beveiligen wil, zooals ijskelders, ijzeren geldkisten enz.

De asch wordt door alle volkeren als een zinnebeeld der vergankelijkheid beschouwd. De Israëlieten strooiden asch op hun hoofd, ten teeken van boete en rouw. Dat gebruik is vermoedelijk afkomstig uit Egypte. Thans nog maken soms de Israëlieten gebruik van asch bij het slagten van pluingedierte, om daarop het bloed te laten wegvloeijen. Het zitten in zak en assche behoorde desgelijks tot de boetedoeningen der oude Christelijke Kerk. Ook de reinigingsplegtigheid door middel van de asch eener roode koe is waarschijnlijk door *Mozes* aan de Egyptenaren ontleend.

Asch (*Vulkanische*) of de fijne, poeder-vormige stof, die bij uitbarstingen van vuurspuwende bergen uit den krater geworpen wordt, is zeer verschillend van aard en samenstel. Soms is zij donker, zelfs zwart van kleur en bestaat uit aardachtige en weeke deeltjes, — soms is zij grijs, zelfs wit en zeer ligt. Bij de bekende uitbarsting van den Vesuvius in het jaar 79 na Chr., toen Herculanium en Pompéji bedolven werden, was de asch zóó fijn, dat zij van alle door haar bedekte voorwerpen de naauwkeurigste afdrukken leverde. Zoodanige asch verheft zich wel eens tot eene aanzienlijke hoogte en wordt dan door de luchtstroomen weggevoerd. Zij kwam bij de uitbarsting van den Etna (1778) tot Malta, bij die van den vulkaan van het eiland St. Vincent (1814) tot Barbados, en bij die van den Coseguina in Guatimala tot aan Kingston op Jamaica.

De bestanddeelen der vulkanische asch kan men het best onderscheiden door een microscopisch onderzoek. Daarbij blijkt het, dat zij uit deeltjes bestaat van lava, glimmer, veldspaat, magneetijzersteen, augiet, puimsteen enz. Zij is dus een mechanisch mengsel van fijn-gewreven delfstoffen. De scheikundige analyse komt hierbij alleen te pas, om de voortbrengselen van verschillende vulkanen of van uitbarstingen van denzelfden vulkaan met elkander te vergelijken. De vulkanische asch levert een zeer vruchtbaren bodem.

Asch (Georg Thomas von), in 1729 te Petersburg geboren, studeerde te Göttingen in de geneeskunde, diende als militair-arts in hoogen rang bij het Russische leger, maakte zich bijzonder verdienstelijk bij het heerschen der pest in 1770, en overleed in zijne geboorteplaats op den 23sten Julij 1807.

Asch (Pieter Jansz. van), een uitstekend landschapschilder, werd te Delft geboren en was de zoon van den portretschilder *Jan van Asch*, die in de 16de eeuw leefde. Zijne stukken zijn zeldzaam en worden duur verkocht.

Aschaffenburg, een voormalig vorstendom aan de Main, thans een gedeelte van het Beijersche district "Unterfranken en Aschaffenburg", werd in 1803 tot dien rang verheven en volgens besluit van den Rijksdag aan den Keur-aartskanselier (later vorst primas) *Dalberg* toegekend. Het werd uit verschillende gemeenten en riddermatige goederen zamengesteld en verkreeg eene oppervlakte van ruim 30 □ geogr. mijlen. Het kwam vervolgens onder de heerschappij van den groot-hertog van Frankfort, en toen deze in 1813 afstand deed van zijne staten, verviel het volgens eene beschikking der Geallieerden aan Oostenrijk, dat het dadelijk aan Beijeren overdroeg tegen den afstand van gewesten in Tirol. Toen werd wederom eenig grondgebied bij het Vorstendom gevoegd, zoodat zijne oppervlakte eene uitgebreidheid verkreeg van 36 □ geogr. mijlen. Het grenst ten zuiden aan het voormalig hoogstift Würzburg, ten oosten aan het groothertogdom Baden en aan het Hessische graafschap Erbach, ten westen aan de Main en aan Hessen, en ten noorden aan het vorstendom Hanau en aan het groothertogdom Fulda. De hooge toppen van den Spessart loopen als eene meridiaanketen midden door het Vorstendom, naar beide zijden met hunne takken talrijke dalen en kloven vormende. Aan de overzijde van de Main dalen de bergen van den Spessart tot vruchtbare heuvelen. In het westen vormen de hellingen van het Odenwald een fraai vlak land, terwijl in het zuiden de bergen van het Odenwald zich verheffen. De voornaamste rivier is er de Main met een groot aantal riviértjes en beken. Het klimaat, ruw in de bergstreek, is er in de dalen zacht genoeg om voor den wijnbouw gunstig te wezen. Er zijn uitgestrekte wouden, maar het wild woont er minder talrijk dan voorheen. Ook vindt men er eenige fabrieken, terwijl de handel aan de oevers van de Main niet onbelangrijk is. Men telt er in 12 steden en talrijke dorpen en gehuchten omstreeks 120000 inwoners. De hoofdstad van het voormalige Vorstendom, thans die van het evenzoo genoemde arrondissement in het district Unterfranken en Aschaffenburg, draagt desgelijks laatstgemelden naam. Zij ligt aan de Aschaf en op den regteroever van de Main in eene bekoorlijke landstreek en heeft ongeveer 10000 inwoners, die meerendeels de R. Katholieke Godsdienst belijden. Men heeft er een Hof van appel. Ook vindt men er een antiek slot met vier hoektorens en een prachtig uitzigt; het draagt den naam van Johannisburg en is in 1604—1614 door den Keurvorst-aartsbisschop *Johann Schweikard von Kronberg* gebouwd. Van de 7 kerken is de hoofdkerk, door hertog *Otto van Beijeren* en *Alemanni* in 974 gesticht, door haren Germaansch-gothischen stijl zeer merkwaardig. Tot de overige bezienswaardige gebouwen behooren de kazerne, het paleis van den graaf *von Schönborn*, dat der vrijheeren *von Dalberg*, het raadhuis, het lycéum en het huis van Pompéji, dat Koning *Lodewijk*

van Beijeren naar het model van het huis van *Castor* en *Pollux* te Pompéji heeft laten bouwen. Voorts heeft men er talrijke inrigtingen van wetenschap, kunst en weldadigheid, fraaije wandelwegen en zelfs op Nilkheim, aan den graaf *von Mergenbaum* toebehoorende, eene verzameling van schilderijen.

Deze stad, in oude oirkonden bekend onder de namen *Asciburgum*, *Askafaburg* of *Aschafinburg*, bestond bereids vóór de komst der Romeinen, die er eene legerplaats aanlegden. Reeds in de 8ste eeuw wordt zij eene stad genoemd, en *Bonifacius* stichtte er de St. Maartenskapel en een Benedictijner-klooster. In 1447 werd er een Rijksdag gehouden ter bespreking onder anderen van de voorbereidende werkzaamheden voor de concordaten, die vervolgens te Weenen gesloten zijn en om die reden ook wel de *Aschaffenburg* concordaten worden genoemd. In den 30-jarigen oorlog had de stad veel te lijden. *Gustaaf Adolf* vestigde er in 1631 zijn hoofdkwartier, — in 1634 werd zij na den slag bij Nördlingen door de Spanjaarden ingenomen, en in 1647 werd zij bij verdrag aan de Fransen overgegeven, terwijl zij in datzelfde jaar in handen viel van de Beijerschen en Zweden, en een jaar later in die van den Keizerlijken generaal *Garnier*. De Fransen veroverden haar in 1672 onder *Turenne*. In 1803 kwam zij, zooals wij reeds vermeld hebben, onder het bestuur van vorst *Dalberg*, en na 1814 was zij doorgaans het zomerverblijf van koning *Lodewijk van Beijeren*. — Op den 14^{den} Julij 1866 had bij *Aschaffenburg* een belangrijk gevecht plaats tusschen de Oostersche armée onder bevel van den luitenant-veldmaarschalk graaf *Neipperg* en het Pruisische Main-leger onder aanvoering van generaal *Vogel von Falckenstein*, waarbij dit laatste eene glansrijke overwinning behaalde en 2- tot 3000 Oostenrijkers gevangen nam.

Aschbach (Joseph), een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Höchst aan de Main op den 29sten April 1801. Hij begaf zich in 1819 naar de hoogeschool te Heidelberg, waar hij zich toelegde op de godgeleerdheid en de wijsbegeerte, maar de lessen van *Schlosser* bragten hem tot de beoefening der geschiedenis. In 1823 werd hij professor aan het gymnasium te Frankfort en in 1842 gewoon hoogleeraar aan de Universiteit te Bonn. Tot zijne belangrijke werken behooren de "Geschiedenis der West-Gothen (1827)", de "Geschiedenis der Omajjaden in Spanje (1829, 1830)", de "Geschiedenis van Spanje en Portugal ten tijde der Almoravieden en Almohaden (1833—1837)", de "Geschiedenis der Herulers en Gepiden", en vooral de "Geschiedenis van Keizer Sigismund (1838—1845)." Daarenboven heeft hij een "Kirchenlexicon" uitgegeven.

Na al die werkzaamheden werd hij in 1853 benoemd tot hoogleeraar in de algemeene geschiedenis te Weenen. Tevens nam hij er de leiding op zich van het Historisch seminarium. Hij wijdt zich vooral aan de beschouwing van het tijdperk der Romeinsche keizers en maakt de

vruchten van zijn onderzoek bekend in de gedenkschriften van de Academie te Weenen.

Aschbad is de naam van een droog bad van gezeefde, warme hout- of turf-asch. Men gebruikt het om zoodanigen, die door koude of verstikking bewusteloos zijn geworden, in het leven terug te roepen. Hier toe strooit men de warme asch ter dikte van een halven Ned. palm over een beddelaken; hierin wikkelt men het naakte ligchaam, en men bedekt dit voorts geheel en al — met uitzondering van het gelaat — tot diezelfde dikte met asch. Om den hals legt men eene kous met asch en men zet den lijder eene met asch gevulde muts op het hoofd. Het aschbad komt ook wel te pas voor zwakke pasgeboren kinderen. Het werkt als een slechte warmtegeleider en oefent daarenboven eene zachte prikkeling uit op de huid.

Aschdag is de naam van een kerkelijk feest bij de R. Katholieken, alzoo genoemd, omdat de priester de gemeentelieden, na het bijwonen der mis, met asch het teeken des kruises op het voorhoofd maakt onder het uitspreken der woorden "Pulvis es et in pulverem reverteris (stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren)." Zij worden daardoor herinnerd aan de broosheid des levens.

Dit feest wordt gevierd op den eersten woensdag na den zondag *Esto mihi*, den eersten dag van de groote 40-daagsche vasten. Het is waarschijnlijk reeds ingevoerd tegen het laatst der 6de eeuw door paus *Gregorius de Groote*, maar eerst algemeen geworden in 1191, toen zijne viering door paus *Coelestinus III* werd voorgeschreven.

Aschersleben, de hoofdplaats van het oude graafschap Ascanië en thans van een arrondissement in de Pruisische provincie Saksen, is gelegen aan de Eine, die niet ver van daar in de Wipper valt, omstreeks 7 geogr. mijlen ten zuiden van Maagdenburg. Er zijn 5 Evangelische kerken, eene R. Katholieke kapel, eene synagoge, eene hoogere burgerschool, 2 hospitalen en omstreeks 13000 inwoners, die in handel, landbouw en fabrieken hun bestaan vinden. De stad is waarschijnlijk omstreeks het jaar 1100 gesticht. *Albrecht de Beer* noemt zich meermalen graaf van Aschersleve. In 1175 werd zij verwoest door *Hendrik de Leeuw* en verviel aan diens oudsten zoon *Hendrik I*, den stamvader van het vorstenhuis van Anhalt. Zijn zoon *Hendrik II* was de stamheer van de Ascherslebensche lijn van het huis van Anhalt, welke in 1315 uitstierf, waarop de stad met het graafschap is ingelijfd in het bisdom Halberstadt. In 1572 werd er de Hervorming ingevoerd. Zij had vooral veel te lijden in den 30-jarigen oorlog en moest in dien tijd aan den keizerlijken bevelhebber *Creboni* eene oorlogsbelasting opbrengen van 70000 gulden. In 1642 maakten de Zweden zich meester van de stad, maar bij den vrede van Munster (1648) werd zij aan Brandenburg toegewezen. In 1808 huldigde zij den nieuwen Koning van Westfalen, maar in 1813 keerde zij terug onder de heerschappij van Pruisen.

Aschkruid (*Cineraria* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der zamengesteld-bloemigen en onderscheidt zich door een enkelvoudig, veelbladig omwindsel, een naakten vruchtbodem, gestraalde bloemen en harig zaadpluis. In ons Vaderland groeit in moerassen en veenstreken het *moeras- aschkruid* (*C. palustris* L.) of *wilde andijvie* met tuilvormende gele bloemhoofdjes en breedte, bijna stengelomvattende, lancetvormige, getand-gegolfd bladeren.

Aschraf (Asjzaf, Ejref) is eene stad in de Perzische provincie Mazenderan en ligt niet ver van de Caspische zee. Voorheen was zij eene aanzienlijke plaats, maar thans van weinig belang. Men vindt er de bouwvallen van een paleis van *Abbas de Groote*. Den 3den October 1727 werd er de vrede gesloten tusschen de Turken en de Perzen.

Aschraf-sjach (Asjraf-sjach), de tweede sjach der Gildsji-Afghanen, die na de dynastie der *Sofi's* den Perzischen troon beklommen, was de zoon van *Mir-Abdallah*, die te Candahar door *Mir-Mahmoud* werd vermoord. Hij volgde den moordenaar zijns vaders en nam deel aan de verovering van Ispahan. Het wantrouwen van *Mahmoud* noodzaakte hem later om de vlugt te nemen, maar de Afghanen drongen er op aan, dat hij teruggeroepen en tot troonopvolger benoemd werd. *Aschraf-sjach* bezat alle eigenschappen, die vereischt werden om de vreemde heerschappij aangenam te maken aan de Perzen, maar zijn voorspoed leed schipbreuk op de ongunstige omstandigheden van zijn tijd. Sjach *Thamasp*, de laatste telg der *Sofi's*, was in Mazenderan en eenige aangrenzende gewesten als koning erkend. Hij had de hulp der Russen ingeroepen, en deze maakten zich meester van Ghilan en Shirwan, terwijl de Turken, onder het voorwendsel om eene verzoening tot stand te brengen, in Armenië en Aserbeidsjan vielen. De Abdallah-Afghanen hielden Herat en andere plaatsen van Khorassan bezet, en het overig gedeelte dezer provincie, benevens Seistan waren in de magt van *Melik-Mahmoud*, die zich tot koning had laten uitroepen. Zoo bleven alleen Iran, Farzistan en Kerman onder de heerschappij van *Aschraf-sjach*. Terwijl deze zegevierend tegen de Turken streed, had *Nadir*, de roemrijke veldheer van *Thamasp*, Khorassan en Seistan ingenomen. *Aschraf-sjach* trok tegen hem op, maar zijn moed bezweek voor de magt en het talent van zijn tegenstander. Tot driemaal toe leed hij de nederlaag, en in 1730 moest hij met het overschot van zijn leger Ispahan verlaten. Ten vierden male verloor hij den slag bij de bouwvallen van Persépolis. Daar *Nadir* aan de Afghanen dan alleen den vrijen aftogt naar Candahar wilde vergunnen, wanneer zij hunnen Koning uitleverden, nam deze, vreezende voor verraad, met 200 man de vlugt. Kort daarna werd hij echter gedood door de Beloezjen, die zich zijne kostbaarheden wilden toeëigenen. Met hem eindigde de heerschappij

der Afghanen over de Perzen, welke 7 jaren had geduurd.

Aschregen, zie *Asch* (Vulkanische).

Ascidiën, zie *Zeescheeden* of *Zakpijpen*. — Deze naam wordt ook gegeven aan de beker-vormige verlengsels van den bladsteel bij sommige tropische gewassen, zoo als *Nepenthes*, *Sarracenia*, enz.

Ascii is een Lätijnsch woord van Griek-schen oorsprong, dat *schaduwloozen* beduidt. Daarmede worden de bewoners van den ver-zengden aardgordel aangeduid. Van deze toch zien zij, die op den evenaar gevestigd zijn, de middagzon altijd, — zij, die op de keerkringen wonen, zien haar éénmaal 's jaars en de overige tweemaal 's jaars in het top-punt, zoodat zij dan geene schaduw werpen. Laatstgemelden worden ook wel eens *am-phiscii* of *tweeschaduwigen* genoemd, omdat hunne schaduw nu eens naar het noorden, dan weder naar het zuiden gerigt is. De bewoners der gematigde gordels heet men *antiscii* of bezitters van eene *tegenovergestelde* schaduw, terwijl die der poolstreken *periscii* of lieden met eene *omlopende* schaduw worden genoemd.

Ascites, zie *Waterzucht*.

Asclepiadéén is de naam eener planten-familie, die kruiden of klimmende heesters be-vat, welke van een wit, scherp, soms vergiftig melksap zijn voorzien. Zij hebben tegenover-gestelde of kransvormige enkelvoudige blade-ren en tot bloemschermen of trossen veree-nigde bloemen. Deze hebben een vijfdeeligen kelk, en eene 5-spletige bloemkroon. De slip-pen daarvan zijn in den knop gedraaid en dra-gen op de hoogte van de keel der bloemkroon een krans van verschillend gevormde, dikwijls vleezige aanhangels, die met de 5 breede helm-draden zijn zamengegroeid. De helmknoppen zijn 2-hokkig, en daaruit komen bij het open-springen wasachtige stuifmeelklompjes te voor-schijn, die zich aan de klierachtige uitsteeksels van den stempel vasthechten. De twee vrucht-beginsels loopen uit in evenzoo vele stijlen, die een gemeenschappelijken, koekvormigen stem-pel dragen. De vrucht is eene blaasvrucht, en de zaden zijn doorgaans met eene zijdeha-rige kuif gekroond. Tot hare geslachten be-hooren *Asclepias* (zie onder dat woord) en *Cynanchum* (hondenbloem); eene soort van dit laatste (*C. vincetoxicum*) groeit ook in ons Vaderland. De meeste geslachten — men telt er 96 — behoren tusschen de keerkringen, vooral in Zuid-Afrika te huis. Sommige soor-ten worden als groenten gebruikt, andere be-zitten in den stengel spinbare vezels of in de bladeren eene blauwe kleurstof, terwijl de zachte haarkuiven van nog andere tot vulling van matrassen enz. dienen kunnen. Daaren-boven onderscheiden zich eenige soorten door fraaije en welriekende bloemen.

Asclepiaden is de naam der nakomelin-gen van *Asclepios* (Aesculapius). Hiertoe behoorren in de eerste plaats *Sphyryus* en *Alex-anor*, zonen van *Machaon*, die ter eer van hunnen stamvader tempels bouwden te Argos en Titane. Zoodanige tempels werden eer-

lang in den Peloponnésus en later in geheel Griekenland gesticht. Daarin werd de dienst waargenomen door afzonderlijke priesters, bij wie de kennis der geneeskunde overerfde van den vader op den zoon, zoodat zij tot op den tijd van *Hippocrates* aan geen vreem-deling werd medegedeeld. Het schijnt, dat zij ook buiten hunne tempels zich met het genezen van zieken bezig hielden, en ver-moedelijk behooren de artsen, die naar het voorschrift van *Lycurgus* (886) het Spartaan-sche leger moesten vergezellen, tot de Asclepiaden. Belangrijke ziektegevallen werden door hen op de muren der tempels gegriffeld, en een belangrijk werk van *Hippocrates* is aan het verzamelen van zulke opschriften zijn oorsprong verschuldigd. De Asclepiaden van de tempels te Cos en te Cnidus onderscheid-den zich vooral door eene opmerkelijke be-schouwing der natuur. Laatstgenoemden stamden af van *Podalirius*, gelijk de Pelo-ponnésische Asclepiaden van *Machaon*, en allen waren zij zeer nauwkeurig in het bij-houden hunner stamregisters. Intusschen zagen zij zich gedrongen, om allengs ande-ren in hun priesterschap op te nemen, en het is bekend, dat zij misbruik maakten van het bijgeloof, om hun invloed op het volk te behouden. Uit den "*Pseudomantis*" van *Lucianus* blijkt, dat vele bedriegers onder hen werden gevonden.

Asclépiades. Wij kennen twee merk-waardige personen van dien naam:

In de eerste plaats een Grieksch genees-heer te Rome. Hij was geboortig van Brusa in Bithynië en leefde tegen het einde der tweede en den aanvang der eerste eeuw vóór Chr. Hij was de stichter der metho-dieke school, die langer dan 3 eeuwen een groot aanzien genoot. Van zijn vroegsten levensloop is niets bekend. Hij was als ge-neesheer werkzaam in onderscheidene steden, zooals te Parium in Mysië, te Athene en aan den Hellespont, en toen hij zich te Rome vestigde, hadden Griekse taal en weten-schap er reeds ingang gevonden bij de voor-naamsten. Behalve *Archagathus*, die gedu-rende den tweeden Punischen oorlog Rome tot verblijfplaats koos, was nog geen Grieksch geneesheer van naam aldaar verschenen. Toen kwam er *Asclépiades*, die door zijne wijsgeerige vorming, zijne welsprekendheid en zijne kennis niet weinig opzien baarde. Vooral verwierf hij grooten roem door een schijn dood meisje, dat men juist op den brandstapel wilde leggen, aan den dood te ontrukken. Hij stond in hooge achting bij de meestge-vierde mannen van zijn tijd, bij *Cicero*, *Cras-sus* enz. Koning *Mithridates* noodigde hem onder schitterende aanbiedingen aan zijn hof, maar *Asclépiades* bleef te Rome. Volgens een bericht van *Plinius* is hij in hoogen ouderdom van een trap gevallen en aan de gevolgen van dat onheil overleden. Volgens zijne leer bestaat het menschelijk ligchaam uit grove en fijne deeltjes (atomen). De eerste vormen holtten, kanalen, poriën enz., waarin zich de laatste bewegen. Geschiedt

dit naar eisch, dan is het ligchaam gezond, maar elke belemmering dier beweging is de oorzaak van ziekte. Zulk eene belemmering kan ontstaan door vernauwing en door verwijding dier kanalen, of door een vertraagden gang der fijne deeltjes, als zij te overvloedig voorhanden zijn, of ook door de overmatige snelheid hunner beweging. Hij verwierp dus de vroegere voorstelling van ziekelijke sappen, en schreef ter herstelling der gestoorde beweging doorgaans diaetetische middelen voor, zich bepalende tot onthouding van spijs en drank, tot wrijvingen, lavementen, baden en het nemen van beweging. Met groote omzigtigheid deed hij aderlatingen, — het gebruik van braak- en purgeermiddelen keurde hij af, — en bij acute ziekten liet hij de patiënten honger en dorst lijden en ook wel koud water drinken, bijvoorbeeld bij hevige diarrhée. Zijne kennis van de hardnekkige tusschenpoozende koortsen, die aan de Tiber heerschen, van de waterzucht, van de tracheotomie of de opening van de luchtpijp bij croup enz., is zeer merkwaardig. Zijne geschriften zijn, met uitzondering van eenige fragmenten, alle verloren gegaan.

Voorts kennen wij in de tweede plaats *Asclépiades* van Samos, een Grieksch dichter. Hij was een zoon van *Sicelus* en wordt om die reden ook wel *Sicelides* genoemd. Hij leefde in den tijd van *Theocritus*, schoon hij iets ouder was dan deze, en hem worden 39 épigrammen, meest van erotischen inhoud, in de Grieksche anthologie toegekend. Niet onwaarschijnlijk is het echter, dat zij gedeeltelijk van anderen afkomstig zijn.

Naar hem is het *asclépiadisch vers* genoemd, dat met een spondaeus begint en voorts uit 2 of 3 choriamben (voeten van vier lettergrepen) en een sluitenden iambus of pyrrhichius bestaat, op de volgende wijze:

— — | — uu — | — uu — | $\overset{v}{\underset{v}{}}$ — | $\overset{v}{\underset{v}{}}$
— — | — uu — | — uu — | — uu — | $\overset{v}{\underset{v}{}}$

Die maat wordt met goed gevolg voor lierzangen gebruikt. Als voorbeeld noemen wij de Ode van *Horatius* (I, 1):

Maecenas atavis edite regibus.

In Duitschland heeft onder anderen *Klopstock* van die maat gebruik gemaakt.

Asclepias *L.* of zijdeplant, is de naam van het belangrijkste geslacht uit de familie der Asclepiadeën. De kelk en bloemkroon van dat geslacht zijn 5-deelig, en de bloemkroon is voorzien van een vleezig rand, gevormd uit kafvormige uitbreidingen, uit wier midden zich een hoornachtig uitsteeksel verheft (*a* en *b*). De helmknoppen zijn met een vleezig aanhangsel aan den stempel bevestigd, en de stuifmeelklompjes zitten aan tweebeelige stempel-aanhangsels vastgehecht (*c* negenmaal vergroot). De zaden (*e*) zijn van eene kuif voorzien.

De meestbekende soort is *A. syriaca* (de Syrische zijdeplant, schoon zij uit Noord-Ame-

rika en niet uit Syrië afkomstig is). Eene beter passende benaming is *Asclepias Cornuti* *Ow.* Onder dien naam is zij ook beschreven door *van Eeden*, die haar in 1866 het eerst in ons Land, en wel in de duinen bij Haarlem, en later aldaar meermalen in 't wild aantrof. Zij wordt $1\frac{1}{2}$ Ned. el hoog en heeft eironde, gesteelde en van onderen donzige bladeren. Hare bloemschermen hebben eene bolvormige gedaante, en de vuil-roode bloemen rieken naar hooi en honig. Zij groeit in Canada, ook groeit zij in het zuiden van Europa in het wild. In Canada bereidt men uit de bloemen bruine suiker, en de jonge spruiten worden er als aspergies gegeten. De haarkuif der zaden wordt bij wol en zijde gevoegd en met deze gesponnen. De stengel bezit spinbare vezels. Nevensstaande figuur vertoont een tak op $\frac{1}{2}$ der natuurlijke grootte. In het witte melksap heeft men eene eigenaardige stof, *asclepiadine*, gevonden.

Voorts behooren tot de soorten *A. asthmatica*, wier wortel in Oost-Indië als braak- en purgeermiddel en vooral tegen asthma wordt voorgeschreven, — *A. curassavica*, die op de Antillen insgelijks in de plaats van ipecacuanha wordt gebruikt, — *A. mexicana*, eene fraaije sierplant met bleek-roode bloemschermen, — *A. nivea* met witte bloemen, — *A. quadrifolia* enz. — Men kan al die gewassen in de open lucht plaatsen, maar zij hebben gaarne een vetten, lossen grond en veiligheid tegen scherpen wind. Des winters moet men ze bedekken. Zij worden door uitloopers en door zaad vermenigvuldigd.

Asclepiën was de naam der feesten, die bij de Grieken om de 5 jaren ter eere van *Asclepius* (*Aesculapius*) werden gevierd. Zij duurden onderscheidene dagen. De beeldtenis van den God werd in plegtigen optogt, begeleid van lofzangen, rondgedragen. Daarna volgden offeranden en dichtelijke en muzikale wedstrijden. Op het eiland Cos was het oprig-

ten van den staf van *Aesculapius* eene der voornaamste plegtigheden van het feest.

Asclepiodorus was een beroemd Grieksch schilder, die in den tijd van *Apelles* leefde. Laatstgenoemde verklaarde, dat *Asclepiodorus* het verder gebragt had in de leer der symmetrie en van het perspectief dan hij zelf. *Asclepiodorus* schilderde voor den tyran *Mnason* van *Elatéa* de 12 hoofdgoden.

Asclepium is de naam van elken tempel van *Asclepios* (*Aesculapius*), maar bij uitnemendheid die te *Epidauros* buiten de stad aan den weg naar *Argos*, waar — volgens de sage — de God als kind gevonden werd. De prachtige tempel verhiel er zich in een heiligen tuin, waar niemand geboren worden of sterfen mogt. In dien tempel was een groot standbeeld van den God geplaatst, en in zijne nabijheid bevonden zich hospitalen.

Asclatarion, een Romeinsch wis- en sterrekundige, leefde tegen het einde der 1ste eeuw na Chr. Hij voorspelde den dood van keizer *Domitianus* en zijn eigen lot, namelijk, dat zijn lijk door de honden zou worden verscheurd. Om de logenachtigheid dier voorspelling te bewijzen, deed *Domitianus* hem ter dood brengen en het lijk op den brandstapel leggen; maar eene regenbui doofde het vuur uit, en de honden deden hun pligt.

Ascoli. Er zijn twee steden van dien naam, te weten:

Ascoli (*Asculum Picenum*) is de hoofdstad der Italiaansche provincie van dien naam. Zij ligt aan de *Tronto* en *Castellaro* en telt 10 kerken, 15 kloosters en nog geen 10000 inwoners. Hare haven aan de Adriatische zee, *Porto d'Ascoli*, is slechts voor kleine vaartuigen toegankelijk. — Voorheen heette die stad *Asculum* en was de hoofdplaats der *Piceners*. Onder de heerschappij der Romeinen was zij volgens sommigen een municipium, volgens anderen eene kolonie. In het jaar 279 vóór Chr. werd hier de consul *C. Fabricius Luscinus* door de *Piceners* geslagen, en in het jaar 90 vóór Chr. gaven de inwoners van *Asculum* door het vermoorden van den proconsul *Q. Servilius* en van alle in de stad aanwezige Romeinen het sein tot den oorlog der Bondgenooten. Daarom werd *Asculum* door den consul *Pompejus Strabo* ingenomen en plat gebrand, hoewel ze later uit hare asch verrees. In de 16de eeuw had zij veel te lijden van de twisten en verdeeldheden, die door den heerschzuchtigen *Thomas Falcati* werden aangestookt. In 1557 viel in hare nabijheid een veldslag voor tusschen de Franschen en de Spanjaarden, en in 1596 werd er eene Synode gehouden.

Het andere **Ascoli** (*Ascoli di Satriano*) ligt in het voormalig koninkrijk *Napels*, in de provincie *Capitanata*, en telt slechts 6000 inwoners. Te voren heette zij *Asculum Apulum* of *Asculum Satrianum*, en zij is beroemd wegens de zegepraal, die *Pyrrhus* in het jaar 279 vóór Chr. er behaalde op den Romeinschen consul *Fabricius*.

Ascomys, zie *Zakmuis*.

Ascon of *Asconius* is volgens de Friesche kronieken de eerste hertog van Friesland. Hij leefde in de tweede eeuw en was opvolger van zijn vader *Tabbo*, den laatsten prins van Friesland. Schoon driftig van aard, wordt hij geroemd als een weldadig vorst, die den vrede bewaarde en den landbouw bevorderde. Hij liet vier zonen na, van welke de oudste, *Adelbold* genaamd, hem opvolgde.

Ascot is de naam van eene heide, nagenoeg 2 uren gaans ten zuiden van *Windsor* gelegen, waar jaarlijks omstreeks het Pinksterfeest groote wedrennen worden gehouden. Doorgaans is de Koninklijke familie daarbij tegenwoordig.

Ascue (*George*) of *Ayscue*, een Engelsch vice-admiraal, voerde het bevel over eene Engelse vloot van 40 schepen, die in 1652 op de hoogte van *Plymouth* eene Nederlandsche vloot van 30 kleine oorlogschepen en 8 branders, onder het bevel van den admiraal *de Ruyter*, aantastte. Deze laatste diende tot geleide voor een zestigtal koopvaardij-schepen. Op den 26sten Augustus had de ontmoeting plaats. *De Ruyter*, die zijne onderhoorigen met korte en krachtige woorden had opgewekt, om voor 't Vaderland en de vrijheid dapper te strijden, sloeg zich tot tweemaal toe door de Engelschen heen, zoodat deze tegen den avond de vlugt namen.

In het roemrijke zeegevecht van 11, 12 en 13 Junij 1666 was *Ascue* admiraal van de witte vlag. Bij den aftogt geraakte zijn schip, de *Royal Prince*, voorzien van 90 stukken, op de *Galper* aan den grond. Reeds waren er branders gereed, om het vaartuig te vernielen, toen *Tromp* tegenbevel gaf. *Ascue* gaf zich met zijne officieren in krijgsgevangenschap. *De Ruyter* zond hem met een galjoot naar 's Hage, en van hier werd hij naar *Loevestein* gebragt, waar hij tot na het sluiten van den vrede moest blijven.

Asdod was eene van de 5 steden der Philistijnsche vorsten en de zetel van de dienst van *Dagon*. Zij draagt bij de Grieken en Romeinen den naam van *Azotus*. Zij werd door *Josua* aan den stam van *Juda* toegewezen, maar eerst in de dagen van *Salomo* veroverd. De Israëlieten hebben haar echter niet behouden, daar zij ten tijde van *Nehemia* vermeld wordt als eene Philistijnsche stad. Als de weg naar Egypte van den kant van Syrië, was zij eene belangrijke plaats voor alle veroveraars. De Assyrische veldheer *Tartan* en de Egyptische Koning *Psammeticus* belegerden haar 29 jaren. *Judas Maccabéus* en later *Jonathan Maccabéus* namen haar in. Door laatstgenoemde werd zij verwoest, maar door den Romeinschen veldheer *Gabinus* weder opgebouwd. *Herodus de Grootte* vermaakte haar in zijn testament aan zijne zuster *Salome*. In de eerste eeuwen van den Christelijken tijd was zij de zetel van een bischop, — thans is zij een gering dorp.

Asega is bij de oude Friezen de naam van een door het volk aangestelden regter. Het *asegaboek* is eene verzameling van oud-Friesche wetten.

Asele-Lapmarken (Angermanlands-Lapmarken), de zuidelijkste provincie van Zweedsch Lapland, heeft eene uitbreidheid van 215 □ geogr. mijlen en eene bevolking van ongeveer 3000 zielen. Het grenst ten noorden aan Umeå-Lapmarken, ten westen aan Noorwegen en Angermanland, en ten oosten en zuiden aan laatstgenoemd gewest. Het land is er zeer bergachtig; de toppen zijn er met eeuwige sneeuw bedekt, en in de dalen vindt men moerassen en wouden en hier en daar vruchtbare akkers en weiden. Vooral in het zuidoosten zijn uitgestrekte dennebosschen. De voornaamste rivier is er de Angerman, die in het binnenland de Wojma en de Ormsjö opneemt. Aan den voet van den Stöttingfjell ontspringen de Gidea en de Lågdan, die, even als de voorgaande, naar Angermanland vloeijen. Ook zijn er talrijke meren, gedeeltelijk verbredingen der hoofdrivier. Behalve rendieren heeft men er paarden, runderen en schapen. De inwoners zijn Lappen en Zweedsche landbouwers. Het grootste Zweedsche dorp is er Gafsele in het kerspel Asele met 19 boeren. Veeteelt, landbouw, jagt en vischvangst zijn er de voornaamste bedrijven.

Aselli (Casparo), ook *Asellio* en *Asellius* genaamd, was een beroemd Italiaansch ontdekkendkundige der 17de eeuw. Hij was hoogleeraar in de anatomie en chirurgie te Pavia, en overleed in 1626 te Milaan. Hij ontdekte den 23sten Junij 1622 de melkvaten in het darmscheil.

Asellus, zie *Pissebed*.

Asen — in het oud-Noordsch *as*, meervoud *æsir*, in het Gothisch *ans*, meerv. *anseis*, in het oud-Duitsch *ans*, meerv. *ensi*, in het Saksisch *os*, meerv. *es* — is in de Noordsche fabellee de naam van het magtige geslacht der goden, hetwelk *Odin* tot stamvader heeft. De zonen van *Odin* en *Frigga* zijn: de dondergod *Thor*, de beminnelijke *Baldur*, *Braga* of de Noordsche *Apollo*, en de blinde *Hodur* of de vertegenwoordiger van het onberedeneerde geweld. De overige Asen zijn *Njord*, *Freyr*, *Heimdall*, *Wali*, *Uller* en *Forsete*. Twaalf godinnen staan hun ter zijde, en van deze zijn *Freia*, *Iduna*, *Eira* en *Saga* de meest bekende. De Asen worden beschouwd als welwillende en weldadige wezens, steeds in strijd met de boosaardige reuzen. In het gevecht tusschen de zonen van *Börs* (*Odin*, *Wile* en *We*) en den reus *Ymir* werd laatstgenoemde gedood, en de overwinnaars vormden uit zijn ligchaam de aarde, uit zijn bloed de zee en uit zijne hersenen de wolken. Toen bouwden zij hun paleis, *Asgard* genaamd, dat veilig was tegen de Reuzen, omdat de brug, die derwaarts leidde, voor deze te zwak, maar voor de Asen sterk genoeg was.

Volgens de sagen hebben de Asen geenszins van eeuwigheid bestaan en is hun leven niet eindeloos van duur. Hunne kindsheid hebben zij onder vrolijke spelen zien voorbijsnellen. Toen heerschte de gouden eeuw, maar deze nam een einde, toen drie meisjes

uit het verblijf der Reuzen (*Jötunheim*) bij hen verschenen en de kostbare gouden tafelen wegstalen, die vroeger aan de Asen onmetelijke schatten hadden opgeleverd. Nu hadden de Asen gebrek aan goud, en zij moesten het zich door kunstmatige goudmakerij verschaffen. Deze kunst werd ook elders bekend en gaf aanleiding tot een oorlog van de Asen met de Vanen (*Vanir*). Deze eindigde, maar de strijd met de Reuzen bleef voortduren. De geweldigste vijand van deze laatsten was *Thor*, die, met zijn donderhamer (*mjölnir*) gewapend, velen van hen versloeg. De Reuzen waren evenwel sterk door hunne tooverij. Vooral legden zij er zich op toe, zich meester te maken van de appels van *Iduna*, welke het vermogen bezaten om hun, die er van proefden, eene eeuwige jeugd te bezorgen. Ook zouden zij gaarne de schoone *Freia* uit het verblijf der Asen naar *Jötunheim* hebben gebragt.

Een algemeene wereldbrand (*ragnarauk*) zal eindelijk het verblijf der Asen en ook de Asen zelf vernietigen. Hiertoe verbinden zich de snoode *Loke* en zijne nakomelingen met *Surtur*, den beheerscher van *Muspelheim* en den vijand der Asen, die het waagstuk zal ondernemen, om *Asgard* te bestormen. Als de brug des hemels (de regenboog) onder hen bezwijkt, dan stellen zich de zonen van *Muspelheim* met de Reuzen op de vlakte *Vigrid* in slagorde tegenover de Asen, die door de helden (*inheriar*), door *Odin* in *Walhalla* opgenomen, worden bijgestaan. Beide legers komen in botsing. De wolf *Fenrir* verslindt *Odin*, den vorst der Goden, en wordt daarna zelf gedood. De wereldslang (*Midgard-slang*) doet *Thor* sneven, maar komt zelf om door het vergif, dat zij uitgebraakt heeft. De aarde zinkt weg in de zee, waaruit zij is opgerezen. De esch *ygdrasil* of de wereldboom wordt door *Surtur* in brand gestoken en de wereld door de vlammen vernietigd.

Op dat tooneel der vernietiging volgt een nieuw en schoon tijdperk van herstelling en wedergeboorte. De goden, zich in meer volkomene gedaante verheffend, keeren terug naar de velden der gelukkzaligen (*Ida-velden*), waar zij de gouden tafels terugvinden. Slechts *Odin* en *Thor* verschijnen niet in het nieuwe *Asgard*; zij worden door *Baldur* en door de zonen van *Thor* — *Modi* (moed) en *Megni* (kracht) — vertegenwoordigd.

De noordelijke Germanen bragten offeranden en gebeden aan de Asen, en wél, als zij ten strijde trokken aan *Odin*, bij pest en hongersnood aan *Thor*, bij huwelijken aan *Frigga*, en in minne-zaken aan *Freia*. Na de invoering van het Christendom zijn de Asen niet aanstonds verdwenen, maar daar de ééne God geene goden naast zich duldde, beschouwde men hen als helden, die aanspraak hadden op de hulde der nakomelingschap. Hierdoor is de sage der goden in eene van menschen omgezet. — De voornaamste bronnen voor de leer der Asen zijn de beide *Edda's* (zie onder dit woord).

Aserbeidsjan — eigenlijk *Aderbigan* of land der Vuuraanbidders — is eene westelijke provincie van Perzië, het oude *Atropatene* en heet in het Arménisch *Vasboeragan*. Het grenst ten zuiden aan Irak, ten zuidwesten aan Koerdistan, ten westen aan Turksch-Arménie en Karabagh, en ten oosten aan de Russische landen Moeghan en Talysch en de Perzische provincie Ghilan. Men vindt er op 1430 □ mijlen ongeveer 2 millioen inwoners. Dit gewest is een Alpenland en het brongebied van vier groote rivieren, namelijk van de Kisil-Osen, de Araxes, de Tigris en de Euphraat. Nagenoeg in het midden verrijst de berg Sahend (2650 meters hoog), en daarnaast verheft zich aan de oostzijde het Boesghoes-gebergte, terwijl ten noordoosten van dit laatste de Sawalan met zijne kruin door de wolken dringt (4000 meters hoog). Ook in het noordelijk gedeelte des lands zijn vele hoogte berggevaarten, die enge rivierdalen overschaduwden. Aan de noordwestelijke grenzen ontwaart men den Ararat (meer dan 5000 meters hoog), in het zuidwesten het Koertak-gebergte, en in het zuiden het Kaplan-gebergte. Het geheele land gelijkt alzoo op eene hoogvlakte, met reuzentoppen gekroond. Het Oermia-meer ligt 1500 meters boven den zeespiegel, en het Wan-meer nog hooger.

Het klimaat is op de onderscheidene hoogten zeer verschillend. Men heeft er lange en gestrenge winters in het gebergte, eene aangename koelte aan zijne lagere hellingen, en gloeiend warme zomers in de dalen. De voortbrengselen van den bodem zijn daarmede in overeenstemming. Men heeft er zoowel Europeische granen en boomvruchten als Aziatische gewassen, zooals rijst, katoen enz. De bosschen zijn er op de bergen bewoond met wolven, wilde zwijnen, herten en vossen, terwijl zich in de lagere streken antilopen en de verscheurende dieren van het zuiden ophouden. De inwoners behooren in het westen en zuiden tot de Koerden, en zijn voor 't overige van Turkschen oorsprong. Ook wordt er doorgaans Turksch gesproken, hoewel het Perzisch er de taal is van de Regéring, van den handel en van de school. Er zijn ook vele Arméniërs en Israëlieten gevestigd. De hoofdstad is Tauris.

Asewijn, *Aeswijn* of *Aeswen* is de naam van een adellijk geslacht, dat weleer in Gelderland en later in Utrecht zijn verblijf hield. Van de leden van dat geslacht vinden wij vermeld:

Gerard van Asewijn, die in 1360 tot de aanhangers behoorde van hertog *Edvard van Gelder*.

Willem van Asewijn, in 1493 maarschalk en in 1499 erfhofmeester van hertog *Karel van Gelder* en gehuwd met *Elisabeth van Haeften*, vrouwe van Varik.

Reinier van Asewijn, een zoon van den voorgaande, in 1538 lid der ridderschap van Nijmegen en gehuwd met *Agnes van Gend*, eene dochter van *Willem*, heer van Meerwijk.

Reinier van Asewijn, gehuwd met *Josina van Broekhuizen*.

Reinier van Asewijn, heer van Brakel, een zoon van den voorgaande en gehuwd met *Machteld van Isendoorn*. Hij had een zestal kinderen, waaronder ook:

Anthony van Asewijn, heer van Brakel en Sterkenburg, gehuwd met *Geertrui van Aldenboekum*, en beschreven in 1618 in de ridderschap van Utrecht. Hij overleed in 1642 en liet drie kinderen na, onder welke:

Anthony van Asewijn, heer van Brakel en Sterkenburg. Hij liet eene dochter na *Antonetta*, die huwde met *Gijsbert van Matheues*. Laatstgenoemd echtpaar had twee kinderen, die in jeugdigen ouderdom overleden.

Arent van Asewijn, heer van Ruwiel, een zoon van *Reinier* en *Josina*. Hij huwde eerst met *Catharina van Isendoorn tot Sterkenburg* en vervolgens met *Alterda van Boetselaar*. Hij is in 1622 beschreven onder de Stichtische edelen. Hij heeft enkel dochters achtergelaten.

Eustaas van Asewijn, heer van Grandberg en Langerak, een jongere broeder van den voorgaande. Hij was gehuwd met eene jonkvrouw van *Wachtendonck* en overleed in 1607.

Het wapen van *Asewijn* is een zilveren schild met 5 banden.

Asgard is het verblijf der Noordsche goden (Asen), door hen gebouwd in het midden van het heelal, nadat hemel en aarde geschapen waren. Daar liggen de 12 paleizen des hemels, uit goud en edelgesteenten opgetrokken, waarin de magtigen hunne woonsteden hebben gevestigd. De hekwerven zijn vervaardigd van gouden speren, de muren en de vloeren zijn er met gouden platen bedekt, en aan de zolders zijn de schitterende schilden der helden uit Walhalla opgehangen, welke zooveel licht geven, dat de glans van zon en maan overbodig is. Tot die paleizen wordt dat van *Thor*, Trudheim of verblijf der kracht genaamd, niet gerekend, omdat het zich te dicht bij de aarde bevindt. Van hier strekken zij zich uit in deze volgorde: *Ydalir* (dalen der vochtigheid) of de woning van *Uller* (den zoon van *Sif*, den stiefzoon van *Thor*), — *Alfheim* (elfen-verblijf) of die van *Freyer* (den zoon van *Njord*), — *Valaskialf* (wachttorens van *Wali*) of die van *Wali*, met zilver gedekt en ook *Odin* tot wachttorens dienende, van waar hij de geheele aarde kon gadeslaan, — *Saquadakoer* (beek der daling), waar *Odin* en *Saga* (de geschiedkunde) uit gouden bekken drinken, — *Gladshimur* (verblijf der vreugde) met de Ida-velden, waar de Asen met de einheriar of gesneuvelden en in Walhalla opgenomen helden zich met kampspelen en gastmalen vermaken, — *Thrymheimur* (donder-verblijf), — *Breidablick* (verschitterend) of het verblijf van *Baldur*, — *Himanbiorg* (hemelsburg) of dat van den schranderen *Heimdall*, den bewaker der hemelsbrug (regenboog), — *Folkvanger* (volkanger) of dat van *Freia*, — *Gliotnir* (glansrijke) of dat van *Forsete*, — *Noatun* (nieuwe tuin) of dat van *Njord*, — en *Landvidi* (landzigt) of dat van *Vidar*. Bij den algemeenen wereld-

brand worden die burgen vernield, om vervolgens in schooner gedaante te herrijzen.

Ashanti is de naam van een magtig Afrikaansch volk in Guinéa, welks gebied zich uitstrekt van den Atlantischen oceaan tot Zamma en Kong in het noorden, voorts van Axim in het westen tot aan Beneden-Volta in het oosten, terwijl het met de gewesten Juta' en Daghoemba nog verder in het binnenland doordringt dan Opper-Volta en aan het land der Fanti grenst, waarvan het door de rivier Pra en door een breed woud gescheiden is. Binnen gemelde grenzen vindt men slechts een klein gedeelte, dat onafhankelijk is, namelijk een kustgewest, door Fanti bewoond en onder bescherming van Groot-Brittanje. De bevolking van het rijk der Ashantijnen, die eene oppervlakte bewoont van 9- of 10000 □ geogr. mijlen, bedraagt omstreeks 4 miljoen zielen. De grond bestaat er meerendeels uit eene zavelachtige klei. Aan de lage, zandige of moerassige kust is het zeer heet en voor den Europeaan hoogst ongezond; maar de grond rijst naar het binnenland trapsgewijs hooger, en hierdoor wordt het klimaat aangenameer. Tweemaal's jaars heerscht er de regentijd; daartusschen liggen de beide zomers, en het geheele jaar door heeft men er onweders. Van het Kong-gebergte vloeijen vele beken naar zee en vormen er haffen of zoetwatermeren aan de kust. Het binnenland is er, tengevolge eener milde besproeiing, zeer vruchtbaar. De belangrijkste boomen zijn er eenige soorten van palmboomen en gomboomen, benevens 2 soorten van katoenboomen, wier voortbrengsel wegens de korte vezels minder tot draden dan tot het vullen van matrassen geschikt is. Daarenboven wordt de gewone katoenheester regelmatig verbouwd en de opbrengst tot het spinnen van draden gebruikt. Men heeft er eetbare vruchten van den citroenen oranjeboom, van den banaan, van den wilden winstok en van den wilden vijgeboom; ook vindt men er suikerriet, ananassen en onderscheidene soorten van meloenen. Het voornaamste voedsel verschaft er de yamswortel. Tevens verbouwt men er rijst en kalebassen. — Het dierenrijk telt er vele geslachten en soorten. Men heeft er leeuwen, panthers, hyena's, herten, reeën, olifanten, rhinocerosen, apen, papegaaiën, duiven, arenden, gieren, nijlpaarden, krokodillen, talrijke visschen en slangen, waaronder zich de boa constrictor bevindt, die 8 meters lang wordt. Men maakt er jacht op olifanten om het ivoor; kameelen komen er somtijds met Moorsche kooplieden, en paarden zijn er nagenoeg onbekend. De runderen zijn er klein, maar de schapen zeer groot.

De Ashantijnen zijn zeer ervaren in sommige handwerken, vooral in het weven van tapijten en in het bewerken van goud. Hun land is het eenige goudland in Guinéa, en goud is bij hen als geld in omloop, terwijl bij hunne naburen kauri's of kleine schelpen en zout als ruilmiddelen gebruikt worden. Het huishraad van weelde bestaat er uit goud, en het overige

is van koper vervaardigd. Men haalt het goud doorgaans door wasschen uit den klei-grond der rivieren, schoon men er in het gebergte ook bezig is met de ontginning van goudbevattende kwartsgangen. Dat werk wordt door slaven verricht, weshalve men te regt dengene voor den rijkste houdt, die over het grootste getal slaven kan beschikken. Hierdoor ontstaat er eene zekere weelde, die men in een Negerland niet zoeken zou. Engelsche reizigers maken melding van gastmalen bij aanzienlijke Ashantijnen, waar zij op kostbare tapijten waren gezeten, en waar hun eene smakelijke soep in gouden eet-gereedschap werd voorgediend. De huizen der behoeftigen bestaan uit bamboesriet en zijn met palmbladen gedekt, zoodat zij een bevallig voorkomen hebben. — De hoofdstad des rijks, tevens verblijfplaats van den Koning, is Koemasi, dat op eene granietrots in een moeras is gebouwd en 70000 inwoners telt. Daar vindt men twee paleizen, in Europeischen stijl gebouwd — één voor den Koning en één voor vreemdelingen. Bij plechtige gelegenheden worden er de schedels der verslagene vijanden ten toon gesteld.

Het staatsbestuur van Ashanti is monarchaal-aristocratisch, daar de Koning omgeven is door eene soort van Rijksraad, uit de aanzienlijksten bestaande. Zonder dien Raad wordt in oorlog en vrede niets belangrijks vastgesteld. De leden van dien Raad genieten een deel der belastingen en hebben meermaals een koning van den troon beroofd. Vier van hen, uit de magtigste familiën gesproten, staan den vorst altijd ter zijde en hebben de medeonderteekening der overeenkomsten en verdragen. — Ashanti is eigenlijk een samenstel van verschillende staten, van welke onderscheidene eigene vorsten hebben, terwijl zij den Koning te Koemasi als opperleerheer erkennen en hem cijs- en dienstplichtig zijn. Intusschen heeft de Koning de magt, om hen van 't leven te berooven of hen van hunne rijkdommen te ontlasten. Hij is van regtswege erfgenaam van al zijne onderdanen, namelijk van hun goud, terwijl de slaven, de landen en het vee het eigendom blijven van de bloedverwanten. Hij heeft eigene goudwasscherijen en goudgraverijen; groote klompen goud moeten aan hem worden afgeleverd, en hij is tevens eigenaar van het stofgoud, dat op de markt te Koemasi verloren gaat, — eene hoeveelheid, die op 50 kilo's 's jaars wordt geschat. Hij heeft 3333 vrouwen, en dit aantal wordt — omdat het een geheimzinnig en veelbetekenend cijfer is — steeds voltallig gehouden. Eén van deze is koningin. Niet de zoon, maar de broeders- of zusterszoon des konings is troonopvolger.

De eigenlijke Ashantijnen vormen een moedig en krachtig volk, waaraan zich zelfs de Mohammedaansche bevolking van Kong, Juta en Daghoemba onderworpen heeft. Zij zijn zeer gesteld op schitterende versierselen en spreiden bij het viertien der feesten steeds

hun rijkdom ten toon. In den omgang zijn zij beleefd en mild, maar in de behandeling van staatsaangelegenheden aanmatigend en trotsch. De kinderen worden er zorgvuldig opgevoed en de slaven in het algemeen goed behandeld. Zieken, zwakken en gebrekkigen staan onder de bescherming des Konings en zijn paleis te Koemasi is een gesticht voor hulpelooze kinderen. De oorlog is voor de Ashantijnen een eervol bedrijf, en zij trekken gedurig op tegen de volken van het binnenland, welke niet tegen hen zijn opgewassen. De oorlogen zijn doorgaans verschrikkelijk. Wanneer er geene behoefte is aan slaven, dan worden alle gevangenen om het leven gebracht en zelfs de aanzienlijken niet gespaard. De schedels van deze plaatst men in de koninklijke verzameling. De wetten kosten er dikwijls nog meer bloed dan de oorlogen. Zij zijn geweldig gestreng, en zelfs de geringste overtredingen worden er met den dood gestraft. De veroordeelden brengt men naar Koemasi, om hier bij groote feesten hun vonnis te ondergaan. Ook de offeranden vorderen er op zulke dagen talrijke menschenlevens. Een koning van Ashanti deed eens bij het overlijden zijner moeder 3000 krijgsgevangenen ombrengen, en dit wordt in geringere mate nagevolgd door de aanzienlijken en door de gemeenten des Rijks.

De godsdienst der Ashantijnen is Fetisjismus of de aanbidding van allerlei voorwerpen. Wel huldigen zij een hoogste wezen, dat in den hemel troont, maar zij gelooven tevens aan booze geesten, die zich in de gedaante van krokodillen, slangen, panthers enz. vertoonen, en in het onschadelijk maken dier gevaarlijke magten is vooral de taak hunner priesters gelegen. Welligt hebben zij ook een en ander van de Mohammedanen overgenomen. Op hunne feesten wordt veel werk gemaakt van zang en muziek. Hunne voornaamste muziek-instrumenten zijn trommen, hoorns van uitgeholde olifantstanden, gongs en kalabassen, waarin zich steentjes bevinden. Bij plechtige gelegenheden wordt de trom des Konings geroerd, die omhangen is met schedels van vermoorde vorsten. Daarbij bevindt zich ook de schedel van den Engelschen generaal *M'Carthy*, die in 1824 door de Ashantijnen gevangen genomen en onthoofd werd. — De dichtkunst staat in Ashanti en Dahomey op lagen trap; zij bepaalt zich tot voor de vuist gemaakte verzen, die in het geheugen zijn blijven hangen, omdat bij die beide volken geen letterschrift bestaat.

Als stichter des rijks beschouwt men een opperhoofd, Sai-Toeroe genaamd, die in de 18de eeuw met eenige stammen uit het binnenland de plek veroverde, waar hij vervolgens de stad Koemasi deed verrijzen. In den aanvang der 19de eeuw voerden de Ashantijnen oorlog met de Fanti, een vreedzaam en welvarend volk, dat met de Engelschen, die er zich op de kust gevestigd hadden, in de beste verstandhouding leefde. In drie

veldtogten (1807, 1811 en 1816) werden de Fanti onderworpen of uitgeroeid, en de kustlanden vielen in de magt der Ashantijnen. De Engelschen hadden het gevaar niet kunnen afwenden van hunne bondgenooten, en tevens mislukten hunne pogingen, om vriendschappelijke betrekkingen aan te knopen met de Ashantijnen. Deze moorden over het verbod van den slavenhandel en eischten dezelfde geldsommen, die Engeland te voren aan de Fanti had betaald. Eindelijk trokken de Engelschen het zwaard, doch de afloop van den oorlog was voor hen hoogst noodlottig, daar generaal *M'Carthy*, de stadhouder van Sierra Leone, en meer dan 1000 soldaten sneuvelen of door ziekten bezweken. De invloed der Engelschen is er toen aanvankelijk door geknakt.

Daarentegen waren de Nederlanders er in hoog aanzien. In het jaar 1837 hebben deze met *Osay Aquatoeh*, koning der Ashantijnen, een verdrag gesloten, dat laatstgenoemde de later opgehevene verplichting oplegde, om jaarlijks duizend Negersoldaten te leveren ten behoeve van onze Oost-Indische bezittingen, terwijl hij daarvoor van de Nederlanders wapenen en krijgsvoorraad ontving. Die Koning heeft zelf twee prinszen, zijn zoon en zijn neef, herwaarts gezonden, om naar Europese wijze te worden opgevoed. De zoon is naar zijn vaderland teruggekeerd, maar de neef heeft zich later vergenoegd met eene betrekking bij de mijnen in Oost-Indië.

Asher (Adolf), een zeer verdienstelijk boekhandelaar, was de zoon van Israëlitische ouders en werd geboren den 23sten Augustus 1800 te Commün in Pommeren. Hij ontving zijn eerste onderricht in de stadschool aldaar en bezocht later het gymnasium te Berlijn. Hij was voor den handel bestemd en hield zich vele jaren in Engeland op, waar hij zich met de taal- en letterkunde des volks bekend maakte. Later vestigde hij zich te Petersburg, waar hij zich eerst met den handel in diamanten bezig hield, terwijl hij vervolgens, na den toevalligen aankoop van een aantal boeken, zich aan den boekhandel wijdde. Hij maakte in korten tijd groote vorderingen in de kennis van zijn vak, maar tengevolge eener ukase, die aan de Israëlieten het verblijf in Ruslands hoofdstad verbood, spoedde hij zich in 1830 naar Berlijn, waar hij een boekhandel stichtte met hulpkantoren te Londen en te Petersburg. Nu knoopte hij betrekkingen aan met de geleerdste mannen, verrijkte onderscheidene bibliotheken, schreef belangrijke werken over bibliographie, en overleed op eene reis te Venetië op den 1sten September 1853.

Ashley (Antony, lord), zie *Shaftesbury*.
Ashmole (Elias), een beroemd Engelsch oudheid- en wapenkundige, werd den 23sten Mei 1617 te Litchfield in Staffordshire geboren. Hij was eerst advocaat, en toen hofadvocaat onder *Karel I*. In het jaar 1649 vestigde hij zich te Londen, verkreeg na de troonsbeklimming van *Karel I* de betrek-

king van koninklijken wapenheraut, werd vervolgens lid van het Koninklijk Genootschap, en overleed den 18den Mei 1692. Zijn "Theatrum chymicum Britannicum" en zijne "Geschiedenis van de orde van den Kouseband" worden zeer geroemd.

Ashton under Lyne, eene stad van het Engelsche graafschap Lancaster, is gelegen aan de Teems op een paar uren gaans afstands van Manchester. Zij is door een kanaal met deze stad verbonden en telt ruim 30600 inwoners. Er zijn vele katoenfabrieken, en in hare nabijheid, te Fairfield, bevindt zich eene kolonie van Moravische broeders.

Asia is de naam van de 76ste planetoïde. Zij werd in 1861 ontdekt door *Norman Pogson*, en is zeer klein. Volgens *Dr. Frischauf* heeft zij een omloopstijd van 1411 dagen en een gemiddelden afstand van de zon van 51 miljoen geogr. mijlen. Van de aarde is zij steeds meer dan 30 miljoen geogr. mijlen verwijderd (zie verder *Asteroiden*).

Asinara is een klein eiland aan de noordwestpunt van het eiland Sardinië. Het heeft ongeveer 300 inwoners.

Asinari (Frederigo), graaf van *Camerone*, een Italiaansch dichter, werd geboren te Asti in Piëmont omstreeks het jaar 1550. Hij omhelsde de krijgsdienst en streed met Savooische hulptroepen, die zich onder de bevelen schaarde van keizer *Maximiliaan II*, tegen de Turken. Hij heeft een aantal sonnetten en canzonnen in het licht gegeven en is daarenboven de vervaardiger van het Treurspel "Il Tancredi", dat men eerst ten onregte aan *Torquato Tasso* toekende.

Asinari of ezelsvereerders is de spotnaam, door de Heidenen aan de Israëlieten en na de tweede eeuw ook wel aan de Christenen gegeven. Zelfs *Tacitus* verkeerde in de meening, dat de Joden, uit dankbaarheid jegens de ezels, die oorzaak waren dat zij in de woestijn eene bron ontdekten, een ezelsbeeld huldigden te Jeruzalem. Dat de Christenen zoo genoemd werden, is voortgevloeid uit de rol, die de ezel vervult in de geschiedenis van den stichter hunner godsdienst, bijvoorbeeld bij de vlucht naar Egypte en bij den intogt in Jeruzalem. Die spotnaam is in de middeleeuwen door de Mohammedanen opgewarmd.

Asinga Ascon is, volgens de Friesche kronieken, de vierde prins der Friezen. Hij volgde zijn vader *Ubbo* op en aanvaardde de regering omstreeks het jaar 81 vóór den aanvang onzer jaartelling. Hij ondersteunde bij herhaling de West-Friezen tegen de Batavieren en behaalde op deze de overwinning. Op gevorderden leeftijd streed hij met goed gevolg tegen de Dénen. Minder gelukkig was zijn veldtocht tegen hertog *Karel van Brabant*. Hij werd door dezen gevangen genomen, maar zonder losgeld ontslagen, — 't geen aanleiding gaf tot een duurzaam vriendschapsverbond tusschen de twee vorsten. *Asinga Ascon* overleed in zeer hoogen ouderdom, en werd door zijn neef *Diocarus Segon* opgevolgd.

Asinius, eigenlijk *C. Asinius Pollio*, een

Romeinsch veldheer en staatsman, een uitnemend redenaar, geschiedschrijver en dichter, werd geboren in het jaar 76 vóór Chr. Reeds in 54 trad hij op als aanklager tegen *Cato*, die als volkstribuun, ten gunste van *Pompéjus* en *Crassus*, de comitiën had opgeheven. In den strijd tusschen *Pompéjus* en *Caesar* koos *Asinius* de zijde van laatstgenoemde. Na de verovering van Italië streed hij onder *Curio* in Sicilië en Afrika, redde na den ongelukkigen strijd tegen koning *Juba* het overschot van het leger en nam deel aan den Pharsalischen veldslag (Augustus 48 vóór Chr.). In de volgende jaren ontmoeten wij hem nu eens als volkstribuun en praetor te Rome, dan weder strijdende in Afrika en Spanje. Toen het verdrag, na den dood van *Caesar* door den Senaat met *Sextus Pompéjus* gesloten, dezen uit Spanje verwijderde, bleef *Asinius* er achter als bevelhebber van 3 legioenen, waarmede hij zich, op aansporing van *Octavianus*, bij *Antonius* voegde. Het driemanschap bestemde hem om die reden tot consul in het volgende jaar, terwijl *Antonius* hem inmiddels belastte met het beheer van Gallia Transpadana. Bij de landverdeling in dit gewest zorgde hij er voor, dat *Virgilius* zijn landgoed behield. Later wist hij *Domitius Ahenobarbus* tot de zaak van *Antonius* over te halen en vervulde te Brundisium de rol van een vredelievenden bemiddelaar tusschen *Antonius* en *Octavianus*. Het driemanschap bevorderde hem toen tot het ambt van consul (40 vóór Chr.). In het volgende jaar streed hij in Dalmatië tegen de Illyriërs, die de partij van *Brutus* hadden ondersteund, veroverde de stad *Salonae* en trok triumerend zijne vaderstad binnen. Weldra verwijderde hij zich van het toneel van den staatkundigen strijd en wijdde zijne krachten aan den Senaat en aan de handhaving van het regt, terwijl hij zijn vrijen tijd besteedde aan de beoefening van kunst en wetenschap. Hij overleed in het jaar 4 na Chr. op zijne Tusculaanse villa.

Asinius behoort tot de merkwaardigste wetenschappelijke mannen van zijn tijd. Hij stichtte de eerste openbare boekery in den voorhof van den tempel der Vrijheid op den Aventijnschen berg. Hieraan besteedde hij het geld van den in Dalmatië behaalden buit. Voorts voerde hij de gewoonte in, om opstellen en gedichten in een kring van wetenschappelijke vrienden voor te lezen en daarover hun oordeel te vernemen. Van zijne werken zijn enkel fragmenten overgebleven. Den meesten roem behaalde hij met zijne redevoeringen. Ook heeft hij eene Romeinsche geschiedenis in 16 boeken geschreven, welke over den tijd der burger-oorlogen handelde, en onder zijne gedichten bevonden zich eenige treurspelen.

Zijn zoon *C. Asinius Gallus, Saloninus*, senator in de dagen van *Augustus* en *Tibérius*, was desgelijks schrijver en dichter. Hij was gehuwd met *Vipsania Agrippina*, de verstoote gemalin van laatstgenoemden Keizer, en zoowel om die reden als om zijne vrijmoedigheid was hij

bij *Tibérius* gehaat. In het jaar 30 na Chr. werd hij door den Senaat ter dood veroordeeld, maar de dwingeland sloot hem drie jaren op in den kerker, waar hem het noodige schier onthouden werd, en belasterde hem na de uitvoering van het vonnis.

Askaniën, *Aschaniën* of *Aschersleben* (zie op dit woord) is de ruïne van een burg op den Wolfsberg nabij de stad Aschersleben. Deze burg, voorheen het middelpunt van een graafschap van dien naam, werd volgens de overlevering reeds in de 6de eeuw door de Saksers gebouwd, maar onder *Karel de Groote* door de Franken verwoest. Toen kwam het slot in handen van de Beringers (Ursini), die het in de 9de of 10de eeuw herstelden, waarna het in de 12de eeuw nogmaals vernield werd door *Hendrik I* van Anhalt. In den aanvang der 13de eeuw werd het weder opgebouwd, maar bleef vervolgens onbewoond. Over het graafschap hebben wij onder *Aschersleben* gesproken.

Askelöf (Johan Christopher), een Zweedsch dagbladschrijver, werd geboren in 1787 en studeerde te Lund, waar hij in 1805 doctor werd in de wijsbegeerte. Hij werd vervolgens aangesteld bij de Koninklijke kanselarij te Stokholm. In 1810—1812 gaf hij een weekblad uit, "Polyphemus" genaamd, waarin hij ijverde tegen den Franschen smaak. Intusschen werd hij door de Regèring met verschillende betrekkingen bekleed. Later stond hij aan het hoofd van onderscheidene dagbladen en tijdschriften. Hij overleed in 1848, en was gedurende zijn leven een schrander vertegenwoordiger der Zweedsche dagbladpers.

Asköe is een Noorweegsch eiland, tot het amt Södre-Bergenshuus behoorende en aan de westkust ten noorden van Bergen gelegen. Er zijn 1300 inwoners, gedeeltelijk in het havenplaatsje Strudhaven gevestigd. Men vindt er eene bron, die des zomers koud en des winters warm water bevat.

Asmannshäuser is de naam eener wijnsoort, die aan de Rijn bij het kleine dorp Asmannshausen groeit. De wijngaarden zijn er aangelegd op een bodem van blaauwen leisteen. Men noemt den rooden Asmannshäuser beter dan den witten. Eerstgenoemde komt van eene kleine Bourgondische druif en vereenigt vuur en kracht met een aangenaamen geur.

Asmodi (Ashmedai of verwoester) is in de Hebreeuwsche mythologie een booze geest, die aan de laagste hartstogten den teugel viert. Zoo komt hij voor in het Boek van *Tobias* (III, 8). In den Talmud wordt hij de Koning der booze geesten, ja, Satan zelf genoemd.

Asmus, zie *Claudius* (Matthias).

Asodisch noemt men ongesteldheden, die met walging gepaard gaan.

Asopus, een riviergod, was de zoon van *Oceanus* en *Tethys* of volgens sommigen van *Pero* en *Poseidon* (Neptunus), en volgens anderen van *Zeus* (Jupiter) en *Eurynome*. Bij zijne vrouw *Metope* had hij 2 zonen en 12 of 20 dochters. Eigenlijk is hij de God van de rivier, die zijn

naam draagt. Bekend is de mythe van zijn strijd met *Zeus* (Jupiter), toen deze hem zijne dochter *Aegina* ontroofde. Hij vervolgde den schaker en wilde zelfs den Olympus met zijne golven bestormen; maar *Zeus* dreef hem met felle bliksemschichten terug in zijne bedding, waar men na dien tijd kolen heeft gevonden.

Asow (Azow of Azof) is eene stad in Europeesch Rusland, in de provincie Jekaterinoslaw, aan den noordoosthoek der Zee van Asow en aan een arm van de Don. Voorheen was zij eene vesting en eene bloeiende koopstad, maar door verzanding van de haven is zij vervallen en telt tegenwoordig slechts 3000 inwoners, die zich hoofdzakelijk met de vischvangst bezig houden. In de dagen der Oudheid heette zij Tanais en was eene der belangrijkste Grieksche steden in die oorden. Later was zij onderworpen aan de koningen van Pontus. Daarna zocht zij zich onafhankelijk te maken, maar werd ten tijde van *Augustus* door *Polemo* verwoest. In de middeleeuwen werd zij onder de heerschappij der Gennèzen, die haar Tana noemden, de zetel van een belangrijken handel. In 1392 werd zij aan *Tamerlan* onderworpen en in 1475 aan de Turken. In 1696 werd zij ingenomen door *Peter de Groote* en bleef wel eene eeuw een twistappel van de Russen en Turken. In 1711 werd zij aan laatstgenoemden afgestaan, maar in 1733 door den Russischen veldmaarschalk *Münich* weder veroverd. Bij den vrede van Belgrado (1739) verbleef zij aan Rusland onder voorwaarde, dat hare vestingwerken gesloopt moesten worden. Eindelijk werd zij in 1774 bij den Vrede van Koetsjoek-Kainardsji onvoorwaardelijk aan Rusland toegevoegd. Zij heeft zich echter — vooral naden aanleg van de haven van Taganrog — niet weder tot handelsplaats kunnen verheffen. Het tegenwoordige Asow ligt tegenover het oude Tanais.

Asow (Zee van) of *Palus Maeotis* der Ouden, naar de stad van dien naam alzoo genoemd, is eene baai of golf van de Zwarte zee en met deze door de straat van Theodosia (Jenikale, Kaffa of Kertj) verbonden. Zij grenst ten westen aan de Krim, ten noorden aan eene vruchtbare steppe, en ten noordoosten en oosten aan het land der Donsche en Tsjernoworskische Kozakken. Zij heeft van het zuiden naar het noorden eene lengte van 20, en van het oosten naar het westen eene van 32 geogr. mijlen, en ontvangt in haren schoot de wateren van de vischrijke Don en van de kleinere rivieren Mius, Jelaneczic, Kalmijus, Berda en Meloszyia, — voorts uit de Krim die der Salsjer en uit Azië die van de Koeban, Besoega, Jeya enz. Onder hare baaijen is vooral de *Stink-zee* merkwaardig, uit wier water gedurende de hitte van den zomer kwalijkriekende uitwasemingen oprijzen. Hare aanzienlijkste diepte bedraagt 13 meters, terwijl het vaarwater in de Zee-engte of Straat slechts 4 meters diep is. Laatstgenoemde is door de landengte van Perekop van de Doodse zee en door de landtong van Arabat, die zich

van het schiereiland Kertj 15 geogr. mijlen ver noordoostwaarts uitstrekt en hier en daar nauwelijks 1000 meters breed is, van de Zee van Asow gescheiden.

Deze zee is zeer vischrijk en zij levert hierin aan de kustbewoners eene belangrijke bron van bestaan, daar er groote hoeveelheden lijn, kaviaar en gezouten visch worden uitgevoerd. De voornaamste handelshavens zijn er die van Berdiansk, Mariopol en Taganrog, verwaarts graan uit de vruchtbare steppe wordt gebracht. Intusschen wordt volgens sommigen de kom der Zee van Asow allengs kleiner en dus ondieper, terwijl de kustlanden zich uitbreiden, 't geen echter anderen ontkennen.

In 1855 werd door Engeland en Frankrijk eene expeditie onder den admiraal *Lyons* en den generaal *Canrobert* naar de Zee van Asow gezonden, waar onderscheidene stoombooten, koopvaardij schepen en ook eenige plaatsen aan de kust zonder veel tegenstand werden verwoest.

Asow (*Steppe van*) is de naam van de onvruchtbare vlakte aan den benedenloop van de Manytsj, eene zij-rivier van de Don en aan de Don zelve tot aan de Zee van Asow. De grond is er blijkbaar eene voormalige bedding der zee, die op zandige kalksteenvlagen rust en uit zavel bestaat met een schralen plantengroei. Zij is voor den landbouw weinig geschikt en verschaft nauwelijks het noodige voedsel aan de kudden der Donsche Kozakken. Ook de bewoners der steppe houden zich vooral met de vischvangst bezig.

Aspalaathout *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen, dat aan de Kaap de Goede Hoop te huis behoort. Het omvat heesters met één- of drietallige bladeren en meestal gele, somtijds in de bladoksels geplaatste, somtijds tot hoofdjjes vereenigde bloemen en langwerpige, vaak scheeve peulen. Vele soorten, zooals *A. ciliaris*, *pedunculata*, *erici-folia*, *argentea* enz., vindt men als sierplanten in de oranjerieën. Onder den naam van aspalaathout komt adelaarshout (zie onder dit woord) in den handel, en ook groen ebbenhout, afkomstig van *A. ebenus*, volgens anderen van een Amerikaanschen boom, *Bignonia ebena*.

Asparagine is eene stikstofhoudende plantaardige verbinding, die het eerst in de aspergie (*asparagus*) is ontdekt. Zij bevindt zich echter ook in het ontkiemend zaad en in de spruiten van vlinderbloemige gewassen, van mangelwortels, aardappels enz. vóór den bloeitijd. Men verkrijgt de asparagine uit het sap van jonge erwtenplanten, dat men kookt, door verdamping verdikt en kristalliseren laat. Men maakt de kristallen kleurloos door beenzwart; zij kristalliseert in rhombische prisma's of in rhombische octaëders.

Aspasia is de naam van de meestberoemde van de hetaeren (*ἑταίραι* of vriendinnen) der Oude wereld. Op gemeld woord handelen wij over die Grieksche vrouwen, —

een paar woorden ter opheldering zijn evenwel hier onmisbaar.

De Grieksche vrouwen, reeds jong en alleen door overeenkomst gehuwd, onderscheidten zich door huiselijke deugden, maar verstonden bij hare geringe ontwikkeling de kunst niet, om hare beschaafde, geestige, kunstlievende en naar zingenot jagende mannen te boeijen. Daarenboven waren zij nagenoeg uitgesloten van het maatschappelijk verkeer. Intusschen moest de Grieksche beschaving invloed hebben op sommige vrouwen. Deze, niet door den band des huwelijks gekneld, vereenigden zich in de dienst van het schoone en wisten door ontwikkeling des geestes een standpunt te bereiken, dat haar in bevalligheid en geestigheid ver boven hare eenvoudige gehuwde zusters verheef. De Atheners zochten met geestdrift het aange-naam bijzijn van die vriendinnen, om met deze bij vrolijke gastmalen, bij muziek, dans en luchtige scherts het genot der wereld te smaken. Van de schaduwzijde van dezen toestand spreken wij later.

Aspasia nu, de dochter van *Axiochus*, was geboren in het weelderige en beschaafde Milete in Ionië en voegde zich naar het voorbeeld van *Targelia*, eene hetaere, die door ongemeene bekoorlijkheid tot een hoogen rang was opgeklimmen. Het is niet bekend, wanneer zij zich naar Athene begeven heeft, maar wel, dat zij hier opgemeenzamen voet leefde met den beroemden *Péricles* (444 vóór Chr.), wien zij een zoon schonk, die den naam zijns vaders ontving. Weldra verkreeg zij grooten invloed op de staatsaangelegenheden. Men zegt, dat zij, op verzoek van hare landgenooten, *Péricles* overhaalde, om oorlog te voeren met Samos; ook legt men haar ten laste, dat zij de oorzaak is van het tuchtigen van Megara — omdat twee Megarensers haar een paar slavinnen hadden ontroofd — en alzoo van het ontbranden van den Peloponnesischen oorlog. Zelfs vermeldt men, dat zij niet vreemd was aan de beroemde redevoeringen, die door *Péricles* werden uitgesproken, en *Sócrates* noemt zich in scherts haren leerling. Laatstgenoemde wijsgeer zocht haren omgang, en *Aspasia* deed daarmede haar voordeel tot verrijking van den geest, zoodat zij den naam verkreeg van "de Socratische". In hare woning vereenigde zich steeds een kring van dichters en wijsgeeren. Door den dichter *Hermótimus* werd zij aangeklaagd van schennis der godsdienst, maar op eene verdediging van *Péricles* volgde de vrijspraak. — Na den dood van dezen verbond zij zich met *Lysicles*, een rijken veehandelaar, en deze werd door haar de aanzienlijkste man van Athene.

Eene jongere *Aspasia* was de vriendin van *Cyrus de jongere* (400 vóór Chr.). Zij was de dochter van *Hermótimus* uit Phocaea in Ionië, die haar na den dood harer moeder eene gestrenge en zorgvuldige opvoeding gaf. Wegens de schoone kleur van haar ge-laat werd zij *milto* (de geblankette) genoemd, en wegens hare groote bevalligheid schaakte

men haar uit het vaderlijk huis, waarna zij in den harem van *Cyrus* werd geplaatst. Deze gaf haar weldra de voorkeur boven zijne andere vrouwen. Toen *Cyrus* in den slag bij Cunara gevallen was, kwam zij in den harem van den Perzischen koning, en vervolgens in dien van *Darius*. De Koning vorderde haar echter terug, en dit gaf aanleiding tot den opstand, waarin *Darius* het leven verloor. *Aspasia* werd later priesteres van *Anaitis* te Ecbátana.

Aspatsjai is eene rivier in Aserbeidsjan, waar de Russische generaal *Gudowitsj* den 16den Junij 1807 slag leverde aan de Perzen onder *Joessoef-pasja* en eene volkomene overwinning behaalde.

Aspecten (*Adspecten* of *configurations planetarum*) zijn de verschillende standen der planeten, der zon en der maan in den dierenriem. De belangrijkste zijn: de zamenstand (conjunctie) met een lengteverschil = 0° , — de tegenstand (oppositie) met een lengteverschil = 180° , — de trigonaalstand met een lengteverschil = 120° , — de quadratuur met een lengteverschil = 90° . Men heeft die aspecten voortgezet tot sextielstand enz. Behalve conjunctie en oppositie, hebben die verschillende aspecten weinig belangrijks voor de sterrekundige wetenschap. Des te meer werden zij op prijs gesteld door de sterrewigchelaars of astrologen.

Aspendus was welleer eene bloeiende en volkrijke stad in Pamphylië, gebouwd aan de beide oevers der Eurymedon. Men houdt haar voor eene volkplanting der Grieken. *Verres* heeft er voortreffelijke kunstwerken weggevoerd. Later heette deze stad ook Primupolis.

Asper was in de middeleeuwen eene kleine zilveren munt ter waarde van omstreeks vier stuivers, en thans is zij nog de kleinste zilveren munt in Turkije. Men rekent er 120 asper op een piaster.

Asperen, eene baronie, in het oostelijk gedeelte van Zuid-Holland en aan de grenzen van Gelderland gelegen, behoorde voorheen tot het graafschap Teisterbant en alzoo aan de heeren van *Arkel* (zie onder dezen naam). Toen na den dood van heer *Jan van Arkel* in 1122 diens goederen onder zijne 3 zonen verdeeld werden, viel Asperen ten deel aan *Folpert*. Het werd door *Otto*, den vijftien heer, opgedragen aan den Graaf van Holland en is na dien tijd een Hollandsch leen gebleven. In het midden der 15de eeuw werd de baronie in 2 deelen gesplitst, daar de twee dochters van den heer van Asperen, gehuwd met *Rutger van den Boetselaar* en *Arend Piek*, ieder eene halve heerlijkheid ten huwelijk bragten. Niet lang daarna verviel de helft, aan *Arend Piek* toebehoorende, door verbeurdverklaring aan *Karel van Bourgondië* en vervolgens aan *Maximiliaan van Oostenrijk*, die dit gedeelte wederom afstond aan den bezitter van de andere helft, namelijk aan *Wessel van den Boetselaar*. In den loop der tijden heeft Asperen toebehoord aan de Hollandsche geslachten *Arkel*, *Polanen* en *Langerak*, aan het Kleef-

sche geslacht van den *Boetselaar*, aan het vorstelijk geslacht *Bourgondië*, en het Geldersche adellijk geslacht *Piek*.

Bij het stadje Asperen verhiel zich weleer een slot of kasteel, Waddestein genaamd, niet ver van de Heukelomsche poort. De stichter is onbekend. Het werd in 1204 door graaf *Willem I* van Holland verwoest, maar later hersteld en eindelijk door de Franschen in 1672 vernield. Het stadje zelf — thans aan de Linge in de nabijheid van een fort met wapenplaats gelegen en 1250 zielen tellende — heeft in onderscheidene oorlogen veel geleden. Vele burgers verloren het leven in den strijd tusschen *Piek* en *Boetselaar* (1480), — vervolgens had zij veel te lijden door een inval van den Zwarten hoop (1517), die er gruwelijk huis hield, — toen van de Spanjaarden (1574), die er *Quirinus de Palme*, leeraar der Hervormde godsdienst, vermoordden, en eindelijk in 1672 van de Franschen, die er eene geweldige brandschatting vorderden.

Aspergie (*Asparagus*) is de naam van een geslacht uit de natuurlijke familie der *Smilacaceae* of struikwinden. Het heeft een klokvormig, zesdeelig bloemdek, dat aan zijn voet tot een naauw buisje is versmald. De 6 meeldraden zijn op den bodem van het bloemdek vastgehecht, en de vrucht bestaat uit eene driehokkige bes, die in ieder hokje 2 zaden draagt. De meestbekende soort van dit geslacht is *A. officinalis* L. of de gewone aspergie. Deze groeit op vruchtbare weiden, aan de zoomen der wouden en aan de oevers der rivieren in geheel Europa, en is ook in Noord-Amerika verspreid. Haar wortelstok is kort en dik en zendt in het voorjaar talrijke, met schubben bedekte, vleezige spruiten boven den grond, die zich, als zij ongemoeid blijven, tot bladerrijke stengels ontwikkelen. Deze zijn kruidachtig, regtstandig en van talrijke zijtakken voorzien. De bladeren zijn klein en lijnvormig en de steunblaadjes vliezig; de bloemen zijn tweehuisig en bezitten een groenachtig-wit bloemdek.

De aspergie wordt verbouwd wegens de reeds vermelde lentespruiten van den wortelstok, die tot de liefkoosde vroeger groenten behooren. Men kent twee verscheidenheden, namelijk *witte* en *groene* aspergies. Wie aspergie-bedden wil aanleggen, dient den grond althans 1 Ned. el diep uit te graven en met runder- en schapenmest, afgewisseld met zandlagen, weder te vullen. Daarna graaft men in zulk een toebereiden grond gaten en plaatst jonge planten daarin op kegelvormige verhevenheden, zoodat de wortelvezels uitgespreid kunnen worden, waarna men de gaten weder vult met de uitgenomen aarde. Elk jaar moet men nieuwe aarde en mest op zulk een bed brengen. Eerst in het derde jaar mag men des voorjaars de spruiten afsteken. De wortelstok der aspergie behoorde voorheen tot de geneesmiddelen, en het is bekend, dat het gebruik van aspergies een eigenaardigen reuk geeft aan de urine en de urine-afscheiding sterk bevordert.

De wortelstok en het zaad van *A. acutifolius* L. vond men voorheen onder de namen van *radix* en *semen Asparagi* in de apotheek. *A. decumbens* L. is eene sierlijke kruidachtige plant, die aan de Kaap de goede Hoop groeit en geelachtig-witte, klokvormige, welriekende bloemen draagt.

De gewone aspergie wordt in ons land vooral in de duinpannen in het wild gevonden. Eene verscheidenheid van deze — de zeekants-aspergie (*A. maritimus*) — groeit in de duinen tusschen Haarlem en Overveen.

Asperifoliaceën, zie *Boragineën*.

Aspern of *Grosz-Aspern*, een dorp in de nabijheid van Weenen, is beroemd geworden door den veldslag, die er plaats greep op den 21 en 22sten Mei 1809 tusschen *Napoleon* en aartshertog *Karel*. *Napoleon* had op den 13^{den} Mei Weenen bij verdrag ingenomen, en Aartshertog *Karel* was, van zijn linkervleugel gescheiden, over de Donau teruggetrokken en had er zich vereenigd met het corps van generaal *Bellegarde*. Nu rukte hij voorwaarts, om de hoofdstad te ontzetten, en verdeelde zijn leger, bestaande uit de korpsen van den vorst van *Hohenzollern*, van den vorst van *Rozenberg*, van den veldmaarschalk *Hiller* en van graaf *Bellegarde*, te zamen 75000 man met 288 stukken, in 5 deelen en deed de geheele ruiterij onder den vorst van *Liechtenstein* plaats nemen tusschen de korpsen van *Hohenzollern* en van *Rozenberg*, tusschen Deutsch-Wagram en Stammersdorf. Vóór dit leger lag de uitgebreide vlakte van het Marchfeld en achter den rug had het Gerasdorf, terwijl de linkervleugel op Rusdorf, en de regtervleugel op den Bisamberg leunde. *Napoleon* had de dorpen Eszlingen en Aspern tot steunpunten gekozen, op het eiland Lobau zijn krijgsvoorraad geplaatst, en den Donau-oever tot dekking van zijn linkervleugel bestemd. De Aartshertog begon den aanval met 5 kolonnes, en *Napoleon* deed zijne divisies onder *Bessières*, *Lannes* en *Masséna* — omstreeks 50 000 man — naar Hirschstättten voorwaarts rukken. De garde benevens de hulptroepen bleven in reserve. Generaal *Normann* bestuurde van de zijde van Stadlau den aanval op het dorp Aspern, dat door de Franschen was bezet. Bij het aanbreken van den nacht was de Oostenrijksche generaal *Wacquant* in het bezit van het bovenste gedeelte van het dorp, en hij behield het tot den volgenden morgen, terwijl *Miller* eene positie had genomen achter het dorp, waar *Bellegarde* hem ter zijde stond. Inmiddels behield het korps *Hohenzollern* bij de geweldige aanvallen het slagveld en het vierde en vijfde corps drongen voorwaarts tot Eszlingen. Ofschoon hertog *Karel* de brug naar Lobau had laten verbranden, werd zij binnen weinige uren hersteld, en de generaal *Oudinot* verscheen met alle beschikbare strijdkrachten uit Weenen, waardoor de sterkte van het Franse leger verdubbeld werd.

Op den 22sten Mei begonnen de Franschen den slag met een aanval op Aspern, maar

de dappere regimenten *Benjowski* en *Klebek* hielden er roemrijk stand. Ook de colonne van *Bellegarde* en *Hohenzollern* bood den vijand het hoofd tusschen Aspern en Eszlingen. Toen de Franschen vernamen, dat de brug achter hen op nieuw verwoest was, streeden zij als wanhopigen. Tot vijfmaal toe liepen de Oostenrijkers storm op Eszlingen, maar evenzoovele malen te vergeefs, daar zij telkens voor de sterke artillerie moesten afdeinzen. Zij vergenoegden zich eindelijk met het behoud hunner positie. *Napoleon* gevoelde echter, dat er van geen voorwaarts rukken sprake kon zijn, en in den nacht van den 22 op den 23sten Mei trok hij terug naar het eiland Lobau. Het verlies der Oostenrijkers werd geschat op 2000 man, dat der Franschen op tweemaal zooveel. De maarschalk *Lannes* overleed er aan zijne wonden. Gevangenen werden er weinig gemaakt, maar Oostenrijk veroverde vele kanonnen en geweren. De beide dagen van Aspern zijn voor Oostenrijk de roemrijkste van den veldtog van 1809. De aldaar behaalde voordeelen gingen echter bij Wagram en bij Raab weldra verloren.

Asperugo, zie *Scherpkruid*.

Asperula, zie *Ruwkruid*.

Asphalt, *aardpek* of *jodenlijm*, een bitumineus hars, is pekwart, vetachtig, schelpachtig op de breuk, bol- of niervormig, zoo hard als gips en iets zwaarder dan water. Het wordt bij wrijving en verwarming negatief-electrisch, smelt bij het kookpunt van water, verbrandt met eene sterke, walmende vlam en laat eene donkerbruine of zwarte asch achter. Bij drooge distillatie geeft het eene brandige olie — asphalt-olie genaamd —, een weinig ammoniakhoudend water, brandbaar gas en een derde deel van zijn gewigt aan kool, die na het verbranden een overschot van kiezelarde, aluinaarde, ijzeroxyde enz. oplevert. Salpeterzuur bijt asphalt en doet gele, naar olie van bittere amandelen en naar muskus riekende hars ontstaan. In aetherische oliën lost het zich gemakkelijk op; behandelt men het met aether, dan lost deze eene zwarte stof (*asphaltene*) op, die ook oplosbaar is in petroleum en in terpentijn-olie.

Het asphalt bestaat uit onderscheidene koolwaterstoffen en eene zuurstofhoudende verbinding. Men vindt het in ertslagen en in kalk- en zandsteensoorten van verschillende vormen. Het meestbekend is zijne aanwezigheid in de Doodse zee, waar vooral na aardbevingen klompen asphalt in het water drijven en door den wind naar de kust worden gestuwd. Na de aardbeving van 1834 heeft men er 3000 Ned. pond verzameld. — Nog merkwaardiger is de aanwezigheid van asphalt in het zoogenaamde Pekmeer op het eiland Trinidad. Dat meer ligt er op de hoogste plek en verspreidt er een reuk, dien men op mijlen afstands kan waarnemen. Het is ongeveer 1000 schreden lang en 120 schreden breed. Op het eerste gezigt zou men meenen er water te zien, maar men ontwaart van nabij, dat zijne

oppervlakte een glasachtig voorkomen heeft. De spleten en kleine kommen zijn er met frisch water gevuld, waarin de visschen niet ontbreken. Bij fellen en langdurigen zonnegloed wordt die oppervlakte vloeibaar, zoodat zij dan onbegaanbaar is. De diepte van dit meer heeft men nog niet onderzocht; waarschijnlijk rust de asphaltaag op water. De grond is er over het geheele eiland met asfalt vermengd, en er zijn zelfs asfaltbanken, die zich in zee uitstrekken. — Daarenboven vindt men asfalt te Baku aan de Caspische zee en bij den Caucasus, alsmede in Peru. In Europa vertoont het zich op onderscheidene plaatsen in de gedaante van bergteer. Zoowel de aardolie (zie onder dit woord), als de asfalt-aarde of van asfalt doortrokken zand, staat met dit laatste in een naauw verband.

Reeds vroeg heeft men asfalt tot verschillende doeleinden aangewend. De Egyptenaren gebruikten het reeds, vermengd met ceder-olie en speerijen, tot het balsemen van lijken. De Perzen maakten er vuurwerk van, en men meent, dat het ook tot de bestanddeelen van het Grieksche vuur behoorde. Asfalt-aarde was een verbindingsmiddel voor de steenen in de dagen der Oudheid, zooals volgens *Rich* uit de bouwvallen van Babylon blijkt. In onzen tijd heeft men er eene stof van bereid, die bijzonder geschikt is tot het bevroeren van straten, trottoirs, stoepen, kolibanen enz. Ruwe asfalt of asfaltsteen heeft men daartoe aangevoerd uit Lobsan (departement Bas-Rhin), Seyssel en Parc (dep. Ain), Puy de la Poix (dep. Puy de Dôme), en vooral uit Val de Travers in het Zwitsersche kanton Neuchâtel. Op laatstgenoemde plaats is het in 1692 ontdekt. De molasse-zandsteen en krijt-kalksteen is er roetkleurig en van 10 tot 12 % asfalt doordrongen. Men verkrijgt er deze stof door het gesteente door middel van buskruit te laten springen. Te Seyssel wordt jaarlijks 15000 Ned. pond gewonnen. Tot het verkrijgen van het *asphalt-mastiek* worden 7 deelen bergteer in een ketel gesmolten, waarna men er 100 deelen asphalztand bij kleine gedeelten bijvoegt. Als die geheele massa goed gesmolten is, wordt zij in blokken gegoten en in den handel gebragt. Wil men er vloeren van maken, dan worden die blokken wederom gesmolten en met zooveel kiezelzand vermengd dat er een vloeibare brij uit ontstaat. Nu maakt men den bodem effen en bedekt dien eerst met eene beton-laag en dan met eene cement-laag. Ook kan men tot grondslag een vloer nemen van tichelsteen, die in cement gelegd is. Daarna worden er ijzeren linealen geplaatst ter hoogte van de toekomstige asfalt-laag, die doorgaans zeer dun is, waarna men de heete asphaltbrij er opgiet en terstond effen maakt. Dit geschiedt bij vakken. Moet de oppervlakte ruw wezen, dan wordt zij met fijn zand bestrooid, dat men er indrijft met houten stampers. Om vloeren in stallen te maken, gebruikt men eene onderlaag, die uit 40 deelen asfalt-

mastiek, 60 deelen kiezelzand en 4 deelen steenkolenteer bestaat, en hierop giet men de gewone laag asfalt-mastiek. Deze vloer laat geene vochtigheid door. Heeft men zulk een vloer boven een gebouw, dan kan men er zelfs aarde opbrengen en er een tuin aanleggen; bij eene geringe helling zal er geen water doorzijpelen. Daarom worden er ook wel keldergewelven, kazematten, tunnels enz. mede bedekt. Ook voor daken komt het te pas; in dit geval brengt men pak-linnen over de planken en hierop een mengsel van asfalt-mastiek en teer, waarna men die bedekking met zand bestrooit. Wil men ze duurzaam maken, dan legt men er eene dunne cement-laag overheen. Tot hetzelfde oogmerk wordt ook *asphalt-vilt* aangewend of vilt, dat van een mengsel van asfalt en teer doortrokken is. Dit is in rollen in den handel en wordt op het dak vastgehecht, geteerd en dan met fijn zand bestrooid. Met asfalt verkrijgt men waterdichte regenbakken, en ook is het zeer nuttig om er muren mede te bestrijken, ten einde het doordringen der vochtigheid te beletten. Voor magazijnen, waar droogte een vereischte is, mag men het asfalt zeer belangrijk noemen.

Het zoogenamd kunstmatig asfalt is niets anders dan steenkolenteer (koolteer), die zoolang in ijzeren retorten gedistilleerd wordt, totdat de waterdamp er uit verdwenen is. Daarbij voegt men vervolgens heet krijtpoeder, waarna deze massa in vormen wordt afgekoeld.

Voor den schilder is dat asfalt het best, hetwelk hard, glanzig, schelpachtig van breuk en bijna koolzwart is. Het moet echter vooraf door wijngeest gezuiverd worden, anders verliest het spoedig zijn aangenamen bruinen toon.

Asphalt-olie verkrijgt men door drooge distillatie van met zand vermengd asfalt of van jodenlijm bevattenden mergel. Zij is licht-bruin en kwalijkkriekend. Men kan haar rectificeren, zoodat zij bijna waterhelder wordt, ofschoon zij haar onaangenamen reuk en scherpen smaak niet verliest. Men heeft haar wel eens uit- en inwendig — vooral bij longtering — als geneesmiddel voorgeschreven.

Asphodelus, zie *Affodil*.

Asphyxie is een Grieksch woord, dat het ontbreken van de ademhaling aanduidt, in het gewone leven, ook wel verstikking geheeten.

Aspidium, zie *Boschvaren*.

Aspinwall is eene kleine stad in Nieuw-Granada in Amerika. Zij ligt op de landengte van Panama aan de Navy- of Limonbaai en is merkwaardig wegens den spoorweg, die van hier over de landengte loopt en den Atlantischen Oceaan met de Stille Zee verbindt. Wél zijn er de omstreken moerassig en ongezond, maar het aantal harer inwoners, tot allerlei natiën behorende, is in den laatsten tijd sterk toegenomen.

Aspirant is een woord van Latijnschen oorsprong, waarmede men iemand aanduidt, die naar een ambt of naar eene waardigheid

streeft en zich tot het verkrijgen daarvan heeft aangemeld. Ook bij de Nederlandsche Marine en Waterstaat is de rang van aspirant bekend.

Aspirator (De) of *luchtzuiger* is een werktuig, dat in het scheikundig laboratorium te pas komt, om vochtige zelfstandigheden spoedig droog te maken, alsmede om het bedrag te bepalen van de bestanddeelen der dampkringslucht. De aspirator bestaat uit een paar holle cylindrs van blik of zink, die boven elkander geplaatst en door eene buis met eene kraan verbonden zijn. De bovenste cilinder is met water gevuld, de onderste ledig. Op het luchtdicht sluitenden deksel van den bovensten cilinder is eene buis geplaatst, die men in verband brengt met den toestel, waarin zich de vochtige stof bevindt, die men droogen wil. Opent men nu de kraan van de verbindingsbuis der beide cylindrs, dan loopt het water uit den bovensten cilinder weg, en er ontstaat een luchtleid, dat aangevuld wordt door een luchtstroom, die aanhoudend, zoolang het water vloeit, door den toestel met de vochtige stoffen in de bovenste buis trekt. De aspirator is zóó ingerigt, dat men dien, nadat de bovenste cilinder is leëggeloopt, slechts behoeft om te keeren, zoodat de onderste of volle cilinder boven komt te staan, om het werk voort te zetten.

De exhaustor (zie onder dit woord) bij gasinrigtingen wordt ook wel aspirator genoemd.

Asplenium, zie *Streepvaan*.

Aspre (Constantin, vrijheer d'), een Oostenrijksch generaal, werd geboren te Brussel in 1789. Hij was een zoon van een Oostenrijksch generaal en een telg van een Belgisch geslacht. Op 16-jarigen leeftijd nam hij dienst bij het Oostenrijksche leger, woonde als eerste luitenant den veldtocht bij van 1809 en streed in 1813 tot 1815 in Illyrië en Italië. Met een handvol soldaten overrompelde hij in 1815 het Napolitaansche leger bij Mignano, dat 6000 man telde, en baande den Oostenrijkers den weg naar de hoofdstad. Na het sluiten van den vrede werd hij bekleed met eene militaire betrekking in het Lombardisch-Venetiaansch koninkrijk, en hij nam in 1820 deel aan de expeditie naar Napels en in 1830 aan die naar Romagna. Later werd hij bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk en in 1846 tot kommandant van het 2de armée-korps met Padua als hoofdkwartier. Hij onderdrukte er met bloedige gestrengheid eene botsing tusschen de militairen en studenten. Weldra barstte de omwenteling uit in Milaan en Venetië, en hij zag zich genoodzaakt eerst naar Verona en toen naar Brescia te trekken en zich met *Radetzky* te vereenigen. Toen deze (1848) aan de beneden-Mincio aanvallenderwijze begon te werken, rukte *d'Aspre* Mantua binnen en vormde, na het bezetten van Vicenza, met het 2de armée-korps den regter vleugel van het leger, waarna hij deel nam aan de gevechten bij Sommacampagna, Custozza en Volta. Weldra

opende hem Brescia hare poorten. In Maart 1849 werd hij tot Veldtuigmeester benoemd, waarna hij in diezelfde maand bij de bestorming van Mortara en in den slag van Novara nieuwe lauweren behaalde. Later was hij belast met het kommandement in Parma. Met de troepen, die voor de interventie in Toscane waren bestemd, trok hij over de Po en vereenigde zich vóór Livorno met het andere gedeelte van het Oostenrijksche leger in Italië. Nadat die stad stormenderhand veroverd was, deed *d'Aspre* ook hier zijne onverbiddeijke gestrengheid gevoelen. In October 1849 verkreeg hij het kommando over het 6de armée-korps, maar reeds in 1850 op den 24sten Mei overleed hij te Padua na eene kortstondige ziekte.

Asprella, zie *Scherpbloem*.

Aspremont is de naam van een grafelijk geslacht, afkomstig uit een evenzoo genoemd stadje in Belgisch Limburg. Van de leden van dit geslacht zijn bekend geworden:

François de la Mothe-Villeret, graaf *d'Aspremont*, een Fransch krijgsman en een tijdgenoot van *Vauban*. Hij trad in 1650 in dienst; in het jaar 1653 veroverde hij Bordeaux, Bourg en Libourne, — in 1655 belegerde hij Stenai, Landrecy, Condé en St. Guillain en ontzette Arras. Ook later onderscheide hij zich in het leger van Turenne. In 1672, bij den inval der Fransen in Nederland, bestuurde hij den aanval op Orsoy, Rijnberk, Nijmegen en Bommel. In 1677 trok hij als maarschalk naar Spanje en besliste er den slag bij Espouilles ten voordeele der Fransen. Hij overleed te Toulon den 27sten Junij 1678.

Ferdinand Gobert, graaf *d'Aspremont*, te voren graaf *von Reckheim* en te Reckheim in Westfalen geboren, trad reeds vroeg in Beijersche dienst en klom allengs op tot generaal en luitenant-veldmaarschalk. Hij voerde bevel over het Beijersche leger voor Ofen, omsingelde in 1689 Groszwardein, maar gaf in datzelfde jaar Belgrado in handen van den grootvizier *Moestapha Kioeparli*. Om die reden moest hij te Weenen eenigen tijd in de gevangenis doorbrengen. Hier schaaakte hij de zuster van prins *Rakoczy* uit een klooster, huwde met haar buiten toestemming des Keizers en begaf zich, bij dezen in ongenade gevallen, naar zijn landgoed Reckheim, waar hij in 1708 overleed.

Aspremonte is eene steile bergketen achter Reggio in het zuidwesten van Italië. Dit onbekend oord werd voorheen nauwelijks ergens genoemd, maar het is bekend geworden, nadat *Garibaldi* op den 29sten Augustus 1862, bij eene poging om tot het Romeinsche gebied door te dringen, aldaar door de Italianen onder bevel van *Pallavicini* aangetast, gewond en gevangen genomen werd.

Aspropotamo is eene rivier in Griekenland. Zij ontspringt aan den voet van den Pindus niet ver van Mezzowo in Turksch Albanië en stort zich uit in de Ionische zee na een loop van 55 geogr. mijlen. Zij is de Achelous der Ouden.

Assacani of *Assaceni* is de naam van een oud-Indischen volksstam, die tusschen de Cophen (Kaboel-rivier) en de Indus gevestigd was. Zij bezaten onderscheidene steden, maar waren zwak van ligchaam, zoodat zij zich gedurig aan vreemde veroveraars moesten onderwerpen. Vruchteloos zochten zij met een talrijk leger weêrstand te bieden aan *Alexander de Groot*. Hun koning was toen kort te voren overleden, maar zijne bevallige weduwe *Cleophs* wist de gunst van den veroveraar te winnen en behield haar gezag.

Assam, een voormalig koninkrijk, is thans eene provincie van het Britsch-Indische rijk. Het telt op 1035 □ geogr. mijlen ongeveer $\frac{3}{4}$ millioen inwoners, beslaat het geheele dal der Bramapoetra van de Goalpara (26° 10' N. B., 90° 30' O. L.) tot aan Sodiya (27° 50' N. B., 95° 45' O. L.), en strekt zich, van alle zijden door bergen omgeven, in eene noordoostelijke rigting uit. Een grensgebergte — de Himalaya van Bhoetan — scheidt het aan de noordelijke en noordwestelijke zijde van Bhoetan. Een lager grensgebergte ten zuiden en zuidoosten vormt een tusschenmuur tusschen het land der Garos, Jyntea, Katsjar, Manipoer en Birma. Het binnenland is doorsneden van een aantal bergreeksen, die door vruchtbare dalen gescheiden zijn. De voornaamste rivier is de Bramapoetra met 60 tot 70 zijrivieren, van welke de meeste tot eene aanmerkelijke hoogte bevaarbaar zijn voor kleine schepen. Het klimaat is er over het geheel zeer warm, maar gelijkmatiger dan elders in Indië. De moessons zijn er onbekend, en gedurende het grootste gedeelte des jaars heerscht er een ooste- of noordoostewind. Van April tot Juni heeft men er vele stormen en donderbuijen. Ook ontstaan er dikwijls aardbevingen, maar zonder groote schade te veroorzaken.

De ongemeene vruchtbaarheid van het voornaamste dal — dat der Bramapoetra — is er afhankelijk van de overstroming der rivier. De hoogste waterstand is er doorgaans in Mei. Het land heeft er slechts eene grootere bevolking noodig, om tot de vruchtbaarste der aarde te behoreen, maar de uitwaseming der poelen is er, vooral voor den vreemdeling, zeer gevaarlijk. Rijst, eene soort van mosterdzaad en peulvruchten zijn er de voornaamste landbouwgewassen; tarwe, gerst en gierst ziet men er zelden. Voor 't overige levert er de bodem peper, gember, looksoorten, tamarinde, tabak, betelnoten, opium, suikerriet, dat als voedingsmiddel in verschen toestand wordt gebruikt, kokosnoten, oranje-appels, katoen, thee (onder den naam van Assam-thee in groote hoeveelheid uitgevoerd), koffij, Spaansch riet, elastieke gom, houtsoorten enz. De olifanten zwerven er in groote kudden rond en worden er jaarlijks ten getale van 700 tot 1000 uitgevoerd, — de rhinoceros bewoont er het digte woud, — tijgers, panthers, beren en buffels vindt men er in menigte. Er zijn vele slangen, maar weinig vergiftige soorten, — de witte mieren kunnen er somtijds belangrijke verwoestingen aanrichten, en de Bramapoetra is zoo-

wel bevolkt met den alligator als met eene menigte visschen. De zijderups levert er de grondstof voor eene belangrijke nijverheid, en het rijk der delfstoffen geeft er goud, zilver en steenkolen. Ook vindt men er barnsteen en petroleum.

Men verdeelt Assam in *Beneden-Assam* (Kamroep), van de Goalpara in het zuidwesten tot aan den mond der Dhoensireh in de Bramapoetra, met de steden Gohati en Noghoebera, in *Oppe-Assam*, van de Dhoensireh tot aan de vlakte van Sodiya, met de steden Ghergong, Madsjoeli en Rongpoer, en in *Sodiya*, eene groote, van vele rivieren doorsneden vlakte. Er zijn onderscheidene volkstammen gevestigd, — vooreerst de Assamézen, de oorspronkelijke bewoners des lands, die er slechts in een klein getal vertegenwoordigd zijn en meerendeels het Bramasmus belijden, — voorts de Doms, de Kolitas, de Keyot en de Choetiya.

Met uitzondering van het spinnen en weven van zijde, staat de nijverheid er op een zeer laag trap. Zelfs de katoenwevers zijn er vreemdelingen. Men vindt er ijzer-, koper- en goudsmederijen, en velen houden er zich bezig met het verwerken van bamboesriet. De meeste werkzaamheden worden er door slaven verricht. Ook de handel is er van geringe beteekenis; het voornaamste artikel, dat er door de Britsche Compagnie wordt ingevoerd, is zout.

Assam is eerst in de laatste eeuwen eenigzins bekend geworden. De verbreiding van den Islam door de beheerschers van Bengalen en door de Groot-Mogols is de eerste gebeurtenis, die dit land in betrekking bragt met Indië. De grootmogol *Aurung Zebe* zocht het rijk van Assam te veroveren, maar zijn leger werd vernietigd. In 1793 werd, door den bijstand der Britten, koning *Gaurinath* weder op den troon geplaatst, die hem door een eierzuchtigen priester was ontroofd. Later viel hij door sluipmoord (1795). Zijn eerste minister *Boedha Gohani*, een man van groote geestkracht en bekwaamheid, deed nu een prins van den bloede kroonen, maar hield zelf de teugels van het bewind in handen. Hij wist zich staande te houden door zijn leger, dat hij goed inrigtte en waarmede hij elken opstand onderdrukte. Toen hij in den aanvang dezer eeuw kennis kreeg van eene zamenzwering, die tegen hem gesmeed was, deed hij 500 personen ter dood brengen. Nadat de magtelooze Koning in 1810 overleden was, werd zijne plaats ingenomen door zijn broeder *Chadrakant Sing*. Weldra ontstond er strijd tusschen dezen en den eersten minister. Daarin mengden zich — vooral na den dood van *Boedha Gohani* — de Birmanen en vervolgens ook de Britten. Het gevolg hiervan was (1824), dat deze zich van Assam meester maakten, de strijdende vorsten te vreden stelden en eindelijk het land in eene Britsch-Indische provincie herschiepen (1839).

Assassijnen. Zoo luidt de naam van een staatkundig genootschap of secte der Mohammedanen, die gedurende de kruistogten

in Perzië, Syrië en Palaestina eene vreeselijke rol heeft vervuld en ook nu nog schijnt te bestaan. De stichter van deze vereeniging was *Hassan*, de zoon van *Ali*, een Schiët uit Khorassan. Hij had te Nischapoer in het midden der 11de eeuw met den beroemden *Nisam al Mulk* gestudeerd en verwierf, toen deze tot vizier verheven was, een aanzienlijk ambt aan het hof van *Malek-sjach*. Nu poogde hij *Nisam* te doen vallen, maar moest wegens het mislukken zijner pogingen de vlugt nemen naar Egypte. Hier bestond sedert lang, onder de regëring der Fatimiden, eene geheime secte, Megalis el hiemit (Huis der wijsheid) genaamd. *Hassan*, die reeds in Azië bekend was geworden met deze vereeniging, verkreeg daarin de hoogste graden, maar wegens een twist met den aanvoerder der lijfwacht kwam hij in de gevangenis. Hij ontvlood naar Aleppo en reisde rond in de Turksche gewesten, om overal leden te werven voor het genootschap (1090). Dit was op de wijze van het Egyptische ingerigt. Het opperhoofd was de Oude van den berg (Sjeik el dajëbel), dan volgden de vorsten (Dals el Kebir), voorts de leden (Dais), dan de helpers (Refk), en eindelijk 3 klassen van oningewijden. Hierbij bevonden zich de uitvoerders der bevelen van het opperhoofd, welke ook den naam droegen van Haasjijim, omdat zij uit de bladeren der haasj- of hennepplant een bedwelmenden drank bereidden, dien zij jongelingen deden gebruiken, om hen tot het genootschap te brengen. In dien staat van bedwelmeling namelijk werden zij naar eene plaats gevoerd, waar zij zich door zinnelijke genietingen zagen omringd, en als zij desgelijks in bedwelmenden toestand naar hun vorig verblijf waren gedragen, meenden zij, dat zij door den invloed van den Oude in het paradijs hadden vertoeft. De Haasjijim betoonden eene onvoorwaardelijke gehoorzaamheid.

Hassan was het eerste opperhoofd dezer secte. In 1106 overrompelde hij het slot Alaloet in de Perzische provincie Dilem en verhieft het tot zijn zetel. Weldra was hij gebied over een groot aantal vestingen, terwijl de orde 60000 leden telde. Te vergeefs deed sultan *Malek-sjach* hem te vuur en te zwaard vervolgen. *Hassan* werkte met vergif en dolk: eerst viel *Nisam al Mulk*, en na hem een groot aantal Perzische en Arabische grooten; zelfs *Malek-sjach* kwam door vergif om het leven. Schrik voor de Assassijnen baarde algemeen ontzag. Deze onderwierpen zich in naam aan den Khalif van Egypte, maar de Oude handelde naar willekeur. *Hassan* overleed kinderloos in 1125, en *Kea-Boezoor-Oemeid* werd zijn opvolger. Deze voerde oorlog met sultan *Mahmoud* en was eerst niet zeer gelukkig, doch herkeeg vervolgens bij een voordeelige vrede het verlorene. Door uitgezonden sluipmoordenaars vielen de Khalifen van Bagdad en Cairo. Toen kwamen de kruisvaarders met de Assassijnen in betrekking. *Aboe Wafa*, één hunner vorsten en opperreg-

ter te Damascus, beloofde aan koning *Boudewijn II* van Jeruzalem, dat hij hem op een feestdag de poorten zijner woonstede zou openen. Het plan werd echter verraden, zoodat een vreeselijk bloedbad onder de Assassijnen aangerigt en *Boudewijn* verslagen werd. Later betaalden de Assassijnen aan de Tempelridders eene jaarlijksche schatting van 200 dukaten, maar het aanbod, om zich tegen de opheffing van dien cijns te laten doopen, werd door die ridders beantwoord met het dooden van hun gezant. Van dat oogenblik af waren zij gevaarlijke tegenstanders der Christenen, en de tegenspoeden in Palaestina moeten voor een groot gedeelte op hunne rekening worden geplaatst. De vrees verspreidde zich zelfs in Europa, waar men sprak van sluipmoordenaars, door den Oude van den berg op de vorsten — bijvoorbeeld op *Lodewijk de Heilige* van Frankrijk — afgezonden.

Op laatstgenoemd opperhoofd der Assassijnen volgde diens zoon *Mohammed I*, en op dezen diens zoon *Hassan II*, die de ingewijden van de Mohammedaansche wet, ja, van alle godsdienst ontsloeg. Dit was oorzaak, dat *Rasjid Eddin Sinan*, een Syrisch vorst der Assassijnen, zich afscheidde van den Oude. Na *Hassan II* regeerde diens zoon en moordenaar *Mohammed II*. Op dezen volgde in 1201 *Hassan III* en daarna *Alaeddin Mohammed III*, die om het leven werd gebracht door zijn zoon *Rokneddin Chorsak*. Toen deze regeerde maakte *Hoelagoe*, een magtige khan der Mongolen, een einde aan de noodlottige heerschappij der Assassijnen in Perzië. Hij had Chinésche vuurwerkmakers in dienst, om de burgten dier booswichten in de lucht te doen vliegen. Alaloet, Lamsir en Kirdkoe werden het hardnekkigst verdedigd, maar ambtenaren trokken overal rond om de moordenaarsbende uit te roeijen. De stadhouder van Khorassan deed tusschen 1255 en 1257 niet minder dan 12000 Assassijnen ter dood brengen. In Syrië bleven zij bestaan tot in 1270; in dat jaar onderwierpen zij zich aan de wapenen van den Egyptischen sultan *Bibar*. Na dien tijd zijn de weinige overgeblevenen beschouwd als eene kettersche secte der Mohammedanen. In 1807 hielden 40 Assassijnen in den burgt Masiaf zich 3 maanden lang staande tegen de aanvalen van *Joessoef-pasja*. Men vindt er heden ten dage nog in Perzië. De lotgevallen van de Assassijnen en de geheimzinnige wolk, waarin hun opperhoofd was gehuld, hebben in het Oosten en zelfs in het Westen stof geleverd tot allerlei romantische volksverhalen.

Assche (Henri van), een Belgisch landschapschilder, werd geboren te Brussel den 28sten Augustus 1775. Gevormd onder de leiding van *J. B. Roy*, begaf hij zich later buiten 's lands, waar hij fraaie landschappen op eene hoogst bevallige wijze op het doek wist te brengen. Zijne stukken zijn in de belangrijkste verzamelingen in Frankrijk, België, Engeland en de Nederlanden te vin-

den. Hij was lid van onderscheidene kunstgenootschappen en overleed in zijne geboorteplaats op den 4den April 1841.

Asschenberg (Hermanus), een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam in het jaar 1726. Hij beoefende met grooten ijver de letter- en dichtkunde, en overleed in zijne geboorteplaats in het jaar 1792. Zijne nagelatene gedichten zijn een jaar later in het licht gegeven.

Asseburg is de naam eener ruïne van een slot op den berg Asse bij Wolfenbüttel in het hertogdom Brunswijk. Dat slot is, naar men meent, in 904 door hertog *Otto van Saksen* gesticht, en bij herhaling verwoest en weder opgebouwd. Van dat kasteel is de adellijke familie afkomstig, die ridder *Burchard von Hagen* (1210) als haren stamvader beschouwt en in 1840 in den gravenstand is opgenomen. Tot dat geslacht behoorde *Rozamunde Juliane van der Asse*, eene dweepster, die in 1672 geboren werd en wegens hare visioenen veel opzien baarde.

Asselijn, wegens zijne verdraaide hand *het Krabbetje* bijgenaamd, was een uitstekend schilder, die in 1610 te Antwerpen geboren werd. Hij oefende zich in de ateliers van *Jan Miel* en *Jesaius van de Velde*, en ging vervolgens naar Rome, waar hij door zijn omgang met *Pieter de Laar* gebragt werd tot het navolgen van dezen schilder. Spoedig evenwel kwam hij door het zien der werken van *Nicolaas Poussin* en *Claude Lorrain* tot andere gedachten. Zijne manier van landschapchilderen werd breeder, en hij versierde zijne stukken met antieke gebouwen, grootsche ruïnen en goed geteekende dieren.

Ook schilderde hij eenige gevechten. Zijne schilderijen zijn zeer gezocht en in de voor naamste muséa te vinden. Een geschrift van *Asselijn*, "De broederschap der schilderkunst", verscheen in 1654 te Amsterdam, waar hij 6 jaren later overleed.

Assemani is de geslachtsnaam van eenige geleerde Maronieten of Syrische Christenen. Daartoe behooren:

Joseph Simon Assemani, die in 1687 geboren werd en zijne opleiding ontving in het Maronieten-collegie te Rome. Hier werkte hij geruimen tijd in de boekerij van het Vaticaan, welke door zijn neef *Elisa Gregorius Assemani* met een aantal Oostersche handschrift was begiftigd, en deed vervolgens eene reis door Syrië en Egypte. In 1717 keerde hij terug met 150 Oostersche handschriften. Eene tweede reis (1735 tot 1738) bezorgde hem een nieuwen schat van handschriften, benevens een paar duizend munten. Na dien tijd bleef hij te Rome als custos der Vaticaanse bibliotheek, bisschop van Tyrus, kamerheer des Pausen en Domheer der kerk van het Vaticaan. Hij overleed in 1768. Hij heeft een aantal Latijnsche werken geschreven, vooral van bibliographischen inhoud. Ook heeft kardinaal *Mai* een en ander van zijne nalatenschap uitgegeven. Zijn opvolger in de waardigheid van custos werd zijn neef *Stephanus Ephodius* († 1784), van wien des-

gelijks eenige boeken zijn in het licht verschenen.

Joseph Lodewijk Assemani, een neef en leerling van den voorgaande. Hij was geboren in 1710 te Tripoli in Syrië en bekleedde de betrekking van hoogleeraar in de Oostersche talen te Rome. Ook was hij lid van de Academie voor Geschiedkunde, door *Benedictus XIV* gesticht. Hij heeft eenige belangrijke werken uitgegeven.

Simon Assemani, een bloedverwant der beide vorigen, die in 1752 geboren werd, desgelijks te Tripoli. Hij oefende zich te Rome in de Oostersche letterkunde, reisde vervolgens in Syrië en Egypte, werd in 1785 hoogleeraar in de Oostersche talen te Padua, en overleed aldaar in 1821. Men hield hem voor een der beste Oosterlingen van zijn tijd, en hij heeft onderscheidene werken in de Italiaansche en Latijnsche taal het licht doen zien.

Assen, de hoofdstad der provincie Drenthe, is gelegen aan den spoorweg Groningen—Meppel, aan de Smildevaart, die haar met Meppel, en aan de Noord-Willemsvaart, die haar met Groningen verbindt. Zij is ruim gebouwd en ook binnen in de stad van plantsoen voorzien, 'tgeen haar een bevallig voorkomen geeft. In hare nabijheid ligt het fraaije Sterrebosch, dat eene oppervlakte van meer dan 100 Ned. bunders beslaat. Men heeft er het Provinciaal bestuur, een Provinciaal gerechtshof, eene arrondissementsrechtbank en een kantongerecht. Voorts is er een gymnasium en eene hoogere burgerschool met 3-jarigen cursus. Het aantal inwoners bedraagt er ruim 6000.

Assen was te voren eene buurtschap, ontstaan door de stichting der abdij Maria-kamp in het midden der 13de eeuw; zij werd opgeheven in den aanvang der 17de eeuw. Men heeft er in het Paleis van Justitie eene niet onbelangrijke verzameling van Drentsche oudheden.

Assen (Jan Walter van), in 1471 volgens sommigen te Amsterdam, volgens anderen te Assen geboren, was schilder en graveur. Zijne stukken zijn zeldzaam en worden duur betaald.

Assendelft, eene hooge en vrije heerlijkheid in Noord-Holland, niet ver van Beverwijk, wordt in een brief van *Willem van Gelder*, bisschop van Utrecht, in 1063 *Ascmanedilft* genoemd, terwijl zij in stukken van *Floris I* en *VI*, graven van Holland, dien van *Esenundelft* of *Escanundelft* draagt. In de middeleeuwen was het een aanzienlijk dorp, en er verhiel zich een slot, dat in 1425 door de Kabeljauwschen — vooral Haarlemmers — is verwoest. Vreemd is het, dat zijne inwoners in de dagen van *Alva* aan de zijde der Spanjaarden stonden.

De heeren van *Assendelft* zijn reeds van het jaar 1265 bekend en worden tot aan *Barthold* († 1444) ambachtstheer genaamd. Deze is in het huwelijk getreden met *Natalia*, eene onechte dochter van *Albrecht van Beijeren*. Toen werd zijne bezitting tot eene vrije heerlijkheid verheven. Na zijn kinderloos

overlijden, viel zij ten deel aan zijn broeder *Dirk*, en deze werd opgevolgd door zijn zoon *Gerrit*, die tevens heer van Heemskerk was. De uitgebreide geslachtslijst van de familie van *Assendelft*, die in de mannelijke lijn in het midden der 16de eeuw uitgestorven schijnt te wezen, maar in de vrouwelijke lijn in de familie *Deutz van Assendelft* nog bestaat, vindt men in het Vaderlandsch woordenboek van *Kok*.

Het dorp Assendelft telt ruim 3000 inwoners.

Assens is eene stad in het Deensche stift Funen en ligt op een eiland van dien naam aan de kleine Belt. Er is eene haven voor kleine schepen en een veer naar Aarøe en Sleswijk. Er zijn ruim 3000 inwoners.

Asser (Johan) of *Ingluph Asker* was een Angelsaksisch geschiedschrijver uit Wallis. Hij leefde in de 9de eeuw en was eerst onderwijzer der prinszen aan het hof van *Alfred de Grootte*, toen abt van onderscheidene kloosters, en eindelijk bisschop van Sherbourne, waar hij in het laatst der 9de of in het begin der 10de eeuw overleed. Op zijn raad stichtte *Alfred* de academie te Oxford. *Asser* heeft de levensgeschiedenis geschreven van zijn Koninklijken vriend (*Historia de rebus gestis Alfredi regis*, bij herhaling uitgegeven).

Assertorisch of *verzekerd* noemen de wijsgeeren eene stelling, die als zeker kan aangenomen worden. Zij onderscheidt zich alzoo van de *problematische* of waarschijnlijke en van de *apodictische* of boven allen twijfel verhevene stelling. *Kant* geeft aan deze drie vormen den naam van modaliteit.

Assessor of *bijzitter* was vóór de herziening der Grondwet in 1848 de naam dier leden van den gemeenteraad, welke met den burgemeester het dagelijksch bestuur uitmaken en thans wethouders heeten. In Pruisen is die naam een titel van hen, die een bepaald examen afgelegd hebben, maar niet in dienst zijn.

Assiento. Een Spaansch woord, dat zitting, vaststelling, verdrag beteekent, heet het verdrag, dat de Spaansche regëring met vreemde staten sloot, waarbij aan deze voor eene bepaalde som het privilege gegeven werd, om Afrikaansche Negerslaven naar de Spaansche koloniën in Amerika over te voeren. De Nederlander *La Bresa* verkreeg van keizer *Karel V* het regt, om jaarlijks 4000 Negers in te voeren, welk privilege tot 1552 in Nederland behouden bleef. *Filips II* stond dit monopolie af aan de Genuëzen. *Filips V*, uit het huis Bourbon, schonk het monopolie aan de Fransche Guinée-Compagnie voor een tijdvak van 10 jaren. Bij den vrede van Utrecht in 1713 wisten de Engelschen dit voorregt voor 30 jaren voor zich te bemagtigen. De hierop gevormde Assiento- of Engelsche Zuidzee-Compagnie benadeelde evenwel, door naast den assiento- ook sluikhandel te drijven, de belangen van Spanje dermate, dat deze natie zich het regt aanmatigde, om zelfs in open zee de Engelsche

schepen te onderzoeken. Hieruit ontstond in 1732 een oorlog, beëindigd door den vrede van Aken in 1748, waarbij het assiento nog voor vier jaren aan dezelfde Compagnie werd toegekend.

In 1750 stond de Compagnie bij een te Madrid gesloten verdrag, tegen eene schadeloosstelling van 100000 pond sterling, het assiento wederom aan de Spaansche regëring af.

Assignaten. Zoo heet het papiergeld ten tijde der Fransche revolutie door een besluit van de Nationale vergadering in April 1790 uitgegeven.

Bij het uitbreken der revolutie in 1789 was de schatkist met een zwaren schuldenlast beladen. De hervormingen door de Assemblée Constituante ingevoerd, hoe heilzaam ook op zich zelf, bragten daarin geenszins eene vermindering teweeg, zoodat men zelfs genoodzaakt was, tot dekking van de gewone uitgaven, zijne toevlugt te nemen tot buitengewone financiële hulpmiddelen. Men trachtte daarom partij te trekken van de zeer uitgestrekte goederen; die aan de geestelijkheid hadden toebehoord, doch nu tot publiek staatsdomein verklaard waren. De verkoop dier goederen door de gemeentebesturen werd bevolen; gebrek aan kapitaal en de vrees voor eene altijd nog mogelijke tegenrevolutie maakten evenwel een groot aanbod van vele dier goederen in eens niet raadzaam. Derhalve kwamen op de gedachte, om papier uit te geven, dat de waarde van die goederen zou voorstellen, en werden de gemeentebesturen gelast, dat papier bij den verkoop der goederen in betaling aan te nemen. Vandaar de oorspronkelijke naam van *papier municipal*, later verwisseld tegen den meer bekenden van *assignats*. Den 1sten April 1790 werd voor een bedrag van 400 millioen in omloop gebragt.

Was het hierbij gebleven, dan had het papier, al mogt ook de zaak, die er tot onderpand voor was aangewezen, in waarde zijn gedaald (de oorspronkelijke waarde was geschat op 10000 millioen francs), eene vrij standvastige waarde kunnen behouden, te meer omdat het van dienst zou zijn tot een bepaald doel. De steeds klimmende behoeften van den Staat en het wegvloeijen van het contant geld, een zeer gewoon verschijnsel in onrustige, beroerde tijden, deden de regëring weldra besluiten, om ze als overal gangbaar papiergeld met gedwongen koers te laten circuleren, en van dat oogenblik begon de verbazende daling in hare waarde.

De verleiding werd bij de aanhoudend toenemende behoefte te groot, om niet tot nieuwe uitgifte van assignaten over te gaan.

In September 1792 stond haar bedrag op 2700 millioen, — een jaar later op 5000 millioen. De Nationale Conventie kreeg door het uitschrijven van eene gedwongen leening de beschikking over eene buitengewone som gelds, die aangewend werd om het groote cijfer der assignaten te verminderen. 840 millioen francs werden ingewisseld, en de ingeleverde stukken verbrand. Niet lang evenwel

bleef men dien goeden weg bewandelen. maar ging op nieuw over tot herhaalde uitgifte van papiergeld, dat van dag tot dag in waarde daalde.

Duizende millioenen volgden elkaâr met verbazende snelheid, totdat in het begin van 1796 het kolossale cijfer van ruim 45000 millioen francs was bereikt.

Bij besluit van 30 Pluviose van 'tjaar IV (19 Februari 1796) werden de assignaten buiten koers gesteld en tegen 1/30 der nominale waarde ingeruild voor zoogenaamde Mandaten (*Mandats territoriaux*).

Slechts eene geringe werkelijke waarde was door de uitgifte van die massa papier in 's lands kas gevloeid. Het publiek had ze nooit voor het volle daarin uitgedrukt bedrag willen aannemen; naarmate het getal van uitgegeven stukken toenam, daalde de werkelijke waarde er van.

In Augustus 1795 reeds golden zij slechts één zesde van 't nominaal cijfer, niettegenstaande het ijdel streven van de Nationale Conventie, om door allerlei despotieke maatregelen, als het verbod van gebruik van contant geld, eene bepaling van de prijzen der levensmiddelen en andere, het publiek te noodzaken, ze voor de volle waarde uit te geven en te ontvangen. Bij het aangaan van eene nieuwe gedwongen leening in 1795 besloot de regering zelve, ze voor 1/100 der waarde aan te nemen.

De gevolgen voor de welvaart der maatschappij van dergelijke roekeloze, overmatige uitgifte van nietswaardig papiergeld zijn hoogst nadeelig. Het geheel maatschappelijk verkeer lijdt er onder. Slechts enkelen weten zich op onregtmatige wijze in zulke toestanden te verrijken. De Staat zelf heeft er meestal gering voordeel bij, en dit tijdelijk profijt wordt gekocht ten koste van het onherstelbaar verlies van vele der ingezetenen.

Het muntstelsel wordt geheel bedorven, doordat het gemunte geld wegvloet en buiten omloop geraakt. De bestaande schulden, wier onderwerp eene som gelds is, worden afgelost door eene geheel andere waarde dan die zij oorspronkelijk hadden. Handel en nijverheid onder vinden de grootste storingen; de prijzen van alle zaken gaan zonder eenige werkelijke oorzaak snel in de hoogte, vooral die der levensmiddelen, tot groot nadeel van de lagere volksklasse.

Het onderling vertrouwen, bovenal in den handel zoo noodzakelijk, gaat weg, de kapitalisten onttrekken hun kapitaal aan het verkeer, om het of buitenslands te beleggen of in het geheel niet uit te zetten. Vandaar stilstand en achteruitgang in alle bedrijven, ellende en armoede onder 't volk, schade voor ieder een, verarming van de geheele maatschappij, en natuurlijk ten slotte voor den Staat zelf, die zich tijdelijk ten koste der ingezetenen zocht te bevoordeelen.

Over den oorsprong der oeconomische dwaling, waarvan de maatregel om door de uitgifte van papier waarde te scheppen uitgaat, zie de artikelen *Banken*, *Crediet* en *Papiergeld* onder *Geld*.

Assignatie is een papier, in den handel gebruikelijk, waarin de ondertekenaar een ander persoon aanwijst, door wien de betaling van eene som gelds of van een ander voorwerp aan een derden eveneens daarin genoemden persoon zal geschieden.

In dezen zin is de assignatie alleen een middel tot incassering, niet bestemd voor den omloop als handelspapier. Verscheidene Duitse wetgevingen kennen de assignatie als zoodanig, zonder haar verder in vorm, wezen en gevolgen te regelen. Zoo maakte ook de handel in ons land onder de Fransche wetgeving van zulke assignaties gebruik, wanneer men niet goed vond om zich van den wissel met zijne strenge rechtsgevolgen te bedienen. De Nederlandsche wetgever van 1838 heeft daarin verandering gebragt door de assignatie te verheffen tot eene derde soort van zelfstandig handelspapier naast den wissel en het orderbriefje, door den vorm voor te schrijven, de formaliteiten aan te geven, die te vervullen zijn, en de rechtsgevolgen, aan de niet nakoming daarvan verbonden, te regelen.

De assignatie is nu een gedagteekend en ondertekend geschrift, waarbij door den uitgever een bepaald persoon wordt aangewezen, om de daarbij uitgedrukte geldsom aan een anderen bepaalden persoon of deszelfs order te voldoen in dezelfde gemeente, waar het geschrift is uitgegeven, zonder onderscheid of daarbij al dan niet de erkenning van genoten waarde of van waarde in rekening is uitgedrukt.

De persoon, door wien de betaling zal geschieden, kan ook in eene andere gemeente zijne woonplaats hebben, maar in dit geval dient de erkenning van genoten waarde of van waarde in rekening te vervallen, omdat het stuk anders voor een wissel wordt gehouden, waarmede het in den vorm dan ook geheel zou overeenstemmen.

In werking en gevolgen in regten is de assignatie van ander handelspapier en speciaal van den wissel nog al onderscheiden.

Daarom komt het zoo streng op den vorm van het stuk aan. Is de assignatie aan order gesteld dan kan zij door middel van *endorsement* aan een ander worden overgedragen. *Acceptatie* en *protest van non-acceptatie* komen bij dit papier in den regel niet te pas. Luidt het op eenigen tijd *na zigt*, dan wordt het stuk eenvoudig aan den persoon, die betalen zal, aangeboden, om het met bijvoeging van eene dagteekening voor *gezien* te teekenen. Wordt die aanteekening geweigerd, dan protesteert de houder dadelijk van non-betaling en oefent zijn verhaal uit op zijn voorganger, van wien hij het papier ontving, of op den uitgever volgens de door de wet bepaalde regels.

De assignatie is niet bestemd voor de circulatie gedurende een langen termijn, en is evenmin geschikt om in den tijd, dien zij loopt, tot betaalmiddel in verschillende oorden der wereld te dienen, zooals dit wel met den wissel 't geval is.

Hoofdzakelijk dient zij tot het incasseren van gelden, verschuldigd door personen die in dezelfde gemeente als de uitgever woonachtig zijn, of althans wier woonplaats in eene naburige gemeente gevestigd is.

Assimilatie is afkomstig van een Latijnsch woord, dat *gelijkmaking* beteekent. Men gebruikt het bij de beschrijving der voeding van dieren en planten.

's Menschen ligchaam, bijvoorbeeld, verliest door afscheiding eene aanmerkelijke hoeveelheid stof. Dat verlies moet worden aangevuld, — 't geen geschiedt door de voeding. Hij gebruikt spijs en drank, maar deze zijn geene bestanddeelen van zijn ligchaam. Het voedsel, daarin vervat, moet in zulke bestanddeelen herschapen worden. Hiertoe wordt de spijs, na in den mond fijn gemaakt en met speeksel vermengd te wezen, door de beweging der maag en door toevoeging van het maagsap veranderd in spijsbrj (chymus). Dit ontvangt nieuwe toevoegselen in de darmen, en door de melksap- of chyl-vaten worden hier de voedende stoffen uit opgenomen en overgebracht naar de borstbuis (ductus thoracicus), die het uitstort in de linker-ondersluisbeensader. Zoo komt het voedzame deel der spijsen in het bloed en wordt hiermede naar alle deelen des lichaams gevoerd. Uit het bloed nu moet ieder weefsel die stof tot zich nemen, die tot zijne herstelling en vermeerdering kan dienen. Deze stof wordt door dat weefsel aan zich zelf *gelijkgemaakt*, — en hieraan geeft men den naam van assimilatie.

Ook bij planten wordt het opnemen van stoffen, gelijksoortig aan de bestaande, assimilatie genoemd.

Men geeft den naam van *assimilatie* ook aan een verschijnsel op het gebied der taalkunde. Wanneer hier door zamenkoppeling van woorden twee verschillende medeklinkers naast elkander komen te staan, dan bemerkt men veelal, dat de eerste medeklinker aan den tweeden gelijk wordt, of althans dat hij in een anderen medeklinker overgaat, die zich gemakkelijker voor den tweeden laat uitpreken. Zoo is assimilatie in assimilatie, eumden in eundem veranderd.

Assing (Rosa Maria), geboren *Varnhagen von Ense*, eene Duitsche dichteres, aanschouwde het levenslicht te Dusseldorf op den 28sten Mei 1783. Zij was eene zuster van den bekenden *Varnhagen von Ense* en werd door hare moeder te Straatsburg opgevoed, totdat beide zich in 1796 te Hamburg weder verenigden met den man en vader, die door tijdsomstandigheden van hen verwijderd was. Na het overlijden van dezen vormde zich *Rosa Maria* tot huisonderwijzeres. In het jaar 1816 huwde zij met den geneesheer *Assing* uit Koningsbergen, die zich om harentwille te Hamburg vestigde, waar zijne woning weldra het verenigingspunt was der talentvolle mannen en vrouwen. *Rosa Maria* overleed den 22sten Januarij 1840. Hare bevallige liederen en verhalen werden eerst na haren dood door *Assing* uitgegeven (Altona 1841).

Beider dochter *Ludmilla*, geboren den 22sten Februarij 1827, begaf zich, na den dood harer ouders, naar haren oom *Varnhagen von Ense* te Berlijn en verpleegde hem tot aan zijn uiteinde met kinderlijke teederheid. Nadat zij te voren reeds opstellen, zonder bijvoeging van haren naam, in tijdschriften geplaatst had, gaf zij eenige biographische werken in het licht, die met grooten bijval werden ontvangen. Door haren oom werd zij bekend met *Alexander von Humboldt*, en na den dood van beide laatstgenoemden maakte zij de "Brieven van *Alexander von Humboldt* aan *Varnhagen von Ense*" openbaar; hierop deed zij het uitgebreide "Dagboek" van haren oom volgen. Beide werken haalden haar groote onaangenaamheden op den hals, zoodat zij het geraden achtte de wijk te nemen naar Florence. Weldra werd een proces tegen haar ahangig gemaakt, en hierop volgde eene veroordeeling der schrijfster bij verstek tot 8 maanden gevangenis wegens majesteitsschennis in het 3de en 4de deel (1862). Later (1864) werd zij om dezelfde reden veroordeeld tot 2 jaren gevangenis, zoodat zij eerst na de amnestie van 1866 in haar vaderland kon terugkeeren. Daarna gaf zij ook de briefwisseling tusschen *Varnhagen* en *Oelsner* uit, alsmede de vertaling van twee romans van den Italiaanschen schrijver *Piero Ciromi*.

Assiniboine is de naam van een Indiaansch volk in het noordwesten van Noord-Amerika. Het behoort eigenlijk tot den stam der Dacotas of Sioux, maar heeft zich van dezen gescheiden en met de Knistinos een verbond gesloten. Hun aantal bedraagt wellicht een duizend of tien. Hun gebied grenst ten zuiden aan de Missouri, ten noordwesten aan de Saskatsjewan, ten noordoosten aan het Winnipeg-meer, ten oosten aan de Assiniboine-river en ten westen aan de Milk-river. Zij leven van de jagt, zwerven met hunne draagbare lederen tenten door steppen en wouden en zijn zeer roofzuchtig.

Assiniboine-river is eene belangrijke rivier in het binnenland van Noord-Amerika. Zij ontspringt op het Rotsgebergte, vereenigt zich bij het station, dat haren naam draagt (Fort Garry) met de Red-River en stort zich uit in het zuidelijk gedeelte van het Winnipeg-meer. Aan hare oevers heeft men factorijen van de Pelshandelaars-compagnie van Montreal.

Assises, van het Latijnsche woord *assisae* of *assisiae*, beteekende oorspronkelijk iedere feestelijke, plegtige, openbare zitting (*sessio*) van eenig staatscollegie. Later noemde men, met eene beperking in de oorspronkelijke beteekenis, *assises* de vergaderingen, die jaarlijks op zekere vooraf bepaalde dagen door een hoog regtscollegie gehouden werden, om in het openbaar plegtig recht te spreken. Deze assises heetten ook *grandes assises*, in tegenstelling van de *petites assises*, welke de gewone vergaderingen van lagere regters waren, ook wel *placids* of *jours ordinaires* genoemd.

De Heidensche kamp- en Godsgerigten ter

beregtung van geschillen en tot onderzoek naar de schuld van verdachten wegens misdrijf, hadden in de *zevende en achtste eeuw* in Europa plaats moeten maken voor eene meer menschelijke wijze van rechtspraak. De vorsten, graven en de baronnen hadden aan zich de bevoegdheid getrokken, om regt te spreken over de schuld en onschuld en over de burgerlijke geschillen van hunne onderdanen.

In Engeland, de bakermat van alle vrijheid, ontstond ook het eerst de gewoonte of liever het regt der onderdanen om geoordeeld te worden door hunne medeburgers, die, onder het voorzitterschap en de leiding van door den koning aangestelde regterlijke ambtenaren, openlijke zittingen hielden om regt uit te deelen. Dat is de oorsprong der jury (zie aldaar); die plegtige openlijke zitting heet *assise*.

Vandaar ging de zaak en de naam over naar 't vaste land.

Als de baronnen en andere heeren zelf het voorzitterschap waarnamen in de Fransche *assises*, de *Grandes assises* genoemd, dan werden de meest gewichtige zaken behandeld, en de strafzaken onderzocht, waarin ambtenaren en voornamelijk onderdanen betrokken waren. De *Petites assises*, ingesteld door Lodewijk IX, de Heilige (1220—1276) onder 't presidium van de *officiers* of de *baillies* onderzochten en behandelden de gewone en minder gewichtige zaken. Deze traden evenwel hoe langer zoo meer in de plaats van de *Grandes assises*.

In de assises werd regt gesproken volgens de costumen, usantiën en gewoonten van de plaats, waar de zitting gehouden werd.

Het tegenwoordig in Frankrijk geldend wetboek van strafvordering, de Code de Procédure Criminelle, kent nog de *Cour d'assises*, een gerechtshof, zamengesteld uit drie leden van de *Cour royal*, en de jury. In elk departement worden *assises* gehouden, om te oordeelen over de beschuldigen van zware misdrijven, *crimes*. De instructie, dat is het voorloopig onderzoek naar de misdaad en de beoordeeling, of het feit voor de assises dient berigt te worden en of de schuld van den beschuldigde voor de verwijzing genoegzaam is gebleken, geschiedt door de *Cour royal*.

Met den naam van *assises* worden ook somtijds de wetboeken van burgerlijk regt en van rechtspleging bestempeld. Zooals de bekende "*Assises de Jérusalem*," door Godfried van Bouillon in 1099 voor den Staat ontworpen, eene hoogst gewichtige bron voor de kennis van het oude Fransche costumier regt; later zijn de oorspronkelijke bepalingen aanzienlijk vermeerderd. De laatste uitgaven er van zijn bezorgd door Kausler (Stuttgart 1839) en Beugnot (Parijs, 1841).

Assisi (*Assisio*, voorheen *Assisium*), eene Italiaansche stad in de voormalige Pauselijke legatie Perugia, aan de Chioscio en op den berg Assi gebouwd, telt omstreeks 7000 inwoners en is de geboorteplaats van *Metastasio* en van *St. Franciscus van Assisi*, die hier het eerste klooster zijner orde stichtte, II.

dat vervolgens onder den naam van Convento sacro den eersten rang bekleedde onder de Franciscaner kloosters. Reeds lang is het evenwel een eigendom der Minorieten of Minderbroeders. De kloosterkerk heeft 3 verdiepingen, en in de onderste bevindt zich het ligchaam van dien Heilige. Behalve dat klooster, zijn er 11 andere van bedelmonniken, van welke het groote Portiuncula-klooster merkwaardig is wegens zijne rijkversierde kerk. Voorheen trokken de bedevaartgangers in zóo grooten getale naar Assisi, dat er zich wel eens 100000 binnen hare muren bevonden.

Assistenten — een woord, van het Latijn afkomstig — zijn helpers of bijstand-verleeners. Het woord wordt gebruikt van den gene, die bijvoorbeeld in eene scheikundige werkplaats den hoogleeraar ter zijde staat. Ook hebben wij op Java en Madoera assistent-residenten, die kleinere districten besturen dan de residenten. *Passieve assistentie* noemt men in Duitschland de tegenwoordigheid van een R. Katholiek priester bij eene huwelijks-inzegening, die door een Protestantschen leeraar gedaan wordt; zij is de kerkelijke bekrachtiging van een gemengd huwelijk.

Assmeijer (Ignaz), een beroemd componist van kerkelijke muziek, werd geboren te Salzburg den 11den Februarij 1790. Opgeleid door *Michael Haydn*, werd hij reeds in 1808 organist in de St. Pieterskerk zijner geboortestad. Weldra verscheen van hem eene cantate en een oratorium. Hij begaf zich vervolgens naar Weenen, om zich onder de leiding van den kapelmeester *Eybler* in de theorie der toonkunst te oefenen, en hij werd er achtereenvolgens tot kapelmeester en tot Hof-organist benoemd (1825). Hij heeft een aantal meesterstukken geleverd, waaronder een prachtig "Te Deum" en de heerlijke hymne "Veni, Sancte spiritus."

Associatie, een woord aan het Latijn ontleend, heeft de betekenis van vereeniging, verbinding, het vormen van een gezelschap, een maat- of vennootschap, of een bond, meestal in den nieuweren tijd met een of ander bepaald doel. Associatie bestaat, zoodra men overgaat tot het aanwenden van gemeenschappelijk vereenigde pogingen met het oog op een doel, 't zij dat dit bestaat in het invoeren van eene gemeenschap van alle of een deel van onze bezittingen, of in 't gemeenschappelijk behartigen van sommige of alle gemeene belangen, of dat men in eene vereeniging in de behoeften van de geheele maatschappij of van een zeker deel er van wil voorzien.

Het doel der associatie kan dus zeer verscheiden zijn. Op onderscheiden wijzen wordt zij bij de beschaafde volken toegepast ter verbetering van het stoffelijk welzijn der menschen, tot uitbreiding van den werkring des geestes, tot verheffing van het lot des menschen als stoffelijk en geestelijk wezen. Voor een gewichtig deel mag de vooruitgang van het menschelijk geslacht in welvaart, in kennis, in vrijheid, en in zedelijkheid toege-

schreven worden aan de magt der associatie. In den mensch zelf is de zucht tot vereeniging geplant.

Hoogstnatuurlijk is het dan ook, dat het familiewezen bij alle volken het eerste punt van vereeniging tusschen de individuen uitmaakt, waaruit een vaste band ontstaat, die verschillende belangen van meerderen tot een belang van allen maakt. Daarna ontstaat uit de behoefte van verdediging van allen tegen het geweld van de natuur en van vijandige naburen eene andere vereeniging, die van de familiën tot een volksstam. Uit de regeling van gemeenschappelijke belangen op kosten van allen, door enkelen uitgevoerd, vormt zich het gemeentewezen, de staat. Nog is de associatie zwak, en de lust, om ook voor andere doeleinden kapitaal en arbeid bijeen te voegen, gering.

In onbeschaafde tijden ontbreken daartoe en het begrip van het nut, en het gevoel van zekerheid, ten gevolge van onderlinge vijandschap, en dus ook de wil. Met de beschaving en de vermeerdering van welvaart, na het ontstaan van handel en scheepvaart, neemt de neiging tot associatie op elk gebied verbazend toe. De verdeeling van den maatschappijken arbeid, natuurlijk uit de levens-toestanden ontwikkeld, doet hare groote voordeelen kennen; het aanwenden van kapitaal en arbeid van enkelen tot werkzaamheden, die de krachten van ieder in 't bijzonder te boven gaan, leidt tot het werken op groote schaal, vooral in den beginne toegepast op werken van publiek nut. Was de vereeniging van krachten eerst als 't ware slechts feitelijk, onwillekeurig uit de bestaande toestanden geboren, nu wordt de associatie met opzet gezocht en toegepast tot verwezenlijking van allerlei wenschen op godsdienstig, staatkundig en economisch gebied. De mate, waarin op een tijdstip in een Staat van de associatie wordt gebruikt gemaakt hangt af van het inzicht, dat men heeft in hare waarde, van het bewustzijn, dat er heerscht over de beste voldoening van de persoonlijke belangen van een ieder, en van den geest van liefde, die aan de inwoners eigen is.

De waarde, de kracht en de uitwerking der associatie, vroeger uit onkunde of onmagt vaak miskend, zelfs door eigenbaatzuchtig geweld opzettelijk verkleind, is in onze eeuw aan de andere zijde meermalen overdreven en te hoog geschat. Communisten en socialisten verwachten van haar eene herschepping, eene vernieuwing, eene verbetering van de geheele maatschappij, die zoowel op wetenschappelijke, als uit de ervaring geputte gronden gebleken is vals en hersenschimmig te zijn. We komen daarop nader terug. Met het bewustzijn, dat door vereeniging van krachten de belangen van ieder in den Staat beter waargenomen worden, klimt de neiging tot associatie.

Men krijgt eene andere beschouwing omtrent de wezenlijke belangen. De strijd van persoon tegen persoon, de veeten van familie tegen familie, de afgunst en naijver van

stad tegen stad en gewest tegen gewest — dat alles wordt opgeheven en weggevaagd door de opname van allen in een Staat, waarin althans het meerendeel van de belangen een belang voor allen wordt. Die omkeering gaat niet plotseling; eeuwen verloop er over, voor men inziet, dat het algemeen belang overeenkomt met dat van den individu, en dat van dezen met dat van het algemeen. Veel strijd op elk gebied, veel lijden heeft de menschheid moeten ondernemen en dulden voor die overtuiging als gevestigd kon beschouwd worden. Bij de meest verlichte volken van onzen tijd is zij nog verre van volkomen in aller hoofd en hart gegrift. Naarmate de kennis van de behoeften en de beste vervulling daarvan aangroeit, zal ook het begrip van het gepast gebruik maken van de voordeelen der associatie toenemen. In de derde plaats noemden we den geest van liefde, die op een gegeven oogenblik heerscht, eene oorzaak van de zucht tot vereeniging, die er bij een volk bestaat. Dit blijkt uit de talloze associatiën tot liefdadige of menschevende doeleinden, die wij in onze maatschappij kennen, vergeleken met het aantal daarvan in vroegere tijden. In onze dagen doet zich de associatie in groote verscheidenheid van vormen voor. Men tracht door vereeniging van krachten allerlei dingen tot stand te brengen, die of door bijzondere personen in het geheel niet klaar zouden komen, of althans veel minder goed. Na het familiewezen, dat voortspuit uit de heiligste behoefte aan liefde en voor de voldoening daarvan noodzakelijk is, noemen we het gemeentewezen, de vereeniging van gemeenten tot gewesten, en van deze tot een Staat. De behoefte aan onderlinge bescherming tegen vreemd en binnenlandsch geweld; de noodzakelijkheid van de handhaving van orde en rust onder de ingezetenen; het verlangen naar ondersteuning van de zwakken tegenover sterkeren verklaren ons op voldoende wijze het bestaan dezer associaties. De behoefte aan onderling verkeer en aan nauwe gemeenschap met hen, die gelijksortige begrippen hebben over God en godsdienst, is de bron van het bestaan der vereenigingen op dit gebied: vandaar de kerkgenootschappen.

In iedere kerk ontmoeten we verder genootschappen, die de belangen der kerk op allerlei wijze trachten te bevorderen. (Monnikenorden. kloosters, zendelinggenootschappen, Gustaaf-Adolfvereeniging, vereeniging van Vicentius di Paula, enz.) Aan niet minder edele drijfveeren danken tal van vereenigingen tot uitoefening van de weldadigheid, tot opbeuring van ongelukkige medemenschen, tot bevordering van onderwijzen, verspreiding van deugd, godsvrucht en kennis, haar ontstaan. We kunnen ze onmogelijk allen opnoemen, en het zou noodeloos zijn eene keuze er uit te doen, omdat een ieder in onze maatschappij ze bij ervaring kent en op de eene of andere wijze hare werkzaamheid ondersteunt. Daarnaast vermelden we het dagelijksch klimmend aantal van vereenigingen, wier taak is, den lust tot sparen aan te moedigen door de gelegenheid

te openen tot het beleggen van kleine spaarpennningen; en de vereenigingen, die door het voortdurend aanbrengen van kleine contributiën aan de leden onder zekere omstandigheden hulp en bijstand beloven, wanneer eigen krachten te kort schieten om in 's levens onderhoud te voorzien, (Tontines, levensverzekeringen, lijfrenten, ziekenbussen, begrafenisfondsen en zoovele meer.)

Van zeer groote beteekenis is de associatie in het verzekeringswezen. Door het geregeld betalen van kleine bijdragen waarborgen onderscheidene personen elkander de vergoeding van de schade en de verliezen, die zij door een of ander toeval of ongeluk mogten lijden.

Hoe grooter nu het aantal dier personen, hoe gemakkelijker de schade door allen gedragen wordt; en toch worden de nadeelige gevolgen geheel weggenomen voor hem, wien het ongeluk trof. En de angst, de onzekerheid voor mogelijke onheilen, is tevens voor ieder deelgenoot weggenomen (zie *Assurantie, Verzekeringsmaatschappijen*). Menigvuldig zijn de vereenigingen op het gebied van landbouw, nijverheid en handel. Geen tak van productieven arbeid, geen bedrijf er in, dat niet uitgeoefend wordt door eene weldadige vereeniging van krachten en kapitalen van onderscheiden personen. Men denke hier niet alleen aan de zoogenaamde maat- of vennootschappen, aan reederijen of landontginning of bebouwing voor gemeenschappelijke rekening; ook daar, waar volgens onze oppervlakkige waarneming eene zaak gedreven, eene onderneming bestuurd wordt door en voor rekening van één persoon, den ondernemer, daar is bij nader inzien zijn belang zoo naauw verbonden aan dat van talrijke andere personen, dat we ook hier gerust kunnen denken aan eene associatie, 't zij dan niet opzettelijk, dan onwillekeurig met vele anderen aangegaan.

De burgerlijke wetgeving van vele volken heeft sinds lang, op het voorbeeld van het Romeinsch regt, de gelegenheid zoo ruim mogelijk opengesteld, om maatschappen aan te gaan in onderscheiden vormen, dat is, om door het bijeenbrengen van kapitalen en door de vereeniging van arbeidskrachten bedrijven uit te oefenen of ondernemingen ten uitvoer te brengen, met het doel om de daardoor te behalen winst tusschen de deelgenooten te verdeelen. De heilrijke gevolgen der associatie op dit terrein worden sinds lang erkend.

Het heeft den ingezetenen van iederen Staat langen strijd gekost, vóór zij zich de volledige vrijheid bevochten hadden, om zich naar willekeur te vereenigen tot andere oogmerken, dan het behalen van winst; vooral om voor zich het regt te verkrijgen van ongehinderd zamen te werken en zamen te komen, tot gemeenschappelijke behandeling en bespreking van de belangen van het staatsbestuur en van hunne verhouding tot den Staat. Nog is die strijd op verre na niet volstreken. Hij voert tot de politieke vrijmaking van de burgers; tot het met moeite afdwingen van de erkenning door de regeringen, dat het

volk zelf in de eerste plaats geroepen en bevoegd is, om mede te beslissen in de gewigtigste aangelegenheden van maatschappij en Staat; in het kort: tot eenjuister begrip van de ware reden van bestaan van den Staat, namelijk, dat Staat en regering er zijn tot heil en in het belang van het volk, en niet het volk er is alleen om geregeerd te worden en uitsluitend de belangen van de regering te dienen. Alleen in de waarlijk constitutionele staten van den nieuweren tijd bestaat, en in theorie en in de practijk, het ook door onze Nederlandsche Grondwet erkende regt tot vereeniging en vergadering. De wet, die de uitoefening van dat regt regelt, weert alleen de vereenigingen, die onbestaanbaar zijn in een welgeordenden Staat, zooals, wanneer het doel is om ongehoorzaamheid of overtreding der wetten te bevorderen, de goede zeden aan te randen of te bederven, en de regten van een ander te krenken. Verder zijn er natuurlijk eenige waarborgen noodig, om te zorgen, dat geene vereenigingen opgericht of vergaderingen gehouden worden, waardoor de openbare orde en rust in gevaar worden gebracht. De gunstige gevolgen van dat regt zijn niet met een enkel woord te beschrijven. Verscheidene vereenigingen zullen in een afzonderlijk artikel hare plaats vinden. We verwijzen hier slechts naar *Anti-Cornlawleague*, *Banken*, *Maatschap*, *Arbeid*, *Armoede*, *Crediet*.

Eene bijzondere soort van associatie is in de eerste helft van deze eeuw sterk op den voorgrond getreden. We bedoelen de arbeidersvereenigingen. Zeer onderscheiden in werking, inrigting en het gebruiken van de middelen tot bereiking van haar doel, is dit doel in de hoofdzaak toch één en hetzelfde: de verbetering van het lot, de verheffing van den stand der arbeiders, die voor loon arbeiden. Twee hoofdrihtingen in deze associaties zijn vooral kenbaar: de Trade-Unions, die door allerlei maatregelen verhooging van het arbeidsloon willen bewerken, en daartoe zelfs als laatste hulpmiddel gebruik maken van de *strikes*, *grèves*, werkstakingen. De grondslagen hunner redenering zijn wetenschappelijk onhoudbaar, en de middelen, die zij aanwenden, meermalen ongeoorloofd en strijdig met 'slands wetten; het kan dan ook niet uitblijven of hunne verwachtingen zullen in de hoofdzaak bedrogen uitkomen. Zie: *Arbeidersvereeniging*, *Arbeid*, *Loon*, *Communisme*, *Socialisme*. De tweede soort, de coöperatieve vereenigingen hebben reeds bewezen, dat zij gunstiger uitslag kunnen toonen van hun streven. De vereeniging van krachten is hier werkelijk heilzaam.

We verwijzen ook hier korthedshalve naar de Rochdale Society of equitable pioneers, de meest bekende van deze vereenigingen. De overdrevene voorstelling van de voordeelen der associatie en de toepassing, die de socialisten er van willen maken op alle toestanden des levens, zoo zelfs, dat de individualiteit van den mensch geheel verdwijnt en opgaat in het lid der associatie, zullen eene geschikte

plaats ter bespreking vinden onder *Socialisme*.

Ook zonder dat men genegen is, om volgens dat stelsel de wereld te reorganisêren, komt het somtijds voor, dat men te veel gewigt hecht aan de associatie, doordat men niet genoegzaam let op de nadeelen, die tegen de voordeelen overstaan.

Gemeenschap in de verteringen heeft men willen invoeren onder verscheiden bewoners van eene zelfde plaats. Eén huis zou meerdere gezinnen moeten bergen, en deze moesten voor gemeene rekening de huishoudingskosten dragen. Al ware het voordeelig, dan nog zou de zucht tot het leven in familie, in besloten kring, zich er tegen verzetten. Maar ook dat voordeel is nog zeer twijfelachtig, als we de kosten van ieder individu in een kazerne, werkhuis of hospitaal vergelijken met die van een gezin uit den kleinen burger- of arbeidersstand. De associatie moet ook nooit zoover gedreven worden, dat zij de mededinging wegneemt; ligt brengt ze ons in plaats van voordeelen al de nadeelen, aan een monopolie verbonden (zie *Concurrentie*, *Monopolie*).

Associatio idearum, ook *concatenatio idearum* genoemd, is "verbinding van denkbeelden," namelijk het merkwaardig verschijnsel in 'smenschen zieleleven, dat het eene denkbeeld het andere opwekt en tot bewustheid brengt, bijvoorbeeld de voorstelling eener plaats de gebeurtenis, die er is voorgevallen, en omgekeerd. Op die wijze zijn alle denkbeelden verbonden door een band, waarop vroegere en latere wijsgeeren hunne aandacht gevestigd hebben.

Assollant (Jean Baptiste Alfred), een Fransch Romanschrijver, werd in 1827 te Aubusson geboren en tot onderwijzer opgeleid. Daar de invloed der geestelijkheid op het onderwijs hem weinig beviel, vertrok hij naar Noord-Amerika. Ook dit land beantwoordde niet aan zijne verwachtingen, zoodat hij naar Parijs terugkeerde en als schrijver optrad. Zijne eerste romantische opstellen, aan het Amerikaansche volksleven ontleend, verschenen in de *Revue des deux mondes* en wekten, vooral bij hunne afzonderlijke uitgave, groot opzien. Daarna gaf hij eene reeks van romans in het licht, die zich door oorspronkelijkheid en levendigheid van voorstelling onderscheiden en tot de beste Fransche romans van den jongsten tijd behooren. Ook in de belangrijkste letter- en staatkundige dagbladen heeft hij boeiende artikelen geleverd.

Assonant is de naam van een gelijkluidenden klank, die in de poëzie gebruikt wordt om een toestand of eene gebeurtenis op eene schilderachtige wijze te doen uitkomen. Hij onderscheidt zich van het rijm doordien hij niet aan het einde van den versregel voorkomt. Hoe fraai wordt bijvoorbeeld de beweging van het schaatsenrijden voorgesteld in de verzen van *Tollens*:

"Zij rijden en glijden het baantje ten end
En wiegen en vliegen in de opene tent."

Men heeft ook *assonante rijmen*, die doorgaans weinig bevorderlijk zijn aan de wel-luidendheid, zooals de cursief gedrukte in het vers:

"Hij spreekt; — de beul knerst met zijn tand-
vleesch,

Toen op de blanke bijl zijn hand wees,
Hij lacht den vreemdling ijslijk aan,
Wiens aangezigt wordt groen en blauwrood,
Alsof de roode chambellaan
Van Arkel hem reeds in zijn klauw sloot. . ."

Assuan of *Assoean* is eene stad in Opper-Egypte op den regteroever van de Nijl tegenover het eiland Elephantine, waar zich de eerste cataracten der rivier bevinden. Zij is de meest zuidelijk gelegen stad van Egypte en eigenlijk het oude Syène, waarvan de puinhoopen nabij Assuan te vinden zijn. Op de heuvels aan de Nijl groeijen er palm-, terpentijn- en moerbeziënboomen. De omtrek is er rijk aan Oudheden. De *Pharao's* en de *Ptolemaeussen* hebben er tempels gebouwd, die er thans half onder het zand bedolven zijn, — de Romeinen en Arabieren hebben er vestingwerken en muren doen verrijzen, — en op de puinhoopen daarvan leest men de namen van krijgshelden en geleerden der jongste eeuw. Daar vindt men de terrassen van rood graniet, waarover de schuimende wateren van de Nijl met woest geraas naar beneden huppelen, en ginds de groeven, die de slanke obelisk en de reusachtige standbeelden der Egyptische en Aethiopische tempels hebben geleverd, en men ontwaart er op de wanden der rotsen raadselachtige hiërogllyphen. Aan de ééne zijde der stad heeft men de catacomben en hypogaeën (onderaardsche holen) van Syène, en aan de andere zijde een aantal bekoorlijke en vruchtbare eilanden in de rivier. Eén van deze, het hedendaagsche El Sag, is het beroemde Elephantine der Ouden. Hier ziet men de overblijfselen van den reeds door *Strabo* beschreven Nijlmeter. De beide tempels uit den tijd van *Amenophis III* heeft men eenige jaren geleden gesloopt, om van de steenen eene kazerne en een magazijn te Assuan te bouwen. De rivierbedding tusschen Assuan en Elephantine is dikwijls geheel en al droog. In de nabijheid van de steenen kaai, die de haven van Assuan vormt, is een vierhoekige kuil, van anderen met trappen voorzien, zoodat men hier het stijgen van de Nijl gemakkelijk kan bepalen. Die kaai is een gewrocht der Arabieren. De belangrijkste van deze stad voor den handel is gelegen in de omstandigheid, dat de Nijl eerst hier beschikbaar wordt.

Reeds in de dagen der Oudheid merkte men op, dat de zon op den langsten dag te Syène geene schaduw werpt, zoodat men hier den kreeftskeerkring trok, die eigenlijk wat zuidelijker ligt. Bij Assuan neemt het graniet of eigenlijk syeniet-gewest van Egypte een aanvang.

Assuay is een departement van de Middel-Amerikaansche republiek Ecuador. Het grenst

ten oosten aan Brazilië en ten zuiden aan Peru, en telt op 6565 □ geogr. mijlen eene bevolking van omstreeks 200000 zielen. De grond is er bergachtig en boschrijk, en de Maranon vloeit er met vele zijstroomen als grensrivier. Het bestaat uit de provinciën Cuenca, Loxa, Jaen de Bracamoras en Mainas met evenzoo genoemde hoofdsteden. Er zijn onderscheidene stammen van Indianen gevestigd.

Assuncion of *Assomption* is de hoofdstad van den Zuid-Amerikaanschen staat Paraguay. Zij ligt op den linkeroever der Rio-Paraguay in een heuvelachtig en bevallig oord. Men vindt er een bisschoppelijken zetel, eene hoofdkerk, 3 andere kerken, 4 kloosters, en 15000 inwoners, die meerendeels op geen zeer hoogen trap van ontwikkeling staan. Zij drijven een levendigen handel in leder, tabak, suiker en vooral in Paraguay-thee. De stad is in 1556 gesticht en was langen tijd de verblijfplaats van Ds *Francica*.

Een ander *Assuncion* (Sonsong) is een eiland in het noordelijk gedeelte van de groep der Ladrone of Dieven-eilanden. Het verheft er zich tot eene hoogte van 650 Ned. el boven de oppervlakte der Zee.

Assur wordt gehouden voor den zoon van *Sem* en voor den stamvader van het volk, dat van Sinear naar Assyrië toog en er de steden Ninive, Kala en andere stichtte.

Assurantie, zie *Verzekering*.

Assus was weleer eene aanzienlijke stad in Mysië (volgens *Ptolemaeus* in Troas, en volgens *Stephanus van Byzantium* en anderen in Aeolis), aan de Adramyttische golf op eene hooge, schier ontoegankelijke rots gebouwd. Zij was de geboorteplaats van den stoïcijn *Cleanthes* en werd later Apollonia genoemd naar *Appolonias*, de moeder van *Attalus II*, koning van Pergamus. Thans draagt zij den naam van Beiram of Behrem-Kalesi, en men vindt in haren omtrek merkwaardige bouwvallen.

Assyrië is de oude naam der landen, die gelegen zijn tusschen het Arménische hoogland in het noorden, de bergvlakte van Iran in het oosten, de Tigris in het westen en de Diala, naar de Tigris vloeijende, in het zuiden. Hiertoe behooren de landschappen:

Arrapachitis, eene golvende, rotsachtige streek bij de zuidelijke helling der Arménische bergstreek.

Assur, het Aturia der Grieken, tusschen de Tigris en de Groote Zab.

Arbelitis en *Adiabene* tusschen de Groote en Kleine Zab.

Calachene of *Chalonitis* in het zuiden.

De bewoners van deze streken vormden het eerste volk van veroveraars in Vóór-Azië, en hunne beheerschers maakten niet slechts strooptogten of bepaalden zich niet bij eene onderwerping der naburen, maar zij verwierven gedurende eene eeuw de heerschappij over onderscheidene andere en zelfs verwijderd wonende volkeren. De vermelde landen vormden met de steden Ninivé (zie onder dezen naam), Ctesiphon, Arbéla, Apollonia, Artemita en andere een gedeelte van

het *Assyrische rijk*, een der oudste en aanzienlijkste rijken van Azië, in het tijdperk van zijn bloei eigenlijk Assyrië, Babylonisch, Perzië, Médië, Bactrië en Syrië omvattende. De naam van Assyrië in ruïneren zijn wordt bij uitnemendheid toegekend aan de eerstgenoemde drie landen, die de eerste en voor naamste bestanddeelen waren der monarchie, en die naam bleef in wezen, toen het rijk zelf reeds lang vernietigd was. Door de Grieken werden in het algemeen alle door Syriërs (Aramaeërs) bewoonde landen, zooals Syrië, Cappadocië, Leuco-Syrië aan de Pontus enz., met den naam van Assyrië bestempeld.

De oudste berigten omtrent Assyrië vinden wij in den Bijbel, waar (Genes. X, 11) de stichting des rijks door *Assur* of *Nimrod* wordt vermeld. Eerst omstreeks het jaar 772 vóór Chr. komen koningen van Assyrië voor, namelijk *Phul*, *Tiglat Pilésar* (741). *Salmanassar* (730), *Sanherib* (714) en *Aserhaddon*. Daarenboven noemt *Jesaias* een koning *Sargon*, dien men waarschijnlijk tusschen *Salmanassar* en *Sanherib* moet plaatsen. Die namen zijn, met uitzondering van *Sanherib*, bij de Grieksche geschiedschrijvers onbekend. Deze openen de rij der Assyrische vorsten met *Ninus* of *Thonus Concolerus*. De duur der Assyrische heerschappij wordt door *Heródotus* bepaald op 520, door *Ctesias* op 1360 of 1306, door *Syncellus* op 1460, en door *Eusebius* op 1240 jaren. Daarna beginnen de Grieksche schrijvers met *Arbaces* of *Dejoces* eene nieuwe Medische dynastie, welke voortloopt tot *Astyagus*. Om de Bijbelsche berigten daarmede in overeenstemming te brengen, heeft men het afzonderlijk bestaan aangenomen van het Nieuw-Assyrische rijk — 't geen door *Heródotus* bevestigd wordt, daar deze na den afval der Médiërs onder *Dejoces* van zoodanig gebied gewaagt, waarvan Ninivé de hoofdstad was en dat zich eerst aan *Cyaxares* onderwierp. Dit nieuwe rijk is vermoedelijk in 780 vóór Chr. ontstaan uit eene Médische landvoogdij (satrapie). Het breidde zich onder *Tiglat Pilésar* en *Salmanassar* weldra over Médië en Babylonisch uit, maar begint onder *Aserhaddon* in verval te geraken. Nadat Médië onder *Dejoces* zich onafhankelijk had verklaard, verbrijzelt ook Babylon het juk, en de Médische koning *Cyaxares* verovert Ninivé (625), waarschijnlijk met Babylonische hulptroepen. De uittreksels uit de Arménische kroniek van *Eusébius* strooken meer met het verhaal des Bijbels. Daarin vindt men *Phul* (520 jaren na *Semiramis*), *Sanherib*, *Asordan*, *Sammughes*, *Nabopolassar* (Sardanapalus) en *Nabuchodonosor* (Nebucadnézar). Ook *Mozes* van *Chorene* laat *Sardanapalus* op *Sanherib* volgen.

Men meent, dat reeds *Ninus*, ondersteund door *Ariæus*, koning van Arabië, en door *Barzanes*, vorst van Arménië, Babylonisch en geheel Vóór-Azië veroverd heeft. Daarna onderwierp hij Bactrië, Médië en Perzië. Hij werd daarbij krachtig ondersteund door de schoone en schrandere *Semiramis* — een naam die "bergduif" beteekent —, eene dochter der

godin *Derceto* of *Myllita*. Zij was na de verovering van Bactra, door haar tot stand gebragt, zijne gemalin, en na zijn dood volgde zij hem op. Na haren ongelukkigen togt tegen *Stabrobates*, koning van Indië, verlaat zij te Bactra het tooneel, en haar zoon *Ninyas* treedt als heerscher te Ninivé op. Hierna verandert de sage in eene dorre naamlijst van koningen.

Het staatsbestuur der Assyriërs was een Oostersch despotismus. De koning toefde in zijn ontoegankelijken burg en liet de gewesten over aan de willekeur der landvoogden. Hunne taal was een tak van den Médisch-Perzischen stam, en hunne godsdienst komt met die der Babyloniërs overeen. De opperste hunner goden was *Nisroch* of *Assarak*, en de hoogste godin *Beltis*. Die god wordt voorgesteld als de gevleugelde zonnescijf. Ook andere goden werden er gehuldigd, en verschillende dieren, alsmede een heilige boom, werden beschouwd als aan hem gewijd.

Ninyas en zijn opvolgers hadden een leger op de been van 400000 man, zoowel bestemd tot het bewaken des Konings als tot het dempen van oproerigheden in de provinciën. Zij droegen helmen en waren van bogen en knoeden voorzien. Er waren ommuurde steden, bij wier belegering men zich toen reeds van stormrammen bediende. Uit de beeldhouwwerken blijkt, dat de Assyriërs bekend waren met het weven van katoenen en wollen stoffen, 't geen door een berigt des Bijbels bevestigd wordt.

De reeks der Assyrische vorsten wordt — zooals wij reeds mededeelden — gesloten door *Sardanapálus* of *Thonus Concoerus*. Tegen hen kwamen in 888 vóór Chr. de Mediërs onder *Arbaces* en de Babyloniërs onder *Belesys* in opstand. Zij werden tot driemaal toe verslagen, maar versterkten zich toen met een leger uit Bactrië, waarna zij de overwinning behaalden op den veldheer van *Sardanapálus* en dezen in Ninivé belegerden. Na eene driejarige belegering kwam de Tigris, die buiten hare oevers trad en de muren der stad sloopte, de opstandelingen te hulp, en *Sardanapálus* gaf zich met zijne vrouwen en met zijne schatten aan de vlammen prijs. Volgens *Athenaeus* gebeurde dit te Bactra, en daar *Sardanapálus* elders als verwijfd en kleinmoedig wordt voorgesteld, meenen sommigen, dat er twee koningen van dien naam hebben geregeerd.

Op de bouwvallen van den omgeworpen troon verhieven zich twee andere, de *Babylonische* en de *Médische*, en het eigenlijke Assyrië was aan dezen laatsten onderworpen. Later verrijst er eene nieuwe dynastie, maar het is onzeker, of deze door *Ninus II*, een zoon van *Sardanapálus*, of door een Médischen stadhouder te Ninivé is gesticht. Daaruit sproot na 790 eene reeks van magtige vorsten, die hunne heerschappij uitbreidden over Babylon, Mesopotamië, Syrië, Phoenicië en Palaestina tot aan Egypte toe en de grondleggers werden van het Nieuw-Assyrische

rijk. *Phul* deed in 773 een inval in Israël, maar liet zich door eene aanmerkelijke geldsom tot den aftogt bewegen. Zijn opvolger *Tiglat Pilésar* (741) kwam *Ahas* koning van Juda, te hulp tegen *Pekach*, koning van Israël, die zich met *Rezin*, den vorst van Syrië, verbonden had. *Rezin* leed de nederlaag, Damascus bezweek, de Overjordaansche Israëlieten en de mannen van *Naphthali* werden onderworpen, en vele van hen werden als slaven naar het binnenland van Assyrië gebragt. *Ahas* zelf moest hulde bewijzen aan zijn magtigen bondgenooten de Assyrische afgodendiensten te Jeruzalem veroorloven. Op *Tiglat Pilésar* volgde *Salmanassar* (730). Deze belegerde *Hozéa*, den koning van Israël, in Samaria, veroverde deze stad na verloop van 3 jaren, bragt de 10 stammen naar een onbekend oord van het Assyrische rijk en zond Heidensche volkplantingen naar Palaestina. Daarentegen gelukte het hem niet, de stad Tyrus te veroveren, schoon hij die omsingeld hield. De blokkade werd na zijn dood (716) door *Sargon* opgeheven, maar *Asdod*, eene der Philistijnsche steden, door den Assyrischen veldheer *Tharthan* ingenomen. Toen vervolgens *Sanherib* met de koninklijke waardigheid was bekleed, volvoerde hij een togt naar Juda, dat onder koning *Hiskia* afvallig was geworden. De meeste steden bezweken; Jeruzalem werd belegerd, maar bleef behouden door de pest, die in het Assyrische leger woedde. *Sanherib* keerde terug naar zijn land, waar inwendige verdeeligheden zijne tegenwoordigheid vorderden, want nadat zijn broeder, stadhouder te Babylon, gestorven was of gedood, had eerst *Acises*, daarna *Merodach-Baladan* en eindelijk *Belibus* zich meester gemaakt van het gezag. *Sanherib* snelde derwaarts. *Belibus* werd gevangen genomen en *Aserhaddon* tot koning van Babylon benoemd (711). Daarna moest hij een veldtocht ondernemen tegen Grieksche benden, die in Cilicië waren gedrongen, en de Assyriërs kochten met zware verliezen de zegepraal, zoodat *Sanherib* besloot, op het slagveld zijn standbeeld te plaatsen met een Chaldeeusche opschrift en de stad Tar-sus te stichten.

Eindelijk werd *Sanherib* door zijne twee zonen *Adramelech* en *Sarezer* in den tempel van *Nisroch* vermoord. *Aserhaddon* nam wraak over dat gruwelstuk en plaatste zich op den troon zijns vaders. Hij zond voorts een leger naar Judaea, liet koning *Manassé* als gevangene naar Babylon brengen en bragt op nieuw volkplantingen naar Palaestina. Zijn opvolger *Saosduchin* (668) haafde tegenover *Phraortes* de heerschappij over Medië, en het schijnt, dat hij over het geheel met voorspoed heeft geregeerd. De ontbinding van het groote rijk nam een aanvang onder *Chyniladan*, die gewoonlijk voor den *Nebucadnézar* van het boek Judith wordt gehouden. Eerst rukte Medië zich los, en daarna Mesopotamië, waar de Chaldeeusche stadhouder een zelfstandig rijk stichtte. *Chyniladan* zelf werd door den vorst der Mediërs

verslagen, en dit had welligt toen reeds een einde gemaakt aan het Assyrische rijk, zoo een inval der zwervende Scyten *Cyazares* niet had belaagd. *Chyniladan* werd door *Sarak* opgevolgd, en tegen hem vereenigde *Cyazares* zijne krijgsmagt met die van den Chaldeenwisch-Mésopotamischen vorst *Nabopolassar*. In 625 veroverden zij Ninivé waar *Sarak* zich met zijne schatten verbrandde. Hierdoor ontglipde aan Assyrië de teugels der wereldheerschappij; het werd in de eerste plaats aan Médië toegevoegd en maakte vervolgens slechts een deel uit van de verschillende groote rijken, die in Azië verschenen en verdwenen. Thans behooren zijne landen gedeeltelijk tot het Turksche en gedeeltelijk tot het Perzische rijk. Zie verder — vooral omtrent de Assyrische ouden — onder *Ninivé*.

Ast (Georg Anton Friedrich), een Duitsch letterkundige en wijsgeer, werd in 1778 te Gotha geboren. Nadat hij aldaar het gymnasium had bezocht, begaf hij zich in 1798 naar Jena, om er in de theologie te studeren. Hier echter legde hij zich bepaaldelijk toe op de Oude letteren en wijsbegeerte. Eerst was hij privaatsdocent te Jena, later (1805) hoogleeraar in de oude letteren te Landshut, en eindelijk (1828) te Munchen, waar hij als hofraad en lid der Academie op den 31sten December 1841 overleed. Hij heeft onder anderen de Tragoediën van *Sophocles* overgezet, en behalve een "Handboek der Aesthetik" onderscheidene hand- en leerboeken geschreven van geschied- en letterkundigen en wijsgeerigen inhoud. Tevens zijn wij eene volledige uitgave der werken van *Plato* met eene Latijnsche vertaling aan hem verschuldigd.

Astarte, ook *Aschtoresh* en *Aschtaroth* genaamd, was eene Phoenicische godin, de gemalin van *Baal*. Eigenlijk is zij de planeet *Venus*, gelijk haar echtgenoot de planeet *Jupiter* vertegenwoordigt. Zij vertoont zich als het vrouwelijke scheppingsbeginzel, als de allesvoortbrengende en allesvoedende koningin des hemels (Melecheth hasjamam) en tevens als de godin van liefde en heil (*Asjerah*), die door de Babyloniërs *Meni*, door de Assyriërs *Mylitta* (de voortbrengende), door de Syriërs *Atargatis*, door de Philistijnen *Derceto*, door de Perzen *Mitra* (Moeder), door de Cappadociërs, Armëniërs en in Pontus *Anaitis* of *Nanæa*, en bij de Puniërs *Tholat* werd genaamd. Zij geeft leven, vruchtbaarheid en liefstaligheid, en bij 's menschen geboorte knoopt zij den draad vast, dien zij voortsprint gedurende zijn leven. De zee is aan haar gezegd onderworpen, en de voorspoed der schepelingen is van haar afhankelijk. Duiven en visschen waren aan haar gewijd; in Ascalon en elders werd zij gehuldigd in de gedaante van een visch met een vrouwenhoofd. Zij is aan den hemel de aanvoerster der sterren, en op aarde de zegerieverende krijgsgodin. In deze waardigheid vertoont zij zich gezeten op eene leeuw, met eene stede kroon versierd en met een heerschershaf en met den bliksem gewapend.

Vroeger was zij ook wel gekroond met de hoornen van een stier, als zinnebeeld van koninklijke magt. De Phoeniciërs plaatsten haar beeld aan den voorsteven hunner schepen. De tempeldienst van *Astarte* schijnt van hoogst onzedelijken aard te zijn geweest, want hare priesteressen, rondom den tempel wonende, waren veelal dienaressen der zinnelijkheid.

Door de handeldrijvende Phoeniciërs werd de dienst dezer godin overgebracht naar Cyprus, Noord-Afrika, Griekenland en Sicilië. Zij zelve werd de *Aphrodite* der Grieken en de *Venus* der Romeinen, en toen later deze volken tot het Oosten doordrongen, nam de dienst van *Astarte* Westersche elementen in zich op. De Grieken noemen haar *Venus Urania*, de koningin des hemels of wel de dochter van *Uranus*. Ook *Juno* en *Luna* werden door de Romeinen met haar in verband gebracht. *Adonis* (*Adon*), de heer, hetzelfde als *Baal* of *Bel* werd haar toegevoegd als de vertegenwoordiger der scheppende natuur. Ook wordt zij voorgesteld als de beminde van *Kronos* (*Saturnus*), en beider kinderen waren *Pothos* (het verlangen), *Eros* (de liefde) en 7 dochters (Titaniden of Artemiden). Volgens eene andere Grieksche mythe beminde zij een Syriër; beider dochter was *Semiramis*, maar uit verdriet en ergernis bracht *Astarte* haren minnaar om het leven, legde hare dochter te vondeling in de woestijn en stortte zelve zich bij Ascalon in zee. Hare meestberoemde tempels waren te Tyrus, een gebouw, door *Hiram* opgetrokken, te Aphaca in Coele-Syrië, te Thadmor of Palmyra en te Byblus.

Astarte is een geslacht van tweeschalige schelpdieren, wier schelpen van buiten met concentrische rimpels bedekt zijn, terwijl de binnenrand gekorven is. In vroegere tijdperken, vooral in dat der Jura-vorming was het zoo talrijk vertegenwoordigd, dat men daarin lagen astarte-kalk aantreft. Ook nu verspreidt het zich met soorten, die zich in het ijsdijperk in het zuiden bevonden, tot in de Noordelijke IJzsee.

Astatische naald is de naam van een toestel, welke vervaardigd is van twee zoo veel mogelijk gelijke magneetnaalden, die in evenwijdige rigting boven elkaar aan dezelfde as bevestigd en hiermede in hetzelfde verticale vlak opgehangen zijn, zoodat zij zich, steeds dienzelfden onderlingen stand bewarende, vrijelijk kunnen bewegen. Door den tegenovergestelden stand der polen wordt de magneetkracht, die de enkelvoudige naald in de rigting plaatst van den magnëtischen meridiaan, nagenoeg opgeheven, zoodat zelfs eene uiterst geringe kracht de astatische naald daarvan doet afwijken. Men gebruikt haar in den multiplicator, waar de geringste galvanische of electricische stroom haar in beweging brengt, en in dergelijke werktuigen. Zie verder onder *Magnetismus*.

Aster (*Aster L.*) is de naam van een omvangrijk plantengeslacht; zijne soorten versieren vooral de prairiën van Noord-Amerika.

De aster behoort tot de familie der zamengesteldbloemigen en onderscheidt zich door lintvormige vruchtbare vrouwelijke randbloemen, terwijl de buisvormige schijfbloemen tweeslachtig zijn. De vruchten zijn spilvormig, eenigzins zamengedrukt en op een naakten vruchtbodem ingehecht; ze zijn met een harig, eenrijig zaadpluis voorzien. De straalbloemen zijn paars, blaauw, rood of wit, de schijfbloemen geel. Zeer bekend is bij ons de *gewone aster* (*A. chinensis* L.), die reeds lang in China en Japan wordt gekweekt en sedert eene eeuw ook in Europa aanwezig is. Men zaait het zaad vroeg in het voorjaar op verschillende tijden om te langer het genot te hebben van den bloei. De planten vorderen een vetten grond, veel zonneschijn en veel vochtigheid.

Aster Sikkemensis.

Van de gewone aster heeft men een groot aantal verscheidenheden. Andere fraaije soorten zijn *A. alpinus* L. met korten steel en blaauwe straalbloemen, — en vooral *A. Sikkemensis* Hook., die van den Himalaya afkomstig is. Van laatstgenoemde geven wij eene afbeelding op $\frac{1}{4}$ der natuurlijke grootte, namelijk in *a* een geopend bloemhoofdje zonder bloemen, in *b* eene straalbloem en in *c* eene schijfbloem — beide laatste in natuurlijke grootte.

In vele tuinen heeft men Amerikaansche soorten, die meestal door scheuring der wortels vermenigvuldigd worden. Vele soorten moet men om de twee of drie jaar van plaats doen veranderen, omdat zij zich anders te

ver verspreiden. Men zegt, dat deze asters ook voor veevoeder geschikt zijn.

Tot onze inlandsche soorten behooren de *zoutwater-aster* (*A. Tripolium*), die aan den zeekant en op brakke gronden groeit, — de *purper-aster* (*A. puniceus*), die hier en daar in Gelderland en Utrecht gevonden wordt, enz. De eerste heeft gele schijf- en paarze straalbloemen, — de tweede stengelomvattende bladeren en een harigen, rosachtigen stengel.

Aster (Ernst Ludwig), een Pruisisch generaal, werd in November 1778 te Dresden geboren. Hij kwam in 1794 bij het Saksische corps ingenieurs, werd luitenant in 1800, streed in 1806 tegen de Franschen en werd in 1800 als kapitein bij den generalen staf geplaatst. In 1811 werd hij bevorderd tot majoor, in 1812 nam hij deel aan den togt naar Rusland, en in 1813 ontving hij zijne benoeming tot luitenant-kolonel en chef van den generalen staf in de vesting Torgau. Toen deze vesting weder door de Franschen in bezit was genomen, nam hij zijn ontslag uit de Saksische dienst en zag zich als luitenant-kolonel met generaal *Thielemann* geplaatst bij den Russischen generalen staf. Hij onderscheidde zich in 1813 aan het hoofd eener afdeeling Kozakken in de Lausitz door vermetele ondernemingen en vocht dapper bij Bautzen en Leipzig.

Bij de reorganisatie der Saksische troepen werd hij tot opper-kwartiermeester, later tot chef van den generalen staf bij het derde Deutsche armée-corps, en in 1814 tot kolonel bevorderd. In dien rang ging hij over in 1815 tot het Pruisische corps ingenieurs, en nam ijverig deel aan den oorlog tegen Frankrijk en aan de belegering der grensvestingen. In hetzelfde jaar klom hij op tot den rang van generaal-majoor, en de inspectie der 3de fortificatie-linie werd hem toevertrouwd. Onder zijne leiding werden Coblenz en Ehrenbreitstein bevestigd, waar hij in 1820 als vesting-commandant werkzaam was. In 1827 werd hij luitenant-generaal, in 1837 lid van den Staatsraad, in 1838, na den dood van generaal *Rauch*, chef van het genie-corps en curator van de militaire school te Berlijn, en in 1832 generaal. — In 1849 vroeg en verkreeg hij zijn ontslag, en hij overleed te Berlijn den 9den Februarij 1855. *Aster* was een schrandere militair en een uitstekend wiskundige. Zijne "Nagelatene geschriften" zijn in 1856 te Berlijn verschenen.

Zijn broeder *Karl Heinrich Aster*, geboren den 4den Februarij 1782, was kolonel in Saksische dienst en heeft zich als schrijver over militaire aangelegenheden een goeden naam verworven. Nadat hij bij het corps ingenieurs was geplaatst, klom hij spoedig op tot den rang van luitenant-kolonel en werd leeraar aan de Artillerie-school te Dresden. In 1830 nam hij zijn ontslag uit de dienst, maar verkreeg in 1844 den titel van kolonel. Hij overleed op den 23sten December 1855.

Asterabad of *Astrabad*, eene Perzische provincie, die zich van de Caspische zee in het zuidoosten tot 58° O.L. uitstrekt en van

Daghestan door de rivier Asjoen gescheiden is, wordt doorgaans als een gedeelte van Mazenderan beschouwd. Het is het Hyrcania der Ouden, het vaderland van de Parthers en van de tegenwoordige Perzische dynastie der Kadsjaren. De horden, die er rondzwerfen, weleer door verschillende namen aangeduid, worden thans met die van Turkomanen bestempeld.

De evenzoogenoemde *hoofdstad* dezer provincie, gelegen onder 36° 50' N.B. bij eene baai der Caspische zee en niet ver van den mond der Ester (Aster), aan den voet van de noordelijke helling van den Elboers, bevatte gedurende langen tijd den zetel van de Kadsjaren-vorsten. Deze werd echter, wegens de ligging van Astrabad aan een uithoek des rijk, later naar Teheran overgebracht. Na dien tijd is haar bloei aanmerkelijk afgenomen, maar zij blijft evenwel wegens haren uitgebreiden handel steeds eene aanzienlijke stad en telt tusschen de 30- en 40000 inwoners. Zij is daarenboven de eenige stad der geheele provincie. De huizen zijn er eenigzins in Europeischen stijl gebouwd en meerendeels van 2 verdiepingen voorzien. Het klimaat is er heet en ongezond, maar de omstreken zijn zeer vruchtbaar.

Asteriscus is afgeleid van een Grieksch woord, dat sterretje beteekent. Er wordt eene doorgaans roode figuur (* of +) mede aangeduid, waardoor de oude geleerden in een handschrift deze en gene plaatsen ont-hieven van het vermoeden van onechtheid, of er de aandacht op vestigden wegens het merkwaardige van haren inhoud. Een teeken van tegenovergesteld zin is de *obelus* of *obeliscus* (— of +), doorgaans zwart van kleur, waardoor de onechtheid, de inlassing of de onbeduidendheid eener plaats werd aange-wezen. Zelfs gebruikte men voor echte gedeelten, die op eene verkeerde plaats stonden, den *metobelus* (* — of — X.). In gedrukte boeken vindt men den asteriscus of het sterretje somtijds als aanwijzing, dat er woorden ontbreken, en somtijds als verwijzing naar eene met een dergelijk sterretje aangeduide noot.

In de Grieksche kerk is *asteriscus* een ster-vormig avondmaalsgereedschap. Het bestaat uit twee gouden, zilveren of geel-koperen strooken, kruisgewijs over elkander gelegd en vastgemaakt en aan de uiteinden naar dezelfde zijde nagenoeg regthoekig omgebogen. De asteriscus wordt over den schotel

met avondmaalsbrood gestulpt, en een gazen doek wordt er overheen geworpen, zoodat deze het gewijde brood volkomen bedekt zonder het aan te raken.

Men houdt den asteriscus voor de ster der Magiërs.

Asterius, een geleerd schrijver van de par-tij der Arianen (zie onder *Ariaansche Strijd*), uit Cappadocië geboortig, leefde in de 4de eeuw. Hij was te voren een Heidensch sophist en werd door *Lucianus van Antiochië* — een Ariaan — tot het Christendom bekeerd. Gedurende de vervolging der Christenen onder de regering van *Maximius* (303) offerde hij aan de Heidensche goden, en deze afvalligheid, schoon door latere boete verzoend, verhinderde zijne opneming in den geestelijken stand, hoe groot zijn ijver en zijn aanzien als bevorderaar der Ariaansche leer ook wezen mogten. In 330 vervaardigde hij zijn "Syntagma," waarin *Christus* eene kracht van God wordt genoemd, evenals de overige schepselen. Men zegt, dat een ander werk van *Asterius* de grondslagen heeft gelegd voor het Semi-Arianismus. Voorts heeft hij uitleg-kundige opmerkingen geschreven bij de Psalmen, de Evangeliën en den Brief aan de Ro-meinen, waarvan weinig is overgebleven.

Asteroiden, ook *planetoiden* genaamd, zijn de kleine planeten, welke zich tusschen Mars en Jupiter bevinden. Daar de afstanden der zichtbare planeten van de zon aan eene be-paalde wet onderworpen zijn, werd men op-merkzaam op de verbazende ruimte, die beide bovengenoemde hemelligchamen scheidde. De sterrekundigen begonnen te zoeken, en op den 1sten Januarij 1801 werd de eerste aste-roïde ontdekt. Daar het aantal weldra ge-stadig toenam en in onzen tijd tot over de 100 geklommen is, hebben sommigen het vermoeden geopperd, dat er aanvankelijk tusschen Mars en Jupiter eene groote planeet heeft bestaan, maar dat deze door eene ons onbekende oorzaak in stukken is uiteen ge-spat. Het behoort intusschen tot de onmoge-lijkheden, daaromtrent iets met zekerheid te bepalen.

Wij geven hier de lijst van de namen der asteroiden met elk harer ontdekkers en met den tijd der ontdekking, en wij vermelden voorts haren middelbaren afstand van de zon in vergelijking met dien der aarde, haren omloopstijd en de helling harer loopbaan. (zie verder onder *Planeten*).

Nummer.	Naam der planeet.	Ontdekker.	Dag der ontdekking.	Middelbare afstand in vergelijking der aarde. 1.	Omloopstijd in jaren en dagen.	Helling der loopbaan.
1	Ceres.	Piazzi.	1 Jan. 1801.	2.77	4 j. 224 d.	10 grad. 37 min.
2	Pallas.	Olbers.	28 Mrt. 1802.	2.77	4 " 225 "	34 " 37 "
3	Juno.	Harding.	1 Sept. 1804.	2.67	4 " 132 "	13 " 3 "
4	Vesta.	Olbers.	29 Mrt. 1807.	2.36	3 " 230 "	7 " 8 "
5	Astraea.	Henke.	8 Dec. 1845.	2.58	4 " 49 "	5 " 19 "
6	Hebe.	Henke.	1 Julij 1847.	2.42	3 " 284 "	14 " 47 "
7	Iris.	Hind.	13 Aug. 1847.	2.39	3 " 251 "	5 " 28 "
8	Flora.	Hind.	18 Oct. 1847.	2.20	3 " 97 "	5 " 53 "
9	Metis.	Graham.	25 Apr. 1848.	2.39	5 " 250 "	5 " 36 "
10	Hygiea.	De Gasparis.	12 Apr. 1849.	3.13	5 " 215 "	3 " 47 "
11	Parthenope.	De Gasparis.	11 Mei 1850.	2.45	3 " 306 "	4 " 37 "
12	Victoria.	Hind.	13 Sept. 1850.	2.33	3 " 207 "	8 " 23 "
13	Egeria.	De Gasparis.	2 Nov. 1850.	2.58	4 " 50 "	16 " 33 "
14	Irene.	Hind.	19 Mei 1851.	2.58	4 " 57 "	9 " 1 "
15	Eunomia.	De Gasparis.	29 Julij 1851.	2.64	4 " 109 "	11 " 44 "
16	Psyche.	De Gasparis.	17 Mrt. 1852.	2.93	4 " 364 "	3 " 4 "
17	Thetis.	Luther.	17 Apr. 1852.	2.48	3 " 325 "	5 " 36 "
18	Melpomene.	Hind.	24 Junij 1852.	2.29	3 " 174 "	10 " 9 "
19	Fortuna.	Hind.	22 Aug. 1852.	2.46	3 " 294 "	1 " 32 "
20	Massilia.	De Gasparis.	19 Sept. 1852.	2.45	3 " 270 "	0 " 40 "
21	Lutetia.	Goldschmidt.	15 Nov. 1852.	2.44	3 " 292 "	3 " 5 "
22	Calliope.	Hind.	16 Nov. 1852.	2.91	4 " 351 "	13 " 44 "
23	Thalia.	Hind.	15 Dec. 1852.	2.63	4 " 93 "	10 " 14 "
24	Themis.	De Gasparis.	5 Apr. 1853.	3.15	5 " 207 "	0 " 49 "
25	Phocæa.	Chacornac.	6 Apr. 1853.	2.40	3 " 263 "	21 " 36 "
26	Proserpina.	Luther.	5 Mei 1853.	2.66	4 " 119 "	3 " 35 "
27	Euterpe.	Hind.	8 Nov. 1853.	2.37	3 " 217 "	1 " 36 "
28	Bellona.	Luther.	2 Mrt. 1854.	2.79	4 " 227 "	9 " 23 "
29	Amphritite.	Marth.	2 Mrt. 1854.	2.55	4 " 38 "	6 " 8 "
30	Urania.	Hind.	22 Julij 1854.	2.36	3 " 233 "	2 " 6 "
31	Euphrosyne.	Ferguson.	2 Sept. 1854.	3.16	5 " 222 "	26 " 25 "
32	Pomona.	Goldschmidt.	26 Oct. 1854.	2.59	4 " 55 "	4 " 44 "
33	Polyhymnia.	Chacornac.	28 Oct. 1854.	2.87	4 " 311 "	1 " 57 "
34	Circe.	Chacornac.	6 Apr. 1855.	2.69	4 " 130 "	5 " 27 "
35	Leucothea.	Luther.	19 Apr. 1855.	3.01	5 " 77 "	8 " 11 "
36	Atalanta.	Goldschmidt.	5 Oct. 1855.	2.75	4 " 203 "	18 " 42 "
37	Fides.	Luther.	5 Oct. 1855.	2.64	4 " 108 "	3 " 7 "
38	Leda.	Chacornac.	12 Jan. 1856.	2.74	4 " 196 "	6 " 58 "
39	Laetitia.	Chacornac.	8 Feb. 1856.	2.76	4 " 221 "	10 " 21 "
40	Harmonia.	Goldschmidt.	31 Mrt. 1856.	2.27	3 " 150 "	4 " 16 "
41	Daphne.	Goldschmidt.	22 Mei 1856.	2.76	3 " 244 "	16 " 3 "
42	Isis.	Pogson.	23 Mei 1856.	2.41	3 " 296 "	8 " 35 "
43	Ariadne.	Pogson.	14 Apr. 1857.	2.25	3 " 98 "	3 " 28 "
44	Nysa.	Goldschmidt.	27 Mei 1857.	2.42	3 " 282 "	3 " 42 "
45	Eugenia.	Goldschmidt.	27 Junij 1857.	2.72	4 " 178 "	6 " 35 "
46	Hestia.	Pogson.	16 Aug. 1857.	2.53	4 " 5 "	2 " 18 "
47	Aglaja.	Luther.	15 Sept. 1857.	2.89	4 " 324 "	5 " 0 "
48	Doris.	Goldschmidt.	19 Sept. 1857.	3.11	5 " 176 "	6 " 30 "
49	Pales.	Goldschmidt.	19 Sept. 1857.	3.08	5 " 152 "	3 " 9 "
50	Virginia.	Ferguson.	4 Oct. 1857.	2.64	4 " 114 "	2 " 48 "
51	Nemausa.	Laurent.	22 Jan. 1858.	2.37	3 " 234 "	9 " 57 "
52	Europa.	Goldschmidt.	4 Feb. 1858.	3.10	5 " 167 "	7 " 25 "
53	Calypso.	Luther.	4 Apr. 1858.	2.62	4 " 89 "	5 " 6 "
54	Alexandra.	Goldschmidt.	10 Sept. 1858.	2.72	4 " 170 "	11 " 47 "
55	Pandora.	Searle.	10 Sept. 1858.	2.76	4 " 213 "	7 " 13 "
56	Melete. 2	Goldschmidt.	9 Sept. 1859.	2.60	4 " 68 "	8 " 2 "

1 De afstand der aarde is = 20683329 geogr. mijlen. Vermenigvuldigt men de hier voorkomende getallen met dit getal, dan verkrijgt men de afstanden in geogr. mijlen.

2 Deze is eerst voor Daphne aangezien, maar bleek later eene andere planeet te zijn.

Nummer.	Naam der planeet.	Ontdekker.	Dag der ontdekking.	Middelbare afstand in vergelyking der aarde.	Omloopstijd in jaren en dagen.	Helling der loopbaan.
57	Mnemosyne.	Luther.	22 Sept. 1859.	3.16	5 j. 223 d.	15 grad. 8 min.
58	Concordia.	Luther.	24 Mrt. 1860.	2.70	4 " 159 "	5 " 2 "
59	Elpis.	Chacornac.	12 Sept. 1860.	2.71	4 " 172 "	8 " 37 "
60	Danaë.	Goldschmidt.	9 Sept. 1860.	3.99	5 " 58 "	18 " 17 "
61	Echo.	Ferguson.	15 Sept. 1860.	2.39	3 " 256 "	3 " 34 "
62	Erato.	Forster en Lesser.	14 Sept. 1860.	3.13	4 " 197 "	2 " 12 "
63	Ausonia.	De Gasparis.	11 Feb. 1861.	2.39	3 " 257 "	5 " 47 "
64	Angelina.	Tempel.	5 Mrt. 1861.	2.68	4 " 142 "	1 " 19 "
65	Cybele.	Tempel.	9 Mrt. 1861.	3.42	6 " 119 "	3 " 28 "
66	Maja.	Tuttle.	10 Apr. 1861.	2.68	4 " 116 "	3 " 4 "
67	Asia.	Pogson.	17 Apr. 1861.	2.42	3 " 279 "	5 " 59 "
68	Leto.	Luther.	29 Apr. 1861.	2.78	4 " 232 "	7 " 58 "
69	Hesperia.	Sciaparelli.	29 Apr. 1861.	2.97	5 " 45 "	8 " 29 "
70	Panopea.	Goldschmidt.	5 Mei 1861.	2.61	4 " 82 "	11 " 38 "
71	Niobe.	Luther.	13 Aug. 1861.	2.75	4 " 205 "	23 " 19 "
72	Feronia.	Saffort en Peters.	29 Mei 1861.	2.27	3 " 149 "	5 " 24 "
73	Clytia.	Tuttle.	7 Apr. 1862.	2.66	4 " 128 "	2 " 25 "
74	Galatea.	Tempel.	29 Aug. 1862.	2.78	4 " 230 "	3 " 59 "
75	Eurydice.	Peters.	22 Sept. 1862.	2.67	4 " 133 "	5 " 0 "
76	Freya.	d'Arrest.	21 Oct. 1862.	3.39	6 " 85 "	2 " 2 "
77	Frigga.	Peters.	12 Nov. 1862.	2.67	4 " 136 "	2 " 28 "
78	Diana.	Luther.	15 Mrt. 1863.	2.63	4 " 93 "	8 " 40 "
79	Eurynome.	Watson.	14 Sept. 1863.	2.44	3 " 299 "	4 " 37 "
80	Sappho.	Pogson.	2 Mei 1864.	2.30	3 " 175 "	8 " 17 "
81	Terpsichore.	Tempel.	30 Sept. 1864.	2.85	4 " 297 "	7 " 55 "
82	Alcemene.	Luther.	27 Nov. 1864.	2.75	4 " 209 "	2 " 51 "
83	Beatrix.	De Gasparis.	26 Apr. 1865.	2.43	3 " 287 "	5 " 2 "
84	Clio.	Luther.	25 Aug. 1865.	2.37	3 " 235 "	9 " 22 "
85	Io.	Peters.	19 Sept. 1865.	2.66	4 " 123 "	11 " 56 "
86	Semele.	Tietjen.	4 Jan. 1866.	3.09	5 " 158 "	4 " 48 "
87	Sylvia.	Pogson.	16 Mei 1866.	3.49	6 " 193 "	10 " 51 "
88	Thïsbe.	Peters.	15 Junij 1866.	2.65	4 " 118 "	5 " 1 "
89	Julia.	Stephan.	6 Aug. 1866.	2.53	4 " 12 "	15 " 13 "
90	Antiope.	Luther.	1 Oct. 1866.	3.12	5 " 195 "	2 " 16 "
91	Aegina.	Stephan.	4 Nov. 1866.	2.36	4 " 34 "	2 " 2 "
92	Undina.	Peters.	7 Julij 1867.	3.2	5 " 259 "	9 " 58 "
93	Minerva.	Watson.	24 Aug. 1867.	2.75	4 " 208 "	8 " 36 "
94	Aurora.	Watson.	6 Sept. 1867.	3.16	5 " 231 "	8 " 5 "
95	Arethusa.	Luther.	23 Nov. 1867.	3.07	5 " 188 "	12 " 52 "
96	Aegle.	Coggia.	17 Feb. 1868.	3.06	5 " 96 "	16 " 5 "
97	Clotho.	Tempel.	17 Feb. 1868.	2.67	4 " 129 "	11 " 43 "
98	Janthe.	Peters.	18 Apr. 1868.	2.83	4 " 324 "	15 " 8 "
99	Dike.	Borelli.	28 Mei 1868.			
100	Hecate.	Watson.	11 Julij 1868.	3.11	5 " 182 "	6 " 34 "
101	Helena.	Watson.	15 Aug. 1868.	2.57	4 " 116 "	10 " 4 "
102	Miriam.	Peters.	22 Aug. 1868.			
103	Hera.	Watson.	7 Sept. 1868.	2.70	4 " 160 "	4 " 38 "
104	Clymene.	Watson.	13 Sept. 1868.	3.18	5 " 246 "	2 " 53 "
105	Artemis.	Watson.	16 Sept. 1868.	2.38	5 " 277 "	21 " 39 "
106	Dione.	Watson.	10 Oct. 1868.	3.20	5 " 267 "	4 " 42 "
107	Camilla.	Pogson.	17 Nov. 1868.			
108	Hecuba.	Luther.	2 Apr. 1869.			
109	Felicitus.	Peters.	9 Oct. 1869.	2.70	4 " 156 "	8 " 3 "
110	Lydia.	Borelli.	19 Apr. 1870.			

Asterolepis is de naam van een fossielen visch uit den ouden rooden zandsteen (old red) der Orckney-eilanden aan de noordkust van Schotland. Hij heeft aan *Hugh Miller* aanleiding gegeven tot het schrijven van een

werk tegen de ontwikkelings-theorie van het geschapene, gelijk die door *Demaillet*, *Lamarck*, *Oken* en anderen wordt voorgesteld. Dat werk is door Dr. *Lubach* in het Nederlandsch vertaald.

Asterophyllieten is de naam van een uitgestorven geslacht van bedekt-bloeiende vaatplanten, — in lateren tijd heeft men ze echter gehouden voor de met bladeren voorziene takken van calamieten. Zij bezaten gelede, gestreepte en vertakte stengels met kransvormig geplaatste, lijnvormige, puntige bladeren. Zij vormen het hoofdbestanddeel der eigenaardige steenkolen-flora, zoodat zij somtijds geheele lagen der steenkoolbeddingen uitmaken. Men zoekt ze in de steenkolen-vorming nergens te vergeefs.

Asthenie is afgeleid van een Grieksch woord, dat zwakheid en uitputting beteekent. Daardoor wordt in de geneeskunde een toestand aangeduid, dien men wel eens bij hevige ziekten waarneemt, namelijk een wegzinken van de krachten des ligchaams. Deze uitdrukking is ingevoerd door *J. J. Brown*, die daardoor eene flauwe prikkeling aanduidde, als tegenoverstelling van eene sterke (sthenie). Hij verdeelde haar in regtstreeksche en middellijke. In het eerste geval was gemis aan uitwendige prikkels, in het tweede gemis aan genoegzame vatbaarheid voor de werking der prikkels de oorzaak der asthenie.

Asthma, zie *Aamborstigheid*.

Asti, eene stad in de Italiaansche provincie Alessandria, ligt aan de Tanaro en aan den mond der Balbo — alsmede aan den spoorweg van Alessandria naar Turijn — in eene schoone vlakte en telt omstreeks 25000 inwoners. Men heeft er den zetel van een bisschop, een oud slot, een prachtigen dom — volgens sommigen een voormaligen Dianatempel —, 22 kerken, een seminarium en een gymnasium. Zij is de geboorteplaats van den dichter *Alfieri*. In haren omtrek verbouwt men een voortreffelijken muskaatwijn, die in Italië zeer getrokken wordt. Ook is er een aanzienlijke handel in zijde.

In de dagen der Romeinen droeg zij den naam van Asta of Asta Pompéji. Later werd zij de hoofdstad van een district, hetwelk door keizer *Hendrik VII* als graafschap aan de graven van Savoye werd geschonken (1311). Deze moesten het vervolgens missen, maar kregen het in 1531 terug. Onderscheidene prinszen uit het huis van Savoye droegen den titel van Graaf van Asti. In de middeleeuwen werd de stad van vestingwerken voorzien, doch deze zijn thans verdwenen.

Astigmatismus is een woord, dat, afkomstig van het Grieksch, zoodanig gebrek van het gezichtsorgaan aanduidt, waarbij de voorwerpen zich in een verwrongen toestand of met onjuiste omtrekken vertoonen. Het vloeit voort uit een gemis van symmetrie in den lichtbrekenden toestel van het oog, — doorgaans uit eene onregelmatige kromming der oppervlakte van het hoornvlies of van de kristallens. Ook in het gezonde oog zijn die deelen niet volkomen symmetrisch, maar dat gemis van symmetrie is daar zoo gering, dat het niet hindert. Immers het hoornvlies is geenszins het segment van een bol, maar van boven naar beneden sterker gebogen, dan van de linker- naar de rechterzijde. Daarom vertoont zich dezelfde lijn langer in een lood-

regten dan in een dwarsen stand. Dit normaal gebrek aan symmetrie wordt wel eens zoo sterk, dat het als een wezenlijk gebrek moet beschouwd worden, — vooral bij eene wijde opening der pupil, omdat wegens den grooteren lichtkegel, die alsdan in het oog dringt, de breking der meest van elkaar verwijderde stralen te meer verschilt. Ook de grootte van den gezichtshoek, waaronder de voorwerpen worden waargenomen, komt hierbij in aanmerking. Wie gewoon zijn, alleen groote voorwerpen gade te slaan, merken vaak hun astigmatismus niet eens op, hetwelk bijvoorbeeld bij lezen en schrijven zich reeds duidelijk zou doen gevoelen. Bij sterk astigmatismus vermindert de scherpte van het gezigt aanmerkelijk, zoodat de grenzen der voorwerpen zich in een zwevendenden toestand vertoonen. Dezelfde stok schijnt in een loodregten stand dunner en langer te wezen dan in een horizontalen stand, en een lichtpunt wordt eene lichtstreep. Dat gebrek kan eenigermate verholpen worden door het hoofd scheef te houden, — 'tgeen dan ook bij velen, die er aan lijden, eene gewoonte is. Is het astigmatismus zeer sterk, dan ziet men de waargenome voorwerpen omzoomd met gekleurde randen.

De aanwezigheid en de graad van astigmatismus kunnen alleen door een ervaren oogarts worden bepaald. — vooral omdat het dikwijls vergezeld gaat van bijziendheid en andere gebreken. Somtijds kan men het astigmatismus in de ongewone gedaante van het hoornvlies zeer goed onderscheiden. Het is gewoonlijk aangeboren, maar het kan zich ook later ontwikkelen. Doorgaans zijn de beide oogen er door aangedaan. Op jeugdigen leeftijd, bij een sterk accommodatie-vermogen, is het minder lastig dan bij het verminderend accommodatie-vermogen van den rijperen leeftijd. Men verhelpt dat gebrek door brilglazen, die rolrond, of — zoo er bijziendheid mede verbonden is, aan de eene zijde rolrond en aan de andere hol geslepen zijn.

Aston (Luise), eene Duitsche schrijfster, die zich bekend gemaakt heeft door haar ijveren voor de émancipatie der vrouwen, is de dochter van een predikant uit den omtrek van Halberstadt. Op haar 19de jaar huwde zij met een fabrikant te Maagdenburg, *Samuël Aston* genaamd, een Engelschman van afkomst. Weldra scheidde zij van hem, verbond zich na verloop van 2 jaren weder met denzelfden persoon, om hem vervolgens weder te verlaten. Nu leidde zij het leven eener geëmancipeerde vrouw en vertoefde hier en daar in Anhalt en ook te Berlijn, waar zij in Maart 1846 wegens hare émancipatie-woede, hare atheïstische rigting en hare ultra-liberale gevoelens uit de stad verbannen werd. Haar scheidingsproces duurde tot in 1847; toen werd zij schuldig verklaard, zoodat zij het jaargeld verloor, dat aanvankelijk door haar man was betaald. In het jaar 1848 bevond zij zich weder te Berlijn en stond er in betrekking met de aanvoerders der radicale partij. Vervolgens snelde zij naar Sleeswijk-Holstein, waar zij met loffelijke volharding

hare krachten wijdde aan de verpleging der gewonden. Vandaar keerde zij naar Berlijn terug, waar haar wederom het verblijf werd ontzegd, en begaf zich toen naar Hamburg, waar haar in 1849 hetzelfde lot ten deel viel. In het begin van 1851 is zij gehuwd met Dr. *Meier* te Bremen. Zij heeft onderscheidene dichtwerken en romans in het licht gegeven, zooals "Wilke Rosen," — "Aus dem Leben einer Frau," — "Lydia," — "Revolution und Kontrarevolution" enz.

Astor (Johann Jakob), een der ondernemendste kooplieden en een der rijksten mannen onzer eeuw, werd den 17^{den} Julij 1763 te Waldorf bij Heidelberg geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd begaf hij zich naar Londen, waar hij zich nog bevond, toen de Amerikaansche vrijheids-oorlog ten einde spoedde. Hij wenschte zich bij ten ouderen broeder te voegen, die zich sedert eenige jaren in de Vereenigde-Statens bevond. Daarom kocht hij voor zijn klein kapitaal een aantal koopwaren, die hij voor zijn oogmerk geschikt achtte, ging in November 1783 aan boord en stapte in Januarij 1784 te Hampton Roads aan land. Later ging hij met een landgenoot, een pelshandelaar, naar New-York, en voor het geld, dat zijne waren hem opgebracht hadden, kocht hij pelterijen, die hij in Londen op eene voordeelige wijze van de hand deed. Hierdoor aangemoedigd, keerde hij terug naar New-York en wijdde zich geheel en al aan den handel in pelterijen. Hij begon zijne zaken op zeer kleine schaal, maar hij wist het door ongemeene bedrijvigheid, gepaste spaarzaamheid, smettelooze regtschapenheid, een schranderen geest en een onwrikbaar vertrouwen op de toekomst ver te brengen. Hij deed reizen door het noorden der Vereenigde-Statens, en daar de regering des lands gaarne eene mededinging zag naast den handel der Engelsche compagnieschappen, verkreeg hij van den Staat New-York het privilegie, om eene Amerikaansche pelshandel-compagnie te vormen met het kapitaal van één millioen dollars — welk bedrag des vereischts verduubeld mogt worden. Die compagnie bestond slechts in naam, want *Astor* was schrandere genoeg, om de geheele zaak voor zijne rekening te nemen. Weldra kocht hij de actiën van andere compagnieën en dreef de zaken in 't groot. Zijne schepen bevoeren de groote rivieren van Amerika, of bragten zijne waren naar China en Europa. Zelfs had hij het grootsche voornemen opgevat, om eene geregelde scheepvaart tot stand te brengen om Kaap Hoorn heen, maar dit ontwerp mislukte wegens den oorlog, die in 1812 tusschen Groot-Brittannië en Amerika was uitgebarsten.

Astor, te New-York gevestigd, was gehuwd met eene Amerikaansche vrouw en zelf had hij zoo sterk de zeden en gewoonten des lands aangenomen, dat het hem moeilijk viel, zijne moedertaal te spreken en te schrijven. Intusschen bleef hij eene warme toegenegenheid koesteren voor zijn vaderland. Hiervan getuigt het *Astor-fonds*, dat hij stichtte, om de Duitsche landverhuizers tegen Amerikaansche zwendelarij te beveiligen en in de Nieuwe

Wereld onder dak te brengen. In de jaren 1833 en 1834 toefde hij met een gedeelte van zijn talrijk gezin te Parijs, waar hij zich aan eene pijnlijke fistel-operatie onderwierp, welke door *Dupuytren* werd volbragt.

Astor overleed te New-York op den 29sten Maart 1848. Zijne nalatenschap, op 30 millioen dollars geschat, verhuisde gedeeltelijk naar Europa. Hij had 350000 dollars vermaakt aan de stad New-York om er eene openbare boekery te stichten, die den naam draagt van "Astor-Library." In zijne geboorteplaats deed hij een gesticht verrijzen tot opvoeding van behoeftige kinderen en tot verpleging van oude, hulpbehoevende personen.

Astorga (Emanuèle d'), een beroemd componist van kerkmuziek, werd den 11^{den} December 1681 te Palermo geboren. Hij was de zoon van een Rijksbaron, die in den strijd tegen de vereeniging van Sicilië met Spanje door zijne soldaten uitgeleverd en ter dood gebragt was. *Emanuèle* ontving zijne opleiding in de muziek in een klooster te Astorga — eene stad in de Spaansche provincie Leon gelegen —, waar hij door den invloed der prinses *Ursini* was geplaatst. Later kwam hij aan het hof van den hertog van Parma. Door dezen werd hij aanbevolen in de gunst van keizer *Leopold I*, en hij deed vervolgens eene reis door alle beschaaftde landen van Europa.

Astorga overleed den 21sten Augustus 1736 in een klooster in Bohemen. Zijn voornaamste werk is eene meesterlijke compositie van het "Stabat mater," waarvan het oorspronkelijk handschrift te Oxford wordt bewaard. Zijne opera "Daphne" is in 1726 te Praag ten tooneele gevoerd.

Astoria is een handelsfort in den Noord-Amerikaanschen staat Oregon, en wel aan den zuidelijken oever der Columbia-rivier, niet ver van de plaats, waar deze zich uitstort in de Stille zee. Het is in 1811 door de agenten van *Astor* (zie onder dezen naam) gesticht. Het wordt ook wel *Fort George* genoemd en is thans in gebruik bij de Hudsonsbaai-compagnie. Het omringende dorp telt 800 inwoners.

Astraal-geesten. Het onwillekeurig besef van een zeker verband tusschen de stofelijke en onstoffelijke wereld, tusschen de aarde en den hemel, en de wensch om daarvan de draden op te sporen, bragt de Perzen (Magiërs), Chaldeeën en Indiërs tot velerlei en vaak tot hoogst zonderlinge vermoedens, waaruit zich de godsdienst dier volkeren — vooral bij de Perzen het geloof aan aard-, lucht-, vuur- en sterregeesten — ontwikkelde. Ook de Grieken en Romeinen waren niet vrijgebleven van zoodanig geloof, — het vervult in hunne mythologie en in de natuurleer hunner wijsgeerige scholen eene belangrijke rol. Het oorspronkelijke Mozaïsme handhaafde met gestrengheid het bestaan van één God en sloot dus alle geesten buiten, maar volgens de Chaldeeënsch-Babylonisch-Israëlietische geestenleer was de beneden-dampkring met booze en de hoogere gewesten der lucht met goede geesten — astraal- of sterregeesten — vervuld. *Philo* bevolkt den dampkring

met onderscheidene soorten van geesten en beweert, dat de sterren bezielde wezens zijn, die zich naar eigen welgevallen bewegen, — een gevoelen, dat in de latere Joodsche Kabbala in verband werd gebracht met de sterrewigchelarij.

De Kerkvaders waren van oordeel, dat het gansch heelal bewoond was door geesten, die zij in hemelsche, astraal-, aardsche en onderaardsche verdeelden, en wij vinden bij *Tatianus*, *Origenes*, *Augustinus* enz. de meening, dat de sterren met geesten bevolkt of zelve van een geest voorzien zijn. De Kerk had wel niet beslist, of men de sterren als bezielde wezens moest beschouwen, toch veroordeelde het Christendom het astrologisch bijgeloof, dat het lot der menschen afhankelijk zou wezen van de astraalgeesten. In de theosophie der Neo-platonici treedt het denkbeeld, dat de sterren bezielde en doordrongen zijn van een levenscheppenden geest, duidelijk op den voorgrond. Volgens *Hierocles* bezitten zowel de geesten der menschen als die van hooger rang een astraal-lichaam — een voertuig des geestes na den dood des lichaams of een lichaam uit zoo fijne stof, dat het onzichtbaar is voor 's menschen oog. Die leer is in gewijzigden vorm ook door *Fichte* verkondigd. De theosophen der 15de en 16de eeuw onderscheiden verschillende geslachten van booze geesten of daemonen, en tot deze behooren de astraalgeesten, die zij op de sterren of in de hooge hemelgewesten plaatsen. Op lagere trap bevinden zich de luchtgeesten, en dan volgen de aard-, water- en helgeesten. *Michaël Psellus*, *Trithemius*, *Paracelsus* en anderen beschrijven den aard en de werkzaamheid van zulke geesten met de meeste naauwkeurigheid. Zij vormen eene soort van middelwezens tusschen de goede engelen en de menschen, of zij zijn zielen van afgestorvenen, met een lichaam omkleed. Gedeeltelijk echter behooren zij tot de booze geesten. Volgens *Cornelius Agrippa* ontvangt ieder mensch bij zijne geboorte een astraalgeest, wier aard afhankelijk is van den stand der sterren op dat oogenblik. Vandaar komt de invloed der sterren op de lotgevallen des levens. Groot is vooral in dit opzigt de magt der (7) planeten, want elk van deze heeft een goeden en een boozen astraalgeest. Beide staan onder de heerschappij der 7 hemelsche troon-engelen, die de krachten der hoogere sferen besturen. De invloed dier planetengeesten op de ondermaansche wezens openbaart zich het sterkst in het uur, den dag in de maand of het jaar, waarin eene planeet heerschappij voert.

Behalve deze astraalgeesten van den eersten rang kennen de oude en nieuwe daemonologen eene menigte astraal- en luchtgeesten van lagere orde, die om de sterren zweven en zich met de aarde en de hemelligchamen in gestadigen cirkeldans bewegen. Ook de ring-, glas- en metaalgeesten worden door velen tot de astraalgeesten gerekend. Eigenlijk zijn zij afkomstig uit het Oosten, en in de Arabische legenden mist men ze zelden.

De krachten en eigenschappen van sommige steenen worden ook wel toegekend aan astraalgeesten, die daarin opgesloten zijn.

Astraal-lamp is eene gewone Argand-sche lamp (zie onder *Argand*), die vrij aan den zolder of het plafond is opgehangen, maar zich onderscheidt door een knop, die boven de cylindervormige pit is geplaatst en de gelijkmatige verspreiding der vlam bevordert.

Astraallicht is het schemerachtig schijnsel, hetwelk men in heldere nachten hieren daar aan het uitspansel opmerkt. Het komt voort uit eene groote menigte kleine sterren, die men met het bloote oog, en zelfs met den telescoop niet overal onderscheiden kan.

Astraea (Dike), eene dochter van *Zeus* (Jupiter) en van *Themis*, volgens anderen van *Astraeus* en *Aurora*, de godin der gerechtigheid, was de laatste der godinnen, die in de koperen eeuw den aardbodem verliet. Na dien tijd schittert zij onder den naam van "de Maagd" aan den hemel, waar zij in den dierenriem is geplaatst. De beeldende kunst stelt haar voor met een diadeem van sterren en met eene weegschaal in de hand.

Men heeft dien naam ook gegeven aan eene asteroïde (zie onder dit woord) welke den 8sten December 1845 door Henke is ontdekt, nadat er sedert 1807 geene nieuwe aan den hemel was opgespoord.

Astragalus L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen (Papilionaceae). Het onderscheidt zich door de volgende kenmerken. De kelk is vijftandig, de vlag der vlinderbloem langer dan de kiel en de vleugels, de kiel stomp, de peul in hokjes verdeeld, en de naar binnen omgeslagen naad bijna geheel doorlopend, waardoor de peul bijna 2-hokkig is. Zijne talrijke soorten, meestal heestergewassen, zijn over alle werelddeelen verspreid, maar behooren vooral te huis in Midden Azië. *A. verus Oliv.* of de echte tragacanthstruik groeit in Klein-Azië, Armënië, in het noorden van Perzië en is een heester, die eene Ned. el hoog wordt en takken heeft, die met doornvormige bladsteelen en met de steunbladjes, digt opeen geplaatst, bedekt zijn, terwijl de 8- of 10-parige bladeren lijn-lancetvormig en de bloemen geel zijn. Uit de gewone schors of van zelf dringt de tragacanth-gom (zie onder dit woord) te voorschijn. *A. glycyphyllos L.*, eene getakte, nederliggende plant met onbehaarde, eironde, 5-6-parige bladeren, lichtgele bloemen en gesteelde trossen — ook hokjespeul en wild zoethout genaamd — behoort tot onze inlandsche planten. *A. beticus L.* behoort in het zuiden van Europa te huis en haar zaad wordt onder den naam van stragel- of Zweedsche koffij als een surrogaat van deze gebruikt. Talrijke andere soorten met schoone blauwe of purperroode bloemen behooren tot de sierplanten. Deze vereischen doorgaans een droogen grond en veel zonneschijn. Men vermenigvuldigt ze in den regel door zaad, dat in April in den vrijen grond of in potten wordt gelegd.

Astrakan, weleer een Tartaarsch koning-

rijk en nog vroeger eene provincie van het rijk der "Gouden horde", werd in 1554 door *Iwan Wassiljewitsj* aan de Russische heerschappij onderworpen en met Caucasië tot een stadhouderschap vereenigd. Het bevatte de tegenwoordige gouvernementen Astrakan, Saratow en Orenburg, benevens de provincie Caucasië — te zamen 16- of 17000 □ geogr. mijlen met $3\frac{1}{2}$ miljoen inwoners. Het land is er gedeeltelijk met bergen, gedeeltelijk met steppen bedekt. Deze laatste gelijken hier en daar op woestijnen, vooral waar de bodem uit zoutbevattend leem bestaat, of zij zijn met planten begroeid. Langs de rivieren vindt men uitgestrekte moerassen, en in het zuiden groote zoutwatermeren. In het Noord-Oosten doorsnijden uitloopers der Oeralketen het land, en eene lage heuvelreeks vormt er de waterscheiding tusschen de Oeralrivier en de Wolga. Ook langs den westelijken oever van de Wolga verheft zich eene heuvelreeks, die weinig hooger is dan 100 Ned. el en naar het zuiden allengs lager wordt. In het noorden heeft men vruchtbare bouwland, benevens veel bosch. De inwoners zijn Russen, of Mongoolsche stammen (Baskieren, Kirgisen, Kalmukken, Tartaren), en langs de Wolga zijn Duitse kolonisten gevestigd, terwijl men er Boecharen, Caucasiërs en zelfs Indiërs aantreft. Het aantal Kalmukken bedraagt er 100000, en deze, in 3 horden verdeeld, leiden er in het westen van de Wolga-steppen een zwervend leven. Van keizer *Paul I* ontvingen zij in 1800 belangrijke voorregten. Zij zijn verdeeld in hooge geestelijken, adelijken, gemeenen, Christelijk volk en gemeen volk, en bezitten meer dan 2 miljoen stuks vee, waarbij zich 75000 kameelen, 300000 paarden en 200000 runderen bevinden.

Het evenzoogenoemde Russische gouvernement Astrakan grenst ten noorden aan Saratow, ten oosten aan Orenburg, ten westen aan het land der Donsche Kozakken, ten zuiden aan de Caspische zee, en ten zuid-westen aan Caucasië, en het heeft eene oppervlakte van bijna 4000 □ geogr. mijlen. Het land wordt verdeeld in 2 steppen, die van Astrakan en die van den Oeral. Den besten grond vindt men er in het district Tjernojaraki, vooral op de Wolga-eilanden en aan den linkeroever van de Achtuba, waar de overstromingen der rivieren eene laag slibgrond hebben gevormd. Elders heeft men er kiezel, zandgrond en zoute moerassen, die ongeschikt zijn voor den landbouw. Alleen op de Wolga-delta aan de zijde van Astrakan heeft men met moeite eenige tuinen aangelegd; voor 't overige groeit er niet veel anders dan lage struiken, riet en steppengras. Hier en daar vindt men vrij hooge zandheuvels of duinen, waar de Kalmukken in de luwte den winter doorbrengen. Tot de voornaamste bergen behooren er de groote en kleine Bogdo, de Tjajptsjajati en de Asargar. De voornaamste rivier is er de Wolga, die er zich met haren arm Achtuba uitstort in de Caspische zee. De overige

rivieren zijn van weinig belang en gedurende den zomer meestal droog. Er zijn talrijke meren en zoute poelen. Het klimaat hangt er sterk af van den wind. De noordelijke en noordoostelijke winden brengen er des winters eene koude van 37°C. , en des zomers kan er de warmte klimmen tot 37°C. in de schaduw. Het is er gewoonlijk vroeg lente; tegen het einde van Maart ontwikkelen er zich de knoppen en in den aanvang van Maart staan de boomen in vollen bloei. In die maanden dauwt het er sterk, terwijl de Bloeimaand droogte brengt en warm weder. De warmte neemt er in Junij toe en bereikt in Julij haar toppunt. Alsdan begint de oogst der veldvruchten, maar de schadelijke uitwasemingen doen er tevens hardnekige koortsen ontstaan. In dien tijd komt er zelden regen, maar bij zijne komst gaat hij gewoonlijk van onweder en ook wel van storm vergezeld. Na de hitte van Julij verschijnt er een aangename herfst, waarin bij eene frissche lucht en eene koesterende zonnewarmte de druiven en andere zuidelijke vruchten tot rijpheid komen. Niet vóór het midden van October begint het te vriezen, maar de winter kan er zeer ongelijk — zeer gestreng en zeer zacht — wezen.

Het plantenrijk levert er graan, salade, mangelwortels, mosterd, Spaansche peper, aspergies, meloenen, druiven, ander ooft en vele geneeskrachtige gewassen, — het dierenrijk paarden, runderen, schapen, zwijnen, kameelen, wilde zwijnen, wolven, vossen, sprinkhanen, otters, eenden, ganzen, zwanen enz. Tot de delfstofelijke voortbrengselen behooren er keukenzout, magnésia, glauberzout, salpeter, leem, mergel, gips, kalk en fossiele olifantstanden. De inwoners behooren er tot verschillende stammen, tot de Groot- en Klein-Russen, Kozakken, Arméniërs, Tjoewasjen, Tsjeremissen, Groesiniërs, Kalmukken, Kirgisen, Tartaren, Perzen, Indiërs enz. De Kozakken tellen er omstreeks 12000 zielen en vormen een afzonderlijken stam. Zij noemen zich Oud-geloovigen (Raskolniken) en zijn zeer ruw en onbeschaafd. De Kalmukken, omstreeks 90000 zielen, vormen een zwervend volk. Ook een groot deel der Tartaren woont er onder draagbare tenten of joerten. De geheele bevolking des lands wordt op ruim een half miljoen geschat. Men heeft onder haar belijders van de Grieksche en van de Mohammedaansche godsdienst, Vuuraanbidders, Bramanen en Boeddhaïsten. De nijverheid staat er op zeer lagen trap.

De evenzoogenoemde hoofdstad van het gouvernement, op den linkeroever van de Wolga gelegen, is eene der rijkste, fraaiste en meestbevolkte steden van Rusland. Eigenlijk verheft zij zich op de heuvels van een lang eiland in de Wolga, waar zij omgeven wordt door rivierarmen en vruchtbare eilanden. Zij heeft 16 voorsteden en 50000 inwoners en is de zetel van een Griekschen aartsbisschop en van een Arménischen bisschop. Er zijn 37 Grieksche, 2 R. Katho-

lieke, en 2 Arménische kerken, eene Protestantsche kerk, 15 Moskéén en een Indische tempel. De hoofdkerk, in 1696 onder de regèring van *Peter de Groote* gebouwd, is met 5 koepels gedekt, en ook de hoofdkerk der Arméniërs is een prachtig gebouw. Voorts vindt men er onderscheidene scholen en wetenschappelijke inrigtingen, en vooral vele fabrieken, waar men zich met het verwerken van zijde en chagrijn bezig houdt. Traan, visch en kaviaar zijn er belangrijke handelsartikelen.

Astrakan is zeer gunstig gelegen. Zij verheft zich nabij den mond van de grootste bevaarbare rivier van Europa, en zij staat door de Caspische zee met Toerkomanië en de noordelijke streken van Perzië, en door de Don en de Wolga met het hart van Rusland en met de kustgewesten der Zwarte zee in verband. Zij werd dan ook — toen de vaart om de Kaap de Goede Hoop nog onbekend was — de stapelplaats van den Indischen handel. Deze ontwikkelde zich op de Caspische zee zeer sterk tegen het midden der 13de eeuw, en Astrakan en Soldai aan de Zwarte zee werden de belangrijkste koopsteden der Tartaren. Vooral bloeide er de karavaanhandel, die er de waren aanbragt, welke te water naar Europa werden uitgevoerd. Nadat in 1280 de Genuëzen de kust van Taurië in bezit hadden genomen, werd Kaffa het middelpunt van den handel met Azië, en deze kolonie bleef het tot aan de verovering van Constantinopel (1453) door *Mohammed II*, waarna de volkplantingen van Genua voor de halve maan moesten buigen, terwijl de Oostersche handel zijn zetel naar Smyrna verplaatste. Toen verdwenen de karavanen, die voorheen langs de Wolga en de Koeban trokken, en de scheepvaart op de Caspische zee kwam in verval, zoodat de voormalige welvaart van Astrakan allengs verzonk. *Peter de Groote* deed vruchteloze moeite, om den handelsstroom weder over die stad door zijn rijk te leiden. Later heeft de uitbreiding van het Russische rijk tot aan de oevers van de Terek en Koeban iets bijgedragen tot vernieuwing van den bloei der stad. Weder begonnen de karavanen hare poorten binnen te trekken, maar de beperkende maatregelen der regèring belemmeren er de ontwikkeling van den handel. In 1839 bevonden zich te Astrakan slechts 47 kooplieden van den eersten rang en niet meer dan 48 schepen, waaronder maar 12 handelsvaartuigen.

Omtrent den oorsprong van Astrakan en de lotgevallen der stad in ouden tijd heeft men geene voldoende berigten. Als verblijfplaats der Tartaarsche vorsten lag zij 1¹/₂ geogr. mijl meer noordwaarts. In de 13de eeuw was zij wel de residentie van den khan, maar slechts een dorp zonder muren. In 1395 werd zij door *Timur* verwoest, en in het begin der 15de eeuw was zij een klein vlek. Doch reeds in 1475 vond de Venetiaansche gezant *Ambrosio Contarini* er een aanzienlijken handel. Toen de Russen in 1552 Kasan veroverd hadden, viel ook

Astrakan in de handen van den Czaar. Toen deed deze uit de puinen der stad en uit die van het oude Zarizun het tegenwoordige Astrakan met zijne vestingwerken bouwen, die 2 jaren daarna sultan *Selim II* met 30000 Janitsaren zegevierend het hoofd bood. Ook later (1574) werd de stad vruchteloos belegerd door een Turksch leger van 70000 man. De Tartaren uit de Krim maakten zich van haar meester in 1661, maar verloren haar een jaar later. In 1669 werd zij door muren omgeven en van krijgsvoorraad voorzien, omdat men vreesde koesterde voor de Kozakken. Deze verschenen het volgende jaar, aangevoerd door *Stenka* (*Stephanus*) *Razin*, en de gouverneur trok hun met 2600 Strelitsen en 50 kanonnen tegemoet. De soldaten gingen echter tot de zijde der aanvallers over, trokken den 25sten Junij 1670 mét hen de stad binnen en maakten er zich aan de grootste gruwelen schuldig. *Stenka* werd echter weldra door een der zamengezworenen, den hetman *Cornelis Jaklof*, verdragen, aan de Russen uitgeleverd en door dezen ter dood gebracht. Nu kwam Astrakan weder onder Russische heerschappij. De overgeblevene Strelitsen veroorzaakten er in 1705 een oproer, hetwelk door generaal *Apraxin* beteugeld werd. Ten tijde van den valschen *Demétrius* werd Astrakan geplunderd, in 1692 en 1693 door eene vreeselijke pest geteisterd, in 1719 door de Perzen ingenomen en in 1767 door een fellen brand grotendeels in asch gelegd. *Catharina II* schonk aan alle vreemdelingen, die zich te Astrakan of in dat gouvernement vestigden, eene volkomene vrijheid van bedrijf en tevens vrijdom van belasting voor een tijd van 50 jaren. Daardoor is de bevolking der stad met ongemeene snelheid vermeerderd.

Astrantia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Schermbloemigen met de volgende kenmerken: De kleine digt op elkaar gepakte enkelvoudige bloemschermpjes zijn omgeven door schutblaadjes, die lancetvormig van gedaante en gekleurd zijn; voorts is de vrucht van den rug af naar beneden een weinig zamengedrukt. Tot zijne soorten behooren: *A. major L.* met handvormige, 5-deelige wortelbladeren, stekelpuntige kelkbladen en onregelmatige witte of rozenroode bloemschermpjes, *A. minor L.* met 7- of 9-deelige, langgesteelde, scherppgetande bladeren, enz. Eerstgenoemde groeit in de bergstreek van Middel-Europa, en laatstgenoemde op de Alpen. Beide worden als sierplanten gekweekt.

Astrapaea Lindl. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Malvaceën. De bloemen vormen een scherm, dat door een rijken bladerenkrans is omringd. De kelk is vijfbladig en met een dekblaadje voorzien; de 5 bladeren der bloemkroon zijn aanvankelijk zamengerold, en de meeldraden tot eene lange buis vereenigd. Als siergewas kennen wij *A. Wallichii Lodd.* (*A. speciosa Dietr.*), een boom, die middelmatige bladeren en scharlaken-roode bloemen draagt. Deze boom vereischt een lossen, vetten grond, veel

warmte, lucht en water, en laat zich door stekken vermenigvuldigen.

Astrodeiktikon of *ster-aanwijzer* is de naam van een werktuig, hetwelk door *Weigel* uitgevonden is en het vinden der sterren aan het uitspansel gemakkelijk maakt. Men heeft een eenvoudige en een zamengesteld astrodeiktikon. Het hoofdbeginsel van het instrument is daarin gelegen, dat één of meer evenwijdige linialen de plaats aan den hemel aanwijzen van de ster, wier plaats men op de hemelglobe door middel van een stijfje heeft bepaald.

Astrognosie, afkomstig van een Grieksch woord, dat *sterrekennis* beteekent, is de wetenschap van de namen der sterren en sterrebeelden aan het uitspansel en van hun onderlingen stand. Zie voorts onder *Astronomie*.

Astrograaf (De) is een toestel, uitgevonden door *Steinheil* te München en geschikt om met grooten spoed sterrekaarten op het papier te brengen. Hij heeft namelijk een platten spiegel vastgemaakt aan eene as, die evenwijdig is aan de aard-as, en aan eerstgenoemde as in dezelfde rigting de snelheid der sterren gegeven, zoodat men in dien spiegel een volkomen rustig beeld van het gedeelte des hemels aanschouwt, hetwelk daardoor wordt teruggekaatst. Daarmede is een copieër-toestel in verband gebragt, die het spiegelbeeld met de meeste naauwkeurigheid teruggeeft. Dat zulk een werktuig tot het ontdekken van planeten of kometen groote diensten bewijzen kan, zal ieder gemakkelijk inzien.

Astrographie is een woord van Grieksch oorsprong, dat *sterre-beschrijving* beteekent. Zij is derhalve de voorstelling van het uitwendig voorkomen der sterren.

Astrolabium is een woord van Grieksch oorsprong, dat *ster-opnemer* beteekent. Het is een sterrekundig werktuig, waarvan *Hipparchus* zich het eerst bediende, om den stand der sterren met betrekking tot den zonsweg — dus hare lengte en breedte — te bepalen. Zij was aanvankelijk eene soort van ring-spheer (zie *Armillaspheer*): twee loodregt op elkaar geplaatste ringen stelden de ecliptica (zonsweg) voor en den colurus solstitialis (den meridiaan, door de punten loopende, waar de ecliptica de keerkringen raakt), een derde ring ging door de polen der ecliptica, en een vierde droeg de vizieropeningen. *Ptoleméus* veranderde dit werktuig in een planisphaerium door de projectie te nemen der ringen op een plat vlak en het oog in hunne as te plaatsen. Naar het verschil van projectie verkrijgt men verschillende astrolabiums, bijvoorbeeld het *analemma* of *evennachts-astrolabium*, waarbij het oog zich in het voorjaarspunt (het punt Arië's, het voorjaars-snijpunt van evenaar en zonsweg) bevindt en het vlak der colurus solstitialis het projectie-vlak is, — en het *pool-astrolabium*, waarbij het oog zich in een der polen bevindt en het projectie-vlak dat van den evenaar is. Is het werktuig ingerigt voor eene bepaalde poolshoogte, dan heeft men een *bijzonder astrolabium* (a. particulare); II.

is het geschikt voor alle poolshoogten, dan heeft men een *algemeen astrolabium* (a. universale). Tot laatstgenoemde soort behooren de astrolabiums van *Gemma Frisius*, *Johannes de Rojas* en *de la Hire*, en tot de eerstgenoemde dat van *Ptoleméus*. Dat van *Tycho* was een ringspheer, evenals dat van *Hipparchus*, maar met groote naauwkeurigheid vervaardigd. Het gebruik van astrolabiums en het hiermede samenhangend bepalen van den stand der sterren tot den zonsweg in plaats van tot den evenaar (regte klimming en afwijking), zoo als men te voren gewoon was, heeft den vooruitgang der sterrekunde aanmerkelijk bevorderd, hoewel het astrolabium in onzen tijd van de sterrewachten verdwenen is.

Intusschen is de naam behouden gebleven voor een gewoon werktuig om hoeken te meten. Zoodanig werktuig kan op verschillende wijzen ingerigt wezen. Het kan uit een geheel of halven cirkel, alsmede uit een vierde (quadrant), een zesde (sextant) of een achtste (octant) van een cirkel bestaan. De rand van dezen cirkel is naauwkeurig ingedeeld, en langs dien rand loopt een wijzer, met een nonius voorzien en met het andere uiteinde in het middelpunt van den geheel of gedeeltelijken cirkel bevestigd. Wanneer nu op den cirkel en den wijzer vizieren of kijkers bevestigd zijn, zoodat deze met elkander en met het middelpunt in hetzelfde vlak liggen, zoolang het 0-punt van wijzer en rand onderling overeenstemmen, — wanneer men nu den kijker van den cirkel op een voorwerp rigt en vervolgens, bij onveranderlijken stand van dien cirkel, den wijzer voortschuift totdat zijn kijker een tweede voorwerp ontmoet, dan zal men op den rand de grootte van den hoek kunnen aflezen, welke de lichtstralen, van die twee voorwerpen afkomende, in ons oog met elkander maken. Zulk een instrument is van libellen of luchtbel-buizen voorzien, om het waterpas te kunnen plaatsen, en in de kijkers zijn kruisdraden gespannen, om de plaats van een voorwerp met naauwkeurigheid te kunnen bepalen.

Andere inrigtingen van zoodanig werktuig beschrijven wij onder *Octant* en *Sextant*. Zie voorts onder *Theodoliet*.

Astrolatrie of *sterredienst*, zie *Sabaeïsmus*.

Astrologie, zie *Sterrenwighelarij*.

Astrometeorologie, een naam, die uit 3 Grieksche woorden is zamengesteld, beteekent de kunst om uit den stand der sterren het weder te voorspellen. Schoon zij tot de sterrenwighelarij moet gerekend worden, bezit zij zelfs in onzen tijd nog beoefenaars.

Astronomie, zie *Sterrekunde*.

Astronomische enz., zie *Sterrekundige enz.*

Astrophotometrie, eene uitdrukking, uit 3 Grieksche woorden zamengesteld, beteekent de kunst om de lichtsterkte der sterren te bepalen. Die kunst is pas in den

aanvang van hare ontwikkeling, maar zij heeft door de bemoeijingen van Zöllner reeds belangrijke vorderingen gemaakt, vooral daar men thans in het bezit is van een werktuig, dat aan alle telescopen aangebracht kan worden en den waarnemer in staat stelt, om zelfs van de flauwste sterren die zich in het veld van den kijker vertoonen, de lichtsterkte te meten. Door middel van dien cirkel vond Zöllner de volgende cijfers:

$$\begin{array}{l} \text{Zon} = 619600, \quad \text{Zon} = 6964000000 \\ \text{Volle Maan} = 619600, \quad \text{Mars} \\ \text{Zon} = 130980000000, \quad \text{Zon} \\ \text{Saturnus zond. ring} = 130980000000, \quad \text{Jupiter} \\ = 5472000000 \text{ en } \text{Zon} = 8486000000 - \\ \text{Uranus} \end{array}$$

dat wil zeggen, het licht van de zon bij haren gemiddelden afstand is 6964 miljoen maal zoo sterk als dat van Mars bij zijne gemiddelde oppositie.

Door deze cijfers heeft men voorts het terugkaatsend vermogen (albedo) van de verschillende hemelligchamen van ons zonnestelsel bepaald. Dit is voor de Maan = 0,119; voor Mars = 0,267; voor Jupiter = 0,624; voor Saturnus = 0,498; voor Uranus = 0,641; en voor Neptunus = 0,465; — dat wil zeggen, Mars kaatst ruim $\frac{1}{4}$ der opgevangen zonnestralen terug, Saturnus bijna de helft enz.

Bij het onderzoek van het terugkaatsend vermogen van aardsche voorwerpen heeft Zöllner de volgende uitkomsten verkregen: het is bij versche sneeuw = 0,783; bij wit papier = 0,700; bij witten zandsteen = 0,237; bij mergelleem = 0,156; bij kwartsporfier = 0,108; bij vochtigen bouwgrond = 0,079; bij donkergrijs syeniet = 0,078; bij kwikzilver = 0,648; bij glas = 0,040; bij obsidiaan = 0,032, en bij water = 0,021. Alzoo bezit de maan ongeveer het lichtweërkaatsend vermogen van mergelleem of van zandsteen. Daar de lichtste plekken op de maan althans 10-maal de lichtsterkte der donkere bezitten, kan men opmaken, dat de eerste uit eene witte, de laatste uit eene grijze of zwarte stof bestaan. De witte stof kan sneeuw of ijs wezen. Ook heeft men uit de astrophotometrie, in verband met de spectraal-analyse (zie onder dit woord), de gevolgtrekking afgeleid, dat de oppervlakte van Venus vermoedelijk grootendeels uit water bestaat, — dat Mars aan de polen door sneeuw- en ijs gordels is omringd, — dat Jupiter en Saturnus nog licht en water uitstralen, en dat op Uranus en Neptunus de oppervlakte wel uit sneeuw en ijs zal bestaan.

Asturië (Asturias), eene Spaansche provincie, die ten noorden grenst aan de zee van Biscaye, ten oosten aan Burgos, ten zuiden aan Valencia en Leon en ten westen aan Gallicië, telt op 193 □ geogr. mijlen ruim 570000 inwoners. Voorheen bestond zij als vorstendom uit 2 hoofddeelen, zoodat men haar ook wel in het meervoud (Las Asturias) vindt genoemd, die naar hunne

hoofdsteden de namen droegen van *Asturia de Oviedo* en *Asturia de Santillana*. De geheele provincie is bergachtig, en de Sierra de Asturias, een tak van het Cantabrisch gebergte, loopt er overheen. Vooral in het oosten en zuiden verheffen er zich hooge toppen, en de schilderachtige, welbebouwde dalen zijn er door vele rivieren (de Navia, de Nalon, de Sella, de Nocera, de Basaya, enz.) besproeid. Het klimaat, schoon kouder dan ergens op het Schiereiland, is er gematigd. Op de grensgebergten naar de zijde van Leon blijft de sneeuw in den zomer wel eens liggen, en in den winter heerscht er eene donkere, vochtige lucht. De voornaamste voortbrengselen zijn: koren, maar niet in voldoende hoeveelheid, vooral maïs, tarwe en een weinig rogge en gerst, boonen uitmuntende groenten, ooft, aardappelen, kastanjes, noten, vlas, hennep en druiven. Er zijn fraaie weiden, en statige eiken; noten- en kastanjeboomen versieren er de bergellingen. De veeteelt is er een van de voornaamste bedrijven, vooral heeft men er schoone paarden. In de bosschen is veel wild, in de rivieren veel visch, en de bergen leveren er veel marmer, molensteenen, ijzer, kopererts, barnsteen, steenkolen enz., terwijl belangrijke zilvermijnen nog niet ontgonnen zijn. De ontwikkeling van het fabriekwezen wordt er begunstigd door den overvloed van hout. Men vindt er glasblazerijen, porselein- en aardewerfabrieken, koper- en ijzersmelterijen enz. Hoornvee, paarden, gezouten visch, kastanjes, linnen, huiden en ijzer worden er naar de overige Spaansche gewesten, — huiden, leder, kastanjes, noten, wol, hout, steenkolen enz. naar het buitenland uitgevoerd. Tot de invoertikelen behooren: wijn, graan, olie, zekelijke vruchten, koloniale waren, katoen enz. De zeehandel is er aanzienlijk. De belangrijkste haven is Gijón (Xijon), en tot de minder druk bezochte havens behooren Luarca, Cudillero, Aviles enz.

De Asturiërs hebben een krachtigen lichaamsbouw; zij zijn dapper, regtschapen, ijverig en zeer kalm. Zij zijn trotsch op hunne afkomst van de Gothen, maar vele zoeken niettemin elders in dienstbaarheid een bestaan. In de bergstreek zijn vele onbekende gewesten, en er worden inwoners gevonden, bij welke de overblijfselen van het voormalig heidendom nog niet verdwenen zijn, zoodat men er zelfs afgoden vindt, die als heiligen worden vereerd. Scholen ontbreken er nagenoeg geheel; de kerkdorpen zijn er vaak eene dagreis van elkander verwijderd, en wegens de armoede der ingezetenen zijn er zelfs weinig kloosters gesticht.

Asturië droeg zijn naam reeds in den tijd der Romeinen en behoorde toen tot Hispania Tarraconensis. Leon en Valladolid tot aan de Duero was er toen onder begrepen. Reeds in die dagen was het bekend wegens zijne goudmijnen en zijne edele paarden. De bewoners werden voorgesteld als zeer ruw

en verdeeld in 22 volksstammen met 240000 vrije mannen. Men onderscheidde *Transmontani* (bergbewoners in eigenlijk Asturië) met de stad Ovetum (Oviédo) en *Augustani* (bewoners der zuidelijke vlakten) met de hoofdstad Asturica Augusta (Astorga). De Asturiërs boden geruimen tijd wederstand aan de Romeinen, maar moesten zich in het jaar 22 vóór Chr. aan de magt van Augustus onderwerpen. Omdat zij gedurig opstonden, verplaatste de Keizer een gedeelte der bevolking naar het zuiden (vandaar Augustani), terwijl een ander gedeelte aan de slavernij werd prijs gegeven. Later werd Asturië de wijkplaats der Gothen, die hier stand hielden, toen de Mooren (711) bijna geheel Spanje hadden overweldigd. De Gothische vorst *Pelayo* versterkte zich met 1000 krijgsmakkers in het Asturische gebergte bij Ausena. Hier trotseerde hij zeventien jaren de aanval van de Mooren, veroverde zelfs Leon (722) en stichtte er een koninkrijk, dat eerst Oviédo werd genoemd, en later Leon, toen koning *Ramiro II* hier zijn zetel vestigde (916). In 1230 werd Asturië met Castilië vereenigd, en was na dien tijd, als vorstendom, eerst eene provincie van de Castiliaansche en daarna van de Spaansche monarchie. De kroonprins van Spanje droeg sedert 1388 steeds den titel van prins van Asturië. Dat gewest genoot van ouds veel vrijheden; de koningen van Spanje waagden het niet, deze te schenden, en zelfs de inquisitie werd er nooit geduld. De quintas of ligtingen voor de krijgsdienst werden er nog met groote omzigtigheid gevorderd, en vele Asturiërs zijn steeds vrij van belastingen. Die voorregten zijn door de Omwenteling van 1822 opgeheven, doch in 1823 gedeeltelijk hersteld. Zelfs hebben er de inwoners in 1830 van *Ferdinand VII* een voorrecht herkreten, dat zij in 190 jaren niet in toepassing hadden gebragt, namelijk de bevoegdheid om eene opperste Junta te benoemen, eene soort van provinciale cortes-vergadering.

Astyages, ook *Aspadas* en *Astygas* genaamd, was de zoon van *Astibaras* of *Cyaxares I*, koning van Medië in de jaren 695 tot 560 vóór Chr. Volgens *Heródotos* gaf *Astyages* zijne dochter *Mandane* ten huwelijk aan een Pers, *Cambyzes* genaamd, en beval vervolgens, door een droom angstig gemaakt, om den zoon (*Cyrus*), uit dit huwelijk geboren, om het leven te brengen. *Harpagus*, een bediende van het Hof, vertrouwde het kind echter toe aan een herder, die het opvoedde. Het werd later herkend en aan zijne ouders teruggegeven, terwijl de ongehoorzaamheid van *Harpagus* daarmede gestraft werd, dat men diens zoon doodde en het vleesch den vader voorzette. Deze laatste nam wraak door *Cyrus* tot opstand tegen zijn grootvader aan te sporen. *Astyages* leed de nederlaag en werd in 560 als de laatste Médische koning van den troon gestooten. Naauwkeuriger voorzeker is het bericht van *Xenophon* in de *Cyropaedia*, een bericht, dat met de mededeelingen des Bijbels

overeenstemt. Hier vinden wij, dat *Astyages* den titel van koning tot zijn dood behield, terwijl zijn kleinzoon *Cyrus* hem als grootvisier ter zijde stond, en zijn zoon en opvolger *Cyaxares* of *Darius de Médér* desgelijks. Eerst toen deze stroo-koning overleden was, beklom *Cyrus* volgens regt van erfopvolging den Médischen troon.

Astyanax, eigenlijk *Scamandrium*, een zoon van *Hector* en *Andromaché*, werd na de verovering van Troje door de Grieken van den muur geworpen en gedood, omdat hij naar de voorspelling van *Calchas* eens den val van Troje zou wreken. Volgens een ander verhaal is hij behouden gebleven en heeft hij later met *Ascanius* heerschappij gevoerd over de Trojanen.

Asyl. Dit woord, afgeleid van het Grieksche *asylon*, duidt aan eene onschendbare plaats, een toevluchtsoord, eene wijkplaats voor misdadigers, weggelooopen slaven en door hunne crediteuren vervolgte schuldenaars. Bij de oudste volken reeds bestond het gebruik, dat er op zekere heilige, aan de Godheid gewijde plaatsen geen geweld mogt worden gedaan, — dater dus ook niemand mogt gevangen genomen worden. De reden van deze gewoonte lag bij eenige volken in de eerbiedige vrees voor schennis van de ernstige, plegtige rust, die er op een aan de Godheid gewijde plaats dient te heerschen, bij andere in politieke overwegingen, bijvoorbeeld, het bevorderen van de toename der bevolking, of het gastvrij opnemen van vreemdelingen, die om de eene of andere reden uit hun vaderland verdreven werden. Elders nog was het een gevoel van medelijden en menschlievendheid, dat door het aanwijzen van dergelijke vrijplaatsen trachtte te bevorderen, dat zij, die onwilling eenige misdaad gepleegd hadden, of die als slaven de hardvochtige behandeling des meesters waren ontloopen, of buiten eigen schuld in verval van zaken waren geraakt, door het bereiken van een asyl onttrokken werden aan de strenge bepalingen der wetgeving of aan de wraakzucht des meesters en de hardnekkige vervolging der schuldeischers. De wetgeving vestigde dit gebruik, dat bij alle volken tot kort vóór onzen tijd in meerdere of mindere mate bleef bestaan.

Bij de Grieken was het asyl ontstaan uit godsdienstige en politieke oorzaken. De meest bekende zijn die van *Cadmus* te Thebe, en die van *Theseus* te Athene. De stichter van Rome, *Romulus*, rigtte dadelijk een asyl op, om zoodoende de bevolking der jonge stad te doen toenemen. Later werden verscheiden altaren en tempels den Goden gewijd als wijkplaatsen, waar allen, zelfs misdadigers, in vrijheid verkeerden. De toevloed van moordenaars en andere boosdoeners, van voortvlugtige slaven en vervolgte schuldenaars werd ten laatste zoo groot, dat de senaat onder keizer *Tibérius* moest besluiten tot opheffing van het regt van asyl. — Dat men ook vóór dien tijd in sommige ernstige gevallen het asyl niet altijd ontzag, blijkt uit 24*

de geschiedenis van *Pausanias*, den koning van Sparta, en uit andere voorbeelden, waarbij men den vlugteling, door hem te laten uit-hongeren of door het gebouw in den brand te steken, noodzaakte het toevlugssoord te verlaten. Ook de Mozaïsche wetgeving kent het regt van asyl, maar zij geeft het niet onbepaald aan alle overtredders der wetten. Zes steden waren aangewezen, waar zij “die eene ziel onvoorziens geslagen hadden, en dit zoowel de kinderen Israëls als vreemdelingen” eene vrijplaats konden vinden. Hij die met list doodt, zal van het altaar genomen worden; dat hij sterve. (Numeri XXXV, 6; Deuteronomium XIX, 3, 5, 9).

Na de invoering van het Christendom in den Romeinschen staat ging het asylregt van de tempels en altaren op de kerkelijke gebouwen over. Niets is natuurlijker zegt *Montesquieu* in zijn *Esprit des Loïs*, dan dat de Christelijke leer, bewogen door het lot van ongelukkigen, aan deze heilige plaatsen aanwees, waar zij voor vervolging gevrijwaard waren. Verscheiden wetten zijn door de keizers na *Constantijn* over het asylregt uitgevaardigd. De Kerk trok zich voortdurend het lot van hen, die bij haar bescherming zochten, zeer aan; reeds op de synode van Orange (441) werd vastgesteld, dat zij, die in een kerk vlugten, niet mogten worden uitgeleverd. De vrijplaats werd later uitgebreid tot eenigen afstand rondom het gebouw. In de meeste oude volksregten wordt het asyl op ruime schaal gehandhaafd en zelfs ruimer toegekend. De toenemende kracht van den jongen Staat in het begin der Midden-eeuwen stelde daaraan echter perk en paal; de verbeterde rechtspleging kon niet bestaan met eene inrigting, die aan de grootste misdadigers straffeloosheid waarborgde, zoo 't geluk hun slechts diende in het bereiken van een asyl. De vorsten en regeringen beperkten het regt meer en meer op het voorbeeld van *Karel de Groot*e, zoodat de kerk wel genoodzaakt was, aan den maatregel van den Staat gevolg te geven.

In Engeland bestond het *privilege of sanctuary* tot 1624; de meeste staten volgden dit voorbeeld van afschaffing reeds vóór 1789. Alleen in Italië bleef het regt tot in deze eeuw bestaan. Sardinië schafte het in 1850 geheel af; de Paus beperkte het zeer in zijne staten in 1852. Ook de wereldlijke asylen, voor zooverre zij te voren bestonden, als kasteelen, slotpleinen, woningen van gezanten van vreemde mogendheden, hebben hunne kracht verloren. De gezanten en het personeel der ambassade zijn en blijven onderdanen van den vorst, dien zij vertegenwoordigen; geen voorregt is verder aan hunne persoonlijkheid of verblijfplaats verbonden. Minder juist ook wordt er gesproken van eene soort van asylregt in het volkenregt in onzen tijd, waarmede men dan bedoelt de bescherming, welke een Staat verleent aan iemand, die in een anderen Staat vervolgd wordt en daarom uitgeweken is. Ieder Staat moet de onschendbaarheid van zijn grondgebied tegenover ieder

vreemden staat handhaven, en de gelofte gestand doen, dat hij allen, die op dat gebied vertoeven, gelijke bescherming van persoon en goederen zal verleenen. Noodzakelijke uitzonderingen op dit beginsel worden naauwkeurig omschreven in de wet, die de toelating en uitzetting van vreemdelingen regelt, en die de algemeene voorwaarden bevat, waarop verdragen ten aanzien van de uitlevering van vreemdelingen met vreemde mogendheden kunnen worden gesloten. De Staat kan geene werkzaamheid van vreemde staatsmagten op zijne gebied dulden, doch evenmin mag hij door lijdelijk toezien de straffeloosheid bevorderen van groote misdaden, al zijn zij buiten zijne grenzen gepleegd. Daarom bestaan de verdragen tot wederkeerige uitlevering van misdadigers. Uitgewekenen om politieke of godsdienstige vervolgingen zijn door de beschaafde staten meestal nooit uitgeleverd, zoolang zij in den Staat, die hen ontving, geene onrust stookten of plannen beraamden tegen vreemde mogendheden. Zoo de Hussieten in Saxon, de Hugenooten in Duitschland en Nederland. De Fransche adel, in 1789 gevlugt, hield dien plicht, aan de gastvrijheid verschuldigd, niet altijd in het oog. Ook wanneer deze handelingen niet vallen in de termen der strafwet, kunnen er toch belangrijke volkenrechtelijke geschillen uit ontstaan, zooals er in de geschiedenis meerdere zijn aan te wijzen; bijvoorbeeld tusschen Oostenrijk en Turkije na de Hongaarsche revolutie van 1850; tusschen Engeland en Frankrijk in 1858; herhaaldelijk tusschen Zwitserland en aangrenzende landen. De bepalingen in de nieuwere wetgevingen, ook in de Nederlandsche, dat geen schuldenaar gegijzeld mag worden in de aan de godsdienst gewijde gebouwen, gedurende de eeredienst, — noch op de plaats en gedurende den tijd der zittingen van gestelde magten, — noch op de beurs gedurende den beurstijd, kunnen niet in verband gebracht worden met asyl en asylregt. Andere redenen kunnen als gronden voor deze rechtsbepalingen worden aangevoerd. Geene gijzeling mag plaats hebben in een particulier huis, tenzij met inachtneming van door de wet gestelde formaliteiten; ook hier denke men niet aan het oude asyl, maar aan de bepaling der grondwet, dat niemand de woning van een ingezetenen diens ondanks mag binnentreden, dan op last van het daartoe bevoegd openbaar gezag en volgens de bij de wet aangegeven vormen.

Nog spreekt men van asyl in de algemeene betekenis van toevlugssoord van ongelukkigen, zooals hier te lande het asyl Steenbeek bij Zetten onder Hemmen in Gelderland, waar boetraardige gevallen vrouwen kunnen worden opgenomen, om er opgebeurd en terregt gebracht te worden.

Asymptoot (mislooper) is een van het Grieksch afkomstige naam, die gegeven wordt aan eene rechte of in sommige gevallen aan eene kromme lijn van onbepaalde lengte, welke naast eene andere kromme lijn, desgelijks van onbepaalde lengte, voortloopt en steeds

tot haar nadert zonder haar ooit te raken of te snijden. De kegelsneden verschaffen twee asymptoten bij de hyperbel. Men kan deze asymptoten trekken, wanneer men op de as der hyperbel en wel aan de toppen van deze loodlijnen oprigt, die gelijk zijn aan de halve kleine as, en door de uiteinden der loodlijnen en het middelpunt der groote as twee rechte lijnen trekt. Men kan de asymptoten beschouwen als raaklijnen, wier raakpunten op een oneindigen afstand gelegen zijn.

Asyndeton is een Grieksch woord, dat *onverbonden* beteekent. Daardoor wordt eene zamenvoeging van onderscheidene woorden of volzinnen zonder voeg- of koppelwoord aangewezen. Tot voorbeeld nemen wij: "Hij kwam, zag, overwon." Eene sterke verbinding met koppelwoorden draagt den naam van "polysyndeton."

Asyr (Asir) is de naam van eene onafhankelijke landstreek in West-Arabië. Zij ligt tusschen Hedsjas, Yemen en Nesdj en telt op 160 □ geogr. mijlen omstreeks 100000 inwoners. Het mildbesproeide, schilderachtige land wordt als Arabisch Zwitserland voorgesteld. De hoofdplaats is Menadar.

Atacama is zoowel de naam van de meest noordelijk gelegen provincie van de Zuid-Amerikaansche republiek Chili als die van de meest zuidelijk gelegen der Zuid-Amerikaansche republiek Bolivia. De eerste grenst ten noorden aan Bolivia, ten zuiden aan de provincie Coquimbo, ten westen aan de Stille zee, en ten oosten met de Andesketen aan de Argentijnsche republiek. Zij telt op 1463 □ geogr. mijlen ruim 50000 inwoners. Met uitzondering van de smalle zoomen der rivieren Copiapo en Huasco, is de grond er onvruchtbaar, vooral in het noorden, waar de woestijn van Atacama zich uitstrekt. Het gebergte bevat er rijke goud-, zilver- en kopermijnen, die echter tot nu toe niet zooveel opleveren, als men met reden zou mogen verwachten. Intusschen beginnen er handel en welvaart te bloeijen, vooral na de opening van den spoorweg van Caldera naar de hoofdstad Copiapo. Atacama, voorheen tot Coquimbo behorende, is eerst in 1843 eene afzonderlijke provincie geworden, welke uit 3 departementen bestaat.

De tweede heeft op 1600 □ geogr. mijlen slechts ruim 5000 inwoners, van welke bijna de helft te Puerto del Mar of Cobija, de eenige haven van Bolivia, gevestigd is. Bijna ¹²/₃₅ste van den grond is er onvruchtbaar.

Atacamiet is eene delfstof, die uit langwerpige octaëder-kristallen bestaat, een glasglans heeft en aan de kanten doorschijnend tot ondoorzigtig is. Zij is groen van kleur, oneffen van breuk en niet broos. Hare hardheid is 3,0 tot 3,5, en haar soortelijk gewicht 4,0 tot 4,3. Zij smelt voor de blaasbuis en maakt de vlam fraai groen en aan de randen blaauw. Men heeft haar in twee soorten, van welke de eene wat meer water bevat dan de andere, maar beide zijn verbindingen van

koperoxyde met koperchloride, dus oxychloriden. De fraaie kristallen van Los Rémolinos bestaan uit 16,6 deelen chloor, 12,7 deelen water en 74 deelen koper, terwijl de zandachtige soorten bijna 18 procent water bevatten. Dit atacamiet vertoont zich in zamengevoegde stangen, in niervormige gedaante of in vormlooze massa's. Men vindt het in Atacama, Peru, bij den Vesuvius en elders. In Atacama wordt het fijn gestampt en onder den naam van "arenilla" als strooizand gebruikt.

Atahualpa, de laatste koning van Peru uit het geslacht der *Inca's* (zie onder dezen naam) had zijn troon bevestigd door het overwinnen van zijn broeder *Huascar*, toen *Pizarro* in 1525 aan het hoofd der Spanjaarden er binnendrong, hem verraderlijk gevangens nam en hem in 1533 deed ter dood brengen.

Atair is eene ster van de eerste grootte in het sterrebeeld "de Adelaar." Zij is eene dubbelster met een bleek geelachtig licht.

Atalante is de naam van twee heldinnen, die reeds door de oude fabeldichters met elkaar verwisseld worden.

De eene is de *Arcadische Atalante*, eene dochter van koning *Jasus* en van *Clymene*. Haar vader, in de verwachting van een zoon teleurgesteld, legde haar te vondeling, en zij werd door eene boerin gezoegd. Toen zij volwassen was, werd zij door hare ouders herkend en aangenomen, waarna zij een aantal heldendaden verrichtte en onder de Argonauten bij de lijkspeelen van Pelias deel nam aan den worstelstrijd.

De andere is de *Boeëtische Atalante*, eene dochter van *Schoeneus*, koning van Scyrus, en beroemd om hare bekoorlijkheid en om hare vlugheid. Haar vader verlangde, dat zij in het huwelijk zou treden, maar zij bepaalde, dat ieder jongeling, die aanzoek om haar deed, een wedloop met haar zou houden, en, zoo hij overwonnen werd, van haar gedood zou worden. Nadat velen het waagstuk met hun leven hadden betaald, verwierf *Hippomenes* de overwinning door gouden appelen, die hij van *Aphrôdite* (Venus) ontvangen had, op de baan te werpen. *Atalante* kon niet nalaten, ze op te rapen, en deze vertraging bezorgde aan *Hippomenes* de zegepraal. Laatstgenoemde vergat echter *Aphrôdite* voor dat geschenk te bedanken, en de godin deed zijne liefde zoo sterk ontbranden, dat hij *Atalante* omarmde in het heiligdom van *Cybele*. Hierover was deze zoo vertoornd, dat zij beiden veranderde in een paar leeuwen, die haren wagen moesten voorttrekken.

Ataman, zie *Helman*.

Atapoepoe is een dorp op het eiland Timor, waar zich een aanzienlijke militaire post bevindt. Deze ligt op 9° Z. B. en 123° 51' O. L. In 1836 is hij door roovers overvallen, en in 1840 heeft *F. von Sommer*, een Duitsch aardkundige, in zijne nabijheid rijke koperertsen ontdekt.

Ataraxie is een woord van Grieksche afkomst, dat kalme onverschrokkenheid des gemoeds beteekent. Zij was het verheven

doel der oude sceptische wijsgeeren, omdat men bij het gestadig twijfelen door geene tegenstrijdige meeningen gepijnigd wordt.

Atavismus, een woord van Latijnschen oorsprong, is de naam, dien men gegeven heeft aan de wet der erfelijkheid van sommige eigenaardigheden des ligchaams, alsmede van den aanleg tot bepaalde ongesteldheden en van eigenschappen des geestes, — vooral zoodanige erfelijkheid, waardoor zich de gesteldheid van den grootvader duidelijker openbaart bij den kleinzoon dan bij den zoon. Iets dergelijks vertoont zich vooral sterk bij sommige dieren. Alle verschijnselen, die men bij levende schepselen opmerkt en die op voorvaderlijke eigenschappen of hoedanigheden terugwijzen, heeft men met den naam van atavismus bestempeld, zonder tot nu toe die verschijnselen te kunnen verklaren.

Atbara (De) is eene zijrivier van de Nijl, en wel de eenige, die door deze na de zamen-vloeiing van hare twee bron-rivieren wordt opgenomen. Zij ontspringt op het hoogland van Abessinië en ontvangt vervolgens de Mogren. De jongste reizigers zijn van oordeel, dat haar bovenloop en de Tacazzé één zijn.

Atcha of **Atsja** is een Aziatisch-Russisch eiland, hetwelk tot de middelste groep der Aleoeten behoort. Het is 15 geogr. mijlen lang en 2 breed. Er verheft zich een vuurspuwende berg, die zwavel uitwerpt. Het is zeer schraal bevolkt.

Atchafalaya is een arm van den Mississippi-mond in den Noord-Amerikaanschen staat Louisiana. Hij verlaat omstreeks eene geogr. mijl beneden den mond van de Red River de hoofdriever en stroomt na velerlei kronkelingen en na de Placquemine te hebben opgenomen, in de Atchafalaya-baai in de Golf van Mexico. De Atchafalaya vormt de westelijke grens der Mississippi-delta; zij is bevaarbaar, maar wegens de groote massa's drijvende boomstammen zeer gevaarlijk voor de schepen.

Ate is een Grieksch woord, dat de betekenis heeft van zedelijke verblindings, wanbedrijf en onheil. Het is de naam eener ongeluksgodin, eene dochter van *Zeus* (Jupiter), welke over de hoofden der menschen zweeft, hen verbijstert en hen tot misdrijven aanspoort. Zelfs *Zeus* bezweek voor hare magt, toen hij, door haar vervoerd, in overijling den eed zwoer, waardoor *Heraclès* (Hercules) aan *Eurysthèus* onderworpen werd. De vertoornde vader wierp om die reden de verleidster van den Olympus; na dien tijd toeft zij op aarde tot verderf der stervelingen. Alleen door gebeden kan men zich tegen haar beveiligen. Bij de treurspeldichters der Ouden komt zij voor als de wreekster van het onregt, zoodat zij er op dezelfde lijn staat met *Némèsis* en *Adrastea*.

Atelier is de werkplaats van den kunstenaar, — de plek, waar deze als het ware inspannen is. Hieruit ziet men, dat atelier teregt van het Fransche woord *atteler* (in-spannen) wordt afgeleid.

Atellanen (fabulae Atellanae) zijn vrolijke volksspelen, die ook wel Oscische volksspelen (ludi Osci) genoemd werden, omdat zij afkomstig waren uit de Oscische stad Atella. Van hier kwamen zij te Rome, waar zij tot aan den tijd der Keizers bleven bestaan. Toen er het Grieksche drama door *Livius Andronicus* was ingevoerd, werden de Atellanen dikwijls als nastukjes gegeven (exodia), om de smartelijke aandoeningen der toeschouwers te matigen. Romeinsche jongelingen traden er in op als spelers, 'tgeen in het drama niet geoorloofd was. De vaste personen in de Atellanae waren: *Maccus*, een dom, onnoozel en linksch man, die door allen bedrogen, bespot en mishandeld werd, — *Bucco*, de schuimlooper der nieuwe comédie, zich onderscheidende door schrandereheid, opgevoerdheid en geestigheid, — *Pappus*, een bijgeloovige en gierige grijsaard, — en *Dossenus*, een sluwe bedrieger en toovenaar. De voorstellingen waren ontleend aan het leven der weinig ontwikkelde landlieden, zoodat spoken en geesten daarin eene belangrijke rol vervulden. De handeling was niet zeer ingewikkeld, daar men zich enkel ten doel stelde, karakters te teekenen en grappige toestanden te vertoonen. Het viel daarom den tooneelspelers niet moeilijk, er geestige verzen voor de vuist tusschen te voegen. Of men zich daarbij te Rome van de Latijnsche of van de Oscische taal bediend heeft, is onzeker. *Cn. Naevius* en *L. Pomponius* zijn de eersten geweest, die dergelijke blijspelen werkelijk geschreven hebben.

A tempera, zie *Tempera*.

A tempo, eene uitdrukking uit het Italiaansch, beteekent "tegelijkertijd". In de muziek heeft deze term doorgaans de betekenis, dat de speler of zanger den vorigen tact, de vroeger aangegeven snelheid van maat, in de voordragt weer op moet vatten, wanneer deze op de eene of andere wijze is afgebroken, b. v. na een recitatief, na eene passage, die a piacere, of sneller of langzamer, rallentando of acclerando (zie onder *Rallentando*) moest gespeeld of gezongen worden. Komen er in een muziekstuk verscheidene wisselingen in de snelheid van voordragt, in de tempo's, voor, en wil de componist, dat men terugkeere tot den tact, in het begin van 't stuk aangenomen, dan duidt hij dat aan door *a tempo primo*.

A tempo giusto beteekent, dat de speler of zanger geheel vrij is in de opvatting en de voordragt van het stuk, zoodat hij den tact kan aannemen, die hem in het karakter van het stuk het meest passend voorkomt.

Atermoyement, een Fransche regtsterm, welke een uitstel van betaling beteekent, door den schuldenaar verkregen, 't zij door eene overeenkomst met zijne schuldeischers, *concordat* geheeten, of door eene uitspraak van den regter. Het Fransche wetboek, de Code Napoleon, dat tot October 1838 ook hier te lande van kracht was, gaf in het verleen van zulk een uitstel ruimer magt aan den regter, dan het heden geldend Neder-

landsch Burgerlijk Wetboek. De algemeene regel in beide wetten is, dat de schuldenaar zijne schuld moet voldoen op het bij de overeenkomst bepaalde tijdstip, en bij gebreke van tijdsbepaling op het oogenblik, dat de voldoening gevraagd wordt. Verder is geen schuldeischer gehouden, de betaling van 't verschuldigde bij gedeelten aan te nemen. Nu gaf de Franche wet den regter de bevoegdheid, om den debiteur evenwel gedeeltelijke aflossingen toe te staan, en tevens om, wanneer eene der partijen niet voldeed aan hare verplichting, in het algemeen voortvloeiende uit eene wederkeerige overeenkomst, alsnog aan haar een termijn te gunnen, binnen welken zij hare nalatigheid kon herstellen.

De Nederlandsche wet is niet zoo vrijgevig jegens de nalatige schuldenaars, omdat het haar ongeoorloofd voorkomt, den regter de vrijheid te geven, om de heiligheid der overeenkomsten tusschen de burgers te schenden, en alzoo een gezag in het leven te roepen, dat meer geldt dan de uitgedrukte wil van de partijen zelve. Alleen voor het geval, dat in wederkeerige overeenkomsten, waaruit voor beide partijen verplichtingen voortvloeijen, de ontbindende voorwaarde niet met zooveel woorden staat uitgedrukt, dat is: wanneer niet expressis verbis is opgenomen dat bij nalatigheid van eene der partijen de ontbinding der overeenkomst kan gevraagd worden, staat het den regter vrij, om, naar gelang van omstandigheden, aan hem, tegen wien de ontbinding in regten wordt gevraagd op zijn verzoek, een termijn te gunnen van niet langer dan ééne maand, om alsnog aan zijne verplichting te kunnen voldoen.

Uitstel van betaling aan alle schuldeischers tegelijk kan in sommige gevallen aan den schuldenaar verleend worden door *Surseance van betaling* (zie aldaar).

Over het *accoord*, door de schuldeischers aangenomen en door den regter gehomologeerd, waardoor de staat van faillissement wordt opgeheven, en de schuldenaar bevrijd wordt van de betaling van een deel zijner schulden, zie onder *Faillissement*.

Ath is eene stad in de Belgische provincie Henegouwen. Zij ligt aan de Dender, welke hier bevaarbaar is, en bezit binnen hare sterke vestingmuren 5 kerken, een weeshuis, een hospitaal, eene Latijnsche school, eene groote kazerne, een arsenaal en ruim 8000 inwoners. De nijverheid is er sterk ontwikkeld; men vindt er eene bleekerij, eene klokmakerij, eene katoendrukkerij, eene ververij, eene kant- en eene handschoenen-fabriek, eene zeepziederij, eene brouwerij, eene brandewijnstokerij enz. Ook is er langs de Dender een aanzienlijke handel, — vooral in steenkolen, kalk, steenen, graan enz.

Het oudste gebouw is er de toren Burbant, door *Boudewijn* in 1150 gesticht. De stad begon bij de opkomst der Nederlandsche steden in de 13de en 14de eeuw te bloeijen, en werd vervolgens door de Spanjaarden tot eene vesting van den eersten rang verheven. *Vauban* bevestigde haar in 1667. Door den

vrede te Nijmegen (1679) verviel zij weder aan Spanje, maar de Franschen onder aanvoering van *Catinat* heroverden haar in 1697. In 1706 werd zij door de Geallieerden ingenomen, en een aanval der Franschen in 1708 mislukte. Deze namen haar echter in 1745. In 1781, na de opheffing van het Barrièretractaat, werden hare vestingwerken gesloopt, die evenwel in 1815 hersteld — doch later ook weder geslecht zijn.

Athalia was eene dochter van *Achab*, koning van Israël en van diens gemalin *Jesébel*. Zelve was zij gehuwd met *Joram*, Koning van Juda, en de moeder van Koning *Ahasia*. Toen deze door *Jéhu*, vermoord was (884 vóór Chr.), zette zij zich de kroon op het hoofd, en deed alle mannelijke telgen van het koninklijk huis om het leven brengen. Haar kleinzoon *Joas* werd echter door den priester gered en in een geheim vertrek des Tempels verborgen en opgevoed. Na verloop van 6 jaren (877 vóór Chr.) kwam de zamenzwering der priesters tot eene uitbarsting. *Joas* werd uit zijne schuilplaats gehaald en plegtig tot koning gezalfd. Opmerksaam geworden door het uitbundig volksgehoel, spoedde *Athalia* zich naar den tempel, waar de krooning plaats greep, en aanschouwde er *Joas* in het midden der priesters. Woedend verscheurde zij hare kleederen, uitroepende, dat zij verraden was. Doch de hooge priester *Joadia* deed haar wegbrengen uit den Tempel en gaf bevel om een ieder, die het waagde haar te verdedigen, met het zwaard te dooden. Daarna werd zij bij den ingang van het koninklijk paleis om het leven gebragt. Hare lotgevallen hebben aan *Racine* de stof geleverd tot een prachtig treurspel. Ook is er eene opera "*Athalia*" van *Poissal*.

Athamantha *Koch* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Schermbloemigen. Zijne gewassen hebben een 5-tandigen kelkzoom, omgekeerd ei- of hartvormige bloembladeren en eene langwerpige, naar boven versmalde vrucht. De soorten behooren meestal te huis in Zuid-Europa en in Noord-Afrika. Hiervan noemen wij: *A. sicula* L. met 3-maal vindeelige, zacht behaarde bladeren en in Calabrië, Sicilië en op den Atlas groeiende, — *A. Matthioli* Wulf. met dergelijke, maar onbehaarde bladeren, op de zuidelijke Alpen voorkomende, — *A. macedonica* Spr. met dergelijke, bijna kale bladeren, een fluweelachtig-vlokkig behaarden stengel en talrijke bloemschermen enz.

Athamas was een zoon van *Aeolus*, vorst van Thessalië, en van *Enarete*, een broeder van *Creteus*, van *Sisyphus* enz. Bij *Nephele* had hij *Phrixus* en *Helle*, en bij *Ino*, eene dochter van *Cadmus*, *Learchus*, *Melicertes* en *Euryclea*. *Ino* haatte de kinderen der verstootene *Nephele* en deed door een orakel vaststellen, dat *Phrixus*, ter afwending van misgewas, als offer gedood moest worden. *Nephele* redde echter hare kinderen door middel van den ram met het gouden vlies (zie Argonauten).

Athamas en *Ino*, bereid om *Bacchus* op te voeden, die hun door *Hermes* (Mercurius) was toevertrouwd, ondervonden om die reden den toorn van *Here* (Juno). *Athamas* verwondde in eene vlaag van krankzinnigheid *Learchus*, en *Ino* wierp zich met *Melicertes* in zee. *Athamas* nam de vlugt wegens den gepleegden moord, vestigde zich in eene vlakte in Boeotië, naar hem *Athamantis campus* genoemd, en huwde met *Themisto* eene dochter van *Hypseus*. Van hen was onder anderen *Schoeneus*, de vader van *Atalante*, een zoon. De fabel van *Athamas* is het onderwerp geweest van treurspelen, door de meestberoemde treurspeldichters der Oudheid vervaardigd, maar door den stroom des tijds verzwolgen.

Athanasia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Zaamgesteldbloemigen. Zijne soorten hebben een schubvormig omwindsel en een stoppeligen vruchtbodem. Zij behooren meereindeels te huis aan de Kaap de Goede Hoop, zooals *A. annua L.* met een regtstandigen, vertakten, onbehaarden stengel ter hoogte van $\frac{1}{2}$ Ned. el en sierlijke gele, digt bij elkaar staande bloemen, *A. scariosa Edon*, een heester met omgekeerd-eironde bladeren en tot bloeitopen gerangschikte bloemhoofdjes. Deze sierplanten worden ook in Europa in een losen, vetten zandgrond gekweekt en vereischen des winters eene warmte van 1 tot 5° C.

Athanasius, een der meestberoemde kerkvaders en "de vader der orthodoxie" bijgenaamd, werd tegen het einde der 3de of in den aanvang der 4de eeuw geboren te Alexandria. Hij wijdde de jaren zijner jeugd aan de godgeleerdheid, de Grieksche letterkunde en ascetische oefeningen. Zijne uitstekende gaven bezorgden hem de toegenegenheid van bisschop *Alexander*, en reeds in 419 was hij diaken der gemeente te Alexandria en vertrouwde raadsman van zijn begunstiger. Toen in die dagen de Ariaansche twist zich verhief, ondersteunde *Athanasius* met woord en daad de maatregelen van *Alexander* tegen *Arius*. Hij vergezelde als eerste diaken in 325 den bisschop naar de algemeene kerkvergadering te Nicea, waar hij door zijne krachtige wederlegging der stellingen van *Arius* veler bewondering en veler haat gaande maakte. Toen bisschop *Alexander* in 326 overleed, werd *Athanasius* tegen zijn wensch tot diens opvolger gekozen. Van dien tijd af begint zijn langdurige strijd tegen de Arianen (zie onder *Ariaansche strijd*). Door deze werd hij valsch beschuldigd. De synode te Caesaréa zou de zaak onderzoeken, maar *Athanasius* weigerde er te verschijnen, omdat zijne aanklagers tevens zijne regters zouden zijn. Terstond ontving hij het bevel, om op eene Synode te Tyrus (335) zich te verantwoorden. Hij kwam er, om de bedreiging des Keizers te ontgaan, die hem met gewapenden wilde laten halen, en was door 49 Egyptische bisschoppen vergezeld. Daar het te voorzien was, dat hij veroordeeld zou wor-

den, nam hij de wijk naar Constantinopel, om zich hier in persoon voor den Keizer te regtvaardigen. Het gelukte hem, een keizerlijk bevelschrift te verkrijgen, waardoor de Keizer de bisschoppen opriep, om zich aan zijn Hof te verantwoorden, maar die mannen hadden reeds een besluit genomen, waardoor *Athanasius* van zijn ambt ontzet en geëxcommuniceerd werd. Toen zij hem tevens aan den Keizer voorstelden als een gevaarlijk man, die bedreigd had, den uitvoer van koren van Alexandria naar Constantinopel te verhinderen, werd *Athanasius* naar Trier verbannen. Eerst in het jaar 338 werd dat vonnis door de zonen van *Constantijn* opgeheven, waarna *Athanasius* naar Alexandria terugkeerde.

Toen nam de regtzinnige reactie een aanvang. Ariaansche bisschoppen moesten overal voor orthodoxe plaats maken. Weldra verheven zich klagten tegen *Athanasius*, waarnaar de Ariaansche keizer *Constantius* gretig luisterde. *Athanasius* belegde daarentegen eene synode van bijna 100 bisschoppen, die de aangevoerde beschuldigingen wederlegden, en er vertrokken gezanten naar Rome, om er de geestelijkheid tot de zijde van *Athanasius* over te halen. Dit geschiedde: paus *Julius* koos de partij van *Athanasius*, doch daar 90 Ariaansche bisschoppen op eene synode te Antiochia (331) het besluit hadden genomen, dat een bisschop, die door eene synode was afgezet, niet weder met die waardigheid mogt worden bekleed, zoo werd hij van zijn ambt beroofd en door *Gregorius* uit Cappadocië vervangen. *Athanasius* nam de vlugt naar Rome, waar paus *Julius* terstond eene synode zamenriep, waarop *Athanasius* door omstreeks 50 bisschoppen vrijgesproken werd.

Athanasius leefde als balling te Rome, tot dat zijn begunstiger, keizer *Constans*, zijn broeder *Constantius* tot het houden eener algemeene synode wist te bewegen, waar de Kerkelijke zaken behandeld en geregeld zouden worden. In 347 verschenen te Sardica in Ilyrië omstreeks 170 bisschoppen, waaronder zich 70 uit het Oosten bevonden. Toen deze vorderden, dat *Athanasius*, als aangeklaagde, geene zitting zou hebben in de vergadering, en de Westersche geestelijken zich daarmede niet konden vereenigen, verlieten eerstgenoemden Sardica en hielden eene afzonderlijke synode te Philippopolis, waar de Athanasianen, die te Sardica waren vrijgesproken, met hunne begunstigers, den bisschop *Hosius* van Cordova, paus *Julius* van Rome en bisschop de *Protopogenes* van Sardica, geëxcommuniceerd werden. Aldus werd de band der gemeenschap tusschen de Westersche- en Oostersche kerk verbroken, en de verbittering der partijen was zoo groot, dat te Adrianopel 10 Christenen, die de gemeente der Arianen verlaten hadden, onthoofd werden.

Nadat *Constantius*, door de bedreigingen van zijn broeder *Constans* verschrikt, het banvonnis der verjaagde bisschoppen had opgeheven, begaf zich *Athanasius*, die na den afloop der synode te Sardica zijn verblijf gevestigd had te Aquileja, op uitnoodiging van

Constantius naar Constantinopel, stelde hier tegenover den eisch des Keizers tot vrije godsdienstoefening der Arianen in Alexandria dien van een dergelijken vrijdom voor zijne partij in Antiochia, en keerde over Jeruzalem naar Alexandria terug. Zijn vertoef in het Westen was van grooten invloed geweest, daar hij er niet alleen aan zijne leer, maar ook aan de ascese en het monnikwezen ingang had weten te verschaffen. Het Arianismus, dat inmiddels in Egypte groote vooreringen had gemaakt, werd door hem zonder eenige verschooning onderdrukt. IJveriger dan ooit deed hij de Ariaansche bisschoppen plaats ruimen voor de orthodoxe.

Het jaar 350 was getuige van een keerpunt in zijn leven. Zijn beschermers *Constans* werd door *Magnentius* vermoord, en reeds begonnen de Eusebianen weder het hoofd op te steken. Intusschen bleef *Constantius* werkeloos, omdat de magtige bisschop van Alexandria hem gevaarlijk kon worden, en vooral ook omdat *Magnentius* in Egypte zich aanhang zocht te verschaffen. Maar toen deze het onderspit dolf, vonden de aanklachten tegen *Athanasius* beter gehoor bij den Keizer. Ook in paus *Julius* was den bisschop door den dood een steun ontvallen, terwijl zijn opvolger *Liberius* scheen te wankelen. Vruuchteloos beproefde *Athanasius* door een gezantschap aan den Keizer den storm te stillen. Op eene synode te Arles (353) werd hij op nieuw veroordeeld, en het vonnis ontving twee jaren later te Milaan zijne bekrachtiging. *Athanasius* werd op een Vigiliën-feest (9 Februarij 356) door keizerlijke soldaten overvallen, zoodat hij alleen door eene haastige vlugt aan het dreigend levensgevaar ontkwam. Hij zocht eene schuilplaats bij de kluizenaars en monniken der Egyptische woestijn, waar hij toefde tot aan den dood van *Constantius* (361). Toen *Julianus* na zijne troonsbeklimming alle verbannen bisschoppen terugriep, spoedde *Athanasius* zich naar Alexandria, waar hij eene werkzaamheid aan den dag legde, die zoowel pleit voor de vastheid zijner beginselen als voor de wijze gematigdheid van zijn geest. Dit was echter niet naar den wensch des Keizers, die van de bekende stijfhoofdigheid van *Athanasius* de vernietiging der Oostersche kerk verwachtte. Toen de prediking van den bisschop alleen nadeelig werkte op de Heidensche tempels, zond hij dezen het bevel, om terstond de stad te verlaten, zoodat *Athanasius* zich wederom moest verbergen. Een nieuwe keizer, *Jovianus* genaamd, herstelde hem echter in zijne bisschoppelijke waardigheid (363), maar toen deze door *Valens*, een voorstander der Arianen, was opgevolgd (364), werd *Athanasius* al weder in ballingschap verwezen. Men zegt, dat hij zich langer dan vier maanden in het graf van zijn vader verscholen heeft, totdat *Valens* eindelijk het banvonnis ophief.

Athanasius overleed in het jaar 373. Men verhaalt, dat zijn stoffelijk overschot eerst naar Constantinopel, en in de 15de eeuw naar

Venetie is gevoerd, waar het in de kerk der nonnen van het Heilige Kruis is bijgezet. Hij is vervolgens heilig verklaard, en zijn feestdag valt op den 20sten Mei. Hij onderscheidde zich door een veelomvattend verstand en door een gestrengen aard, door eene uitgebreide wijsgeerige kennis en door eene groote mate van beschaving. In zijn ijver tegen al wat hij als ketterij beschouwde, bleef hij niet altijd binnen de gepaste grenzen. Met kracht streed hij tegen het hoofdbeginsel der Arianen, maar met betrekking tot dwalingen van ondergeschikten aard was hij zeer vrijgevig. Loffelijk is het tevens, dat hij bij zijne kerkelijke twisten nooit den wereldlijken arm heeft te hulp geroepen. Als godgeleerd schrijver onderscheidt hij zich door zijne diepzinnigheid, maar zijne bewijsvoering is niet altijd volkomen juist. Zijne geschriften zijn meerendeels van polemischen aard en handelen over de drieëenheid, de menschwording van *Christus* en de goddelijkheid van den heiligen geest. Zijne historische werken zijn van groot belang voor de kerkgeschiedenis. Men heeft meer dan ééne uitgave zijner gezamenlijke werken, en onder deze die van *Montfaucon* (Parijs, 1698).

Athanasius (*Geloofsbelijdenis van*), ook *Symbolum Athanasium* of naar zijn eerste woord *Symbolum Quicunque* genoemd, is een der oecumenische of algemeen geldige symbolen. Het is dien rang verschuldigd aan het nauwkeurig, daarin bepaald gevoelen van den kerkvader *Athanasius* omtrent de drieëenheid en de menschwording van *Christus*, en eerst later hebben sommigen de meening geopperd, dat die geloofsbelijdenis door *Athanasius* zelve is opgesteld. Hare geldigheid openbaart zich het eerst op het Concilie te Aun (663), en na dien tijd is zij, zonder op eene synode bepaald erkend te wezen, algemeen door de Westersche Kerk gehandhaafd en zelfs door de Lutherschen en Hervormden behouden. De Grieksche Kerk heeft haar in de 12de eeuw verworpen.

Athapasca-Indianen is de gemeenschappelijke naam van al de stammen der oorspronkelijke inwoners van Noord-Amerika, wier gebied gelegen is tusschen het land der Eskimo's in het noorden tot aan eene lijn, die men trekken kan van den mond der Missinippi, langs deze tot aan de Beaver-River (54° N. B.) en van hier tot aan de Rocky Mountains. De naam is ontleend aan een evenzoogenoemd meer. In het midden der 18de eeuw zijn echter stammen van de meer zuidelijk wonende Knistino's op dat grondgebied getrokken, zoodat de aangewezen grenslijn eigenlijk niet meer volkomen juist is. De oostelijke stam der Athapasca-Indianen heet bij de agenten der Hudsonsbaai-compagnie Noordelijke Indianen of ook *Chippewyans* — niet te verwarren met Chippeways. De Chippewyans beschouwen de landen tusschen het Groote Slaven- en het Athapasca-meer als hun jagtgebied en onderhouden met zooevengenoemde compagnie eene vreedzame gemeenschap. Zij vormen wel is waar

den talrijksten stam, maar tellen nog geen 2000 zielen, schoon dit bedrag in de laatste jaren niet verminderd is. Ten noorden van hen wonen de *Koper-Indianen* op den oostelijken oever der Mackenzie-rivier, — ten westen van deze de *Hondsrib-Indianen*, — voorts de *Bever*-, *Berg*-, *Schaap*- en *Hazen-Indianen*, en de *Loucheux*.

Athapasca-meer en rivier, zie *Athapescow*.

Athapescow of Athabasca is de naam van een Noord-Amerikaansch meer op het gebied der Vrije Indianen (59° N. B. en 88 tot 94° W. L. van Ferro). Men noemt het ook het *Bergmeer*, en het heeft bij eene aanzienlijke lengte eene geringe breedte. Ten noorden staat het door de Slaven-rivier in verband met het Slaven-meer, en in het zuidoosten is het vereenigd met het Blaauwe, het Wollaston- en het Deer-meer, en door dit laatste met de Missinippi (Churchil), die zich in de Hudsonsbaai uitstort. Het ontvangt aan zijn westelijken zoom de Peace River, die in de Rocky Mountains ontspringt en de wateren van het Kleine Slavenmeer en van het Buffelmeer in zich opneemt.

Atheïsmus is een woord van Griekschen oorsprong, hetwelk beteekent "zonder God." Het wordt gebruikt om het niet-geloooven aan het bestaan van God aan te duiden, of het gevoelen, dat het denkbeeld van een God geene werkelijkheid bezit. Doorgaans verdeelt men die leer in eene *theoretische* en in eene *practische*. De eerste bestrijdt alleen de objectieve waarheid van het Gods-idee, maar ontkent geenszins zijne subjectieve waarde, — zij erkent het zelfs als een noodzakelijk beginsel voor ons denken en handelen. De tweede verwerpt ook de subjectieve waarheid van het Gods-idee, dat volgens haar, evenals de zedewet, geenszins in onze rede gelegen is, maar door opvoeding en maatschappelijke omstandigheden ontstaan. De grondslag van het practische atheïsmus is steeds eene materialistische denkwijze, die al het ideale als ijdelheid beschouwt. Toch is atheïsmus volstrekt niet gelijk aan goddeloosheid, omdat wij hieronder zoodanig eene verwerping van het Gods-begrip verstaan, die zich in daden openbaart, — 't geen men ook wel opmerkt bij hen, die in theorie het bestaan van God niet loochenen. Ontkent men alleen de mogelijkheid om een voldoende bewijs voor dat bestaan te leveren, dan huldigt men het *sceptisch atheïsmus*, hetwelk weder geheel iets anders is dan het *dogmatisch atheïsmus*, dat het niet-bestaan van God zoekt te bewijzen.

Daar het atheïsmus in strijd is met het algemeen geloof aan God, zoo moet het ook uit tegenovergestelde bronnen voortvloeijen. Het geloof aan God komt voort uit het godsdienstig gevoel, hetwelk zijn oorsprong neemt uit het besef onzer afhankelijkheid en zwakheid. Dat gevoel is van onze gemoedsgesteldheid, en deze laatste van onze lotgevallen en omstandigheden afhankelijk, — en alzoo geheel subjectief. Bij wederwaardigheden ondervinden wij ons gemis aan kracht, hetwelk

wij zoeken aan te vullen met de kracht eener buiten ons aanwezige magt. Kunnen wij deze niet opsporen in de zichtbare wereld, dan wenden wij ons tot de onzichtbare, en het verlangen rijst bij ons op, om ons in verband te stellen met een almachtig wezen, dat onze zwakheid en beperktheid tot kracht en volkomenheid verheffen kan. Zoo komen wij in eene godsdienstige stemming, waarin wij de gedachte aan God in ons voelen opkomen, — en die stemming is de bron der subjectieve of natuurlijke godsdienst. Overal zien wij de godsdienstige gevoelens geworteld in subjectieve behoeften, die veroorzaakt worden door de zwakheid der menschelijke natuur. Tot verzachting van smart, tot vernietiging van vrees, tot verhooring van dankbetuigingen en smeekingen, tot versterking van kracht, tot bevrediging van het geweten heeft de mensch een almachtig en volmaakt Wezen noodig, dat door zijne kracht in al die behoeften kan voorzien. Aan 's menschen behoefte wordt niet voldaan zoolang hij meent, dat zulk een wezen bloot in zijne voorstelling bestaat, — want dit overtuigt hem niet, dat hij inderdaad hulp zal vinden. Hiertoe moet het voorwerp zijner voorstelling werkelijkheid verkrijgen. Gelukt het hem, zijn denkbeeld met feiten te ondersteunen, dan is zijne behoefte bevredigd.

Laten wij hierbij bedenken, dat wij, om het bestaan van God te ontdekken, den kring onzer gedachten niet hebben verlaten. Derhalve hebben wij dat bestaan alleen door *geloof* gevonden, want het geloof is een eigenwillig voor waar houden van datgene wat wij wenschen en hopen.

Het atheïsmus kan dat doel niet bereiken, omdat het op geheel andere subjectieve grondslagen rust, niet op het gevoel van onvolkomenheid en afhankelijkheid, — integendeel op een hoogmoedig vertrouwen op de kracht van het *ik*, dat wel is waar voor zijn denken en willen nog grenzen ziet, maar deze niet onoverkomelijk rekent en van de toekomst verwacht, wat het tegenwoordige nog niet geven wil. Zulk een zelfvertrouwen is den mensch niet vreemd in het krachtigste tijdperk van zijn leven. Alsdan is hij blind voor de waarheid, dat al het aardsche de kiem der vergankelijkheid en des doods in zich draagt, en het toenemen zijner kracht schenkt hem de overtuiging, dat hij elken tegenstand overwinnen kan. Wanneer soms de gedachte bij hem opkomt, dat hij van zich zelven niets ontvangen heeft, dan weet hij toch aan het ontvangene een natuurlijken oorsprong te geven, zoodat hij aan het bestaan eener bovennatuurlijke magt geen geloof behoeft te hechten. Daarom is veelal de krachtige jeugd tot ongodsdienstigheid geneigd. Het jeugdig gemoed is een vruchtbare bodem voor atheïstisch onkruid, tenzij men aan het fiere zelfvertrouwen, waaruit het atheïsmus ontspringt, eene goede rigting geve. In den regel is de volheid van godsdienstige gevoelens het deel van den meer gevorderden leeftijd. De wisselingen des levens moeten het hoogmoedig

vertrouwen op eigen kracht verbreken, om in het hart een godsdienstig verlangen naar den Oneindige te doen ontwaken.

Omtrent de pogingen om het bestaan van God te bewijzen (zie *God*) vermelden wij het volgende: Uit onze theoretische kennis kunnen wij dat bestaan slechts op eene gebrekkige wijze aantoonen. Het practisch geloof heeft wel eene voldoende zekerheid voor hen, die het bezitten, maar mist alle objectieve waarde. Die zekerheid immers geldt slechts voor een bepaald persoon; zij is voor dezen eene behoefte, en wel de voornaamste grondslag van zijn zedelijk leven. Hoewel wij aan de gestrengte eischen der wetenschap niet kunnen voldoen, toch hebben wij door de omstandigheid, dat wij niet alleen iets wenschelijks gelooven, maar ook iets hoogst waarschijnlijks en iets, dat uit een zedelijk oogpunt noodzakelijk is, eene vaste overtuiging verworven, waardoor wij in staat zijn om weêrstand te bieden aan het atheïsme, en daar wij het bestaan eener zedelijke wereld-orde aannemen, zoo zullen wij moeten erkennen, dat de beperking van onze kennis van God tot een redelijk geloof daarmede in overeenstemming is. Want eene bewezene zekerheid van dat geloof zou op 's menschen geest eene belangrijke werking hebben, waardoor de misdrijven zeldzamer zouden worden. Daarentegen zouden de daden, die thans uit de betrachting der zedewet voortvloeijen, veel van hare zedelijke waarde verliezen, daar zij niet zoo zeer uit zuivere gezindheid, uit een objectief welbehagen in het goede als wel uit vrees voor de straffende gerechtigheid des Allerhoogsten zouden worden volbragt. Uit dit oogpunt vertoont zich het atheïsme als eene miskenning van het verhevene wereldplan en van de orde der natuur, en wij kunnen daaraan geene andere plaats toewijzen dan die van twijfelarij op het gebied der godsdienst. Het atheïsme zal steeds zijn voornaamsten steun vinden in de waarheid, dat onze theoretische kennis zich niet uitstrekt tot God. Het is echter niets anders dan een deel der sceptische wijsbegeerte, waaraan men den rug toekent, zoodra men door de beschouwing der inrigting van het geschapene tot een godsdienstig standpunt wordt gebragt. De denkende mensch staat dus in dezelfde betrekking tot het atheïsme als tot de twijfelarij in het algemeen, en ook ten opzichte van het atheïsme geldt de spreuk: „Wie zich op de wijsbegeerte toelgt, is in den beginne een twijfelarij!” Hieruit laat zich het omgekeerde opmaken, al is het niet volkomen logisch, „dat elke twijfelarij zich eerst bij aanvang bevindt op den weg der wijsbegeerte, — en tevens, dat men geen *beginner* en dus ook geen *twijfelarij* blijven moet. Wie nooit getwijfeld heeft, ondervond nooit den schok, door den val zijner vroegere voorstellingen en gevoelens veroorzaakt, en hierdoor alleen worden wij in staat gesteld, om het toevallige van het noodzakelijke, het wezenlijke van het schijnbare te onderscheiden, — wie nooit getwijfeld heeft, gaat onder het juk van be-

paalde leerstellingen gebogen. Wie daarentegen in de twijfelarij volhardt, zag zijne denkbeelden niet tot rijpheid komen.

De godsdienstige twijfelarij, waarover wij boven hebben gesproken, is eene geheel andere dan die, welke in de tweede helft der 18de eeuw het hoofd verhief. Zij ontstaat uit het besef van onze onvoldoende theoretische kennis van God, en wordt veelal opgeheven door practische gronden des geloofs. Wij moeten hierbij doen opmerken, dat het practische bewijs geene geringere waarde heeft dan het theoretische, maar dat beide onafhankelijk naast elkander staan. Een atheïsme, verbonden met eene vrome gezindheid des gemoeds, ontwaren wij bij *Fichte*. Deze kwam door het aannemen der zedelijke vrijheid, gelijk die door *Kant* verkondigd was, tot het besluit, dat het goede tot zelfbehoud en het booze tot zelfvernietiging strekte. Gelijk namelijk de zedelijke mensch door zijne vrije daden zichzelf behoudt, en de onzedelijke zichzelf vernietigt, zoo draagt in het algemeen het goede de kiem van zijn voortdurend bestaan en het booze de kiem zijner vernietiging in zich zelf. Daarom moeten de goede daden de overhand behouden, en uit de som van deze ontstaat eene zedelijke wereld-orde, die op de medewerking van ieder afzonderlijk persoon rekt, daar anders hare voleindiging vertraagd wordt. Deze zedelijke wereld-orde is de godheid van *Fichte*, die het bestaan van een anderen God ontkent, terwijl het zedelijk-teleologisch bewijs van het noodzakelijke bestaan dier wereld-orde ons doet opklimmen tot eene Voorzienigheid, die haar geschapen heeft en zich daarbij ten doel stelde, het volbrengen onzer goede daden mogelijk te maken.

Ten allen tijde is door leerstellende ijveraars iedere afwijking van het aangenomen kerkgeloof met den naam van atheïsme bestempeld, en dit schonk steeds aan de dweeperij een voorwendsel, om de afvalligen op de vreeselijkste wijze te vervolgen. Men zou zich het verwijt op den hals halen, dat men het voetspoor dier ijveraars bewandelde, wanneer men het *pantheïsme* — zonder zelfs te letten op de verschillende vormen, waarin dit is opgetreden — met het atheïsme wilde vereenzelvigen. Het grondbeginsel van het pantheïsme, namelijk de immanentie (aanwezigheid) van alle dingen in God, schijnt het reeds van de beschuldiging van atheïsme vrij te spreken, en *Hegel* zegt, dat eene wijsbegeerte, welke leert, dat God en God alleen bestaat, geenszins als atheïsme mag beschouwd worden, daar men zelfs aan de volkeren, die beelden, dieren enz. vereeren, nog godsdienst toekent. Die redenering van *Hegel* houdt geen steek. Het eigenlijke kenmerk van het atheïsme is het loochenen van het bestaan van een geestelijken, persoonlijken God. Zonder zijn bestaan kan het wezen, dat als Godheid vereerd wordt, nimmer als zoodanig worden aangenomen. Bij de afgodendienst, waarop *Hegel* zich beroept, is de geestelijke en persoonlijke God op eene dich-

terlijke wijze voorgesteld door aanschouwelijke voorwerpen. Van dit standpunt kunnen wij ook de wijsbegeerte van *Fichte* niet van atheïsmus vrijspreken, want eene zedelijke wereld-orde is geen persoonlijke God. De pantheïstische leer van *Spinoza* nemen wij evenmin tegen de beschuldiging van atheïs-mus, door *Jacobi* ingeleverd, in bescherming. Immers de oneindige stof met de attributen van de uitgebreidheid en van het denken, welke als God wordt beschouwd, is enkel de zinnelijke en bezielde wereld, en men zou dat stelsel cosmotheïs-mus kunnen noemen, zoo *Spinoza* het niet aan zijn navolger *Hegel* had overgelaten, de stof te bepalen als sub-ject en als geest, dat wil zeggen, zoo de stof, het heelal uitmakend, tevens als een geestee-lijk en persoonlijk wezen ware erkend. Hier-door ontstaat het verschijnsel, dat het pan-theïs-mus zich in een atheïstisch en in een theïstisch gewaad kan vertoonen.

Hoewel men tijdperken kan aanwijzen, waarin de verregaande ligtzinnigheid zich om God en diens geboden weinig bekreunde, toch heeft zich het atheïs-mus nooit kunnen ontwikkelen tot eene duurzame leer. De be-hoeften des harten brengen den mensch ge-durig weder tot God. Daarentegen is het athe-ïs-mus door alle tijden heen algemeen verfoeid. Men heeft het te vuur en te zwaard vervolgd, zoolang het beginsel nog geen ingang ge-vonden had, dat wetenschappelijke denkbeelden aanspraak hebben op vrijheid — zelfs dan, wanneer zij met een nadeeligen invloed bedreigen. De burgerlijke regter mag alleen booze daden straffen, en deze alleen voor zoover zij met booze bedoelingen geschieden. Het atheïs-mus gaat gebogen onder een zwaar voor-oordeel, dat wij in het belang der waarheid moeten bestrijden. Men meent, dat het altijd vergezeld gaat van onzedelijkheid of althans den mensch hiertoe leidt. Wij zullen ons hier niet beroepen op het voorbeeld van mannen, die men met reden van atheïs-mus kon be-schuldigen en toch al hunne krachten inspan-den om het goede te bevorderen, maar wij willen de onafhankelijkheid der zede-leer van de godsdienst gehandhaafd zien. De eerste heeft hare beginselen geenszins aan de laatste ontleend, zoodat zij zonder deze niet zou kunnen bestaan, — zij rust op hare eigene grondslagen. De wetten der zedelijkheid kun-nen naar haren aard niet beschouwd worden als geboden van God, welke als zooda-nig eene verbindende kracht hebben. Wij hebben reeds opgemerkt, dat zij hierdoor even-veel aan zuiverheid verloren als aan invloed gewonnen hebben. Intusschen heeft de zede-leer er niets op tegen, het zedelijke als den wil van God en het geweten als eene stemme Gods te beschouwen, omdat de Goddelijke wil niets anders eischt dan de zedelijk-men-schelijke wil — in dit ééne opzigt toch is het onderscheid tusschen het eindige en on-eindige wezen geheel en al opgeheven — , en omdat het rein geweten, dat gevormd moet worden en geenszins tot de gaven der na-tuur behoort, juist de som is van die zede-

lijke beginselen, welke men bij elk zedelijk wezen onderstellen mag. De zede-leer en het pligtbesef zijn dus niet gevestigd op het ge-loof in God. Ook als er geen God bestond, zou het goede eene onschatbare waarde heb-ben, en het gevolg hiervan zou wezen, dat men het als pligtmatic erkende, het goede te bevorderen. Het is echter waar, dat wij zonder geloof in God, hetwelk onze kracht om te handelen in groote mate versterkt, veel vaker in de vervulling onzer pligten zouden struikelen. De mensch zou zonder dat geloof vele voorschriften der zedewet als hoogst bezwaarlijk ter zijde schuiven, zoo het ver-trouwen op den bijstand der Voorzienigheid en de belangstelling in de gunst van God hem niet met zelfverloochening, moed en volhar-ding vervulden.

Atheïst of godloochenaar is de naam, dien men geeft aan de voorstanders van het athe-ïs-mus.

Athenaeum is eigenlijk een tempel of heiligdom van *Athene* (*Minerva*), de godin der wijsheid, en het heeft dien ten gevolge de beteekenis ontvangen van inrigting van hooger onderwijs. Volgens anderen heeft het deze beteekenis ontleend aan de stad *Athene*, die in haren bloeitijd de hoofdzetel was van kunst en wetenschap in de beschaafde we-reld. Het eerste Athenaeum van dien aard werd in de jaren 133 tot 136 na Chr. door keizer *Hadrianus* — waarschijnlijk digt bij het Forum, aan den voet van den Aventijn-schen heuvel — gesticht. Een aantal leeraren (professoren) gaf er onderwijs in verschil-lende wetenschappen, vooral in de wijsbe-geerte en in de welsprekendheid. Ook de openbare voorlezingen, sedert den tijd van keizer *Augustus* in zwang gekomen, werden daár gehouden. Later veranderde men haar onder den naam van *Schola Romana* in eene keizerlijke universiteit, waar tot aan de 5de eeuw vele jonge lieden van het Westersche rijk hunne opvoeding voltooiden. Zelfs in de wingewesten, zooals te Lyon, Nîmes enz., werden Athenaea opgerigt, en in het Oosten deed *Theodosius II* in 424 na Chr. eene der-gelijke school te Constantinopel verrijzen. Ook in onzen tijd dragen inrigtingen van hooger onderwijs, waar vooral oude letteren on-derwezen worden, den naam van Athenaeum. In ons Vaderland bestonden voorheen Athe-naea te Franeker — na de opheffing der Aca-demie aldaar — , te Maastricht, te Deventer en te Amsterdam. Alleen de beide laatste zijn overgebleven. Dat te Deventer is door het gering aantal studenten van weinig beteekenis, en schier geheel in de daár gevestigde Hoogere Burgerschool opgegaan, — dat te Amsterdam daarentegen is, vooral door het verplaatsen der school voor militaire geneeskundigen der-waarts, in bloei toegenomen. Zulk een athe-naeum is van stedelijken aard, bij eene behoor-lijke inrigting kan men er dezelfde kennis opdoen als aan eene academie, maar geen senaat heeft aldaar, zooals die eener academie, het regt om aan de studenten na afgelegd examen erkende graden te verleenen.

Ook tijdschriften dragen soms den naam van athenaeum. Het Engelsche "Athenaeum" is algemeen bekend.

Athenaeus, een Grieksch taalkundige, redenaar en wijsgeer, een van de bekwaamste letterkundigen der Oudheid, werd geboren te Naucratis in Egypte omstreeks het jaar 170 na Chr. Hij vestigde zich te Alexandria, en het schijnt, dat hij zich op gevorderden leeftijd naar Rome heeft begeven. Van de geschriften van *Athenaeus* is alleen het "Gastmaal der geleerden (Deipnosophistae)" overgebleven. Het is in 15 boeken vervat, en hiervan zijn de beide eerste en het begin van het 3de — wanneer wij een uittreksel niet rekenen, dat daarvan in de 11de eeuw vervaardigd is — nog verloren gegaan. Dat boek is vervaardigd omstreeks het jaar 230 na Chr. Hij deelt daarin zijne uitgebreide kennis mede in den vorm van tafelgesprekken, waartoe het weelderige gastmaal bij een aanzienlijken Romein van die dagen ruimschoots gelegenheid aanbiedt. Meer dan 700 schrijvers zijn daarin genoemd, en uit hunne — meereendeels verlorene — geschriften worden fragmenten medegedeeld. Eene menigte feiten en omstandigheden uit de geschiedenis der letterkunde, uit het huiselijk en openbaar leven, uit de gesteldheid der dicht-, taal-, natuur- en geneeskunde der Oudheid zouden ons onbekend wezen, indien het werk van *Athenaeus* ons daaromtrent geen licht verschaft. Zijn werk is door één enkel handschrift, hetwelk zich thans te Venetië in de boekery van St. Marcus bevindt, behouden gebleven. De beste uitgaven zijn van *Causabonus* (Genève, 1597, Lyon 1600, 1612 en 1664) en van *Schweighäuser* (Straatsburg, 1801—1807). Ook bestaat er eene uitgave van *Tauchnitz*.

Athenágoras, een Christelijk Platonisch wijsgeer, een van de sierlijkste verdedigers (apologeten) van het Christendom in de 2de eeuw, werd geboren te Athene, maar begaf zich na zijne bekeering naar Alexandria, waar hij aan de Catecheten-school de leermeester werd van *Clemens Alexandrinus*. Dit althans is zeker dat hij tot dezelfde Christelijk-Platonische rigting behoorde, die later door *Clemens* en *Origenes* te Alexandria vertegenwoordigd werd. Wij bezitten van hem twee geschriften, namelijk eene "Bede voor de Christenen," na 163 opgesteld en tot keizer *Marcus Aurelius* en diens zoon *Commodus* gerigt, en eene verhandeling over "De Opstanding uit de dooden," geschreven omstreeks het jaar 180. Zij zijn uitgegeven door *Stephanus* (Parijs, 1557) en anderen. *Athenágoras* vertoont zich in die werken als een vrijzinnig en schrander wijsgeer. Zijne taal is bezadigd en klemmend. Vooral verdedigt hij de Christenen tegen de beschuldigingen van dien tijd — tegen atheïsmus, onzedelijkheid, kindermoord enz.

Athenais was eene dochter van den sophist *Leontinus*, volgens anderen van *Heraclitus* te Athene. Schitterende door schoonheid en verstand, wekte zij in 421 na Chr.

de opmerkzaamheid van *Pulchéria*, de zuster van *Theodósius*, en werd door deze tot gemalin des keizers gekozen. *Athenais* werd door den doop onder de Christenen opgenomen en verkreeg den naam van *Eudoria*, maar toen zij vervolgens afbreuk deed aan den invloed van *Pulchéria*, werd zij bij den Keizer op eene lasterlijke wijze van afbreuk beschuldigd, zoodat zij zich genoodzaakt zag om naar Jeruzalem de wijk te nemen. Eerst kort voor zijn dood riep *Theodósius* haar terug. Na 450 vestigde zij zich wederom te Jeruzalem, waar zij om hare weldadigheid algemeen werd geëerd en in 460 overleed. Ook als dichteres heeft zij zich grooten roem verworven bij hare tijdgenooten. Men vermoedt, dat zij onderscheidene boeken des Bijbels in verzen heeft overgezet, alsmede, dat zij de daden van *Theodósius* in zijn oorlog tegen de Perzen in een heldendicht bezongen heeft. Van al die gedichten zijn enkel de "Centones Homerici" overgebleven, een verwonderlijk samenstel van 2344 hexameters, die uit geheele of halve verzen van *Homerus* zijn zamengesteld en waarin hoofdzakelijk het leven van *Jezus* beschreven wordt. Volgens *Zonaras* heeft zij dat werk, afkomstig van *Pelagius Patricius*, enkel voltooid, terwijl anderen beweren, dat *Athenais* er volstrekt geen deel aan heeft. Het is onder anderen toegevoegd aan de Amsterdamse uitgave van *Homerus* van 1648.

Athene, zie *Minerva*.

Athene (*Athenae*) is de wereldberoemde hoofdstad van het oude Attica en het middelpunt der oud-Grieksche beschaving.

Bij de beschrijving van het oude Athene maken wij een aanvang bij den *Burg* (Acropolis), vanwaar de stad zich zuidwaarts heeft uitgebreid. Men verhaalt, dat hij omstreeks het jaar 1550 vóór Chr. door *Cecrops* is gesticht, weshalve hij ook wel *Cecropia* wordt genoemd. Hij verhief zich op eene steile rots, wier top eene hoogte bereikte van 154 Ned. el boven de oppervlakte der zee en 130 Ned. el boven de stad. Die burg was dus eene natuurlijke vesting en daarenboven omgeven door een muur, die door de Pelasgers uit Tyrus aan de noordzijde opgetrokken en door *Cimon* (Olymp. 78, 4) ook aan de zuidzijde voltooid werd. Daarin bevonden zich vele kostbare kunstgewrochten. Aan den noordwestelijken toegang verhieven zich de beroemde *Propylaeën*, op last van *Péricles* (436 tot 431 vóór Chr.) door *Mnesicles* uit wit marmer gebouwd. Zij bestonden uit een breeden trap en eene prachtige poort, door welke men het binnenplein van den burg bereikte. In het midden van den trap was eene ruimte, bestemd voor den plegtigen optocht met de offerstieren naar den tempel der beschermgodin (Athene, Pallas, Minerva) ten tijde der Pan-Athenaïsche feesten. Aan de zijden der poort bevonden zich vier andere poorten en sierlijke vooruitspringende vleugels, — aan den regterkant een tempel der Ongeveugelde Overwinningsgodin (Nike apteros), een klein maar sierlijk marmeren hei-

ligdom met 6 Ionische zuilen, dat na 1835 door den ijver van *Rosz*, *Schaubert* en *Hansen* van het overdelvend puin is ontbloot, en aan den linkerkant eene schilderijen- of beeldenzaal (*Poikile*), waarvan nog muren aanwezig zijn. Voetstukken met ruitersandbeelden versierden aan weërszijden den ingang. Binnen op het uitgestrekte burgplein aanschouwde men het heerlijkste sieraad der acropolis, namelijk het wijldvermaarde, reusachtige *Parthenon*, een tempel, aan *Athene Parthenos* gewijd en op bevel van *Péricles* (444 vóór Chr.) door *Icténus* en *Callicrates* op de plaats van een vernielden tempel van *Athene* gebouwd. Die tempel, met het front naar het oosten gewend en op eene verhevenheid geplaatst, is omgeven door een eenvoudigen zuilengang (*peripterus*). Aan elke voor- en achterzijde verrijzen 8 en aan elke lengtezijde 17 zuilen van de Dorische orde. Gevels en lijsten waren met de prachtigste beeldhouwen versierd, vooral met zoodanige die, betrekking hadden op de geschiedenis der Godin. Onderscheidene daarvan zijn door lord *Elgin* naar het Britsch Muséum gevoerd. Uit den oostelijken zuilengang kwam men in den eigenlijken tempel (*cella*), waar zich het beeld van *Athene*, door *Phidias* van goud en ivoor vervaardigd, ter hoogte van 15 Ned. el verhief. De Godin was voorgesteld in volle wapenrusting en in eene kalme houding, met de regterhand de lans omklemmende; zij had blaauwe oogen, uit edelgesteenten gemaakt. Al het vleesch benevens het onderkleed was van ivoor, en het opperkleed van goud gewerkt. Op de borst droeg zij het hoofd van *Medusa*, dat oorspronkelijk van goud was, hetwelk geroofd en toen door ivoor vervangen werd. Die tempel is eenen lang in stand gebleven, en wel tot aan het jaar 1687, toen hij door een bombardement der Venetianen grootendeels is ingestort. Zijne beeldhouwen werken zijn, zoo als wij reeds zeiden, gedeeltelijk door lord *Elgin* weggevoerd. Hier van is veel door schipbreuk verloren gegaan, terwijl het overige in Muséa te Londen en te Parijs eene plaats heeft gevonden. Het half vervallen *Parthenon* is ook nu nog een sierlijk en indrukwekkend gebouw. Tusschen dezen tempel en de Propylaeën verhief zich in de open lucht het grootste standbeeld, door *Phidias* vervaardigd, namelijk de bronzen *Athena promachus*, ter hoogte van ruim 16 Ned. el. De zeelieden, om de zuidpunt van *Attica* zeilende, ontwaarden den helm en de lans der Godin, die boven de Propylaeën en het *Parthenon* uitstaken. Dáár tegenover stond het vereenigd heiligdom van *Athene Polias* en *Poseidon Erechtheios*. Dit aloude gebouw werd gedurende de Perzische oorlogen verwoest en in *Athene's* bloeitijd in Ionischen stijl weder opgebouwd. In den Christelijken tijd is daarin eene kerk gesticht, waarvan de overblijfselen nog aanwezig zijn. In den laatsten tijd heeft men pogingen aangewend, om dien tempel te herstellen. Van de 6 Ionische zuilen, die het dak ondersteunden, zijn nog 5 aanwezig, — de 6de is door lord *El-*

gin weggehaald. Het hoofdgebouw is ruim 20 Ned. el lang en ruim 11 Ned. el breed. Nabij dien tempel van *Athene* stond de olijboom, aan die Godin gewijd.

De rotsen van den burg langs de voorste of noordelijke zijde droegen den naam van "Lange rotsen". Dáár bevond zich het heiligdom, aan *Aglaurus*, de dochter van *Cecrops* gewijd, welke zich op die plek van de Acropolis naar beneden stortte, en in de nabijheid daarvan de *Grot van Pan*. Ten noordwesten van den burg, tegenover de Propylaeën, verheft zich een heuvel, die in de nabijheid van den burg de aanzienlijkste hoogte erlangt. Deze is de *Areópagus*, de heuvel van *Ares* (*Mars*), aan wiens voet het heiligdom van dien God verrees. Een trap, in het gesteente uitgehouwen, voerde naar de plaats waar de regtbank zitting hield. Van hier kon men op den heuvel *Pnyx* nederzien, waar de volksvergaderingen werden gehouden. Hier was eene half-cirkelvormige vergaderplaats met een omvang van 290 Ned. el in de rotsen uitgehouwen. Anderen zijn van oordeel, dat deze plek aan *Zeus* was gewijd, en dat eene andere plaats voor de volksvergaderingen was bestemd. Op den stellen rotswand was door *Meton* een natuurlijke zonnwijzer aangebragt, daar de schaduw van den berg *Lycabettus* er tot wijzer diende. — Van hier kon men de markt bezoeken, die aan de oostelijke helling gelegen was. Ten westen van de stad ligt het hoogste rotsgaarte, het Muséum met het bewaard gebleven gedenkteeken van den Seleucide *Philopappus*, hetwelk, omstreeks het jaar 114 na Chr. verrees, op de zuidzijde van den heuvel zich verheft. De heuvel zelf is door *Demétrius Poliorcetes* (299 vóór Chr.) in eene vesting herschapen. Door het dal tusschen de heuvels van *Pnyx* en van het Muséum liep de beroemde weg van den Piraeus naar de stad. Deze bereikte de stadsmuur bij de Piraeische poort en liep dan met eene kronkelende lijn langs de markt naar den burg. Van die poort tot aan den *Kerameikos* (*Cerámicus*) was de weg aan weërszijden bezoomd met zuilengangen, waarin koperen standbeelden prijken. Tot den *Kerameikos* behoorden de markt, eene voorstad (voor de Dipylon-poort, waar de gesneuvelde krijgslieden begraven werden) en eene lange breede straat, die desgelijks tot markt diende. Die weg liep door de geheele stad van het noorden naar het zuiden en geleek op den Corso der Italiaansche steden. Waar die weg de markt bereikte, verrees het koninklijk paleis, waar de Archon *Basileus* en ook de Raad der Areopagieten, zitting hield. Het was met den achtergevel gewend naar de terrassen van het Muséum, en alzoo met de voorgevel naar het oosten. In zijne nabijheid waren onderscheidene standbeelden geplaatst, zooals van *Conon*, *Thimotheus*, *Evdgoras* en *Zeus Eleutherios*. Achter dit laatste stond de tempel van dien God, en daarnaast die van *Apollo Patroös*. Bergopwaarts gaande kwam men bij den tempel van *Hephaestus* en aan dien van *Aphrédite Urania*. Aan de west-

zijde van de markt en aan de helling van den heuvel Pnyx verhiel zich de *Bonte zaal* (Poikile), zóó genoemd wegens hare talrijke schilderijen, maar in den tijd van *Lucianus* de vergaderplaats der Stoicijnen. Tusschen het koninklijk paleis en de Bonte zaal stond, op de markt, het voortreffelijk koperen standbeeld van *Hermes Agoraeus*, en niet ver van daar eene triumpfoort, met zegeteekenen versierd. Die plek was de drukste der volkrijke stad.

Waarschijnlijk lag tegenover het koninklijk paleis het heiligdom van *Cybele*, de moeder der goden, of het *Metroön*, benevens het *Bouleuterion* of raadhuys, waar zich volgens de instelling van *Solon* 400 raadsleden vereenigden. De geheele markt is thans geëffend en onder den ploeg gebracht. In het *Metroön* stond het standbeeld der godin, desgelijks van de hand van *Phidias*, en het heiligdom diende vooral tot bewaring van volksbesluiten, wetboeken en bescheiden van staatskundigen aard. Daarnaast bevond zich in zeer ouden tijd een gat (*Barathron*), waarin misdadigers werden geworpen. Nabij het *Bouleuterion* bevond zich de *Tholos* (*Skias*), dat men vaak met het *Prytanéum* verwisseld heeft, een cirkelvormig gebouw, met een gewelfden koepel gedekt, waarin offeranden gebracht werden aan *Zeus Soter*. Van hier oostwaarts wandelend, zag men de markt met eene menigte standbeelden versierd, waarbij zich die bevonden der *stam-heroën* of eponymoi, aan welke de Atheensche stammen (*phylen*) hunne namen ontleenden. Hier werden de wetsontwerpen openlijk opgehangen, — hier stond het standbeeld van *Demóstheneis*, — hier verrees het *Altaar der twaalf Goden*. Dit was door *Pysistratus*, een kleinzoon van den Tyrann, gesticht en merkwaardig, omdat van dit punt af alle afstanden in Attica berekend werden. Onder de standbeelden behoorden er ook die van *Harmodius* en *Aristogiton*. Hierachter, hooger op de helling van den burghheuvel, vond men den tempel van *Aphrodite Pandemos*. Een ander merkwaardig gebouw, verder dan de markt gelegen, was het *Gymnasium van Ptoleméüs*, in een dal tusschen den *Areopagus* en den heuvel van den tempel van *Theseus* gelegen en versierd met de standbeelden van *Ptoleméüs*, *Jobas* en *Chrysippus*. Ten noorden van dit gebouw verrijst een woeste heuvel met een ouden, vrij goed bewaard gebleven tempel, die nog kort geleden als kerk van den heiligen *George* werd gebruikt, namelijk het beroemde *Theséum*, het aanzienlijkste heiligdom der vier, die aan *Theseus* en *Hercules* (*Hercules*) te zamen waren gewijd. Het is gesticht toen *Cimon* het gebeente van den held van het eiland *Scyros* naar Athene had overgebracht. Die tempel behoorde wel eer tot de jongste heiligdommen der stad en is in een zuiveren Dorischen stijl van kunstig zamengevoegde platen van Pentelisch marmer gebouwd. Hij is, met uitzondering van een klein gedeelte van den zuilengang en het dak van het eigenlijke heiligdom, vrij goed gebleven. Hij is omgeven door een een-

voudigen zuilengang en ieder front telt 6 zuilen ter hoogte van $6\frac{1}{2}$ Ned. el. Hij is 34 Ned. el lang, 15 Ned. el breed en tot aan de gevelspits 11 Ned. el hoog. De zuilen hebben eene middellijn van ruim 1 Ned. el bij eene hoogte van ruim 6 Ned. el. Het binnenste van dien tempel heeft langen tijd tot begraaftplaats van vreemdelingen gediend. Men heeft er echter nog overblijfselen van beeldhouwwerken uit de school van *Phidias*, die de heldendaden van *Heracles* en *Theseus* voorstellen. Tegenwoordig vormt hij eene soort van Muséum, waarin zich opschriften, reliëfwerken, standbeelden enz. bevinden. Die tempel is een van de belangrijkste gebouwen der Oudheid, die tot nu toe zijn bewaard gebleven.

In de ruime straat, die ten zuiden van den tempel van *Apollo Patroös* tot aan de *Ilissus* voortloopt, schijnen weinig openbare gebouwen te hebben gestaan. Wij kennen er althans geen vóórdat wij het *Odéon aan de Ilissus*, in de nabijheid der thans nog aanwezige bron *Callirrhoe* bereiken. Men moet dit *Odéon* niet verwarren met een van *Péricles* en met een van *Heródes*. Het schijnt gebouwd te wezen in den trant van een theater met cirkelvormig geplaatste banken. De zoeveingenoemde bron was de belangrijkste binnen den ringmuur van Athene en werd deels gevoerd door eene waterleiding uit een vergaderbak, op het tempelplein van het *Olympieion* aanwezig, deels door het water van de *Ilissus*, dat elders onder kiezel en rotsklompn verdween en na een onderaardschen loop daar weder te voorschijn kwam. Tegenwoordig vloeit het water hier bron uit eene rotskloof, die met de bedding der *Ilissus* in verband staat. Hooger dan die bron, op den linkeroever der *Ilissus*, lagen twee heiligdommen, en van één van deze zijn nog overblijfselen behouden in de kerk der *Hagia Marina*, namelijk een gemeenschappelijke tempel van *Demeter* en *Kore*, en een tempel met een standbeeld van *Triptolemus*. Op geringen afstand van deze tempels bevond zich een heiligdom van *Artemis Eukleia*, na den slag bij *Marathon* gesticht. Het schijnt bewaard te zijn in de kleine kapel, die zich aan den voet van een rotswand op den zuidelijken oever der *Ilissus* verheft. Van de bron *Callirrhoe* afdalend wijzen ons zware zuilen op den regteroever der *Ilissus* de voormalige plaats van het *Olympieion*, den tempel van *Zeus Olympius*. Hier verrijst nog eene groep van 13 zuilen met de architraaf, — wat verder zien wij er nog een tweetal, en een derde is in October 1852 door een vreeselijken orkaan omvergeworpen. Deze zuilen, doorgaans die van *Hadrianus* genaamd, zijn in Corinthischen stijl, gecanneleerd en uit marmer van *Paros* opgetrokken. Zij zijn meer dan 20 Ned. el hoog en hebben eene middellijn van 2 Ned. el. Men ziet in de overblijfselen het bestek van den geheelen tempel ontworpen. Hij was door 2 rjen zuilen omgeven. In het front zag men 10, en aan de zijden 21 zuilen. Deze tempel was een der oudste gebouwen van Athene.

Men vermeldt zelfs, dat *Deucalion* de kloof gedempt heeft, waarop later het heiligdom verrees. De Pisistratiden gaven het bevel tot het bouwen van dien tempel aan een viertal kunstenaars, die het werk naar een grootsch plan in Dorischen stijl aanvingen, maar niet voltooiden. Drie eeuwen later (165 vóór Chr.) vatte *Antigonus Epíphanes* van Syrië dat plan wederom op, maar zonder het geheel ten uitvoer te brengen. Dit gelukte eerst (Olymp. 227,3) aan keizer *Hadrianus*, die in dat heiligdom tevens een reusachtig standbeeld der godheid plaatste. Binnen zijn ringmuur was ook nog een tempel van *Kronos* (*Saturnus*) en *Rhea*, alsmede een gewijd veld der *Ge Olympia*. Ten oosten van het Olympieion was het *Pythion*, door de Pisistratiden gesticht, en hieraan grensde het *Delphinion*. Verder naar beneden lagen de tuinen, en dáár verrees aan den oever der Ilissus het altaar van *Boreas*, den Thracischen god der winden. Aan de overzijde der rivier bevond zich een oord, *Agrae* genaamd, waar de kleine mysteriën werden gevierd en een tempel van *Artemis Agrotera* zich verhief. Toen *Fausanius* deze plaats bezocht, keerde hij naar de stad terug door het bewonderenswaardige *Stadium Panathenaïcum*, door *Heródes Atticus* gesticht. Dit lag derhalve tusschen den tempel van *Artemis* en dien van *Demeter* en *Kore* en was fraai met marmer versierd.

Keizer *Hadrianus*, die zich sterk beijverde, om de Grieksche kunst te doen herleven, verfraaide vooral het zuidoostelijk gedeelte van Athene; hier deed hij prachtige gebouwen verrijzen, waartoe in de eerste plaats het Olympieion behoort. Voorts stichtte hij er een *Heraeion*, een *Pantheon* en een *Panhellenion*. Daartoe moeten waarschijnlijk ook een tempel van *Hera*, de *Stoa* en het *Gymnasium* gerekend worden. Dat zuidoostelijk gedeelte werd om die reden *Hadrianusstad* genoemd.

Aan de noordzijde van den Burg (*Acropolis*) vond men een ruim gebouw met stylobaten, waarschijnlijk uit den tijd van *Hadrianus* afkomstig. Ook verrees hier de *Toren der winden*, door *Andronicus Cyrrhestes* in het jaar 100 vóór Chr. gebouwd. Zijne 8 zijden waren naar de zijden der hoofdwinden toegekeerd, en op den toren stond eene obelisk, waarop een Triton met een staf als windvaan dienst deed. Op den buitenmuur van dezen toren was een zonnewijzer geplaatst. Thans is het gebouw in eene kapel herschapen. Aan de noordzijde van den Burg lag het *Prytaneion*, waar grijsaards, vreemde gezanten en verdienstelijke burgers op kosten van den Staat werden gevoed. Hier stond, evenals in den tempel van *Vesta* te Rome, de *Hestia* van den Staat, waarop het vuur steeds onderhouden moest worden. Niet ver van hier verrees het Heiligdom van *Serapis*. Ook moet men bij het *Prytaneion* den aanvang zoeken van de Tripodenstraat, wier loop men ook nu nog kan nagaan. Zij was eene der prachtigste straten van Athene, met kostbare ge-

bouwen versierd, waaronder die van *Lysicrates* en van *Thrasyllus* uitmunten. Iets verder dan het einde der Tripodenstraat stonden de twee Tempels van *Dionysus* en het *Odéon van Péricles*. Aan de westzijde van den burg bevond zich het groote steenen *Theater*. Hiermede begon men te bouwen in den tijd van *Aeschylus* (Olymp. 70,1), maar het bovenste gedeelte is veel later voltooid (Olymp. 109—112). Er is behalve de zitplaatsen, die in de natuurlijke rots zijn uitgehouwen, weinig van overgebleven. Daarnaast verhief zich de *Stoa Eumenia* of de zuilengang van *Eumenus*, die zich van het Theater uitstrekt tot aan het *Odéon van Heródes*. Dit laatste is desgelijks een schouwburg en werd aan het zuidwestelijk uiteinde van den burgheuvel door *Heródes Atticus* ter gedachtenis van zijne overledene gemalin gesticht. Iets hooger, op de helling van dien heuvel, lag de tempel van *Asclepios* (*Aesculapios*), waarin zich de bron der Alceipe bevond, die, even als de bron Callirrhoe, voor gewijde reinigingen en godsdienstige plegtigheden werd gebruikt. De oude stadsmuur van Athene was in 476 vóór Chr. op raad van *Themistocles* met groote overhaasting opgetrokken. Thans ziet men gedeelten van zulk eene vest, die van het Musée over den Pnyx-berg, den Nymphenheuvel enz. naar den Dipylon loopen, maar zij zijn, zooals door *Forchhammer* is aange-toond, geenszins afkomstig van den muur van *Themistocles*, maar van eene veel latere versterking der stad. De muur van *Themistocles* had veel grooteren omvang; hij omsloot al de merkwaardige heuvels met hunne prachtige gebouwen, maar werd door *Sulla* gesloopt. De stad is eerst op nieuw bevestigd ten tijde van keizer *Valerianus*, toen zij door een inval der Galliërs werd bedreigd. Zij was inmiddels kleiner geworden door de vermindering van het aantal inwoners, zoodat de nieuwe muur niet zoo grooten omvang behoeft te hebben als de oude. Ten tijde van *Justinianus* is die nieuwe muur weder in goeden toestand gebracht.

Athene bezat in zijn bloeitijd, Piraeus en Munychia medegerekend, althans 10000 huizen en 21000 vrije burgers, zoodat wij er het aantal inwoners mogen schatten op 200000. Het voornaamste gedeelte van een burgerhuis was het plein, hetwelk somtijds door een muur van de straat gescheiden was, terwijl het zich veelal achter de woonvertrekken bevond, die met eene deur in de straat uitkwamen. De bovenverdiepingen verhieven zich gewoonlijk op zuilengangen. In den eersten tijd waren de woningen er zeer eenvoudig, terwijl de Staat er prachtige tempels en andere openbare gebouwen deed verrijzen. Later — in de dagen van *Demósthene*s — ontwaart men het omgekeerde verschijnsel. Toen bouwde er *Epicurus* eene fraaije woning met sierlijk aangelegde tuinen, waar zijne leerlingen zich vereenigden.

De ringmuur der stad was door 3 muren met de haven — den *Piraeus* — in verband gebracht. Een van deze — de Phalerische —

was 35 stadiën, en de twee andere waren 40 stadiën (eene geogr. mijl) lang. De eerstgenoemde en de noordelijke lange muur werden het eerst opgetrokken, nadat de bevestiging der haven was voltooid. *Cimon* had hiertoe den moerassigen bodem tusschen de stad en de zee door steenen tot vastheid gebracht. Zij waren gereed ten tijde van *Pericles* (Olymp. 80:4). Toen deed deze het voorstel om nog een middelmuur te doen verrijzen, en het bouwen van dezen werd opgedragen aan *Callicrates*, den bouwmeester van het Parthenon. De beide eerste muren moesten bij eene belegering de gemeenschap bewaren tusschen de stad en de haven, en de middelmuur beoogde datzelfde doel voor het geval, dat de vijand één der buitenmuren zou hebben overweldigd. Daardoor bloeide tevens de Atheensche handel en ontwikkelde zich de Atheensche zeemagt. Die muren waren tegelijk een toevlugtsoord voor de landbewoners bij het naderen van vreemde krijgsvenden. Toen de Lacedaemoniërs Athene overweldigden, hebben zij twee van die muren gesloopt; later zijn de beide langste door *Cimon* hersteld.

Het hedendaagsche Athene ligt in het gouvernement Attica, aan de Golf van Aegina, tegenover de oostkust van den Peloponnesus, bij de zamenvloeiing van de riviertjes Cephissus en Ilissus, in eene schraal bebouwde, weleer met olijfgaarden bedekte vlakte. Van de zee met hare drie baaijen, Piraeus (thans Porto Leone), Munychia en Phalereus, waarmede zij weleer door hechte muren verbonden was, is zij ruim eene geogr. mijl verwijderd. Wanneer men uit de Aegeesche zee de kleine, maar veilige haven van den Piraeus binnenloopt, links de punt van het eiland Salamis achter zich latende, dan ontwaart men eene door middelmatig hooge bergen omgevene vlakte, welke omstreeks 2 geogr. mijlen lang en ééne geogr. mijl breed is. De berg aan de rechterhand is de Hymettus, terwijl de toppen aan de linkerhand geene afzonderlijke namen dragen. Aan den weg naar Eleusis ziet men er de indrukwekkende bouwvallen van het klooster Daphne. De vlakte is bijna geheel en al doorsneden van een smal olijvenbosch. Regts van dit bosch, omstreeks een half uur gaans van den voet van den Hymettus, aanschouwt men een rotsgevaarte, met den tempel van *Athene* (Minerva) gekroond, de Acropolis van het oude Athene. Digt achter die rots is in een halven cirkel de tegenwoordige stad gelegen, zoodat zij zich aan hem, die van den zeekant nadert, eerst laat vertoont. Van de muren, die haar weleer met de haven verbonden, is weinig meer te zien. — Bij het herstellen van Athene, wenschte men, zonder de behoeften van den tegenwoordigen tijd uit het oog te verliezen, de nieuwe stad in verband te brengen met de grootsche gedenkteeken der Oudheid. Een plan, daartoe in de dagen van het ministerie *Capodistrias* door den Athener *Cleanthes* ontworpen, werd door den Koning goedgekeurd. Toen het echter bleek, dat gemeld ontwerp niet op 25000, maar op 100000 inwoners berekend was, en het groote bezwaar

zich deed gevoelen om dat plan op kosten van den Staat ten uitvoer te brengen, is aan den Beijerschen geheimraad *Schinkel* het vervaardigen van een ander plan opgedragen. Naar dit laatste is de nieuwe stadswijk gebouwd en de oude hersteld. Deze ligt, als men van de Piraeus komt, achter de Acropolis, en de eerste strekt van daar zich uit naar het noordoosten. De straten werden regelmatig aangelegd. De voornaamste zijn de *Hermes*, de *Aeolus*- en de *Athene*-straat. De *Hermes*-straat verdeelt de stad in twee helften, die met de Acropolis evenwijdig loopen, en de *Aeolus*-straat strekt zich uit tot aan den tempel van *Aeolus*. De schoonste straat is de *Stadion*-straat in de nieuwe wijk. De regering heeft niets verzuimd, wat er bevorderlijk kon wezen aan de gezondheid. De kanalen zijn verbeterd en de nabijgelegen moerassen droog gemaakt. In de stad heeft men 20 openbare pompen geplaatst en de gebouwen tevens door waterleidingen van het noodige water voorzien, dat van den Hymettus en den *Pentelicon* vloeit.

De voornaamste openbare gebouwen zijn er: de Munt, de Koninklijke drukkerij, twee kazernen, twee hospitalen, het universiteitsgebouw, en vooral het nieuwe koninklijk paleis, waarvan de eerste steen in 1836 is gelegd. Het is naar het plan van *Schinkel* aan het einde der *Hermes*-straat tusschen de Acropolis en *Lycabettus* gebouwd en maakt met zijne fraaije colonnade een aangenamen indruk. Men heeft er 13 kerken — op ééne na alle Grieksch-Katholieke. De universiteit telt er honderde studenten, en een uitstekend gymnasium is er in verband gebracht met eene voorbereidende school. De bevolking te Athene is in den loop dezer eeuw reeds zeer gering geweest, maar bedraagt volgens de laatste opgave 41298 zielen. Zij bestaat uit een zonderling mengsel van personen, niet alleen uit verschillende Grieksche stammen, maar ook uit de inwoners van onderscheidene staten van Europa.

Het hoofdbewind is er in handen van den prefect van Attica (*Διοικητής*), die onmiddellijk ondergeschikt is aan den minister van Binnenlandsche Zaken. De stedelijke aangelegenheden worden behartigd door een burgemeester (*Δήμαρχος*), bijgestaan door wethouders en door een gemeenteraad, die door de gemeente (*Δήμος Αθηναίων*) gekozen worden. De nijverheid is er nog weinig ontwikkeld, en de handel was er vóór den laatsten opstand aanzienlijker dan nu. De voornaamste uitvoerartikelen zijn er wijn, krenten, zijde, olijven, vijgen en andere zuidelijke vruchten, benevens wol, honig en was.

De *geschiedenis van Athene*, vereenzelvigd met die van Attica, zullen wij in korte trekken in hare verschillende tijdperken zoeken mede te deelen.

Athene onder de Koningen (1800 tot 1068 vóór Chr.). De oudste bekende koning was *Actaeus* of *Ogyges*. Men verhaalt, dat *Cecrops*, een Egyptenaar uit Saïs, omstreeks het jaar

1550 vóór Chr. eene volkplanting naar Attica gevoerd, de bewoners des lands in 12 vlekken (*Δῆμοι*) vereenigd en den burg Cecropia — later de Acropolis — gesticht heeft. In dien tijd schiep Athene (Minerva) er den oljfboom, zoodat zij tot beschermgodin der stad gekozen werd. *Erysichthon*, de zoon van *Cecrops*, stierf kinderloos, zoodat hij door *Cranæus* werd opgevolgd. Deze moest de wijk nemen voor zijn schoonzoon *Amphiçtyon*, den zoon van *Deucalion*, die op zijne beurt verdreven werd door *Erechtheus*, den zoon van *Hephaestus* en Athene. Naar hem werden de volgende koningen tot aan *Aphidas* "Erechtiden" genaamd. Men meent, dat de stad onder zijn bewind Athene genoemd is, en dat toen de "Pan-athenaeën" zijn ingesteld. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Pandion I*, onder wiens 40-jarige regering zich de land- en wijnbouw ontwikkelde. Op hem volgde zijn zoon *Erechtheus II*, die oorlog voerde met de bewoners van Eleusis en ter verkrijging van de zegepraal zijne dochter offerde. Daar hij echter *Immaradus*, den zoon van *Bumolpus*, deed sneven, werd hij door den vertoornden *Zeus* met een bliksemstraal gedood. Volgens sommigen regeerde na hem eerst *Cecrops II* en toen *Pandion II*, die door de Metioniden verjaagd werd en eenige zonen achterliet, die de Metioniden weder verdreven. Volgens anderen werd *Erechtheus II* opgevolgd door *Xuthus*, den zoon van *Hellen* en den echtgenoot van 's konings dochter *Cræusa*. Onder de regerende zonen van *Pandion* wordt *Aegeus* genoemd, gedurende wiens bewind Athene door *Minos* van Creta veroverd werd, waarna de inwoners telken jare 7 jongelingen en 7 maagden als schatting naar dat eiland moesten zenden. De meestberoemde koning van Athene was *Theseus*, de zoon van *Aegeus*, die de burgers der omliggende vlekken tot burgers van Athene verhief. Hij verdeelde de burgers der stad in 3 klassen: Eupatridai (aanzienlijken), Geomorei (grondbezitters) en Demiourgoi (handwerkslieden), terwijl de opgenomene vreemdelingen den naam van Metoikoi (bijwoners) droegen. Deze instelling heeft stand gehouden tot aan den Perzischen oorlog. Terwijl *Theseus* op avonturen uittoog, had *Menestheus*, een achterkleinzoon van *Erechtheus* zich meester gemaakt van de heerschappij. *Theseus* begaf zich naar Scyrus, van waar hij, door *Lycomedes* ondersteund, naar Athene wilde terugkeeren, maar de verraderlijke bondgenoot doodde zijn gast. *Menestheus* sneuvelde voor de wallen van Troje, en *Demophoon*, een zoon van *Theseus* en van *Phaedra*, werd koning. Op hem volgde *Orynthes*, en op dezen diens zoon *Aphidas*. De zoon van dezen, *Thymoetes* genaamd, werd door *Xanthus* een Boeotiër uitgedaagd, maar tegen den strijd opziende, beloofde hij de heerschappij aan dengene, die met den uitdagere strijden en de overwinning behalen zou. Dit gelukte *Melanthus*, den zoon van *Neleus*. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Codrus*. Gedurende zijne regering deden de Doriërs,

ondersteund door de Heracliden en door de Lacedaemoniërs, een inval in Attica. De god-spraak verkondigde, dat het volk, welks koning sneuvelde, de overwinning behalen zou. Hierop besloot *Codrus*, zich op te offeren voor zijn volk. Als houthakker vermoemd, begaf hij zich in het vijandelijk leger en werd er door een Doriër gedood. Toen de vijanden onder die vermomming de teekenen der koninklijke waardigheid herkenden, namen zij de vlugt, en Athene was gered.

Van de instelling der Archonten tot aan de heerschappij van *Pisistratus* (1068 tot 560 vóór Chr.). De Atheners vereerden de nagedachtenis van *Codrus* door hem geen opvolger te geven, en benoemden in zijne plaats archonten. De eerste van deze was *Medon*, de oudste zoon van *Codrus*, naar wien die waardigheidsbekleeders ook Medontiden werden genaamd, omdat het ambt voor levenslang toevertrouwd en erfelijk was. Er waren 13 archonten. In het jaar 752 vóór Chr. werd de tijd van hun bestuur op 10 jaren bepaald, en na 684 vóór Chr. benoemde men telkens 9 archonten voor slechts één jaar. De laatste der archonten voor levenslang was *Alcmaeon*, wiens nakomelingen na 600 gedurig te Athene aan het hoofd der zaken stonden. Dat bestuur van archonten had intusschen vele bezwaren, te meer omdat de Eupatriden nagenoeg al het grondbezit hadden verkregen, terwijl de overige burgers, als schuldenaars, hun moesten dienen, en het volk naar meer vrijheid verlangde. Daarom werd *Draco* in 624 belast met de taak, om het plan van eene nieuwe staatsregeling te ontwerpen. Hij maakte gestrengte wetten, die, zooals men zeide, met bloed geschreven waren, zoodat hij naar Aegina moest vlugten, om zich aan de woede des volks te onttrekken, en aldaar in ballingschap stierf. Een andere weg werd door *Cylon* gevolgd, die zijne schuldenaars met zachtheid behandelde en de behoeftigen van levensmiddelen voorzag, zoodat hij onder de geringe klasse een grooten aanhang verkreeg en het voornemen opvatte, om het gezag der aristocratie (vooral dat der Alcmaeoniden) te snuiken. Ondersteund door zijn schoonvader, den tiran *Theágenes* van Megara, overweldigde hij (612 vóór Chr.) de Acropolis. Hij werd er echter door de aristocraten onder aanvoering van *Megacles* belegerd, en toen hij met dezen wilde onderhandelen, werden zijne krijgsknechten overrompeld en tot zelfs bij de altaren der goden gedood. Hij zelf ontsnapte met zijne broeders, en wegens het bloed, op die gewijde plaatsen vergoten, werden de Alcmaeoniden als beledigers der goden vervloekt en in ballingschap verwezen. De woelingen te Athene bleven voortduren tot aan den tijd, waarop *Solon*, een afstammeling van *Codrus*, tot eersten archon werd benoemd (594 vóór Chr.). Deze riep de moordenaars van *Cylon* ter verantwoording, zorgde dat Salamis veroverd werd en gaf eene nieuwe staatsregeling, om aan den noodlottigen strijd der partijen een einde te maken. De grondwet van *Solon* was democratisch,

maar de volksmagt werd er in beperkt door den census, door de instelling van den Areopagus en door de bepaling, dat de onbemiddelde klasse wel stem had in de volksvergaderingen, maar geene bevoegdheid om staatsambten te bekleeden. Hij verdeelde de ingezetenen in 4 klassen en kende het hoogste gezag toe aan den staatsraad (Βουλή), waar vooraf behandeld werd, wat op de volksvergaderingen zou worden voorgedragen. Ook de areopagus was een aristocratisch ligchaam. De archonten bleven bestaan, maar met beperkte magt. Vooral bragt hij in den toestand der schuldeischers en schuldenaars eene groote verandering, door de schulden gedeeltelijk door te halen en gedeeltelijk met ligter geld te doen delgen, terwijl tevens de invordering bij lijfswang werd afgeschaft. Daarenboven bevatte de wet van Solon voorschriften, welke dienen moesten tot ontwikkeling van huiselijke deugden, tot bevordering van kunst en wetenschap, van beschaving en menschlievende gezindheden. Al die wetten, op groote bladen of borden gegrift, werden op de Acropolis, ten tijde van Demósthene in het raadhuys op de markt, en later in het Prytaneion geplaatst. Nadat Solon zijne wetgeving door het orakel te Delphi had doen bekrachtigen, en nadat de burgers den eed hadden afgelegd, dat zij in de eerste 10 jaren daarin geene veranderingen zouden brengen, begaf hij zich op reis. Bij zijn terugkeer vernam hij echter, dat daarin wijzigingen waren geschied. Uit verdriet hierover en tevens omdat een zijner bloedverwanten, Pisistratus genaamd, naar de opperheerschappij streefde, verliet hij Athene en eindigde zijne dagen op Cyprus.

Van Pisistratus tot aan het verlies der Hegemonie (561—404 vóór Chr.). De wetgeving van Solon had de partijen niet tot rust bragt. Na het vertrek van den grooten wetgever stond Lycurgus aan het hoofd der aristocraten en Mégacles aan het hoofd van het geslacht der Alcmaeoniden, terwijl Pisistratus, een weldadig en welsprekend man, die zich een telg van Codrus noemde, de leider was der volkspartij. Hij verwierf door de stemmen der geringere klasse in 561 vóór Chr. eene met knodsen gewapende lijfwacht, maakte zich meester van de Acropolis en heerschte over Athene. Mégacles nam alle middelen te baat, om de overwinning te behalen. Zelfs verliet hij Lycurgus om zich met Pisistratus te verbinden, maar verdreef ook dezen, die echter, geholpen door de Thebanen, Athene binnentrok en er de koninklijke waardigheid verwierf (528 voor Chr.). Nu trokken de Alcmaeoniden naar Macedonië en deden vruchteloze pogingen, om zich weder van Athene meester te maken. Pisistratus handhaafde de wetten van Solon, deed prachtige gebouwen verrijzen en ordende de liederen van Homerus. Hij werd opgevolgd door zijne zonen Hippias en Hipparchus. Deze verwierven zich de gunst des volks, maar Hipparchus had het ongeluk, Harmodius en diens zuster te beleedigen, zoodat de beleedigde zich met Aristogiton en

andere jongelingen vereenigde en Hipparchus op het feest der Panathenaeën met dolksteken om het leven bragt. Hippias behield den troon, maar zijne gestrengheid veroorzaakte verbittering, en hij werd (510) door de Alcmaeoniden, bijgestaan door de Spartanen, uit Athene verdreven. Nu streden Klisthenes, het hoofd der Alcmaeoniden, en Iságoras, het hoofd der aristocraten, om de heerschappij. Eerstgenoemde behield de overhand, handhaafde de wetten van Solon en breidde de magt des volks aanmerklijk uit door dit in 10 klassen te verdeelen en aan elke klasse de bevoegdheid te schenken, om 50 leden naar den raad af te vaardigen, zoodat deze nu 500 leden telde. Ook werd het ostracismus (zie onder dit woord) of de schelpen-stemming door hem ingevoerd. Intusschen was het tijdperk van zijne regering zeer onrustig. De aristocraten hielden zich niet stil, maar zochten zich met de naburige volken tegen Athene te verbinden, — Sparta was najverig op de toenemende magt dier stad, — en Hippias vervoege zich bij Artaxerxes, den Perzischen landvoogd in Sardes, met het verzoek, om hem bij te staan tegen de Atheners. De landvoogd zond gezanten naar Athene met den eisch om Hippias in zijne waardigheid te herstellen, maar de gekrenkte Atheners ondersteunden de Ioniers in Klein-Azië, die tegen de Perzen waren opgestaan, met 20 schepen. Toen die opstand onderdrukt was, wilde Darius, koning van Perzië, wraak nemen op de Atheners, en hierdoor ontstonden de Perzische oorlogen (490 tot 449), waarin de dappere Atheensche veldheeren Miltiades, Aristides en Themistocles een onvergankelijken roem verwierven, strijdende bij Marathon, Salamis en Plataea. Bij Artemisium bleef de slag onbeslist, — bij Mycale werd de zegepraal met hulp der Spartanen bevochten, en in 480 Athene door de Perzen verbrand. Cimon maakte in 449 een einde aan die oorlogen. Gedurende deze waren te Athene belangrijke veranderingen voorgevallen, die de grondslagen legden voor de toekomstige grootheid der stad. Na den slag bij Plataea hadden ook de onbemiddelden de bevoegdheid verkregen tot het bekleeden van staatsambten, — in 476 versterkte Themistocles de Piraeus en hij bragt een verbond der Grieksche staten tot stand, om zich gezamenlijk tegen de aanvallen der Perzen te kunnen verdedigen. Aanvankelijk had Sparta aan het hoofd gestaan van het Bondgenootschap, maar wegens de trotschheid van Pausanias werd ten tijde van Aristides het opperbevel over de vloot (hegemonie) aan Athene toevertrouwd. Deze Staat breidde nu, met hulp der vloot, zijn gezag uit over de eilanden der Aegeesche zee en zelfs over de kusten van Thracië en Klein-Azië en betoonde zich steeds vijandelijk tegen Sparta. Het was tevens in oorlog met Aegina en met Corinth. Aegina werd ingesloten en het leger der Corinthiërs door Myronides geslagen. Minder gelukkig waren de Atheners tegen de Spartanen, — zij leden in 458 bij Tanagra de

nederlaag. Zij namen echter wraak op de bondgenooten van Sparta. — Intusschen werd op raad van *Cimon* de stad door een muur met de haven verbonden, terwijl de strijd zich bepaalde tot eenige verwoestingen, door de Atheensche vloot onder *Télmides* en *Péricles* op de kust van den Peloponnesus aangerigt. *Cimon* versterkte die vloot tot 3000 schepen en overleed in 449 vóór Chr. na eene dubbele overwinning op de Perzen op en bij Cyprus.

Na zijn dood had zijn mededinger *Péricles* een onbeperkten invloed op het volk. Gedurende 20 jaren werd deze om zijne onbaatzuchtigheid algemeen gehuldigd. Hij beijverde zich om het bezit der hegemonie voor Athene te handhaven. Hiertoe breidde hij de zee-magt uit, terwijl hij zorgde, dat geen andere Grieksche staat eenig gezag op zee verwierf. Onder zijn bestuur bereikte Athene het top-punt van bloei. Het schitterde door rijkdom en magt en was in de geheele beschaafde wereld het middelpunt van kunst en wetenschap. Met de schatten der burgers en der bondgenooten werd de stad verfraaid, en de onovertroffen meesterstukken der bouw- en beeldhouwkunst rezen er omhoog. *Phidias*, *Ictinus*, *Callicrates* en andere kunstenaars werden door *Péricles* opgeroepen en in staat gesteld om al de gaven van hun uitmuntend genie aan den roem en den luister van Athene te wijden.

In het jaar 447 vóór Chr. voerden de Atheners weder oorlog met Sparta, daar zij de Phociërs ondersteunden in een strijd, die over het voorzitterschap bij de spelen te Delphi was uitgebarsten. *Télmides* veroverde Chaeronea, maar werd bij Coroné geslagen, zoodat de Atheners een groot gedeelte van hunne heerschappij in den Peloponnesus verloren. De Spartanen zonden een leger onder aanvoering van *Plüstianax* naar Attica. *Péricles* wist echter door omkoopning het dreigend gevaar af te wenden en keerde de wapens tegen Euboea, dat zich weldra onderwerpen moest. Met de Dorische stammen, waartoe ook de Spartanen behoorden, werd nu een wapenstilstand gesloten voor den tijd van 30 jaren, waarna *Péricles* onderscheidene staten en steden veroverde of gestreng tuchtigde. Hij zond voorts uitnoodigingen aan de Grieksche staten, om gezanten naar Athene af te vaardigen, ten einde maatregelen te beramen tot een duurzaam behoud van veiligheid en vrede. De vereenigde en afhankelijke staten gaven daaraan gehoor, maar elders wekte de trotschheid der Atheners, die zich als de heerschappijvoerders over Griekenland beschouwden, eene groote mate van verontwaardiging, zoodat er slechts eene geringe aanleiding noodig was om de staten van den Peloponnesus in het harnas te jagen. Potidaea verschaft die aanleiding, waarna de Peloponnesische oorlog (431 vóór Chr.) uitbarstte. Toen een jaar later de pest te Athene begon te woeden, bleef *Péricles* wel is waar met moed volharden en bedwong door eene naar den Peloponnesus gezonden vloot den inval

der Spartanen, maar hij zelf werd als de oorzaak dier vreeselijke ziekte beschouwd, omdat hij de digt bij wonende bevolking binnen de muren der stad had opgenomen, en men beroofde hem van zijn ambt. Wél koos men hem kort daarna weder tot aanvoerder, maar hij overleed reeds in 429.

Na *Péricles* kreeg *Cleon*, een lage en hartstogtelijke volksleider, de teugels van het bewind in handen. Hij verwierp de vredes-aan-zoeken der Spartanen (425), trok tegen hen op, behaalde aanvankelijk de overwinning, maar verloor in een tweeden veldtocht bij Amphipolis den slag en het leven (422). Nu werd de vrede met Sparta voor een tijd van 50 jaren gesloten; maar reeds 7 jaren daarna barstte de oorlog weder uit, daar in een strijd tusschen de inwoners van Segestum en Syracuse de eersten door Athene en de laatsten door Sparta werden ondersteund. *Alcibiades*, die na *Cleon* aan het hoofd der zaken was geplaatst, had zijne medeburgers hiertoe aangespoord. De onderneming was noodlottig voor de Atheners. Deze streden in Griekenland met afwisselenden voorspoed totdat *Lysander* door de Spartanen tot bevelhebber der vloot werd gekozen. In den slag bij Aegos Potamos (405) werd het gezag van Athene vernietigd, en de Spartaansche vlootvoogd zeilde terstond derwaarts. De stad moest zich overgeven en harde vredesvoorwaarden onderschrijven. De muren van de Piraeus moesten gesloopt, de schepen op 12 na overgeleverd, de bezittingen buiten Attica afgestaan, de aristocraten teruggeroepen en eene door Sparta verordende staatsregeling ingevoerd worden.

Van het verlies der Hegemonie tot aan de onderdrukking van Athene's vrijheid door *Philippus van Macedonië* (404—338 vóór Chr.). Volgens de nieuwe staatsregeling stonden er 30 mannen (tirannen), meereendeels Atheners, aan het hoofd der zaken. Tot hen behoorden *Critias*, de ziel van het bestuur, *Therámenes*, *Cháricles*, *Aeschines*, *Aristoteles*, *Euclides*, *Aresias*, *Dracontides* enz. Drie duizend burgers stonden hun als handlangers ter zijde. Weldra aasden zij, vooral *Critias*, op het goed en het leven hunner stadgenooten. Nadat de welgezinde *Therámenes*, die zich vruchteloos tegen zulke ongerechtigheden verzette, ter dood was veroordeeld, werden alle democraten niet alleen uit Athene, maar uit geheel Griekenland verbannen. Ook *Sócrates* en *Alcibiades* waren slagtoffers dier dwingelanden. Wegens die willekeur noemt men het tijdperk van de regering dier 30 den anarchie (regeringloosheid). Hun bewind duurde echter geen jaar, want Thebe, Argos en Megara, door de gestrengheid van Sparta verbitterd, openden hunne poorten voor de balingen. Aan het hoofd van deze plaatste zich *Thrasybúlus*, die zich met 30 geestverwanten in eene vesting aan de grenzen van Boeotië versterkte en steeds grooter aantal medestanders om zich verzamelde. Hij greep de Piraeus aan en verschanste zich te Munychia. Vruchteloos streden de 30 Tirannen tegen de dap-

pere bende. *Critias* sneuvelde, de overigen namen de vlugt naar Eleusis, en *Thrasylbulus* werd meester van Athene. De anarchie nam een einde door het volksbesluit, dat de wetten der Tirannen afschafte en die van *Euclides*, den toenmaligen archon, geldend verklaarde, terwijl er tevens eene amnestie werd uitgevaardigd.

Nu zien wij *Conon* optreden als de held der Atheensche geschiedenis. Hij versloeg met eene Perzische vloot de Spartanen bij Cnidus (394), terwijl zijne stadgenooten met de Thebaners en Locriërs te lande met de Spartanen oorloogden. Hier waren de Atheners minder gelukkig, want zij werden door *Agessilaus* bij Coronëa geslagen, maar deze kon zijne overwinning niet voortzetten, daar *Conon* zich aan de kust van den Peloponnësus vertoonde. Daarna keerde hij terug naar Athene en herstelde er de muren en de haven. Deze oorlog met Sparta eindigde met den Vrede van *Antalcidas* (387), waarbij Athene de eilanden Imbros, Seyros en Lemnos behield. In den oorlog van Sparta met Boeotië bewaarden de Atheners hunne onzijdigheid. In 358 volgde de Bondgenooten-oorlog, waarin zich Byzantium, Chios, Cos en Rhodus tegen de Atheners verenigden. Deze hadden *Chabrias*, *Timotheus*, *Iphicrates* en *Chares* tot veldheeren, maar er werd niets belangrijks volbragt, omdat de wederzijdsche strijdkrachten nagenoeg gelijk waren. Van onderscheidene rampen, zooals het verlies der vloot bij Chios en den ongelukkigen slag bij Samos, kreeg *Chares* de schuld, maar hij wierp deze op *Iphicrates* en *Chabrias*, die tot groote geldboeten werden veroordeeld. In den Heiligen oorlog (356—346) ondersteunden de Atheners en de Spartanen de Phociërs tegen de inwoners van Delphi. De afloop was voor de Phociërs ongunstig, 'tgeen wel niet dadelijk nadeelige gevolgen had voor Athene, maar in zoover noodlottig werkte als Macedonië nu een belangrijken invloed verkreeg op de aangelegenheden van Griekenland en weldra Athene aanviel, als de voornaamste staat, ten einde zich in het bezit te stellen der hegemonie. In dien tijd was *Philippus* koning van Macedonië en deze had reeds lang de Atheensche bezittingen op de kust van zijn gebied veroverd. Nu poogde hij zich door omkoopings aanhangers te verwerven in alle staten van Griekenland, — ook in Athene. *Demosthenes* echter, de beroemde redenaar, doorgrondde het plan van *Philippus* en spande zijne krachten in, om weêrstand te bieden aan den invloed van den Macedoniër op de Grieksche zaken, doch *Aeschines*, zijn staatkundige vijand, trok partij voor *Philippus*, en toen de Atheners, na het bezetten van Elatea door de Macedoniërs, zich met de Thebaners tegen deze verbonden, werden zij bij Chaeronea verslagen (338). Hierdoor werd de invloed van *Philippus* van Macedonië bevestigd.

Athene onder de Macedonische en Romeinsche heerschappij. Ter bevestiging zijner magt verordende *Philippus* een algemeenen veldtocht tegen Perzië, maar hij overleed voordat hij het beraamde plan had volvoerd (336).

Wél zochten Athene en de overige Grieksche Staten zich aan den vreemden invloed te onttrekken, maar de verwoesting van Thebe door *Alexander de Groot*e, die zich door gelukkige veldslagen een grooten roem en een uitgebreid gebied had verworven, hield hen terug. Intusschen waagden de Atheners eene poging om hunne onafhankelijkheid te herwinnen na den dood van *Alexander*. *Antipater*, die zich te Lamia, in het zuiden van Thessalië versterkt had, werd er door de Atheners onder *Leosthenes* belegerd. Bij een uitval der belegerden werd laatstgenoemde veldheer gedood, en de onervaren *Antiphrilus* was zijn opvolger. *Antipater*, in een ruitergevecht overwonnen, verliet Lamia, verbond zich met *Cratærus* en versloeg de Atheners met hunne bondgenooten bij Cranon (322). Daarna rukte hij op naar hunne stad. Om eene belegering te verhoeden, vaardigden de Atheners gezanten af naar *Antipater*, die hun de volgende voorwaarden voorschreef: de democratie wordt afgeschafte en slechts zij, die een vermogen bezitten van 2000 drachmen, zijn bevoegd om staatsambten te bekleeden, — voorts worden de havens Piræus en Munychia door Macedoniërs bezet, terwijl Athene de oorlogskosten betaalt en *Demosthenes* uitlevert. Deze had echter reeds de vlugt genomen en zich op Calauria door vergif om het leven gebracht.

Toen trokken vele onbemiddelde burgers uit Athene naar Thracië. Gedurende dien tijd — van den Bondgenooten-oorlog tot aan 318 — had *Phocion* grooten invloed op de aangelegenheden te Athene. Hij had den vrede met *Antipater* tot stand gebracht, maar werd van verraad beschuldigd en tot den giftbeker veroordeeld. Thans werd Athene gewikkeld in den strijd der veldheeren van *Alexander*. De stad gaf zich eerst over aan *Cassander* (317) en tien jaren later aan diens tegenstander *Demetrius Poliorcetes*. Hij herstelde den democratischen regeringsvorm, om de gunst der Atheners te winnen, en deze deden zelfs een standbeeld van hem verrijzen. Na den slag bij Ipsos (301) bleven de lotgevallen van Athene met die van Macedonië en van het overige Griekenland op het nauwst verbonden, en na de verwoesting van Corinthe door de Romeinen (146 vóór Chr.) voegden deze het bij de provincie Achaja. De stad, zelfs nog door *Demetrius Phalereus*, die er in den tijd van *Cassander* bewindvoerder was, aanmerkelijk verfraaid, behield onder de Romeinen haren omvang en hare pracht. Later echter, toen zij zich op aansporing van *Athenion* met *Mithridates* verbonden had, werd zij door *Sulla* belegerd en ingenomen (86 vóór Chr.). Toen verloor zij een groot aantal burgers en vele merkwaardige gebouwen. Schoon zij ook in lateren tijd haren roem behield en men er de eer van het burgerschap op hoogen prijs stelde, — schoon zij nog altijd een brandpunt bleef van kunst en wetenschap, toch verhiel zij zich niet weder tot haren voormaligen luister, — zelfs niet toen *Herodes Atticus* en keizer *Hadrianus* hare havens en vestingwerken herstelden en

er nieuwe tempels deden verrijzen, — toen zij wederom den naam droeg eener vrije stad, die onder Romeinsche beschermheerschappij hare eigene wetten handhaafde. In dien toestand bleef Athene tot aan den tijd van *Arcadius* en *Honorius*. Toen — in den aanvang der 5de eeuw na Chr. — verscheen *Alaric* en vernielde er de meesterstukken der bouwkunst. *Justinianus* sloot er de scholen der wijsgeeren, en na dien tijd was de stad een prachtige bouwval.

Athene in de Middeleeuwen. Athene, van Griekenland gescheiden, werd de zetel van eenige Latijnsche vorsten, en toen de Latijnen zich in de 13de eeuw meester maakten van het Grieksche keizerrijk, werden onderscheidene Grieksche gewesten aan de voornaamste kruisvaarders toegewezen. Athene werd een hertogdom, en *Bonifacius*, die *Boudewijn van Vlaanderen* naar Palaestina vergezeld had, werd door geweld van wapenen hertog van Athene. Op hem volgde *Otto de la Roche*, en op dezen *Walther van Brienne*, wiens zoon *Walther* door een Florentijnsch krijgsman *Reinier Acciajuoli* verslagen en in den kerker geworpen werd (1364). Daarna viel Athene in de handen der Venetianen, maar werd later door *Antonio I Acciajuoli*, den onechten zoon van *Reinier*, met hulp der Turken heroverd. Deze verfraaide de stad, en na zijn dood streken zijne neven *Reinier II* en *Antonio* om de heerschappij. Laatstgenoemde behaalde de overwinning, maar na zijn dood keerde *Reinier* terug. Hij was echter geheel afhankelijk van de Turken, en zijn opvolger *Marco Acciajuoli* moest het bewind in 1456 nederleggen, waarna Athene onderworpen werd aan de Turksche heerschappij.

Athene onder de heerschappij der Turken (1456—1833). De Turken vergunden aan de inwoners van Athene eene groote mate van vrijheid, zoodat zij telken jare 4 archonten konden kiezen en hun aartsbisschop aanzienlijke inkomsten genoot. In 1687 werd de stad door de Venetianen onder aanvoering van *Morosini* en *Königsmark* belegerd en ingenomen en daarbij werden vele prachtige gebouwen der Oudheid verwoest. Eene bom viel in het Parthenon, waar de Turken een kruidmagazijn hadden geplaatst en deed een groot gedeelte van dien tempel in de lucht vliegen. Intusschen werd de stad een jaar later door de Turken heroverd. In nieuwere tijd zijn vele oudheden door vreemdelingen — vooral door lord *Elgin* — weggevoerd, of door de Grieken zelven gesloopt, om de steenen tot het optrekken van nieuwe gebouwen te gebruiken. In 1821 is een gedeelte van Athene door brand vernield. Gedurende den Griekschen vrijheidsoorlog (1822) werd Athene door de Grieken geblokkeerd en de Acropolis door gebrek aan levensmiddelen tot de overgave gedwongen, maar de Turken belegerden de stad in 1826 en 1827, en deze moest zich op den 5den Junij van laatstgenoemd jaar aan *Resjid-pasja* overgeven.

Athene in den Jongsten Tijd. Na de troonsbeklimming van koning *Otto* van Griekenland

werd Athene een deel van het Grieksche rijk en op den 1sten April 1833 door de Turken ontruimd. In December des volgenden jaars werd de Rijkszetel van Nauplia derwaarts verlegd, waarna de stad, gelijk wij reeds vermeld hebben, volgens het plan van *Schinkel* is hersteld. In het midden van September 1843 had er een soldaten-oproer plaats, waarna eene constitutie werd afgekondigd (zie *Griekenland*). In Augustus des volgenden jaars herhaalde zich de opstand. In Februarij 1854 ontstond er eene revolutionaire beweging tegen de Porte, zoodat er zich benden van Grieksche vrijwilligers vereenigden en Athene op den 26sten Mei door de Fransen werd bezet, — 't geen voortduurde tot aan den 28sten Februarij 1857. — De verdere lotgevallen van Athene onder het bestuur van koning *Otto* en van zijn opvolger zullen wij bij de behandeling der geschiedenis van Griekenland vermelden.

Athenodorus, ook *Athenodorus Cananites* of van *Tharsus* genaamd, was een stoïcijnsch wijsgeer, een leerling van *Posidonius* te Rhodus en een leeraar der stoïcijnsche wijsbegeerte te Apollonia in Epirus. Hij werd door *Octavianus* uitgenoodigd om zich naar Rome te begeven en zich met de opvoeding van *Tiberius* te belasten. *Augustus* luisterde gaarne naar zijn raad. Later keerde hij terug naar Tharsus, waar hij zich door het ontwerpen eener doelmatige gemeente-verordening zoo groote achting verwierf, dat men hem lang na zijn dood nog offeranden bragt. Van zijne vele geschriften — bijvoorbeeld tegen de Categorïeën van *Aristoteles*, Over de pligten enz. — zijn slechts de titels en enkele fragmenten bewaard gebleven.

Atheroma is eene ziekelijke gesteldheid der slagaderen, waardoor ze ligt tot verwijding (zie *aneurysma*) overgaan. Eigenlijk is atheroma de brijachtige stof, die zich daarbij afscheidt tusschen den binnensten en middelsten slagader-rok en zich hier en daar in de slagader afzet. Daardoor verliezen de slagaderen hare veêrkracht. Vervolgens gaat het atheroma tot verzwering over en vernielt den binnensten en somtijds zelfs den middelsten rok. 't Gebeurt echter ook wel, dat het atheroma tot verharding overgaat.

Athleten of kampvechters waren bij de oude Grieken en Romeinen de zoodanigen, die bij feestelijke plegtigheden of spelen het worstelperk betraden en er een handwerk van maakten, door gymnastischen strijd, die kracht en behendigheid des lichaams vereischen, de oogen der toeschouwers te verlustigen. Reeds vroeg vinden wij hen bij de Grieken vermeld, bijvoorbeeld in de *Ilias* van *Homerus*, waar ons de worstelspelen worden voorgesteld, ter eere van *Patroclus* gehouden. In die dagen ontsproten zulke worstelingen uit het gevoel van kracht en moed, en zij waren nog niet op eene stelselmatige wijze geordend. Zóó vertoonen zij zich bij de groote feestelijke spelen der Grieken, maar wie hier tot aan het jaar 420 vóór Chr. de overwinning behaalden, waren nog geen ath-

leten van beroep, want zij behoorden tot de edelste geslachten, en na het behalen van den krans der zege keerden zij naar hunne haardsteden terug, om er als burgers van den Staat werkzaam te wezen. Eerst na het jaar 400 vóór Chr. begonnen jongelingen uit den geringen stand zich geheel en al aan de worstelkunst te wijden. Toen werd zij een beroep, aan bepaalde regels verbonden. Zoo vertoonde zij zich vooral te Rome. Volgens *Livius* zijn er de eerste atleten, uit Griekenland afkomstig, in het jaar 186 vóór Chr. opgetreden. Later vinden wij hen vermeld bij de trawanten van *Sulla* en *Caesar*. Het beroep van atleet bereikte zijne volkomenheid onder de keizers. De atleten werden toen *Xystici* genoemd, daar zij hunne oefeningen hielden in overdekte gangen, die men met den naam van *xysti* bestempelde, of ook *Herculanei* of aan *Heracles* (Hercules) gelijkvormige. Zij vormden eene soort van gild, en aan hun hoofd stond de *Xystarchus* of *Archiereus*. Ook bezaten zij te Rome een afzonderlijk gymnasium, eene raadkamer (*aria athletarum*), een tempel en een eigen archief (*tabularium*). Zulke gilden vond men in nagenoeg alle groote steden des rijk, en de roomrijkste daarvan waren, behalve die te Rome, die te Napels, te Puteoli, te Cyrene, te Alexandria en in de steden van Klein-Azië. De atleten traden er op in de voornaamste feestelijke spelen, en de overwinnaars werden op eene schitterende wijze beloond.

De atleten waren óf uitsluitend wedloopers, worstelaars of vuistvechters óf pancratiasten (worstelaars en vuistvechters) óf vijfstrijders (*pentathloi*), namelijk wedloopers, springers, worstelaars, speer- en schijf-(discus) werpers. De wedloopers waren ook nog weder in klassen verdeeld (*stadion*, *diaulo*-en *poplito*-dromen). De agonisten in de riddelijke worstelspelen, in de hippodromiën (te Rome *circenses*), met hunne wagenmenners behooren eigenlijk niet tot de atleten, en de gladiatoren of zwaardvechters evenmin. De atletische worstelstrijd van later dagen onderscheidt zich van dien der groote Griekse feesten door meer kunst en krachtvertoon. Ook werd in het vuistgevecht de hand gedurig meer gewapend, zooals wij ontwaren in den Romeinschen *caestus* of strijdhandschoen.

Voorts maakte men onderscheid tusschen lichte en zware gevechten. Tot de *ligte* behoorden de wedloop en, met uitzondering van het worstelen, de overige deelen van het pentathlon, namelijk de sprong, de speer- en de discus-worp. Het schitterendst vertoonde zich de kunst der atleten in de zware gevechten, in het worstelen, het vuistgevecht en het pancration. Bij de Olympische spelen was het de grootste eer, op denzelfden dag de overwinning te behalen in de worsteling en in het pancration; wie zóó gelukkig was, werd een navolger van *Heracles* genoemd. Men streed zonder eenige kleeding — *gymnos* beteekent naakt, van

dáár gymnastiek —, en alleen in de oudste tijden en later bij het werpen van discus en speer bonden de strijders een schort om de lendenen. Hunne leermeesters droegen den naam van gymnasten en *aleipten*; deze laatste waakten over het diëet ter versterking des lichaams. In ouden tijd bestond, volgens *Pausanias*, de voornaamste spijs der atleten in versche kaas, gedroogde vijgen en tarwe-brood. De Arcadiër *Dromeus* uit *Stymphalus*, en volgens anderen de *aleiptes* *Pythagoras*, was de eerste, die vleesch verordende en eene soort van grof brood. Het vleesch en de toespijs moesten afzonderlijk genuttigd worden. Het voornaamste gedeelte van het diëet der atleten was vervat in de *anangkophagia* (dwang-eterij), welke tot ontwikkeling der spieren diende. Eerst moesten zich de leerlingen geweldig vermoeijen, dan eene groote hoeveelheid van boven reeds genoemde spijsen gebruiken, en eindelijk zich overgeven aan een langen en gerusten slaap. Voor 't overige onthielden zich de toekomstige kampvechters van alles, wat de lichaamskracht zou kunnen verminderen. De voornaamste eigenschappen van een goeden atleet waren kracht, buigzaamheid en behendigheid des lichaams. Hij zocht zich die door onderscheidene oefeningen te verwerven. Wie op zijn 35ste jaar nog geene overwinning behaald had, trad uit de rij der atleten, terwijl de overwinnaars veelal werkzaam bleven als leeraars en in vele Staten tot den dood toe op algemeene kosten onderhouden werden.

Die hiëroniken of overwinnaars in de heilige spelen deden doorgaans een plegtigen intogt in de stad, voor welke zij in het strijdpark waren opgetreden, en de geheele stad nam deel in den behaalden roem. Zelfs werd bij hunne nadering een deel der stadsmuur omgeworpen, ten teken, dat eene stad, die zulke mannen onder hare inwoners telde, geene muren noodig had. De overwinnaar trok er dan binnen op een wagen met vier witte paarden bespannen en gevolgd door een juichenden stoet. Zoo begaf hij zich naar den tempel van de beschermende godheid der stad, waar hij aan een feestmaal deel nam. De spelen, die het regt tot zulk een intogt verleenden, waren de Olympische, de Nemeïsche, de Pythische en de Isthmische. Daarenboven ontvingen zij groote belooningen. Reeds in de wet van *Solon* was bepaald, dat aan de Atheensche overwinnaars in de Olympische spelen 500 en in de 3 andere 100 drachmen zou worden uitbetaald. Elders werden standbeelden voor hen opgericht, en in Sparta genoten zij de eer van naast den koning te mogen strijden. Die belooningen en gunstbewijzen bleven voortduren onder de Romeinsche heerschappij, — vooral onder *Augustus*, *Titus*, *Trajanus*, *Diocletianus* en *Maximianus*. De opheffing van de groote Helleensche feestspeelen in het 16de regeringsjaar van *Theodosius* was de ondergang van het gild der atleten.

Onder de hiëroniken verdienen de periodoniken eene afzonderlijke vermelding. Deze

waren oorspronkelijk atleten, die bij de vier groote heilige spelen den krans der overwinning verworven hadden, maar in den keizerstijd droegen ook zij dien naam, welke bij veelvuldige gelegenheden de zegepaal hadden behaald. Ook knapen werden allengs tot den kampstrijd toegelaten, — te Olympia eerst tot den wedloop, toen tot de worsteling, vervolgens tot het pentathlon en eindelijk tot het pancration, maar die Grieksche gewoonte vond geen ingang bij de Romeinen, ofschoon *Domitianus* in het stadium te Rome wel een wedloop van meisjes deed houden.

Het atleten-beroep, in zijne verbastering reeds door *Plato*, *Aristóteles*, *Eurípides* en anderen afgekeurd, werd vooral door het Christendom verfoeid. Ook *Galenus* spreekt er een ongunstig oordeel over uit, terwijl hij de gymnastiek ten sterkste aanbeveelt.

Bij de overige volkeren der Oudheid vindt men een en ander, dat op atletische oefeningen gelijkt, vooral daár waar ligchaamskracht en behendigheid op hoogen prijs werden gesteld; maar nergens ontmoeten wij ze in die kunstmatige gedaante, welke zij bij de Grieken hadden aangenomen. Tot die oefeningen behooren de tournooijen der middeleeuwen, voorts het boksen in Engeland, en vooral de schwingfesten of worstelspelen in Zwitserland. Ook op onze jaarmarkten ontmoet men nog wel mannen, die zware gewigten kunnen opheffen of dragen en in het algemeen zulke buitengewone blijken van ligchaamskracht geven, dat zij met den bijnaam van "athleet" of "Hercules" prijken.

Athor, eene oud-Egyptische godheid, zie *Hathor*.

Athos (De berg), ook *Hagion Oros*, *Monte Santo* of *Heilige Berg* genaamd, is een gebergte in Europeesch Turkije, een voorgebergte van Macedonië, aan de Aegeesche zee, met 21 kloosters, 300 kapellen en kluisen en omstreeks 6000 bewoners. Die berg is de natuurtempel der Anadolische Christenen. Een bergeiland, ter breedte van 5 of 6 en ter lengte van 20 uren gaans en door eene smalle landtong met den vasten wal verbonden, rijst met klimmende hoogte en steilte uit de wateren, terwijl zich aan het uiteinde, aan drie kanten door de golven omspoeld en ter halve helling met bosch begroeid, de reusachtige koepel van den Athos (2100 Ned. el boven de oppervlakte der zee) verheft. Op den afgeplatten top prijkt eene kerk — de hoogstgelegene der Oostersche Christenen —, die tot op verren afstand zichtbaar is. Men heeft 2 of 3 uren noodig, om van het strand den top te bereiken. De weg loopt voor een groot deel door bosschen, die uit plataan-, beuken-, eiken-, olijf-, vijge-, kastanje- en denneboomen bestaan, — voorts uit cypressen, wijngaarden, laurier- en hazelnotenboschjes, moerbeziën- en ooftboomen, myrten, rozen, meidorens, klimop enz., zoodat het er niet aan geuren en kleuren ontbreekt.

Het geheele gebied van den Athos is sedert eeuwen het onschendbaar eigendom der

21 kloosters, en de grenzen dier bezittingen hebben dikwijls aanleiding gegeven tot verdeeldheden en rechtsgedingen. De Heilige Berg met zijn maagdelijk woud is de hartader van het Grieksche geloof, het Vaticaan van het Oosten, het toevlugtsoord van hen, die zich te Byzantium met de weelde der wereld hebben verzadigd. Deze kleine Kerkelijke Staat is schatplichtig aan Turkije op denzelfden voet als Servië, Moldavië en Wallachije. Geen Muzelman, zelfs geen wereldlijk Christen mag er zich vestigen. Jaarlijks wordt er eene regerings-junta gekozen, die de begroting opmaakt, de belastingen regelt enz.

Het binnenlandsch bestuur is er tweevoudig, daar een gedeelte der kloosters den monarchalen en een ander gedeelte den democratischen regeringsvorm huldigt. De eerste dragen den naam van *Coenobiën*, en de monniken gehoorzamen hier aan een abt, die voor levenslang met onbeperkt gezag is bekleed. Niemand heeft hier eenig eigendom, en elke monnik behoort met lijf en ziel aan het klooster, dat hem daarentegen onderhoudt, kleedt, verpleegt, begraaft en vergeet. Men houdt er gemeenschappelijke maaltijden en draagt een eenvoudig gewaad, — er heerscht eene doodsche regelmatigheid. Geheel anders is het in de republikeinsche kloosters, *Idiorythma Monasteria* genoemd, of zoodanige, waar ieder naar eigen goedgevoelen leeft. Hier worden de bestuurders eenmaal 's jaars door meerderheid van stemmen gekozen, en al de monniken nemen deel aan de beslissing over hunne gemeenschappelijke belangen. De besluiten worden door een secretaris opgeteekend en uitgevaardigd. Ieder monnik ontvangt wel 't geen hij voor de bereiding van zijn voedsel behoeft uit het magazijn van het klooster, maar hij heeft bij zijn verblijf zijne eigene keuken; ieder kleedt zich, met uitzondering der gelijke hoofdbedekking, naar eigen welgevallen, en elk heeft zijn afzonderlijk vermogen. Zij hebben niets anders gemeenschappelijk dan de godsdienstoefening en het kerkhof.

De monniken van den Berg zijn afkomstig van verschillende volkeren, vooral van de Russen, en behooren tot de orde van den heiligen *Basilius*. De aanwezigheid van vrouwen, zelfs van dieren van het vrouwelijk geslacht is er verboden. In het onderhoud van dien Grieksch-Kerkelijken Staat wordt gedeeltelijk voorzien door land-, wijn- en ooftbouw, gedeeltelijk door het uitzenden van monniken ter bedelarij, gedeeltelijk door de geschenken van bedevaartgangers en van aanzienlijken der Grieksche kerk, gedeeltelijk door de vervaardiging van gewijde voorwerpen, en gedeeltelijk door den afaathandel en door het verkoopen van amuletten. Men verbouwt er graan, groenten, katoen en olijven, en er is een belangrijke bijenteelt. Hoewel er de monniken in den regel op een lagen trap van ontwikkeling staan, wordt de Heilige Berg door de bedevaartgangers als de zetel der wijsheid beschouwd. Wie de wereld verzaken, maar toch in de maatschappij

der menschen blijven wil, zoekt eene schuilplaats in een der 21 kloosters. Is hij echter ook warsch van de zamenleving, dan wordt hem tegen eene zekere som een afgelegen verblijf aangewezen, waar hij met een paar lotgenooten zijne dagen slijten kan en hij noemt zich *anachoreet*. Bij zulk eene woning behoort eene kapel, een tuin, een wijn- en olijgaard enz., en het is den anachoreet geoorloofd, zijn kelder van het uitgeperste druivenap te voorzien, versch brood te bakken en alles te gebruiken, wat men nuttig in de abdij, waaronder hij behoort. Wie tot hooger trap van heiligheid wil opklimmen, wordt *kluizenaar*. Wel vindt men de grotten, die deze asceten tot woning verstrekken, op de bekoorlijkste plekjes, in de nabijheid van ruisende watervallen en in het digte, schaduwwrijke woud, maar zij zijn verstoken van het genot, hetwelk tuin en gaarde, keuken en kelder nog opleveren aan den anachoreet. Zij leven van wat boonen, vijgen, kersen, peren en kastanjes met beschuit, en voorzien in hunne behoeften door den arbeid hunner handen. Zij vervaardigen allerlei voorwerpen, vooral van kunstig gesneden hout, schrijven boeken af, verzamelen geneeskrachtige of geurige kruiden en verruilen dat alles tegen dagelijksche benodigdheden. Ondersecheidene kluizen, op een afstand van elkander en om eene gemeenschappelijke kerk gelegen, vormen eene gemeente. Zulk een kluizenaarsdorp noemt men Skiti of Askitirion, eene afzonderlijke kluis heet kellion of kellaon (cel) en haar bewoner kelliotes. De voornaamste kluizenaarsdorpen zijn er *Kerasia*, *Kapsokalyvia* (de warme hutten) en *Hagia Anna* (De heilige Anna), die alle op de steile helling van den Athos-kegel zijn gesticht en tot het klooster Lavra behooren. Grootsoch en indrukwekkend is vooral de ligging van Kerasia, bestaande uit 10 kluizen in het donkere woud aan een rotswand, die ter hoogte van 650 Ned. el loodregt uit het water verrijst. Hagia Anna telt 60 kluizen.

In de 21 kloosters bevinden zich ongeveer 2000 monniken, maar de helft van dit aantal houdt in de vier grootste — Lavra, Vatopaedi, Iwiron en Xeropotamos — zijn verblijf. Wie de booze wereld wil terugzien, wordt met toestemming der broeders, naar de talrijke uithoven in Griekenland, Turkije en de Donau-gewesten gezonden. Die uithoven dragen den naam van Metochion (aanhangel). Men ontmoet in de wouden van Chalcidice, de muilieren van den Athos, met wijn, oljven, kaviaar en gedroogden visch beladen en door een monnik vergezeld, terwijl de goëletten van den Heiligen Berg met korenladingen van de Grieksche eilanden derwaarts steven. Ook residèren monniken als gezanten der Heilige gemeente te Salonika, te Athene en zelfs te Constantinopel.

De naam van dezen berg is volgens sommigen afkomstig van *Athos*, een zoon van *Poseidon* (Neptunus), en volgens anderen van den reus *Athos*, die in den strijd met de goden dien berg uit Thessalië derwaarts heeft

geslingerd. *Heródotus* verhaalt, dat *Xerxes* de landtong, die den berg met den vasten wal vereenigt, deed doorgraven; ook *Thucydides* maakt daarvan gewag, en de naam van eene groene strook gronds, die aldaar gevonden wordt, schijnt er op te wijzen. Het schiereiland was ook in het Heidensche tijdperk eene bedevaartsplaats. Waar nu het kerkje *Maria Hemelvaart* zich verheft, stond toen een reusachtig standbeeld van den Thracischen *Zeus* (Jupiter), en in een tempel aan het strand, waar nu het klooster *Philothéos* gevonden wordt, vierde men feesten ter zijner eer. Een stuk van het verbijzeld afgedroogd beeld ligt nog heden ten dage in eene kloof, niet ver van den top. Tot in het midden van de 9de eeuw bewaart de geschiedenis het stilzwijgen over dezen berg. Eerst in dien tijd wordt gewag gemaakt van kluizenaars, die er zich hadden gevestigd. Onder de regering van *Basilius Macedo* (867 tot 889) stichtte *Johannes Colobus*, een monnik van Constantinopel, er het eerste steenen klooster, niet op den berg zelf, maar op de landtong. De nieuwe abt verzocht om de "bergwoestijn van den Athos" als eigendom voor zijn klooster, en dat verzoek werd door den Keizer toegestaan in eene met goud gezegelde oorkonde, die thans nog aanwezig is. Daar de geestelijke broeders bij voortdurende last hadden van hunne wereldlijke burens, werd door *Basilius* in eene tweede bul bepaald, dat niemand de vrome vaders in hunne oefeningen mogt hinderen. Toch vergunden de opvolgers van *Colobus* aan de herders van den omtrek, om er, tegen betaling van eene zekere schatting, hun vee te weiden. Keizer *Leo Philosophus* (889 tot 912) beperkte de magt der Colobieten, en zijn opvolger verklaarde de kluizenaars onafhankelijk van de abdij. De volkplanting der Mooren op het eiland Creta (827 tot 961) was voor de vrome vaders eene bron van ellende, vooral onder de regering van *Constantinus Porphyrogenitus*. Saraceensche zeeroovers verdreven hen uit hunne kluizen, zoodat de Heilige berg meer en meer verlaten werd. In 969 stond er nog geen enkel van de later zoo beroemde kloosters.

Eindelijk verscheen in den persoon van een monnik, van *Athanasius*, de eigenlijke stichter der thans nog bloeiende kloosters op den Athos. Hij begaf zich uit Griekenlands hoofdstad derwaarts ten tijde van *Flavius Romanus de Jongere* en *Nicephorus Phocas*, den overwinnaar der Saracenen (959 tot 969). Aanvankelijk leefden de monniken er in een ellendigen toestand, aan de wisseling van het weder in de verschillende jaargetijden blootgesteld. Toen bouwde *Athanasius* aan den voet des bergs, op eene bekoorlijke plek, het fraaie klooster *St. Lavra*. De monniken gehoorzaamden aan hun opperhoofd. Men ploegde, plantte, zaaide en oogstte, men legde tuinen en boomgaarden aan en hield zich bezig met de veeteelt, — alles in het gemeenschappelijk belang. De arme, vrije grotbewoners verwonderden er zich over. Weldra was de Berg in twee vijandelijke partijen verdeeld:

die der Lavrioten en die der vrijheidlievende kluisbewoners. In de oogen van deze laatsten was de zamenwoning der monniken een achteruitgang op den weg der heiligheid. Volgens het gevoelen der Anatolische kerk staat de anachoreet op een hooger trap van volkomenheid, en er barstte weldra een opstand uit onder de kluisenaars. Zij zonden afgevaardigden naar *Johannes Trimisces*, den opvolger van *Phocas* (969 tot 975); maar *Athanasius* werd in het gelijk gesteld, en de Keizer deed een steenen toren verrijzen, het bolwerk van St. Stephanus, tegen de aanvallen der oproerige kluisbewoners. Nu verlieten deze hunne eenvoudige grotten, cellen en hutten en bouwden vaste woningen. Zoo werden er vooral ten tijde van *Constantijn Monomachus* (1042 tot 1054) andere kloosters gesticht, namelijk het fraaie Xeropotamos en het groote Vatopaedi, benevens vele steenen kluisen met kapellen, tuinen en gaarden, waarna de bezitters dier verschillende eigendommen elkander vervolgden, sloegen en mishandelden. Daaraan werd een einde gemaakt door laatstgenoemden Keizer. Op zijn last trok de abt *Cosmus* uit Constantinopel derwaarts en riep er de kloosterlingen en kluisenaars bijeen. Het bleek, dat men zich eerderde aan de opname van slaven in de orde en vooral aan den uitgebreiden en winstgevendenden handel, die er door rijke monniken gedreven werd. Men bepaalde, dat voortaan alleen kleine schepen mogten gebruikt worden, die niet verder zeilden dan tot Enos in Thracië aan de ééne en tot Saloniki in Macedonië aan de andere zijde. De abt (Protos) van het klooster Protaton, in het vlek Karyaes gelegen, werd vervolgens het geestelijk opperhoofd van den geheelen berg met de waardigheid van bisschop. De stichting der 21 kloosters, die er zich thans verheffen, valt tusschen de jaren 970 en 1387. Omtrent het midden der 15de eeuw zijn zij door plunderzieke soldaten ingenomen en gedeeltelijk verwoest. Algemeen heerscht onder de monniken de overtuiging, dat dit geschied is op last van den Paus te Rome, omdat de monniken van den Athos de leerstellingen der Westersche kerk niet wilden aannemen, schoon het hoogst waarschijnlijk is, dat zij door eene bende zeeroovers overvallen zijn. Na den val van het Oostersche rijk hadden de vrome vaders ook met de Turken te strijden, maar zij werden daarentegen ondersteund en beschermd door de Russen en door de bewoners der Donau-gewesten.

De kluisenaars van den Athos droegen in ouden tijd den naam van *Hesychasten*, — een woord, dat de beteekenis heeft van een volkomen verzonken zijn in God. Om hiertoe te komen, plaatste zich de ingewijde in een hoek der gesloten kluis, boog het hoofd, verwijderde alle aardse gedachten en staarde zoolang op de borstholte totdat hij de plaats van het hart en den zetel van de ziel aanschouwde; daarbij werd zijn geest omstraald door een geheimzinnig licht, hetwelk de hesychasten als het zuivere wezen der God-

heid aanmerkten. Het geheim van dit aanschouwen van God werd door *Barlaam*, een Latijnschen monnik, bij zijn bezoek op den Athos in het midden der 14de eeuw aan een der asceten ontkloft, en hij stelde het openlijk ten toon als eene afschuwelijke ketterij. Eerst baarde die zaak groot opzien, maar op eene kerkvergadering te Constantinopel werd besloten, dat gemeld licht op den Athos gelijk was aan het ongeschapen licht van den berg Thabor, en daarmede nam die zaak een einde. — Grooter was het gevaar, dat de geestelijke vereeniging bedreigde in de eerste jaren der regering van *Catharina II*. Toen bevond zich een geleerde monnik uit Corfu — *Eugenius Bulgari* genaamd († 1806) — aan het hoofd van het klooster Vatopaedi. Hij vond er slechts 7 leerlingen, maar dit getal was weldra tot 200 aangegroeid. De vrijzinnige, wijsgeerige geest van dien leeraar wekte de bezorgdheid der monniken, die hem zoolang kwelden totdat hij eindelijk afstand deed van zijne betrekking. De geheele school werd eindelijk, als "gevaarlijk voor de godsdienst en de zeden" door een besluit van den oecumenischen patriarch opgeheven.

Gedurende geruimen tijd was de berg Athos in de middeleeuwen de zetel der Grieksche wetenschap. De boekereien der kloosters werden in die dagen voorzien van hoogst merkwaaardige handschriften, die er ook nu nog een kostbaren schat uitmaken. Vooral heeft men er handschriften van Bijbelboeken en van de werken der kerkvaders, en meermalen hebben letterkundigen uit het Westen zich de reis derwaarts en het verblijf in de kloosters getroost, om hunne weetgierigheid te bevredigen.

Atjar is de naam, dien de Maleijers geven aan voortbrengselen van het plantenrijk, die in zuur zijn ingelegd. Atjar bamboe zijn, bijvoorbeeld, die in azijn gelegde spruiten der wortelstokken van het bamboesriet.

Atkins (sir Robert), een Engelsch regtsgeleerde en staatsman en de telg van een aanzienlijk geslacht, werd in 1621 te Gloucester geboren. Hij werd in 1621 tot ridder van de Bath-orde, en in 1671 tot opperregter van Engeland benoemd. Uit ontevredenheid over de regering legde hij in 1679 dit ambt neder en begaf zich naar zijne goederen. Van hier gaf hij in 1683 de twee beroemde adviezen in het Rye-house-proces ten gunste van lord *Russell*. Zijne stem verhiel zich te vergeefs bij het woest getier van *Jefferies* en diens medestanders: *Russell* beklom het schavot, en het ministerie zocht in een vlugschrift den moord te verdedigen. Hiertege kwam *Atkins* in verzet in een "Verdedigingsgeschrift voor den onschuldige omgebragten lord *Russell*," waarin hij een veroordeelend vonnis uitsprak over de toenmalige opvatting der wet omtrent majesteitschennis. Met beter gevolg verdedigde hij in 1684 den spreker van het Lagerhuis, sir *William Williams*, aangeklaagd wegens het vervaardigen van een oproerig geschrift. Hij was ijverig werkzaam om de revolutie van 1688 tot stand te bren-

gen. Koning *Willem* verhiel hem in 1689 tot eersten voorzitter van het schatkamergeregte, en in hetzelfde jaar werd hij tot spreker benoemd in het Hoogerhuis. In 1695 keerde hij naar zijne goederen terug, en overleed er in 1709, belangrijke redevoeringen en staatkundige opstellen achterlatende.

Zijn zoon *Robert* was daarentegen een getrouwe aanhanger van de Stuarts en heeft eene zeer geroemde geschiedenis van Gloucestershire geschreven (Londen, 1712).

Atlantis (*Atlantis insula*) is een fabelachtig eiland in den Atlantischen oceaan, volgens eene oude Egyptische sage in het verre westen achter de zuilen van Hercules (Gibraltar) gelegen. Men noemde het een uitgebreid rijk, grooter dan Azië en Afrika te zamen. Daar bloeide eens de gouden eeuw, maar wegens de toenemende boosheid der inwoners zonk het door eene aardbeving in de diepte. Zoo luidt het dichtelijk verhaal van *Plato*, waaraan velen eenige waarheid hebben toegekend, zoodat zij de Açoren, de Canarische eilanden enz. als overblijfselen van Atlantis beschouwden. Uit lateren tijd kennen wij het "Nieuwe Atlantis," door *Baco van Verulam* († 1626) in een afzonderlijk boek als een hoogst voortrefelijk land voorgesteld.

Atlantische Oceaan of Atlantische zee is de naam der groote waterkom, die zich tusschen Europa en Afrika aan de ééne en Amerika aan de andere zijde tusschen 50° N. B. en 40° Z. B., uitstrekt. Hij ontving volgens sommigen zijn naam van het Atlas-gebergte en volgens anderen van het gewaande eiland Atlantis. Hij is tusschen de Oude en de Nieuwe Wereld en de Poolcirkels besloten en vormt den band, die de beide IJzseen vereenigt. Zijne lengte bedraagt van IJslands zuiderzoom tot aan den zuidpoolcirkel 1950 geogr. mijlen, en zijne breedte is op verschillende plaatsen zeer verschillend. Hij gelijk op een groot lengtedal, dat van het noorden af in breedte toeneemt, en hij onderscheidt zich van den Stillen Oceaan door de eigenschap, dat zijne oostelijke en westelijke oevers sterk op elkander gelijken, — zóó zelfs, dat zij op 3 plaatsen tot op betrekkelijk korten afstand tot elkander naderen, namelijk aan de kust van Noorwegen en Groenland, — van Ierland en Labrador, — en van Afrika en Brazilië.

De aanzienlijkste diepte dezer zee vond kapitein *Barrow* in 1851 op 32° 6' N. B. en 44° 47' W. L. ten bedrage van 9650 Ned. el, zoodat deze de hoogte van den hoogsten berg op aarde overtreft. Hoogst belangrijk voor de kennis van dezen Oceaan is de kaart van *Maury*, waarop volgens peilingen de bodem van zijn zuidelijk gedeelte is voorgesteld. — Zijn warmtegraad is zeer verschillend en staat in naauw verband met den loop van den warmen Golfstroom. De aanzienlijkste warmtegraad van dezen bedraagt 30° C.

Men moet zich den Atlantischen Oceaan geenszins voorstellen als eene rustige massa water, want deze wordt aanhoudend door stroomen in

beweging gebracht. De kennis van die stroomen is doorgaans voor den zeeman evenzoo belangrijk als die van de eilanden, klippen en banken. In het midden van den Oceaan tusschen de keerkringen loopt de stroom van het water naar het westen, hij verdeelt zich aan de kust van Amerika bij Kaap San Roque in 2 armen, die in verschillende rigtingen langs de kusten der Nieuwe Wereld vloeijen. Op 5° Z. B. ontwaart men dezen stroom, die het vaartuig met snelheid zuidwaarts stuwt naar de straat van Magelhaens, waar een koudwaterstroom uit de Poolzee hem tegemoetkomt, waardoor het varen om de zuidpunt van Amerika niet weinig bemoeijelijkt wordt. *Anson* had 3 maanden noodig om Kaap Hoorn voorbij te komen, *Cook* 24 dagen doch thans is eene week daartoe voldoende. De andere arm stroomt van San Roque met groote snelheid voorbij den mond der Amazonen-rivier naar de Antillen, voorts tusschen het vaste land en het eiland Trinidad door den Drakenmuil en vereenigt zich daarna met een uit het oosten afkomstigen stroom, waarna hij, in zijne felle vaart gestuit door het vaste land van Middel-Amerika, in een grooten boog door de Golf van Mexico snelt en zich tusschen de zuidpunt van Florida en het eiland Cuba heenspoedt, om de oostwaarts gelegene Bahama-eilanden te bereiken. Door deze wordt de stroom zóó verdeeld, dat de ééne arm door het oude Bahama-kanaal langs Cuba zuidoostwaarts loopt en zich tusschen de klippen verliest, terwijl de andere arm tusschen het schiereiland Florida en de Bahama-eilanden voorwaarts snelt. Deze laatste is de *Golfstroom*, die zich met zijne warme wateren in eene schuinsche rigting meer en meer van de kust van Noord-Amerika verwijderd. De zeeman, die hem van de Europésche zijde bereikt, bepaalt daardoor zijne lengte, daar zijne ligging door *Franklin*, *Williams* en *Pownal* naauwkeurig is aangewezen. Op den 41sten breedtegraad wendt deze stroom, die hij het verminderen zijner snelheid in breedte toeneemt, zich naar het oosten. Vóórdat hij de westelijke Açoren (Haviks-eilanden) bereikt, splitst hij zich weder in twee armen, van welke de ééne zich, althans in bepaalde jaargetijden, naar Ierland en Noorwegen, en de andere zich naar de Canarische eilanden en naar de westkust van Afrika wendt.

Terwijl de Golfstroom zijne breedte, blaauwe wateren met snelheid naar het noorden en noordoosten stuwt, komt een niet minder geweldige stroom hem uit het noorden, uit Baffinsbaai, te gemoet. Beide stroomen komen te zamen op de bank van Newfoundland zonder zich te vermengen. De kille stroom uit het noorden bezorgt een lagen warmtegraad aan de oostelijke kusten van Noord-Amerika en vloeit vervolgens als onderstroom naar den evenaar, terwijl de voornaamste tak van den Golfstroom van Newfoundland noordoostwaarts snelt en aan de noordwestelijke kusten van Europa eene veel hoogere temperatuur verleent, dan zij anders op die breedte zouden bezitten. Hij loopt om de Noordkaap

in de Noordelijke IJzee, van waar hij met een zwaai in den Atlantischen Oceaan terugkeert. Deze arm van den Golfstroom brengt voorwerpen der keerkingslanden op de kust van Ierland, Schotland en Noorwegen.

Een andere arm van den Golfstroom vloeit, zooals wij reeds zeiden, naar de Agorische eilanden en de noordwestelijke kusten van Afrika en stuit op het strand, dat zich van Gibraltar uitstrekt naar het Witte Voorgebergte (kaap Blanco), zoodat de scheepvaart hier vooral des zomers zeer gevaarlijk is. Van den noorderkeerkring af worden deze wateren weder westwaarts gestuwd. De grootste diepte van den Golfstroom, die men tot nu toe gepeild heeft, bedraagt 2650 Ned. el. Waar hij de straat van Florida verlaat, kan men zijne donker-blaauwe wateren gemakkelijk van de groene oppervlakte van den Oceaan onderscheiden. Het valt ligt in te zien — wat door *Alexander von Humboldt* op eene schilderachtige wijze is aangetoond —, dat de warmte van den breedten Golfstroom een weldadigen invloed heeft op de noordwestelijke landen van Europa.

Behalve de Golfstroom, door *von Humboldt* te regt de groote kringstroom van den Atlantischen Oceaan genoemd, verdient de *Agullas-stroom* vermelding, die uit de Indische zee langs de Kaap de Goede Hoop in den Atlantischen Oceaan vloeit en er langs de kust naar den evenaar snelt. Een andere stroom, uit de Golf van Guinéa afkomstig, trekt zuidwaarts den zoeven genoemden te gemoet, en beide bemoeijelijken de zeevaart aan de zuidkust van Afrika. Een andere belangrijke stroom in dezen Oceaan is de *Aequatoriaal-stroom*, die tusschen de keerkringen van het oosten naar het westen loopt en vermoedelijk het eerst door *Columbus* is waargenomen. Ten zuidoosten van het eiland Trinidad begeeft zich deze stroom naar het west-noordwesten, hiertoe gedrongen door den stroom, die langs de kust van Brazilië en Guyana van het zuidoosten naar het noordwesten loopt. Opmerkelijk is het, dat de stroom, die in den Stillen Oceaan naar de kust van Chili vloeit, juist eene tegenovergestelde rigting heeft.

Niet minder belangrijk dan de rigting der stroomen is die der winden op den Atlantische oceaan. Vooral *Coffin* en *Maury* — beide Amerikanen — hebben zich beijverd om ons daarmede bekend te maken. Door het raadplegen van talrijke scheepsjournalen hebben zij op bepaalde wetten gewezen, die voor de meteorologie hoogst belangrijk zijn. Het is gebleken, dat de zuidoostelijke en noordoostelijke winden, wanneer zij gewesten van lagere temperatuur bereiken, nevelen en regenvlagen doen ontstaan en in het omgekeerde geval verdamping veroorzaken en dus droogte brengen, — voorts dat de noordwestwinden op het zuidelijk halfrond heviger waaien dan de zuidwestwinden op het noordelijk halfrond, — dat de noordoostewind heerschappij voert over een gebied van afwisselende breedte, tusschen 17° en 35° N.B. gelegen, zich zelfs uitstrekkende tot 30° Z.B.

naar gelang van het jaargetijde, — en dat over een dergelijk gebied (gemiddeld tusschen 9° Z.B. en 9° N.B.) in het zuidelijke gedeelte van den Oceaan de zuidoostewind aanhoudend blaast. Beide laatstgenoemde luchtstroomen zijn de passaat- of streekwinden. In de Golf van Guinéa waait regelmatig de moesson van Junij tot het einde van November en brengt er het natte jaargetijde. Eindelijk vermelden wij den Stille-gordel, die bij den evenaar gelegen is, maar ook wel hevige stormen en vooral vele onweders kent.

Vestigt men het oog op de *gedaante* van den Atlantischen Oceaan, dan kan men hem in twee vrij gelijke helften verdeelen. De noordelijke, zich van den evenaar tot aan de Noordelijke IJzee uitstrekkende, draagt meer bepaald den naam van *Atlantische zee*, terwijl de andere, tot aan de Zuidelijke IJzee voortlopende met dien van *Aethiopische zee* of *Zee van Guinéa* bestempeld wordt.

Komen wij door het Engelsche kanaal in de Atlantische zee, dan bereiken wij er in de eerste plaats de Golf van Biscaye, aan de zuidzijde door het Cantabrisch gebergte omsloten, waar de voornaamste rivieren van Frankrijk — met uitzondering van de Saône — zich uitstorten. Langs de Fransche kust heeft men er talrijke eilanden, die er bij Spanje ontbreken. De kust van Biscaye of de Spaansche zee is diep en voor de scheepvaart uitnemend geschikt, daar de kusten haar tegen stormen uit het oosten en zuiden beveiligen. Van kaap Ortegal loopt de kust met eene kronkelende lijn naar het zuidwesten, vormt er de baai van Corunna en gaat in dezelfde rigting verder naar Kaap Finisterre. Dan ontmoet men zuidwaarts eenige boezems tot aan de grenzen van Portugal, waar de Minho zich uitstort. De kust strekt zich verder uit naar den mond der Duero beneden de stad Oporto en loopt van hier met talrijke baajnen weder naar het zuidwesten. De eerste dier baajnen ligt vóór de stad Coimbra en de volgende vóór den mond der Mondego. Dan steekt het land meer westwaarts uit en buigt zich eerst achter Kaap Roca naar het zuidoosten. Hier vormt de mond van de Taag een breedten, diep landwaarts doordringenden boezem, welke door Kaap Espichel van dien van Setubal gescheiden is, waarna de kust in eene zuidwestelijke rigting voortloopt tot aan kaap St. Vincent, den zuidwestelijken uithoek van Portugal. Over de Middellandsche zee (zie onder dien naam), de grootste golf van de Atlantische zee en door de straat van Gibraltar met haar verbonden, spreken wij later.

Aan de kust van Afrika zijn in de Atlantische zee de uitgestrekte massa's drijvend zeewier (sargasso) merkwaardig, die haar tusschen kaap Blanco en de Kaap Verdische eilanden op eene groene weide doen gelijken. Van 10° tot 25° N.B. en van 320° tot 335° W.L. (50000 □ geogr. mijlen) is nagenoeg hare geheele oppervlakte met dat gewas bedekt. De wortels dier planten zijn zoodanig door elkander gestrengeld, dat zij de scheep-

vaart hoogst moeilijk maken. Er is voor 't overige eene aanzienlijke diepte. Soms worden gedeelten van den plantengroei dier Sargasso-zee door stormen en stroomen voortgesleurd en naar verschillende kanten verstrooid, zelfs tot in de Noordelijke en Zuidelijke IJzee. Volgens *von Humboldt* bestaat die zee eigenlijk uit eene Groote en Kleine Varc-(wier)-bank en onderscheidene kleinere met wier bedekte gedeelten. Bij den evenaar zijn somtijds gedeelten der Atlantische zee bedekt met puimsteen, dat soortelijk een weinig lichter is dan water, maar op het warmste van den dag onder zijne oppervlakte wegzinkt. — Voor 't overige levert de Atlantische zee aan de Afrikaansche kust weinig merkwaardigs op. Wél vindt men er een aantal groote en kleine golven, maar zij ontvangt er — behalve de Senegal — geene enkele belangrijke rivier. Ten noordwesten van de straat van Gibraltar verrijzen de Agorische eilanden met Madeira, ten zuiden van deze de Canarische eilanden, en nog verder zuidwaarts, aan de kust van Senegambië de Eilanden van het Groene Voorgebergte (Kaap Verdise eilanden).

Als men deze kust van Afrika met de oostkust van Amerika vergelijkt, dan ziet men, dat deze laatste juist op die plaatsen vooruitspringt, waar eerstgemelde golven of baaijen vormt. Ook daar — bij Amerika — vindt men groote boezems, namelijk de Golf van Mexico, aan de westzijde met een halven cirkel door dit land omsloten, ten noorden door de Vereenigde Staten begrensd en ten oosten door de groote eilanden Cuba, Jamaica en St. Domingo gedekt, — en de Caraïbische zee, tusschen St. Domingo en Jamaica ten noorden, de West-Indische eilanden ten oosten en de noordkust van Zuid-Amerika gelegen. Eerstgemelde golf, waarin de Mississippi en de Rio del Norte zich uitstorten, is door het Bahama-kanaal (tusschen Cuba en Florida) met de Atlantische zee verbonden. Van hier loopt de kust, met eene geringe helling naar het oosten, bijna noordwaarts tot aan het eiland Newfoundland voor den mond der St. Laurens-rivier. Zij vormt er een aantal baaijen en is hier en daar door eilanden beveiligd.

Van de andere helft van den Atlantischen Oceaan, van de *Aethiopische zee*, is weinig merkwaardigs te vermelden. Zij strekt zich uit van den evenaar tot aan de zuidelijke landpunten van Afrika en heeft geene afzonderlijke waterkommen. Bij den evenaar ontvangt zij van de Amerikaansche zijde de ontzettend groote Amazonenrivier, en terwijl hier het land oostwaarts vooruitspringt, wijkt de Afrikaansche kust in dezelfde mate achterwaarts in de Golf van Guinéa. Aan beide kusten worden zeer weinig eilanden gevonden. Midten in zee liggen St. Helena, Ascension, Martin Vaz en Tristan d'Acunha. Vuurland behoort reeds tot den Zuidelijken Oceaan.

Tot aan de ontdekking van de Kaap de Goede Hoop en van Amerika was de Atlantische Oceaan een huiveringwekkende, onbe-

kende waterplas, — tegenwoordig is zij de hoofdweg van het drukke handelsverkeer der verschillende werelddeelen. De jongste waarnemingen omtrent de temperatuur, de stroomen en de winden van dien Oceaan hebben belangrijke vruchten gedragen voor de scheepvaart; zij hebben den zeeman in staat gesteld, om door het kiezen der gunstige koersen zijne reizen aanmerkelijk te bekorten. Twee wegen verbinden Europa met de Noord-Amerikaansche havens. De eerste loopt buiten den passaatgordel dwars over den Oceaan ten noorden van de Agorische eilanden en wordt uit ons Vaderland in 48 dagen bij gunstigen oostewind in 38 dagen, en met stoombooten in 10 dagen volbragt — althans wanneer men met geen tegenspoed te worstelen heeft in het Engelsche Kanaal. Bij aanhoudenden westewind begeeft zich de zeeman zuidwaarts, om den noordoostpassaat op te zoeken en hij laat zich door dezen voortstuwen tot op den meridiaan zijner bestemming, waarna hij deze noordwaarts stevenend zoekt te bereiken. Men keert uit Noord-Amerika terug langs den noordelijken rand van den Golfstroom, door wiens voorwaarts rollende wateren de reis aanmerkelijk bespoedigd wordt. Ook om naar West-Indië, naar de havens van Venezuela, en naar de Golf van Mexico te reizen, maakt men gebruik van den noordoostpassaat. Gaat de togt naar de Groote Antillen, New Orleans, Veracruz of Tampico, dan zeilen de schepen naar het kanaal, dat Guadeloupe en Antigua scheidt. Dat kanaal is de poort der Caraïbische zee, waardoor men zich naar St. Thomas, Portorico, Port-au-Prince (Haïti), Kingston (Jamaica), Havana en de havens der Golf van Mexico begeeft. Om de havens der kust van Venezuela te bereiken, zeilt men door het Kanaal, dat tusschen Santa Lucia en St. Vincent gelegen is. Moeijelijk is in die gewesten de reis van het westen naar het oosten, waartegen wind en stroom zich verzetten. Bij eene reis uit de havens van Venezuela of Cumana naar Europa verlaat men de Caraïbische zee door de Mona-passage (tusschen Haïti en Portorico) en men houdt noordoostwaarts aan, om de parallel van 40° N. B. tusschen de meridianen van 30° en 35° W. L. van Greenwich te snijden. Van Veracruz, Tampico, New Orleans en Havana naar Europa zeilende, laat men, na het passeren der straat van Florida, terstond den Golfstroom aan de rechterhand liggen. Men behoudt bij zijn zuidelijken zoom een noordoostelijken koers en doorsnijdt hem eerst in den omtrek der Agorische eilanden. Wil men zich uit Europa naar de oostkust van Zuid-Amerika begeven, dan legt men aan naar het zuid-zuidwesten om de Agorische eilanden te bereiken, waarachter de noordoostpassaat al spoedig begint te waaijen. Daar deze bij het naderen van den evenaar allengs oostelijker wordt, zeilt men zoo veel mogelijk bij den wind oostwaarts, om den evenaar tusschen 18° en 23° W. L. van Greenwich te snijden. Hier ontmoet men den zuidoostpassaat, die

er desgelijks uit het oosten waait, waar men wederom bij den wind zeilt, om boven kaap Augustijn aan de kust van Brazilië te komen, waarlangs men verder Rio Janeiro bereiken kan. Van Europa naar de Kaap de Goede Hoop houdt het schip den laatstbeschreven koers tot aan den evenaar, stevent vervolgens naar het eiland Trinidad, om zoo veel mogelijk van den zuidoost-passaats gebruik te maken, zeilt er aan de westzijde langs en vaart nu met de westelijke winden, welke buiten dien passaats-gordel heerschen, naar de zuidpunt van Afrika, de parallel van 30° Z. B. op ongeveer 20° W. L. van Greenwich snijdende, — een togt, die uit ons Vaderland gewoonlijk 60 of 70 dagen duurt. Wil men van Montevideo of Rio Janeiro naar Europa terugkeeren, dan blijft het schip aanvankelijk in de nabijheid der kust, om zich van de regelmatig afwisselende en veranderlijke winden te bedienen. Aan de noordzijde van den evenaar wordt koers gezet naar de Açorische eilanden, om digt bij den noordoost-passaats den togt voort te zetten. Van de Kaap de Goede Hoop zeilt men onder begunstiging van den zuidoost-passaats naar het eiland St. Helena en men snijdt den evenaar op 20° W. L. van Greenwich, waarna men de Açorische eilanden opzoekt en deze aan de regterhand laat liggen, om vervolgens Europa te bereiken langs den breeden waterweg die ook van Amerika derwaarts loopt.

Atlas, volgens de oude fabelleer een zoon van *Japetus* en *Clymene* of van *Azia*, of van *Aether* en de aarde, was een broeder van *Menoetius*, *Prométhéus*, *Epiméthéus* en *Hesperus*, de gemaal van *Pleione* en de vader der *Pleiaden*. Hij wordt voorgesteld als staande aan de grenzen der aarde — eerst in Griekenland, toen in Italië en ten laatste op de noordwestkust van Azië —, om het hemelgewelf te dragen. Hij is hiertoe veroordeeld, omdat hij heeft zamengespannen met de hemelbestormende reuzen. Later heeft men hem tot een koning in Arcadië of in Afrika gemaakt, die zich door ongemeene sterrekundige kennis onderscheidde en de leer van de bolvormige gedaante des uitspannels verkondigde. Iets anders vindt men bij *Ovidius*. Deze verhaalt, dat *Perseus*, het bloeiende rijk van *Atlas* bezoekkende, de gastvrijheid van dezen vruchteloos inriep en hem om die reden in een berg veranderde. Men gebruikt hem ook thans nog als het zinnebeeld van een mensch, die een zwaren last torschen kan.

Op het gebied der sterrekunde is *Atlas* eene ster uit de groep der *Pleiaden* (zie onder dezen naam).

In de ontleedkunde geeft men dien naam aan den eersten halswervel, die het hoofd draagt, en waarop dit laatste zich in een halven cirkel om den tweeden halswervel kan bewegen (zie *wervelkolom*).

Eindelijk geeft men den naam van *Atlas* zoowel aan reusachtige beelden, aangebragt aan gebouwen om, in plaats van zuilen, bovenverdiepingen, balcon enz. te dragen, als aan verzamelingen van land- en andere

kaarten. Die naam is in zwang gebragt door *Mercator*, die op den titel zijner kaartenverzameling *Atlas*, de hemeltorscher, had voorgesteld.

Atlas. Het gebergte van dien naam, in het noordwestelijk gedeelte van Afrika gelegen, was bij de Ouden de westelijke grens der bekende aarde. Zijn hoogte, vaak benevelde sneeuwtop scheen inderdaad eene hemeltorschende zuil, en de daarmede verbondene sagen van *Perseus* en *Hercules* maakten de berigten omtrent dien berg zelfs nog in den tijd der Romeinen tot een mengsel van waarheid en verlichting. De Ouden verhalen van uitgestrekte wouden, kostelijke vruchtboomen, doodsche stilte, rondwarende geesten, vurige verschijnselen des nachts, wanneer zij melding maken van den Atlas. De Arabische aardrijkskundigen beschouwden den Atlas als een eiland, dat zich tegenover Andalusië verhief, terwijl zij aan zijne terrassen eene groote uitgebreidheid gaven.

Het Atlasgebergte loopt van de Kleine Syrte (Golf van Sidra), dus van Tunis door Algérië naar Marocco, waar het zich tusschen Mogador en Agadir met steile wanden uit den Atlantischen Oceaan verheft. Kaap Ras Ghir is er zijn westelijkst punt. — Men verdeelt dat gebergte in den Hoogen Atlas, in het zuidwesten gelegen, in den Kleinen Atlas der noordelijke kust, en in de bergstreek van den Groeten Atlas. Het gebergte loopt ongeveer van het zuidoosten naar het noordwesten. De *Hooge Atlas* is met sneeuw bedekt en klimt in sommige toppen tot eene hoogte van 3300 Ned. el. Zijn oude naam is Dyris of Dara, en hij draagt ook wel dien van Dsjebel Telsj of Sneeuwberg. Hij verrijst digt achter de mildbesproeiende landen van Fez en Marocco en men kan hem langs bergpassen ter hoogte van 1200 tot 1500 Ned. el. boven zijn voet, wegens zijne geringe breedte, zeer spoedig overschrijden, waarna men de steppen der Sahara bereikt. Het voornaamste rotsgevaarte bevindt zich ten zuiden van Marocco en is 3650 Ned. el. hoog. Verder zuidwaarts vormen belangrijke uitloopen het landschap Goezuela, dat vele ertsen bevat. — Tusschen 13° en 14° O. L. wendt zich de hoofdketen noordwaarts en zij gaat op 33° N. B. over in de Sahab el Marga, eene uitgebreide, dorre hoogvlakte, door boschrijke bergen omgeven. De geheele Atlas van Marocco is een woest gebergte, dat ten zuiden met steile wanden aan de Sahara met hare vruchtbare oasen grenst. In Algérië behooren de Dsjebel Gada (1700 Ned. el.) en de Auras-bergen (1760 Ned. el.) tot zijne voornaamste toppen, terwijl hij zich in Kaap Bon (Ras Addar) aan de Middellandsche zee tot eene hoogte van 2300 Ned. el. verheft. Voorts heeft hij in Tunis en Algérië talrijke vertakkingen. De Franschen geven in laatstgenoemd gewest aan de kustketen den naam van *Kleinen Atlas*, terwijl zij eene daarmede meer zuidwaarts evenwijdig loopende keten met dien van *Groeten Atlas* bestempelen. Talrijke wadi's of rivieren dalen er van de besneeuwde toppen, om zich naar de Middellandsche zee te spoeden,

of zich in de zoute meren van het zuiden of in de barre zandvlakten te verliezen. Aan zijn zuidelijken voet vindt men Biledulgerid of "Het land der werpspietsen" met eene menigte dadelboomen. De Kleine Atlas verrijst in het westen bij Tanger en Ceuta en draagt verder oostwaarts den naam van Rif (Kustland), en in Algérië dien van Sahel (Zeezoom). In Marocco bestaat hij uit onderscheidene ketens, wier aanzienlijkste top 1000 Ned. el hoog is. Vooral in het oosten van Algérië wordt deze bergstreek wild en woest. Hij bestaat er uit een zwarten, poreusen zandsteen vol kloven en grotten, die er aan de kust der zee door den golfslag zijn uitgebrokkeld, terwijl de ijzerhoudende aderen weerstand bleven bieden. Ten zuiden van den Kleinen Atlas ligt eene landstreek, die van den Atlantischen oceaan door Marocco, Algérië en Tunis voortloopt en ten zuiden door eene tweede bergketen wordt begrensd. Aan den noordelijken voet vindt men hier en daar vruchtbare vlakten, zooals die van Oran, Arzen, Metidsja (bij Algiers), die bij Bona, Philippeville enz. Voor 't overige is dit gebergte langs de kust der Middellandsche zee op onderscheidene plaatsen onder afzonderlijke namen bekend.

Volgens de jongste beschrijvingen — vooral volgens die van *Gerhard Rohlf's*, die in 1864 den Hoogen Atlas bezocht — is dit gebergte aanzienlijker dan men tot nu toe meende. Genoemde reiziger althans spreekt van sneeuwtoppen, die 4000 tot 4500 Ned. el hoog moeten zijn.

Atlas, ook wel *satijn* genoemd, is eene zijden stof, die een eigenaardigen glans bezit doordien men bij het weven de fijne, fraaije draden der schering aan de regte zijde zichtbaar heeft gemaakt. Bij geringe soorten wordt zelfs katoen tot inslag-draden gebruikt. Wollen en katoen atlas zijn gebrekkige namaakzels dier zijden stof. Het schoonste atlas, vooral de zwarte soort, komt uit noordelijk Italië. Ook heeft men vele atlas-fabrieken in Frankrijk, vooral te Lyon en te Avignon, terwijl het ook in Engeland en in Duitschland vervaardigd wordt.

Atlas-erts, zie *Malachiet*.

Atlas-hout is eene soort van hout, afkomstig van *Ferolia guianensis*, welks glans op dien van satijn gelijkt. Het is vooral geel en rood, en wordt in Engeland door de draaijers en meubelmakers gebruikt.

Atlas-spaat is eene delfstof, zamengesteld uit een aantal dikke en dunne, lange en korte kristallen van koolzuren kalk, die op verschillende wijzen gerangschikt zijn. Het is doorgaans aan de kanten doorschijnend, door metaaloxiden gekleurd en met een zijde-glans versierd. Is het wit, dan ziet men het met een aantal glinsterende stipjes bezaaid. Het is ver van hard, bezit een soortelijk gewicht van 2,6 tot 2,7, wordt vooral in Engeland gevonden en dient tot het vervaardigen van sieraden.

Atlas-vlinder (*Saturnia Atlas*) is de naam van den grootsten bekenden vlinder. Hij

behoort tot de familie der nachtvinders en wél tot de groep der spinners (*bombyces*). Hij beslaat bij eene volkomene uitspreiding der vleugels eene oppervlakte, die 20 Ned. duim lang en 15 Ned. duim breed is. Hij wordt in Oost-Indië gevonden.

Atmometer is een woord, aan het Grieksch ontleend, hetwelk *verdampingsmeter* beteekent. Hiermede bedoelt men een werktuig, waarmede men onder gegevene omstandigheden het bedrag der verdamping van water bepalen kan, — 't geen dient om na te gaan, hoeveel water er in een jaar van de oppervlakte der aarde in damp oprijst, waarmede men vervolgens het bedrag van den gevallen regen vergelijkt. Tot nu toe zijn de toestellen, die men daarvoor aanwendt, weinig bevreemdend, ofschoon die zaak van groot belang is. In den beginne stelde men slechts het water van een vat van bekende inhoud aan de verdamping bloot, waarna men de hoeveelheid in den dampkring opgerezen water naar maat en gewicht bepaalde. *Musschenbroek* te Leiden gebruikte vaten van dezelfde wijdte en kwam door waarnemingen tot het besluit, dat de verdamping in de open lucht tot elkander stonden als de teerlingwortels uit de hoogten dier vaten, maar in de kamer als hunne oppervlakten. Is het eene vat 8 en het andere 27 palm hoog bij gelijke wijdte, dan dampen zij dus uit in de vrije lucht in de verhouding van $\sqrt[3]{8} : \sqrt[3]{27}$, of 2 : 3. Diezelfde verhouding vindt men binnenskamers bij vaten met oppervlakten van 2 en 3 vierkante palmen. Andere natuurkundigen vonden eene andere verhouding, maar het bleek steeds, dat de verdamping ongelijk was bij vaten met ongelijke hoogte van water. *Saussure* deed daarom het voorstel, om het water in zulke vaten door eene communicerende buis steeds op dezelfde hoogte te houden.

Te Utrecht, te Leiden en op Zwanenburg, tusschen Amsterdam en Haarlem, heeft men waarnemingen gedaan met den atmometer. Uit die van Zwanenburg — omstreeks eene eeuw voortgezet — heeft men opgemaakt, dat de hoeveelheid verdampend water er jaarlijks gemiddeld 591 Ned. streep bedraagt. De nauwkeurigheid der waarnemingen en dus de juistheid dier bepaling laat echter nog veel te wenschen over. Zie over de verdamping voorts onder *Hygrometer*.

Atmosfeer, zie *Dampkring*.

Atol, zie *Koraal-eilanden*.

Atonie is een woord van Grieksch en oorsprong, dat in de geneeskunde wordt gebruikt. Het beteekent slapheid of gemis van veërkracht. Alle weefsels van het dierlijk ligchaam bezitten eene zekere mate van veërkracht, en de spieren daarenboven het vermogen om zich samen te trekken (contractiliteit). Aan die eigenschap geeft men den naam van *tonus*, en het ontbreken hiervan is *atonie*. De atonie kan zich tot het geheele ligchaam of tot bepaalde deelen uitstrekken. De algemeene atonie, die men wél onderscheiden moet van zwakheid, is het ge-

volg van sterk aangrijpende ziekten, van hevige koortsen, of van een geweldig bloedverlies. Zij kan door gebrek aan voedsel worden veroorzaakt, terwijl ook een gebrekkige toestand des ligchaams — bijvoorbeeld bij cretinismus — haar kan te voorschijn roepen. Plaatselijke atonie kan na eene ongesteldheid achterblijven en zich ook door een ondoelmatig gebruik van het orgaan ontwikkelen. Doorgaans is de atonie gelegen in eene gebrekkige contractiliteit der spieren. Door het geheele ligchaam zijn vezels verspreid, die voor zamentrekking vatbaar zijn, en als zij nu door het vatten van koude of door andere oorzaken die vatbaarheid verliezen, dan ontstaat atonie, die bij verergering overgaat in verlamming (zie onder dit woord). Vooral de gevorderde ouderdom staat bloot voor atonie.

De behandeling der atonie is van de omstandigheden afhankelijk. Zij wordt voorzeker het krachtigst bestreden door gezonde en voedzame spijs, door eene doelmatige beweging in de open lucht en door het gebruik van baden. Ook het prikkelen der aangetaste deelen door middel van een galvanischen stroom bewijst wel eens goede diensten.

Atoom is een Grieksch woord, hetwelk een deeltje aanduidt, hetwelk voor geene verdere verdeling vatbaar is. Volgens het gevoelen van *Leucippus* en *Demócritus* — later door *Epicurus* breedvoeriger ontwikkeld — zijn de atomen de kleinste en eenvoudige, onverdeeldbare deeltjes, waaruit de stof bestaat. Zij worden voorgesteld als kleine, vaste, van alle poriën vrije lichamen. Zij zijn zoo klein, dat men ze door verdeling nimmer verkrijgen kan, en zij liggen buiten het bereik van de waarneming onzer zintuigen. Zij zijn aan geenerlei verandering onderworpen en vormen dus het blijvende te midden der algemeene verandering. Daarom zijn zij het ongeschapene. Tegen hen over, als de ontkenning tegenover de bevestiging; staat de ledige ruimte. De eeuwige onvergankelijke atomen zijn het eeuwige, — en de ledige ruimte is het niet bestaande, schoon zij in werkelijkheid bestaat. Dit bestaan behoort tot de natuurlijke wijsbegeerte der Grieken, want volgens hen is de ledige ruimte evenzeer eene voorwaarde van het afzonderlijk bestaan der lichamen als van hunne beweging. Deze laatste toch is verandering van plaats, en een atoom zou niet van plaats kunnen veranderen, zoo er geene opene plaats bestond, die door geen ander atoom was ingenomen — dat wil zeggen, indien er geene ledige ruimte was. Was er geene beweging, dan zou er geene verandering — geen ontstaan en vergaan — wezen. Eindelijk beroepen zich de voorstanders van de leer der atomen op het verschijnsel, dat men in dezelfde ruimte verschillende hoeveelheden stof besluiten kan, waarnaar blijkt, dat er somtijds meer en somtijds minder tusschenruimten of poriën tusschen de stoffelijke bestanddeelen der lichamen bestaan. Het aantal atomen is onbeperkt, terwijl de ledige ruimte oneindig

is. Het ontkennen van het één zoowel als van het ander leidt tot ongerijmdheid. Eene oorspronkelijke eigenschap der atomen is de beweging; deze volgt de rigting der loodlijn en is voor alle even snel, schoon de zwaardere bij het ontmoeten van tegenstand met meer spoed hun weg vervolgen dan de lichtere. Zoo was het gevoelen van *Leucippus* en *Demócritus*, terwijl *Epicurus* aan de atomen de eigenschap toekeende, om onder onbepaalde omstandigheden van de loodregte rigting af te wijken, omdat hij anders de wording van alles niet uit de atomen verklaren kon. De atomen onderscheiden zich door grootte en gedaante. In beide bestaat eene eindeloze verscheidenheid. Dit alles is, in verband met de ledige ruimte, voor *Epicurus* voldoende, om de wording, de inrigting en het leven der dingen te verklaren. De voorwerpen zijn verschillend wegens de grootte, gedaante en rangschikking der atomen en wegens het aantal van deze. Daar de atomen niet in elkander kunnen indringen, zoo zijn de door hen gevormde dingen aggregaten en conglomeraten (zamenvoegselen). De eigenschappen der dingen worden uit de atomen afgeleid. Smaak, kleur, hardheid enz. ontstaan uit den toestand der zamenstellende atomen. Zoo is de bittere smaak van den alsem afkomstig van haakvormige atomen, die de tong kwetsen, en de zoete smaak van honig van kleine, bolvormige atomen, die het gehemelte streelen. Ook het vuur ontstaat door kleine, bolvormige atomen. De overeenkomst van het vuur en den bol is gelegen in beider bewegelijkheid. Gelijk de atomen lichamen vormen, zoo vormen deze werelden. Het Heelal is onbegrensd, want men kan het zich niet als begrensd voorstellen. Gelijk door de vereeniging van verschillende atomen in onderscheidene verhoudingen eene verbazende verscheidenheid van lichamen geboren wordt, zoo ontstaat door eene dergelijke zamenvoeging van lichamen eene oneindige verscheidenheid van werelden. De atomen vereenigen zich van zelf, omdat zij met de eigenschap der beweging zijn bedeeld, maar die vereeniging is aan geenerlei noodzakelijkheid onderworpen, zoodat zij toevallig tot stand komt. Niet alle atomen kunnen zich echter met al de overige vereenigen: de gelijksoortige voegen zich bij elkaar, de tegenovergestelde stooten elkander af. Worden en veranderen is niets anders dan eene wijziging van de onderlinge verhouding der atomen. De atomen vereenigen zich en gaan weder vanéén, en hierbij vervult het toeval eene belangrijke rol.

Volgens het gevoelen van hen, die op het gebied der zielkunde (psychologie) tot de voorstanders van de leer der atomen behooren, is ook de gedachte iets stoffelijks en het denken een stoffelijk verloop. Zij meenen den stoffelijken aard der ziel te bewijzen door op te merken, dat deze lijdt en werkt. Onligchamelijk toch is uitsluitend het ledige, hetwelk niet lijden of werken kan, maar alleen gedooft, dat de lichamen er zich in bewegen. Is de ziel lichamelijk, dan moet

zij uit atomen zamengesteld wezen, en daar wij in onze voorstellingen, gewaarwordingen, wenschen en gedachten eene verbazend snelle afwisseling ontwaren, moeten die atomen zeer glad, fijn en rond wezen, om geschikt te zijn voor die snelle bewegingen. De voorstellingen der ziel bestaan uit eene fijne stof, die zich in de ziel ophoopt en rangschikt; want van de voorwerpen, die wij waarnemen, scheiden zich uiterst fijne, samenhangende deeltjes af, welke de gedaante dier voorwerpen vormen. Zij stroomden door de zintuigen in de ziel en doen er waarnemingen, voorstellingen en gedachten ontstaan. De voorstellingen der verbeelding zijn eigenlijk niet onderscheiden van die der zinnelijke waarneming; zij zijn finer en minder scherp begrensd. Gedurende den droom werken die beelden in onze ziel, evenals bij het waken.

Ziedaar eene beknopte voorstelling van de atomen-leer der Ouden.

In den nieuweren tijd heeft de natuurkundige wetenschap, bepaaldelijk de *scheikunde*, eene atomen-leer verkondigd, welke eenigzins op die der Ouden gelijk, maar zich tevens daarvan onderscheidt, doordien zij bij het ontstaan van scheikundige verbindingen bepaalde, onveranderlijke verhoudingen aanwijst, volgens welke de enkelvoudige stoffen zich verbinden. Ook zij loochent de eindeloze deelbaarheid der stof en stelt deze samen uit verbazend kleine, enkelvoudige, ondeelbare deeltjes van verschillende grootte en gewigt en waarschijnlijk van bolvormige gedaante. — Eene andere wijze van voorstelling — de *dynamische* — is die van *Kant*. Deze beschouwt de stof als het resultaat van elkander in bedwang houdende krachten, van de aantrekende en afstootende kracht, waarbij de elementen elkander doordringen. Dit wordt door de atomistische theorie verworpen. Volgens *Berzelius* ontstaat de vereeniging der atomen, die door de medewerking der electriciteit tot stand komt, door eene naast-elkaar-plaatsing dier kleinste deeltjes, waardoor bij gelijksoortige een mechanische samenhang (cohesie) en bij ongelijksoortige eene chemische verbinding geboren wordt. Die vereeniging geschiedt volgens vaste verhoudingen. Soms tijds verbindt zich één atoom eener enkelvoudige stof met 1, 2, 3 enz. atomen eener andere enkelvoudige stof, — soms tijds verbinden zich ook 2 atomen van de ééne met 3 of 5 atomen van de andere. In het eerste geval is doorgaans de eenheid het electro-positieve, en het veelvoud het electro-negatieve element. In het tweede geval vindt men gewoonlijk 2 atomen van het electro-positieve en 3 of 5 atomen van het electro-negatieve element voorhanden. In ammoniak zijn volgens de eerste wet 1 atoom stikstof en 3 atomen waterstof, — in het water-vrij salpeterzuur 2 atomen stikstof en 5 atomen zuurstof. Die oorspronkelijke atomen, door wier vereeniging naar bepaalde verhoudingen de lichamen ontstaan, vormen zamengestelde atomen van de eerste orde. Vereenigen zich deze weder, dan zijn de hieruit voortkomende lichamen atomen

van de tweede orde enz. Een zamengesteld atoom wordt, even als het enkelvoudige, als ondeelbaar aangemerkt. Tot hoe hooge orde de natuur opklimt, is onbekend. Tot opheldering diene het volgende: zwavelzuur, kali en aluinaarde behooren tot de eerste orde, omdat zij uit het radicaal en uit zuurstof bestaan. Verbindt zich het zwavelzuur met de beide andere stoffen, dan verkrijgt men zwavelzuur kali en zwavelzure aluinaarde, — dus zamengestelde atomen der tweede orde, en als men deze twee verbindt, dan komt er zwavelzure kali-aluinaarde aluin, — dus zamengestelde atomen der derde orde.

De verhoudingen, waarin zamengestelde atomen zich verbinden, worden bepaald door de omstandigheid, dat de bestanddeelen een gemeenschappelijk element bezitten, doorgaans van electro-negatieve aard, en wél zóó, dat de hoeveelheid daarvan in het ééne tot de hoeveelheid daarvan in het andere in dezelfde verhouding staat als het cijfer 1 tot de cijfers 1, 2, 3, 4, 5, 6 enz. of als 3 tot 2, — zeer zelden als 3 tot 4 of als 5 tot 2, 3, 4, 6. De eerste verhouding ontwaart men bij $\frac{1}{10}$ de der bekende verbindingen, bijvoorbeeld in zwavelzuur kali, waarin de verhouding van de zuurstof van het kali tot die van het zwavelzuur is als 1 tot 3. Gelijk de enkelvoudige stoffen zich in vaste gedaante verbinden volgens het gewigt, zoo vereenigen zij zich in gasvormigen toestand volgens het volumen. Intusschen gelden de medegedeelde wetten ook voor de gassen, hoewel deze zich daaraan bij hunne verbinding soms tijds schijnen te onttrekken, omdat zij dan wel eens digter worden en eene volumen-vermindering ondergaan — 't geen voor de atomistische theorie van *Berzelius* een onoplosbaar raadsel is.

Volgens de electro-chemische theorie bezit ieder atoom eene electriche polariteit, 't geen uit de door *Erman* ontdekte unipolariteit voortvloeit. Dat wil zeggen: gelijk de ééne pool van een magneet sterker kan wezen dan de andere, zoo heeft ook bij de electriche polariteit der atomen één der beide polen de overhand, en hierdoor ontstaat het verschil van electriciteit. Nu zou men meenen, dat de onderlinge *verwantschap* der atomen afhankelijk was van hunne tegenovergestelde electriciteiten. Dit is echter niet altijd het geval, daar niet zelden atomen met dezelfde electriciteit, zooals zuurstof en zwavel, zich veel inniger verbinden, dan andere met tegenovergestelde electriciteiten. Hierdoor komt men tot het besluit, dat de verwantschap der lichamen niet enkel berust op het verschil van electriciteit, maar voornamelijk op de sterkte (intensiteit) hunner polariteit. Daarom ontwaart men niet alleen eene sterke verwantschap bij lichamen met tegenovergestelde electriciteiten, zooals zuurstof en de radicalen der vaste alkaliën, maar ook bij lichamen met gelijke, maar zeer sterke electriciteit, zooals bij de reeds genoemde zuurstof en zwavel, die bovenaan staan op de lijst der electro-negatieve zelf-

standigheden. De graad van intensiteit is intusschen zeer veranderlijk en hangt af van de warmte. Wanneer twee lichamen op het punt zijn om zich met elkander te verbinden, dan moeten er tegenovergestelde electriciteiten vrij wezen. Dit is ook het geval bij lichamen met dezelfde electriciteit. Al heeft ook bij zwavel de electro-negatieve pool verreweg de overhand, toch voldoet bij de verbinding met de desgelijks electro-negatieve zuurstof hare zwakkere positieve pool aan dien eisch. — Om eene verbinding tot stand te brengen zal volgens den regel “*corpora non agunt nisi soluta* (alleen opgeloste lichamen werken op elkander)” althans één der twee lichamen *vloeibaar* moeten wezen. Hierdoor ontyangen de atomen van het vloeibare ligchaam zooveel bewegelijkheid, dat zij zonder moeite de tegenovergestelde polen der atomen van het andere ligchaam kunnen opzoeken en zoo dicht tot hen naderen, dat zij in elkanders electricische sfeer komen — want alleen hier kan eene verbinding plaats grijpen. De chemische verbinding bestaat dan in eene evenwichtsherstelling der tegenovergestelde electriciteiten. De warmte en het vuur, die zich daarbij ontwikkelen, ontstaan door het overspringen van talloze electricische vonkjes, en daar het wezen der electricische vonk nog geenzins verklaard is, mag men vermoeden, dat licht en warmte in het algemeen niets anders zijn dan electricische verschijnselen. De electro-chemische theorie weet geene verklaring te geven van de verschijnselen der *kracht van zamenhang* (cohaesie), bijvoorbeeld van hardheid, weekheid, taaiheid, broosheid enz. Daarentegen verklaart zij de *keurverwantschap* zeer natuurlijk door de sterkere electricische polariteit, waardoor sommige lichamen zich onderscheiden. Door de *scheiding* der lichamen verkrijgen de bestanddeelen hunne voormalige electriciteit, zoodat zij nieuwe scheikundige verbindingen kunnen aangaan.

Door latere ontdekkingen in de natuurkunde (physica), vooral in het hoofdstuk over de warmte, en door nadere scheikundige onderzoekingen heeft de atomistische theorie eene belangrijke wijziging ondergaan. Wordt een ligchaam aan den invloed van werktuigelijke krachten onderworpen, dan kan het steeds in kleinere deelen verdeeld worden. Deze deelbaarheid is evenwel begrensd; men verkrijgt ten slotte deeltjes, die voor *werktuigelijke* verdeling onvatbaar zijn, waarvan eene verdeling door mechanisch werkende hulpmiddelen zelfs niet denkbaar is. De zoo verkregene stofdeeltjes bestempelt men met den naam van *moleculen* (zie onder dit woord). Men beschrijft dus eene molecule door te zeggen, dat zij de kleinste hoeveelheid van eene stof is, die op zich zelve kan bestaan.

In het begrip van eene molecule ligt in het geheel niet, dat zij volstrekt ondeelbaar is. Behalve de werktuigelijke krachten zijn er andere, welke op de stof kunnen werken met die uitkomst dat er verdeling ontstaat. Werkt zulk eene kracht op de moleculen van

eene stof, dan kunnen zij ontbonden worden in kleinere deeltjes, die atomen worden genoemd en waaraan het denkbeeld van volstrekte ondeelbaarheid is verbonden. Deze atomen kunnen niet afzonderlijk bestaan; worden de atomen van eenige moleculen van elkander gescheiden, dan vereenigen zij zich terstond weder, maar zij worden dan dikwijls op eene andere wijze gerangschikt, en er ontstaat eene nieuwe stof. De atomen, die eene zekere molecule zamenstellen, kunnen onderling gelijk zijn, dan vormen zij eene stof, die de scheikunde als enkelvoudig, als een element beschouwt; of de atomen van zekere molecule zijn ongelijk, dan ontstaat er eene scheikundige verbinding, eene zamenstelde stof. Omdat aan atoom het denkbeeld van ondeelbaarheid is verbonden, kan in eene scheikundige verbinding nooit minder dan één atoom van een der zamenstellende elementen voorkomen; ook zullen de veelvouden steeds in geheele getallen moeten zijn. De scheikunde noemt dan een atoom de kleinste hoeveelheid van eene enkelvoudige stof, die in eene verbinding kan voorkomen. De kracht, waardoor de atomen zoodanig vereenigd worden, dat er moleculen ontstaan, is dezelfde, die scheikundige verbindingen tot stand brengt; zij wordt *verwantschap*, *affiniteit* genoemd. Worden moleculen tot één geheel, tot één ligchaam vereenigd, dan blijven zij bij elkander door die kracht, welke in de natuurkunde *cohaesie* wordt geheeten.

De nieuwere natuurkunde heeft als eene harer waarschijnlijkste uitkomsten gevonden, dat bij gassen, die onder gelijke omstandigheden van druk en temperatuur verkeerren, gelijke ruimten (volumina) een gelijk aantal moleculen bevatten. Wordt dit in verband gebracht met een aantal waarnemingen van de scheikunde, dan komt men tot de uitkomst, dat eene molecule van eene enkelvoudige stof (element) meestal gevormd is door de verbinding van twee atomen. Om het *aantal* atomen in eene zamenstelde molecule te ontdekken gebruikt de scheikunde verschillende methoden. Eene zeer gewone is deze, dat de volumina volgens welke zich de bestanddeelen van een ligchaam verbinden, in gasvormigen staat worden gemeten. Zij is dan alleen mogelijk, wanneer men de enkelvoudige lichamen, wier volumen men meten wil, afzonderlijk en in de gedaante van gas verzamelen kan. Meer ingewikkelde methoden zijn in de grotere leerboeken van scheikunde beschreven. Bij de bepaling van het aantal atomen komt de isomorphie (gelijkvormigheid) zeer te stade; want lichamen, die bij kristallisatie denzelfden vorm aannemen, zijn op dezelfde wijze zamengesteld. — Het *gewicht* der atomen wordt regtstreeks gevonden door de enkelvoudige stoffen in gasvormigen toestand te wegen en haar soortelijk gewicht onderling te vergelijken, waarbij het gewicht van waterstof of zuurstof als eenheid wordt aangenomen. Daar deze methode zeer goed op de bepaling van het atoomgewicht van zuurstof, waterstof, stikstof en een aantal andere kan

worden toegepast, maar bij vele enkelvoudige lichamen aan groote bezwaren onderhevig is, analyseert men doorgaans met de grootst mogelijke naauwkeurigheid eenige verbindingen dezer lichamen. Zoodra men hierdoor de zamenstelling en het aantal atomen dier verbindingen kent, vindt men het gewigt van het radicaal door eene zeer eenvoudige berekening. Bestaat bijvoorbeeld eene verbinding uit 3 atomen zuurstof en 1 atoom radicaal, dan is de gewigtsverhouding van 1 atoom zuurstof tot 1 atoom radicaal dezelfde als die van $\frac{1}{2}$ der gevondene hoeveelheid zuurstof tot de geheele gevondene hoeveelheid radicaal.

De oplossing van een vast ligchaam in eene vloeistof gaat geenszins — zooals de scheikundige verbinding — van eene evenwichtsherstelling der electriciteiten of van de verwantschap vergezeld, want het opgeloste ligchaam behoudt zijne scheikundige eigenschappen, welke bij het chemisch-verbonden ligchaam onmerkbaar worden en eerst bij de scheiding weder te voorschijn treden. Voor eene oplossing gelden ook niet de vroeger vermelde veelvouds-verhoudingen; zij bestaat enkel in eene symmetrische groepering der moleculen. De moleculen van het opgeloste ligchaam plaatsen zich regelmatig tusschen de moleculen der vloeistof, wier tusschenruimten er tevens door uitgezet worden, zoodat het volumen der vloeistof er grooter door wordt. Elke molecule der vloeistof is door een gelijk aantal moleculen van het opgeloste ligchaam omgeven, en als men verschillende zelfstandigheden in dezelfde vloeistof oplost, dan wordt het zamenstel nog ingewikkelder. Natuurlijk kan de wijze, waarop de moleculen van verschillende stoffen zich in de tusschenruimten der vloeistof plaatsen, verschillend wezen, maar zij is voor dezelfde stof altijd volkomen regelmatig. Het opslorpen van gassen door poreuse lichamen kan men op dezelfde wijze verklaren.

De *atomen-leer* der Ouden, afkomstig van *Democritus* en *Epicurus*, vindt men voorgesteld door den Romein *Lucretius* in zijn gedicht "Over de natuur der dingen (De rerum natura)" en is later verdedigd door *Gassendi*. De natuurkundige wetenschap heeft haar van den tijd van *Newton* af (*Principia philosophiae naturalis*) op den voorgrond gesteld, totdat *Kant*, *Schelling* en *Fichte* opgetreden zijn als voorstanders der dynamische leer. De grondslagen der atomen-leer zijn: de stof bestaat uit onnaspeurlijk kleine, ondeelbare en ondoordringbare deeltjes, — die deeltjes zijn gelijksoortig, maar onderscheiden zich alleen door verschil van gedaante, terwijl zij bij hunne vereeniging tot lichamen door grotere of kleinere tusschenruimten gescheiden zijn. Daarentegen beriep zich *Kant* op de oneindige deelbaarheid der ruimte, welke door het uitzettend vermogen der stof wordt gevuld en op de oneindige deelbaarheid der stof en verbond daarmede het juiste denkbeeld van een wederzijdsch doordringen bij scheikundige verbinding, schoon hij hiervan weinig partij trok, omdat hij er door onjuiste

redeneringen toe gekomen was. Het verschil van digtheid der lichamen — het steunpunt van de leer der atomen en der ledige ruimte — zocht hij te verklaren door de volgende onderstelling: De graad der aantrekkingskracht is afhankelijk van de hoeveelheid stofdeeltjes der aantrekkende lichamen. De graad der afstootende kracht kan bij lichamen met dezelfde hoeveelheid stofdeeltjes verschillend wezen. Dit laatste is de oorzaak van het verschil hunner digtheid. — Een middelweg tusschen de atomen-leer en de dynamische theorie is ingeslagen door *Herbart*.

De leer van de beperkte deelbaarheid der stof, en dus van het bestaan van moleculen en atomen, is niets anders dan eene onderstelling, die in hare uiterste consequentie tot ongerijmdheden kan voeren en op verre na niet alle verschijnselen verklaart. Toch is het eene waarheid, dat niemand ooit op eene bevredigende wijze de eigenschappen en verschijnselen der lichamen heeft voorgesteld zonder het bestaan van atomen aan te nemen. Wanneer men in het midden laat, of de oneindig kleine, ondeelbare deeltjes inderdaad de oorspronkelijke deeltjes of de ware atomen zijn, — wanneer men tevens bedenkt dat het bestaan dier deeltjes enkel eene onderstelling is, gelijk alles wat betrekking heeft op het inwendig zamenstel der lichamen, dan kan men gerust van atomen spreken. Doorgaans zal men zich met de daarmede verbondene voorstellingen vrij wat beter kunnen vereenigen, dan met de verklaringen der dynamische theoriën, welke de zwaarigheden ontduiken, maar niet opheffen en doorgaans zóó in het onbepaalde zweven, dat zij niet toepasselijk zijn op bijzondere gevallen. Wat door den scheikundige doorgaans een atoom of een atoomgewicht wordt genoemd, is geenszins een afzonderlijk atoom of het gewigt daarvan, maar eene massa van vele atomen, eene bepaalde gewigtsmassa, zoodat hij in den regel de woorden *kleinste deeltjes* en *verbindingsgewicht* gebruikt.

Men noemt de tegenwoordige scheikundige atomen-leer ook *stoichiometrie*.

Atoomgewicht is de naam der cijfers, die de gewigtsverhoudingen van de atomen of de verhouding waarin zij in verbindingen voorkomen (zie atoom) der enkelvoudige lichamen aanduiden, terwijl de aequivalentgetallen de verhoudingen aanwijzen, waarin de stoffen elkander vervangen. In water heeft men bijvoorbeeld 1 volumen zuurstof en 2 volumen waterstof (H_2O). Die cijfers zouden ook voor het gewigt gelden, indien het soortelijk gewigt dier stoffen gelijk was; dit is echter volstrekt niet het geval, want zuurstof is 16-maal zoo zwaar als waterstof. Wordt de waterstof als grondslag aangenomen en = 1 gesteld, dan is het gewigt van een volumen zuurstof = $1 \times 16 = 16$ zoodat water, wat het gewigt betreft gelijk is aan 2 maal 1 waterstof en 16 zuurstof. Daar het bij naauwkeurig onderzoek gebleken is, dat de atoomgewigten van vele enkelvoudige lichamen veelvouden zijn van

het atoomgewicht van waterstof, zoo heeft men in den laatsten tijd dit laatste als grondslag aangenomen.

Atoomvolumen is de gewone, schoon eigenlijk niet zeer gepaste uitdrukking, om de betrekkelijke volumina van zulke massa's van verschillende zelfstandigheden aan te duiden, welke (volumina) evenredig zijn aan de bindingsgetallen of atoomgewigten. Men heeft het ook wel soortelijk volumen, equivalent-atoom of moleculair-volume genoemd. De bindings- of atoomgewigten wijzen de gewichtsverhoudingen aan, waarin de lichamen zich scheikundig verbinden, en de atoomvolumina vermelden de ruimten, welke door de lichamen van dat gewigt worden ingenomen, alzoo in welke volumen-verhoudingen zij zich scheikundig verbinden. Zijn de atoomgewigten van twee zelfstandigheden A en B en de cijfers van haar soortelijk gewigt a en b, dan staan de volumina, door die zelfstandigheden ingenomen in verhouding als $\frac{A}{a}$ tot $\frac{B}{b}$, door wier quotiënten de atoom-volumina worden aangeduid. Bij verandering van het grondgetal voor het atoomgewicht verandert dus ook het cijfer voor het atoomvolumen, daar het enkel een verhoudings-cijfer is. Het atoomgewicht van zwavel is 200 als dat van zuurstof is = 100 en haar soortelijk gewigt 1,98, — het atoomgewicht van lood 1295 en zijn soortelijk gewigt 11,39; de atoom-volumina van zwavel en lood staan dus tot elkander als $\frac{200}{1,98} \cdot \frac{1295}{11,39} = 101:114$.

Eene meer bepaalde, maar willekeurige beteekenis verkrijgen de getallen voor de atoomvolumina, wanneer de atoomgewigten betrekking hebben op eene bepaalde eenheid van gewigt. Neemt men daartoe Ned. wigtjes, zoodat men aan de atoomgewigten voor zwavel en lood deze beteekenis toekent, dat zich 200 wigtjes zwavel met 1295 wigtjes lood verbinden, dan zijn de atoomvolumina kubieke Ned. duimen. Immers het soortelijk gewigt wijst aan, hoeveel wigtjes een kubieke Ned. duim eener stof weegt. Alzoo: 200 Ned. wigtjes zwavel vullen eene ruimte van 101 kubieke Ned. duimen en 1295 Ned. wigtjes lood eene van 114 kubieke Ned. duimen, welke gezamenlijke kubieke duimen zich tot zwavellood verbinden.

De atoomvolumina van *gasvormige*, enkelvoudige lichamen zijn even groot of hunne verhouding wordt door geheele getallen uitgedrukt.

Atowai is een eiland, hetwelk tot de groep der Sandwich-eilanden behoort. Het ligt ten noordwesten van Owaihi en heeft eene oppervlakte van 24 □ geogr. mijlen. De bodem is er bergachtig en gekroond met toppen ter hoogte van meer dan 2000 Ned. el. De dalen zijn er ongemeen vruchtbaar en het aantal inwoners is ongeveer 7000. Men heeft er de havens Waimea en Hanalei.

Atragne L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Runculaceën en met Clematis verwant. Het heeft een gekleurden kelk en een groot aantal smalle

bloembladen. Tot de soorten behooren *A. alpina L.* met een klimmenden stengel en vuilwitte, geelachtige, roode of paarsche bloemen, die op de Alpen groeit; — *A. siberica L.*, eene sierplant met blaauwe en roode bloemen. — *A. vesicatoria L.*, eene blaartrekende plant, die aan de Kaap groeit, enz.

Atramentum, een Latijnsch woord, doorgaans door *inkt* vertaald, beteekent elke zwarte kleurstof, die, uit ivoor, sepia of andere stoffen bereid, door schilders, schrijvers, boekdruckers enz. wordt gebruikt. In de middeleeuwen gaf men den naam van atramentum ook wel aan den steen der wijzen.

Atrato (Rio) is eene rivier in het noordwestelijk gedeelte van Nieuw-Granada in Zuid-Amerika, en bij de plannen, om de Atlantische en de Stille zee door een kanaal te verbinden, dikwijls ter sprake gebragt. Zij ontspringt er op het westelijk Cordillera-gebergte ter hoogte van 3300 Ned. el. en is door dit gebergte gescheiden van eene zijrivier van den Magdalena-stroom. Zij stort zich uit in de Antillische zee en wél in de Golf van Darië, nadat zij 150 rivieren en dubbel zooveel beken heeft opgenomen. Hare lengte bedraagt 55 mijlen en haar stroomgebied heeft eene oppervlakte van 515 □ geogr. mijlen.

Reeds *Alexander von Humboldt* had opgemerkt, dat zich tusschen de Cupica-baai aan de Zuidzee en de Napipi of Naipi, eene zijrivier der Atrato, slechts eene heuvelachtige landstreek bevindt ter breedte van 4 of 5 geogr. mijlen. Hij vermeldde daarenboven, dat reeds in 1788 een monnik een kanaal had gegraven van eene zijrivier der Atrato naar de San-Juan-rivier, welke zich uitstort in de Stille zee, — een kanaal, dat in den regeertijd kon gebruikt worden. Eindelijk wees hij op de smalle draagplaats van San Pablo, die het stroomgebied der Atrato scheidt van dat der San-Juan. Toch werd eerst in 1852 een naauwkeurig onderzoek van het Atratal ingesteld door *Kelley* van New-York, — een onderzoek, dat door het Congres der Vereenigde Staten, hetwelk er 25000 dollars voor toestond, bevorderd werd. Men heeft toen het plan der doorgraving van San Pablo en het graven van een kanaal van Cupica naar de Napipi ondoelmatig geoordeeld en een nieuw ontwerp ingeleverd. Men wilde namelijk gebruik maken van de Truando, eene zijrivier der Atrato, en vervolgens een kanaal door twee tunnels — één door de Sierra de los Saltos en een door de Cordilleras — naar de Rio Paracuchichi brengen, om langs deze de Zuidzee te bereiken. De kosten van dat kanaal, dat eene lengte zou hebben van 13½ geogr. mijlen, 33 Ned. el. breed en 10 Ned. el. diep, zijn — met die der daarbij behorende havenwerken — berekend op 134½ miljoen dollars of 336 miljoen gulden. Die som is echter niet groot in vergelijking met de voordeelen, welke zulk een kanaal aan den wereldhandel zou opleveren. Nu het kanaal van Suez voltooid en geslaagd is, zal men waarschijnlijk op de verbinding van den Atlantischen oceaan met de Stille zee ernstig bedacht wezen.

Atrebates of *Atrebat* is de naam van een Gallisch volk in Belgica Secunda. De hoofdstad was Nemetocena (Nemetacum) of Atrebatæ, thans Arras. Dat volk bragt tegen *Caesar* 15000 man in het veld. Ook werd die naam gegeven aan eene volkplanting van deze, welke aan de Teems in Engeland gevestigd was, met de hoofdstad Calleva of Callena, thans Wallingford in Berkshire.

Atrecht, zie *Arras*.

Atresie (imperforatio, niet-doorboord-zijn) is een woord van Griekschen oorsprong en wordt gebruikt om te kennen te geven, dat een kanaal zich niet in den natuurlijk geopenen toestand bevindt. Zij is eene misvormdheid, maar kan ook later ontstaan door ontsteking van de wanden der kanalen, door drukking of opvulling. De aangeborene atresie, uit eene gebrekkige vorming van geheele organen voortspruitend, kan volgens de plaats, waar zij zich openbaart, zeer verschillend wezen. Ook wordt zij op verschillende tijden ontdekt. Atresie van den anus wordt bij pasgeborenen spoedig opgemerkt door het uitblijven der ontlasting. Bij andere deelen, waar sterke afscheidingen eerst later plaats grijpen, kan zij lang verborgen blijven. Atresie van de oogleden, van den mond, van de pupil, van het uitwendig oor enz. komen zeldzamer voor. — De behandeling der atresie is niet gemakkelijk. Gewoonlijk maakt het geen bezwaar, een kanaal, dat slechts met een vlies gesloten is, te openen, maar moeilijk is het om dat kanaal open te houden. Hierbij heeft men de hulp noodig van een ervaren heelkundige.

Atræus was een zoon van *Pelops*, koning van Elis, en van *Hippodamia*, een kleinzoon van *Tantalus* en een broeder van *Thyestes*. Met dezen vermoordde hij zijn halven broeder *Chrysippus* en nam, vreezeende voor den toorn zijns vaders, de vlugt naar Mycenæ, naar koning *Euristheus*, met wiens dochter *Aeröpe* hij huwde. Toen zijn schoonvader in den strijd tegen de Heracliden gesneuveld was, erlangde hij de heerschappij over Mycenæ. De vloek, die van ouds op zijn stam rustte (zie *Tantalus* en *Pelops*), trof ook hem. *Thyestes*, door hartstogt vervoerd, verleide de gemalin van zijn broeder, en hiermede begint eene lange reeks van gruwelen, die aan dichters van den ouden en nieuwen tijd stof hebben geleverd voor onderscheidene treurspelen. *Thyestes*, die nevens *Atræus* in het zuiden van Mycenæ regeerde, werd verbanen. Om zich te wreken, zond hij *Phlisthenes*, den zoon van *Atræus*, dien hij geroofd en als zijn eigen kind opgevoed had, naar Mycenæ, om den vader te vermoorden. Het opzet werd verraden en *Phlisthenes* door zijn vader, die hem niet kende, op eene wrede wijze ter dood gebracht. Van alles onderrigt, neemt *Atræus* eene verschrikkelijke wraak. Hij verzoent zich in schijn met *Thyestes*, roept hem en zijne zonen terug, doodt deze laatsten, doet den vader eten van het toebereide vleesch zijner kinderen, en beveelt vervolgens, dat de hoofden en handen der slagtoffers op ta-

fel zouden worden gezet. Droogte en hongersnood teisterden toen het rijk van dien wreedaard, terwijl *Thyestes* de vlugt nam naar koning *Thesprotus* in Epirus. Toen *Atræus* hem, op bevel der godspraak, vandaar wilde terughalen, huwde hij, zonder het te weten, met *Pelopia*, de dochter van *Thyestes*, en *Aegisthus*, de vrucht van haren vroegeren omgang met dezen, werd geboren. *Aegisthus*, door *Atræus* opgevoed, was door dezen bestemd, om later zijn vader om het leven te brengen, maar hij werd van zijne afkomst verwittigd en keerde het zwaard, waarmee reeds het schandelijk gedrag van *Pelopia* was verzoend, tegen *Atræus* zelven.

De zonen van *Atræus* en *Aeröpe* zijn *Agamemnon* en *Menelaus*, doorgaans de Atriden genaamd. Zij vervullen eene belangrijke rol in de heldendichten der Oudheid, waarin de belegering van Troje beschreven wordt. Volgens anderen waren zij eigenlijk zonen van *Phlisthenes*, maar door *Atræus* als eigen kinderen aangenomen.

Atriplex, zie *Melde*.

Atrium was het voornaamste gedeelte van een oud-Romeinsch huis en bevond zich tusschen het vestibulum of voorhof en het cavaedium. Het was vermoedelijk van Tuscischen oorsprong en aanvankelijk klein en eenvoudig, terwijl later een groot en fraai versierd atrium tot de merkwaardigste gedeelten des huizes behoorde. Het was de voorste en grootste overdekte zaal, door het ostium (de deur) met het vestibulum verbonden. Achter het atrium volgden het cavaedium, tablinum enz. Het atrium bevatte de beeldtenissen der voorvaderen, het was het slaapvertrek van het hoofd des gezins, de werk-kamer voor de weyende huisvrouw en haren stoet, en de audiëntie-zaal voor haren echtgenoot. Een afzonderlijke slaaf (atriensis) was belast met de zorg voor het atrium. — Merkwaardig waren tevens de atria der tempels, en te Rome vooral die van den tempel der Vrijheid bij het Forum, benevens van dien bij den Aventijnschen berg, waar men halsmisdaden onderzocht, lotingen hield, wetten uitvaardigde enz. In laatstgemeld atrium Libertatis stichtte *Asinius Pollio* de eerste openbare boekery te Rome, en ten tijde der republiek was er het archief en de vergaderplaats der censoren. In den Christelijken tijd gaf men den nam van atrium (aula, impluvium) ook aan eene overdekte plaats bij de kerken, bestemd voor boetelingen en voor hen, die de kerk als eene vrijplaats (asylum) gebruikten.

Atropa, zie *Doodkruid*.

Atrophie (tabes) is een woord van Griekschen oorsprong, dat een toestand van gebrekkige of geheel opgehevene voeding aanduidt van levende lichaamsdeelen of van het geheele ligchaam. De atrophie veroorzaakt eene vermindering in omvang en gewigt van het door haar aangetaste deel, zodat het allengs ongeschikter wordt om aan zijne bestemming te beantwoorden. Terwijl bij een gezonden staat der stofwisseling de opname van nieuwe bestanddeelen het verlies van

verbruikte stoffen vergoedt, heeft bij atrophie het verlies de overhand.

Bij eene eenvoudige atrophie verandert het weefsel niet, maar de elementen, waaruit het zich vormt, worden armer aan die deelen, welke de stofwisseling onderhouden, en er ontstaat vermagering. Zij bepaalt zich in de eerste plaats tot het vet, — vervolgens tot verschillende klieren, — en tast eindelijk ook andere organen aan, zooals de huid en de spieren. Men kent de vermagering en verslapping der ouden van dagen, — eene atrophie, die men gewoonlijk *marasmus senilis* noemt. Deze atrophie gaat intusschen veelal vergezeld van eene ontaarding der weefsels. Over het geheel wordt dit bij atrophie veelal opgemerkt, omdat zij in haren eenvoudigen toestand zelden lang duurt zonder dat de weefsels onder den invloed eener gebrekkige voeding van physiologischen aard veranderen. Dikwijls is zij de voorlooper van *hypertrophie* of *overmatige voeding*, die desgelijks verwoestend werkt.

Atrophie, waarbij de elementaire deelen (cellen, vezels enz.) eene onnatuurlijke vormverwisseling ondergaan — *degeneratieve atrophie* — is aanvankelijk niets anders dan een scheikundig verloop, maar langzamerhand wordt er ook het ontleedkundig samenstel door gewijzigd. Zij openbaart zich dan in verharding of verstijving (induratie, sclerose) of in vernietiging verweking of vervloeiing (malacie, colliquatie) der aangetaste deelen.

De *atrophische verharding* vertoont zich in verschillende vormen. Bij de *eenvoudige verharding* verdroogen de elementaire deelen, trekken zich samen en worden digter, terwijl de bloedvaten zich vernauwen of sluiten, en het geheele deel verkrijgt een kraakbeenachtig voorkomen. Bij *verkalking* geschiedt dit door de afscheiding van kalk en magnesia-zouten. De *spekachtige verharding* vertoont zich niet alleen in de groote klierachtige deelen, zooals de lever, de nieren en de milt, maar ook in andere weefsels en ontstaat door de vorming eener stof, die op plantaardig cellulose gelijkt. Eindelijk behooren hiertoe de *pigmentvormingen* of de verandering van verdroogde bloedligchaampjes en van de hierin aanwezige kleurstof in gedaantelooze korrels, kristallen enz.

De vernietiging of *atrophische verweking* wordt veroorzaakt doordien de cellen wegens eene gestoorde voeding kleine vetkorreltjes opnemen, zoodat zij gewijzigd worden en eindelijk verdwijnen, — of ook wel doordien de bestanddeelen van het weefsel vóchten opnemen en week worden, zoodat er brijachtige, dradige massa's en eindelijk holten ontstaan, waarna het deel ineenvalt en genoegzaam verdwijnt. Beenderen, die voor ineenvalling niet vatbaar zijn, worden daardoor zeer broos.

De *oorzaken* der atrophie zijn zeer verschillend. Ligchaamsdeelen lijden aan atrophie, wanneer zij door een gezwel worden gedrukt (zie *Aneurysma*) of ook wanneer zij met eene overmatige hoeveelheid bloed zijn

gevuld (zie *Congestie*). Het geheele ligchaam wordt er door aangetast, wanneer het genoten voedsel ongeschikt is voor zijn onderhoud, — wanneer de spijs wegens vernauwing van den slokdarm de maag niet bereiken kan, — en in het algemeen bij een zieklijken staat der spijsverteringswerktuigen. Ook kan atrophie ontstaan door diarrhée, bloedverlies, verettering, gebrekkige bloedvorming enz. Deelen, die lang werkeloos blijven, bijvoorbeeld een gebroken been, worden aangetast door atrophie. Niet alleen de zenuwen, maar ook de spieren ondergaan daarbij verandering, en deze laatste verliezen haar zamentrekkend vermogen. Intusschen staan de deelen desgelijks bloot voor atrophie wegens overmatig gebruik of overspanning, zooals men bij de spieren onder anderen bij schrijfkrimp, en bij de zenuwen bij hevige prikkeling opmerkt. Ook veroorzaken sommige zelfstandigheden atrophie, zooals iodium die der klieren, terwijl het bij aanhoudend gebruik vermagering doet ontstaan, — en lood, kwik, koper, zink en alkaliën desgelijks. Atrophie kan ook te voorschijn treden als gevolg van ontstekingen en heeft dan — vooral met betrekking tot de hersenen en tot de lever — eene snelle, doodelijke werking. Het is daarenboven bekend, dat koorts met sterk nachtzweet en diarrhée en met afscheiding van eiwit in de urine een belemmerenden invloed hebben op de voeding en vermagering veroorzaken. — Dikwijls komt *atrophie van jonge kinderen* voor (paedatrophie), vooral bij kunstmatig opgebragte, slecht verzorgde en gebrekkig gevoede kinderen, die daarenboven aan geërfdde kwalen lijden. Voor deze is doorgaans geen baat; zij vermageren, krijgen oude gelaatstrekken, dikke buiken, opgezette levers en eene heesche stem, en sterven ten laatste, nadat zij tot een geraamte zijn uitgeteerd. Doorgaans neemt deze atrophie een aanvang met diarrhée en braking, door gebrekkige spijsvertering ontstaan, en wanneer die beide vijanden van den kinderlijken leeftijd niet spoedig en met kracht worden bestreden, dan heeft de atrophie weldra de overhand. Het spreekt van zelf, dat hierbij eene gepaste voeding met moedermelk en het gebruik van zuurverdiijvende en maagversterkende middelen de meeste dienst bewijzen.

Een andere vorm van atrophie is het *cretinismus* (zie onder dit woord).

De *progressieve atrophie der spieren*, eene ziekte, die eerst in den laatsten tijd naauwkeurig is waargenomen, openbaart zich daarin, dat bepaalde spieren langzamerhand verdwijnen, en dat die ziekte zich allengs uitbreidt, geheele groepen van spieren aantast, en met verlamming eindigt. Het eigenaardige van zulk eene verlamming is daarin gelegen, dat eerst na de vervorming van de zelfstandigheid der spieren de invloed van den wil wordt opgeheven en dat ook dan de prikkeling van den galvanischen stroom niet meer werkt, terwijl bij verlammingen, door hersen- en ruggemergziekten veroorzaakt, de invloed

van den wil reeds vernietigd is vóórdat de spieren iets geleden hebben, zoodat de prikkel van den galvanischen stroom hare zamentrekking veroorzaakt.

Atropine (daturine) is een alkaloïde, dat in het doodkruid (*Atropa Belladonna*) en den doornappel (*Datura Stramonium*) voorhanden is. Men kan het bereiden door een aftreksel van doodkruid met iodhoudend iodkalium te doen neêrslaan, den neêrslag in zuiver water op te lossen, het metaaloxjde met koolzuur kali uit de gefiltreerde oplossing af te scheiden en het alkaloïde in alkohol op te lossen. Het kristalliseert in naalden met een zijde-glans, smelt bij 90° C., lost zich op in 200 deelen koud en 50 deelen warm water, — voorts gemakkelijk in alkohol en minder gemakkelijk in aether. In geconcentreerd zwavelzuur wordt het kleurloos opgenomen; later wordt het daarin rood en zwart. Men gebruikt het bij oogziekten en ook bij langdurige zenuwkwalen. Vooral heeft men in den laatsten tijd valerianaanzure atropine zeer geroemd, welke bij — 10° C. uit gemengde aether-oplossingen van gelijke aequivalenten atropine en valerianaanzuur kristalliseert. Zij is bij 20° C. week, smelt bij 32° C., en lost zich niet best op in alkohol en aether, maar zeer goed in water.

Merkwaardig is vooral de strijdige werking van atropine en morphine; het eene is het tegengif van het andere, ofschoon het atropine den pijnstillenden invloed van het morphine niet belemmert. Daar men deze wel eens voor insputtingen onder de huid in zoo groote hoeveelheden bezigt, dat er vergiftigingsverschijnselen door ontstaan, gebruikt men tevens atropine, dat desgelijks door insputting onder de huid wordt gebracht. Tegen $\frac{1}{4}$ ^{de} grein azijnzuur morphine neemt men $\frac{1}{30}$ ^{ste} grein zwavelzuur atropine.

Atropos, eene der drie *Schikgodinnen* (zie onder dit woord).

Atsjin is een afhankelijk sultanaat aan den noordwesthoek van het eiland Sumatra. Het strekt zich uit aan de westelijke kust tot aan Singkal en aan de oostelijke tot aan Diamond-point. Voorheen besloeg het eene oppervlakte van 1625, thans eene van 1200 □ geogr. mijlen. De westkust is over het geheel vlak, de oostkust bergachtig, en het binnenland onbekend. Het klimaat schijnt er gezonder te wezen dan in andere gedeelten van het eiland. Men verbouwt er rijst, katoen en uitstekende boomvruchten, arekanoten, peper, kamfer en allerlei moeskruiden. Ook heeft men er veeteelt en paardenfokkerij. De Atsjinèzen, wier aantal onbekend is, schijnen een gemengd ras van Batta's en Maleijers te vormen; zij zijn klein en donker van kleur, ijveriger en schranderder dan hunne naburen, maar tevens wraaksuchtig en bloedgierig. Zij zijn goede matrozen en hartstogtelijke beminnaars van het hanengevecht, van het amfoen-schuiven en van het betel-kaanwen. Hunne taal is een tongval van het Maleisch. Behalve met den landbouw, houden zij zich bezig met het weven van katoenen en

zijden stoffen en met het bewerken van gouden zilverdraad. Het gezag van den sultan gaat niet verder dan de gehoorzaamheid zijner leenmannen, en de kleine staten van zijn gebied betalen hem eene zekere schatting.

De hoofdstad Atsjin ligt op de noordwestpunt van het eiland, in een met heuvelen omsloten dal, omstreeks 1 $\frac{1}{2}$ uur gaans van de zee en aan eene rivier met 3 monden. Voorheen waren er 36000 inwoners, maar de vroegere grootheid is verdwenen. Van de 1000 tamme olifanten, die weleer in den stal van den sultan te vinden waren, is slechts één overgebleven, en de vloot, voorheen uit 200 schepen bestaande, is desgelijks weggeslonken. Op de baai vóór de rivier staat tegenwoordig bij eb nauwelijks 14 Ned. palm water.

Een paar eeuwen geleden was Atsjin de markt- en stapelplaats der voornaamste voortbrengselen van China, Indië en den Indischen Archipel, maar de handel is door de Europeanen aan de Atsjinèzen ontrukkt, zoodat deze tot den zeeroof overgingen. De Portugezen kwamen er in 1509 aan land en begonnen weldra strijd te voeren tegen dien magtigen staat. Dit duurde tot aan het jaar 1641, toen Malacca door de Atsjinèzen en Nederlanders veroverd werd. In laatstgemeld jaar overleed sultan *Pedakta Siri* zonder mannelijk kroost na te laten. Hij werd opgevolgd door de koningin, en het gezag bleef in handen van vrouwen tot aan het jaar 1700. Na dien tijd was het land door partijtwisten verdeeld, waarin de ééne overweldiger den anderen van kroon en leven beroofde.

Attaché noemt men een persoon, die aan den gezant naar een of ander hof wordt toegevoegd, zoowel opdat hij zich vorme voor de diplomatische loopbaan als opdat hij luster bijzette aan het gezantschap.

Attak is een Russisch eiland in de Zee van Kantsjotka, één der groote Aleoeten. Het is 7 geogr. mijlen breed en dubbel zoo lang. De 60 gezinnen, die er gevestigd zijn, betalen in pelterijen eene schatting aan den Keizer van Rusland.

Attalus is de naam van onderscheidene koningen van Pergamus en van een Keizer van het West-Romeinsche rijk. Tot de eerste behooren:

Attalus I, geboren in het jaar 269 vóór Chr. Hij was de opvolger van zijn neef *Eumenes I*. In die dagen trokken de Galliërs plunderend door de landen van Azië of dienden tegen hooge soldij in de legers van onderscheidene vorsten. De glansrijke overwinning, door *Attalus* in 239 behaald op eene Gallische horde, die voor *Antiochus van Syrië* streed, gaf er aanleiding toe, dat hij zijn gebied uitbreidde en den titel van Koning aannam. Eerst *Achaeus*, de veldheer van *Seleucus Ceraunus*, die in een veldtocht tegen *Attalus* vermoord werd, bragt het rijk van Pergamus weder tusschen zijne oorspronkelijke grenzen. *Attalus* werd in 209 benoemd tot opperhoofd van het Aetolisch verbond, en verscheen weldra met eene vloot op de kust

van Griekenland. Een aanval van koning *Prusias* van Bithynië noodzaakte hem echter tot den aftogt. In 203 stond hij, door de inwoners van Rhodus ondersteund, tegenover *Philippus van Macedonië* en gedurende den laatsten oorlog van dezen met de Romeinen, belaagde hij hem voornamelijk op zee. Kort vóór den slag van Cynocephalae (197) bevond hij zich ter dagvaart te Thebe en sprak er met zooveel kracht ten gunste van Rome, dat hij door een aanval van beroerte getroffen werd. Hij werd naar Pergamus gebragt en overleed er in datzelfde jaar.

Attalus II Philadelphus, de zoon van den voorgaande, geboren in 210 vóór Chr. Hij werd in 159 de opvolger van zijn ouderen broeder *Eumenes III*, terwijl hij te voren diens veldheer en gezant te Rome was geweest. Zijne eerste regeringsdaad was de herstelling van den verdreven *Ariarathes Philopator* in het bewind van Cappadocië. Daarna werd hij aangevallen en zeer in de engte gebragt door *Prusias*, koning van Bithynië, waaruit hij geholpen werd door de Romeinen. Later werkte hij mede tot verheffing van *Alexander Balas* op den Syrischen troon en tot den val van *Prusias* en diens zoon *Nicomedes*. Hierdoor geraakte hij in oorlog met den schoonvader van *Prusias*, met *Diegylis*, vorst van Thracië, maar behaalde de overwinning. Tevens zond hij hulptroepen aan de Romeinen, om den *Pseudo-Philippus* te verdrijven, en vervolgens om de Achajers te bevrijden en Corinthe te veroveren. Hij overleed in 138 vóór Chr. en wordt als een vriend van kunst en wetenschap geroemd.

Attalus III Philometor, een zoon van *Eumenes II* en van *Sratonice*, eene koningsdochter uit Cappadocië, een neef en opvolger van den voorgaande. Hij gedroeg zich tegen bloedverwanten en vrienden met de wreedheid van een krankzinnige en werd eindelijk door eene geweldige zaarmoedigheid aangetast, zoodat hij de zamenleving ontvlood en zich enkel met tuinbouw, beeldhouwkunst en metaalgieterij bezig hield. Hij overleed in 133 vóór Chr., nadat hij de Romeinen tot erfenamen had benoemd van zijne onmetelijke schatten. Deze begrepen, dat hij daaronder ook het rijk bedoeld had, zoodat zij Pergamus veroverden en in een Romeinsch wingewest veranderden.

De keizer van het West-Romeinsche rijk, van wien wij gesproken hebben, is *Attalus*, te voren eerste praefectus te Rome, maar in 439 na Chr. door *Alarik* tot tegenkeizer van *Honorius* verheven. Toen genoemde *Attalus* een jaar later zelfstandig wilde handelen, werd hij afgezet en openlijk beschimpt. Vijf jaren later liet hij zich, op bevel van den Goth *Athaulf*, nogmaals met de keizerlijke waardigheid bekleeden, maar hij werd in 416 door *Constantinus*, den veldheer van *Honorius*, gevangen genomen, in triumf te Rome binnengebragt en, na het verlies der regterhand, naar Lipari verbannen.

Attaque is een Fransch woord, hetwelk op militair gebied tot naam strekt voor eene

voorwaartsche beweging naar den vijand, om hem uit zijne positie of van het door hem ingenomen terrein te verdrijven. De *attaque* onderscheidt zich — volgens sommigen — van den aanval doordien zij altijd ernstig gemeend is, terwijl een aanval een schijnbare kan zijn. Daar men bij de *attaque* doorgaans vooral van het blanke wapen gebruik maakt, bezigt men dat woord alleen van de voorwaartsche beweging der infanterie, niet van die der artillerie. De *attaque* der infanterie vertoont zich als *dajonnet-attaque*, die der cavallerie als *charge*, terwijl men aan het hevigst oogenblik van deze den naam geeft van *shok* (choc).

Attar (Feris Eddin), een beroemd Perzisch dichter en schrijver, heeft zich vooral door zijne godsdienstige verzen en opstellen een grooten naam verworven. Hij werd in het jaar 1119 na Chr. te Kerken bij Nisjapoer in Khorassan geboren. Eerst was hij koopman in specerijen en vervolgens derwisj. Hij werd omstreeks 100 jaren oud en kwam door het zwaard der Mongolen onder *Gengis-Khan* om het leven. Een gedeelte zijner verzen is vertaald en uitgegeven door *Silvestre de Sacy*. Andere werken van dien dichter bevinden zich in handschrift op de Keizerlijke bibliotheek te Parijs.

Attentaat, van het Latijnsche *attentatus*, in het Fransche regt overgenomen, beteekent in het algemeen iedere poging tot misdrijf of tot eene ongeoorloofde daad, waardoor een ander schade kan lijden, en meer in 't bijzonder: aanranding, aanval, aantasting. *Crimen attentatus* was in het Romeinsche regt de poging, om een ander het leven te benemen. Het Fransche strafwetboek, de Code Pénal van 1810, in Frankrijk in 1832 herzien, en hier te lande sinds 1812 ingevoerd, en vrij aanzienlijk gewijzigd in 1854, kent twee hoofdsorten van *attentaat*. De eerste soort wordt gerangschikt onder de misdaden en wanbedrijven tegen de inwendige veiligheid van den Staat (*crimes et délits contre la sûreté intérieure de l'état*), waarbij *l'attentat* ou le complot (de aanslag of zamenspanning) tegen het leven of den persoon des Keizers gestraft wordt (*crime de lèse-majesté*) als vadermoord met verbeurdverklaring van alle goederen. De *attentaat* is bovendien strafbaar, als hij gerigt is tegen de leden van het keizerlijk geslacht; of als het oogmerk bestaat, om de hooge regering of de orde in de opvolging tot den troon te veranderen, of om de burgers onder de wapenen te brengen tegen het keizerlijk gezag. Hij bestaat, zoodra er eene daad is gepleegd, of begonnen is gepleegd te worden, om tot het in uitvoerbrenge dezer misdaden te geraken, alhoewel zij niet voleindigd zijn geworden. Op alle staat de doodstraf en verbeurdverklaring van goederen. Het koopen van een revolver, om den keizer te dooden, is dus een *attentaat*, waarop de doodstraf methare gevolgen als straf staat (omtrekt zamenspanning, zie *complot*). In de nieuwste geschiedenis zijn, vooral in Frankrijk, verscheiden *atten-*

tate tegen het leven van den vorst, door middel van bommen en helsche machines, berucht geworden; onder anderen die van 19 November 1832, en van 28 Julij 1835 tegen het leven van *Louis Philippe*; eenige tegen het leven van koningin *Victoria* van Engeland, vooral in hare eerste regerings-jaren, en in den laatsten tijd tegen *Napoleon III* (Orsini, 1853); tegen den koning van Pruisen, — en zoo voorts.

De tweede hoofdsort van *attentaat*, in de Code Pénal bekend, is die tegen de zeden, behandeld onder de "misdriven tegen bijzondere personen." De bepalingen hieromtrent zijn weinig en de daarop gestelde straffen gering.

't Meest omvattend is "de openbare schennis of belediging van de eerbaarheid (*Outrage public à la pudeur*)." Verder worden strafbaar gesteld *viol* (verkrachting) of andere feitelijkheid tegen de eerbaarheid; het opwekken van onzedelijkheid; overspel en bigamie.

Zeer opvallend in den tegenwoordigen tijd is het onderscheid, dat in deze materie door den wetgever gemaakt wordt in de regten van den getrouwen man en van de getrouwde vrouw.

Attenuantia, namelijk *medicamenta*, zijn bloedverdunnende geneesmiddelen. Het beste van deze is voorzeker water.

Atterbom (Peter Daniël Amadéus), een Zweedsch dichter, werd geboren den 19den Januarij 1790 in het Kerspel Asbo in Oost-Gothland. Hij bezocht het gymnasium te Linköping en begaf zich in 1805 naar de universiteit te Upsala. Met eenige vrienden stichtte hij hier eene poëtisch-critische vereeniging, het "*Aurora-verbond*", welke zich ten doel stelde, om eene nieuwe vlugt te geven aan de vaderlandsche letterkunde. Daaruit ontstond in 1810 te Upsala het tijdschrift "*Phosphorus*," dat tot 1813 bleef bestaan en aanleiding gaf tot den naam van "*Phosphoristen*," welke aan de voorstanders der nieuwe rigting gegeven werd. In die rigting bewogen zich vooral de geschriften van *Atterbom*, maar de schrijver was om die reden ook in de eerste plaats het mikpunt harer tegenstanders.

In de jaren 1817 tot 1819 deed *Atterbom* eene reis door Duitschland naar Italië. Na zijn terugkeer in den herfst van laatstgenoemd jaar werd hij geroepen, om aan den kroonprins *Oscar* onderwijls te geven in de Deutsche taal en letterkunde. Hij vergezelde dezen naar Stokholm, en werd vervolgens in 1821 leeraar in de geschiedenis, in 1822 adjunct der philosophie, in 1828 hoogleeraar in de logica en metaphysica, en eindelijk in 1835 hoogleeraar in de aesthetica aan de universiteit te Upsala. Hij werd in 1839 gekozen tot lid der Zweedsche Academie, en hier mede was de strijd tusschen deze en de *Phosphoristen* bijgelegd.

Atterbom overleed te Upsala op den 26ten Julij 1855. Hij heeft vele geschriften in proza en poëzie nagelaten. Zijne gedichten zijn diepzinnig van inhoud en zeer zoet-

vloeiend van vorm. In zijne wijsgeerige werken zoekt hij de wijsbegeerte in overeenstemming te brengen met het Christendom.

Attersee of *Attermeer* is een uitgestrekt, vischrijk meer in het aartshertogdom Oostenrijk (Ob der Ens) en staat door de Ach, die uit de Mondsee komt, met deze in verband. Dit meer wordt ook wel *Kammersee* genoemd naar het landgoed Kammer, aan zijn noordelijk uiteinde gelegen. Het is 2½ geogr. mijl lang en op zijne aanzienlijkste breedte bijna ½ geogr. mijl breed. Zijne diepte bedraagt 600 Ned. el, zoodat zijn bodem 180 Ned. el beneden de oppervlakte der zee gelegen is. Zijn zuidelijke oever bestaat uit steile rotswanden, en naar het zuidoosten verheffen er zich aanzienlijke kalkgevaarten. Voor 't overige is het door eene lage bergstreek omgeven, die naauwelijks 300 Ned. el boven zijn waterspiegel verrijst. Op zijn westelijken oever vindt men de dorpen Attersee en Seewalchen. Eerstgenoemd dorp is de hoofdplaats van Attergau, en de kerk Maria-hemelvaart is er eene druk bezochte bedevaartsplaats.

Attica, eene der 8 provinciën van Midde-Griekenland of van het eigenlijke Hellas, grensde ten noorden aan Boeotië, ten westen aan Megaris, ten zuiden aan de Saronische Golf en ten oosten aan de Aegaesche Zee en de Euripus. Zij besloeg eene oppervlakte van 41 □ geogr. mijlen, van welke bijna 2 tot de eilanden moeten gerekend worden. Het aantal inwoners bedroeg er in den bloeitijd ½ miljoen (135000 vrijen en 365000 slaven). Het land vormde een schier-eiland, dat zuidwaarts uitstak in zee. Hare kust eindigde bij een tak van het Boeotisch gebergte Cithaeron (thans Elatéea). Op dezen volgde westwaarts het grensgebergte Oneon, dat met andere rotsgevaarten zich uitstrekte tot aan de Saronische Golf. Ook andere beroemde gebergten verhieven op den bodem van Attica hunne toppen, zooals de Pentelicon om zijn marmere, en de Hymettus om zijn honig vermaard, terwijl er tevens de Lycabettus verrees. De zuidelijkste punten van Attica waren de kapen Astypalaea ten westen en Sunium (thans kaap Colonna) ten zuiden. Tevens bevonden er zich uitgebreide vlakten, door de beekjes der bergen besproeid. Van deze was het oord tusschen den Hymettus en den Corydaelus de voornaamste; hier toch was Athene gelegen tusschen graanvelden en olifgaarden, door de Ilissus en Cephissus op eene spaarzame wijze bevochtigd. Hier stroomde ook de Eridanus, die van den Hymettus afdaalde. Belangrijk was tevens de vlakte van Eleusis, Phthia en Eleutheræ; deze ontving de wateren van de Eleusinische Cephissus, op den Cithaeron ontspringende, en bragt eene groote hoeveelheid graan voort. Gemelde twee vlakten vormden de eigenlijke *Akte* (het kustgewest), die men reeds in de oudste tijden van Athene onderscheidde van de *Paralia*, aan de zuidpunt, en van de *Diacria*, aan de bergachtige oostkust gelegen. Door de Paralia kronkelde

de rivier Erasinus, die op den Hymettus ontsprong en tegenover Euboea zich uitstortte in zee. Tot de Diacria behoorde de beroemde vlakte van Marathon. In het binnenland, tusschen de vlakte van Athene en die van Marathon en aan den voet van den Hymettus strekten steenachtige, hier en daar met struiken begroeide gewesten — de velden van de Phelleus — zich uit.

De bodem van Attica bestaat uit kalkgesteente. De Hymettus en de Pentelicon leverden voortreffelijk marmeer, aan hunne helling vond men ook terpentijn, en bij kaap Colias, niet ver van Phaleron, was de fijnste potklei, te vinden. Men vond er voorts een fraaijen blaauwen kalksteen, benevens zilver-, koper- en looderts, kwikzilver, smaragden en gelen oker. De zilverbijnen hebben van den tijd van *Themistocles* tot aan dien van *Xenophon* eene aanmerkelijke hoeveelheid van dat metaal opgeleverd; later verminderde dat bedrag, en in de eerste eeuw onzer jaartelling was de voorraad uitgeput.

De inwoners van Attica waren geenszins krachtige Hercules-gestalten, zooals men er in Boeotië aantrof. Zij waren fijn en slank van bouw en tevens ongemeen levendig en schrander. De grond werd er ten behoeve van den oogst met zorg bebouwd, maar was op verre na niet in staat, om het noodige op te leveren voor zulk eene aanzienlijke bevolking. Zelfs waren er de wouden der bergstreek niet toereikend voor den scheepsbouw. Uitmuntend waren er vooral de boomvruchten, en ook thans nog vindt men aan de oevers van de Cephissus uitgestrekte oljfgaarden. De oljffboom was er in ouden tijd onschendbaar en aan *Athene* (Minerva) gewijd, terwijl de vijfgeboom onder de hoede was geplaatst van *Deméter* (Ceres). De Attische wijnen wordt niet bijzonder geprezen, maar des te kostelijker was de honig van den Hymettus. Deze behoorde met keurig brood, vijgen, reukwerk, wol en kaas tot de beste voortbrengselen van Attica. Men hield er vooral geiten, benevens eene menigte schapen. Men vond er weinig paarden, maar des te meer ezels en muilieren. In het boschrijk gebergte hielden wilde zwijnen, beren en wolven, zich op, en langs de kust werd veel visch gevangen.

Het oude Attica was verdeeld in gemeenten (demoi), wier aantal in den laatsten tijd van zijn bloei 174 bedroeg. Ieder burger was lid van eene dier gemeenten, schoon het, althans later, geen vereischte was, dat men woonde in het demos, op welks lijst men was ingeschreven. Onderscheidene gemeenten vormden een gewest (phyle), en er waren eerst 10, toen 12 en eindelijk 18 gewesten. Ten zuidwesten van de stad Athene strekt eene heuvelachtige landtong zich ver in zee uit, en de kronkelende kust van deze strekte aan de zeelieden tot eene veilige haven. Tot aan de Perzische oorlogen was de naastbijgelegene bogt, Phaleron genaamd, voldoende geweest, maar *Themistocles* maakte zijne stad-

genooten opmerkzaam op de groote voordeelen, welke drie andere bogten (Zea, Aphrodisium en Cantharus) verschaften, om daarvan eene haven te maken, die vervolgens de Piraeus genoemd werd. De verste of zuidelijke punt der landtong, welke slechts door eene smalle strook met deze verbonden was en aan de oostzijde eene eigene haven bezat, droeg den naam van Munychia.

Van de eilanden aan de kust van Attica is Salamis (thans Koloeri) het belangrijkste. Vóór kaap Amphiale lagen de beide Pharmacussae (thans Megari en Mikri Kyra). Voorts vond men tusschen Salamis en de Piraeus het onbewoonde eiland Psytallia (thans Lipsokotalli), en in dezelfde buurt het nog kleinere Atalante (Talentos). Tegenover Aenone lag Hydrussa (thans Prasonisi), tegenover Zoster lag Phaoera (thans Phlega), en aan de zuidpunt van Attica verhief zich het Patroclus-eiland (thans Gaidharonisi) enz. Om trent de geschiedenis van Attica raadplege men *Athene*.

Tegenwoordig vormt Attica met Boeotië eene nomarchie van het koninkrijk Griekenland en telt op bijna 116½ □ mijlen ruim 116000 inwoners. Het is grootendeels eene woeste bergstreek met weinig landbouw en zelfs met weinig bosch.

Atticismus noemt men het eigenaardige van het Attische dialect, dat zich door sierlijkheid en welluidendheid onderscheidde. Daarom heeft men ook in lateren tijd wel eens gesproken van een *Attischen stijl*, wanneer de geschriften van dezen en genen getuigenis geven van die schoone eigenschappen, welke wij bij *Demosthenes*, *Plato* en anderen aantreffen. Ook de uitdrukking *Attisch zout* is algemeen bekend.

Atticus. Wij zullen een en ander mededeelen van twee personen, die dezen naam gedragen hebben.

Titus Pomponius Atticus, na de adoptie door *Quintus Caecilius Metellus*, zijn oom van moederszijde, *Quintus Caecilius Pomponianus Atticus*, of eenvoudig *Atticus* genaamd, was een aanzienlijk en veelvermogen Romeinsch ridder. Hij werd geboren in het jaar 108 vóór Chr., verliet, ten gevolge der woeelingen van zijn bloedverwant *Sulpicius* en van den strijd tusschen *Cinna* en *Sulla*, de stad Rome in het jaar 86 vóór Chr. en vestigde zich te Athene, waar hij uitsluitend voor de wetenschap leefde, totdat *Sulla* hem in het jaar 64 aanspoorde om naar zijne geboorteplaats terug te keeren. Gedurende zijn 22-jarig verblijf in Griekenlands hoofdstad had hij zich de taal en gewoonten der Grieken geheel en al eigen gemaakt, — en hieraan had hij den naam *Atticus* te danken. Hij bekleedde te Rome geen openbaar ambt, maar was bevriend met de merkwaardigste staatslieden van zijn tijd, met *Marius*, *Sulla*, *Brutus*, *Cassius*, *Hortensius*, *Antonius*, *Octavianus* en vooral met *Cicero*. Deze laatste hield met *Atticus* eene gestadige briefwisseling, welke bewaard is gebleven (*Ciceronis Epist. ad Atticum libri XVI*), en wijdde aan

hem zijne geschriften over den ouderdom (De senectute) en over de vriendschap (de amicitia), terwijl hij hem in het 3de boek van zijn werk over de wetten (De legibus) sprekend invoert. De Ouden roemen ten zeerste de beschaving en de kennis van *Atticus*, alsmede de door hem geleverde geschriften; maar van deze laatste is niets tot ons gekomen. Als wijsgeer behoorde hij tot de volgelingen van *Epicurus*. In het jaar 31 vóór Chr. stierf hij, wegens eene uiterst pijnlijke ziekte, den hongerdood. Zijne dochter *Attica* was gehuwd met *M. Vipsanius Agrippa*, en zijn zuster *Pomponia* met *Quintus*, den broeder van *Cicero*. — *Nepos* heeft eene fraaije levensbeschrijving van *Atticus* gegeven.

De andere, dien wij hier vermelden, is *Tiberius Claudius Atticus Herodes*. Deze, een beroemd redenaar, werd in het jaar 104 na Chr. te Marathon geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd begaf hij zich in dienst van den Staat. In 137 werd hij archon te Athene, in 143 Romeinsch Consul, daarna bestuurder der vrije steden in Azië, en eindelijk archiereus in Griekenland. Zijne onmetelijke schatten gebruikte hij ten algemeenen nutte, — vooral tot het stichten van groote gebouwen. Hij deed te Athene het Stadium Pan-athenaïcum optrekken en met Pentelisch marmer versieren, alsmede, ter eere van zijne gemalin *Regilla*, het prachtige Odéon aan den zuidwestelijken hoek van den heuvel van *Cecrops*, — een gebouw, dat voorzien werd van een dak van cederhout en dat den roem des stichters over geheel de beschaaftte wereld verbreidde. Grooteren roem echter verwierf hij zich als redenaar en als leeraar in de welsprekendheid. De merkwaardigste mannen van dien tijd, zooals de keizers *Marcus Aurelius* en *Lucius Verus*, behoorden tot zijne leerlingen. Men noemde hem den "koning van het woord" of "de tong der Atheners." Hij overleed omstreeks het jaar 180 na Chr. als ambtelooze burger. De overblijfselen van zijne tombe zijn bij het Stadium Pan-athenaïcum te Athene thans nog aanwezig. Van zijne geschriften is niets bewaard gebleven.

Attiek afkomstig van *attica*, noemt men op het gebied der schoone bouwkunst een houten of steenen scherm boven de hoofdlift van een gebouw. Het dient om een gedeelte van het dak onzichtbaar te maken, — voorts tot het plaatsen van opschriften, reliëfs en beelden, alsmede tot balustrade. Ook geeft men den naam van *attieken* aan lage vierkante kolommen, die slechts driemaal de breedte tot hoogte hebben en voorzien zijn van een basement en kapiteel van de Toscaansche orde. Zij zijn meer geschikt om een gebouw te versterken dan om het te versieren, — weshalve zij meer in de militaire dan in de burgerlijke bouwkunst te pas komen.

Attila (Etzil) bijgenaamd *Godsgisel* (geesel Gods), was koning der Hunnen en een man, die er zijn lust in scheen te vinden, om de hem verleende magt tot verwoesting der wereld te gebruiken. Hij was een zoon

van *Moendzoeck* of *Mandras* en volgde in 433 na Chr. met zijn broeder *Bleda* hunnen oom *Roas*, onder wien hij als hoofdman der Hunnen diende. Om zich van de alleenheerschappij te verzekeren, vermoordde hij in 444 zijn broeder; daarna breidde hij door veroveringen zijn rijk aanmerkelijk uit. Omtrent den inwendigen toestand van dat rijk en omtrent zijne grenzen ten noorden en oosten hebben wij geene voldoende berigten. De Latijnsche en Grieksche geschiedschrijvers vermelden ons alleen, hoe het Oost- en West-Romeinsche rijk door dien veroveraar in de engte werd gebragt; van zijne daden in de gewesten der Scythen en Germanen geven zij slechts flauwe aanwijzingen. Volgens *Desguigne*, die Chinesche bronnen gebruikte, heeft *Attila* heerschappij gevoerd tot in de binnenlanden van Azië en zelfs met den Keizer van China een verbond gesloten tegen gemeenschappelijke vijanden, terwijl anderen beweren, dat de Don aan de oostzijde de grensrivier is geweest van den grooten veroveraar. Men verhaalt, dat hij de Perzen onderworpen heeft in denzelfden tijd, toen hij eene dreigende houding aannam tegen het oosten van Europa. Hier moesten de Oost-Gothen in Dacië en de Gepiden voor hem bukken. Het schijnt evenwel, dat dit bij verdrag is geschied. Ook de Quaden, Marcomannen, Suëven en Thüringers voegden zich naar den wil van den geweldenaar. Het meest had het Oost-Romeinsche rijk van hem te lijden. Terstond na zijne troonsbeklimming noodzaakte hij *Theodosius II* de jaarlijksche schatting van 350 pond goud te verdubbelen. Door aanhoudende onderhandelingen, door twisten uit den weg te ruimen en door verdeeldheden te wekken, door nu eens met geweld van wapenen te dreigen, dan weder plunderend en verwoestend de landen te overrompelen, van daag te vreden met den titel van Romeinsch veldheer en morgen optredend als een magtig koning, bragt hij langzamerhand bovengemelde schatting tot het zesvoudig, ja, tot het tienvoudig bedrag. Voorts onderwierp hij den regterooever van de beneden-Donau aan zijne heerschappij en wierp gedurig twistappels op, waarbij de Oost-Romeinsche Keizer steeds verliezen moest. Hij stroopte in Moesië, Thracië en Illyrië en drong door tot aan Thermopyle. Het Oost-Romeinsche rijk kocht nu den vrede voor een jaarlijkschen cijns van 2100 pond goud, betaalde eene achterstallige som van 6000 pond en deed afstand van de zuidelijke Donau-gewesten. Toen het gevaar niettemin bij voortdurend dreigde, haalde keizer *Theodosius* de gezanten der Hunnen, *Edeko* en *Eticho*, door goud en schitterende beloften over, zoo hij meende, om *Attila* om het leven te brengen. Bij zijne komst in het leger der Hunnen openbaarde *Edeko* zijn meester het plegtig bezworen geheim en noemde den tolk *Bigilas*, die zich in de nabijheid van *Attila* bevond, als medepligtige. Deze werd dadelijk gegrepen, maar ontving genade wegens zijne onverholene bekentenis, waarna *Attila* hem afvaardigde naar den Kei-

zer, die, beschaamd en verlegen, nieuwe gezanten en kostbare geschenken naar den overheerscher zond (449). *Attila* schonk hem vergiffenis en gaf den afgezanten zelfs fraaije paarden ten geschenke.

Een jaar later deed *Attila* zijn beruchten togt naar Gallië. Eene belediging, door den Keizer van het West-Romeinsche rijk hem aangedaan, gaf er aanleiding toe. *Honorio*, de zuster van *Valentinianus*, had zich aan de opsluiting in een klooster, waartoe zij wegens een minnehandel veroordeeld was, weten te onttrekken door zich met het overzenden van een ring als gemalin aan *Attila* aan te bieden. Deze eischte haar op, en daarenboven het halve rijk, als haar erfdeel. Die eisch werd natuurlijk van de hand gewezen, en nu brandde de veroveraar van wraakzucht wegens dien hoon. Tevens waren er ook andere redenen voorhanden, die *Attila* aanspoorden, om gemelden togt te ondernemen. *Jornandes* maakt gewag van een verbond der West-Romeinen met *Theodorik*, koning der West-Gothen, en *Attila* wilde alles aanwenden, om dat verbond, hetwelk zijn gezag bedreigde, te vernietigen. Toen hem dit langs vreedzamen weg niet gelukte, en zijn voormalige vriend, de Romeinsche veldheer *Aëtius*, zich sterk beijverde, om de Franken, Sarmaten, Armorianen, Litianen, Bourgondiërs, Sakkers, Ripuariërs, Ebrionen en andere Celtische en Germaansche stammen tot een groot en magtig bondgenootschap met de Romeinen te bewegen, trok *Attila* met zijne Hunnen door Duitschland, verzamelde aan den oever der beneden-Main den drom der koningen, die aan zijn wil gehoorzaamden en zag er weldra een leger bijeen van een half miljoen strijders. Mainz, Worms, Spiers en Straatsburg werden verwoest, Trier, Metz, Toul, Besançon en Langres geplunderd. Aan de andere zijde van de Rijn splitste zich het groote leger in drie afdeelingen. Eene van deze trok naar de linkerzijde, overviel de Bourgondiërs en behaalde de overwinning. Eene andere begaf zich regts, keerde de wapenen tegen de Franken, en toog voorwaarts tot aan Tongeren. *Attila* zelf begaf zich met de middelste westwaarts en drong door tot aan *Aurelianum* (Orléans). Hier echter ontmoette hij een onverwachten tegenstand, en daar het leger van *Aëtius* de benaauwde stad te hulp snelde, brak *Attila* de belegering op en verschanste zich in eene vlakke nabij Châlons aan de Marne. Weldra — in het najaar van 451 — stonden de strijders tegenover elkander, van de Wolga tot aan de Atlantische zee. De godspraak werd geraadpleegd en voorspelde zoowel de nederlaag van *Attila*, als het sneuvelen van den opperbevelhebber der vijanden. *Attila* beschouwde *Aëtius* als den bedoelden persoon, en achtte diens dood wel eene nederlaag waardig. Hij besloot dus tot den strijd, maar deed dezen eerst laat op den dag beginnen, opdat zijne nederlaag te vroeger eindigen mogt. Er werd vreeselijk gevochten, en van weerszijden bleven meer dan 200000 soldaten op

het slagveld. *Theodorik*, de koning der West-Gothen verloor er het leven, waarna zijne mannen, vlamvend van wraakzucht, met zooveel geweld op de Hunnen aanvielen, dat deze zich in hun wagenburg terugtrokken. Dáár deed *Attila* van prachtige zadels en andere kostbaarheden een brandstapel oprigten, om door den dood in de vlammen aan de gevangenschap te ontkomen, indien die laatste schans bezwijken moest. Hij werd er echter niet aangevallen, en daar de Romeinen en Gothen aftrokken, behield hij het slagveld. Hij toog evenwel niet verdér, maar keerde terug naar de Rijn en naar Duitschland. Reeds in het volgende jaar (452) ondernam *Attila* een nieuwen veldtogt tegen Italië. Nadat Aquiléja, dat zich poogde te verdedigen, tot de grondvesten toe was gesloopt, bezweken Altinum, Concordia, Padua, Milaan en vele andere steden, en reeds schenen Rome en geheel Italië eene prooi des overweldigers te wezen, toen deze plotseling stand hield op zijn zegetogt en zich bereid verklaarde, om onderhandelingen aan te knopen met den Keizer. De vredesvoorwaarden zijn onbekend gebleven, doch eenige uitdrukkingen van *Jornandes* leiden tot het vermoeden, dat men te Rome den vrede met goud heeft gekocht. Men meent, dat *Attila*, na zijn terugkeer, uitgaande van Pannonië en Dacië, nog een togt naar Gallië, en wel tegen de Alanen, heeft volbragt, maar dat hij toen door *Thorismund*, koning der West-Gothen, tot de vlugt genoodzaakt werd, 't Is echter waarschijnlijk, dat *Jornandes* — de eenige, die dit vermeldt — gebeurtenissen van vroegeren en lateren tijd met elkander verwisselt.

De dood maakte een einde aan zijne veroveringsplannen. Zijn huwelijk met een schoon melaïe, *Ildico* genaamd, door de eene kroniek eene ligtetekooi genoemd en door de andere als dezelfde aangemerkt, die in het Nibelungen-lied als *Chriemhild* voorkomt, gaf aanleiding tot een feestmaal, waar hij zich in het gebruik van drank te buiten ging, zoodat hij in den daaropvolgenden nacht door het barsten van een bloedvat of, zooals anderen beweren, door den dolk eener vrouw om het leven kwam. Zijn lijk werd in eene gouden kist, deze in eene zilveren en deze weder in eene ijzeren besloten en met vele buitgemaakte sieraden en wapens begraven; hierna bragt men de slaven om het leven, die het graf gedolven hadden, opdat zijne rustplaats onbekend zou blijven.

Met den dood van *Attila* verzonk voor altijd de magt van het rijk der Hunnen. Zijne zonen *Ellak* en *Denrisk* werden gedood, en de jongste, *Irnak* genaamd, handhaafde nog eenigen tijd de vaderlijke heerschappij aan de kust van de Pontus Euxinus (zie voorts onder *Hunnen*).

De lichaamsbouw van *Attila* wordt ons voorgesteld als die der latere Mongolen. Hij bezat eene gedrongene en krachtige gestalte, een groot hoofd, breede schouders, eene bruine gelaatskleur, kleine, diepliggende

oogen, een platten neus en een grijzen baard. Zijn gang was fier, zijn blik schrikwekkend, en zijne oogen vonkelden van strijdlust. Door groote gaven des geestes verhiel hij zich ver boven zijne stamgenooten. Aan een onverschrokken moed paarde hij eene loosheid, die voor geene middelen terugdeinsde, welke tot de bereiking van zijn doel konden dienen. Menschenlevens hadden bij hem geene waarde, ofschoon hij eigenlijk niet wreed was. Hij was voor zijne onderdanen een regtvaardig vorst, en algemeen betuigde men, dat het aangenamer was, onder zijne heerschappij te leven, dan onder die van Rome of Constantinopel. Hij had een afkeer van den stoet van ambtenaren, die het gebied der 2 keizerrijken overstroonden, en de belastingen, die de Romeinen vorderden, waren doorgaans grooter dan die, welke aan *Attila* werden opgebracht. Aan de overheerde landen liet hij hunne eigene wetgeving. Grieksche kunstenaars en handwerkslieden vestigden zich gaarne in zijne staten, en hij omringde zich met een stoet van geleerde vreemdelingen. Hij was rusteloos werkzaam, eergierig en oorlogzuchtig, omzigtig in het besluiten en voortvarend in het uitvoeren. Tegenover hardnekkige vijanden kende hij geene verschooning, maar jegens overwonnenen was hij zachtmoedig, jegens bondgenooten getrouw, en jegens vrienden mild en belangstellend, maar tevens regtvaardig zonder aanzien des persoons. Voor 't overige was hij geldzuchtig, bijgevoeging en dien ten gevolge een speelbal van waarzeggers en goochelaars, eenvoudig van zeden, maar bij plegtige gelegenheden een vriend van luister en weelde. Vooral was hij een voorstander van orde en van verantwoordelijkheid bij zijne ambtenaren. Bijmoedige scherts kon hij zeer goed verdragen, maar geene ongehoorzaamheid. Zijn verblijf hield hij doorgaans in de vlakke van Opper-Hongarije, niet ver van Tokay, in het vruchtbare gewest tusschen de Donau, de Theisz en het Carpatische gebergte. Daar stond eene stad van eenvoudige woningen, en in het midden van deze, op een heuvel, verhiel zich het houten paleis (Etzilburg uit het Nibelungen-lied) van den gebiedster. Het was door talrijke zij-gebouwen en gaanderijen omgeven en van binnen met Oostersche pracht versierd.

Attila is ook de naam van een ruimen wapenrok, die onder anderen in Nederland gedragen wordt door generaals, officieren van den generelen staf en huzaren.

Attirail is de Fransche uitdrukking voor het tuig der artillerie-paarden. Zie onder *Twig*.

Attiret (Jean Denis), een Fransch schilder, werd geboren in 1701 te Dôle in Franche-Comté. Na den tijd, waarin hij door zijn vader werd gevormd, ontving hij zijne opleiding te Rome en begaf zich in 1737 als zending naar China, waar hij tot Hof-schilder werd benoemd en de Keizer hem te vergeefs de waardigheid van mandarijn aanbood. Met 3 andere zendingen bragt hij er de veldslagen en feestelijke optogten van die dagen op het doek, en die stukken zijn vervolg-

gens in koper gegraveerd. Hij overleed in 1768.

Attitude is een Fransch woord, dat de beteekenis heeft van eene bepaalde houding des lichaams, waardoor op eene kunstvaardige wijze een gemoedstoestand wordt voorgesteld. Zij is dus voor de schilderkunst van het hoogste belang. De treffende werking der *attitude* heeft aanleiding gegeven tot de vorming van "levende beelden (*tableaux vivants*)." Deze zijn aanvankelijk in het laatst der voorgaande eeuw in zwang gekomen door lady *Hamilton*, die haar talent, om ieder te kunnen nabootsen, aanwendde om voorstellingen te geven van antieke standbeelden, — 't geen met uitstekend gevolg op de voornaamste plaatsen van Italië, Frankrijk, Duitschland en Engeland geschiedde. De werking was hier geheel en al afhankelijk van de *attitude*, daar zelfs haar gewaad bij de verschillende voorstellingen doorgaans onveranderd bleef; zij bediende zich van eene tunica en een sjaal. Zij werd nagevolgd en overtroffen door de Deutsche tooneelkunstenares mevrouw *Händel-Schütz*, die door hare prachtige gestalten en haar fijn kunstgevoel in staat werd gesteld, om op dat gebied een hoogen trap van volkomenheid te bereiken. Zij bepaalde zich niet bij de voorstelling van afzonderlijke standbeelden, maar beijverde zich ook, om de hartstogten in hunne verschillende oogenblikken door houding en gelaatstrekken uit te drukken. Ook andere kunstenaressen, zooals *Elise Bürger* en *Sophie Schröder*, en onder de mannen *Seckendorf* (Patrick Peale), hebben zich toegelegd op het geven van zoodanige voorstellingen.

Attius (Actius of Atius). Wij vermelden twee personen van dien naam, te weten:

Attius Naevius of *Attus Navius*, een beroemden augur (vogelwichelaar) in de dagen van koning *Tarquinius Priscus*. Hij verbood aan dezen, om bij de ridder-centuriën, door *Romulus* verordend, nieuwe te voegen. De koning wilde de feilbaarheid van den augur ten toon stellen en legde hem de vraag voor, of het wel mogelijk was, te volbrengen, wat hij (de koning) nu voornemens was? Toen *Attius* hierop een toestemmend antwoord had gegeven, haalde *Tarquinius* een wetsteen uit zijn gewaad en verklaarde dat het zijn voornemen was, dien met een scheermes door te snijden. De omstanders begonnen te lagchen, maar de augur bleef kalm en eischte, dat de koning het beproeven zou, — en zie, deze sneed er zonder moeite doorheen.

Attius, een uitstekenden dichter en schrijver, den zoon van een vrijgelaten slaaf. Hij werd geboren omstreeks het jaar 90 vóór Chr. en was de mededinger van *Pacuvius*. Hij leverde gedeeltelijk vrije navolgingen van Grieksche treurspelen, gedeeltelijk oorspronkelijke stukken. Hij wordt ongemeen geprezen door *Cicero*. Van zijne geschriften zijn slechts enkele fragmenten bewaard gebleven.

Attock of *Atak* (hinderpaal) is eene vesting aan de Indus tegenover den mond der Kabeel. Zij ligt op 35° 54' N. B. en 90° O.

L. en wordt uit een militair oogpunt als de sleutel van Indië beschouwd.

Attorney, van *ad* en *tourner*, iemand tot wien men zich wendt, dien men eene zaak opdraagt, is in Engeland een regtsgeleerde practizijn, een pleitbezorger, advocaat. De pleitbezorgers (counsel) worden aldáár verdeeld in twee klassen: de barristers, hooger in rang dan de attorneys, die voor de regtscolleges de pleidooijen houden, en het is de taak der attorneys, wederom onderscheiden in *private attorneys* en *attorneys at law*, die meer regtsreeksch met de cliënten in aanraking komen, te zorgen voor het opdiepen der feiten voor het proces, de bewijsmiddelen in orde te brengen, stukken voor de cliënten in te dienen, en voorstellen voor hen te doen — alles om meerdere inlichtingen aan den barrister te verschaffen. De *attorney* of *solicitor* moet bij de behandeling der zaak ter rolle tegenwoordig zijn, om de belangen van den cliënt te kunnen behartigen. De attorneys vormen eene vereeniging, door onderscheidenewetten geregeld en gewijzigd, doch voortdurend met groote voorregten begunstigd.

Om als attorney erkend te worden, moet men een academischen graad verkregen hebben aan eene der hoogescholen te Oxford, Cambridge, Dublin, Londen of Durham, drie jaren als klerk bij een practiserend regtsgeleerde, of vijf jaren elders als klerk gediend hebben en in dit laatste geval een examen afleggen voor eene commissie van juristen. Daarna kan men den eed als attorney at law aan een geregtshof afleggen, en zijn naam doen inschrijven bij de *Incorporated Law Society* die het toezigt op de attorneys houdt.

Attorney-general is de barrister, die voor de kroon optreedt in burgerlijke gedingen, en in sommige gevallen namens deze aanklagten indient.

Attractiva (namelijk *medicamenta*) zijn afleidende middelen, die den toestand der sappen naar een bepaald lichaamsdeel of de afleiding dier sappen van een ander lichaamsdeel veroorzaken. Daartoe behooren verwarmende pleisters, baden, bloedzuigers, koppen enz.

Attractie, zie *Aantrekking*.

Attribuut is datgene, wat aan eenig voorwerp wordt toegekend, — derhalve zijne eigenschappen en alzoo zijne kenmerken. Een voorwerp is in zijn aard eene zamenvatting dier kenmerken, waardoor het zich van alle overige voorwerpen onderscheidt. Zulke eigenaardige kenmerken zijn de *wezenlijke* kenmerken der dingen, — wél te onderscheiden van de zoodanige, die daaruit bij *gevolgtrekking* afgeleid kunnen worden. Noemt men den mensch een *dier met rede begaafd*, dan zijn *dier* en *rede* wezenlijke kenmerken, terwijl uit het kenmerk *dier* voortvloeit, dat hij een bewerktuigd schepsel is, dat hij gevoel heeft enz. Desgelijks volgt uit het kenmerk *rede*, dat hij denkbeelden vormt, oordeelt enz. Al deze afgeleide kenmerken, welke desgelijks tot het wezen van eenig voorwerp behooren en onmisbaar zijn, zooals — wat wij met betrekking tot den mensch gezegd hebben —

bewerktuigd ligchaam, gevoel hebben, denkbeelden vormen, oordeelen enz., zijn *attributen*. Zij zijn, evenals de wezenlijke kenmerken, van tweevoudigen aard, namelijk *gemeenschappelijke*, die men bij verscheidene voorwerpen van hetzelfde geslacht aantreft, en *eigenaardige*, die men bij slechts één dezer voorwerpen vindt. Het is een gemeenschappelijk attribuut van den mensch, dat hij een bewerktuigd wezen is, — en een eigenaardig attribuut, dat hij oordeelt.

Op het gebied der beeldende kunst, vooral der beeldhouwkunst, zijn attributen bepaalde teekens of sieraden, die als zinnebeelden van zekere eigenschappen aan de hoofdfiguren worden toegevoegd, om hieraan meer duidelijkheid te geven. Het gebruik van attributen komt hier voort uit het onvermogen der kunst om eigenschappen des geestes en denkbeelden uit te drukken, vooral wanneer deze als iets zelfstandigs voorgesteld moeten worden, alsmede om bepaalde omstandigheden en geschiedkundige feiten te doen uitkomen zonder aan deze een aanmerkelijken omvang te geven. Om de strekking of den zin der figuren te verklaren, neemt men derhalve zijne toevlugt tot voorwerpen, en men onderscheidt ze in *wezenlijke* en *toevallige*. Tot de wezenlijke behooren de sprekende zinnebeelden, bijvoorbeeld de honigbij als zinnebeeld der nijverheid, de maankop als zinnebeeld van den slaap, de slang, die zich zelve in den staart blijft, als zinnebeeld der eeuwigheid. Daar deze echter als zelfstandig geheel kunnen genomen worden, moet de kunstenaar ze zooveel mogelijk vermijden, omdat zij licht afbreuk doen aan de eenheid van zijn werk. Hij kiese liever zulke wezenlijke attributen, die alleen in verband met het geheel een zelfstandig bestaan hebben, zooals vleugels voor engelen, een vinger op den mond voor *Harpócrates*, het slangenhaar der Furiën, den stralenkrans der Heiligen enz. Zulke attributen smelten samen met zijn kunstgewrocht, en de eenheid blijft bewaard. *Toevallige* attributen zijn zoodanige, die men in den loop der eeuwen als zoodanig heeft aangenomen, zonder dat in hun aard en wezen eenige grond te vinden is voor de betekenis, die men er aan hecht, bijvoorbeeld het kruis als een zinnebeeld van het geloof, het anker als een zinnebeeld van de hoop, de duif als het zinnebeeld van den heiligen geest, de palmtak als het zinnebeeld van den vrede enz. Daar het de strekking der attributen is om als bijzaak en niet om als hoofdzaak te dienen, zoo kunnen zij nimmer de gebrekkige uitdrukking of voorstelling der hoofdfiguur vergoelijken. Dergelijke attributen zijn onnoodig voor de poëzie, daar deze in warme taal uitdrukt, wat de beeldende kunst slechts in zwijgende vormen kan aanwijzen.

Op het gebied der theologie zijn *attributen* die eigenschappen van God, welke Hem als absoluten geest (in abstractie) toegekend worden, zooals almacht, eeuwigheid enz.; men moet ze wél onderscheiden van de *praedica-*

ten, namelijk die eigenschappen, die Hij in zijne betrekking tot het Heelal (in concreto) bezit, zooals schepper, bestuurder enz., en van de *propriëteiten*, die met de leer der drieëenheid in verband staan.

Atwood (George), een Engelsch natuurkundige, werd geboren in 1745 en overleed in 1807. Zijn naam is vooral bekend geworden door zijne uitvinding van de "Machine van *Atwood*," — een toestel, waarmee men de wetten van den vrijen val der lichamen duidelijk kan voorstellen (zie *Val der lichamen*). Ook heeft *Atwood* een boek uitgegeven over de grondbeginselen der natuurkunde.

Atys (*Attys*, *Attis* of *Attes*). Onder dezen naam is bekend:

Atys, de lieveling van de godin *Cybele*. Met dezen werd zij vooral in Phrygië vereerd. De sage stelt hem nu eens voor als den zoon van den Phrygiër *Calaus*, dan weder als een nazaat van *Agdistis*. Hij werd te vinding gelegd en door herders opgevoed, waarna de schoone jongeling de toegeneegenheid verwierf van *Cybele*. Volgens sommigen werd hij door deze uit ijverzucht gedood, — volgens anderen bracht hij in eene vlaag van krankzinnigheid zichzelf om het leven, terwijl nog anderen hem door een wild zwijn, op last van *Zeus* (Jupiter) afgezonden, of door den hond van een voornamen Phrygiër doen omkomen. *Cybele*, in diepen rouw over het verlies van *Atys* verzonken, riep hem in het leven terug of — zooals anderen verhalen — bevelligde zijn lichaam tegen de magt der vergankelijkheid, of veranderde hem in een pijnboom. Jaarlijks werd met den aanvang der lente een groot feest ter zijner eere gevierd. Dan werd een pijnboom, met zijne beeldtenis versierd, in den tempel van *Cybele* geplaatst, en de wonden weërgalmden er van treurmuziek uit gekromde horens. Op den 3den dag was *Atys* teruggevonden, en de priesters bewogen zich in een wilden dans en renden met brandende fakkels door het gebergte en door de bosschen. Deze feesten herinneren ons aan die van *Adonis* (zie onder dezen naam), en die overeenkomst wordt nog vermeerderd door de oorspronkelijke gelijkheid van *Aphrodite*, *Cybele* en *Astarte*. Wat *Adonis* beteekende bij *Aphrodite*, en *Baal* bij *Astarte*, dat beteekende *Atys* bij *Cybele*; hij was namelijk de voortbrengende god der natuur, de god van het weelderige, maar vergankelijke plantenrijk, wiens dood met den winter zamenviel, terwijl zijn terugkeer bij den aanvang van het voorjaar gevierd werd.

Een andere *Atys* (*Catys*) was een zoon van *Heraclès* (Hercules) en *Omphale*, volgens *Herodotus* een zoon van *Manes*, koning der Maënen, en de stamvader der Lydische vorsten, die naar hem *Atyaden* werden genoemd.

Een derde *Atys*, een zoon van koning *Croesus*, werd op de wilde zwijnenjagt bij ongeluk door *Adrastus* gedood.

Aubaine (*Droit d'*), *jus albingii*, van het latijn, *alibi natus*, dat is, *elders geboren*, vreemdelingsregt, was in vroegere tijden het

regt van de overheid, om zich voor het geheel of voor een deel de nalatenschap toe te kennen, met uitsluiting van de wettige erfgenamen, die een vreemdeling in het land zijner inwoning naliet.

Aubain is hij, die aan dat regt onderworpen is; *aubinage* heet het deel der erfenis, dat krachtens dat regt den vorst of der overheid ten deel viel.

De veranderde begrippen in het volkenregt omtrent de nationaliteit en hare rechtsgevolgen, de mildere toepassing van de gastvrijheid en de overtuiging, dat het in 't belang van alle natiën is, om bij het toenemend verkeer overal de privaat-burgerlijke regten te kunnen uitoefenen, hebben het regt zijne beteekenis doen verliezen en in de beschaafde staten tot geheele afschaffing er van geleid.

Vele Deutsche Staten hieven het op bij onderlinge verdragen; in 1790 schafte de Nationale Conventie het in Frankrijk af. Het Nederlandsch Burgerlijk regt behelsde tot vóór korten tijd, in navolging van andere wetboeken, eene bepaling, die in hare werking en gevolgen wel eenigzins aan het *droit d'aubaine* deed denken, hoewel zij in werkelijkheid daarmee niet te maken had. Geen vreemdeling is bevoegd, zoo luidde het, om als erfgenaam op te treden in de goederen, welke zijn bloedverwant, hetzij vreemdeling, hetzij Nederlander, in het koninkrijk bezit, dan alleen in de gevallen waarin een Nederlander van zijn bloedverwant, goederen in het land van dien vreemdeling bezittende, zoude kunnen erven en op dezelfde wijze.

Op grond van de in dit artikel geëischte reciprociteit hadden de beschaafde landen onderling vele tractaten gesloten tot regeling van het erfregt.

Thans is die vreemde uitzondering op den regel, die hier van kracht is, dat "het Burgerlijk regt van het koninkrijk hetzelfde is voor vreemdelingen als voor Nederlanders", vervallen.

Aube (De) is eene zij-rivier der Seine, zich uitstortende aan den regterooever van deze. Zij ontspringt bij Prasley op de hoogvlakte van Langres in het Fransche departement Haute-Marne, volgt eene noordwestelijke rigting langs Rouvres, La Ferté, Bar en Arcis, waar zij bevaarbaar wordt, en ontmoet niet ver van Marcellij hare hoofdriever. Zij zelve heeft aan haren regterooever de Aujon en de Voire, en aan haren linkeroever de Landion, de Amance en de Auzon tot zij-rivieren.

Het departement, dat aan deze rivier zijn naam ontleent, grenst ten noorden aan Haute-Marne, Marne en Seine-et-Marne, ten oosten aan Haute-Marne, ten zuiden aan Côte d'Or en Yonne, en ten westen aan Yonne en Seine-et-Marne en telt op ruim 111 □ geogr. mijlen 262000 inwoners. De bodem is er over het algemeen vlak. Niettemin bestaat het departement uit twee verschillende deelen, namelijk het noordwestelijk deel (Champagne pouilleuse), waar de dorre krijtrots met eene dunne aardlaag is bedekt, en het zuidooste-

lijk deel met vruchtbare dalen en vele wijngaarden, vooral langs de alluviale oevers der hoofdriolen, der Seine en der Aube. Behalve deze beide waterwegen, vindt men in dit departement het kanaal van Troyes, — voorts een groot aantal kleine meren en poelen. Het bouwland beslaat er ongeveer $\frac{3}{4}$ ^{de}, het bosch $\frac{1}{8}$ ^{ste}, het weiland $\frac{1}{16}$ ^{de}, en de wijngaard $\frac{1}{32}$ ^{ste} gedeelte der oppervlakte. Het klimaat is er aangenaam en vochtig, en het voornaamste voortbrengsel is er wijn in eenige zeer geroemde soorten. De landbouw is er alleen in het zuidelijk gedeelte van eenig belang, maar vele groenten, zooals bloemkool, bieten, uien enz., worden er gekweekt en naar Parijs verzonden. Men heeft er op de onvruchtbaarste plaatsen met goed gevolg dennenboomen geplant, — voor 't overige bestaan er de bosschen hoofdzakelijk uit eiken, beuken, populieren en berkenboomen. Men houdt er de gewone huisdieren, maar de rassen behoeven niet tot de beste. Herten, reeën, wilde zwijnen enz. zijn er nog in overvloed, en de rivieren en meren leveren er veel visch en kreeften. Tot de delfstoffen behoeven er marmer, krijt, leem en potklei. Eindelijk heeft men er een groot aantal fabrieken van verschillende aard. Het departement is verdeeld in 5 arrondissementen en 26 kantons; zijne hoofdstad is Troyes.

Auber (Daniël François Esprit), een der vermaardste opera-componisten onzer eeuw, werd geboren te Caen op den 29sten Februarij 1784, waar zijne ouders op dat tijdstip vertoefden. Zijn vader, een vermogend kunstkooper te Parijs, bestemde hem voor den handel en zond hem naar Londen op een kantoor. Hierin had de jongeling weinig behagen, zoodat hij weldra naar Parijs terugkeerde en zich hier bijield met muzikale compositiën. Hij schreef eenige kleine stukken, die met bijval werden ontvangen. Hij gevoelde echter het gebrekkige zijner muzikale opleiding, zoodat hij onder de leiding van *Cherubini* zich oefende in de gronden der muziek. Eerst verscheen van hem eene mis, en vervolgens wijdde hij zich aan de dramatische kunst. In het jaar 1813 werd zijne eerste opera — “*Le séjour militaire*” — opgevoerd op het Théâtre Feydeau. Dit stuk viel niet in den smaak van het publiek, en welligt had *Auber* de gekozen loopbaan verlaten, indien zijne ouders door onderscheidene bankroeten hun geheele vermogen niet hadden zien wegsmelten. In 1819 gaf hij wederom twee opera's in één bedrijf — “*Le testament*,” en “*Les billets doux*” — voor de Opera comique. Ook deze werken bragten hem geen roem, en eerst de opera “*La bergère chatelaine*” waarbij hij in den trant van *Rossini* gewerkt had, begon bijval te vinden. Nu schreef hij de opera's “*Emma*,” “*Leocadie*,” “*Leicester*” enz., die zeer geprezen werden, maar de grenzen van Frankrijk niet overschreden. Eerst later werd hij door andere werken buiten 's lands bekend, — vooral toen hij in 1828 met zijn meesterstuk “*La muette de Portici*” optrad. Daarna werd zijn “*Fra Dia-*

volo” de geliefkoosde opera van het publiek. Met die beide opera's bereikte hij het toppunt van zijn roem, want zijne talrijke opera's, die later volgden, staan op lagere trap.

In de muziek van *Auber* openbaart zich de nationaliteit van den componist. Zij is pikant, levendig, geestig en coquet en zoekt in de eerste plaats haren maker en anderen te behagen. Vruchteloos zoekt men diepte beneden die blinkende oppervlakte, en de muze van *Auber* is geenszins eene gestrenge godin. De componist weet echter het leven als het ware op heeter daad te betrappen, en hij beweegt zich liever in de sierlijke salon, dan te midden der romantische idealen. Vooral over de “*Muette*” ligt een onbeschrijfelijke gloed, aan het verborgen vuur der omwenteling ontleend, om op zijne beurt, de brandstoffen der revolutie in laaije vlammen te doen uitslaan.

Auber werd in 1829 lid der Academie van Schoone Kunsten, en nadat hij eenigen tijd directeur was geweest der koninklijke kapel, ontving hij er in 1842, na den dood van *Cherubini*, de benoeming tot directeur van het Conservatoire der muziek te Parijs, en in 1853 die tot keizerlijken kapelmeester.

Aubert, één der meestbekende vertegenwoordigers der geloovige uitlegkundige school op het gebied der Protestantsche godgeleerdheid, werd geboren op den 18^{den} November 1824 te Fellbach bij Cannstadt. Hij studeerde van 1841 tot 1845 te Tübingen in de theologie, deed vervolgens eene wetenschappelijke reis door Duitschland en bekleedde daarna eene kerkelijke betrekking in Würtemberg. In 1849 begon hij als repetitor theologische voorlezingen te houden te Tübingen en ontving in 1851 eene benoeming als buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Basel, waar men hem in 1860 de doctorale waardigheid verleende. Hij heeft onderscheidene werken geschreven van uitlegkundigen, polemischen en stichtelijken aard. Hij is de vurige verdediger eener volkomene ingeving (inspiratie), van de echtheid der bijbelboeken, van het geloof aan een duizendjarig rijk enz.

Aubert (Jean Louis, abbé) is een bekende Fransche fabeldichter, dagbladschrijver en recensent, die in 1731 te Parijs geboren werd. Hij was bestemd voor den geestelijken stand, maar hij zeide deze loopbaan vaarwel, om zich geheel en al te wijden aan de beoefening der letterkunde. Hij schreef van 1752 tot 1772 met algemeenen bijval het letterkundig gedeelte van de “*Annales et affiches de la province et de Paris (Petites affiches)*,” — stichtte in 1766 het “*Journal des beaux arts et des sciences*,” verkreeg in 1773 een professoraat in de Fransche letterkunde aan het “*Collège royal*,” en werd een jaar later directeur-generaal van de “*Gazette de France*.” Hij was een sterke tegenstander van de revolutie, zoodat hij in 1792 het tooneel der letterkundige werkzaamheden verliet, waarna hij den 10^{den} November 1814 overleed. — Hij heeft aardige fabelen geschre-

ven, die 6-maal herdrukt en in verschillende talen overgebracht zijn. Hij behoort tot de weinige gelukkige navolgers van *Lafontaine*. *Aubert* heeft ook andere dichterlijke werken geschreven, doch deze zijn minder merkwaardig.

Aubigné (Theodore Agrippé, chevalier d'), in het Latijn *Albinaeus* genaamd, een der merkwaardigste mannen van Frankrijk, werd geboren op den 28sten Februarij 1550 op het kasteel St. Maury bij Pons in Saintonge. Hij was de telg van een adellijk geslacht en onderscheidde zich reeds vroeg door de gaven van zijn geest. De dood zijns vaders, die groote schulden naliet, noodzaakte hem, om de pen met den degen te verwisselen. Hij was met hart en ziel een Protestant en streed in 1567 en later in de gelederen der Hugenoten. Zijn heldenmoed, die aan vermetelheid grensde, alsmede zijne gemoedelijkheid en schranderheid verwierven hem het vertrouwen van *Hendrik IV*. Hij zag zich achtereenvolgens benoemd tot veldmaarschalk, stadhouder van het eiland Oléron, gouverneur van Niort en Maillezais, en eindelijk tot vice-admiraal van Guienne en Bretagne. Meermalen werd hij wegens zijne vrijmoedigheid uit den kring van het hof verbanen, maar ook telkens teruggeroepen. Na den dood van *Hendrik IV* ontrok hij zich aan alle openbare aangelegenheden, en toen hem de R. Katholieke Hof-partij met vervolging bedreigde, begaf hij zich in 1620 naar Genève, waar hij den 29sten April 1630 overleed. Onder zijne geschriften bekleedt de "Histoire universelle, contenant ce qui s'est passé depuis l'an 1550 jusqu'en 1601" de eerste plaats. Daarenboven heeft hij "Mémoires" uitgegeven en andere boeken, die voor de kennis van het tijdperk van *Hendrik IV* zeer belangrijk zijn. Omtrent zijne kleindochter *Françoise d'Aubigné*, later mevrouw de *Maintenon*, zie men onder dezen naam.

Aubry (Claude Charles), een Fransch generaal, werd geboren te Bourg in La Bresse in het jaar 1773. Twintig jaar later was hij reeds artillerie-commandant bij het Noorderleger aan de Rijn en in Italië, voorts in 1801 bataillons-chef en directeur der artillerie op St. Domingo, in 1803 majoor, en in 1804 luitenant-kolonel. Als chef van den generalen staf der artillerie onder *Mas-sena* in den veldtocht van 1809, onderscheidde hij zich bij het leggen der bruggen, waarover het Fransche leger den linkeroever van de Donau bereikte. Hij werd benoemd tot brigade-generaal en zwaar gewond in den slag bij Eszlingen. Na zijne geneezing werd hij belast met eene moeilijke inspectie in de Illyrische gewesten en ontving in 1810 de benoeming tot directeur der artillerie te Alessandria. Gedurende den veldtocht van 1812 streed hij met ongemeenen moed bij Smolensk, aan de Moskwa en bij Borodino. Zijn roemrijkst bedrijf is het leggen van de brug over de Beresina, die aan *Napoleon I* gelegenheid verschafte, om zich met het overschot van zijn leger in veiligheid te begeven. Toen werd *Aubry* in den gravenstand verheven en tot divisie-generaal benoemd. In

den veldtocht van 1813 streed hij bij Lützen, Bautzen en Leipzig. Een kanonskogel verpletterde op den 13^{den} October zijne beide beenen, en hij overleed reeds den volgenden dag.

De naam *Aubry* werd ook gevoerd door eene zeer schoone, maar tevens zeer lichtzinnige danseres te Parijs, die in 1793 bij de feesten der Rede, door *Collet d'Herbois* ingesteld, zich openlijk vertoonde in het karakter van de Rede. Toen zij later op het tooneel als de Roem wilde optreden, viel zij uit haren wolkenwagen en brak den arm. Men gaf haar een pensioen en zij werd vergeten. Volgens anderen is de godin der Rede voorgesteld door eene Engelsche, die in 1836 in eene boerenstulp in het Napelsche krankzinnig overleed.

Aubry de Montdidier, een Fransch ridder, kwam door sluipmoord om het leven tijdens de regering van koning *Karel V* (1371). Merkwaardig is het, dat zijn hond die bij den moord tegenwoordig was geweest, na dien tijd geweldig gebeten was op zekeren *Robert Macaire*. Het vermoeden, dat deze zich aan het verborgen wanbedrijf had schuldig gemaakt, werd daardoor bevestigd, zoodat de Koning de beslissing van het Gods-oordeel inriep. *Robert Macaire* namelijk, met een knuppel gewapend, zou op leven en dood strijden tegen den hond. Het zonderlinge tweegevecht begon, — het woedende dier overwon en verscheurde zijn tegenstander, en deze beleed stervend zijne misdaad. "De hond van *Aubry* of het bosch bij Bondy" is een drama, dat later door een smakeloos publiek op het tooneel werd toegejuicht, maar dat *Göthe* aanleiding gaf, om zijn opzicht over den schouwburg te Weimar te laten varen.

Auburn is eene stad in den Amerikaanschen staat New-York, waar zich ruim 10000 inwoners en eenige inrigtingen van onderwijs bevinden, terwijl die stad vooral bekend is door hare groote gevangenis, waar het stelsel is ingevoerd, hetwelk naar haar het *Auburnsche stelsel* is genoemd.

Volgens dit stelsel zijn de gevangenen bij dag wel in werkzalen vereenigd, maar tevens onder strafbedreiging gehouden, om een stipt stilzwijgen te bewaren. Het oude tuchthuisstelsel eischt geen stilzwijgen, en het Pennsylvanische stelsel geeft aan elken gevangene eene afzonderlijke cel — het stelsel der eenzame opsluiting. Het Auburnsche stelsel is niet zoo gestreng als het laatstgenoemde, maar heeft zijne schaduwzijde in de moeilijkheid, om het gevorderde stilzwijgen naauwgezet te doen bewaren. Zie verder onder *Gevangenis*.

Aubusson (Pierre d') of *Albusson*, een van de uitstekendste grootmeesters van de orde der St. Jans-ridders en het "Schild der Kerk" genaamd, was de spruit van een adellijk geslacht in Frankrijk. Hij begaf zich gedurende den wapenstilstand met Engeland (1435) naar keizer *Sigismund* en trok onder den aartshertog *Albert van Oostenrijk* tegen de Turken te velde. Toen de oorlog met Engeland weder uitbarste, keerde hij naar zijn vaderland terug, nam er dienst bij het

koninklijk leger, en onderscheidde zich in 1437 bij de belegering van Montreau. Vervolgens trok hij met de Armagnac's (zie onder dezen naam) tegen de Zwitsers te velde en streed in 1444 bij St. Jacob aan de Birs. Daarna werd hij ridder der orde van *St. Jan* op Rhodus, en hij behaalde in den strijd tegen de Turksche zeeroovers zooveel roem, dat hem reeds in het eerste jaar een hooge rang werd toegekend. Na de verovering van Constantinopel door de Turken (1453) bragt hij door zijne vurige welsprekendheid iets tot stand, wat zelfs de Paus vruchteloos had gevraagd, namelijk, dat *Karel VII*, koning van Frankrijk, ten behoeve van een oorlog tegen de Turken eene tiendheffing van alle kerkelijke goederen gedoogde en daarenboven eene aanzienlijke som aan de orde van *St. Jan* ten geschenke gaf. Wegens den gelukkigen afloop zijner pogingen werd hij in 1467 benoemd tot lid van een raad van 16 ridders, die met het toezigt over de schatkist waren belast, en eindelijk, na het bekleeden van andere eerambten, in 1476 tot grootmeester gekozen in de plaats van *Orsini*. In die hoedanigheid maakte *d'Aubusson* groote toebereidselen tot den oorlog en voorzag Rhodus van levensmiddelen. Toen *Mohammed II* van den 23sten Mei tot den 28sten Juli 1480 het eiland door een ontzettend groot leger deed aangrijpen, gelukte het hem door zijne onvermoeide werkzaamheid en door zijne persoonlijke dapperheid — met 5 wonden keerde hij uit den laatsten beslissenden storm terug — de stad en het eiland te redden. Hij heeft een verhaal van deze overwinning op de Turken achtergelaten, en overleed in 1503.

Auch is de hoofdstad van het fransche departement Gers. Zij ligt op den linkeroever der Gers en bevat regtbanken van verschillenden aanleg, instellingen van onderwijs en weldadigheid, 12000 inwoners en een groot aantal fabrieken. Zij bestond reeds in den tijd van *Caesar*, en sedert de 10de eeuw was zij de verblijfplaats der graven van *Armagnac*.

Auckland is de hoofdstad der Britsche volkplanting op Nieuw-Zeeland. Zij ligt aan de oostkust van het noordelijk eiland en op de smalste plek tusschen twee uitmuntende havens. Zij is de verblijfplaats van den gouverneur, van een Anglicaanschen en R. Katholischen bisschop en telt 8000 inwoners.

Auckland. Wij kennen twee Britsche staatslieden van dezen naam, te weten:

William Eden Auckland, baronet, die, in 1750 geboren, op de school te Eton werd opgevoed, te Oxford in de regten studeerde en in 1768 als advocaat optrad. Niet lang daarna werd hij staats-ambtenaar, namelijk onder-staatssecretaris (1772), en vervolgens afgevaardigde voor Woodstock in het Huis der Gemeenten. Hij behield deze plaats tot in 1793. In 1778 werd hij met graaf *Carlisle*, lord *Howard*, sir *Henry Clinton* en *George Johnston* naar Noord-Amerika gezonden, om met de Engelsche volkplantingen over hare onderwerping aan het moederland te onderhandelen. Na het mislukken

dezer zending was hij in het Parlement ijverig werkzaam, om eene hervorming te verkrijgen van de strafwetgeving, vooral met betrekking tot de deportatie enz. Hij werd hierbij ter zijde gestaan door *Howard* en *Blackstone*, en aan deze drie mannen is Engeland groote verbeteringen in de zaken der strafwetgeving verschuldigd. Van 1780 tot 1782 was hij secretaris van Staat in Ierland, en hij zag toen reeds in de vrijverklaring van Ierland het eenige middel, om kalmte te schenken aan dat gewest. Een voorstel, dat hij daartoe inleverde, vond evenwel algemeen tegenstand. In 1785 werd hij lord-oppersecretaris van den Raad van Koophandel en Koloniën, en hij begaf zich vervolgens naar het hof van Versailles om er een handelsverdrag te sluiten. In dezelfde hoedanigheid reisde hij ook naar Spanje en werd bij zijne terugkomst benoemd tot Pair van Ierland. In 1789 werd hem eene zending opgedragen naar Nederland, waar hij in 1790 een verbond tot stand bragt tegen Spanje, — de overeenkomst van Oostenrijk, Pruisen, Engeland en de Nederlanden betrekkelijk het herstel der orde van zaken in België onderteevende, — de alliantie der groote mogendheden met Engeland en de Nederlanden tegen de Fransche Republiek bevorderde, en in 1793 van de Staten-generaal verlangde, dat deze zouden medewerken tot Engelslands krijgstoerusting tegen Frankrijk.

Na zijn terugkeer in Engeland werd *Auckland* benoemd tot baron. Hij nam zitting in het Hoogerhuis. Van 1793 tot 1801 bekleedde hij tevens het ambt van postmeester-generaal. Na het verlies van zijn zoon nam hij echter weinig deel meer aan de openbare aangelegenheden, en hij stierf te Londen op den 28sten Mei 1814. Hij heeft een groot aantal opstellen geleverd van staatkundigen en staathuishoudkundigen aard.

Voorts *George Eden*, lord *Auckland*, een zoon van den voorgaande. Deze werd op den 20sten Augustus 1784 op een familie-kasteel in het graafschap Kent geboren en was, als tweede zoon, voor de loopbaan der regtsgeleerdheid bestemd. Intusschen opende hem de dood van zijn ouderen broeder het uitzicht op het pairschap van zijn vader. Van 1810 tot 1812 vertegenwoordigde hij Woodstock in het Lagerhuis, en in 1814 nam hij zitting in het Hoogerhuis. In November 1830 werd hij minister van Koophandel in het Kabinet van graaf *Grey*. Toen sir *James Graham*, eerste lord der Admiraliteit, afstand had gedaan van zijne betrekking, bekleedde *Auckland* diens plaats, doch na den terugkeer van sir *Robert Peel* uit Italië werd hij benoemd tot stadhouder-generaal van Oost-Indië. Tot in 1842 bleef hij er aan het hoofd der zaken. Een staatkundige misgreep was er de oorlog met Afghanistan, waartoe hij zich door verkeerden raad liet verleiden. In vele opzigten heeft hij echter de gesteldheid der Indische zaken verbeterd. Zijne gedenkschriften, waarin hij zijne gevoelens over volks-onderwijs, slavernij, katoenteelt enz. mededeelt, geven getuigenis van zijne belangstel-

ling in de welvaart des volks en in het openen van de hulpbronnen des lands. De regten der inboorlingen werden onder zijn bestuur beter erkend dan ooit te voren, de regtsbe-deeling werd verbeterd, de gruwel der Thugs uit den weg geruimd en menige belangrijke verbetering bevorderd. In Maart 1842 maakte hij plaats voor lord *Ellenborough*. Na zijn terugkeer in Engeland werd hij tot *Earl of Auckland* verheven en bekleedde er voorts de aanzienlijkste ambten. Hij overleed op den 1sten Januarij 1849. — Hij werd opgevolgd door zijn jongeren broeder *Robert John*, kapellaan der koningin en lord-bisschop van Sodor en Man. Deze heeft een groot gedeelte der nagelatene geschriften zijns vaders in het licht gegeven.

Aucklands-eilanden (De), eene eilandengroep van Australië, liggen op een afstand van omstreeks 50 geogr. mijlen ten zuiden van Nieuw-Zeeland en werden ontdekt in 1806 door *Briston*, gezagvoerder van een Britschen walvischvaarder. Zij zijn, als een belangrijk station voor de walvischvaarders in de Zuidzee, door de Britten bezet. Zij bestaan uit 4 groote en 3 kleine eilanden, die bergachtig en met bosch begroeid zijn. Er heerscht een gezond klimaat, en men vindt er goede ankerplaatsen. Het grootste eiland, *Auckland* genaamd, is 6 geogr. mijlen lang. Een ander dier groote eilanden heeft den naam ontvangen van *Enderby* en bezit een omvang van 4 geogr. mijlen. Het derde heet *Disappointment* en het vierde *Adams*. Zij schijnen van vulkanischen oorsprong te wezen en zijn zeer vruchtbaar en wel geschikt voor de vestiging eener volkplanting.

Auctie. Eene *auctie* is in het algemeen een verkoop van losse goederen aan den meestbiedende, die hiervan door toeslag eigenaar wordt. Zij moet geschieden ten overstaan van een bevoegd beambte. In ons land geven wij den naam van auctie in het bijzonder aan eene verkooping van oude en nieuwe boeken.

Auctor, een woord uit het Latijn, in regten zeer gebruikelijk, duidt dengene aan, die de maker, de oorzaak, de stichter, de vervaardiger of bevorderaar van iets is. Zoo vindt men op boeken, geschriften en platen en zoo voorts dikwijls de uitdrukking "auctore" met bijvoeging van een eigennaam, 'tgeen beteekent, dat de daár genoemde de maker of schrijver is. In 't strafregt onderscheidt men den auctor *intellectuālis* van den auctor *materiaālis*. Deze is dan de werkelijke bedrijver van het feit, de uitvoerder, terwijl gene de man is, die tot het plegen van het misdrijf bevel gegeven heeft, hem met beloften of bedreigingen tot het misdrijf heeft overgehaald of door redenering en opzetting hem daartoe heeft aangespoord.

Audaesus, *Audius* of *Udo* was een leek, die in den aanvang der 4de eeuw in Mesopotamië leefde en een zeer gestrengen levenswandel leidde. Dewijl hij tot de geestelijken van zijn tijd talrijke verwijten rigte wegens hunne ondeugden, werd hij voor gevaarlijk gehouden en uit de gemeente geban-

nen. Daar ook zijne vrienden vervolgd werden, vereenigden zij zich tot de afzonderlijke Christelijke secte der Audianen. *Audius* zelf moest de dagen zijner grijsheid doorbrengen aan den oever der Zwarte Zee. Hier was hij werkzaam om de Gothen tot het Christendom te bekeeren, en overleed er omstreeks het jaar 370.

Aude (De) of *Atax* is de naam van eene rivier in het zuiden van Frankrijk. Zij ontspringt bij Mont-Louis in de oostelijke Pyreneeën en vloeit eerst noordwaarts naar Quillan en Limoux, waar zij de vlakte bereikt, voorts naar Carcassonne en langs den linker-oever van het Canal du Midi oostwaarts en stort zich eindelijk uit in de Middellandsche zee. Hare voornaamste zijrivieren zijn aan de linkerzijde: de Rebenti, de Cougais, de Sou, de Rougeane, de Orbiel, de Argent-Double en de Ceysses, en aan de rechterzijde: de Guette, de Salze en de Orbieu. Langs de lage kusten, waar zij de zee ontmoet, ontwaart men een groot aantal lagunen, en eene van deze ontvangt het Kanaal van Narbonne.

Het *département*, dat van deze rivier zijn naam heeft ontvangen, grenst ten noorden aan de departementen Hérault, Tarn en Haute-Garonne, ten oosten aan de Middellandsche zee, ten zuiden aan de departementen Pyrenées Orientales en Arriège, en ten westen aan de departementen Arriège en Haute-Garonne. Het heeft op eene oppervlakte van bijna 115 □ geogr. mijlen eene bevolking van 238,000 zielen. Het zuidelijke gedeelte is bedekt met den voet der Pyrenéeën. De oostelijke takken, les Corbières, verheffen zich in den Puy de Bugarach tot eene hoogte van 1230 Ned. el, en strekken, evenals de westelijke, zich uit tot aan het Canal du Midi, waarvan de grootste helft dit departement doorsnijdt. De grond bestaat er in het noordwesten uit klei, en in het zuiden uit kalk. Tusschen de Pyrenéeën en eene bergketen, die als eene voortzetting der Cevennes kan worden beschouwd, ligt een breed en laag dal, hetwelk zich slechts weinig verheft boven de oppervlakte der Middellandsche zee, en in de nabijheid van deze daarbeneden afdaalt. Hier breiden aanzienlijke zoute meren zich uit. Bijna de helft van den grond is er bouwland, — de andere helft wordt door heiden en weiden, door wouden en wijngaarden ingenomen. Er heerscht een Italiaansch klimaat, maar de zomer brengt er — vooral bij het waaijen van den mistral (Vent de bise) — eene Afrikaansche hitte. Dan wordt men er door myriaden insecten geplaagd, en in sommige lage gewesten met stilstaande wateren is het dan zeer ongezond. Het warme klimaat doet er vele zuidelijke gewassen welig groeijen, zelfs het suikerriet, terwijl de winter er op eene warme lente gelijkt. Graan, wijn, olijf-olie, wol, ganzen enz. behooren er tot de uitvoer-artikelen. De wouden zijn er van allerlei wild — zelfs van wolven en beren — voorzien, en aan de kust vindt men er veel visch. Het rijk der delfstoffen levert er ijzer, koper, steenkolen, zout enz. Eindelijk heeft

men er onderscheidene katoen-, zijde- en papierfabrieken, glasblazerijen enz. De hoofdstad van het departement is Carcassonne.

Aude, *Audh* of *Oude* is eene Britsche provincie in het lage land van Vóór-Indië, aan de noordzijde van de Ganges, en telt op 1317 □ geogr. mijlen ruim 8 miljoen inwoners. Zij grenst ten noorden aan Allahabad, ten zuiden aan Nepal, ten oosten aan Behar, en ten westen aan Agra. In het noordelijk gedeelte vindt men den voet van den Himalaya. Zij wordt besproeid door de Ganges, en hare zij-rivieren. Er heerscht een gematigd klimaat, en de grond is er over het geheel zeer boschrijk. De voortbrengselen des lands zijn opium, hout, rijst, koren, indigo, olie, katoen, zijde, veel vee en wild (olifanten, rhinocerossen en tijgers), salpeter en lazuursteen. Voorheen bestond dit gewest uit het Britsche gebied en dat van den Koning van Aude. Tot dit laatste behoorden Lucknow met de hoofdstad van dien naam — thans de hoofdstad der geheele provincie, — Manipoer, enz. Gemeld koninkrijk werd in 1722 gesticht door *Saadet Khan*, een vizier van den keizer van Delhi. Op dezen volgde diens neef en schoonzoon *Abdoel Mansoer*, en op dezen *Soedsjah-ed-Daoelah*, een vijand der Britten, met welke hij niettemin een verdrag sloot in 1765. Na dien tijd werden tot aan 1816 niet minder dan 9 verdragen gesloten met de beheerschers van Aude, totdat dit laatste eindelijk geheel en al aan Groot-Brittannië verviel. Op laatstgenoemden koning volgde diens zoon, en de opvolger van dezen *Wessir Ali*, werd in 1798 afgezet en vervolgens te Calcutta in de gevangenis geworpen, omdat hij den Engelschen resident had gedood. De nieuwe Nabob of vorst, *Saadet Ali Khan*, liet bij zijn dood (1814) 23 miljoen pond sterling na. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Ghasi-eddi-Hyder-Redaet-ed-Daoelah*, die in 1819 met goedvinden van het Britsch bewind den titel van koning aannam en hierdoor onafhankelijk werd van den Groot-Mogol. Hij werd vervangen door zijn zoon *Nassir-eddin-Hyder*, tot wiens opvolger — onder Britschen invloed — zijn oom, een 70-jarigen grijsaard, bestemd werd. Na den dood des konings maakte de *padisja Begoem* of de koningin-moeder zich meesteres van de heerschappij en plaatste een onechten zoon van den overledene, *Moeradsjan Feridoem*, op den troon. Doch de Engelsche krijgsoverste *Low* bestormde en plunderde met zijne spahis (8 Julij 1837) het paleis en nam de Koningin-moeder en den Kroonpretendent gevangen. Daarna beklom de 70-jarige *Nassir-ed-Daoelah* den troon, en onder het bewind van een door Engeland aan dezen toegevoegden minister bereikten de Britten allengs hun doel. Gedurig werd de schatting verhoogd, die aan de overheerschers moest worden uitbetaald, en eindelijk is Aude in eene provincie van het Britsche rijk in Indië herschapen.

Audebert (Jean Baptiste), een verdienstelijk Fransch natuuronderzoeker en schilder, werd geboren te Rochefort in 1759, en in 1789 door een rijken particulier, Gigot d'Orcy ge-

naamd, uitgenoodigd om afbeeldingen te vervaardigen van de zeldzaamste voorwerpen uit zijn kabinet voor natuurlijke historie. Later gaf *Audebert* een belangrijk werk, met platen versierd, over de apen (1800), — daarna een dergelijk werk over de colibri's (1802) uit. Dit laatste, alsmede een boek over sommige merkwaaardige vogels, is na zijn dood (1800) door *Desray* voleindigd.

Audenaerde of *Oudenaerde* (Robert van) was een historie-schilder en graveur. Hij werd geboren te Gent in 1663, was een leerling van *F. van Mierop* en *H. van Cleef*, oefende zich te Rome onder de leiding van *C. Maratti*, legde zich vooral op de graveerkunst toe, en overleed in 1743 of volgens anderen in 1717. Zijne voornaamste schilderijen bevinden zich te Gent.

Audiëntie of *gehoor* wordt verleend door vorsten of aanzienlijke personen, aan de zoodanigen, die hun iets hebben mede te deelen. Een keizer of koning geeft gehoor aan gezanten en ministers, en vooral de ontvangst van gezanten gaat gewoonlijk van bepaalde plegtigheden — het afhalen met eene hofkoets enz. — vergezeld. Bij ons verleenen de ministers audiëntie op bepaalde dagen en uren, en de commissarissen des konings in de hoofdsteden der provinciën desgelijks. — Het woord audiëntie wordt ook wel gebruikt voor de zitting eener regthank.

Audiffredi (Giovanni Battista), een geleerd boekenkenner, werd geboren op den 2den Februarj 1714 te Savigio bij Nizza en leefde vervolgens, als Dominicaner-monnik, in het klooster Alla Minerva te Rome. Hij werd belast met het opzigt op de uitmuntende bibliotheek van dat gesticht, en hij hield zich daarenboven bezig met de practische sterrekunde. Over deze laatste en over de letterkunde heeft hij onderscheidene belangrijke werken geschreven. Hij overleed in 1794.

Auditeur was vroeger in Frankrijk de naam van onderscheiden lagere ambtenaren, zooals auditeur bij de Chambre des Comptes, — auditeur du Chatelet de Paris, ook jure auditeur geheeten, en alleen regtsprekend regter, die kennis nam van personele vorderingen tot een bedrag van 50 livres, — auditeur au Conseil d'Etat, aspirant ambtenaren, geplaatst aan verschillende bureaux d'administration of bij de magistratuur, met het vooruitzigt, om op den duur in eene betrekking daarbij geplaatst te worden.

In Nederland is de naam nog behouden in den titel auditeur-militair bij de krijgswaarden en schuttersraden. Deze titularissen nemen bij die collegies, die regt spreken in strafzaken over krijgslieden te water en te land en over schutters, het ambt waar van het Openbaar Ministerie. Zij worden door den Koning aangesteld, en, voor zoover zij bij het leger behooren, uit 's lands kas, en bij de schutterijen uit de gemeente-kas betaald. Zij zijn belast met de vervolging van de zogenaaemde militaire misdrijven, dat zijn die misdrijven, welke of alleen door krijgslieden kunnen bedreven worden, of die ook wel door andere burgers kunnen begaan worden,

doch voor den militairen strafregter gebracht worden, omdat de schuldige in krijgsdienst is. De auditeur spoort alle feiten en omstandigheden op, die tot klaarheid kunnen brengen, welk misdrijf en onder welke omstandigheden een misdrijf gepleegd is, en wie de schuldige daaraan is; hij verzamelt de bewijzen, die noodig zijn om 's regters veroordeelend vonnis te kunnen uitlokken; hij leidt de voorloopige instructie der zaak, vóór zij aan 's regters kennismeming wordt onderworpen, dagvaardt den beschuldigde daarna voor den regter, en tracht dan zijne beschuldiging te staven door eene juiste uiteenzetting van al de feiten en omstandigheden, die door zijn onderzoek hem gebleken zijn, ten einde den regter tot het vellen van een vonnis in staat te stellen.

Auditeur-Generaal was de titel van een ambtenaar in Nederland vóór 1830, die belast was met de zorg, dat de militaire wetten, besluiten en reglementen door alle militaire autoriteiten strikt werden nagekomen. Tegenwoordig rust die pligt op den *Advocaat-fiscaal*, den ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het hoogste militaire regtscollegie, het *Hoog Militair Gerechtshof*.

Audouin (Jean Victor), een der ijverigste en schranderste zoölogen van den jongsten tijd, werd geboren te Parijs op den 27^{en} April 1797. Volgens den wensch zijner familie zou hij in de regten studeren, maar hij wijdde zich aan de geneeskunde en gaf tevens gehoor aan zijne neiging tot de natuurlijke historie. Zijn eerste werk over de anatomie der insecten, schaaldieren en ringwormen (1818) werd met grooten bijval ontvangen en gevolgd door andere, die getuigenis gaven van zijn uitstekenden geest van waarneming. In 1826 was hij tot suppléant van *Lamarck* en *Latreille* benoemd, en in 1833 werd hij hoogleeraar aan het museum. Zijne lessen hadden grooten toeloop. Op last der regering werd hij afgevaardigd om onderzoek te doen naar de muscardine (epidemie der zijwormen), naar de druivenziekte en naar de termieten te Rochefort. Hij overleed op den 9^{den} November 1841. Onderscheidene geschriften zijn door *Audouin* en *Milne Edwards* gemeenschappelijk uitgegeven. Vooral heeft hij de geschiedenis der gelede dieren met zorg behandeld.

Audran (Gérard), een van de voortreffelijkste graveurs der Fransche school, werd geboren te Lyon in het jaar 1640. Hij is zijne kunstenaars-opleiding vooral verschuldigd aan een 3-jarig vertoef te Rome, waar hij *Carlo Maratti* tot leermeeester had. Hij verwierf zich grooten roem door een portret van paus *Clemens IX*. Op uitnoodiging van den minister *Colbert* begaf hij zich naar Parijs, waar hij tot koninklijk graveur werd benoemd. Hier vervaardigde hij platen voor eene uitgave der werken van *Lebrun*. Voorts gaf hij afbeeldingen van de veldslagen van *Alexander*, alsmede uitmuntende gravures naar schilderijen van oude meesters. Hij overleed te Parijs in 1703. Zijne neven *Bénott* en *Jean Louis Audran* behooren tot zijne beste leerlingen.

Audubon (John James), een beroemd Amerikaansch vogelkenner, werd omstreeks het jaar 1774 van Fransche ouders bij New-Orleans geboren. Hij bragt zijne kindsche jaren door in Louisiana en werd vervolgens naar Parijs gezonden, waar hij onder de leiding van *David* groote vorderingen maakte in het schilderen. Na zijn terugkeer kocht zijn vader voor hem een landgoed aan den oever der Schuylkill in Pennsylvanië; maar de neiging, om den aard en de levenswijze der vogelen na te gaan, spoorde hem aan, om zich naar de Amerikaansche keerkingsgewesten te begeven. In 1810 trok hij met vrouw en kind naar Kentucky. Hier wijdde hij zich met hartstogtelijken ijver aan zijne geliefkoosde studie. Hij bespiedde de vogelen en schetste hen naar het leven. In 1824 wilde *Lucien Bonaparte* gaarne die teekeningen koopen, maar *Audubon* vatte het voornemen op om ze zelf in het licht te geven. Hij steevende naar Europa, bezocht er *von Humboldt*, *Cuvier* en andere beroemde natuurkenners en gaf in den tijd van 14 jaar zijne "*Birds of America* (Vogels van Amerika)" uit, die eerst te Edinburg en vervolgens te Londen in 4 deelen verschenen. Daarmede staat zijne "*Ornithological Biography* (Levenswijze der vogelen)" in verband. In 1839 keerde hij naar zijn vaderland terug en vestigde zich aan de Hudson. Hier gaf hij nog, ondersteund door zijne 2 zonen en door Dr. *Bachmann*, "*The Quadrupeds of America* (De viervoetige dieren van Amerika)" uit, en overleed den 27sten Januarij 1851.

Audumbla is de wereldkoe der Noordsche fabelleer (zie op de twee laatste woorden).

Auë beteekent oorspronkelijk hetzelfde als *aa* of *aach*, namelijk een stroomend water. Thans echter geeft men in Duitschland dien naam aan vruchtbare bouw- en weilanden, die zich langs een water uitstrekken en door heuvels omzoomd zijn. Als voorbeelden noemen wij de "Goldene Auë" aan de Helme en de Unstrut in Thüringen, de "Blaue Auë" of de Plauensche grond, en de "Auë aan de Elbe" in Merseburg (Pruissen). — Ook is er in het koninkrijk Saksen een stadje, dat den naam draagt van Auë.

Auënbrugger von Auënbrug (Leopold), geneesheer aan het Spaansche hospitaal te Weenen, werd geboren te Grätz in 1722 en overleed in 1809. Hij is de uitvinder der percussie van de borst. Reeds in 1704 merkte hij op, dat het verschillend geluid, hetwelk men bij gezonde en zieke personen vernoot, wanneer men hen op de borst tikt, een maatstaf oplevert ter beoordeeling van de gesteldheid der ademhalingswerktuigen. Na verloop van 7 jaren deelde hij zijne opmerkingen mede in eene Latijnsche verhandeling.

Auër (Aloys), die door beoordeeling der boekdrukkunst een grooten roem heeft verworven, werd geboren den 11^{den} Mei 1813 te Wels in Oostenrijk. Hij werd leerling in eene drukkerij in zijne geboortestad en oefende zich tevens met ijver in de kennis van vreemde talen. In 1837 begaf hij zich naar Lint en werd er leeraar in het Italiaansch.

Nadat hij in 1839 eene reis had volbragt door Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland, om er de typographische werkplaatsen en de wetenschappelijke inrigtingen te bezoeken, koesterde hij den wensch om zijne gevestigde denkbeelden op dat gebied in toepassing te brengen. In 1841 werd hij aangesteld tot directeur der Keizerlijke Hof- en Staatsdrukkerij te Weenen, die zich te dier tijde in een zeer gebrekkigen toestand bevond. Hij bragt hierin eene volslagene hervorming, en maakte zich daardoor zóó verdienstelijk, dat hij in 1847 tot lid der Keizerlijke Academie van Wetenschappen en tot regeringsraad benoemd werd. Hij is de schrijver van eene Fransche en van eene Italiaansche spraakkunst. Voorts heeft hij het "Onze Vader" uitgegeven in 206 talen en meer dan 100 eigenaardige letters. Ook heeft hij de verschillende bekende letters gerangschikt en in tabellen voorgesteld, — alsmede een "Grammatischer Atlas" of een overzicht van alle talen, eene beschrijving der Staatsdrukkerij te Weenen enz. uitgegeven. Hij is de uitvinder van den *natuurdruk* (zie onder dit woord), en hij heeft hiervan eene beschouwing geleverd in 1856.

Auërbach. Wij vermelden twee personen, die onder dezen naam bekend zijn, te weten:

Heinrich Auërbach, eigenlijk *Strohmeijer* of *Stromer*, hoogleeraar in de geneeskunde en Senator te Leipzig. Deze werd geboren in 1482 te Auërbach in de Pfalz en overleed in 1542. Hij heeft te Leipzig een groot huis gebouwd, hetwelk tijdens de markt tot magazijn van de kostbaarste handelwaren diende, en de daaraan verbonden kelder (Auërbachskeller) was volgens de sage het tooneel der tooverkunsten van *Faust*.

Berthold Auërbach, een uitstekend romanschrijver, die den 28sten Februarij 1812 in het dorpje Nordstetten in het Schwarzwald geboren werd. Hij is een zoon van Israëlietische ouders en bleef er, door een 10tal broeders en zusters omringd, tot aan zijn 12de jaar. Toen werd hij naar de Talmud-school te Heekingen gezonden. Hij ontving zijne verdere opleiding te Karlsruhe, aan het gymnasium te Stuttgart en aan de universiteit te Tübingen. Hier zou hij in de regten studeren; hij bepaalde zich echter tot de wijsbegeerte en begaf zich eerst naar München en vervolgens naar Heidelberg. De studenten-vereenigingen waren in die dagen aan vele vervolgingen blootgesteld, en *Auërbach* moest geruimen tijd in de gevangenis doorbrengen. Na het herkrijgen zijner vrijheid trad hij op als schrijver, en weldra verwierf hij grooten lof door de toelichting en vertaling der werken van *Spinoza*. Vervolgens schreef hij onderscheidene romans, terwijl eindelijk zijne "Schwarzwälder Dorfgeschichten (Mannheim, 1843)" hem een Européschen naam bezorgden. Steeds voortgaande met het uitgeven van romans en novellen, woonde hij bij afwisseling te Weimar, te Dresden, te Leipzig en te Berlijn, vond te Breslau eene vrouw en toefde met haar eerst in het zuiden van Duitschland en vervolgens gerui-

men tijd te Heidelberg. In den tijd der omwenteling (1848) leidde hij een eenzaam leven, waartoe huiselijke omstandigheden en vooral de ziekte en het overlijden zijner echtgenoot aanleiding gaven. Daarna toefde hij eerst te Weenen en vervolgens in een afgelegen dorp in den Harz, dat hij eerst met Dresden en toen met Berlijn verwisselde. Thans woont hij aan de Rijn, niet ver van Bonn. Onder zijne latere werken is vooral zijn roman "Auf der Höhe (Stuttgart, 1865)" merkwaardig; hierin is zoowel het dorps- als het hofleven op eene hoogst geestige en boeiende wijze voorgesteld. Ook "Das Landhaus am Rein" is met grooten bijval ontvangen. Eene tweede uitgave zijner gezamenlijke werken is in 1861 tot 1864 in 21 deelen verschenen.

Auërsperg (Anton Alexander, graaf van), als dichter bekend onder den aangenomen naam van *Anastasius Grün*, is de spruit van een adellijk geslacht, hetwelk in zijne oudere en jongere lijn een groot aantal mannen telt, die als staatsambtenaren en krijgsoversten met eer hun vaderland (Oostenrijk) hebben gediend. Hij werd den 11^{den} April 1806 te Laibach geboren. Hij leefde aanvankelijk bij afwisseling op zijne goederen en aan het Hof te Weenen, maar schoon hij tot kamerheer werd benoemd, hield hij zich buiten staatsdienst. Langen tijd kende men alleen zijn aangenomen naam, — maar toen hij bekend werd als vervaardiger van vrijzinnige, vaderlandslievende poëzie, zonden hem de kiezers in 1848 naar het Parlement te Frankfort; van hier keerde hij terug naar zijne goederen, en eerst in 1859 betrad hij weder het staatkundig terrein, terwijl hij een jaar later tot rijksraad werd benoemd.

Zijn eerste gedicht van belangrijken omvang was "Der letzte Ritter (Stuttgart, 1830)," eene verzameling van romancen in de maat van het Nibelungen-lied, waarin de heldendaden van keizer *Maximiliaan I* worden verheerlijkt. Hierop volgden "Blätter der Liebe", en daarna "Spaziergänge eines wiener Poëten (Hamburg, 1831)," waarin de stem der vrijheid zich met kracht deed hooren. Dichtbundels en afzonderlijke gedichten zijn hierop gevolgd, en in 1864 heeft hij onder den titel "Robin Hood" eene fraaije verzameling van vertaalde oud-Engelsche romances geleverd.

Auerstädt is een klein dorpje in de Pruisische provincie Saksen en ontleent zijne belangrijkhed aan den veldslag, welke den 14^{den} October 1806 — den dag van den slag bij Jena — hier is voorgevallen. Toen er geen vrede met Frankrijk mogelijk scheen, rukten de Pruisische legers naar Thüringen en Franken. Uit Hannover kwamen onder *Rüchel* en *Blücher* 40000 man, — onder koning *Friedrich Wilhelm III* en den hertog van *Brunswijk* trokken 70000 man over de Elbe, — en ohder den vorst van *Hohenlohe* togen 35000 man uit Silézië naar Saksen, waar zij zich met 20000 Saksische soldaten versterkten. Die drie afdeelingen zouden zich in Thüringen vereenigen. *Napoleon* liet het echter zoover niet komen. Zijne generaals *Soult*, *Davoust*, *Murat* en *Berthier* drongen met snelle marschen diep in Duitschland. De

Pruissen waren hierdoor verrast en hadden zelfs behoefte aan levensmiddelen, welke bij de Franschen volstrekt niet ontbraken. Het Fransche leger telde ongeveer 250000 man en 700 kanonnen. Weldra werden de beide legers handgemeen, maar wegens de snelle komst der Franschen waren de Pruisen slecht onderrigt van de positiën der vijanden. Bij Auerstädt sneuvelde de hertog van Brunswijk, de luitenant-generaal von Schmettau werd zwaar gewond, en kort daarna vielen de generaals von Wedell en von Greiffenberg. De Pruisen hadden ten slotte 5000 dooden en gewonden, en bij deze waren 300 officieren. Zij zagen zich genoodzaakt om terug te trekken, en de hoop op eene herhaling van het gevecht werd verijdeld doordien Napoleon zelf op dien dag aan de corpsen van von Rüchel en Hohentlohe bij Jena eene vreeselijke nederlaag had toegebracht. In diezelfde week trokken de overwinnaars binnen de poorten van Berlijn, terwijl zij de vlugtende Pruisen tot Lübeck toe vervolgden. — Op de plek, waar de hertog van Brunswijk sneuvelde, is een gedenkteecken opgericht.

Auërswald. Het Pruisische geslacht, dat dezen naam draagt, heeft gedurende de laatste honderd jaren eenige beroemde mannen opgeleverd, namelijk:

Hans Jakob Auërswald. Deze, geboren den 25sten Julij 1757, koos in 1770 de krijgsmansloopbaan, maar begaf zich in 1773 naar Koningsbergen, waar hij de voorlezingen van Kant en van andere hoogleeraren hoorde. Nadat hij in 1778 den Beijerschen successieoorlog had bijgewoond, nam hij in 1783 zijn ontslag uit de dienst en leefde, na zijn huwelijk met de burggravin Charlotte Albertine von Dohna-Lauk, op zijne goederen, terwijl hij tevens onderscheidene burgerlijke waardigheden bekleedde. In 1806 werd hij benoemd tot financie-, oorlogs- en domeinraad in werkelijke dienst en tot curator van de universiteit te Koningsbergen, en in 1808 tot geheimen staatsraad en opper-president van Oost- en West-Pruissen en Lithauën. In 1811 werd hij benoemd tot landhofmeester, en hij was ijverig werkzaam voor de bevrijding van zijn vaderland. In 1824 verliet hij het staats-tooneel en overleed den 3^{den} April 1833.

Hans Adolf Erdmann von Auërswald. Deze, een zoon van den voorgaande, werd geboren op het landgoed Faulen op den 19^{den} October 1792. Hij wijdde zich aanvankelijk te Koningsbergen aan de studie der rechtsgeleerdheid en der oude letteren en trad in 1813 als vrijwilliger in dienst. Weldra klom hij op en kwam na 1817 bij den generalen staf, waarbij hij bleef tot 1840. In 1845 werd hij bevorderd tot generaal-majoor. Nadat men hem te vergeefs de portefeuille van oorlog had aangeboden, werd hij benoemd tot afgevaardigde naar het parlement te Frankfort. Hier behoorde hij tot het regter-centrum. Toen de straatgevechten in Frankfort begonnen te woeden, reed hij met den vorst Lichnowsky buiten de stad, om kondschap in te winnen nopens de troepen, die uit Darmstadt werden verwacht. Plotselijk werden zij aangevallen

door eene joelende bende mannen en vrouwen. De beide mannen poogden zich door de vlugt in veiligheid te stellen en zich in een tuinhuis te verbergen; te vergeefs — zij werden naar buiten gesleept en vermoord. Auërswald viel in een sloot en eindigde hier zijn leven. Kort te voren was hem zijne gemalin door den dood ontrukkt. Voor zijne kinderen werd een som van ongeveer 38000 gulden bijeengebracht.

Rudolf von Auërswald. Deze, Pruisisch minister en broeder van den voorgaande, werd geboren den 1sten September 1795. Ook hij studeerde te Koningsbergen en trad in 1812 als vrijwilliger in dienst. Hij trok onder generaal van York naar Rusland en in 1813 met dezen naar Frankrijk. In 1820 werd hij tot ridmeester bevorderd, waarna hij zijn ontslag nam uit de dienst en zich naar zijne goederen begaf. Hij bekleedde nu onderscheidene burgerlijke ambten en werd in 1848 door den Koning belast met de leiding der Buitenlandsche aangelegenheden. Hij werd later — na zijne aftreding als minister — lid van de Nationale vergadering en in 1858 lid van het staats-ministerie zonder portefeuille. In 1859 verloor hij zijne gemalin Adelheid, burggravin van Dohna-Lauk, met wie hij in 1817 gehuwd was. Sedert 1862 nam hij geen deel meer aan staatszaken, en overleed op den 15^{den} Januarij 1866.

Alfred von Auërswald. Deze, de jongste broeder van den voorgaande, werd geboren te Mariënwerder op den 10^{den} October 1797. In 1803 begaf hij zich met zijn vader naar Koningsbergen, en hij was er juist tot de académische lessen bevorderd, toen de tweede oorlog tegen Napoleon uitbarstte. Terstond trad hij als vrijwilliger in dienst, maar hij werd niet in de gelegenheid gesteld, om aan de veldslagen bij Ligny en bij Waterloo deel te nemen. Hij keerde naar de hoogeschool terug en was er een van de stichters der studenten-vereenigingen (Bursenschaft). Na de voleindiging zijner studiën bekleedde hij onderscheidene burgerlijke waardigheden, en na 1849 was hij steeds afgevaardigde naar de Nationale vergadering te Berlijn.

Auffenberg (Joseph, vrijheer von), een vruchtbare Deutsche tooneeldichter, werd geboren den 25sten Augustus 1798 te Freiburg in Breisgau, waar hij, na het overlijden zijner moeder, zijne jeugdige dagen bij zijne grootouders doorbragt. Hij bezocht voorts het gymnasium te Donauëschingen en zou, naar den wensch zijns vaders, in de regten studeren. Hij begaf zich naar de universiteit te Freiburg, maar hield er zich bijna uitsluitend bezig met de beoefening der fraaije letteren. Met geestdrift bezielde voor de vrijheid van Griekenland, sloot hij met zijne vrienden een verbond, om zich derwaarts te begeven. Te Treviso zouden zij te zamenkomen. Den 13^{den} Julij 1815 verliet Auffenberg met een zijner vrienden heimelijk de hoogeschool, reisde te voet door geheel Opper-Italië en bereikte eindelijk de bepaalde plaats. Nadat die twee eenigen tijd te vergeefs op de overige bondgenooten hadden gewacht, die verhinderd schenen te wezen, keerden zij naar hun vader-

land terug, waar zij in een treurigen toestand aankwamen. Eenige weken later trad *Auffenberg* in Oostenrijksche dienst en nam deel aan den veldtocht van 1815. Het bijwonen eener opvoering van den "Hamlet" van *Shakspeare* vervulde hem met geestdrift voor het toneel, zoodat hij terstond — in 5 nachten — zijn treurspel "Pizarro" vervaardigde. Op verlangen van zijn vader ging hij over in Badensche dienst, en weldra werden op den Hofschouwburg te Karlsruhe zijn "Pizarro" en vervolgens zijn "Spartanen" met bijval opgevoerd. Nu schreef hij eene reeks van dramatische stukken, wier aantal tot 24 is aangegroeid. In 1822 werd hij lid van het bestuur van den Hofschouwburg en weldra voorzitter van den schouwburgraad en tevens kamerheer. In 1832 deed hij eene reis naar Spanje en werd er digt bij de poort van Valencia door roovers overvallen en zwaar gewond. In 1839 werd hij door den Groot-hertog van Baden tot Hofmaarschalk benoemd. Hij overleed te Freiburg in Breisgau op den 25sten December 1857. — In zijne treurspelen vindt men schoone gedeelten, de vruchten van een sijn gevoel en van eene rijke verbeelding, maar zij lijden in het algemeen aan een groot gebrek, namelijk aan gemis van eenheid. Zijne gezamenlijke werken zijn in 22 deelen uitgegeven. Hiervan is reeds eene 3de uitgave. Eene bloemlezing uit zijne geschriften heeft in 7 deelen het licht gezien.

Aufidus, de voornaamste rivier van Apulië, ontspringt in Samnium op de Apennijn-sche bergketen, stroomt langs Cannae en stort bij Aufidum zich uit in de Adriatische zee. Zoo zeide men in de dagen der Oudheid. Thans draagt zij den naam van Ofanto. Aan haren oever werden de Romeinen in den tweeden Punischen oorlog door *Hannibal* verslagen.

Aufsesz (Hans, vrijheer von en zu), de stichter van het *Germaansch Museum* (zie onder dezen naam) te Neurenberg, werd geboren den 7^{den} September 1801 op het kasteel Aufsesz in Frankisch Zwitserland, studeerde te Erlangen in de regten en deed vervolgens eenige wetenschappelijke reizen. Daarna hield hij zich bezig met het verzamelen van eene uitgezochte boekerij en van Duitsche kunstgewrochten en oudheden. Hij heeft onderscheidene werken geschreven, die vooral op het leenrecht betrekking hebben, en was tot 1863 hoofdredacteur van een oudheidkundig tijdschrift.

Auger. Van de personen, die dezen naam gedragen hebben, vermelden wij:

Anastase Auger, een Fransch letter- en oudheidkundige. Deze werd geboren te Parijs den 12^{den} December 1724. Hij omhelste den geestelijken stand en legde zich te Rouaan gedurende 14 jaren toe op de welsprekendheid. Toen werd hij vicaris-generaal van den bisschop van Lescar, lid der Academie des inscriptions en belles lettres te Parijs, en hij overleed aldaar den 7^{den} Februarij 1792. Hij heeft zeer verdienstelijke vertalingen geleverd van de werken der meestberoemde Grieksche en Romeinsche redenaars. Ook heeft hij geschreven over het staatsrecht der Romeinen. Zijne nagelaten werken zijn in 10 deelen uitgegeven.

Louis Simon Auger, een Fransch criticus en letterkundige. Deze werd geboren te Parijs in 1792. Ten tijde van *Napoléon I* was hij minister van Binnenlandsche zaken en in 1812 werd hij geplaatst aan de Keizerlijke universiteit. Hij was een ijverig mede-arbeider aan de "Decade philosophique" en aan het "Journal de l'empire," en tevens trad hij op als vervaardiger van toneelspelen en vaudevilles. Na den terugkeer der Bourbons werd hij koninklijk censor en hoofdredacteur van het "Journal général de la France." Ook werkte hij in den "Mercure de France." In 1816 werd hij lid van de Academie en hij onderscheidde zich zoowel door den ijver, waarmede hij de voltooiing der "Dictionnaire" bevorderde, als door den strijd tegen de romantieke rigting in de letterkunde. In 1822 werd hij benoemd tot secretaris der Academie, en op den 2^{den} Januarij 1829 maakte hij een einde aan zijn leven door in de Seine te springen. Hij heeft voortreffelijke uitgaven geleverd van de werken van Fransche schrijvers, en vooral wordt zijn "Commentaire de Molière" hoog geprezen. Daarenboven heeft hij zich een grooten roem verworven door voortreffelijke levensbeschrijvingen van *Voltaire*, *Rabelais*, *Molière* enz. en door zijne bekroonde lofredenen op *Boileau* en *Corneille*.

Augereau (Pierre François Charles, duc de Castiglione), maarschalk en pair van Frankrijk, werd geboren te Parijs den 11^{den} November 1757. Hij was de zoon van een fruitverkooper in de voorstad St. Marceau. Hij trad als carabinier in Fransche dienst en ging vervolgens over in het Napelsche leger. Tot 1787 bleef hij gemeen soldaat en voorzag vervolgens als schermmeester in zijne behoeften. Toen in 1792 vele Franschen het koninkrijk moesten verlaten, begaf zich *Augereau* naar het Fransche zuid-leger, waar hij door zijne vermetele ondernemingen weldra grooten roem verwierf, zoodat hij reeds in 1792 bij de Armée des Pyrénées orientales als brigadegeneraal onder *Dugommier* diende. Het veroveren der geschutzgieterij te La Muga, de verovering van Collioure, Bellegarde en Figueras, en vooral de glansrijke overwinning op generaal *Hurragaray* bij St. Thomas aan de Fluvia behooren tot de schitterendste heldenfeiten van *Augereau* in die dagen. Nieuwe lauweren verkreeg hij in 1796 als divisie-generaal en opperbevelhebber van het Italiaansche leger bij Loano, Millesimo en Montenotte, Dego en vooral bij het bestormen der brug van Lodi. Op last van *Napoléon* begaf hij zich naar den Kerkelijken Staat. Hij rukte over de Po bij Borgo Forto, maakte zich meester van Bologna, onderdrukte een oproer in Romagna en noodzaakte den Paus, om vrede te sluiten met de Republiek. Daarna bezette hij aan de beneden-Etsch Legnano, Ronco en Brescia en verdreef den vijand uit zijne voordeelige positie te Castiglione. Terwijl *Würmser* binnen Mantua was ingesloten, rukte hij met *Masséna* den Oostenrijkschen generaal *Alvinczy* te gemoet en droeg niet weinig bij tot de zegepraal bij Arcole. In den aanvang van 1797 versloeg hij bij Anghiari

den Oostenrijkschen generaal *Provera*, verbrandde de brug over de Etsch, zette de verslagenen na tot aan Castellaro en dwong den generaal, zich bij Favorite met 5000 man, 700 paarden, 22 kanonnen en den geheelen voorraad over te geven. Nadat Mantua door de Fransen was ingenomen, begaf *Augereau* zich op last van *Napoleon* naar Parijs, om er aan het Directoire 62 veroverde Oostenrijksche vaandels te overhandigen, maar eigenlijk om er de beoogde wijziging in de regering te bevorderen. Diensvolgens ontving hij vóór de revolutie van den 18den Fructidor (4 September 1797) het opperbevel over de Nationale garde. Aan het hoofd eener afdeeling drong hij in de zaal van het Wetgevend Ligchaam, deed de verdachte personen in den Temple opsluiten en werd door de bovendrijvende partij met den naam van "redder des vaderlands" bestempeld. Daarna werd hij benoemd tot bevelhebber van het Rijn- en Moesel-leger, en in 1798 stond hij aan het hoofd der 10de divisie te Perpignan. Een jaar later was hij voor het departement Haute-Garonne lid van den Raad der vijfthonderd te Parijs. Kort daarna keerde *Bonaparte* uit Egypte terug, en *Augereau* zag zich benoemd tot bevelhebber van een Fransch-Nederlandsch leger van 20000 man. Hiermede versloeg hij in September 1800 den landstorm van Mainz en den Oostenrijkschen generaal *Simptschen*. Een wapenstilstand maakte een einde aan de vijandelijkheden, maar bij het hervatten van den oorlog bezette hij Aschaffenburg en Schweinfurt, deed door generaal *Dumonceau* Würzburg innemen, behaalde nogmaals eene overwinning op *Simptschen* bij Burg-Eberach en hield stand tegen de overmagt bij Altorf, Neukirchen en Fischbach. Na den vrede van Luneville (1801) woonde hij op een buitenverblijf bij Melun, maar in 1803 werd hij door den Eersten Consul aan het hoofd geplaatst van het 7de legercorps. Hiermede trok hij naar Vorarlberg en noodzaakte er den generaal *Jellachich* (Jellasisj) om zich over te geven. In den oorlog met Pruisen nam hij deel aan den slag bij Jena. Bij Eylau verscheen hij daags vóór den slag (8 Februarij 1807). Door de Russen aangetast, stelde hij er zich met de zijnen bloot aan het hevigste vuur en bijna zijne geheele afdeeling bezweek in dien vreeselijken strijd. — Na den afloop van dezen vroeg hem *Napoleon*: "Waar zijn uwe grenadiers?" — "Voor uwe Majesteit gesneuveld!" was het stoute bescheid van *Augereau*. Dit antwoord gaf welligt aanleiding tot zijne terugzending naar Frankrijk, waar hij rust had tot 1809. Toen droeg *Napoleon* hem den last op, om Girona te bezetten en de oproerlingen in Catalonië te tuchtigen. Na de overwinning bij Vich (20 Februarij 1810) viel hij op nieuw in ongenade. Hij werd teruggeroepen naar Frankrijk, en eerst in 1812 werd hij aan het hoofd gesteld van het 11de legercorps, dat te Berlijn zich vormde. Gedurende den veldtocht in Saksen verzamelde *Augereau*, als gouverneur van Frankfort en Würzburg, het reserve-leger, dat in het be-

gin van October oprukte naar Leipzig. Op weg derwaarts behaalde hij eene overwinning op *Thielemann*. Gedurende den slag bij Leipzig verdedigde hij een geheel den dag een boschje, waaruit hij eindelijk voor de overmagt wijken moest. Toen de Geallieerden in Frankrijk trokken, werd *Augereau* naar Lyon gezonden, om er een leger bijeen te brengen; daarmede deed hij den Oostenrijkschen generaal *Bubna* van St. Georges tot aan Maçon achterwaarts wijken. Niet lang daarna onderteekende hij de capitulatie van Lyon en onderwierp zich aan *Lodewijk XVIII*, zoodat hij medewerkte tot de verbanning van *Napoleon*. Hij werd dan ook bij zijne komst te Parijs tot lid van den Raad van Oorlog, tot ridder van den Heiligen *Lodewijk* en tot pair van Frankrijk benoemd. In Maart 1815 werd hij belast met het opperbevel over de 14de militaire divisie te Caen. Kort daarna landde *Napoléon* in Frankrijk, en schoon deze zijn voormaligen generaal een verrader noemde, was *Augereau* niet ongezingd, hem hulde te bewijzen. Na de nederlaag van Bonaparte en den terugkeer des Konings, herkreeg *Augereau* zitting in de Kamer der pairs en hij werd lid van den krijgsraad, voor welken *Ney* moest teregt staan. Daar de krijgsraad zich echter in deze zaak onbevoegd verklaarde, werd *Ney* voor de Kamer der pairs geroepen en ter dood veroordeeld. *Augereau*, die zulk een vonnis in de verte niet had vermoed, werd er zoo smartelijk door getroffen, dat hij zich op zijn landgoed La Houssaye afzonderde en hier den 16^{den} Junij 1816 overleed.

Augias, koning te Elis, was een zoon van *Phorbas* en van *Hyrmine*, en volgens anderen van *Helios* of van *Poseidon* (Neptunus). Als jongeling had hij deel genomen aan den togt der Argonauten en als vorst te Elis aanzienlijke rijkdommen vergaderd, die vooral bestonden in 3000 runderen, wier mest in den uitgebreiden stal tot eene aanzienlijke hoogte was opgestapeld. Tot de 12 werkzaamheden, die door *Eurystheus* aan *Hercules* (Hercules) werden opgelegd, behoorde ook deze, dat hij dien stal op één dag moest reinigen. De held volbragt die taak door er een paar rivieren — de *Alpheus* en *Peneus* — doorheen te leiden, maar hij vorderde ook tot loon een tiende gedeelte van den veestapel. Toen *Augias* dat weigerde, werd hij met twee zijner zonen door *Hercules* gedood, waarna de derde zoon, *Phyleus* genaamd, en door zijn vader verbannen, omdat hij tot inschikkelijkheid raadde, den troon te Elis beklom.

Augier. Van hen, die onder dezen naam bekend zijn, noemen wij:

Jean Baptiste, *baron d'Augier*, een Fransch generaal. Deze werd in 1769 geboren te Bourges, trad in 1792 in dienst, werd commandant van een bataillon vrijwilligers, en werd reeds in 1794 tot brigade-generaal bevorderd. In 1804 benoemde *Napoleon* hem tot officier van het legioen van eer en tot baron. Na twee veldtogten in Spanje werd hij in 1812 belast met het bevel over Koningsbergen, waar hij op zijn post bleef gedurende den Russischen veldtocht. Als afgevaardigde

naar het Wetgevend ligchaam stemde hij in 1814 vóór de afzetting van *Napoleon*, toen deze van Elba naderde. Hij werd door *Bonaparte* terstond van zijne waardigheden beroofd, maar her kreeg ze na den terugkeer des Konings. Ook werd hij weder benoemd tot afgevaardigde naar het Wetgevend ligchaam; hij overleed in 1819 in zijne geboortestad.

Guillaume Victor Emile Augier, een zeer verdienstelijk Fransch tooneeldichter en een kleinzoon van *Pigeault-le-Brun*. Hij werd geboren den 17den September 1820 en wekte door zijn eerste tooneelstuk "La cigue (de gifbeker)" grooten bijval en nog grootere verwachtingen. Na dien tijd (1844) vervaardigde hij eene reeks van stukken en met één van deze, "Gabriëlle," verwierf hij in 1849 den Monthyon-prijs. Sedert 1858 is hij lid der Academie.

Augila is eene Afrikaansche oase in het binnenland van Marmarica (thans Barca), 10 dagreizen ten westen van Ammonium (Siwah). Zij heeft eene lengte van ongeveer 4 geogr. mijlen. Thans draagt zij den naam van Audjela en ligt aan den Karavaan-weg van Caïro en Siwah naar Moerzoek. Er groeijen veel dadels, en de bevolking bedraagt er 10000 zielen, die schatplichtig zijn aan den Pasja van Tripolis.

Augiet is de naam van een geslacht van delfstoffen, dat een groot aantal soorten bevat, die tot de verbindingen van kiezelarde met kalk- en bitterarde, voorts met ijzer-oxyde en ijzeroxyde behooren. Zij komen in bestanddeelen overeen met de hoornblende, maar onderscheiden zich van deze doordien zij kristalliseren met klino-rhombische zuilen van 87° 5'. Haro hardheid ligt tusschen die van apatiet en veldspaat, en haar soortelijk gewigt tusschen 2,8 en 3,5. De belangrijkste dier delfstoffen zijn: Wollastoniet, diopsiet, malakoliet, augiet, bronziet, hypersthen en diallaag. Van deze is het augiet het meest algemeen verspreid. Het wollastoniet bestaat uit $\frac{2}{3}$ de kiezelzure kalkaarde. Het heeft eene witte kleur, is doorschijnend en bezit een helderen glans. Het diopsiet vindt men in langwerpige achzijdige zuilen; het is doorgaans groen van kleur en wordt in de Alpen gevonden. Het malakoliet is dof-groen en komt in Zweden voor. Het eigenlijke augiet is zwart of groenachtig zwart en vertoont zich met 6- of 8-zijdige kristallen. Het is bladerig of schelpachtig van breuk en wordt op vele plaatsen gevonden. Het bronziet is paarsbruin van kleur en zeer vezelachtig, zoodat het wel in asbest overgaat. Het hypersthen is zeer bladerig en heeft bij een parelmoerglans een koperrooden weerschijn op een zwarten grond. Het diallaag is wederom groen van kleur en niet zeer hard. Ook talrijke andere gesteenten worden tot het augiet-geslacht gerekend.

Augsburg (*Augusta Vindelicorum*) is de hoofdstad van het Beijersche district Schwaben en Neuburg. Zij ligt in eene vruchtbare streek op een heuvel — den Rosenauerg — tusschen de Wertach en de Lech, die zich

in hare nabijheid vereenigen. De stad heeft een omvang van $1\frac{1}{2}$ uur gaans. Zij heeft 4 hoofpoorten en 6 poorten van geringer belang en is door muren en wallen omringd. Zij is niet regelmatig gebouwd, maar bezit tal van aanzienlijke gebouwen en fraaie straten. Men vindt er onderscheidene openbare pompen, die zeer schoon zijn. Twee van deze — de *Hercules*- en de *Mercurius*-pomp — zijn in 1599 en 1602 door *Adriaan de Vries* van 's Hage gebouwd. Van de kerken is er ongetwijfeld de dom, aan de H. Maagd gewijd, de oudste. Deze kerk bestond reeds in de 6de eeuw; zij is door de Hongaren verwoest, maar in 994 door bisschop *Luitolf*, ondersteund door *Adelheid*, de gemalin van keizer *Otto I*, weder opgebouwd. Later werd zij in verschillende stijl vergroot en verfraaid. Zij bezit schoone altaarstukken en beschilderde glazen. Boven alle andere gebouwen verrijst op eene hoogte de St. Ulrichs-kerk. De stichting van deze is begonnen in 1477 en geëindigd in 1607. Het voornaamste bedehuis der Protestanten is er de St. Anna-kerk, waarin zich desgelijks kostbare schilderijen bevinden (van *Bergmüller*, *Cranach* enz.) Voorts is er een prachtig raadhuys, gedeeltelijk van marmer gebouwd en met koper gedekt. In de zoogenaamde "gouden zaal," op de 3de verdieping, vindt men het Koninklijk Muséum van schilderijen met stukken van *Rubens*, *Titiaan*, *Tintoretto*, *Leonardo da Vinci*, *Paul Veronese*, van *Dijk*, *Hans Holbein* enz. Daarenboven vindt de reiziger te Augsburg verscheidene andere gebouwen, die zijne opmerkzaamheid ten volle verdienen.

Tot de inrigtingen van onderwijs behooren er een lycéum, een R. Katholiek en een Evangelisch gymnasium, eene R. Katholieke en Evangelische Latijnsche school, een R. Katholiek seminarium, eene polytechnische school, benevens een groot aantal andere scholen. Men heeft er eene bibliotheek, eene sterrewacht en onderscheidene instellingen van weldadigheid. Er zijn talrijke fabrieken, en het bewerkt goud en zilver uit Augsburg is nog altijd zeer in trek. Ook is er eene beurs. De stad telt ongeveer 45000 inwoners.

De stad is zeer oud. Toen de Romeinen er in het jaar 13 vóór Chr. eene volkplanting stichtten, ontving zij, ter eere van keizer *Augustus*, den naam van *Augusta*, en in de dagen van *Tacitus* was zij reeds eene belangrijke koopstad. Het Christendom vond er reeds vroeg ingang, en *St. Afra* leed er den marteldood in het jaar 304. In de 2de helft der 5de eeuw werd zij door de Alemannen veroverd en verwoest, maar weldra kwam zij onder de heerschappij der Franken, en in 582 werd er *Sosimus* tot bisschop gekozen. Later, onder de Duitsche keizers, zag zij haren bloei gestadig toenemen, en in het laatst der 13de eeuw werd zij tot eene vrije Rijkstad verheven. Tegen het einde der middeleeuwen was zij met Neurenberg het middelpunt van den handel tusschen Italië en het noorden, en de namen van hare grootste

kooplieden — *Fugger* en *Welser* — zijn wereldberoemd. De boekdrukkunst was er — naar men zegt — reeds in 1448 bekend en vond er na 1466 ijverige beoefenaars.

Het vinden der zee-wegen naar Oost-Indië en Amerika bracht een gevoeligen knak toe aan den bloei van Augsburg, waar zich somtijds 80- tot 100000 inwoners bevonden. De Hervorming vond er dadelijk ingang, en *Luther* zelf vertoefde er in 1518. Onderscheidene rijksdagen werden er gehouden, — de meestberoemde in 1530; toen de Augsburgsche confessie (zie onder deze woorden) aan den Keizer overhandigd werd, en in 1548, toen er het Interim (zie onder dit woord) werd vastgesteld. In 1555 werd er de Augsburgse religievrede (zie onder deze woorden) gesloten. De leer van *Luther* werd er in 1534 voor de heerschende verklaard, waarvoor *Karel V* de stad niet weinig deed boeten. Intusschen ontstonden er gedurig verdeeldheden tusschen de R. Katholieken en Protestant. Gedurende den 30-jarigen oorlog werd de stad in 1631 door de Zweden bezet, maar 3 jaren later, na den slag bij Nordlingen, moest zij zich overgeven aan de Keizerlijke troepen. In September 1646 werd zij door *Wrangel* belegerd, maar door de Keizerlijken ontzet. In dien tijd, waarin zij tevens van pest veel te lijden had, verminderde de welvaart der stad aanmerkelijk, en zij werd in den Spaanschen successie-oorlog op nieuw geteisterd. Een dergelijk lot viel haar in den Oostenrijkschen successie-oorlog ten deel. Na den vrede van Luneville werd zij den 25sten Februarij 1803 in haren rang als Rijksstad bevestigd, maar zij had van den oorlog van 1805 zooveel te lijden, dat zij zich zonder tegenzin bij Bejeren liet voegen, waarna zij in 1837 de hoofdstad werd van het district Schwaben en Neuburg.

Augsburg was voorheen ook de naam van een bisdóm, dat in 1803 is opgeheven. Zijne verstrooide bezittingen besloegen eene oppervlakte van 46 □ geogr. mijlen en telde 86000 inwoners in 2 steden (Dillingen en Füssen), 11 vlekken en vele dorpen. De bisschop, onder den aartsbisschop van Mainz geplaatst, hield zijn verblijf te Dillingen en had zijne hoofdkerk in de stad Augsburg. De inkomsten van het bisdóm en van het domkapittel, dat uit 40 domheeren bestond, bedroegen meer dan 400000 gulden. De rij der 65 bisschoppen, die bij het oude koor in den dom te Augsburg zijn afgebeeld, begint met *Sosimus* (582 tot 600) en eindigt met *Clemens Wenceslaus*, regerende bisschop van 1768 tot aan de secularisatie van het Hoogstift (1803).

Augsburgsche confessie (Confessio Augustana) is de naam van het belangrijkste symbolische boek der volgelingen van *Luther*. Sedert het protest der Evangelische standen te Spiers (1529) was de spanning der kerkelijke partijen in Duitschland toegenomen. Een Protestantisch gezantschap was te Piacenza door keizer *Karel V* zeer onvriendelijk ontvangen, en de toekomst was donker voor de aanhangers der nieuwe leer. Intusschen ont-

vingen de Duitse standen in 1530 een zeer gematigd schrijven, waarbij de Keizer hen uitnoodigde tot het houden van een Rijksdag te Augsburg, ten einde er eene beslissing te nemen over de kerkelijke aangelegenheden. Hij wenschte — zooals bleek uit een nader schrijven, waarbij die Rijksdag tot den 1sten Mei werd verschoven —, dat de leden zooveel mogelijk in persoon zouden verschijnen, en dat de keurvorst *Johan van Saksen* er niet mocht ontbreken. Deze laatste deed door de Wittenberger godgeleerden een geschrift opstellen, dat met de artikelen van Schwabach (1529) tot grondslag zou kunnen dienen voor een overzigt van de hoofdzaken der Evangelische leer. Den 3den April begaf zich de keurvorst met *Luther*, *Spalatinus* en *Melanchton* op reis, — eerstgenoemde bleef echter te Coburg. De bewerking van gemeld overzigt werd aan *Melanchton* opgedragen, die het spoedig in gereedheid had. Het werd vervolgens door *Luther* volkomen goedgekeurd. Den 15den Junij verscheen de Keizer, en den 20sten werd de Rijksdag geopend; 4 keurvorsten en 42 vorsten waren opgekomen. Terstond werden de kerkelijke twisten aan de orde gesteld en de Evangelische vorsten uitgenoodigd, om hunne geloofsartikelen over te geven. Met moeite liet de Keizer zich bewegen tot het besluit om ze voor te lezen. Dit geschiedde den 25sten Junij 1530, niet in de groote zaal van het Raadhuis, maar in de veel kleinere van het Bisschoppelijke paleis, en niemand mogt hierbij tegenwoordig wezen, die niet tot de standen of afgevaardigden behoorde. Deze opzettelijke beperking van het aantal toehoorders werd echter eenigzins vergoed door de stentorsstem van Dr. *Beier*, kanselier van Saksen, dien men op het slotplein van woord tot woord kon verstaan. Gemelde confessie was onderteekend door den keurvorst *Johan van Saksen*, door den markgraaf van *Brandenburg*, door den hertog *Ernst van Lüneburg*, door den landgraaf *Philip van Hessen*, door de steden Neurenberg en Reutlingen, en waarschijnlijk ook door *Jan Frederik*, keurprins van Saksen, en door den hertog *Frans van Lüneburg*. De indruk der voorlezing was zeer gunstig, omdat men zooveel tot het R. Katholicisme was genaderd als zonder verloochening der Hervormingsbeginselen mogelijk bleek te wezen.

De Confessie bestaat uit twee deelen. Het eerste handelt in 21 artikelen over de hoofdzaken van het Christelijk geloof, en het tweede in 7 artikelen over de misbruiken der R. Katholieke Kerk. Uit het eerste gedeelte blijkt vooral de nadering tot de R. Katholieke Kerk. Er werden verklaringen gegeven over de leer van den vrijen wil en van het geloof, en daarover werd gesproken op een zeer gematigen toon. Zelfs werd er beweerd, dat de voorgedragene leer niet in strijd was met die der R. Katholieke Kerk en dat men hare belijders dus ten onregte met den naam van ketteren bestempelde. De Augsburgsche confessie bevat niet zoozeer een verslag van de zuivere leer des Bijbels als wel eene aanwijzing, hoe men het leerstelsel, dat zich in de

Latijnsche Kerk ontwikkeld heeft, daarmede in overeenstemming kan brengen. Voorts wilden men haar niet beschouwd hebben als eene duurzame geloofsverbintenis, maar enkel als eene voorstelling der toenmalige gevoelens, als een gedenkschrift van de overtuiging der Hervormers. Ook in het tweede gedeelte, waarin de wijze van avondmaalsviering, de ongetrouwde staat der priesters, het mis-offer, de oorbiecht, het vasten, het kloosterleven en de magt der bisschoppen waren afgekeurd, had *Melancthon* zich van alle scherpe twist-redenen onthouden.

Na de voorlezing beraadslaagde de Keizer met de R. Katholieke standen over de maatregelen, die genomen moesten worden, en men besloot om in de eerste plaats de Confessie in handen te stellen van godgeleerden om haar te onderzoeken en te beantwoorden. Dit antwoord, den 13^{den} Julij ingeleverd, was, zooals men van de stellers (*Eck*, *Faber*, *Cochlaeus* en *Wimpina*) verwachtten kon, op zulk een bitteren en hartstogtelijken toon gesteld, dat de Keizer, die eene vreedzame schikking verlangde, het onbruikbaar vond en last gaf om het om te werken. Hiermede was men den 3^{den} Augustus gereed, en op dien dag kwam de Rijksdag bijeen. Het geschrift (Confutatio confessionis) werd voor-gelezen, en men verklaarde aan de Protestanten, dat de Keizer er zoozeer mede ingenomen was, dat het niet wederlegd en ook niet verworpen mogt worden. Een afschrift werd hun geweigerd, en hun eindelijk aangeboden, onder voorwaarde, dat zij het aan niemand mogten geven en ook niet afschrijven. Dit werd door de Protestanten verworpen, die zich in het bezit bevonden van eene gebrekkige opteekening der hoofdzaken. Terstond maakte nu *Melancthon* een tegenschrift gereed, dat bekend is onder den naam van "Apologie der Augsbursche confessie." Toen de Keizer bemerkte, dat zelfs de R. Katholieke vorsten niet ijverig partij trokken voor den Paus, veroorloofde hij gaarne, dat men van weêrszijden onderhandelingen aanknoopte. Nadat eene R. Katholieke commissie van 16 leden vruchteloze pogingen had aangewend, om den vrede tot stand te brengen, besloot men tot het benoemen eener kleine commissie, die van den kant van elk der partijen uit 2 vorsten, 2 regtsgeleerden en 3 godgeleerden bestond. Laatstgenoemden waren van de zijde der R. Katholieken *Eck*, *Wimpina* en *Cochlaeus*, en van die der Protestanten *Melancthon*, *Brenz* en *Schnepf*. De bevrediging ging aanvankelijk met reuzenschreden vooruit. Reeds na verloop van een paar dagen was men het eens over de 21 artikelen van het eerste gedeelte. Grootere moeilijkheden vond men in de 7 artikelen van het tweede gedeelte, die over de misbruiken handelden. Doch ook hierbij betoonde men van weêrszijden eene verrassende toegevendheid. De kelk zou aan de Protestanten worden aangeboden, het huwelijk der reeds gehuwde geestelijken geduld en de verdere bepaling van deze aangelegenheid op een eerstvolgend concilie beslist wor-

den. De R. Katholieken gaven toe, dat in de mis slechts een zinnebeeldig offer van Christus plaats grijpt, en de Protestanten wilden hierin berusten. Ook omtrent de vastendagen en de verbodene spijzen kwam men tot eenheid. De Protestanten bleven de klooster-geloften afkeuren, maar vonden goed, dat de kloosters, die door monniken en nonnen waren bewoond, voor 's hands zouden blijven bestaan, totdat een concilie daarover nader zou hebben beslist. Eindelijk betoonden de Protestanten, met betrekking tot het gezag der bisschoppen, onder voorbehoud van voldoende waarborgen tegen misbruik, eene volkomene inschikkelijkheid. Zelfs het Pauselijke gezag zou behouden blijven, en *Melancthon* schreef aan den kardinaal *Campesius*: "Wij hebben geene andere leer dan die der Roomsche Kerk; wij zijn ook bereid aan deze te gehoorzamen, wanneer zij met die genade, welke zij steeds aan alle menschen betoond heeft, eenige kleinigheden door de vingers ziet of laat varen, die wij niet meer veranderen kunnen, al wilden wij ook. Wij huldigen den Paus te Rome en de geheele Kerk, wanneer slechts de Paus ons niet verwerpt."

In de hoop, dat alle verschillen zouden worden bijgelegd, vergaderde eene kleinere commissie van slechts 6 personen van den 24sten tot den 31sten Augustus, en deze bespraken de overgeblevene aangelegenheden, bepaaldelijk het huwelijk der geestelijken, de kloostergeloften en de magt der bisschoppen, maar zij konden het daarover onderling niet eens worden. *Melancthon* was woordvoerder van de zijde der Protestanten, doch het bleek, dat de wetenschappelijke en zachtmoedige man, naar het gevoelen zijner partij, veel te toegevend was. Althans die van Neurenberg zonden een bezwaarschrift in, waarin zij de vreesachtige inschikkelijkheid van den woordvoerder ten sterkste afkeurden.

Nu werden de onderhandelingen gestaakt. De bedreigingen van den Keizer bleven vruchteloos, en de Protestanten verklaarden, dat zij al het mogelijke hadden toegegeven. De Keurvorst was den 23sten September reeds vertrokken, en bij het sluiten van den Rijksdag (19 November) werd de nieuwe leer verworpen en de oude bevestigd, terwijl aan de Protestanten een uitstel was vergund tot den 25sten April 1531, om in den schoot der R. Katholieke Kerk terug te keeren. Voorts werden alle nieuwigheden en bekeeringen verboden, en den Protestanten bevelen om de kerkelijke goederen, die zij zich toegeëigend hadden, terug te geven. Hoe ongunstig deze afloop ook was voor de Protestanten, toch hadden deze in de Augsbursche confessie als vereenigingsleus onbedenkkelijk veel gewonnen. Zij was en bleef de gezaghebbende oorkonde van de Protestantsche partij.

Deze confessie of geloofsbelijdenis was oorspronkelijk opgesteld in het Latijn en op last van den Keurvorst van Saksen vervaardigd. Zóó werd zij den 31sten Mei aan de afgevaardigden ten Rijksdage medegedeeld.

Daarna werd zij, op verlangen der Protestantsche vorsten en steden, in hunnen naam afgekondigd, in het Hoogduitsch vertaald en in deze gedaante op den 14den Junij aan de afgevaardigden der steden ter hand gesteld. De secretaris des Keizers, *Alfonso Valdesius*, had echter met *Melanchton* onderhandelingen aangeknoopt, om naauwkeuriger te weten te komen, wat de Lutherschen eigenlijk verlangden, en hem verzocht, dit beknoptelijk voor den Keizer mede te deelen. Wat *Melanchton* hierop geantwoord heeft, is onzeker, maar het staat vast, dat deze onderhandelingen de voltooiing der Confessie vertraagden. Toen den 22sten de Protestantsche vorsten den last ontvingen, om haar twee dagen later den Keizer te overhandigen, was er nog geen afschrift van in gereedheid. De Deutsche confessie werd, nadat *Melanchton* er tot het laatste oogenblik toe veranderingen in gemaakt had, op den 23sten Junij aan de Protestantsche standen voorgelegd. Die overhaasting is intusschen oorzaak geweest, dat men van de Latijnsche en Deutsche confessie, die in handen des Keizers kwamen, geene volkomen juiste afschriften heeft kunnen leveren.

Den naam van *Augsburgsche confessie* geeft men ook wel aan een belijdenisschrift, uitgevaardigd door de vier steden Straatsburg, Kostnitz, Memmingen en Lindau, en om die reden ook wel Confessio tetrapolitana (viersteedsche geloofsbelijdenis) genoemd. Zij is opgesteld door *Bucer* en *Capito* en werd op den Rijksdag te Augsburg door *Caspar Hedio* aangeboden aan den Keizer, die haar echter niet wilde aannemen. — Ook eene geloofsbelijdenis van *Zwingli*, welke op dien Rijksdag inkwam, maar als het gevoel van een afzonderlijke persoon niet in aanmerking genomen werd, heeft men wel eens de Augsburgsche confessie genoemd. Zie voorts onder *Hervorming*.

Augsburgsche religie-vrede. Het zamenroepen van een Rijksdag, ter bevrediging van de kerkelijke twisten in Duitschland, was bij het verdrag van Passau (1552) vastgesteld, maar werd door verschillende omstandigheden vertraagd. *Karel V* werd meer en meer afkeerig van de Hervorming, en daar hij den Rijksdag niet wilde bijwonen, gaf hij aan *Ferdinand*, Roomsche Koning, volmagt, om met de keurvorsten, vorsten en standen alles te besluiten, wat zij ten nutte des Rijks en ter bevordering des vredes oirbaar zouden achten. Na eenige vruchteloze uitnoodigingen vond *Ferdinand* den 5den Februarij 1555 zoovele standen bijeen, dat de Rijksdag geopend kon worden. *Ferdinand*, begeerig naar de Keizerskroon, wilde zich de Protestanten niet tot vijanden maken en bepaalde zich in de eerste plaats bij de godsdienstige aangelegenheden. Men gevoelde wel, dat eene vereeniging der R. Katholieke en Protestantsche kerkgenootschappen tot de onmogelijkheden behoorde, zoodat men op voorstel van den Keurvorst *August van Saksen* bepaalde, dat in elk geval het Verdrag van Passau van kracht zou blij-

ven. De groote vraag was nu die der vrijheid van godsdienst, zoowel voor de afgevaardigden der standen als voor het volk. De R. Katholieken waren er tegen, en de Protestanten er vóór. Na lang twisten kwam eindelijk, door den weldadigen invloed van hertog *Christoffel van Württemberg*, de religievrede tot stand, die den 26sten September 1555 werd afgekondigd. De hoofdinhoud daarvan was, dat de Keizer en de Roomsche Koning beloofden aan de Rijksstanden, die de Augsburgsche confessie hadden aangenomen, dat zij hen om de godsdienst niet lastig zouden vallen en hen in het rustig bezit zouden laten blijven van hunne goederen en regten. In het bijzonder werd aan de Protestantsche steden en aan den Protestantschen adel bescherming toegezegd. Ook zouden de Protestanten in het bezit blijven der verkregene kerkelijke goederen, terwijl het hun zou vrijstaan om naar elders te verhuizen enz. Die bepalingen waren voor de Protestanten van het hoogste belang, omdat zij daardoor onttrokken werden aan het gezag der R. Katholieke bisschoppen en zich dus ook om den ban van een Pauselijk concilie niet behoefden te bekreunen. Het spreekt van zelf, dat de Paus tegen den Augsburgschen religie-vrede protesteerde, want zijn staatkundig gezag in Duitschland ontving daardoor een geweldigen knak. De Protestanten daarentegen kwamen door de bepalingen van dien vrede tot zelfstandigheid, zoodat men dezen als den grondslag mag beschouwen der voorspoedige ontwikkeling van het Protestantismus in die dagen.

Augur (vogelwichelaar) was bij de Romeinen de naam van eene soort van priesters, die uit allerlei verschijnselen, vooral uit de vlugt der vogels, de toekomst voorspelden. Daar de Heidenen der Oudheid het Heelal met hunne goden bevolkten, was het niet vreemd, dat zij de tegenwoordigheid dier hoogere magten niet alleen vermoedden in zekere gewaarwordingen des harten (praesagium), maar ook in uitwendige teekenen (omen, ostentum, portentum, prodigium). Het waarnemen van deze noemde men, als zij zich ongezocht vertoonden, *auspicium*, en als zij opgespoord en gevraagd werden, *augurium*. De bepaalde waarneming en verklaring van zulke teekenen was de taak der *augures*. Zij sloegen vooral 5 soorten van teekens gade, namelijk dampkringsverschijnselen, zoo als donder, bliksem, weerlicht, vallende sterren, enz., — de vlugt der vogels, — het eten van bepaalde heilige kippen (tripudium), — de ontmoeting van viervoetige dieren, — en zonderlinge klanken, die zich op gewigtige tijdstippen deden hooren. De invloed van deze priesters was zeer groot, daar men geen belangrijk voornemen volbragt zonder hen te raadplegen. Die invloed werd eenigzins beperkt door het voorschrift, dat de *augures* niet op eigen gezag het orakel mogten raadplegen, maar alleen op last en in het bijzijn der overheid. Werd die last gegeven door de hoogste overheidspersonen, door consuls, praetors en censoren,

dan gaf men aan de voorspellingen den naam van *auguria majora*, terwijl zoodanige, die op bevel van magistraatspersonen van lageren rang geschieden, *auguria minora* werden genoemd. Telken jare, wanneer de consuls hun ambt aanvaardden, werd op een zegenrijken dag het *augurium salutis* gehouden, waarmede men de gelukkige toekomst van den Romeinschen staat zocht te verzekeren.

Deze wigchelarij behoorde tot de geheimenissen. Zij werd alleen in den kring der augures onderwezen, en een augur kon niet worden afgezet. Intusschen had men ook "libri augurales", boeken, waarin voorzekeer de regelen dier wigchelkunst werden medegedeeld. Het aantal augures is niet altijd even groot geweest. Ten tijde der koningen moesten 3 bij de volksvergaderingen tegenwoordig wezen, en hunne uitspraken konden alle besluiten en keuzen vernietigen. In het jaar 304 vóór Chr. waren er 4 uit de patriciërs en 5 uit de plebejers, en *Sulla* voegde er nog 6 bij. Hun opperhoofd droeg den naam van "magister collegii" of "magister augurum." De geheele instelling was van Etruscaanschen oorsprong en vermoedelijk reeds ten tijde van *Romulus* bij de Romeinen ingevoerd. Zij hield zich er staande tot aan het Christelijke tijdperk en werd door *Theodosius de Jongere* opgeheven. Doch reeds ten tijde der Punische oorlogen geloofde men niet meer aan de voorspellingen dier wigchelaars. De nederlaag van den consul *Appius Claudius Caecus* werd nog wel beschouwd als een gevolg zijner ongehoorzaamheid aan de teekenen van het tripudium, maar *Cicero* is van oordeel, dat de eene augur den ander niet kon ontmoeten zonder te glimlagchen. — Ook in de steden der Romeinsche volkplantingen had men verenigingen van wigchelaars, bijvoorbeeld te Lyon. Op het oorlogsveld had de bevelhebber het regt om de teekenen te doen raadplegen, waartoe hij door een augur verzegeld werd.

De kleeding van den augur bestond uit een vuurrood gewaad met purperen strepen en met eene topmuts (apex) van dezelfde kleur. In zijne hand hield hij een krommen staf (lituus of augurale). Sommige dagen en sommige gedeelten van het jaar en van den dag werden beschouwd als ongeschikt, om de verschijnselen der natuur te raadplegen, bijvoorbeeld de maand Augustus wegens het ruijen der vogels, de dag na de idus van elke maand, en de namiddag. Toevallige teekens konden door ieder worden waargenomen, maar de taak van den augur bestond daarin, dat hij den wil der goden naar vaste regels verkondigde en de voorwaarden stelde, onder welke de teekens zich moesten vertoonen. Hieraan gaf men den naam van "legum dictio." In de eerste plaats moest de plek bepaald worden, waar de waarneming geschieden zou. De plek kon binnen de muren eener stad of op het land gelegen zijn. De augur koos er eene kleine plek (templum), doorgaans eene verhevenheid, om er zijne tent (tabernaculum) op te slaan. Daarna werd een bepaald gedeelte des uitspannels,

als dat der verwachte teekenen, aangewezen. Was alles in gereedheid, dan gedroeg zich de augur op de volgende wijze: Met den kromstaf in de hand wendde hij het omhuld gelaat naar het oosten en na het eindigen van een gebed scheidde hij het uitspannel door eene denkbeeldige lijn van het oosten naar het westen in twee helften die ter regter (dextra) en ter linkerhand (sinistra) gelegen waren. Daarna smeekte de augur in een gebed tot *Jupiter*, dat deze, indien het be raamde plan hem welgevallig was, hiervan getuigenis mogt geven door bepaalde teekenen. Volgens *Varro* koos de augur twee punten aan den oostelijken horizon en deed zijne waarnemingen binnen den driehoek, die ontstond door de lijnen, welke die twee punten onderling en met zijn oog vereenigden. Was er geene sprake van eenig voornemen, maar van de inwijding van een persoon in zijn ambt, dan was die persoon tegenwoordig, het omhulde gelaat naar het zuiden wendende, en de augur legde zijne regterhand op diens hoofd en hield den staf in de linkerhand. In den regel waren de verschijnselen ter regterhand gunstige teekenen, en die ter linkerhand ongunstige. Het was een goed teeken, wanneer een verschijnsel zich aan den helderen hemel vertoonde, — wanneer zich een troep vogels liet zien, of wanneer men een havik ontwaarde, die zijne prooi liet ontsnappen. Was het augurium gunstig, dan zeide de augur: "aves adducunt (de vogels stemmen toe)", — was het ongunstig, dan verkondigde hij zijn "obnuncio (ik verbied het)" of zijn "alio die (op een anderen dag willen wij de waarneming hervatten)".

Na de waarneming van het uitspannel was die der etende hoenders (tripudium) het belangrijkste. Zij werd gedaan bij het onderneemen van een veldslag en bij het stichten van volkplantingen. Het was een goed teeken, wanneer de kippen vrolijk uit de kooi sprongen en hongerig op de spijs aanvielen, — een slecht teeken, wanneer zij niet wilden eten. Bij het aanschouwen van viervoetige dieren was het een ongunstig teeken, wanneer een wezel over den weg liep, wanneer de paarden bleven stilstaan, of een offerdier door de vlugt ontkwam. Voorts had men nog een augurium ex acuminibus of eene voorspelling uit lanspunten — volgens anderen uit vogelsnavels — een augurium peremne, bij het overtrekken van eene rivier enz.

Augurken, zie *Komkommers*.

August. Onder de personen, die dezen naam gedragen hebben of nog dragen, kennen wij:

In de eerste plaats *keurvorsten van Saksen* namelijk: *August*, tweeden zoon van hertog *Hendrik de Vrome* en van zijne gemalin *Catharina van Mecklenburg*, een broeder van den keurvorst *Maurits* en geboren te *Freiburg* op den 31sten Julij 1526. Hij werd opgevoed aan het hof van koning *Ferdinand* te *Praag* en sloot er met diens zoon *Mazimiliaan*, later keizer van *Duitschland*, het verbond der vriendschap. Onder de leiding van den geleerden *Johan Rivius* bezocht hij de

hoogeschool te Leipzig, waar eene duurzame neiging tot vreedzame studiën bij hem gewekt werd, terwijl zijn broeder *Maurits* zich meer onderscheidde door een krijgshaftigen geest. Na den dood zijns vaders (1541) werden beide broeders in de erfelijke landen gehuldigd, en *August* verkreeg van zijn broeder het bestuur over het hoogstift Merseburg. Hij legde het neder in 1548 en trad in het huwelijk met *Anna*, de dochter van koning *Christiaan III* van Denemarken, waarna hij, met voordeelige ambten bekleed, doorgaans te Weiszenfels zijn verblijf hield. Na den dood van zijn broeder werd hij diens opvolger als keurvorst van Saksen (1553) en in 1555 was hij mede de voornaamste bevoororderaar van den Augsburgse religie-vrede. Tevens erfde hij van zijn broeder de vijandschap van diens voormaligen bondgenoot den markgraaf van *Brandenburg-Kulmbach*, die in weerwil van het verdrag van Passau de wapenen niet wilde nederleggen en eindelijk eerst op aandringen van Denemarken en Keur-Brandenburg bewogen werd, om althans tegen Saksen de vijandelijkheden te laten varen. Groote moeilijkheden veroorzaakten de aanspraken van den voormaligen keurvorst *Johann Friedrich* op de waardigheid en delanden, die de keizer aan *Maurits* had toegewezen. Eindelijk werd ook die waardigheid door minnelijke schikking geregeld, en *August* wist door schrander beleid en door de gunst des Keizers zijn gebied aanmerkelijk te vergrooten. Nog gunstiger werden voor hem de omstandigheden, toen *Maximiliaan* in 1562 tot Roomsche koning gekozen was. Daarna vestigde *August* vooral het oog op de binnenslandsche aangelegenheden, en zijne werkzaamheid was zóo groot en getuigde van zooveel beleid, dat zijn raad door onderscheidene buitenlandsche mogendheden werd ingewonnen. Als een ijverig aanhanger der leer van *Luther*, nam hij de zaken der godsdienst ernstig ter harte. Saksen werd een modelstaat voor Duitschland, en vooral heeft de regtsbedeeling veel aan *August* te danken. Landbouw, nijverheid en handel zocht hij door doelmatige middelen te ontwikkelen. Daarenboven bevorderde hij met den meesten ijver het lager en hooger onderwijs. Hij was een vriend van orde en spaarzaamheid en tevens van schitterende feesten. Met *Anna* was hij 37 jaren gehuwd; zij schonk hem 15 kinderen, van welke slechts 4 den vader overleefden, en stierf den 1sten October 1585. *August* hertrouwde den 3^{den} Januarij 1586 met *Agnes Hedwig*, eene dochter van *Joachim Ernst von Anhalt*, maar overleed reeds den 11^{den} Februarij 1586 te Dresden, door eene beoorte getroffen. Door zijne tijdgenooten werd hij "het hart, het oog en de hand van het Roomsche rijk" genoemd.

Zie de andere keurvorsten van dien naam onder de koningen van Polen.

In de tweede plaats *koningen van Polen*, namelijk: *August I*, die door de Poolse geschiedschrijvers *Sigismund August* of *Sigismund II* wordt genoemd. Hij was de laatste *Jagelloon*, regeerde van 1548 tot 1557 en

kreeg den naam *August* tot aandenken aan zijn geboortedag op den 1sten Augustus 1520. Bij het leven van zijn vader *Sigismund I* werd hij tot groothertog van Lithauen en tot koning van Polen gekozen (1529). In 1544 werd hem het bestuur over Lithauen afgestaan. Na den dood van zijne eerste gemalin *Isabella van Oostenrijk*, huwde hij, tegen den wensch zijns vaders, in het geheim met *Barbara Radziwil*, de weduwe van den woiwode *von Trocki*. Om hem aan deze verbindtenis te ontrukken, riep zijn vader hem naar Polen terug en belastte hem met het bestuur over Masovië en West-Pruissen. Na den dood zijns vaders (1548) werd hij koning van geheel Polen, zag zijn huwelijk bekrachtigd en zijne echtgenoot als koningin erkend. Onder zijne regering drong de Hervorming in Polen door. Hij voerde strijd tegen Rusland en beschermde door een staand leger de grenzen van zijn gebied. Gedurende het bewind van dezen vorst bereikte Polen het toppunt zijner magt. *August* scheidde van zijne gemalin, huwde ten derde male met *Catharina*, hertogin van Mantua, en overleed den 14^{den} Julij 1572.

August II, die als keurvorst van Saksen *Fredrich August I* wordt genoemd. Wegens zijne groote lichaamskracht werd hij *de Sterke* bijgenaamd. Hij was de tweede zoon van keurvorst *Johan Georg III* en van de Deensche vorstin *Anna Sophia* en werd geboren te Dresden op den 12^{den} Mei 1670. Als 17-jarig jongeling ging hij op reis onder den naam van den graaf *van Meissen* en bezocht gedurende twee jaren de belangrijkste landen van Europa. In de volgende twee jaren nam hij deel aan de veldtogten tegen Frankrijk aan de Rijn, waar hij zijn vader en de keurvorst van Beieren opperbevelhebbers waren van het rijk-leger. Na den dood van zijn vader (1691) begaf hij zich naar Weenen, waar hij eene vriendschapsbetrekking aanknoopte met *Joseph*, die later als de eerste van dien naam keizer werd. Hij huwde met *Christina Eberhardina*, prinses van Brandenburg-Kulmbach, en verkreeg na den dood van zijn broeder *Johan Georg IV* de keurvorstelijke waardigheid. Hij voegde zich bij de groote alliantie tegen Frankrijk en trok naar Hongarije, om tegen de Turken te strijden. Hij leed echter de nederlaag en werd hierdoor zóo ontmoedigd, dat hij het commando nederlegde en zich naar Weenen begaf. Om alle beletselen uit den weg te ruimen, die zijne benoeming tot koning van Polen zouden kunnen verhinderen, ging hij over tot de R Katholieke godsdienst. Wel had hij vele mededingers naar die waardigheid, maar zijn gelastigde, de overste *Flemming*, was mild met geld en beloften, zoodat hij zijn doel bereikte. Met eene aanzienlijke krijgsmagt en in een kostbaar gewaad deed hij zijn intogt in Krakau, waar hij vervolgens werd gekroond. Zweden en Frankrijk wilden hem echter niet erkennen. De nieuwe Koning trok daarna met een luisterrijken stoet binnen Warschau (15 Januarij 1698). Met zwaar *Peter I* verbond hij zich tegen Zweden, maar deze oorlog had

voor hem een rampzaligen afloop. De Zweden drongen door tot in het hart van Saksen, en nadat hij 80000 man in den strijd verloren had, zag hij zich gedrongen, afstand te doen van de kroon van Polen. Aan een onrustig leven gewoon, diende hij als vrijwilliger onder prins *Eugenius* bij de belegering van Rijssel, en terwijl *Karel XII* in Rusland streed, maakte hij plan om de kroon van Polen weder te veroveren, die reeds op het hoofd van *Stanislaus* was geplaatst. Na een langdurigen strijd, waarin hij hulp zocht bij Denemarken, Rusland en Pruisen en te midden van de verdeeldheid van Polen-zelf, kwam het tot eene schikking, waardoor hij zijne voormalige magt herkreeg, terwijl zijn tegenstander zich met den koningstitel en eene aanzienlijke geldsom vergenoegen moest. Vooral aan Saksen kwam dat alles duur te staan, — te meer omdat de Keurvorst een groot beminnenaar was van pracht en weelde en aan zijne gunstelingen en bijzitten ontzettende sommen verkwistte. *August* bezat, zooals wij reeds zeiden, eene ongemeene lichaamskracht. Hij brak het sterkste hoefijzer door midden, en dikke ijzeren stangen draaide hij als ijzerdraad in elkaar. Hij overleed te Warschau den 1sten Februarij 1733, nadat hij 38 jaar over Saksen en 36 jaar over Polen had geregeerd.

August III, den zoon van den voorgaande. Deze, als keurvorst van Saksen *Friedrich August* genaamd, werd geboren te Dresden den 7^{den} October 1697. Hij werd onder de leiding zijner voortreffelijke moeder en onder het opzicht van zijne Hervormde grootmoeder *Anna Sophia* van Denemarken in de Lutherische leer opgevoed, maar reeds op den 27sten November 1712 ging hij te Bologna over tot de R. Katholieke godsdienst. Toen dit bekend werd, verklaarde de koning van Denemarken hem vervallen van de opvolging op den Deenschen troon. In 1719 huwde hij met de Oostenrijksche prinses *Maria Josepha* en leefde op zijn slot Hubertusburg, totdat hij in 1730 zijn vader opvolgde als keurvorst van Saksen. Door talrijke bemoeijingen en inschikkelijkheden, vooral jegens Rusland, bezorgde hij zich de kroon van Polen. Wél was *Stanislaus Leszczyński*, als koopman gekleed, naar Warschau gesnel en tot koning uitgeroepen, maar de nadering van een aanzienlijk Russisch leger gaf kracht aan de partij van den Keurvorst, zoodat *Stanislaus* de wijk nam naar Dantzig, waarna *August* tot koning gekozen en den 17^{den} Januarij 1737 te Krakau gekroond werd. Dantzig werd door een Russisch-Saksisch leger ingesloten en tot de overgave gedwongen, de gedane keuze op den pacificatie-rijksdag te Warschau bekrachtigd, en *Stanislaus* deed den 7^{den} Januarij 1736 ten tweeden male afstand van den troon, met behoud van den koninklijken titel.

De regering van *August III* was ver van loffelijk. Hij vertrouwde die toe aan zijn gunsteling den graaf *Brühl*. Groote sommen werden verslonden door de weelderige hofhouding van den vorst. Saksen werd overladen

met schulden, en de minister verkocht in Polen de ambten en waardigheden aan den meestbiedende. De Koning hield bij voorkeur zijn verblijf te Dresden, zoodat Polen gedurende 30 jaren nagenoeg zonder regeringshoofd was, — 't geen de onstuimigheid der jaarlijksche landdagen niet weinig deed toenemen.

August nam vervolgens deel aan den Oostenrijkschen successie-oorlog. Hij streed tegen *Maria Theresia*, en zijne troepen, met die van Beijeren vereenigd, veroverden Praag. Toen echter bij den Vrede van Berlijn (1742) *Frederik II* van Pruisen het grootste gedeelte van Silézië verkreeg zonder dat de Keurvorst zijn gebied zag uitgebreid, koos deze de zijde van Oostenrijk. Hij leed echter met de overige bondgenooten bij Hohenfriedberg (4 Juli 1745) eene beslissende nederlaag, en *Frederik II* maakte zich meester van Saksen. De Keurvorst ontving zijn rijk terug bij den Vrede van Dresden (25 December 1745), doch er moest eene belangrijke oorlogsschatting worden opgebracht.

Na den dood van keizer *Karel VII* werd hem de keizerskroon aangeboden, die hij echter van de hand wees. Zijn voornemen, om een nieuw verbond met Oostenrijk en Rusland te sluiten, werd door *Frederik II* verijdeld. Deze trok met zijn leger naar Saksen. *August* stelde zich bij Pirna aan het hoofd zijner troepen, en toen deze — schoon 17000 man sterk — zich moesten overgeven, vlugtte hij eerst naar den Königstein en vervolgens naar Polen, Saksen ter prooi latende aan de ellenden van den zevenjarigen oorlog. Na den Vrede van Hubertusburg keerde hij naar Dresden terug, en overleed aldaar op den 5^{den} October 1763. Als keurvorst van Saksen werd hij opgevolgd door zijn zoon *Frederik Christiaan*, en als koning van Polen door *Stanislaus Poniatowski*.

Voorts één aartsbisschop van Maagdenburg. Deze *August*, de 48ste en laatste in de rij dier aartsbisschoppen, was de tweede zoon van *Johan Georg I*, keurvorst van Saksen, en van *Magdalena Sibylla*, eene dochter van hertog *Albrecht Friedrich van Pruisen*. Hij werd geboren te Dresden den 13^{den} Augustus 1614, reeds in 1628 tot aartsbisschop gekozen en bij den Vrede van Praag (1635) stilzwijgend in die waardigheid erkend. Eerst in 1642 verkreeg hij het rustig bezit van zijn aartsbisdom, maar in 1647 verwisselde hij zijne waardigheid met die van administrator van het stift, in het huwelijk tredende met *Anna Maria*, eene dochter van den hertog *Alfred Friedrich von Mecklenburg Schwerin*. Na den dood zijns vaders verkreeg hij aanzienlijke bezittingen in Thüringen; hiertoe behoorde de stad Weizenfels, waar hij het fraaie slot Nieuw-Augustusburg bouwde. Na den dood zijner gemalin huwde hij met de gravin *Johanna Walpurgis von Leiningen-Westerburg*, en overleed op den 4^{den} Juni 1680. Hij wordt door zijne tijdgenooten zeer geroemd als een welgezind en menschlievend vorst, die al het mogelijke aanwendde, om de wonden van den 30-jarigen oorlog te hee-

len. Zijn oudste zoon *Joseph Adolf* was de stamvader van de lijn der hertogen van Saksen-Weissenfels, die in 1746 is uitgestorven.

Eén hertog van Saksen-Gotha. Deze, *August Emil Leopold* genaamd, was een zoon van hertog *Ernst II* van Saksen-Gotha en werd geboren op den 23sten November 1772. Hij huwde in 1797 met *Louise Charlotte von Mecklenburg-Schwerin*, die weldra overleed, eene dochter nalatende, welke in 1817 hare hand schonk aan hertog *Ernst van Saksen-Coburg* en 9 jaren later van hem scheide.

August huwde in 1802 ten tweeden male, en wel met *Carolina Amalia van Hessen-Cassel*. In 1804 werd hij de opvolger zijns vaders. Zijn schrander beleid in de dagen, toen *Napoleon* Europa deed sidderen, zijne regtvaardigheid en kunstmin worden zeer geroemd. Hij was geestig in den omgang en vooral in zijne brieven. Ook was hij zelf schrijver, en verscheidene geschriften van hem zijn in het licht verschenen.

Eén Groothertog van Oldenburg. Deze, een zoon van hertog *Peter Friedrich Ludwig* en van de prinses *Elisabeth van Wurtemberg*, werd geboren den 13^{den} Julij 1783 op het kasteel Rastede. Nadat Oldenburg in 1811 door de Fransen bezet werd, begaf hij zich met zijn vader naar Rusland en nam er ijverig deel aan den bevrijdings-oorlog. In 1813 werd hij gouverneur van Reval en werkte ijverig mede tot de opheffing van het lijfeigen-schap. Toen hij in 1816 in Oldenburg was teruggekeerd, huwde hij — een jaar later — met *Adelheid*, eene dochter van den vorst *Victor Karel Frederik van Anhalt-Bernburg-Schwarzenberg*, maar reeds in 1820 ontviel zij hem door den dood, waarna hij *Ida*, eene zuster der overledene, ten huwelijk nam. Deze daalde desgelijks spoedig in het graf, en *August* verbonnd zich ten derdenmale in den echt met *Cecilia*, de jongste dochter van den voormaligen koning van Zweden. Na den dood zijns vaders (1829) aanvaardde hij de regering met den titel van Groot-Hertog, dien hij volgens de bepaling van het Congres te Weenen voeren mogt. Hij nam de regeringszaken met belangstelling ter harte, al werd het verlangen des volks naar eene constitutie eerst door den drang der gebeurtenissen van 1848 bevredigd. Hij overleed op den 27sten Februarij 1853.

Drie prinszen van Pruissen, namelijk:

August Wilhelm. Deze, de tweede zoon van koning *Friedrich Wilhelm I* en *Sophia Dorothea* van Hannover, werd geboren te Berlijn den 9^{den} Augustus 1722 en was de jongere broeder van *Frederik de Groot*. Hij was de gunsteling van zijn vader, die zelfs voornemens was, op hem de regten over te dragen van den ongehoorzaam oudsten zoon. Reeds in 1735 was hij vaandrig bij het regiment van den Kroonprins, en toen deze 5 jaren later koning werd, benoemde hij *August* tot chef van dat regiment. Hij was de eerste, die den titel voerde van "Prins van Pruissen." Hij nam deel aan de Siléziësche krijgsgtogten en aan den zevenjarigen oorlog.

II.

Daarbij haalde hij zich echter het ongenoe-gen van zijn broeder op den hals. Hij begaf zich eerst naar Berlijn en vervolgens naar Uraniëburg, waar hij weldra ziek werd en reeds den 12^{den} Julij 1758 overleed.

August Ferdinand. Deze, een jongere broeder van den voorgaande, werd geboren den 23sten Mei 1730. Weldra werd hij bij het regiment van den Kroonprins geplaatst en bij de troonsbeklimming van dezen tot kolonel bevorderd van een pas gevormd regiment infanterie. Hij huwde vervolgens met *Anna Elisabeth Louise van Brandenburg-Schwedt*, en verkreeg den rang van generaal-majoor. Ook hij nam deel aan verscheidene veldtogten, door zijn koninklijken broeder ondernomen, en onderscheidde zich door zijne dapperheid. Hij overleed te Berlijn den 3^{den} Mei 1813.

August Friedrich Wilhelm Heinrich. Deze, de jongste zoon van den voorgaande, werd geboren te Friedrichsfelde den 19^{den} September 1779. Hij doorliep met spoed de militaire rangen en nam als luitenant-kolonel in 1806 deel aan den oorlog tegen *Napoleon*. In een gevecht bij Prenzlau werd hij gevangen genomen en naar Frankrijk gevoerd, doch in 1807, na het sluiten van den vrede, keerde hij terug naar Berlijn. In 1808 werd hij brigade-generaal en chef der artillerie, en hij bejverde zich met al zijne krachten, om deze laatste te hervormen. Hij onderscheidde zich in de latere veldslagen tegen de Fransen, vooral in dien bij Leipzig. Hij trok vervolgens naar Parijs, en toen hij te Berlijn was teruggekeerd, bleef de verbetering der artillerie bij voortdurend het doel zijner werkzaamheid. Hij overleed op eene inspectie reis te Bromberg op den 19^{den} Julij 1843.

Augusta is de bijnaam der keizerinnen van het Romeinsche rijk. Hij werd het eerst gevoerd door *Livia*, de gemalin van *Octavianus Augustus*. Ook droegen sommige legioenen van het Romeinsche leger dien naam. Eindelijk zijn daarmede onderscheidene steden en plaatsen bestempeld. Tot deze behooren *A. Emerita* in Lusitanië, thans Merida, — *A. Nemetum* (Spiers), — *A. Praetoria* (Aosta), — *A. Rauracorum* (Augst bij Basel), — *A. Suessorum* (Soissons), — *A. Taurinorum* (Turijn), — *A. Tiberii* (Regensburg), — *A. Trevirorum* (Trier), — *A. Vangionum* (Worms), — *A. Veromanducorum* (St Quentin), — *A. Vindelicorum* (Augsburg) enz.

Augusta (Maria Louise Catharina), de tegenwoordige koningin van Pruissen, eene dochter van *Karel Frederik*, groothertog van Saksen-Weimar, werd geboren den 30sten September 1811. Zij genoot eene uitmunten-de opvoeding en reikte in 1829 hare hand aan den Prins van Pruissen. Deze was, vooral in de woelige dagen van 1848, niet bemind bij het volk, terwijl *Augusta* door hare vriendelijkheid en weldadigheid veler harten wist te winnen. Nadat haar echtgenoot het bewind aanvaard heeft, hebben vooral de gebeurtenissen van 1866 — de strijd tegen Oos-

28

tenrijk en de uitbreiding van het grondgebied — hem de sympathie zijner onderdanen bezorgd. In dien tijd heeft *Augusta* zich ongemeen verdienstelijk gemaakt door hare zorg voor de gewonde krijgslieden.

Augusta is de naam der hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Maine. De eerste volkplantingen vestigden er zich in 1771, en in 1791 werd zij onder de Vereenigde Staten opgenomen. De stad is wél-gebouwd en telt 10 kerken en onderscheidene inrigtingen van onderwijs, benevens 10000 inwoners. Zij ligt aan de Kennebeck.

Eene andere stad van dien naam ligt in den Amerikaanschen Staat Georgia, aan de Savannah, en heeft eene brug over deze rivier, waarover men Hamburg in Zuid-Carolina bereikt. Er zijn 14 kerken, 3 academiën, eene geneeskundige school en 17000 inwoners.

Augustales is de naam der priesters, door keizer *Augustus* uit vrijgelaten slaven benoemd en belast met de taak om voor de dienst der lares en penates (huisgoden) te zorgen, die op de kruiswegen waren geplaatst. — Voorts had men *Augustales sacerdotes*, door *Tiberius* ingesteld ter eere van het Julische huis, — alsmede *Augustales ludi*, of spelen, die ter gedachtenis van keizer *Augustus* werden gehouden.

Augustenburg is een vlek op het Sleswysche eiland Alsen, aan den Augustenburger fjord. Hier werd het oude slot van dien naam gebouwd in 1651 en het nieuwe van 1770 tot 1776 door hertog *Frederik Christiaan de Oudere*. Op hetzelfde eiland ligt het oude kasteel Sonderburg.

Augustenburg is tevens de naam eener lijn van het hertogelijk huis Holstein. Haar stichter was hertog *Ernst Gunther* (geboren in 1609 en overleden in 1689), die het oude slot heeft doen verrijzen. Hij werd opgevolgd door een aantal hertogen, die vooral aan de vorstenhuizen van Denemarken en Zweden waren vermaagschapt. De laatste van hen: *Christiaan Karel Frederik August*, geboren in 1798, werd na den ongelukkigen afloop van den Sleswysch-Holsteinschen oorlog (1852) uit Denemarken verbannen, en door bemiddeling van den Duitschen Bond deed hij afstand van al zijne bezittingen op Alsen aan den koning van Denemarken; hiervoor ontving hij eene schadeloosstelling van 1½ miljoen specie-daalders, waarna hij zich naar het kasteel Princkenau in Silézië begaf.

Intusschen was die afstand eenigzins voorwaardelijk geschied, en bij den dood van den koning van Denemarken meende de oude hertog van *Augustenburg* aanspraken te kunnen doen gelden, die zijn oudsten zoon onder den naam van *Friedrich VIII* tot hertog van Sleswysch-Holstein verhieven. Laatstgenoemde werd ondersteund door hertog *Ernst van Coburg* en vormde zelfs op het gebied van dezen een ministerie en een leger. Toen hij in 1863 te Kiel verscheen, werd hij er met gejuich ontvangen. Over het regt van opvolging was evenwel nog geene beslissing

gefallen, en de Bonds-troepen maakten zich inmiddels meester van het land. Hetzij echter, dat hertog *Friedrich* weinig gezind was, om toe te geven aan de eischen van de Pruisische regering, — hetzij de leider van het Pruisische kabinet geene inbreuk wilde dulden op zijne annexatie-plannen, het is gebleken, dat de aanspraken van den hertog van *Augustenburg* meer en meer op den achtergrond werden geschoven, om in het beruchte annexatiejaar 1866 geheel en al te verdwijnen.

Augusti (Johann Christian Wilhelm), een Protestantsch godgeleerde, werd geboren in 1772 te Eschenberga in het land van Gotha, waar zijn grootvader, *Friedrich Albert Augusti*, die als rabbi *Herschel* in 1722 tot het Christendom was overgegaan, als leeraar de gemeente opbouwde en door zijn zoon werd opgevolgd. De zoon van dezen, de door ons bedoelde *Augusti*, studeerde te Jena in de godgeleerdheid en werd er benoemd tot buitengewoon (1800) en vervolgens tot gewoon hoogleeraar (1803) in de Oostersche talen. Later kwam hij in die betrekking te Breslau en eindelijk te Bonn, waar hij tevens met de waardigheid van opper-consistoriaalraad werd bekleed. Hij stierf den 28sten April 1841. Hij heeft een groot aantal werken uitgegeven, van welke vooral die over Christelijke kunst en oudheidkennis zeer belangrijk zijn.

Augustijnen (Orde der), ook wel *Augustijner monniken* of die der *kluizenaars van den heiligen Augustinus* genoemd, is de vierde en laatste der aanzienlijke orden van bedelmonniken in de R. K. kerk. Naast de orden, die door de Kerk bevestigd waren, ontstonden in de 11de en 12de eeuw in Italië onderscheidene vereenigingen van monniken, die aan geen bepaalden regel, maar aan eigene voorschriften zich bonden, zooals de Johan-Bonieten, de Brittanen, de Toscaansche kluizenaars, de Arme Katholieken, de Zakdragers der boete, en de Wilhelmieten. Hierover verhieven zich klagen van de erkende orden, vooral omdat men de Bonieten naauwelijks van de Minoieten kon onderscheiden. Daarom gaf *Gregorius IX* het voorschrift, dat de Bonieten zich met zwarte of witte pijen zouden kleeden. Zoowel genoemde paus als *Innocentius IV* schonk aan vele dier kloosters den regel van den heiligen *Augustinus*, gelijk die uit zijne geschriften was opgemaakt. Eindelijk heeft *Alexander IV* op eene groote kerkvergadering te Rome (1256) deze genootschappen van monniken vereenigd, en aan die vereeniging den naam gegeven van *Augustijner Heremieten*, ofschoon het vroegere kluizenaars-leven door een samenwonen in kloosters vervangen was. Reeds dadelijk werd het gebied der orde in 4 gewesten — Frankrijk, Duitschland, Italië en Spanje — verdeeld. Het orde-gewaad, in de bevestigingsbul van 9 April 1256 beschreven, moest van wol wezen; de onder- en huiskleederen en de scapulier behoorden wit te zijn, en daarover werd in het koor of buiten het klooster een zwarte

pij gedragen met lange wijde mouwen, voorts een kap, en een lederen gordel. Reeds in 1257 werd de orde ontheven aan de bisschoppelijke regtspraak, en kort daarna verkreeg zij een kardinaal-beschermheer aan het pauselijk hof. Na 1287 werd het ambt van sacristijn der pauselijke kapel steeds toevertrouwd aan een Augustijner monnik. Als vierde bedel-orde werd deze vereeniging echter eerst erkend in 1567 door *Pius V.* Hare regeling, vastgesteld op de algemeene kapittelvergadering te Florence (1287) en te Regensburg (1290), en te Rome gewijzigd (1575), verkreeg in 1580 hare tegenwoordige gedaante. Volgens deze staat aan haar hoofd een prior-generaal, te kiezen door het kapittel, hetwelk om de 6 jaar vergadert. Zijne magt is beperkt door definitoren — eene soort van raadsleden. Elk gewest (provincie) heeft één provinciaal, 4 definitoren en één of meer visitatoren (inspecteurs), en ieder klooster een prior. Onmiddellijk onder het toezigt van den prior-generaal, staat het groote klooster te Rome, waar hij zijn verblijf houdt, benevens 37 andere kloosters, die meerendeels opgeheven zijn. De eerste prior-generaal was *Lanfranc Septala*.

De regel der Augustijnen is over het geheel op verre na niet zoo gestreng als die van vele andere orden. Niet alle genot des levens wordt den kloosterling ontzegd. Zelfs de gelofte van gehoorzaamheid is beperkt tot die gevallen, waarin het gevoel van regt en billijkheid der kloosterbroeders niet gekrenkt wordt. Met uitzondering van den Paaschtijd, mogen de Augustijnen gedurende het geheele jaar des woensdags geen vleesch eten; daarenboven vasten zij, behalve op de algemeene kerkelijke vastendagen, elken maandag, dinsdag en vrijdag na quinquagesima, van Allerheiligen tot aan het Kerstfeest, en op den heiligen avond vóór St. Augustinus. Doch hoe zacht deze regel ook zijn mogt, toch verhierven zich reeds in de 14de eeuw klachten over het verval der tucht bij de Augustijnen. Er werd op verbetering aangedrongen, en zelfs ontstonden daardoor nieuwe congregatiën, zooals in 1493 die van Saksen, welke na 1506 onafhankelijk was van den prior-generaal, talrijke kloosters bezat, maar tengevolge der Hervorming ontbonden werd; tot haar behoorden *Luther* en *Johann Staupitz*. De aanzienlijkste en gestrengste congregatie is die der *Augustijner barveoeters* of *ongeschoeide Augustijner hermiten*, ook *recollecten* (ingetogenen) genaamd. Deze bestaat uit eene Spaansche, Italiaansche, Deutsche en Fransche congregatie, welke van elkander onafhankelijk zijn. Reeds had een Portugees, *Thomas a Jesu* genaamd († 1572), nog niet te vreden met de strenge regelen, door *Louis de Montoya* in zijn vaderland ingevoerd, pogingen aangewend om de hardheid der Franciscaners ook op de orde der Augustijnen toe te passen en hen van schoeisel te berooven, maar zijn oogmerk werd eerst bereikt in 1588, toen *Philips II* het klooster Talavera in Castilië in dien geest deed hervormen. De

nieuwe regels werden ontworpen door *Luis Ponce de Leon* en in 1589 goedgekeurd. Weinige jaren daarna hadden de Spaansche barveoeters reeds kloosters te Postillo, Naix, Tobosa, Saragossa en Borxa, en in 1622 vormden zij zich tot eene zelfstandige congregatie. Later strekte zij zich uit over 5 provinciën, 3 Spaansche (Castilië, Aragon en Andalusië) en 2 overzeesche (de Philippijnsche eilanden en Peru met Nieuw-Granada). Ook het beroemde klooster San Ildefonso te Rome behoort aan die orde. In 1603 vestigde zij zich voor korten tijd te Japan, maar dit kostte aan vele leden het leven. Elke provincie bezit bij een der kloosters een aantal kluizenaarswoningen (recollecten-huizen), die voor en na door moniken worden betrokken, die zich in volkomenheid wenschten te oefenen. Deze tijdelijke kluizenaars bewaren een onafgebroken stilzwijgen, onderwerpen zich aan harde kastjdungen en nuttigen geen vleesch, visch of eijeren; op de zon- en feestdagen verschijnen zij in de kerk van het klooster, en tweemaal 's weeks worden zij door den prior bezocht. In de kloosters houdt men, behalve op de algemeene kerkelijke vastendagen, den vasten van Kruisverheffing tot Kerstmis, van Septuagesima tot Paschen, elken woensdag, vrijdag en zaterdag en op de vigiliën der orde-feesten. Onder de uren van het gebed mag geen monnik, zonder verlof van den superior, met een wereldlijk persoon spreken. De broeders dragen eene zwarte, naauwe pij met eene platte kap, een zeer langen mantel, een lederen gordel en sandalen met banden. Door *Andréas Diaz* werd de Spaansche hervorming in 1592 in het Augustijner klooster van Onze lieve Vrouw van Oliva te Napels en kort daarna ook in een klooster te Rome ingevoerd. Zij vond er zoo grooten bijval, dat er in 1624 reeds 4 provinciën van Italiaansche barveoeters bestonden. Hun eerste klooster in Duitschland werd in 1636 te Praag gesticht, en door bemiddeling van keizer *Ferdinand III* kwamen zij te Weenen. Volgens latere mededeelingen was de Italiaansch-Deutsche congregatie verdeeld in 8 provinciën (Rome, Napels, Genua, Palermo, Duitschland, Piëmont, Messina en Milaan), die te zamen onderworpen waren aan denzelfden vicaris-generaal. Zij onderscheiden zich van de Spaansche door een minder gestrengen regel, door puntige kappen, kortere mantels en lederen sandalen. In 1596 strekte zich de vereeniging der barveoeters uit tot Frankrijk door *François Amet* en *Matthaeus de St. Francisca*, die een jaar in Italië hadden vertoeft. Hun eerste klooster in Frankrijk was de Priorij te Villar Bonit in Dauphiné, terwijl er vervolgens gebouwd werden te Marseille, Parijs, St. Germain, Terrasçon, Avignon enz. De vereeniging verkreeg de regten eener congregatie in 1612; zij breidde zich uit in Savoye, en was ten laatste verdeeld in 3 groote provinciën (Parijs, Dauphiné en Provence). Te Parijs droegen de barveoeters den naam van *Kleine*

vaders (petits pères), om hen van de kleine en groote Augustijner monniken te onderscheiden. In hunne kleeding en orde-regel komen zij overeen met hunne Italiaansche orde-broeders, maar zij dragen daarenboven een langen baard. Alle congregatiën van barrevoeters hebben eenige dingen gemeen, namelijk de gestrenge kloostertucht, het kastijden 3-maal 's weeks, het spreken (niet zingen) bij de kerkelijke dienst en de opname van twee soorten van leekebroeders, namelijk *fratres conversi* met kappen en *fratres commissi* met groote ronde hoeden. Men geeft aan die orden den gemeenschappelijke naam van *reguliere observanten*, om hen te onderscheiden van de oude Augustijnen, die eenvoudig *observanten* of *conventualen* worden genoemd. Voor het uitwendige zijn beide hoofdafdeelingen door hare gezamenlijke onderdanigheid aan denzelfden prior-generaal en aan hetzelfde kapittel-generaal verbonden, doch tevens heeft elke congregatie haren vicaris-generaal. Wél hadden de Augustijnen onder de orden der bedelmonniken den geringsten invloed, maar zij telden toch in de 16de eeuw meer dan 2000 kloosters, en in de 18de eeuw 42 provinciën, behalve de vicarijen van Indië en Moravië. Tot die orde behoorden *Onuphrio Pavini*, kardinaal *Noris*, *Abraham a Sancta Clara* en *Luis de Leon*,—voor 't overige telde zij weinig beroemde mannen. Eerst in de 17de en 18de eeuw begon zij zich ernstig toe te leggen op het verspreiden van kennis en beschaving. Intusschen strekte het haar niet tot aanbeveling, dat zij een *Luther* had voortgebracht, en zij heeft in de dagen der Hervorming en later door secularisatie der geestelijke goederen vele kloosters verloren. De orde is in Frankrijk, Spanje, en Portugal geheel, en in Italië en in Zuid-Duitschland gedeeltelijk opgeheven. Zij bloeit nog altoos in Sardinië en in de Nieuwe wereld.

Er zijn ook *Augustijner nonnen*, namelijk zoodanige, die den regel van den Heiligen *Augustinus* hebben aangenomen. Men vindt er in afzonderlijke kloosters, die onder het opzicht van een bisschop staan, en ook in congregatiën en orde-vereenigingen. *Perpetua*, de zuster van *Augustinus*, stond reeds aan het hoofd van eene vereeniging van nonnen, die volgens het voorschrift van den beroemden kerkvader leefden. Tot de Augustijner zusters behooren de vier congregatiën in Spanje en Portugal. Zij dragen ook den naam van ongeschoeide Augustijner vrouwen, schoon niet alle barrevoets loopen. De eerste van deze congregatiën werd in 1589 door eene hofdame, *Prudentia Grillo*, op raad van den pater der Augustijnen *Alfonso de Orozco*, te Madrid in het nieuwe klooster van Mariaboodschap gesticht. De tweede ontstond in 1697 door den jiver van den aartsbisschop van Valencia, *don Juan de Robera*, in het klooster te Alcoy. De derde werd in 1663 gegrondvest door koningin *Louise van Portugal* in het Xabégras-dal bij Lissabon, en de vierde, zich noemende die der zusters van recolletie, is er in 1603 tot stand gekomen

door de bemoeijingen van *Marianne Manzano de St. Jozef*, in vereeniging met eenige uitverkoren nonnen uit de kloosters van Ciudad Rodrigo, Avila en Tolédo. Daarenboven bestaan er andere nonnen-vereenigingen die naar den regel van den heiligen *Augustinus* leven, en eindelijk heeft men zoogenaamde *tertiariërs*, die er toe behooren, namelijk mannen en vrouwen, die zonder het afleggen van kloostergeloften en zonder hunne burgerlijke betrekkingen te verlaten zich aan de Augustijner geestelijken aansluiten en de orde vormen der Boetelingen van den *h. Augustinus*. Deze derde (tertius) orde is ingesteld door paus *Bonifacius IX* in 1401 en oorspronkelijk bestemd voor weduwen, maagden en gehuwde vrouwen, terwijl *Sixtus IV* 50 jaren later veroorloofde, dat daarin ook mannen werden opgenomen. Wie er zich toe aanmeldt, moet den ouderdom van 35 jaren bereikt hebben en wordt eerst met het 40ste lid der orde. Zij vasten elken vrijdag, van den 1sten Advent tot Kerstmis, en op de vigiliën vóór de Maria- en orde-feesten. Zij zijn gehouden, dagelijks eenige Ave Maria's en Paternoster's te bidden. Ter onderscheiding dragen zij een kleinen scapulier ter breedte van eene hand en een zwarten, lederen gordel, ter breedte van een vinger. Hun geestelijke verzorger is doorgaans een Augustijner monnik.

Augustine (*Agostin*) is de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen Staat Florida. Zij ligt op een schiereiland $\frac{1}{2}$ uur gaans van de kust, in een zacht klimaat, waar de oranjaboomen welig groeijen, weshalve men haar wel eens "het Amerikaansche Nizza" heeft genoemd. De bevolking, die slechts weinige duizende zielen bedraagt, vindt er haar bestaan in handel en landbouw.

Augustinisten, zie onder *Jansenisten*.

Augustinus. Tot de merkwaardigste personen, die dezen naam hebben gedragen, behooren de volgende:

Aurelius Augustinus, de meest beroemde kerkvader van het Westen en de groote ijveraar voor de scholastieke wijsbegeerte. Hij aanschouwde het levenslicht op den 12den November 354 te Tagaste in Numidië en werd door zijne vrome moeder, *Monica* genaamd, opgevoed in de kennis van het Christendom. De 17-jarige jongeling echter, die te Carthago zich toelegde op de Latijnsche letteren en op de welsprekendheid, gaf zich aan velerlei buitensporigheden over, totdat eene spreuk van *Cicero* over de hooge waarde van de wijsbegeerte betere gezindheden in hem opwekte. Hij gevoelde zich aangetrokken door de Manichaeërs, die door het vrije onderzoek der rede tot de volkomene waarheid zochten te komen. Gedurende 9 jaren vertoefde hij in hun midden, en nog was zijn dorst naar waarheid niet bevredigd, zoodat hij aan alle waarheid begon te twijfelen. Toen opende de kennis der geschriften van *Plato* een nieuw gebied voor zijn onderzoekenden blik. Inmiddels was hij in 383 te Rome en in 384 te Milaan als leeraar in de welsprekend-

heid opgetreden, terwijl hij nog altijd aan de zinnelijke genietingen der wereld gekluisterd bleef. Aangespoord door den zedelijken ernst der Brieven van *Paulus* en door de tranen en smekingen zijner moeder, keerde hij in 386 tot het Christendom terug. Na vrome overpeinzingen en wetenschappelijke oefeningen werd hij in den paaschnacht van 387 tegelijk met zijn zoon *Adeodatus* door *Ambrosius* gedoopt. In het volgende jaar keerde hij over Rome naar zijne vaderstad terug, waar hij als het hoofd eener ascetische vereeniging in gestrengte afzondering leefde, totdat in 391 de gemeente van Hippo Regius (Bona) hem tot leeraar (presbyter) koos. Weldra wakte zijn talent als redenaar en als voorstander der regtzinnige leer de algemeene opmerkzaamheid. *Valerius*, bisschop van Hippo, deed hem in 395 tot medebisschop wijden, en na dien tijd bestuurde *Augustinus* de Afrikaansche kerk door de magt van zijn geest en van zijne taal. Alle bestaande of opkomende ketteren verdwenen als voor den adem van zijn mond. Zijn roem verbreidde zich over de geheele Kerk, en hij overleed te Hippo den 28sten Augustus 430, terwijl die stad door de Wandalen belegerd was.

De R. Katholieke kerk vereert *Augustinus* als een Heilige, en een groot deel der Protestanten acht hem hoog als den steunpilaar der regtzinnige leer. Eene talrijke orde van monniken (zie *Augustijnen*) is naar hem genoemd. Hij heeft met *Pelagius* (zie onder dezen naam) een hevigen strijd gevoerd over den vrijen wil, de erfzonde, de genade en de voorbeschikking. Door hem is de geheimzinnige leer der drie-eenheid op den voorgrond geschoven. Het kloosterleven heeft hij met kracht bevorderd, maar tevens heeft hij door den gloed van geloof, hoop en liefde, die ons uit zijne geschriften tegenstraalt, krachtig medegewerkt tot de Hervorming. Van die geschriften zijn onderscheidene verloren gegaan, vooral de wijsgeerige, letterkundige en wiskundige. Tot de merkwaardigste, die tot ons gekomen zijn, behooren eene scherpzinnige en grondige apologie van het Christendom (De civitate Dei), en zijne "Bekentenissen (Confessionum Lib. XIII)," waarin hij een opregt en beoordeelend verslag geeft van zijn eigen levensloop en levenswandel. *Erasmus* bezorgde reeds in 1528 en 1529 te Basel eene uitgave van zijne gezamenlijke werken in 10 deelen, en dit is herhaald door de Godgeleerde faculteit te Luik, door de Benedictijnen, enz. Uit die geschriften blijkt de schranderheid van zijn geest. Zonder een wijsgeer te wezen in den eigenlijken zin des woords, verdiept hij zich in de meest ingewikkelde bespiegelingen. De moeilijkste theologische vraagstukken weet hij naar de wijze van *Plato* geleidelijk op te lossen, en hij wordt hierbij gedreven door een vurig godsdienstig gevoel, door een ongemeenen ijver voor de eer des Allerhoogsten en door diepen eerbied voor de Kerk. Daarom is zijne wetenschap nooit koud en afgetrokken, maar steeds doordrongen van den warmen adem

der gemoedelijkheid en des geloofs. Een dogmatisch stelsel heeft hij zelf niet geleverd, maar het is uit zijne schriften geput en in het Westen algemeen aangenomen. *Augustinus* scheidt de Christelijke godgeleerdheid van de Heidensche wijsbegeerte en maakt het geloof tot den grondslag van het weten, of liever, het weten is bij hem de hoogste ontwikkeling van het geloof. Hij is kerkleeraar in den volsten zin van het woord. Het denkbeeld *Kerk*, als de eenige bron van waarheid en zaligheid, is bij hem de ziel en het middelpunt van zijne wijsbegeerte en van zijne dogmatiek. Hij heeft de overtuiging doen ontstaan, dat buiten de Kerk geen heil te vinden is, en zijne verzekering omtrent de genade-middelen der Kerk gaf voedsel aan de werkheligheid. Sommige van zijne stichtelijke werken zijn reeds zeer vroeg in het Nederlandsch uitgegeven.

Augustinus, de apostel der Angelsaksen. Deze werd in het jaar 596 met 39 Benedictijner monniken door *Gregorius I* naar Engeland gezonden, waar hij aan het hof van koning *Ethelbert* van Kent, op voorspraak van diens Christelijke gemalin *Bertha*, verlof ontving, om in dat rijk het Evangelie te verkondigen. De apostel werkte niet te vergeefs, want reeds na verloop van een jaar werd de Koning gedoopt, en het grootste gedeelte zijner onderdanen met hem. *Augustinus* begaf zich in het volgende jaar naar Frankrijk, werd er gewijd tot aartsbisschop der Angelsaksen en vestigde zijn zetel te Canterbury (Kantelberg). Hij zocht eene vereeniging tot stand te brengen tusschen zijne aanhangers en die der Oud-Britsche Kerk, en men verhaalt, dat hij koning *Edelfried* van Northumberland tot wreedheden jegens de monniken heeft aangezet, toen deze zijn voorstel van de hand wezen. Hij overleed in 608 of 614.

Augustinus van Olmütz. Deze, eigenlijk *Kasenbort* of *Käsenbrot* genaamd, was een beroemd geleerde en een ijveraar voor de classieke wetenschap in Moravië, een vriend van *Ulrich von Hutten*, *Konrad Celtis* enz. Hij werd geboren omstreeks het jaar 1470, studeerde te Padua in de regten en in de letteren, en was vervolgens geheimschrijver van *Ladislav*, koning van Hongarije en Bohemen. Hij overleed den 11den Mei 1513, eenige Latijnsche geschriften in proza en poëzie nalatende.

Augustinus (Antonius), aartsbisschop van Tarragona, een bekwaam regtsgeleerde en staatsman. Hij werd geboren te Saragossa in 1517, studeerde aan onderscheidene Spaansche en Italiaansche hogescholen, en werd in 1544 auditor di ruota te Rome, in 1554 pauselijke nuntius in Engeland, vervolgens bisschop van Alif, toen gezant bij keizer *Ferdinand I*, daarna bisschop van Lerida, in welke hoedanigheid hij het Concilie te Trente bijwoonde, en eindelijk bisschop van Tarragona. Hij overleed in 1586 en liet eenige oudheidkundige geschriften na.

Augustowo was een Europeesch-Russisch gouvernement in het voormalig koninkrijk

Polen. Het heeft op eene uitgebreidheid van 342 □ geogr. mijlen ruim 126000 inwoners. Het wordt besproeid door talrijke rivieren, zooals de Niemen, de Sceszuppe, de Biebrza, de Netta enz., en bevat onderscheidene meren. De bodem is er over het geheel zandig en zeer geschikt voor rogge, vlas en hennep, alsmede voor de veeteelt en de paardenfokkerij. Er zijn uitgestrekte wouden, waarin men den wolf, den beer en den eland aantreft. Vele delfstoffen worden er niet gevonden. De hoofdstad, die denzelfden naam draagt, telt 8000 zielen. Ook heeft men er een Augustowo-kanaal tusschen de Netta en de Niemen.

Augustulus (Romulus) was de laatste keizer van het West-Romeinsche rijk. Dit rijk, ter prooi aan den overmoed en de willekeur van beziddigde krijgsknechten, had binnen den tijd van 3 jaren zich voor 3 keizers gebogen (472 tot 475 na Chr.). Na den val van *Julius Nepos* voerde de Gothische veldheer *Orestes* de heerschappij. Deze verleende in 475 het purper aan zijn zoon *Romulus*, een onmondigen knaap, geboren te Petavio in Opper-Pannonië, die wegens zijn jeugdigen leeftijd het verkleinwoord *Augustulus* tot bijnaam kreeg. Intusschen wilde *Odoacer*, de aanvoerder van eene vreemde bende in Romeinsche soldij, zich niet onderwerpen aan den nieuwen Keizer. Zijne soldaten wenschten vaste woonsteden te bezitten, en hij eischte tot dat oogmerk een derde van Italië. *Orestes* antwoordde met eene weigering en werd in 476 in Ticinum (Pavia) belegerd en na de verovering der stad gedood. Ook zijn broeder *Paulus* sneuvelde kort daarop, na een wanhopigen tegenstand, bij Ravenna. Nu zag *Augustulus* zich genoodzaakt, om zich onvoorwaardelijk over te geven. Zijn leven werd echter, wegens zijne jeugd en zijne innemende gestalte, gespaard. Zijn naam, die op eene verwonderlijke wijze uit dien van den stichter van den staat en uit dien van den stichter der monarchie bestaat, verdwijnt op het voormalige buitenverblijf van *Lucullus* nabij kaap Misenum, werwaarts hij door *Odoacer* verbannen was. Deze laatste, vorst der Herulers, vergenoegde zich met den titel van *patriciër* en met de heerschappij over geheel Italië. De teekenen der keizerlijke waardigheid werden uitgeleverd aan *Zeno*, den keizer van het Oost-Romeinsche rijk. Sedert de stichting van Rome waren toen 1230 en sedert den aanvang van het keizerrijk 505 jaren verlopen.

Augustus of *Oogstmaand* is volgens onze tijdrekening de 8te maand des jaars en komt in den Romeinschen kalender voor als de zesde maand, weshalve zij aldaar ook *Sextilis* wordt genoemd. Zij ontving haren naam ter eere van keizer *Augustus*, aan wien zij ongemeen gunstig scheen, daar hij in die maand consul werd en meermalen eene overwinning behaalde.

In Augustus bereikt de zon het teeken der Maagd, — de dagen, schoon bij haren aanvang bij ons nog ruim 17 uren lang, zijn

aan het korten, — de gemiddelde maandelijksche warmte is geringer dan in de beide voorafgaande maanden, zoodat de temperatuur dan zeer aangenaam is voor den mensch. De westewinden hebben in deze maand de overhand en brengen met talrijke regenvlagen veel vochtigheid. Vooral voor den landbouw is deze maand van groot belang, omdat zij de oogsttijd is voor vele vruchten, en tevens omdat daarin de landen weder voor het zaaien der wintergewassen worden toebeleid.

Augustus of *doorluchtig* is een erfelijke bijnaam — geen heerschers-titel —, die in het jaar 27 vóór Chr. door den Romeinschen senaat en het volk werd toegekend aan keizer *Octavianus*. Het woord is afkomstig van *augur* (zie dit artikel) en wijst op de verhevenheid en priesterlijke onschendbaarheid van zijn persoon. Alle volgende keizers voegden het achter hun naam, waaraan *Imperator Caesar* voorafging. Ook de gemalinnen der keizers en hunne naaste vrouwelijke bloedverwanten noemden zich *Augusta*, en na *Marcus Aurelius* en *Lucius Verus* gaf men dien bijnaam ook aan keizerlijke prinsen. Er bestonden op deze wijze, reeds vóór den tijd der verdeling des rijks, onderscheidene *Augusti* tegelijk, zoodat zij in *Augusti seniores* (majores) en in *Augusti juniores* (minores) werden onderscheiden. *Claudius II* (268 na Chr.) voegde er het klemmende *semper* (altijd) bij, en in plaats van *semper* werd na *Probus* het woord *perpetuus* (voortdurend) gebruikt. De middeleeuwsche keizers van Duitschland, *Augustus* van *augere* (vermeerderen) afleidende, noemden zich "altijd vermeerderders (*semper Augustus*)" des rijks. De Deutsche Roomsche koningen voerden alleen den titel van *Augustus*, welke verdween, toen *Frans II* in 1805 de Duitsch-keizerlijke waardigheid nederlegde.

Augustus, eigenlijk *Cajus Julius Caesar Octavianus*, de eerste Romeinsche keizer, werd geboren te Rome op den 23sten September 63 vóór Chr. Hij was een telg van het ridderlijk geslacht der Octaviërs. Zijn vader, *Octavius* genaamd, stond als praetor en stadhouder van Macedonië, als staatsman en rijke grondbezitter bij de Romeinen in hoog aanzien, maar overleed reeds in het jaar 59 vóór Chr., en zijne moeder *Atia*, was eene dochter van *M. Attius Balbus* en van *Julia*, eene zuster van *Julius Caesar*. *Augustus* toefde in zijne kindsheid op een voorvaderlijk landgoed bij Velitrae. Op jeugdigen leeftijd verzegelde hij *Caesar* naar Hispanië (Spanje), om er te strijden tegen de zonen van *Pompejus*, en hij verwierf zich door zijne schranderdheid weldra de gunst van den grooten veldheer. Toen *Caesar*, na het veroveren van Hispanië, een krijgsgtog wilde ondernemen, tegen de Daciërs en de Parthers, werd *Augustus* naar Apollonia in Epirus gezonden, om er zich onder de leiding van *Apollo-dorus* op de welsprekendheid toe te leggen. Dáar ontving hij het bericht, dat *Caesar* vermoord was, en dat die veldheer hem tot zoon en erfenamen had benoemd. Terstond snelde *Augustus* naar Rome, en bij zijne komst aldaar neemt

zijne grootsche loopbaan een aanvang, waarlangs hij de heerschappij verkreeg over de beschaafde wereld. *M. Antonius* weigerde de uitlevering van *Caesar's* nalatenschap, daar hij deze als het eigendom van den Staat beschouwde. *Augustus* gevoelde, dat hij alleen door list zijn doel bereiken kon. Hij verkocht zijne eigene goederen, om aan elken burger, volgens de bepaling van *Caesar's* testament, 300 sertiëtiën te betalen, verwierf op eene behendige wijze het vertrouwen van *Cicero* en van andere aanzienlijke republikeinen, kreeg door geld en goede woorden 3 legioenen der veteranen van *Caesar* ter zijne beschikking, deed de helft der troepen uit Macedonië, die ontevreden waren wegens de karigheid en gestrengheid van *Antonius*, zijne zijde kiezen, en was hierdoor in staat, om een leger van 5 legioenen den Senaat tot handhaving der vrijheid aan te bieden. *Cicero* verhief zijne stem tegen den afwezigen *Antonius*, en toen deze weigerde terug te keeren, werd hij een vijand des vaderlands verklaard. De consuls *A. Hirtius* en *C. Vibius Pansa* werden tegen hem uitgezonden, en *Augustus* nam als propraetor en aan het hoofd der veteranen deel aan dezen togt. Zijn bijstand besliste den zege bij Mutina (43 vóór Chr.). *Hirtius* sneuvelde aldaar, en *Pansa* overleed kort daarna aan de bekomene wonden, — volgens het gevoelen van sommigen niet zonder de medewerking van *Augustus*, die daardoor aan het hoofd kwam van 3 legers.

Te vergeefs poogde de Senaat hem dat gezag te ontnemen. De overwinnaar liet *Antonius* over de Alpen ontsnappen en ontving van de soldaten den eed, dat zij niet tegen de vrienden van *Caesar* zouden strijden. Nu rukte hij op naar Rome en deed er zich, in weerwil van zijn jeugdigen leeftijd, met *Q. Pedius* tot consul benoemen. Nadat hij vervolgens van den Senaat vergiffenis had verkregen voor *Antonius* en *Lépidus*, hield hij met hen eene zamenkomst bij Bologna en vereenigde zich met zijne voormalige tegenstanders tot het beruchte tweede driemanschap (43 vóór Chr.).

Augustus werd nu bekleed met het bewind over Middel- en Beneden-Italië, de eilanden en Afrika. Aan den haat van *Antonius* bracht hij *Cicero* ten offer. In het jaar 42 vóór Chr. rukten de benden van het driemanschap op tegen de republikeinen, die door *Brutus* en *Cassius* werden aangevoerd. Bij Philippi in Macedonië werd het lot der republiek voor altijd beslist. *Augustus* zond het hoofd van *Brutus* naar Rome, om het neder te werpen vóór het standbeeld van *Caesar*. Nadat alle aanzienlijke gevangenen op eene wreedaardige wijze waren omgebracht, werd het rijk op nieuw verdeeld. *Augustus* verkreeg hierdoor het geheele westen met Rome, en nam de taak op zich, om de legioenen terug te brengen naar Italië en in het bezit te stellen der toegezegde landerijen. Weldra ontbrandde echter op nieuw de oorlog, aangestoot door *Fulvia*, de gemalin van *Antonius*,

doch de strijd eindigde met de capitulatie van den consul *Lucius Antonius* en met het ombrengen van 300 senatoren en ridders. De dood van *Fulvia* gaf eene gelegenheid aan de hand, om *Augustus* met *Antonius* te verzoenen. Laatstgenoemde nam *Octavia*, eene zuster van *Augustus*, ten huwelijk, en tevens werd bepaald, dat de stad Scodra in Illyrië het grensmerk zou wezen tusschen het oosten van *Antonius* en het westen van *Augustus*, terwijl *Lépidus* Libye behield. Beide eerstgenoemde leden van het driemanschap, begaven zich vervolgens naar Rome, om het volk tot kalme te brengen, dat wegens hongersnood oproerig was. Hier redde *Antonius* bij een volksoploop het leven van *Augustus*. De volkswil vorderde, dat het driemanschap in onderhandeling zou treden met *Sextus Pompejus*, en men besloot in het jaar 39 vóór Chr. te Misenum, om Sicilië, Corsica, Sardinië en Achaje aan dezen af te staan. Maar reeds een jaar daarna stonden de beide partijen weder onder de wapenen. *Antonius*, door *Augustus* te hulp geroepen, verscheen eerst in 36, maar wekte ook door de uitgebreidheid zijner zeemagt zoozeer het wantrouwen van dezen, dat *Octavia* met hare bemiddeling tusschen beiden moest komen. In het volgende jaar verwierf *Augustus* met *Lépidus* onder de leiding van *M. Vipsanius Agrippa* in de wateren van Messina eene schitterende zegepraal op *Pompejus*. Deze laatste werd, gedurende zijne vlugt, te Milete gedood. *Lépidus* maakte nu aanspraak op Sicilië, maar het leger, door de geloften van *Augustus* verlokt, verliet zijne zijde. Nu had *Augustus* nog maar één mededinger, namelijk *Antonius*, die door zijne eigene lichtzinnigheid zijn gezag op het spel zette. Het kostte *Augustus* weinig moeite, om van den Senaat een besluit te bekomen, waarbij *Antonius* van het gezag vervallen en aan *Cleopatra* de oorlog verklaard werd. De slag bij Actium (5 September 31 vóór Chr.) eindigde met de volkomen nederlaag van *Antonius*. *Augustus* vervolgde hem naar Egypte, verkreeg door het verraad van *Cleopatra* Pelusium, en weldra was Alexandria gereed om den overwinnaar binnen hare muren te ontvangen, toen de zelfmoord van *Antonius* een einde maakte aan alle vijandelijkheden. *Augustus* deed de zonen van *Antonius* en *Cleopatra* ter dood brengen, en wilde laatstgenoemde medevoeren naar Rome, om luister bij te zetten aan zijn triomf, maar de fiere bijzit van *Antonius* onttrok zich door den dood aan die vernedering. Egypte werd in een Romeinsch wingewest herschapen, en *Augustus* trok in triumf naar Rome, waar hem in het jaar 29 vóór Chr. de titel van "Imperator" werd verleend, waarmede eene onbeperkte magt verbonden was. Door het voorbeeld van *Caesar* wijs geworden, hulde hij het eenhoofdige gezag in republikeinsche vormen, — ja, in het jaar 27 vóór Chr. hield hij zich, alsof hij den last der regering niet langer wilde dragen, zoodat hij zich door de smeekingen van den Senaat liet bewegen om geen afstand te doen

van zijne waardigheid. Zeer welgevallig was hem daarbij de eernaam van *Augustus*, omdat hij hierdoor gaarne den niet altijd humanen *Octavianus* wilde doen vergeten. Ook werd de titel van "vader des vaderlands" hem toen op nieuw toegekend.

Schijnbaar tot gemak van den Senaat deed hij het aanbod, dat juist aan hem het bestuur zou worden toevertrouwd over die gewesten, waar men krijgsvolke van oproerige bewegingen bespeurde, over Egypte, Phoenicië, Coelesyrië, Cilicië, Illyrië, Opperen Neder-Germanië, nagenoeg geheel Gallië en Hispanië. Hiervoor koos hij de stadhouders, die als legaten of propraetoren eene militaire kleeding droegen en iemand bij zich hadden, die belastingen oplegde ten behoeve der kas van den imperator. Daarentegen werden de stadhouders van Afrika, Numidië, Cyrene, en Creta, Azië, Bithynië, Pontus, Cyprus, Achaja, Macedonië, Sicilië, Sardinië, Gallia Narbonnensis en Hispania Boetica benoemd door den Senaat; zij droegen den naam van proconsuls, en de belastingen, die er geïnd werden, vloeiden in de openbare schatkist. Hierdoor was het werk verdeeld. De Senaat had een gering gezag, terwijl de imperator de beschikking had over de 25 legioenen en het toezigt op de minder rustige landen. In het jaar 27 vóór Chr. verordende *Augustus* den eersten census (belasting) buiten Italië, namelijk eerst in Gallië en toen in Hispanië, waar de Cantabriërs en Asturiërs er tegen in verzet kwamen. Eenige jaren later mislukte de veldtocht van *Aelius Gallus* naar Arabië, terwijl *C. Petronius* de Aethiopische koningin *Candace* tot schatplichtigheid dwong. Tot aan het jaar 23 deed *Augustus* zich telken jare tot consul benoemen; daarna werd hij voor levenslang met het gezag van proconsul bekleed, zoodat hij alle provinciën aan zijne heerschappij onderworpen zag en zelfs de senaats-beambten zich als zijne dienstknechten moesten gedragen. Op dezelfde wijze werd hij tot tribuun verheven, zoodat hij elk besluit, dat hem niet aanstond, vernietigen kon, alsmede tot praefectus morum of zedemeester. In het jaar 19 werd hij duurzaam tot consul aangesteld, en na den dood van *Lépidus* verkreeg hij tevens het hoogste gezag in godsdienselijke zaken, bepaaldelijk bij het benoemen van priesters. Niettemin koos men in de comitiën, consuls, censoren, tribuni enz., en *Augustus* vleide de burgers, om hun zijne vrienden aan te bevelen. Na verloop van 10 jaren, en vervolgens telkens na 10 of 5 jaren herhaalde hij het behendige comédie-spel der nederlegging zijner waardigheid, maar tevens was hij op middelen bedacht om ook den Senaat tot een ligchaam van onderworpen handlangers te maken. Hij noodigde allen uit, die gevoelden, dat zij niet waardig waren, lid van dat ligchaam te zijn, om hun ontslag te nemen, en vorderde van de overigen een census van ongeveer 87000 gulden. Natuurlijk gaf hij aan goede vrienden die som, die toch tot hem terugkeerde. Voorts verminderde hij het aan-

tal leden van 1000 op 600 en liet hen slechts tweemaal zitting houden in de maand, terwijl de loopende zaken door eene commissie werden afgedaan. Weldra woonde hij zelfs de zittingen niet meer bij en omringde zich ter zijner beveiliging van eene lijfwacht van 10 praetoriaansche benden, ieder 1000 man sterk, onder het bevel van 2 praefecti praetorio. Om in de stad de rust te bewaren, gebruikte hij 4 cohorten, waarover de stadspraefect het bevel voerde. Voorts werd er een graanpraefect (praefectus annonae) benoemd, om de duurte van het koren te verhoeden. De soldaten der legioenen wist hij aan zich te verbinden door een plegtigen eed, die telkens op den verjaardag van den imperator en op den 1sten Januarij moest worden herhaald, door eene stipte uitbetaling der verdubbelde soldij, door ruime geschenken, eene gestrengde krijgstuicht en het vooruitzicht op grondbezit. Zij waren doorgaans gelegerd aan de grenzen des rijks, terwijl zich te Ravenna, Misenum en Forum Julii aanzienlijke vloten bevonden, zonder de 40 vaartuigen te rekenen, die de kusten der Zwarte zee bewaakten. Tot onderhoud van dat alles was geld noodig, zoodat *Augustus* allerlei belastingen invoerde. Men schat de inkomsten des Romeinschen rijks in dien tijd op een jaarlijksch bedrag van bijna 400 miljoen gulden. Tevens breidde het Romeinsche rijk zijne veroveringen — zelfs tot diep in Germanië — uit, al bragt *Arminius* (zie onder dezen naam) hier aan *Varus* eene geweldige nederlaag toe. Het land tusschen Rijn en Weser werd door *Drusus* en *Tibérius*, stiefzonen des Keizers veroverd. In persoon woonde hij, na het aanvaarden der onbepaalde magt, geene oorlogen bij. Hij kon den strijd gerust overlaten aan zijne dappere veldheeren.

Augustus heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt met betrekking tot de openbare veiligheid. Hij deed de landloopers en roovers opsporen tot in hunne meest verborgene schuilhoeken. Naar alle verdachte plaatsen werden krijgsknechten gezonden, en de schulden zonder vorm van proces uit den weg geruimd. Hij verbood alle gladiatoren-gevechten, waartoe de Senaat geen verlof gegeven had, en wilde niet, dat meer dan 150 van hun tegelijk in het strijdperk zouden treden. Hij veroorloofde niet, dat ridders of vrouwen op het toneel als dansers en danseressen optraden, en hij zocht het huwelijk aan te moedigen. Door zijn toedoen werd vastgesteld, dat de slaven tegen hunne meesters als getuigen konden optreden, en dat alleen de overheid over het leven der slaven kon beschikken. Hij verminderde de gestrengheid der vaderlijke magt over de kinderen, wilde het burgerrecht alleen aan zoodanigen toegekend zien, die het zich waardig maakten door hun gedrag, waakte tegen omkopping bij ambtsbejag, en zorgde, dat bij de openbare spelen eene gepaste welvoelgheid werd in acht genomen. Deze en vele andere wetten hadden een gunstigen invloed op het Romeinsche volk; de zeden werden

zachter, de humaniteit en de belangstelling in kunst en wetenschap groter. *Augustus* zelf gaf een goed voorbeeld. Hoe inhumane hij te voren ook geweest was, hij betoonde zich als Keizer welwillend, zachtmoedig, matig en weldadig, en vooral bracht hij hulde aan uitstekende talenten. De tijd van *Augustus* wordt de "gouden eeuw" der Latijnsche letterkunde, genoemd. Toen leefden *Virgilius*, *Horatius*, *Tibullus*, *Propertius*, *Ovidius Naso*, *Livius* enz. Daarenboven heeft *Augustus* de stad aanmerkelijk verfraaid, zoodat hij met regt zeggen kon, dat hij eene stad van marmer achterliet, waar hij eene van leem gevonden had.

Het huiselijk leven van den imperator was niet zeer gelukkig. Zijne eerste gemalin *Clodia* bleef kinderloos, en zijne tweede *Scribonia* schonk hem slechts ééne dochter, *Julia* genaamd, die ten huwelijk werd gegeven aan *Marcellus*, een zoon van 's keizers zuster *Octavia*. *Marcellus* kwam weldra te sterven, en *Julia* werd met den edelen *Agrippa* in den echt verbonden. Twee harer zonen, door den Keizer als de zijne aangenomen, overleden op jeugdigen leeftijd. Inmiddels was *Augustus* van *Scribonia* gescheiden en gehuwd met *Livia Drusilla*, de heerschezuchtige gemalin van *Tiberius Claudius Nero*. Zij haalde hem over om *Agrippa Posthumus*, den derden zoon van *Julia*, naar het eiland *Planasia* te verbannen, waar deze jongeling stierf. Van de zonen van *Livia* overleed ook *Drusus*, zoodat den Keizer niets anders overschoot dan *Tibérius*, den ouderen broeder van *Drusus*, als zoon aan te nemen en tot zijn opvolger te benoemen. *Julia*, aan dezen ten huwelijk gegeven, veroorloofde zich zulke ergerlijke uitpattingen, dat de gekrenkte vader haar naar het eiland *Pandataria* bij *Campanië* moest zenden. In weerwil van al die huiselijke onaangenaamheden, leidde *Augustus* met vaste hand en met onvermoeiden ijver de zaken van den Staat. Na eene volkstelling te Rome vergezelde hij *Tibérius*, die naar *Illyrië* trok. Bij zijne terugreis noodzaakte hem eene ongesteldheid om op zijn vaderlijk landgoed te Nola te blijven. Dáar onthoofde hij *Tibérius*, — dáár verzamelde hij zijne vrienden om zich heen en vroeg hun, "of hij zijne rol goed vervuld had?" en zeide op hun toestemmend antwoord: "Wein! klap dan in de handen, want het stuk is uit?" Kort daarna ontsiep hij op den 19^{den} *Augustus* in het jaar 14. na Chr., in den ouderdom van 76 jaren, nadat hij 32 jaren had geregeerd. In zijne uiterste wilsbeschikking waren *Livia* en *Tibérius* tot zijne ergenamen benoemd, en aan eerstgenoemde werd de naam van *Augusta* toegekend. Men vond voorts 4 opstellen van de hand des Keizers, namelijk eene regeling van zijne begrafenis, een verhaal van zijne daden, eene lijst van de gewesten, krijgsbenden en inkomsten des rijks, en eene aanwijzing van het regeringsbeleid ten behoeve van zijn opvolger. De Senaat en het volk te Rome bewezen aan *Augustus* goddelijke hulde, en er werden feesten ingesteld ter zijner eer.

Augustus was middelmatig van grootte, maar welgemaakt, hij had een kalm en opgeruimd voorkomen, een schitterenden blik en eene zwakke, maar welluidende stem. Tevens was hij ziekelijk van gestel, zoodat hij alleen door naauwkeurige zorg voor zijn ligchaam en door gestrenge matigheid zulk een hoogen ouderdom kon bereiken. Doorgaans woonde hij op den Palatijnschen heuvel (*Palatium*), en ter zijner ontspanning begaf hij zich naar buiten. Wel zag hij gaarne openbare spelen, maar hij was tevens een vriend van eenvoudigheid in kleeding en huisraad. Vreemd is het, dat hij een groot gewigt hechte aan droomen en ongewone natuurverschijnselen. Dagelijks wijdde hij eenige uren aan de beoefening der wetenschappen. Hij heeft enkele geschriften nagelaten, van welke eenige fragmenten zijn overgebleven.

Augustusbad is de naam van eene aardachtig-zoute, ijzerhoudende bron, die in Saksen, 3 uren gaans van Dresden in een bekoorlijk dal gevonden en als heilzaam tegen een groot aantal ziekten aangeprezen wordt.

Aula is de naam van eene binnenplaats of voorhof in de aanzienlijke woningen der Grieken en Romeinen. Zij was het vereenigingspunt der huisgenooten. Vooral later omringde men haar met zuilengangen. Nog later beteekende dit woord de gewone verblijfplaats van een vorstelijk persoon, zoodat daarvan ons "hof" afkomstig is.

Op kerkelijk gebied beduidt dat woord de tempelruimte, bestemd voor de geloovige leken. Ook spreekt men van de "aula der académie," als de plaats, waar zich bij plechtige gelegenheden de studerende jongelingschap vereenigt.

Aulax Berg is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Proteaceën*. Het onderscheidt zich door mannelijke bloemtrossen en vrouwelijke bloemhoofdjes, wier bloemen een 4-deelig bloemdek bezitten. Het behoort te huis aan de Kaap de Goede Hoop en bevat een aantal heesters, zooals *A. pinifolia* Berg met kransvormig geplaatste takken en met gele mannelijke en witte vrouwelijke bloemen, — *A. umbellata* E. Br. met een weinig vertakte stam, die 1 Ned. el hoog wordt, ongesteelde, ellipsvormige bladeren ter lengte van een vinger, en schier scherm-bloemig geplaatste mannelijke bloemtrossen van eene witte kleur, terwijl de vrouwelijke bloemhoofdjes de grootte hebben eener hazelnoot. Beide soorten kan men met eene warmte van omstreeks 8° C. en eene matige vochtigheid door den winter brengen. Des zomers kan men ze in de open lucht plaatsen.

Aulich (Ludwig), een generaal der Hongaarsche revolutionairen, werd geboren in 1792 te Preszburg. Bij het uitbarsten der Maart-revolutie van 1848 bekleedde hij den rang van luitenant-kolonel bij het Oostenrijksche infanterie-regiment keizer *Alexander*, hetwelk zich in die dagen in Hongarije bevond, waar het den eed van getrouwheid af-

legde aan de nieuwe Hongaarsche grondwet. Daarna rukte het op naar de schansen van St. Tamás, om tegen de Serviërs te strijden. Hierbij onderscheidde zich *Aulich*, zoodat hij eerlang tot commandant van genoemd regiment bevorderd werd, en reeds in 1849 was hij generaal en belast met het bevel over het tweede armée-corps. In die betrekking droeg hij aanmerkelijk bij tot de schitterende overwinningen, die het Hongaarsche leger op Windischgrätz behaalde. Terwijl *Görgey* vervolgens oprukte, om Komorn te ontzetten, moest *Aulich* dezen togt maskeren door de keizerlijke troepen voor Pesth met schermutselingen te verontrusten. Hij voldeed aan dezen last en trok laatstgenoemde stad binnen, toen zij den 23sten April 1849 door de Keizerlijken was ontruimd. Hier werd hij gehuldigd als de held van den dag. In het begin van Mei trok hij over de Donau en nam deel aan de belegering en bestorming van Ofen. In Juli werd hij met *Csány* en *Kis* naar Komorn gezonden, om er *Görgey* tot gehoorzaamheid te bewegen. Toen deze generaal vervolgens afstand deed van de portefeuille van Oorlog, werd *Aulich* hiernede belast. Hij bezat echter te weinig energie en te veel vertrouwen op *Görgey*, om de onafhankelijkheid van zijn vaderland naar den eisch van *Kossuth* en diens medestanders te bevorderen. Door de beloften van *Görgey* overgehaald, stemde hij te Arad met dezen voor het besluit, om onderhandelingen aan te knopen met de Russen. Niettemin werd hij in die stad op den 6den October 1849 met 12 lotgenooten opgehangen. *Aulich* was ongetwijfeld een man van moed en ervaring, maar als bevelhebber ontbrak hem de geniale blik van onderscheidene jongere generaals, en toen hij minister was, liet zoowel zijn beleid als zijne geestkracht veel te wenschen over.

Aulis was een vlek in Boeotië, gelegen op een rotsachtigen bodem, die zich uitstrekte in het kanaal van Euboea. Hier lag de haven, waar de vloot der Argivers zich onder het bevel van *Agamemnon* vereenigde, om vervolgens naar Troje te stevenen. Thans draagt die plaats den naam van Vathi. Men verhaalt, dat in den nabijgelegen tempel van *Diana* het offeren van *Iphigenia* is geschied. In de dagen van *Pausanias* was Aulis door pottbakkers bewoond.

Aulnaye (François Henri Stanislas de l'), een verdienstelijk Fransch schrijver, in 1739 te Madrid geboren, was parlements-advocaat en secretaris van het Muséum te Parijs, en overleed er in 1830 in het hospitaal. Hij was een der ijverigste en kundigste geleerden van zijn tijd. Van zijne talrijke werken noemen wij: "De la saltation théâtrale (1790)," door de Académie bekroond, — "Histoire générale et particulière des religions et cultes de tous les peuples du monde (1791)," — en "Vie d'Abailard et Héloïse (1796)," terwijl hij voorts onderscheidene uitgaven van belangrijke werken bezorgd en daarenboven vertalingen geleverd heeft.

Aumale is de naam van een stadje, het-

welk te voren Alba Marla heette en in het departement Seine Inférieure in Frankrijk gelegen is. Van de *hertogen van Aumale* noemen wij:

Claude I de Lorraine, hertog van Aumale, een zoon van hertog *René II* van Lotharingen en, evenals zijne nakomelingen, opperjager-meester van Frankrijk. Hij onderscheidde zich in de oorlogen van Koning *Frans I* bij onderscheidene gelegenheden. In het jaar 1515 voerde hij het bevel over de troepen van zijn oom, den hertog van *Gelder*, bij *Marignano*, versloeg de Engelschen bij *Hesdin* en de Duitschers voor *Neufchâteau* in Lotharingen, verstrooide met zijn broeder *Anton* de oproerige Deutsche landlieden, die de Fransche grenzen bedreigden, veroverde in 1542, als gouverneur van Champagne, het hertogdom Luxemburg, en overleed den 12den April 1550 te Joinville.

Claude II de Lorraine, hertog van Aumale, een zoon van den voorgaande. Deze aanschouwde het levenslicht in 1523 en was in 1550 gouverneur van Bourgondië, terwijl hij zich onderscheidde in de oorlogen van koning *Hendrik II*. Bij de belegering van Metz door *Karel V* (1552) werd hij door den hertog van Brandenburg verslagen, zwaar gewond en gevangen genomen, maar in het volgende jaar gaf hij in den slag van Renti, en bij de bestorming van Volpiano in Piëmont blijken van moed en krijgsbeleid. In het jaar 1558 werkte hij mede tot de verovering van Calais en streed vervolgens in de veldslagen bij Dreux, St. Denis en Montcontour. Als een ijverig tegenstander van de *Coligny's*, die hij als de oorzaak beschouwde van den dood van zijn broeder, den hertog van *Guise*, vervolgde hij de Hugenoten en was een der hoofdaanleggers van de Parijsche bloedbruiloft. Hij sneuvelde op den 14den Maart 1573 bij de belegering van La Rochelle door een kanonskogel.

Charles de Lorraine, hertog van Aumale, een zoon van den voorgaande. Ook deze was een ijverig medestander der R. Katholieke partij en werd in 1589 benoemd tot commandant van Parijs. Bij de belegering van Senlis werd hij door den hertog de *Longueville* en bij Arques en Ivry door *Hendrik IV* geslagen, maar hij hield zich staande te Parijs. Toen *Hendrik IV* als koning was erkend en men aan *Aumale* het bestuur over Picardye niet verkoos te geven, ging hij over in Spaansche dienst. Hij werd door het Parlement ter dood veroordeeld en in beeldtenis gevierendeeld. Hij overleed te Brussel in 1631. Met hem is zijn geslacht uitgestorven.

Henri Eugene Philippe d'Orleans, hertog van Aumale, zie *Orleans*.

Aumont (Jean d'), maarschalk van Frankrijk en een van de bekwaamste generaals der 16de eeuw, werd geboren in 1522. Hij was de telg van een oud en aanzienlijk geslacht. Eerst streed hij onder het bevel van den maarschalk de *Brissac* in Piëmont. In den slag bij St. Quentin werd hij gewond en gevangen genomen (1557), en eenige jaren

later vocht hij bij Dreux, St. Denis en Montcontour en bij de belegering van La Rochelle. Hij was steeds een getrouw aanhanger des Konings en werd in 1579 door *Hendrik III* tot maarschalk van Frankrijk benoemd. Na den dood van dezen was hij een der eersten, die *Hendrik IV* als opvolger erkenden. Hij werd door dezen tot gouverneur van Champagne en later van Bretagne benoemd, en overleed den 19den Augustus 1575 aan eene wonde, die hij bij de belegering van Camper ontvangen had.

Voorts kennen wij *Louis Marie Céleste*, hertog van *Aumont*. Deze, geboren in 1762, was tot aan den dood van zijn oom hertog van *Piennes*, en tot 1814 hertog van *Villequier*. Eerst was hij een aanhanger en daarna een tegenstander der Omwenteling. In 1792 week hij uit naar Spanje, streed er tegen de Franche troepen en werd tot overste bevorderd. Na het sluiten van den vrede (1795) begaf hij zich naar *Lodewijk XVIII*, die zich te Mitau bevond, en in 1800 toefde hij in Zweden, waar hij het koninklijk Zweedsch regiment organiseerde, om tegen *Napoleon* te strijden. In de jaren 1805 tot 1808 vocht hij als Zweedsch officier in Mecklenburg, Pommeren en op de Alands-eilanden. Na de Franche restauratie werd hij door *Lodewijk XVIII* benoemd tot luitenant-generaal en bevelhebber van de 14de militaire divisie. De terugkeer van *Napoleon* noodzaakte hem, om van Caen de wijk te nemen naar Engeland, en zijne onderneming om *Napoleon* uit Frankrijk te verjagen, zou mislukte zijn, indien de geallieerden niet inmiddels te Parijs waren binnengerukt. De hertog van *Aumont* werd daarna benoemd tot kamerheer des Konings en tot opper-intendant der Opéra comique. Hij overleed den 12den Julij 1831. Zijne tweede echtgenoot was de geestige weduwe van den graaf van *Neuilly*.

Aunis, een landschap, bekend om zijn goeden rooden wijn, is in het westen van Frankrijk gelegen en maakt een deel uit van het departement Basse Charente.

Aunoy of *Aulnoy* (Marie Cathérine Jumelle de Berneville, gravin d'), de gemalin van graaf *François de la Motte d'Aunoy*, eene zeer gevierde schrijfster, werd geboren in het jaar 1650. Zij werd opgevoed door hare rijkbegaafde tante *Desloges*, die aan het hof verkeerde van *Lodewijk XIII*, en overleed in 1705. Zij heeft zich vooral grooten roem verworven door hare "Contes de Fées (Parijs 1698)," die in 1810 en ook onlangs op nieuw zijn uitgegeven. Hare talrijke romans, reisbeschrijvingen en gedenkschriften zijn nagenoeg vergeten.

Aupa, ook *Aupe* of *Eipel* genaamd, is eene zij-rivier van de Elbe. Zij ontstaat door de vereeniging der Groote en Kleine Aupa. De eerste ontspringt tusschen den Sneeuw-kop en den oostelijken top van den Bronnenberg en vormt den schilderachtigen Aupen-val. Nadat zij zich bij Groszaupen met hare kleinere zuster vereenigd heeft, stort zij zich in Bohemen, bij Jaromirz, in de

Elbe. Haar dal boven Trautenau behoort tot de schoonste gedeelten van het Reuzengebergte. — Ook een dorp in dit gebergte draagt dien naam.

Aupick, een Fransch generaal, werd geboren den 28sten Februarij 1789 te Grevelingen in het departement du Nord. Hij trad als onderofficier in dienst, streed in 1812 in Rusland, in 1813 in Spanje, in 1815 in België, en nam in September van laatstgenoemd jaar zijn ontslag. In 1817 kwam hij weder in dienst, werd adjudant in 1818, en kort daarna ingedeeld bij den generalen staf. In 1823 werd hij bevorderd tot bataillons-chef, in 1828 tot chef van den generalen staf eener divisie infanterie, en in 1830 werd hij, als luitenant-kolonel toegevoegd aan de 2de divisie der Afrikaansche expeditie. In 1831 werd hij chef van den generalen staf der 7de militaire divisie, en klom vervolgens op tot luitenant-generaal (1847) en commandant der Polytechnische school. Later was hij achter-eenvolgens gezant te Constantinopel, Londen en Madrid. Hij overleed te Parijs den 29sten April 1857.

Au porteur. Woordelijk vertaald, beteekent dit "aan den houder, den houder." De uitdrukking wordt gebezigd, om aan te duiden, dat een of ander geldswaardig papier zal worden uitbetaald in geld aan hem, die het op den vervaltijd in handen heeft, door hem, die naar den aard en den inhoud van het stuk tot de voldoening er van verplicht is. Zulk papier bevat aldus niet den naam van hem, die tot opvordering van de daarin uitgedrukte geldsom gerechtigd is, en er is voor de wettige overdracht van den een op den ander geene formaliteit hoegenaamd noodig; de eenvoudige overgifte van hand tot hand is voldoende, om den nieuwen bezitter tot volledig eigenaar te maken. In ons regt heet zulk papier "*papier aan toonder*." Het is onderscheiden zoowel van het papier "*op naam*," waarin de regthebbende op de geldsom genoemd wordt, als van het "*papier aan order*," dat vatbaar is voor overdracht aan een ander door middel van het "*endossement*" (zie aldaar). Wissels, orderbriefjes of promessen en assignatiën kunnen volgens ons regt niet *aan toonder* betaalbaar gesteld worden. Daarentegen erkent ons regt wel het in den handel gebruikelijke papier, genaamd: *promesse aan toonder* (wel te onderscheiden van de zooeven genoemde "*promesse aan order*"), het kassiers- en ander door een derde betaalbaar papier aan toonder, gewoonlijk vervat in den vorm van eene assignatie of eene quitantie. Het genoemde papier wordt uitgegeven door bijzondere personen. Beloften van betaling, door banken afgegeven, zoogenaamde bankbiljetten, luiden ook aan toonder; zoodat muntbiljetten, beloften van betaling van den Staat, eene gemeente of eene andere corporatie: zooals effecten, coupons, schatkistbiljetten, aandeelen in leeningen en andere schuldbekentenissen. Loterijbriefjes, plaatskaartjes op spoorwegen, diligences enz. Toegangskaarten voor openbare vermakelijk-

heden en andere stukken, waaraan de houder een of ander regt of eene bevoegdheid, om iets te doen of te laten, ontleent, bevatten in den regel ook geen naam van een bepaald persoon, en behooren dus tot het papier "au porteur." Ook kunnen cognossemmenten en polissen aan toonder gesteld worden; chartepartijen niet (zie aldaar).

Aur is de naam van eene eilandengroep in Australië. Die groep behoort tot den Mulgraves-archipel en tot de reeks der Radack-eilanden. Zij ligt met haar middelpunt op 8° 18' 40" N. B. en 170° 72' O. L. van Greenwich en bestaat uit 32 eilanden, van welke Aur, Ormed, Pigen en Stobual de grootste zijn. Men heeft er kokospalmen, broodvruchten, bananen enz. Het aantal bewoners is omstreeks 400.

Aurantiaceën is de naam eener familie uit de afdeeling der tweezaadlobbige planten. Zij bezit de volgende kenmerken: de kelk is klok- of kroesvormig, eenigzins zamengegroeid met den bloembodem en heeft 3 tot 5 tanden, hare 3 tot 5 bloembladen verheffen zich op eene uitgebreide schijf en zijn in knoptoestand dakpansgewijs geplaatst. De meeldraden zijn nu eens even talrijk, dan weder dubbel zoo talrijk als de bloembladen, — somtijds veel talrijker nog. De helmraden zijn van hun voet af tot aan het midden tot eene buis of tot meer bundels vergroeid. De stijl draagt een dikken stempel, — en de vrucht is eene sappige, veelhokkige besvrucht met een groot aantal zaden.

Deze familie omvat heesters en boomen met spiraalsgewijs geplaatste bladeren, welke dikwijls gevleugeld zijn, en met hard hout. Het vruchtbekleedsel en de groene deelen bevatten eene aetherische olie en eene bittere extractiefstof. In de vruchten vindt men appel- en citroenzuur met suiker, gom en eiwitstof. De meeste geslachten en soorten groeijen in Oost-Indië, doch ook in Afrika en Amerika en in de zuidelijke streken van onzen gematigten gordel. Het belangrijkste geslacht is *Citrus*.

Auray, eene kleine stad in het Fransche departement Morbihan, is merkwaardig wegens den slag, die er den 24sten September 1364 voorviel tusschen *Karel van Blois* en den graaf van *Montfort*, — een slag, waardoor de 23-jarige oorlog om Bretagne beslist werd. *Karel van Blois* sneuvelde, *Bertrand Duguesclin* werd gevangen genomen, en *Montfort* behaalde de overwinning.

Aurbacher, een bekende Duitsche schrijver, werd geboren den 26sten Augustus 1784 te Markt-Türkheim in de Beijersche provincie Schwaben. Hij was de zoon van een behoeftigen smid en werd op 12-jarigen leeftijd opgenomen op het seminarium der Benedictijnen te München. Daarna werd hij geplaatst in het klooster te Ottobeuern, en na de secularisatie van dit laatste in het Oostenrijksche sticht Wiblingen. Door twijfelingen geplaagd, verliet hij het klooster en werd huisonderwijzer bij eene aanzienlijke familie. In 1809 werd hij benoemd tot hoogleeraar in stijl en aesthetiek aan de kadettenschool te

München en bekleedde deze betrekking tot in 1834. Reeds in 1813 is hij als schrijver opgetreden, en na dien tijd getuigden talrijke werken over opvoed-, taal- en letterkunde — vooral volksboeken — van zijn onvermoeiden ijver. Daarenboven was hij geruimen tijd belast met de redactie der "Schulblätter." Schoon door een ziekelijk ligchaam gefolterd, wijdde hij zich aan de poëzie tot aan zijn dood, welke voorviel op den 25sten Mei 1847.

Aurelianus (Cajus Domitius), Romeinsch keizer gedurende de jaren 270 tot 275 na Chr., was afkomstig uit Sirmium in Pannonië, waar zijn vader het bestuur had over eene kleine hoeve. Hij diende als soldaat in het Romeinsche leger, werd gedurig tot hooger rang bevorderd, en was in den oorlog van keizer *Claudius* tegen de Gothen opperbevelhebber der ruitertij. In de dagen van *Valerianus* verwierf hij in den strijd tegen de Barbaren zoo grooten roem, dat de Keizer hem met de waardigheid van consul bekleedde. Op keizerlijke aanbeveling werd hij door den senator *Ulpius Crinitus* tot zoon aangenomen, kreeg diens dochter ten huwelijk, en zag zich hierdoor ontrukt aan zijne voormalige armoede. Keizer *Claudius*, den dood ziende naderen, wees hem aan als den voortreffelijksten troonopvolger, en de legioenen aan de Donau bleken bereid, het keizerlijk purper over de schouders te hangen van hun gevierden aanvoerder. Zijne regering duurde nog geen 5 jaren, maar dat tijdperk onderscheidde zich door eene reeks van roemrijke daden. In de eerste plaats trek hij het zwaard tegen de Gothen en wist deze niet alleen te bedwingen, maar ook tot eene vriendschappelijke verbindtenis te bewegen. Daarna drongen de Alemannen in noordelijk Italië. *Aurelianus* sneed hun door versnelde marschen den terugtogt af en bragt den vijand in het naauw. De Keizer werd naar elders geroepen, en de ingesloten Alemannen braken door de Romeinsche gelederen heen en verspreidden zich op nieuw in de omstreken van Milaan. *Aurelianus* snelde derwaarts. In den slag bij Placentia was het geluk den Romeinen niet gunstig, maar die bij Fano schonk hun eene schitterende zegepraal, waarna de overblijfselen van den vlugtenden vijand in een derden slag bij Pavia, werden vernietigd.

Om Rome tegen dergelijke invallen te beveiligen, legde hij versterkingen aan op aanmerkelijken afstand van de stad, — een werk, dat door keizer *Probus* voltooid werd. Na het beteugelen der Gothen en Alemannen tuchtigde hij de overweldigers, die zich binnen de grenzen van het oude Romeinsche rijk hadden gevestigd. Op aanraden van *Victoria*, de moeder van den vermoorden overweldiger *Victorinus*, welke onder den titel van *Augusta* eene onbepaalde magt bezat in Gallië, had *Tetricus*, stadhouder van Aquitanië, zich met de keizerlijke waardigheid bekleed, maar ontevreden over zijne afhankelijkheid van de delegioenen, zocht hij heimelijk hulp bij *Aurelianus*, terwijl hij in schijn tegen

dezen oprukte. Vóór den aanvang van het gevecht nam hij met eenige getrouwen de vlugt, en zijn leger werd bij Châlons in de pan gehakt. Naauwelijks had *Aurelianus* op deze wijze het keizerlijk gezag van de Rijn tot aan de zuilen van *Hercules* hersteld, toen hij zijne zegevierende wapenen wendde tegen *Zenobia*, koningin van Palmyra. De steden Ancyra, Tyana en Antiochia werden ingenomen; twee groote veldslagen bezorgden aan de Romeinen evenzovele overwinningen, en *Zenobia* moest zich in hare hoofdstad verdedigen. Eindelijk besloot zij tot de vlugt, maar bij de Euphraat werd zij door de ligte ruitertij van *Aurelianus* achterhaald en gevangen genomen. Palmyra werd gespaard, en de Keizer keerde naar Europa terug. Naauwelijks was hij hier aangekomen, toen hem de tijdning werd gebracht, dat de inwoners dier stad waren opgestaan en de Romeinsche bezetting hadden vermoord. Op nieuw snelde de Keizer naar de woestijn, en de weder-spannige stad moest zwaar boeten. Inmiddels was *Firmus*, een rijk koopman en een vriend van *Zenobia*, te Alexandria opgestaan, om er zich keizerlijke magt aan te matigen. Maar ook deze moest zich onderwerpen aan *Aurelianus*, die in 3 jaren tijds orde en rust hersteld had in het geheele Romeinsche rijk. In schitterende zegepraal, waarbij *Zenobia*, met gouden ketenen beladen, te voet den keizerlijken triomfwagen volgde, deed hij zijn intogt in Rome, en hij betoonde zich grootmoedig jegens de overwonnenen. Zij, die zich van de keizersmagt hadden zoeken meester te maken, werden overvloedig van het noodige voorzien, en *Tetricus* herkreëg zijn rang als senator en zijne rijkdommen, en werd zelfs tot den vertrouwlijken omgang met *Aurelianus* toegelaten. De Keizer wijdde een groot gedeelte van den buit aan de Romeinsche goden: aan den door hem gebouwd zonnepel schonk hij 15000 pond goud.

Nadat *Aurelianus* den buitenlandschen vijand overwonnen en den binnenlandschen beteugeld had, bedwong hij de misdadige partijen, die onder de voorgaande heerschers vermetel het hoofd verhieven. Zelfs geringe overtredingen werden gestreng gestraft, maar het tijdperk zijner regering was te kort, om de zegenrijke hervorming te voltooien, welke hij aan Rome had toegedacht. Zelfs moest hij weinige maanden na zijn triomf weder te veld trekken tegen den Koning van Perzië. Hij was met zijn uitmuntend leger doorgedrongen tot aan de Hellespont, toen muiterij onverwachts een einde maakte aan zijn leven. Een zijner geheimschrijvers vreesde voor straf wegens afpersingen en wist tevens de gemoederen van de voornaamste bevelhebbers te verontrusten. Hij wist het schrift van den Keizer naauwkeurig na te bootsen en hield hun eene lange lijst voor van mannen, die ter dood zouden veroordeeld worden, — eene lijst, waarop zij met schrik hunne namen aanschouwden. Zonder verder onderzoek namen zij het besluit, om door het vermoorden van den Keizer hun eigen leven

te redden. *Aurelianus* werd gedurende den togt van Byzantium naar Heraclea door de zaamgezworenen aangevallen en door *Mucapor*, die tot zijne vertrouwde vrienden behoorde, onbarmhartig vermoord (Januarij, 275). De legioenen namen wraak over den dood van hun dapperen aanvoerder; de laaghartige list van den geheimschrijver werd ontdekt en gestreng gestraft.

Aurelius (Victor), een Romeinsch geschiedschrijver, zie *Victor*.

Aurengabad is eene Vóór-Indische provincie in Dekan en behoort tot het presidentschap Bombay. Zij grenst ten noorden aan Guzerate, Kandesj en Berar, ten zuiden aan Bidsjapoer en Bider, ten oosten aan Berar en Hyderabad, en ten westen aan den Indischen Oceaan. Een tak van de Ghats splitst haar in een oostelijk en westelijk gedeelte. Het laatste bevat het kustland en het eerste eene hoogvlakte, die omstreeks 650 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheven is. Tot de rivieren behooren er de Beema, de Neera en de Godavery. Het klimaat is er des zomers, vooral gedurende den moesson, ongezonder, maar zeer geschikt voor den verbouw van Europeesche vruchten. De voornaamste voortbrengselen des lands zijn er rijst, maïs, tarwe, katoen, indigo en suiker. Het dierenrijk levert er vooral paarden, en het rijk der delfstoffen ijzer. Zij heeft eene oppervlakte van 2800 □ mijlen, en de inwoners worden er geschat op 6 of 8 millioen. Langzamerhand heeft dit gewest zich onderworpen aan de Britsche heerschappij.

De evenzoo genoemde hoofdstad, voorheen onder den naam van Kirki de verblijfsplaats van den Groot-Mogol, heeft haren tegenwoordigen naam ontvangen van *Aurengzeb*, die er zijn zetel vestigde en haar ongemeen verfraaide. Later is Hyderabad de residentie geworden, 't geen Aurengabad meer en meer heeft doen vervallen. Zij ligt aan de Kowla en is meer dan eenige andere stad in Indië van water voorzien. Er zijn eenige merkwaardige gebouwen en omstreeks 50000 inwoners.

Aureng-zeb of "Sieraad van den troon" is de naam van een Indischen Groot-mogol, die van 1660 tot 1706 heerschappij voerde. Hij werd geboren den 20sten October 1619, en was een jongeren zoon van Sjach *Dsjihan* en niet bestemd voor den troon. Hij verborg zijne heerschezucht onder het masker der vroomheid totdat hij tot stadhouder van Dekan was aangesteld. Met zijn broeder *Morad*, bevelhebber van Guzerate, overwon hij zijn broeder *Dara*, die de kroon zou erven, daarna *Morad* zelf en eindelijk zijn vader, waarna hij als *Aloem Ghir* of „Overwinnaar der wereld" den troon beklom. Het Mongoolsche rijk in Indië ontwikkelde zich onder zijn beheer tot den hoogsten bloei. Na talrijke voorspoedige oorlogen tegen de Radsjapoeten, Maratten, Portugezen enz. en na de verovering van Golconda en Bidsjipoer, voerde *Aureng-zeb* heerschappij over het geheele schiereiland van Vóór-Indië tusschen de kusten van Co-

romandel en Malabar en 8 tot 25° N. B. Zijne inkomsten klommen tot over de 400 miljoen gulden 's jaarlijks, en zijne schatten waren fabelachtig. Met geweldige dwepzucht verbreidde hij den Islam ten koste van de dienst van Brama en Boeddha, en hij handhaafde zijn gezag door gruwelen. Toch drukte zijne hand veel zwaarder op de aanzienlijke dan op de geringe standen. Hij wilde, dat ieder zelf zijn onderhoud verdienen zou. Schoon hij eene zeer gebrekkige opleiding had gehad, lokte hij geleerden aan zijn hof en zorgde hij voor het oprigten van bibliotheken en scholen. Hij beschermde handel en nijverheid. Toen de Engelschen te Bombay eene vloot wegrooften, trok hij tegen hen op, waarna de Oostindische Compagnie den vrede kocht. Hij zelf leefde zeer eenvoudig, las elken nacht in den Koran en verzuimde ongaarne het uur van het gebed. Daarentegen vernielde hij zonder verschooning de prachtige gedenkteeken der Indische eeredienst. Dagelijks hield hij regtszitting, waakte tegen verdrukking, en hij schonk aan hen, die de landen verbeterden, vrijdom van belasting. Vele Europeëanen verkeerden aan zijn hof of vestigden zich in zijn rijk.

Aureng-zeb overleed den 21sten Februarij 1707, en na zijn dood ontstond er door den strijd van zijne beide zonen eene vreeselijke verwarring in zijn gebied.

Aureolus (M. Acilius), een usurpator of tegenkeizer tegenover *Galliënus*, was eigenlijk een schaapherder uit Dacië. Later werd hij soldaat en bevelhebber der legioenen in Illyrië of Rhaetië. In het jaar 261 na Chr. verhief hij zich tot imperator, overwon *Macrianus*, die desgelijks in die waardigheid optrad, en noodzaakte *Galliënus*, om hem als mederegent te dulden. Weldra moest *Postumius* in Gallië het onderspit delven voor de vereenigde magt dier beide beheerschers. Maar toen *Aureolus* in 267 in onmin geraakte met *Galliënus*, werd hij aan de Adda bij Pons Aureoli overwonnen. Hij wierp zich in Milaan en werd er belegerd. Na den dood van *Galliënus* eischte *Claudius II* zijne overgave. Waarschijnlijk is hij daarbij om het leven gekomen.

Aurich, eene landdrostenij in het Pruisische gewest Hannover, bevat het vorstendom Oost-Friesland en het Haarlingerland, en telt op 54,38 □ mijlen bijna 200000 inwoners. Zij grenst ten westen aan de Nederlandsche provincie Groningen en is in ambten verdeeld. Zie verder onder *Oost-Friesland*.

De evenzoo genoemde hoofdstad der Landdrostenij ligt ongeveer in het midden van Oost-Friesland. De omstreken zijn er verre van vruchtbaar, maar de landontginners hebben er zich zoo ijverig afgesloofd, dat de gronden aan de noordzijde der stad zich als een uitgestrekt park vertoonen. Aurich bestaat uit de eigenlijke stad en uit eene voorstad, welke aan de westzijde gelegen is. De eerste is omringd door eene gracht en door een hoogen wal, met boomen beplant. Tot de voornaamste gebouwen behooren het slot,

door *Ulrich*, graaf van Oost-Friesland, in 1448 gebouwd, de Luthersehe en de Hervormde kerk en het raadhuis. Er zijn onderscheidene fabrieken en 7 beroemde paardenmarkten. In 1798 en 1799 is er een kanaal gegraven van Aurich naar Emden. Er is eene Latijnsche school, en niet ver van de stad bevindt zich de *Upstallsboom*, waar weleer de Friezen hunne volksvergaderingen hielden. Toen Oost-Friesland tot het gemeenebest der 7 Friesche zeelanden behoorde, maakte deze streek het grootste gedeelte uit van Broekmerland.

De stad Aurich was aanvankelijk een dorp en droeg den naam van Lambertushof. In het jaar 1539 ontving het stadsregten. Het lag toen in het midden van een woud. In 1744, na het uitsterven der familie *Cirksena*, nam Pruisen Aurich in bezit. In 1809 behoorde het tot het koninkrijk Holland, in 1810 tot Frankrijk, in 1815 is het aan Hannover afgestaan, en in 1866 met dit laatste aan Pruisen toegevoegd. De stad telt omstreeks 5000 inwoners.

Aurichalciet is een zink-erts, dat in Sibérië en in het Altaï-gebergte voorkomt. Het bestaat uit 45,62 % zinkoxyde, 28,35 % koperoxyde, 16,08 % koolzuur en 9,93 % water.

Aurifaber (Johannes), eigenlijk *Goldschmidt*, werd geboren in 1519 in het graafschap Mansfeld. Gedurende den Schmalkaldischen oorlog was hij veldprediker in het Keur-Saksische leger en vervolgens geheimschrijver van *Luther*, bij wiens sterven hij tegenwoordig was. In 1551 werd hij hofprediker te Weimar, maar moest weldra afstand doen van deze betrekking. Nadat hij 4 jaren lang ondersteuning genoten had van den graaf van *Mansfeld*, werd hij tot leeraar beroepen te Erfurt en overleed hier in 1579. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van onderscheidene werken van *Luther* — vooral door die der Tafelgesprekken.

Een andere *Johannes Aurifaber*, geboren te Breslau in 1517, werd op aanbeveling van *Melancthon* benoemd tot leeraar en professor in de theologie te Rostock; hij overleed in 1567 te Breslau na een zeer werkzaam leven.

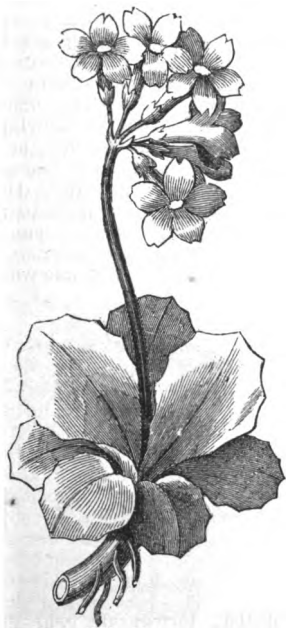
Andréa Aurifaber, in 1612 te Breslau geboren, legde zich aanvankelijk desgelijks toe op de godgeleerdheid, — later echter op de geneeskunde. Hij werd benoemd tot lijfarts van hertog *Albert* en tot hoogleeraar in de geneeskunde te Konigsbergen, waar hij in 1699 overleed.

Auriga, zie *Wagenman*.

Aurikel (*Primula Auricula L.*) is eene plantensoort van het geslacht *Primula* uit de familie der Primulaceën. Deze plant heeft gladde, lederachtige bladeren en tot schermene vereenigde bloemen. Deze zijn bij de wilde plant geel en welriekend. De aurikel behoort in de Alpen te huis en wordt op onze breedte in talrijke verscheidenheden in de tuinen gekweekt. Bijgaande figuur geeft ons eene voorstelling van de wilde plant op de helft der natuurlijke grootte. De bloemisten in ons Vaderland zijn beroemd we-

gens de fraaije aurikels (violette superbe, sanspareille, beau bijou, Cramoisie royale enz.), die door hen worden gekweekt.

De aurikels vereischen eene goede, vette aarde, uit $\frac{1}{3}$ de zand en $\frac{2}{3}$ de bladaarde zamengesteld en met ouden koemest vermengd, — sommigen gebruiken turfmoel en bladaarde. Daarenboven houden zij van de morgenzon, niet van de brandende middagzon en van eene geregelde, niet al te overvloedige besproeiing.

Primula Auricula.

Aurillac is de hoofdstad van het Fransche departement Cantal in Opper-Auvergne. Zij ligt aan den voet van den Cantal en op den regteroever der Jourdanne. Men heeft er een groot aantal fabrieken, veel handel en 11000 inwoners.

Aurindules is een fabelachtig persoon, van wien de oude Hollandsche kronieken vermelden dat hij eens koning was van Friesland, Wiltenburg en Holland en gehuwd met eene reuzin, — voorts dat hij kasteelen gebouwd heeft te Voorburg en te Noordwijk, dat hij een zoon was van heer Lem, den gewaanden stichter van Haarlem, en de vader van *Falk of Valk*, den stichter van het slot Valkenburg.

Auripigment, zie *Opment*.

Aurispa (Johannes), één van de herstellers der wetenschappen, werd geboren in 1369 te Noto op Sicilië. Hij was een leerling van *Emanuel Chrysoloras*, en hoogleeraar in de Grieksche letterkunde te Bologna, Florence en Ferrara. Eenigen tijd was hij geheimschrijver van paus *Eugenius IV* en van

Nicolaus V, en overleed te Ferrara in 1460. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door het verzamelen van belangrijke Grieksche handschriften. Hiertoe heeft hij langen tijd te Constantinopel zijn verblijf gehouden, en door hem zijn die van *Plato*, *Xenophon*, *Pindarus*, *Lucianus*, *Proclus*, *Arrianus*, *Diodorus Siculus*, *Strabo*, *Callimachus*, *Appianus* en anderen naar Italië gebragt. Ook zijn sommige Grieksche geschriften door hem vertaald.

Aurora, bij de Grieken *Eos* genaamd, de godin van het morgenrood, was eene dochter van *Hyperion* en *Thia* en de gemalin van *Astraeus*, aan wien zij *Zephyr*, *Boreas*, *Notus*, *Hesperus* enz. schonk. Des ochtends verheft zij zich van hare legerstede om licht te brengen aan de stervelingen; alsdan rijdt zij met hare paarden *Lampus* en *Phaëton* op een gouden wagen langs den horizon. — Volgens de oude sage heeft zij vele schoone jongelingen geschaakt, zooals *Orion*, *Clitus* en *Tithonus*. De treurspeldichters vereenzelvigen haar dikwijls met *Héméra* (de Dag). Men stelt haar voor van vleugels voorzien, in een roodachtig geel gewaad gehuld en met eene ster versierd, terwijl zij in de regterhand een fakkel draagt.

Aurora-bond is een genootschap van Zweedsche dichters en letterkundigen, in 1808 door Atterbom gesticht (zie *Atterbom*).

Aurora-eiland is de naam van een eiland in Australië, hetwelk tot de Nieuwe Hebriden behoort, — voorts van een vruchtbaar en bewoond eiland van den Paumotoc-Archipel (Lage eilanden), hetwelk door onzen landgenoot *Roggeveen* in 1722 is ontdekt, — en eindelijk van een eiland, in de Arabische Golf en tot het landschap Hedsjas behoorende.

Den naam van *Aurora-eilanden* geeft men eindelijk aan 6 eilanden in Australië, welke gelegen zijn tusschen de Falklands-eilanden en Zuid-Georgië op 53° 22' Z. B. en 44° 18' W. L. van Greenwich. Zij zijn ontdekt in het midden der voorgaande eeuw, maar eerst in 1838 door Amerikaansche schepen op nieuw bezocht.

Aurungabad of eigenlijk *Aurangabad* (stad des troons) is de naam van eene voormalige provincie en van eene stad in Vóór-Indië. Die provincie, weleer Ahmednagar en Daulatabad genaamd, vormde sedert 1690 ééne der 6 Soeba's of onder-koningrijken van den Groot-Mogol van Delhi in het noordwesten van Dekan. Zij bevatte het kustgebied Konkan, waar Bombay ligt, een deel van het westelijk Ghat en den bovenloop der Godavery en der Mahanadi. In 1818 kwam zij onder de heerschappij van Engeland, die haar bij het presidentschap Bombay voegde. Thans behoort zij tot een drietal gewesten, die op 960 □ geogr. mijlen $2\frac{1}{2}$ millioen inwoners tellen.

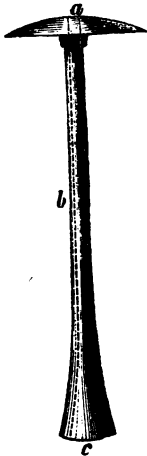
De stad Aurungabad, thans in het presidentschap Madras gelegen, heette weleer Goerkha en ontving haren naam eerst ten tijde van *Aureng-zeb*. Zij ligt aan den oever der Doedna, een tak van de Godavery, in eene lage, mild-besproeide streek en telt

60000 inwoners. Vele groote wegen loopen er zamen, en prachtig is er de tombe, door *Aureng-zeb* ter gedachtenis van zijne gemalin *Robia-Doerani* gesticht. Niet ver van de stad liggen de grootsche tempelbouwwallen van Ellora.

Ausbruch is de bijnaam van sommige kostbare Hongaarsche wijnen, vooral van Tokajer. Zij worden verkregen van de beste en rijpste druiven, die men kort vóór den algemeenen oogst van de trossen heeft gehaald. Hooger wordt de *essence* geschat, die van zelf uit overrijpe druiven lekt. De wijn, voortkomende van deze druiven, als zij later uitgeperst en haar sap met most van andere goede druiven vermengd wordt, heet men echter ook "ausbruch."

Auscultatie en percussie. Deze woorden wijzen methoden van onderzoek aan, welke de geneesheer aanwendt, om de gesteldheid van de borst-organen te ontdekken. Schoon

Fig. 1

Stethoscoop.

men in ouden tijd ook wel iets dergelijks vermeld vindt, heeft men ze eerst ruym eene eeuw naar behooren toegepast (*Auenbrugger* 1761, *Laennec* 1819, *Piorry* 1828, *Skoda* 1839). Daardoor heeft men onderscheidene ziekten, die te voren minder goed of niet begrepen werden, naauwkeurig leeren kennen.

Bij onze inademing dringt de lucht door het strottenhoofd en de luchtpijp in de longen en wél door telkens fijnere luchtbuisjes in de longcellen. Bij onze uitademing heeft het omgekeerde plaats. Door zamendrukking der longen wijkt de lucht uit die cellen in de telkens ruimer wordende buizen en gaat door de luchtpijp naar buiten. Als de lucht door die buizen trekt, veroorzaakt zij er een geruisch, dat bij een gezonden toestand der longen naauwelijks hoorbaar is. Is het slijmvlies, waarmede de luchtkanalen zijn bekleed ontstoken en opgezwollen, dan gaat de lucht er met moeite doorheen en het ademhalings-

geruisch wordt sterker, ja, wel eens zoo sterk, dat zich het gepep der ademhaling op eenigen afstand doet hooren. Is er slijm opgehoopt in die buizen, dan verneemt men daarenboven een kokend of borrelend geluid, hetwelk door de werking der lucht op dat slijm veroorzaakt wordt. Dat geluid is zeer verschillend naar gelang van de plaatsen, waar zich het slijm heeft opgehoopt, en tevens naar gelang van de meerdere of mindere taaiheid van het slijm. Zijn de longblaasjes en de fijne vertakkingen der luchtpijp met etter gevuld, bijvoorbeeld bij long-ontsteking, dan kan de lucht er niet in doordringen, en op die plek zal men geen ademhalings-geruisch vernemen. Het opmerken van die verschillende geluiden draagt den naam van *auscultatie* van het Latijnsche woord *auscultare* (beluisteren). Hiertoe legt men het oor onmiddellijk op de borst (onmiddellbare auscultatie), of men gebruikt eene gehoorbuis, door *Laennec* uitgevonden en *stethoscoop* genaamd. Deze laatste bestaat uit eene ivoren plaat (a fig. 1 op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte) en eene buis van hard hout, welke aan het onderste uiteinde wat wijder uitloopt. Dit uiteinde wordt op de

Fig. 2.

Plessometer.

Fig. 3.

Plessometer.

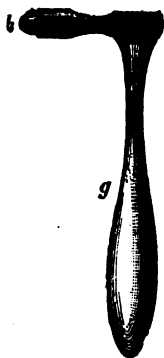
borst geplaatst, terwijl de geneesheer het oor legt op de ivoren plaat, die van eene opening is voorzien. Het onderzoek met dit instrument verschaft vele voordeelen, — vooral dit, dat het den onderzoeker veroorlooft, het geluid van eene kleine plek op te merken zonder dat der aangrenzende plekken te vernemen. Ook bij het onderzoek van hartziekten bewijst de stethoscoop uitstekende diensten, — voorts bij stoornissen in de bloedvaten, bij schijndood enz.

De *percussie*, afgeleid van het Latijnsche woord *percutere* (kloppen, tikken), bestaat daarin, dat men door op een lichaamsdeel te kloppen een toon voortbrengt, uit wiens geluid men gevolgtrekkingen opmaakt omtrent de gesteldheid van het weefsel of van het orgaan, waarop geklopt wordt. Men bedenke slechts, hoe verschillend de toon is van een gevuld en van een ledig vat. Dit laatste klinkt hol, — het eerste dof. Klopt men nu op eene borst met gezonde of luchtbevattende longen, zoo verneemt men een geheel anderen toon dan in het geval, dat de luchtwegen met etter en slijm zijn gevuld. Ook voor het onderzoek van het hart, van de milt enz. is de percussie van groot belang.

Voorheen klopte men met de vingertoppen op de plaats, die men wilde onderzoeken. Dit is wel eens pijnlijk voor den zieke en geeft geene duidelijke uitkomsten. Beter is het steeds, den wijsvinger der linkerhand op de plek te leggen, die men onderzoeken wil, en dan met den vinger der rechterhand op dien wijsvinger te trommelen. Het doelmatigst is echter het gebruik van den plessometer, in de figuren 2 en 3 op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte voorgesteld. Hij bestaat enkel uit een plaatje van ivoor of van eene andere stof, die op het ligchaam wordt gedrukt en waarop men klopt. Men gebruikt hiertoe ook wel een hamertje, zooals in fig. 4 op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte is afgebeeld (*b* is het hamertje, *g* de steel).

Het vereischt eene groote mate van oefening, door middel van auscultatie en percussie de gesteldheid van een ligchaamsdeel te onderzoeken. Men moet naauwkeurig kunnen luisteren, bij de percussie goed weten te kloppen, de verschillende toonen onderscheiden en de beteekenis van elken toon verstaan.

Fig. 4.

Hammer voor den plessometer.

A *uso*, een Italiaansche term, in het handelsregt gebruikelijk, beteekent: "naar gewoonte." Een wissel getrokken a *uso* vervalt op den tijd, waarop gewoonlijk op zekere plaatsen de wissels vervallen. Bij voorbeeld in Leipzig pleegt de vervaltijd van alle wissels gesteld te worden op *medio* of *ultimo mensis*, dat is: op de helft of op het einde der maand. Een wissel a *uso* getrokken loopt aldaar 15 dagen.

Het Nederlandsch wetboek van Koophandel verstaat onder *uso*, voor alle binnen het Koninkrijk betaalbare wisselbrieven, een termijn van dertig dagen, en bepaalt dat die, ten aanzien van wisselbrieven niet op zigt getrokken, begint te loopen daags na de dagteekening van het stuk. (Zie *wissel*.)

Ausonia is de oude naam van Italië, — meer bepaald bedoelde men daarmede het gewest, waarin de steden Ausona, Minternae en Vescia gelegen waren.

Ausoniërs is de naam van een aanzien-
II.

lijk Italiaansch volk, dat volgens de sage met *Ausonius*, een zoon van *Ulysses* en *Circé* derwaarts is getrokken. Ook gaf men dien naam aan alle inwoners van Beneden-Italië, van de grenzen van het oude Latium tot aan de straat van Messina. Het gedeelte der Middellandsche of der Tyrrheensche zee, dat er de kust bespoelde, werd de *Ausonische Zee* genoemd.

Ausonius (Decimus Magnus), de meest-beroemde Romeinsche dichter der 4de eeuw, werd in den aanvang dier eeuw geboren te Bordigala (Bordeaux). Hij was leeraar in de welsprekendheid en taalkunde in zijne geboorteplaats, en zijn roem klom dermate, dat keizer *Valentinianus* hem tot opvoeder aanstelde van zijn zoon *Gratianus* en hem tot quaestor en praefectus praetorio verheef. Ten tijde van *Gratianus* ging hij als consul naar Gallië. Na den dood van dien begunstiger begaf hij zich naar zijn landgoed in de nabijheid van Bordeaux, wijdde er zich aan de beoefening der wetenschap en aan den landbouw, en overleed er in het jaar 392 na Chr.

Ausonius was een Christen, zooals uit zijne gedichten duidelijk blijkt. Wij bezitten van hem *épigrammen*, wier echtheid niet boven allen twijfel verheven is, — *eclogae* (uitgelezen gedichten), die grootendeels uit het Grieksch zijn vertaald, — brieven in verzen, — en 20 *idyllen* (herderszangen), van welke de 10de en de 7de zich door dichtsterlijke waarde onderscheiden. Zijne taal is niet volkomen zuiver en zijn versbouw wel eens hard. Zijne lof-rede — in proza — op keizer *Gratianus* is walgelijk door hare vleitaal. Over het geheel dragen de werken van *Ausonius* den stempel van den wansmaak zijner eeuw. Zij zijn reeds in 1472 te Venetië uitgegeven. Ook heeft men uitgaven van *Tollius* (Amsterdam, 1669 en 1871) en van *Scaliger* (Leiden, 1675).

Auspex (*aviope*) was bij de Romeinen de naam van den priester, die uit de vlugt der vogelen de toekomst voorspelde. (Zie *Augur*.)

Austen (Jane), eene Engelsche romanschrijfster, werd op den 16den December 1775 te Steventon in Hampshire geboren. Haar vader was predikant. Na zijn dood begaf zich de moeder met hare dochters naar Southampton en vestigde zich vervolgens niet ver van daar, in het dorp Chanton. Hier schreef *Jane* haar eersten roman "Northanger Abbey", die eerst na haren dood is uitgegeven. Daarna heeft zij verscheidene andere geschreven, zoo als "Sense and Sensibility", "Mansfield Park" enz., die met grooten bijval zijn ontvangen. Zij overleed te Winchester op den 24sten Julij 1817.

Austerlitz, eene stad in het Oostenrijksch-Moravisch district Brunn, is beroemd door den veldslag, die er in 1805 door *Napoleon* tegen de Oostenrijkers en Russen geleverd werd. Het stadje, telt nog geen 4000 inwoners. Het is in de 12de eeuw door de Tempeliers gesticht.

Bovenbedoelde veldslag — ook de Drie-Keizers-slag genoemd — is er voorgevallen op den 2den December 1805. Na het innemen van Ulm (17 October bevorens) zocht *Napoleon* in het hart der Oostenrijksche monarchie

door te dringen. Weenen opende de poorten voor den overwinnaar, en de hoofdmagt van het Fransche leger werd ingekwartierd in de omstreken van Brünn, terwijl zich de vereenigde magt der Oostenrijkers en Russen, onder aanvoering der keizers *Frans* en *Alexander*, bij Olmütz bevond. Dit laatste, 84000 man sterk, kreeg bevel om op te rukken tegen *Napoleon*, die met het corps van *Bernadotte* slechts 70000 man telde. Den 2den November verlieten de legers der beide bondgenooten, onder aanvoering van *Kutusow*, hunne vaste stelling bij Olschen. Vorst *Bagration* was aanvoerder der voorhoede en grootvorst *Constantijn* commandeerde de reserve (100000 man), terwijl het hoofdleger in 5 colonnes voorwaarts rukte. Op die tijding plaatste zich *Napoleon* tusschen Austerlitz en Brünn aan de Rziczka-beek. Daar *Soult* van Austerlitz naar Brünn eene achterwaartsche beweging maakte, meenden de beide bondgenooten, dat *Napoleon* slag wilde leveren op de vlakte tusschen de Rziczka en de Schwarza, en zij besloten dus in het hoofdkwartier te Wischau, om den regtervleugel der Franschen te omsingelen. Hierdoor gingen 2 dagen verloren, want de 4 eerste colonnes — de geheele infanterie — moest naar de linkerzijde — dus zuidwaarts — trekken. Ofschoon alle naauwkeurige berigten omtrent de bewegingen van *Napoleon* onthraaken en men genoeg cavallerie ter beschikking had, gaf men zich geene genoegzame moeite om op behoorlijke verkenning uit te gaan en men opereerde in den blinde. *Bagration* en *Kienmayer* bleven met de voorhoede bij Austerlitz en de cavallerie der 5de colonne werd onder hunne orders gesteld. Nu volgden er voorpostengevechten, die geenerlei zekerheid gaven. Alleen de regtervleugel der Franschen stond achter de défilés van de Rziczka-beek, om ter bekwaamer tijd tot den aanval over te gaan. Hunne hoofdmagt bevond zich op eene geheel andere plaats, dan *Kutusow* onderstelde; deze hield zich overtuigd, dat de vijand zich met zijne hoofdmagt ophield in de boschrijke bergstreek achter die beek en oordeelde, dat het Fransche leger, aan groote manoeuvres gewoon, bij het omsingelen van den regtervleugel volkomen rustig zou blijven. Maar toen *Kienmayer* en *Doctorow* bij Tellnitz, *Langeron* en *Przybyziewsky* bij Sokolnitz over de beek wilden trekken, vonden zij er alle punten bezet. *Bagration* moest op den weg naar Dwarowjina voortrukken, door *Liechtenstein* gedekt, om gedurende het omtrekken der vier colonnes de hoofdmagt van *Napoleon* bezig te houden. Te 7 uur des morgens zou de aanval van den linkervleugel échelons-gewijs beginnen. Bij Tellnitz en Sokolnitz nam de strijd een aanvang, en om 8½ uur waren die beide dorpen in de magt der Bondgenooten. Maar reeds een half uur later werd de 1ste colonne er van de hoogten verdreven, terwijl de 2de door het vijandelijk geslacht in hare beweging belemmerd werd. De 3de colonne had inmiddels het slot Sokolnitz, en de 4de Prätzen bereikt. Te 9 ure verdween

eindelijk de nevel, die, in verband met den weeken kleigrond, de overeenstemmende juistheid der bewegingen verhinderd had. Terstond verkreeg *Napoleon* een helder inzicht in den gevaarlijken toestand der Bondgenooten, en hij besloot om tot den aanval over te gaan. *Davoust* kreeg order, om een vaste stelling te handhaven achter de moerassen van Sokolnitz, en *Soult*, om den hoofdaanval op de 3de en 4de colonne der vijanden (zamen 24000 man) te besturen. Tegen *Bagration* zond *Napoleon* de corpsen van *Bernadotte*, *Lannes* en *Murat*. Als een donderslag werkte deze offensieve bewegingen van *Napoleon* op de aanvals-plannen van *Kutusow*. De voortrukende 3de colonne werd door de Fransche divisie *St. Hilaire* in de flank gevallen en tot staan gebragt, en toen de 4de colonne, door *Kutusow* aangevoerd, de hoogte bij Prätzen wilde bezetten, was deze reeds in bezit genomen door de 3 divisies van *Soult*. Om den rampspoed te voltoojen, was de Oostenrijksch-Russische vleugel, die in zijne aanvallende beweging bleef volharden, op de westelijke hoogte van Sokolnitz door een défilé van het centrum afgesneden. De cavallerie van *Liechtenstein*, zelve aangegrepen, kon geen bijstand verleen. De reserve onder *Constantijn* was veel te zwak en tevens veel te ver verwijderd, om een beslissenden stap te doen. Zoo waren dus de 4de colonne en een gedeelte van de 3de aan de herhaalde aanvallen van *Soult* blootgesteld en moesten, schoon dapper strijdende, eindelijk bezwijken en met verlies van al haar geslacht naar Wazzen terugtrekken. De linkervleugel der Bondgenooten behaalde wel is waar eene overwinning, maar trok te laat door de défilés achterwaarts, zoodat hij van alle zijden werd aangevallen. De colonnes geraakten van elkander af; een gedeelte waagde zich op het zwakke ijs van de moerassen van Kabelnitz en werd er zoodanig met kartetsen in de engte gebragt, dat het de wapens moest nederleggen; anderen namen de vlugt op het meer van Satsjån, waar velen verdrongen. Des avonds vereenigde zich het overschot van het leger van 84000 man tusschen Austerlitz en Millesjowitz, en het bleek, dat het verlies niet minder bedroeg dan 26000 man en 80 stukken geslacht, terwijl aan de zijde der Franschen slechts 4500 man waren gesneuveld. Zoo wist *Napoleon* gebruik te maken van de fouten zijner tegenstanders, en hij behaalde eene overwinning, die 4 dagen later door den wapenstilstand van Austerlitz en den 27sten door den vrede van Presburg gevolgd werd.

Austin (San Felipe de) is de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Texas. Zij is gelegen op eene schildersachtige plek aan den linkeroever der Colorado en bezit een fraai kapitoel. Haren naam ontleent zij aan den stichter van den Staat. Met hem vestigde er zich de eerste Engelsch-Amerikaansche volkplanting, en hij wist in 1823 van de Mexicaansche regering verlof te krijgen, om Amerikaansche kolonisten in de provincie Coh-

huila te plaatsen. Na verloop van 10 jaren was hun aantal zoo groot, dat zij op het denkbeeld kwamen om een zelfstandigen Staat te vormen. De regering van Mexico kwam daartegen in verzet en beval om *Austin*, als den aanlegger van zulke plannen, gevangen te nemen. Hij verkreeg echter in 1835 zijne vrijheid, keerde naar Texas terug en werd er het hoofd der bewegingspartij. Niet lang daarna begaf hij zich naar Washington, om er te bewerken, dat de nieuwe Staat erkend werd. Hij overleed in December 1836, maar blijft bij zijne landgenooten in roemrijke gedachtenis als de grondlegger hunner zelfstandigheid.

Austin (Sara), eene Engelsche schrijfster, werd in den aanvang der 19de eeuw te Norwich geboren. Zij behoort tot de familie *Taylor* en huwde in 1820 met *John Austin*, een regtsgeleerde te Londen. Reeds vroeg toonde zij eene groote belangstelling in de letterkunde, — vooral in de Duitsche. Geruimen tijd vertoefde zij te Dresden en te Weimar, waar zij in betrekking kwam met de latere hertogin van Orleans. Zij heeft onderscheidene Duitsche werken in het Engelsch vertaald en daarenboven een belangrijk boek over de Nationale opvoeding geschreven. — Ook hare dochter *Lucia*, gehuwd met sir *Alexander Duff-Gordon*, heeft vele belangrijke geschriften uit het Duitsch in de Engelsche taal overgezet.

Australië is het vijfde werelddeel en wordt ook wel het jongste werelddeel genoemd, omdat het later dan een der overige is ontdekt. Boven de uitgestrekte oppervlakte van den Grooten Oceaan verheft zich een vast land, benevens drie groote en eene menigte kleine eilanden, die, als ten zuiden van de Oude wereld en nagenoeg alle op het zuidelijk halfrond gelegen, met den naam van Australië of Zuidland bestempeld zijn. Wij geven dien van Australië doorgaans aan het vaste land en noemen de eilanden gewoonlijk Zuidzee-eilanden. De Engelschen hebben dezelfde gewoonte, maar geven aan de 3 groote eilanden en de daarbij gelegene groepen den naam van Austraal-Azië en aan de Zuidzee-eilanden dien van Polynésië. De Franschen voegen er de eilanden der Indische zee bij en geven aan alle te zamen den naam van Océanië. In den jongsten tijd heeft men de eilanden van Australië verdeeld in *Micronésië*, *Melanésië* en *Polynésië*, naar gelang die eilanden (nesos) door kleinen (micros), zwarten (melas) of gemengden (polus) zijn bewoond.

Het vaste land van Australië is van de drie vaste landen het kleinste. Het heeft eene oppervlakte van ruim 138000 □ geogr. mijlen, en droeg aanvankelijk den naam van Nieuw-Holland. De drie groote eilanden zijn Nieuw-Guinéa, Van Diemensland en Nieuw-Zeeland. Het eerste ligt ten noorden, het tweede ten zuiden, en het derde, uit twee of eigenlijk uit drie eilanden bestaande, ten zuidoosten van Nieuw-Holland. Men verdeelt voorts de eilanden in die van den Binnen- en van den Buitengordel. Tot de eersten behooren Nieuw-Guinéa en de Louisiaden, voorts de Admiraliteits-eilanden, Nieuw-Brittanje,

Nieuw-Ierland, de Salomons-eilanden, de Santa Cruz-eilanden, de Nieuwe Hebriden, de Loyalty-eilanden en Nieuw-Caledonië. De gemeenschappelijke naam van al die eilanden is *Melanésië*. Verder vindt men er het Norfolk-eiland, de Aucklands- en eindelijk de Macquarie-eilanden. Norfolk met de zuidelijk gelegene eilanden behooren tot *Polynésië*. Tot *Micronésië* telt men eene menigte kleine eilanden ten noorden van den evenaar, zooals de Carolinen, de Marchall's en de Mulgrave's-eilanden, alsmede de Dieven- en de Bonin-eilanden. Al de andere groepen behooren tot *Polynésië*. Slechts een klein gedeelte van deze ligt ten noorden van den evenaar, en de groep der Sandwich-eilanden het meest. — Voorts vindt men er de Gilberts-, de Ellice- en de Viti- of Fiedsji-eilanden. Een derden gordel van eilandengroepen vormen ten zuiden van den evenaar de Phoenix-, Schippers-, Tonga- en Vriendschaps-eilanden. Tot het oostelijk gedeelte van Polynésië behooren de Cooks- en de Tubat-eilanden; — voorts liggen er de Tahiti- of Gezelschaps-eilanden met Otaheite, de oostelijke groep der Lage eilanden, het rots-eiland Pitcairn en het Paasch-eiland, en ten noorden van de Pomotoe- of Lage eilanden, de Mendana-, de Markiezen- en de Washington-eilanden. Behalve eene menigte kleine eilanden, vindt men nog verder noordwaarts de belangrijke rij der Hawaii- of Sandwich-eilanden.

De noordkust van Nieuw-Holland ligt niet ver van het eiland Timor — een der kleine Soenda-eilanden — verwijderd, en zijne westkust wordt bespoeld door de Indische zee. Men kan dus uit Europa langs twee zeewegen Australië bereiken, namelijk om de zuidpunt van Afrika of om die van Amerika heen. Wil men het oostelijk gedeelte, bijvoorbeeld Otaheite, bereiken, dan is de weg om Kaap Hoorn de naaste. Verlangt men echter Botanbaai of Sidney op Nieuw-Holland aan te doen, dan is de togt om de Kaap de Goede Hoop korter.

Terwijl, zooals wij reeds zeiden, het grootste gedeelte van Australië ten zuiden van den evenaar ligt, vinden wij ten noorden daarvan de Pelew-, Carolinen-, Marshall's en Gilberts-eilanden, die evenwel ten zuiden van den noorderkeerkring blijven. Ten zuiden van den zuiderkeerkring bevinden zich Nieuw-Zeeland, Van Diemensland, eenige kleine eilanden en het zuidelijk gedeelte van Nieuw-Holland. De Aucklands- en Macquarie-eilanden verheffen zich zelfs tusschen 50 en 60° Z. B. Het zuidelijkste punt van Nieuw-Holland bereikt eene breedte van 39°.

Dit 5de werelddeel werd 29 jaren na de ontdekking van Amerika, dus omstreeks 3¹/₂ eeuw geleden, het eerst bezocht door *Ferdinand Magelhaens*, den eersten Europeaan, die den Grooten Oceaan doorkliefd en eene reis om de wereld volbragt heeft (1521). Hij was door het ontdekken der Marianen en Ladronen (Dieven-eilanden) tevens de ontdekker van Australië. Zijne ontdekkingen werden voortgezet door de Portugézen en Spanjaarden. De Portugees *Meneses* vond in 1526 Nieuw-Guinéa, toen hij op een togt naar de

Molukken door storm beloopt werd. Later werden door Spaansche zeelieden, door *Saavedra*, *Gaëtan* en vooral door *Mendana*, onderscheidene groepen van eilanden gevonden. Belangrijker waren de ontdekkingen in de 17de eeuw door *Quiros* en *Torres*, en door de Nederlanders *Dirk Hartog*, *Le Maire*, *Schouten*, *de Witt*, *Edel*, *Nuyts* en *Tasman*. Laatstgenoemde vond Van Diemensland, dat ook naar zijn ontdekker Tasmania wordt genoemd. Tegen het einde dier eeuw bezocht een Engelschman, *Dampier*, er Nieuw-Brittanje en andere eilanden, terwijl in 1721 en 1722 een Nederlander, *Roggeveen*, het Paasch-eiland en een aantal andere eilanden ontdekte. Na 1765 hebben eenige Engelsche zeelieden, *Anson*, *Byron*, *Wallis* en *Carteret*, een Franschman, *Bougainville*, en vooral een Engelschman, *Cook*, onze kennis van Australië uitgebreid, — bepaaldelijk de laatstgenoemde, die tot driemaal toe eene reis om de wereld heeft gedaan. Na dien tijd hebben zeelieden van verschillende natiën de wateren van Australië doorkruist en aan de oude ontdekkingen nieuwe toevoegd of ook verloren ontdekkingen teruggevonden. Wetenschappelijke mannen hebben zich derwaarts begeven, om door boeiende beschrijvingen ons eene voorstelling te geven van die onbekende gewesten. Ook Nederlanders hebben daaraan deel genomen. De gezamenlijke eilanden hebben vermoedelijk eene oppervlakte van ruim 23000 □ gegr. mijlen. Van deze is Nieuw-Guinéa zoo groot als geheel Duitschland, en Nieuw-Zeeland ongeveer als Engeland en Wales. Van het vaste land en de groote eilanden zijn echter alleen de kusten en een klein gedeelte van het binnenland voldoende door Europeaan onderzocht.

De bodem van het vaste land bestaat er vooreerst uit oorspronkelijke gesteenten, namelijk uit graniet en kristallijn leigesteente, — uit bezonkene lagen, namelijk overgangsgesteenten, steenkolen, tertiaire en diluviale vormingen, — en uit vulkanische gesteenten, namelijk porfier, basalt enz. — De eilanden bestaan uit oorspronkelijke of uit basaltvormingen, of zij zijn koraal-eilanden. Op eerstbedoelde eilanden vindt men echter ook wel steenkolen, alsmede trachiet en vele warme bronnen. Op de basalt-eilanden verheffen zich nog wel werkzame vulkanen. De koraal-eilanden (zie verder onder dit woord) vertoonen zich in eene langwerpige gedaante als riffen, die uit de wateren zijn opgestuwd, of als barrière-riffen, die een eiland omgeven, of als lagune-eilanden of atollen, die zich in eene ronde gedaante met de zoomen slechts even boven den waterspiegel verheffen en gewoonlijk met kokospalmen zijn begroeid. Over het ontstaan dier eilanden heeft vooral *Darwin* veel licht verspreid.

Wat de oneffenheden van den bodem betreft, vermelden wij, dat het vaste land hoofdzakelijk uit hooge en lage vlakten bestaat. Het voornaamste gebergte is dat der Australische Alpen, wier hoogste toppen, zooals de Mount Hotham, 2500 Ned. el hoog zijn. Het berg-

achtige Van Diemensland rijst in den Mount Humboldt tot eene hoogte van 1900 Ned. el. Men meent dat een gedeelte van Australië eene dalende en een ander deel eene rijzende beweging heeft, — en wél eene dalende, waar zich de talrijke koraaleilanden vertoonen, 't geen, volgens de theorie van *Darwin* (zie op dezen naam) met de vorming dier eilanden in verband staat. De opheffing daarentegen heeft plaats ten noorden en oosten dier koraaleilanden-zee, waar zich de eilanden van den binnensten gordel verheffen. Hier heeft men op Nieuw-Guinéa den berg Owen Stanley (4400 Ned. el), op de Louisiaden den berg Aignan (800 Ned. el), op noordelijk Nieuw-Zeeland den berg Egmont (1900 Ned. el) en in het zuiden den berg Cook (4000 Ned. el). Zelfs op de oostelijke eilanden-reeks heeft men aanzienlijke hoogten. De Carolinen-zee is het noordelijk gedeelte van dit rijzend gewest. De Carolinen-, Mulgrave's-, Gilberts- en Ellice-eilanden, benevens Amerikaansch Polynésië, vormen, met uitzondering van de oostelijke Carolinen, lage koraal-eilanden, terwijl laatstgenoemde basaltgewrochten zijn, door koraalriffen omgeven. Van denzelfden aard zijn de Fiedsj-, Schippers- en Gezelschaps-eilanden, alsmede Pitcairn. Verder noord- en zuidwaarts liggen weder lage lagune-eilanden. Ten noorden van de uitgebreide groep der Lage eilanden verheft zich de Archipel der Markiezen-eilanden hier en daar tot hoogten van 900 tot 1200 Ned. el. Maar geen van deze is zoo hoog als Otaheite (2200 Ned. el). Een breede watergordel zonder eilanden scheidt deze gewesten van dat der Sandwich-eilanden, waar de bergtoppen eene hoogte bereiken van 4400 Ned. el en zich de vuurspuwende Maunaroa op Hawaï verheft.

De *besproeiing* der verschillende deelen van Australië is zeer ongelijk. Zij laat op Nieuw-Holland, wogens zijn droog klimaat en zijn vlakken, rotsachtigen bodem, veel te wenschen over. De grootere eilanden van den binnensten gordel en zelfs Van Diemensland bevinden zich, wegens hunne bergen, in gunstiger gesteldheid — 't geen desgelijks gezegd kan worden van de hooge, boschrijke basalt-eilanden. Veelal echter heerscht er gebrek aan water op de lage koraal-eilanden, waar men met opgevangen regenwater en met de melk van kokosnoten zijn dorst moet lesschen.

Met betrekking tot het *klimaat* ligt Australië op den tropischen en subtropischen gordel. Op dezen laatste vindt men het grootste gedeelte van Nieuw-Holland, de Norfolk-eilanden en Nieuw-Zeeland met Van Diemensland. Schoon de overige eilanden meerendeels tusschen de keerkringen gelegen zijn, wordt er de hitte dragelijk door den omringenden waterplas met de zee- en landwinden. Nieuw-Holland heeft daarentegen bij uitnemendheid een continentaal klimaat. Slechts weinige eilanden liggen op den stiltte-gordel, — des te meer op de beide passaat-gordels — ofschoon over de groote groepen de noord- en zuid-oostwinden geenszins geregeld waaijen.

Het westelijk gedeelte, de keerkringsgewesten van Nieuw-Holland en Melanésie behoren tot het gebied der Aziatische moessons. Buiten den keerkringsgordel zijn de hoogste toppen des winters — gedurende onzen zomer — met sneeuw bedekt.

De *plantengroei* van Australië kan men in drie groote rijken verdeelen, namelijk het Nieuw-Hollandsche, het Nieuw-Zeelandsche en het Polynésische. Het minst eigenaardig is hij op de kleine eilanden en komt over het geheel sterk overeen met dien van Achter-Indië. De planten der lage koraal-eilanden zijn er ontstaan uit aangespoelde zaden en tellen in den regel slechts weinige soorten, onder welke de kokospalm en de broodboom de voornaamste zijn. Op de groote eilanden vindt men vele voedingsgewassen, vooral vele boomen met eetbare vruchten. De wilde banaan bedekt er vele rotskloven van Otahete en van de Sandwich-eilanden, — voorts vindt men er wilde oranje-boomen; vijge- en pandanus-boomen, broodboomen, kokos- en koolpalmen, arons- en yams-wortels, wild suikerriet enz. — De Chinesche papier-moerbéziënbloom (*Broussonetia papyrifera*), de brood- en de vijgeboom verschaffen er in hunne basten de grondstof voor matten en kleederen; de basten van bananen, kokospalmen en netels dienen er tot banden en touwen. Door het zachte hout van *Hibiscus tiliaceus* te wrijven met een stuk hard hout verschaft de inboorling van Australië zich vuur, — van bamboes bouwt hij in weinig tijds eene hut, die met breede palmbladeren wordt gedekt, terwijl daarin een bos drooge bananen-bladeren hem tot legerstede dient. Van den dikken stam van den broodboom vervaardigt hij zijne kano, zoodat er het plantenrijk in de meeste behoeften van den mensch voorziet. Voor 't overige onderscheidt er zich de plantengroei door een groot aantal varens, vooral boomvormige varens. Dat aantal bedraagt er $\frac{1}{2}$ ^{de} tot $\frac{3}{4}$ ^{de} van de geheele flora. Het spreekt van zelf, dat de flora der eilanden er veel gelijkt op die der vaste landen, in wier nabuurschap zij gelegen zijn. De bladeren van vele boomen in Nieuw-Holland hebben een verticalen stand, zoodat zij weinig schaduw geven aan den bodem.

Toen Nieuw-Zeeland ontdekt werd, was het met digte wouden bedekt. Alleen op de plekken, waar het geboonte door de vlammen vernietigd was, groeiden varens met eetbare wortelstokken. Men heeft er vele naaldboomen, waaronder er zijn, die 40 Ned. el hoog worden, zooals de Kauri-den (*Dammara Australis*), ja, zelfs 60 Ned. el, zooals *Dacrydium cupressinum*. Op Norfolk groeit de *Aracaria excelsa* tot eene hoogte van 75 Ned. el. Ook in Nieuw-Holland verrijst eene *aracaria*-soort (*A. Cunninghami*) tot eene hoogte van 33 Ned. el. Voorts maakt op Nieuw-Zeeland digt kreupelhout de bosschen ondoordringbaar. Een belangrijk gewas is voorts het Nieuw-Zeelandsch vlas (*Phormium tenax*), alsmede eene anti-scorbutische plant, de Nieuw-Zeelandsche spinagie (*Tetragonia*).

In weerwil van het digte plantengewaad, dat er den bodem bedekt, is het aantal soorten er zeer gering.

Veel armoediger is er het voorkomen van het *dierenrijk*. Ratten en vledermuizen zijn de eenige wilde zoogdieren van Polynésie, en alleen Melanésie bezit op zijne westelijke eilanden de buideldieren van het vaste land. Honden, zwijnen en hoenders waren de eenige tamme dieren, die de eerste ontdekkers er aantroffen. Ook het aantal landvogels is er klein. Hiertoe behoort de purperroode *Cinnyris vestiaris* op de Sandwich-eilanden, waarvan de sierlijke mantels der opperhoofden worden vervaardigd. Zelfs op het uitgestrekte Nieuw-Zeeland vond *Forster* geene andere zoogdieren dan den hond en eenige kleine knaagdieren. Daarentegen zijn er de vogels, vooral de papegaaijen, sterk vertegenwoordigd. Op Nieuw-Guinéa heeft men den casuaris en den paradijvogel, en op Nieuw-Zeeland den kiwi (*Apteryx australis* Tem.). Watervogels zijn er inzonderheid langs de kusten en moerassen in verbazenden overvloed, terwijl de zee er wemelt van visschen, week- en koraaldieren.

De *inboorlingen* behooren er tot twee rassen, namelijk tot het zwarte ras en dat der Zuidzee-eilanden. Het eerste onderscheidt zich door eene donkere huidkleur, gekroesd haar, een plat aangezicht, dikke lippen en groote ooren — in het algemeen door een aapachtig voorkomen. De bewoners der eilanden van Nieuw-Guinéa tot aan de nieuwe Hebriden vormen een klein geslacht en worden ook wel Papoea's of Pelagische Negers genoemd. Het andere ras, dat der Zuidzee-eilanders, bevindt zich op een hooger trap van ontwikkeling. Het heeft een fraaijen, welgemaakten ligchaamsbouw, een bevallig gelaat en eene lichtbruine huidkleur. Dit openbaart zich het sterkst bij de bewoners van den Mendana-archipel en van het eiland Rotoema, voorts bij die van Tahiti, van de Sandwich- en van de Vriendschaps-eilanden. De kleeding is er, over het geheel, zoo eenvoudig mogelijk en bestaat doorgaans uit een gordel, die om de lendenen is geslagen of uit eene soort van rok, uit gras en bladeren gevlochten, terwijl de Nieuw-Hollander zich met een mantel van een kangoeroe-vel tegen de koude beveiligt. Op de Sandwich-eilanden prijken de opperhoofden met een prachtig gewaad, — ook zijn allerlei hoofdbedekkingen benevens sierlijke armbanden er algemeen in gebruik.

De *woningen* zijn er hoogst eenvoudig. De Nieuw-Hollander zoekt eene schuilplaats onder boomtakken of in grotten en hollen. De Papoea's op Nieuw-Guinéa bouwen aan het strand hutten op palen, waarin onderscheidene gezinnen onder hetzelfde dak hun verblijf houden. De voedingsmiddelen der bevolking van dit werelddeel zijn zeer verschillend. De Nieuw-Hollanders leven van de jagt en van de vischvangst, — de Papoea's zoeken hun onderhoud veelal in het plantenrijk, dat hen van kokosnoten en broodboomvruch-

ten voorziet, — en vooral mag dit laatste verzekerd worden van de Zuidzee-eilanders. Zonderling is het verschijnsel, dat juist de meest-ontwikkelde stammen van Australië — voor zoover zij nog geene Christenen zijn — tot de menschen-eters behooren.

De *nijverheid* staat er op zeer lagen trap en bepaalt zich vooral tot de vervaardiging van onmisbare wapenen, huisraad en kleding, — voorts van kano's en booten met bijbehorende riemen en zeilen.

Het *karakter* der inboorlingen is er, op zoo hoogst verschillend gestelde en gelegene plaatsen, zeer verschillend. Zachtheid en gastvrijheid zijn de kenmerken der bewoners van de Gezelschaps- en Vriendschapseilanden, — terwijl de Nieuw-Caledoniërs en Nieuw-Zeelanders zich door strijdzucht en teugellooze woestheid onderscheiden. Bij de bewoners van Otaheite bestaat daarentegen eene zinnelijke weelderigheid, die een spiegel is van de verbazende weelderigheid der natuur, maar tevens tot de verfoeilijkste misbruiken aanleiding geeft.

Ook de *maatschappelijke toestand* der inwoners is er zeer ongelijk. Hier en daar, waar jagt en vischvangst de voornaamste bronnen van bestaan zijn, zoekt men alle verschil van rang te vergeefs, — elders heeft men een adellijken en een werkenden stand, — nog elders vrijen en slaven, terwijl op Otaheite en op de Sandwich-eilanden onderscheidene standen bestaan. Men heeft er opperhoofden en oudsten, — ook worden er gemeenschappelijke feesten gevierd.

De *godsdienst* der inwoners van Australië bestond in de aanbidding van afzigtelijke afgoden, in menschenoffers en in de vreeslijkste misdrijven. Zij was vooral drukkend door de *taboe* of de heiligverklaring der priesters. Deze konden alle voorwerpen, ja, een geheel land taboe (heilig, onschendbaar) noemen, en wie zich door onkunde of onvoorzigtigheid daaraan vergreep, werd ter dood gebragt. Dit alles heeft eene belangrijke verandering ondergaan in de laatste eeuw door de invoering van het Christendom. — De taal der inwoners is zeer weinig ontwikkeld en arm aan woorden.

Doorgaans wordt het *aantal inboorlingen* er geschat op 50- of 60000 — een cijfer dat zeer onzeker is. Nieuw-Guinéa, zoo geschikt om voedsel te verschaffen aan millioenen menschen, telt slechts een klein aantal zielen, terwijl men hun aantal op het vaste land niet hooger rekent dan 30- of 40000, dat van jaar tot jaar vermindert. De oorspronkelijke bevolking op Van Diemensland bestond in 1815 uit 5000, in 1835 uit 111 personen en in 1854 waren er nog slechts 16 van over. Ook op Otaheite en op de Sandwich-eilanden is sedert den tijd hunner ontdekking het cijfer der bevolking aanzienlijk gedaald.

De bekende *geschiedenis* van Australië is enkel die van den jongsten tijd. Van vroegere gebeurtenissen bestaan slechts volks-overleveringen en flauwe sagen, welke gedeeltelijk door een Noord-Amerikaan, *Hale*, verzameld zijn.

Wij bepalen ons thans verder tot het vaste land van Australië of tot *Nieuw-Holland*. Vóór den aanvang der 17de eeuw schijnt het aan de inwoners van Europa onbekend te zijn geweest. Eerst nadat de Nederlanders vaster voet op den Indischen Archipel hadden verkregen, werd door hen een schip, Duifken genaamd, naar die gewesten uitgezonden. Het bereikte de westkust van Nieuw-Guinéa, de later aldus genoemde Torres-sstraat en in 1806 de Golf van Carpentaria, de noordkust van Nieuw-Holland. In hetzelfde jaar verscheen ook *De Torres*, een Spaansch zeeman, in die oorden. Voor en na ontdekten Nederlandsche zeelieden gedeelten der noord- en westkust van Nieuw-Holland, zooals Van Diemens-, — Arnheems-Eendragt-, — Edels- en De Wit'sland, en aan de zuidkust Leeuwin- en Nuytsland. Dit geschiedde doorgaans bij toeval, maar in 1642 ondernam *Abel Tasman* eene ontdekkingsreis derwaarts en onderzocht een groot gedeelte der kusten van Van Diemensland, hetwelk latere aardrijkskundigen naar hem Tasmania hebben genoemd. Hij ontving voorts van den gouverneur-generaal van Indië, *van Diemen*, den last, om bij een tweeden togt (1644) om dat land heen te zeilen. Hieraan heeft hij zooveel mogelijk voldaan, en daarmede namen de ontdekkingen der Nederlanders een einde, want hunne togten in 1696 en 1705 leverden weinig belangrijks op. Nu waren de Engelschen aan de beurt. Eerst stevende in 1699 *Dampier* derwaarts, maar vooral *Cook* heeft zich door het bezoeken der oostkust van Australië beroemd gemaakt (1770). Door zijne beschrijving werd de aandacht der Britsche regering op dat oord gevestigd, en in 1788 trok *Arthur Philipp* met een escader derwaarts, om er als gouverneur-generaal het opzigt te hebben over eene volkplanting van bannelingen. Hij vestigde zich te Port Jackson, waar hij het tegenwoordige Sidney stichtte, nadat hij geheel Nieuw-Holland plegtig in bezit had genomen ten behoeve der Britsche Kroon. Na dien tijd zijn de kusten (vooral van 1817 tot 1822 door *King*) benevens de binnenlanden gedurig naauwkeuriger onderzocht.

De kennis van Nieuw-Holland bepaalde zich aanvankelijk bij den zoom langs de zee, en het duurde wel 25 jaren na de vestiging der kolonie aan Port Jackson, eer men de Blaauwe Bergen, onmiddellijk er achter gelegen, overschreden had. Dit gelukte eerst in 1813 — een jaar van ongemeene droogte, zoodat men zich genoodzaakt zag, naar betere weiden te zoeken — aan 3 ondernemende mannen *Wentworth*, *Blackland* en *Lawson*. Verder dan deze drong *Evans* door, die de Bathurst-vlakten en de rivier Macquarie ontdekte. Nu baanden de veroordeelden een weg door het gebergte. In het volgende jaar (1815) vond *Evans* de Lachlan-rivier, en in het schoone Macquarie-dal werd de kolonië Bathurst gesticht, vanwaar men gelegenheid had, om zich dieper in het binnenland te begeven. Nieuwe ontdekkingstogten werden gedaan door *Oxley* (1817), *Cunningham*,

Hamilton, *Hume*, *Throsby* (1818), *Currie* (1823), *Hovell* en *Hume* (1824), *Stort* (1828), *Mitchell* (1831) enz. Ook van andere plaatsen heeft men er reizen in het binnenland ondernomen, en hierbij onderscheiden zich *Banister* (1830), *Stirling* (1827), *Stockes* en *Wickham* (1837—1843), *Grey* (1839), *Eyre* (1840), *Leichhardt* en *Gilbert* (1844—1845), *Helpman* en *Gregory* (1847), *Miller* (1857), *Babbage*, *Warburton* en *Stuart* (1858). Laatstgenoemde is in 1862, op een derden togt, dwars door het binnenland heengedrongen. Minder gelukkig was de afloop der expeditie van *Burke*, die van Melbourne naar de Golf van Carpentaria wilde trekken, maar door gebrek en vermoeienis bezweek (1860). Verschillende gedeelten des lands werden voorts onderzocht door *Mac Farlane* (1863), *Dempster* en *Lanarch* (1863), *Delisser* (1865), *Mac Intyre* (1866), *Barnett* (1867) en anderen.

Het vaste land van Australië ligt aan de westelijke grenzen van den Groeten Oceaan, ten zuidoosten van de voornaamste groepen van den Indischen Archipel (65 geogr. mijlen van het eiland Timor) en ten oosten van Madagascar en Zuid-Afrika. Het wordt ten noorden, westen en zuiden bespoeld door de Indische zee. Het strekt zich uit tusschen 10° 40' 42" en 39° 11' 30" Z. B., en tusschen 113° 46' en 153° 39' 40" O. L. van Greenwich, en zijne kusten hebben eene lengte van ruim 1900 mijlen. Deze kusten, hoe eenvormig ook, hebben hier en daar belangrijke golven en baaijen, alsmede schiereilanden en kapen, en eindelijk het bekende Barrière-rif, eene reeks van koraalriffen, die over eene lengte van 16 breedtegraden evenwijdig aan het noordoostelijke strand voortloopt.

De *bergen* van Nieuw-Holland zijn vooral op de oostzijde gelegen. Hier verheffen zich de Blaauwe bergen en de Australische Alpen, terwijl in het zuiden de Darling-keten verrijst. De bodem bestaat er uit de meest verschillende vormen, zoowel uit oorspronkelijke gesteenten als uit secundaire, tertiaire, diluviale en alluviale lagen. Vruchtelooz echter zocht men er tot nu toe versteeningen uit het trias-tijdperk. Van de bekende bergketens is de Flinders-keten de meest westelijke, terwijl in het zuidoosten de Victoria-keten, de Grampian-bergen, de Zuidelijke Pyrenéën en de Alexander-keten worden gevonden. De Australische Alpen hebben toppen van 2500 Ned. el, en deze zijn de hoogste, die men op het vaste land van Australië heeft aangetroffen. Men heeft er uitgestrekte diluviaal- en alluviaal-vormingen. De dalen van het Victoria-gebergte bevatten veel goud, — elders heeft men velelei edelgesteenten opgedolven, zooals saffieren, robijnen, topazen, smaragden enz. en zelfs diamanten. Ook worden er steenkolen gevonden.

Nieuw-Holland wordt slechts van ééne belangrijke rivier doorstroomd, namelijk de Murray. Deze heeft een uitgestrekt gebied van de Zuidelijke Pyrenéën tot aan den Mount King in het noorden. Haar waterschat is weinig in

overeenstemming met haar verbazend groot rijk. Zij is echter, en hare zij-rivier de Murrumbidge desgelijks, bevaarbaar voor stoombooten. Aan de oostzijde heeft men vele kusttrivieren, maar slechts enkele van deze, namelijk de Hunter, de Brisbane, de Fitzroy en de Burdekin, vloeijen gedurende het geheele jaar. Aan de noord- en noordwest-kust vinden wij de Mitchell, de Albert-rivier, en de Roper-rivier, en de Zuid-Alligator-rivier, en aan de westkust de Glenelg, de Fitzroy, de Gascoyne en de Zwanenrivier. Daarenboven heeft men er aan het noordelijk uiteinde der Spencersbaai eene reeks van meren aange troffen.

Het *klimaat* is er ongelijk, daar de zuiderkeerkring over Nieuw-Holland heenloopt, zoodat het gedeeltelijk tot den tropischen, gedeeltelijk tot den subtropischen gordel behoort. De grenzen dezer gordels liggen aan de oostkust bij de Moreton-baai, aan de westkust in Dampiersland. Daar Nieuw-Holland op het zuidelijk halfrond gelegen is, valt er elke jaargetijde juist in die maanden, waarin wij het tegenovergestelde jaargetijde hebben. December, Januarij en Februarij zijn er zomer, — Junij, Julij en Augustus wintermaanden. De lente begint er in September en de herfst in Maart. In den aanvang der lente valt er veel regen, maar reeds tegen het einde van September is het weder er fraai. October is er eene aangename maand, maar later wordt het er warm. Dan verdorren er de planten bij eene geweldige droogte, die slechts nu en dan door hevige onweersbuijen wordt afgebroken. Deze nemen toe in Februarij, en dan nadert reeds de herfst. De Nieuw-Hollandsche winter wordt zeer genoemd als een droog en frisch seizoen. Het vriest er zelden, en alleen in het gebergte valt er sneeuw. De Europeanen, die er zich vestigen, zijn in den regel zeer gezond en leven lang.

Het *plantenrijk* heeft er een zeer eentoonig voorkomen, omdat eenige geslachten met vrij gelijkvormige soorten algemeen verspreid zijn. Deze hebben — zooals wij reeds opmerkten — meestal verticaal geplaatste bladeren van een droog, leder- of houtachtig zamenstel. De bloemen zijn er zeer fraai, maar bieden ook weinig verscheidenheid aan. Eethare vruchten vindt men er weinig. Eigenaardig zijn er de wouden van gomboomen (*Eucalyptus*), waar gras de plaats van kreupelhout bekleeft; ook behoort er de grasboom (*Xanthorrhoea*) tot de kenmerkende vormen.

Gelijk elders, zoo is ook hier de plantengroei afhankelijk van den bodem. Op de zandsteenvlakten vindt men struiken en schraal gras, — op verwerd graniet, porfier en basalt een weelderigen schat van kruiden, — op den kalkgrond hoog geboomte, — en in de vochtige bergkloven de grootste verscheidenheid van planten. De blik des vreemdelings wordt er geboeid door den fraai-bloeienden theeboom (*Leptospermum melaleuca*), en de Europeaan merkt er op, dat alleen de flora der waterplanten met die

van zijn vaderland overeenkomt. In het noordelijk gedeelte ontwaart men den plantengroei der keerkingsgewesten in de palmen, sagopalmen, slingerplanten, het wilde suikerriet enz.

Nieuw-Holland is het rijk der buideldieren: uit deze en uit vledermuizen, den vliegende hond (Pteropus), benevens enkele knaagdieren, den wilden hond (Dingo), het vogelbekdier (Ornithorynchus) en den miereneter bestaat er nagenoeg de geheele klasse der zoogdieren. Men kent er 131, en van hen behoorren $\frac{3}{4}$ tot de afdeeling der buideldieren. Van deze is de kangoeroe voor de inboorlingen het belangrijkste. Daarentegen heeft men er vele en prachtige vogels, waarbij zich de Nieuw-Hollandsche struisvogel (Emoe), fraaije duiven, velerlei ganzen en hoenders en vooral schoone papegaaijen bevinden. Door de kolonisten zijn er met uitmuntend gevolg koeijen en schapen ingevoerd, en de veeteelt is er thans het belangrijkste middel van bestaan.

Dit land levert eene groote verscheidenheid van delfstoffen, — niet alleen steenkolen en zout, maar ook koper, ijzer, tin, zilver en veel goud. De geheele keten der Blaauwe Bergen en der Australische Alpen schijnt dit kostbaar metaal te bevatten, en ook in de overige gewesten van dit vasteland wordt het gevonden. Na de ontdekking hiervan vloeide een stroom van menschen naar Australië, en men dolf er weldra wekelijks eene hoeveelheid goud ter waarde van 7 millioen gulden. Toen dit bedrag verminderde, waren er steden verrezen, kapitalen gevormd, en nieuwe ondernemingen tot stand gebragt, zoodat er de goudzucht de ontwikkeling der maatschappij niet weinig bevorderd heeft. Ten slotte vermelden wij nog, dat het er evenmin ontbreekt aan bouwstenen, kalk, gips, vollersaarde enz.

Nieuw-Holland is zeer schraal bevolkt. Het aantal inboorlingen wordt er geschat op 50000, die meerendeels aan de kusten en aan de oevers der rivieren hun verblijf houden. Hoe uitgestrekt hun gebied ook wezen moog, men vindt bij hen weinig verscheidenheid. De bewoners van het zuidelijk en westelijk gedeelte en van Van Diemensland zijn meer dan de overige ruw en onbeschaafd. Wat beter is het gesteld aan de noordelijke kust, waar de Australiërs in aanraking komen met de schepen, die er wegens de trepang-visscherij vertoeven. Men kan de oorspronkelijke bewoners van dit vasteland geenszins een schoon menschengeslacht noemen, al heeft men ook overdreven beschrijvingen gegeven van hunne leelijkheid. Zij zijn middelmatig van grootte, schraal, maar gespierd, en zouden er gunstiger uitzien, zoo zij beter gevoed werden. Zij gelijken volstrekt niet op de Negers, behalve in dit opzigt, dat zij eene zwarte huidkleur hebben. Hun haar is niet wolachtig, maar gekronkeld of sluk. Hun hoofd is groot, hun gelaat van boven breed en van onder smal. Zij hebben kleine, levendige oogen, een breeden, platten neus,

uitstekende jukbeenderen, een grooten mond en geweldig lange, magere armen en beenen.

Zij spreken er dialecten van dezelfde taal. Hoe weinig deze ontwikkeld is, blijkt uit de omstandigheid, dat hunne telwoorden zich niet verder uitstrekken dan tot vier; wat daarboven is, noemen zij *veel*.

De kleeding is voor den inboorling van Nieuw-Holland, wegens het zachte klimaat, eene nagenoeg onverschillige zaak. In de warmste gewesten wordt zij doorgaans niet gebruikt, wanneer men een gebrekkigen gordel van gras of boomschors niet rekent. In de bergstreek bedekt hij zich met een mantel van kangoeroe-velen, — ook heeft men hiervan vervaardigde gordels. Algemeen is er de gewoonte, om het ligchaam te beschilderen, vooral met eene vuile roode kleur, en om insnijdingen te maken in de huid. Voorts draagt men er haarnetten, hals- en armbanden, alsmede sieraden, die door den neus worden gestoken, en er heerscht het gebruik, om de mannen van één of twee anjtanen der bovenkaak te berooven.

De oorspronkelijke bewoners van dit land leiden doorgaans een zwervend leven, doch zij bouwen ook hutten op plaats, waar zij zich wegens overvloed van levensmiddelen gedurende langen tijd willen vestigen. Die hutten zijn hoogst eenvoudige en van takken en schors vervaardigd. Tevens houden zij wel eens hun verblijf in holle boomen en in grotten.

Hunne gereedschappen zijn zeer ruw. Zij hebben steenen vijlen en messen, houten schoppen, om wortels op te delven, schotels van bladeren, schelpen enz., matten en vischnetten van plantenvezels, — sommige stammen bezitten ruwe kano's. Hun voornaamste wapen is een speer, die eene lengte heeft van bijna 3 Ned. el en door eene soort van werpstok voortgeslingerd wordt, — 't geen met groote kracht en naauwkeurigheid geschiedt. Een eigenaardig wapen is er de boomerang, een gekromd stuk hout, dat bij het werpen een kring beschrijft, den vijand treft en naar den werper terugkeert. Daarenboven strijden zij met een dikken stok, die aan het eene einde dunner uitloopt en dus een knods vormt. Boog en pijlen schijnen zij niet te kennen.

Van de godsdienst der Nieuw-Hollanders weten wij zeer weinig. Zij schijnen eenige godsdienstige voorstellingen te hebben, zelfs eenig denkbeeld van een toekomstig leven. Ook vindt men bij hen eene soort van priesters, die zieken genezen en de toekomst voorspellen. Zij vierten godsdienstige feesten en verbranden of begraven de lijken. Een geliefkoosd volksvermaak is er de dans, waaraan mannen en vrouwen deel nemen, terwijl zij dien door gezang begeleiden.

De inboorlingen zijn in stammen verdeeld, die zich door de eigenaardige beschildering des ligchaams onderscheiden. Alleen de binnenlandsche schijnen aan opperhoofden onderworpen te wezen. Elke stam heeft zijn eigen

gebied, en onderlinge oorlogen zijn niet zeldzaam. De veelwijverij is er geoorloofd, maar komt niet dikwijls voor.

Het karakter der Nieuw-Hollanders is, vooral in verband met hunne geringe ontwikkeling, geenszins ongunstig te noemen. Aanvankelijk zijn zij schuw en wantrouwend, maar vervolgens zachtmoedig en vriendschappelijk. Worden hunne hartstogten geprikkeld, dan vervallen zij ligt tot geweld, en de wraakzucht is een algemeene trek van die kinderen der natuur. Schoon het hun geenszins ontbreekt aan den noodigen aanleg, hebben de Europeanen hen door omgang en onder-richt en vooral door hunne zendingen geenszins kunnen aftrekken van hunne gewone levenswijze. De lust om te zwerven en de dagen in zorgeloze ledigheid door te brengen, schijnt bij hen diepe wortelen te hebben geschoten. Daarentegen hebben zij zich met de ondeugden der vreemdelingen spoedig gemeenzaam gemaakt. In de streken, waar de Engelschen hunne koloniën gevestigd hebben, ziet men het aantal der inboorlingen van jaar tot jaar aanmerkelijk verminderen.

Nieuw-Holland is thans hoogstbelangrijk door de Engelsche koloniën. Tot in 1788 was er het land alleen door inboorlingen bevolkt. Wij hebben reeds vermeld, dat kort daarna aan de Botany-baai, aan de oostkust, eene volkplanting van veroordeelden werd gesticht, waar deze langzamerhand door verbetering tot vrijheid konden komen. Deze vormden er met de landverhuizers weldra een aanmerkelijk aantal zielen. Eene tweede kolonie van gedeporteerden werd in 1803 geplaatst op de zuidkust van Van Diemensland (Tasmania). Eene dergelijke op het eiland Norfolk werd in 1811 opgeheven, terwijl men later (1825) dat eiland weder bestemd heeft tot eene verblijfplaats voor de ergste misdadigers uit Nieuw-Zuidwales.

Daarna werden er vrije volkplantingen gesticht, namelijk in 1829 aan de Zwanenrivier, in 1835 de kolonie Victoria in Gelukkig Australië, in 1836 te Adelaide in het zuiden van Nieuw-Holland, en eindelijk Queensland in het noorden van Nieuw-Zuidwales. Ook in het noorden heeft men vóór en na het vestigen van volkplantingen beproefd, maar geenszins met gunstig gevolg.

Het Engelsche deportatie-stelsel (zie onder dit woord) heeft op de ontwikkeling van Nieuw-Holland een weldadigen invloed gehad. De veroordeelden moesten er niet alleen werken voor de regering, maar ook voor de vrije kolonisten. Het groote doel van dit stelsel — de verbetering der misdadigers — werd echter in den regel niet bereikt, en toen er zich eene talrijke en meer beschaafde blanke bevolking gevestigd had, zag Engeland zich door deze gedrongen, om aan het overbrengen van veroordeelden naar Botany-baai een einde te maken.

Na dien tijd is er ook de regeringsvorm veranderd. Elke kolonie heeft thans een eigen gouverneur, die door een uitvoerenden raad

van 5 personen wordt bijgestaan, en tevens eene wetgevende vergadering, door de vrije keuze der kolonisten benoemd. Door dit parlement worden alle koloniale aangelegenheden behandeld, maar bij het nemen van besluiten heeft de gouverneur, van wege het Moederland aangesteld, het regt van veto. De inkomsten der koloniën vloeijen grootendeels voort uit invoerrechten, landverkoop en grondbelastingen.

De gezamenlijke koloniën hebben er eene blanke bevolking van omstreeks 4 miljoen zielen. De oudste is Nieuw-Zuidwales, waar veel tarwe verbouwd, veel wol uitgevoerd en veel goud opgedolven wordt. Aan deze grenst Queensland, aan de noordoostelijke kust, ten noorden van den 21sten breedtegraad gelegen. Deze kolonie, door de Brisbane besproeid, is door haar gunstig klimaat evenzeer geschikt voor den verbouw der Europese granen als voor dien der belangrijkste keerkringsgewassen, zooals katoen. Hier groeijen bananen, ananassen, oranje-appels, druiven, peren, appelen, batten en aardappelen, en op de uitgestrekte weiden der Darlingdowns vindt men er gras voor duizende schapen. De kolonie West-Australië of de kolonie aan de Zwanenrivier ligt in het zuidwestelijk gedeelte des lands; ook hier is de schapenfokkerij een der voornaamste bedrijven. De kolonie Victoria — voorheen Port Philipp of Gelukkig Australië (Australia felix) genaamd — ligt aan de zuidkust, bij de Bass-sstraat. De landstreek, ongemeen voor de veeteelt geschikt, is er daarenboven zeer bevallig en het klimaat bijzonder aangenaam. Hier vooral is door de goudelfing de bevolking ontzettend vermeerderd. Melbourne, eene stad, in 1851 gesticht, telde in 1854 reeds 52000 zielen. Men houdt in deze kolonie meer dan een miljoen schapen, en de belangrijkste uitvoerartikelen zijn er goud en wol. De kolonie Zuid-Australië eindelijk ligt aan de golven St. Vincent en Spencer tusschen 132° en 141° O. L. van Greenwich. Adelaide is er de hoofdstad. Naast de veeteelt bekleedt er de mijnontginning eene belangrijke plaats, vooral wordt er zilver- en koperhoudend looderts gewonnen. De gewassen des lands zijn er vooral tarwe, haver, aardappelen, druiven en ooft.

Wij zien in Nieuw-Holland, gelijk elders, het merkwaardig verschijnsel, dat het geslacht der inboorlingen wegsmelt, terwijl het Angelsaksische ras er zich vestigt en vermenigvuldigt en er de grondslagen legt van een Europeesch staat op het zuidelijk halfrond.

Austrasië (Austrasia, Austrië) is de naam van het oostelijk gedeelte van het rijk der Franken. Het vormde sedert den dood van *Chlodwig I* (511) tot aan *Pepijn de Korte* doorgaans een zelfstandig koninkrijk, bestaande uit Auvergne, Lotharingen, België en eenige landen op den regteroever van de Rijn. Zijne hoofdstad was Metz. Reeds ten tijde van *Karel Martel* in de verdeeling van het Frankische rijk in Austrië en Neustrië in onbruik geraakt.

Austregaalrecht beteekent in het oude Duitse regt de beslissing, die in eene regtsquaestie gegeven werd, zoowel door den gewonen regter als door regters door de partijen zelve gekozen. Bij voorkeur wordt de uitdrukking gebezigd tot aanduiding van de laatste soort van regtspraak. Vooral in de middeleeuwen hadden in Duitschland de verschillende vorsten, staten en familiën onderling hunne *austrägalgerichte*, regtbanken van vrijwillig door de partijen gekozen regters, welke instellingen hun ontstaan voornamelijk te danken hadden of aan het geheel ontbreken van eene goede van staatswege georganiseerde regterlijke magt, of, waar deze al bestond, aan het gering aanzien, dat zij bij de Justitiabelen genoot. Tot op onze tijd hielden die *austrägalgerichte* stand. Zoo werden de geschillen tusschen de vorsten van den Duitschen bond en tusschen de Bondstaten aan hunne kennisneming en beslissing onderworpen. Austregaalrecht heeft dus groote overeenkomst met het regt, dat uitgesproken wordt door arbiters. *Instantia austregalis* is de regtspleging, die gevolgd wordt in een proces voor arbiters (zie aldaar).

Auszerrhoden, zie *Appenzell*.

Autarkie is een Grieksch woord, hetwelk zoodanige zelfgenoegzaamheid aanduidt, waardoor de mensch zich onafhankelijk gevoelt van zijne medemenschen en van de wisseling der omstandigheden.

Autenrieth (Johann Heinrich Ferdinand von), een geneeskundig schrijver, werd geboren te Stuttgart den 20sten October 1772. Na het voleindigen zijner studiën volbragt hij eene wetenschappelijke reis door Opper-Italië, Oostenrijk en Hongarije en vestigde zich vervolgens als geneesheer in zijne geboorteplaats. In 1794 vergezelde hij zijn vader naar Pennsylvanië en was eenigen tijd werkzaam te Lancaster. Na zijn terugkeer, in 1797, werd hij geneesheer van het Hof en directeur van het zoölogisch Kabinet. Kort daarna ontving hij zijne benoeming tot gewoon hoogleeraar in de anatomie, physiologie enz. aan de universiteit te Tübingen. Hij overleed aldaar den 2den Mei 1835. Hij heeft een groot aantal werken geschreven over geneeskunde en wijsbegeerte.

Zijn zoon *Hermann Friedrich*, geboren te Tübingen den 5den Mei 1799, legde zich desgelijks toe op de geneeskunde. Nadat hij in zijne geboorteplaats gestudeerd had, begaf hij zich eenigen tijd op reis. In 1823 werd hij privaat-docent en in 1826 gewoon hoogleeraar in de geneeskunde te Tübingen. Ook hij heeft onderscheidene geschriften uitgegeven.

Auteuil, een belangrijk dorp bij het bosch van Boulogne, niet ver van Parijs, is merkwaardig als het zomerverblijf van vele beroemde mannen, zooals *Boileau*, *Molière*, *La Chapelle*, *Franklin*, *Condorcet*, *Rumford*, *Börne*, *Thiers* enz. Men vindt er in de kerk de grafteekens van *Agneseau* en *Helvétius*.

Authentica-Lex is in het Romeinsche regt een uittreksel eener *Novelle* (zie aldaar), waardoor eene andere van den Codex of ver-

ander of geheel opgeheven wordt. Zij heeft volledige kracht van wet onder de latere Romeinsche keizers, in tegenstelling van de aantekeningen, bijvoegingen en omwerkingen van de Juristen (vergelijk *authenticae*). *Authentica collatio* is eene woordelijke vertaling uit het Latijn van de Novellen van *Justinianus*, die in de middeleeuwen officieel geldig was, in tegenstelling van eene andere vertaling van *Julianus* van Constantinopel, waarin alleen de zin en bedoeling was wedergegeven. *Authentica charta* of *authenticum instrumentum* is een in behoorlijken vorm met alle formaliteiten opgemaakt en uitgevaardigd document, eene geloofwaardige, geldende oirkonde. Vergelijk *Authenticiteit*.

Authenticiteit zijn uittreksels uit de Novellen en verordeningen van latere keizers, die in de eerste 9 boeken van den Codex van *Justinianus*, en ook soms in de Instituten ingelascht zijn, om de veranderingen en aanvullingen aan te geven, die in de eerste regtsbronnen door de latere Novellen zijn aangebracht. Van de 223 *Authenticae* van den Codex zijn er 13, die dadelijk officieel kracht van wet hadden: zij werden uitgevaardigd door de keizers *Frederik I* en *Frederik II*. De overige zijn oorspronkelijke kanteekeningen *Irrerius* (in de 12de eeuw te Bologna) en eenige latere juristen, die voorts in den tekst zijn ingelascht. Kracht van wet hebben de laatstgenoemde *authenticae* alleen in zover als zij in overeenstemming bevonden worden met de Keizerlijke verordening, waarop zij betrekking hebben, wat evenwel niet altijd het geval is.

Authenticiteit beteekent zelfstandigheid, echtheid, geldendheid, aanzien, geloofwaardigheid. Op letterkundig en oudheidkundig gebied spreekt men van de authenticiteit van een boek, een geschrift, of een stuk, en bedoelt er dan mede de echtheid, den waren oorsprong; dat het werkelijk geschreven is door den schrijver, of gemaakt door den componist, schilder of maker, wiens naam het draagt of aan wien het wordt toegekend; of ook wel dat het in dien tijd, onder dat volk of onder die omstandigheden geschreven is, welke, hetzij door den inhoud van 't geschrift of het stuk zelf, of door andere getuigen als de tijd en de plaats der vervaardiging worden opgegeven. Authentiek staat in dezen zin tegenover *spurious*, *suppositum*, onecht, ondergeschoven, wanneer 't geschrift of het stuk niet afkomstig is van hem, op wiens naam het doorgaat, of niet tot het volk of tot den tijd behoort, waarvoor men het wil gehouden hebben, maar wanneer het om de eene of andere reden verdist is. De geloofwaardigheid van een geschrift hangt wel dikwijls van de authenticiteit af, toch dient men de twee begrippen van elkander te onderscheiden. Lichtzinnigheid, onwetendheid en hartstogtelijkheid kunnen ook in authentieke geschriften de werkelijkheid, de waarheid verduisteren en op den achtergrond brengen, terwijl een onecht geschrift, dat onder een valschen naam bekend staat,

zeer goed de zuivere waarheid aan het licht kan brengen. De authenticiteit wordt opgespoord, onderzocht en getoetst door de critiek. Wordt zij afgeleid en geconstateerd uit den inhoud en den vorm van het stuk zelf, dan heet die critiek *innerlijke*. Put men het bewijs voor de authenticiteit uit de getuigenissen van anderen, dan neemt men de *uitwendige* kenmerken (criteria) te hulpe.

In het juridische spreekt men van de authenticiteit eener acte, en van authentieke acten. Men noemt authentiek zoodanige acte, welke in den wettelijken vorm is verleden door of ten overstaan van openbare ambtenaren, die daartoe bevoegd zijn, ter plaatse, alwaar zulks is geschied.

Het geschrift, het stuk, de oorkonde, of het document moet dus in de eerste plaats opgemaakt of verleden zijn in den wettelijken vorm, dat is, al de formaliteiten, die de wet als onontbeerlijk voor het bestaan van het stuk voorschrijft, moeten zijn nagekomen; ten minste wanneer op het gemis daarvan uitdrukkelijk de nietigheid van het stuk is bedreigd. Ten tweede moet het opgemaakt zijn door of verleden ten overstaan van een openbaar ambtenaar.

Treedt die ambtenaar zelfhandelend, zelfstandig op, zoodat hij constateert, wat hij zelf heeft waargenomen of gedaan, en brengt hij die waarneming, die omstandigheid of dat feit in behoorlijken vorm in geschrift, dan wordt de acte door hem opgemaakt. Bij voorbeeld het protest wegens non-acceptatie of non-betaling van een wissel wordt *opgemaakt door een notaris, deurwaarder of griffier*, omdat hij het persoonlijk door hem waargenomen feit constateert, dat de acceptatie of betaling, aan den betrokkene of acceptant gevraagd, door dezen geweigerd, en dat daarvan door hem protest opgemaakt is (zie *acceptatie, protest, wissel*). Zoo wordt door een notaris eene acte opgemaakt van 't geen in eene vergadering in zijn bijzijn geschiedt, of van de opneming eener plaatselijke gesteldheid, door hem in persoon gedaan.

Eene acte wordt ten overstaan van een ambtenaar verleden, als de belanghebbenden bij den inhoud van het stuk, de partijen, voor dien ambtenaar verschijnen, hem hunnen wil verklaren, of een feit mededeelen, meestal in tegenwoordigheid van getuigen, en wenschen dat de ambtenaar hun wil of dat medegedeelde feit in behoorlijken vorm in geschrift brengt. Zoo wordt een testament, eene acte, behelzende een koop en verkoop of eenige andere overeenkomst, voor een notaris verleden.

Hier is de ambtenaar meer passief; hij handelt niet volgens eigene, persoonlijke waarneming, maar hij is het instrument van de partijen.

De ambtenaar moet verder zijn een *openbaar* ambtenaar, dat is, op wettige wijze door het staatsbestuur aangesteld in de functie, welke hij bekleedt en in de acte aanneemt. Tevens moet hij bevoegd, bekwaam zijn om over den inhoud van de acte te staan. Die

bevoegdheid of bekwaamheid wordt in de verschillende wetten omschreven en bepaald. Zoo kunnen de acten van den burgerlijken stand uitsluitend verleden worden door de ambtenaren van den burgerlijken stand; die van openbaren verkoop van roerende goederen alleen door notarissen, griffiers of deurwaarders. De bevoegdheid des ambtenaars is meestal beperkt binnen zekeren kring, of tot zekere plaatsen, eene provincie, een arrondissement, een kanton, eene gemeente, en zoo voort.

Oefent de ambtenaar zijne bediening uit buiten die grenzen, dan mist de acte het karakter van authenticiteit.

Eene authentieke acte levert tusschen partijen en hun erfgenamen of regtverkrigenden een volledig bewijs op van hetgeen daarin vermeld staat, althans wat den hoofdinhoud, het eigenlijke onderwerp van de acte, aangaat. De uitvoering er van kan alleen worden geschorst, wanneer men het stuk van valsheid beticht.

Authentiek, in juridischen zin, staat tegenover *onderhandsch* (sous seign privé). Bij deze heeft de tusschenkomst van een openbaar ambtenaar niet plaats gehad.

Zoodanige acten, evenals alle andere onderhandsche geschriften, leveren, ten aanzien van de onderteekenaars en hun erfgenamen en regtverkrigenden, hetzelfde volledig bewijs op als eene authentieke acte, maar zij moeten erkend worden door dengene, tegen wien men zich daarop beroept, of althans op eene wettige wijze voor erkend worden gehouden. De authentieke acte is om bewijskracht te hebben niet aan die laatste voorwaarde gebonden; vandaar dat zij veel beter het doel treft, dat partijen met eene acte beoogen: zich het schriftelijk bewijs te verschaffen van een feit, van eene handeling of wilsverklaring. Nog heeft eene authentieke acte dit voordeel boven eene onderhandsche, dat aan de *grosse* (zie aldaar) van die acten, mits zij aan het hoofd voeren de woorden "In naam des Konings," dezelfde kracht toegekend wordt als aan de vonnissen der regterlijke magt, zoodat zij, mits in de Nederlanden opgemaakt of verleden, in het geheele rijk kunnen worden ten uitvoer gelegd, geëxecuteerd, executor zijn, vatbaar voor executie (zie aldaar).

Authentie is een Grieksche woord, dat "echtheid" beteekent, zoodat men daarmede op letterkundig gebied die eigenschap van een geschrift aanduidt, dat het inderdaad is opgesteld door den man, wiens naam als die des schrijvers daarvan is voorgesteld, of ook — wanneer die naam niet genoemd wordt — dat het is opgesteld in dien tijd en onder die omstandigheden, welke daarbij zijn opgegeven. Zulk een geschrift is derhalve het tegenovergestelde van een onecht of ondergeschoven geschrift. De authenticiteit staat veelal met de geloofwaardigheid van eenig opstel, of met zijne axiomaticiteit, in het naauwste verband.

Authentiek is het bijvoegelijk naamwoord van het zelfstandig naamwoord *authentie*.

Autichamp (Jean Thérèse Louis de Beaumont, Marquis d'), een Fransch generaal, één van de dapperste verdedigers van het Fransche koningschap, werd geboren te Angers in 1738. Reeds op elfjarigen leeftijd nam hij dienst en werd gedurende de veldtogten van den 7-jarigen oorlog tot overste van een regiment dragonders bevorderd. In 1780 was hij veldmaarschalk, en in 1789 kwartiermeester-generaal bij het leger, dat in de nabijheid van Parijs werd zamengetrokken. Zijne doortastende voorstellen leden schipbreuk op de besluiteloosheid van het Hof. Na den ongelukkigen veldtogt in Champagne (1792), waarbij hij bevelhebber was van een corps cavallerie, door hemzelf opgericht, wierp hij zich met een aantal uitgewekenen in Maastricht, hetwelk hij moedig tegen de republikeinen verdedigde. Toen de Oostenrijkers in 1793 de stad ontzet hadden, begaf hij zich naar Zwitserland en vervolgens naar Engeland. Later trad hij in Russische dienst en werd bevelhebber der garde te paard. In 1799 werd hij door keizer *Paul I* bevorderd tot commandant van een corps van 30000 man, waarmede hij de operaties van *Suwarow* in Zwitserland ondersteunen moest. *Masséna* belette hem echter, zich met dien veldheer te vereenigen, zoodat hij naar Rusland terugkeerde, waar hij bleef tot in 1815. *Lodewijk XVIII* benoemde hem in dat jaar tot luitenant-generaal en gouverneur van de Louvre. In de Julij-dagen van 1830 verdedigde hij, als 92-jarige grijsaard, dat gebouw met eene kloekmoedigheid, die zelfs aan zijne vijanden eerbied inboezemde. Hij overleed te St. Germain op den 12den Januarij 1831 en heeft eenige belangrijke gedenkschriften nagelaten.

Zijn broeder, *Antoine Joseph Eulalie, Comte d'Autichamp*, den 10den December 1744 te Angers geboren, was in 1759 vleugel-adjutant van den maarschalk *de Broglie* en later majoor bij het regiment van zijn broeder. Hij streed vervolgens op Corsica en in Amerika en was in 1782 gouverneur van het zuidelijk gedeelte van St. Domingo, vanwaar hij in 1788 naar Frankrijk terugkeerde. Weldra behoorde hij onder de émigranten. Na de restauratie benoemde *Lodewijk XVIII* hem tot gouverneur van St. Germain, waar hij den 10den April 1822 overleed. — Twee zonen van laatstgenoemde hebben desgelijks de krijgslust omhelsd en zich onderscheiden als warme aanhangers der Bourbons.

Auto, van *autos* is een Grieksch voor-naamwoord, dat zelf beteekent en dikwijls in samenstellingen gebezigd wordt. Als voorbeelden noemen wij *autobiographie* eene levensbeschrijving van iemand, door dezen zelf vervaardigd, — *autochthonen*, bewoners eener plaats, welke uit deze plaats zelve zijn ontstaan, — *autodidact*, iemand, die zichzelf onderwezen heeft, — *automaat*, een zamenstel, dat zich vanzelf werktuigelijk beweegt, enz.

Autocratie beteekent zoowel zelfbeheersching als alleenheerschappij. De wijsgeerige

zedekunde gebruikt het woord vooral in den eerstgemelden zin. *Kant* duidt er de heerschappij van den wil over de neigingen en hartstogten door aan, het bestuur van den mensch over zichzelf. — In het staatsregt is de autocratie de regeringsvorm, waarbij het opperhoofd van den Staat de wetgevende en uitvoerende magt in zich alleen vereenigt, zoodat hij alleen heerschappij voert. Een vorst met zulk eene absolute magt bekleed, heet een autocraat. Die onbeperkte monarchie is in het oosten de algemeene regeringsvorm; in Europa voert alleen de keizer aller Russen den titel van autocraat (*Samoderjéztz*). In figuurlijken, overdragtelijken zin noemt men in het dagelijksch leven dengene autocraat, die er op gesteld en gewoon is om in alle zaken zijn wil alleen te doen gelden en door te zetten, zonder daarbij te letten op den raad of de medewerking van hen, die in eene of andere betrekking geroepen zijn tot die zaken mede te werken, en die althans evenveel regt hebben, om hunne gevoelens en meeningen daaromtrent te openbaren, opdat ook op deze bij de uitvoering der zaken moge gelet worden.

Auto da Fé is eene Spaansche uitdrukking, welke „daad van geloof (*actus Fidei*)” beteekent. Zij is tevens de naam van die huiveringwekkende regtsplegingen, waardoor de Spaansche inquisitie hare slagtoffers aan den dood, aan levenslange gevangenis of aan openbare beschimping prijs gaf. In meer beperkten zin hecht men daaraan de beteekenis van de plegtige voorlezing van zoodanig vonnis, — 't geen dikwijls op hooge feestdagen geschiedde, waarna het terstond voltrokken werd. Op het Drieveuldighedsfeest werden den 21sten Mei 1559 te Valladolid 80 personen om het leven gebragt en 37 naar den kerker teruggezonden, om hen over te houden voor een volgend auto da Fé, waarmede men den terugkeer van *Philips II* uit de Nederlanden wilde opluisteren. Op den 24sten September van datzelfde jaar werden te Sevilla 21 menschen verbrand en 80 tot andere straffen veroordeeld, omdat zij tot de denkkeelden van *Luther* overhielden, en op den 8ten October daaraanvolgende had het auto da Fé plaats ter eere van *Philips II*.

Om de zaak duidelijk voor te stellen, zullen wij het berigt van een ooggetuige van eerstvermeld auto da Fé mededeelen. Dit luidt aldus: „In het jaar 1559, op den 21sten Mei, ter gelegenheid van het Drieveuldighedsfeest, zag men te Valladolid in Spanje op de groote markt hooge, halvemaaansgewijs geplaatste banken opgetimmerd. Op zulk een stellage bevond zich de aartsbisschop van Sevilla, als inquisiteur-generaal met het geheele collegie der inquisitie, benevens vier andere bisschoppen en vele hooge magistraatspersonen. Op het plein, aan alle ramen en zelfs op de daken krioelde het van nieuwgierigen. Reeds des ochtends vóór 6 uur verschenen in plegtigen optogt in de koninklijke loge de regentes *Johanna*, de zuster van koning *Philips*, en de kroonprins *don Carlos*,

die toen 14 jaren oud was, — voorts de aartsbisschop van San Jago de Compostella, de geheele hofstoet en vele edelen. Daarna zette zich langs een weg, die door gewapenden was afgezet, een optogt van gevangenen in beweging, van het gebouw der inquisitie nitgaande en geopend door den drager van een kruis, dat in een zwarten sluijer was gewikkeld, en door dien van het roode vaandel der inquisitie met de namen van den Paus en van den Koning. De gevangenen droegen den san benito of het boetgewaad, bestaande uit een lang stuk doek van gele wol, zonder mouwen, maar met eene opening, waar het hoofd doorheen gestoken werd, zoodat het kleed voor en achter, als een scapulier, naar beneden hing. Op het hoofd droegen zij den tiara of eene hooggetopte muts. In hunne gebondene handen hielden zij brandende groene waskaarsen en bijna allen vertoonden de sporen der geledene foltering. Aan het hoofd der veroordeelden bevonden zich vijf broeders en zusters en onder deze twee geestelijken en ééne non, en daarenvens aanschouwde men het evenzoo gekleede standbeeld van eene vrouw, dat op eene doodkist was geplaatst. Dat standbeeld moest de moeder van dat vijfstal voorstellen, *Eleonora de Vibero*, die vóór den aanvang van het onderzoek gestorven was; in die doodkist lag haar lijk, dat tegelijk met hare kinderen zou worden verbrand. De leden der inquisitie zaten onder een troon en tegenover een altaar, waarop een kruisbeeld en kandelaars waren geplaatst en verder alles, wat noodig was tot het bedienen der mis. Naast het altaar verhief zich een predikstoel, vanwaar *Melchior Cano*, een ijverig dominicaan, eene rede hield. Na het eindigen van deze deed de aartsbisschop van Sevilla hunne Koninklijke Hoogheden met eede beloven, dat zij aan de heilige inquisitie en hare dienaars allen bijstand zouden verleenen tegen ketteren en afvalligen, en dat zij hunne onderdanen zouden noodzaken om de voorschriften van den Paus te behartigen. Naar de uitspraken van de inquisitie en van de wereldlijke regthbank, welke men voorts aan de opgeroepene gevangenen voorlas, waren alle veroordeeld tot eerloosheid en verbeurdverklaring hunner goederen, daarenboven als Luthersche leeraars en predikers tot ontzet van alle waardigheden en tot den brandstapel: *Augustino Cazalla*, hofprediker van keizer *Karel V*, hoewel hij uit schrik voor foltering en dood zijne gevoelens herroepen had, — alsmede zijn broeder, de pastoor *Francisco de Vibero Cazalla*, die slechts eenmaal door de marteling aan het wankelen werd gebracht en tot het einde toe standvastig bleef, zoodat hij, terwijl zijn broeder *Augustino* in eene korte toespraak aan zijne lotgenooten vol berouw voor het Roomsche-Katholieke geloof ijverde, op den brandstapel door gebaren zijn afkeer daarvan deed blijken en zonder eenig teekenen van smart of rouw den dood te gemoet ging, — verder, desgelijks wegens verspreiding der Luthersche

ketterij, hun beider zuster *Beatriz*, eene non. De overledene moeder, de echtgenoot van den president der rekenkamer, *Pedro Cazalla*, werd als Luthersgezinde veroordeeld om in beeldtenis te worden verbrand, terwijl om dezelfde reden de priester doctor *Alonzo Perez* en de advocaat *Antonio Herrezuela* tot de vlammen werden verwezen. Daarenboven moesten 4 vrouwen en 5 mannen den brandstapel beklimmen, één als Israëliet en de overige als Luthersgezinden; onder hen waren twee ridders, een regter en de weduwe van een commandeur. Zij, die met berouw hunne dwalingen hadden afgezworen, werden veroordeeld tot levenslange gevangenis en tot het dragen van den san benito; zij waren: de commandeur *Pedro Sarmiento de Roxas*, een zoon van den eersten markies van *Posa*, en zijne echtgenoot, eene hofdame der koningin, — *Joannes de Vibero Cazalla*, een andere zoon van boven reeds genoemde *Eleonora* met zijne vrouw en met zijne zuster *Constancia*, de weduwe van een notaris, — voorts *Johannes de Ulloa Pereira*, commandeur van de Johannietorrede en bevelvoerend generaal in Duitschland onder *Karel V*, — de vrouw van den advocaat *Herrezuela*, — nog 3 andere vrouwen en één man. De vonnissen der overigen waren minder gestreng. Nadat deze waren voorgelezen, werden zij, die herroepen hadden, naar den kerker teruggebracht en de ter dood veroordeelden aan de wereldlijke magt overgegeven. Elk van hen werd ruggelings op een ezel geplaatst en onder gewapend geleide buiten de poort gevoerd, alwaar op de gerechtsplaats, op gelijken afstand van elkaar, 14 brandstapels zich verhieven. In het midden van elken brandstapel stond een paal, waaraan het slagtoffer werd vastgebonden. Uit genade werden zij eerst geworgd; alleen *Herrezuela*, die van geen herroepen had willen weten, werd levend verbrand en stierf met ondubbelzinnige blijken van verachting jegens zijne vervolgers. Toen men hem aan den paal vasthechte, werd hem een ijzeren gebit, met stekels voorzien, in den mond gelegd, om hem het verkondigen zijner gevoelens te beletten." — Dat de infant *Don Carlos* op dien dag een onverzoenlijken haat aan de inquisitie zwoer, is wel eens verzekerd, maar niet door de geschiedenis bevestigd.

Sedert de laatste helft der voorgaande eeuw heeft er geene openbare en plegtige terechtstelling van ketteren meer plaats gevonden. Het schitterendst auto da Fé is voorgevallen in het jaar 1680 te Madrid onder de regering van *Karel II*. Intusschen heeft er de inquisitie hare vervolgingen voortgezet tot in de 19de eeuw toe, met onderscheid, dat de uitvoering der doodvonnissen doorgaans binnen de muren van het inquisitie-gebouw geschiedde. In Spanje zijn van 1481 tot 1808, naar men meldt, 34658 menschen op die wijze openlijk of in het geheim om het leven gebracht, 288214 tot levenslange gevangenis veroordeeld en 18040 in beeldtenis verbrand. Rekenert men de vorige eeuwen er bij, dan zijn er welligt

een half miljoen familiën door geloofsvervolgingen uitgeroeid. Let men voorts op andere Roomsche-Katholieke landen, vooral op Portugal, waar gedurende zijne vereeniging met Spanje de auto da Fé's zeer in zwang waren, op Italië, Sicilië, Sardinië, Malta, Frankrijk, de Nederlanden, Mexico en Zuid-Amerika, dan wordt het vermelde cijfer veel aanzienlijker. In Spanje zijn nog in de jaren 1700—1746 niet minder dan 5600 menschen als ketters verbrand, doch het schijnt, dat het laatste geval van dien aard zich in 1781 heeft voorgedaan. *Napoleon I* heeft in 1808 de inquisitie opgeheven. Wél werd zij in 1814 door *Ferdinand VII* nogmaals ingevoerd, doch in 1820 ook weder afgeschaft. Toch is op den 31sten Julij 1826 te Valencia een liberale onderwijzer, *Ripollo* genaamd, als ketter met alle vormen van een auto da Fé gedood.

Autographen zijn oorspronkelijke handschriften. Van deze worden wel eens verzamelingen aangelegd, welke daarin van de gewone manuscripten-verzamelingen verschillen, dat daarbij juist het handschrift en niet de inhoud van het werk de hoofdzaak is, hoewel een en ander zeer goed gepaard kunnen gaan. Als voorbeeld noemen wij het handschrift der gedichten van *P. C. Hooft* op de Amsterdamsche bibliotheek, hetwelk waarde heeft om zijn keurigen inhoud en omdat het door den Drost van Muiden zelf geschreven is. Men mag ook de waarde van een handschrift niet gering achten, omdat dit bij elken schrijver iets eigenaardigs heeft, dat, volgens veler meeningen, met zijn aard en inborst in het naauwste verband staat.

De prijzen der autographen zijn zeer verschillend. Op verkooping, in deze eeuw te Parijs gehouden, werd een autograaf van *Lodewijk XIV* met 30, — van *Condé* met 30, — van *Montesquieu* met 38, — van *Frederik de Groot* met 41, — van *Madame de Sévigné* met 45, — van *Rousseau* met 52, — van *Corneille* met 101, — van *Daniel Elzevier* met 222, — van *Montaigne* met 699 francs betaald. Te Weenen besteedde men voor een autograaf van *Linnaeus* 22, — van *Erasmus* 25, — van *Lipsius* 29, — van *Washington* 49, — van *Schiller* 50, — en van *Luther* 200 gulden. Te Londen werd voor een autograaf van *Shakspeare* 100 pond sterling gegeven. Er zijn boekhandelaars, zooals *Ueberle* te Keulen, bij welke men een aantal autographen tegen vaste prijzen bekomen kan. In den laatsten tijd is met nagemaakte autographen veel bedrog gepleegd, vooral te Parijs, waar ze zelfs aan geleerde mannen en ervaren oudheidkundigen als echte zijn afgeleverd.

Men kan de waarde van een handschrift uit 3 oogpunten beschouwen. Vooreerst kan men letten op het geschiedkundig gewicht van den schrijver. Regenten, veldheeren, staatslieden, geleerden en kunstenaars komen dan op den voorgrond. In de tweede plaats kan men het oog vestigen op de zeldzaamheid van eenig handschrift, en dan worden de oudste veelal de kostbaarste, al heb-

ben hunne schrijvers ook eene minder belangrijke rol vervuld dan andere, die in lateren tijd leefden en wier handschrift dien ten gevolge gemakkelijker te bekomen is. In de derde plaats komt de toestand van het handschrift in aanmerking, namelijk zijn inhoud en zijne uitgebreidheid. Eene groote waarde is gelegen in de naamteekening van den schrijver, wier gemis zelfs door de bijgevoegde getuigenissen van geloofwaardige personen niet wordt vergoed. Naamteekeningen alleen hebben echter in den regel geene groote waarde, hoewel van vele vorstelijke personen der vorige eeuwen niet anders te bekomen is. De belangrijkste autographen zijn dus geheele geschriften met een merkwaardigen inhoud en met de naamteekening van den schrijver. Dan volgen albumbladen, brieven, enz., welke onderteekend zijn, — daarna geschriften, welke niet voorzien zijn van eene naamteekening, — dan eene eigenhandige naamteekening onder een stuk, dat door een ander geschreven is, — en eindelijk de bloote naamteekeningen in boeken of op visitie-kaartjes. Welligt zou men dan nog adressen van brieven kunnen laten volgen.

Eene verzameling van autographen moet behoorlijk gerangschikt wezen, zoodat het geheel op eene gepaste wijze is verdeeld en ieder stuk gemakkelijk gevonden kan worden. Dit laatste verkrijgt men voorzeker het best door eene alphabetische orde, maar deze is niet aan te bevelen, omdat zij alle verband mist en de meest uiteenlopende personen soms op eene bespottelijke wijze bij elkander brengt. Veel beter is de ethnographisch-chronologische rangschikking, — in de eerste plaats naar volkeren, en in de tweede plaats naar tijd. Een deskundige geeft de volgende schets van eene goede rangschikking:

A. Vorstenhuizen, B. Staatslieden, C. Krijgslieden te land en ter zee, D. Nationale letterkunde (dichters en proza-schrijvers) in drie tijdperken, a. tot het einde der 17de eeuw, b. tot het einde der 18de eeuw, c. tot op onzen tijd, E. Godgeleerden, F. Regtsgeleerden en dagbladschrijvers, G. Staatkundige schrijvers en redenaars, H. Wijsgeeren en opvoedkundigen, I. Taalkundigen, K. Schrijvers over kunst, L. Wis- en sterrekundigen, M. Natuur- en scheikundigen, N. Geschiedkundigen, O. Genees- en ontleedkundigen, P. Schrijvers over natuurlijke historie, Q. Aardrijkskundigen, R. Schrijvers over militaire zaken, S. Schilders en graveurs, T. Bouwkundigen, U. Beeldhouwers, V. Muzikale genieën, W. Tooneelspelers, X. Varia (personen, die om hunne lotgevallen merkwaardig zijn). Zulk eene verzameling moet voorzien wezen van eene alphabetische naamlijst, waarin tevens voorkomen: 1. Eenige opgaven omtrent de schrijvers, 2. Iets omtrent den aard van elken autograaf, 3. Een en ander omtrent zijn toestand, en 4. Het nummer der bladzijde, waar het te vinden is. Men kan de waarde van zulk eene verzameling aanmerkelijk verhoogen door er levensberigten der schrijvers bij te voegen.

Het is zeer doelmatig, de autographen te leggen tusschen de bladen van folio-boeken van gekleurd papier en die bladen te nummeren.

Om twijfelachtige handschriften te beoordeelen, verzuime men niet, hunne facsimile's te raadplegen, voorzoover deze gevonden worden in de "Isographie des hommes célèbres" van *Berand, Giron, Duchesne en Trémisot* (Parijs, 1828—1830), in de "Chirographa personarum celebrium" van *Murr*, en in een dergelijk werk van *Dorow*.

Autolycus is de naam van een Griekschen wis- en sterrekundige uit Pitane in Aeolië. Hij leefde omstreeks het jaar 330 vóór Chr. en was de leermeester van *Arcehilas* en de opsteller van twee bewaard geblevene schriften "Over de beweging der spheer", en "Over den op- en ondergang der vaste sterren."

Automaat. Zoo noemt men iederen toestel, die door zijne eigene inrigting, zonder eenigen invloed van buiten, in beweging kan blijven, — maar in meer bepaalden zin geeft men dien naam aan een mechanisch zamenstel, waarmede men de werkzaamheid van levende wezens — van menschen en dieren — nabootst.

De uitvinding der automaten is zeer oud. Men vindt melding gemaakt van de fladderende houten duif van *Archytas* van Tarente (400 vóór Chr.) en van den adelaar van *Pausanias*, voorts van de kruipende slak van *Demétrius Phalereus* en van een menschvormigen automaat van *Ptolemaeus Philadelphus*, hoewel ons van hun zamenstel weinige bijzonderheden zijn overgeleverd. In de middel-euwen hebben *Roger Bacon, Albertus Magnus* en *Regiomontanus* automaten vervaardigd. *Albertus Magnus* had een menschvormigen automaat zamengesteld, die de deur opendeed en de binnentredenden groette, — een kunstwerk, dat door den verschrikten *Thomas van Aquino* met stokslagen werd vernield. *Regiomontanus* had eene loopende vlieg vervaardigd, benevens een adelaar, die bij den intogt van keizer *Maximiliaan* in Neurenberg met de wicken sloeg. De uitvinding der zakuurwerken door *Peter Hele* (1500) bevorderde de vervaardiging van automaten ongemeen, en vooral te Neurenberg legde men zich er met ijver op toe.

Beroemd waren in het midden der 18de eeuw de automaten van den Franschen werktuigkundige *Vaucanson*, en onder zijne kunstwerken bewonderde men vooral een fluitspeler, een tamboer en eene eend, die zich alle op eene natuurlijke wijze bewogen. Zij werden echter in het laatst der vorige eeuw overtroffen door de automaten van *Jacob Droz* te Chaux de Fonds. Deze kunstenaar vervaardigde voor koning *Ferdinand VI* van Spanje een slingeruurwerk, dat den loop der hemelligchamen aanwees en daarenboven met zeer kunstige automatische beelden was versierd. Ook vervaardigde *Droz* klavier-spelende kinderen. *Maillardet, Enslen, Siegmayer* en *Menzel* leverden dergelijke gewrochten. Groot opzien baarde echter de sprekende automaat

van *Kempelen*, namelijk een menschenbeeld, dat eenige klanken en woorden kon voortbrengen, welke op die van menschen geleken. Een blaasbalg met windlade en kleppen verving de longen, een rietstengel de luchtpijp. Deze machine sprak Duitsch, Latijn, Italiaansch en Fransch.

Men heeft wel eens dergelijke beelden ten toon gesteld, die nog grooter verbazing wekten, zooals het sprekende meisje, de schaakspeler enz., maar deze zijn eigenlijk geene automaten, daar verborgene personen hier het werk doen.

Kunstige automaten, bepaaldelijk bespelers van blaas-instrumenten, zijn vervaardigd door *Kaufmann* te Dresden. Ook vermelden wij nog den fluit- of klarinet-speler van *Van Oekelen* uit Breda. Het is ons niet bekend, dat men voor 't overige in den jongsten tijd op dit gebied groote vorderingen heeft gemaakt.

Autonomie is, voor den enkelen mensch, het individu, het regt, om naar eigen goeddunken te leven, zoodat hij zelfstandig, vrij, mondig is. Daarbij wordt ondersteld, dat hij in het volle genot is van zijne verstandelijke vermogens, en dat hij door de uitoefening van dat regt geen inbreuk doet op de autonomie van anderen, die daarop evenveel aanspraak hebben.

Die beperking van ieders regt op autonomie is noodzakelijk in de samenleving: de positieve bepalingen daaromtrent worden gevonden in de wetten des lands. Autonomie van een ieder zonder wetten wordt willekeur; wetten zonder autonomie van den individu ontaarden in tirannie.

Voor een stand, eene klasse van menschen, eene corporatie, een gezelschap, of eene gemeenschap, een onderdeel van den staat, is autonomie, de bevoegdheid om zich zelf de wetten te stellen, reglementen en statuten te maken, die noodzakelijk zijn voor hun bestaan of bevorderlijk voor de bereiking van het doel, dat zij beoogen; om vrijwillig zelve maatregelen te nemen tot uitvoering dier wetten, en daarnaar te handelen.

In dezen zin spreekt men van de autonomie van een staat, een volk, een stand, eene kerk, eene gemeente, eene familie, enz.

Autonomie van een staat beteekent zijne soevereiniteit (zie aldaar). Autonomie van een volk bestaat, wanneer, zooals vroeger dikwijls geschied is, een overwonnen volk wél in eene afhankelijke positie komt tegenover den overwinnaar, maar aan dat volk toch de bevoegdheid gelaten wordt, om zijne staats- en regtsinstellingen te behouden, en zijne eigene gewichtigste staatsaangelegenheden, zooals belastingsstelsel, muntwezen, enz. zelf te regelen. Autonomie van een stand en van eene familie wordt in den modernen, goed ingerigten staat meer en meer eene onbestaanbare zaak. Het regt, om zich zelf wetten te geven en daarnaar te handelen, kan niet meer te pas komen, waar de staatswetten de verhouding van den staat tot de burgers, en de regten en plichten van deze onderling, voor allen gelijkelijk regelt, en

in de positieve wetgeving geen onderscheid van stand, geene bevoorregting geene suprematie van een deel des volks boven het andere geduld wordt. Die autonomie, zooals die van den adel (zie aldaar), is door den invloed en de werking van de beginselen der Fransche revolutie verdwenen. Onderlinge vrijwillige regeling van gemeenschappelijke belangen blijft zeer zeker geoorloofd, voor zoover de daarvoor beraamde maatregelen in de uitvoering slechts niet in strijd komen met het in den staat heerschend regt. Toepassing der wetten tot eigen voordeel blijft mogelijk: derogatie aan 's lands wetten door het scheppen van eigen regtsbronnen is onbestaanbaar.

Autonomie der Kerk is de toestand, waarin zij, die dezelfde begrippen hebben omtrent de voornaamste waarheden van de eene of andere godsdienst, welke te zamen een kerkgenootschap vormen, de volledige magt hebben om in alle opzichten hunne belangen zelve te regelen.

De Kerk, dat is ieder kerkgenootschap, moet geheel vrij, zelfstandig, voor zich de geloofswaarheden vaststellen, hare liturgie regelen, haar bestuur inrigten, hare bestuurders kiezen, de vereischten stellen voor de benoembaarheid harer geestelijken en de toelating harer leden. Zij moet door eigen kracht de discipline handhaven, zelve de geschillen beslissen in eigen boezem gerezen, door eigen inspanning alleen de middelen bijeenbrengen, die haar in staat kunnen stellen haar bestaan te handhaven en dienstig te doen zijn tot het doel, dat zij wenscht te bereiken. De administratie harer bezittingen en het beheer der middelen moet aan haar alleen overgelaten worden. Geen ingrijpen van eene of andere vreemde magt, vooral niet van die van den staat, in de regeling van de uit- of inwendige aangelegenheden moet geduld worden. Dat is de ware autonomie der Kerk, wier volkomen bestaan door de beginselen van het moderne staatsregt geëischt wordt.

Van zeer groot gewigt in de geschiedenis van het staatsregt is het begrip van de autonomie der gemeenten. De gemeente is overal, en vooral in ons Land, de eerste toestand geweest, waarin het politiek leven zich heeft ontwikkeld. Gemeenschap van eenige aanmerkelijke belangen was de oorsprong van haar bestaan. Naarmate van dat verschil in belangen en van de hoogte van ontwikkeling, bestond er verscheidenheid in de wetgeving van steden en dorpen. Vooral de burgerstand was in zijne opkomst trotsch op de zelfstandigheid der gemeenten, najverig op zijne regten. De privilègiën, 't zij door den landsheer geschonken of hem afgedwongen, in handvesten en keuren bijeenverzameld, vormen zijne grondwet. Het zelfstandig optreden der gemeenten werd een slagboom voor de allesoverheerschende heerschappij van de vorsten en van de bevoorregte standen in de maatschappij, den adel en de geestelijkheid. De republiek van de soevereine gewestelijke staten van Nederland bood na de

afzweriging van den laatsten landsheer eene rijke verscheidenheid van onafhankelijke republiekjes aan, die, naarmate zij door handel en nijverheid grooter aanzien hadden bekomen, een grooteren of geringeren invloed uitoefenden op den algemeenen politieken toestand van 't gewest, waartoe zij behoorden.

Vóór 1795 vormden in ons land alleen de steden eigenlijke gemeenten; het platteland, de dorpen, bezaten geenerlei staatsregtelijke bevoegdheid. De constitutie van 1798 vernietigde de zelfstandigheid der stedelijke besturen en nam bovendien het verschil tusschen steden en platteland weg. Zij maakte alle gemeenten tot administratieve lichamen, tot wezenlijke onderdeelen van het geheel, verantwoordelijk en ondergeschikt aan het uitvoerend bewind.

Dat was eene krachtige reactie op den vroegeren toestand; in plaats van te groote autonomie, trad nu het tegengestelde, de *centralisatie* (zie aldaar), sterk op den voorgrond.

De staatsregelingen van 1801 en 1806 moesten eenige verbetering in het lot der gemeenten aanbrengen; in de practijk bleef het centralisatiestelsel voortdurend bestaan.

De *conseil municipal* onder de Fransche overheersching stond den *maire* alleen als raadgevend ligchaam ter zijde; verder ging zijn invloed niet. De hergeving van eene gematigde zelfstandigheid aan de gemeenten in de inrigting van hare eigene huishouding en in 't bestuur harer aangelegenheden in de grondwetten van 1815, 1816 en 1840 bleef ook alleen op het papier bestaan; in de uitvoering trok het opperste alleenheerschend gezag in den staat alles aan zich. De grondwetgever van 1848 sloeg een beteren weg in tot herstelling van het gemeentewezen; hij erkende en beloofde eene betamelijke autonomie, bestaanbaar en in overeenstemming met de belangen van den staat in het algemeen. "De samenstelling, inrigting en bevoegdheid der gemeentebesturen worden, nadat de Provinciale Staten (de beste raadgevers in dezen) zijn gehoord, door de wet geregeld."

"Aan het hoofd der gemeente staat een raad, welks leden onmiddellijk door de ingezetenen voor een bepaald aantal jaren worden gekozen. Aan den raad wordt de regeling en het bestuur van de huishouding der gemeente overgelaten. De besluiten der gemeentebesturen, rakende de beschikking over gemeente-eigendommen en zoodanige andere burgerlijke regtshandelingen, welke de wet aanwijst, alsmede de begrotingen van inkomsten en uitgaven worden aan de goedkeuring der provinciale staten onderworpen." Het gemeentebestuur beslist over het invoren, wijzigen en afschaffen van plaatselijke belastingen. Het mag de belangen zijner ingezetenen voorstaan bij den koning, de statengeneraal en bij de staten der provincie, waartoe zij behooren.

De wet van 29 Junij 1851 (Stbl. n° 85) heeft die beginselen op vrijzinnige wijze uitgewerkt en nader op de verschillende onder-

werpen toegepast. Zoo is de autonomie der gemeenten hersteld. Er bestaat natuurlijk nog een band tusschen de gemeente en den Staat. Zij blijft altijd een onderdeel in het raderwerk van het staatsbestuur; maar een met zelfstandigen werkkring, wat aangaat hare eigene behoeften en belangen. Zij mag zich niet bezighouden met de behartiging van onderwerpen, die behooren op het gebied van den Staat of van de provincie, waarbij het belang van allen in den Staat of de provincie gemoeid is, veel minder hare inzigten doen gelden boven die van den Staat in zaken van algemeen belang. Om dat te voorkomen, wordt de voorzitter van den raad, de burgemeester, voor een bepaalden tijd benoemd door den Koning. Daarom is ook de medewerking van burgemeester en wethouders geëischt ter uitvoering van wetten, van algemeene maatregelen van bestuur en van provinciale reglementen. Ook daarom geeft de wet regels omtrent de belastingen en behoeft elke belasting 's Konings goedkeuring, en oefenen de Provinciale en Gedeputeerde Staten een aanhoudend toezigt uit op al de handelingen der gemeentebesturen.

Desniettemin bestaat de gemeentelijke autonomie: de gemeente heeft hare eigenaardige staatkundige en zedelijke regten. Zoo kan zij werkelijk zijn de natuurlijke bron, waaruit de publieke geest zijne veerkracht moet putten, het eerste beginsel van politiek zelfbestaan, de bewaarster van openbare orde en als zodanig de grondslag van den Staat.

Autonomie, in de zedelijke wijsbegeerte, bij *Kant*, is de zedelijke wetgeving der practische rede. Zij onderstelt, dat de mensch zijn eigen wetgever is ten opzichte van 't geen hij moet doen of laten, van wat geoorloofd of ongeoorloofd is. In dezen zin staat zij tegenover *Heteronomie*, volgens welke men zich onderwerpt aan vreemde van elders ontleende wetten.

In die zelfwetgeving bestaat, volgens *Kant*, het wezen der zedelijke vrijheid.

Autor, zie *Auctor*.

Autorisatie is magtiging, bevoegdheid, volmagt, bijstand. In regten heeft dit woord veelal de beteekenis van toestemming door een persoon aan een ander gegeven, om iets te doen of zich van iets te onthouden, waartoe deze uit zich zelf niet bevoegd zou zijn. Zoo behoeven de zoogenaamde *personae miserabiles*, dat zijn zij, die niet het volle genot van eene volledige uitoefening van regten bezitten, de autorisatie van dengene, die aangesteld is, om voor hunne belangen te waken en op hunne handelingen toe te zien, tot onderscheidene daden. Zoo mag de gehuwde vrouw niet zonder autorisatie van haren man optreden in regten, noch verbintenissen aangaan. Zoo wordt voor gemeenten, gestichten, kerken enz. autorisatie vereischt om schenkingen onder de levenden of uit een testament aan te nemen. De voogd moet autorisatie van den fegter hebben, om eene erfenis, aan den minderjarige opgekomen te verwerpen, geld voor hem op te nemen,

II.

onroerende goederen, hem toebehoorende, te vervreemden, enz. — Voor 't overige komt aan het woord geene bepaalde technische beteekenis toe.

Autran (Joseph), een Fransch dichter, werd geboren te Marseille in Junij 1813. Zijne verzen onderscheiden zich door eenvoudigheid en sierlijkheid, door kracht en gloed. Hij heeft onderscheidene dichtbundels uitgegeven (*La mer*, *Ludibria ventis*, *Laboureurs et soldats*, *Épîtres rustiques* enz.), die met grooten bijval ontvangen zijn. Zijn treurspel "*La fille d'Eschyle*" bezorgde hem de eer, dat hij met *Augier* voor de "*Gabrielle*" den prijs Monthyon mogt deelen. In zijne "*Milianah*" heeft hij de heldendaden der Fransen in Afrika bezongen.

Autun is eene stad in het Fransche departement Saône-Loire. Zij ligt aan de Arrox en is amphitheatergewijs gebouwd aan de helling van den Mont-Cenis. Zij telt omtrent 12000 inwoners, 10 kerken, onderscheidene inrigtingen van onderwijs en vele fabrieken. In de stad en in haren omtrek vindt men vele overblijfselen der Romeinsche oudheid, zooals tempels der Heidensehe goden, poorten, grafteekens, beeldhouwwerken enz. Zij is door de Phocaërs gesticht en werd de hoofdstad der Aeduërs. Achtereenvolgens droeg zij de namen van Bibracte, Augustodunum en Flavia Aedunorum. Later was zij beroemd als een zetel van geleerdheid, en zij is door *Attila*, door de Bourgondiërs, door de Arabieren en door de Noormannen op onderscheidene tijden ingenomen en geplunderd. Na dien tijd had zij hare eigene graven, die door *Karel de Eenvoudige* (888) tot hertogen van Bourgondië werden verheven. In 1379 werd zij door de Engelschen in asch gelegd. Ook zijn er — bijvoorbeeld in 1094 — merkwaardige concilien gehouden.

Auvergne (Alvernia, Arvernia, Avernia) is een binnenlandsch gewest van Frankrijk, gelegen tusschen Bourbonnais, Marche, Limousin, Guienne, Languedoc en Lyonnaise. Het telt op 302 □ geogr. mijlen bijkans 1 miljoen inwoners en droeg voorheen den titel van graafschap, doch is nu veranderd in 2 departementen, Cantal en Puy de Dôme. Het wordt besproeid door de Allier met hare zijrivieren, van welke de Alagnon en de Morge de voornaamste zijn. Het is verdeeld in Oppere- en Neder-Auvergne. Dit laatste heeft Clermont tot hoofdstad en onderscheidt zich door een zacht klimaat en door fraaie landschappen. Oppere-Auvergne ligt meer zuidwaarts en is met talrijke bergtoppen bedekt, waar de sneeuw 7 en 8 maanden aanéén blijft liggen. Zijne hoofdstad is Saint-Flour. In dit gedeelte verheffen zich de Cantal (2100 Ned. el), de Mont d'Or (2000 Ned. el) en de Puy de Dôme (1550 Ned. el.) Ook lagere bergen verrijzen er in menigte, en vele zijn van vulkanischen oorsprong. De bergvlakten, met uitbarstingsgesteenten bedekt, zijn er onvruchtbaar, terwijl in de dalen en aan de hellingen de verweëring dier rotsen oorzaak is eener ongemeene weelderigheid. De wijn-
30

stok, die den niet zeer getrokken Auvergnier oplevert, groeit er voorspoedig; ook worden er onderscheidene delfstoffen gevonden.

Auvergne is het land der oude Averners, die eens een magtigen en grooten volkstam vormden. Aan het hof van hun koning *Lucius* (200 vóór Chr.) heerschte groote pracht. Men had er zelfs gymnasiën en schouwburgen. Zijn zoon en opvolger *Betultus* streed met de Aeduërs en met de Romeinen, maar werd eerst door den consul *Domitius Ahenobarbus* en vervolgens door den consul *Fabius Maximus* geslagen. In den laatsten strijd werd hij met zijn zoon *Congentiacus* gevangen genomen, zoodat hij met dezen luister moest bijzetten aan den triomf des consuls. Later kwam er het volk in opstand onder *Vercingetorix*, die door de Galliërs tot opperhoofd gekozen, maar door *Caesar* gevangen genomen en op diens bevel te Rome onthoofd werd. Auvergne werd toen, als een deel van Aquitania, een Romeinsch wingewest. Later werd het door de West-Gothen in bezit genomen, die wederom door de Franken werden verdreven. Nu eens was het eene Franckische provincie, dan weder had het zijne eigene graven, en eindelijk werd het met Frankrijk vereenigd.

Auxerre, de hoofdstad van het Fransche departement Yonne, is aan deze rivier en aan de helling van een heuvel in eene zeer bevalige streek gelegen. Zij telt bijna 16000 inwoners en heeft eene fraaije hoofdkerk, eene merkwaardige abdy (St. Germain), eene openbare boekerij met 24000 deelen, onderscheidene inrigtingen van onderwijs, vele fabrieken en aangename wandelwegen. In haren omtrek groeit eene voortreffelijke soort van Bourgogne-wijn. Zij is het Autissiodorum der Ouden en sedert de 3de eeuw de zetel van een bisschop. Ook Auxerre heeft eigene graven gehad tot aan hare vereeniging met de Fransche Kroon.

Auzout (Adrien), een Fransch sterrekundige, werd geboren te Rouen en begaf zich vervolgens naar Parijs. Hij was één der eerste leden van de Academie, maar verloor deze waardigheid door de aanslagen zijner vijanden. Nu reisde hij naar Italië, waar hij in 1691 overleed. Hij is de uitvinder van den micrometer met een beweegbaren draad.

Ava (Aiwa), is de oude hoofdstad van een voormalig koninkrijk in Achter-Indië, dat denzelfden naam droeg, maar na 1757 een gedeelte uitmaakt van Birma. Na 1822 is zij de hoofdplaats van laatstgenoemd rijk. Haar oorspronkelijke naam is Aengwa (Vischvijver) maar in de charters des lands draagt zij dien van Ratanapoera (Juweelen-stad). Zij ligt aan de Irawaddy tusschen twee kleine rivieren, die door een kanaal verbonden zijn, — dus eenigermate op een eiland. Zij is door een muur ter hoogte van 3 Ned. el omgeven, en in het noordoostelijk gedeelte verheft zich het koninklijk paleis, een prachtig gebouw, van hout opgetrokken, maar van buiten en van binnen verguld. Er zijn onderscheidene witte, met verguldsel ver-

sierde tempels, en men schat er het aantal inwoners op ongeveer 40000. De omstreken vormen eene vruchtbare, wel-bebouwde vlakte, die uit 5 meren kunstmatig wordt besproeid. Op den anderen oever der Irawaddy ligt Sagaing, eene aanzienlijke stad, met vele tempels en kloosters en door fraaije boogaarden omgeven.

Aval is borgtogt voor de betaling van een wissel, — in de regtsgevolgen wel te onderscheiden van de gewone burgerlijke verbintenis van borgtogt. Hij, die door zijne naamteekening als aval de betaling van een wissel verzekert, is, evenals de andere wisselschuldenaren, de trekker, acceptant en endossanten, hoofdelijk voor het geheel, zelfstandig voor de voldoening er van aansprakelijk. Hij verbindt zich, evenals de anderen, jegens den houder op den vervaldag tot betaling, en stelt zich dus niet, zooals een gewone borg doet, alleen aansprakelijk voor eene schuld van een bepaald persoon jegens een bepaald schuldeischer. Deze borgtogt of aval moet schriftelijk aangegaan worden, maar kan zoowel in een afzonderlijk geschrift, bijvoorbeeld in een brief, als op den wissel zelf gesteld worden. In 't laatste geval kan zelfs de eenvoudige naamteekening onder den naam van hem, voor wien alleen men aval wil stellen, voldoende zijn. De borgtogt is algemeen voor al de wisselschuldenaren of zij bepaalt zich tot één of meer van hen. Ook kan zij beperkt worden tot een deel der wisselsom, of kan zij gesteld worden met voorbehoud van het regt van uitwinning. De wet laat hierin aan partijen alle vrijheid. Blijkt het niet duidelijk uit het geschrevene, dat eene beperking van de verbintenis bedoeld is, dan wordt de borgtogt voor algemeen, voor alle wisselschuldenaren geldend gehouden (zie *Wissel*).

Avance is winst, voordeel, voorschot, een bedrag, dat men te vorderen of te goed heeft. In den handel spreekt men van een *avance* maken, wanneer men aan iemand eene som geld ter hand stelt, om voor dat bedrag een geopend crediet bij hem te hebben, om wissels op hem te kunnen trekken, en betalingen door hem te kunnen laten doen. Zoo heet ook *avance* het bedrag, dat door een commissiër aan zijn commissiegever op hand gegeven wordt op de opbrengst van nog onverkochte onder zijne bewaring berustende goederen, van wier koopprijs die som dan later natuurlijk wordt afgehouden.

Nog is *avance* de winst, die voor den trekker ontstaan kan eenvoudig door 't verschil in koers der wissels: en in 't algemeen de winst, die daaruit bij 't sluiten der boeken blijkt te bestaan. Bij voorbeeld: ik trek heden een wissel op Londen tegen den koers van $f\ 11,70 = 1\text{ pond st.}$, en verkoop dien een paar dagen later aan de beurs; op den dag der trekking crediteer ik in de boeken mijn schuldenaar voor $f\ 11,70$. Op den dag van den verkoop staat de koers $f\ 11,80$, zoodat ik 10 cents op ieder pond sterling win door dat koersverschil. Bij eenigszins groote sommen

kan die winst vrij aanzienlijk worden (zie *Arbitrage*).

Avant-garde, zie *Voorhoede*.

Avant la lettre of *Vóór de letter* is de naam, dien men geeft aan eenige exemplaren van gravures, die afgedrukt zijn vóórdat de staal- of koperplaat van onderschrift werd voorzien. Wegens hunne frisheid hebben zulke exemplaren veel hooger waarde dan de latere.

Avaren of *Awaren* is de naam van een Tartaarsch volk, dat vermoedelijk, naarluid der Chinesche kronieken, uit Koré naar Sibérië verhuisde (310 na Chr.), zich hier vestigde, en later naar het westen trok, waar het den Oost-Romeinen, Franken en Longobarden zeer lastig was. In 619 plunderden hunne roofgierige horden de voorstad van Constantinopel, en schoon zij gedurig gedeelten van hun veroverd grondgebied verloren, bleven zij magtig tot aan den tijd van *Karel de Groot*e (791). Deze drong met zijn overwinnend leger in hunne staten door tot aan den oever der Raab en maakte gebruik van de verdeeldheid hunner khans of opperhoofden, om hun gebied tot aan de Theisz door zijn zoon *Pepijn* te doen veroveren. In 796 begaf *Tudun*, khan der Avaren zich naar Aken, omhelsde er het Christendom en zwoer trouw aan *Karel de Groot*e. Een opstand, in 799 door dien Khan veroorzaakt, werd spoedig gedempt en hun land aan de Enns — later de Oostenrijksche of Awarische Mark — in 5 graafschappen verdeeld en met Duitsche landverhuizers bevolkt. Weldra verdween zelfs de naam van dat volk uit de geschiedenis.

Ave, "wees gegroet" was een gebruikelijk woord bij de oude Romeinen, hetwelk ook thans nog gevonden wordt in het "Ave Maria," de eerste woorden van een gebed der Roomsche-Katholieken. Dit gebed is zamengesteld uit de woorden, welke als die van den engel *Gabriel* en van *Elisabeth* in den Bijbel zijn opgeteekend. Het is reeds in het laatst der 6de of in het begin der 7de eeuw door paus *Gregorius I* voorgeschreven aan de priesters en werd door deze op den vierden advent-zondag onder de mis gebeden. In de 11de eeuw werd het door de leeken gebruikt tegelijk met het "Onze Vader," — een gebruik, dat tegen het einde der 12de eeuw de Kerkelijke bekrachtiging ontving. Door paus *Johannes XXII* werd in 1326 voorgeschreven, dat de geloovigen dat gebed 3-maal moesten uitstorten, waartoe de klok het teeken gaf. De Roomsche-Katholieken bidden het "Ave Maria" volgens den rozenkrans; voor dit gebed zijn de kleine, en voor het "Onze Vader" de groote kralen bestemd. Eene herhaling van dat gebed tot 150-maal toe draagt den naam van Psalterium Mariae, omdat ook het aantal psalmen 150 bedraagt. Aan het "Ave Maria" wordt door de Roomsche-Katholieken groote kracht toegekend. Dit gebed wordt ook wel Engelgroet (*Angelica salutatio*) genoemd.

Aveelzaad (*Brassica Rapa campestris*), een

gewas met oliehoudend zaad, dat ook in ons Vaderland verbouwd wordt, onderscheidt zich van het koolzaad door meer behaarde en groenere wortelbladeren, door langer gesnauvelde haauwen en iets kleinere zaden. Zie verder onder *Koolzaad*.

Avegaar is de naam van eene groote boor, die door de timmerlieden gebruikt wordt.

Aveiro (Joseph da Macarenhas, hertog van) heeft zich berucht gemaakt door zijn aanslag op het leven van *Joseph Emanuel*, koning van Portugal. Ten tijde van *Johan V* was hij opperhofmeester en onderscheidde zich door zijn hoogmoed en door zijne ruwheid. Hij gevoelde zich diep gekrenkt, omdat hij onder *Joseph Emanuel* plaats had moeten ruimen voor *Pombal*, zoodat hij zich met de Jezuïeten en den hoogen adel in eene zamenzwering wikkeld tegen den regerenden vorst. In den nacht van den 3^{den} op den 4^{den} September 1758, toen de Koning van de woning zijner minnares, de markiezin *Theresia da Tavora*, huiswaarts reed, werd zijn rijtuig door 8 mannen besprongen. Een van hen loste een schot op den koetsier, en de twee anderen schoten van achteren in het rijtuig, zoodat de kogels tusschen den kamerdienaar *Tezeira* en den Koning doorgingen, en deze laatste in den arm gewond werd. De verschrikte muilieren keerden terug en brachten het rijtuig buiten het bereik der overige moordenaars, die zich aan den weg naar het koninklijk paleis bevonden. Den volgenden dag liep het gerucht, dat het geslacht *Tavora* die misdaad gepleegd had. Reeds waanden de betrokkene personen zich volkomen zeker, toen *Pombal* op den 13^{den} en 14^{den} December de poorten der stad en de haven bezette en onder anderen ook den hertog van *Aveiro* in hechtenis nemen deed. Het proces werd met spoed gevoerd, en eene veroordeeling der gevangenen volgde op den 12^{den} Januarij 1769. Reeds den volgenden dag werd de markiezin *Eleonora da Tavora* onthoofd, twee harer zonen en een schoonzoon werden geworgd, haar man en een paar anderen levend aan de vlammen prijs gegeven, de hertog van *Aveiro* langzaam dood gemarteld en zijn kamerdienaar *Ferreira* met het schavot en de lijken der ter dood gebrachten verbrand. Daarna werden de paleizen van *Aveiro* en van de *Tavora's* gesloopt en hunne namen verdelgd. Ook de Jezuïeten ontsnapten niet aan de wraak van *Pombal*. Alle hunne collegie-gebouwen werden door militairen bezet, en hunne vaders *Malagrida*, *Souza* en *Matos* in den kerker geworpen. In de processtukken worden deze drie als raadgevers tot koningsmoord en de geheele orde als medeplichtig genoemd, want het bleek, dat de Jezuïeten naar verschillende landen brieven hadden gezonden, waarin tegen September de dood des Konings werd voorspeld. Er werd beslag gelegd op hunne bezittingen; eerst werden zij in hunne woonplaatsen gevangen gehouden en vervolgens verbannen. In 1781 onder de regering van *Maria* is het proces herzien en zijn onderscheidene veroordeelde personen onschuldig

verklaard, en bij een later onderzoek is aangetoond, dat de vonnissen, onder den invloed van *Pombal* uitgesproken, ver van regtvaardig zijn geweest.

Avé-Lallemant (Friedrich Christian Benedict), de zoon van een muzikmeester, werd geboren te Lübeck op den 23sten Mei 1809. Hij bezocht het gymnasium zijner geboorteplaats en vervolgens de universiteit te Jena, waar hij in de regten studeerde. Na zijne bevordering tot docter in de regten vestigde hij zich te Lübeck als advocaat en werd er vervolgens geplaatst aan het hoofd der politie. Door zijne belangrijke geschriften, die op de inrigting der politie betrekking hebben, heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt.

Zijn broeder *Robert Christian Berthold Avé-Lallemant*, geboren te Lübeck den 25sten Julij 1812, studeerde te Berlijn, Heidelberg en Parijs in de geneeskunde, promoveerde in 1837 te Kiel en begaf zich naar Rio de Janeiro, waar hij zich als arts nederzette. Hij bekleedde er de hoogste rangen op het gebied der geneeskunde en werd met talrijke ordeteekenen begiftigd. In 1855 keerde hij naar Duitschland terug. Hij nam deel aan de Novara-expeditie, maar verliet haar te Rio, waarna hij eene belangrijke reis volbragt door Brazilië. Thans woont hij als practisérend geneesheer in zijne geboortestad. Behalve geneeskundige geschriften heeft hij zeer merkwaardige reisbeschrijvingen in het licht gegeven.

Avellaneda (Alfonso Fernandez de), geboren te Tordesillas in Leon, trad in 1614 nameloos op als de voortzetter van het eerste deel van den "Don Quixote," toen de schrijver wat lang wachtte met de uitgave van het tweede deel.

Avellaneda (Gertrudis Gomez de), eene Spaansche dichteres, werd geboren in 1816 te Porto-Principe op Cuba en vestigde zich in 1840 te Madrid. In 1846 huwde zij met don *Pedro Sabator*, die haar weldra door den dood ontviel. Nadat zij eenigen tijd in een klooster had vertoefd, is zij hertrouwd met den overste *Domingo Verdugo Masieu* en daarna weder naar Cuba vertrokken. Hare poëtische voortbrengselen vinden in Spanje ongemeenen bijval; zij heeft vooral met uitstekend gevolg voor het tooneel gedicht. Intusschen heeft zij in de laatste 20 jaar niet veel van zich laten hooren.

Avellino is de hoofdstad der Italiaansche provincie Principato Ulteriore. Zij ligt in een bevalig oord aan den weg van Napels naar Bari en aan den voet van den Monte Vergine. Zij telt ongeveer 23000 inwoners, die door onderscheidene fabrieken hun bestaan vinden. In de omstreken groeijen veel hazelnoten, — van daar de naam *Corylus avellana* voor dien heester. Het oude Abellinum lag anderhalf uur gaans van de tegenwoordige stad. In hare nabijheid vindt men den Val di Gargano, de Fauces caudinae der Ouden.

Avellino (Francesco Maria), een beroemd

oudheidkundige, werd den 14^{den} Augustus 1788 te Napels geboren en wijdde zich aan de regtsgeleerdheid. Zijne neiging tot oudheidkundige studiën bragt hem echter naar Rome, waar hij in betrekking kwam met *Zoëga*, *Marini* en *d'Azincourt*. Na zijn terugkeer te Napels werd hij benoemd tot leeraar in de Grieksche taal en belast met de opvoeding der kinderen van *Murat* (1809—1815.) Later werd hij belast met het vervaardigen van een catalogus der rijke verzameling van munten in het Real Muséo Borbonico. Voorts heeft hij onderscheidene geschriften uitgegeven over oudheidkundige onderwerpen en een penningkundig tijdschrift geredigeerd. Hij overleed te Napels den 9^{den} Januarij 1850.

Avenine is eene zelfstandigheid, welke op legumine gelijk en in haverkorrels gevonden wordt. Zij is geel van kleur, oplosbaar in water en bestaat uit 52,36 % koolstof, 6,85 % waterstof, 14,76 % stikstof, 24,16 % zuurstof, 1,06 % zwavel en 0,81 % phosphorus.

Aventinsche berg (Aventinus mons), één der 7 heuvelen van het oude Rome, strekt zich op den oostelijken oever van de Tiber van het westen naar het oosten uit. Aan zijn voet lag de Circus Maximus, en hij zelf droeg een tempel van *Juno*, van de *Bona Dea*, van de *Victoria*, van de *Libertas*, van *Diana* enz. Onder de koningen van Rome was hij de wijkplaats van het zamengevloede Sabijnsche en Latijnsche volk. *Ancus Martius* deed er onderscheidene gebouwen verrijzen, en *Servius Tullius* voegde hem bij de stad. In de dagen van *Augustus* vormde hij de 13de wijk.

Aventinus (Johann), eigenlijk *Thurmayer*, een uitstekend schrijver en geschiedkundige der 16de eeuw, werd geboren in 1477 te Abensberg in Beijeren. Hij studeerde te Ingolstadt, Parijs en Weenen en werd in 1507 hoogleeraar in de Grieksche letterkunde te Krakau, en in 1509 hoogleeraar in de Latijnsche letterkunde te Ingolstadt. Hij werd vervolgens benoemd tot gouverneur der prinszen *Lodewijk* en *Ernst van Beijeren*, verzelde laatstgenoemde op eene reis in Italië en werd na zijn terugkeer aangesteld tot lands-geschiedschrijver van Beijeren. Zijne vrijmoedige uitspraken over Kerkelijke misbruiken haalden hem den haat der geestelijkheid op den hals, zoodat hij in 1529 in den kerker werd geworpen. Weldra werd hij echter in vrijheid gesteld en hij woonde vervolgens te Ingolstadt en daarna te Regensburg, waar hij in 1534 overleed. Zijne belangrijkste werken zijn "Annales Bojorum", "Chronicon Bavariae" en "Antiquitates Germaniae". Ook heeft hij eene levensgeschiedenis van *Hendrik IV*, eene geschiedenis van Oettingen en eene Latijnsche spraakkunst uitgegeven. Men noemt hem den vader van Beijerens geschiedenis.

Aventurien is eene gele, roode of bruine soort van kwarts, dat tallooze streepjes en vele glimmerblaadjes bevat, zoodat het zich vertoont met schitterende stipjes. Zijne kris-

tallen zijn doorschijnende tot ondoorzichtige rhomboëders; zijne hardheid is =7, zijn glans tusschen vet- en glasglans, en zijn soortelijk gewigt =2,64—2,68. Men vindt het in Spanje bij Madrid, alsmede in Stiermarken, in Schotland, in Frankrijk en elders. Het wordt geslepen en tot de vervaardiging van allerlei sieraden gebruikt. Een ander gesteente is het aventurien-veldspaat, eene witte of roode soort van natron-veldspaat, hetwelk in Archangel, Ceylon en elders voorkomt.

Aventurienglas is eene bruine, doorzichtige glassoort met glinsterende blaadjes, zoodat zij op aventurien gelijkt. Voorheen werd zij vooral op het eiland Murano bij Venetië vervaardigd, en de wijze, waarop dit geschiedde, werd geheim gehouden, totdat *Wöhler* in 1843 het openbaar maakte door aan te toonen, dat hare eigenaardige gesteldheid voortvloeide uit een gehalte van fijn verdeeld koper. Andere scheikundigen, bepaaldelijk *Pettenkofer* te München, is er in geslaagd, om door middel van koperoxydule aventurienglas te maken.

Averani (Benedetto), een beroemd letterkundige, werd geboren te Florence in 1645. Nadat hij zich in onderscheidene wetenschappen met ijver geoefend had, bezocht hij de hogeschool te Pisa, waar hij de doctorale waardigheid verkreeg. In 1676 werd hij er hoogleeraar in de Grieksche letterkunde, en hij eindigde er zijn leven in December 1707.

Avercamp (Hendrik van), een Nederlandsch schilder uit de 17de eeuw, schijnt geboortig te wezen van Kampen. Zijne landschappen, veelal ijs- en zeegezigten, zijn zeer gezocht en worden goed betaald, — 't geen desgelijks kan gezegd worden van zijne keurige teekeningen met de pen of met zwart krijt.

Averij, in 't Fransch *avarie*, in 't Duitsch *Haverei* of *Havarie*, in 't Engelsch *average*. Hoewel de naam ook in alle andere talen ongeveer gelijkluidend is met den opgegevene, is het toch, niettegenstaande de herhaalde pogingen van onderscheiden geleerde schrijvers om den oorsprong en de afleiding van het woord te vinden, gebleken, dat het ondoenlijk is, dien oorsprong met juistheid op te geven. De beteekenis van 't woord heeft in den loop der eeuwen ook nog al eenige wijziging ondergaan. Terwijl het eerst gebruikt werd ter aanduiding van de lading, verstond men er later de kleine onkosten onder, die gewoonlijk ter zake van schip en lading moeten betaald worden (thans begrepen onder de zoogenaamde "*ordinaire averij*"). Nog later heet het opmaken en de omslag der schade *averij*; thans wordt het woord weêr gebruikt voor die schade zelve.

De leer der averij, vooral die der *averij-grosse*, was al vroegtijdig bekend. Uit den ouden tijd hebben we de wet omtrent den zeeworp van de Rhodiërs, de *lex Rhodia de jactu*, in het Romeinsche regt later opgenomen. In de middeleeuwen, bij het opkomen van handel en scheepvaart in de vrije steden,

vooral in Italië, ontwikkelde zich vrij snel een uitvoerig zeerecht. In den beginne ging de koopman, of iemand van zijnenwege (de *supercarga*, zie aldaar) mede aan boord van 't schip, om zijne goederen te vergezellen. Werdt het nu noodzakelijk, dat er in 't gemeenschappelijk belang van schip en lading willige schade of buitengewone onkosten gemaakt werden, dan sloten beide belanghebbers omtrent het dragen daarvan eene overeenkomst: uit die contracten ontstond een gewoonterecht, dat, uitgebreid, aangevuld en verbeterd, in hoofdzak althans, werd opgenomen in de wetboeken van alle beschaafde zeevarende volkeren. De hoofdgedachte omtrent averij en de indeeling er van, de verdeeling en het dragen, is bij alle natiën dezelfde: verschil bestaat er alleen in de meer of minder juiste toepassing van dat hoofdbegrip in de bepalingen, die onderscheidene specifieke gevallen regelen. We kunnen dus volstaan met de behandeling van het onderwerp, zooals het in de Nederlandsche wet wordt omschreven.

Averij in 't algemeen is alle schade aan schip of lading geleden, en alle bijzondere onkosten ter zake van schip of lading gemaakt, om het even wanneer en waardoor die schade is veroorzaakt, en die kosten noodzakelijk zijn geworden. De verzekering, en in 't bijzonder de regten en verplichtingen van den verzekeraar en den verzekerde staan met dit onderwerp in zeer naauw verband. Daarom laat de wet toe, dat dit begrip van averij door alle belanghebbers bij schip en lading kan gewijzigd, uitgebreid of beperkt worden. Dit geschiedt dan bij de polissen, chartepartijen of cognossementen (zie aldaar). Die wijziging geldt natuurlijk alleen voor hen, die haar gemaakt hebben; voor de overige belanghebbers blijft de door de wet gegeven omschrijving van kracht. Deze bepaling der wet is niet zoo ruim als die, welke hierboven gegeven is. Volgens haar is averij: 1° alle schade door uitwendige oorzaken, door toeval of overmagt, of opzettelijk door 's menschen toedoen veroorzaakt aan het schip of de goederen, gedurende den tijd, waarin, ingeval van verzekering, het gevaar voor rekening van den verzekeraar loopt; 2° alle buitengewone onkosten ter zake van het schip of van de lading, of van beide te zamen gemaakt. Ook als er niet verzekerd is, kan er dus wel sprake zijn van averij; maar deze omvat alleen die schaden en kosten, welke voorvallen in den tijd, gedurende welken de verzekeraar daarvoor aansprakelijk zou zijn.

Er zijn twee soorten van averij: 1° *averij-grosse*, gemeene averij, die over het schip met de vracht en over de lading wordt omgeslagen en alzoo gemeenschappelijk gedragen; 2° *averij-particulier*, bijzondere averij, die uitsluitend ten laste komt van het schip of van het goed, waardoor of ter zake waarvan zij is geleden. In den wandel spreekt men nog van *commune*, *ordinaire*, kleine of *gewone* averij, en begrijpt daaronder de *gewone* onkosten, die in het algemeen aan de reis van

zelf verbonden zijn, als loods-, sleep- en andere gelden om de havens en rivieren in en uit te loopen, tollens, tonnen-, vuur-, anker- en bakengelden, en andere verschuldigde regten en noodzakelijke uitgaven. Door de wet worden deze verklaard geene averij te zijn, omdat zij *gewoon* zijn, door den vrachter moeten en kunnen voorzien worden, omdat zij uitsluitend ten laste van het schip komen, en niet door den verzekeraar behoeven vergoed te worden. Zijn zij 't gevolg van eene onvoorziene of buitengewone omstandigheid, gedurende de reis opgekomen, dan krijgen ook zij het karakter van averij, en is de verzekeraar tot terugbetaling er van gehouden. Voor de bestrijding van die gewone onkosten wordt dikwijls eene procentsgewijze verhooging, bijvoorbeeld 1 % à 2 % van de vracht bedongen, en in de chartepartij toegestaan, bekend onder den naam van *premie of kaplaken* (zie aldaar).

Het is van gewigt, om juist te omschrijven wat tot averij-grosse of averij-particulier behoort, omdat het groote verschil er in bestaat, wie gehouden is, de schade en kosten te dragen. Tot de eerste soort behooren die schaden en onkosten, welke in het *gemeenschappelijk* belang van schip en lading, of ter zake van het een zoowel als van de andere, aan of wegens beide of een van beide zijn geleden of opzettelijk gemaakt.

De wet geeft ruim een twintigtal voorbeelden van gemeene averijen, waardoor meerdere gevallen natuurlijk volstrekt niet worden uitgesloten. Zoo zijn gemeene averijen: 1° hetgeen aan den vijand of aan zeeroovers voor bevrijding of afkoop van schip en lading gegeven is; 2° hetgeen tot gemeen behoud, of ten gemeenen nutte geworpen, gekapt, gebroken of achtergelaten is; 3° de schade, veroorzaakt door het opzettelijk op strand zetten van het schip, ten einde neming, schipbreuk, of eenig ander dreigend gevaar te ontkomen, enz. Het karakteristieke in al deze gevallen ligt daarin, dat de schade is toegebracht, of de kosten besteed in het gemeenschappelijk belang van schip en lading beide; ontbreekt dit kenmerk, dan is de averij geen gemeene averij.

Een afkoop, die het schip alleen geldt, — een over boord werpen van een deel der lading, dat bedorven is, zonder dat uit dit bederf nadeel ook voor het schip kon ontstaan, — eene op strandzetting van het schip alleen tot lijfsberging van de bemanning zal wel averij zijn, maar geen averij-grosse, omdat het opgegeven kenmerk daarvan ontbreekt. Het binnenloopen in eene noodhaven, om te vertrimmen of om welke andere reden ook, met al de daaraan verbonden of de daaruit voort-spruitende onkosten, juist omdat deze nu buitengewoon zijn, wordt averij-grosse, wanneer het behoud van schip en lading beide dien maatregel noodzakelijk maakt. De kosten en schaden moeten zijn gemaakt en toegebracht uit nood, opzettelijk in dringend gevaar, om grooter onheil te voorkomen; de kosten hebben moeten dienen om de voort-

zetting der reis mogelijk te maken. De schade moet opzettelijk zijn toegebracht, of een onmiddellijk gevolg wezen eener opzettelijk verrigte daad, b. v. het verlies van zeilen tengevolge van het zoogenaamde prangen, dat is zwaar zeilen, om het schip van lager wal te houden; en ten slotte moet alles natuurlijk geschieden in 't belang van schip en lading. Het is over 't geheel niet noodig, dat men werkelijk ontkomen is aan het gevaar, dat men wilde ontwijken; ook niet dat, zooals later welligt is gebleken, de maatregel te onpas genomen is, of dat er nog een andere uitweg mogelijk is geweest; evenmin, althans voor het toebrengen der schade, dat de schipper vooraf de voornaamsten van het scheepsvolk over den maatregel heeft gehoord, omdat zulk een verhoor niet altijd kan gehouden worden. Dat verhoor zal echter in den regel aan het maken der kosten altijd dienen vooraf te gaan. Voor zoover de schaden en kosten veroorzaakt zijn door een eigen gebrek, den slechten toestand van het schip, door schuld of nalatigheid van den schipper of het scheepsvolk, kunnen zij niet gebracht worden tot gemeene averij, maar blijven zij ten laste van den eigenaar of de reeders, behoudens het verhaal van deze op hem, die door zijne schuld of nalatigheid tot de uitgaven 'aanleiding heeft gegeven. Wat gezegd is van het bevrachte schip en de lading geldt ook van de lighterscheepen en de daarin overgebrachte goederen. Tusschen deze en het hoofdschip blijft evenwel ook betrekking bestaan, zoodat het deel der averij-grosse, dat ten laste van de lading in de lighters komt, wederom als gemeene averij wordt omgeslagen over het hoofdschip, de vracht en de geheele lading. De gemeene averij wordt gedragen door al de belanghebbenden bij schip en lading. In 't gemeen belang gemaakt, moeten zij door schip, vracht en lading gedragen worden. Deze regeling spoort aan tot voorzigtigheid en naauwgezetheid in de behartiging van die gemeenschappelijke belangen. De wetgevingen werken deze beginselen in onderscheidene bepalingen verder uit; de volledige behandeling van al de bijzondere gevallen ligt buiten ons bestek. Het komter nu op aan, om te weten, welke waarde bij het berekenen van ieders aandeel in de gemeene averij in aanmerking moet komen.

Volgens onze wet draagt het schip naar de waarde, die het heeft, in den staat, waarin het is aangekomen, onder bijvoeging van het deel in de gemeene averij, dat het zelf vergoed krijgt. De vracht draagt meê voor het bedrag, dat verdiend is, onder aftrek van de gagiën en het onderhoud van het scheepsvolk. De eigenaars der ingeladen goederen betalen in de gemeene averij naar de waarde, die ieder van hen op het oogenblik van het voorvallen der schade aan boord had, waarbij wordt opgeteld datgene, wat de wet rekent, dat nog aan boord is, b. v. het geladene in lighters enz. Enkele goederen dragen wel mede in de schade, aan anderen overkomen, zonder zelve aanspraak te hebben op vergoeding voor eigen geleden schade; bij andere we-

derom heeft juist het omgekeerde plaats.

De berekening en de verdeling der gemeene averij geschiedt meestal ter plaatse waar de reis eindigt, ten verzoeken van den schipper of van andere belanghebbenden, in den regel binnen den tijd van twee jaren na het ongeval, door deskundigen, die door partijen of den regter benoemd, en altijd beëdigd worden. Het stuk, dat daarvan wordt opgemaakt, heet *dispache*, *dispaet*; de deskundigen, daarmee belast, noemt men *dispacheurs*. Omdat het altijd eene zeer moeilijke zaak blijft, om te beslissen, watal dan niet averij-grosse is, en welke schade vergoed, welke goederen en welke waarde daarvan tot die vergoeding moet bijdragen, worden de *dispacheurs* of door de regering aangesteld of door partijen gekozen, altijd genomen uit de meest ervaren makelaars in zeezaken en regtsgeleerden, wier eenige werkzaamheid gewoonlijk in het *dispacheren* bestaat. De bewijstukken voor het bestaan van het ongeval, dat is het zeeëvenement, het journaal en de scheepsverklaringen of zeeprotesten, door den schipper en het volk gedaan, de taxatie van de waarde van het schip door de experts, beëdigde deskundigen, de chartepartijen, manifesten en *cognossementen*, al die stukken moeten tijdig door de partijen ingediend worden, ten einde de *dispacheurs* in staat te stellen, om de *dispache* behoorlijk op te maken. Wordt de opgemaakte berekening en verdeling door de partijen niet goedgekeurd, dan kan ieder van haar de zaak voor den regter brengen, ten einde door een vonnis de onwilligen tot betaling te dwingen.

Het aandeel in de schade, dat ieder ten slotte moet dragen, wordt, indien en voor zooverre het verzekerd is, door den verzekeraar vergoed.

Bijzondere of particuliere averij zijn alle schaden en kosten, die, onder het algemeen begrip vallende, zooals de wet dat heeft bepaald, niet tot de averij-grosse behooren; dus de schaden en buitengewone onkosten, die door schip of lading of ook door beide, maar niet ten behoeve of ter zake van beide te samen zijn geleden, en daarom ook niet gemeenschappelijk gedragen worden. De wet noemt ook hiervan eenige bijzondere gevallen op, vooreerst om daaromtrent allen twijfel met opzicht van den aard der averij weg te nemen, alsmede om vooral te wijzen op de aansprakelijkheid van den verzekeraar, ingeval van verzekering. Zoo noemt zij: 1° alle schaden en verliezen aan het schip of aan de lading overkomen door storm, neming, schipbreuk of toevallige stranding; 2° het verlies van of de schade geleden aan kabels, masten, touwen, ankers, zeilen, boegspriet, stengen, ra's, booten en andere scheepsgebedsenschappen, veroorzaakt door storm of ander onheil op zee; 3° bergloonen en de andere onkosten bij berging.

Hulploonen zijn averij-grosse, omdat deze voor het onheil worden uitgegeven in 't gemeenschappelijk belang van schip en lading, ten einde het ongeluk te vermijden.

Zoo zijn particuliere averij, althans in den regel, de schaden, voortgekomen uit de aanzegging enz. met andere schepen, en de schade aan schip en lading of aan één van beide toegebracht door brand, al ontstond die ook door ontbranding van ingeladen goederen. De bijzondere averij wordt gedragen door hem, aan wien het goed, dat de schade leed of ter zake waarvan de kosten gemaakt zijn, toebehoort. *Dispacheren* komt nu niet te pas. Heeft hij zijn belang verzekerd, dan lijdt de verzekeraar in zijne plaats de schade. De eigenaar of belanghebbende, of in zijn naam de verzekeraar kan somtijds gerechtigd zijn, het betaalde wederom te verhalen op een derde, door wiens schuld of toedoen de schaden geleden of de kosten gemaakt zijn; bijvoorbeeld, ingeval van aanzegging door het niet in acht nemen van de bepalingen omtrent het uitwijken van schepen, of bij schade, aan de lading overkomen door achtteloosheid van schipper of scheepsvolk. Het bestaan van dat verhaal op een ander en de mogelijkheid van de uitoefening hiervan zijn op het karakter van het ongeval, en op de soort der averij niet van invloed.

Bijzondere averij kan soms wel algemeene ten gevolge hebben. Bijvoorbeeld, als men eene noodhaven moet aandoen, of het schip op strand moet zetten, nadat men en tengevolge daarvan, dat men schade door eenig zee-toeval heeft geleden. Beide averijen behouden dan ieder haar eigen karakter en werking. De particuliere wordt gedragen door hem, wien zij treft: de daaruit gevolgde algemeene wordt omgeslagen. De herstelling van het tuig of schip zou in dit geval bijzondere averij blijven, terwijl de kosten, uit het aandoen van de noodhaven voortgesproten, als algemeen over schip, vracht en lading zouden worden omgeslagen.

Avernors (De). Zoo luidt de naam van een magtigen volksstam in Aquitaansch Gallië, het tegenwoordig Auvergne. Men verhaalt, dat de Avernors afstammen van de Trojanen en dat zij in de dagen van *Caesar* een belangrijken stam vormden, hoewel zij reeds in 121 vóór Chr. door *Domitius Ahenobarbus* en *Fabius Maximus* waren onderworpen. De Romeinen lieten hen in het bezit hunner zelfstandigheid en verleenden hun den eertitel van broeders van het Romeinsche volk. Hunne hoofdstad was *Nemossus*, later *Augustonemetum*, thans *Clermont* genoemd.

Avernus, in het Grieksch *Aornos*, is de naam van elke plaats, waaruit verderfelijke dampen opstijgen. Men kende er onderscheidene in de dagen der Oudheid, en men meende, dat zij in verband stonden met het onderaardsche schimmenrijk. Bij uitnemendheid werd die naam gegeven aan een diep meer, een voormaligen krater, bij *Cumae* in *Campanië*. Dat meer, door steile rotswanden en hoog geboomte omgeven, was het middelpunt van alle sagen, die betrekking hadden op het schimmenrijk. Hier woonden, zooals men verzekerde, de *Cimmeriërs* in diepe

holen, — hier bevonden zich de Styx en de Pyriphlegeton, de tuin van *Hecaté* en de Elyzeesche velden, de grot der Sibylle van Cumae en de plaats, waardoor *Aenëas* afdaalde naar den Tartarus. De geheimzinnige sluijer, welke dit oord bedekte, werd opgeheven door *Agrippa*, die het woud deed vellen en de woeste streek in bouwland herschiep, waarna hij den tunnel door den berg liet houwen, die thans gedeeltelijk ingestort en onder den naam van "Grotta di Sibylla" bekend is. Het meer heet nog heden ten dage "Lago di Averno" en is niet ver van Puzzuoli gelegen. Het is op sommige plaatsen 60 Ned. el diep, en zijne oevers zijn met ooft- en wijngaarden versierd.

Averøe is een Noorweegsch eiland ten westen van Christiansand. Het telt 4000 inwoners.

Averrhoa *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Oxalideën en omvat boomen met oneven gevinde bladeren. *A. Bilimbi* *L.* wordt ruim 3 Ned. el hoog en draagt langwerpige, zure vruchten, die in Oost-Indië bij koortsen als een verkoelend middel worden gebruikt. De vruchten van *A. Carambola* *L.* hebben scherpe kanten en zijn in rauwen toestand eetbaar. Beide soorten groeijen in de keerkringslanden van Azië.

Averrhoës, eigenlijk *Ebn-Rosjd*, een beroemd Arabisch wijsgeer, die zich vooral door zijne verklaring van *Aristoteles* een grooten naam heeft verworven, werd geboren te Cordova in 1149. Hij werd er de opvolger van zijn vader in het ambt van opperregter of Moeffi-Khalif. *Almansor* riep hem in die betrekking naar Marokko, en toen de geroepene hier het regtswezen geregeld had, keerde hij terug naar Cordova. Te gelijk met zijn roem vermeerderde echter het aantal zijner vijanden. Men beschuldigde hem van ketterij, de Khalif beroofde hem van zijne waardigheid en van zijn vermogen, en de geleerde man zag zich genoodzaakt om bij de Israëlieten, bepaaldelijk bij zijn leerling *Mozes Maimonides*, een ellendig leven voort te slepen. Zijne armoede en de onverdraagzaamheid zijner landgenooten dwongen hem, om zich naar Fez te begeven. Hier werd hij voor eene geloofsregtbank gesteld en veroordeeld om zijne gevoelens te herroepen en openlijk te worden ten toon gesteld in de moskee. Na dien tijd leefde hij te Cordova in groote armoede, totdat *Almansor* hem naar Marokko terugriep en hem in zijne waardigheid herstelde. Hij overleed aldaar in 1217 of 1225.

Averrhoës had over godgeleerdheid en wijsbegeerte de lessen gehoord van *Tophail*, en in de geneeskunde die van *Ibn-Zohr*. Hij was een ijverig volgeling van *Aristoteles* en slechts hier en daar naderen zijne gevoelens tot die der Neoplatonici, bijvoorbeeld in de leer der algemeene rede (*ratio universalis*), die hij van de bijzondere rede (*ratio particularis*) der menschen onderscheidde en als een zelfstandig wezen beschouwde. Zelfs den Koran verklaarde en wijzigde hij volgens de leer van *Aristo-*

teles, en hij werd alzoo de schepper van eene nieuwe godsdienstige wijsbegeerte, die aanleiding gaf tot vele ketterijen. Ook bij de geleerde Christenen had hij een groot gezag. Bij deze ontstond strijd over zijne leer omtrent de eenheid der algemeene rede, totdat eindelijk paus *Leo X* het anathema uitsprak over haar en hare verdedigers. Op het gebied der geneeskunde hield hij zich desgelijks aan de theoriën van *Aristoteles*. Zijn voornaamste geschrift was eene Arabische vertaling der werken van *Aristoteles*, met breede verklaringen voorzien. Zij was naar een Syrisch handschrift vervaardigd, en wij hebben er alleen de Latijnsche overzetting van behouden. Voorts gaf hij eene paraphrase van "De republiek" van *Plato*, benevens eenige andere boeken van wijsgeerigen en geneeskundigen inhoud.

Aversa of *portica* noemt men de keermunt van eene munt. In het Fransch zegt men *revers*, vanwaar het spreekwoord afkomstig is "le revers de la medaille (de schaduwzijde eener zaak)".

Aversa is de naam eener stad in de Italiaansche (vroeger Napelsche) provincie Terra di Lavoro. Zij ligt tusschen Napels en Capua in eene schoone landstreek, die met wijngaarden en oranjeboomen is versierd. Er zijn 9 parochiekerken, onderscheidene kloosters, een beroemd vondelinghuis, een opvoedingsgesticht voor meisjes en ongeveer 20000 inwoners.

Aversa werd nabij het oude Atella, eene stad der Osciërs, door de Noormannen, onder aanvoering van *Rainulf*, gesticht. Laatstgenoemde erkende den Duitschen keizer *Koenraad II* als zijn leenheer en werd tot graaf van Aversa verheven. Een zijner nakomelingen kreeg van paus *Nicolaas II* (1059) het vorstendom Capua in leen, waarna Aversa hiermede vereenigd en alzoo van hare zelfstandigheid beroofd werd.

Averuit, zie *Citroenkruid*.

Aves-eilanden of *Vogel-eilanden* (De) zijn twee kleine eilanden in de Antillische zee aan de noordkust van Venezuela. Zij worden tot de Nederlandsche bezittingen gerekend. De geringe bevolking bestaat er uit eenige visschers.

Avesta, zie *Zend-Avesta*.

Aveyron of *Aveiron* is de naam eener rivier in het zuiden van Frankrijk. Zij ontspringt bij Séresme-le-Chateau en stort na een loop van 39 geogr. mijlen, grotendeels door het departement, dat naar haren naam genoemd is, zich uit in de Tarn. Op een afstand van 7 mijlen van haren mond wordt zij bevaarbaar.

Het evenzoo genoemde departement ligt tusschen de departementen Cantal, Lozère en Gard Hérault, en Tarn, Tarn-Garonne en Lot, en heeft eene oppervlakte van ruim 170 □ geogr. mijlen. Het is eene woeste bergstreek, tusschen de gebergten van Auvergne en de Cevennes gelegen, maar wordt naar het zuidwesten of naar de zijde der Garonne wat vlakker. Het wordt besproeid door de

Lot en de Aveyron met hare zijrivieren. Daartusschen verheffen zich bergen ter hoogte van 1000 tot 1600 Ned. el, hier en daar met merkwaardige holen en grotten. Het klimaat is er in verschillende gedeelten zeer verschillend. Van den bodem is nauwelijks de helft ontgonnen; men vindt er uitgestrekte heidevelden en aanzienlijke wouden. De wijngaard levert er een zeer middelmatigen wijn, zoodat er veel brandewijn gestookt wordt. De bosschen bestaan er hoofdzakelijk uit eiken, beuken- en naaldhout, en de kastanjeboomen leveren er een overvloed van vruchten. De veeveelt is er de voornaamste bron van bestaan. Er is veel wild, en er worden veel steenkolen, ijzer, aluin, zilverhoudend lood, antimonium, zink enz. opgedolven. Daarenboven heeft men er onderscheidene fabrieken. Het aantal inwoners bedraagt er ongeveer 400000, en onder deze bevinden zich 30000 Hervormden. De hoofdstad is Rhodéz.

Avianus (Flavius), een Romeinsch fabeldichter, heeft volgens sommigen tegen het einde der 1ste eeuw na Chr. en volgens anderen ten tijde van *Theodosius de Groot* geleefd. Hij wordt voor den vervaardiger gehouden van 42 Latijnsche fabels in den trant van die van *Phaedrus*, maar niet zoo verdienstelijk. Zij zijn uitgegeven door *H. Canegieter* (Amsterdam, 1781), door *Nodell* (Amsterdam, 1787) en door anderen.

Avicenna, eigenlijk *Ebn Sina*, was een beroemd Arabisch wijsgeer en arts, wiens naam eeuwen lang een groot gezag had op het gebied der geneeskunde. Hij werd geboren in 980 te Afsjema, niet ver van Boekhara en ontving in laatstgenoemde stad eene zorgvuldige opleiding. Hij legde zich toe op de wijsbegeerte, de wis- en sterrekunde en de geneeskunde, en verwierf weldra als arts zoo grooten roem, dat hij door meer dan een sultan tot lijfarts benoemd werd en zelfs eenigen tijd de waardigheid van groot-vizier bekleedde. Later keerde hij naar Ispahan terug en overleed in het jaar 1037.

Zijn geschrift over de geneeskunde in haren geheelen omvang is reeds in de 12de eeuw met den titel "Canonum medicinae libri V" door *Gerhard van Cremona* in het Latijn vertaald. Het is later bij herhaling gedrukt en voor de kennis der Arabische geneeskunde van groot belang. Daarenboven heeft *Avicenna* eenige wijsgeerige geschriften nagelaten.

Avicennia is de naam van een plantengeslacht, uit de familie der *Verbenaceën*. De soorten onderscheiden zich door een 4-deeligen kelk en eene klokvormige, 4-slip-pige bloemkroon met 5 lange meeldraden. Daartoe behooren boomen der warme landen met over de aarde kruipende uitspruitsels. De meest bekende soorten zijn: *A. tomentosa* L., die vooral in Arabië, Abessinië en Nubië gevonden wordt en bij eene hoogte van 25 Ned. el een omvang heeft van 5 Ned. el. Hare bladeren zijn langwerpig en stomp, met witte randen versierd en zeer geschikt tot voedsel voor kameelen, ezels en schapen; voorts in de keerkingslanden van Amerika *A. nitida*

L., — en op Nieuw-Zeeland de gom-dragende *A. resinosa* L.

Aviénus (Rufus Festus), een Romeinsch dichter, die tegen het einde der 4de eeuw na Chr. leefde, is vermoedelijk geboortig van Volsinii in Etrurië en de vervaardiger van onderscheidene, nog al uitgebreide gedichten. Hiertoe behooren eene "Beschrijving des aardbols (Descriptio orbis terrae)," aan het Grieksch ontleend, — de "Zeekusten (Ora maritima)" of eene beschrijving der kust van Cadix tot aan Marseille enz. Kleinere gedichten van zijne hand zijn opgenomen in de Anthologieën van *P. Burman* en *H. Meijer*.

Avignon is de hoofdstad van het Fransche departement Vaucluse in Provence. Zij ligt in eene vruchtbare vlakte aan den voet van een zacht-glooienden heuvel en op den linkeroever van de Rhône. Deze laatste verdeelt zich hier in 2 armen, die het groote en welige eiland Berthelaise omvatten. Over die beide armen en het eiland lag wel eer van Avignon naar het stadje Villeneuve eene steenen brug ter lengte van bijna 300 Ned. el, doch zij is door de watervloeden van 1660 en 1670 verwoest. Later is zij door eene houten brug vervangen. *Avignon* is langwerpig rond van gedaante en heeft 7 poorten; men noemt haar de stad der monniken en der klokken. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er het voormalig paleis der Pausen, thans eene kazerne, en de hoofdkerk Notre Dame met het grafteeken van paus *Johannes XXII*. Vele belangrijke oudheden zijn er in de dagen der omwenteling verdwenen. Er zijn 53 kerken, — voorts heeft men er een invaliden- en een krankzinnigen-gesticht, een muséum, een schouwburg, eene openbare boekerij met 50000 deelen, een botanischen tuin, eene académie, een godgeleerd seminarium en andere inrigtingen van onderwijs. Het aantal inwoners bedraagt er ruim 36000. Zij houden zich vooral bezig met de zijde-weverij. De amandels, het was en de honig van Avignon zijn beroemd, en hare beste wijnsorten zeer gezocht.

Men zegt, dat *Avignon*, tegelijk met Marseille, reeds in de 6de eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling door de Phocaeërs is gesticht. In den tijd der Romeinen droeg deze stad den naam van Avenio. Zij vestigden er eene kolonie in het jaar 48 vóór Chr., en reeds in de eerste eeuw na Chr. bezat zij al de voorregten eener Italiaansche stad. Na den val van het West-Romeinsche rijk kwam zij in de magt der Bourgondiërs. Koning *Gondebald* verdedigde zich hier tegen *Chlodwig*. Daarna werd zij door de West-Gothen bezet, en in de 6de eeuw kwam zij weder onder de heerschappij der Bourgondiërs en der Franken. Ook de Saracënen maakten zich van haar meester, maar zij werden door *Karel Martel* verdreven. Later werd Avignon met haar gebied een graafschap en de hoofdplaats van Venaissin. In de 13de eeuw werd er zelfs de gemeenebestelijke regeringsvorm ingevoerd, welken zij 30 jaar behield, waarna zij het hoofd hoog voor den graaf van Provence. De leer

der Albigenzen vond er vele aanhangers. Toen *Lodewijk VIII* een vrijen doortogt door Frankrijk verlangde, ontving hij eene weigering van de stad Avignon, die er zich op beriep, dat zij tot het koninkrijk Bourgondië behoorde en zich als een leengoed van het Duitsche rijk beschouwde. De Koning belegerde haar 3 maanden lang, en den 12^{den} September 1228 kwam er een verdrag tot stand, waarbij een vrije intogt aan den Vorst vergund werd. Deze achtte zich echter jegens die kettersche stad zoo weinig aan het verdrag gebonden, dat hij haar aan plundering en verwoesting prijs gaf. Later verviel Avignon althans gedeeltelijk aan de koningen van Frankrijk.

Van het jaar 1309 tot 1377 was zij de zetel der Pausen, — en wel van *Clemens V* (tot 1314), — van *Johannes XXII* (tot 1334), — van *Benedictus XII* (tot 1342), — van *Clemens VI* (tot 1352), onder wiens bestuur zij het eigendom werd van den Heiligen Stoel, — van *Innocentius VI* (tot 1362), — van *Urbanus V* (tot 1370), — en van *Gregorius XI* (tot 1376). Laatsgenoemde trok in September 1376 met geheel zijn hof, met uitzondering van 6 kardinalen, weder naar Rome. *Petrarcha* zegt van den toestand van Avignon in den tijd van *Clemens VI*: "Zij is het Babylon van het westen, eene school van gruwelen, het middelpunt van ongodsdienstigheid en schandelijk bijgeloof, waar men de kostbaarste goederen, vrijheid en rust, tevredenheid, godsdienst, hoop en Christelijke liefde verliest; elke straat is er eene vergaderbak van misdaden, de ouderen bederven er de jeugd, — schaking, ontëring, echtbreuk en bloedschande zijn er slechts spel voor het hof van Rome. Voor geld is alles te koop, — voor geld opent men hier den hemel en voor geld verkoopt men Jezus Christus, onzen Heer." In hoever men deze ontzettende schets aan de zwartgalligheid van *Petrarcha* moet toeschrijven, blijft de vraag.

Te Rome werd *Gregorius XI* opgevolgd door den Aartsbisschop van Bari onder den naam *Urbanus VI*. De Fransche kardinalen benoemden echter *Clemens VII* tot Paus, en deze vestigde zich te Avignon. Op deze wijze ontstond het groote schisma in de Westersche Kerk. Toen *Clemens VII* in 1394 overleed, kozen zijne kardinalen een nieuwen tegenpaus, namelijk *Benedictus XIII*, terwijl de kardinalen te Rome, na den dood van *Urbanus VI* (1389), *Bonifacius IX* op den Heiligen Stoel hadden geplaatst. *Benedictus* werd in Avignon belegerd door den maarschalk *Beauséant* en nam de vlugt naar Spanje, waarna legaten of pauselijke stadhouders te Avignon hun verblijf hielden. Gedurende de 13de en 14de eeuw zijn er onderscheidene kerkvergaderingen gehouden. In de dagen der Hervormers vonden de Calvinisten er vele aanhangers, maar de strijd der partijen deed er de welvaart en groothede langzamerhand verdwijnen. Gedurende de Omwenteling verklaarde de Nationale vergadering in 1791 Avignon voor Fransch gebied, en de Paus moest

deze annexatie goedkeuren. In die dagen zijn er door *Jourdan* en zijne woeste medgezellen talrijke gruwelen gepleegd en vele merkwaardige voorwerpen van vroeger dagen vernield.

Avignon-bessen, ook geelbessen of Perzische besen geheeten, zijn afkomstig van verschillende soorten van weegdoorn (*Rhamnus*) en vooral van den verf-weegdoorn (*Rhamnus tinctoria*). Zij komen voornamelijk uit het Oosten, maar ook uit het zuiden van Frankrijk en Hongarije. De eerste zijn groot, helder groen tot licht geel, — de laatste klein en donkerbruin. In de Levantsche besen vindt men eene kristalliseerbare, stikstofvrije kleurstof, *chrysorhamnus* genaamd. Men gebruikt die besen om verven te bereiden voor de katoendrukkerijen, tot kleuring van papier, alsmede tot het maken van lakverven.

Avila is eene Spaansche provincie in oud-Castilië; zij grenst ten noorden aan Valladolid, ten oosten aan Segovia, ten zuiden aan Madrid en Toledo, en ten westen aan Estramadura en Salamanca. Op 140 □ geogr. mijlen telt zij 187000 inwoners. De bodem is er bergachtig, vooral in het zuiden, waar de bergen van Bejar en Gredos zich met den Sierra d'Avila vereenigen en eene voortzetting vormen van den Sierra de Guadarama. Tusschen die bergen vindt men vruchtbare dalen, enkele meren en onderscheidene kleine rivieren. Dáár groeijen druiven, moerbeziën, kastanjes, oljven, vlas enz. Er is weinig hout, maar geen gebrek aan steenkolen en ijzererts.

De evenzoo genoemde hoofdstad, het Abula der Romeinen, telt 6500 inwoners en ligt 1000 Ned. el boven den zeespiegel aan de helling van den Sierra d'Avila op eene granietrots en op den oever der Adaja. Er is een Moorsch kasteel en eene fraaije hoofdkerk. Weleer was er eene universiteit en behoorde zij tot de voornaamste steden van Spanje.

Avila y Zuniga (Don Louis), een Spaansch staatsman, generaal en geschiedschrijver, werd geboren te Placencia in Estramadura en was de vertrouwde gunsteling van keizer *Karel V*. Deze zond hem naar de pausen *Paulus IV* en *Pius IV*, benoemde hem tot grootmeester der orde van Alcantara en deed zich van hem vergezellen op zijne togten naar Afrika en tegen het Schmalkaldisch verbond. Hij beschreef deze laatste op eene aantrekkelijke wijze in zijne "Commentarios de la guerra de Allemanna hecha por Carlos V en 1546 y 1547."

Avila (Sancho d'), een Spanjaard, was kapitein der lijfwacht bij den hertog van *Aloa* toen deze in de Nederlanden vertoefde. Hij volvoerde den last om de graven van *Egmond* en *Hoorne* in hechtenis te nemen. Bij de Maas vocht hij tegen den graaf van *Hoogstraten*, die er overwonnen werd en sneuvelde. Later behaalde hij de overwinning op de Mookerheide. Het muitend krijgsvolk bragt hem echter in groote ongelegenheid, zoodat hij in het jaar 1577 naar Spanje moest terugkeeren.

Aviler (Augustus Charles d'), een beroemd beeldhouwer, werd geboren te Parijs in 1653. Op 20-jarigen leeftijd behaalde hij den grooten prijs te Rome en werd benoemd tot lid van de Academie. Op zijn togt naar de Tiberstad werd hij door zeeroovers gevangen genomen, maar na verloop van 16 maanden herkrèeg hij zijne vrijheid, waarna hij zich naar Rome spoedde en gedurende 5 jaren zijne studiën voortzette. Toen hij in zijn vaderland was teruggekeerd, deed hij gebouwen verrijzen te Carcassonne, te Besiers, te Toulouse en te Marseille en schreef hij belangrijke bouwkundige werken. Hij overleed te Montpellier in 1700.

Avis. Regtskundig: zie *advies*. 't Woord wordt nog gebruikt in het Fransche *Avis du Conseil d'Etat*: het oordeel over eene of andere zaak, dat door den staatsraad werd uitgebragt en dat met goedkeuring des Konings kracht van wet verkreeg.

A vista of *à vue*, bij zigt, op zigt, op vertoon. In wissels en ander handelspapier beteekent deze term, dat de in het papier vermelde geldsom onmiddellijk, bij de aanbieding of vertooning van het papier door hem, die betalen moet, zal voldaan worden. De wissel, op zigt getrokken, is betaalbaar op vertooning, zegt het Nederlandsche Wetboek van koophandel. Binnenlandsche wissels, dat zijn wissels binnen het Rijk in Europa getrokken en betaalbaar, moeten binnen drie maanden ter betaling worden aangeboden op straf van verlies van verhaal tegen de endossanten en tegen den trekker, althans indien deze fonds ter betaling aan den betrokkene had bezorgd. Voor wissels van buiten's lands of op het buitenland getrokken zijn andere verschillende termijnen vastgesteld.

A vista of *à prima vista* in de muziek beteekent, op het eerste gezigt, namelijk, dat de speler of zanger het muziekstuk zoo dadelijk, als het hem voorgelegd wordt, speelt of zingt, zonder dat hem vooraf de gelegenheid gegeven wordt, om zich in de voordragt daarvan te oefenen.

Avitus (M. Maecilius), in Auvergne geboren, was ten tijde van *Valentinianus III* praefectus praetorius in Gallië. In 451 na Chr. bragt hij het verbond tot stand tusschen *Aëtius* en *Theodorik*, koning der West-Gothen. Dapper streed hij in de Catalaunische velden, en in 454 werd hij door keizer *Maximus* bekleed met het opperbevel over de krijgsmagt in Gallië. Na den dood van dezen deed hij zich te Arles tot Keizer uitroepen (10 Julij 455). Te Rome vond hij echter weinig aanhangers, en hij maakte zich gehaat door zijne trotscheid en verkwisting. Reeds in 456 werd hij door den Sueef *Ricimer* gedwongen, om zijne waardigheid neder te leggen en zich met het bisdóm van Placentia te vergenoegen. Hij overleed niet lang daarna.

Aviveren noemt men in de ververij de handelwijze, waardoor de kleuren op de stoffen worden verlevendigd. Dit geschiedt doorgaans in den aviveer-ketel — een stoomke-

tel, waarin de stoffen bij een hoogen warmtegraad aan de werking van bepaalde oplosingen worden blootgesteld. Zie *Ververij*.

Aviz-orde (De) is eene ridderorde, in 1143 gesticht. Toen ontstond te Coimbra in Portugal eene vereeniging van ridders met het doel om de Mooren te verdrijven. Zij noemde zich eerst "de nieuwe ridderschap." *Alfonsus Henricus*, de eerste koning van Portugal, schonk haar, nadat zij in 1162 door den Paus tot eene geestelijke orde verheven was, de stad Evora, zoodat hare leden den naam voerden van "ridders van Evora." In 1211 ontvingen zij van *Alfonsus II* de grensvesting Aviz, waarna zij den titel aannamen van "ridders van Aviz." In 1385 verklaarde zich *Johannes I*, koning van Portugal, tot hun grootmeester en verbood hun, de Spaansche ridders van Calatrava als hunne meesters te erkennen. Deze bragten de zaak voor het concilie te Basel en werden in het gelijk gesteld, maar het ontrak hun aan magt om hun gezag te hernemen. Nu verbleef het grootmeesterschap aan de kroon van Portugal tot op onzen tijd toe. Die orde werd in 1789 door koningin *Maria* van Portugal veranderd van eene geestelijke orde in eene van militaire verdienste met drie klassen, namelijk 6 groot-kruisen, 49 commandeurs en een onbepaald aantal ridders. Het ordeteeken is een groen-geëmailleerd kruis, aan de uiteinden met leliën versierd, waarbij koningin *Maria* een rood-geëmailleerd hart gevoegd heeft. Slechts officieren met den rang van kapitein en met 20-jarigeu diensttijd kunnen de orde bekomen.

Avlona of *Valona* is de hoofdstad van een evenzoo genoemd Turksch gewest in Albanië. Voorheen stond zij onder de heerschappij van Venetië en genoot als koopstad een hoogen bloei, maar in 1691 is zij in het bezit gekomen der Turken. Zij ligt in eene moerassige, ongezonde streek en telt 6000 inwoners, die zich met den wijn- en tabaksbouw, met het vervaardigen van wollen stoffen en wapenen en met de vischvangst bezighouden.

Avocatorium, *literae avocatoriae*, of décret de rappel, is een oproepingsbrief, eene openlijke bekendmaking van de regering, waarbij zij hare onderdanen, die in het buitenland verblijf houden, aanmaant om in het vaderland terug te keeren, meestal met eene bedreiging van straf tegen de nalatigen. Vroeger was het doel van zoo'n proclamatie dikwijls, om de afwezigen te waarschuwen tegen het gevaar, dat er voor hen ontstaan kon uit politieke verwikkelingen, die waarschijnlijk een oorlog ten gevolge zouden hebben. Tegenwoordig roepen de regeringen door zulke stukken in de eerste plaats diegenen op, die verplicht zijn, om in het leger te dienen, opdat ook zij, door het dragen der wapenen, het gevaar mogen helpen afwenden, waaraan het vaderland bij het uitbreken van een oorlog blootstaat.

Avogato (*Persea gratissima* Gärtn.), ook alligator-peer genaamd, is lid van een geslacht, dat tot de schoone familie der Lau-

rineën behoort. Zij heeft een zesdeelig bloem-omhulsel en 9 meeldraden, van welke de 3 middelste aan den voet met aanhangsels zijn voorzien. De helmknoppen springen met 4 kleppen open. De boom bereikt eene hoogte van 16 Ned. el en heeft eene breede kroon. Zijne schors is sterk gegroefd en lichtgrijs van kleur. De bladeren zijn gesteeld en afwisselend geplaatst; zij zijn omgekeerde eirond van gedaante, met korte punten en aan de ondervlakte met fijne haartjes voorzien. Zijne bloemen vertoonen zich als groene, gedrongene aren met wollige toppen. De hangende bes wordt zoo groot als een kinderhoofd en heeft de gedaante eener peer. Zij is geel of bruinachtig-groen van kleur. Tusschen het vruchtbekleedsel en de harde, groote pitten bevindt zich een bleek, boterig vruchtvleesch, met groene aders doortrokken, hetwelk in West-Indië en in Tropisch Amerika veel wordt gebruikt. Het smaakt als boter of merg, en de Europeanen vinden het zeer aangenaam van smaak. Door-gaans wordt er wijn, suiker of citroensap bij gevoegd, of ook wel peper en zout. De rijpe vrucht is gezond, de onrijpe zeer gevaarlijk. In het zaad bevindt zich een wit sap, dat in de lucht rood wordt. Het geeft vlekken, die men uit linnen nauwelijks verwijderen kan. Het zaad en de knoppen worden door de geneeskundigen voorgeschreven. In den laatsten

tijd is deze boom ook te Kew in Engeland gekweekt. Hij groeit het best in een leemachtigen bodem en vereischt eene vochtige warmte, hoewel hij met groote omzigtigheid begoten moet worden. Op bijgaande afbeelding zien wij een bloeienden tak op $\frac{1}{2}$ der natuurlijke grootte, in 2 een blad op dezelfde grootte, in *a* eene bloem $3\frac{1}{2}$ maal, in *b* een meeldraad (met staminodiën) 7-maal, in *c* een stamper 2-maal vergroot, en in *d* eene geheele, in *e* eene doorgesneden vrucht, het zaad vertoonende, op $\frac{1}{16}$ de der natuurlijke grootte.

Avaira Elais of *Avaira guianensis* is eene palmsoort, waarvan men palm-olie verkrijgt, die in de zeepziederij gebruikt wordt. Zie *Palmen*.

Avoudupoids is de naam van een Engelsch handelsgewigt, dat behalve in Groot-Brittannië en Ierland ook in de Vereenigde Staten gebruikt wordt voor alle waren, die men bij 't gewigt verkoopt, behalve voor

goud, zilver, platina, juweelen, geneesmiddelen, munten en bij wetenschappelijke onderzoekingen, waarvoor men het troois gewigt bezigt. In plaats van dit laatste is het avoudupoids in 1855 in Groot-Brittannië het standaard-gewigt geworden, en men heeft het oorspronkelijk exemplaar, van platina vervaardigd, in de schatkamer geplaatst. Het heeft 7000 grein, en 5760 van deze gaan op een pond troois gewigt. Een pond avoudupoids is gelijk aan 453,5926625 Ned. wigtjes.

Avon is de naam van eenige rivieren in Groot-Brittannië. De Lower-Avon ontspringt in Wiltshire, wordt bevaarbaar bij Bath en stort beneden Bristol zich uit in de Severne. De Upper-Avon neemt haren oorsprong in Northamptonshire, wordt bij Stratford bevaarbaar en ontmoet de Severne bij Tewksbury. *Shakspere*, te Stratford geboren, wordt wel eens "de zwaan der Avon" genoemd. Eene andere rivier van dien naam, ontspringt in

Wiltshire, vloeit door Hampshire en brengt hare wateren naar het Kanaal. Kleine riviertjes, die zoo genoemd worden, heeft men in Wales en in Schotland, waar zich ook het Meer van Avon bevindt. — Tevens stroomt er eene rivier van dien naam in Britsch Noord-Amerika.

Avondmaal (tafel des Heeren, sacrament des altaars) is de naam eener gewijde instelling der Christelijke kerk, welke door

al hare genootschappen, met uitzondering van dat der Kwakers, onderhouden wordt. Het is in gesteld door *Jesus*, toen Hij met zijne discipelen in den avond vóór den dag zijner kruisiging aan den Paaschmaaltijd vereenigd was. Of in het Nieuwe Testament de woorden van *Jesus* letterlijk zijn teruggegeven, is aan eenigen twijfel onderhevig, omdat de berigten der twee eerste Evangelisten niet volkomen eensluidend zijn met die van *Lucas* en *Paulus*. In het algemeen blijkt ten duidelijkste, dat de instelling, bij den Paaschmaaltijd verordend, strekken moet, om de gedachtenis van het lijden en sterven van den Stichter des Christendoms levendig te houden bij zijne volgelingen, zoodat de woorden "Doet dat ter mijne gedachtenis" geheel in den geest liggen van den Insteller, al worden zij ook in het berigt van *Johannes* niet gevonden. De woorden: "Dit is mijn ligchaam, — dit is mijn bloed" hebben blijkbaar eene symbo-

Avogato.

lische (zinnebeeldige) beteekenis, gelijk ook de verzekering van *Paulus*, dat zij, die aan het avondmaal aanzitten, deel hebben aan het ligchaam en aan het bloed van *Christus*, zoodat zij zich onthouden moeten van de offerfeesten der Heidenen. Vergiffenis van zonden en vernieuwde gemeenschap met *Christus*, gelijk die met het gebruik der zinnebeelden van zijn ligchaam en bloed in verband worden gebracht, wijzen op de zegeningen, welke zijn marteldood aan zijne belijders verschaften zou. Zulk eene gedachtenisviering van het sterven des Heeren was bij de eerste Christenen met het houden van liefde-maaltijden verbonden.

Na de eeuw der Apostelen stelde men zich niet langer tevreden met de eenvoudige leer des Nieuwen Testaments. Het slagten van het Paasch-lam en de Heidensche offeranden gaven aanleiding, om het avondmaal als een offerfeest te beschouwen. *Justinus Martyr* en *Irenaeus* noemen het een dank-offer, maar reeds *Cyprianus* stelt het avondmaal voor als eene handeling, waarbij de priester, naar het voorbeeld van dien des Ouden Verbonds, brood en wijn als offer aanbod, eene afschaduwing van het offer, hetwelk door *Christus* aan het kruis was gebracht, en weldra ging deze afschaduwing over in eene werkelijke herhaling van het offer, zoodat aan het avondmaal de verzoenende kracht van den kruisdood van *Jezus* op Golgotha werd toegekend. Diensvolgens achtte men het niet alleen zegenrijk voor degenen, die het gebruikten, maar ook voor de afwezigen en voor de gestorvenen. Dit gaf aanleiding tot de private missen (zie *Mis*), waarbij de priester alleen op eene plegtige wijze — volgens de voorschriften van paus *Gregorius de Groot*e († 604) — het onbloedig offer bij het altaar volbragt. Deze opvatting berustte op de veldwinnende leer, dat het ligchaam en het bloed van *Jezus* in het brood en den wijn des avondmaals aanwezig waren. Die leer, reeds door *Justinus Martyr* en *Irenaeus* verkondigd, is vooral verdedigd en algemeen gemaakt door *Paschasius Radbertus* (zie onder dien naam), abt te Corvey, in zijn geschrift "De corpore et sanguine Domini (Over het ligchaam en bloed des Heeren, 331 na Chr.)." De bestrijding dier meening door geleerde mannen van dien tijd, zooals *Rabanus Maurus*, abt te Fulda, *Ratramnus*, monnik te Corvey, en *Erligena*, was vruchteloos. Zij kwam te sterk overeen met het bijgeloof van die dagen, om haar te verbannen. Zelfs toen *Berengarius* van Tours (1050) leerde, dat in brood en wijn geenszins de stoffelijke elementen, maar enkel hunne werkzaamheid door de consecratie veranderd werden, zag hij zijn gevoelens op onderscheidene synoden als onregtzinnig veroordeeld, terwijl hij te Rome (1059) eene geloofsbelijdenis moest afleggen, welke in steilheid die van *Paschasius Radbertus* overtreft. Niet lang daarna bragt *Hildebert* van Tours het woord "transsubstantiatio (omzetting van stof)" in gebruik, en paus *Innocentius III* verhief op het 4de Lateraan-concilie

(1215) de werkelijke tegenwoordigheid van *Christus* door transsubstantiatio tot een R. Katholiek leerstuk. De scholastieke wijsgeeren deden voorts pogingen, om den aard en de wijze dier omzetting nader te bepalen, en de vele vragen, die daarbij geopperd werden, doen blijken, dat genoemd leerstuk moeilijk te verklaren was. Paus *Urbanus VI* stelde de aanbidding der hostie in, en verordende (1264), naar men meent op raad eener vrome non, *Juliana van Luik*, het feest der transsubstantiatio. Het concilie van Trente bevestigde deze leer, welke door latere Roomsche-Katholieke godgeleerden niet verder is ontwikkeld. De Grieksche Kerk was van ouds dezelfde meening toegedaan, welke door de orthodoxe confessie van 1643 bevestigd is (zie *Grieksch-Katholieke Kerk*).

De Hervormers der 16de eeuw kwamen in verzet tegen die stofvervorming. *Luther* beschouwde aanvankelijk de mis als een onderpand der vergeving van zonden, aan de geloovigen toegekend. Toen reeds was hij niet vreemd van het denkbeeld, dat brood en wijn slechts zinnebeeldige teekenen zijn. Het lag echter in zijn aard, dat hij zich van den letter der gewijde schrift en van het hierop gebouwde geloof aan de geheimzinnige strekking van dat sacrament niet kon losmaken. Hij kwam dus wel in verzet tegen de transsubstantiatio-leer, maar bleef toch de stoffelijke aanwezigheid van het ligchaam en bloed des Heeren, op het oogenblik van het gebruik, vasthouden. Hij handhaafde het feit zonder zich te vermoeijen met eene verklaring der wijze, waarop het plaats greep. Ditzelfde vindt men in de andere Lutherische symbolen, terwijl de Formula concordiae het volgende beweert: "Ten gevolge eener gewijde vereeniging (unio sacramentalis) geniet men in, met en onder het brood en den wijn het wezenlijke ligchaam en het wezenlijke bloed van *Christus*, en wél met den mond (manducatio oralis), maar niet zóó, dat het ligchaam van *Christus* met de tanden verbrijzeld en, zooals iedere andere spijs, in het menschelijk ligchaam verteerd wordt, maar op eene bovennatuurlijke, onbegrijpelijke wijze. De aanwezigheid van het ligchaam en bloed van *Christus* wordt echter noch door de consecratie, noch door het geloof der communicanten, maar door de kracht van de woorden der instelling veroorzaakt." Om het verschijnsel te verklaren, hoe het ligchaam en het bloed van *Christus* op zoo vele plaatsen tegelijkertijd tegenwoordig kan wezen, roept de Formula concordiae de "communicatio idiomatum" (zie onder dit woord) te hulp, volgens welke het ligchaam van *Christus* overal op goddelijke en hemelsche wijze niet alleen werkzaam maar ook aanwezig kan zijn (ubiquiteits-leer). Hierbij wordt het genieten eener stoffelijke zelfstandigheid afgescheiden van de opname van *Christus* in den geest. *Karlstadt*, *Oecolampadius* en *Zwingli* traden te voorschijn met het gevoelen, dat men de woorden der instelling zinnebeeldig moest opvatten, en *Zwingli* handhaafde deze

meening ook in zijne laatste geschriften, of schoon hij het niet ongepast achtte, van eene aanwezigheid van het wezenlijke ligchaam van *Christus* in het avondmaal te spreken. Die uitdrukking ontwikkelde zich door de aansluiting van de Zwitsersche aan de Saksische Hervorming tot eene bepaalde voorstelling, en deze ontving eene nieuwe bevestiging door de leer van *Calvyn*. Volgens dezen hervormer is het genot van het ligchaam en bloed van *Christus* wél als iets wezenlijks te beschouwen, niet van lichamelijken, maar van geestelijken aard, daarin bestaande, dat op het oogeblik van het gebruik van het brood en den wijn des avondmaals uit het verheerlijkt ligchaam van *Christus*, hetwelk in den hemel is en blijft, eene bovennatuurlijke kracht uitgaat, welke de geloovigen op eene geheimzinnige wijze doordringt en versterkt. Alle Hervormings-symbolen wankelen tusschen de beide punten: geene lichamelijke, maar eene geestelijke gemeenschap door het geloof, en toch eene wezenlijke, stoffelijke gemeenschap met het vleesch en bloed van *Christus*. De leer van *Calvyn* onderscheidt zich van die van *Zwingli* doof het aannemen van iets bovennatuurlijks en geheimzinnigs in dat sacrament, en toch wees eerstgenoemde op de overeenstemming eener beschouwing van het brood en den wijn als teekenen met het aannemen van een zuiver geestelijk genot. *Luther* verzette zich tegen de leer van *Calvyn*, maar ook de nadering van de leer van dezen tot die van *Luther* wordt in de Formula concordiae als eene misleiding aangemerkt. De leer van het avondmaal verdeelde de voorstanders der Hervorming in twee partijen, doch zij verwierpen alle het mis-offer als onnoodig na het offer, door *Christus* aan het kruis gebragt. De Lutherse Kerk schrijft het avondmaal de kracht toe der vergiffenis van zonden met al hare zegenrijke gevolgen, der bevestiging in het geloof en der wedergeboorte. Terwijl *Zwingli* de schuldvergifenis toekende aan hare eerste oorzaak, aan het sterven van *Christus*, beschouwde hij het avondmaal als een gedachtenisfeest van des Heeren dood en als eene openbaring der Christelijke eenheid.

In het tijdperk der orthodoxie, hetwelk op dat der Hervorming volgde, bleef de strijd over het avondmaal ongeveer op dezelfde hoogte. De leer van *Zwingli* werd gehuldigd door de *Socinianen* en *Arminianen* (zie onder deze namen). De eerste beschouwden het avondmaal als eene gewone plegtigheid en schreven zijne zegenrijke werking toe aan de gedachtenisviering zelve of aan hetgeen daarbij verkondigd werd, — en de laatste handhaafden het verband tusschen de zinnebeeldige teekenen en het genot des geestes. In de Protestantse Kerk van onzen tijd is over het geheel het gevoelen van *Zwingli* meer en meer op den voorgrond getreden. Hoe meer aan de eene zijde het verzet vermeederde, zoo meer nam aan de andere de onverschilligheid toe. In de Lutherse Kerk is het supranaturalisme, na de verza-

king der communicatio idiomatum, tot den oorspronkelijken, onbepaalden vorm van het leerstuk teruggekeerd, en zelfs zij (*Storr*, *Reinhard*, *Knapp*), die de stoffelijke aanwezigheid van het ligchaam van *Christus* in het avondmaalsbrood bleven vasthouden, doelden enkel op eene aanwezigheid van zijn invloed (*praesentia operativa*). De rationalisten onzer eeuw ontkenden alle regtstreeksch verband tusschen het avondmaal en de verzoeining door den kruisdood van *Christus*, maar beschouwden het avondmaal als eene gedachtenisviering van den marteldood van den Heiland, dien hij uit zelfopofferende liefde voor alle menschen heeft ondergaan, zoodat deze bij de gemeenschappelijke herinnering daarvan door zijn voorbeeld tot onderlinge liefde worden opgewekt. Meer en meer openbaarde zich in de Protestantse kerk de overtuiging, dat het waardig gebruik en de heilzame invloed van het avondmaal niet afhankelijk waren van eene bepaalde leer, en op dien grond kwam in Duitschland menige vereeniging tot stand van Luthersche en Hervormde gemeenten, schoon ook hiertegen een ernstig protest werd aangeteekend door de voorstanders der orthodoxe Luthersche leer.

De Kwakers verwierpen het avondmaal als kerkelijk feest, daar zij van meening zijn, dat volgens de bedoeling van *Jesus* zijne volgelingen zijner zouden gedanken zoo vaak als zij aten — dus dagelijks. De Hernhutters laten met betrekking tot het avondmaal ieder volkomen vrij in zijne gevoelens, want zelve hebben zij omtrent deze aangelegenheid geen bepaald leerstuk aangenomen.

De eerste Christenen vierden het avondmaal zeer dikwijls en — uit vrees voor vervolgingen — doorgaans des nachts, zoodat het in sommige gewesten van ons Vaderland ook wel nachtmaal wordt genoemd. Zij verbonden het gewoonlijk met liefdemaaltijden. Toen deze nachtelijke bijeenkomsten verboden werden, vierden zij het gedachtenisfeest in den vroegen morgen, — 't geen na de 5de eeuw regel werd. Het dagelijks houden van het avondmaal werd echter zeer spoedig nagelaten; reeds in de tweede eeuw werd het gemeenlijk eens in de week, op den zondag (dies panis) gevierd, terwijl dit ook wel op zaterdag, vrijdag en woensdag geschiedde. In de 5de eeuw bestemde men daarvoor de 3 groote feesten, het Kerst-, Paaschen- en Pinksterfeest. Nadat op onderscheidene synoden verordend was, dat ieder Christen althans 3-maal in het jaar het avondmaal zou gebruiken, bepaalde het 4de Lateraan-concilie (1215) en later dat van Trente de uitdeeling van brood aan de leeken op het Paasche-feest, terwijl het misoffer elken dag of althans elke week moest worden gebragt.

Meer eenstemmigheid heerscht er van ouds omtrent de plaats, waar het avondmaal moet worden gevierd. Hiertoe heeft men steeds de godsdienstige vergaderplaats der gemeente gekozen, aanvankelijk de huizen der leden, in tijden van vervolging zelfs hollen en ver-

latene bouwvallen, en later de kerken. In de oude kerk werd elk tot het gebruik van het avondmaal toegelaten. Slechts werden alle niet-Christenen en ketters uitgesloten, alsmede de catechumenen of degenen uit de Joden en Heidenen die zich voorbereidden voor hunne belijdenis, maar nog niet gedoopt waren. Deze werden bij het einde der gewone godsdienstoefening en vóór den aanvang van het avondmaal weggezonden met de woorden "Ite! ecclesia missa est, (Gaat! de gemeente moge zich verwijderen)," waarna de belijders, die den doop ontvangen hadden, achterbleven. Kinderen werden, zoo zij gedoopt waren, zonder bezwaar toegelaten, — en dit gebruik hield stand tot in de 12de en 13de eeuw. Het bestaat thans nog in de Grieksch-Katholieke kerk.

Tot de viering van het avondmaal gebruikt men brood en wijn. *Jezus* bediende zich bij de instelling dier plegtigheid, volgens het algemeen gevoelen, van ronde, ongezuurde brooden en van met water vermengden wijn, omdat een en ander bij den Paasch-maaltijd gebezigd werden. Bij de liefdemaaltijden der eerste Christenen bragten de welgestelden de spijsen mede, en het brood dezer bijdragen (oblaties) werd voor de avondmaalsviering aangewend. Deze oblaties duurden voort, toen de liefdemaaltijden afgeschaft waren, en zij dienden tevens tot onderhoud der priesters. In dien tijd had men omtrent den vorm en den toestand van dat brood geenerlei bepaling. In de 8ste eeuw won in het Westen de gewoonte veld, om ongezuurd brood te gebruiken, terwijl de Grieksch-Katholieken gezuurd brood bezigden. Nadat de leer der transsubstantiatie was vastgesteld, namen de oblaties in brood een einde en in plaats daarvan gaf men eene kleine bijdrage in geld. Hieraan ontleenen offerkist en kerkzake hunnen oorsprong. De vorm van het brood werd kleiner en men vermeerde het breken uit vrees, dat met de kruimels een gedeelte van het ligchaam des Heeren zou verloren gaan. Zoo ontstonden de kleine broodschijfjes, die men nog altoos oblaten, maar na hunne wijding hostiën (offeranden) noemde. De Grieksch-Katholieke kerk bedient zich van kleine gezuurde tarwenbroodjes, die uit twee stukken bestaan en in den wijn gebroken worden. De Luthersche kerk heeft over het geheel de oblaten der Roomsch-Katholieke kerk behouden, hoewel ze hier en daar van gedaante veranderd zijn, en het zinnebeeldige breken van het brood ingevoerd is. Met betrekking tot den wijn heerschte in de Oude kerk bijna overal de gewoonte om dien met water te vermengen en wegens de meerdere zuiverheid witten wijn te nemen. Sommigen ketters gebruikten water in de plaats van wijn. De transsubstantiatie-leer was intusschen oorzaak, dat men in de Roomsch-Katholieke kerk den beker aan de leeken meer en meer onthield. *Thomas van Aquino* maakt daarvan melding als van eene provinciale gewoonte, maar deze werd weldra algemeen en door Kerkelijk gezag bevestigd.

Het concilie van Trente gaf enkel aan den paus verlof, om in sommige gevallen aan leeken het gebruik van den avondmaalsbeker toe te staan, — een voorregt, dat in den nieuweren tijd vergund werd aan den koning van Frankrijk. De kinderen werden in de Roomsch-Katholieke kerk langzamerhand (van de 12de tot de 15de eeuw) van de avondmaalsviering uitgesloten.

Belangrijke punten bij de avondmaalsviering zijn de consecratie (wijding) van brood en wijn, en het opnemen van deze met den mond. Op het 4de Lateraan-concilie werd voorgeschreven, dat de consecratie alleen door een geordend priester kon geschieden; met de ronddeeling van het brood werden in groote gemeenten de diakenen belast. Van de voorwerpen, die tot de avondmaalsviering bij de Roomsch-Katholieken behooren, noemen wij het avondmaalsblad, bestemd voor het brood, den kelk voor den wijn, het corporale of een doek, waarop het blad en de kelk geplaatst zijn, den kelkdoek tot bedekking van den kelk, de kaarsen ter herinnering aan den nacht der instelling en den monstrans. Zie verder onder *Mis*.

In de Luthersche kerk is de avondmaalsviering eene voorbereiding voor de biecht (zie onder dit woord). De geestelijke, voor het altaar staande met den rug naar de gemeente gekeerd, spreekt een gebed uit, doorgaans bestaande in het "Onze Vader" en in de woorden der instelling, terwijl hij bij de uitdrukking "dit is mijn ligchaam" een kruisteeken maakt over het brood en den wijn, en hierdoor de consecratie volbrengt. Daarna deelt hij onder het gezang der gemeente brood en wijn uit aan de communicanten, die achtereenvolgens daarbij nederknielen, en hij zegt: "Neem en eet, dit is het ware ligchaam (bloed), dat *Christus* voor u heeft overgegeven (vergoten) tot vergiffenis der zonden: het versterke u in het ware geloof ten eeuwigen leven, Amen." Die woorden zijn in de agenda der Vereenigde kerk in Duitschland eenigzins gewijzigd. Nadat alle communicanten brood en wijn ontvangen hebben, spreekt de geestelijke eene dankzegging en eindelijk den zegen uit. Wat van de hostiën en den wijn overblijft, wordt als niet-gewijld beschouwd. Het gebruik van brandende waskaarsen, door *Luther* afgeschaft, is later weer ingevoerd. Niet in alle Luthersche gemeenten geschiedt echter de avondmaalsviering op de beschrevene wijze.

Meer vrijheid met betrekking tot de avondmaalsbediening heerscht in de Hervormde kerk. Zij wordt in den regel zondags te voren voorafgegaan door eene voorbereiding, waarbij de punten worden opgenoemd, omtrent welke de communicanten zich zelven moeten beproeven. Nadat op den dag der avondmaalsviering eene korte leerrede van den kansel is gehouden, begeeft zich de predikant achter de daarvoor geplaatste tafel, waar de aanwezige leden der gemeente bij gedeelten komen aanzitten. Na toespraak en gebed, hetwelk de consecratie vervangt,

wordt brood en wijn aan de dischgenooten overhandigd. In Zwitserland blijven de gemeenteleden op hunne gewone zitplaatsen; en in Duitschland begeven zij zich naar het altaar. Men houdt zich daarbij gewoonlijk aan de vastgestelde formulieren, terwijl toespraak, gebed en gezang elkander afwisselen.

Bij de Doopsgezinden heerscht in de wijze der avondmaalsviering, gelijk in alle andere opzigten, eene onbeperkte vrijheid. Het is in hunne kleine gemeenten in het algemeen het gebruik, dat de leden bij de avondmaalsviering op hunne gewone zitplaatsen blijven, waar hun het brood en de wijn door den leeraar en de diakenen worden gebracht. Dit bevordert niet weinig de kalmte der plegtigheid. Ook maken zij in den regel geen bezwaar om iemand, wie hij ook wezen moge, tot de viering van het avondmaal toe te laten, omdat zij het beschouwen als een broederlijken maaltijd, waar brood en wijn, als zinnebeeldige teekenen, den volging van Christus herinneren aan den kruisdood en dus aan zelfopofferende liefde van zijnen Heer.

In de Anglicaansche kerk wordt het avondmaal beschouwd als eene plegtigheid, welke de strekking heeft, om de belijdenis des geloofs te vernieuwen en te bevestigen. De viering neemt een aanvang met het gebed en de voorlezing van den geestelijke, die zich achter de avondmaalstafel bevindt, en hierop volgt het gezang en de leerrede. Daarna plaatst zich de geestelijke wederom bij de avondmaalstafel en volbrengt er door het uitspreken van Bijbelteksten het zoogenaamde *offertorium* in terwijl de diaken aalmoezen zamelt. Hierna plaatst de geestelijke brood en wijn op de tafel en houdt, na het uitspreken van een gebed, eene vermanende rede tot de communicanten, die zich op eenigen afstand rondom het altaar hebben geplaatst. Dan volgt wederom het aanhalen van Bijbelteksten en eene opwekking tot verheffing des harten, waarop de gemeente antwoord geeft, en eindelijk de consecratie van brood en wijn. Nadat hij zelf hiervan gebruikt heeft, geeft hij het, onder gepaste bewoordingen, aan die der instelling ontleend, aan de communicanten. De overblijvende wijn gaat onder de aanwezigen rond totdat hij gebruikt is. Daarna wordt de plegtigheid met eene zegenbede gesloten.

In de Presbyteriaansche kerk is de avondmaalsviering hoogst eenvoudig. Na een gebed van den predikant en de herhaling van de woorden der instelling worden brood en wijn rondgedeeld, evenals in andere Protestantse kerken.

De Remonstranten vierten het avondmaal als een gedachtenisfeest op dergelijke wijze als de Hervormden. De Socinianiën houden die viering enkel voor eene kerkelijke plegtigheid, dienende om zedelijke bedoelingen te bereiken. Daags te voren houden zij eene godsdienstoefening. Als deze geëindigd is, blijven de leden der gemeente met gesloten deuren bijeen, en de mannen hebben daar vrij-

heid, elkander hunne verkeerdheden en gebreken onder het oog te brengen. Daar worden verdeeldheden en ergernissen uit den weg geruimd. Daarna gaan de deuren weder open, en men besluit de godsdienstoefening met gebed en gezang. Het avondmaal wordt daags daarna gevierd, en brood en wijn worden dan aan de communicanten, die aan de tafel gezeten zijn, rondgedeeld.

De Hernhutters hebben de liefde-maaltijden der oude Christelijke kerk weder ingevoerd. Het avondmaal vierten zij doorgaans elke maand op een zaterdag of een zondag, nadat acht dagen te voren eene boet-predicatie is voorafgegaan. Na de consecratie van brood en wijn, worden deze rondgedeeld door den priester, bijgestaan door een diaken of diakones. Bij het gebruik der teekenen wordt gezongen en gebeden, en na den afloop geven de aanwezigen, elk aan de naastzittenden, elkander den kus des vrede.

Avondmaals-proef (De) of het *avondmaalsgeregt* (judicium s. coenae) was eene bijzondere soort van Godsoordeel, waarvan reeds melding gemaakt wordt in de 9de eeuw. Zij was voorgeschreven, wanneer in een klooster een diefstal was begaan. Al de klooster-geestelijken moesten namelijk bij eene plegtige mis de gewijde hostie nuttigen met den wensch, dat zij hun ten teeken van schuld of onschuld mogt worden. Soms werden krachtige verwenschingen of vervloekingën gebruikt. Deze handeling berustte op het denkbeeld, dat het ligchaam en bloed des Heeren niet zou kunnen blijven in het ligchaam van zulk een overgegeven zondaar. Het tijdperk van bijgeloof, waarin het avondmaalsgeregt in zwang was, wist natuurlijk talrijke voorbeelden aan te voeren van de werking dier proef. Dat men deze in de 11de eeuw ook tot de leeken uitstrekke, blijkt uit den eisch van paus *Gregorius VII*, tot keizer *Hendrik IV* gerigt (1077), om zich daaraan te onderwerpen, ten einde zich te zuiveren van de beschuldigingen zijner vijanden. De Keizer betoonde zich daartoe weinig gezind en volhardde in zijne weigering.

Avondrood (Het) is het bekende verschijnsel, dat kort vóór en na den ondergang der zon de westerkim met prachtige purpertinten versiert. Het vertoont zich het fraaist, wanneer in het westen aan den donker-blaauwen hemel enkele wolken drijven, die door de stralen der zon worden beschenen, of wanneer er het geheele uitspannel met dunne vederwolkjes is bedekt. Dan zien wij de zoomen der wolken verguld, terwijl deze naar het midden met paars en purper zijn getooid, en naarmate de wolkenlagen meer verschillen in dikte, ontwaren wij ook meer schakeringen van geel, rood en blaauw.

Voorheen verklaarden de natuurkundigen dit verschijnsel door te zeggen, dat het witte zonnelicht, door de lucht gaande, ontbonden werd en zijne blaauwe stralen verloor, omdat deze door haar teruggekaatst werden, terwijl de roode en gele stralen hunnen weg vervolgden. Meer bevredigend is de verkla-

ring van *Forbes*. Hij zag eens, dat eene menigte waterdamp uit de veiligheidsklep eener locomotief stroomde en merkte op, dat het zonlicht er doorheen drong met eene donkere oranje-kleur. Wat hooger, waar de damp meer verdigt was door afkoeling, zocht hij dat verschijnsel te vergeefs. Hij paste het toe op de verklaring van het avondrood, dat volgens hem niet door de lucht, maar door den waterdamp der lucht veroorzaakt wordt. Als eene zuivere, kleurlooze, veerkrachtige vloeistof geeft die damp eene groote mate van doorzigtigheid aan de lucht, maar zoodra hij tot verdigting overgaat, laat hij enkel de roode en gele stralen door en veroorzaakt hierdoor het avondrood.

Des ochtends na den opgang der zon, wanneer tengevolge van de verwarming des dampkrings door de zonnestralen, de dauw weder in damp oprijst, ontstaat een dergelijk verschijnsel, hetwelk wij met den naam van morgenrood bestempelen. Dit laatste is echter in den regel niet zoo fraai als het avondrood, omdat de zon reeds eene aanzienlijke hoogte heeft bereikt, wanneer zij warmte genoeg geeft, om het water in damp te herscheppen, zoodat hare stralen een veel korteren weg doorloopen dan des avonds.

Hieruit blijkt, dat het avondrood een helderen hemel en aangenaam weder, en het morgenrood een somberen, regenachtigen dag voorspelt. Immers als de lucht bij zonsondergang sterk met waterdamp verzadigd is, zoodat deze reeds in waterblaasjes is omgezet, dan ontwaart men enkel een bleek en zwak avondrood, omdat verdigte waterdamp alleen kleurloos licht doorlaat. Een gloeiend morgenrood wijst ons op eene groote mate van vochtigheid, die in de hoogere luchtgewesten digt wordt en wolken vormt, waaruit de regen nederdaalt.

Avondschemering, wanneer de zon in het westen beneden de kim is gedaald, ondergaan de stralen, die zich derwaarts begeven, in den dampkring eene buiging naar de zijde der aarde. Door die buiging bereiken zij nog gedeeltelijk de plek, voor welke de zon pas is ondergegaan, en verspreiden er een licht, dat langzamerhand zwakker wordt, naarmate de zon dieper daalt, en den naam draagt van avondschemering.

Hoe schuinser de stand is van de loopbaan der zon op de kim, zooveel langer duurt de avondschemering, omdat de zon in zoodanig geval na haren ondergang te langer digt bij de kim vertoeft. Daarom duurt de avondschemering — en ook de morgenschemering — zoo kort in de keerkringslanden, omdat genoemde stand er loodrecht is of niet ver van de loodlijn afwijkt. Veel langer duurt zij in onze gematigde gewesten, en in de poolstreken is dit nog veel sterker het geval.

Avondster (De) is de planeet Venus, wanneer zij des avonds na den ondergang der zon aan den westelijken hemel schittert. Men noemt haar de Morgenster, wanneer zij des ochtends vóór den opgang der zon aan den oostelijken hemel prijkt. Zie onder *Venus*.

II

Avont (Pieter van den), in 1619 te Antwerpen geboren, was landschapschilder en stoffeerde de schilderijen van *Vinckeboom*. Zijne stukken zijn zeldzaam; men vindt er te München en te Weenen. Hij dreef een kunsthandel in zijne geboortestad, en hij was een zeer bekwaam graveur, die onderscheidene geestig geëttste en gegraveerde platen heeft geleverd.

Avonturiers is de naam van zoodanige personen, die zich op goed geluk met gewaagde ondernemingen inlaten — vooral in vreemde landen. In de 16de eeuw werd in ons Vaderland die naam gegeven aan Engelsche lakenkoopers, die eerst een belangrijken handel dreven te Stade, en zich vervolgens te Middelburg — later ook in andere Nederlandsche steden — vestigden. Er was namelijk twist ontstaan tusschen deze Engelsche kooplieden te Stade en de Deutsche te Londen, zoodat de eerste door keizer *Rudolf II* en de laatste door koningin *Elisabeth* uit het land werden verbannen. De Engelschen uit Stade werden toen uitgenoodigd om hunne woonplaats naar Nederland over te brengen. Dit geschiedde in 1598.

Avrigny (C. J. L. Loliard d'), een Fransch dichter, was de echtgenoot der beroemde zangeres demoiselle *Regnault*. Hij werd geboren op het eiland Martinique in 1760 en overleed te Parijs den 17den September 1823. Hij heeft onderscheidene gebeurtenissen der Fransche geschiedenis tot stof gebruikt voor zijne treurspelen.

Awaren of *Awariërs* is de naam van een stam, die in het noordelijk gedeelte van den Caucasus zijn verblijf hield en nog houdt. Hun land is het noordelijk uiteinde van Lesghistan en grenst ten westen aan het gebied der Tsjetsjensen, terwijl zij aan de andere zijden door minder bekende volkeren zijn omgeven. De noordelijke uitloopers van den Caucasus bedekken het geheele Khanaat. Men vindt er kloven en watervallen in eeuwenheugende wouden. De inwoners zijn er wegens dien toestand van den bodem zeer behoeftig en genoodzaakt om op de jacht hun onderhoud te zoeken. Zij zijn verdeeld in onderscheidene genootschappen of groepen, maar alle zijn onderworpen aan den Khan der vesting Choensak. Zij gebruiken de Lesghische taal. Behalve bovengenoemde vesting zijn er drie steden en 270 dorpen, — te zamen bevattende 25000 zielen. Te voren waren zij belijders van het Christendom, waarvan zij nog eenige gebruiken hebben overgehouden, maar omstreeks eene eeuw geleden hebben zij den Islam aangenomen. Zij zijn bekend wegens hunne getrouwheid in het woord houden en wegens hunne gastvrijheid, maar tevens beschouwen zij de wraak als een plicht en het rooversbedrijf als eervol. Waarschijnlijk zijn zij nakomelingen van de oorlogzuchtige Avaren (zie op dezen naam).

Reeds lang heeft het Khanaat der Awaren bestaan, en er zijn oude berigten van hunne strooptogten, die zich zelfs tot aan de Donau uitstrekten. Tot nog toe blijven zij, zelfs bij

31

de vorderingen der Russische heerschappij, hunne onafhankelijkheid handhaven.

Awatsja is de naam van eene rivier op het Aziatisch-Russisch eiland Kamtsjatka. Zij heeft eene lengte van $22\frac{1}{2}$ geogr. mijl en stort zich uit in de Awatsja-baai bij de Peter-Pauls-haven, de eenige plek aan die kust, waar de schepen eene goede landingsplaats vinden.

Axel is een stadje in Zeeland, aan een kanaal gelegen. Het telt 2600 inwoners en is de hoofdplaats van een kanton. Te voren was het één der Vier Ambachten. Het stadje met zijne kerk werd in 1105 door bisschop *Burchard* aan St. Salvator te Utrecht geschonken. Het werd verwoest door *Philippus de Vrome*, hertog van Bourgondië, maar weldra herbouwd. Door het verraad van *Imbyse* en anderen kwam het in 1583 in de magt van *Parma*, doch 3 jaren later werd het door prins *Maurits* heroverd en bij den Munsterschen vrede aan de Vereenigde Nederlanden toegekend.

In 1747 vonden de Franschen er onverwachts tegenstand, en schoon het voor den hertog de *Broglio* zijne poorten moest openen, verwierf de commandant van Axel door zijn moedig gedrag de vrijheid, om met zijn volk ongehinderd naar Goes te trekken. In 1749 werd het door de Franschen ontruimd.

Axholm is een gedeelte van het Engelsche graafschap Lincoln. Het is omgeven door de Trent, de Idel en de Dun en bevat een 7tal dorpen. Koning *Karel I* schonk dit gebied aan een Nederlander, *Cornelius Vermuden* genaamd. Deze herschiep door water-aftapping deze woeste landstreek in vruchtbare akkers, en weldra kreeg zij met den naam van den tuin van Lincoln eene vruchtbaarheid, die nog altijd onderhouden wordt door eene geregelde bevoeiing met de wateren der Trent.

Axiniet is eene delfstof, zamengesteld uit 19 % aluinaarde, 45 % kiezelaaarde, 12 % kalkaaarde, 9 % mangaanoxyde, 12,25 % ijzeroxyde, 0,25 % talkaaarde en 2 % boorzuur. Het laat zich gemakkelijk smelten tot een groen glas. Het komt voor in een gekristalliseerden en ook in een amorphen toestand, en wordt in Duitschland, Frankrijk en Engeland gevonden.

Axioma is de naam, dien men geeft aan eene onbetwistbare grondstelling, waarvoor men geene bewijzen behoeft aan te voeren. Zulke stellingen vormen de grondslagen van iedere wetenschap. Voor de wiskunde zijn zij onmisbaar. Of zij voor de bespiegелende wijsbegeerte bestaan, blijft velen twijfelachtig.

Axiometer is de naam van een toestel, die in het midden van een schip is aangebragt en waardoor steeds de rigting van het roer — dus de koers — wordt aangewezen.

Axum is de voormalige hoofdstad van het rijk van dien naam in den hedendaagschen staat Tigré in Abessinië. Hare puinhoopen liggen ten westen van Adowa en geven ge-

tuigenis van haar vroegeren omvang. Men vindt daarbij een paar groepen van obeliskēn, die, ten getale van 30, merkwaardig zijn wegens hare fraaie bewerking en wegens een opschrift in Axumitische letters, maar in de Grieksche taal, waarin eene overwinning wordt vermeld, door *Aizanes*, koning van Axum, in het jaar 333 na Chr. behaald. Daaruit blijkt, dat gemeld rijk, zich 2 eeuwen vóór en na Chr. op de bouwvallen van het oude Meroë verheffende, zich niet alleen over het tegenwoordige Abessinië, maar ook over de aangrenzende landen ten westen van de Rooie Zee, en zelfs over Yemen en Sala in Arabië heeft uitgestrekt. De Grieksche taal was er toen die van het Hof en van de beschaafde volksklasse. Axum was de rots, waarvoor de vreemde wereldoverheerschers, de Romeinen en de Parthers, terugdeinsden, en zelfs de Byzantijnsche Keizers werden schatplichtig aan dien Staat. In dien tijd zijn in Abessinië ongetwijfeld de talrijke kerken ontstaan, die wij er in de rotsen vinden uitgehouwen, benevens de kloosters en kluisen. Dat rijk voerde een levendigen handel met Indië en vormde het voorste bolwerk van het Christendom tegen de uitbreiding van den Islam. Oorlogen en verdeeldheden veroorzaakten zijn ondergang, en eindelijk werd het geheel en al onderworpen aan de heerschappij der Arabieren.

Ay, *Ai* of *Way* is één der Banda-eilanden en ligt niet ver van Neira. Het is door klippen omgeven en moeilijk te naderen. Het eiland zelf, waar zich op een steenen fort eene kleine bezetting bevindt, telt ruim 500 inwoners. Het is het schoonste der Banda-eilanden en draagt 6 muskaatnoten-perken met digt bij de 200000 boomen. Lastig is het, dat het versch water er van elders moet worden aangevoerd.

Ayacucho of *Guamancha* is een departement van den Zuid-Amerikaanschen vrijstaat Peru, aan de oostzijde der Andes gelegen. Het bevat de groote vlakte en de rivier van dien naam. Het grenst ten westen aan Lima, ten zuidoosten aan Cuzco, en ten oosten aan het gebied der vrije Indianen, en telt op 1568 □ geogr. mijlen 130000 inwoners. Het land is bergachtig en wordt door de bronnen der Marannon besproeid. — De evenzoo genoemde stad ligt 3000 Ned. el boven de oppervlakte der zee en is beroemd door den veldslag van 9 December 1824, die beslissend was voor het lot van Peru en van geheel Zuid-Amerika. Daar streken 6000 Spanjaarden, aangevoerd door den onderkoning *Laserna*, tegen een geringe getal Zuid-Amerikanen onder het bevel van generaal *Sucre*. In den tijd van één uur was de slag beslist; 1400 Spanjaarden sneuvelden, en de overige namen de vlugt naar eene steile rots, maar zij werden door de overwinnaars vervolgd. De Spanjaarden moesten een verdrag teekenen, waarbij 16 generaals, evenzoo vele kolonels, 68 luitenant-kolonels, 484 officieren en 3200 soldaten de wapens nederlegden.

Ayacuchos is in Spanje de naam der politieke aanhangers van *Espartero*. De naam is afkomstig van den veldslag, in het voorgaand artikel vermeld. De officieren, die er de wapenen nederlegden, hadden zich bij de capitulatie opgegeven als hoogere rangen bekleedende dan zij werkelijk bezaten, om in hun Vaderland daarin bij het leger te worden geplaatst. Dit wekte — in verband met hun lafhartig gedrag — de algemeene verontwaardiging en men bestempelde hen met den spotnaam van Ayacuchos. Ook *Espartero* behoorde tot die officieren, en de spotnaam is op zijne aanhangers overgegaan.

Ayala (Gabriël d'), een letterkundige en dichter, werd geboren te Antwerpen in den aanvang der 16de eeuw, studeerde te Leuven in de geneeskunde, en vestigde zich in 1556 te Brussel. Hij heeft eenige Latijnsche gedichten uitgegeven over medische onderwerpen (De lue pestilenti enz.). — Zijn neef *Balthasar*, een zoon van *Diego d'Ayala*, heer van Voordestein, en geboren te Antwerpen in 1548, studeerde te Leuven in de regten en werd eerst auditeur-generaal der troepen van *Philips II* in de Nederlanden en vervolgens raadshier in het parlement te Mechelen. Hij overleed te Aalst den 17^{den} Augustus 1584, eenige regtsgeleerde werken nalatende (De jure, officia bellicis ac militari disciplina, enz.).

Ayala (Pedro Lopez d'), een Spaansch geschiedschrijver en dichter, was de spruit van een voornaam adellijk geslacht in Castilië. Hij werd in 1332 te Murcia geboren en genoot als een schrander staatsman en dapper krijgsoverste groote gunst bij de Castiliaansche koningen *Peter de Wreede*, *Hendrik II*, *Jan I* en *Hendrik III*. Hij bekleedde de aanzienlijkste waardigheden, — ten laatste die van groot-kanselier en opper-kamerheer van Castilië. Hij overleed in 1407 te Calahorra.

In zijne kronieken (Cronicas) van boven- genoemde koningen zoekt hij de geschiedenis — naar het voorbeeld der Latijnsche schrijvers, van welke hij *Livius* in het Spaansch, gelijk onze *Hooft* de geschiedboeken van *Tacitus* in het Nederlandsch, had overgebragt — op eene pragmatische wijze voor te stellen, waarbij niet enkel de feiten worden vermeld, maar ook hun verband, hunne oorzaken en gevolgen. Zijne gedichten zijn eerst later gevonden; van deze is het Boek met Hofrijmen (Libro ó rimado de palacio) het voornaamste. Het werd gedurende eene gevangenschap in Engeland (1367) opgesteld en bevat in 4-regelige alexandrijnen satyriek schetsen van den toestand der toenmalige maatschappij.

Aylanthus of *Ailanthus* is de naam van een planten-geslacht, dat in Australië te huis behoort en hooge boomen omvat, die hars opleveren. Het is met goed gevolg naar Europa overgebragt en ook in ons land vindt men in de tuinen den fraaijen *A. glandulosa* met 6 voet lange, oneven-gevinde bladeren.

Ayr of *Air* is een Britsch graafschap in

het zuiden van Schotland. Het grenst ten noorden aan het graafschap Renfrew, ten oosten aan Lanark, Dumfries en Kirkcubright, ten zuiden aan Wigtone, en ten westen aan de Iersche zee. Het heeft op eene oppervlakte van 48 □ geogr. mijlen omstreeks 190000 inwoners. Het is eene bergstreek met vruchtbare, breede dalen en kustlanden. De hoogste berg is er de kegelvormige Knock-dolian, en de voornaamste rivieren zijn er de Ayr, de Irwin, de Doon, de Lugas, de Stinchar en de Girvan. Het wordt mild besproeid en heeft eenen vochtig klimaat, doch het is er zeer gezond en er woont eene krachtige bevolking, die meerendeels in land- en bergbouw haar bestaan vindt. Ook de veeteelt en de visscherij is er van groot belang en worden er door het spoorwegverkeer bevorderd.

De hoofdstad Ayr aan de evenzoo genoemde rivier ligt in eene dorre zandstreek en telt ongeveer 10000 inwoners. Er is eene hoogeschool, die door 600 studenten wordt bezocht, — eene goede haven met 2 vuurtorens, — meer dan eene inrigting van weldadigheid, en een aantal fabrieken.

Ayrenhoff (Cornelius Hermann von), een Oostenrijksch luitenant-veldmaarschalk, werd geboren te Weenen in 1734 en overleed aldaar den 14^{den} Augustus 1819. Hij heeft 6 treurspelen en 9 tooneelspelen geschreven, die zich onderscheiden door eene flinke karakterteekening, maar waarvan de taal en de versbouw veel te wenschen overlaten. Intusschen is van zijne gezamenlijke werken eene 3de uitgave verschenen (Weenen, 1814).

Ayrer (Jacob), of eigenlijk *Eyer*, was een tijdgenoot van *Hans Sachs*, wat jonger dan deze en naast hem de vruchtbaarste Deutsche tooneeldichter van die dagen. Van zijne omstandigheden is weinig bekend. Men meent te weten, dat hij aanvankelijk een ijzerwinkel had te Neurenberg en later den naam en het wapen aannam van het aanzienlijk geslacht van Ayrer. Vervolgens begaf hij zich naar Bamberg, waar hij wegens zijne regtskennis met eene belangrijke betrekking werd bekleed. Als een ijverig volgeling van *Luther* gaf hij aan Neurenberg de voorkeur; hij verwierf er in 1594 het burgerregt en het ambt van notaris en procureur. Hij overleed er in 1605.

Van zijne tooneelspelen zijn reeds bij zijn leven enkele in het licht verschenen, maar eerst na zijn dood gaven zijne erfgenamen er eene verzameling van uit onder den titel van "Opus Theatricum." Dit bevatte 30 tooneel- en treurspelen en 36 vastenavondspelen. Daarbij werd een tweede deel toegezegd met 40 tooneel- en treurspelen, dat echter achtergebleven is. *Ayrer* ontleende zijne stof aan de oude en middeleeuwsche geschiedenis, aan sagen en legenden. Hij liet het geestelijk tooneelspel, te voren in zwang, geheel en al ter zijde en vestigde zijn oog op het volk. Zijne stukken gelijken op die van *Hans Sachs*, maar evenaren ze niet in levendigheid

en naïveteit. Het liefst behandelt hij in zijne treurspelen de vreeslijkste gebeurtenissen. Men erkent, dat zijne stukken zich onderscheiden door eene krachtige, kernachtige taal.

Ayta, zie *Viglius van Zwichem*.

Aytoun (William Edmondstoune), een Engelsch dichter, werd geboren in 1813 te Edinburg. Hij was de zoon van een regtsgeleerde, studeerde in zijne geboortestad in de regten en vestigde er zich in 1840 als advocaat. Hij wijdde zich echter bij voorkeur aan de beoefening der letterkunde. Reeds in 1831 had hij een bundel gedichten uitgegeven en vervolgens een groot aantal geestige artikels geleverd in "Tait's Magazine." Weldra verliet hij de vrijzinnige partij, waartoe zijn vader behoorde, en werd een der ijverigste medewerkers in het conservatieve "Blackwood Magazine." Met zijne scherpe pen geeselde hij de zwendelarij der spoorweg-maatschappijen en voerde strijd tegen de materialistische rigting der Manchesterse school. Een geschiedkundig werk, "Het leven en de dagen van Richard, koning van Engeland", yond geen grooten bijval. Meer roem oogstte hij met zijne "Bon Gualtier Ballads", die in 1844 in Punch verschenen, maar vooral met zijne "Lays of the scottish cavaliers", die in 1848 gedrukt werden en nu reeds 17-maal uitgegeven zijn. Ook zijne Schotsche balladen (1858) en zijne vertaling van gedichten van Goethe (1859) werden met graagte ontvangen. Daarenboven heeft hij eenige romans geschreven.

In 1845 werd *Aytoun* benoemd tot hoogleeraar in de welsprekendheid en fraaije letteren te Edinburg. Met ijver ondersteunde hij het ministerie-Derby, en hij werd weldra bekleed met de waardigheid van sherif en admiraal der Orckney- en Shetland-eilanden. Na eenige jaren te hebben gesukkeld, overleed hij den 4den Augustus 1865 op zijn landgoed Blackhills bij Elgin in de Schotsche Hooglanden.

Ayuntamiënto is de naam van het gemeentebestuur eener stad in Spanje. Ofschoon de steden in dat land zelden eenige politieke zelfstandigheid hebben bezeten, hebben zij toch bijna altijd het regt aan zich behouden, om een eigen bestuur te kiezen en om uit eigen middelen te zorgen voor hare eigene veiligheid.

De ayuntamiënto's, ontstaan uit Romeinsche instellingen, werden bevestigd in de langdurige oorlogen met de Mooren. Hunne magt werd grooter nog door de aansluiting van den adel. Hoewel dit bondgenootschap door den opstand van *Juan de Padilla*, in 1521, verbroken werd, en later, vooral onder de Bourbons, de zelfstandigheid der steden zoo goed als geheel te loor ging, was toch de herinnering aan de aloude instelling zoo groot gebleven, dat de Cortes van Cadix in 1812 in hoofdzaak het vroegere stelsel wederom invoerden, eenigzins gewijzigd naar de behoeften des tijds.

Beurtelings gewijzigd en afgeschaft, werd het in 1837 door de wetgeving nog eens erkend en geregeld. De ayuntamiënto's worden

nu regtstreeks door het volk gekozen, evenals de alcalden, hunne voorzitters en uitvoerders hunner besluiten. De kring hunner gewichtige ambtsverrigtingen werd uitgebreid. Zij mogten in hunne gemeenten de belastingen verdeelen en heffen, — de geldmiddelen der gemeente administreren, — de nationale garde organiseren, alsook de politie, — de lijsten van kiezers en gezworenen opmaken enz.

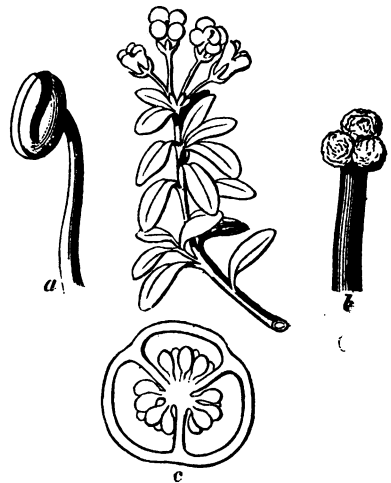
De regering mogt hunne besluiten schorsen, mits onder nadere goedkeuring der Cortes, die ook het regt hadden om hen te ontbinden.

Een in 1840 op Fransche leest geschoeid wetsontwerp op de regeling der ayuntamiënto's ontnam hun veel van de magt, en beperkte die tot de aangelegenheden der stad. In 1844 werd een wetsontwerp in gelijken geest door de Cortes aangenomen, dat nog heden, weinig veranderd, van kracht is.

Ayur-veda (leerboek der geneeskunde) is de naam van een boek, in het Sanskriet geschreven en afkomstig van *Suszutas*, een leerling van *d'Hanwantari*. Men meent, dat het kort vóór den aanvang der Christelijke jaartelling is opgesteld. *Hessler* heeft er eene Latijnsche vertaling van gegeven, waaraan nog een gedeelte ontbreekt. Het oorspronkelijke werk is in 1835 en 1836 te Calcutta gedrukt.

Azalea L. Dezen naam dragen verschillende soorten van gewassen, die alle tot de

Fig. 1.

Azalea procumbens.

Ericaceën behooren. Wij zullen er de belangrijkste van opnoemen, namelijk in de eerste plaats:

Azalea procumbens L., een fraaijen Alpenheester met nederliggende, dicht vertakte stammen en met vele lancetvormige, puntige, glanzige, van onder wat lichtere bladeren. De bloemschermen staan met hunne rooskleurige bloemen aan de uiteinden der stengels. Wij geven in fig. 1 een takje in bijna

natuurlijke grootte, in *a* een meeldraad tienmaal vergroot, in *b* een stamper met den stempel even sterk vergroot en in *c* de doorsnede van een vrucht-beginsel in dezelfde grootte.

Voorts rekent men tot de azalea's eene soort van heesters, die men door den naam van anthodendron van de voorgaande azalea onderscheidde, terwijl zij volgens veler gevoelen als eene rhododendron-groep moet worden beschouwd. Deze heeft 5-deelige, onregelmatige bloemen. Van de soorten uit de oude wereld noemen wij *A. pontica* L. Deze is een vrij hooge heester met langwerpige-lancetvormige, met haren omzoomde bladeren en met schermvormige trossen goudgele, honigdragende bloemen. Zij groeit in overvloed aan de kusten van den Pontus, en het is bekend, dat de 10000 soldaten van *Xenophon*, tijdens den beroemden terugtocht, door het overmatig gebruik van dien honig bedwelmd werden. Volgens *Tournefort* is die gevaarlijke honig afkomstig van de bloemen van *Chamaerhododendron ponticum*, 't geen door *Pallas* wordt tegengesproken. De afbeelding van *Azalea pontica* geven wij in fig. 2 op de helft der natuurlijke grootte. In *a* ziet men eene opengesproonge zaaddoos.

Een aantal soorten, met die der Oude wereld overeenkomende, groeit in Noord-Amerika, bijvoorbeeld *A. viscosa* L., *glauca* Lam., *multiflora* L., *calendulacea* Mich. Zij leveren fraaie gewassen voor onze tuinen. Zij hebben gaarne heide- en veengrond, schaduw en vochtigheid. Zij behooren tot de gezellig-groeiende boschplanten. Men kan ze door stekken en afleggers vermenigvuldigen, alsmede door zaad, dat in heidegrond in potten gelegd en met wat mos toegedekt wordt. De bloemen vertoonen zich met allerlei kleuren, — vooral heeft men prachtige roodbloeiende soorten.

Eene andere groep is die, welke vóór korten tijd den naam van *Tsutsia* heeft ontvangen. Hare soorten hebben lederachtige, met borstels bedekte bladeren en 5 tot 10 meeldraden in eene klokvormige bloemkroon. Hiertoe behoort de *A. indica*, ook wel *Rhododendron indicum* Sweet genaamd. Zij is afkomstig uit China en Japan en door van *Bevernik* in 1680 uit Batavia naar Nederland gebragt. In 1810 kwam zij uit China in Engeland en na dien tijd vervult zij eene belangrijke rol onder de sierplanten. In de lente ziet men prachtige soorten dezer groep

in de kassen in bloei, en des avonds geven zij een aangename geur. Zij zijn rood, wit, paars, lila of purperkleurig met plekken en strepen. Tot de fraaiste soorten behooren *A. indica* en *A. indica Aurelia*, in fig. 3 en 4 afgebeeld in natuurlijke grootte. Zij vereischen des winters eene warmte van 5 tot 10° C. Door veredeling worden allerlei prachtige verscheidenheden verkregen.

Azanza (Miguël Jose de), hertog van *Santa Fé*, een Spaansch staatsman, werd geboren in 1746 te Aviz in Navarre en was eerst werkzaam onder de leiding van zijn oom, den directeur-generaal en koninklijken schatmeester *Martin Joseph de Alegria* te Havana, Vera Cruz en Mexico. In 1768 werd hij secretaris van den inspecteur-generaal van Nieuw-Spanje *Joseph de Galvez*. Daarna nam hij dienst en zag zich in 1776 te Havana bevorderd tot kapitein en tot secretaris van den gouverneur, markies de *la Torre*, met wien hij in 1777 naar Spanje terugkeerde, alwaar hij tegenwoordig was bij de belegering van Gibraltar. In datzelfde jaar vergezelde hij den markies naar Petersburg en was er daarna gevolmagtigde

tot in 1784, toen hij dezelfde waardigheid te Berlijn ging bekleeden. Na zijn terugkeer werd hij tot verschillende militaire betrekkingen benoemd, en in 1793 ontving hij de portefeuille van oorlog. Hij behield deze tot in 1796 en begaf zich toen als onderkoning naar nieuw Spanje. Hij leefde later amb-

Fig. 2.

Azalea pontica.

teloos op zijn landgoed Santa Fé bij Granada.

Nauwelijks echter had *Ferdinand VII* den troon beklommen of *Azanza* werd naar Madrid geroepen en met de portefeuille van financiën belast. Toen de Koning naar Bayonne vertrokken was, behoorde *Azanza* tot de leden der opperste Junta. Met kracht verzette hij zich tegen de aanmatigheden van *Murat*, en toen zijne pogingen vruchteloos waren, vroeg hij zijn ontslag. *Napoleon* weigerde het aan te nemen, maar ontbood den minister naar Bayonne, om er rekenschap te geven van zijn bestuur. *Azanza* was afvallig geworden van zijn Koning en onderwierp zich aan den overweldiger. Hij werd door dezen benoemd tot voorzitter der aldaar vereenigde Junta van aanzienlijke Spanjaarden, terwijl de centrale Junta te Cadix hem van verraad beschuldigde jegens Koning, vaderland en godsdienst en zijne goederen verbeurd verklaarde (1808). *Azanza* had inmiddels de portefeuille van financiën tegen die van Indische zaken verwisseld. In 1809 was hij minis-

ter van Justitie van koning *Jozef*, en in 1811 hertog van Santa Fé. Met laatstgemelden vorst nam hij een paar jaren later de vlugt naar Frankrijk, en keerde eerst in 1820 naar zijn vaderland terug. Zijn aanbod om naar Mexico te gaan en dit land op nieuw aan Spanje te onderwerpen, werd door *Ferdinand VII* van de hand gewezen. In 1822 verliet hij wederom Madrid en vestigde zich te Bordeaux, waar hij in 1826 overleed. Hij heeft een verdedigingsgeschrift uitgegeven, dat wegens de talrijke officiële stukken, daarin opgenomen, zeer belangrijk is.

Azara (José Nicolo de), een Spaansch diplomaat, werd geboren in 1731 te Barbudales bij Balastro in Aragonië, studeerde te Huesca en Salamanca, betrad de diplomatische loopbaan en was in 1765 eerst resident

Fig. 3.

Azalea indica crispiflora.

en later afgezant te Rome. Hij was er 33 jaren lang op eene eervolle wijze werkzaam. Hij werkte mede tot de opheffing van de orde der Jezuieten ten tijde van *Clemens XIV* (1773), verzette zich tegen de reactionnaire plannen van *Pius VI*, trad als reëmedelaar op bij de verwikkelingen van den H. Stoel met *Jozef II* van Oostenrijk (1783), alsmede met Napels, en bevorderde het sluiten van den wapenstilstand te Bologna (1796). Hij was de beschermheer van alle geleerden en kunstenaars. Na de afkondiging der Romeinsche republiek (1798) begaf hij zich naar Florence, en van hier als afgevaardigde naar Parijs, waar hij eene goede verstandhouding tusschen Frankrijk en Spanje zocht te bewerken. In 1803 verloor hij zijne betrekking en hij overleed te Parijs den 26sten Januarij

1804. Hij heeft onderscheidene belangrijke werken uit de Engelsche taal in het Spaansch overgebracht.

Een broeder van dezen, don *Felix d'Azara* genaamd, op dezelfde plaats in 1746 geboren, streed eerst bij Algiers en was later lid der commissie, die de grenzen tusschen de Spaansche en Portugesche bezittingen in Zuid-Amerika moest bepalen. Hij heeft over de Spaansche bezittingen belangrijke geschiedkundige en beschrijvende werken uitgegeven met vele uitmuntende kaarten en platen.

In 1801 keerde hij naar Europa terug, werd een jaar later brigadier-generaal, in 1803 lid van de militaire commissie voor Indië, en overleed in 1811.

Azeglio (Massimo, markies d'), een beroemd Italiaansch kunstenaar, schrijver en staatsman, werd geboren te Turijn in 1801.

Fig. 4.

Azalea indica Aurelia.

Hij was de telg van een oud-adellijk geslacht, en zijn vader bekleedde een hoogen militairen rang. Hij ontving het eerste onderrigt van een huiskapellaan, in wiens gestrengheid de 14-jarige knaap zoo grooten tegenzin had, dat hij hem buiten de deur zette, — 't geen hem veel last veroorzaakte, daar hij in den ban gedaan en eerst na langdurige boete weder in den schoot der Kerk opgenomen werd. Een jaar later vergezelde hij zijn vader naar Rome, waar hij zich wijdde aan de studie der schilderkunst en der muziek. Met weërzin trad hij als officier in dienst bij een Piémonteesch cavallerie-regiment, maar hij studeerde zóó ijverig, dat hij ziek werd en zijn ontslag moest vragen. Ter zijne genezing spoedde hij zich naar Rome en keerde in 1820 hersteld te Turijn terug. Hij wijdde

zich nu met ijver aan de schilderkunst, zodat hij wederom naar Rome ging, en er 8 jaren vertoefde. De landschappen, die hij er op het doek bragt, verdienen grooten lof. Na den dood zijns vaders (1830) vestigde hij zich te Milaan, huwde er met eene dochter van *Alessandro Manzoni* en werd door dezen aangespoord, om zijne krachten aan de letterkunde te besteden. Nu schreef hij den roman "Ettore Fieramosco", waarin hij het vaderlandlievend gevoel der Italianen poogde op te wekken, en vervolgens "Niccolo di Lapi", welke beide met grooten bijval werden ontvangen. Van nu af hield hij zich bezig met de staatkunde; hij deed reizen door Italië, om de twistende partijen te verzoenen, om hier tot geduld, elders tot voortvarendheid aan te manen en allen tot bevordering van het heil des vaderlands op te wekken. Niet lang daarna schreef hij: "Degli ultimi casi di Romagna," waarin hij de gebreken van het Pauselijk bestuur ten toon stelde en de vorsten van Italië opwekte tot het invoeren van nuttige hervormingen. Toen *Pio Nono* paus geworden was, begaf hij zich weder naar Rome, en de liberale maatregelen van 's Pausen eersten regeringstijd worden vooral aan zijn invloed toegeschreven. Van dien tijd dagteekent een aantal belangrijke brochures van *d'Azeglio*, welke later (1851) verzameld zijn. Toen *Karel Albert* over de Ticino trok, begaf zich *d'Azeglio* met de Pauselijke troepen naar Venetië, waar hij den rang van overste bekleedde. In den slag bij Vicenza voerde hij het bevel over een legioen en werd door een gewerkgel zwaar gewond. Naauwelijks was hij hersteld, toen hij zich genoodzaakt zag, om zich te Florence met moed te verzetten tegen de brooddronken republikeinen. Weldra werd hij benoemd tot lid van het Sardinische parlement, en na den ongelukkigen slag bij Novara door koning *Victor Emanuel II* tot voorzitter van het kabinet. Zijne bemoeijingen in de betrekking verdienen allen lof. Hij wist namelijk de vrijzinnige instellingen van 1848 te handhaven. In 1852 legde hij de portefeuille neder en werd door den Koning benoemd tot adjudant-honoraire.

Men kan *d'Azeglio* beschouwen als de grondlegger der politiek van het nieuwe Italië, daar *Cavour*, na den dood van *Santa Rosa* in het ministerie tredende, de verklaring aflegde, dat hij zich hield aan het programma van *d'Azeglio*. In 1859 begaf laatstgenoemde zich als gevolmagtigde des Konings naar Romagna. Hier — te Bologna — bragt hij de woelingen tot rust en deed ze wijken voor een ordelijk bestuur. In 1860 was hij gouverneur van Milaan. Na dien tijd keerde hij tot het ambteloos leven terug, maar stond den Koning steeds ter zijde met zijne raadgevingen. Deze stemden niet altijd overeen met die van *Cavour*. Laatstgenoemde stelde Rome voor als de hoofdstad van Italië; *d'Azeglio* daarentegen wilde die stad overlaten aan den Paus, en den zetel van het nieuwe koninkrijk verplaatsen van Turijn naar Florence.

Wat men aanvankelijk verwierp, is later goedgekeurd, en dit is eene hulde, gebragt aan het doorzicht van *d'Azeglio*. Deze overleed op den 15den September 1864.

Meer dan van eenig staatsman ter wereld kon van *d'Azeglio* gezegd worden, dat hij een man was zonder vrees of blaam, die aan de bevrijding van Italië verstandelijke ontwikkeling wilde doen voorafgaan. Daarom heeft hij krachtig de hand geslagen aan het onderwijs, en zoo men altijd naar zijn raad geluisterd had, zou Italië veel verder zijn vooruitgegaan op den weg van verlichting en beschaving, van welvaart en staatkundigen invloed, dan tot nu toe het geval is.

Roberto Tapparelli, marchese d'Azeglio, een oudere broeder van den voorgaande en overleden te Turijn den 24ten December 1864, heeft desgelijks ijverig deelgenomen aan de politieke beweging van zijn vaderland en werd eindelijk senator en directeur van het Koninklijk Museum van schilderijen te Turijn. Hij heeft over de schilderkunst een belangrijk geschiedkundig werk uitgegeven. Zijn zoon *Emanuele Vittorio Tapparelli, marchese d'Azeglio* werd in 1850 benoemd tot ambassadeur van Italië aan het Hof van St. James.

Een andere broeder van eerstgemelden *Azeglio*, namelijk pater *Luigi Tapparelli*, overleden in 1862, was redacteur der "Civiltà cattolica" en onderscheide zich door zijn ijver tot handhaving van het Pauselijk gezag.

Azem-Oglam of "kinderen der schatting" is de naam van omstreeks 700 knapen, meestal van Christen-ouders, die in het serail worden opgevoed, om later ondergeschikte betrekkingen aan het Hof te bekleeden. Zij worden er 8 jaren lang onderwezen in den Islam en in de kunst om te leeren zwijgen. Zij zijn onderscheiden van de Azoets-Oglam of Jongens, die desgelijks in het serail onderwezen worden, maar in velerlei kunsten en wetenschappen, daar zij voor hoogere betrekkingen zijn bestemd.

Aziatische genootschappen. Deze zijn vereenigingen van geleerden, die zich bezig houden met het onderzoek van de geographie van Azië en van de geschiedenis, de taal, de letterkunde en de godsdienst van zijne bewoners. Van die vereenigingen is eene der voornaamste de "Société Asiatique" te Parijs. Zij is gesticht in 1822 door *Sylvestre de Sacy*, *Klaproth*, *Abel Rémusat* en anderen. Zij bezit een belangrijk museum en geeft een maandschrift uit, "Journal Asiatique" genaamd. Daarenboven geeft zij eene reeks van geschriften uit van Oostersche schrijvers (Collection des auteurs orientaux.)

Eene andere belangrijke vereeniging van dien aard is de "Royal Asiatic Society of Great-Britain and Ireland" te Londen. Zij is geopend door *Colebrooke* op den 19den Maart 1823. Zij bezit desgelijks een aanzienlijk museum en eene zeldzame verzameling van Oostersche handschriften. Te voren gaf zij "Transactions" uit, die vervangen zijn door een

"Journal of the Royal Asiatic Society," terwijl tevens eene vertalingscommissie zich beijvert, om Oostersche werken in eene der Westersche talen over te zetten.

Met dergelijke bedoelingen bestaat het "Deutsche Morgenländische Gesellschaft," den 2den October 1845 door Duitsche philologen gesticht. Zij is te Leipzig gevestigd, waar zich hare boekery bevindt. Daarenboven heeft men te Parijs de "Société Orientale de France," die eene "Revue" uitgeeft, — de "Syro-Egyptian Society" te Londen, — het "Koninklijk Instituut voor Taal, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië" te Amsterdam, hetwelk "Bijdragen" levert, — de "Société Orientale" te Constantinopel, — de "American Oriental Society" te Boston, — het "Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen" te Batavia, dat in 1787 ontstaan is en "Verhandelingen" doet verschijnen, — de "Asiatic Society of Bengal" te Calcutta, door sir *William Jones* in 1784 gesticht, — de "Literary Society of Jerusalem", in 1850 ontstaan, benevens een aantal anderen.

Aziatisch Rusland en Turkije, zie Rusland en Turkije.

Azië, een der 5 werelddelen, is voor Europa en Afrika het Oosten; het is de wieg van het menschelijk geslacht, van godsdienst en taal, van kunst en wetenschap. Voorts is het wegens den tijd zijner geschiedkundige ontwikkeling het oudste, wegens zijne ligging het middelste, wegens zijne oppervlakte het grootste, wegens zijne bergevaarten het hoogste en wegens zijne voortbrengselen het rijkste wereldddeel. De naam *Asia* is reeds oud, maar de gevoelens over zijn oorsprong loopen zeer uiteen.

Azië is door de voornaamste zeeën bespoeld en zeer gunstig gelegen. Het is door de Aleoeten met Amerika, door de Soenda-eilanden met Australië, door Suëz en Arabië met Afrika en vooral door Klein-Azië met Europa verbonden. Men mag het dus beschouwen als het middelpunt van het vasteland, van waar de bevolking zich over den aardbodem heeft verspreid. Van het eiland Perim, in de straat Bab el Mandeb op 61° 8' O.L. van Ferro en 12° 35' 30" N.B. gelegen, en het uiterste punt in het noord-oosten, kaap Tsjoeokotsk op 207° 40' O.L. en 70° N.B., heeft Azië eene lengte van meer dan 1500 geogr. mijlen, en de afstand van Suez naar de kust van China bij Nangkin is omstreeks 1200 geogr. mijlen. Deze afstand is onder den poolcirkel ongeveer half zoo groot. Wanneer men de eilanden van den Zuidelijken Archipel in rekening brengt, dan strekt Azië zich uit over 80° 42' B. Hiervan ligt $\frac{1}{4}$, tusschen de keerkringen, $\frac{1}{4}$, binnen den noorder poolkring, en het overige op den gematigten gordel. Azië beslaat volgens *Behm* (Jahrbuch, 1866) met de eilanden eene oppervlakte van bijna 815000 □ geogr. mijlen. Hiervan moet aan de eilanden 50000 □ geogr. mijlen worden toegekend, en aan de schiereilanden 155000 □ geogr. mijlen.

Dit wereldddeel grenst ten noorden van 80° tot 208° O. L. van Ferro aan de wateren

der Noordelijke Ijszee met onderscheidene boezems of baaijen, zooals de Carische, die der Ob, die der 70 Eilanden, van Taimoer, van den Lena-mond enz. Van de Oostkaap aan de Behringstraat loopt de kust zuidwaarts of eigenlijk zuidwestwaarts en wordt door de Stille Zee bespoeld. Hier ligt de zee van Kamtjatka met het schiereiland van dezen naam, de zee van Ochotsk met het eiland Tarrakai, de Japansche zee met de Japansche eilanden, de Gele zee, de Chinesche zee met het eiland Hainan, de Indische zee met den Indischen Archipel en verder met Ceilon, met de Perzische en de Arabische golf welke laatste met de Roodde zee tot aan Suëz doordringt, hetwelk door het pas-geopende kanaal met de Middellandsche zee verbonden is, welke laatste, evenals vervolgens de Zwarte zee, de westkust van Azië begrenst. Van hier af naar het noorden zijn landgrenzen, welke in het noordelijk gedeelte door de bergketens van den Oeral, maar meer zuidwaarts niet zeer naauwkeurig bepaald zijn. Men heeft daarvoor een paar riviertjes aangewezen, namelijk de Koeban en de Manitsj, welke laatste zich uitstort in de Don.

Azië heeft de gedaante van een trapezium, welks hoeken bij Suëz en bij de Golf van Tonkin, bij de Carische Golf en de Golf van Anadyr te vinden zijn. De diagonaal, welke naar het noordoosten is gerigt, heeft eene lengte van 1200, en die, welke zich noordwestwaarts uitstrekt eene van 800 geogr. mijlen. Van de vier zijden is de noordelijke 600, de westelijke 660, de oostelijke 990 en de zuidelijke 1070 geogr. mijlen lang. Buiten dit trapezium, omstreeks 655000 □ geogr. mijlen beslaande, ligt een aantal schiereilanden en landtongen, zooals dat der Tsjoeoktsjen, dat van Kamtjatka, dat van Korea, Achter- en Voor-Indië, Arabië, en Klein-Azië. De kustlengte bedraagt er 1 geogr. mijl op 105 □ geogr. mijlen en is derhalve op verre na niet zoo aanzienlijk als in Europa (1 geogr. mijl op 37 □ geogr. mijlen), maar veel aanzienlijker dan in Afrika (1 op 150). Het overtreft laatstgenoemd wereldddeel daarenboven door zijne vele en groote rivieren en door het aantal zijner eilanden, zooals in de Japansche en in de Indische zee.

De binnenlanden van Azië vormen eene uitgebreide bergstreek, die aan alle zijden door hooge gebergten is begrensd. Die bergstreek bestaat uit hooggelegen bergvlakten, zooals die van Tibet, Hoog-Mongolië, de woestijn Gobi, westelijk Hoog-Azië, de Hoogvlakte van Iran enz. en uit een viertal bergketens met een aantal vertakkingen en verbindingen. Die vier zijn, van het noorden af beginnende:

De *Altai* of het goudgebergte, evenals de drie andere van het westen naar het oosten voortloopende. Aan zijne noordelijke helling ligt de Kirgisen-steppe. Het strekt zich uit van den Slangenbergt tot aan het Baikal-meer met eene lengte van 195 geogr. mijlen.

De *Tian-sjan* of het Hemelgebergte met eene lengte van 630 geogr. mijlen en met

een merkwaardigen bergpas over den gletscher Deporlé tusschen Ili en Kloetaji. Op zijne kruin, gestaâg met sneeuw en ijs bedekt, verrijst de vuurspuwende berg Pe-sjân.

De *Kuën-lun*, die de noordelijke grenzen vormt van het land van Tibet. Dit gebergte is 460 mijlen lang en heeft toppen ter hoogte van 7000 Ned. el. Het is in het westen door de Bolor-keten met het voorgaande gebergte verbonden, en in het westen door de woestijn Gobi, die met gruis en gerolde steenen is bedekt en zoute meren bevat.

Het *Himalaya-gebergte*, dat met zijne ahangsels eene lengte heeft van 600 geogr. mijlen; zijne kamhoogte bereikt die van den top van den Mont-Blanc (ruim 4800 Ned. el), en daarboven verrijzen de Dhawalagiri (9300 Ned. el), de Kinsjinjinga, iets hooger dan de voorgaande, de Gaurisankar of Mount Everest (9650 Ned. el, de hoogste berg der aarde), benevens een groot aantal andere reuzengevaarten. Op deze bergketen ontspringen onderscheidene groote rivieren.

Tot de belangrijke gebergten van Azië behooren het Oeral-gebergte, tusschen Europeesch en Aziatisch Rusland gelegen en een groot aantal nuttige delfstoffen bevattende, — het Hing-gnan-gebergte in China, — het Vindhya-gebergte, — de Oost- en West-Ghats in het zuiden, — de Caucasus met den Elbroes (5500 Ned. el hoog), — het Pontische gebergte, de Taurus, de Libanon enz. in het westen.

Azië is ruim voorzien van vuurspuwende bergen. Er loopt namelijk een vulkanische gordel over de eilanden zijner zuid- en oostkust — van de Soenda-eilanden over Japan naar Kamtsjatka.

Naast het hoogland vindt men in Azië uitgebreide vlakten, van welke die van Sibérie (186000 □ geogr. mijlen groot) de aanzienlijkste is, maar wegens hare noordelijke ligging niet veel oplevert voor de levensbehoeften van den mensch. Ook zijn er, bijvoorbeeld in Arabië, groote woestijnen. De vruchtbaarste landen zijn er aan de kust — vooral aan de oostkust gelegen.

Onder de meren van Azië bekleedt de Caspische zee (7375 □ geogr. mijlen) de eerste plaats. In zijne nabijheid ligt het meer van Aral (2100 □ geogr. mijlen). Voorts heeft men er het Woeller-meer in het dal van Kasjmir, het Zera-meer in Perzië, het Baikal-meer (924 □ geogr. mijlen), het Piascinskoi-meer, het Balkasj-meer, eene reeks van meren langs de helling van den Tian-sjan, het Dsaisang-meer, het Lop-meer in Klein-Boekharje, de Koko-noor aan de grenzen van Tibet, het Hinka-meer en het Hoerven-meer in Mandsjoerje, het Thoeng-Ting in China, het Roen-meer (437 □ geogr. mijlen) in Indië en een aantal andere.

Azië bezit eene menigte belangrijke rivieren, hoewel geene die de Amerikaansche Amazonen-rivier evenaart. Er zijn er, die uitloopen, in de Noordelijke IJszee, namelijk:

De *Ob* (Obi), die op het Altaï-gebergte ontspringt en in het hooggelegen meer van Teleskoje haren oorsprong neemt. Zij is 580

geogr. mijlen lang, en tot de rivieren, die haren waterschat vergrooten, behoort ook de Irtysj.

De *Jenissei*. Deze ontstaat in het Goerbi-gebergte onder den naam van Kem. Zij kronkelt voorwaarts tusschen een paar gebergten en is 700 geogr. mijlen lang. Zij neemt de Angara in zich op, die langs Irkoetsk vloeit, en is aan haren mond zeer breed.

Daarna volgen de *Taimyr*, de *Chatanja*, de *Anobar* en de *Olenek*.

De *Lena*, ook wel Oeloekan Orjoes of "Groote rivier" genaamd, die in het Baikal-gebergte niet ver van het Baikal-meer ontspringt en langs Iakoetsk stroomt. Zij is 600 geogr. mijlen lang, met talrijke eilanden bezaaid en neemt 500 zijrivieren op.

Voorts heeft men de *Jana*, de *Indigirka* en de *Kolyma*.

Andere storten zich uit in den Grooten Oceaan, te weten:

De *Anadyr*, 155 geogr. mijlen lang en van het bergmeer Iwasjka naar de zee van Kamtsjatka vloeijende.

De *Amoer* of Satsjalin, met Russische volkplantingen aan haren oever en zich uitstortende in de Zee van Ochotsk.

De *Pei-ho* of Witte Rivier, welke door Tartarije langs Peking naar de Gele Zee kronkelt.

De *Ho-ang-ho* of Gele Rivier, na een loop van 500 mijlen de zee bereikende.

De *Jan-tse-Kiang* of Blauwe rivier, welke aan den zuidelijken zoom der woestijn Gobi ontspringt, 670 geogr. mijlen lang is en bij Nangkin eene aanzienlijke breedte heeft. Zij is door het Keizerskanaal met de Ho-ang-ho verbonden.

Voorts ontmoet men hier de *Tjoe-kiang*, de *Song-cai*, de *Cambodja* en de *Me-nam*.

Naar den Indischen Oceaan spoeden zich:

De *Saloeën*, die met twee monden zich uitstort.

De *Irawaddy*, van het Himalaya-gebergte naar de Golf van Martaban stroomende.

De *Bramapoetra*, evenals de voorgaande omstreeks 250 geogr. mijlen lang en zich ontlastende in de Golf van Bengalen.

De *Ganges*, 420 geogr. mijlen lang, de meestberoemde stroom van Indië. Hij neemt zijn oorsprong op het Himalaya-gebergte.

Voorts de *Mahanadi*, de *Godavery*, de *Kistna* de *Tapti* en de *Nerboedda*.

De *Indus* of *Sindhoe*, die 400 geogr. mijlen lang is. Zij ontspringt in het Kailas-gebergte en neemt onderscheidene rivieren — bijvoorbeeld de Pendsjâb of Vijf stroomen — in zich op.

De *Euphraat* en de *Tigris*, die Mésopotamië omsluiten en te zamen onder den naam van Sjat-el-Arab in de Perzische golf vallen.

Van de binnenlandsche rivieren noemen wij de *Ili*, de *Tjoei*, de *Tarym*, de *Sir-Darja* (Jaxartes), de *Amoe-Darja* (Oxus), de *Hilmend*, de *Jordaan*, de *Orontes* en de *Kizyl-Irmak* (Halys).

De bodem van Azië is in verschillende gewesten zeer verschillend. Terwijl in de

bergachtige binnenlanden de gesteenten der oude vormingen de overhand hebben, zoodat er zich reuzentoppen van graniet, kalksteen enz. verheffen, vindt men aan de oostelijke en zuidelijke kusten uitgebreide sliblanden, — vooral aan de monden der groote rivieren.

Ook het klimaat is er zeer verschillend. Het is er op dezelfde breedtegraden minder warm dan in Europa, en op de hoogvlakten des winters zeer koud, omdat de Himalayaketen aan de warme zuiderwinden den voortgang belet. — In Sibérië begint op 63° N. B. het pool-klimaat te heerschen, en tusschen 60 en 50° groeijen er eenige granen. In Astrakan is de luchtgesteldheid veel zachter. Tusschen 50 en 35° is het land er koud wegens zijne hooge ligging, maar van hier tot 11° Z. B. ligt Azië in het keerkringsklimaat, hoewel de keerkring zich op 23½° N. B. bevindt.

Het rijk der delfstoffen bevat er vele nuttige voortbrengselen, — vooreerst goud en platina, die in het Oeral-gebergte, op Borneo en elders aanwezig zijn, — voorts zilver, ijzer, tin (vooral op Banka en Billiton), zink, lood, kwikzilver, salpeter, aluin, koper en petroleum. Ook heeft men er onderscheidene edelgesteenten, zooals den diamant, den amethyst, den robijn, den smaragd, den topaas, enz.

Tot de voornaamste voortbrengselen van het plantenrijk behooren er: rijst, maïs, tarwe, gerst, erwten, boonen, meloenen, bataten, yams enz. Onze edelste vruchtboomen zijn uit Azië afkomstig, alsmede vele fraaie bloemen. Men heeft er den banaan, den palmboom en den broodboom, alsmede thee, koffij, suiker, tabak, indigo, kaneel, notemuskakaat, foelie, peper, kruidnagelen enz. De plantengroei verandert er, gelijk elders, van aard, als men in de keerkringslanden allengs een hoog gebergte beklimt, of als men van den evenaar voortschrijdt naar het noorden. In beide gevallen bevindt men zich aanvankelijk in de rijke natuur der keerkringsgewesten en men ontmoet vervolgens de gewassen van den gematigten gordel, om eindelijk in de eeuwige sneeuw allen plantengroei te zien verdwijnen.

In het noorden van Azië — in Sibérië — leeft het nuttige rendier, dat weinig behoeften heeft en aan den mensch groote diensten bewijst. Daarenboven zijn er vele pelsdragende dieren. De bewoners der Kirgisen-steeppen bezitten vele schapen en paarden. In het midden van Azië is het kameel het voertuig der woestijn, en in het zuiden leven onderscheidene verscheurende dieren, zooals de tijger, de luipaard, de hyëna, de leeuw en de krokodil. De rivieren zijn er zeer vischrijk, en de zee levert er hier en daar kostbare parels.

Men schat het aantal inwoners van Azië op bijna 800 millioen. Zij zijn over de verschillende gewesten aldus verdeeld: Het Russisch gebied telt er ruim 9 millioen, — Japan 35 millioen, — het Chinesche rijk

477½ millioen, — de Indische Archipel 72 millioen, — Achter-Indië 21 millioen, — Vóór-Indië bijna 190 millioen, Beloedjistan 2 millioen, — Afghanistan 4 millioen, — Perzië 5 millioen, — Toeran bijna 8 millioen, — Arabië 4 millioen, en het Turksche gebied 16 millioen. Wij meenen met de vermelding dier gewesten hier te kunnen volstaan, omdat daaraan ter gepaster plaats atzonderlijke artikelen worden gewijd.

De inwoners van Azië behooren tot verschillende rassen. Men heeft Caucasiërs in Aziatisch Turkije, Perzië, Oost-Indië, Sibérië enz., — Mongolen in China, Toeran en elders — en Maleijers in Japan, Vóór- en Achter-Indië en in den Indischen Archipel. — Door de volkeren van dat werelddeel worden onderscheidene talen gesproken. Deze zijn in Indië grootendeels afkomstig van eene doode taal, het Sanskriet. Daarvan onderscheiden zich het Chineesch en het Japansch, benevens vele andere talen. — Ook de Godsdienst vertoont er zich in verschillende vormen. In Vóór-Indië heerscht die van *Brama*, — in het oosten en zuidoosten van Azië die van *Boeddha*, welke zich in Tibet en bij de Mongolen in de gedaante van *Lamaïs* vertoont. Bij sommige volkeren van Azië, die op zeer lagen trap van ontwikkeling staan, heerscht het *Sjamanismus*. In Perzië vindt men vuuraanbidders of volgelingen van *Zoroaster*. Men heeft er hier en daar Israëlieten, terwijl er tevens kleine oud-Christelijke secten (Maronieten, Jacobieten, Thomas-Christenen, Nestorianen) zijn overgebleven. Voor 't overige heeft vooral in het westen van Azië, en van hier tot de verste deelen van het zuiden doordringende, de Mohammedaansche godsdienst er zich talrijke aanhangers verworven. De hedendaagsche Christen-zendingen uit Europa zien er tot nu toe weinig vruchten van hunne bemoeijingen.

Tot de bezigheden der inboorlingen van Azië behoort in de eerste plaats de landbouw, die in China en Japan met groote keurigheid gedreven wordt. Voorts kan men daartoe rekenen de zijde-weverij in China, de katoennijverheid in Vóór-Indië, het vervaardigen van sjaals in Kasjmir, het maken van tapijten in Boekharje, Perzië en Aziatisch Turkije. De binnenlandsche handelswaren worden er meest met karavannen vervoerd, en de scheepvaart op de oost- en zuidkust is gevaarlijk wegens zeeroof. Onder de koopsteden getuigt Singapoer van eene snelle ontwikkeling, terwijl Bassora, Bagdad en Aleppo meer en meer vervallen. Slechts enkele stammen houden zich alleen met de jagt of uitsluitend met de vischvangst bezig.

De maatschappelijke toestand der inwoners is er in de verschillende gewesten zeer verschillend. Men vindt er zoowel ordelooze vrijheid als een gestreng despotismus, — zoowel gelijkheid voor de wet als een bestaan van meer en minder bevoorregte standen of kasten. Sommige staten in Azië hadden reeds vroeg een hoogen trap van ontwikkeling bereikt, zooals blijkt uit de oude overblijfselen

van kunst, — alsmede uit de rijke Chinesche, Japansche en Indische letterkunde. Vooral in streken, waar de Mohammedaansche godsdienst heerscht, vindt men eene menigte scholen, en zelfs vele hogescholen. Ook zijn er scholen der Bramapriesters in Indië, en in Tibet heeft men er met de kloosters verbonden. Terwijl de inwoners van Japan zich gaarne bekend maken met den vooruitgang van kunst en wetenschap in Europa, blijft de beschaving bij de Christenen op dezelfde hoogte. Men kan niet zeggen, dat de Engelschen in Hindostan en de Nederlanders op Java veel voor het onderwijs hebben gedaan of hebben kunnen doen. Ook maakt in sommige gewesten de mildheid der natuur de bewoners traag en onverschillig.

Terwijl omtrent de vroegere lotgevallen van Klein-Azië en aangrenzende gewesten menig berigt is bewaard gebleven, ligt de oude geschiedenis der zuidelijke en oostelijke streken nagenoeg geheel en al in de duisternis. Slechts flauwe aanwijzingen zijn tot ons overgekomen, hoe aldaar, gelijk elders, het ééne volk het andere verdrongen heeft.

De kennis van Azië was in de dagen der Oudheid zeer beperkt. *Homerus* wist enkel iets te vermelden van de westelijke kusten van Klein-Azië. *Hecataeus*, *Herodotus* en *Otias* beschrijven reeds een twintigtal landvoogdijen van het Perzische rijk en maken gewag van Colchis, Arabië en Indië. Die kennis werd aanmerkelijk uitgebreid door de veldtogten van *Alexander de Groot* en door de zeereis van *Nearchus*, die van den mond der Indus naar dien van de Euphraat stevende. Vervolgens drong *Seleucus Nicator* in Indië door, en in die dagen kliefde *Patrocles* den Indischen Oceaan, terwijl hij ook omtrent de Caspische zee vele ophelderingen mededeelde. Onder de *Ptolemaeus* deden de Egyptenaren reizen naar Indië, en de oorlogen der Romeinen in Klein-Azië en tegen de Parthers hebben mede gediend, om de kennis van dit werelddeel aanmerkelijk uit te breiden.

Aanvankelijk verdeelde men Azië in de landen aan *deze* en aan *gene* zijde van de Halys of van den Taurus, en later in Klein-Azië en Groot-Azië (A. minor en major). Het westelijk gedeelte van Klein-Azië (Ionië, Aeolië, Dorië, Phrygië, Mysië, Carië, Lydië enz.) droeg als Romeinsche provincie sedert de 2de eeuw vóór Chr. den naam van "Eigenlijk Azië (A. propria)" en stond eerst onder propraetors en na den tijd van *Augustus* onder proconsuls. In de dagen der Antonijnen was een gedeelte van Azië aan de Romeinen onderworpen, — een ander gedeelte vormde het rijk der Parthers, — en in nog een ander gedeelte vond men verschillende onafhankelijke staten.

Ten tijde der groote volksverhuizingen uit dat werelddeel naar Europa geraakte de kennis van Azië meer en meer op den achtergrond. *Mozes van Chorene*, een Armeniër uit het midden der 5de eeuw, vermeldt een en ander van de oostelijke rijken, en later werd de

sluier, die deze bedekte, eenigzins opgeheven door de Arabieren, die er handelsbetrekkingen zochten aan te knooien. Tegen den aanvang der 8de eeuw begaven zij zich over Kaasjar naar China. Ook de pelgrimstogten naar Jerusalem hebben de bekendheid met Azië vermeerderd, terwijl vervolgens Roomsche-Katholieke zendelingen in het binnenland doordrongen. Tot deze behoort *Willem Ruysbroek*, die eene belangrijke reisbeschrijving heeft geleverd. Tegen het einde der 13de eeuw volbragt *Marco Polo* er gedurende 25 jaren uitgestrekte reizen. Daarboven noemen wij onder de Aziatische ontdekkingsreizigers der middeleeuwen *Ebn Batuta*, en *Vasco de Gama*.

Wij zullen al de reizigers niet opnoemen, die in den aanvang van het tijdperk der nieuwe geschiedenis uit Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal enz. hebben medegewerkt, om de kennis van Azië te vermeerderen. Tot de Nederlanders, die zich in dat opzigt verdienstelijk hebben gemaakt, behooren *Cornelis Houtman*, *van Neck*, *van der Hagen*, *Olivier van Noort*, *van der Weert*, *van Warwick*, *Matelief*, *Spilberg*, *Graafs* enz. In de 18de eeuw hebben vooral de Russen zich verdienstelijk gemaakt door expeditiën in het noorden van Azië, en deze zijn in de 19de eeuw voortgezet. In laatstgenoemde eeuw hebben beroemde geleerden, zooals *Alexander von Humboldt*, *Junguhn*, de gebroeders *Schlagintweit* enz., verschillende deelen van Azië bezocht en hunne bevindingen openbaar gemaakt. Het eiland Java, benevens Engelsch Indië met Ceylon zijn voorzeker de meest bekende gewesten van dat werelddeel. In de laatste 20 jaren hebben vooral *Gustav Radde*, *Tsjichatsjef* en *Kotsjy* zich beijverd, om de binnenlanden van Azië te onderzoeken.

In den jongsten tijd hebben China en Japan havens geopend voor Europeesche koopvaardij-schepen, en deze eerste toenadering zal weldra handelsbetrekkingen doen ontstaan, die aanleiding geven tot een meer bepaald onderzoek dier afgelegene gewesten. De telegraaf is in Japan reeds in werking, en wanneer vooral in het volkrijke China de aanleg van spoorwegen de groote afstanden doet verdwijnen, dan is de tijd niet verre af, waarop vollediger berigten omtrent dat uitgestrekte werelddeel kunnen worden medegedeeld.

Azijn. Zoo noemt men elke vloeistof, wier voornaamste bestanddeel azijnzuur is. Hij bevat gewoonlijk 4 tot 5% azijnzuur en bij eene sterkte van 10 tot 15%, geeft men hem den naam van azijngeest. Bij nog hooger gehalte noemt men hem geconcentreerde azijn. Het azijnzuur, dat in den handel voorkomt en met water verdund is, wordt door gisting van alkohol of door distillatie van hout en van dergelijke stoffen verkregen. In het laatste geval is het hout-azijn, — en in het eerste ontvangt de azijn den naam van de vloeistof, waarin de alkohol zich bevond. Men heeft dus wijnazijn, bierazijn, enz., omdat zijne eigenschappen van den aard dier

vloeistoffen afhankelijk zijn. Hiertoe behoort ook de smaak, die, voorzoover de azijn tot het bereiden van spijzen dient, geene onverschillige zaak is.

Wanneer men de bestanddeelen van alkohol ($C_2 H_5 O$) met die van azijnzuur vergelijkt ($C_2 H_3 O_2$), dan ziet men, dat de eerste slechts 2 atomen waterstof tegen 1 atoom zuurstof behoeft te verwisselen om den laatste te vormen. Dat geschiedt aldus: 1 atoom zuurstof der dampkringslucht verbindt zich met 2 atomen waterstof van den alkohol tot water, en het overblijvend ligchaam ($C_2 H_4 O$) is acetylaldehyd, dat zich door een prikkelenden reuk onderscheidt. De vorming van dat ligchaam geschiedt door eene onvolkomene verbranding van den alkohol, waarbij de wet van kracht is, dat bij de verbranding van een zamengesteld ligchaam het bestanddeel, dat het meest vatbaar is voor verbranding, zich in de eerste plaats met de zuurstof verbindt. Dit is hier de waterstof, zoodat deze aan den alkohol ontnomen wordt. Het vlugtige aldehyd heeft nu eene groote neiging om zich met zuurstof te verbinden, zoodat het uit den dampkring 1 atoom van deze opneemt en in azijnzuur verandert.

Dit verloop kan men in al zijne bijzonderheden nagaan. Men ziet alzoo, dat de alkohol, om in azijn te worden overgezet, toegankelijk moet wezen voor de lucht. Ook kan men naauwkeurig berekenen, hoeveel azijn uit eene gegevene hoeveelheid alkohol ontstaat en hoeveel lucht hiertoe noodig is. Hieruit blijkt, dat men uit 100 Ned. pond alkohol $130\frac{1}{2}$ Ned. pond azijnzuur bereiden kan, — eene hoeveelheid, welke overeenkomt met 111 pond azijnzuur anhydride. Een Ned. pond azijnzuur ontstaat derhalve uit 0,77 Ned. pond alkohol. Tot omzetting van 100 Ned. pond alkohol in azijnzuur heeft men 69,6 Ned. pond zuurstof noodig. Daar deze ten bedrage van 23% in de dampkringslucht aanwezig is, zoo heeft men voor die 69,6 Ned. pond zuurstof omstreeks 300 Ned. pond lucht noodig.

Wanneer men spiritus in de open lucht laat staan, dan verdwijnt hij door verdamping zonder azijnzuur te vormen, omdat de alkohol niet in staat is, om zich onder gewone omstandigheden met de zuurstof te verbinden. De omzetting heeft plaats, wanneer men spiritus op platina-spons laat dropelen, — alsmede wanneer de alkohol met eene groote hoeveelheid water verdund is, zoodat de vloeistof niet meer dan 10% alkohol bevat, wanneer voorts de temperatuur tusschen de 23 en $39^\circ C$. gelegen is en eene azijngist niet ontbreekt. Hiertoe neme men azijn, zuur bier, zuurdeeg, in één woord ieder ligchaam, dat azijnzuur en eiwitachtige stoffen bevat. De wijze, waarop die gist werkt, is raadselachtig, maar eene geringe hoeveelheid daarvan doet eene groote hoeveelheid alkohol tot azijn overgaan, indien de lucht vrijen toegang heeft. Hoe hooger de warmtegraad is (binnen de gestelde grenzen) en hoe meer lucht aan het "azijngoed" (het mengsel

van alkohol en azijngist) wordt toegevoerd, zoo sneller heeft de omzetting plaats. De azijn wordt hierbij te sterker, naarmate de hoeveelheid alkohol grooter is. Hierbij wordt eene aanmerkelijke hoeveelheid warmte ontwikkeld.

Voorheen geschiedde die omzetting van spiritus in azijn langzaam, maar in den jongsten tijd heeft men veelal eene andere methode gevolgd, namelijk die der "snelazijnmakerij." Wij zullen echter in de eerste plaats de oudere handelwijze beschrijven, en wél met hare toepassing op spiritus. Bij het gebruik van andere alkoholbevattende vloeistoffen gaat men op dergelijke wijze te werk.

Spiritus- of brandewijn-azijn is de zuiverste soort van azijn. Men gebruikt dien ook tot het maken van azijnzure zouten. In Engeland en Zweden worden de ingezetenen door het belastingsstelsel gedrongen, om azijn uit gegiste en niet uit gedistilleerde vloeistoffen te bereiden. Wil men spiritus-azijn maken naar de oude methode, zoo kieze men eene tegen het zuiden gelegen azijnkamer, waarin men, wegens de dikke muren, een gelijkmatigen warmtegraad kan onderhouden. Hier wordt het azijngoed in kuipen of in aarden kruiken met wijde monden geplaatst, terwijl men er daarna voor de noodige warmte zorgt. De inhoud der vaten en kruiken moet behoorlijk toegankelijk wezen voor de lucht. Na verloop van weinige dagen neemt dan de azijnvorming een aanvang; het azijngoed wordt warm en er ontwikkelt zich een prikkelende, zure reuk. Wordt een vat dadelijk koud, zoodat er de azijnvorming belemmering ondervindt, dan verdeelt men den inhoud van dit doode vat over de andere vaten. Verkoelen de vaten, nadat zij eerst goed warm zijn geweest, dan is de azijnvorming afgevoerd. Dit kan, naar gelang van den warmtegraad, in 4 tot 6 weken, maar ook in 8 tot 10 maanden geschieden. Daarna wordt de azijn op vaten gebracht, met een weinig spiritus vermengd en op eene koele plaats geborgen. Het troebele bezinksel blijft in kuipen achter en is, evenals de azijnmoer (eene plantaardige vorming), eene uitnemende gist. Het azijngoed wordt door de fabrikanten op verschillende wijzen bereid; doorgaans voegen zij er stikstofhoudende zelfstandigheden bij, om de azijnvorming te bevorderen.

Men kan ook van een vat azijn, dat niet vol is, wekelijks $\frac{1}{2}$ de gedeelte aftappen, en er vervolgens evenzeoveel azijngoed bijvoegen, — waarbij men steeds op het onderhouden eener aanmerkelijke temperatuur moet letten ($30^\circ C$). Deze handelwijze is ook in de huishouding te volgen; men kan namelijk des zomers het vat op den warmen zolder leggen.

Geheel anders is de handelwijze bij de snel-azijnmakerij. Wij weten, dat de azijnvorming geschieden moet door verwisseling van waterstof tegen zuurstof, zoodat het azijngoed zooveel mogelijk in aanraking moet worden gebracht met de dampkringslucht.

Om dit te bevorderen, heeft men in de azijnkamer — om steeds eene voldoende temperatuur te hebben — vaten geplaatst, die van boven met eene fijne zeef voorzien en met fijne beukenspanen (krullen) gevuld zijn. Zulke vaten zijn met gaten doorboord, om de lucht door te laten. Men plaatst er 3 op elk-aar. In het bovenste wordt het azijngoed gegoten, dat nog niet al zijn alkohol heeft. Het vocht wordt door de zeef en de spanen in een fijnverdeelden toestand met de lucht in aanraking gebracht; bij elken overgang in een der volgende vaten wordt er wat alkohol bijgevoegd, en nadat het azijngoed zijn loop door de drie vaten volbragt heeft, is het in azijn veranderd.

Reeds voordat men deze methode in toepassing bragt, beijverde men zich, om het azijngoed droppelsgewijs in den azijnvormer te laten vallen, dien men ook wel met den naam van graadeerkuip bestempelde. Door *Boerhave* werd eene methode in het leven geroepen, die als de voorlooper der snelazijnmakerij kan worden beschouwd. Twee kuipen, gevuld met rozijnsteelen worden naast elkander geplaatst, zoodat zij daardoor de naam tweelingskuipen verkrijgen. Een dezer kuipen wordt met het azijn goed gevuld en door eene pomp wordt de inhoud van de eene kuip twee of meermalen daags in de andere overgepompt; hierdoor komt het azijn goed in aanraking met meer lucht, dan bij de oude methode en het vocht, dat aan de rozijnstelen blijft hangen, vindt overvloed van lucht om in azijn over te gaan. In Engeland heeft men aan de vaten der snel-azijnmakerij eene andere inrigting gegeven. Daar stroomt het azijngoed niet door eene zeef, maar door een draaikruis (*sparger*), bestaande uit twee kruisgewijs geplaatste horizontale buizen met talrijke kleine gaatjes. Door de omdraaiing van het kruis wordt de fijne verdeling van het vocht bevorderd, en de vaten hebben er tevens eene aanmerkelijke wijdtje. De spanen zijn hier door kleine houten bakjes vervangen, en de luchtstroom dringt er van boven in, waarna hij, na het verlies zijner zuurstof, door eene zuigpomp er uit verwijderd wordt.

Waar de azijn niet belast is, kan men voor huishoudelijk gebruik zeer gemakkelijk een toestel tot snel-azijnmakerij vervaardigen. In Oostenrijk zijn er te koop van verschillende grootte. Men heeft echter slechts eene flesch te nemen zonder bodem en den hals met eene kraan te voorzien. Hierop keert men de flesch om, met den hals naar beneden, belegt dezen laatst met wat katoen, vult haar vervolgens met houtskool en verzadigt deze met sterken azijn. Nu kan men er dagelijks azijngoed opgieten, bestaande uit 1 deel spiritus en 10 deelen water. Dit verandert na herhaalde doorzijpeling in azijn, — en bij 2 deelen spiritus op 10 deelen water zelfs in sterken azijn.

Is de snel-azijn troebel, dan moet hij geklaard worden; dit geschiedt door middel van houtskool.

Behalve van alkohol, wordt ook van andere stoffen azijn vervaardigd. Hiertoe behooren vooral de vruchtensappen, die veel suiker bevatten, zooals cider of appelwijn, druiven-sap, sap van biet- en suikerwortel, — voorts honig, stroop en suikeroplossingen. Bij het gebruik van deze stoffen moet men de oude of langzame methode volgen, daar zij veel slijm bevatten, waarmede zij de houtspanen bedekken, zoodat de omloop van de lucht en van de vloeistof belemmerd wordt.

Belangrijk is vooral de vervaardiging van wijnazijn in Frankrijk en in het noorden van Italië. De wijn bevat alles wat men tot het maken van azijngoed noodig heeft, zoodat hij, tegen den wensch van zijn eigenaar, ligt van zelf in azijn verandert. Men kan die verandering aanmerkelijk bevorderen door er een weinig azijn bij te voegen. Volkomen uitgegiste wijnen zijn het meest voor de azijnvorming geschikt, en de fijne Fransche wijnazijn is van goeden wijn afkomstig. In Orléans, waar deze industrie in een bloeienden toestand verkeert, vult men vaten van 200 tot 300 Ned. kan half met warmen wijnazijn; men laat ze eenige dagen liggen in de behoorlijk verwarmde azijnkamer, — daarna voegt men er 10 tot 15 Ned. kan wijn bij en men herhaalt dit om de 8 dagen totdat $\frac{2}{3}$ de van het vat gevuld is. Hierna tapt men er zooveel azijn af als men er wijn bijgevoegd heeft, — en men begint op nieuw langzamerhand het vat van wijn te voorzien. In het zuiden van Frankrijk geschiedt dit in eene opene schuur, zoodat het verloop veel langzamer plaats heeft. In Opper-Italië gebruikt men de methode van *Boerhave*.

Het vervaardigen van azijn uit zetmeelhoudende stoffen bepaalt zich nagenoeg uitsluitend tot den bierazijn. De bierazijnmakers volgen daarbij ongeveer denzelfden weg als de brouwers, maar in sommige opzigten wijken zij van elkander af. Voor den azijnfabriekant is het namelijk van belang, dat hij door gisting het alkoholgehalte zoo groot mogelijk make. Men laat de vaten met het verkregen vocht in de azijnkamer liggen; dat vocht wordt door bijvoeging van een weinig azijn zelf in azijn omgezet.

Men kan den azijn bewaren in goede vaten of bij kleine hoeveelheden in flesschen. Hij wordt licht "kamig," dat wil zeggen, er ontstaat aan de oppervlakte een dun wit vlies, en tevens bemerkt men, dat het vocht troebel wordt en dat er zich azijn-aaltjes (*Anguillula aceti*, een infusiediertje) in vertoonen.

Azijn wordt ook wel vervalscht door de geringe hoeveelheid azijnzuur aan te vullen met zwavel-, zout- en salpeterzuur, of ook wel met scherpe plantaardige stoffen, welke nadeelig zijn voor de gezondheid. De opstijgende dampen van kokenden azijn hebben geen onaangename reuk, wanneer het vocht zuiver is, en de vervalsching kan men door scheikundige proeven ontdekken. Zuivere azijn is ook wel eens onzuiver geworden door de vaten, waarin hij bewaard werd. In het alge-

meen is het van belang, dat men bij huishoudelijk gebruik van azijn er op lette, dat men hem niet lang in koperen, geelkoperen (messingen) of tinnen pannen of vaten laat staan, — en spijzen, die met azijn worden toe bereid, evenmin. Zelfs het email van ijzeren pannen bevat wel eens lood, en in dit geval worden gerechten, die men daarin kookt met azijn, veelal vergiftig. Zulke gerechten moet men ook niet lang laten staan in aarden vaten met een loodbevattend glazuur.

Azijn wordt in de huishouding algemeen gebruikt. Hij dient voorts tot het inleggen van vleesch en van vruchten, tot het berooken van ziekenkamers, en komt vooral te pas in onderscheidene fabrieken, alsmede in de geneeskunde.

Om het zuurgehalte van den azijn te onderzoeken, gebruikt men den acetometer. Deze bestaat uit eene glazen buis, die aan het benedeneinde digtgesmolten is, met eene schaal. In die buis giet men eene bepaalde hoeveelheid azijn, die met lakmoes-tinctuur rood is gekleurd, en men voegt er vervolgens zooveel ammonia bij (van een soortelijk gewicht van 1,369), totdat de roode kleur in eene blaauwe verandert. Uit de hoeveelheid bijgevoegde ammonia, op de schaal te zien, besluit men tot het zuurgehalte. Elke graad van den acetometer wijst 1 procent azijnzuur aan. Zie ook onder *Houtazijn*.

Azijn (Aromatische) wordt vervaardigd door bij azijn een aftreksel te voegen van geurige kruiden, vooral van dragon, laurier-bladeren, uijen enz. Zulken azijn verkoopt men voorts onder den naam van "Vinaigre d'estragon," "Vinaigre aux fines herbes," "Rozen-azijn" enz. In de apotheek vindt men onderscheidene azijn-praeparaten, — in den regel vervaardigd door plantaardige stoffen op azijn te laten trekken.

Azijn-aether, azijnzure aethylaether, azijnzuur aethyloxyde, is eene aetherachtige vloeistof, die den geur heeft van Borsdorfer appels en de radicalen aethyl en acetyl bevat. Men bereidt haar door 24 deelen watervrij azijnzuur natron in een fijngevreven toestand in eene retort te brengen, er een afgekoeld mengsel van 29 deelen Engelsch zwavelzuur en 23 $\frac{1}{2}$ deelen alkohol van 91% *Tralles* bij te voegen en vervolgens te distilleren. Wanneer 34 deelen overgehaald zijn, houdt men op en men schudt het praeparaat, den ruwen azijnaether, met eene koude verzadigde oplossing van keukenzout. Hierna laat men het bezinken, neemt den aether er af, droogt dien boven chloorcalcium en rectificeert hem bij eene zachte warmte. Bij eene bereiding in het groot volgt men een anderen weg. De azijn-aether is eene waterheldere vloeistof, die een soortelijk gewicht heeft van 0,9055 en bij 78° C. kookt. Zij brandt met eene heldere vlam en vermengt zich in elke verhouding met alkohol en aether. In eene goed geslotene flesch blijft zij onveranderd, maar bij voortdurende aanraking met de dampkringslucht wordt zij ligt zuur. Kookt men haar met kali, dan ontbindt zij

zich in azijnzuur en alkohol. Zij wordt gebruikt in de geneeskunde, — voorts door banketbakkers en tot het vervaardigen van parfumerieën.

Azijnzuur of acetylzuur, een zuur, dat sterk verspreid is, ontstaat door oxydatie uit alkohol. Voorts verkrijgt men het door cyanmethylen te koken met kali, door het behandelen van aethylaether en proteïne-verbindingen met chroomzuur of bruinsteen en zwavelzuur. Het komt voort uit suiker, zetmeel, wijnzuur, citroenzuur enz., — alsmede uit hout, suiker, gom bij drooge distillatie, en in groote hoeveelheid uit zeewier, dat met water en een weinig kalk bij eene aanmerkelijke temperatuur aan het gisten is gebracht.

Houtazijn bevat gewoonlijk 35% tot 50% azijnzuur. Watervrij azijnzuur (azijnzuuranhydride) was langen tijd onbekend en is het eerst door *Gerhardt* geleverd. Het is eene kleurlooze, sterk naar azijnzuur riekende vloeistof, die bij 137° 5 C. kookt, in vochtige lucht in azijnzuur verandert en in water naar beneden zinkt en desgelijks in azijnzuur overgaat. Het azijnzuur is eene heldere vloeistof, die bij 120° C. kookt. Zijn damp heeft een prikkelenden reuk en maakt blaren op de huid. Daalt de warmte beneden 17° C., dan befrist het azijnzuur tot eene kleurlooze bladerig-kristallijne massa, welke gretig vochtigheid tot zich neemt. Zijn soortelijk gewicht is 1,0635; zijn damp is brandbaar en vertoont eene bleekblaauwe vlam. Kamfer, hars en eiwitachtige stoffen lossen er in op, — als ook phosphorus bij kookhitte.

Het azijnzuur vormt het tweede lid in de reeks der vetzuren, hoewel het met de eigenlijke vetzuren weinig overeenkomst heeft. Het vermengt zich in elke verhouding met water, maar het wordt hierbij digter, zoodat het soortelijk gewicht toeneemt totdat het zuur nog maar 79% azijnzuur bevat, waarna dat gewicht wederom vermindert, en vervolgens met dat van het zuur overeenkomt zoodra het mengsel ongeveer 54% azijnzuur bevat. Men vindt het azijnzuur in de apotheken onder den naam van ijs-azijn (*acidum aceticum glaciale*). Niet zoo sterk is de geconcentreerde azijn (*acetum concentratum*), die ongeveer 30% azijnzuur bevat. Men verkrijgt dit door 36 gewigtsdeelen gekristalliseerd azijnzuur natron met een mengsel van 16 gewigtsdeelen Engelsch zwavelzuur en 10 gewigtsdeelen water zoolang te distilleren, totdat er 40 gewigtsdeelen zijn overgehaald, waarna men het distillaat met ruim 7 gewigtsdeelen gedistilleerd water verdunt.

Azijnzuur zout. Azijnzure zouten zijn verbindingen, ontstaan door de werking van azijnzuur op bases. De neutrale azijnzure zouten zijn alle in water en grootendeels ook in alkohol oplosbaar. Men verkrijgt ze door het oplossen van metaal, metaaloxys of koolzure zouten in azijnzuur, en ook door eene vermenging van azijnzure loodoxyde of azijnzuur baryt met de overeenkomstige zwavelzure zouten.

Doorgaans kristalliseren zij zeer gemakkelijk en in duidelijke vormen. Sommige maken met azijnzuur zure zouten, en ook wel dubbelzouten. Groot is intusschen de neiging der azijnzure zouten, om basische zouten te vormen, vooral die van koper en lood. Wanneer men azijnzure zouten verwarmt, dan verliezen zulke, die eene zwakke basis bezitten, het grootste gedeelte van hun zuur; worden zoodanige, die eene sterke basis hebben, met kali of natron gegloeid, dan ontstaat er koolzuur en methyl-waterstof. Van de azijnzure zouten, die door de geneeskunde of door de fabrieknijverheid gebruikt worden, zijn de voornaamste: azijnzuur kali en natron, azijnzuur ammoniak, baryt, kalk, aluinaarde, ijzer, zink, lood en koper en azijnzuur tinoxydule.

Azimuth. Hoogte en azimuth zijn twee gegevens, waardoor de plaats van een hemellicht op een bekenden tijd volkomen wordt bepaald. Wanneer men namelijk een grooten cirkel trekt door het toppunt en het hemellicht, dan staat die cirkel loodrecht op den horizon. De afstand van het hemellicht tot den horizon (in graden van dien cirkel) is zijne *hoogte*, en de afstand van het ontmoetingspunt van dien cirkel en den horizon tot aan het punt van den horizon, dat juist in het zuiden ligt, is het *azimuth* van dat hemellicht. Het azimuth is dus eigenlijk de hoek, begrepen tusschen den meridiaan der plaats en de verticaal van het hemellicht, — een hoek, die door vermelden boog van den horizon gemeten wordt.

Azincourt, een dorp in het Fransche departement Pas de Calais, is alleen merkwaardig door den bloedigen slag, die er plaats had tusschen de Engelschen en Franschen op den 25ten October 1415. Dáár sloeg koning *Hendrik V* van Engeland, op zijn togt van Honfleur naar Calais door den Dauphin met eene overmagt van 50000 tegen 14000 man aangetast, de Franschen op de vlugt, zoodat er ongeveer 20000 van deze sneuvelden en vele aanzienlijke personen gevangen werden genomen. De Engelschen verloren slechts 1600 man, maar hun Koning gevoelde zich niet sterk genoeg om de overwinning voort te zetten. Toch ontvingen de Franschen bij die gelegenheid een geweldigen knak, waarvan zij zich eerst herstelden, toen later *Jeanne d'Arc* zich aan hun hoofd plaatste.

Azoïsche vormingen is de naam van de oudste bezonkene lagen der aardkorst, en wel van zoodanige, waarin men geene overblijfselen van bewerkte wezens — geene fossielen — ontdekt. Zij bestaan meereendeels uit halfkristallijne leisteen, vermengd met kwartslei, kiezel, kalksteen enz. Deze gesteenten vormen een geleidelijken overgang tot kristallijne leisteen, zooals glimmerlei, chlorietlei, gneis enz., hetwelk doorgaans den naam draagt van vervormden leisteen wegens het vermoeden, dat zij door vervorming uit bezonkene lagen zijn ontstaan.

De vraag, of de zoogenaamde azoïsche vormingen afkomstig zijn uit een tijd, toen zich hier op aarde nog geene bewerkte schepselen bevonden, is nog niet naar eisch beantwoord. De Engelsche geoloog *Lyell* is van oordeel, dat het ontbreken van waarneembare overblijfselen van planten of dieren eene verklaring vindt in de omstandigheid, dat hunne sporen, voor zoover die weleer aanwezig waren, door eene langzame vorming onkenbaar zijn gemaakt. Als grond voor deze bewering voert hij aan, dat de oudste lagen, waarin men overblijfselen van planten en dieren opmerkt, zulk eene aanmerkelijke verscheidenheid van deze bevatten, dat men hierbij onmogelijk denken kan aan den aanvang eener schepping, die zich langzamerhand ontwikkeld heeft. *Lyell* is — of althans was, toen hij dat schreef — geen voorstander eener ontwikkeling van de meer volmaakte soorten uit de minder volmaakte, maar hij koestert de meening, dat men het verschil der flora en fauna in de onderscheidene geologische tijdperken ook zonder die onderstelling van *Darwin* verklaren kan. Hij hecht om die reden geen geloof aan het bestaan van een azoïsch tijdperk.

Doch wanneer men de overblijfselen van dieren en planten in de verschillende geologische tijdperken met elkander vergelijkt, dan ontwaart men, volgens het gevoelen van de meeste geologen, niet alleen eene gedurige afwisseling, maar ook, wanneer men van de nieuwere lagen voortschrijdt naar de oudere, eene trapsgewijze vermindering der verscheidenheid in het algemeen en der hooger bewerkte dieren en planten in het bijzonder. Eerst verdwijnen de sporen van de menschen, — dan van de apen, — en in de diepere en alzoo oudere lagen die van de zoogdieren en van de meest volkomene zigtbare bloeiende planten. Overblijfselen van kruipende dieren en van visschen vindt men wel is waar in zeer oude lagen, maar zij zijn er veel zeldzamer dan in de nieuwere; zij schijnen althans in aantal in de oudere lagen zeer te verminderen. Zulk eene vermindering in aantal, verscheidenheid en volkomenheid der bewerkte voorwerpen vertoont zich nog duidelijker, wanneer men niet enkel de groote groepen of klassen, als zoodanig, maar bepaaldelijk de afzonderlijke familiën, geslachten en soorten gadeslaat. Men ontwaart dan eene afnemende reeks, wier nulpunt nog niet gevonden is, maar ten naastebij aangewezen kan worden, zoodat men hieruit tot het omgekeerde kan besluiten, namelijk tot eene reeks van bewerkte schepselen, die uit een nog onbekend beginpunt haren oorsprong neemt.

De lagen, waaraan men den naam geeft van azoïsche vormingen, zijn dus niet bepaald ontstaan in een tijdperk, toen er nog geene bewerkte schepselen op aarde bestonden, maar toch in een tijdperk, hetwelk van het pas-genoemde niet ver was verwijderd.

Azoren (eigenlijk Açores) of *Havira*.

eilanden, door de Engelschen "Western Islands" genaamd, — zoo heet men eene groep van 9 eilanden, die aan Portugal toebehoort en in den Atlantischen Oceaan ten noordwesten van Afrika en van de Canarische eilanden tusschen 36° 59' en 39° 44' N. B., en 27° 35' en 33° 27' W. L. gelegen is. Zij zijn in 3 groepen verdeeld, die door afstanden van ongeveer 25 geogr. mijlen zijn gescheiden. De middelste bevat de eilanden Fayal, Pico, San Jorge, Gracioza en Terceira, de zuidoostelijke de eilanden San Miguel en Santa Maria, — en de noordwestelijke de eilanden Flores en Corvo. Zij hebben te zamen eene oppervlakte van 54 □ geogr. mijlen. Ze zijn van vulkanischen oorsprong en staan waarschijnlijk door eene onderzeesche bergketen in verband met de Canarische eilanden en verder met de Afrikaansche kust, zoodat men hen beschouwen kan als eene voortzetting van het Atlas-gebergte. Men vindt er den bodem bedekt met de uitwerpselen van vuurspuwende bergen, en uitgedoofde kraters, warme bronnen enz. zoekt men er niet te vergeefs. Ook zijn er nog werkzame vulkanen, die door hunne uitbarstingen in 1591, 1638, 1719 en 1841 getuigenis hebben gegeven van hunne kracht. Zelfs zijn er kleine vulkanische eilanden, zooals Sabrina bij San Miguel (1811), opgerezen uit de wateren en later weder verzonden.

De oppervlakte van al die eilanden is bergachtig; er zijn steile rotswanden en schilderachtige kloven, en de kusten bestaan hier en daar uit steile basaltgevaarten. Het klimaat is er frisch en gezond; de thermometer beweegt er zich tusschen + 10° en + 23° C. De plantengroei is er ongemeen weelderig, zoodat men er zelfs voorbeelden van heeft, dat één oranjeboom 26000 vruchten draagt. Ook groeijen er kostelijke druiven, — voorts allerlei granen en peulvruchten, benevens vele keerkingsgewassen (bananen, koffij, suikerriet). Men heeft er de Europésche huisdieren, en de bosschen worden er bewoond door prachtige vogels.

De bewoners, ten getale van ongeveer 250000, zijn uit Portugal afkomstig en onderscheiden zich door verstand, volharding, matigheid en zuinigheid. Intusschen is er de landbouw alleen op Fayal, San Miguel en Graciosa eenigzins ontwikkeld. Tot de voornaamste uitvoer-artikelen behooren wijn, brandewijn, oranje-appels, graan, gezouten vleesch en orseille. De schepen vinden er de beste ankerplaatsen bij Angra op Terceira, bij Fayal en bij Punta del Gado op San Miguel. Deze eilanden staan regtstreeks onder het bestuur van den koning van Portugal. Het onderwijs is er zeer gebrekkig; voorheen bevonden er zich vele kloosters, maar de meeste van deze zijn opgeheven.

Thans zullen wij de verschillende eilanden afzonderlijk gadeslaan.

San Miguel is 33½ geogr. mijl lang en 6 tot 9 zulke mijlen breed en telt ruim 70000 inwoners. Dit eiland — het grootste

en belangrijkste der negen — draagt eene bergketen, die in den Pico de Vara eene hoogte bereikt van bijna 1200 Ned. ellen. Men vindt hier vele sporen van vulkanische uitbarstingen, die er ook nog in 1444, 1563 en 1652 hebben plaats gehad. De bodem is er ongemeen vruchtbaar. Er is geene haven, maar de schepen moeten ankeren op de reede bij Punta del Gado. De adel geniet er eene groote mate van welvaart, en de landbouwers zijn er met weinig tevreden. De eenige koopstad is er Punta del Gado met 13000 inwoners, waarbij zich vele Engelschen bevinden.

Santa Maria is 10 geogr. mijlen lang en ook bijna zoo breed; het bestaat uit basalt en zeekalk en heeft een zeer vruchtbaren bodem. Er zijn omstreeks 7000 inwoners, en het eenige plaatsje van eenig belang is Porto met nog geen 2000 zielen. Er zijn uitmuntende schildpadden.

Pico heeft uitmuntende bosschen, goed rundvee en voortreffelijken wijn. Er zijn 33000 inwoners. Het geheele eiland is, zooals zijn naam aanduidt, een reusachtige bergkegel, wiens top zich ter hoogte van 2500 Ned. el verheft. De eenige stad is er Villa dos Lagos, voor 't overige zijn de huizen er overal verstrooid.

Fayal, alzoo genoemd naar een heester, die er in overvloed groeit (Myrica Faya), is 15 geogr. mijlen lang en half zoo breed. Het heeft de gedaante van eene halve maan, en er is een uitgedoofde vulkaan, die eene hoogte bereikt van 1100 Ned. el. Een rijke plantengroei telt er de vertegenwoordigers van alle gordels. Er zijn 27000 inwoners, en de hoofdplaats is Horta, met zijne 8000 inwoners door granaatboomen omkransd. Hier bevinden zich vele vreemde kooplieden, die den Pico-wijn er als Madeira-wijn naar Europa zenden.

San Jorge, ten oosten van Fayal gelegen, is 18 geogr. mijlen lang en slechts ½ geogr. mijl breed en gelijkt met zijne steile oevers op eene bergketen. De hoogst vruchtbare bodem wordt er dikwijls door aardbevingen geschokt; het telt 22000 inwoners en heeft Villa de Velas tot hoofdstad.

Gracioza, iets noordelijker gelegen dan San Jorge, is volkomen rond en mag bij eene mand met bloemen worden vergeleken. Het heeft 12000 inwoners, en zijne hoofdstad is Santa Cruz.

Terceira, het middelste der groep, is 15 geogr. mijlen lang en 9 zulke mijlen breed. De steile kusten bestaan er uit lava, en het binnenland uit trachiet. Hier verheft zich de Bogacina-piek, van waar in 1761 een lavastroom naar zee vloede. Men vindt er 3 steden en 15 dorpen, die te zamen 40000 inwoners tellen. Vooral hier wordt veel orseille gewonnen. De hoofdstad Angra, door naakte rotsen omgeven, heeft 18000 inwoners. Daarenboven heeft men er de stad Villa de Praya, die in 1842 door eene aardbeving bijna geheel en al is verwoest.

Flores is bergachtig en boschrijk en telt 12000 inwoners; de hoofdstad is Santa Cruz.

Corvo of Cuervo, het kleinste en meest noordelijke der Azoren, is door eene smalle straat van Flores gescheiden en telt 800 inwoners, die grootendeels in het stadje Nossa Senhora de Rosaria gevestigd zijn.

De Azoren zijn ontdekt in 1432 door een Portugees, *Gonzalo Velho de Cabral* genaamd. Sommigen meenen, dat zij in de dagen der Oudheid reeds bekend zijn geweest aan de Carthagers, of ook, dat zij het zoogenaamde Atlantis vormen, terwijl anderen ze voor de Katiteriden of Cassiteriden van *Ptolemaeus* en *Plinius* houden. Eerst zonden de Portugezen (1449) en vervolgens de Nederlanders (1466) eene volkplanting derwaarts, weshalve zij ook wel met den naam van "Vlaamsche eilanden" zijn bestempeld. In den tijd van *Ferdinand de Katholieke* trokken vele Mooren uit Spanje derwaarts, die er beschaving bragten en welvaart. Toen Portugal door *Philippus II* overweldigd werd, bogen ook de Azoren onder zijne heerschappij. In 1582 behaalde er de Spaansche vloot eene overwinning op de Fransche, waar zich de Portugésche kroonpretendent aan boord bevond. Alleen *Terceira* hield zich staande tegen Spanje.

In de twee volgende eeuwen verwelkte de bloei der Azorische eilanden door de bekrompene staatkunde van Portugal. Vruchteloos poogde de schrandere *Pombal* dien te doen herleven; zijn val (1781) vernietigde het begonnen werk.

In den jongsten tijd hebben de bewoners der Azorische eilanden — vooral die van *Terceira* — zich onderscheiden door hunne onwrikbare trouw aan Dom *Pedro* en diens dochter Donna *Maria da Gloria*. Toen in 1828 dom *Miguel* zich meester had gemaakt van de kroon van Portugal, landde graaf *Villafior*, een aanhanger van Dom *Pedro*, met 20 officieren op *Terceira*, waar hij zoo veel ondersteuning vond bij de inwoners, dat deze het hoofd boden aan Dom *Miguel* en eene vloot, door dezen derwaarts gezonden, versloegen. In 1832 verscheen Dom *Pedro* er zelf met eene vloot en keerde met een leger van 12000 man naar Oporto terug, waarna het hem gelukte Lissabon te bezetten (1833) en Dom *Miguel* te verjagen.

Azotum, zie *Stikstof*.

Azteken is de naam der bewoners van Mexico in den tijd, toen de Europeanen er aan land stapten. Zij waren in den aanvang der 13de eeuw uit het noorden in gemeld land doorgedrongen en hadden er in 1325 de stad Tenochtitlan gesticht. In weerwil van binnenlandsche verdeeldheden en buitenlandsche oorlogen werd die Staat meer en meer bevestigd, en onder de regering van *Montezuma I* hadden de Azteken hunne heerschappij reeds uitgebreid tot aan den oever der Golf van Mexico. Ten tijde van *Montezuma II* verschenen er de Spanjaarden, en in die dagen waren de grenzen des rijks aan den Atlantischen Oceaan tusschen 18° en 21° en aan de Zuidzee tusschen 14° en 19° N. B. gelegen.

II

De Staat der Azteken was een keurkoningrijk. De koningen werden er door vier edelen uit de naaste bloedverwanten van den overleden vorst gekozen. Zij leefden in Oostersche weelde en bezaten, onder medewerking van een geheimen raad en onder de bescherming eener lijfwacht, bijkans een onbeperkt gezag. Alleen de goed-ingerigte regterlijke magt was er een waarborg tegen willekeur. Tevens waren er geschrevene wetten, wier overtreding met gestrenge straffen werd bedreigd. De inwoners moesten een deel van hunnen oogst aan de schatkist opbrengen. Er waren uitmuntende wegen, en het leger bevond zich in een voortreffelijken toestand. Hunne wetgeving was op het nauwst verbonden met de godsdienst. Zij geloofden aan een hoogste wezen, aan een onzichtbaren schepper, *Taoiti* genaamd, die het bevel voerde over 13 hoofdgoden en 200 goden van minderen rang. Aan hun hoofd stond de vreeselijke *Huitzilopochtli*, de beschermgod des volks, aan wien prachtige tempels waren geheiligd en wiens altaren rookten van het bloed der krijgsgevangenen. Voor de afgestorvenen waren 3 plaatsen bestemd: de hemel of het paradijs, — eene plaats van gevoellooze rust, — en de hel. De lijken werden verbrand. De vele priesters hadden er een belangrijken invloed op het maatschappelijk leven. De godsdienstige plegtigheden bestonden in optogten, in het offeren van bloemen, vruchten en dieren, en in het offeren van menschen. Men meent, dat in den laatsten tijd van het bestaan dier heerschappij jaarlijks 20000 menschen op de altaren der goden zijn omgebracht. De lijken dier geofferden werden, volgens de voorschriften der godsdienst, vervolgens opgegeten.

De voornaamste bezigheid der priesters was er het onderwijs der jeugd. Er waren zelfs inrigtingen van hooger onderwijs, waar jongelingen in de sterrekunde, in de leer der goden, in de geschiedenis enz. werden onderwezen. Men maakte daarbij gebruik van eene soort van teekenschrift. Ook wetten, staats-documenten en landkaarten werden op die wijze op katoen, perkament of papier keurig geteekend. Toen de Spanjaarden er het land in bezit namen, waren zoodanige handschriften in menigte aanwezig, maar zij zijn door den dweepteuker der veroveraars bijna alle vernietigd. Men vindt er nog in sommige bibliotheken in Europa, bijvoorbeeld in die te Dresden. Zij hadden het jaar verdeeld in 18 maanden, elk van 20 dagen, waarbij vervolgens 5 dagen gevoegd werden. Het schijnt, dat zij ook de oorzaak der zonsverduisteringen hebben gekend.

De inwoners vonden er hun bestaan in den landbouw en in de ontginning van mijnen. Het gebruik van ijzer was hun onbekend, zoodat zij er zich nog in het bronzen tijdperk bevonden. Hunne goudsmeden konden wedijveren met de Spaansche, en men heeft er nog vele gedenkteekenen van beeldhouwers en bouwkunstenaars. Hun handel geschiedde meestal door ruiling, — ook werd er een uitgebreide slavenhandel gedreven.

32

De veelwijverij was er geoorloofd, maar de vrouwen genoten er eene groote mate van achting.

Deze Staat had een hoogen trap van bloei en welvaart bereikt, toen hij door *Cortez* ingenomen werd. Daardoor is zijn zelfstandig bestaan voor altijd vernietigd. De nakomelingen der magtige Azteken van weleer leven nog heden ten dage, in een gering aantal, hier en daar in hun eigen vaderland in vernedering en verstroojing.

Azuni (Dominico Alberto), een beroemd beoefenaar van het zeerecht en van de geschiedenis, werd geboren den 3den Augustus 1749 te Cassari op Sardinië en is overleden den 23sten Januarij 1827. Hij was in den beginne advocaat te Cagliari en vervolgens regter in de regtbank van koophandel te Nizza. Toen in de dagen der Omwenteling Fransche benden Nizza binnentrokken, nam hij de wijk naar Florence, waar hij een belangrijk werk over het zeerecht uitgaf (*Sistema universale dei principi del diritto maritimo dell' Europa*), dat later onder den titel "*Droit maritime de l'Europe*" in het Fransch is overgebracht. Vervolgens begaf hij zich naar Parijs, en in 1807 werd hij voorzitter van het Hof van Appèl te Genua. Daarna was hij lid van het Wetgevend Ligchaam, en na den val van het Keizerrijk

leefde hij ambteloos te Genua, totdat koning *Carlo Felice* van Sardinië hem in eene regterlijke betrekking plaatste te Cagliari. Hij heeft ook een woordenboek over handelsregt, eene uitmuntende geschiedenis van Sardinië, en belangrijke werken over den zeeroof uitgegeven.

Azuur is de blaauwe kleur van het heldere uitspanzel. Daarom gebruiken de dichters dat woord, wanneer zij spreken van den wolkeloozen hemel. Als kleur voor schilders en glasblazers heeft het dezelfde beteekenis als *lazuur* en *ultramarijn* (zie onder die namen).

Azymieten is een scheldnaam door *Michaël Cerularius*, patriarch te Constantinopel, gegeven aan de Roomsche-Katholieke Christenen, en vervolgens ook aan de Arménische Christenen en Maronieten. Dit geschiedde bij de scheiding der Oostersche en Westersche Kerk, en werd door de leden van eerstgenoemde juist aan de vermelde personen gegeven, omdat deze zich bij de viering van het avondmaal van *azymon* of ongezuurd brood bedienden. Die naam kwam vooral in zwang na de mislukte pogingen tot hereeniging (1439). Men beschouwde toen het gebruik van gezuurd en ongezuurd brood als een kenmerkend onderscheid tusschen de beide afdeelingen der Kerk. De Grieksche Christenen werden door de Latijnsche *prozymieten* genoemd.

